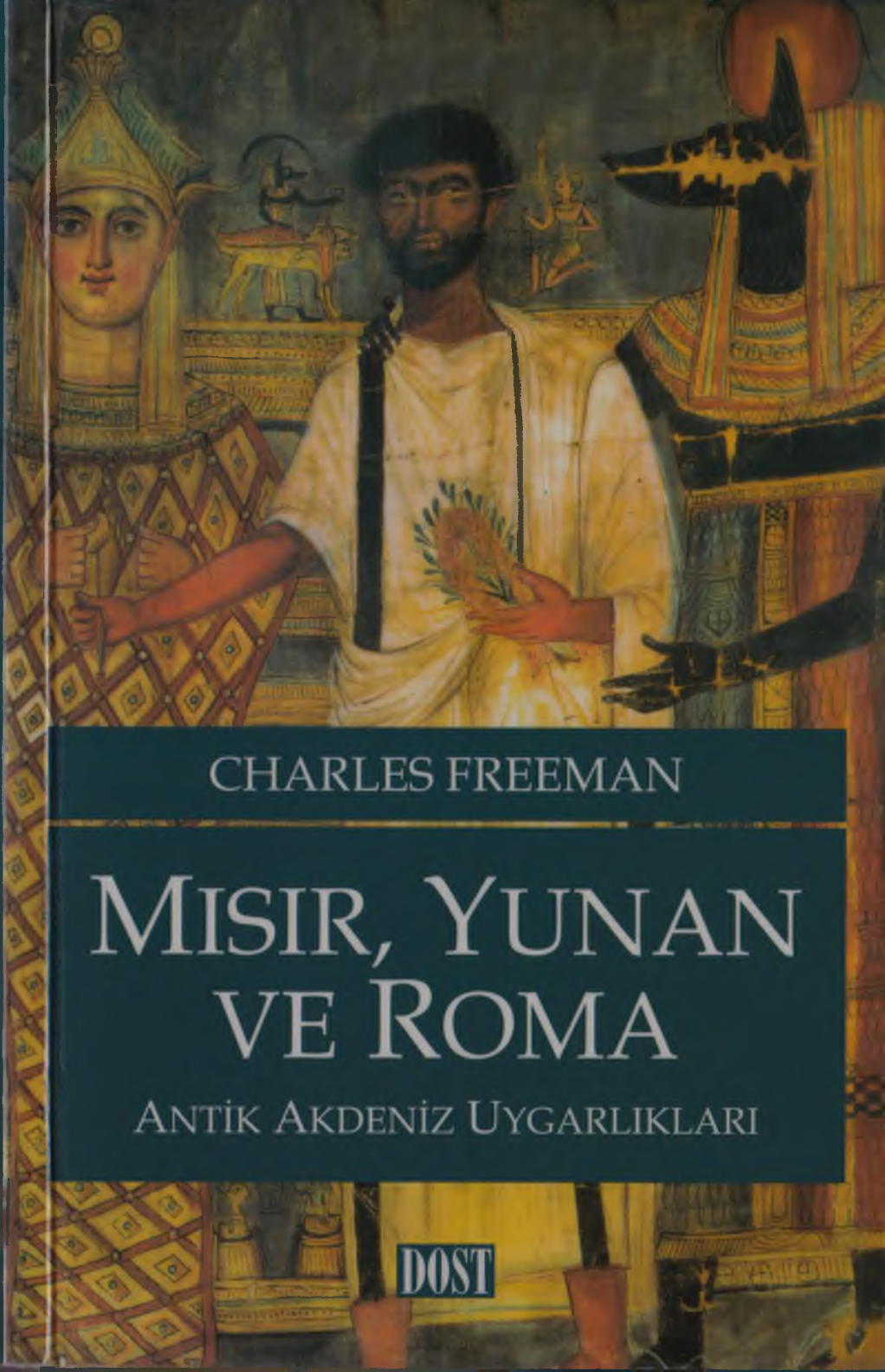

CHARLES FREEMAN

MISIR, YUNAN VE ROMA

ANTİK AKDENİZ UYGARLIKLARI

DOST

Mısır, Yunan ve Roma

Charles Freeman

Ünlü tarihçi Charles Freeman, antik uygarlıklar, Roma ve Yunan dünyasında gündelik yaşam ve klasik yazın üzerine yaptığı araştırmalar ve ortaya koyduğu eserlerle tanınıyor. Tüm dünyada büyük ilgi gören eseri *Mısır, Yunan ve Roma* ile birçok dile çevrilen Freeman, son zamanlarda, devletlerarası ilişkiler ve toplumsal tarih gibi konularda araştırmalar yayımlıyor. Şimdiye dek yayımlanan eserleri arasında *The Closing of the Western Mind: The Rise of Faith and the Fall of Reason* ve *Arts of Power: Statecraft and Diplomacy* sayılabilir.

Suat Kemal Angı

Ankara'da yaşamakta olan Suat Kemal Angı, ODTÜ Metalurji Mühendisliği Bölümü'nü bitirdi. *Göl Balıkları ve Orta Yaşlı Kelebekler* (şiir), *Uykulu Irmak* (şiir) ve *Kadın Kokusu* (deneme) isimli yayımlanmış kitapları bulunmakta. Yazın ve çeviri çalışmalarını sürdürüyor.

Freeman, Charles
Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları
ISBN 975-298-078-3 / Türkçesi; Suat Kemal Angı / Dost Kitabevi Yayınları
Ağustos 2003, Ankara, 739 sayfa
Tarih-Mitoloji-Siyasi Tarih-Askeri Tarih-Olaylar Dizini-Dizin

MISIR, YUNAN VE ROMA

Antik Akdeniz Uygarlıkları

Charles Freeman

DOST
kitabevi

ISBN 975-298-078-3

Egypt, Greece and Rome
Civilizations of the Ancient Mediterranean
CHARLES FREEMAN

© Charles Freeman, 1996

Bu kitabın Türkçe yayın hakları
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci Baskı, Ağustos 2003, Ankara

İngilizceden çeviren, Suat Kemal Angı

Teknik hazırlık, Ferhat Babacan - Dost İTB
Baskı ve cilt, Pelin Ofset, Ankara

Dost Kitabevi Yayınları
Karanfil Sokak, 29/4, Kızılay 06650, Ankara
Tel: (0312) 418 87 72 Fax: (0312) 419 93 97
www.dostyayinevi.com
bilgi@dostyayinevi.com

1957 yılının bir ağustos günü, İskoçya Dumfries'deki Wardlaw Hill'de antik dünyaya duyduğum hayranlığın kıvılcımını ateşleyen bir Roma istihkâmına birlikte tırmandığımız annemin ve hem Akdeniz'i hem de insanlarını seven babam John Freeman'ın (1913-86) anısına.

İçindekiler

1. Antik Dünyanın Yeniden Keşfi **9**

2. Mısır, Nil'in Armağanı, İÖ 3200-1500 **24**

3. İmparatorluğa Özgü Bir Güç Olarak Mısır, İÖ 1500-1000 **45**

4. Yeni Krallık Mısır'ında Gündelik Hayat **59**

5. Antik Yakındoğu, İÖ 3500-500 **73**

6. İlk Yunanlılar, İÖ 2000-700 **93**

7. Daha Geniş Bir Dünyada Yunanlılar, İÖ 800-600 **116**

8. Hoplitler ve Tiranlar: Kent-Devletin Doğuşu **138**

9. Arkaik Çağda Kültürel Değişim **160**

10. Pers Savaşları **178**

Ara Bölüm 1: Herodotos ve Mısır **196**

11. Klasik Yunan'da Gündelik Hayat **200**

12. Yunan Dünyasında Din ve Kültür **219**

13. Atina: Demokrasi ve İmparatorluk 232
14. Aiskhylos'tan Aristoteles'e 256
15. İktidar Mücadelesi, İÖ 431-338 281
16. Makedonyalı İskender ve Yunan Dünyasının Genişlemesi 300
17. Helenistik Dünya 319
Ara Bölüm 2: Keltler ve Partlar 342
18. Etrüskler ve Erken Roma 348
19. Roma Bir Akdeniz Gücü Haline Geliyor 371
20. Gracchuslar'dan Caesar'a, İÖ 133-55 391
Ara Bölüm 3: Cumhuriyetten Sesler 416
21. Roma Cumhuriyeti'nin Çöküşü, İÖ 55-31 421
Ara Bölüm 4: Roma Cumhuriyeti'nde Kadınlar 438
22. Augustus ve İmparatorluğun Kuruluşu 443
23. İmparatorluğun Güçlenmesi, İS 14-138 460
24. İmparatorluğu Yönetmek ve Savunmak 489
Ara Bölüm 5: İnşaatçı Romalılar 510
25. İmparatorluğun Sosyal ve Ekonomik Yaşamı 518
26. Dönüşümler: Roma İmparatorluğu, 138-313 537
27. Hıristiyanlığın Temelleri 560
28. Dördüncü Yüzyılda İmparatorluk 578
29. Yeni Bir Avrupa'nın Yaratılması, 395-600 600
30. Bizans İmparatorluğu'nun Doğuşu 620
Sonsöz: Miraslar 641
Olaylar Dizini 653
Dizin 684

1
Antik Dünyanın Yeniden Keşfi

The Classical Heritage and its Beneficiaries (Klasik Miras ve Yararlanıcıları) isimli ünlü çalışmasında R. R. Bolgar, Edward Çağı İngiltere'sine klasikleri çalışmanın tartışılmaz olduğu bir dönem olarak baktı. 'Elli yıl önce klasik eğitim hâlâ kamusal yaşamdaki saygınlığın ayrıcalıklı bir ölçütüydü,' diye yazmış ve devam etmişti:

> Yunanlı ve Romalı yazarlarla çok yakından ilişkilendirilebilecek, beğeni, doğruluk ve düşünce üzerine olan ve yerleşmiş insan âdetlerini ve insan doğasını her ne kadar yapmacık tasvir etse de kolay anlaşılabilen bir eğitim, genç insanlar için hayat ile bağlantı kurmanın en elverişli ve üstün yolu olarak düşünülmüştür. Okul ve üniversitelerde geleneksel Hümanist (klasik) disiplinin kesinliğine maruz bırakılmış bu gençler, çağdaşlarının çoğunluğu tarafından nüfuzlu ve seçkin bir sınıf olarak kabul edilmiştir.

Beş bölüme ayrılmış tüm Roma vatandaşları içinde 'en yüksek sınıfa mensup' anlamına gelen ve Latince *classius*'tan türetilmiş 'klasik' sözcüğü, tek başına mükemmellik ifade eden bir anlama kavuşmuş ve klasik gelenek, sadece Britanya'da değil, Avrupa'nın birçok yerinde egemen sınıfların üstünlüğünün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Ayinleriyle birlikte bu geleneğe dahil olma, seçkin sınıfa kabul edilmek isteyenlerin geçmek zorunda olduk-

ları bir *rite de passage* [geçiş töreni] gibi kutsanmış ve bir tür dokunulmazlık kazanmıştır. ('Latin Language Study as a Renaissance Puberty Rite' (Bir Ergenlik Ayini Olarak Latin Dili Çalışması) isimli makalesinde W. Ong, 'kabile' bilgeliğini paylaşmış klasik yazarlar arasında üyeliğe kabul edilişin cesaret gibi erkeksi değerler, vahşice cezalandırma ve sindirme yoluyla (şimdiye kadar evde çocuk yaşamına rehberlik eden) kadınlardan ayrılmaya bağlı olduğunu göstermiştir). Avrupa imparatorluklarının yeni kazancı klasik eğitimin zorunlu olduğu çıkarımını güçlendirdi. 'Derslerimiz için Roma'ya gitmeliyiz,' diye yazmıştı 1917'de, bir Oxford hocası olan R.W. Livingstone:

> ırk, dil, mizaç ve uygarlık açısından birbirinden farklı olan insanları yönetmek; savunmaları ya da boyunduruk altına almaları için ordular kurup yaymak; generallere ve valilere merkezdeki kontrollerini yitirmeden yeterli bağımsızlık vermek; hükümet merkezinden iki bin mil uzaklıktaki eyaletlerin ihtiyaçlarını bilmek ve sağlamak.

Livingstone'un temel mantığı belirli bir tarihi bağlamda on dokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılın başlarındaki İngiliz emperyalizminde kökleşti ve dolayısıyla, kendi yazarları aracılığıyla elde edilen bir Roma tarihi bilgisinin, yönetecek eyaletleri olanlar için yararlı olabileceği anlamına geldi. Fakat aynı zamanda, eyaletlere bölünmüş İngiltere'nin gramer okullarında çok sık rastlanan ve klasikleri esinlemek beklentisinde olmayan, fakat onları ehlileştirilmiş yazıcılık işi, titizlik, sağlam bellek ve sabır gerektiren uğraşlar için gerekli nitelikleri telkin etmek amacıyla kullanan eğitmenler de vardı. Burada klasikler, yöneticiler için değil, itaatkâr uşaklar içindi; muhtemelen de Yunan ve Roma tarihi tesadüfen ve gereğinde fazla öğrenilmişti. On dokuzuncu yüzyıl sonlarına gelindiğinde, bir bağlam içinde öğrenilen bu tür becerilerin diğerlerine aktarılabilmesi için düşünülmüş olan felsefe teorisi fakültesi, bu anlayışı güçlendirdi. Şair Louis MacNeice'ın (aynı zamanda klasik bir bilim adamıdır) bundan yirmi beş yıl önce daha az ciddi bir biçimde işaret ettiği gibi:

> Ama klasik öğrenci ayrıcalıklı sınıfa doğdu, onun sözdizimi eğitimi
> Bir düşünce eğitimidir aynı zamanda
> Hatta ahlak eğitimi eğer baroya ya da kışlaya çağrılmışsa
> Daima yapması gerekeni yapacaktır.

1970'lerden beri okullarda klasiklerin öğretilmesine karşı bir tepki sürüp gidiyor. Klasiklerin, beyaz Avrupalı tahakküm, akademik seçkincilik ve devletin resmi eğitimi yerine özel eğitimle içinden çıkılamaz biçimde bütünleştiği

görülüyor. Aynı zamanda, Yunan ve Roma gibi çalışma değeri olan toplulukları, 'Yunanlıların' ve 'Romalıların' gerçekte neye benzediklerinden çok, büyük tahrifatlara uygun topluluklar olarak ilan etmeye yeltenmenin yol gösterici ve cezbedici olduğu açıktır. Martin Bernal'ın, çalışmasının birinci cildi olan *Kara Atena*'da[1] tartıştığı gibi, Yunanlılar Avrupa uygarlığının müjdecileri gibi sunulabilmek için on dokuzuncu yüzyılda saf Avrupa ırkı olarak 'imal edilmişlerdir.' (kendi tabiri.) Antik Yakındoğu'nun Yunan uygarlığına yaptığı katkı mümkün olduğunca azaltılmıştır. Benzer şekilde Sir Moses Finley'in *Ancient Slavery and Modern Ideology* (Antik Kölelik ve Modern İdeoloji) adlı kitabında ileri sürdüğü gibi, on dokuzuncu yüzyılda klasikler ateş altında ilk kez geldiklerinde, savunucuları arasında zımnen kurulan mutabakat Roma köleliğinin gerçek boyutunun önemsizmiş gibi gösterilmesiydi. (R. H. Barrow'un ilk kez 1949'da yayımlanan *The Romans* (Romalılar) isimli standart çalışmasının, 1990'daki yeniden basımında hâlâ şu pasaj bulunmaktadır: 'Kölelik Roma İmparatorluğu'nda zamanla en haklı gerekçesine kavuşur: "gelişmemiş" ırktan gelen kişi uygarlığa çekilebilir, zanaatçı ya da uğraş sahibi olarak eğitilebilir ve toplumun yararlı bir üyesine dönüştürülebilirdi.' Kaydedilmiş bir olayda, yaklaşık 400 kadar erkek, kadın ve çocuktan oluşmuş bütün bir köle ailesinin içinden birinin, efendisini öldürmesi halinde hepsinin idam edilebileceği ve kölenin sunduğu delilin ancak eziyet altında işlenmiş bir suç için kabul edilebileceği anımsandığında, bu manzaranın aklanma ihtimali yoktur. Aynı zamanda, bir uğraşıyı hakkıyla öğrenmiş ve işini yapma serbestisi tanınmış kölelerin oranı da çok azdır.) Roma emperyalizmi esas itibarıyla düzenli ve merhametli olarak görülmüştür ve büyük on dokuzuncu yüzyıl Alman klasik bilim adamı Theodor Mommsen'in kanıtlamaya çalıştığı gibi, imparatorluk, kendi savunma mekanizmalarını büyük ölçüde yaratabilmişti. Bunun aksine, kitabında (*War and Imperialism in Republic Rome*, 1979) (Cumhuriyetçi Roma'da Savaş ve Emperyalizm) Roma toplumunu doğası gereği yayılmacı ve saldırgan olarak ele alan William Harris gibi bilim adamları tarafından etraflıca eleştirilene kadar, onun bu düşünceleri baskın konumda kaldı. Bu karşılıklı atışmalar kaçınılmaz biçimde ideolojik temayüllerini ve peşin hükümlerini içlerinde barındıradursun, Yunan ve Roma'ya 'günahı ve sevabıyla' gerekli olan tarafsız bir değerlendirme yapılması için yeterince tartışıldı.

Öğrencilere verilen antik dünya portresi de günümüze kalan metin çalışmaları üzerindeki bunaltıcı vurgularla çarpıtılmıştır. Metin en yüce olandı ve metinsel analiz, klasik bilimselliğin özüydü. Bilim adamı Sir Kenneth Dover'ın *The Greeks* (Yunanlılar) adlı etkileyici tanıtım kitabında yaptığı, bütün bir

1) Martin Bernal, 'Kara Atena (*Black Athena*) - Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985', Çeviren: Özcan Buze, Kaynak Yayınlan, Haziran 1998, İstanbul.

akademik enerjinin sırf metinsel çözümlemeye doğru nasıl saptırılabileceğine çok iyi bir örnektir. O, Thukydides'in *Peloponnesoslular ile Atinalıların Savaşı* isimli çalışmasının Altıncı ve Yedinci Kitapları hakkında bir açımlama yaptığını söyler. Bu çalışma onun, 'pek çoğu kronoloji, dilbilgisi ve metin eleştirisi üzerine önemsiz ayrıntıları birlikte değerlendirdiği altı bin saat'ini almış ve bir keresinde, 'bir pasajın kesin anlamını aydınlatabilmek için Thukydides'in yaygın bir edat için verdiği altı yüz örneğin tümünü' tek tek bulup incelemiştir.

Metin analizi, klasik bilimin hâlâ en gerekli parçasıdır. Bu, basitçe söylersek, üretildiği kültür bağlamı içinde günümüze ulaşmış herhangi bir metnin tüm anlamını araştırmak için önemlidir. Örneğin son zamanlarda, Roma dünyasında aile hayatının doğasını ve yapısını yeniden inşa etmek konusunda mezar kitabelerinin analizi önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte zihnin metinlerle olan meşguliyeti, bu metinlere kutsal bir nitelik ve örneğin tarihi kaynaklar gibi henüz doğrulanmamış bir yetki verilmesine yol açtı. Moses Finley'in *Ancient History, Evidence and Models* (Antik Tarih, Kanıtlar ve Modeller) adlı çalışmasında yakındığı gibi, 'Latince ve Yunanca yazılmış kaynaklar ayrıcalıklı bir yer işgal ediyor; kilise heyetinin yargısından ve diğer belgelere uygulanan eleştiriden bağışıklar.' Finley imalı düşüncelerini, bilginler materyal icat etmek hevesiyle ya da güvenilmez kaynaklara inanmak için genellikle sözlü geleneğe itimat eden klasik yazarların yeteneklerini ısrarla değerinin altında göstermişlerdir, şeklinde devam etmiştir. Başka türlü olabileceği yolu da sağlam bir kanıt ileri sürülmediği sürece, belgenin mutlak doğru olması gerektiği varsayılırdı.

Bir an önce ve bir başkasından evvel bulup ortaya çıkarmak hevesiyle zihnin metin analizine dair bu kaygılı meşguliyeti, aynı zamanda bu metinlere, bizzat Yunanlıların ve Romalıların yazılı dünyaya atfettikleri öneme benzer bir etki sağladı. Fakat 12. Bölüm'de etraflıca tartışılan kanıtlar, metinlerin hiç de böyle olmadığı izlenimini veriyor. Rosalind Thomas'ın *Literacy and Orality in Ancient Greece* (Antik Yunanda Okuryazarlık ve Sözlü Gelenek) adlı çalışmasında belirttiği gibi:

> yazılı metinlerin yalnızca yaratılmış ya da kullanılmış olmadıkları yönünde kapsamlı bir değerlendirme yapılabilmesi için (geleneksel klasik eğitim almış olanlarca) hayal gücü ve çaba gerekiyordu... Yunan edebiyatının büyük bir bölümünden, kulaktan kulağa aktarılacak, hatta şarkı formunda söylenecek edebiyat anlaşılırdı ve yüksek eğitim görmüş olanlar bile yazılı sözlere mesafeyle yaklaşırlardı.

Klasik eğitimin sona ermesi, antik dünya öğrencisinin bu saptırmalardan kurtulmasına yardım etti. Yunan ve Roma, hayran olunması gereken topluluk-

lar olarak düşünülmek zorunda değil. Metinler, bir zamanlar haklı çıkarılmaları gerektiği için saatlerce öğretilmeleri gereken kutsal vasıflarını yitirdi. Günümüzde delillere daha eleştirel bakılabiliyor ve arkeoloji ve bunlar, antropoloji gibi disiplinlerin sağladıkları kanıtlarla yan yana konulabiliyor. Antik tarih çalışmasının son yirmi yılda kazandığı bu yeni devinim hiç de rastlantısal değil ve bugün artık bilimin heyecan verici ve verimli bir alanını oluşturuyor. Örneğin, Romalı tarihçi Tacitus üzerine uzman olan Ronald Mellor, Antikçağa ilişkin yeni uzmanlaşılan bu dersleri, Yunanca ve Latince bilmeyen öğrenciler için 'son yıllarda (kendi konusunda) müfredatta yapılan en heyecan verici entelektüel değişiklik' olarak tanımlamıştır.

Her özgürlükte olduğu gibi, kaçınılmaz olarak ve yine kantarın topuzu fazla kaçtı. Bir zamanlar Yunanlıların ve Romalıların (muhtemelen, Avrupalı emperyalistlerin ve köle sahiplerinin ilk örnekleri olmaları dışında) hakkıyla sahip oldukları önemin, artık dikkate değer bir anlam ifade etmediğini savunanlar var. Homeros, Aiskhylos, Platon, Tacitus, Vergilius gibi yazarlara, özellikle beyaz ve erkek oldukları için şişirilmiş bir 'önem' verildiği iddia edildi. Çalışmalarına nesnel bir değer atfedilecek olsa, bunun, onları tarihin dipnotlarına sürgün edebileceği ve diğer kültürlerin gözden kaçırılmış ya da önemsenmemiş edebi devlerinin onların yerlerini almalarına yol açabileceği söylendi. Romalılar ve Yunanlılar hakkında şimdiye dek yapılan ve diğer kültürlerin başarılarını kendi üstünlükleriyle gölgeledikleri yolundaki vurguda, bir yeniden değerlendirme geçerlilik kazanıyor, fakat bu, kendi içinde onların dışlanmasını gerektirmiyor.

Klasik dünyanın çalışılmasına yönelik sorunun kesinlikle yeniden ifade edilmesi gerekiyor, fakat bunu böyle yapabilmek birtakım kanaatlerle olanaklı. Kültürüyle, dinsel inançlarıyla, bilinciyle Batı dünyası, Yunan ve Roma tarafından iyi-kötü bir şekle sokuldu. Gündelik İngilizce sözcüklerin yüzde ellisi Yunan ya da Latin kökenlidir ve bunlar, nihai biçimine Latin dünyasında ulaşmış Yakındoğu çıkışlı bir semboller dizisiyle (alfabe) ifade edilir. Latin kökenli dillerin Latince'ye olan borcu çok daha fazladır. Fransa ile kuzey komşuları arasında yüzyıllardır süren anlaşmazlıklar, Roma'ya ait sınırların bir mirası olarak görülebilir. Fransa ve Almanya'yı sonunda bir araya gelmek zorunda bırakan ve kökleri Roma evrensel vatandaşlık kavramına uzanan Avrupa Topluluğu fikri de, bununla eşit düzeyde tartışılabilir. Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nda doğmuştur. Yeryüzündeki hemen hemen bir milyar Katolik, hâlâ Roma'daki Papa'nın otoritesine saygı duyuyor. Roma'nın otoritesi, İsa'nın varisi olarak seçtiği Aziz Petrus'un Roma'da şehit edilmesi geleneğine dayanır. Pratikte bu, Yunanlı doğunun kültürel farklılıklar içeren Hıristiyan kentleri üzerinde yürürlükte ya da daimi olan Roma kontrolünü göstermeye yetmezdi, ancak Roma, batıdaki ve haklı olarak bu hâkimiyetin

konuşulmasına yol açan olaylar üzerinde otoritesini başarıyla sağladı. Sonra, Batı kültürüne kalan, Roma hukuk mirası, Yunan siyaset teorisi (ve daha küçük ölçekte, uygulaması), bir mimari kalıt ve kendi değeri oranında bir edebiyat, vasiyet edilen tiyatro, hatta psikanaliz kavramları var. Yunanlıların ve Romalıların önemsiz olduklarını söylemek, gerçekte, bir insanın geçmişindeki herhangi bir bilgiden (hatta, büyük ölçüde kavramsal olarak Yunanlı bir geçmişi keşfetmek için kullanılan yöntemlerden) habersiz yaşayabileceğini söylemek demektir.

Bunun gibi, Korkyra'daki iç savaşın Thukydides tarafından verilen hesabı yirminci yüzyılın terör ve antiterör kıskacında olanları şaşırtmazken, dünyanın neredeyse tamamını etkileyen bir vahşet çağında Homeros'un, (Hektor'un savaşa katılmak için ailesini terk etmesi ya da Priamos'un Hektor'un cesedini Akhilleus'un elinden kurtarması gibi) savaştaki merhamet tasvirine inanmak evrensel bir yankı bulamaz. Thukydides'in temalarından 'Melia Diyaloğu', ki metinde sözcüklerin kendi yararlarına tahrif edildikleri şiddetle ileri sürülür, George Orwell tarafından *Hayvan Çiftliği* ve *1984*'te geliştirilmiştir. Ryszard Kapuscinski'nin *The Emperor* (İmparator) (Etiyopya kralı Haile Selasiye'nin son günlerinin açımlaması) ve Gabriel García Márquez'in *Başkan Babamızın Sonbaharı* adlı yapıtları, İS ikinci yüzyılda Tacitus tarafından çözümlenen gücün kokuşmuşluğunu akla getirir, ki yirminci yüzyılın pek çok eşdeğerinde de karşılığını bulmuştur. Yunan tragedyası bugünün siyasi hayatında merkezi bir rol oynayan ahlaki ikilemler sunar – birey ve toplum arasındaki çatışmada olduğu gibi.

Oysa antik dünya mirasına yönelik tepkilerin birçoğu öznel olmak zorundadır. Klasik sanatın ve edebiyatın günümüze kalmış minicik bölümünden ne şekilde yararlanılacağı nesilden nesile değişir. Batı Hindistanlı şair Derek Walcott, Homeros'un temalarını, yirminci yüzyılın en çok alkışlanan destanlarından biri olan kendi *Omeros*'unda dokumuştur. Roberto Calasso dünya çapında çok satan *The Marriage of Cadmus and Harmony* (Kadmos ve Harmonia'nın Evliliği) isimli çağdaş eserinde Yunan ve Roma mitosundan esinlenmiştir. Filozof Epikuros'un İtalyanca baskısı yayıncılarını hayrete düşürecek şekilde bir milyon kopya satmıştır. *Shame and Necessity* (Utanç ve Gereklilik) adlı Sather derslerinde Bernard Williams, bir ahlaki belirsizlik çağında, Yunan filozof ve şairlerinin ahlaki etkinliğin temellerini anlama girişimlerinin günümüzde yeni bir ilgiyle karşılandığını savunmuştur.

Bununla birlikte, Yunan ve Roma çalışmasının daha geniş bir Akdeniz dünyası bağlamında yer alması gerektiği artık kabul edilmektedir. Bu kayma, kültürlü küçük bir zümre tarafından yazıldığı için Yunan ve Roma'ya farklı ve homojen kültürler etkisi verme eğiliminde olan, ancak seçilmiş bir zümreye açık metin çalışmalarından kaçınılmasının dolaysız bir sonucudur. Aynı za-

manda, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*[2] isimli ünlü çalışmasında, Akdeniz'i coğrafi arka plandaki küçük değişimlere karşın, insanları ve kültürleri arasındaki karşılıklı ilişkilerin karmaşıklığını vurgulayan bir bütün olarak ele alan Fernand Braudel gibi tarihçilerin etkisi önem kazandı. Onun ve genel olarak Fransız *Annales* tarih okulunun yaklaşımları, erken tarihi dönemler bakımından eşit öneme sahiptir. Hepsinden daha önemlisi arkeolojik bulguların vurgulanmasıdır ki, bunlar Akdeniz dünyasının ticaret, göç ve diğer karşılıklı kültürel etkinlikler üzerinden daha bütünlüklü bir haritasının çıkarılmasına olanak sağlamıştır. Kabul gören en eski yaklaşım olarak, kendi kültürlerini her nasılsa daha hareketsiz toplumlara veren 'süper uygarlıklar' görüşü (ideolojik vatanını Avrupa emperyalizminde bulduğu yollu bir yaklaşım), yerini, yerel kültürlerin yabancı kültürleri benimseyip kendi kullanımı için uyarlayacak kadar güçlü oldukları türünden yaklaşımlara bırakmıştır. (Etrüskler ile Yunanlılar arasındaki ilişki iyi bir örnek: Bkz. 18. Bölüm)

Bu vurgu kaymasının sonuçlarından biri, klasik kültürün oluşmasında Antik Yakındoğu ve Mısır'ın katkılarını tanımak ve kabul etmek olmuştur. Yakındoğu, Akdeniz dünyasına alfabeyi, muhtemelen Yunan felsefesindeki bazı unsurları, hatta belki Fenikeli örnekleri sayesinde *polis* kavramı ile her biri Akdeniz'i büyük ölçüde etkileyen dünyanın üç büyük tek-tanrılı dinini yaratmıştır. John Boardman'ın yakın zamanda (özellikle Yunan sanatı üzerine) söylediği gibi, 'Beşinci yüzyıldan önceki Yunanistan'a, batılı dünyanın doğulu uzantısı olarak bakmak yerine, doğulu dünyanın batılı uzantısı olarak bakmak bence daha kolay.' Yedinci yüzyıldan önce Mısır'ın Akdeniz dünyasından büyük ölçüde yalıtılmış görünümüne karşın, hem tek tek malzeme hem de kültür ihracı yoluyla yarattığı güçlü etki fazla bile gelmiştir. Yunan ve Roma üzerine yapılmış hiçbir çalışma bugün bu uygarlıkları işine geldiği gibi göz ardı edemiyor ve ilerideki dört bölüm, daha sonrakilerin bazı kısımlarıyla birlikte, onlara adanmıştır.

'Yunanlılar' ne kadar incelenirlerse, farklı bir ırk ve kültür olarak o denli az hayatta kalabilirler. Kitabı *The Greeks*'te (Yunanlılar) Paul Cartledge, beşinci yüzyıldan önce Yunanlıların kendilerini diğer kültürlerden ayırmak için kullandıkları, 'Yunanlılık' şeklinde bir tanımın var olmadığını iddia ediyor. Bu tabirin, Yunanlılar ve 'diğerleri', yani barbarlar arasında yapılan ayrımdan sonra Pers Savaşları'nın bir sonucu olarak ortaya çıktığını, fakat ondan sonra bile 'Yunanlılık'ın, ötekilere karşı ısrarla düşmanca davranan muazzam çeşitlilikteki toplulukları kapsayan bir tür akışkan ve yapay kavram olduğunu ileri

2) Fernand Braudel, 'II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası - *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*', Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 1993. (ç.n.)

sürüyor. Dilde, dinde ve geleneklerde yaygın biçimde kullanılan sıfatlar vardı, fakat bu niteliklerin ortaklığı (kısmen tek bir kentten, yani Atina'dan günümüze kalmış yazılı materyalin üstünlüğünün bir sonucu olarak) aşırı vurgulanmıştır.

Roma konusunda da benzer noktalar bulunabilir. Faşist diktatör Benito Mussolini, ideal Romalı tipiyle övünmekten hoşlanmıştır. Propaganda afişlerinin çoğunda ırka ilişkin bağlantının dolayımsızlığını ve lekelenmemiş ırksal saflığı vurgulayacak şekilde sert bakışlı Romalı askeri, kendi döneminin İtalyanlarının yanında betimlenmiştir. Oysa Roma İtalya'sı, halkların olağanüstü bir karışımından meydana gelmişti. Güney sahilleri boyunca Yunan yerleşmeleri ve kuzeyde, daha sonraki göçlerle Orta Avrupa'dan gelen başlı başına bir Kelt unsuru vardı. Belki de hepsinden önemlisi, Roma'nın savaş başarısı muazzam bir köle akınını beraberinde getirdi. Bir tahmine göre, İÖ birinci yüzyılda İtalya'da nüfusun hemen hemen yüzde 40'ını oluşturan 3.000.000 köle vardı. Bunlar, baştan sona bütün Akdeniz'den, hatta ardındaki Arabistan, Habeşistan ve Hindistan gibi çok daha uzak diyarlardan gelmişlerdi. Gerçekte bunların birçoğu azat edildi ve Mussolini'nin o saçma, klişe Âri İtalyan ırkını oluşturan İtalyan nüfusu içinde eridi.

Antik Akdeniz bu yüzden büyük kültürel karışımın bir mekânıydı ve onun tarihçiler eliyle yeniden yaratılması başlı başına bir mücadele olmuştur. Klasik yazarların metinleri elbette esas olarak kalır. Herodotos, Thukydides, Polybius, Tacitus ve geç antik dönemden Ammianus Marcellinus ve Procopius tarihleri, diğerlerininki gibi, kanıtın herhangi bir biçimde kullanılmasıyla üstün olabilmiş benzersizlikle, ayrıntılı metinler sundular. Felsefecilerin ve şairlerin çalışmaları, özel ve kamuya açık iki düzeyde de, onları üreten kültürlü küçük bir zümrenin zihniyetindeki bazı şeylerin yeniden inşasına olanak sağlayacak şekilde ve belli ölçüde hâlâ yaşıyor.

Günümüze kalabilmiş bu metinlerin büyük çoğunluğu geç on yedinci yüzyıl bilim adamlarınca biliniyordu; daha sonra da matbaa sayesinde Avrupa'nın eğitimli zümresine yayıldı. Bunlar, her eğitimli Avrupalının bilincinin derinliklerine gömüldü ve kültürel yaşamın bütün biçimlerine nüfuz etti. Sonuç olarak bu orijinal metinlerin ne denli küçük bir bölümünün günümüze ulaştığı ve gerçekte antik dünya edebiyatıyla aramızdaki bağın nasıl kırılgan olduğu sıklıkla unutuluyor. Charlemange (İÖ dokuzuncu yüzyıl) öncesinden kalan sadece 1.865 Roma elyazması bulunuyor, o dönem boyunca birçoğu kopyalansa da, bu kadar az kitap kalması kısmen orijinallerinin kaybolmasına göz yumulduğu içindir. Pek çok çalışma tek kopya olarak günümüze ulaştı. İtalya'daki Monte Casino büyük kütüphanesinde sadece Tacitus'un çalışmaları ile Apuleius'un *Altın Eşek*'inin kopyaları bulunuyor. Tarih bilgini Livius'un İÖ 182'den 167'ye kadar olan Roma tarihi hakkındaki 40-5 kitapları, ancak on

altıncı yüzyılda, on beşinci yüzyıla kalabilmiş olan tek el yazmasından kopyalanmıştır. Catullus'un şiirleri tek kopyadır, Lucretius'un *De Rerum Natura*'sı iki kopya olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Kaybolan miktar son derece şaşırtıcı ve yazılanlar içinde belki de en iyileriydi. Yunan felsefesi üzerine başlıca otorite olan Geoffrey Lloyd, sonraki nesiller için kavranması çok zor gibi budalaca bir neden yüzünden, Yunan biliminin ve matematiğinin en güzel örneklerinden birçoğunun atıldığından şüpheleniyor. İkisi de İS ikinci yüzyılda çalışan fizikçi Galenos ve astronom Ptolemaios, kendi dönemlerinden önceye ait pek çok çalışmanın ikinci derecede, önemsiz sayıldıkları ve korunmadıkları yolundaki düşünceleriyle bir çeşit otorite kazandılar. Antik dünyanın başarılarından edindiğimiz, ne yazık ki, kaçınılmaz olarak tahrif edilmiş bir resimden ibaret; günümüze daha farklı metinler kalmış olsaydı, bu resmin nasıl etkileneceğini düşünmek de ilgi çekici – Tacitus'un erken dönem kitaplarından ziyade geç dönem yapıtları olan *Yıllıklar* ya da sonradan yazıldığına inanılan yirmi incilden farklı olan dördü. Aynı şekilde, eğer Freud'u esinleyen Sophokles'in *Oidipus*'u olmasaydı, ki 130 oyunundan sadece yedisi günümüze kalabilmiştir, kim bilir yirminci yüzyılın kültürü ne kadar farklı olurdu?

Üstelik, yazılanın doğası pek çok unsur tarafından etkilenmiştir. Tarihçiler de çoğunlukla bunları yanlış anlamışlardır. (Örneğin, bkz. Paul Cartledge'in *Yunanlılar*'ındaki 'Inventing the Past, History vs. Myth' (Geçmişi İcat Etmek, Mitlere Karşılık Tarih) adlı bölüm.) Livius kendi erken Roma tarihi için, eleştirel olmayan bir biçimde pek çok efsaneye güvenirken, Herodotos'un erken Mısır tarihi hesabını umutsuzca yüzüne gözüne bulaştırdı. Yukarıda ileri sürüldüğü gibi, (14. yüzyıl bilgini Petrarca'nın, Genç Gordion imparatorunun (İS 238-44) bir sikke üzerindeki portresiyle bir metnin içindeki tasviri arasındaki zıtlığı ilk fark ettiği ana, Francis Haskell'in *History and its Images* (Tarih ve İmgeleri) adlı kitabında muazzam bir hamleyle tarih koyabilmesine rağmen), yazılı kaynakların bilim adamları için eleştirel uygunluğa ulaşmaları zaman almıştır.

Klasik uygarlıkların *bütünlüklü* bir resmi için malzeme olarak bu metinler, bu nedenle sınırlı bir değer taşıyor. Bunlardan günümüze dek ulaşanların büyük bölümü, seçkin bir zümrenin boş zamanlarında yazdıklarından oluşuyor. Yunan ve Roma halkının çok büyük çoğunluğu ve onlarla ilgili konular daha hiç duyulmadan yok oldu. Roma köleliği çalışmasında Keith Bradley, azat edilmiş sadece bir tek köle bulunduğunu, onun da, tüm hakaretlere katlanmış bir adamın bakış açısından, gerçekte kölelerin hürmetsizliğini anlatan filozof Epictetus olduğunu yazar. Aynı zamanda, kadınların sesi de yok edildi. Günümüze kalan birkaç şiiriyle Sappho dışında, Hıristiyanlık dönemine kadar kadınlardan hiçbir ses seda yok. Bir de işkence altında can vermiş Perpetua'nın

(İS 203) güncesi var. Vatandaşlık ve oy verme haklarından mahrum kılınmış bu insanların değer verilen herhangi bir sosyal konuma sahip olup olmadıkları ise günümüze kalan bu metinlerden şifre çözer gibi okunmak zorundadır.

Yeni metinlerin en bereketli kaynakları, kitabeler, taş, çanak-çömlek, metal ya da daha nadir durumlarda ahşap üzerine yazıtlardır. Muhtemelen Yunan ve Roma dünyasından yarım milyonu yayımlanmış durumdadır. Biraz önce tanımlanan boşlukları doldurabilmek için böyle bir yola başvuruldu. Metinlerin ilgi alanları çok geniş olmakla kalmıyor, bunlar aynı zamanda kamu binalarının duvarları gibi, orijinal yerlerinde keşfediliyor. Pek çoğu doğrudan tarihi bir değer taşıyor (örneğin, 10. ve 13. Bölümlerde tartışılan, 1959'da *Troizen*'de keşfedilmiş olan 'Themistokles Kararnamesi' ile Atina Vergi Listeleri). Binaların tarihleri, onları yapanların isimleri ve sosyal statüleri gibi diğerleri de, kent yaşamına lezzet katıyor. Modern Türkiye'nin güneyindeki Aphrodisias kentinden çıkarılan kitabelere ait pek çok materyal, buna güzel bir örnek oluşturuyor. Diğer kaynaklarda neredeyse hiç bahsedilmemiş bir şehir burası, fakat *doğal biçiminde ve mahallinde* bulunan yazıtlardan kentin yüzyıllar süren tarihini, bazı önde gelen ailelerin binalarını ve bir dereceye kadar da Hıristiyanlık dönemine kadar yaşamış pagan kültürünü yeniden inşa etmek mümkün. Bulgular arasında hâlâ en çarpıcı olan metin, bir *senatus consultum* (Roma senatosunun bir resmi kararı).

Kitabelerin üzerinde yaşayan metinlerin bütün bağlamını değerlendirmek imkânsız. Belki de en yaygın olanı, mezar taşlarındaki yazıtlar. Bu sayede Roma ailesini, çocukların ortalama ömürleri ve kederli ana-babaların dile getirdikleri duygularla birlikte yeniden inşa etmek mümkün oldu. Meçhul bir Romalının geç Cumhuriyetin ayaklanmalarla geçen buhranlı günleri boyunca kendisine verdiği destek için karısına duyduğu minneti ifade ettiği bir yazıt olan *Laudatio Turiae*'da olduğu gibi, aile yaşantısının değerleri sıklıkla ve çok canlı bir şekilde resmedilmiştir. Yazıtlarda kullanılan diller aynı zamanda, Latince, Yunanca ve yerel diller arasındaki ilişkiyi ve bu dillerin çağlar boyunca yaşadıklarını kanıtlar niteliktedir. Başlı başına okullarda neler öğretildiğinin kanıtları olan yerel edebiyat türleri de böylece değerlendirilebilmiştir. Kısacası, kitabelere ait materyal sınırsız bir değer taşıyor ve çoğu kez tek bir bağlamda, yüksek sınıfların dışında dile getirilmiş olmasıyla, hâlâ yaşıyor.

Yazılı metinlerden sağlanan kanıtlar, bugün arkeologların çalışmasından elde edilen zengin birikime eklenmek zorundadır. Arkeoloji öncelikle, maddi kültür ve binalar ile bunların geçmiş insan davranışının kanıtları olarak yorumlanmasıyla ilgilenir. Geleneksel olarak, arkeolog büyük ölçüde, ılıman ya da tropik iklimde yaşama ihtimali yüksek olan taş, çanak-çömlek ve metal işleriyle ilgilenmiştir. (Pek çok papirüs metninin de içinde olduğu daha pek çok materyal, Nil vadisinin kuru ikliminde günümüze kalabilmiştir – Mısır

uygarlığına ilişkin bilginin bu denli kapsamlı olmasının bir nedeni de budur.) Son yıllarda çok daha kapsamlı malzemenin, özellikle bitki ve hayvan yaşamıyla ilgili olanların yeniden kazanılabileceği kanıtlanmış; böylece, tarım ve yemek kültürü konusunda çok daha fazla şey söylenebilmiştir. Fakat arkeolog hâlâ küçük ve temsili değeri olmayan bir örnekle baş başa bırakılmıştır.

Yine de, arkeoloğun anlamlı bir katkı sağlayabileceği pek çok alan vardır. Tipik bir kazıda, tabakalar açıldığı zaman daha eski olanlar yenilerin altındadır. Eğer bu tabakalar tarihlendirilebilirse –örneğin sikkelerden– çanak-çömlek gibi aynı tabakada bulunan diğer malzemeler de tarihlendirilebilir. Farklı koşullarda açığa çıkarılmış benzeri çanak çömlek de, daha sonra, mekânın bir tabakasını tarihlendirmede kullanılabilir. Hayatın nadiren iyi belgelenmiş belirli görünümleri vardır –evler, alışveriş ve değiş-tokuş pratikleri, teknolojideki gelişmeler– ve burada arkeologların yaptığı işin vazgeçilmez olduğu kanıtlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun sınırları boyunca yapılan kazılar ve araştırmalarda, imparatorluğun istila baskısı altında geldiği bu yerlerde, birbiri ardına yapılmış istihkâm çalışmaları ortaya çıkanlmıştır. Hatta siyasi gelişmeler konusunda bir şeyler söylemek mümkün olmuştur. Roma Forum'unda yapılan kazılar, İÖ ikinci yüzyıl ortalarında, tribünlerin daha etkin bir hale gelmesiyle halk meclisleri için ayrılan alanların artmasını ve buna karşılık diktatör Sulla idaresindeki senato evi için ayrılan alanla birlikte yapılan harcamaların da azaldığını da göstermiştir. Arkeoloji edebi tanıklığı teyid etmede ya da ona meydan okumada kullanılabilir. Almanya'da saklanan sikkeler, Tacitus'un *Germania*'sında ayrıntısıyla verdiği sikkelerin tariflerine neredeyse tamamen uyuyor. Öte yandan, Yunan metinlerindeki, şehirlerin etrafının duvarlarla çevrildiği ve erken dönem kamu binalarıyla süslendiği izleniminin yanlış olduğu görüldü. Duvarları ve hâlâ tamamlanamamış kamu binalarına ayrılmış alanlarla açığa çıkarılmış bir şehrin kurulmasının üzerinden geçen süre, pek çoğunda bir yüzyıldan fazladır.

Bilimsel tekniklerdeki gelişmeler kanıtın daha büyük bir incelikle değerlendirilmesine olanak tanımıştır. Metallerin yapısındaki iz elementleriyle, malzemelerin kökenleri kesin olarak saptanabilmektedir. İlk Atina sikkeleri beklenenin tersine, şehrin yakınlarındaki Laurion madenlerinden değil, Trakya'dan getirilen gümüşle yapılmıştı. Roma *amphorae* kalıntıları üzerinde yapılan analizle içerikleri tanımlamak kolaylaşmışken, bu *amforaların* üzerindeki damgaların birbirleriyle karşılaştırılması, ticaret yollarının haritasının çıkarılmasında kullanılmıştır. (Sestius adındaki bir çömlekçinin yaptığı *amforalar* İtalya'daki Cosa'dan orta ve güney Fransa çapında dağıtılmıştır.) Tarihlendirme yöntemleri önemli ölçüde gelişmiştir. Akrotiri şehrini yakıp kül eden Thera adasındaki yanardağın patlaması, şimdiye kadar düşünülenden çok daha erken bir tarih olan İÖ 1628 ya da 1627 olarak kesinlik kazanmıştır. Radyo karbon

yöntemi, tarihi büyük bir kesinlikle saptayamasa da, patlamayla deniz dibi çökeltilerinin arasında bulunan tephra (bir tür gri volkanik kaya) ile buz çekirdeğindeki çalışmaların birleştirilerek, dikenli-kozalaklı California çamının (ve başka ağaç numunelerinin) gövde halkalarıyla birlikte incelenmesi sonucunda, (bu arada, bu çok erken tarihin geleneksel Mısır kronolojisinin güvenilirliğine ilişkin kuşkuları artırması yeni tartışmalara yol açmış olsa da) tarih konusunda bir karara varılabilmiştir.

Geleneksel olarak klasik arkeolojinin odak noktası, büyük şehir siteleri ya da Yunan dünyasındaki mabetler olmuştur. İS 400-600 arasını kapsayan geç Antikçağ gibi, hâlâ kent yaşamının yeterince anlaşılamadığı dönemler var ve hâlâ çok önemli bir çalışma sürdürülüyor. Bununla birlikte, yapılan vurgular açısından kentten kırsala doğru bir kayma oldu. Yüzey bulgularının toplanmasına dayanan alan araştırmasıyla, geniş bir alana yayılmış yerleşmenin doğal haritasını çıkarmanın göreli ekonomik ve verimli bir yolu olduğu kanıtlanmıştır. Önemli bir alan araştırması British School tarafından güney Etruria'daki Roma'da yürütülmüştür. (Bu çalışmayı, antik kırları büyük ölçüde yok eden modern tarım yöntemleri ve yeni yapılaşma teşvik etmiştir.) Bunun ve Cumhuriyet İtalya'sındaki diğer araştırmaların bir sonucu, edebi kaynaklarda, köy yaşantısının İtalya'da İÖ ikinci yüzyılda ortadan kaybolduğunu ileri süren görüşün değer kaybetmesi olacaktı. Yunanistan'daki alan araştırmaları, kentlerdeki üretim fazlasının ne denli küçük ve tahmin edilemez olduğunu ve bunun sonucu olarak kent yaşamının ne kadar istikrarsız olduğunu göstermiştir.

Şimdiye kadar materyal toplama ve yorumlamayla ilgilenen alan araştırmaları, geleneksel arkeoloji parametreleri içinde yürütülmüştür. Bununla birlikte, geçen otuz senede arkeologlar amaçları doğrultusunda çok daha hırslıydılar. Geleneksel yaklaşım, kanıt toplamak, onu tanımlamak ve daha sonra bu kanıtı geçmişteki bir resmi tamamlamak için kullanmaktı. Bu durum kaçınılmaz olarak, hayli durağan bir toplum resmini ve bu resmin içinde, kullandıktan sonra atılan nesnelerden bile daha önemsiz olarak görünen halkları üretmiştir. Sözde 'Yeni Arkeoloji' (1960'lar Birleşik Devletleri'nde ortaya atılan bir terim) çok daha etkinlik yanlısı bir yaklaşım geliştirmiştir. 'Yeni Arkeologlar' geleneksel olarak antropoloji ile üzeri örtülmüş alanlara yöneldiler; bireylerin toplum içinde birbirleriyle ve dış dünyayla nasıl ilişki kurduklarıyla, özellikle de kültürel değişimin nasıl gerçekleştiğiyle ilgilendiler. Geçmişin benzer toplulukları tarafından bırakılmış kanıtların açıklanmasına yardım edebilecek hayat tarzlarını gözlemleyebilmek için, avcı-toplayıcı toplulukların arasında yaşamaya gittiler. Hipotezler ortaya attılar ve bu hipotezleri destekleyecek ya da çürütecek kanıtları bulabilmek için çok sayıda siteyi incelediler. Ardından insan davranışlarına ilişkin 'yasalar' ileri sürmeyi dene-

diler. (Örneğin, 'insan toplulukları şu şu koşullarda avcı-toplayıcılıktan tarıma dönerler.')

'Yeni Arkeologlar' sosyal değişimin temel tetikleyicisi olduğuna inandıkları çevre şartlarına ağırlık verdiler. (Örneğin, eğer farklı besin kaynakları geliştirilmiş olsaydı, sosyal işbirliğinin yeni örnekleri ortaya çıkabilirdi.) Yaklaşımları, sosyal değişim koşuluna bağlanmış tecrit edici ve inceleyici farklı 'yöntemlere' yaptığı vurgulardan ötürü 'processual'[3] adını edindi. Son zamanlarda, özellikle Britanya'daki bazı arkeologlar tarafından, 'processual' yaklaşımın hayli işlevsel olduğu belirtiliyor. İddialara göre, çevre üzerine yapılan bu vurgular, toplumların kendi değerlerini yaratma yeteneklerini ve kendileri için önem taşıyan kültürel sembolleri, özellikle kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak koruma becerilerini, değerinin çok altında gösteriyor. Bu yeni yaklaşım 'post-processual' olarak adlandırıldı. 'Post-processual' yaklaşımlar 'processual' yaklaşımların yerini alamazken, oluşan kültürel değişimin içinde toplumların kendi ideolojik çatılarını nasıl yarattıklarını gösteren daha derin bir anlayış doğdu. Zaman ve mekân içinde gelişen ve toplumlara uygulanabilmiş kurallar yerine, her toplumun değişimle kendi değer sistemlerine göre baş ettiğine vurgu yapan, gözden geçirilmiş bir düşünce var. (Bu tartışmalar Colin Renfrew ve Paul Bahn'ın *Archaeology, Theories, Methods and Practice* (Arkeoloji, Teoriler, Yöntemler ve Uygulama) isimli çalışmaları bağlamında 12. Bölümde ayrıntılarıyla incelenmiştir.)

Roma dünyasında kültürel sembollerin nasıl kullanıldıklarına ilişkin güzel bir örnek, Paul Zanker'in *The Power of Images in the Age of Augustus* (Augustus Çağında İmgelerin Gücü) adlı kitabında sunulmuştur. Paul Zanker geleneksel Roma yaşantısından belirli imgelerin –örneğin büyük kamu binası– imparator Augustus tarafından nasıl kendisini Roma Cumhuriyeti'nin yıkıcısı değil, kurucusu olduğu yönünde kullanıldığını göstermiştir. Onun her heykeli, hatta zırhının üzerindeki kabartmalar bile, onu geçmişe bağlayan kültürel bir anlama sahip olacak biçimde düzenlenmişti. Augustus, Barış Sunağı *Ara Pacis*'te, Cumhuriyetçi atalarının yaptığı gibi tanrılara kurbanlar veren sıradan bir aile babası olarak betimlenmiştir. Siyasi değişim, birçoğu aşırı duygusal güce sahip kültürel sembollerin güdümlemesi üzerinden gerçekleştirilmiştir. 'Bilişsel arkeoloji' terimi, geçmişin zihniyetini yaratma girişimini tanımlamak için, onun yaşayan kültürel objeler üzerinden türetilmiştir.

Antik dünyanın düşünme biçimlerini, yaşayan mitolojiler yardımıyla anlamaya çalışan girişimler de olmuştur. Her çocuğun bildiği gibi, bu mitoslar zengin ve çeşitlidir. Bununla birlikte geriye, mitosun onu üreten toplum hak-

3) Sosyal ya da dilbilimsel bir yönteme ait olan demektir. Roma hukukunda yasal olan bir yönteme özgü olanı ifade eder. (ç.n.)

kında bize ne anlattığı üzerine bitmek tükenmez bilmeyen tartışmalar kalır. Fransız antropolog Claude Lévi-Strauss ve arkadaşları 'yapısalcılar', tanımlanmış nesneler, anlamları ve önemi mitoslar aracılığıyla belirlenmiş ve ifade edilmiş katogorilerle, üzerinde çalışılan herhangi bir toplumun dünya resminin çizilebileceğini ('yapılabileceğini') önermişlerdir. J.-P. Vernant ve P. Vidal Naquet önderliğindeki bir 'Paris Okulu', günümüz uyarlamalarındaki anlamların bütün nüanslarını didikleyerek, Yunan mitoslarının inceden inceye işlenmiş yorumlarını yarattılar. Bir 'British School', her öykünün bir amacı ve öyküdeki her ayrıntının bir önemi olması gerektiğini kabul etmekte, daha pragmatik ve daha az istekli olmaya yöneldi. Fakat hâlâ mitosların onları üreten kültürler hakkında söyleyeceği bazı şeyler var ve dağılmış topluluklar arasında paylaşılan mitoslar kültürel uyumu yaratır. Bazı durumlarda mitoslar davranışları haklı çıkarmak için kullanılmıştır. Prometheus'un Zeus'u aldatması mitosu, kurban etlerinin saklanması, eti tanrılara adamak yerine kurban edenlerin yemesi için insanlara bir neden sunar. Diğer mitoslar, özellikle bir şehrin kurulmasıyla ilgili olanlar, tarihi bilgi içerebilir. Yine bazı mitoslar, bir izleyici için özümsemenin ve değer biçmenin daha kolay olabileceği çelişkileri, 'mesafeli' bir biçimde sunarak gündelik hayatın açmazlarını resmeder, (örneğin, bir aileye mi yoksa bir kente duyulan sadakat mi önceliklidir?). Yine de mitosların, gündelik hayatlarında bireylerin davranış biçimlerini etkileme ve yönlendirme gücünün nasıl ve nereye kadar olduğunu söylemek olanaksızdır.

Eski Yunan'ı ya da antik dünyanın herhangi bir parçasını hakkıyla anlamanın mümkün olup olmadığı, gerçekten değerli bir sorudur. Bilim adamları ve arkeologlar günümüze kadar gelmiş sınırlı ve temsil değeri olmayan kanıtlar hakkında, belki de tamamen kendi ideolojik görüşlerini dayatıyorlar. 1966'da yayınlanan tanınmış makalesinde Laura Bohannan, Shakespeare'in *Hamlet* oyununu ele alarak, Batı Afrika'nın Tiv halkını tanımlamıştır. Oyunu çok iyi anladığını ve onu Tiv halkına açıklayabileceğini düşünmüştü. Gerçekte oyunu ona Tiv yaşlıları açıkladılar. Oyunu kendi akrabalık sistemlerine özgü terimlerle analiz ettiler ve oyunla ilgili tamamen farklı yorumlar getirdiler. Şurası kesin ki, bizim antik dünyayı kavrayışımız aynı zamanda kendi önyargılarımızla çarpıtılmıştır. Bir kadına tecavüz eden bir Atinalının davranışını ele alalım. Bu, kendi rızasıyla bir kadını baştan çıkaran birinin davranışından daha müsamahakâr olabilirdi. Sınırlandırılması gerekli güçlü cinselliğe sahip kadınlar fikrini yansıtsa da, modern aklın kavrayamayacağı bir durumu ortaya koyuyor bu örnek. Bu tür bir cinselliği tahrik eden bir adam, kurbanının zorla ırzına geçmiş bir kişiden çok daha fazla sosyal yıkıma yol açabilirdi. Bu koşullar altında, antik Yunan dünyasının bizim kavrayabildiğimiz tek dünya olduğuna güvenebilir miyiz?

Bunun tek yanıtı, geçmişle ilgili yorumlarımızı belirleyen bilinçsiz önyargıların farkında olmaktır. Pratik koşullar altında, bu, olağanüstü zordur. Pek çoğumuz, diğer toplumlara bakışımızı belirleyen ideolojik önyargıların ayırdında değiliz. Günümüzün çarpıtmalarıyla bu görev daha da güçleşti. 1818'de şair Shelley, Platon'un *Symposium*'unu tercüme etmişti. Ölümünden sonra dul karısı bu çeviriyi yayınlatmak istedi, fakat şair ve denemeci Leigh Hunt ona, bunun ancak bazı 'kabul edilemez sözcüklerin', 'âşığın' 'arkadaşa', 'erkeklerin' 'insanlara' ve 'delikanlıların' 'gençlere' şeklinde değiştirilmesini kabul ederse mümkün olabileceğini söylemişti. Bu siyasi düzeltmeler Platon'un açıkça homoseksüel (aslında oğlancılık) deneyimler hakkında yazmış olduğu gerçeğini gizleme girişimiydi. Her dönemin kendi tabuları olmuştur; bu da onlardan biriydi. Esasen bu tabuların pek çoğu gelip geçicidir ve gelecekteki itibarını gözeten tarihçi gözü, metnini tabulara uydurmak için tahrif ederken gülünç duruma düşmemek için dikkatli olmalıdır. Günümüz Yunan hükümeti öyle olduğunda ısrar etse de, dördüncü yüzyıldan bir Makedon kanıtının nereye kadar ve hangi haklı gerekçelerle Yunan sayılabileceği hâlâ belli değil. (Hatip Demosthenes Makedonları 'barbarlar' olarak görüyordu.) Bu durum, konuyu nesnel olarak değerlendirmeye çalışan bilim adamlarına az da olsa yardım edebilir. Benzer biçimde, Afrika-merkezli okul Mısır'ı (Yunan ve Roma'nın tersine) köleleri olmayan ve diğer Afrika halklarıyla olan iyi ilişkileri olması nedeniyle ideal bir devlet olarak resmetmiştir. Bununla birlikte Mısır'da, Yunan ve Roma'daki kadar olmasa da, özellikle savaş tutsakları köleler vardı ve Mısır'ın Nübye'nin kaynaklarını kullanmasını emperyalizm dışında başka bir şey olarak görmek çok zordur. Eğer iki bin yıl ya da daha öncesinin toplumları günümüzün siyasi ilgilerini karşılama kaygısıyla biçimlendirilmek zorundaysa, antik dünyayı anlamamış olmak pekâlâ mümkündür. (Ayrıca, Robert Hughes'ün, siyasi doğruluğun keskin bir analizi olan *The Culture of Complaint* (Şikâyet Kültürü) isimli yapıtına bakınız.)

Yukarıdakilerden açıkça anlaşılacağı gibi, antik Akdeniz çalışması en heyecan verici safhadadır, fakat aynı zamanda, özellikle en zor çalışmalardan biridir. Bunun gibi bir giriş metninin yazarı üstesinden gelinemez problemlerle baş başa kalır. Bir giriş kitabı faydalı olmak istiyorsa, geçmiş toplumlarla ilgili, kanıtların doğrulamadığı bir uyumu ve düzeni (ve günümüze kadar gelmiş diğer kanıtların sayıca azlığı nedeniyle, Yunan ya da Roma-merkezli olma tuzağına düşme ihtimalini) kabul ettirmek zorundadır. Hemen hemen her sayfada, üzerine akademik kanın döküldüğü bir çekişme gizlenmiştir. Yine de, tek ciltlik bir gözden geçirme kitabı oluşturmak bütün bu çabaya değer, ki eğer dikkatli kullanılırsa, bu büyüleyici toplumlar hakkında ileride yapılacak çalışmalar için bir sıçrama tahtası olabilir. Bu kitabın yapmak istediği budur.

2
Mısır, Nil'in Armağanı, İÖ 3200-1500

Roma İmparatoru Titus İS 80'de imparatorluğunun eyaletlerinden biri olan Mısır'daki bir tapınak duvarına resmedildiği zaman, ayakta ve sağ elinde tehditkâr bir şekilde kaldırdığı tören asasıyla betimlenmişti. Mısır'ın ilk hükümdarlarından Kral Narmer de, 3200 yıl önce aynı pozda resmedilmişti. Tanrıça İsis'e tapınma, Roma'nın yükselişinden 2000 yıl öncesine, İÖ 2400'e dek uzanmaktadır. Roma İmparatorluğu batıda 'düştükten' altmış yıl sonra, İmparator İustinianos tarafından İS 536 yılında yukarı Nil'deki Philai'de bulunan İsis Tapınağı kapatılana kadar, bu inanç Roma İmparatorluğu boyunca yayılmıştı (Londra'da bile İsis için yapılan bir tapınak vardı) ve tanrıçanın kültü hâlâ canlıydı. Kısacası Mısır dini, en yayılmacı evresine Hıristiyanlığın şu anda olduğundan çok daha yaşlıyken girdi. Bunlar Mısır tarihinin uzunluğunu ve sürekliliğini gözler önüne seren çarpıcı anımsatmalardır.

Mısır uygarlığının dengeli oluşu, Nil vadisinin ekolojisine odaklanmış kendine özgü koşullardan kaynaklanmıştır. Vadiye hemen hemen hiç yağmur yağmazdı. Sulama için gereken su, çoğunluğu Etiyopya dağlarındaki yaz yağmurlarından kaynaklanan yıllık taşkınlarla Nil'den gelirdi. Taşkınlar alüvyonları getirmiş, verimli toprakla suyun birleşmesiyle sayesinde normal yağmurla beslenmiş toprağın üç ya da dört katı ürün alınabilmiştir. Suyun ve toprağın zenginliği kadar, taşkınların düzeni de önemliydi. Nil Mayıs'ta yükselmeye başlardı ve Temmuz'dan Ekim'e kadar taşkından düzleşmiş vadinin üzerinde akacak

yüksekliğe ulaşırdı. Bu, sel zamanı demek olan, *akhet*'ti. Dört ay sonra, Kasım'ın başında sular çekilmeye başlardı. Toprak seçilebilir, sabanla işlenebilir ve tohum ekilebilir duruma gelirdi. 'Toprağın yeniden göründüğü' bu zamana *peret* denirdi. Mart'tan Haziran'a kadar olan yılın son dört ayı *şhemu*, yani hasat zamanıydı.

Normal bir yılda, Nil boyunca uzanan tarlalardan bol miktarda ürün alınırdı. Bu ürün, etkili bir şekilde toplandığında sarayların, yöneticilerin, zanaatçıların beslemesinde ve büyük imar projelerinin desteklenmesinde kullanılabilirdi. Tüm bunlar Mısır'daki erken krallıkların, aradaki çöküş dönemlerine rağmen yirmi yüzyıl boyunca sürdürebildiği başarılardır. Buna karşın İÖ ilk bin yılda ülke zayıflamış ve Asurlu, İranlı, Yunanlı ve Romalı bir dizi fatih tarafından zapt edilmiştir. Bunların hepsi de ülkenin zenginliklerini ele geçirmek istiyordu; sonuç olarak Mısır Yakındoğu ve Akdeniz dünyasının içine çekildi. Mısır, Yunanlılar için bilgeliğin pınarıydı ve Mısır'ın kendi uygarlıklarının kökeni olduğuna inananlar vardı. Mısırlılar onlara muhtemelen kendi heybetli tapınakları ve ilk yaptıkları heykeller için model oluşturdular. (Bunun kanıtları 9. Bölümde tartışılmıştır.) İlk Roma imparatorları Mısır tahıllarını yönetimlerini kuvvetlendirmek ve büyük başkentleri Roma'yı beslemek için kullandılar. İS 330'da Konstantinopolis kurulduğunda tahıl stoku oraya yönlendirildi, bu durum kentin Doğu İmparatorluğu'nun başkenti olarak kabul edilmesini ve gelişmesini sağladı. Antik Akdeniz üzerine bir kitaba Mısır ile başlamak için hiçbir mazeret gerekmediği açıktır.

Başlangıçlar

En kalıcı Mısır yaradılış efsanelerinin birinde, her şeyin başlangıcında Ra'nın, yani güneşin olduğu anlatılır. Ra spermlerini saçtı ve birdenbire kuruluk tanrısı Şu ile nem tanrıçası Tefnut ortaya çıktı. Şu ve Tefnut yeni bir tanrı soyu ürettiler; gök tanrıçası Nut ve yer tanrısı Geb. Bunlar ardı ardına dört çocuk yaptılar: İsis, Osiris, Set ve Nepthys. İsis ve Osiris karı koca olarak Mısır'ın ilk hükümdarları oldular. Fakat Set erkek kardeşini parçalara ayırarak devirdi. İsis eşine duyduğu sadakatle, ona yeni bir penis ekleyerek (aslı bir balık tarafından yenmişti) Osiris'i yeniden bir araya getirdi ve bunu öyle bir başarıyla yaptı ki bir oğula, Horus'a gebe kaldı. Set'i devirebilecek güce kavuşana kadar Horus'u bataklıkta sakladı. Bu sırada Osiris, yeniden doğumun simgesi olarak rol oynadığı ölüler diyarının tanrısı oldu. Mısır mitolojisinde Set emre karşı potansiyel bir tehdit olmaya devam ederken, Horus kendinden sonra gelen yeryüzü krallarının koruyucusu olarak kaldı.

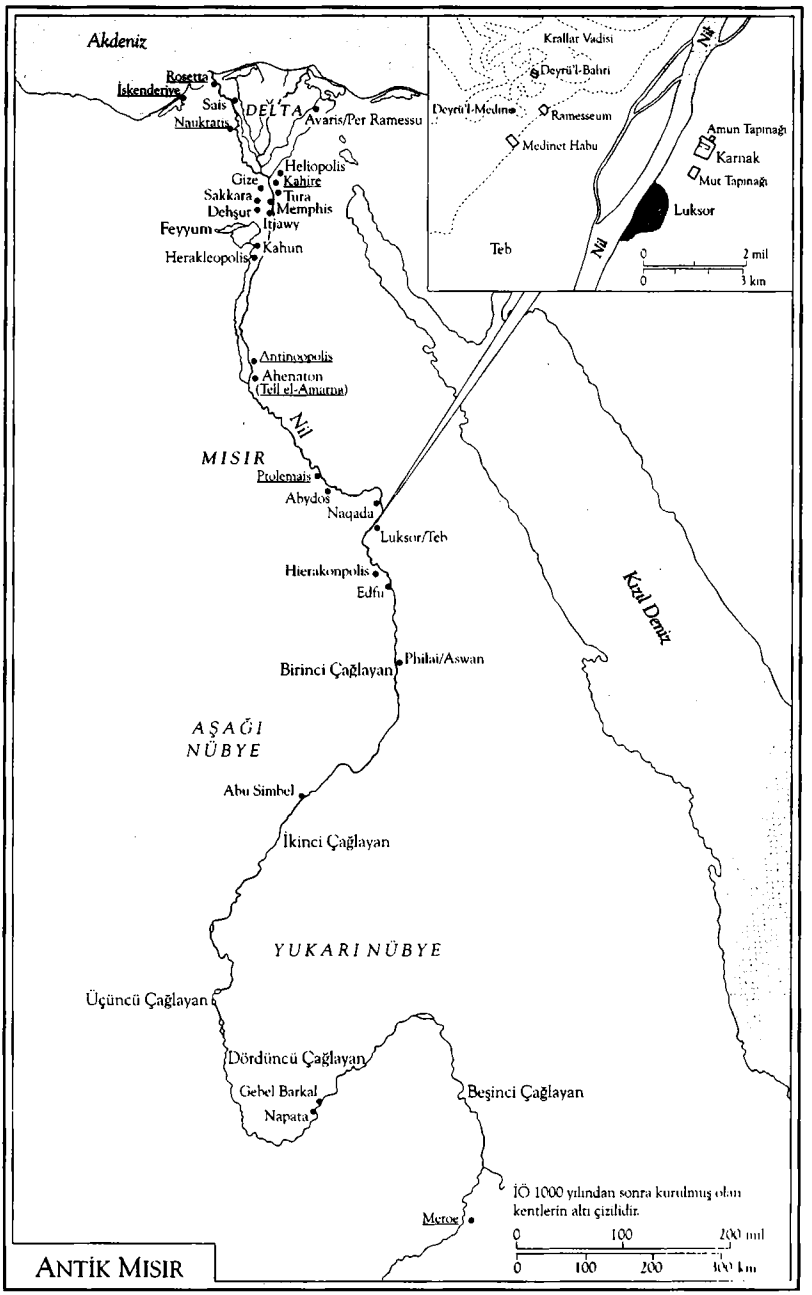
Bu yaradılış efsanesi ilk Mısır tarihinin ve inanışlarının çeşitli öğelerini bir araya getirmiştir. Horus ve Set arasındaki çekişme ilk dönemlerin iki devleti

arasındaki gerçek bir mücadelenin hatıralarını yansıtırken, 'aile' Nil boyunca uzanan farklı kült merkezlerinin ilk tanrılarından oluşmuş bileşik bir yapıdaydı. Bu, Mısır'ın doğal bir birlik olmadığını hatırlatır. Ülkenin iki farklı ekolojisi vardı. Vadi dardı, bazı bölgelerde yalnızca birkaç kilometre genişlikteydi ve Nil Deltası'ndan Assuan'daki birinci çağlayana kadar bin kilometre boyunca uzanıyordu. Nehir, kuzeydeki Delta bölgesinde, kuş ve hayvan hayatı açısından zengin bataklıklar ve sazlıklar üzerinde yayılıyordu. En erken dönemlerden beri, farklı çanak çömlek yapma gelenekleri ve ölü gömme âdetleriyle her bölge kendi kültürünü geliştirdi. Delta bölgesinin hiçbir zaman bağımsız bir devlet oluşturduğuna dair bir kanıt yoktur, fakat Mısır'ın, biri kuzeydeki Deltada, diğeri güneyde vadi boyunca iki ayrı krallıktan meydana geldiğine dair ısrarlar, Mısır geleneğinde yaklaşık İÖ 3100'lerdeki ilk birleşmeden çok sonralarına kadar sürdü. Farklı hükümdarları ve koruyucu tanrılarıyla birlikte, vadi sazlar ülkesi, delta ise papirüsler ülkesi olarak tasvir ediliyordu.

Mısır nispeten dış dünyadan tecrit edilmişti. Vadiyi çöller çevreliyordu. Güney ülkesi çağlayanlarla kuşatılmıştı. Bu çağlayanların granit kayaları, ırmağın yukarısına doğru yolculuk etmeyi güçleştiriyordu. Çağlayanların ötesinde Nübye vardı. Burada iklim koşulları Mısır'dakinden daha çetindi ve tarım hiçbir zaman Mısır'daki yüksek seviyede gelişmemişti. Mısır krallıklarının daha başarılıları Nübye'yi denetim altında tuttu ve ülkenin hammaddelerini –altın, bakır, yarı değerli taşlar ile Mısırlılar için egzotik olan zürafa, leopar ve devekuşu gibi hayvanlar– sömürdü. Kuzeyde Akdeniz ile doğrudan ilişki kurulduğuna dair pek fazla kanıt yok; varsa bile Deltanın çamuru altına gömülmüş olmalı. (Delta bölgesindeki Avaris'te Giritli bir tüccar topluluğunun yaşadığına dair yakın zamanda yapılan bir keşif, neredeyse kesinlikle, bölgede bir zamanlar inanılandan çok daha fazla ticaret yapıldığını gösteriyor.) Mısır'ın savunulması en zor bölümü, Filistin'den çölü geçerek gelen potansiyel istila yollarının ulaştığı kuzeydoğusuydu. İÖ yaklaşık 1650'de Mısır dışından gelen 'Hyksoslar' kuzeyden Mısır'a sızdılar ve buna yanıt olarak Mısırlılar Filistin kentlerinin kontrolünü ele geçirdiler. İkinci bin yılın sonuna kadar ülke tümüyle güvendeydi.

Mısır'ın Birleşmesi

Arkeolojik kanıtlar Mısır uygarlığının temellerinin, ülkenin İÖ 3100'deki kaydedilen ilk birleşmesinden çok önceleri atıldığını gösteriyor. Mısırlı çiftçilerin başlıca mahsullerini oluşturan düşük kaliteli buğday, arpa ve keten, İÖ 4000'den çok önce de yetiştiriliyordu. O güne kadar Yukarı Mısır'da definler çoktandır, ötedünya için bırakılan erzakları, araç gereçleri, av malzemelerini

Akdeniz
Rosetta
İskenderiye
Sais
DELTA
Naukratis
Avaris/Per Ramessu
Heliopolis
Gize
Kahire
Sakkara
Tura
Memphis
Dehşur
İtjawy
Feyyum
Kahun
Herakleopolis
Antinoopolis
Ahenaton
(Tell el-Amarna)
Nil
MISIR
Ptolemais
Abydos
Naqada
Luksor/Teb
Hierakonpolis
Edfu
Birinci Çağlayan
Philai/Aswan
AŞAĞI
NÜBYE
Abu Simbel
İkinci Çağlayan
YUKARI NÜBYE
Üçüncü Çağlayan
Dördüncü Çağlayan
Gebel Barkal
Napata
Beşinci Çağlayan
Meroe
İÖ 1000 yılından sonra kurulmuş olan kentlerin altı çizilidir.
0 100 200 mil
0 100 200 km
Kızıl Deniz
Krallar Vadisi
Deyrü'l-Bahri
Deyrü'l-Medine
Rameseum
Medinet Habu
Amun Tapınağı
Karnak
Mut Tapınağı
Luksor
Teb
Nil
0 2 mil
0 3 km
ANTİK MISIR

ve ölen kişinin bedeninin batıya, batan güneşin evine bakacak şekilde yatırılmasını içeren biçimiyle yapılıyordu. Dördüncü bin yılın ikinci yarısında, Mısır'ın kaydedilen ilk birleşmesinden dört beş yüz yıl önce, vadinin dağılmış tarım toplulukları daha da genişlemişti. İÖ 3600 kadar erken bir tarihte, Hierakonpolis'in kuzeyindeki Nakada bölgesinde, etrafı duvarlarla çevrilmiş bir şehir vardı. Nakada ve Hierakonpolis gibi yerleşimlerin gelişmesi, doğu çöllerinin altın madenlerine giden ticaret yolları üzerindeki konumlarını yansıtıyor olabilir. Onların yükselişiyle daha incelikli zanaatçılığın görülmeye başlanması çakışır. Mezarlar altından, bakırdan ve çeşitli taşlardan yapılan eşyalarla daha zengin bir hale gelmiştir.

Daha gösterişli hammaddelere duyulan bu gereksinim, Mısır'ın daha geniş bir dünyaya açılmasında etkili olmuş olabilir. Nil vadisinde, çömlekçilik ve kerpiç için yeterince kil vardı, fakat kereste azdı. Çakmaktaşı kolayca bulunan tek taştı. Vadiye dizilmiş kayalardan saf ve beyaz kireçtaşı, granit ve diyorit gibi sert taşlar, altın, bakır veya yarı değerli taşların çevredeki çölden kazılıp çıkarılması veya diğer uzak bölgelerden getirtilmesi gerekiyordu.[1] Bu da, pek konuksever olmayan çöl boyunca seferler düzenleyebilecek düzenli bir toplum gerektirmiştir. Dördüncü bin yılın sonlarına gelindiğinde Mezopotamya'ya kadar bağlantı kurulmuştu. Mısır'da, Sümerlerinkini çağrıştıran silindir biçimli mühürler bulunmuştur; ya bunlardan ya da gerçek binalardan alınan tasarımlar, kerpiç Mısır mezar tapınaklarının ön cephelerine esin kaynağı olmuş olabilir. Mısır'da ilk kez İÖ yaklaşık 3100'lerde ortaya çıkan yazı kavramının Mezopotamya'dan alınmış olabileceğini iddia eden kimi bilim adamları vardır. Hem Sümer çivi yazısı hem de Mısır hiyeroglifi, sözcüğün sesini temsil eden işaretlerle, anlamını temsil eden işaretlerin birleştirilmesi yoluyla kullanılmıştır. Buna karşın Mısır mektuplarının biçimleri çivi yazısıyla yazılmış olanlardan öylesine farklıdır ki, bu mektuplarda yerli bir kaynak arayanlar olmuştur. Hiyerogliflerin çok daha erken dönem Mısır çanak çömleklerinde bulunan resimlerden türediği düşünülmektedir.

İlk Mısır yerleşimleri büyüdükçe aralarındaki gerginlik de büyümüştü. Bu durum, dönem sanatına da yansımıştır. Hierakonpolis'teki resimlenmiş bir mezar tapınağında, bir adam iki aslanla boğuşurken betimlenmiş, (Avcılar ve Savaş Alanı tabletleri denilen) diğer tabletlerde hayvanlar arasındaki çekişme ve uyum tasvir edilmiştir. (İlk başlarda yüzeyleri zımparalanmış olarak kullanılan düz taşlar olan tabletler daha sonra bir tür törensel önem kazandı-

1) Diyorit: Yeşil kaya olarak da bilinen koyu renk volkanik bir taş. Çakmaktaşı: Kıvılcım üretmesinin yanında, bu taşın özelliği düzgün bir şekilde kırılmasıdır. Antik dönemlerde tören hançerleri gibi özel aletlerin yapımında hammadde olarak kullanılıyordu. Kireçtaşı: Kalker. Yapıda kullanılacak kireçtaşının içinde toprak, kum, çakıl gibi yabancı maddeler bulunmamalıydı. (ç.n.)

lar.) Horus ve Set'in hikâyesi, Horus'la özdeşleştirilen Hierakonpolis ile koruyucu tanrısı Set olan Nakada arasındaki gerçek bir mücadeleyi temsil ediyor gibi görünmektedir. 3100'lerde Narmer adında bir hükümdarın nihayet sağlamayı başardığı birlik, işte bu karışıklığın içinden doğmuştur. Düşmanları arasında Libyalılar gibi komşu halkların olduğu çok iyi bilinmesine karşın, Narmer adıyla tanınan tablette, kral açıkça kuzeyi, yani Deltayı fetheden güneyli bir hükümdar olarak resmedilmiştir. Birleşmeden hemen sonra, Narmer'in ardılları başkentlerini Delta ve vadi arasındaki kavşakta stratejik bir konumda bulunan Memphis'e taşımış olabilirler.

Narmer Tableti kayda değer bir kalıttır. Hierakonpolis'te özenle korunmuş bir halde bulunmuştur; Narmer, tabletin bir tarafında Yukarı Mısır'ın, diğer tarafında Aşağı Mısır'ın tacını giymiş bir halde tasvir edilmiştir. Kral, önünde uzanmış düşmanlarına boyun eğdirmiştir; kiminin boynu vurulmuş, başları ayaklarının dibine düşmüştür. Tablet, tarihi öneminin yanında, Mısır sanatının pek çok geleneğinin korunmuş olduğunu göstermesiyle de değerlidir. Statü, figürlerin karşılaştırmalı ölçüleriyle anlatılmıştır. Narmer içlerindeki en büyük figürdür. Bir sahnede, bir resmi görevli Narmer'den daha küçük fakat kendisine eşlik eden sancaktardan çok daha büyük resmedilmiştir. Bu, normal perspektifi bozma anlamına gelse de, sanatçı zaten ayrıntıya girmekte olduğu kadar, uygun temsili biçimlerin yaratılmasında da çok dikkatli davranmamıştır. Örneğin, kralın profilden verilen yüzünde iki gözü de yer alır ve omuzlara cepheden bakılır. Hem ayakların hem de ellerin bütünü gösterilmiştir.

Horus, tüm Mısır tarihi boyunca kralların özel koruyucusu olarak kalmıştır. Hep bir şahin olarak tasvir edilmiştir. Eski Krallığın piramit inşa eden firavunlarından biri olan Hafre'nin (çoğunlukla adının Yunanca uyarlaması Kefren ile tanınır) şimdi Kahire Müzesi'nde bulunan muhteşem bir heykelinde yer alan şahin, firavunun sırtına tünemiş ve kanatlarını firavunun omuzları boyunca açmış olarak gösterilir. Her kral doğum ismine ve diğer unvanlarına ek olarak bir 'Horus adı' alırdı. Bu ad genellikle, siyasi hırsların bir yansıması olacak şekilde seçilirdi – örneğin, 'O ki, İki Ülkenin kalbine birden hayat veren' ya da 'Düzen Getiren.'

Bu andan itibaren Mısır tarihi geleneksel olarak firavun sülaleler dönemine bölünmüştür. Tarihçiler, İÖ 280 civarında kral II. Ptolemaios'un emri üzerine Mısır rahibi Manetho'nun derlediği otuz bir sülaleyi içeren listeyi benimsemişlerdir. Bu sülaleler Narmer'den, Pers yönetiminin İÖ 332 yılında İskender tarafından yıkılmasına dek uzanır. Manetho'nun yaptığı listede bir sülalenin ne zaman bittiği, diğerinin ne zaman başladığı veya neden bir değişikliğin meydana geldiği her zaman açık değildir. Manetho'nun amacı düzenli bir sıra oluşturmaktı, fakat Manetho, sülalelerin ülkeyi birlikte yönetmiş

olabilecekleri ara dönemlerde, bu sülaleleri birbiri ardına yerleştirerek tarihçileri daha da karmaşaya sevk etmiştir. Manetho'nun listesinde bulunan bazı sülalelerden (örneğin yedinci ve on dördüncü) geriye adlarından başka bir kanıt kalmamıştır. Buna karşın, bir çalışma modeli olarak onun listesi, Antik Mısır tarihinin izlerini sürmede ne kadar yararlı olduğunu kanıtlamıştır.

İlk Sülaleler

Yazının ortaya çıkışı, ülkede birliğin sağlanması ve Memphis'te bir başkentin kurulması, birden üçüncü sülaleye kadar olan ve İlk Sülaleler olarak bilinen dönemin (İÖ y. 3100-2600) başlangıcını işaret eder. Bu beş yüzyılda, yüzyıllar boyunca sürecek bir krallık modeli geliştirilmiştir. 2500'e gelindiğinde, firavunun doğrudan doğruya güneş tanrısı Ra'nın vârisi olduğu mitosu gelişmişti. Ra'nın kraliçeyi (ona kocası kılığında görünerek) gebe bıraktığı söyleniyordu. Ardından, kraliçeye Ra'nın çocuğunu doğuracağı haberini veren Tanrıların habercisi Tot söylencesi ortaya çıktı. Böylece kraliyet çifti, varisler için vekil ana-baba işlevini görmeye ve hiçbir kırılma olmadan 'oğul' 'baba'nın yerine geçmeye başladı. Firavunun karısına geleneksel olarak, 'iki Tanrıyı birleştiren' yakıştırması yapılırdı. Daha önceki koruyucu Horus geleneği, Horus'u Ra ailesinin bir üyesi haline getirerek mitosa dahil edildi; tanrı, düzeni bozan ve Set kimliğinde vücut bulan güçlere karşı kralın özel koruyucusu olmaya devam etti.

Yeni bir firavun tahta çıktığında, taç giyme töreni, yani *kha* yapılırdı, sözcük aynı zamanda güneşin doğuşu anlamında da kullanılırdı. Hükümdarlığının otuzuncu yılının sonunda, firavunun önce Yukarı Mısır'ın Beyaz Tacını, sonra da Aşağı Mısır'ın Kırmızı Tacını giyerek eyaletlerin tazelenen bağlılıklarını kabul ettiği *sed*'in jübile[2] töreni yapılırdı. Her eyalet, firavunu onurlandırmak için kendi yöresel tanrılarını da beraberlerinde getirirdi. Törenin bir bölümünü, sözde hükümdarlığa uygunluğunu teyid etmek için, firavunun bir tur koşması oluştururdu.

Tören önemliydi, fakat yeterli değildi. Kutsal firavun ideolojisi eski zamanlardan beri Mısır yaşamına nüfuz etmişse de, firavunun kalıcılığı düzeni korumasına bağlıydı (herhangi bir kontrol kaybı, geleneksel olarak tanrıların

2) Jubilee: İbranice'deki koç sözcüğünden türemiş bir kelime. [*Yahudi Tarihinde*] Her "elli yılda bir" koç boynuzlarından yapılma borularla "jubilee yılı"nın başladığı duyurulurdu. Bu yılın başlamasıyla birlikte ülkenin her yerinde tarlalar işlenilmeden bırakılır, İbrani köleler azat edilir, daha önce satılmış araziler, kır evleri ya da etrafı duvarlarla çevrili olmayan şehirler eski sahiplerine ya da mirasçılarına devredilirdi. Ayrıca; bir olayın, durumun vb. ellinci yıldönümü, ellinci yıldönümü kutlaması. Kutsal Yıl. (ç.n.)

desteklerini çekmelerinin bir göstergesi olarak düşünülürdü) ve bu durum bürokratik açıdan uzmanlığı da kapsardı. Çok eskiden beri vergiler türlerine göre saray tarafından toplanır, imar projelerinin desteklenmesi ve işçilerin beslenmesi için pay edilmeden önce, tahıl ambarlarında depolanırdı. Nil taşkınlarının yüksekliğinin o yıl için beklenen ürün miktarının hesaplanmasında kullanılmak üzere her yıl kaydedilmesi, sistemin inceliğini gösterebilir. Bir yazı sisteminin gelişmesini teşvik eden de, bu gelişmeler olmalı. Ayrıca, hammaddelerin ana tüketicisi ve zanaatkârlığın merkezi saray olduğundan, kral dış ticareti de kontrol etmiş olabilir.

Memphis'teki kraliyet sarayının etrafındaki idari site *Per Ao*, yani Büyük Ev olarak bilinirdi ve bu ad ileride, İÖ 1400 civarında bizzat firavun için kullanılmıştır. Yönetimin başında, kanunlar ile düzenin korunmasından ve bütün yapı işlerinin denetiminden sorumlu olan vezir vardı. Ardından, 'kapı kıdemlisi', 'resmi emirlerin sırlarının başı' ve 'İki Tahtın denetçisi' gibi işlevi kaybolan unvanlarla, bir başka memur kalabalığı geliyordu. Eyaletlerle sıkı bağların olduğu düşünülürse, bunlarsız düzenin korunamayacağı ya da kaynakların yukarıya, saraya doğru yönlendirilemeyeceği farz edilebilir. Bununla birlikte, bu erken dönemde bölgesel yönetimin işleyişi hakkında henüz bir şey bilinmiyor.

Kaynaklara, yalnızca kralların ve yüksek memurlarının hayattayken ihtiyaçları yoktu. İlk sülalelerden beri, bir firavunun ölümüyle onun ilahi ruhunun, yani *ka*'nın[3], bedenini terk edeceğine ve doğuda yeniden görünmeden önce her gece gemisiyle seyahat ettiği babası güneş tanrısı Ra'ya eşlik edeceği cennete yükseleceğine inanılırdı. Bununla birlikte, firavunun varacağı yere güvenle ulaşabilmesi için bir sürü formalitenin yerine getirilmesi gerekiyordu. Kralın vücudu korunmalı, ismi mezara kaydedilmeli ve *ka*'ya ötehayat için gereken her şey sağlanmalıydı. Ka, beslenmeden hayatta kalamazdı.

Bu temel gereksinimler bütün Mısırlılar için aynıydı, fakat normal olarak yalnızca firavunlar ötedünyaya seyahat edebiliyorlardı. Diğerleri bu dönemde, mezarda ya da belki de onun altındaki gölgeli ölüler diyarında var olmaktan memnun olmalı. Ancak, onun özel himayesinden nasiplenebilen yüksek memurlar firavunla birlikte yükselebilirlerdi ve onun ötedünya hizmetkârları olarak cennete gidebilme umudu, bu görevlilerin mezarlarını firavunların me-

3) 'Perispri'nin eski Mısır metinlerindeki adı. Eski Mısır dininde insan varlığı esas olarak üç kategoride ele alınıyordu: "Aufu" (fiziksel beden), "ka" (perispri) ve "sahu" (ruh). Perispri terimi ise, Latince'de "peris (etrafında)" ile "spiritus (ruh)" sözcüklerinden türetilmiştir. Ka, yaşamsal güçlerin tezahür ettiği, koruyucu ve yaratıcı nitelikli olup, fiziksel bedenden bağımsız bir varlıktı ve her varlığın kendi ruhsal olgunlaşmasıyla değişim gösterirdi. Ka'nın fiziksel bedenden ayrılışı, insan başlı bir kuşun bedeni terk etmesi biçiminde temsil edilirdi. Ka'nın hiyeroglifi ibis kuşuydu. Ruhun hiyeroglifi ise şahindi. (ç.n.)

zarlarının yanına yapmaları geleneğini yaygınlaştırdı. Bu, önde gelen soyluları ve görevlileri sadakate özendirmenin kurnazca bir yoluydu.

Başlangıçta firavunların cesetleri kerpiç odalara gömülmüştür. Muhtemelen beraberlerinde gömülen değerli eşyaların korunması amacıyla cesetler daha derinlere gömülürken, bu defin yöntemleri de giderek ayrıntılı bir hale geldi. Ne var ki, ceset ne kadar derine gömülürse, çürümesi ihtimali de o kadar yüksekti (yüzeye yakın kuma bırakılmış bir ceset, normal olarak güneşin ısısından kururdu) ve böylece, cesedi koruyabilmek amacıyla mumyalama yöntemi gelişti. Dördüncü Sülaleden büyük piramit inşaatçısı Hufu'nun (Yunanca'sı Keops) annesi Kraliçe Heteferes'in iç organları İÖ y. 2600'den kalmıştır, fakat Beşinci Sülaleden (İÖ y. 2400) önce günümüze bütün olarak ulaşmış hiçbir mumya yoktur. (İngiltere'ye bir Dördüncü Sülale örneği getirilmişti, fakat daha sonra Londra'daki yıldırım saldırıda yok edildi!) Yeni Krallıkla birlikte mumyalama sanatı, dünyaya Mısır uygarlığının en kalıcı imgelerinden birini kazandırarak karmaşık bir ritüele dönüşecekti.

İlk firavunlar güneyli olduklarının bir göstergesi olarak Yukarı Mısır'ın kutsal kenti Abydos'a gömülürlerdi. Tipik bir mezar tapınağında, eşyaların konduğu depolarla, görevlilerin bulunduğu ek mezarlarla çevrelenmiş ve etrafı keresteyle örülmüş merkezi bir defin odası bulunurdu. Her mezarın yakınında etrafı çevrili kapalı bir alan vardı ki, burada her firavunun kült heykeline tapınılan ayinler yapıldığına inanılırdı. Yüzyıllarca süren yağmaya rağmen, mezarların (içlerinde ötedünya için gereken yiyecekler ve içeceklerin olduğu) taslarla, ustalıkla işlenmiş, bazen altınla cilalanmış taş kaplarla, bakır ve fildişi eşyalarla dolu olduğunu gösterecek yeterince materyal kalmıştır. Memphis yakınlarındaki Sakkara'da başka bir defin yeri vardı. İlk firavunların mezarlarının gerçekte burada olduğuna, Abydos'takilerin yalnızca içi boş abideler olduğuna inanılırdı. Günümüzde ise, güzel bir şekilde yapılmış olsalar da, Sakkara'daki mezarların, gerçekte önde gelen görevlilerin mezarları oldukları anlaşılıyor. Firavunun ve saray görevlilerinin ötedünyada hayatta kalabilmek için güzel eşyalara ihtiyaç duymaları, İlk Sülaleler dönemi boyunca sanattaki büyük patlamanın ateşleyicisi olmuştur.

Mezarın gövdesi kazıldıktan ve etrafındaki oda tamamlandıktan sonra, yapının tamamı, yer seviyesindeki mezarın üzerine dikdörtgen bir bina inşa edilip bitirilirdi. Modern Mısır evlerinin dışında bulunan sekilerden sonra bu yapılara da, *mastaba* adı verilir oldu. Firavun olsun olmasın ilk mezarların *mastaba*ları saray modeli şeklinde yapılmıştır. *Ka*'nın geçebileceğine inanılan sahte bir kapı inşa etmek âdettendi. Kapının içine *stele* olarak bilinen taştan yapılma bir mezartaşı yerleştirilirdi. *Stele*'nin üzerine, öleni bir masaya oturmuş kendisine sunulanları keyifle yerken gösteren temsili bir resmin yanı sıra, adları ve unvanları kazınırdı. Listenin ölen tarafından yalnızca okunmasıyla *ka*'nın

cisimleştirilmesi ve muhafazası sağlanabilir düşüncesiyle, gerçekten yiyecek bir şey olmasa dahi, bazen *stele*'nin üzerine sunulanların bir listesi eklenirdi.

Piramitlerin İnşası

İÖ 2650 civarında, Mısır tarihinde nadiren görülen mimari bir devrim gerçekleşti. Bu olay, Üçüncü Sülaleden firavun Coser'in, artık kralların gömülme mekânı haline gelmiş olan Sakkara'daki mezarıyla ilgiliydi. Coser'in danışmanlarından biri olan İmhotep, daima ölümden çok önce başlayan firavun mezarının yapılmasını denetlemekle görevlendirilmişti. Tapınak sıradan bir *mastaba* olarak başladı, fakat genişletildi ve en sonunda altı katlı, basamaklar halinde düzenlenmiş bir "piramit" ortaya çıktı. Güney kenarında iki avlu vardı ve bunların firavunun Memphis'teki sarayında bulunan sütunların kopyaları olduğu görülüyor. Geniş olanı, firavun ailesinin göründüğü ve firavunun ilk olarak taç giyme töreninde ve diğer büyük şenliklerde kullandığı, dikkatle tasarlanmış bir forumdu. (Bu kullanım doruk noktasına, İÖ 34 yılında İskenderiye'de, Kleopatra'nın tanrıça İsis kılığında göründüğü büyük taç giyme töreninde ulaşmıştır.) İçinde, taşralı tanrılar için taklit mabetlerin ve Mısır'ın her krallığını temsilen iki tahtın yer aldığı daha küçük olan avlunun, *sed* festivali için kullanılanın bir kopyası olduğu görülüyor. Bütün bunlar, firavuna yalnızca piramidin altındaki inceden inceye işlenmiş odalara yerleştirilmiş eşyaların değil, aynı zamanda, yaşamdan sonra hükümdarlığa devam edebileceği bir ortamın da sağlandığını gösteriyor.

Coser'in cenaze kompleksinin benzerine hiçbir yerde rastlanmamıştır. Dış cephe, Tura'daki taşocaklarından getirilen halis kireçtaşıyla kaplıdır ve bu şekilde dünyanın bilinen en eski büyük taş anıtıdır. (Mezopotamya'nın ilk büyük tapınakları kerpiçten inşa edilmişti.) Ustaların daha önceki ahşap modellerin etkisinde kaldığı görülür. Girişte yer alan sıra sütunlar yivlerle süslenmiştir, ki bunlar klasik mimaride sürüp gidecek bir tasarımın bilinen ilk örnekleridir. Ahşap asıllarını taklit eden yivler, ya birbirine bağlı kamışları ya da oyulmuş ağaç gövdelerini çağrıştırır. Kompleks, içine adakların yerleştirildiği ve ana binaya bağlanmış bir oda olan *serdab* ile bir yeniliğe daha sahiptir. Coser'in bir heykelinin adakları görebileceği şekilde yerleştirildiği iç odaya açılan duvarın üstünde, dar ve uzun bir yarık vardır. Ayrıca, firavun ilk kez kabartmalarda, eski gelenekte olduğu gibi fatih olarak değil, krallığın ritüellerini yerine getiren biri olarak tasvir edilmiştir. Bunların birinde, firavun, muhtemelen *sed* töreninde koşarken görülmektedir.

Uzmanlar arasında böyle devrimci bir tasarımın niçin uyarlandığı konusunda süregelen spekülasyonlar vardır. Basit bir görüşe göre, İmhotep'in binayı

daha heybetli yapmak istemiştir. Bitmiş haliyle basamaklı piramit 60 metre yüksekliğindedir. Başka bir görüşe göre de, firavun bir yıldız kültünün üyesidir ve basamaklar firavunu cennete yükselten bir araçtır. Piramit Metinleri denen ve daha sonraki piramitlerden çıkarılan kitabeler bu görüşü destekliyor. Birinde şöyle yazar: "Üzerinden cennete tırmanabilsin diye önüne bir merdiven serildi." Nedeni ne olursa olsun, Basamaklı Piramit yüzyıllar boyunca saygı uyandırmıştır. Hep gözde bir hac yeriydi ve inşasından iki bin yıl sonra restore ediliyor. İmhotep daha sonra zanaatkârlığın tanrısı Ptah'ın oğlu olarak ilahlaştırılmıştır.

Üçüncü Sülale olan Coser'in hanedanıyla, İlk Sülaleler dönemi sona erer. Dördüncü Sülale ile (y. 2613), hemen hemen İÖ 2130'a kadar devam edecek Eski Krallık dönemi başlar. Eski Krallığa, tarihin en büyük idari başarılarından biri olan piramitlerin inşası hâkimdir. Çünkü yalnızca Hufu'nun Büyük Piramidi (Keops) için, ortalama ağırlığı 2,5 ton olan 2.500.000 kireçtaşı blok kullanılmıştır. Napoléon'un 1798'deki Mısır seferinde ona eşlik eden matematikçilerden biri, Gize'nin üç piramidinde kullanılan taşlarla, Fransa'nın etrafına üç metre yüksekliğinde bir duvar örülebileceğini hesaplamıştır. Eski Krallığın, gücün büyük ölçüde firavunda odaklandığı bir refah ve istikrar dönemi olduğunu söylemeye gerek yok.

Basamaklı piramitten kral mezarı olarak yapılan piramide geçiş, Coser'in modeline dayanarak inşa edilen yedi basamaklı piramidin kalıntılarının yer aldığı Memphis'in yaklaşık 50 kilometre güneyindeki Meidum'da görülebilir. Yapı, daha sonra sekiz basamaklı olarak genişletilmiş ve en sonunda gerçek bir piramit oluşturacak şekilde tamamı Tura kireçtaşıyla kaplanmıştır. İlk kez bir vadi tapınağına ulaşan bir geçit yapılmıştır. (Vadi tapınağındaki ritüellerden sonra firavunun cesedi son defin için buraya getirilmiş olmalı.) Piramit Dördüncü Sülalenin ilk firavunu Snefru'ya atfedilir, fakat o kendisine biri yakındaki Dehşur'da, diğeriyse Meidum'da yer alan iki piramit inşa ettirdiğinden, bu piramit ona ait olmayabilir. Bu yapılar, en baştan bu şekilde planlanan ilk piramitlerdi. Ne var ki, öğrenecek daha çok şey vardı. Snefru'ya ait piramitlerin ilkinin temelinin atıldığı çöl yüzeyi uygun değildi ve yapının çökmesini engellemek için üst blokların eğimi artırılarak ağırlığı azaltılmış, bu da ona 'eğri piramit' adını kazandırmıştır.

Basamaklı biçimden gerçek bir piramit yapımına geçiş inşacılar için zordu. Artık bir sonraki kat için taban oluşturan basamağa güvenemezlerdi. Böyle bir geçişin neden yapıldığı açık değildir, fakat dinsel inanışlardaki değişimin sonucu olabilir. Örneğin Snefru'nun bir güneş kültüne bağlı olduğu tartışılmıştır. Gerçek piramitleri çevreleyen komplekstekı önemli bir değişiklik, defin şapelinin güneşin ilk ışıklarını alabilmesi için (geleneksel kuzey kenarından) doğu kenarına taşınmasıdır. Piramidin bütün biçimi güneş ışınlarının yeryüzü-

ne düşmesi olarak düşünülebilir. (Bunun bir yansıması, güneş tanrının kült merkezi Heliopolis'te bulunan ve kabaca bir piramit şeklinde inşa edilmiş ve *ben-ben* adıyla bilinen taştan yapının, güneşin sembolü olarak kullanılmasında görülür.)

Babasının yapısını taklit eden ve Gize'deki üç büyük piramidin ilkini başlatan Snefru'nun oğlu Hufu (Keops) oldu. Tamamıyla yeni bir mevki seçmesi kendi etkisini yaratmaya kararlı olduğunu ve yüzyıllarca zalim bir megaloman olarak hüküm sürdüğünü akla getirir. (Yunanlı tarihçi Herodotos bir öyküde, onun, projelerine daha fazla para bulabilmek için kendi kızını bile geneleve gönderdiğini anlatır. Öyküye göre, kız, her müşteriyle bir taş karşılığında yatar ve bu alışverişte öyle başarılı olur ki, kendisine küçük bir piramit inşa ettirecek kadar taş biriktirmeyi bile başarır.)

Gize platosunda başlıca üç piramit vardır. Birisi Hufu'nun Büyük Piramidi'dir; onun oğlu Hafre (Yunanca'sı Kefren) için olanı biraz daha küçüktür; üçüncüsü de diğer iki büyük piramidin yarısı büyüklüğünde olan ve hükümdarlığı kısa süren Menkaura (Yunanca'sı Mikerinos) için yapılan piramittir. Üç piramidin de defin odaları Antikçağda soyulmuştur. Piramitlerin inşası büyük teknik beceriler, buna karşın pek az teknoloji gerektiriyordu. Kaya, yapının muazzam ağırlığını taşıyabilecek kadar sert, piramit inşası için seçilen yer ise, sel zamanı taşın getirilebilmesi için suya yeterince yakın olmak zorundaydı. (Defin odalarına ve bazı piramitlerin alt yollarına dizilen elli tonluk granit blokların, yüzlerce kilometre uzaklıktaki Assuan'dan getirilmesi gerekiyordu. Başlıca kaplama malzemesi olan kireçtaşına ulaşmak daha kolaydı.) Hufu'nun Büyük Piramidi, ortada bırakılan daha yüksek kayalardan oluşmuş bir yığınla, piramidin planlanmış kenarlarının etrafında dikkatle düzlenen zemin üzerine inşa edilmişti. Piramitlerin kenar uzunluğu aşağı yukarı 230 metreydi ve üçü de mükemmel olarak kuzeye doğru sıralanmıştı. Bunların, kuzey yıldızının doğuş ve batış pozisyonları arasındaki orta nokta alınarak yerleştirildiği görülüyor.

En olanaklı inşaat yöntemi rampaların kullanılmasıydı. (Roma dönemine kadar makara bilinmiyordu.) Yekpare bir taş bloğun bile (bazı piramit taşları 200 ton ağırlığındaydı) yerinin değiştirilebilmesi için önerilen eğim yaklaşık on ikide birdi. Bu eğimde, piramit tabanına dik bir rampa inşa ediliyor ve bu, seviye arttığında eğimi koruyacak biçimde yükseltilip uzatılabiliyordu. Taşların halatlara bağlanan kızaklara yüklendiği, daha sonra da kütüklerin üzerinden insan gruplarıyla çekildiği anlaşılıyor. Yakın zamanda Gize'de taş bloklarla yapılan deneyler, Büyük Piramidi yaklaşık 25.000 kişilik bir işgücünün yirmi yılda tamamlayabileceğini göstermiştir.

Piramitler yalnızca cenaze kompleksinin bir parçasıydı. En kapsamlı şekilde Hafre Piramidinin etrafındaki kalıntılardan anlaşılacağı gibi, piramit, doğu

kenarında yer alan ve firavunun cesedinin definden önceki son törenler için kabul edildiği ve daha sonraki adakların bırakılabileceği bir mezar tapınağını içeriyordu. Sonu tapınağa açılan ve duvarı kabartmalarla dolu 600 metrelik kapalı bir geçit vardı. Bu geçit, muhtemelen defin mekânındaki son yolculuğuna gitmeden önce, firavunun cesedinin törensel bir arınmadan geçirildiği vadi tapınağından başlıyordu.

Hufu'nun piramidinin etrafında doğuya ve batıya doğru sıralar halinde yerleştirilmiş, çok sayıda geleneksel *mastaba* mezarı vardı. Doğu mezarlığı en çok tercih edilendi. Yüksek görevliler sırayla batı mezarlığında gömülürlerken, buranın firavun ailesine ayrıldığı görülüyor. Yaşam sonrası rahatı için düzenlemeler yapan, tebaasından muazzam derecede yüksek bir statüye sahip bir firavuna bundan daha canlı bir örnek olamaz. Hufu ile ilgili bir başka önemli bulgu da, piramidin kenarındaki bir çukurda 1.200'den fazla parçaya ayrılmış olarak bulunan tören gemisidir. Onu kürekleri ve kamarasıyla 44 metre uzunluğunda tam bir tekne haline getirmek neredeyse on dört yıl sürmüştür. Bu, firavunun cesedini defin yerine ulaştıran gerçek gemi de olabilir, firavun öldükten sonra Ra'nın gece yolculuğuna eşlik ederken kullanacağı gemi de.

Gize platosunun diğer bir önemli anıtı Büyük Sfenks'tir. Büyük Piramidin yapımı esnasında, muhtemelen taşın düşük kalitesi yüzünden bir kayanın kazılmadan bırakılmış çıkıntısına biçim verilerek yapılmıştır. Sfenks'in, firavun Hafre'nin insan başlı aslan şeklinde bir temsili olduğuna inanılmaktadır. Aslan güneş tanrıyla ilişkilendirilir; hem doğu hem de batı ufkunun ölüler diyarının kapılarını koruduğuna inanılırdı. Böylece anıt, Hafre'nin güneşin oğlu olmasıyla bağlantılı olarak, piramitlerin bir çeşit muhafızı olarak ortaya çıkmaktadır.

Antik Mısır bilimi uzmanı Barry Kemp'in işaret ettiği gibi, sırf büyüklüklerinden ötürü bile piramitlere hayran olmak çok kolay, öyle ki, onları inşa etmek için gereken insan ve malzemenin yönetilmesindeki olağanüstü karmaşık sorunlar akıldan çıkıyor. Sürekli ihtiyacı karşılamak için taşlar bulunmalı, kazılıp çıkarılmalı, biçim verilmeli, taşınmalı ve yerine yerleştirilmeliydi. Piramidin şeklinden kaynaklanan sorunlar vardı. Alt tabakaların yanlış yerleştirilmesi yukarı çıkıldıkça korkunç sorunlara yol açabilirdi. Dış yüzeyi biçimlendirmek özel ustalık gerektirirdi. Kaçınılmaz olarak uzun yıllara yayılan bütün bu işlemler, ileriyi görebilen kişiler ile işgücüne tam bir güven gerektiriyordu. Bu kadar çok insanı bu kadar uzun süre çalıştırabilmek için hangi mükafatların gerektiği yalnızca tahmin edilebilir. Yaygın görüşün aksine onlar köleler değil, tahminen yıllık taşkınlar yüzünden tarlaları sular altında kaldığında çalışmaya alınan sıradan köylülerdi.

Kısacası Gize'deki büyük piramitler, firavuna ve onun büyük imar programına tutkuyla bağlanmış bir toplum izlenimi veriyor – gerçekten totaliter bir toplum. Bu, bu şekilde sürdürülemezdi. Beşinci Sülaleyle birlikte firavun üze-

rindeki bu yoğunlaşma hafiflemiştir. Piramitlerin inşası devam etti; fakat bunlar daha küçük ve daha insani ölçülerdeydi. Bazı Beşinci Sülale firavunları, Ra için önemli bir kült merkezi olan Deltanın girişindeki Heliopolis'te bulunan orijinal bir tapınağı model alarak, bütün güçleriyle güneş tanrı için tapınak yaptılar. Tapınak rahiplerinin yönetimle yakınlaştıklarına ilişkin bazı deliller var (veya muhtemelen, bizzat önde gelen soylular Ra'nın rahipleri oluyorlardı).

Altıncı Sülale ve Eski Krallığın Çöküşü

Beşinci Sülale dönemindeki gelişmelerin en önemlisi, taşralı soyluların daha da güçlenmesi oldu. Ya ince elenip sık dokunan bir krallık siyasetinin ya da merkezi yönetimin zayıflamasının bir sonucu olarak, pek çok idari ordugâh miras yoluyla geçer oldu ve oraların hamileri, yönettikleri eyaletlerde bulunan malikânelerde yaşamaya başladılar. Bu durum firavunların otoritesinde aşamalı fakat önüne geçilemez bir gerilemeye yol açtı. Eyaletlerde yaşayan soylular oraya kendi mezarlarını da inşa ettirdiler. Birçoğu, erken dönemler için kolay kolay kabullenilemeyecek ölçüde büyük bir servet edindi. Her yüksek memurun başarıları, başkaları tarafından ebediyet için sunulanlara sahip çıkma hakkının gerekçesi olarak, mezar duvarlarına otobiyografik biçimde işlenerek ilan edildi. Mezar sahiplerinin yaşamdan sonrası için firavunlarla aralarındaki bağlara daha fazla güvenemeyecek olmaları, ölen kişinin yeraltı dünyasının tanrısı Osiris'le ilişkisini öne çıkaran yeni bir felsefenin doğmasını sağladı. Bundan böyle ölen kişi firavunla ilişkisinden dolayı değil, kendi yararlılığı ve fazileti açısından yargılanacaktı. Bu, sonraki yüzyıllar için egemen bir inanç haline gelmiştir.

İÖ 2180 civarında, bir sonraki Altıncı Sülalenin merkezi yönetimdeki çöküşünü getiren bir dizi önemli faktör sayılabilir. Kuzey Afrika'daki yağış miktarı azalmış ve Nil taşkınları alçalmış olabilir. Bu dönemde yaşanan kıtlığa ilişkin kesin raporlar var. Altıncı Sülaleden II. Pepi'nin uzun yıllar süren hükümdarlığının (geleneksel olarak doksan yılın üzerinde olduğu iddia edilir, fakat muhtemelen elli ile yetmiş yıl arasındadır) eyalet soylularının konumlarını daha da güçlendirmelerine ve siyasi olayların giderek yozlaşmasına yol açtığı görülüyor. Yerli nüfusun altın konusundaki güçlü muhalefetini ve yapılan toplantıları araştırmak için düzenlenen seferlerle, Nübye üzerindeki kontrol zayıflamıştır. Gerilemenin işaretleri saray mensuplarının tapınakları yoluyla da görülebilir. Pepi'nin Sakkara'daki piramidini çevreleyen mezarlar, erken dönemlerde olduğu gibi taştan değil, kerpiçten yapılmıştır. Krallığın sınırları boyunca göçebe kabilelerin giriştiği akınları bildiren raporlar da bulunmaktadır.

Altıncı Sülalenin sona ermesinin ardından, geleneksel olarak Birinci Ara Dönem (İÖ y. 2130-2040) denilen dönem gelir. Bazı bölgelerdeki eyalet yöneticilerinin, yönetim-üstü bir konuma geldikleri ve bu kararlılıklarını başarıyla sürdürdükleri görülür. Bu dönemde idari sistem çok iyi yapılanmıştır ve yerel görevliler yönetimin işleyişi konusunda epey deneyim kazanmışlardır Bu yüksek görevliler sadece kendi konumlarının korunmasını istemekle yetinmeyecek, aynı zamanda ölümden sonraki hayatları için kendilerine, içinde sunulanlarla birlikte önceden hazırlanmış mezarlar gibi olanakların sağlanmasını da talep edeceklerdir. Bununla birlikte, Mısır'ın tamamı barış içinde değildi. Memphisli firavunların mirasçıları olduklarını iddia eden Orta Mısır'daki Herakleopolis yöneticileriyle, hükümdarlıklarını güneydeki Nübye'ye kadar genişletmiş ve eyalet başkentleri olarak Yukarı Mısır'daki Teb'i seçmiş yöneticiler arasında esaslı bir güç çekişmesinin olduğu görülüyor. Bazı metinler sosyal düzendeki büyük bir çöküşü işaret ediyor. Bir dokümanda yaşanan kıtlığın sonucu olarak dünyanın altüst olduğu ve zenginle yoksulun birbirine karıştığı anlatılıyor. 'Soylu bayanlar ümitsizlik içinde gezinirken, altın ve lapis lazuli[4], gümüş ve turkuvaz, akik ve bronz köle kızların boyunlarında sallanıyor... Küçük çocuklar (babalarına) yaşamama izin vermemeliydin diyor.' Fakat gene de, bu ölçekte bir sosyal ve siyasal karışıklığın olduğunu gösteren hiçbir arkeolojik kayıt yok. Mısırlılar daima düzensizliği abartma eğiliminde olmuşlardır ve buradaki de muhtemelen benzer bir durumdur.

Orta Krallığın Doğuşu

İÖ 2050 civarında, On Birinci Sülale'den bir Teb prensi olan II. Mentuhatep, Mısır'ı nihayet eski bütünlüğüne yeniden kavuşturdu. Sağlanan bu yeni bütünlük Orta Krallığın başlangıcını temsil eder. Mentuhatep'in Mısır'a getirdiği birliğin gelişimi, onun kendisi için birbiri ardına seçtiği üç Horus isminde görülebilir. 'O ki, İki Ülkenin yüreğine birden hayat veren' tanımlaması onun ülkeyi bütünleştirme arzusunun ilk ifadesidir. Daha sonraki Horus adı sanki onun güneyliliğini vurgulamak ister, 'Tanrısal olan (Güney Mısır'ın) Beyaz Taçtır' ve son olarak, kendisini tamamen güvende hissettiği hükümdarlığının otuz dokuzuncu yılında artık o, 'İki Ülkeyi birleştiren' firavundur.

Mentuhatep'in ilgisi birlikten çok daha fazlasına uzanmıştır. Göçebe saldırılarına karşı ülke sınırlarının güvenliğini sağladıktan sonra, Mısır'ın etkisi-

4) Lacivertaşı olarak da bilinen koyu mavi ya da lacivert renkli, takı ve süs eşyası yapımında ve boyacılıkta kullanılan yarı değerli bir taş. Eskiden Doğuda bu taş yıldızlı gökyüzüne benzetildiği için, büyülü bir anlam içerdiğine ve kutsal olduğuna inanılırdı. (ç.n.)

ni sunduğu bütün zenginliklerle birlikte Nübye'ye doğru genişletmiştir. Mentuhatep ve On İkinci Sülaleden gelen ardılları, bölgenin ve insanlarının topyekûn tahakkümünü amaçlamışlardır. Güçlerini, Nil'in Birinci ve İkinci Çağlayanları arasına özenle inşa edilmiş bir dizi kale aracılığıyla ifade etmişlerdir. Mentuhatep öldüğünde, Orta Krallığın en güzel anıtlarından birinde, Teb'in batı kıyısında doğal taş bir amfiteatrın karşısında inşa edilmiş büyük bir cenaze kompleksine gömülmüştür. Eski Mısır'la bağlarını kurmak ister gibi, komplekste, vadi tarzı bir tapınak, kenarını firavunun Osiris biçiminde heykellerinin kapladığı 950 metrelik bir geçit ve bir mabet bulunuyordu. Cenaze kompleksinde eksik olan, (bazı uzmanların mabedin çatısında bir tane inşa edilmiş olabileceğine inanmalarına rağmen) bir piramitti. Cenaze uçurumun ön cephesine, yanındaki altı 'kraliçe'nin, Mentuhatep'in eşlerinin ya da cariyelerinin mezar tapınaklarından oluşan ana komplekse gömülmüştür.

O zamana dek Teb'de firavunlara ait başka defin yapılmamıştı. İÖ 1985 civarında, I. Amenemhet'in tahta el koymasıyla On Birincinin yerine geçecek olan On İkinci Sülale dönemi başladı. Muhtemelen eski bir vezir olan I. Amenemhet ve ardılları, Mısır tarihindeki en başarılı firavunlar arasında sayılırlar. Amenemhet, bir yandan konumunu güçlendirmenin stratejik yollarını ararken, Orta Mısır'daki Lişt'te yeni bir başkent kurdu (tam adı, 'O, iki ülkeyi fetheden Amenemhettir' diye okunur), öte yandan Teb, Yukarı Mısır'ın yönetim merkezi olarak alıkonuldu. Amenemhet, aynı zamanda firavunun ölümünde, tahtın daha rahat el değiştirebilmesi için oğlunu tahta ortak ederek yeni bir gelenek başlattı.

Orta Krallık: İstikrar Yılları

Sonraki iki yüzyıl boyunca (İÖ y. 1985-1795) Mısır bir denge dönemi yaşadı. Bu dönem Orta Krallığın görkemli yılları oldu. Firavunlar etkilerini Mısır'ın geleneksel sınırlarının çok daha ötelerine kabul ettirdiler. Nübye'yi eskiye oranla daha etkili kontrol ettiler ve nehrin batısında geniş bir vaha olan Feyyum'da yeni tarım alanları açtılar. Nehir yoluyla ve karadan Sina çölünü geçerek yapılan keşif seferleriyle, Asya ve Doğu ile önemli temaslar kuruldu. En önemli ticaret merkezi Lübnan sahilindeki Byblos'tu ve buradan sedir keresteleri ile (mumyalama işinde kullanılan) reçine gemilerle Mısır'a getirildi. Kurulan ilişki o denli yakındı ki, Byblos'un yerel yöneticileri Mısır unvanlarını, rütbelerini, isimlerini kendilerine uyarladılar ve hiyeroglif kullanmaya başladılar. Girit'le de bazı ticari bağlantılar kuruldu. Ne var ki, o dönemdeki Mısır etkisini abartmak yanlış olacaktır. Denizaşırı etkilerle ilgili arkeolojik kayıtlarda hemen hemen hiçbir kanıt yok, öte yandan, Yukarı Fırat yöresin-

deki Mari'de (İÖ 1760'larda yıkıldı), büyük arşivde korunan kayıtlar arasında bile Mısır'ın bahsi geçmiyor.

Krallık gücü, etkileyici bir nüfuza erişmiş yönetici seçkinler tarafından himaye edilmiştir. Yüksek görevliler çok yönlü olmak istiyorlardı; bir yandan orduyu yönetirken, bir yandan çöldeki taş ocağından taş getirmek için düzenlenecek seferi organize ediyor ve mahkeme salonunda adalete nezaret ediyorlardı. Hayatın her alanında devletin kılı kırk yaran denetimi söz konusuydu. Krallık gemisinin babafingo sereni üzerine oturan doğramacılar, enli kalasların ve keçi postlarının bile sevkiyatını kaydettiler. Başkentten yüzlerce kilometre uzakta, Nübye sınırındaki kalelerde garnizonlar oluşturuldu ve bunlar desteklendi. Firavun II. Senusret adına Nil ile Kahun'daki Feyyum arasında bir piramit inşa etmek için yapı işçilerini bir araya getirmek gerektiğinde, erzaklarıyla birlikte 9000 işçiyi barındırabilecek yapay bir kasaba kuruldu.

Orta Krallık yöneticileri hâkimiyetlerini alttan alta destekleyen bir ideoloji geliştirip yaydılar. Bu ideoloji, dürüst yaşamakla ve adaletle kazanılan ahenk demek olan *ma'at* kavramı üzerine temellendirildi. (Ma'at bir tanrıça olarak kişiselleştirildi.) Firavunlar görevlerinin, yöneticilerle tanrılar arasındaki dengeli ilişkinin korunabilmesi için mesafeli davranmak olduğunu iddia ettiler ki, bu sav *ma'at*'ın da dayanağıydı. Bu, cömertliği ve bağışlamayı içeren bir davranıştı. I. Senusret'in (h. İÖ y. 1956-1920) maiyetinde küçük bir memur olan Sinuhe hakkında anlatılan ünlü bir öykü şöyledir. Sinuhe, çok küçük olması muhtemel bazı olayların ardından, firavunun öfkesinden korkarak Mısır'dan kaçar ve Suriye'ye sığınır. Yıllar sonra, yurdunun özlemiyle dolar. Firavunun merhametine sığınmak üzere Mısır'a döner, af diler ve yeniden krallık ailesiyle birlikte yaşamak, hatta firavunun yanında bir mezara sahip olmak için izin ister. Bu, firavunların betimlemekten hoşlandıkları türden bir imgeydi. Hatta heykellerinin sırf anıtsallıklarından uzaklaştırılmaları bile, geleneksel tavırlar aracılığıyla ortaya çıkacak olan kişiliklerinin ipuçlarına olanak yaratmak içindi.

Aşırıya kaçmamak her yönetici için kişisel hoşnutluğun anahtarı olarak sunulur; içinde babaların oğullarına öğütler verdiği günümüze ulaşmış metinler şöyledir:

> Sarayın yüksek memurlarını çiğneyip geçme, bu adil insanları isyana kışkırtma. Parlak elbiseler giyene fazla itibar etme; yıpranmış elbiseler giyenden saygını esirgeme. Ne güçlünün ödülünü kabul et, ne de onun için zayıfa kıy.

Bu sözde 'Bilge Edebiyat'ın bazı örnekleri Orta Krallık'tan önceye tarihlendirilir, fakat aynı zamanda bu çağın ahlaki ruhunu yansıtmaktadır.

Aynı düşünceler, Orta Krallık'ta halkın en çok sevdiği metinlerin birinde, 'Belagatli Köylü Masalı'nda da görülebilir. Bir köylü yüklü eşekleriyle Deltadan Nil Vadisine doğru yola çıkar. Açgözlü bir toprak sahibi tarafından yolu kesilir ve adam eşekleri tarlasındaki arpalara yönlendirerek köylüyü kandırır. Eşeklerden biri ağız dolusu arpayı yediğinde, toprak sahibi zafer kazanmış bir edayla eşeğe el koyar. Öykünün kalanı köylünün adalet arama çabalarıyla sürer; yerel yüksek görevlinin huzurunda yaptığı, bıktıracak kadar uzun belagat gösterisinin ardından, köylü nihayet dileğine erişir. Hoş bir değinme de, köylünün bütün bu hak arama gösterisi sırasında, günlük tayınını zaten almış olmasıdır. Ayrıca karısına da gizlice erzak gönderilir. Aldatılmış köylünün zorunlu bırakıldığı bütün dil dökmelere rağmen öyküden çıkarılan ders, devletin bu çetin sınavlarda haklının tarafını tutması, hatta eziyete uğrayana destek olmasıdır.

Yazmak, yöneticinin konumu için vazgeçilmez ve temel bir etkinlikti. 'Bir yazıcı ol. Dudakların parlayıp ellerin yumuşayacak. Saraylıların selamı eşliğinde, beyaz giysiler içinde onurlandırılmış olarak ilerleyeceksin' şeklindeki tavsiye, bütün mesleklerle, uğraşılar ve sanatlarla alay eden *Mesleklerin Hicvi* adlı bir Orta Krallık metninde verilmişti. Öğrenme süreci uzundu – daha geç dönemden bir Mısır metnine göre on iki yıl. Hiyeroglif yazabilmek büyük bir saygınlık anlamına geliyordu. Öğrenecek yüzlerce işaret vardı; tıpkı Japon ve Çin yazı sanatı gibi, hiyeroglif yazmak da başlı başına bir sanat haline gelmişti.

Hiyeroglif, özellikle kutsal metinlerin taşa oyulmasında kullanılan resmi yazıydı. En basit düzeyde olan kişisel hiyeroglifler, yazıcının ifade etmek istediği insan için bir insan figürünün, piramit sözcüğü yerine piramit figürünün olduğu resimlerdi (piktogramlar). Piktogramın sesi aynı zamanda uzun bir sözcüğün içinde bir hece şeklinde kullanılabilirdi. Gürz *h(e)dj* idi ve böylece bir gürzün piktogramı, bir sözcükteki her 'hedj' hecesi için kullanılırdı. Bazı hiyeroglifler sessiz harfleri temsil ederdi, fakat Mısır dilinde hiç sesli harf yoktu. Gerçekte, gürz sembolü sadece 'hedj' sesini ifade etmek için değil, aynı zamanda 'hadj', 'hidj', 'hodj' ve 'hudj' seslerini ve sözcüklerini temsilen de kullanılırdı. Sözcüğün gerçekte ne ifade ettiğini tam olarak açıklayabilmek için, çoğunlukla fazladan hiyerogliflerin eklenmesi gerekirdi. Örneğin, gürzün gerdanlıkla birlikte kullanılması 'gümüş' demekti. Piktogramlar soyut kavramları da temsil edebilirdi. Bir papirüs rulosu, yazmak anlamına gelirdi. Nil'de akıntıya karşı 'güneye doğru gitmenin' hiyeroglifi yelkenli bir kayıktı; akıntı yönünde 'kuzeye doğru gitmek' için yelkeni açılmamış kürekli bir kayık hiyeroglifi kullanılırdı.

Mısır yazılı materyalinin en büyük kısmını oluşturan idari ve adli metinler için yazıcılar, gün geçtikçe hieratik yazıyı kullanır oldular. Hieratik, en yaygın hiyeroglif sembollerin kısaltılarak kullanıldığı bir çeşit stenografiydi. Zaman

içinde öyle yoğun bir hale geldi ki, bütün hiyerogliflerden farklı bir yazıya dönüştü. Metinlerin birçoğu, bataklık bitkilerinin gövdelerinden yapılan ve şeritler halinde kesildikten sonra düzgün bir yüzey elde etmek için üst üste yapıştırılan papirüslere yazılıyordu. Hemen hemen 48 x 43 santimetre boyutunda olan her tabaka uç uca eklenebilir; böylece 40 metreye varan rulolar oluşturulurdu. Ruloların üzerine kamışla ve siyah karbon kullanılarak yazılır, önemli sözcüklerin altı kırmızı aşıboyasıyla çizilirdi.

Orta Krallık döneminden kalan metinler, sadece öğrenmek için öğrenme sevgisini önerir. Mütevazı bir geçmişe sahip bir baba olan Khety, oğluyla konuşuyor. 'Yazmayı annenden daha çok sevmeni sağlayacağım – sana onun güzelliklerini sunacağım. Şu anda o, başka her işten daha önemli – bu diyarda onun eşi benzeri yok.' Orta Krallık, edebiyatın klasik çağı olarak görülmüş ve yukarıda özetlenen iki metin gibi, en ünlü hikâyeler sonraki nesiller için tekrar tekrar kopyalanmıştır. Ne var ki edebi metinler, aynı zamanda günümüze kadar ulaşmış olan idari dokümanlardan, tıbbi bilimsel eserlerden, ölülerin gömülmesine ilişkin tanımlamalardan ve dinsel ritüel raporlarından oluşan toplam yazılı materyalin, küçük bir bölümüydü.

Orta Krallığın diğer bir kültürel başarısı da kuyumculuktu. Birçok işlevi olan kuyumculuk krallığın onayını aldığı gibi, zenginlik ve statü simgesi olarak da rol oynamıştır. Günümüze kadar devam eden bir gelenek gereği, firavun iltimaslı saraylılara armağanlar sunardı. Savaşta gösterilen kahramanlıklar için verilen Kraliyet Yaka Nişanı, Eski Krallık dönemine dek uzanır. Mücevherin aynı zamanda kötü ruhları ve hastalıkları savuşturmaya yarayan sihirli güçleri olduğuna inanılırdı. Turkuvaz ve lapis lazuli gibi belirli taşların özel önemi vardı. Orta Krallığın usta zanaatkârları, kraliyet kadınlarının mezar tapınaklarında rastlanan göğüs süslerinin ve taçların olağanüstü örneklerini yaratmışlardır. Bunların ayırt edici özellikleri, üzerine işlenmiş değerli taşların altın şeritlerle çerçevelendiği kakma (*cloisonné*) işçiliğiydi.

Çok eskiden beri düzenin çatısı ve ortak cemaat ruhu din aracılığıyla kurulup korunmuştur. Mısırlılar mistik güçlerin karmaşıklığına duyarlıydılar; kendilerini düzensizliğe, yıkıma ve gündelik talihsizliklere karşı koruyabilecek tanrıların öfkesini yatıştırma ihtiyacı hissettiler. Dinsel inancın bütünlüğü, tanrıları ailenin içine çekmekle korunabildi; ihtilaflar, Osiris, Horus ve Set arasındakine benzer, tanrılararası çatışma mitosları sayesinde akılsallaştırıldı. Siyasi ayrılık tehdidi, kuzeyde, Heliopolis'ten Ra ile güneyde, Teb'den Amon örneğinde olduğu gibi, tanrıların birleştirilip kaynaştırılmasıyla dengelendi. Mistik güçler insan ve hayvan formunda temsil edildi. Ra başının üstündeki bir güneş diskiyle beraber şahin kafalıdır (bir şahin güneşe doğru çok yükseklere uçar). Bilgelik tanrısı Tot, ibis başlıdır ve elinde yazıcı takımları tutar. Set daima hayvanlara özgü uzun burnu ve çatal kuyruğuyla sevim-

siz bir yaratık olarak sunulmuştur. Mısır dininin bütünlüğü hayatın gizemlerine yönelik incelikli bir yaklaşım getirmiş ve bütünlüğündeki istikrarın desteklenmesine yardımcı olmuştur.

Popüler dini inanışa göre, Orta Krallık Osiris'in dönemidir. Onun ölümü, acı çekmesi ve buyruklarına uygun yaşayanlar için bir kurtarıcı olarak başka bir dünyada yeniden doğmasıyla hikâyesi, pek çok kültürde eski bir ritüel olarak rastlanan, yıllık yenilenme inancı üzerine temellendirilmiştir. Orta Krallık döneminde Osiris için başlıca kutsal yer, Set tarafından parçalara ayrıldıktan sonra bedeninin yeniden toparlanıp kurulması geleneğinin yaşatıldığı Abydos'taydı. Mezar resimlerinde sıklıkla, ölen kişinin cesedi, gömülmeden önce Abydos'u ziyaret ederken resmedilirdi. Abydos'u ziyaret edenlerce, merhumun anısını ebediyen yaşatacak küçük bir şapel ya da boş bir mezardan oluşan bir abide inşa etmek âdet olmuştu.

Osiris öldükten sonra kendisine gelen her ruhu yargılar. İyi bir insan olmanın gereklerini açıklayan metinlerde, ılımlı davranışları ve doğal dünyayla ahengi temel alan benzer vurgular vardır. Merhum, yalnızca öldürmediği, zina yapmadığı ve tanrıları gücendirmediği için değil, çocuklardan sütü esirgemediğine, suyun başını tutmadığına ve hayvan sürülerinin elinden otlakları almadığına dair de yemin eder. Bu, daha sonraki bir zamana ait Konfüçyüs felsefesine benzerliğiyle, hayatın ilgi çekici bir şekilde kodlanmasıdır.

Her toplumun idealleriyle gerçek başarıları arasında alabildiğine geniş bir boşluk vardır. Hangi konuda itiraz ederlerse etsinler, hiç kuşkusuz, Orta Krallık yöneticileri, hükümdarlıklarına karşı her tür muhalefete tahammülsüz korkunç adamlardı. Muhtemelen nüfusun yüzde 1'ini oluşturan elit tabaka hakkında bize kadar ulaşabilmiş sözler, güçlü bir hükümetin iş başında olduğu bir dönemden en çok bu zümrenin faydalanmış olabileceğini gösteriyor. Köylü sınıfının çok büyük bölümü hakkında pek az şey biliniyor; Nübyeliler gibi bu dönemde kolonileştirilmiş halklar hakkında ondan da az. Bununla birlikte hiç kuşku yok ki, Orta Krallık, Mısır uygarlığının ulaştığı zirvelerden biridir. Dördüncü Sülalenin kendini büyük görme hastalığının ardından, hayatın daha çok insani boyutuyla ilgili bazı canlandırıcı yeniliklere bu yüzyıllarda rastlanır.

Hyksoslar ve İkinci Ara Dönem

Orta Krallığın çöküşü, seleflerinde olduğu gibi aşama aşama gerçekleşmiştir. İÖ 1795 civarında On İkinci Sülale sona ermiş ve ardından kısa sürelerle hükümdarlık yapan firavunlar dönemi gelmiştir. Bu firavunlar, Mısır'ın sınırlarındaki hâkimiyetlerini yavaş yavaş yitirmeye başladılar. Tam bir refah dönemi-

ne erişmiş olan Filistin'den Doğu Deltasına göçebe akını vardı. Bunların daha güçlü bir ülkeden gelen istilacılar mı, yoksa sosyal bir karışıklık döneminin mültecileri mi oldukları açık değil. Mısırlılar onları, 'yabancı diyarların şefleri' anlamına gelen Hyksoslular olarak adlandırdılar. On yedinci yüzyılın ortalarına doğru Memphis'in yönetimini ele geçirmek için yeterince örgütlenmişlerdi ve Doğu Deltasındaki (bu ana kadar, uzun bir süre kime ait olduğu saptanamamış bölge) Avaris'te kendi başkentlerini kurdular. Hyksosluların ta güneydeki Nübyelilerle müttefik olduklarına ve böylece Mısır firavunlarının Teb civarındaki topraklarının azaldığına dair kanıtlar bulunuyor. On yedinci yüzyılın başlarında Nübye sınırındaki güney kalelerinin birdenbire terk edildiği, boşaltılan garnizonların yakıldığı görülürken, Orta Krallığın başkenti Lişt de istila edilmişti.

Daha sonraki Mısır firavunları Hyksosluları barbarlar olarak niteliediler (Manetho tarafından aktanlan bir öyküde, 'şehirlerini acımasızca yakıp yıkmış, tanrıların tapınaklarını yerle bir etmiş ve yerli halka zulmetmiş, ırkları belirsiz istilacılar' olarak betimlenir.) Bunda bir gerçeklik payı olabilir. Orta Krallık dönemi Mısır kapalı dünyasına yapılan böyle bir tecavüz çok rahatsız edici olmalı. Bununla birlikte, Hyksoslular, kesinlikle, Mısır kültürünü yakıp yok eden uygarlaşmamış barbarlar değildi. Beraberlerinde koşumlu atlar, yeni zırh çeşitleri ve dikey tezgâhlardan çıkma dokumalar getirdiler. Lir ve lavtayı da onların tanıttığı biliniyor. Dahası, kendi kraliyet unvanlarına Ra'nın adını katıp bu isimleri hiyeroglif üzerine yazacak kadar Mısır kültürünü kavramışlardı. Mısır yöneticilerini de kullanmışlardır. Büyük olasılıkla, dışarıdan gelen yabancılar olarak konumlarını en iyi biçimde ifade ettiğini hissettikleri Tanrı Set'i, kendi durumlarına uyarladılar ve doğulu tanrılarının yanı sıra ona da tapındılar. Söylenecek bir şey varsa, o da Hyksoslular döneminin Mısır'ın yaşadığı bir kültürel zenginlik dönemi olduğudur.

Bu arada Teb'de yeni bir sülale (On Yedinci) ortaya çıkmıştı. Başlangıçta, bu yeni sülale firavunları Hyksoslu yöneticilerle işbirliği içinde olmuşlardır. Ticari bağlantılarla, hatta Hyksos Kralı Apopis'in Tebli firavun ailesi içinden evlilik yapmış olabileceğiyle ilgili bazı kanıtlar var. Ne var ki, İÖ 1550 civarında bir tarihte Tebli firavunlar kuzeye doğru ilerlediler. İlk olarak Hyksoslular ile Nübyeliler arasındaki bağlantıyı kestiler, daha sonra I. Ahmose'nin önce Memphis'i ardından Avaris'i ele geçirip, nihayet Hyksosluları Filistin'e sürmesiyle, tekrar Deltayı ele geçirdiler. Hyksoslular bozguna uğradı. Sınırların güvenliğini sağladıktan sonra Ahmose, Nübye üzerindeki Mısır egemenliğini yeniden kurmak için güneye yöneldi. Şimdi artık, 500 yıl sürecek bir istikrar dönemi olan Yeni Krallığın kurulması ve Mısır egemenliğinin Asya'da muazzam şekilde yayılması için sahne hazırdı.

3
İmparatorluğa Özgü Bir Güç Olarak Mısır, İÖ 1500-1000

Yeni Krallığın Doğuşu

On Sekizinci Sülaleden I. Ahmose'nin Hyksoslara karşı zaferiyle birlikte Mısır'da yeniden birlik ve istikrar dönemi başladı. Yeni Krallık'ta (İÖ 1550-1070) çok farklı bir atmosfer vardı. Hyksos saldırılarının şoku Mısır gibi düzenli ve yalıtılmış bir toplumu derinden etkilemişti ve bu akınların misillemesinde Yeni Krallık yöneticileri, en geniş sınırları Fırat Nehri'ne kadar uzanan bir Asya imparatorluğu yaratırlarken savaşçı firavunlar haline geldiler. Normalde firavunların güçlerini zayıflatan bir unsur olarak görünlen Seti kuvvetlerinin, artık yeniden boyun eğdirilmiş ve tekrar Mısır'ın düşmanlarına karşı yönlendirilmiş güçler oldukları düşünülüyordu. Fırat Nehri'ne ulaşan ve Suriye'deki Mitanni Devletini mağlup eden I. Tutmosis'ti (İÖ 1504-1492). Filistin şehirlerinin kontrol altına alınmasıyla birlikte, Mısır askerlerinin gözetimindeki yerel prensler, yeni imparatorluğun asayişinin korunmasında kullanıldılar.

Daha önceki sülalelerde olduğu gibi, Yeni Krallık firavunları da Nübye üzerindeki sıkı denetimlerini sürdürdüler. Mısır egemenliği güneyde öncekilerden daha ileriye, Nil'in dördüncü Çağlayanına, belki de onun bile ardına kadar kabul ettirildi. Çölü aşıp gelen tüccarlar için bir sınır noktası olan Napata'daki Gebel Barkal Masadağının gölgesi altında, bir sınır karargâhı kuruldu. Mısırlılar ilk kez, Orta Afrika'nın zengin ürünlerini ve egzotik mallarını

getiren ticaret yollarını doğrudan kontrol edebildiler. Aynı zamanda Nübye altın madenlerini öyle kapsamlı bir şekilde işlettiler ki, Yeni Krallık sona erdiğinde ocaklar da tükenmişti.

Son olarak Martin Bernal'ın *Kara Atena*'sında belirttiği gibi, Mısır imparatorluğu, Bernal'in 'hükümdarlık' olarak adlandırdığı ve Mısır'ın İÖ 1475 ile 1375 tarihleri arasındaki (daha önceki dönemlerde başlayan temaslar dahil olmak üzere) Ege deneyimiyle birlikte, Akdeniz boyunca da genişlemişti. Şimdiye kadar bu çıkarımı destekleyen çok az kanıt bulundu. Akdeniz'de bazı Mısır yapıntılarına rastlanmıştı, fakat bunlar 'hükümdarlık' iddiasını desteklemeye yetmiyor. 1987'de yapılan bir araştırmada, üzerinde Mısır firavunlarıyla ilgili isim, resim ve kabartmaların yer aldığı ve pek çoğu Ege'nin Mısır'a en yakın parçası olan Girit'te keşfedilen, sadece yirmi bir yapıntı toplanabildi. Öyle görünüyor ki bunların birçoğu, Levanten liman kentlerinde alınıp satılmış olmalı. İskenderiye'nin İÖ 332'de Büyük İskender tarafından kurulmasına kadar, Akdeniz sahilinde Mısır'a ait tek bir kent yoktu ve kayıtlar yedinci yüzyıldan önce Mısır'ın sahip olduğu bir deniz filosuna da işaret etmiyor. Bu durumda Mısır'ın Ege üzerinde sağlayabildiği herhangi bir kontrolden bahsetmek hayli güç ve Bernal'in tezi de pek az bilimsel destek gördü.

Yeni Krallığın gücünü artırması zaman aldı. Askeri başarılarına rağmen, On Sekizinci Sülaleden Ahmose, Tura'daki kireçtaşı ocaklarını saltanatının son dönemine kadar yeniden açmadı. Onun zamanındaki bütün binalar kerpiçtendi. Ardılı I. Amenofis (İÖ 1525-1504) kendini saldırgan ve savaşçı bir kral olarak betimledi (onun Horus adı 'Ülkeler fetheden boğa' demekti), fakat o, yirmi yıllık huzur ve istikrarın bir kanıtıdır. Mısır başarısının bilinen bütün işaretleri onunla birlikte geri geldi. Teb ve Nübye'de yeni tapınaklar inşa edildi ve tekrar canlanan sanatsal etkinliği desteklemek için hammaddeler akmaya başladı.

Hemen arkasından Mısır tarihinde ender görülen bir olay meydana geldi: bir kadın hükümdar. Kraliçelerin artan gücünün işaretleri On Sekizinci Sülalenin ilk dönemlerinde görülmeye başlanmıştı. Ahmose'nin annesi ve karısının Teb'de kendilerine adanmış kültleri olan müthiş kadınlar oldukları görülüyor. I. Amenofis'in yeğeni ve onun ardılı I. Tutmosis'in kızı Hatşepsut daha da ileri gitti. Hatşepsut üvey kardeşi Firavun II. Tutmosis ile evlendi. Hiç erkek evladı olmadı, fakat II. Tutmosis'in cariyelerinin birinden bir oğlu oldu ve babasının ölümü üzerine İÖ 1479'da küçük bir çocukken, III. Tutmosis olarak tahta çıktı. Hatşepsut üvey oğlunun naipliğini üstlendi, fakat bir süre sonra I. Tutmosis'in gerçek varisinin kendisi olduğunu iddia ederek, yönetimi doğrudan ele geçirdi.

Her başarılı Mısır yöneticisi, iyi yapılanmış krallık ideolojisine kendisini kabul ettirmek zorundaydı. Bu, bir kadın için neredeyse en aşılmaz sorundu

ve Hatşepsut kendi imgesini büyük bir dikkatle tanımlayacaktı. Örneğin heykeller gibi bazı temsillerde, Hatşepsut kendisini bir kadın olarak sunmaktan dolayı çok mutluydu ve 'Saf altının kadın Horusu' adını aldı. Bununla birlikte tapınak kabartmaları gibi daha geleneksel mekânlarda, bir erkek olarak betimlenmiştir. Aynı zamanda Deyrü'l-Bahri'de inşa ettirdiği tapınakta, Amon'un ağzından söylettiği kendi düşüncelerinin ayrıntıları, Tanrısal asaletinde büyük bir rol oynamıştır. Burada kendisinden Amon'un oğlu olarak bahseder. Özellikle bir grubun dışında gelen Mısır hükümdarlarının, kendi imgelerini erken çağların yerleşmiş örnekleriyle yoğurup biçimlendirmeleri çok ilginç bir örnektir.

Hatşepsut yirmi yıldan uzun bir süre iktidarda kaldı. Bu, başarılı ve istikrarlı bir dönem oldu. İlk kez Yeni Krallık'ta bir yönetici, Orta Mısır üzerinde etkili bir kontrol sağlamış ve orada pek çok tapınak inşa ettirmişti. Hatşepsut, güçlü konumuna çalışıp didinerek ulaşmış mütevazı bir aile adamı olan seçkin başmemuru Senenmut ile kutsanmıştı. (Kaçınılmaz şekilde onun kraliçenin âşığı olduğu yönünde söylentiler vardı. Krallık ailesiyle ilişkisindeki yakın dostluğu, şimdi British Museum'da olan ve onu, kraliçenin tek çocuğu II. Tutmosis'ten olan kızına hastabakıcılık yaparken betimleyen çekici bir heykelde teyid edilmiştir.)

Senenmut'un saray görevlilerine liderlik etmek olan başlıca görevi dışında, yetenekleri ve ilgilendiği konular çok çeşitliydi. Anıtmezarı çok sayıda sembolle süslenmiş ve Orta Krallık din edebiyatının klasikleriyle donatılmıştır. Başmimar konumunda en büyük başarılarından biri, kraliçesi için Deyrül-Bahri'de yaptırdığı ve Orta Krallığın kurucusu Mentuhotep'in görkemli anıt mezarının kuzey cephesi boyunca uzanan mezarlık tapınağıydı. Sıra sütunlarla desteklenen bir teras dizisi, kenarlarında yer alan ve I. Tutmosis, Amon ve Mısır'ın en sevilen tanrıçası Hathor'un anısına yapılmış ibadethanelerle birlikte, yamaçtaki doğal bir amfiteatra doğru uzanır. Nihayet, kayayı kesen bir geçit iç mabette son bulur. Hatşepsut, bu komplekse gömülmemiştir. Muhtemelen, cesedinin rahatsız edilmeden bırakılmayacağından korkmasının bir göstergesi olarak, sitenin ardındaki vadilerde kendisi için iki anıtmezar yaptırmıştı.

Hatşepsut kompleksindeki kabartmalardan en ünlüsü, Punt diyanna yapılan bir seferin anısını kutlar. Bu gizemli ülkeyle ilgili, Eski Krallığın ilk dönemlerine yapılan göndermeler var. Şimdiye dek herhangi bir sitenin varlığı saptanamamış olsa da, Punt muhtemelen güney Kızıldeniz'in Afrika kıyısında bir yerdeydi. Hatşepsut kabartmaları, Kızıldeniz boyunca yapılmış bir yolculuk izlenimini uyandırıyor ve Punt'ta başlı başına ağaç ev ve tropik fauna resimleri var (aynı zamanda Punt Kraliçesi şişkin ve eğri bedeniyle tasvir edilmiş). Bu seferlerde elde edilenler arasında, tütsü olarak yakılan hoş kokulu bitki-

ler, abanoz ağacı, elektron[1] ve kısa boynuzlu iri sığırlar vardı; bu durum, bu sırada yaklaşık üç ay boyunca orada oyalanan, belki de yurtlarına dönmek için uygun rüzgârı bekleyen tüccarlar olduğunu gösteriyor.

Hatşepsut'un kayıtlardan kaybolmaya başlaması İÖ 1458 civarına rastlar. Bu konuyla ilgili, Senenmut'un kraliçenin aleyhine döndüğü ve III. Tutmosis'in tekrar tahta çıkması için çalıştığı yolunda bir iddia var. Hatşepsut adını simgeleyen hiyeroglifler bu dönemde sistematik olarak bütün anıtlardan, hatta dikilitaşların tepelerinden bile silinmiştir. Kitabelere kazınmış isimlerin varlığı, ötedünyanın garantiye alınmasının bir yolu olarak düşünüldüğünde, bu, herhangi bir Mısırlı için korkunç bir akıbet. Hatşepsut adının bu kapsamlı imhası, Tutmosis'in kudretli üvey annesini hiçe saymasının bir işareti olabilir, fakat muhtemelen asıl amaç, bir kez daha erkek krallık üzerinde odaklanmış düzenli ve kavranabilir bir geçmişi yeniden onarmaktı.

Tek yönetici olarak III. Tutmosis döneminde (İÖ 1458-1425), Yeni Krallık Asya'daki egemenliğinin sarsılması tehdidiyle karşılaştı. Daha önce I. Tutmosis tarafından mağlup edilmiş Mitanni Krallığı, Levant'ın denetimi konusunda Mısır'a meydan okuyordu. Filistin şehirleri arasındaki rekabetin canlandırılması yoluyla, Mısır egemenliğinin çökertilmesi denendi. Tutmosis Asya'ya, sonuçlarını Karnak'taki Amon tapınağının duvarlarına gururla kaydettirdiği en az on yedi sefer düzenledi. Bu savaşların içinde en ünlüsü Megiddo'da yapılanıydı ki, bu savaşta, bütün uyarılara rağmen ordularını zor bir dağ geçidinden aşırarak düşman kuvvetlerini arkadan sardı ve bozguna uğrattı. Tutmosis, Filistin üzerindeki denetim yeniden kurulduktan sonra Fırat'ı başarıyla geçerek Mitannileri ele geçirdi. Aynı zamanda Nübye'ye egemenliğini zorla kabul ettirdi. Ülke kaynakları, artık köklü Mısır gelenekleriyle doğrudan sömürülebiliyordu, sonunda yerli kültürün önemli bir kısmı yok olup gitti.

Kraliyet mitolojisinde Tutmosis, Mısır'ın kudretli firavunlarından biri olarak betimlenmiştir. O, muzaffer bir fatihten çok daha öteydi. Uzun yıllar hüküm süren Teb firavunlarının ardılı olarak tarihteki kendi yeri konusunda keskin bir öngörüye sahipti. Atalarının bir listesi Karnak'taki tapınağa dikildi ve bu listeye özel bir saygı duyuldu. Tutmosis, aynı zamanda kültürlü ve meraklı bir adamdı. Resimlerini bir botanik manzarası gibi Karnak'taki tapınağın duvarlarına çizdirdiği bitki ve çiçek örneklerini Suriye'den getirmişti. Antik metinlerin hevesli bir okuyucusuydu ve kendisinin de edebi metinler yazdığına inanılmaktadır.

Tutmosis'in kültürel ilgilerine rağmen, Yeni Krallığın değer ve inançlar sistemi askeri bir devlet üzerine kurulmuştu. Mısır tarihinde ilk kez askerler

1) Alaşımında %40 altın %60 gümüş bulunan bir çeşit doğal maden. Herodotos Tarihi'nde bu maden "altın kumu", bu doğal madeni taşıyan Lydia'daki Paktolos Irmağı da (Sart Çayı), "Tmolos'tan (Bozdağ) altın pullar taşıyan çay" diye betimlenir. (ç.n.)

kendilerini firavunun kilit adamları konumunda buldular. Tutmosis'in ardılı II. Amenofis (İÖ 1427-1400) savaş kahramanı rolüyle gururlandı. Onun 'Olağanüstü güçlü boğa' denilen taşkın Horus adı, aslanları yalınayak avladığı ve Suriye prenseslerini elleriyle boğazladığı efsanelerde yankılanır. Bununla birlikte yaptığı propaganda, onun döneminde Kuzey Suriye'nin büyük bölümünün kaybedildiği gerçeğini yalanlayamadı. Yerine geçen IV. Tutmosis yönetimi altında (İÖ 1400-1390) Mitannilerle barış sağlandı. Mitanniler kuzeydeki Hitit imparatorluğunun yükselişinden kaygı duyuyordu ve Filistin'deki Mısır egemenliğinin devamına göz yumarken, büyüyen Hitit tehdidi karşısında Kuzey Suriye'yi elinde tutmaktan memnundu. III. Amenofis (İÖ 1390-1352) Mitanni Kralı'nın kızıyla evlenince barış pekişmiş oldu.

Yeni Krallık Yönetimi

III. Amenofis dönemi Yeni Krallığın zirvesidir. Krallığın idari yapısı gayet iyi bilinir. Kral üç hükümet kanadını da gözetimi altında tutardı. Birincisi kendi ailesiydi. Bu, geniş olabilirdi: Örneğin II. Ramses'in (İÖ 1279-1213) 160 çocuğa babalık yaptığı söylenir. Kraliyet ailesi sınırsız yetkiye sahipken, siyasi gücün ailenin pek çok üyesine verilmediği görülür. Herhalde firavun, kraliyet kanı taşıyanların etkili konumlar elde etmemeleri konusunda çok hassastı. Fakat istisnalar da vardı. Ordunun komutası veliahta verilebilirdi; kraliçenin ya da firavunun en büyük kızının Amon'un Başrahibesi olmak gibi geleneksel bir rolü vardı. (Kraliçenin en büyük oğluna Amon'dan gebe kaldığına inanıldığı için, bu durumda Amon, Ra'nın yerine geçti ve kraliçenin hak ettiğinden öte bir şey olmayan bu durum onun konumunu mutlaklaştırdı.) Kraliçenin bu rolü sayesinde firavun tapınak hazinelerinden yararlanma olanağına kavuştu.

Hükümetin ikinci kanadı imparatorluğun Nübye ve Asya'daki idaresinden sorumluydu. Alışkın oldukları iklimin çok benzerine sahip Nübye dışında, Mısırlılar başarılı koloniciler değillerdi. Dünyaları Nil vadisinin düzenli çevresine öylesine bağımlıydı ki, dışarıda yaşamaya uyum sağlamakta çok zorlandılar. Mısır orduları Fırat'a vardığında nehir onları büsbütün sersemletti, daha önce suları güneye akan bir nehirle karşılaşmamışlardı. Komünist Çin'in yeni siyasi söylemini anımsatan sözlerle, nehri 'yukarı giderken aşağı doğru akan su' olarak tanımladılar.

Mısırlılar, egemenliklerini sürdürebilmek için eninde sonunda askeri kuvvetlere bağlıydılar ve Mısır tarihinde ilk kez firavunlar, muhtemelen 15.000 ile 20.000 kişiden oluşan geniş bir ordu kurdular. Ordu piyadelerden ve savaş arabası sürücülerinden oluşan taburlara ayrılmıştı; her tabur bir tanrının adı altında savaşıyordu. Bu gücün büyük kısmı, imparatorluktan zorla toplanan

askerlerden oluşuyordu. Bunun yanı sıra ordunun sürekliliğini sağlamak hem zor hem de pahalıydı, askerlik yapmak hiç de sevilen bir meslek değildi. Uygulamada firavunların pek çoğu, hükümdarlıklarının ilk dönemlerinde Asya ya da Nübye'de katıldıkları baskınlardan ve ardından tekrar saraylarındaki yerleşik hayata dönmekten hoşnuttu. Vassal prensler yoluyla yöneten, elçiler ve garnizonlarca desteklenen Mısırlı valileriyle, devletin örgütlenme modeli dolaylıydı. Valiler asayişin sağlanmasından, vergi, haraç ve hammadde toplanmasından sorumluydular. En başarılı Asya fatihi olan III. Tutmosis, memleketlerindeki iyi davranışlarından dolayı, Filistinli prensleri öldürmek yerine rehine olarak Mısır'a getirme siyasetini başlattı.

İmparatorluk önemli bir hammadde kaynağıydı. Nübye için bu hep böyle olmuştur; fakat Asya, savaşlardan ganimet ve ticaret için fırsatlar da elde etmiştir. III. Tutmosis tarafından Megiddo ovalarının tahıl ürünleri tahsis edildi, kalay Suriye'den, bakır Kıbrıs'tan ve Mısır için altından daha değerli olan gümüş Güney Anadolu'daki Kilikya bölgesinden geldi. Tapınak kitabelerine inanılacak olursa, zanaatkâr, şarap işçisi, uşak ve paralı asker olarak bulunan yabancılar ve binlerce tutsak Mısır'a getirildi. Onlarla birlikte Asyalı tanrı ve tanrıçalar da geldiler; aralarında at binenlerin koruyucu tanrıçası Astarte'nin de olduğu bu tanrı ve tanrıçalar Mısır panteonuna uyarlandı.

Hükümetin üçüncü kanadı içişlerinin yönetimiyle ilgilenirdi. İçişleri dört alt-göreve bölünmüştü: kraliyet mal varlığının yönetimi, ordu, din işlerinin gözetimi ve sivil hayatın idaresi. Her biri, olayları firavunla hayli samimi olan ve muhtemelen sayısı yirmiden otuza kadar değişen küçük bir danışman grubu tarafından yönlendiriliyordu. Taşra iki idari bölgeye ayrılmıştı; Teb'e bağlı olan Yukarı Mısır ile Memphis. Sivil idarenin başarısı yöneticinin kişiliğine bağlıydı. Yönetici, gerekli enerjiyi yüzlerce kilometrelik vadi boyunca yayılmış eyalet hükümetleri arasındaki bağlantıyı sağlayacak şekilde kullanabilecek tek kişiydi. Küçük merkezlerde, muhtemelen toplam üretimin onda biri olan vergileri toplamakla ve her ne kadar kendi kasabalarının dışına çıkan kırsal alandaki yetkilerinin sınırı belli olmasa da, yukarıdan gelen emirleri taşımakla sorumlu belediye başkanları vardı. Suça ve yılın dört ayı sular altında kalan toprakta birdenbire beliren sayısız mal ve mülkün kime ait olduğuna ilişkin durumlarla, askeri konseyler, rahipler ve bürokratlar ilgilenirdi.

Firavunlar ve Tapınaklar

III. Amenofis, krallığını güvence altına aldıktan sonra bütün gücüyle büyük bayındırlık projelerine yoğunlaştı. Amon ve 'anatanrıça' Mut için Teb'de yaptırdığı tapınaklar yarattığı en muhteşem eserlerdir. On birinci ve On ikinci

Sülale firavunlarının ve daha sonra da Mısır'ı birleştirmiş olan On sekizinci Sülalenin dayanağı olan Teb, kutsaldı. Burası, Mentuhotep ve Hatşepsut için Deyrü'l Bahri'de yapılan büyük cenaze komplekslerinden de anlaşılabileceği gibi, firavunların en beğenilen gömülme mekânıydı. Hatşepsut'un babası Firavun I. Tutmosis, Deyrü'l Bahri'nin arkasındaki ıssız vadiyi kendi anıtmezarı için seçen ilk hükümdardı. Daha sonra Firavunlar Vadisi adıyla ünlenecek olan vadi, hemen hemen tümü krallığa ait altmış iki anıtmezarın evi olmuştur.

Teb'e özgü olan tanrı, Amon'du. O havanın görünmez tanrısıydı (Amon 'gizli olan' anlamına gelir) ve 'hayvan' formunda olmasına rağmen insan olarak tasvir edilmiştir. Daha önce bahsedildiği gibi, Orta Krallık döneminde, Amon kültü geleneksel güneş-tanrı Ra kültüyle bağdaştırılmış ve Amon-Ra bileşik tanrısı oluşturulmuştur. Orta ve Eski Krallık zamanında, Amon için Teb'in 'banliyöleri' olan Luksor ve Karnak'ta inşa edilen tapınaklar kısmen küçük ölçekliydi. Yeni Krallığın zaferleriyle birlikte Amon'un saygınlığı da arttı ve bu muazzam tapınaklardaki, en çok III. Amenofis'in yaptırdığı kabartmalarda, savaşçı firavunların kahramanlıkları ilan edildi.

Luksor ve Karnak'taki tapınaklar duyumsattıkları dıştalayıcılıklarıyla, tanrıların ikâmetgâhı olarak inşa edilmişti. Tapınaklara, Amon'un koç başlı sfenkslerinin dizildiği geniş yollardan ulaşılıyordu. (Koç Amon'un kutsal hayvanıydı.) Tapınakların girişi, muazzam taş geçitler olan pilonlarla[2] korunuyordu ve sıra sütunların örttüğü bir dizi avlu tanrının mabedine açılıyordu. Yaradılışın kaynağı olduğuna inanılan tepeciği simgeleyen en içteki en kutsal mekâna, tavanları gittikçe alçalmaya, zeminleri yükselmeye başlayan bekleme odalarından geçilerek ulaşılıyordu. Mabede ulaşanların, tanrının kült heykeliyle neredeyse karanlıkta karşılaşmaları için salonun ışığı da sınırlandırılmıştı.

Teorik olarak firavun, tanrının *ka*'sının beslenip yaşatılmasını gerektiren ritüelleri yürütebilecek yeterlilikte tanrılık vasfı olan tek kişiydi. Yokluğunda onu temsil edecek rahiplerin seçilmesine izin verilirdi. Rahipler, tapınağa girerken arınmak için kullandıkları gereçlerle birlikte, her tapınakta önemli bir yer tutan kutsal havuzda ve törensel bir biçimde temizlenirlerdi. Ancak daha sonra, tanrıyı her gece koruyan kapı mühürlerini kırarak vakur bir biçimde mabede girerlerdi. Heykel her gün yağlanır, temiz ketenlere sarılır ve buyrulan dualar önünde okunurdu.

Halkın Teb'deki tapınak ritüellerine katılabilmesinin tek koşulu, her yıl Nil taşkınlarının vadide yeniden kendini gösterdiği şenlik sırasında kutlanan büyük Opet festivaliydi. Karnak'taki Amon heykeli altın ve mücevherlerle

2) Pilon: Arkeolojide, bir köprü ya da caddenin baş taraflarına inşa olunmuş dört köşe taş ayak biçiminde süslemeli bölüm. Kuleli kapı (ç.n.)

süslenerek mabedindeki yerinden alınır ve kutsal bir kayığın üstünde Nil'in kıyısına getirilirdi. Ardından Luksor'daki Amon Tapınağını ziyaret etmesi için nehir yoluyla taşınırdı. Nil'in kıyısı boyunca dizilen izleyiciler dinsel bir şevkle kendilerinden geçmiş bir halde dans eder, şarkı söyler, bayraklarını sallar ve tanrı önlerinden geçerken yere kapanırlardı.

Tapınaklar modern dünyanın anladığı şekliyle sadece dinsel kurumlar değildi. Onlar devlet yönetiminin ayrılmaz bir parçasıydı. Teb'deki Amon Yüksek Rahibi, terfi ettirilmiş bir rahip olabileceği gibi, kıdemli saray ileri gelenlerinden ve ordu generalleri arasından seçilebilirdi. Tahıl ambarları, kral mezarlarında çalışan zanaatkârlar ve genel olarak halkla ilgili işler sorumlulukları arasındaydı. Tapınaklar, muhtemelen toplam ürünün belli bir oranının tekrar devlete ödeneceği beklentisiyle, büyük kısmının firavunların bağışlarından sağlandığı muazzam zenginliklere sahipti. Yeni Krallığın son döneminde sadece Karnak'taki Amon Tapınağına ait olan arazi tahminen 2.400 kilometrekareydi ki, bu Mısır'daki toplam ekili arazinin hemen hemen dörtte biri demekti. Toplam işgücü 80.000'in üzerinde olarak kaydedilmişti. Teb'deki Amon tapınaklarının toplam yıllık geliri, yaklaşık iki milyon çuval tahıldı.

Aton Kültü

III. Amenofis döneminin sona ermesiyle birlikte (İÖ y. 1350), zenginlikleri büyük ölçüde artan tapınaklar, firavunun siyasi ve ekonomik rakipleri haline gelmişti. Gerginliğin ilk işaretlerine Amenofis döneminde bile rastlanabilir. Firavunun kendini Teb'in etkilerinden yavaş yavaş uzaklaştırdığı görülür. Oğlunu, ki onun da ismi Amenofis'ti, Memphis'te kendisi yetiştirdi ve Kuzey Mısır'da başka koruyucu kültler kurdu – Sakkara'daki kutsal boğalar ve Heliopolis'teki güneş tanrı kültü gibi. İlk kez Amenofis döneminde kendi fiziksel biçimi içinde güneşe tapma kültü olarak yeni bir kült ortaya çıktı: Aton. Amenofis'in ardılı IV. Amenofis (İÖ 1352-1336) yani bilinen ismiyle Ahenaton, yani 'Aton'un Dindar Hizmetkârı', Mısır'ın geleneksel tanrıları yerine Aton'a dayalı tek tanrılı bir din yaratmaya çalışarak dinsel ve sosyal bir devrime girişti.

Bir güneş tanrıya tapma Mısır dininde çoktan kurumlaşmıştı ve güneşe tapınma Mısır hâkimiyeti altındaki Ortadoğu kültürleri arasında da yaygındı. Ahenaton Mısır'ın diğer tanrıları arasında Aton'u vurgulamakla yetinmiş olsaydı, muhtemelen herhangi bir karışıklığa yol açmayacaktı. Fakat o Mısır'ın diğer tanrılarına, özellikle de Amon'a karşı bir mücadele başlatmak ve kendisini de Aton ile halkı arasında doğrudan tek arabulucu olarak atama yolunu seçti. Ahenaton'u din değişikliğine yönelten gerekçeler anlaşılır değildir. Ölmeden önce bir süre saltanatına naiplik yaptığı babasının ya da yeni krallığa

kadar yaşamış annesi yenilmez kraliçe Tiy'in etkisi altında kalmış olabilir. Ya da sadece kendi gücünün tapınakların gücünden bağımsız olduğunu söylemeye, belki de kendi dinsel inançlarını samimi bir şekilde geliştirmeye çalışıyordu. Gerekçeleri ne olursa olsun ağır bir görev üstlenmişti. Dinsel inanışlar Mısır dünyasına öyle derinden nüfuz etmişti ki, gerçekte Ahenaton devletin entelektüel yapısına meydan okuyordu.

Bunun etkisi çok büyük oldu. Birçok tapınak kapatıldı ve kamulaştırıldı. Toprakların bütün kullanım hakları doğrudan firavuna devredilirken ülkenin ekonomik yapısı altüst oldu. Halk, festivallerinden edildi. Hükümdarlık Amon'un zulmünü bir kanıta dayandırabilmek için aşırıya kaçtı. Amon adı, hatta çoğul anlamıyla 'tanrılar'a gönderme yapan her şey tapınaklardan silindi.

Aton için ilk tapınak Teb'de Ahenaton tarafından yaptırıldı. Kabartmaların kalitesinden aceleyle inşa edilmiş olduğu anlaşılıyor. Tapınağın Amon inancının kalesi niteliğindeki bölgeye çok yakın olduğu ortaya çıktı. Tahta çıkışından beş yıl sonra Ahenaton, başkentini Orta Mısır'daki el değmemiş bir bölgeye taşıdı. Ahenaton adını verdiği şehir, Tell el-Amarna olan modern ismiyle daha çok bilinir. Başka nedenler olsa da, bu taşınma, muhtemelen firavunun Mısır geleneğinin ağırlığından kurtulma arzusunu yansıtır. Tell el-Amarna'nın doğu kıyısındaki uçurumların ortasında vadiye açılan doğal bir geçit vardı ve buradan bakılınca güneşin doğuşu bir an için yakalanabiliyordu. Kentin ana tapınağı vadiyle aynı hizada inşa edilmişti ve Amon'un geleneksel kapalı mabetlerinin tersine, bu tapınağın üzeri gökyüzüne açık bırakılmıştı. Aton daima, gece yerine gündüz, ölüm yerine yeniden doğuş, karanlık yerine aydınlık gibi hayatın olumlu yönlerini vurgulamak için kullanıldı. Ahenaton'la ilgili kabartmaların ve resimlerin pek çoğu onu doğrudan doğruya ışın saçan güneşin altında gösterir; her biri küçük insan elleri biçiminde sona eren ışınlar firavuna doğru uzanır ve onu kuşatır.

Yeni din benimsenmedi. Halkın büyük bölümünün gözünde, gündelik hayatın derinine nüfuz etmiş geleneksel dinsel pratiklerden vazgeçmeyi gerektiren bir çekiciliğe sahip değildi. Tersine, Mısır dini yaygın ve şaşırtıcı bir biçimde esnek olarak algılanıyordu. Farklı insani ve mistik gereksinimleri farklı kimlik ve niteliklerle donatıp karşılayabilecek bir tanrı bolluğuna sahipti. Yaradılışı ve ötedünyayı içeren zengin bir mitoloji içinde tanrılar, ya gruplar halinde ya da bileşik tanrılar olarak birbirleriyle kaynaştırılmış durumdaydı. Onları, yalnızca bir tek biçimi olabilen tek bir fiziksel varlıkla değiştirmek, Mısırlıların başa çıkabileceklerinin ötesinde kültürel bir şoktu. Tell el-Amarna'nın imarında çalışan yapı işçileri bile geleneksel tanrılarına sadık kaldılar.

Aton kültünün başarısızlığı Ahenaton'un hükümdarlığına itibar kaybettirmedi. O, tanrısının tek aracısı olarak krallığı kendi elinde toplayan güçlü bir firavundu. Tapınakların mal varlığına el koymakla siyasi kimliğini güçlendirdi

ve ülke yönetiminin kontrolünde daha etkili bir konuma geldi. Önemli kültürel değişimler ileri süren ender Mısırlılardan biriydi. Karısı Nefertiti ve ailesiyle birlikte, gelenekselden çok daha gayri resmi ve gerçekçi bir duruş sergiledi. Böylece, tanrıların mitolojik ailelerinin yerini alan bir krallık ailesi ortaya çıkmış oldu denebilir. Hatta bazı portrelerinde, kabul edilebilir bir firavun tasvirinden olağanüstü farklı bir dış görünümde, koca göbekli biri olarak resmedilmiştir. Aynı zamanda geleneksel biçimiyle metinlerde kullanılan klasik dilden uzaklaştı, kimliğini daha fazla vurgulayabilmek için, yarı klasik, yarı halk deyimlerine dayanan kendi geliştirdiği yapay bir dil önerdi.

Tell el-Amarna Nil'in taşkın bölgesinin hayli uzağında kurulmuştu. On dört sınır *stelae*'sı[3] tarafından tanımlanmış geniş bir arazi içinde ve büyük bir dikkatle biçimde planlanmıştı. Şehir Ahenaton'un ölümünden sonra büyük ölçüde tahrip edildi, fakat kral saraylarının, yanındaki haremlerin, Aton için yapılmış Büyük Tapınağı'nın ve idari büroların haritalarını çıkarmaya yetecek kadarı ayakta kaldı. Bir dizi bahçe ve yöneticilerin evlerinin bulunduğu dış mahalleler duruyor. Geceleri sakinlerini koruyan duvarlarıyla bütün bir işçi köyü, daha güneydeki Deyrü'l Medine'de yer alan bir diğerini anımsatıyor. (Bkz. 4. Bölüm)

Tell el-Amarna'nın planı, krallığın idari yapısı hakkında pek çok şey anlatıyor. Firavun ve ailesi özel konutlarını kuzeyde, kentin geri kalan kısmından epeyce uzakta tahsis etmişlerdi. Kentin tören yapılan merkezinde, ikamete özel saraya törensel bir güzergâhla bağlanmış, daha görkemli, firavunun halka görünmesi ve yabancı elçileri kabul etmesini sağlamaya yönelik bir tasarıma sahipmiş gibi görünen, başka bir saray bulunuyordu. Devasa firavun heykellerinin çevrelediği kocaman bir avlu sarayın merkezi bölümüydü. Muhteşem Aton Tapınağı da idari bürolar gibi yakındaydı. Amarna özellikle kudretli ve bağımsız bir firavuna göre bir ev olabilirdi, fakat kent, bir yöneticinin gücünün, çevresini etkilemek ve memurlarını yakından denetlemek için nasıl mesafeli biçimde kullanılabileceğini gösteriyor.

Tell el-Amarna'dan çıkarılan en ilginç bulgulardan biri, III. Amenofis ve Ahenaton'a ait diplomatik arşivdir. 350 kil tabletten oluşan ve hieratik ya da Mısır yazısıyla değil, Yakındoğu'nun lingua franca'sı[4] olan Akad çiviyazısıyla

3) Stele (çoğ.: *stelae* ya da *stela*) (Metnin devamında [bkz. 5. Bölüm] "stel" olarak karşılandı): Üzerinde kitabeleri ya da oyulmuş diğer tasarımları taşıyan, dikey konumdaki dikdörtgen ve yekpare taş levha. Ayrıca, dikilmiş ve yekpare bir taştan ibaret yapıların genel adı. Antik Yunan mezar taşlarına da 'mezar steli' dendiği olur. Steller üzerinde aile hayatına, toplantılara, ziyafetlere ilişkin figürlere rastlamak olasıdır. (ç.n.)

4) Farklı dilleri konuşan hakların birbirleriyle ilişki kurmalarını sağlamak için oluşturulmuş herhangi bir karma dile ya da jargona verilen ad. Ayrıca, eskiden Levanten'de konuşulan ve büyük çoğunluğu tonlamasız İtalyanca sözcüklerden oluşma karma bir dil. (ç.n.)

yazılmıştır. Arşiv, Mısır İmparatorluğu'nun denetimine ilişkin siyasi gerçekleri daha karmaşık ve ilginç hale getiren bir resim sunuyor bizlere. Asya imparatorluğu, kalabalık bir yerel yönetici topluluğuna nezaret eden Mısırlı üç vali tarafından yönetilmişti. Bu yöneticilerden gelen mektupların çoğunda, bağlılıklar bildirilmiş, komşu yöneticiler şikâyet edilmiş ya da göçebe kabilelerin yağma tehdidine karşı yardım istenmiştir. Aynı zamanda, Mitanni, Asur ve Babil'in de aralarında olduğu bölgenin başlıca devletlerinin kralları arasında, Mısır yöneticisine 'kardeşim' diyerek hitap eden ve sık sık kendi ailesiyle onunki arasında evliliklerin olması teklifinde bulunan türden bir iletişim var.

Ahenaton İÖ 1336 civarında öldüğünde ülke karmaşaya sürüklendi. Yerine tahta geçen Tutankaton küçük bir çocuktu ve bu isimle sadece birkaç ay yaşadı. Aton'a tapınmayı anımsatan adı resmi olarak hâlâ geçerliydi, fakat bir yıl içinde firavunun adı Tutankamon olarak değiştirildi ve Tell el-Amarna'daki kent tamamen terk edildi. Tutankamon hiçbir zaman kendi kuralları olan bir yönetici olamadı. 19 yaşındayken, büyük olasılıkla beyin kanaması sonucu öldü. Muhtemelen anıtmezarının bulunduğu bölgenin unutulması ve ardından tünel çalışması enkazının altında kaldığı için Krallar Vadisi'ndeki mezarın 1922 yılında İngiliz arkeolog Havard Carter tarafından yeniden keşfedilene dek bozulmadan kalması, bütünüyle bir şanstı. Bulguların bütünlüğü, mezar eşyalarının zengin içeriği ve çok genç yaşta ölen firavunun dokunaklı hikâyesi, 1920'lerde dünyayı kasıp kavuran 'Tutmania' dalgasına yol açtı.

On Dokuzuncu Sülale: Büyük Mısır Sülalelerinin Sonuncusu

Tutankamon'un ölümüyle On Sekizinci Sülale fiilen sona erdi. Ülke parçalanmış bir haldeydi ve nihayet, hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, bir komutan olan Horemheb tahta çıktı. Horemheb kendisini geleneksel düzenin onarıcısı olarak gördü. Hatta yetkilerini, Ahenaton ve ardıllarının isimlerini firavunlar listesinden silecek şekilde genişleterek, adını On Sekizinci Sülalenin bir üyesi olarak yazdırdı. Ağırlığı Karnak'ın bayındırlığına verdi, Ahenaton'un Aton için yaptırdığı tapınağı yıkarak tapınağın sütunlarını kendi amaçları için kullandı. Erkek varisi olmadığı için krallık, kendisi gibi komutan olan arkadaşı ve Mısır'ın göreceği son güçlü sülale On Dokuzuncu Sülalenin kurucusu, Firavun I. Ramses'e geçti.

Ramses'in ailesi Doğu Deltasındandı ve böylece merkezi otorite yeniden kuzeye kaydı. Teb rahiplerinin tapınaklarına kavuşmaları sağlandı, fakat Yeni Krallığın kalan yılları boyunca bir daha eski siyasi güçlerini yeniden kurmalarına izin verilmedi. Aile krallık kanı taşımıyordu ve Ramses'in oğlu I. Seti İÖ 1294 civarında tahta çıktığı zaman, bu gerçeği gizleyebilmek için çok kurnaza

davrandı ve (şimdi British Museum'da bulunan Abydos Tapınağından) bir taş kabartma üstüne kendi portresini, birleşik Mısır'ın kurucusu olarak kabul ettiği Narmer'e kadar geriye giderek, altmış dokuz selefinin yanına resmettirdi. Kayda değer bir şekilde, Hatşepsut ile Ahenaton ve onun ardılları ihmal edildiler. Geçmişin, geleneksel krallık ideolojisine göre düzenlenmesi gerekiyordu.

Mısır İmparatorluğu şimdi de, geç on dördüncü yüzyılda en geniş sınırlarına ulaşmış yeni bir düşmanın, topraklarının çoğunun üzerinde Mitanni Krallığının olduğu Orta Anadolu yaylasına, güneyde de Levant'a kadar yayılmış olan, Hitit İmparatorluğu tehdidiyle karşı karşıyaydı. (Hititler hakkında ayrıntılı bilgi için 5. Bölüm'e bakınız.) Mısır İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarındaki çekişme kesin gibiydi ve daha önceden, I. Seti döneminde, bölgedeki Mısır kontrolünün tekrar sağlanması için Asya'ya yeni seferler başlatılmıştı. Hititlere karşı yapılmış savaşların en ünlüsü, I. Seti'nin oğlu II. Ramses'in (İÖ y. 1279-1213) resmi olmasa da Mısır İmparatorluğu'nun sınırı olarak kabul edilen Suriye'nin Kadeş şehrinde, İÖ 1275 civarında yaptığı savaştır. Ramses bu savaşı Mısır'daki tapınak duvarlarında ezici bir zafer olarak sundu, fakat Hitit kaynaklarından günümüze kalmış kayıtlarda, Mısır ordusunun Hitit savaş arabalarının elinden şans eseri kurtulduğunu görmek mümkündür. Gerçekte bu girişim, kazananın belli olmadığı bir çıkmazdı ve Ramses ülkesinden çok uzakta, böyle güçlü bir imparatorluğa karşı girişilecek seferin tehlikeli olabileceğinin farkındaydı. İÖ 1263 civarında, Hititlerle bir İttifak imzalayarak askeri kariyerini de sonlandırmış oldu.

Ramses uzun hükümdarlığı süresince giriştiği büyük bayındırlık programıyla hatırlanır. Bugün Mısır'da hâlâ ayakta kalan tapınakların neredeyse yansı onun firavunluk döneminden kalmadır. Ondan günümüze ulaşan en ünlü kalıt, Assuan Barajının inşasından sonra Nasır Gölü sularının altında kalması tehdidi ortaya çıkınca, 1960'larda UNESCO tarafından kurtarılan ve yeniden inşa edilen Büyük Abu Simbel Tapınağıdır. Her biri 21 metre yüksekliğindeki dört devasa Ramses heykeli, taş yüzleri boyunca yan yana dizilmiştir. Onların arasındaki tapınak girişi büyük bir salona açılır ve daha içeride tanrıların dört heykeli daha vardır. Yılda iki kez, doğan güneşin ışınları tanrıları aydınlatmak için içeri girerdi. Mısır egemenliğinin güney ucundaki tapınak, açıkça, firavun'un Nübyeli tebaası üstündeki kudretinin gerçekliğini göstermek için tasarlanmıştı.

Eski Krallığın Dağılması

Ramses, Deltada memleketinin bulunduğu yöreyi yüceltmek için, Per Ramessu'da etkileyici yeni bir başkent kurdu. Burada kendi sarayı ile başlıca Amon,

Set ve Ra tapınakları vardı. Hükümdarlığının otuzuncu yılına yaklaştığı için, iktidarın otuzuncu yıl kutlaması demek olan *sed* töreninin yapılacağı muazzam büyüklükte Jübile Salonları inşa ettirdi. Ramses, doğal olarak ölümünü planlamayı ihmal edemezdi ve o da Krallar Vadisi'ndeki anıt mezarların içinde belki de en zengin olanını inşa ettirerek, bu geleneği izledi. Ayrıca Teb'de, daha gözle görünür bir anıt olarak, Nil'in batı kıyısında muazzam mezar tapınak Ramesseum'u yaptırdı. Tapınağın sadece tahıl ambarlarının genişliği, tüm üyeleriyle birlikte yılda 3.400 aileyi besleyebilecek büyüklükteydi.

Per Ramessu'da yapılan kazılarda, kentin su yollarıyla çok iyi korunduğu ve burada, en azından üç askeri kışlanın bulunduğu anlaşılmıştır. Halka açık olmasındaki ihtişama ve hükümdarlığın bütün dışa dönük güvenine karşın, daha şimdiden, devletin daha savunmaya yönelik olduğunun işaretleri vardı. Ramses'in ölümünden sonra Mısır üzerindeki dış baskılar arttı. Büyük Sahra'nın kurumaya devam etmesi, toprağa susamış göçebeleri vadinin zenginliğini yağmalamak konusunda cesaretlendirdi. Mısır tarihinde ilk kez On Dokuzuncu Sülale zamanında, Libyalıların batıdan gelen saldırılarından bahsedilir. İÖ 1200 civarında sözde Deniz Kavimleri'nin Deltaya saldırısına yol açan büyük ayaklanma ile, Akdeniz başlı başına bir sorun haline gelmiştir.

Daha sonraki Yirminci Sülale döneminde sadece tek bir yetenekli firavun, III. Ramses (İÖ y. 1184-1153) göze çarpar. III. Ramses davetsiz misafirlere karşı bir dizi parlak zafer kazanmış ve aralarında Teb yakınındaki Medinet Habu'da yapılan muazzam bir tapınağın da olduğu, bazı güzel yapıtları inşa ettirmeyi başarmıştı; fakat devleti parçalanıyordu. Amon tapınaklarının yıllık gelirleri III. Tutmosis dönemindeki gelirlerin ancak beşte biri kadardı. Ramses hükümdarlığının sonuyla birlikte iç kargaşanın sinyalleri artmaya başladı. Firavunun hareminde bir suikast girişimi planlanırken, bürokrasinin işleyişinde nadir olarak görülen bir aksaklık yüzünden, kral mezarlarının inşasında çalışan ustalara paylarına düşen tahıl miktarları ulaştırılamadı. Buna karşılık yapı işçileri tarihte bilinen ilk greve gittiler.

Yirminci Sülaleden son dokuz firavunun tümü de, daha fazla bozulmaya karşı bir sembol olacağını umdukları Ramses adını aldılar, fakat çöküşü durdurmayı başaramadılar. Sorunun bir kısmını, tahta çıktıklarında çoktan kemikleşmiş meseleler oluşturuyordu. Bunların çözümü için hem hükümdarlık süreleri çok kısaydı hem de güçlerini kullanacak kadar güçlü değillerdi. On Sekizinci Sülalenin ortalama yirmi yıl olan tahtta kalma süresi, Yirminci Sülale için ortalama on iki yıldı. Firavunların kullanabilecekleri kaynaklar da azalıyordu. Yeni Krallığın sonuyla birlikte Nübye'deki altın madenleri tükendi. Feyyum gibi, Orta Krallıktan beri Mısır'ın işlenmiş topraklarının zengin bölümleri, Libyalılara karşı giderek savunulamaz oldu. Sınırlı kaynaklarıyla yaşlı firavunların yönetimindeki merkezi idare bocalarken, imparatorluk da çözüldü. IV.

Ramses (1143-1136) döneminde Asya imparatorluğu kaybedildi. Altın madenciliğinin sona ermesiyle birlikte Nübye'nin nüfusu azaldı ve Yirminci Sülalenin sonu itibarıyla, bu eyaletin yönetiminden el çekildi. 1060'a gelindiğinde Mısır, ilk baştaki vadi sınırlarına kadar gerilemişti.

Mısır toplumunun çöküşüne ilişkin en canlı resim olarak kral mezarlarında yapılan soygunlar gösterilir. Hep yapılagelmiş olan bu tür soygunların bu dönemde dramatik oranda arttığı görülmüştür. Tapınakların tahıl stoklarını boşaltan ve içlerindeki eşyayı çalanların en başında, Batı Teb'in yoksullaştırılmış halkının geldiği anlaşılıyor. Kral mezarlarının bile dokunulmazlığının olmaması, otoriteye duyulan saygının parçalandığının kesin bir göstergesidir. Resmi görevlilerin geri aldığı eşyalar arasında altın ve gümüşün yanı sıra keten, yağ vazoları, ahşap, bakır ve tunç da vardı. Rüşvet yaygınlaşmıştı. Resmi görevliler bile bu çürümeye bulaştılar ve kral mezarlarında, anıtlarda girişilen yağmayı durdurabilmek için Nübye'den askeri birlikler getirildi. Aralarında Büyük II. Ramses'in de olduğu firavun mumyaları, çaresizlik içinde fakat başarıyla anıtmezarlarından alındı ve Deyrü'l Bahri'nin ardındaki tepelere, on dokuzuncu yüzyıla kadar keşfedilmeden öylece yatacakları gizli bir yere taşındı.

Erken dönem bir şölen şarkısındaki matem, Yeni Krallığın son yıllarındaki ruh halini yansıtıyor:

> Şimdi piramitlerinde dinlenen o tanrılar, soylu ve kutsanmış ölüler gibi her şeyden önce var oldular. Kutsal barınakları inşa edenler ve o saraylar, tıpkı bir daha olmayacak olan o krallar gibiler. Dönen kimse yok, bize onların sağlıklarından söz edecek, bize onların ihtişamlarını anlatacak ve güvenimizi tazeleyecek, onların gittiği yere erişene dek.

Geçmişine duyduğu saygıyla ve tanrısal intizamıyla çok fazla gururlanan bir toplum için, harap olmuş bir andı bu. Bazı ulusal canlanış anlarına rağmen Mısır devleti bir daha asla, Yeni Krallık zamanında sahip olduğu güce ve refaha ulaşamadı.

(*İlk binyıl Mısır tarihi için, 5. Bölümün sonuna bakınız.*)

4
Yeni Krallık Mısır'ında Gündelik Hayat

Yeni Krallık, Mısır'daki gündelik hayata ilişkin olarak, Mısır tarihinin diğer dönemlerinden daha fazla bilgi bırakmıştır. Soyluların ve kralların mezarları (muhtemelen mezar soyguncularına bir tepki olarak) genellikle kayalık yamaçların derinliğine oyulmuş ve defin odalarının girişini oluşturan koridorlar, avlular ve şapeller zengin rölyefler ve resimlerle süslenmişti. Bu kabartma ve resimlerde, ölen kişinin gelecekte beklediği yaşam biçimi, ev hayatının yeniden yaratılması, mülkleri ya da bataklıklarda nasıl avlandığı tasvir ediliyordu. Bunlar, günlük yaşamın telaşından ve talihsizliklerinden farklı olarak, idealize edilmiş ve ısmarlama bir dinginliğe sahip olsa da, gündelik uğraşının ayrıntıları için zengin bir kaynak oluşturur.

Yeni Krallık yazılı kaynaklar açısından da zengindir. Yalnızca az sayıdaki seçkinler gerçekte yazabildiğinden, bunlar kısmen toplumun genelini temsil edemeyecek bir azınlığın görüşleridir. (Bununla birlikte, Deyrü'l Medine'deki bulgulara göre birçok zanaatkârın basit karalamaları becerebildiği görülüyor.) Pek çok metin yalnızca yönetimle ilgilidir, ama bunlarda çoğunlukla gündelik hayatın canlı bir resmi sunulmuştur. Yeni Krallığın sonuna doğru, devletin mezar soyguncularına karşı yürüttüğü kampanyaların kayıtları okumayı ilgi çekici kıldı. Diğer metinler çok daha kişiseldir. Örneğin, şaşırtıcı canlılığıyla yüzyıllar boyunca yankılanan Yeni Krallığın son yıllarından kalma olağanüstü aşk şarkıları vardır. Bir kız, 'gece gündüz sevginle yanıp tutuşuyorum' diye

yalvarıyor. 'Şafak sökene dek uzun saatler boyunca uyanığım. Bedenin yüreğimi tazeliyor. Arzum sadece sana. Sesindir bedenime can veren.' Genç bir adam da, çıplak yıkanırken seyretmesine izin vereceğini söyleyerek suyun karşı kıyısında kendisini baştan çıkaran sevgilisine ulaşmak için, geçmesi gereken nehirde sinsice dolaşan bir timsahla nasıl baş ettiğini hatırlıyor.

Arkeoloji, mezarlarının ve tapınaklarının bolluğu ve bunların korunmasına yardım eden iklimin kuruluğu nedeniyle, Mısır'ın geçmişini anlamaya olağanüstü katkılarda bulunmuştur. Tutankamon'unki gibi genç bir firavunun neredeyse hiç el değmemiş mezarını bulan şanslı kişi dünya çapında tanınmanın keyfini sürmüştür. Ancak her zaman olduğu gibi arkeolojinin keşifleri seçkinlere odaklanmıştır. Yoksullar Nil'in kıyısındaki kerpiç köylerde yaşadılar ve bu yerleşimlerin çoğu sellerin getirdiği bereketli toprağın altında kaybolup gitti. Mısır arkeolojisinin çiftçilerin ve zanaatkârların gündelik hayatlarını sürdükleri yerleşim yerlerine odaklanması ise hayli yenidir.

Deyrü'l-Medine Köylüleri

Nispeten yoksul bir toplulukla ilgili daha başarılı kazılardan biri, Fransız Doğu Arkeolojisi Enstitüsü tarafından işçi köyü tabir edilen Deyrü'l Medine'de yapılmış olandır. Köy, Yeni Krallık döneminde I. Tutmosis tarafından İÖ 1500 civarında, Teb'in batısındaki Krallar Vadisi yakınlarında kurulmuştur. Beş yüzyıl boyunca kalifiye işgücünü barındırmış, zanaatkârların sayısı 120'ye kadar çıkmıştır, aileleri ve yardımcılarıyla birlikte köyün toplam nüfusu belki de 1.200'ü bulmuştur.

Deyrü'l Medine kapalı bir topluluktu. Tek amacı, çorak Krallar Vadisi'ndeki kral mezarlarının kazılması ve süslenmesiydi. Köyün işçileri, adeta mezarların sırlarıymışçasına sahiplenilmiş, geri kalan bütün Mısır toplumundan koparılmış, vadide çalışmadıkları zamanlarda ise vadiye çok uzak olmayan duvarlarla çevrilmiş köylerinde tecrit edilmişlerdi. Köy, dışarıdaki yerel tapınakların depolarından sağlanan tahıla ve köyün su taşıyıcılarının eşek sırtında getirdikleri suya bağımlıydı. Evlilik topluluk içinde gerçekleşir ve maharetler aile içinde bir nesilden diğerine aktarılırdı.

Deyrü'l Medine, Mısır zanaatkâr toplumunun küçük evreniydi. İşçileri arasında kalifiye olmayanların yanı sıra, boyacılar, sıvacılar, ahşap oymacıları, heykeltıraşlar, duvarcılar ve yazı ustaları vardı. Köy, kendi polis gücüne ve çamaşırcılardan, un öğüten köle kadınlardan, kapıcılardan ve habercilerden oluşan bir 'yerel kadro'ya sahipti. Köyün ana caddesine açılan evler birörnek yapılmıştı. Evlerin arka arkaya dizilmiş üç ya da dört odası, bir ön salonu, genelde sütunları ve dam penceresi olan bir ana oturma odası, bir uyku alanı

ve arkada açık bir mutfağı vardı. Kilerde ailenin bütün nevalesi saklanırdı (evin sahibi genellikle yatağını kilerin girişine koyardı), dam ise hem oturmak hem de uyumak için kullanılırdı. Duvarlarda eve ait eşyalar için uygun girintiler olurdu. Bes, yani cüce tanrı, ailelerin ve lohusaların koruyucusu olarak en çok göze çarpanıydı, fakat gebeliğin, doğumun ve emzirmenin tanrıçası Tavaret, hamile bir hipopotam olarak tasvir edilmişti; hane mutluluğunun ve kadınların koruyucucu Hathor ile birlikte Tavaret de yaygındı. (Ra'nın kızı Hathor, kişiliğinde birçok özelliği birleştirmişti – hem çocuklarını gözeten bir annenin şefkati, onları koruyan bir dişi aslanın öfkesi, hem de erotik duygular uyandıran insan formundaki kadın cinsiyeti.) Mobilyalar da güzel yapılmıştı ancak basitti – alçak tabureler, ahşap karyolalar, çömlekler, hasırlar ve sazdan örülmüş sepetler.

İşçilere on günde, bir gün izin verilirdi. Daha sonraları, Yeni Krallık'ta bunun iki güne çıkarıldığı görülüyor. İşçiler genellikle bu 'haftasonları'nda, kendileri için zanaat ve inşa işleri yaparlardı. Birçoğunun kendi alet takımı vardı. Böylelikle evlerini süslemiş ve genellikle duvarlara isimlerini yazmışlardır. Aynı zamanda kendi aile mezarlarında da çalıştılar, bunun sonucunda köyün batısındaki yamaçta bir mezarlık oluştu. Mezarlık çok dikkatli planlanmıştı. Sıradan işçilerin mezarlarının şefleri olan işçinin mezarının etrafında toplanması sağlanmış ve ilerideki vadide inşa edilen kral mezarlarıyla aynı hizada olmaları gözetilmişti. Defin odaları yamaçların içine ya da yeraltına kazılmıştı. Beyaza boyanmış ve genellikle tepesinde küçük bir piramit olan kerpiç mabetler, her girişin dışında dururdu.

Deyrü'l Medine'deki en önemli bulgular arasında, birçoğunun üzerinde gündelik hayatın her yönünü kapsayan ve çalakalem tutulmuş notlann bulunduğu binlerce kırık çanak çömlek parçası, mektuplar, yapılmış işlerin kayıtları, tartışmaların raporları, ilahilerden ve edebi metinlerden kısa alıntılar ve hastalıklara karşı büyülü sözler yer alıyor. Bunlarda köydeki yaşamdan canlı bir resim görülüyor; kocalarıyla birlikte gezen kadınlar, tanrılar ya da sevilen krallar için bayram günlerinde yapılan kutlamalar, akrepler tarafından sokulan işçiler, doğum günlerinde sarhoş olanlar, yitirilen bir dostun yası. Yapay bir yerleşim yeri olan köy, çiftçi-köylü ağırlıklı halkın yaşantısına tipik bir örnek oluşturmamasına rağmen, Mısır Yeni Krallığı'ndaki gündelik hayatın kavranabilmesine dair önemli ipuçları içermektedir.

Yaşamın Tehlikeleri

Deyrü'l Medineli köylüler arasındaki didişmelerin kayıtlarına rağmen, eski Mısır'daki yaşam çoğu kez sakin bir cennet olarak sunulmuştur. Mısır'la ilgili

tanıtım kitaplarının çoğunda, hâlâ alternatif bir anlatım sunulmamaktadır. Gerçekte Mısır uygarlığı, hayli etkili, hatta insafsız olan, köylülerin ürettiği ihtiyaç fazlası tahılın, aileleriyle birlikte belki de nüfusun yüzde beşinden de azını oluşturan idari seçkinlere transfer edilmesine dayanıyordu. Yöneticiler tarafından öne sürülen idealler ne olursa olsun, bir bütün olarak topluma yönelik hizmet girişimi yoktu. (Bunun tek istisnası belki de, kıtlık yıllarında yapılan bir çeşit tahıl yardımıydı. Elbette büyük miktarlarda tahıl depolanmıştı ve çeşitli eyalet valileri yoksullara yaptıkları bu yardımdan dolayı gurur duyarlardı.) Köylülerin çoğu, tarlalarda çalışmadıkları zamanlarda, firavunların büyük imar projelerindeki işlerde çalışmak zorundaydı. Kral mezarları, tapınaklar ve saraylar onlara yasaklanmış, umuma açık olmayan yerlerdi.

Bazı metinlerde, köylülerin başına gelebilecek talihsizliklerin bir ölçüde bilindiği görülüyor. Örneğin esas amacı yazıcılık dışında bütün mesleklerle alay etmek olan *The Satire of Trades* (Mesleklerin Hicvi), öğrenciyi kırsal yaşamın sefaletlerine karşı uyarıyor:

> Mahsulün yarısını yılan, diğer yarısını da suaygın gövdeye indirdiğinde, hasat vergisiyle yüz yüze gelen köylü-çiftçinin durumunu hatırla. Sıçanlar tarlanın altını üstüne getirir, çekirge üşüşür ve sığırlar ne bulursa yiyip bitirir. Serçeler çiftçinin üzerine yoksulluk getirir. Harman yerinde kalanlar, hırsızlara düşer... Vergi memuru hasat vergisini toplamak için değnek taşıyan odacıları ve palmiyeden falaka taşıyan Nübyelilerle ırmak kenarında bekler. 'Tahılı bırak' derler... ortada olmamasına rağmen. Onu döverler... Kuyudan baş aşağı atılır... Böylece tahıl uçup gider.

Durum, memurların denetçisiz bırakıldığı kargaşa zamanlarında daha da beter olmuş olmalı.

Eski Mısır'da sürülen ömür genellikle kısaydı, günümüz dünyasının çoğu bölümünden kesinlikle daha kısaydı. Mumyalama işlemini yaptıracak kadar zengin olmayanların iskeletlerinin yanı sıra, çok sayıda mumyalanmış ceset incelenmiştir. Koruyucu etkisi olan anne sütünden katı yiyeceklere geçilen 3 yaş civarındaki çocuk ölümü çok yüksekti. 60 yaşını geçen birkaç kişi dışında, çocukluk devresini atlatanlar için ortalama ömür 29 yıl olarak hesaplanmıştır. Seçkinlerin ortalama hayat süresi daha uzundu, ama 26 kraliyet mumyası (bulgular genel kabul görmemiştir) üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, içlerinden sadece üçünün 50 yıldan fazla yaşadığı ortaya çıkmıştır. Ciğerler kum ve kömür tozundan (muhtemelen ateşin dumanını soluduklarından) acı çekerken, birçok Mısırlı da, büyük olasılıkla kirlenmiş su kaynaklarından geçen parazitlerden çekmişti. Tüberküloz da yaygındı. Dişler muhtemelen harman ya da değirmen taşlarındaki silikon nedeniyle yavaş yavaş aşınmıştı

ve diş eti iltihabı çok yaygındı. Aynı zamanda kemiklerin analizi acı veren ve güçsüzleştiren sakatlıkların olduğuna işaret ediyor. 40 yaşına kadar yaşayabilenlerin çoğunda omurilik eğriliği ve aşırı gerilme nedeniyle omurilikte normalden fazla büyüme görülmüştü. Bunların çoğu yağ oranı yüksek beslenmeden kaynaklanan damar sertliği belirtileri gösterse de, daha zengin definlerde bu tür lezyonlar eksiktir. Muhtemelen çok az Mısırlı normal dediğimiz yaşa eriştiği için, kanser ender görülüyordu.

Homeros *Odysseia*'da, Mısır'da ilacın dünyanın başka bir yerinden çok daha gelişmiş olduğunu yazmıştır; üç yüzyıl sonra yazan Herodotos da onunla aynı fikirdedir. Mısırlı hekimlerin elbette, uzmanlığın uygulanmasıyla ve hastalıkların çok titiz muayenesiyle kazandıkları bazı becerileri vardı. Ebers papirüsünde[1] dahili yaralanmalarda etkilenen organ için yazılmış 700 reçete varken, bir papirüste, farklı yılan ısırıkları en ince detaylarına kadar tarif edilmiştir. Edwin Smith cerrahi papirüsü, farklı çeşitteki yaralanmalara ilişkin çok derin deneysel bilgiyi tedavi önerileriyle birlikte gözler önüne seriyor. Diğer metinlerde, mafsal çıkıklarına ağırlık verilmiştir. Bu metinlerin sakıncası, genellikle kendi içlerinde kutsal bir nitelik kazanmaları ve sorgulanmadan kuşaktan kuşağa aktarılmaları olmuştur. Edwin Smith papirüsü İkinci Ara Dönem'e (Hyksos) tarihlenir ancak içeriği bin yıl daha eskidir. Tedavi ne kadar eskiyse o denli saygı görürdü. Mısır'ı İÖ birinci yüzyılda ziyaret eden Yunanlı tarihçi Diodoros, bir metni harfiyen izleyen bir doktorun, hastası ölse dahi bundan sorumlu tutulamayacağını; eğer doktor metni önemsememiş ve hastası da acı çekmişse, onun ölüm cezasına bile mahkûm edilebileceğini yazmıştır. Bu durum tedavi denemeleri için cesaret kırıcı olmamıştır.

Mısırlı doktorların kırıkları iyileştirdikleri, açık yaraları tedavi ettikleri anlaşılıyor; cerrah testeresiyle delinmiş ve tamamen iyileşmiş kafatasları olan iskeletlerse, ameliyat olan bazı hastaların yaşadıkları izlenimini veriyor. Ne var ki, mumyalama işlemi yakın tetkike izin vermesine rağmen, insan bedeninin nasıl çalıştığına ilişkin tam bir kavrayışın olmaması, etkili bir tedavi yönteminin gelişmesini engellemiştir. Kalbin insan bedeninin merkezi olduğu ve yalnızca kanın değil, salya, sidik ve sperma gibi bedene ait tüm sıvıların da kalpten aktığı düşünülmüştür. Çoğunlukla bir tanrının kötü niyetinden dolayı sıvı dolaşımının engellendiği, bundan ötürü de bütün dahili hastalıkların ortaya çıktığına inanılmıştır. Bu engellerin başarıyla ortadan kaldırılması için, karmaşık tekniklere ve çoğunda hastalık üzerinde hiçbir etkisi olmayan ilaçlara bel bağlanmıştır. Çeşitli şifalı bitkilerin ve hayvanların et suyunun yanı sıra, Nil'in çamuru, hastanın tırnaklarından alınan kir ve fare gübresi de kullanıl-

1) Mısır'da İÖ 1550'lere tarihlenen tıp metinleri derlemesi. Papirüs rulosunu 1873 yılında Alman romancı ve Antik Mısır bilimi uzmanı George Maurice Ebers ele geçirmiştir. (ç.n.)

mıştır. Çoğu hastalıktan kurtulma, ya doğal iyileşme ya da özel bir tedavinin şans eseri tam da hastalığa uymasıyla sağlanabilmiştir (örneğin, penisilin tedavisi yerine geçecek olan küflü ekmek uygulaması).

Geçmişin Gücü

Geleneğin yoğun baskısı yalnızca hekimlik üzerinde değildi. Bu, Nil'in düzenli olarak her yıl taşması ve geçmişe ait kültürel ve dilsel bağların korunmasıyla yaşatılmış bir durumdu. Mısır uygarlığının istikrarı çoğunlukla, yeni olayları daha önceki yüzyılların kurumsallaşmış gelenekleriyle bütünleştirebilmesindeki başarıdan gelir. Yarı tanrısal vasfa sahip olduklarını iddia eden gasp edici firavunlar, merkezinde *ma'at*'ın, yani uyumun korunması olan düzenli ve eril bir yönetim idealini yücelterek, kendilerini geleneksel krallığın riyakâr sınırlarına yerleştirmekte acele etmişlerdir. Örneğin Kral Smendes, İÖ 1069 civarında Yirmi Birinci Sülaleyi kurduğu zaman, 'Ma'at'ı yüceltmesi için kolları Amon tarafından kuvvetlendirilen güçlü boğa, Ra'nın sevgilisi' gibi, geçmişin en duygulu terminolojisinden bir Horus ismi seçmiştir.

Geleneğin gücü, yaratıcı düşüncenin önünde hem toplumsal hem de kültürel açıdan büyük bir engel oluşturuyordu. Gerçekte gelişme olasılığını daha da azaltan, asıl koruyucu olan saraydı. Mücevherat, cam ve ağaç işleri (Hufu'nun piramidinin yakınlarında bulunan bir kayığın gösterdiği gibi) olağandışı yüksek standarttaydı. Kalıtsal yeteneklerin yanında deneyimlerin babadan oğla aktarılmasıyla, zanaatkârların becerileri yüksekti, ancak teknolojik gelişme yetersizdi. Gelişme denense, örneğin yatay tezgâhların yerini dikeylerinin alması ya da çok büyük ihtimalle Asya'da icat edilmiş olan iki tekerlekli arabanın savaşta kullanılmasından ibaretti. Bir kralın kültürel değişimi başlatması çok enderdi. Ahenaton bir istisnadır ve görüldüğü gibi, ardılları tarafından insafsızca yeniliklerinin icabına bakılmıştır.

Astronomi ve matematik becerilerinin gelişimini özendiren, aynı zamanda statükonun da korunmasını sağlayacak olan, idarenin ve inşaatçılığın ihtiyaçlarıydı. Yıldızlar hem binaları hizalamak hem de zamanı hesaplamak için kullanılırdı. Sirius'un, yani 'Köpek Yıldızı'nın yükselişini temel alan bir takvim geliştirildi. Sirius, Mısır'da yetmiş gün boyunca ufkun altında kalır ve 19 Temmuz dolaylarında gün doğumuyla birlikte yeniden ortaya çıkardı. Şans eseri Nil'in sularının taşmaya başlamasıyla aynı zamana rastlayan bu durum, Mısırlılar için yeni bir yılın başlangıcını işaret ederdi. Ne var ki, doğru güneş yılı olan 365 gün 6 saate karşılık, idari amaçlarla geliştirdikleri takvimin, otuz günlük on iki aya tanrıların beş doğum gününün eklenmesiyle, toplam 365 günü vardı. Bu nedenle, bu ulusal takvim her dört yılda bir Sirius'un doğuşunun

bir gün gerisinde kaldı ve bu durum 1.460 yıl sonra her ikisi yeniden çakışıncaya kadar böyle devam etti.

(Sonunda bu farkın Antik Mısır bilimi uzmanlarına büyük bir katkı sağladığı ortaya çıktı. Sirius'un doğuşu ile bir ulusal yılın başlangıcının İS 139 yılında çakışması Romalı bir tarihçi tarafından kaydedildi ve buradan yola çıkılarak İÖ 1322, 2782 ve 4242 yıllarındaki diğer çakışmalar hesaplandı. Yazılı kaynaklarda, birkaç durum için Sirius'un doğuşu ile ulusal yılın başlangıcı arasındaki fark kaydedilmiştir. Örneğin, III. Sesostris döneminden kalma bir metinde, Sirius'un, kralın hükümdarlığının yedinci yılının sekizinci ayının on altıncı gününde doğacağından bahsedilir, ki buradan İÖ 1866 yılı hesaplanabilmiştir. Diğer hükümdarlıklar da bu sayede tarihlendirilebilmiş ve Mısır tarihinin bir kısmının kronolojisi yeniden oluşturulmuştur.)

Matematiksel beceriler, tayınların pay edilmesi gibi daha karmaşık idari görevlerin üstesinden gelebilmek için geliştirilmiştir. Tipik bir sorun, sabit sayıdaki ekmek somunlarının ya da bira testilerinin, farklı statüde oldukları için farklı pay sahipleri arasında nasıl bölüştürüleceğiydi. Mısırlılar, payı birden büyük olan kesirleri hesaplarken zorluk çekiyorlardı; 7/8'i ifade etmek istediklerinde bunu, 1/2 + 1/4 + 1/8 şeklinde yazar, böylece 6/7 de, 1/2 + 1/4 + 1/14 + 1/28 biçimini alırdı. Hızlı hesaplamalar yalnızca hazır tabloların kullanılmasıyla mümkündü.

Geometride daha fazla başarı sağlandı. Mısırlılar kenar uzunluklarının oranı 3:4:5 olan üçgenin hipotenüsünün karşısındaki açının dik açı olduğunu biliyorlardı (bu gerçek bazı otoriteleri Mısırlıların Pythagoras Teoremini bildikleri inancına götürür). Üçgenin alanını hesaplayabiliyorlardı. *Pi* sayısını, 3,1416 olan gerçek değerine olağanüstü yakınlıkta, 3,16 olarak hesaplamışlardı. Piramitlerin açıları üzerinde de çalışabiliyorlardı. Fakat Mısırlı matematikçiler genel olarak, belirli idari ve mimari sorunların çözümü üzerinde yoğunlaşmışlardı. Her ne kadar bu, bir-bilinmeyenli denklem çözümlerini de kapsamışsa da, Mısırlılar hiçbir zaman matematiğin soyut ilkelerine ilişkin bir anlayış geliştirmediler. Böylece, bu konuda daha fazla ilerleme umudu da sınırlı kaldı.

Ekonominin başlıca dayanağı olan tarımda da benzer bir tutuculuk vardı. Mısır hiç şüphesiz Nil'in sularının her yıl taşmasıyla bereketleniyordu, ancak taşkınlardan yeterince yararlanıldığını gösteren kanıt azdır. Öyle görünüyor ki, su toprağın üzerinden akıp giderdi ve geriye kalan nem ürünün su ihtiyacını karşılardı. Orta Krallıkta bazı kanal çalışmaları yapıldı ancak, yılın kalan bölümünde sulama yapılabilmesine olanak sağlayacak *şhaduf*'un, yani bir ucunda ağırlık diğer ucunda sepet olan sırığın geliştirilmesi, Yeni Krallığın ileri dönemlerine rastlamıştır. *Şhaduf*, ekilebilir arazi alanını yaklaşık yüzde 10-15 oranında artırmış ve sulanan alanlarda bir yılda iki ürün alınmasına olanak tanımıştır.

Ekonomi ve Girişim

Eski Mısır'da nüfusun çoğunluğunun serfliğe yakın koşullarda yaşadığı görülüyor. Doğrudan tapınakların denetimi altında çalışan çok sayıda işçi vardı. Deyrü'l Medine'deki işçilerin eğlenecek zamanları olmuş olabilir fakat özgür olduklarını söylemek çok zordur. Ekonomik anlamda bireysel girişim olanaklarının da genelde sınırlı olduğu görülüyor. Çok kesin olmamakla birlikte, eldeki kanıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bütün ticaretin ve Nil'in taşkın ovası dışında yer alan taşocaklarının işletiminin de firavunların tekelinde olması mümkündür, öyle ki firavun tarafından lütuf olarak dağıtıldığı zamanlar dışında, halktan kişilerin hammadde temin etmesi kolay değildi. (Firavunun savaş ganimetini paylaştırdığı ve gözde memurlarına egzotik mallar verdiğine ilişkin bazı kanıtlar var.)

Her nasılsa, daha başarılı çiftçilerin ve zanaatkârların biraz gelir biriktirebildikleri görülüyor. On Birinci Sülale zamanından bir çiftçi olan Hekanakht, kendi yaptığı alışverişlerle ilgili bir kayıt bırakmıştır ve bu kayıt bize, üretim fazlası depolanabilir tahılın nasıl kullanıldığı hakkında bir fikir veriyor. Ekip biçtiği toprağın sahibi değildi ama, değiş-tokuş yapmak ya da kirasını peşin ödemek için kullanabileceği kadar tahıl, bakır, yağ ve keten benzeri birikmiş 'sermaye'ye sahipti. Deyrü'l Medine'deki işçilerin bile, tayınlarından artırarak ve muhtemelen boş vakitlerinde maharetlerini satarak ya da yatak gibi basit nesneler imal ederek, biraz olsun birikim edindikleri görülüyor. Para kazandıran işlerden biri de yerel su taşıyıcılarına eşek kiralamaktı. Ayrıca, demir atmış gemilerden getirildiği anlaşılan eşyaları, iskelede oturup satan tüccarları gösteren bazı Yeni Krallık resimleri de var. Bu tüccarlar (*şhuty* olarak bilinirdi) sık sık bir devlet ya da tapınak tarafından işe alınırdı, fakat mesleklerinin onlara, daha sonra bir kenarda oturup satabildikleri yedek eşyalardan faydalanma olanağı sağladığı görülüyor. Yeni Krallığın son döneminde meydana gelen mezar hırsızlıklarıyla ilgili kayıtlar, çalınan eşyalara komisyonculuk yapanların en çok bu *şhuty*'ler olduğunu akla getiriyor.

Üretim fazlası malların takas sistemi, yaklaşık doksan gramlık bir ağırlık birimi olan *deben* üzerine kuruluydu. Bir *deben*, altın, gümüş ve bakır olarak hesaplanabilirdi; metalin değeri arttıkça, *deben*'in değeri de artardı. Örneğin bir *deben* gümüş, bir *deben* bakırdan yüz kat daha değerliydi. Penanoukit adındaki bir yazıcının tuttuğu kayıtlar günümüze kadar gelmiştir. Yazıcı, bakır olarak değeri 130 *deben* olan bir öküzü satmak istemiş. Öküzün yerine, tanesi 60 *deben*'den bir, tanesi 10 *deben*'den iki tane olmak üzere toplam üç keten entari, değeri 30 *deben*'den bir gerdanlık ve kalan 20 *deben*'le de tahıl almış. Mısırlılar hiçbir zaman sikkeyi içeren bir takas sistemi geliştirmediler.

Ev ve Aile

Birikim yapmayı özendiren birçok unsur vardı. İlki ailenin acil ihtiyaçlarıydı. Aile Mısır toplumunun yaşayan birimiydi. Duvar resimleri ve heykellerde birbirine sarılmış memnun çiftler görülür. Gençlerin yaşlılarla ilgilenmesi ideali vardı. Bir kitabede, 'sana baktığı için annene karşılığını öde' diye yazar. 'İhtiyacı olduğu kadar ekmek ver ona ve onu seni taşıdığı gibi taşı... Üç yıl boyunca seni emzirdiği, kirinden pasından çekinmediği için.' Ancak Deyrü'l Medine'deki kanıtlar, bu tür işlerin aile içinde her zaman pürüzsüz işlemediği izlenimini uyandırıyor. Sadakatsizlik ve kıskançlık, her yerde olduğu gibi Eski Mısır'da da yaygındı.

Evlilik kadınlar için 12-14 yaşlar arasında, ergenlik başlangıcında gerçekleşirken, erkeklerin evlenme yaşı daha geç, belki 20 civarıydı, ki yönetici sınıf daha o yaşta para kazanmaya başlardı. İki ailenin de evlilik anlaşması yapılmadan önce eşya sağlamak zorunda oldukları anlaşılıyor. Birikim yapmayı özendiren teşviklerden biri de bu olmalı. Kraliyet ailesi içinde bir erkek kız kardeşiyle evlenebilirdi. (İsis ve Osiris efsanesi yasallaşmış ya da pratikte yasal olacak biçimde geliştirilmişti.) Halk arasında, kuzenler arasında ya da amca ve yeğen arasındaki evlilikler hayli yaygınken, erkek kardeş-kız kardeş evlilikleri neredeyse hiç duyulmamıştı.

Normalde kadınlar, kendilerinden ev işleriyle ilgilenmelerinin, aileyi sürdürecek ve aile mezarları için sorumluluk alacak bir erkek mirasçı üretmelerinin beklendiği, günümüzde hayli geleneksel görülen bir hayat sürmüşlerdir. Kişisel olarak ya da hizmetçiler aracılığıyla tahıl öğüten, ekmek pişiren, keten eğiren ve giysi dokuyanlar kadınlardı. İş de kendi statüsünden yoksun değildi ve bazı kadın haklarının kabulü söz konusuydu. Erkekler özellikle evin idaresini eşlerine bırakmaları, kadınlarsa mülk edinme, bunları idare etme ve mülklerine el konulduğunda dava açabilme hakkına sahip oldukları konusunda uyarılırlardı. Kocasının boşadığı bir kadın, kocasının sürekli desteğine hak kazanmış hale gelirdi. Yukarıda alıntılanan aşk şarkılarından da hissedileceği gibi, cinsiyetler arasında bazı duygusal eşitliklerin var olduğu söylenebilir.

Duvar resimlerinde kadınlar genellikle kocalarından daha açık renkte resmedilmiştir. Bu kısmen bir gelenek olsa da; kadınların evin içinde harcadıkları uzun saatleri yansıtıyor olabilir. (Kadının güneş altında çalışmadığının bir işareti olan açık ten, yüksek statü göstergesiydi.) Kadınlar tarlalarda kocalarına yardım ederken tasvir edilirdi; geç Yeni Krallıktan bir kitabede, kadınların evin dışında özgürce seyahat edebildikleri öne sürülür. Ancak kendi hayatını kazanan kadın örneği çok azdır. Tapınaklarda düşük kademeli rahibelik ya da koro şefliği gibi bazı fırsatlar bulunsa da, onlara daha çok, bayramlarda

misafir ağırlamak ya da saray hareminin bir üyesi olmak türünden roller biçilmiştir. (Firavunlar haremlere çok önem vermişlerdi ve III. Ramses, bir portresinde hareminde dinlenirken görülür.)

Çocuk yetiştirmek çok masraflı değildi. Çocuklar güzel havalarda giysisiz koşar ve papirüs kökleriyle yaşarlardı. Ne var ki ölüm oranı yüksekti, özellikle de sütten kesildikleri vakit. Erkek çocuklar 14 yaşına eriştiklerinde sünneti içeren dinsel bir törenin ardından erişkinliğe adım atarlardı. Bir keresinde, Birinci Ara Dönemde 120 erkek çocuğun aynı anda sünnet edildiği kaydedilmiştir; böylelikle, bu törenin, toplumda genel kabul gören önemli bir *rite de passage* olduğu düşünülebilir. Kızların evde oturdukları ve onlar için evlilikten başka bir tören yapılmadığı görülüyor.

Erkek çocuklar 14 yaşlanna geldiklerinde, ya meslek ya da tapınak okulunda resmi öğrenim yoluyla babalarının işleriyle ilgili bazı eğitimleri almış olurlardı. (Bazı kayıtlarda, resmi eğitim yaşının beş olabileceği öne sürülür.) Geleceğin yöneticileri için kurs zorluydu ve tam teslimiyet beklenirdi. Bir yazıcı tarafından öğrencilerinden birine verilen kötü raporda, 'Bana derslerine aldırmadığın ve sadece keyfine baktığın söylendi. Sokaklarda dolanıp duruyor, bira kokuyor, surların üzerinde cambazlık yapıp duruyormuşsun' diye yazar. Bir yazıcı olabilmek için gerekli ustalığı kazanmak yirmi yıl sürerdi. (Usta olmak için yazı yazmayı öğrenmek yetmezdi. Bir yazıcıdan askerlere dağıtılacak payın ne olacağı, bir rampa inşa etmek için kaç tuğla gerekeceği, taştan bir heykeli kaç adamın kaldırıp dikeceği gibi idari konuların her ayrıntısında usta olması beklenirdi.)

Servetin bir diğer önemli kullanımı ise ev inşaatlarıydı. Deyrü'l Medine'deki evler yukarıda tanımlanmıştır. Ahenaton'un başkenti Tell el-Amarna'daki yöneticilerin evleri ise çok daha genişti. Açık bir avlu ve bir yan şapele yer bırakan dikdörtgen şeklinde bir çitle çevrili olarak inşa edilmişlerdi. Ana odaları boyalı alçılarla süslenmişti. Bir evde, göz alıcı mavi bir tavan, kızıl kahverengi sütunlar vardı, duvarları ağırlıklı olarak beyazdı ve üzerlerinde yeşil zemin üzerine mavi lotus çiçeği yapraklarından frizler bulunuyordu. Ev sahiplerinin kullanımına sunulan konforlar arasında banyolar ve taştan işlenmiş tuvalet oturakları vardı. Yıkanan kişi kireçtaşı bir zemin üzerinde ayakta durur ve su dökünürdü. Evin arkasında, mutfak avlusunun yanında tahıl için geniş bir ardiye vardı. Bazı duvar resimlerinde, içinde havuzları ve çeşitli ağaçları olan bahçeli evler olduğu görülüyor. Aile kendi sebzesini yetiştirirdi. Soğan ve pırasa çok sevilirdi. En gözde meyveler üzüm, incir ve hurmaydı. Elma ve zeytin Hyksos döneminin katkıları arasındaydı.

Bazı seçkinlerin evleri ve sürdükleri hayat, pek çok hizmetçinin yardımını gerektirirdi. Zengin bir adam iş için dışarı çıktığında, kendisine iki uşak eşlik ederdi. Biri hasırla yelpaze, diğeri de bir çift sandalet taşırdı. Varacağı yere

ulaştığında sahibin ayakları yıkanır, yeni sandaletleri giydirilirdi, ardından sahip hasırına oturabilir, sinekleri de kovalanırdı. Evin içinde yemek pişirme, temizlik ve yemek servisi hizmetçiler ya da askeri seferlerde esir alınan köleler tarafından yapılırdı.

Seçkinlerin incelikli bir yaşam biçimi vardı. Evleri zarafetle döşenmişti; mobilyalar hayvan başlarından ya da fildişinden oyulmuş, abanoz ya da cam işlemelerle süslenmişti. Kişisel bakım için her şey yapılırdı. Yeni Krallığın zirvesi olan On Sekizinci Sülale döneminde yaşayan Tutu adındaki bir kadının kutusunda, kişisel kullanım için kozmetikler, göz farı, boyaları karıştırmak için palet, fildişinden bir tarak ve pembe deri sandaletler vardı. Bu hayat tarzında önemli bir yere sahip olan ziyafetler, her ayrıntısı yerine getirilen karmaşık ritüellere göre yürütülürdü. Kapıda duran ve gelen konuklarca resmi bir şekilde selamlanan ev sahibi, kibarca karşılık verir, onlara, kadınlı erkekli yemeğe oturulan salona kadar eşlik ederdi. Müzik her türlü şölenin baştacıydı. Dansçı kızlar harplerin, lavtaların, obuaların ve flütlerin ezgileri eşliğinde dans ederdi.

Ölüm Ritüelleri

Bu tür ziyafetlerden günümüze kalan şarkılar arasında, hayatın kısalığına ve ölümün kaçınılmazlığına dair ağıtlar da vardır. Bu da uygun konulardan biridir. Zengin sınıflar için hayatın dinginliği ve karmaşıklığı, ölümün ani olması gerçeğini gizleyemiyordu. Güzel bir defin yapılmasını sağlayacak olması, insanları birikim yapmaya teşvik eden en güçlü etkenlerden biriydi. Yirmili yaşlarına ulaşacak kadar uzun yaşayan Mısırlılar kendi mezarlarını planlamaya başlarlardı. Daha önce değinildiği gibi Yeni Krallıkta bu mezarlar, kayanın ön yüzünde bulunan bir avludan (örneğin Teb'in batısındaki tepelerde), bir dizi odadan, koridorlardan, adakların sunulabileceği kayaya oyulmuş şapellerden ve içine cesedin konulacağı yeraltı odalarına alçalarak inen bir tünelden oluşurdu. Daha önceki dönemlere ait mezarlar, üzerinde ölenin isminin ve kahramanlıklarının yazılı olduğu bir *stele*'yi, yani bir mezar taşını da içerirdi.

Ölen kişi, Osiris tarafından, batı ufkunun ardında bir yerde yemyeşil ve bereketli bir yer olan Kamış Tarlaları'ndaki yaşama kabul edilmeye değer bulunmayı umardı. Orada sürülecek yaşam, evvelce katlanılan hayatın çok daha dertsiz bir uyarlaması olacaktı ve umutlar mezarın duvarlarındaki resimlerde tasvir edilirdi. Bu resimlerde çiftçilik yılı düzenlidir, köylüler tarlayı sürer, bereketli hasadı toplar ve tahılı öğütürler. Zanaatkârlar onun kullanması için güzel eşyalar yaparlar. Ziyafetler dansçı kızlar ve müzisyenlerle, akşamları aydınlatır.

Ölen kişinin ölümden sonraki yaşamında geleceğine karar verilen duruşmaya başkanlık eden Osiris ile tanışması daha kasvetli bir ruh halini yansıtır. Tören, bir kopyası mezarda bırakılan *Günle Gidenin Kitabı* adı kitapla resmileştirilirdi (genellikle *Ölüler Kitabı* olarak bilinen kitaba ilk kez Orta Krallıkta rastlanmıştı). Ölen kişinin önünde, duruşma sırasında yalvarmak zorunda olduğu kırk iki yargıç bulunurdu. Merhumdan, yüksek standartlar beklenirdi ve bunlar ahlaki davranışın her alanını kapsardı; öldürmediğini, çalmadığını, zina yapmadığını ve oğlancı olmadığını ispat etmek zorundaydı. Firavuna hiçbir zaman hakaret etmemiş, başkasının hakkına tecavüz etmemiş, tek bir tohum tanesini boşa vermemiş, komşusunun arazisine zarar vermemiş olmalıydı. Davanın sonunda ölen kişinin kalbi, yani duyguların ve aklın bulunduğu yer, bir tüyün ağırlığıyla tartılırdı. Eğer kalbin durduğu kefe ağır gelirse, günahkârın kalbi korkunç bir canavar tarafından mideye indirilirdi. Aksi halde, Kamış Tarlaları'na giden yol açık demekti.

Korunmamış bir cesedin ölümden sonra yaşama ihtimali yoktu. Mumyacıların ustalığı Yeni Krallık döneminde zirveye ulaşmıştır. Ölümden sonra bedenin çekirdeği olan kalp yerinde bırakılırken, beyin ve iç organlar çıkanlırdı. Bunlar Deltanın batısından elde edilen ve sıvıları emen bir mineral olan kuru sodyum karbonatla paketlenirdi. Ceset kırk gün kurumaya bırakılır, ardından şeklinin bozulmaması için keten ya da talaşla yeniden sarılırdı. Diğer organlar, bedene ait sıvılarla dolmuş sodyum karbonat da dahil olmak üzere, ayrı ayrı, Canopus adı verilen kavanozlara konur ve Horus'un dört oğlunun korumasına verilirdi. Ceset, daha sonra bezlerle sarılırdı. Bu, en az on beş gün süren önemli bir ritüeldi. Başın üzerine bir ölüm maskı konurdu, eğer ölen firavunsa mask altından olurdu. Ümit edilen, bunun, bedenin *ka*, yani ruh tarafından kabul edilmesine olanak tanımasıydı, böyle bir durumda *ka* mezara geri dönerdi.

Hazırlanan mumya (sözcük, Arapça katran anlamına gelen ve gerçekte mumyalama işleminde çok daha sonraları kullanılan bir madde olan *mummiya*'dan gelir) daha sonra bir tabuta konurdu. Firavunun defni durumunda, biri altından, diğer ikisi yaldızlanmış ve kakma ahşaptan oluşan üç tabut olurdu. Bunların tümü taştan lahitte güvence altına alınırdı. Yeni Krallığın sıradan sakinlerinin tabutları ise yalnızca ahşaptan yapılırdı. Bütün tabutlar dinsel metinlerle süslenirdi. Kutunun bir yüzünde yaygın olarak betimlenen bir çift gözün, mezarda yatanın doğudan doğan güneşi görmesini sağlayacağı varsayılırdı. Ölümden mumyalamanın bitimine kadar bütün işlemlerin tamamlanması için yetmiş gün tayin edilmişti. Eğer beklenmedik bir ölüm söz konusu olursa, bu süre zarfında işçiler mezarı yapıp bitirebilirlerdi. Bazı mezarlarda, işi teslim süresinin sonuna yetiştirmek için mezarın aceleyle yapıldığını gösteren belirgin izler bulunuyor. Lahit, defin kaidesinin temeline mühürlenirdi.

Mezara, kişinin gelecek yaşamında ihtiyaç duyabileceği eşyalar da depolanırdı. Varlıklı seçkinler işi şansa bırakmayıp, kendileri için masalar, yataklar, iskemleler, hatta zafer arabaları ve kayıklar bile bulundururlardı. Neredeyse hiç el değmemiş bir halde bulunan tek mezar olan Tutankamon'un mezarında, lahti ve firavunun yüzünü örten altın mask ile tam üç tabut setinin yanı sıra yaldızlanmış bir taht, giysiler, yazı paletleri, oyun tahtaları, yelpazeler ve mücevherler de vardı. Hastalık derecesinde yaygın olan ve ölenin fiziksel güç gerektiren bir işle meşgul olacağı ve bunun sonucunda statüsünün alçalacağı korkusuyla, onun yanına bir iş gücü modeli olarak küçük heykelcikler (*şhabtis*) iliştirmek gelenek olmuştu. Yeni Krallığın son yıllarıyla, otuz altı gözetmen *şhabtis* ile birlikte, yılın her günü için bir tane olmak üzere 365 *şhabtis* edinmek olağan hale gelmişti. Bunlar kilden, camdan ya da metalden yapılır, hatta araç gereçlerle donatılanları da olurdu – çapalar, tahıl konulan sepetler ve boyunda taşınan su kapları.

Antik Mısır'ın temelinde yatan başarının, dikkatleri servetinin içinde yattığı kapalı mezarlara çeken yeteneğinden daha kalıcı bir kanıtı olamaz. Dünyevi hayatın ihtiyaçlarıyla ötedünyadaki hayatta duyulacağına inanılan ihtiyaçlar arasında denge kurma sanatı, devletin istikrarı ve incelikli yapısının güzel bir ifadesidir.

Sonuç: Mısır'ın Başarısı

Bu sayfalarda Mısır esas itibarıyla muhafazakâr bir toplum olarak tanımlanmıştır. Çiftçileri, sanatçıları, rahipleri, doktorları ve hepsinden öte firavunları, şimdiki dünyanın çok üstünde onurlandırdıkları ideal bir geçmişe doğru bakarlardı. Mısırlıların düzensizlikten hastalık derecesinde korktukları ve istikrarı tehdit eden her şeyi örtbas edecek şekilde davrandıkları söyleniyor. Bir örnek verecek olursak, Mısır sanatında da benzer gelenekler çağlar boyunca korunmuştur. Tarzları hâlâ biriciktir ve hemen ayırt edilebilmektedir.

Geçmişine sımsıkı sarılan toplumlar genellikle varlıklarını sürdüremezler ve Mısır'ın bunu niçin yaptığı sorulmaya değerdir. İlki, Mısır'ın nispeten tecrit edilmiş bir toplum olmasıydı. Meydan okuyan yeniliklere sıkça rastlanmamış, rastlandığı durumlarda da başarıyla sindirildiği görülmüştür. Belki de daha önemli olan Mısır'ın servetiydi. Mısır değişimler karşısında, düşmanlarına rüşvet vererek kendini koruyabilmiştir. Hyksos döneminin şokunun ardından Mısır'ın kendisiyle dış dünya arasında bir engel olarak yarattığı Asya İmparatorluğu, düzenin birkaç yüzyıl daha korunmasını sağlamıştır.

Mısır'ın durumunda muhafazakârlık kendi halkı için istikrar getirmiştir; Nil'in hayat veren düzenli taşkınları aracılığıyla güvenceye alınan bir istikrar.

Mısır köylülerinin hayatı hiçbir zaman kolay olmamış, devasa taş anıtların inşası bedenen yıpratıcı ve tehlikeli olmuş olmalı. Fakat, kutsallığını *ma'at* kavramında muhafaza eden bir ilgiyle birlikte, bazı zenginlerin mezar 'otobiyografiler'i, zenginlerin fakirleri umursadıklarının kanıtları olarak günümüze kalmıştır. Mısır aynı zamanda yeni tanrıları ve tinsel güçleri hoş karşılamış; bunlarla ya bütünleşmiş ya da bunları bünyesinde eritmiştir. Ayrıca, toplumsal istikrarın, gerçekte, taşkın ayları süresince büyük iskân projelerinde çalışan birçok köylünün istihdamı ve beslenmesi yoluyla korunması da tartışmaya açıktır. Mısır'da en azından, diğer antik toplumlarda sıkça rastlanan katı gaddarlığın bulunduğu söylenemez.

Sonraki yüzyıllarda Mısır'ı ziyaret edip de onun başarılarından hayrete düşmeyecek kimse yoktur ve nispeten tecrit edilmişliğine rağmen, dış dünya üzerinde bazı etkilerinin olduğu bir gerçektir. Mısır, kaçınılmaz olarak, kendisiyle şu ya da bu şekilde iletişim kuranlara esin vermiştir. Mısır'ın etkilerine Kitabı Mukaddes'in zenginleştirilmiş bölümleri (örneğin Süleyman'ın Meselleri) arasında rastlanabilir; Yunanlılar ise onların taş işçiliğinden ilham almışlardır. Helenistik Çağda, Mısır'ın dinsel mirası Akdeniz dünyasının zengin tinsel geleneğinin bir parçası haline gelmiştir. İsis ve Serapis (Osiris'le boğa tanrı Apis'in bileşik formu) popüler Greko-Romen kültlere dönüşmüştür; Hıristiyanlıktaki Teslis kavramının Amon-Ra sinkretizminden[2] köklendiği tartışılmaktadır. Roma Mısır'ı ele geçirdiğinde Mısır'a dair her şeye büyük rağbet edilmişti. Augustus'un mühründe bir sfenks vardı ve tapınakların cephesine bakan pek çok dikilitaş Roma'ya taşınmıştı; öyle ki, Mısır'ın tümünde ayakta kalanlardan daha fazlası şimdi Roma'da bulunuyor.

2) Syncretism: 17. yüzyılda George Calixtus tarafından kurulan okulun savunduğu prensipler bütünü. Calixtus'un niyeti Protestan mezhepleri ve eninde sonunda da tüm Hıristiyan toplulukları arasında uyum sağlamaktı. Ayrıca, özellikle felsefe ve dindeki farklı ya da zıt ilkelerin, öğretilerin ve pratiklerin uzlaşısı ya da uzlaştırılması çabası. (ç.n.)

5
Antik Yakındoğu, İÖ 3500-500

Mısırlı tüccarlar İÖ 3200 gibi erken bir tarihte çölün öte yanında, Dicle ve Fırat nehri arasındaki Mezopotamya'yla temas kurdular; böylece, Antik Yakındoğu olarak adlandırılan dünyaya girdiler. Antik Yakındoğu günümüzde, kuzeyde Türkiye'nin doğusundan Hazar Denizi'ne, güneye doğru günümüz İran ve Irak'ını içine alan bölgeyi kaplar. Güneybatıda şimdiki Suriye'yi, İsrail'i, Ürdün'ü ve Lübnan'ı içine alır. Bu bölümde ele alınan dönemde (İÖ 3500-500) Mezopotamya'da, Filistin'de, Fenike'de, Filistin'in kuzeyinde (günümüz Lübnan'ı), Suriye'de ve günümüz Türkiye'sinin ortasında yer alan Anadolu'da büyük uygarlık merkezleri vardı. Dönemin sonunda Persler, dünyanın daha önce görmediği büyüklükteki Ahameniş İmparatorluğu'nu kurmak için doğudan itibaren bölgenin tamamını kaplamıştır.

Bu alanın mirası hem antik dünyanın diğer uygarlıkları hem de günümüz dünyası için muazzamdır. Bu miras, yerleşik tarımın ilk örneklerini, ilk kentleri, tapınakları ve bunlarla birlikte ilk yazı biçimini besleyen idari sistemleri içerir. Alfabe İÖ 1500 civarında Levant'ta icat edilmiştir. Dünyanın ilk krallıkları ve imparatorlukları, metal işçiliği ve tuğla inşaatın başlangıcı Mezopotamya'dadır. Dünyanın tek tanrılı üç büyük dini olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet buradan kaynaklanmıştır. Antik Yakındoğu'nun uygarlıkları birbirlerinden de dış dünyadan da kopuk olmadıkları için, bu gelişmelerin tümü Akdeniz dünyasına ve ötesine yayılabilmiştir.

Yakındoğu'nun coğrafi görünümü çeşitli ve heybetlidir. Güney Irak'ta bataklıklar, Ürdün ve Suriye'de çöller, İran'da zirveleri karlı dağlar vardır. Güney Mezopotamya'da Dicle ve Fırat nehrinin getirdiği bereketli bir ova yer alır. Ovanın güneyi ile doğusunda, eriyen karlarıyla her yıl bu iki nehri besleyen sıradağlar uzanır. Deniz seviyesinden 500 metre yükseklikte olan Anadolu yaylaları ve konuk sevmez çölleriyle İran. Anadolu'nun kuzeyi ile, güneyinden Lübnan kıyıları boyunca uzanan diğer dağ sıraları. Bu farklı coğrafyalar, birbiriyle ilişkileri bölge tarihini daha da karmaşıklaştıran hem incelikli kent devletlerine hem de göçebe halklara ev sahipliği yapmıştır. Daha esnek Yakındoğu ekonomileri, tahıl üretimini ve böylece yerleşik toplumu kırsal yaşamla, yani keçi, koyun ve sığır yetiştiriciliğiyle birleştirmiştir. Genellikle, Antik Yakındoğu'nun başarılı kent devletleri kendilerine ait olan topraklara sıkı sıkı tutundular ve güzergâhları yüzyıllar boyu değişmeden kalan ticaret yollarını kontrol altında tutarak konumlarını pekiştirdiler. Bu, kolaylıkla savunulacak durumda olan birkaç sınırıyla zorlu bir varoluş biçimiydi ve çoğu devlet bir iki yüzyılın ardından yıkıldı. Fakat muhtemelen bölgeyi böylesi yeniliklerin kaynağı yapan da, kültürlerin bu değişen modeliydi.

Antik Yakındoğu'nun yeniden keşfi on dokuzuncu yüzyılda başladı. Öncüler, Avrupalı diplomatların, akademisyenlerin, askerlerin ve koloni yöneticilerinin bir karışımıydı. Amaçları farklıydı, fakat, ulusal müzeleri için hazine koleksiyonu yapma tutkusu temel nedenmiş gibi görünüyor. Asur, Horsâbad, Nemrut ve Ninive'deki büyük sarayların muhteşem kabartmaları soyulmuştur; bunlar şimdi İngiliz ve Fransız müzelerinde bulunabilir. En büyük keşiflerden biri, Asur Kralı Asurbanipal'in Mezopotamya'ya ait yazın koleksiyonunu da içeren Ninive'deki muazzam kütüphanesinin keşfidir. Çivi yazısıyla yazılmış tabletler nihayet, Pers kralı Dareios tarafından Behistun'daki bir kayaya üç dilde oyulan kitabe sayesinde, İngiliz Henry Rawlinson (1810-95) tarafından çözümlenmiştir. Ancak bundan sonra bölge edebiyatının ve karmaşık tarihinin çözümlenmesine başlanabilmiştir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında İngiliz arkeolog Flinders Petrie, Filistin'de stratigrafi[1] kullanımına öncülük yapmıştır. Bir kazı yerindeki çeşitli uğraşı katmanlarını birbirinden ayırmak suretiyle, bulgularını Mısır'ın veri olarak değerlendirilebilir materyali ile ilişkilendirmeyi başarmış ve geçerliliğini hâlâ sürdüren bir kronoloji düzenlemiştir. Kitabı Mukaddes'te geçen olaylara ilişkin bir kanıtın bulunması umuduyla, Filistin'e özel ilgi duyuluyordu. Yirminci yüzyılda, diğer yerlerde olduğu gibi, Antik Yakındo-

1) Höyük katmanlarının incelenmesi. Katmanların içerdiği buluntuların karşılaştırılarak ya da eş tarihleri saptanarak yapılan göreli tarihleme yöntemi. Stratigrafik yöntem ilk olarak prehistoryacılar tarafından kullanılmıştır. Bu yöntemle jeolojik olaylar, temel hendekleri, kuyular gibi arazinin devamlılığını yer yer bozan engebeler göz önünde tutularak o bölgedeki yerleşmelere, dolayısıyla uygarlıklara ait tabakalar belirtilebilir. (ç.n.)

ğu'da da arkeolojik kazılara çok daha titiz ve bilimsel bir bakış açısıyla yaklaşıldı. Burada açığa çıkarılan tarih ve kültürler sürekli olarak birbirleriyle ve daha geniş bir dünyayla ilişkilendirilmektedir.

Sümer, Babil ve İlk Kentler

Kurulan ilk kent devletler, Mezopotamya ovasının güneyinde ortaya çıkmıştır. Sümerler olarak bilinen uygarlık da ilk biçimiyle beşinci yüzyılda burada doğmuştur. Ova ilk bakışta uygarlığa ev sahipliği yapabilecek bir yer olarak görülmüyor. Doğal kaynakları çok azdı, kereste, taş ve metal yoktu. Yağış miktarı sınırlıydı, her yıl eriyen karların oluşturduğu seller hızla ovaya akardı. 500 kilometrede 20 metrelik bir eğime sahip olduğundan, nehir yatakları sürekli değişiyordu. Bu koşullar altında sulama sisteminin kurulması, özellikle de suyun yönlendirilmesi ve korunması için kanalların inşası zorunluydu. Bu bir kez yapıldıktan ve alüvyonlu toprak nehir tarafından taşındıktan sonra kazanımlar zengin oldu: yağmura doymuş toprağın üreteceğinin dört ya da beş katı mahsul. Muhtemelen örgütlenmeyi düzenleyen ve üretim fazlası mahsulü kontrol ederek kendi varlığını sürdürecek seçkin bir sınıfın doğmasını sağlayan da bu koşullar olmuştur.

Bir sonraki gelişme olan şehir yerleşimlerinin ortaya çıkmasına yol açan faktörleri birbirinden ayırmak zordur. İÖ 4500 civarında Eridu ile bundan bin yıl sonra Uruk adıyla kurulan bu yerleşimlerden ilk ikisi kerpiçten inşa edilmiş etkileyici tapınak komplekslerinin merkezinde yer almıştır. Seçkin zümre kendisini bir biçimde tanrıların gücüyle ilişkilendirmişti. Örneğin Uruk şehrinin, gökyüzünün ve diğer tanrıların tanrısı Anu ile aşk ve savaş tanrıçası İnanna olmak üzere koruyucu iki tanrısı vardı. Diğer kentlerin de kendi koruyucu tanrıları vardı. İnsanoğlu onların merhametindeydi. Kitabı Mukaddes'te geçen tufan öyküsü Sümer kaynaklı olabilir. İlk uyarlamalarda, tanrılar insan ırkını gürültü yaparak kendilerini rahatsız ettikleri için yok etmiştir.

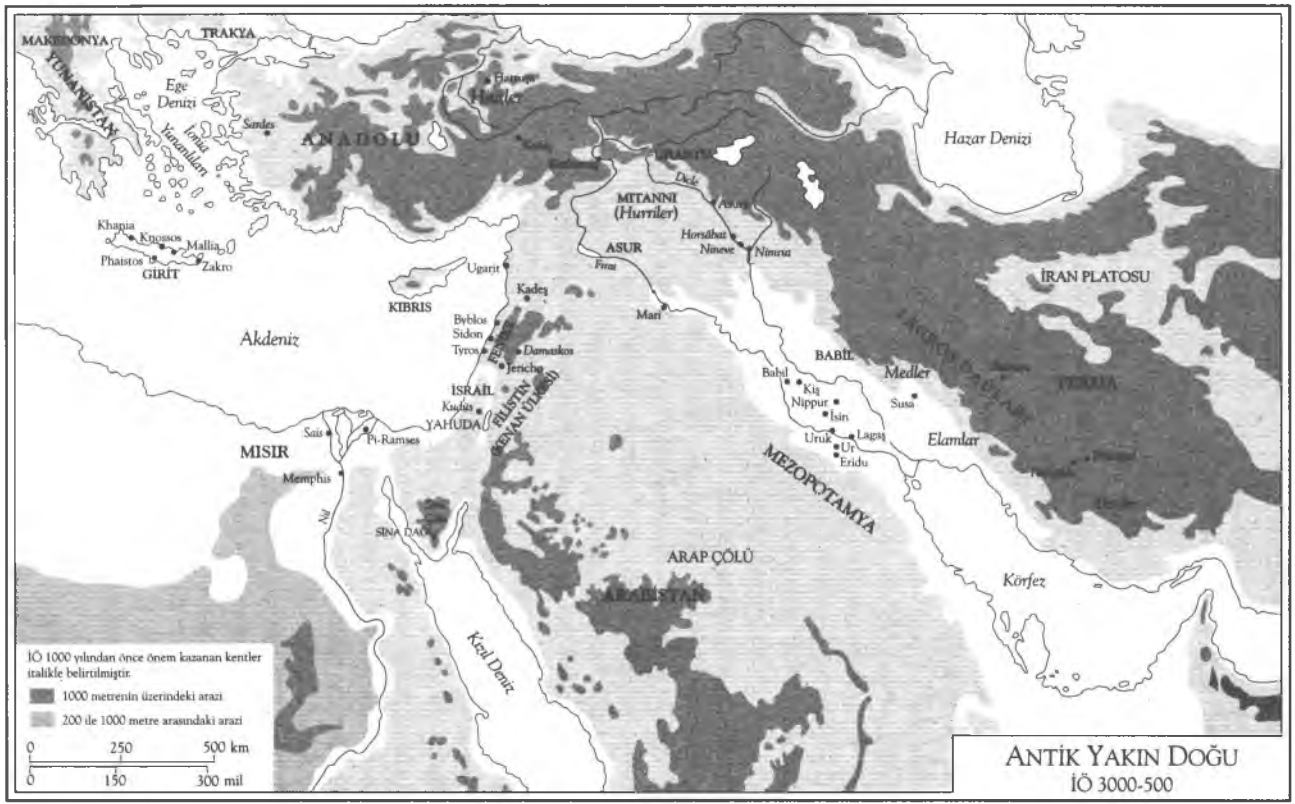
İlk başlarda, İÖ 3000 yılından önce kurulan kentlerin siyasi ve ekonomik yaşamlarının tapınaklarda odaklandığına inanılmıştır, ancak günümüzde şehirlerin en başından beri laik kurallarının olması daha akla yatkındır. Kentte idareciler, zanaatkârlar ve tüccarlar yaşardı. (Ticaret çok önemliydi, çünkü bütün hammaddeler, tapınakların süslenmesinde kullanılan yarı değerli taşlar, çatıda kullanılan keresteler ve bütün metaller ithal edilmek zorundaydı.) Gittikçe artan karmaşıklıktaki idari sistem, İÖ 3000 civarında yazının ortaya çıkmasına yol açmıştır. İlk yazıtlar logogramlara, yani bir kelimeyi ifade etmek için kullanılan sembollere dayanıyordu. Logogramlar sonu kama biçimli bir iğneyle nemli kil tabletlerin üzerine yazılırdı. (Romalılar bu şekle *cuneus*

derlerdi ve çiviyazısı ismi de buradan gelir.) Yazının bu erken yüzyıllarından kalma iki bin logogram vardır. Daha ekonomik bir yaklaşımsa, bir kelimeyi değil de bir heceyi ifade eden bir işaret kullanmaktı. (Bir örnek verecek olursak: Sümerce'de 'baş' anlamına gelen sözcük *sag*'dı. Hecelerinden biri *sag* olan bir kelime yazılacağı zaman, *sag* hecesi bu işaretle diğer heceler de başka işaretlerle ifade edilirdi.) İÖ 2300 civarında gerekli işaretlerin sayısı altı yüze düşürüldü ve ifade edebilecek kelime aralığı genişletildi. Metinler arasında ekonomik konularla ilgili olanlar ağırlıktaydı; daha sonra teoloji, edebiyat, tarih ve hukukla ilgili çalışmalar ortaya çıkmaya başladı.

Dördüncü binyılın son dönemine ait diğer yenilikler arasında, büyük olasılıkla başlangıçta daha iyi çömlek yapmak için geliştirilen, fakat sonra ulaşıma transfer edilen tekerlek de vardı. İÖ 3000'lere tarihlenen Sümerlerden kalma bir tablette, tekerleğe ilişkin bilinen en eski örnek, dört masif tekerleğin üzerinde kutuya benzer çatısı olan atlı bir kızak görülüyor. İÖ 3000'lerdeki büyük bir gelişme de bakırın keşfedilmesiydi; Mezopotamya'da bakır İÖ 3500'lerden beri biliniyor, bunun daha sert bir metal olan kalayla birleştirilmesi sonucunda bronz elde ediliyordu. Alet yapımında bakır ve taş kullanılıyordu, fakat ekinden, ağaçtan hatta insan bedeninden herhangi bir şeyi kesebilen keskin kenarların yaratılmasında bronz daha başarılıydı. Demir kullanımının yaygınlaştığı İÖ 3000 ile İÖ 1000 arasındaki dönem, genellikle Bronz Çağı olarak adlandırılır.

Sümer halkı büyük olasılıkla kalayı Orta Asya'dan ithal etmişti. Burası işlek ticaret yollarının kavşaklarından biriydi; güzergâhlardan bazıları nehirler boyunca kuzeye ve güneye giderken, diğerleri de İran platosunun kenarındaki Susa şehri üzerinden lapis lazulinin vatanı olan Afganistan'a ulaşırdı. Kereste ve aromalı bitkiler Türkiye ve Suriye dağlarından, granit ve dolerit Mısır'dan, sedir ağacı ise Lübnan dağlarından gelirdi. Sümer toplumunun incelikli yapısı, 1920'li ve 1930'lu yıllarda İngiliz arkeolog Leonard Wooley tarafından kazılan ve Ur şehrinin Kraliyet Mezarlığı olarak adlandırılan yerde rastlanan buluntularda da görülebilir. (Bunlar şimdi British Museum'dadır.) İÖ 2500 civarına tarihlenen en zengin mezarda, birlikte zehir içtikleri anlaşılan hizmetkârlarıyla bir arada gömülmüş kült figürler bulunuyor. (Bu kişilerin gerçek krallar olup olmadığına dair kanıt yok.) Burada incelikle işlenmiş eşyalar, üzeri değerli taşlarla süslü tahta harpler ve lirler, oyun tahtaları, içki kupaları ile altın ve gümüşten yapılmış mücevherat yığınları vardır.

Mezopotamya ovaları huzur dolu değildi. Ur'daki Kraliyet Mezarlığının gösterişli buluntuları arasında, savaşta başarılı olanların yüksek konumlarını işaret eden ve altından yapılmış tören silahları da bulunmuştur. Lagaş kentinde (ki büyük olasılıkla Kraliyet Mezarlığı gibi bu da İÖ 2500 tarihlidir), Akbaba Steli olarak adlandırılan stelde, bir kral ilkinde tekerlekli bir vagonun üzerinde

MAKEDONYA
TRAKYA
YUNANİSTAN
Ege Denizi
Yunanlıların İlkçağ Yurdu
Sardes
ANADOLU
Hattuşa
Hititler
Hazar Denizi
URARTU
Dicle
Aşur
MITANNİ (Hurriler)
Horsabat
Nineve
Nimrut
ASUR
Fırat
İRAN PLATOSU
Khania
Knossos
Mallia
Phaistos
Zakro
GİRİT
Ugarit
Kadeş
KIBRIS
Akdeniz
Byblos
Sidon
Tyros
Damaskos
Jericho
Mari
BABİL
Babil
Kiş
Nippur
İsin
Uruk
Lagaş
Ur
Eridu
Susa
Medler
PERSİA
Elamlar
İSRAİL
Kudüs
YAHUDA
FİLİSTİN ÖZERKLİK BÖLGESİ
Sais
Pi-Ramses
MISIR
Memphis
NİL
SİNA DAĞI
MEZOPOTAMYA
ARAP ÇÖLÜ
ARABİSTAN
Körfez
Kızıl Deniz
İÖ 1000 yılından önce önem kazanan kentler italiklerle belirtilmiştir.
1000 metrenin üzerindeki arazi
200 ile 1000 metre arasındaki arazi
0 250 500 km
0 150 300 mil
ANTİK YAKIN DOĞU
İÖ 3000-500

mığferli piyade bölüklerine önderlik ederken, ikincisinde de piyadeleriyle birlikte bozguna uğramış düşmanın üzerinden bir adımda atlarken resmedilmiştir. Kent ileri gelenlerinin hepsinin savaş komutanı olması gerekmezdi –onları tanımlamada kullanılan terimlerin bazıları, dinsel ya da idari yöneticiler olduklarını gösteriyor– ancak hiç şüphesiz bu çağ, kentler arası rekabetin ve çekişmelerin yaşandığı bir çağdı.

Kentlerin içinde sarayların önemi artmıştı. Kiş'teki sarayın ön cephesi kulelerle berkitilmiş ve etrafı bir çevre duvarla kuşatılmıştı. Toplumda eşitsizliğin arttığının kanıtlarına da rastlanır. Zenginlerle fakirlerin evleri arasında giderek artan bir farklılık ve miktarı alıcının statüsüyle belirlenen bir tayın sistemi ortaya çıkmıştır. Tarihi kayıtlarda ilk kez burada köleliğe rastlanır; bu belgelerde kadın kölelerin tapınak atölyelerinde iplik eğirici ve dokuyucu olarak çalıştırıldıkları yazar. Bir başka yenilik ise lider otoritesini sergileyen hukuk kanunlarıdır. İÖ 2350 civarında Lagaş'ın yöneticisi Urukagina'ya ait günümüze kalan en eski kanunun, bürokratlarla varlıklı toprak sahiplerinin güçlerinin kısıtlanmasına yönelik olduğu görülüyor. Yoksullar varlıklıların aşırılıklarına karşı korunurdu; mahkemeleri ve kentin saygın yurttaşlarından oluşan yargıçlarıyla bir hukuk sisteminin yürürlükte olduğunu gösteren ve genel olarak Sümerlerden kalan kanıtlar vardır.

Kentler arasında süregiden çekişmeler zayıflatıcıydı ve güneydeki ovaları dışarıdan gelenlere karşı savunmasız bırakıyordu. Mezopotamya, İÖ 2330 civarında tarihin kaydedilmiş ilk imparatoru, Akadeli Sargon tarafından fethedildi. Sargon'un kökeni, kuzeyin Sami dilini konuşan halkları arasındaydı. (Bir efsaneye göre, Kiş'teki sarayda içki dağıtıcısı olarak hizmet ederken zamanla güçlenmiş ve bir ayaklanma sonucunda başa geçmiştir.) Başkenti Akade'nin Dicle ve Diyala nehirlerinin birleştiği yerde olduğu tespit edilmiştir. Sargon [Akad dilinde Şarrukin] buradan kuzeyde Anadolu'ya, doğuda İran platosuna kadar uzanan bir imparatorluk yaratmıştır. Nihayet Akad dili bölgeye hâkim olmuş ve günümüze kadar ulaşan çiviyazılı dokümanların çoğu bu dilde yazılmıştır. Sümerce ise tapınakların ve dinsel metinlerin dili olarak kalmıştır.

Sargon'un imparatorluğu kişisel bir zaferdi, fakat ardılları tarafından yetmiş yıl daha muhafaza edilebildi. İmparatorluk en sonunda torunun oğlunun yönetimi sırasında parçalanmış ve kargaşa içinde geçen birkaç onyılın ardından, Sümerler nihai ve parlak bir zafer kazanmıştır. Üçüncü Ur Sülalesi denilen dönemde (İÖ 2212-2004) Mezopotamya'da, Ur-Nammu ve oğlu Şhulgi'nin denetiminde hayli etkin bir bürokrasi devleti ortaya çıkmıştır. Üçüncü Ur Devri, muazzam merdivenlerle ulaşılan teraslar ve tapınak olarak hizmet veren odalar barındıran zigguratları ve tarihin kaydedilmiş ilk destanı olan savaşçı kral Uruk'un (Gılgamış) destanını içeren edebiyatıyla anılır. (Destan bu dönemden kalmamış olsa da, günümüze ulaşan versiyonu bundan yedi yüzyıl

sonraya aittir ve bu yıllar içerisinde metnin ne tür değişimler geçirdiği belli değildir.)

Gılgamış Destanı, Gılgamış ile yabanıl yaratık Enkidu'nun önce düşmanlık sonra da gönüldeşlik ilişkisini anlatır. Enkidu bir canavarın canını almasına karşılık tanrılar tarafından öldürüldüğünde, birlikte yaşadıkları serüven de sona erer. Yüreğine ölüm korkusu dolan Gılgamış, bundan sonra ölümsüzlüğü aramaya başlar. Büyük bir tufana ait hikâye de kaydedilmiş öyküler arasındadır. *Gılgamış Destanı* Sümerlerin gözdesiydi; Hititler ile Hurriler de dahil olmak üzere, Yakındoğu'nun diğer dillerine çevrilmiştir. Destanın, Homeros'un epik şiirleri üzerinde de etkileri olduğunu ileri süren bazı araştırmacılar da vardır. *Odysseia*'nın giriş cümlesiyle arasında paralellikler kurulurken, *İlyada* da benzer biçimde ölüm temalarıyla ilgilenmektedir. *Gılgamış*'ta, tanrıça İştar, Gılgamış tarafından azarlandığında cennetteki tanrılar olan anne ve babasına şikâyet etmeye gider. *İlyada*'da ise, atalarının İştar'la bağlantılı olduğu görülen aşk tanrıçası Aphrodite yaralandığında, ilahi ebeveynlerine şikâyette bulunur. *Odysseia*'da, oğlu Telemakhos'un sağ salim dönmesi için Athena'ya dua eden Penelope, kurban sunmak için bir üst kata çıkar. Böyle bir ritüel Yunan yaşamında bilinmez, fakat Gılgamış'ın annesi oğlu için güneş tanrıya damın üzerinde kurban sunduğunda, yankısını *Gılgamış*'ta bulur.

İÖ 2000'e gelindiğinde Üçüncü Sülale gücünü kaybetmişti. Nedeni belli değil. Her yıl sellerin getirdiği tuzun, toprağın verimini azaltmasına rağmen, yöneticilerin ürünü aynı düzeyde tutabildikleri görülüyor. Devlet bürokrasisi fazla karmaşık hale gelmiş olabilir; tek bir koyunun üç ayrı tablete kaydedildiği, susam yağının da dört cins olarak sınıflandırıldığı biliniyor. Kentler arası rekabet yeniden başlamıştı. İÖ 2004'te Ur, istilacı Elamlar tarafından yağmalanmış, bir diğer güçlü kent olan İsin, dışarıdan gelen saldırılara karşı Sümerlerin en saygın dinsel merkezi Nippur'u elde tutabilmek için mücadele etmişti. Bunları başka çatışmalar izledi. Daha kuzeyde de benzer rekabetler söz konusuydu. Önemli bir ticaret kenti olan Mari, 1757'de Babil kentinin kralı Hammurabi tarafından yağmalanmıştır. Arkeologlar haydutlarla göçebe kabilelerin kente düzenledikleri sonu gelmeyen akınları ayrıntılarıyla anlatan Mari arşivlerini bulup deşifre etmişlerdir. Bu arada Hammurabi, en az Ur kadar yayılmış bir imparatorluk kurmak üzere 1760 civarında güneye doğru ilerlemiş ve güney vadilerindeki kentleri istila etmişti. İmparatorluğun kısa ömürlü olduğu kanıtlanmıştır – Hammurabi'nin 1750'de ölümünden sonra merkezden uzak olan topraklar özgürlüğüne kavuştular– fakat bundan sonra güney Mezopotamya'da başta gelen kültürel ve siyasi merkez, Hammurabi'nin Fırat üzerindeki başkenti Babil olacaktır.

Kalan şahsi sözleşme, borç ve emlak satışlarının kayıtlarından Babil toplumunun yatırım özgürlüğüne Sümerlerde olduğundan daha fazla izin verdiği

görülüyor. Ticaret devletten çok şahıslar aracılığıyla yürütülüyordu ve toprak sahipleri de kendi topraklarını işletmekte özgürdü. Bu yüzyıllar hem refah hem de zengin kültürel ve entelektüel gelişmeler dönemiydi. Edebiyatta, bir anlamda Homeros'un *İlyada*'sıyla paralellikleri bulunan Atrahasis'in ('Bilgeliğin Üstünlüğü') öyküsü, tanrıların işlerini ana hatlarıyla belirtmektedir. İki eserde de, tanrıların cenneti, yeryüzünü ve denizi paylaşmak için kendi aralarında kura çekmelerinden bahsedilir. Babillilerin yaratılış destanı *Enuma Eliş*'te (destanın 15. yüzyılda mı yoksa 12. yüzyılda mı bir araya getirildiğine dair fikir ayrılıkları vardır) cennetten ve yeryüzünden de önce yaratılmış olan okyanuslardan söz edilir – bu fikir büyük ihtimalle Yunan filozof Miletoslu Thales tarafından kendi kâinat teorisi için temel alınmıştır.

Elde edilen başarı karmaşık ve zor değerlendirilebilir olsa da, Babilliler astronomi ve matematikte çok üstünlerdi. Güneş yılıyla uyumlu olması için düzenli olarak artık-ay ekledikleri ve aya bağımlı bir takvim (ay yılı) geliştirdiler. Hesapları o kadar kesindi ki, Babilli astronom Kidinnu (İÖ y. 380) bir ay döngüsünü gerçek süresinden birkaç saniye yanılmayla hesaplayabilmiştir. Babillilerin takvimi daha sonra (Babillilerin tutsaklık döneminde) Yahudilere geçmiştir. İÖ 1800-1600 döneminden kalma tabletlerde çarpma ve bölme işareti, kare, küp, hatta bazı logaritma hesaplarının bile yapıldığına dair kanıtlara rastlanıyor. Babilliler $\sqrt{2}$'nin değerini 0,000007 olarak hesaplamışlardı ve artık günümüzde Pythagoras Teoremi'ni, filozofun ardıllarının teoremi keşfetmelerinden bin yıl daha önce bildiklerine kesin gözüyle bakılıyor. Matematik, mühendislik ve ölçümlemenin pratik ihtiyaçlarına bağlıydı; çeşitli şekillerin alan ve hacim ölçülerinin hesaplanmasına ilişkin bilgiler günümüze kadar gelmiştir. En çarpıcı buluş birbirini izleyen iki rakamın konumsal olarak simgelenmesiydi (12 sayısında 1 rakamı onar onar sayılan miktarların, 2 ise fazladan eklenen birimlerin yerine geçiyordu.) Babilliler 60'ı temel almışlardı. Örneğin 70, 60'lık temel birim üstüne 10 fazladan birimin eklenmesiydi. 60'ın kullanımı çok elverişliydi, çünkü diğer birçok sayıya bölünebiliyordu; bu sistem, zamanı ölçmede (bir dakikadaki saniyeler, bir saatteki dakikalar) ve açılarda hâlâ kullanılıyor. Babillilerin bir başka buluşu da müzik gamıdır; gamın İÖ 1800 civarında ortaya çıktığı ve İÖ ilk binyılda Fenikeliler üzerinden Yunanlılara geçtiği anlaşılıyor.

Alfabenin Bulunuşu

Babil'in uzak batısında, Filistin'e verilen antik adıyla Kenan Diyarı uzanır. Batı dünyası için bir başka önemli katkı olan alfabe burada bulunmuştur. Çivi yazısı ve daha az oranda da hiyeroglif, üçüncü binyıl gibi erken tarihlerde

Suriye ve Filistin'de kullanılıyordu, fakat ikisinin de hem kullanılması zordu hem de bunlarda ustalaşmak yıllar alıyordu. İkinci binyılın başlarında bölgede yeni bağımsız kent devletleri belirdi ve bunlar kendi kolay yazı yazma yöntemlerini denemeye başladılar. Bir yazı, önemli bir kıyı şehri olan Byblos'ta icat edildi. Günümüze yalnızca bir düzine örnek kalmasına rağmen, bunlar yazının hecelerden ve yüz kadar işaretten meydana geldiğini göstermesi bakımından yeterlidir. Bu işaretlerden bazıları doğrudan Mısır hiyerogliflerinden alınmıştı. Gerçekte, hiyerogliflerle alfabeye ulaşılmıştır. Mısırlılar daha önce, özellikle ünsüzleri içeren bazı işaretler geliştirmişlerdi (örneğin 'd' işaretini elde etmek için Mısır dilinde el anlamına gelen *ad* yerine, bir hiyeroglif çizerlerdi). Mısırlıların başaramadıkları, bütün sessiz işaretleri çıkarmak ve bunlardan bir alfabe yaratmaktı. Bunu İÖ 1500 civarında Kenanlılardan biri başarmıştır. Bu bilginin yaptığı, bir Mısır hiyeroglifini alıp, onu kendi Sami dilindeki sessiz harfi ifade etmek için kullanmaktı. Sami dilinde 'su' anlamına gelen kelime *maym*'dır. Bilgin bunun yalnızca ilk sessizi olan *m* harfini almış, onu dalgalı bir çizgi haline getirerek, 'su' anlamındaki Mısır hiyeroglifini bulmuş, sonra da bu işareti *m* sesine atfetmiştir. Aynı işlemi Sami dilinde 'ev' anlamına gelen *bet* kelimesi için de yapmıştır. Bilgin *b* için bir işaret belirlemek amacıyla, 'ev' için kullanılan dörtgen şeklindeki Mısır hiyeroglifini almış ve bunu *b* sesine atamıştır. Ünsüzleri içeren seslerin ve yalnızca yirmi kadar ünsüzden oluşan bir seçki kullanılarak herhangi bir sözcüğün yazılabileceği kavrandıktan sonra, artık her kültürün, her biri bir ünsüzü temsil eden kendi işaretlerini geliştirmesi mümkündü. Örneğin Akdeniz kıyısındaki Suriye kenti Ugarit'te, yazı geleneksel olarak Babil çiviyazısıyla ifade ediliyordu. Ugarit'te alfabe kavramı bir kez idrak edildikten sonra, artık çiviyazısıyla yazılır oldu. İÖ on üçüncü yüzyıla gelindiğinde, Ugarit'teki yazarlar sadece yirmi iki sessiz harf kullanarak yazıyorlardı. Bu arada (araştırmacılar tarihin en erken İÖ 1300, en geç İÖ 1000 olacağını ileri sürüyorlar), Fenike kentleri kendi alfabelerini geliştirdiler ve tahminen İÖ dokuzuncu ya da sekizinci yüzyıllarda bunu Yunanlılara aktardılar.

Asurlular ve Hititler

Babil Devleti'nin kuzeydeki doğal sınırını Gebel Hamrin, yani Kızıl Dağ oluşturuyordu. Bu dağ sırtının ötesinde, İÖ ikinci binyılın başlarında bir başka devlet, Asur ortaya çıktı. Bu devlet, Dicle ırmağı üzerindeki Asur şehrine dayalı bir monarşiydi. Asur'un erken refahı, kolanın gümüş için Anadolu'ya, tekstil için Babil Diyarına ve kalay için belki de ta Afganistan'a kadar uzandığı bir ticaret merkezi olma başarısına dayanıyordu. Ticaret, Kuzey Suriye ve Anadolu şehirlerinde kendi mahallelerini kurmuş kent sakinleri tarafından yürütülüyor-

du. Orta Anadolu'daki Kaniş'te bulunan Asur tüccar topluluğunun çiviyazısıyla tutulmuş kayıtlarda, tüccarların incelikli yapısına dair örnekler ile fiyat, kazanç, sermaye devir hesapları, hatta kredi düzenlemeleri bulunmaktadır.

İÖ on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Kaniş şehrinin dışarıdan gelen Hititler tarafından yıkılmasıyla bu ticaret ağı da altüst oldu. Onların Orta Asya steplerinden geldiklerine inananlar olsa da, Hititlerin kökenleri bilinmiyor. Atlara da ilk kez bu dönemde rastlanır ve Hititlerle birlikte getirilmiş olma ihtimalleri yüksektir. Atlar, başlarda eti için tüketilmiş olsa da, daha sonra yük taşımada çekme güçlerinden yararlanılmıştır. Gem ve koşum sisteminin bulunuşu, atların hafif arabalara koşulmasına olanak tanımış ve İÖ 1800 civarında iki tekerlekli hızlı savaş arabaları ortaya çıkmıştır. Savaş arabalarını ilk kimin geliştirdiği bilinmemekle beraber (Kuzey Suriye'den Hurriler olma ihtimali yüksektir) bu yenilik Yakındoğu'nun dört bir yanına hızla yayılmış ve sonraki binyıl için savaş tarihini biçimlendirmiştir.

Hititlerin başkenti İÖ 1650 civarından beri Orta Anadolu'nun kuzeyindeki Hattuşaş'tır (bugün Boğazköy). Hattuşaş, kıraç arazideki birkaç iyi su kaynağına sahip, kayalık ve kolayca savunulan bir yerde bulunuyordu. Hititler hayatta kalabilmek için, Yakındoğu halklarına, özellikle de on beşinci yüzyılda Kuzey Suriye'deki Mitannilerle birleşen Hurrilere karşı uzun mücadeleler vermiş ve ancak I. Şuppiluliuma'nın (İÖ y. 1380-1345) yönetimi altındayken Mitannileri yenebilmişlerdir; orada bir kukla yöneticiyi başa geçirerek, Mitannileri, kendileriyle Asur arasında tampon olarak kullanmışlardır. Böylece Hititler yeniden hayat bularak Kuzey Irak'ın en güçlü halkı haline gelmiş ve Anadolu'nun geniş alanlarını kontrol altına almışlardır; muhtemelen karşılaştıkları halklardan biri de, gerçekte Mykenaili Yunanlar olan Ahiyavalardır. Hititler, Fırat Nehri boyunca Suriye içlerinde güneye doğru ilerdikçe, Mısırlılarla karşılaştılar. İki devlet, Kadeş Savaşı'nda (İÖ 1275) büyük bir çatışmaya girdi. Sonuçta, Mısır ile Hititler arasında, Suriye'nin güneyindeki sınır pekiştirmiştir.

Hitit kralları güçlü ve despot kişilerdi. Zenginlikleri tarıma dayanıyordu fakat Anadolu'nun bakırından ve gümüşünden de yararlanmışlardır. Yakındoğu halklarının pek çoğu gibi, Hititler de başka halklar tarafından emilmişlerdir. Çiviyazısını kendi dillerine uyarlamışlardı ve hukuk sistemleri Babil'in ya da başka bir yerin yasalarından etkilenmişti. Dinsel inançlarından bazıları da –örneğin, güçlü bir güneş tanrıçaya tapınmak– Mezopotamya etkileri gösterir. Hattuşaş'ta *Gılgamış Destanı*, Akadça, Hurrice ve Hititçe versiyonlarıyla bulunmuştur. Özellikle Hurri etkisi güçlüdür. En önemli Hitit destanı olan Kumarbi, doğrudan Hurrilerden alınmıştır. (Kumarbi, Hurri tanrısıydı.) Destan kuşaktan kuşağa birbirini izleyen bir dizi tanrıyı betimlemesi açısından dikkat çekicidir: Anu (cennet), tanrıların babası, oğlu Kumarbi tarafından devrilir

ve kral olduktan sonra onu da bir hava tanrısı olan Teşup tahtından indirir. Tanrılar arasındaki çatışmanın benzer bir öyküsü de sekizinci yüzyıl tarihli Yunan yazarı Hesiodos'un *Theogony*'sinde (Tanrıların Doğuşu) bulunur. İki öyküde de bir baba, tanrı oğlu tarafından hadım edilir; Kumarbi'nin de, Yakındoğu'dan Yunanistan'a geçmiş mitoslardan biri olduğu kabul edilmektedir.

Hitit Devleti İÖ 1200 civarında muhtemelen, kimileri Sardinya gibi uzak batıdan, kimileri de Doğu Akdeniz'den gelen bir dizi akıncının, Deniz Kavimleri'nin ayaklanmaları sonucunda birdenbire çökmüştür. Bu halklar, Mykenai Yunanistan'ındaki güçlü kentlerin yıkılması, mültecilerin büyük ölçüde etrafa dağılması, Doğu Akdeniz ve Yakındoğu ekonomik ağlarının altüst olması gibi büyük hasarlara yol açmışlardır. Mısır, Deltanın karşısından gelen yağmalar nedeniyle sıkıntılar çekmiş, fakat ayakta kalmayı başarmıştır. Hititler büyük olasılıkla bu kadar şanslı olamamışlardır. Hitit prenslikleri Suriye'de varlıklarını sürdürmüşseler de, Hattuşaş terk edilmiş ve istilacıların korkunç saldırıları yüzünden Anadolu ovasının bazı yerleri ıssızlaşmıştır.

Yeni-Asur İmparatorluğu

Hititlerin yıkılması ve Mısır'ın zayıflaması, uzun vadede Asurluların yararına olmuştur. Asurlular ilk olarak, iki yüzyıllık bir dönem için etrafındaki açık arazide, kendi topraklarında kaldılar, ancak topraklarını göçebe saldırılarına karşı sürekli korumak zorunda olmaları, askeri geleneğin gelişmesine yol açtı. Asur ordusu o kadar iyi düzenlenmişti ki, yıl boyunca görevde kalabilirdi; bu durum düşmanlarına karşı muazzam bir üstünlük sağlamıştır. Dokuzuncu yüzyılla birlikte, II. Adad-Nirari, II. Asurnasirpal ve III. Şalmanezer gibi krallar savaş saldırılarını başlatabildiler. Asur devletinin tanrısı olan Asura, yeryüzündeki temsilcisi olan kralın yönetimi altında bulunan devletin, sınırlarını dilediğince genişletme hakkına sahip olduğunu ilan etmişti. Asur savaşçı krallarının Nemrut, Horsâbad ve Ninive'deki görkemli saraylarının duvarlarını bezeyen büyük kabartmalarda, atlı askerlerin, savaş arabası sürücülerinin, piyadelerin ve mızraklı süvarilerin düşmanlara boyun eğdirdiği sahneler yer alır. Birçok sahnede, şehirlerin taarruzla ele geçirildiği ve ardından acımasızca yağmalandığı görülüyor. Savaş metali olarak demir bronzun yerini almıştır, fakat Asurluların gerçek gücü, daha hızlı ve iri atların ovanın zengin meralarında yetiştirilmesiyle kurulan süvari birliklerinde yatmaktadır. Aşağıdaki örnekte görüleceği gibi, fethedenlerin kahramanlıkları Kraliyet Yıllıklarına kaydedilmiştir:

> Onların kılıçla dövüşen 3.000 askerini ezip geçtim. Esirleri, mallarını, öküz ve sığırlarını kapıp götürdüm. Esir düşenlerin çoğunu yaktım. Birçok askeri

> canlı esir aldım, bazılarının ellerini ve kollarını kestim; burunlarını, kulaklarını ve uzuvlarını kestim. Çoğu askerin gözlerini oydum. Yaşayanlardan ve kesik başlardan bir yığın yaptım. Başlarını şehrin etrafındaki ağaçlarda sallandırdım. Ergenlik çağındaki oğullarını ve kızlarını yaktım. Şehri yerle bir ettim, yıktım, yaktım ve tükettim. (J. Oates'in *Babil*'inden alıntı.)

Yeni-Asur İmparatorluğu tarihinde (Erken Asur Devleti'nden ayırmak için 'yeni' kullanılmıştır), iniş çıkışlara rastlanır. İmparatorluğun merkezini ve uzak bölgelerini elde tutmak daima zor olmuş, sınırları çok ender olarak aynı anda barış içinde kalmıştır. Kraliyet ailesi içinde de sürekli bir taht kavgası görülür. İmparatorluk, sekizinci yüzyılın sonlarıyla yedinci yüzyılın başlarında, III. Tiglatpileser ve ardılları II. Sargon ve Sanherib gibi kralların yönetiminde doruğuna erişmiş, devletin sınırları Kıbrıs, Anadolu'nun güneyi, Filistin, Suriye ve Mezopotamya'dan, İran platosuna giden güzergâhlara kadar yayılmış, hatta kısa bir dönem için Mısır'a bile ulaşmıştır.

Dönemin diğer emperyalist güçlerinin çoğu gibi, Asurlular da acımasızdı. Şehirlerin yağmalanması ve insanlara zulmedilmesini, sağ kalanların sürgüne gönderilmesi izlemiştir. Fakat bu, imparatorluğun izlediği tek strateji olsaydı, imparatorluk varlığını bu denli uzun sürdüremezdi. Yeni toprakların devletin köylülere dağıttığı demir pulluklarla ekilip biçilmeye başlanmasından, Asurluların temkinli bir tarımsal genişleme siyaseti izledikleri anlaşılıyor. Sürgün edilmiş nüfusun, gerçekte bu yeni tarım alanlarında köle olarak kullanıldıkları düşünülebilir. İmparatorluğun bütünlüğünü, yönetici soyluların yaygın değerleri sayesinde koruyabildiği görülüyor, ki birkaç yüzyıl sonraki Roma İmparatorluğu da aynı yöntemi izleyecektir. Bu seçkinlerin üstünlüğü, rakip kültürlerin parçalanarak, yerel halkların imparatorluğa kaynaştırılmasıyla artmıştır.

Yedinci yüzyılın sonlarında, sadece birkaç yıl içinde, Asur imparatorluğu Medlerin ve Babillilerin ortak güçleri karşısında pes etmiş; imparatorluk birdenbire ve tamamen tarih kayıtlarından silinmiştir. Çöküşün neden bu denli ani olduğu bilinmiyor. 620'lerde, rakip krallar arasında başlayan taht kavgaları devletin zayıflamasına yol açmış olabilir, fakat bütün bunlar imparatorluğun yıkılışını açıklamaya yeterli değildir.

İsrailoğullarının Toprakları

Asurlular tarafından fethedilen ülkelerin halkları arasında İsrailoğulları da vardı (kendi tarihlerinin erken dönemlerinde onlara İbraniler de denir). İsrail kavminin kökeni çok az bilinir. Kendi yazıları dışında, İÖ dokuzuncu yüzyıldan

önce bir halk olarak onlardan bahseden hemen hemen hiç kayıt yoktur (bir kez Mısır'da İÖ 1200 civarında bahisleri geçer) ve İbrani kutsal yazılarında kaydedilmiş birçok tarihi olay da, destekleyici arkeolojik bulgulardan ve belgelere dayalı kanıtlardan yoksundur. Kendi kaynaklarına bakılırsa, ilk kez Mısır'da on iki kabileye bölünmüş olarak ortaya çıkmışlardır. Musa öncülüğünde Mısır'dan kalkıp Sina Çölü'nün ötesine geçmiş ve ardından kendilerine Kenan Diyarında bir yurt bulana dek, 40 yıl boyunca dolanmışlardır. Buraya yerleşmelerinin nedeni, Deniz Kavimlerinin akınları yüzünden Kenan'ın nüfusunun azalması olabilir. Buradaki ilk düşmanları arasında, Kenan'ın güneybatı kıyılarına gelip yerleşen ve Deniz Kavimlerinin ta kendisi olan Filistîler vardı. (Filistin adı bu halktan türemiştir.) On iki kabile Kenan'da tek bir kralın bağlılığını bildirmiştir; önce Saul'e, ardından Davud'a ve çok daha sonraları Süleyman'a. Davud, İsrailoğulları için *par excellence* bir kraldı, on iki kabilenin birleştiricisi, Filistîleri yenen ve krallığın başkenti olan Yeruşalim'in fatihiydi. Fakat yine de, İbrani kutsal metinlerinden başka, dönemin belge ve kitabelerinde Davud'un adına çok az rastlanır. Ne var ki, Krallar Kitabı'nda Süleyman'a verilen yapıcı nam, İÖ onuncu yüzyılda bölgedeki çeşitli şehirlerin kapsamlı biçimde yeniden inşa edildiğini bulan arkeologlardan destek görmektedir.

Süleyman'ın ölümünden sonra krallık ikiye bölünmüştür. Kuzeydeki on kabile İsrailoğulları adını korurken, güneyde, sınırları Yeruşalim'e çok az uzaklıkta olan Yahuda Krallığı ortaya çıkmıştır. Yahuda'nın sakinleri İbranice'de *yehudi* olarak bilinir, sözcük Yunanca'ya *ioudaios*, Latince'ye *Judaeus* olarak geçmiştir; İngilizce 'Jew' de buradan gelir. Her ne kadar birbirleriyle sık sık savaşsalar da, iki krallık iki yüzyıl boyunca bir arada yaşamıştır. İÖ 722'de Asurlular Kuzey Krallığını ilhak ederek onların ulusal kimliğini ortadan kaldırmış; Yahuda, Asur İmparatorluğu'na bağlı bir krallık olarak varlığını sürdürmüştür.

İsrailoğulları, çoğu Yakındoğu'nun yaygın edebi ya da dinsel mirasından alınma, zengin ve kutsal edebiyatın muhtelif unsurlarıyla kendinden geçmiştir. Tekvin Kitabı'nda anlatılan bir yaradılış efsanesi vardır ki, Babillilerin *Enuma Eliş* destanıyla paralelliklere sahiptir. İki mitosta da Tanrı (Yehova) başlangıçtan beri var olan boşluktan dünyaya biçim verir ve yaratma işini altı günde bitirir, yedinci günde dinlenir. Tufan öyküsü, daha önce belirtildiği gibi, Sümer kaynaklıdır. Cennet Bahçesi de Yakındoğu geleneğinden, büyük olasılıkla Mezopotamya'da, içinden nehirlerin aktığı pastoral bir bahçeden kaynaklanmış gibi görünmektedir. Dürüst olup acı çekenin teması, Eyüb'ün Kitabı'nda bulunuyor; İbrani kutsal yazıları arasında belki de en derin ve etkileyici olan bu kitap, Babillilerin edebiyatındaki öykülerle benzerlikler gösterir. Kutsal yazıların alanı, İsrailoğulları ve Yahuda'nın kuruluşlarının tarihi kayıtlarından,

Süleyman'ın Ezgilerinin yumuşak erotizmine, Eyüb Kitabı'nın yoğunluğundan, sevinç ve şükran sunan birçok Mezmur'a kadar hayli geniştir. Metinler altı yüzyıldan fazla süren bir dönemde (kimilerine göre sekiz yüzyıl), muhtelif koleksiyonlar halinde değişime uğramış ve nihayet tek bir kitap olarak, İbrani Kutsal Yazıları adıyla, İÖ ikinci yüzyıl civarında bir araya getirilmiştir.

Bu yazıların en göze çarpan ve hepsine tutarlı bir tema kazandıran özelliği, tek bir Tanrıya, İsrailoğullarının koruyucusu Yehova'ya odaklanmış olmasıdır. İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarıp, vaat edilmiş topraklar olan Kenan'a getiren ve Musa aracılığıyla On Emri veren Yehova'dır. Yehova'ya ait ilk açıklamalar, onu birçok tanrı arasında en üstün tanrı olarak görür. Örneğin 82. Mezmur'da, Yehova diğer tanrıların meclisindeki egemenliğini beyan eder. Yavaş yavaş Yehova, İsrailoğullarının ulusal kimliğiyle bütünleşen bir nitelik kazanır ve diğer tanrılar İsrailoğullarının düşmanı olarak görülecek kadar horlanır. (Bu tema, sekizinci yüzyıl Hoşea Kitabı'nın konularından biridir.) Bir yüzyıl sonraki Tesniye Kitabı'nda, Yehova yalnızca İsrailoğullarıyla değil, aynı zamanda bir yerle, Yeruşalim'le özdeş kılınır. Tesniye'de işlenen toplumsal bir adalet kaygısıdır. Bütün erkekler kardeştir ve yoksullara özel bir ilgi gösterilmelidir. Ahlaki bir geleneğin gelişmesi İbrani Kutsal Yazılarının temel unsurudur ve Levililer Kitabı'nda kılı kırk yaran bir titizlikle yorumlanan ritüel saflığa duyulan kaygıyla desteklenir.

Yehova'ya tapınmanın esası anlaşma kavramıydı. İki insanı birbirine bağlayan bir anlaşma, bir mutabakat Yakındoğu'da yaygındı. Bu bağlamda, Yehova ve İsrailoğulları arasında yapılmış bir anlaşmaydı bu. İlk kayıtlarda Yehova, insanlarına sonsuza dek sadık kalacak olan, İsrailoğullarının koruyucusu biçimde sunulmuştur. Sonraları, Musa ilerledikçe, Anlaşma'nın İsrailoğullarının iyi davranışlarına bağlı hale geldiği görülüyor. Saf değiştirirlerse, karşılık olarak Yehova onları cezalandırabilecektir. Örneğin, Yeşaya ve Yeremya peygamberlerin kitapları, işlediği günahlar yüzünden İsrailoğullarının üzerine çöken felaket uyarılarıyla doludur. Peygamberlerin kendilerine de sorumluluklar yüklenir (Yeremya, İsraillilerin Babillilerce istila edileceklerine dair kötü haberi duyurması için Yehova tarafından görevlendirildiğinde, tanrı tarafından baştan çıkarıldığından ve ezildiğinden söz eder) ve umutsuzca Yehova'nın üzerlerine yıktığı bu görevlerden kaçmaya çabalamışlardır.

Yeremya'nın öngörüleri gerçekleşti. Yahuda, çevresindeki kent devletler arasında istikrarsız bir bağımsızlığı korumaya çalıştı. Asur İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte bu kez de, İÖ 625 ve 539 yılları arasında bağımsız bir devlet olarak en iyi dönemlerinin tadını çıkaran, Babil yükselişe geçti. En büyük kralları, İÖ 604'ten 562'ye kadar tahtta kalan II. Nabukadnezar'dı. Nabukadnezar, Karkamış'ta Asurluları nihai olarak mağlup ederek büyük bir imparatorluk kurdu. Babil hayranlık uyandıracak bir görkemle yeniden inşa edildi.

Kenti çevreleyen muazzam duvarlar ve kapılar, ana tapınaktan başlayan, kralın sarayının önünden geçen ve Yeni Yılın kutlandığı kentin dışındaki şölen binasına ulaşan tören yolu. Tanrı Marduk'a atfedilen ve temelleri ayakta kalan büyük ziggurat, belki de Tekvin'de değinilen Babil Kulesi'nin orijinalidir. Günümüzde Babil'den çok Ninive'de olduğu ileri sürülen asma bahçeleri de aynı şekilde ünlüdür. Babillilerin matematiği ve bilimi bu dönemde, tarih ve astrolojiyle ilgili olayların çok daha kesin kayıtlarıyla daha da gelişti.

Nabukadnezar'ın fetihleri arasında Yahuda'da vardı. Başkenti Yeruşalim 597 ve 587'de iki kez fethedilmiş ve Krallar Kitabı'na göre de on bin sakini Babilliler tarafından alınıp götürülmüştü. Bu Sürgün Yahudi tarihinin en belirleyici anlarından biriydi ve Yehova'ın yeni imgesi, kendi halkını acı çekmesi için terk edebilen bir tanrı olarak vurgulandı. Her ne kadar bu tam bir perişanlık zamanı olduysa da, sürgün birçok açıdan yaratıcı olmuş ve eski İbrani Kutsal Yazıları tek bir kitap olarak ilk kez bu dönemde bir araya getirilmiştir. Yahudilerin bu ilk dağılışları, Yahudi tarihi boyunca yenilenecek olan sürgün deneyimini oluşturacaktır. Yeruşalim Persler tarafından Yahudilere iade edildiği zaman bile, birçoğu geri dönmemiştir. Tapınak İÖ 516'da yeniden inşa edilmiş, fakat Yeruşalim yüzyıllar boyunca nispeten sakin bir yer olarak kalmıştır.

Yahudiler dünyanın tek-tanrılı ilk güçlü dinini yaratmışlardı. (Mısır kralı Ahenaton'un egemen güneş tanrısı onunla birlikle ölmüştür.) Eski Anlaşma kutsal yazılarının gösterdiği gibi, bu, tek Tanrının doğasına ilişkin birçok çözülmemiş sorunu ardında bırakan bir kavramdır. Bazıları için o, hem iyiliğin hem de kötülüğün kaynağıydı. (Yeşaya, 'ben eşsiz Yehova'yım, ışığı biçimlendirir, karanlığı yaratırım. Ben iyi talihi yapar ve felaketi yaratırım' diye yazıyor.) O koruyucu tanrıydı ama, aynı zamanda öç alıcı tanrıydı; yalnızca İsrailoğullarının düşmanlarına karşı değil, kendisine riayetsizlik edildiğinde, İsrailoğullarını bile yok edebilecek bir tanrıydı. Babil sürgününden çıkarılan ders, günahın itirafı ve doğru cezalandırmanın kabulü aracılığıyla sadece, ilişkilerin yeni bir anlaşmayla onarabileceğiydi. Bu yeni anlaşmanın dünyevi bir hükümdar tarafından yerine getirileceği umudu vardı: hem Yeşaya hem de Yeremya'nın peygamberliklerinde, sonsuz adaleti ve barışı getirecek olan Mesih'ten söz ediliyor.

Fenikeliler

Bu yüzyıllar Levanten kıyılarındaki bir dönüşüme de tanıklık etti. Buralarda, Byblos gibi binlerce yıllık tarihe sahip kentler vardı. İkinci binyılda, Ugarit, Tyros ve Sidon'un hepsi de önemli ticaret merkezleriydi. İÖ 1200 civarından önce bu kentlerin ekonomileri, ülkenin iç kısımlarında bulunan ve dış dün-

yayla ilişkilerinde kendilerine aracılık eden kent devletleriyle bağlantılıydı. Olağanüstü bir keşif de, İÖ dördüncü yüzyıla tarihlenen Kaş gemi batığıdır (böyle adlandırılmasının nedeni, batığın Türkiye'nin güney sahilindeki Kaş şehrinin açığında bulunmasıdır). Batık, yolculuğuna muhtemelen Levant'ten başlamış bir yük gemisine aittir. Taşıdığı mallar arasında, fildişi, cam (ilk olarak İÖ 1600 dolaylarında keşfedilmiştir ve hâlâ çok değerli bir eşyadır), silindir mühürler ve Yakındoğu'nun her yerinden gelen çanak çömlek bulunuyordu. Bunların yanı sıra Kıbrıs'tan bakır külçeler, Mısır'ın güneyinden abanoz ağacı, modelleri Mısırlılara, Levantenlere, hatta Mykenai Yunanlılarına ait bronz aletler vardı. Bölgenin ekonomik ve kültürel ilişkilerinin karmaşıklığını yansıtacak daha açık bir resim olamaz.

Bu Levanten kentleri, Asurlular gibi, Deniz Kavimlerinin akınlarının beklenmedik bir şekilde yararlanmışlardır. Mykenai ve Hitit uygarlıklarının çöküşü ile Mısır'ın Filistin'den geri çekilmesi, Fenikelilere kendi konumlarının avantajlarını dengeleyebilecekleri bir ortam sağlamıştır. Fenikelilerin faaliyetlerine, Asurluların talep ettiği ve sadece denizaşırı ticaretle toplanabilecek haracı karşılayabilmeleri için, yine Asurlular tarafından büyük destek verildiği iddia edilmiştir. Yunanlılar hepsini Fenikeliler olarak adlandırmış olsalar da, her kent kendi bağımsızlığını korumuştur. (İsimleri büyük olasılıkla, Akdeniz'in her yerinde bilinen yumuşakçalardan çıkarılan kızıl mor boyanın renginden gelir.) Fenikeliler çok geçmeden önemli tüccarlar haline geldiler. Ardındaki dağlarıyla uzun ve dar bir kıyı şeridi olan Fenikelilere ait topraklar, boyalarına ek olarak onlara sedir ve çam ağaçları sağladı. Dokuzuncu yüzyılla birlikte Akdeniz'in derinlerine kadar sızdılar ve orada ticaret yapan bir başka halkla, Mezopotamya ile ilişki kurulmasına olanak tanıyan Asi nehri üzerindeki al-Mina ticaret noktasını paylaştıkları, Yunanlılarla temas kurdular. Antik Yakındoğu'nun kültürel mirasının çoğunu benimsemiş olan Yunanlılarla Fenikelilerin kaynaşması, Batı dünyası tarihinde çok büyük öneme sahiptir (her ne kadar Yunanlıların diğer halklarla da ilişki kurmuş olabilecekleri düşünülse de, sekizinci yüzyıldan itibaren, Yunan kalkanları ve miğferlerinde Asurluların doğrudan etkisi görülüyor).

Birinci Binyılda Mısır

Asur'un en uzak fethi Mısır'dı. XI. Ramses'in İÖ 1069 yılında ölmesinin ardından Mısır, eyaletlerdeki ailelerin giderek parçalandığı ve daha da önemlisi, Teb rahiplerinin kendi yerel konumlarını merkezi otorite karşısında güçlendirdikleri bir döneme (Üçüncü Ara Dönem olarak anılan, İÖ 1070-664 civarı) girdi. Dokuzuncu ve sekizinci yüzyıllarda iktidarı elde etmek için çekişen on

bir kadar yönetici vardı. Sekizinci yüzyılın ortalarına doğru Güney Mısır Nübye kökenli yabancı bir hanedan tarafından kontrol edildi. Bu Nübyeli hanedanın (Kuşiler) başkenti Yeni Krallıktaki en uç kontrol nokta olan Napata olsa da, onlar daha kuzeyde ortaya çıkmıştı. Kuşiler bu nedenle Mısır'ın kültürel ve siyasi mirasının farkındaydı ve yöneticileri bunu kendi çıkarları için nasıl kullanacaklarını biliyorlardı. İÖ 727'de en hırslı kralları Piankhi, Tanrı Amon'a başkaldıranlara karşı Amon adına bir sefer yürüttüğünü iddia ederek, kuzeyli yöneticilerin üstüne yürüdü. Deltaya ulaştığında, kurnazca davranarak Heliopolis'teki tapınakta kendisini dinsel açıdan arındırdı ve kuzeyde hep Amon'dan daha güçlü olan güneş tanrısı Ra'ya bağlılığını ilan etti. Ardından (Yirmi Beşinci Sülaleyi kurarak) bütün Mısır'ın hanedanı olduğunu resmen açıkladı. Piankhi, geçmişin geleneklerini ustaca kullanan bir hükümdar olarak ortaya çıkmıştır. Hatta (biçim olarak Memphis'tekilerden farklı olsa da), kendisi ve ailesi için Napata'da bir piramit mezar tapınağı bile yaptırmıştı. Köklerin Mısır'ın geçmişinde bu şekilde araştırılması, Piankhi'nin ardılları tarafından Eski ve Orta Krallık dönemlerine kadar sürdürülmüştür. Mısır'ın Memphis ve Teb dahil olmak üzere bütün antik dinsel yerleşmelerini onlar inşa ettiler, geleneksel kraliyet unvanlarını kullandılar ve tapınaklarını Eski Krallık döneminden temalarla süslediler. Hatta yeniden Asya içlerine açıldılar.

Asurlular Mısır'a, işte tam bu görece birliktelik döneminde saldırmıştır. Mısır'ın fethedilmesi uzun zamandır tutkularıydı ve Mısırlıların Filistin'e düzenledikleri akınlar, İmparatorluğu daha çok kışkırttı. Yedinci yüzyılın başlarında Asur kralı Esarhaddon, Sina Çölü'nden geçerek Mısır'ı istila etmeyi başardı. Memphis 671'de yağmalandı ve Mısırlı yönetici Taharko güneye çekilmek zorunda bırakıldı. 664-663 yıllarında bir kez daha saldırdıklarında, bu kez Teb'e kadar ulaştılar. Mısır'ın kutsal ve yüzyıllar boyunca dokunulmadan korunan dinsel başkenti yağmalandı. Bu, Kuşilere yapılan aşağılayıcı bir darbeydi ve onları güneye çekilmek zorunda bıraktı (orada, Meroe kenti civarında bir krallık olarak birkaç yüzyıl daha yaşadılar).

Asurluların anayurdu Mısır'ın sürekli kontrolünü sağlayamayacak kadar uzaktaydı ve bu onları ülkeyi işbirlikçiler aracılığıyla yönetmeye zorladı. Kendilerine kontrol aracı olarak, Sais şehrine bağlı küçük bir Delta krallığından Psamtik (Yunanca'da Psammetikos) adında bir yönetici seçtiler. Psamtik de Mısır geçmişini kendi çıkarları için kullanmada Nübyeli krallar kadar ustaca davranmıştır. Kızı Nitokris'i Teb'e gönderip onu orada Amon-Ra'nın 'karısı' makamına atayarak güneydeki kontrolü sağlama almıştır. Eski ve Orta Krallık dönemlerinin üslubu örnek alınmış ve Memphis ülkenin başkenti olarak ilan edilmiştir.

Psamtik, diplomasi ve zor kullanmanın karışımı bir yöntemle, nihayet Mısır çapında hâkimiyetini kabul ettirerek Yirmi Altıncı Sülaleyi (Saite Sü-

lalesi olarak da bilinir) başlatmıştır. Şansına Asur İmparatorluğu da güçten düşmüştü ve Psamtik sadece ismen var olan efendilerinin meydan okumalarına maruz kalmadan varlığını sürdürdü. Elli yıldan fazla yönetimde kaldı. O ve ardılları bir birleşme, refah ve kültürel rönesans dönemine tanık oldular. Soylular muhteşem mezarlara gömüldü ve bir kez daha devasa tapınaklar inşa edildi. Mısır ilk kez bir deniz filosu kurdu (büyük olasılıkla Filistin'deki çıkarlarını korumaya yardımcı olması için; bu donanma günümüz bilimine göre tarihte kaydedilen ilk savaş filosudur) ve bu donanma Akdeniz ve Karadeniz'in diğer tüccar halklarıyla eşit koşullarda rekabet edebilecek yeterlilikteydi. Hanedan, aynı zamanda yabancılar konusunda da yeni fikirlere açıktı. İÖ 620 civarında Yunan tüccarların, Sais yakınlarındaki Nil'in kollarının biri üzerinde yer alan Naukratis'te bir ticaret merkezi kurmalarına, I. Psamtik tarafından izin verildi. Yunan paralı askerleri çok geçmeden Mısır ordusunun bir bölümünü oluşturdular (Fenikeliler, Suriyeliler, Yahudiler ve Asur'un fethettiği topraklardan gelen mültecilerle birlikte). Bazılarının, Nil'in bin kilometre yukarısında, II. Ramses'in devasa heykelinin ayağına kazınmış imzaları bulunmuştur. Yunanlılar ülkeyi turist olarak ziyaret etmeye başladılar ve gördükleri karşısında o kadar saygıyla eğildiler ki, kendi uygarlıklarının da Mısır'dan yükseldiğine inananlar oldu. (Herodotos ve Mısır için Ara Bölüm'e bakınız).

Pers İmparatorluğu'nun Yükselişi

Altıncı yüzyılın ortalarında, sonunda Mısır dahil olmak üzere, bütün Antik Yakındoğu'yu fethetmeyi ve birleştirmeyi başarabilen ve iki yüz yıldan fazla yaşayan bir imparatorluk doğmuştur. Pers İmparatorluğu tarihin büyük fatihlerinden biri olan II. Kyros tarafından (h. İÖ 560-530) kuruldu. Kyros [Pers dilinde Kuraş], Persis'i (bugünkü İran) yöneten kralların soyundan geliyordu. Persis, ismen Asur İmparatorluğu'nun yedinci yüzyılda çöküşüyle ortaya çıkan Medlerin idaresi altındaydı, ancak İÖ 550 dolaylarında Kyros ayaklandı ve Medleri bozguna uğratarak Pers yönetimi altında birleştirdi. Kontrolü altındaki Medli askerler ve Zagros Dağları'nın zengin otlaklarıyla artık genişleyebilirdi. Ovanın daha sonraki diğer fatihleri gibi o da atlı süvarilerinin hızına ve hareket esnekliğine çok güveniyordu. 546 civarında batıya yöneldi ve Batı Anadolu'nun doğal kaynaklarından faydalanarak (özellikle altın) ve ticaret güzergâhları üzerindeki konumu nedeniyle inanılmaz zenginliğe kavuşmuş bir devlet olan Lydia'yı (ilk kez geç yedinci yüzyılda birleşti) fethetti. (Dünyanın ilk sikkesi İÖ 625-600 civarında Lydia'da ortaya çıkar.) Delphoi'deki bir biliciden, Pers diyarına saldıracak olursa büyük bir imparatorluğun yıkılacağı kehanetini alan, ancak sözü edilen imparatorluğun kendi imparatorluğu olabilece-

ğini tayin edemediği için aldanan Lydia Kralı Kroisos bozguna uğradı (ve bazı kaynaklara göre öldürüldü). Bunun ardından Pers orduları, Ege'nin doğu sahillerindeki gelişmiş Yunan kentlerini sistematik olarak zayıflatacakları, Küçük Asya kıyılarına serbestçe yöneldiler.

Kyros'un Yunan kıyılarını fethini, büyük olasılıkla Orta Asya ve Afganistan kadar uzak diyarlara yaptığı seferler izledi. En sonunda, Mezopotamya'nın verimli ovalarındaki Babil Ülkesi'ne yöneldi. Babil Devleti büyük bir savaşın ardından (İÖ 539) düştü ve Kyros kendini hem batının hem de sınırları Mısır'a kadar uzanan güneyin efendisi olarak buldu. Yeni tebaası arasında, denizcileri imparatorluk donanmasına insan gücü sağlayan Fenikeliler de vardı. Doğudan batıya 4.000, kuzeyden güneye 1.500 kilometrelik muazzam genişlikte bir alana yayılan Ahameniş İmparatorluğu, altı milyon kilometrekarelik yüzölçümü ve otuz beş milyon olduğu tahmin edilen nüfusuyla, en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Sahip olduğu toprakları öylesine çeşitli ve kontrol edilemezdi ki, birçok durumda otoriter bir yönetimin dayatılması imkânsızdı. Kyros'un dehası bunu kavradı; Kralların Kralı ve Pers tanrısı Ahura-Mazda olarak yüce otoritesi tanındığı sürece, yerel kültürler ve dinler rahatça gelişebilecekti. Yahudiler Babil'in kontrolünden kurtulup özgürlüğe kavuşmalarını coşkuyla karşıladı. Kyros, Yeşeya'da, Yehova'nın meshettiklerinden biri olarak kurtarıcı ilan edildi. Pers sanatında, bazılarına Krallar Kralı'nın huzurunda silah kuşanma izni verilen yabancılar, vakur insanlar olarak gösterilir.

Böylesine muazzam genişlikteki bir imparatorluğun varlığını sürdürmesi, ağırlıklı olarak Kyros'un enerjisine ve karizmasına bağlıydı. Ölümünden sonra ardılı, oğlu Kambyses, Mısır ve Kıbrıs'ı fethederek imparatorluğu daha da genişletmede başarılı oldu. Pers orduları, Memphis'i kuşatma altında tutarak Kral III. Psamtik'i mağlup edip, İÖ 525'te Mısır'ı fethetti. Şehir düştü ve bazı kaynaklara göre, ülkenin yerli Mısırlı krallarından sonuncusu, zafer çığlıkları içinde Perslerin başkenti Susa'ya götürüldü (diğer kaynaklara göre, kral Memphis'te idam edilmiştir). Mısır tarihinde, aralarında Persler, Yunanlılar ve Romalılar gibi, merkezi yöneticiye karşı duyulan yüzlerce yıllık sadakat geleneğini, kendi çıkarları için kullanacak yabancı yöneticilerin olduğu yeni bir evre başlamıştı.

Böylece, İÖ 525 civarında, Pers İmparatorluğu Batı Asya çapında yayılmıştı. Ne var ki, Kambyses önemli iç ayaklanmalarla karşı karşıya kaldı ve ölümünden kısa bir süre önce, 522'de generallerinden biri olan Dareios tarafından askeri bir darbeyle devrildi. Dareios önceki Pers kralı Ahameniş'in soyundan geldiğini iddia etti ve imparatorluğun merkezi bölgelerinde taraftar kazanmak amacıyla özgeçmişini başarıyla kullandı. 520 civarında, Dareios askeri ve örgütsel dehasını ayaklanmaları bastırıp, imparatorluğu istikrara yeniden kavuşturarak kanıtlamıştır. Başarıları İran'ın kuzey batısındaki Behistun'da, 80 metre yüksekliğindeki bir kayaya oyulan büyük bir yazıtta, Elamca,

Akadca (Babilliler ve Asurlular tarafından kullanılan çiviyazısı) ve eski Pers dilinde olmak üzere üç dilde ilan edilmiştir. (On dokuzuncu yüzyıl arkeolojisinin önemli başarılarından biri de, İngiliz Henry Rawlinson'un Akadca'yı, bu yazıyı kopyalayarak çözümlemesidir.) Kontrolün geniş ovalar ile Afganistan'ı, Pakistan'ı ve bugünkü İran'ın doğu bölümlerini oluşturan dağlar boyunca pekiştirildiği seferler devam etti. Dareios, 514 civarında Hellespontos'u geçerek Trakya'ya ulaştı ve yerli İskit halklarına karşı bazı etkisiz seferlere girişti. İmparatorluk, Dareios'un kral atalarının ardından, genellikle Ahameniş İmparatorluğu olarak bilinir.

Dareios yönetimini bir tanrıyla, kontrolü altındaki halkların küçük tanrılarına merhametle başkanlık eden Ahura-Mazda aracılığıyla yasallaştırmıştır. İmparatorluk, her biri imparatorlukça tayin edilmiş bir kişinin yönetimindeki yirmi satraplığa, yani idari bölgeye bölünmüştü. Bu, zenginliğin merkeze doğru, hanedanın anayurdundaki Pasargad ve Persepolis'teki büyük saraylarla, Dareios'un imparatorluğun idari başkenti yaptığı Babil'in antik kenti Susa'ya akıtılmasına olanak veren, esnek bir sistemdi. (İmparatorluk ulaşımının belkemiği olan meşhur kral yolu, Susa'dan başlayıp batıdaki Lydia'nın eski başkenti Sardes'e kadar gidiyordu. Bu yol boyunca mesajlar, günde 300 kilometre uzağa kadar taşınabiliyordu.) Bu kentlerin binaları, yönetici ailelerin kültürel miraslarındaki eksikliğini yansıtır. Yapılarda Babil ve Mısır tarzı hâkimdi. Aynı zamanda İmparatorluğun her yerinden yapı ustaları toplanıyordu.

İÖ 499'da imparatorluğun batı bölümü, İonia kıyılarındaki Yunan kentlerinde çıkan ayaklanmalarla sarsıldı. Dareios, kendi imparatorluğuna denk olduğu ortaya çıkacak bir halkla yüzleşmeye zorlandı. Bundan sonra olanlar 10. Bölümün konusunu oluşturuyor, fakat daha önce Yunanlılar anlatılmaya değer.

6
İlk Yunanlılar, İÖ 2000-700

Minoslar

Girit Adası Doğu Akdeniz'de merkezi bir konumdadır. Mısır'dan, Yakındoğu'dan, Yunanistan anakarasından ve batıdan ulaşmak mümkündür. Ada, verimli toprakları ve geniş ormanlarıyla, üçüncü binyılın sonlarına doğru üzerindeki çeşitli kent yerleşmelerini besleyebilecek durumdaydı. İÖ 2000 civarında, bu kentlerin bazılarında büyük 'saraylar' ortaya çıktı. Geniş merkezi avluları ve bir dizi halka açık odasıyla bu 'saraylar', tahıl, şarap, yağ ve diğer ürünlerin depolandığı merkezler olarak iş gördü. 'Sarayları' kontrol edenler bu depolanmış malları önce hiyeroglif, daha sonraları ise, bilim adamlarının Lineer A dedikleri, adanın hecelerden ibaret kendi yazısıyla kil tabletlere kaydetmişlerdir.

Sarayların anıtsal mimarileri ve bürokratik idari yapıları Mısır ve Yakındoğu'yu anımsatır. Doğunun bazı etkilerini taşısa da, bu, dışarıdan getirilmiş bir kültür değildir. Bu kültürün varlığını koruyabilmesi, kırsal bölgedeki kaynakların örgütlenmiş bir şekilde kullanılmasına bağlıydı, ki bu da ancak uzun bir zaman dilimi boyunca gerçekleştirilebilirdi. Girit'in yönetimi, efsanelere göre Zeus'un oğlu olduğu farz edilen Kral Minos'a verilmişti. Minos'tan sonra bu hanedana Minoslar denmeye başlandı. Bu efsaneler, adanın Giritli geçmişine ait olan ve yüzyılları aşıp Geç Yunanlılara dek ulaşan anılarını, yeni nesillere aktarmalıydı.

Minos uygarlığı, İngiliz arkeolog Arthur Evans'ın bölgede rastladığı oyulmuş mühür taşlarının ilgisini çekmesi üzerine, 1900 yılında Knossos'da düzenlediği kazılarla yeniden keşfedilmiştir. Knossos, Minos sarayları içinde en büyüğünü keşfettiği yerdi ve bu saray, Doğu Akdeniz'deki başka bir uygarlığın zanaatkârlığı denli ince işçiliğe sahip incelikli bir uygarlığın kanıtıydı. Aralarında Mallia ve Phaistos'un da bulunduğu çeşitli bölgelerde çalışan ve Fransa ile İtalya'dan getirtilmiş kazı makineleri kısa zamanda, uygarlığın adanın dışına taşmış olduğunu kanıtladı.

Saraylarda kimlerin yaşadığı bilinmiyor. Evans, daha sonraki efsanelerde anlatıldığı gibi, Minosluların da kralları olduğunu farz ederek bu sarayların onlara ait olduğunu iddia etti. Ne var ki, Minos liderleriyle ilgili (Lineer B ile yazılmış tabletlerdeki) kayıtlar daha sonraya aittir ve bu kayıtlar erken dönem Minos toplumunun tam anlamıyla merkezden yönetilen bir toplum olmadığına, 'sarayların' da gerçekte birer dinsel merkez olduklarına işaret ediyor. İlk döneme ait definler toplumun klanlar ya da geniş aileler halinde yaşadıklarını düşündürüyor ve sarayların etrafındaki kasabalarda yapılan kazılar, kendi ambarlarını kontrol eden geniş ve bağımsız ailelerin varlığını gösteriyor. Öyle de olsa, saray ekonomilerini düzenleyen ve böylece lider izlenimi veren bir yönetici zümre olmalı. Denizaşırı memleketlerden gelen mallar arasında özellikle metal ve taşlarla değiş tokuş edilecek olan üretim fazlası ürünün, titizlikle kaydedilip depolandığı anlaşılıyor. Mühürlerin üzerinde rastlanan (diğer erken dönem uygarlıkların aksine, kadırgalar değil de) yelkenli gemi figürleri, geniş çaplı bir deniz ticaretini akla getiriyor.

Ege'de yapılan bu ticarete ilişkin en son kanıtlar Thera adasında (bugün Santorini) keşfedilmiştir. Akrotiri'de 8.000 ila 12.000 kişilik nüfusuyla gelişmekte olan bir ticaret kasabası vardı. İÖ on yedinci yüzyılda bir felakete maruz kalan kasaba, önce depremlerle yıkıldı, daha sonra volkanik patlamalarla külle kaplandı. (Kül tabakaları, ağaç gövdelerindeki halkalar (volkanik patlamalar daha küçük halka dizileri olarak görülür) ve buz çekirdeklerinde asidite düzeyine ilişkin en son yapılan kapsamlı çalışmalar sonunda İÖ 1628/1627 civarında bir tarih saptanabilmiştir.) Akrotiri'de, Girit'teki Minos tarzından bağımsız bir yerel çömlekçilik olduğu görülür. Bununla birlikte evlerin, bazılarının hâlâ ayakta kalmış iki ya da üç kat yüksekliğindeki duvarları ve sağlam ara kat zeminleri fresklerle kaplıdır; canlı hayvan ve çiçek manzaralarının betimlendiği bu fresklerde kesin bir Minos etkisi görülür. 'Gemi Freski' olarak bilinen fresklerin en ünlüsünde kasaba manzaralarının ilk betimi görülür. Kıyı şeridi boyunca yerleşmeler, açıklarda kayıklar, yunuslar ve kıyıda toplanan kalabalık yan yana dizilmiştir. Evlerin tüccarlara ait olduğu, 'Gemi Freski'nin de denizaşırı bağlantılarının bir kaydı olduğu düşünülebilir. Fakat hâlâ Girit'ten ithal edilen malların sayısı sınırlıdır ve Minos kontrolüyle ilgili hiçbir kanıt yoktur.

Girit'teki herhangi biri aynı zamanda usta zanaatkârların hamisi olabiliyordu. Bu erken dönemden (İÖ 2000-1600 arası, Eski Saray Dönemi olarak bilinir) Kamares yapımı olan çanak çömlekler, Yunanistan'da bulunabilecekler arasında en iyisiydi. Kalınlığı yumurta kabuğu kadar ince olan bu kaplar, beyaz, kırmızı ve turuncu renklerin hâkim olduğu soyut desenlerle süslüydü. Hayvan, kuş ve böceklerin resmedildiği mühürler, yeşimtaşından ve kaya kristallerinden oyularak yapılmıştı. Mallia'daki bir mezarlıkta yağmacılar tarafından, istif edilmiş halde duran zarif altın nesneler keşfedildi. Bölgede yapılan sonraki kazılarda çıkarılan ve arasında bir ballı kekin üstünde yüz yüze bakan iki arı figürlü güzel bir pandantifin de bulunduğu nesneler, en sonunda British Museum'da ortaya çıkmıştır.

İÖ 1600 civarında bu ilk saraylar yıkıldı. Bu ve daha sonraki dönem Girit saraylarının yıkılmasının nedeni ve tarihi konusunda hâlâ derin anlaşmazlıklar var ama, gerçek nedenin bir deprem olduğu tahmin ediliyor. İlk saraylar, Minos toplumunun zenginliğinin ve istikrarının açık bir göstergesi gibi büyük bir hızla ve eskisinden çok daha büyük ve görkemle yeniden inşa edildi. Sarayın merkezi mekânı, yine bir iç avluydu, fakat geniş merdivenlerle ulaşılan birinci kattaki halka açık odalar muhteşemdi. Muhtemelen yeniden yapılmış olan Knossos'taki en güzel sarayda bir dizi 'kraliyet dairesi' buluyordu. Bu yeni saraylar, depremlere karşı esneklik sağlayabilmesi için kereste direklerle desteklenerek inşa edilmiştir. Sarayların duvarları, özellikle Knossos'taki, güzel fresklerle kaplandı. Fresklerin bazılarında geçit törenleri resmedilmiştir; bazılarında dalgalanan saçları ve açık göğüsleriyle kadınlar, diğerlerinde ise bitki ve hayvan zenginliği ile doğal yaşamdan manzaralar görülür. Bu manzaraların içinde en ünlüsü, saldıran boğaların boynuzları üzerinden atlayan erkek ve kadınların resmedildiği fresktir. (Bu kesinlikle, daha sonraları Yunanlıların, krallık sarayının altındaki labirentte saklanan bir boğa ile Minos'un karısı Pasiphae arasındaki gizli aşkın ürünü olduğunu varsaydıkları, yarı boğa yarı insan Minotauros[1] efsanesi olarak yaşatılan bir çeşit kült etkinlikti.)

Yeni Saraylar Dönemi (İÖ 1600-1425) zengin ve düzenli bir dönemdi. Gurnia civarında, kaldırım taşı döşeli ve kıvrıla kıvrıla ilerleyen caddelere bakan evleriyle büyük kasabalar vardı. Yine bazı evler, saray görevlilerine ait olduğu düşünülecek kadar büyüktü; kırsal bölgelerde de villalar vardı. Bunla-

1) Adı Minos'un boğası anlamına gelen insan bedenli, boğa başlı bir canavar. Dor ırkının büyük kahramanı Herakles'in eşdeğeri olarak uydurulan Atina'nın efsanevi kahramanı Theseus'un canavarı öldürmesi, Antik Yunan'da Ege sözcüğünün kökenine ilişkin en ünlü efsanenin de konusunu oluşturur. Babasına verdiği sözü unutup da, canavarı öldürdüğünün işareti beyaz yelken yerine gemisine çektiği kara yelkenle dönünce, babası Aigeus oğlunun öldüğünü düşünür ve denize atlayarak intihar eder. Bundan böyle boğulduğu denize onun adı verilerek *Aigaios Pontos* yani Ege Denizi denir. (ç.n.)

rın birçoğu çalışma çiftlikleriydi, fakat bazıları seçkin sınıfın içine çekilip dinlendiği kır evleri olabilir. Saraylarda çok güzel taş kaplar, oyma taştan narin mühürler ve altın işlemeli zanaatkârlık örnekleri vardı. Sert taştan yontulmuş ünlü Hasatçılar Vazosunda, hareketleri ve arkadaşlıkları yontucu tarafından çok güzel yakalanmış ve muntazam adımlarla ilerlerken tohum saçan bir grup zinde çiftçi resmedilmiştir. Peloponnesos'taki Vapheion'da bulunan ve kesinlikle Girit'ten gelen ünlü altın kupaların birinde kaba kuvvetle, diğerinde ise bir kadının cazibesiyle tutsak alınan boğalar tavsvir edilmiştir.

Minos toplumuna bir ritüel ve ibadet havası hâkimdir, fakat bunu yerli yerine oturtmak çok kolay değildir. Kült ibadeti için ayrılmış saray odaları, kutsal mağaraları ve dağların tepelerindeki mabetleriyle geniş bir sahaya yayılmış dinsel mekânlar vardır. Kurban ve adak biçiminde yönlendirilmiş ibadetler çeşitli tanrıçalara sunulmuştur. Çift taraflı balta (ki ilk olarak Mezopotamya'da kullanılmıştır) özellikle bir güç sembolüdür; Knossos'ta yılanlar ve boğalar bazı ritüel anlamlara sahiptir. Kırsal bölgedeki küçük bir mabette bulunan ve (başının üzerindeki yarılmış üç haşhaş tohumuyla) Haşhaş Tanrıçası olarak bilinen kült figür, afyonun dinsel esrime için kullanıldığını akla getiriyor. Minos ritüellerinin karanlık yüzü son yıllarda ortaya çıkmıştır. Knossos'ta bir evde kurban edilmiş çocuklara ait pek çok kemik bulunmuştur. Bundan kısa bir süre önce de, Anemospelia'daki mabette, içinde, sırtına saplanmış bronz bir hançerle sunakta yatan bir gencin cesedinin bulunduğu bir 'tapınak' ortaya çıkarıldı. Bir depremle yerle bir olan tapınak, böylece doğal yolla korunmuştur. Genç adam bir felaketi önleyebilmek için boşu boşuna kurban mı ediliyordu acaba?

Minoslular bu dönemde Kyklad Adaları (güney Ege'deki adalar) ve Yakındoğu'nun her yerinde ticaret yapıyorlardı. Kullandıkları taşlar Mısır'dan, Peloponnesos'dan ve Ege adası Melos'tan, büyük külçeler halinde üretilen bakır da (sonraları Atina'nın gümüş kaynağı olarak ün kazanacak olan) Attika'daki Laurion madenlerinden geliyordu. Minos çömleği yalnızca Mısır'da değil, aynı zamanda Suriye-Filistin sahili boyunca her yerde bulunurken, Mısır'da, rahiplere armağan olarak getirilen Girit tapınak resimleri vardır. Bazı durumlarda Minos varlığı çok daha esaslıdır. Nil Deltası'nda yer alan Tell el-Dab'a'da (eski Avaris) en son keşfedilen ve boğanın üstünden atlayanların resmedildiği çarpıcı freskler, İÖ 1550 civarında oradaki Minos toplumunun varlığına kanıt oluşturabilir (muhtemelen bunlar sadece Minoslu zanaatkârlardır). Ege'de, freskleri Girit'inkilere benzer, Lineer A'nın kullanıldığı ve mimarisi Girit kasabalarını andıran üç duvarlı şehir siteleri vardır – Melos'taki Phylakopi, Keos'daki Agia Eirene ve Aigina'daki Kolonna. Gelişmekte olan yerel kültürler olarak Minos'tan bir imparatorluk olarak söz etmek, muhtemelen kanıtı çok fazla esnetmek olur, buna rağmen Minos varlığının ve güney Ege'deki etkisinin önemli olduğu görülüyor.

Minos toplumuna hayran coşkulu bir kitle var. Rengârenk freskler, besbelli haz duyabilen, ince zevkleri olan insanlar, doğanın güzelliklerinden hoşlanan düzenli ve huzurlu bir toplum, pastoral bir dünya imgesi yaratmak için bir araya getirilmiştir. *The Dawn of the Gods* (1968) (Tanrıların Şafağı) isimli kitabında kazıbilimci Jacquetta Hawkes, kuzeydeki eril kültürlerinin aksine, Minos Girit'inin esas itibarıyla kadınsı bir toplum olduğunu iddia eder. 1981'de Anemospelia kurbanları bulunduğunda, Minos hayatının karanlık yüzü herkesi şok etmişti. Daha önce düşünülenin aksine, savaşın Minosluların hayatında geniş bir yer tuttuğuna ilişkin bazı kanıtlar bulunmuştur. 'Gamsız' Minosluların yirminci yüzyılda yaratılan fanteziden çok daha farklı oldukları düşünülebilir.

Mykenaililer

Girit sarayları İÖ 1425 civarında bir başka yıkım dalgasıyla yok oldu. Sadece Knossos ayakta kaldı. Diğerleri yakılıp harap edildikten sonra bir süreliğine terk edildi. Yeni yerleşmelerle birlikte yeni bir kültür ortaya çıktı. Örneğin, Knossos yakınlarında bulunan Sellopoulo'daki oda mezarlar anakaradakilere benziyordu ve birçok işaret Lineer A'dan alınmış olsa da, yeni bir dil olan Lineer B kullanılıyordu. Kültürdeki bu devamlılık hâlâ tartışılmaktadır. Saraylar yangınların ya da rakip merkezler arasındaki çekişmelerin bir sonucu olarak tahrip edildikten sonra, depremlerle yerle bir olmuş olabilir. Bir anlamda, istilacılar ya fethetmek için ya da saray yıkıntılarını ele geçirmek üzere adaya çıktılar. Knossos yeni gelenlerce de üs olarak kullanılmış olabilir, fakat burası da daha geç bir tarihte, 1400-1200 arasında, kendi kendine yıkılacaktı. Bu istilacılar Anakara Yunanistan'ın bilinen ilk uygarlığı olan Mykenaililerdi.

1876'da, sonradan arkeolog olan Alman tüccar Heinrich Schliemann, Peloponnesos'da yer alan Mykenai kalesinin muazzam taş surlarının arkasında yaptığı kazıda, çember biçiminde örülmüş ve içinde altı adet sütunlu mezar odası bulunan bir taş duvar ortaya çıkarmıştı. Bazılarının içinde iskeletler bulunan dikdörtgen biçimli bu kuyu mezarlar, altın kupaların, maskların ve bir sürü silahın da yer aldığı zengin mezar eşyalarıyla doluydu. Kendini Homeros'un destanlarındaki Troya Savaşı hikâyelerine kaptırmış olan Schliemann, liderleri Agememnon'un ölüm maskı ve mezarını bulduğunu zannederek Mykenai'nin Troya'ya yelken açan Yunanlıların başkenti olduğuna inandı.

Oysa bu mezarlar Troya Savaşı'ndan çok daha erken bir tarihe aitti. Bunlarla birlikte daha az zengin içerikli olan ve daha eski tarihli bir dizi mezar, tahminen ta 1650'de yapılmış ve İÖ 1500'lere dek tekrar tekrar kullanılmıştı. Bunlar, kültürel açıdan daha öncekilerden öylesine farklıydı ki, ilk başta,

bunların Yunanistan'a yeni gelenlerce yapılmış olduğu kabul edildi. Ne var ki, bu ilk taş mezarlarla sütunlu mezar odaları arasındaki yapısal benzerlikler, çömlekler üzerinde yapılan en son çalışmalarla bir araya getirilince, bu kültürün daha erken bir üslubun devamı olduğu görüldü. Artık, Mykenai Uygarlığının kendinden önceki bir uygarlığın üzerinde yükseldiğine hiç kuşku yok. Açıklanması zor olansa, böylesi büyük bir zenginliğin nasıl olup da birdenbire ve umulmadık bir biçimde, hiçbir liman kentine ve büyük tarımsal kaynağa sahip olmayan bir bölgede geliştiğidir.

Bu noktada, Mykenai'de ve Peleponnesos'taki diğer sitelerde ülke kaynaklarını çok daha etkili bir biçimde kullanmaya başlayan kabile reisleri ortaya çıkmıştır. Böylece Yunanistan anakarasının zeytinyağı, şarap, yün, keten ve hayvan derisi gibi başlıca ürünleri vicdansızca ele geçirilebilecek, daha sonra deniz aşırı ticarette değiş tokuş edilebilecekti. Mykenaililer bronz silahlar için bakır ve kalay, ince metal işçiliği için altın ve gümüş, Kuzey Avrupa'dan amber, doğudan lapis lazuli ve boyalar gibi metallerin ve lüks eşyaların peşindeydiler. Bunların tümü, savaşçı seçkinlerin taleplerini karşılayabilmek için gereken donanımı sağlayacak mallardı. Sütunlu mezarlardan, aralarında savaşta kullanıldıklarını gösteren işaretler taşıyan, yakın dövüşe uygun kısa kılıçların da bulunduğu silahlar çıkarılmıştır.

Kısacası Mykenai uygarlığı yayılmacı ve çoğunlukla saldırgandı. Kültürel açıdan Minos uygarlığından çok daha az incelikliydi, fakat on beşinci yüzyıldan itibaren bütün Doğu Akdeniz boyunca genişlemiştir. Şimdiden sonra, Girit'in istila edildiği, kültürününse sindirildiği söylenebilir. (En sonunda Mykenai ve Minos işçiliğini birbirinden ayırt etmek olanaksız hale gelir.) Kykladların hepsinde Mykenai varlığı saptanmış ve Asya anakarasındaki Miletos'ta savunma amaçlı duvarlarıyla bir Mykenai yerleşimi bulunmuştur. Mykenai çanak çömlek buluntuları sayesinde haritası çıkarılan ticaret yolları, batıda İtalya'nın Sardinya Adası'na ve Malta'ya, doğuda ise Mısır ve Levanten sahiline kadar uzanır. Mısır'da, bazıları Nil'in çok yukarılarında olan yirmi yerleşim Mykenai çömleği üretmiş ve son olarak Tell el-Amarna'da bulunan papirüslerin üzerlerindeki savaşçı figürlerinin, Mykenai paralı askerlerini temsil edebileceği ileri sürülmüştür.

On dördüncü yüzyılda, Mykenaililer altın ve gümüşte, özellikle bronz ve fildişi işçiliğinde usta zanaatkârlar haline gelmişti. Öte yandan becerikli yapı ustasıydılar. On beşinci yüzyıldan itibaren yöneticiler, arı kovanı biçimli tonozlarla, bir tepenin eteklerine inşa edilen ve yamaçları kesen uzun geçitlerle ulaşılan anıtsal 'kubbeli' mezarlara gömülmüştür. Daha sonraki Mykenai tarihinde yerleşimler (bölgedeki ocaklardan kaba bloklar halinde çıkarılan ve işlenmeden kaldıraçlarla yerlerine konulan) kireçtaşından yapılma büyük duvarlarla korunmaya başlandı. Savunma amacı için fazla heybetli olan bu duvarlar,

kabile reislerinin tebaalarını ya da komşularını etkilemek için yapılmış izlenimi verir. Mykenai'deki kaleye ünlü Aslanlı Kapı'dan girilir. Kapının yekpare lentosunun[2] üzerinde iki yanında birer aslanın durduğu bir sütun yükselir.

Mykenaililer, Girit'le bağlantı kurmadan önce bile, Lineer A yazısının varlığının farkında olmalıydı. 1400 civarında, bilim adamlarının Lineer B diye bildikleri hece yazısına benzer bir yazı kullanıyorlardı. Uzun yıllar boyunca bu yazı çözülemeden kaldı. Pek çok bilim adamı bunun Yunanca'dan önce kullanılan farklı bir dil olduğuna inanmıştır. 1952'de, çocukluğundan beri dillere ve şifreyle yazı yazmaya özel bir ilgisi olan Michael Ventris adındaki genç mimar, yüzyılın önemli arkeolojik başarılarından biri olarak kabul edilen müthiş bir öneride bulundu. Bazı hecelerin şifrelerini çözdü ve onlardan, yaşayan ilk Yunan metinleri olan Homeros'un destanlarındaki sözcüklere çok benzer yeni sözcükler yarattı. Bu sözcüklerden bazıları 'çoban', 'bronz ustası' ve 'kuyumcu'ydu. Herkes ikna olmamıştı, fakat sonraki yıl Peloponnesos'un güneybatısında yer alan Pylos sitesindeki Mykenai sarayından, Lineer B ile yazılmış birtakım yeni tabletler çıkarıldı. Aralarından biri, bir mobilya listesiydi. Üç ayaklı bir kabın yanında, Ventris'in teorisine göre TI–RI–PO demek olan Lineer B heceleri okunuyordu. Daha erken döneme ait başka bir metinde ise bu kez, benzer iki kabın yanında TI–RI–PO–DE şeklinde yazılmıştı. Homeros Yunanca'sı üçayak ve bir üçayak çiftini tam tamına karşıladı. Bundan böyle kuşku duyan pek az kişi kalmıştı.

Bilim adamları, Yunanca'nın Homeros'un ilk metinlerinden beş yüzyıl önce bile konuşulduğunu öğrenince çok heyecanlandılar. Ne kadar erken olduğu ise hâlâ bir tartışma konusudur. Yunanca Hint-Avrupa dil ailesinin bir üyesidir. Karadeniz'in kuzey bölgesindeki ortak kaynaktan doğmuş ve oradan Avrupa'nın batısına yayılmıştır. Geleneksel görüş, Yunanca'nın İÖ 2000 civarında doğudan gelen istilacılarla Yunanistan'a girdiği ve zamanla yerel diller üzerinde baskın bir hale gelmiş olduğudur; bu dillerden geriye kasabalar, dağlar, ağaçlar ve bitkiler gibi bölgesel özellikleri tanımlayan az sayıda sözcük kalmıştır. 1987'de Cambridge kazıbilimcisi Colin Renfrew cesur bir seçenek ileri sürdü. Ona göre Hint-Avrupa dillerinin gelişi, Neolitik Çağda, belki Yunanistan için İÖ 6000 civarı kadar erken bir tarihte, tarım terimlerinin ilk kullanımıyla birlikte oldu. Bazı arkeologlar sempatiyle yaklaşsa da, bu teori, dilbilimciler tarafından bugüne kadar yaygın bir kabul görmemiştir. Bu tarihlerde Anadolu ve Yakındoğu'dan kalkıp Balkanlar'a ve Yunanistan'a gelen yeni halkların olduğuna dair bazı arkeolojik deliller var ve Hint-Avrupa dillerinin bu halklarla birlikte geldiği akla yakın görülüyor.

2) Lento: Kapı, pencere gibi yapı birimlerinde iki sütunun üstüne yerleştirilen ve yükün yanlara aktarılmasını sağlayan yatay konumdaki ahşap veya kâgir kiriş. (ç.n.)

Özellikle Pylos'tan çıkarılan çok sayıdaki Lineer B tabletleri yorumlandığında, antik dönemdeki Yunan diniyle ilgili yeni deliller ortaya çıkmıştır. Zeus, Hint-Avrupa kültürlerine kök salmış olmasıyla zaten biliniyordu, fakat adından ilk kez söz edilen başka Yunan tanrı ve tanrıçaları vardı – Aphrodite, Athena, savaş tanrısı Ares, Apollon ve Poseidon. Pylos'taki tabletler Poseidon'un başkanlık eden tanrı olduğunu ileri sürüyordu ve yüzlerce yıl sonra, Pyloslu kasabalıların Poseidon'a siyah boğalar kurban etmek istemeleriyle ilgili konuşmalara Homeros'ta rastlamak özellikle ilginçtir. Fakat şu da unutulmamalıdır ki ki, Lineer B tabletlerinde bahsi geçen tanrıların muhtemelen yarısı daha sonraki dönemlere aktarılamamıştır.

Tabletlerdeki kanıta, geçtiğimiz birkaç yıl içinde arkeolojik kanıtlar eklenmiştir. Girit'te, adalarda ve anakarada, ayakta kalabilmiş tapınaklar bulundu. Bu tapınaklara yerleştirilmiş, büyük olasılıkla Levanten kökenli kült figürlere ait kanıtlar vardı. Birkaçında betimlenen ve bir Minos ya da Mykenai sitesine ait olan tapınma biçiminin, klasik dönemlere ve daha sonraya kadar devam ettiği görülür. Girit'teki kutsal Kato Syme Dağı'nın Yunan dönemlerine kadar faaliyeti devam ederken, yine Girit'teki İda Dağı'nda yer alan Büyük Zeus Mağarası'ndan Geç Minos dönemine ait kült nesneler ve tapınma biçimlerinin yüzyıllar boyunca devam ettiğini gösteren pek çok Yunan ve Roma bulgusu ortaya çıkarılmıştır. Yunanistan anakarasında yer alan Phokis'teki kutsal Kalapodi yöresi, tapınmanın kesintisiz devam ettiğini gösteren bir başka yerdir. İbadet edenler mecbur kaldıkları için aynı ritüelleri izleyip aynı şeylere inanmaya devam etmediler; bu durum yalnızca aynı yerde tapındıkları için böyleydi, fakat belki, Mykenai devirlerine dek sarkan bazı Geç Yunan dönemine ait dinsel inanışların ve pratiklerin izini sürdükleri söylenebilir.

Aralarında Mykenai, Tiryns, Atina ve Pylos'un bulunduğu bağımsız saraylar ve kaleler kendi topraklarına hükmediyorlardı. (Schliemann, belki de eşit öneme sahip kentler arasında, Mykenai'yi Yunanistan'ın başkenti olarak görmekte yanılmıştı.) Her merkezde, yöneticiler etkileyici bir bürokrasi sayesinde ticareti ve endüstriyel üretimi kontrol ettiler. Pylos'ta, yerel demircilere dağıtılan bronzla ve büyük koyun sürülerinin denetimiyle ilgili kayıtlar vardır. Bu merkezlerin aralarında kesinlikle ticari bağlantıların olduğu söylenebilir ve Homeros'un, kendi adamlarıyla diğer pek çok kahraman kabile reisinin lideri olarak Agamemnon tasviri, kaynağını Yunanistan'ın dışındaki Mykenai akınlarına katılma deneyiminden alıyor olabilir.

Mykenai merkezleri on üçüncü yüzyılda yapılan takviyelerle daha yekpare hale geldi. Diğer tipik Mykenai kalelerinden çok farklı ev havasıyla Pylos sarayı bile, daha savunmaya yönelik olması için yeniden inşa edildi. Muhtemelen kuzeyden gelecek istilalara karşı bir önlem olarak, Korinthos Kıstağı boyunca bir savunma duvarı yapıldı. Kanıtlara göre, bu dönemde Akdeniz bölgesini

bütünüyle etkileyecek şekilde gerilim artmıştır. Bu, Akdeniz'i geçen yağmacılar olan Deniz Kavimleri Çağıydı. Güçlü bir istihkâma sahip olmayan tek Mykenai sarayı Pylos, 1200 civarında saldırıya uğradı. (Günümüzde daha erken bir tarih öneriliyor.) Sarayı kül eden yangından korunabilmiş Lineer B tabletleri, bir yoruma göre aceleyle girişilen bir savunma hazırlığına, sahile gönderilen gözcülere, tapınaklardan zorla toplanan bronz ve altının varlığına işaret ediyor. Hatta tanrıları yatıştırmak için insan kurban edildiğine dair ipuçları var. Ama bunların hiçbir faydası olmadı. Saray yerle bir edildi.

1200 ile 1100 yılları arasındaki olaylar dizisini sırasıyla çözümlemenin olanaksız olduğu kanıtlanmıştır. Kentlerin yıkımı eş zamanlı olarak gerçekleşmedi. Atina gibi bazı merkezler büyük ölçüde hasar görmeden kalırken, diğerleri yıkıldı; sonra tekrar yerleşilen yerler daha sonra bir kez daha yıkıldı. On ikinci yüzyıl ortalarında yeniden canlanan Mykenaililerin sonraki daha şiddetli saldırılarla yok edildikleri iddia ediliyor. Bazı durumlarda sığınmacılar kendi kültürlerini diğer bölgelere taşıdılar ve onları ilk günkü biçimleriyle koruduular (Euboia adasındaki Lefkandi'de ve muhtemelen en son kazıların ortaya çıkardığı Khalkidike yarımadasında olduğu gibi). Bununla birlikte, Mykenai uygarlığı güçlü liderliğin ve verimli yöneticiliğin birleşimine dayanmıştı. İÖ 1100 civarında bu özellik kayboldu. Onunla birlikte okuryazarlık, fresk boyama, taş bina yapımı ve altın gümüş işçiliği de yok oldu.

Mykenai Uygarlığı'nın neden çöktüğü konusu hararetle tartışılmıştır. Mykenai merkezlerinin ekonomilerinin karmaşıklaştığı ve artan nüfusla birlikte sahip oldukları refahı sürdürme yeteneğinden yoksun oldukları yolunda gittikçe destek kazanan bir görüş var. Bağımlı oldukları ticaret yolları Deniz Kavimleri tarafından kesilmiş olabilir. Kaynaklar azaldıkça Mykenaililer birbirlerine düşman olmaya başlamış, bu da büyük bir 'sistem çöküşüne' ve her şeyi büsbütün yok eden bir iç savaşa yol açmış olabilir. Çöküş, denizden gelen istilalar yüzünden hızlanmış da olabilir. Geç dönem Yunanlıların yaşattığı bir efsaneye göre de, Mykenai uygarlığı kuzeybatıdan gelen istilacı Dorlar tarafından yıkılmıştır. Yakın zamanda bazı arkeologların işaret ettiği gibi, çeşitli on ikinci yüzyıl sitelerinden çıkma ve muhtemelen kuzeyden gelenleri tanımlamak için 'Barbar Eşyası' olarak adlandırılan cilalanmış, el yapımı çanak çömlekler bulunmuş olsa da, bu istilayı destekleyen çok az arkeolojik kanıt var.

Mykenai Uygarlığı'nın çöküşünü, bazı bilim adamlarının geleneksel olarak 'Karanlık Çağ' olarak adlandırdıkları ve İÖ 1100'den yeni bir Yunan dünyasının doğuşu olan 800 sonrasına kadar süren bir dönem izlemiştir. Bununla birlikte, diğer birçok Karanlık Çağ gibi Yunan Karanlık Çağının da (daha önceleri düşünüldüğü gibi çok da karanlık olmayan bir hayata ilişkin yeni deliller bulan) arkeologların çalışmalarından kolaylıkla etkilenebileceği ortaya çıkmıştır. Ancak Mykenai dünyasındaki birliği parçalana hiç kuşku yok. Eski

Mykenai merkezlerinin dağılan nüfusu ve kırsal bölgelerin daha da azalan nüfusu, eski geleneklere göre, fakat çok daha düşük düzeyde bir hayat sürüyordu. Dış dünyayla bağlantılar kesilmişti, ne var ki bu durumun olumlu bir etkisi ortaya çıktı. Yunanistan'daki demir cevheri hiçbir zaman düzenli olarak tüketilmemişti. Bakır ve kalay ithali kesilince bronz yapımı olanaksızlaştı; demir cevheri ergitilerek çok daha tok ve daha işlevli bir metal olan demir elde edildi. Uzakdoğudan çok sonra nihayet Yunanistan'da da, silah ve gündelik aletlerin yapımında, demir bronzun yerini aldı.

Göçler

Mykenai Uygarlığı'nın çöküşü Yunanistan ve Ege'yi geçen halkların olmadığı anlamına gelmez. Anakaradan doğuya doğru yaygın Yunan göçlerini anlatan efsaneler vardır ve sonraki bir çağda konuşulan farklı, fakat karşılıklı anlaşılabilen Yunan lehçelerinin haritaları, ne olmuş olabileceğini yeniden kurarken işe yarayabilir. Arkadia Dağları ve Kıbrıs gibi birbirinden uzak bölgelerde, bilim adamlarınca Arkadia-Kıbrıs denen ve Mykenai Yunanlılarının yaşadığı anlamına gelebilecek bir lehçe ortaya çıkmıştır. Kıbrıs'taki lehçe oraya on ikinci yüzyılın karışıklığında mülteciler tarafından getirilmiş olmalı. Mykenai dünyasının eski merkezi Peloponnesos'ta genel olarak Dor lehçesi hâkimdir. Mykenai kalelerini yıkmak için kuzeyden gelen Dorlarla ilgili efsaneler ve bu efsanelerin yüzyıllar boyunca farklı bir kalıcılığı olduğu düşüncesi, sonraki Yunan mitolojisinde derin izler bırakmıştır. Fakat görüldüğü gibi, arkeolojik kanıtlar, bunların ortaya çıkışını açıklamaya yetmez ve Peloponnesos'taki kökenleri de belirsiz olarak kalır. Dor lehçesi daha sonra Girit'te bulunmuş ve oradan da Güney Ege'yi geçip, Küçük Asya'nın güneybatı ucu olan Rodos'a kadar ulaşmıştır.

Bir başka farklı lehçe de İon lehçesidir. İlk olarak Peloponnesos'un kuzeydoğusundaki Attika'da ve ona komşu ada Euboia'da ortaya çıkmıştır. Atinalılara göre bölge on ikinci yüzyıl boyunca süren kaostan büyük ölçüde etkilenmeden kalmıştır, fakat yaygın bir yıkımın işaretleri olmasa bile, defin âdetlerinde, çanak çömlek tarzlarında ve demir işlemeciliğinde görülen kültürel değişimlere ilişkin arkeolojik kanıtlar var. Mykenai Uygarlığı'nın her yerde olduğu gibi burada da çöktüğü sanılıyor. Onuncu yüzyılda Küçük Asya'ya doğru, sonradan İonia olarak anılacak kıyının merkezi bölümünde koloniler kurup yerleşen ve İonca konuşan insanların göç ettikleri görülür. Boiotia ve Tesalya ovalarından gelme bir diğer lehçe olan Aiol ise, Küçük Asya sahil şeridinin kuzeyinde yaygın olarak konuşulur. Bu göçlerin sonucunda Ege, aralarındaki ilişkinin denizi boydan boya geçmek zorunda olan tüccarlar, zanaatkârlar ve gezgin şairler sayesinde korunabildiği, Yunan yerleşmeleriyle çevrelenmiştir.

Karanlık Çağların her anlamda bir suskunluk dönemi olduğunu söyleyen geleneksel görüşe, son yıllarda, Yunan anakarasına hâkim konumdaki Euboia kıyısında gelişmiş bir Yunan yerleşmesi olan Lefkandi'den çıkarılan bulgularla da karşı çıkılmıştır. Burası, kalıntıları İÖ 2000'e dek uzanan antik bir sitedir. On ikinci yüzyılda kısa bir süre için terk edilen bölgeye İÖ 1100 civarında tekrar yerleşildiği görülür ve site 825 civarındaki gerilemesine kadar canlılığını sürdürmüştür. Mezarlarındaki altından anlaşılan Lefkandi'nin zenginliği, Kıbrıs'la ve Levanten sahilindeki Fenikelilerle yapılan ticaretten sağlanmıştır.

Lefkandi'deki bulguların içinde en umulmadık olanı, altınlarla donatılmış kadının yanı sıra dört atıyla birlikte, fakat cesedi yakılarak gömülmüş bir yerel liderin, bir 'kahraman'ın mezarıdır. Mezar geniş bir yapının daha sonra üzeri toprakla kaplanmış apsisinde[3] yer alır. (diğer arkeologlar gömütün daha önceden var olan bir binanın içine kazıldığını ileri sürseler de, kazı sorumlusu Mervyn Popham'ın görüşü budur.) Defin İÖ 1000 ile 950 arasına tarihlendirilir. Lefkandi hakkında son ulaştığımız bilgiler, kentin belki de erken dönem Mykenai uygarlığı zamanında savaşçı kabile reislerinin ender bir yerleşim yeri olarak vakit geçirdikleri, neredeyse eşsiz bir kent olduğunu gösteriyor. Atina, Knossos ve Tiryns gibi arkeolojik değeri olan belli başlı sitelerle karşılaştırıldığında, Lefkandi mezar eşyalarının zenginliği bakımından en az elli yıl öndedir.

Geç onuncu yüzyıl doğuyla yapılan ticaretin yeniden canlandığı bir dönem olarak da görülür. 5. Bölümde ileri sürülen ve Fenikelilerin yayılmalarıyla birlikte başlayan bu canlanmayı, onların Asurlu efendilerine haraç vermek için zorunlu olarak yaptıkları ticaret başlatmış olabilir. Hemen hemen 850'den bu yana Euboia adasındaki Yunanlı tüccarların ticarete katıldıklarına ilişkin daha fazla delil var. 825 civarında ise, Levant sahilinin kuzeyinde bulunan Orontes (bugün Asi) nehrinin ağzındaki al-Mina limanından yapılan ticarette, (orada yaşayan Yunan toplumundan mı yoksa Levanten tüccarların Yunanlılarla olan bağlantılarından mı olduğu hâlâ tartışılan) kalıcı bir Yunan etkisi göze çarpar. Doğu dokumalar, fildişinden oyma ya da değerli metallerden döküm eşyalar, aynı zamanda demir cevheri ve diğer metaller gibi lüks mallar sağlamıştır. Ticaretteki bu yeniden canlanma, Yunanistan'ın ve Ege'nin istikrarlı yapısı sonucunda refahın artması ve bir kez daha sağlanan tarımsal zenginlik fazlasıyla açıklanabilir. Yunanlılar ithal ettikleri lüks malların karşılığında, kuzeyden yakalayıp getirdikleri köleleri gemilerle doğuya taşımış olabilirler.

3) Apsis ya da apsid: Bir tapınakta doğrultu belirleyen [altarı içeren], yarım daire ya da çokgen biçimli ve yapı dışına taşan bölüm. (ç.n.)

Sekizinci Yüzyıl 'Rönesansı'

Sekizinci yüzyılda çok daha çarpıcı bir dönüşüm yaşanmıştır. Anakara Yunanistan birdenbire hızlı bir sosyal, ekonomik ve kültürel değişim evresine girer. Yaşanan değişimlerden biri de, örneğin Attika'da kaydedilen mezar sayılarındaki çoğalmaya istinaden, yoğun nüfus artışıdır (mezarların günümüze ulaşmasını belirleyen birçok etken arasında, kanıt özellikle gerçek büyüme hızlarının hesaplanmasında kullanıldıysa, büyük bir dikkatle değerlendirilmiş olmalı). On ikinci yüzyıldan beri ekilmemiş olan toprak, artık yeniden işleniyordu. Zenginliğin artışıyla birlikte metal işçiliği canlanmıştı. Gemi yapımındaki artış, dış dünyayla bağların yeniden kurulduğunu ve geliştiğini anlatır. Dokuzuncu yüzyılda, Yunanistan dışında nadiren rastlanan Yunan çömleği, sekizinci yüzyılla birlikte tüm Akdeniz'e yayılmış, seksenden fazla sitede örneğine rastlanmıştır.

Karanlık Çağın başlarında ince el sanatlarını sürdürebilmek için birkaç kaynak vardı. Dokumacılık önemli olmuş olabilir fakat giyim kuşamla ilgili tüm izler silinmiştir. Bununla birlikte çömlekçilik yaşamayı sürdürmüştü. Bu dönemin en güzel örnekleri Atina'dan ve çevresindeki Attika ovalarındandır. Protogeometrik dönem olarak adlandırılan İÖ 1050-900 arasında, Atina kavanozları birdenbire büyürken, Mykenai modellerinin kalıcı etkisinin kaybolduğu görülür. Tipik vazo çapı genişler ve süslemeler daha düzenli ve daha kaliteli hale gelir. Vazoların boynu daha uyumlu olması için pergelle çizilmiş yarım dairelerle süslenir. Bu tarz Yunanistan'ın bütününe yayılmaz. Yine Atina tarafından 900 civarında başlatılan Geometrik dönemde, (muhtemelen dokuma desenlerinden alınan) doğrusal süslemeler egemendir. Ressamlar tasarımların düzeni konusunda öyle saplantılı hale gelmişlerdir ki, dokuzuncu yüzyıl ortalarında vazoların üzerleri geometrik desenler, zigzaglar, gamalı haçlar ve sonsuz çeşitlilikteki motiflerin düz kenarlarıyla dolmuştur. Bu üslup da yine bölgesel atölyelerle sınırlı kalır; Euboia ve Kyklad Adaları da dahil olmaz üzere, birçok bölgede, neredeyse bu üsluptan iz yoktur. Tamamen eksik olan şey ise simgesel anlatımdır. Bunun tek istisnası Lefkandi'dir. Burada, onuncu ya da dokuzuncu yüzyıldan kalma bir kentauros bulunmuştur, ki insan-at birleşimi yaratığın erken dönemdeki bu şaşırtıcı temsili, Geç Yunan sanatında çok yaygın kullanılacaktır.

Bu figürlerin çömlekler üzerinde yeniden ortaya çıkması ancak sekizinci yüzyıl ortalarına rastlar ve daha sonra sadece tek bir bağlamda, Atina'daki Dipylon Kapısı mezarlığında çok büyük cenaze kapları bulunur. Dipylon ustası olarak bilinen ve 770 kadar erken bir tarihte çalıştığı düşünülen zanaatkârın eserlerindeki figürler tıka basa süsleme motifleriyle doludur. Tek bir kabın üzerinde yüz kadarı olabilirdi. Bunlarda yalnızca ölümle bağlantılı sahneler

betimlenmiştir. Bir tabutun içindeki cesedin çevresinde yas tutan insanlar ile karada veya denizdeki bir çarpışmada dövüşen savaşçılar. Cenaze kapları bir buçuk metrenin üzerindeki boylarıyla çok büyüktür. Bunlar, aristokrat ailelerin sadece anıtsal olarak kullandığı ve ölenlerin kahramanlıklarını yüceltmek için bizatihi kendilerinin yarattığı kederli hatıraları içerir. Dipylon ustasının çalışmaları hâlâ Geometrik dönem geleneği içinde düşünülse de (figürler simetrik olarak tasarlanmış ve düzenlenmiştir), ileriye doğru atılmış önemli bir adımdır. Bu çalışmalardan, gerçek olayların ya da mitosların çömlekler üzerinde canlı bir biçimde hikâye edilmesi olan, Yunan sanatının en büyük üsluplarından biri doğmuştur. Dipylon ustası bir öncü olarak kalmış, onun yaklaşımı 725 civarında kaybolmuştur. Bununla birlikte, insan biçimleri çömleklerin üzerinde hemen hemen 700'lerden başlayarak yeniden görülmeye başlanır.

Bu dönemin aynı ölçüde önemli bir başka olayı da, Yunanistan'a okuryazarlığın gelmesidir. İlk Yunan metinlerinin yazıldığı Lineer B, hecelerden ibaretti ve bunun için seksenin üzerinde farklı hece gerekliydi. Öte yandan on beşinci yüzyılda, Doğu Akdeniz'de Levant memleketlerindeki Sami kültürleri arasında alfabeler doğmaya başlamıştı. Sekizinci yüzyıldaki bir Yunan toplumu, muhtemelen al-Mina'daki, Fenike alfabesini aldı ve Yunan okuryazarlığının yeniden doğuşunu destekledi.

Özellikle gittikçe devingen bir hale gelen bir toplum için okuryazarlığın faydaları açıktır: sahip olunan şeylerin kişisel bir adla belirtilmesi, ticari kayıtların tutulması ve malların listelenmesi. Bütün bu ihtiyaçlar için sessiz harflerden oluşan uygun bir alfabe yeterlidir. Sözcüklerin kullanım alanı sınırlıdır ve konuşma akıcılığı gerekmez. Bununla birlikte muazzam bir anlam dönüşümü içinde Yunanlılar, Fenike alfabesinin bazı sessiz harflerini, hiçbir kullanımı olmayan sesli harfler olarak kullandılar. Duydukları bazı sessiz Fenike harflerini seslilerin temsili olarak düşünmüş ve sessiz harfleri bu bağlamda kullanmış olabilirler. Bunun anlamı, gerçekte herhangi bir sesin yazıda temsil edilebilmesiydi. Yedinci yüzyıl yazısından günümüze kalmış bazı örnekler (ki sadece Atina'da 150'den fazla örnek bulunmuştur), bu gelişimin hemen ardından, yazının, kişiye özel mühürler, halk kitabeleri, ithaflar ve boyanmış kapların üzerindeki 'manşetler' olarak çok çeşitli bağlamlarda kullanıldığı görülür. Mabetlerdeki bazı yazılar, kendi başına kutsal bir değere sahip olduğu sanılsın diye tanrılara adanan çanak çömlek parçalarının aralarına eklendiği izlenimini verir. Yazının aynı zamanda, bir mezar taşına yazıldığında örneğin, kişinin hatırasını ebedi kılmak anlamında kullanıldığı da görülür.

İtalya'nın batı sahilinde, açıktaki Ischia adasındaki Yunan ticaret kolonisi Pithekusai'de bulunan ve çok erken dönem bir Yunan vazosunun üzerindeki yazıda, vazonun Nestor'a ait olduğu ve içindekinden içenlere cinsel şehvet vaat ettiğine dair üç satırlık bir şiir bulunur. Vazo 720 civarına tarihlendiril-

mektedir. Nestor Homeros'un kahramanlarından biridir ve şair Homeros'a atfedilen iki büyük epik şiir olan *İlyada* ve *Odysseia*'nın muhtemelen bu dönemi anlattığı biliniyor. Fakat destanların gerçekten de bu tarihlerde yazılıp yazılmadıkları ise bilinmiyor.

Homeros

İlyada ve *Odysseia*'nın yüzyıllardır söylenegelmiş şarkılardan ibaret olduğu, artık üzerinde genel olarak uzlaşılan bir konudur. Yunan dünyasını salon salon, çiftlik çiftlik dolaşan ve şiirle kurulan iletişim sanatını bilen müthiş bellekli bu adamlar, şarkıcılardı. Balkanlar'da yapılan araştırmalar, özellikle Amerikalı bilim adamı Milman Parry'nin bu yüzyılın erken dönemini araştıran çalışması, bu tür şarkıcıların ne denli müthiş bir yeteneğe ve incelikli bir tekniğe sahip olduklarını ortaya çıkarmıştır. *Odysseia* ve *İlyada*'nın pek çok dizesini ezbere bilen bir Bosnalı Müslümana rastlandı. Şarkıcıların güvendikleri sadece hafızaları değildi. Bu geleneğin hâlâ yaşayanlarca kaydedilmiş bir dizi örneği, bu şarkıcıların öyküleri asla aynı biçimiyle tekrar etmeyen, temaları sürekli geliştiren olağanüstü bir doğaçlama yeteneğine sahip insanlar olduklarını gösteriyor.

Şarkıcı halk hikâyelerinden esinlenebilir, fakat aynı zamanda onun şarkısı dinleyenlerce de biçimlendirilir. Geçimi, dinleyicilerin merakını alev ışığıyla an be an, hatta gün be gün canlı tutabilecek yeteneğine bağlıdır. Dinleyenlerin beklentilerini hissedecek ve buna göre doğaçlama yapabilecek bir içgüdüye sahip olmalıdır. Birçok farklı kültürde ulusal kahramanların öykülerini işitmek temel gereksinimdir. Sümerlerin *Gılgamış Destanı*, Roland'ın Şarkısı ve Charlemagne döneminin diğer epik şiirleri, Arthur ve şövalyelerinin destanları, *İlyada* ve *Odysseia*'da olduğu gibi aynı gelenekten gelirler. İlk yazılı uyarlama genellikle, tanımlama iddiasında bulunduğu olaylardan yüzlerce yıl sonra, tarihi olaylarla olan bağlantıların gevşediği dönemlerde ortaya çıkar. (İlk kez İÖ 1150'de yazıya dökülmüş *Roland'ın Şarkısı* üzerine yapılan incelemede, şarkının yazılı uyarlamasında yansıttıldığı iddia edilen sekizinci yüzyıl olaylarının büyük ölçüde çarpıtıldığı görülmüştür.)

Parry'nin göstermeye çalıştığı, her şarkının yapısının ve iç tutarlılığının zamanla nasıl katılaşıp güçlenmiş olduğuydu. Şarkıcı büyük ölçüde, 'hızlı koşan Akhilleus' ya da dizenin bütününü düşünürsek –'Erken doğan gül kokulu parmaklı zuhur ettiğinde'– gibi, şiirin ölçüsüne uygun ve özellikle çizdiği resmin bir sonraki sahnesini düşünmek için molaya ihtiyaç duyduğu her sefer tekrar tekrar kullanabileceği, çok sayıdaki betimlemeye güvenirdi. Kompozisyonda denetlenen, şiirin etkisini ve ritmini sürdürebilme gereksinimiyle, şairin be-

timlemeler arasındaki olanaklı boşlukları doldurabilmek için seçtiği sözcüklerin, sadece güzel hisler uyandırması zorunluluğundan çok, şiirin veznine uygun olmasıydı. Şair, ahenkli bir öykü anlatmak yerine, şiirin neredeyse törensi ciddiyeti ve vurguları sayesinde yaratılan coşkulu havayı koruyabilmek için, yukarıdakilerin tümüyle ilgilenirdi.

Sonuç olarak, destanların ezberden okunan bölümleri, modern bir dinleyici için yeniden yaratılması çok zor olan, coşkulu görev ve sorumluluklarla dolu olaylardan seçilmeliydi. Dünya üzerindeki geleneksel kültürleri yansıtan oyunlar konusunda uzmanlaşmış İngiliz tiyatro müdürü Peter Brook, 1970 yılında İran'ın uzak köylerine tiyatro topluluğuyla birlikte çıktığı turneyi anlatır. Buralarda Taziye geleneği hâlâ yaşatılmaktadır. Taziye, ilk İslam peygamberlerinin şehitliğiyle ilgili gizemli oyunlardır. Brook'un da izlediği oyun bir müzisyen tarafından yönetilmiş ve müzisyen dinsel şarkısına başladığında Brook şarkıyı kaydetmiştir. 'Onun coşkusunun kendinden başka bir nedeni yok. Sanki işittiğimiz onun babasının sesi ve babasının sesi de onun babasının, babasının, babasının. Orada dineliyor, bacakları ayrık, güçlü, bütünüyle kendinden emin ve sanki tiyatromuz için yeniden vücut bulmuş bir figür o, daima hepsinin en ele geçmezi, bir kahraman.' Oyun ilerleyip başkarakterin ölme vakti geldiğinde, bu sahneyi önceden bilen köylüler tasvire başladılar. 'Dudakların titrediğini gördüm, eller ve mendil ağızlara saplanıp kaldı ve feveranın incelikle işlediği elemli yüzler. Önce yaşlı erkekler ve kadınlar, ardından çocuklar ve bisikletli genç adamlar, hepsi birden hıçkırıklarla ağladılar.' Kendisini bütünüyle gelenekleriyle bir tutan toplumda, bir an için, Brook'un düşündüğü 'iç yankı'yla karşılaşıldı. Aynı şey Karanlık Çağ Yunanistan'ındaki dinleyicilerin de başına gelmiş olabilir.

Destan bir tutarlılığa ve uyuma ulaştıkça, muhtemelen gelişimle paralel akıp giden yüzyılların ardından bir an gelir ve destan o toplumun kültürel mirasının parçası oluverir; daha sonra, onu gelecek kuşaklar için çok daha belirgin bir formda koruma dürtüsü uyanır. Bu noktada sonuncu yazar 'Homeros', *İlyada* ve *Odysseia*'yı birbirine açılan pasajları ve hepsinin üstünde sağladığı yoğunluğuyla tutarlı bir hale getirir. Homeros kimdir hâlâ bilinmiyor ve muhtemelen hep böyle kalacak: İki destanı da nihai biçimlerine getirenin aynı kişi olduğu bile kesin değil. Gelenek onu, Khios (Sakız) adasının ya da yakınındaki sahil kenti Smyrna'nın (İzmir) bir yerlisi olarak yarattı, fakat daha yakın zamanlara ait tahminler, şiirlerin son biçimlerine egemen olan İon lehçesinin, doğu Ege yerleşimlerinden ziyade Batı İonia'nın, muhtemelen de Euboia (Eğriboz) adasının yerli dili olduğunu gösteriyor. Şiirlerin içinde yer alan bazı sözcükleri ve betimlemeleri kimi bilim adamları ta Mykenai dönemine tarihlendiriyor; hatta 5. Bölümde bahsedildiği üzere, Yakındoğu destanlarıyla bile bağlantılar olabilir.

Neden *İlyada* ve *Odysseia*'yı yazıya geçirerek kaydetme isteği duyulmuştur? Şarkıcılar aristokrat beylerin ve maiyetlerinin olduğu bir dünyada, *Odysseia*'da tanımlanan ve Phaiakların sarayında Odysseus'un konukseverliği aradığı bir dünyada dolaştılar. Sekizinci yüzyılın hızla değişen dünyasında gelenek-lerinin tehdit altında olduğunu hisseden aristokratlar, belki de kendi miraslarını yazıya dökerek korumaya çalışan gezginlerdi. Sesli harflerin gelişmesi bu süreci kolaylaştırmıştır.

İlyada ve *Odysseia*'nın konuları birbirinden farklıdır; fakat ikisi de, Yunanlıların (Homeros onlara Akhalılar der) Troya kralı Priamos'un oğlu Paris'in kaçırdığı Sparta kralı Menelaus'un karısı güzel Helen'in peşinden, denizaşırı Troya kentine yaptıkları yolculuğu anlatan bildik hikâyenin bölümleridir. Troya bir hileyle düşmeden önce, hayatta kalan Yunanlı kahramanların çok özledikleri eşlerinin ve ailelerinin yanına, yurtlarına doğru yola çıkmalarına kadar, kuşatmalar ve savaşlarla dolu on yıl geçer.

Gelenek, Troya Savaşı'nı şiirlerin ilk olarak yazıldığı sekizinci ve yedinci yüzyıldan çok önceye, Mykenaililer dönemine yerleştiriyor. Bir grup Mykenai kabile reisinin adamlarıyla birlikte Küçük Asya kıyılarına yaptığı böylesi zor bir yolculuk, Mykenai yayılmacılığının saldırgan doğasıyla yakından ilişkilendirilir. Troya, Karadeniz'e girişin hemen güneyindeki kıyıda refah içinde bir yerleşimdi ve kuşkusuz boğazı kontrol edebilen konumuyla tamahkâr Yunan savaşçıları için potansiyel bir hedef durumundaydı. Kentin yıkımlarının, Mykenaililerin en geniş çapta yayıldığı on beşinci ve ardından on ikinci yüzyılda olduğunu gösteren kanıt bile var.

Bununla birlikte, bu yıkımların Mykenaililerle bağlantısına dair hiçbir kanıt yok (kanıtlardan hemen hemen kesin olanı, yıkıma bir depremin yol açtığı). Destanların özünün, yurtlarından çok uzakta savaşmış insanların olduğu, akınların ve kuşatmaların yaşandığı Mykenai çağının, bir dönemdeki yaygın hatıralarını koruyor olması daha güçlü bir olasılık. Unutulmaması gereken bir nokta da, Mykenai döneminden çok daha sonrasına ait birtakım eklemelerin olabileceğidir. Euboia'nın rakip Yunan kentleri arasındaki Levanten Savaşı, sekizinci yüzyılın son çeyreğinde Yunan dünyasını hiziplere bölmüştü ve Homeros ile dinleyicilerinin zihninde muhtemelen hâlâ canlılığını koruyan bu deneyim, halkın belleğindeki daha erken döneme ait olaylar ve anılarla birlikte pekâlâ yeniden dokunmuş olabilir.

Homeros'un *İlyada*'da betimlediği dünya vahşetin dünyasıdır ve sunumu çoğunlukla insanı dehşete düşürür. Şiirin büyük bölümü, Yunanlılar ile Troyalılar arasında kentin surları önünde devam eden savaşta sürekli yaşanan geri çekilmeler ve akınlardan oluşur. Destan, Yunan savaş kahramanlarından Akhilleus'un öfkesiyle başlar. Yunanlıların lideri Agamemnon, ödül olarak kazandığı kızı bırakması için Akhilleus'u zorlamıştır. Gerçek soru onurdur.

Gururlu Akhilleus, yetkisini tanrıların otoritesinden daha az gördüğü bir kişi tarafından bu yolla küçük düşürüldüğünü hisseder. Savaşmayı reddeder, Yunanlıların yıkımını bile dilediği olur. Priamos'un oğlu, büyük savaş lideri Hektor'un komutası altındaki Troyalılar, Yunanlıları gemilerine kadar püskürttüklerinde, Akhilleus silahlarını arkadaşı Patroklos'a verecek kadar yumuşar. Patroklos öldürülür ve bu durum, sonunda Akhilleus'u öç almaya iter. Akhilleus savaşta önüne çıkanı insafsızca kesip biçen bir makine gibidir. Hektor'u öldürür, onu savaş arabasının arkasına bağlayıp sürükler. Zaferi üzerinde derin düşüncelere daldığından, oğlunun ölüsünü almak için bir gece tek başına gelen yaşlı Kral Priamos, Akhilleus'un huzurunu kaçırır. Yaşlı adamla oturup konuşurlar ve sonunda savaşın acınacak halini anlayan Akhilleus için, şan ve şöhrete rehberlik eden vahşet ve öldürme mitosu çöker. Yakında öleceği zaten kendisine anlatılmıştır ve Priamos'un varlığı, ölümünün kendi yaşlı babasını nasıl etkileyeceğini kavramasını sağlar.

Odysseia'da, savaş kazanılmış ve Yunan savaş liderlerinden Odysseus, yurdu İthake'nin yolunu tutmuştur. Şiir, Odysseus'un sadık karısı Penelope ile açılır. İthake'deki sarayları, Penelope'yi eş almayı uman kaba taliplerin kuşatması altındadır. O ise Odysseus'un Troya'da hayatta olduğu ummaktan vazgeçmemiştir. Kocası hayattadır ama tanrıça Kalypso tarafından tuzağa düşürülüp alıkonur. Nihayet Zeus, Odysseus'u serbest bırakması için tanrıçayı ikna eder, fakat bu kez de kin güden deniz tanrısı Poseidon, fırtınada Odysseus'un gemisini parçalar. Odysseus, en sonunda Phaiakların toprağına ulaşır, Kral Alkinoos'un kızı Nausikaa Odysseus'u kurtarır, yıkar ve giydirir. Odysseus, sarayda konukseverlilikle karşılanır, oyunlar ve şiirlerle hoşnut edilir; Odysseus da Troya'dan ayrıldıktan sonra başından geçen serüvenleri anlatır. Bu öykülerde, kendisinin ve adamlarının tepegöz Kyklopslar tarafından yakalanmaları, Seirenlerin onu büyülemesi ve Skylla canavarıyla Kharybdis girdabı gibi iki dehşetin ortasında kalışları yer alır. Phaiakların konukseverliğiyle yeniden eski gücüne kavuşan Odysseus, nihayet İthake'ye doğru yola koyulur. Bir dilenci kılığında karaya çıkar, fakat kısa zamanda kim olduğu, sadık köpeği Argos ve yaşlı dadısının da aralarında olduğu, onu uzun yıllar öncesinden tanıyanlarca anlaşılır. *İlyada*'daki kadar vahşi bir sahneyle taliperi yok ettikten sonra, orta yaş aşkının etkileyici manzarası eşliğinde, nihayet Penelope ile bir araya gelir.

Destanın dünyası, birçoğu doğrudan tanrıların soyundan gelen süper-insan kahramanların dünyasıdır. Ne vakit onlardan biri savaş sahnesinde ortaya çıksa, cesareti sayesinde olayların bütün çehresini değiştirebilir. Akhilleus, dur durak bilmeksizin yüzlerce insanı öldürebilen biri olarak betimlenir. Ne var ki, kahramanlar bile ölür. (Onlarla ölümsüz tanrılar arasındaki temel fark budur.) Hektor ve Patroklos'un ölümleri *İlyada*'nın konularından ikisidir;

Akhilleus'un çok yaklaşan ölümü de sezilir. Homeros kahramanlarını yaşamdan sonranın olasılıkları içinde bile sunmaz, kaldı ki onları en muğlak biçimlerinde göstersin. *İlyada*'nın tümünde olup biten ve tragedya yazarı Sophokles tarafından üç yüzyıl sonra geliştirilen vurgu, savaşın haysiyetli yüzündeki tanrısallığı koruyan onurdur. 'İyi' bir adam, savaşta güç, hüner ve cesaret gösterendir. Bununla birlikte Homeros'un kahramanları soğukkanlı İngiliz erkekleri gibi katı değildir. Düştükleri kötü durumda duygularını açığa vururlar. Arkadaşları öldüğünde hıçkırıklara boğulur, sahipsiz kalan eşlerinin ve çocuklarının başlarına gelecekleri düşünüp kederlenirler.

Homeros'un diğer bir çekiciliği de, savaşa karşın içinde derli toplu bir ev yaşantısının sürüp gittiği, gündelik hayatın huzuruyla dolu başka bir dünyayı sunabilmesidir. Troya savaşının ortasında bile gündelik hayatın atmosferi korunur. Priamos'un sarayı, 'taraçalar ve cilalanmış taştan yapılma sıra sütunlarıyla çok geniş inşa edilmiştir' ve mahzenlerin derinliklerinde büyük hazineler bulunur. Kent sakinleri arasında nezaket ve incelik hüküm sürer. *Odysseia*, aristokrat salonlarındaki konukseverliğin sunumu için daha elverişlidir, yerel beylerin aralarındaki ilişkiler, ziyafetler ve lüks armağanlar –bronz kazanlar, zarif kumaşlar, altın ve gümüş– verilerek sürdürülen ritüellerdir. Konuk buyur edilir ve ağırlanır. Hizmetçi kızlar tarafından yıkanır, temiz elbiseler giydirilir ve doyurulur. Daha sonra hikâyesi saygıyla dinlenir ve ardından konuk için verandaya yatak serilirken evin beyi ve ailesi kendi yatak odalarına çekilirler.

Bu evlerde kadınların etkisi güçlüdür. Evi çekip çevirmede temel bir rol oynarlar; dokumayı ve buğday öğüten hizmetçi köleleri denetler, ambarlara göz kulak olur ve çocuklarını büyütürler. Kahramanlar, canları sadece sevişmek istediğinde, aristokrat eşlerine saygıyla yaklaşırlar. Örneğin, Penelope kocasıyla bir çeşit duygusal eşitliğe sahiptir. Sevişmeden önce baş başa konuşurlar, toplumun yüksek tabakasından iki arkadaş gibi sıcak bir yakınlığı paylaşırlar (fakat Telemakhos annesine karşı saygıda kusur eder). Phaiak kralı Alkinoos'un karısı Arete, dünyadaki başka hiçbir kadının yüceltilmediği kadar, kocası tarafından onurlandırılmış olarak tasvir edilir. 'Her zaman olduğu gibi, Alkinoos ve çocukları ile ne zaman kentte gezintiye çıksa onu bağlılık sözleriyle selamlayan, ona gözlerini dikip tanrısal vasfı olan biriymiş gibi bakan buralı insanların onur payı Arete'nindi, çünkü o saf bir bilgelikle doluydu.'

Ne var ki, yerleşik bir hayatın olmadığı vahşi bir çağda, kadınların kocalarının korumalarına bağlı olduklarından kuşku duyulamaz. *İlyada*'daki en yürek parçalayıcı sahnelerin bazıları, Hektor'un karısı Andromakhe'nin akıbetinin ayırdına varmaya başladığı bölümlerdir. Eğer Hektor ölecek olursa, o da muhtemelen esir düşecek ve köle cariye olarak bir Yunan savaşçısı soyluya gönülsüzce hizmet edecektir. Penelope de yalnızdır. Oğlu Telemakhos erişkin bir erkek olmanın eşiğindedir, fakat henüz annesini ısrarcı taliplerine karşı yete-

rince korumaktan uzaktır. Penelope, içlerinden birini koca olarak kabul etmeyi ertelemek için kendi hilesine güvenir ve bu durum, Odysseus'un (Telemakhos'un da yardımıyla) taliplerin hepsini birden öldürdüğü zaman çözüme kavuşur.

Barışın ve savaşın birbirine geçtiği, çoğunlukla iç içe dokunduğu sahneler, doğal dünyanın kendisidir. Homeros hiçbir zaman gündelik hayatın âhengini unutmaz, sahnede arka planı daima deniz, güneş ışığı ve yıldızlar oluşturur. Troya'nın dışında, Yunan orduları gece vakti ateşin başında yatarlar:

> Hava aniden rüzgârsız bir dinginliğe gömüldüğünde, geceleyin ayın etrafında parıldayan yıldızlar bütün ihtişamıyla ışıklar saçarken... gözetleme noktaları göze çarpar; sarp kayalıklar ve derin vadiler, yüksek göklerden sonsuz aydınlık bir hava patlar; yıldızlar ışıl ışıl yanar ve çobanın kalbi zaferden coşar – gemilerle Ksanthos'un (nehir) köpürerek çağladığı yerler arasında bir sürü ateş yanar.

Odysseia'da, Odysseus'un İthake'ye doğru son yolculuğuna çıkmak için sabırsızlandığı anı anlatan *par excellence* bir özlem şiiri vardır:

> Odysseus epeydir batması için sabırsızlandığı parlayan güneşin karşısında duruyor, evine doğru yola koyulmaya can atıyordu. Bütün gün tarlayı iki kızıl öküze bağlı sabanıyla sürerken, akşam yemeğini özleyen bir adam gibiydi, gün ışığı yittiğinde müteşekkirdi, nihayet evine, yemeğine doğru topallayarak yürüyebilirdi.

İlyada ve *Odysseia*'da başrolü tanrılar oynar. Homeros onları evleri olan Olympos Dağı'nda birbirine sıkı sıkıya bağlı bir aile olarak sunar: Zeus ve karısı Hera, çocukları savaş tanrısı Ares ve Hephaistos[4] ile Zeus'un diğer ilişkilerinden Apollon ve Athena. Bununla birlikte bu tanrılar, nadiren uyum içinde çalışırlar. *Odysseia*'da, Athena Odysseus'u koruyan bir tanrıça gibi görünürken, Zeus'un kardeşi Poseidon büsbütün Odysseus'a karşıdır ve onu bozguna uğratmaya çalışır. *İlyada*'da tanrılar çok daha tek yanlıdır. Hera ve Athena Troyalılara karşı vahşice bir tutum sergilerken, Apollon onların safında yer alır. Tanrılar tuttukları yolda birbirlerine karşı vicdansız da davranabilirler. Hera Zeus'la sevişerek onu yorar, böylece Zeus uyuyakaldığında o da entrikalarıyla savaşa müdahale edebilecektir.

4) Hephaistos sanatın ve işçiliğin üstünlüğünü simgeleyen bir tanrıdır, topal ve çirkin olmasıyla da Olympos tanrıları arasında tektir. Fakat her türlü madeni eritip olağanüstü güzellikte eserler yaratmayı başarır. Demirci Tanrı ya da Ateş Tanrısı olarak da anılır. (ç.n.)

İnsanlar kurbanlar vererek tanrıları etkilemeye çalışırlar, fakat onları dinleyip dinlememek tanrıların bileceği bir iştir ve canları istediği zaman insanların arasındaki olaylara müdahale etme güçleri vardır. *İlyada*'da, Patroklos'un ölüm kararını veren Apollon'dur, diğer taraftan tanrılar Hektor'un korunması için araya girmemeyi yeğlerler. Ne var ki, tanrılar da tamamen güçlü değillerdir. Yunanlılar açıklanamaz her doğal olayın Olymposlu tanrıların işi olduğuna inanmazlar, geleneksel olarak tanrıların en güçlüsü olan Zeus bile *İlyada*'da, Troya için savaşan oğlu Sarpedon'u korumayı başaramamıştır. İnsanların daha serbest davranabilecekleri bazı boş alanlar bulabilmeleri ve kendi davranışları için sorumluluk alabilmeleri, tanrıların bu mutlak olmayan güçleri sayesindedir. Bir keresinde adamlarına karşı gaddarlığı yüzünden Zeus'u azarlayan Agamemnon'da olduğu gibi, bile tanrılara saldırmakta özgürdürler.

Hesiodos

Yunanlıların dinsel konularda tanrılara bağımlı, sefil ve daha ilkel geleneklerden ayrılmış, hatta bunu aşabilmiş olmalarının bilincine, çağdaş bir Homeros olan şair Hesiodos'un şiirlerinde rastlanır (normalde İÖ 700 civarına tarihlendirilir). Homeros'un aksine, Hesiodos kendisiyle ilgili bazı biyografik ayrıntılar verir. Babası denizi aşarak, Yunanistan anakarasında Hesiodos'un da doğmuş olduğu Boiotia'ya göç etmiştir. Ailenin sınırlı mülkü ağabeyiyle kendisine miras kaldığında, hemen kendi payları üzerinde kavgaya tutuşurlar. Hesiodos, insanın iyiliğine inanmayan, kır yaşantısının deneyimleriyle katılaşmış ve kadınlara karşı köklü önyargıları olan kötümser bir figür olarak çıkar karşımıza.

Hesiodos'un günümüze ulaşmış ilk çalışması *Theogonia*'dır (Tanrıların Doğuşu). Hesiodos'un kelimeleriyle söylersek, bu çalışmanın amacı, 'tanrıların inayeti kadar, tanrıların, yeryüzünün, nehirlerin ve fokurdayıp köpüren dalgalarıyla engin denizlerin ve parlayan yıldızların, gökteki geniş cennetin ilk kez nasıl var olduğu anlatmak'tır. Homeros, Olympos Dağı'ndaki tanrıları sanki daima var olmuşlar gibi sunarken, Hesiodos bizatihi yaradılışa etki edebilmek için çok daha gerilere gitmek ister. Bununla, Yunan geleneklerini betimlemez, fakat doğunun yaradılış efsaneleri ile kendi öyküleri arasındaki paralellikleri gösterir. Gökyüzü tanrısı Uranos ve yeryüzü tanrıçası Gaia gibi ilkel ve dehşetli tanrıları akla getirir. Aralarındaki ilişki vahşet doludur ve bir seferinde oğulları Kronos, babasının cinsel organlarını keser. Denize düşen organlar kan ve sperma içinde yüzerlerken, bu karışımdan aşk tanrıçası Aphrodite doğar (Botticelli'nin ünlü *Venüs'ün Doğuşu* (Aphrodite'nin Roma uyarlaması) resminin okuyucularının bile tahmin edemeyeceği bir kavrama biçimi).

Bizzat Kronos, Zeus'un liderliği altında yüce hükümdarlıklarını kurabilmek için Uranos ve Gaia'nın çocukları Titanlarla savaşmak zorunda kalan Olymposlu tanrılara babalık eder. *Theogonia*, cennetten ateşi çalan insanlığın savunucusu Prometheus mitosu gibi, Zeus'un insanlardan aldığı öç ve Hesiodos'a göre kadının yaradılışı ile diğer mitoslarla iç içe geçer. Hesiodos, Homeros'un el sürmeden bıraktığı insan ruhunun derinliklerindeki karanlığı da anlamaya çalışır.

Hesiodos ayrıca, çok farklı bir şiir olan *İşler ve Günler*'in yazarı olarak bilinir. Eserin temalarından biri, yaşanan sefil demir çağına gelene dek altın, gümüş, bronz ve kahramanlar çağından geçilerek ulaşılan tarih kavramıdır. Ağabeyi ile arasındaki arazi çekişmesine özel vurgularla değindiği şiirinde, Hesiodos ahlaki değerlerin yozlaşmış olduğu bir çağı tartışır; bu, zengin arazi sahiplerinin savunmasız yoksul köylüleri tahakküm altında tuttukları bir çağdır. (Hesiodos'un Doğunun bilge edebiyatı hakkında yazdığı, içinde kendisini ve ağabeyini iyi ve kötü diye kişiselleştirerek sunduğu tartışılmıştır. Bir bütün olarak çalışma, dinsel bir çerçeveye sahiptir.) Bununla birlikte her şey umutsuz değildir. Adalet olasılığı, yani *dike* vardır ve normalde insanın çektiği acılara kayıtsızmış gibi görünen Zeus, Hesiodos tarafından adaletin koruyucusu olarak yardıma çağrılır. Hesiodos insanoğluna çok çalışmayı önerir (burada Mısır Orta Krallık metinlerinin yansımaları görülür), ki tanrılarla birlikte ancak iyi düzen kurulabilir. Sonuç olarak bu, Homeros'unkinden çok daha iyimser bir felsefedir ve adaletin belki de bir gerçeklik olabileceği yeni kent devleti çağının ışıltılarını yansıtır.

İşler ve Günler'in büyük bölümü toprak hayatıyla ilgilidir ve mahsulün nasıl işleneceği, neresinin biçileceği, harmanın ne zaman kaldırılacağı, yılın hareketsiz dönemlerinin nasıl değerlendirileceği gibi konularda öneriler içerir. (Şair, özellikle toprağın nasıl doğru biçimde işleneceği gibi teşvik edici önerilerle, iyi bir insanın düzenli bir hayat yaşaması dileğini yansıtmak istemiş olabilir.) Hâlâ tartışma konusu olsa da, aristokratların hayvan sürülerine ayrılan geniş otlaklarının yerini, Hesiodos'un belirttiği daha yoğun ekilip biçilebilir çiftlik arazilerinin almasıyla yaşanmaya başlanan tarımsal dönüşümün, nüfus artışından kaynaklandığına ilişkin bazı kanıtlar vardır. İstikrarsızlık dönemlerinin ideal zenginlik göstergesi, depolanan üründü. Ürün en azından toplanabilmeli ve güvenli bir yere yerleştirilebilmeliydi – Yunanistan'ın kuru toprağı için tahıl en uygun ürün olduğuna göre, bir arpa tarlası bu iş için kullanılamazdı. Stokun miktarı statüyü yansıtmanın iyi bir yoluydu, fakat insana vereceği kalori açısından hayli yetersizdi. Büyük kısmıyla hayvanlar besleniyordu ve insanlar tarafından da tahıl olarak daha iyi tüketilebilmiştir. Nüfus artışının tahıl üretiminde artışa yol açmasının, bunun da geleneksel aristokrat hayat tarzının zayıflaması anlamına gelmesinin sebebi budur.

Polis'*lerin Ortaya Çıkışı*

Aristokrasinin köylü sınıfı üzerindeki denetimi zayıfladığı için bu geçiş daha kolay olmuş olabilir. Gerçekte, herhangi bir biçimde başkalarına düzenli işgücü sağlayanlara karşı yerleşmiş bir önyargı vardı. Homeros'ta, topraksız bir işçinin kendisini başkaları için kiralaması, gerçek olma ihtimali çok düşük bir yaşam tarzı olarak sunulur; böylesine değersiz bir yaşantı en fazla ölümden yeğdir. Sonuç olarak, Yunan nüfusunun çoğunluğu devingenlikleri kesinlikle sınırlandırılmamış insanlardan oluşuyordu ve nüfus arttıkça bu durum, hiçbir engelle karşılaşılmadan komşu köylerin birleştirilmesiyle ortaya çıkan daha geniş yerleşmelerin, kasabaların ve şehirlerin kurulmasına olanak sağladı. Korunma gereği duyduklarında çiftlik sahipleri şehrin yüksek tepelerine çekilirlerdi –Atina'da Akropolis ve Korinthos'da Akrokorinthos– fakat Kyklad Adaları'ndaki bazı yerleşimler 900 kadar erken bir tarihte duvarlarla çevrilmiş olabilir. Örneğin Smyrna (bugün İzmir) surları 850'de ortaya çıkmıştır. Sekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, (Girit'teki Phaistos'ta olduğu gibi) taş döşenmiş caddelerin varlığına ilişkin ilk kanıtlara rastlanır. Bu kasabalarda, Levant sahilindeki Fenike kentleri model alınmış olabilir.

Bu gelişme sayesinde, Yunan hayatında başlıca sosyal ve siyasi bir birim olan ve yüzyıllar boyunca içinde yaşanılan *polis* doğmuştur. *Polis*, yalnızca binaları ve binaları çevreleyen duvarlarıyla bir kentin fiziksel varlığından ibaret değildi. Homeros'ta buna *asty* denir. *Polis* çok daha fazlasıydı. O, öncelikle bir kentte yaşayan ve etrafındaki toprakları da sunduklarıyla birlikte içine alan bir toplumdu. Aynı zamanda, insan ilişkilerinin yeni biçimler alabileceği, adalet gibi soyut kavramların pratiğe dönüşebileceği bir ortamdı. Hesiodos adaletten söz ederken onu bir kentin içine yerleştirir ve adaletin uygulandığı bir kent ile suçun hüküm sürdüğü bir kenti kıyaslar. Siyasetin doğuşu, doğal olarak ideal bir *polis*'teki yaşantıyı takip eder.

Polis bir zorunluluk olarak kendi kimliğiyle ilgilenir. Bir koruyucu tanrısı vardır; Atina ve Sparta'da Athena, Somos'ta Hera, Eretria (Euboia adasında) ve Korinthos'ta Apollon. Tanrı ya da tanrıça için bir sunak, ardından (başlangıçta aristokrat salonu *megaron*'u model alan, fakat daha sonra, sütunlarla çevrelenmiş iç avlusuyla çok daha büyük inşa edilen) bir tapınak inşa edilir. Bir erken dönem sekizinci yüzyıl örneği, Samos'taki Hera Tapınağı'dır. Arka tarafında bir kült heykel bulunan, orijinal biçimiyle uzun ve dar olarak inşa edilen bina, taş kaideler üzerinde yükselen tahta sütunların oluşturduğu bir dikdörtgenle değişime uğramıştır. Tapınak kentin gururu haline gelmiştir; yedinci yüzyılla birlikte, kentlerin en büyük tapınağa sahip olmak için birbirleriyle yarıştıkları görülür.

Her kentin kuruluş mitosunlarda, vatandaşlarının incelikli yapıları ve onlara uygun binalar, o kent sanki ortaya çıkmadan çok önce de varmış gibi

anlatılır. Gerçekte bu süreç çok daha yavaş, aşama aşama gerçekleşmiştir. Sekizinci yüzyılın sonu, kent kimliklerinden güven duyulduğuna dair ilk kanıtların bulunduğu ve vatandaşlardan kurulan ordular sayesinde şehirlerin kendi kendilerini savunabildikleri bir dönem olarak görülür. Altıncı yüzyıldan önce birkaçının, büyük halk binalarını yapabilecek kaynakları vardı; taş döşenmiş caddelerin ve çeşmelerin ortaya çıkışı gibi çağdaş kent yaşamının birçok görüntüsü, sadece bu yüzyıla özgüdür. Kendi özdeksel biçimi içinde *polis*'in, daha erken ortala çıktığı düşünülmemelidir.

Polis'in doğuşu yerel bağlılıkları güçlendirmiş, fakat aynı zamanda ve giderek artan bir şekilde, Yunanlı olma bilincini ortaya çıkarmıştır. Herhangi bir kentten yönetilen ve birbirleriyle tamamen bağlantılı olmayan dinsel merkezlerin kullanımında çarpıcı bir artış yaşanmıştır. Apollon'un Delphoi'de bulunan kutsal kehanet merkezinde, adak olarak sunulmuş yüzlerce bronz heykelcik bulunmuştur. Bunların yalnızca biri dokuzuncu yüzyıla tarihlendirilir, fakat yüz elliden fazlası sekizinci yüzyıldan kalmadır. Olympia, Pan-Helenistik öneme sahip bir diğer siteydi. Zeus adına yapılan festivallerin ortaya çıkışı çok daha önceye rastlasa da, oyunların ilk düzenlenmeye başlandığı geleneksel tarih İÖ 776'dır. Sekizinci yüzyılda adak ve sunuların sayısında muazzam bir artış yaşanmıştır. Bütün bu gelişmeler, *polis*'e duyulan bireysel bağlılıkların artmasının yanında, devingenliğin çoğaldığı ve uyumlu bir Yunan kültürünün oluştuğu izlenimini verir. Bu birliktelik Yunan yaşantısının canlılık kazanmasına yardım eden gerilimlerden biridir. Fakat bu arada, karadaki nüfus baskısı ve denizde sağlanan güven, Yunan yerleşimlerinin Akdeniz boyunca genişlemesini de beraberinde getirmiştir. Birdenbire patlak veren bu kolonileştirme sonraki bölümün konusudur.

7
Daha Geniş Bir Dünyada Yunanlılar, İÖ 800-600

Yunanlılar ve Deniz

İspanyol II. Felipe Döneminde Akdeniz konulu ünlü çalışmasında Fransız tarihçi Fernand Braudel, Akdeniz'in tek bir deniz değil, birbirleriyle bağlantılı ardışık küçük denizlerin toplamı olduğunu iddia eder. Bunların, gemi tipleri ve tarih kuralları gibi kendi karakterleri içinde, hayli özgün denizlerdir. Sekizinci yüzyıl itibarıyla Ege çoktan bir Yunan denizi haline gelmiştir ve Platon'un Akdeniz çevresindeki Yunanlılar için kullandığı unutulmaz benzetme misali, Yunan kent-devletleri, gölün etrafındaki kurbağalar gibi kıyılar boyunca karşılıklı birbirlerine bakar. Yunanlılar, izleyen iki yüzyıl boyunca, cesaretle, başka denizlere açıldılar. Kuzeydoğuya doğru, soğuk kışları ve Dardania üzerinden güvenilmez girişiyle Yunanlıların 'konuk-sevmez deniz' dedikleri Karadeniz vardı. Batıya doğru ise, Sardinya, Korsika, Sicilya adaları ve üzerinde yaşayan insanlarıyla zengin ticaret olanakları sunan İtalya yarımadasının batı kıyısı arasında kalan ve çok geçmeden Yunanlılar ile Fenikelilerin birbiriyle rekabet edecekleri Tiren Denizi. Yunan yerleşmeleri de Güney İtalya ve Sicilya'nın bereketli kıyı düzlüklerini takip edecektir. Bir deniz olarak daha tehlikelisi Adriyatik'ti. İtalya'nın kayalık olan doğu sahili boyunca deniz yolculuğu yapmak, tehlikeli akıntılar ve en sık esen kuzeydoğu rüzgârı *bora* yüzünden güçleşirdi. Sahil şeridi batık gemilerden karaya vuran çöplerle doluydu. Adriyatik'e

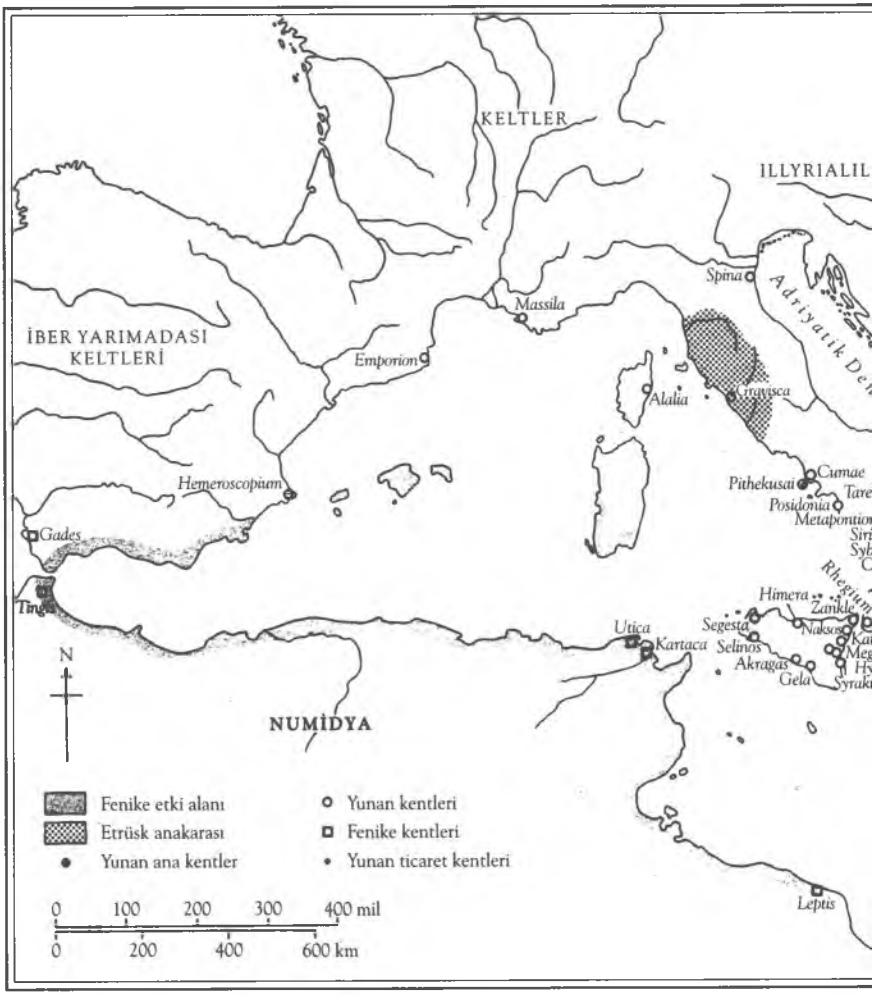
yerleşimin yerli halkın direnişi yüzünden de geciktiği sanılır; Yunanlıların, Bari ve Brindisi gibi denizin ağzındaki doğal limanlara bile sokulabilmeleri, görece geç bir tarihe rastlar (İÖ altıncı yüzyılın sonları).

Bu korunaklı denizlerin dışında da denize açılmak mümkündü, fakat yalnızca güvenlik nedenleriyle değil, aynı zamanda taze su kaynaklarından uzaklaşmamak için de deniz yolculukları kıyı boyunca yapılırdı. Çoğunlukla yelkenli olan ticaret gemilerinde bile rotanın değiştirilmesine yardım eden kürekçiler bulunurdu ve bu kürekçiler sürekli olarak suya ulaşma imkânına sahip olmak istemiş olabilirler. Doğuyla ticaret yapan Yunanlı tüccarların rotalarını şimdiki Türkiye'nin güney sahili boyunca çizmiş olması mümkündür. Türkiye ve Lübnan sahillerine bir günlük uzaklıktaki Kıbrıs, yolculuğun kalan kısmı için ideal bir basamaktı, ki adanın olağanüstü zengin arkeolojik mirasının bir nedeni de budur. Denize açılmak yaz aylarıyla sınırlıydı. 'Mecbur kaldıysan, Haziranın ortasıyla Eylül arasında denize açıl, o zaman bile aptalsın sen' diyen Hesiodos'a rağmen, birçok gözüpek denizci, her yıl deniz yolculuğu mevsimini karşılayan ritüellerin ardından Nisan ayıyla birlikte denize açılmak üzere hazır olurdu. İS 1450 civarına kadar Akdeniz'in kış fırtınalarına dayanabilecek sağlamlıkta gemi yapılamamıştır.

Hesiodos ne derse desin, denizsiz bir Yunan yaşantısı hayal etmek olanaksızdır. 'Şarap koyuluğundaki deniz' Homeros'un bütün eserlerine nüfuz etmiştir; Homeros bir Akdeniz uzaklık duygusu yaratmakta ustadır; bütün talihi ve tehlikeleriyle birlikte bu duyguyu, bir sürgün ve bir yurt arasına yerleştirir. Dağlarla kaplı bir ülkede iletişimin en makul biçimi denizdir. Ege'yi batıdan doğuya geçmek, Yunanistan anakarasını Pindos dağlarını aşarak doğudan batıya geçmekten çok daha kolaydı. Özellikle, Yunanistan anakarasında az bulunan metaller ve aristokrat seçkinlerin talep ettiği lüks eşyalar gibi ağır mallar için, taşımacılığın bir başka etkili yolu daha yoktu. Bu durum Mykenai döneminde olduğu kadar sekizinci yüzyılda da böyleydi. Deniz aynı zamanda bir güvenlik sübabı işlevi görmüştür. Deniz, on ikinci yüzyıl karışıklıkları sırasında kendilerini mülteci gibi hisseden Yunanlılar için bir sürgün güzergâhı, sekizinci ve yedinci yüzyıllarda nüfusu arttıkça kaynakları az gelen Yunanistan için yeni yerleşmelere giriş kapısıydı.

Şarklılaşma Devrimi

Farklı dönemlerde önemi değişse de Yunan ticareti ve yerleşimleri elden ele geçmiştir. Yunanistan'ın Karanlık Çağdan çıktığı dokuzuncu ve sekizinci yüzyıllarda, Doğuyla yapılan ticarete ağırlık verilmiştir. 5. Bölümde görüldüğü gibi Levanten sahili (Suriye, Mısır ve Mezopotamya), Yunanlıların yabancı

KELTLER
ILLYRIALIL
İBER YARIMADASI KELTLERİ
Massila
Spina
Adriyatik De
Emporion
Alalia
Hemeroscopium
Gades
Pithekusai
Cumae
Posidonia
Himera
Segesta
Utica
Kartaca
Selinos
Akragas
Gela
Leptis
N
NUMİDYA
Fenike etki alanı
Etrüsk anakarası
Yunan ana kentler
Yunan kentleri
Fenike kentleri
Yunan ticaret kentleri
0 100 200 300 400 mil
0 200 400 600 km

AKDENİZ'DE YUNANLILAR VE FENİKELİLER
İÖ 800-600
İSKİTLER
SARMATLAR
Tanais
Olbia
Tyra
Patikapaion
Theodosia
Istrus
Callatis
Karadeniz
Phasis
Odessus
Mesembria
TRAKYA
Apollonia
Sinope
Amisus
Trapezus
Byzantion
Herakleia
Khalkedon
Epidamnus
Abdera
Khalkide
Brentesion (Brindisi)
Thasos
Abydus
Sigeum
Korkyra
Phokaia
Khalkis
Eretria
Megara
Akhaia
Attika
Korinthos
Sparta
Miletos
Phaselis
Al Mina
Orontes Nehri
Pylos
Thera
Kıbrıs
Kition
Byblos
Sidon
Tyros
Kyrene
Euesperides
Naukratis

olduğu bir dizi zanaat becerileriyle desteklenen, gelişmiş, zengin uygarlıkların yurduydu. Hep tutumlu yaşayan ve topraktan biraz daha fazla ürün alabilmek için bin bir zahmetle çalışan Yunanlılar için, Doğu her zaman cazibesini korumuştur. Doğu, dört yüzyıl sonra büyük Pers kentlerini yağmalayan İskender ve askerlerinin gözünü kamaştırdığında da bu özelliğini yitirmemişti.

Doğuyla bağlantı kurmak Yunanistan'ın konumu sayesinde kolaydı. Ülke doğal olarak doğuya odaklanmıştı. Batıdan doğuya doğru uzanan dağ sıraları, doğulu tüccarlar için birer basamak işlevi gören Ege adaları olarak devam eder. Bütün iyi bilinen Yunan limanları doğu sahilinde yer alır. Bunun tersine, İtalya Alpler'le doğudan ayrılır ve bu durum, batı sahil şeridi boyunca doğuyla kurulan kültürel temasların gecikmesinin de bir nedenidir.

Martin Bernal'in *Kara Athena*'da çok yerinde saptamış olduğu gibi, en azından sekizinci yüzyıldan beri devam eden ve Yunan kültürünün oluşmasında herhangi 'Şarklı' bir etkinin kabulünün karşısında pek çok önyargı vardı. (Bu batılı önyargılar Edward Said'in *Oryantalizm* isimli çalışmasında ayrıca tartışılmıştır.) Bununla birlikte, *Kara Athena*'nın 1987'de yayımlandığı tarihten çok önce bu yaygın görüşe karşı bir tepki başlamıştı. Alman bilim adamı Paulsen, 1912 gibi erken bir tarihte, Yunan sanatı üzerindeki Doğu etkisini itiraf etti ve bu izlek 1960'larda *The Greeks Overseas* (Denizaşırı Yunanlılar) isimli çalışmasında John Boardman tarafından geliştirildi. Oswyn Murray, sadece sanatta yaşanan bir devrimi değil, bir bütün olarak Yunan toplumunun gelişimini tanımlamak için 1980 yılında ilk kez 'Şarklılaşma Süreci' terimini kullandı ve 1984'te Walter Burkert'in Almanca orijinaliyle *The Orientalising Revolution* (Şarklılaşma Devrimi) adlı çalışması ortaya çıktı.

'Şarklılaşma', yüzyıllara yayılan ve Yunanlılar ile doğu halkları arasındaki karmaşık ve çeşitli biçimlerde kurulmuş ilişkilerin bir sonucudur. Mısır'ın Yunan mimarisi ve heykeli üzerinde yoğunlaşan etkisi İÖ 600 civarı kadar geç bir tarihe rastlarken, Girit çömleğindeki Doğu motifleri dokuzuncu yüzyıl kadar erken bir tarihte ortaya çıkar. Bazı etkilerin batıya mülteci olarak gelmiş doğulu zanaatkârların bir sonucu ortaya çıktığı, bazılarınınsa ticaret yoluyla batıdan alınmış ve yerel zanaatkârlarca kopya edilmiş eşyalardan geldiği görülür; bu arada Yunanlılar bu motifleri, doğuyla yaptıkları bağlantılar sırasında öğrenmiş de olabilir. Bu çeşitli etkilerin bir bütün olarak adlandırılabilmesi, bizzat Yunanlıların tepkileri yüzünden zorlaşır. Mısır'da firavunlar kolayca tanımlanabilecek bir saray tarzı yaratmış ve bu tarzın sürdürülmesini sağlamışlardır. Egemen tek bir devlete sahip olmayan Yunanistan'da, her bölge doğuya ancak kendi tepkisini gösterebilirdi ve içselleştirilen bütün bu etkilerden, daha birörnek ve kalıcı bir Yunan kültürünün doğması zaman almıştır.

Kuşkusuz Yunanlıları en derinden ve birdenbire etkilemiş olanlar, Homeros'un 'gemilerinde on binlerce ufak tefek süs eşyası ve oyuncak getiren düzen-

baz kimseler, ünlü denizciler' dediği ve Yunanlıların şaşkınlık ve şüphe karışımı bir gözle baktıkları Fenikelilerdi. Fenikeliler dokuzuncu yüzyıl itibarıyla Levanten sahili boyunca kentlerini kurmuş ve buradan Akdeniz'e erişmeye başlamışlardı. Kıbrıs'ın güneydoğu kıyısındaki Kition'da bulunan ilk kolonileri, dokuzuncu yüzyılın erken döneminde kurulmuştu. Fenikeliler bu dönemdeki Yunanlılardan daha olgun ve özgüvenlilerdi; Peloponnesos ile İtalya sahili arasında aldatıcı girişiyle uzanan batı denizine, muhtemelen Yunanlılardan birkaç kuşak önce cesaret edip ilk gidenler onlardı. (En önemli denizaşırı kolonileri olan kuzey Afrika kıyısındaki Kartaca'nın kuruluşuna ilişkin bilinen geleneksel tarih 814'tür.) Fenikeliler aynı zamanda gemi inşasında uzman bir halktı ve elli kürekli savaş gemisi olan *pentekonter* ile üç sıra kürekli kadırga, Fenike kökenliydi.

Doğuya nüfuz etmek ve Fenikelilerle karışıp kaynaşmak konusunda, deneme kabilinden ilk adımların Euboia adasındaki tüccarlarca atıldığı, bunlarınsa başta Lefkandi (bir önceki bölüme bakınız), ardından Eretria ve Khalkis şehirlerinden oldukları görülür. Can attıkları lüks eşyalar ve metallerin karşılığında ne sunmak zorunda kaldıkları belli değil. Kuzey Suriye'de, İÖ 925 civarına tarihlenen Euboia tarzı bazı çömlekler bulunmuştur, fakat büyük olasılıkla asıl gönderdikleri kölelerdi, ama bu, arkeolojik kayıtlarda izine rastlanabilecek bir konu değil. 825'lere gelindiğinde, Euboialıların Orontes nehri üstünde yer alan ve Yunan etkisinin yanında Fenikeli, Kıbrıslı ve belki başka tüccarların da etkili olduğu bir alışveriş merkezi olan al-Mina'yı, köprübaşı olarak tuttukları görülür. Al-Mina, Suriye'nin kuzeyindeki kasabalardan geçerek Mezopotamya'ya ulaşan en kısa kervan yolunun üzerindeydi. Yunanistan'a nakledilip orada öğrenilmemesi için hiçbir neden olmasa da, Yunanlılar Fenike alfabesini muhtemelen ilk burada kulaktan duyup öğrendiler. Surlarla çevrilmiş kent modelini de, Yunanistan'a tüccarlar taşımış olabilir.

Dokuzuncu yüzyıldan başlayarak Fenikeliler ve diğer Yakındoğu halkları, genişleyen Asur gücüyle beraber, giderek artan bir baskıya maruz kaldılar. Asurlular Akdeniz kıyısına ilk olarak 877'de dayandılar. Al-Mina hemen hemen 720 civarında istila edildi. 667'de, başlıca Fenike kentlerinden biri olan Sidon tamamen yıkıldı. Yedinci yüzyılda bunu, Asurluların Mısır'a yaptıkları saldırılar izledi. Asur kaynaklarında, misilleme niteliğinde ve muhtemelen Kilikya'daki (güney Türkiye) Yunanlı korsanlar tarafından gerçekleştirilmiş Yunan akınlarına ilişkin bazı kayıtlar var. Bütün bu karışıklıkların bir sonucu, doğulu zanaatkârların mülteci olarak Yunanistan'a kaçmalarıydı.

Doğuyla kurulan bu bağlantının arkeolojik kanıtları geniş bir alana yayılır. Olimpiyat Oyunlarında galip gelenlerin mabetlere kazan adamaları geleneğinin sonucunda, bugüne dek Doğu dünyasının herhangi bir yerinde keşfedilenden daha fazla doğu bronzu Olympia'da bulunmuştur. Dökümden imal edilmiş

hayvan başı aksesuvarlarıyla bu büyük kazanlara, ilk olarak Asur, Kuzey Suriye ve Fırat'ın doğusundaki Urartu Devleti'nde rastlanmıştır. Ayrıca, Suriye ve Mısır tarzı mücevher ve değerli taşlar (daha önce belirtildiği gibi, erken dönem Mısır eşyaları muhtemelen Fenikeli komisyoncular tarafından Akdeniz'de alınıp satılmıştır), Kızıldeniz'den deniz kabukları ve Fenike işi gümüş kâseler var. Yunan hoplit[1] askerinin yuvarlak kalkanı ve miğferinin tepesindeki at kılından sorguç, Asur piyadelerininkiyle aynıdır. Alışveriş büyük oranda dokumalarla yapılmış olmalı, fakat bu kumaşlar çürüyüp yok olmuştur.

Bu zarif eşyalar bütün bir doğu dünyasının sonradan kopyalanan imgeleriyle süslenmiştir. Birçok durumda köken çok aşikârdır: örneğin, kazanların üzerine çizilmiş 'kraliyet' figürleri, Asur başkentlerindeki taş kabartmaların üzerindekilere büyük ölçüde benzemektedir. Zeus ve yıldırımı, Poseidon ve üç dişli mızrağı gibi geç dönem Yunan tasvirlerinin, sağ ellerinde tuttukları silahları savurarak betimlenen Suriye-Hitit bölgesindeki savaşçı tanrı modellerinden türetilmiş oldukları anlaşılıyor. Yunanistan'da hiç yaşamayan aslan Yunan sanatında ortaya çıkmıştır. Yunan mitolojisindeki Triton'un doğrudan Mezopotamya kökenli olduğu görülürken, dişi keçi ve yılan bileşimli bir aslan olan *Chimaera* Hitit tasvirleriyle bağlantılıdır. Lotus çiçeği yapraklarının ve hurma dalı frizlerinin de arasında olduğu bir ağaç yaprağı bolluğu vardır. Jeffrey Hurwit'in 'yaban domuzları, vahşi kediler, köpekler, tavuklar, aslanlar, sfenksler ve yarısı kartal yarısı aslan ejderhalar, yedinci yüzyılın sayısız vazosunun etrafında sonsuz bir gösteri sunarlar' diye canlı sözcüklerle betimlediği bütün bu etkiler, sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Yunan çömlekçiliğini yeni bir egzotizme dönüştürür.

Bu eşyalar ve onları yapan zanaatkârlar yeni beceriler getirdiler. Homeros, Patroklos'un anısına düzenlenen oyunlarda birincilik ödülü olarak verilen büyük gümüş kâseyi yapan Fenikeli ustaları 'çok becerili' anlamına gelen *Polydaidaloi* sözcüğüyle tanımlamıştır. Fenikeli metal işçiler çekiçle bronz ve gümüşü biçimlendirmede ustaydılar. Kille sarılmış balmumu çekirdeğin kalıptan ayrılana dek ergitildiği 'kayıp balmumu' döküm tekniği ve fildişi işçiliği doğudan gelmiştir. Yunanlılar tarafından daima gizemli bir malzeme olarak görülen fildişi (filler ve dişleriyle ilgili tasvirlerin muhteşem olması gerekirdi) ve fayans işiyle birlikte en fazla ithal edilen lüks eşya haline gelmişti.

Doğunun etkisi sadece sanatıyla sınırlı değildi. Yazma becerisi, ki belki de doğunun Yunanlılara en önemli armağanıdır, daha önce zaten tartışıldı. Uzanarak yemek yeme ve içki içme alışkanlığı sekizinci yüzyılda yerini dik biçimde oturarak yeme-içme geleneğine bıraktı. Bu âdet büyük olasılıkla ilk

1) Eski Yunanistan'da ağır zırhlar ve silahlar kuşanmış piyade askeri. Sözcük, metin boyunca 'hoplit' olarak korunmuştur. [Bkz. 8. Bölüm] (ç.n.)

olarak Filistin'de başlamıştır. Av sırasında yabandomuzu tarafından öldürülen, Aphrodite'in genç sevgilisi Adonis'in kültü, kaynağını bir bereket tanrısının ölümü onuruna Fenike kenti Byblos'da her yıl kutlanan bir şenlikten alır (bu kültün önce Aphrodite'in adası Kıbrıs'a, oradan da Yunanistan'a geçtiği sanılmaktadır). Levanten sahilinde yer alan al-Mina yakınlarındaki ve Kıbrıs'tan da görülebilen Kasos Dağı, Zeus ile yüz başlı canavar Typhon arasındaki kavganın geçtiği yer olarak düşünülür. Bunlar, Hesiodos'un eserlerinde örnekleri görülen ve kökleri doğuda olan zengin mitolojinin bir parçasıdır. Yunan mitolojisindeki ölüler diyarı Hades ile Mezopotamya destanı *Gılgamış*'ta tanımlanan çamur ve karanlık ülkesi arasında benzerlikler vardır. Yeni inşa edilecek binaların temeline taş ve değerli metal yığını yerleştirme fikrine Asurlularda rastlanır ve İÖ 800'lerden kalma Girit'teki Khaniale Tekke'nin temelinde, Suriyeli kuyumcular tarafından oraya bırakılmış benzer altın yığınları bulunur. Bu gelenek Yunan dünyasına yayılmış, daha sonraki Delos ve Ephesos tapınaklarının da benzer yığınlara sahip oldukları anlaşılmıştır.

Bu devinimlerle birlikte, daha sonra bazıları İngilizce'ye de geçen, Sami dillerinden bir dizi sözcüğün oluşturduğu ticaret dili geldi. Mallar bir *sakkos* (çuval, kese) içine sığabilirdi ve aralarında *krokas* (crocus, yani safran), *kannabis* (kenevir) ve *kinnamomon* (tarçın) bulunabilirdi. Yunan ağırlık birimi olan *mina*, Akad dilindeki *mana*'dan gelir. Yunan mimarisine sütun kaidesi olarak geçen kil tuğlası anlamındaki *Plinthos* sözcüğü Mezopotamya kökenlidir ve İngilizce'de hâlâ kullanılır. Asurca olan ve kulübe ya da çadır anlamına gelen *maskanu*, Yunan tiyatrosunda *skena*, yani sahnedeki arka perde olarak yeniden ortaya çıkar; buradan da sahne (scene) sözcüğü türemiştir.

Doğunun Yunanlılar üzerindeki etkisini ayrıntılarıyla inceleme hevesiyle, Yunanlıların bu dönemde doğu dünyasının bir uzantısı olduğunu öne sürecek kadar ileri gidenler olmuştur. Hiç kuşkusuz Yunanlılar doğu uygarlıklarının zenginliği ve Fenikelilerin denizcilik becerileri karşısında eziklik hissetmiş olabilirler, fakat hemen hemen her alanda öğrendiklerini kendi amaçları doğrultusunda dönüşüme uğratıp tamamladılar. Yunan sanatı, edebiyatı, dinsel ve mitolojisi doğunun etkilerini taşıyabilir, fakat nihayetinde onlar Yunandır. Alfabe doğudan getirilmiş, fakat ardından seslilerin kullanımıyla sonsuzca esnek bir yapıya dönüştürülmüştür. Homeros Mezopotamya'daki epik tarzın bazı unsurlarını eserlerinde kullanmış olabilir, fakat *İlyada* ve *Odysseia* şüphe götürmez biçimde Yunan dünyasının kurumsallaşmış değerleriyle, özgün edebiyat yapıtları olarak karşımızda dururlar. Dipylon ustası, keçi ve geyik figürleri için doğudan aldığı imgeleri tümüyle kendi geometrik desenlerine uygun hale getirmiştir, ki zaten Yunanlıların çanak çömlek yapımında doğudan öğrenebilecekleri hiçbir şey yoktu.

Batı Yerleşmeleri

Sekizinci yüzyılla birlikte Euboialılar yüzlerini aynı zamanda batıya da dönmüşlerdi. Kolay bir güzergâh izlemediler. Ya Korinthos Körfezi boyunca ilerlemeden önce Korinthos Kıstağının karşı tarafına geçerek ya da Güney Peloponnesos'un tehlikeli sahilini cesaretle dolaşarak bir ülkeye sahip oldular. İki güzergâhta da İtalya kıyılarına açık bir geçit vardı. Bir kez daha maceraperest Fenikelilerin yolu gösterdikleri görülüyor. Dokuzuncu yüzyılın sonu itibarıyla Fenikeliler, zengin bakır, kalay, kurşun ve demir cevheri yataklarının bulunduğu Sardinya adasına yerleşmiş olabilirler. Fenike varlığının ipuçlarına erken sekizinci yüzyıl Güney İtalya'sında da rastlanır. Euboialılar daha sonra, muhtemelen yüzyılın ortalarına doğru ve metalleri aramaya gittiler. Sardinya adası sahip olunacak en zengin kaynaktır, fakat Fenikeliler oraya öylesine yerleşmişlerdi ki, Euboialılar yollarını batı İtalya sahilindeki Ischia adasına doğru çevirmek zorunda kalmışlardı. Buradaki Pithekusai'de, İtalya anakarasındaki halklarla ticaret yapabilmek için bir yerleşme kurdular. Bu yerleşmenin İÖ 750 itibarıyla tamamen etkin olduğu görülüyor.

Pithekusai'deki nüfusun çoğunluğu Yunanlıydı, fakat Fenikeli ve belki başka doğulu tüccarların da yerleşmenin iskânına katkıda bulunduklarına ilişkin deliller var. Burada asıl üzerinde durulan nokta, Orta İtalya ve civarında bulunan metal cevherleriydi (kalay İtalya'ya Fransa yoluyla İngiltere'den gelmiş olabilir) ve çok geçmeden Yunanlılar, Roma'nın kuzey bölgesindeki devletler arasında gevşek bir konfederasyon oluşturmuş olan Etrüsklerle karşılaştılar. Geleneksel bir görüş olarak, Etrüskler üzerindeki Yunan etkisi, iki kültürü farklılıkları açısından karşılaştıran John Boardman tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

> Yunanlılar, doğunun sağladığı bütün yüzeysel ilhama rağmen, bütünüyle Yunan olan bir kültür materyali üretene kadar seçip ayırdılar, uyarladılar ve özümsediler. Etrüskler ise önerilen her şeyi ayrım gözetmeksizin kabul ettiler. Model olarak sunulan konuları ve biçimleri yarım yamalak anlayarak kopya ettiler – ya da kopyalayabilmek için Yunanlılara ve belki doğulu göçmenlere karşılığını ödediler.

Son yıllarda bu yaygın görüşe, Etrüsk toplumunun gerçekte Yunan mallarını kendi amaçları için kullandıkları ve bunu yaparken de çok başarılı oldukları yolundaki yeni vurgularla ve gittikçe artan biçimde meydan okundu (bizzat Boardman, '*The Diffusion of Classical Art in Antiquity*' (Antik Dönemde Klasik Sanatın Yayınımı) isimli sonraki çalışmasında, önceki görüşünü daha ılımlı hale getirmiştir). Örneğin, geç altıncı yüzyıl Atina'sında Perizoma

Grubu olarak bilinen Yunanlı çömlekçiler, aslında kendi mallarını Etrüsk pazarı için üretmişlerdi. (Etrüskler 18. Bölümde ayrıntısıyla tartışılmıştır.)

Yunanlıların denize karşı güveni pekiştikçe, zenginlikleri ve nüfusları arttıkça, bu kez başka nedenlerden ötürü, özellikle de artan nüfuslarına yeni yurtlar bulmak için seyahat etmeye başladılar. Teoride Yunan *emporia*'sı (ticaret merkezleri) ve *apoikiai*'sı (kolonileri) arasında bir ayırım vardır, fakat bu ayrımı yapabilmek her zaman için kolay değildir. Al-Mina ve Mısır'daki Naukratis gibi ticaret kentleri kesinlikle *emporia*'dır, çünkü bu kentler Yunanlıların hiçbir siyasi bağımsızlıklarının olmadığı, fakat az da olsa ticaret yapabildikleri bölgelerde kurulmuştur. Pithekusai ise, Yunan kontrolü altında, ticarete açık, fakat aynı zamanda yabancı toplumların katkıları sayesinde yeni bir hayat bulan konumuyla, ikisi arasında bir yerdedir. Pithekusai'nin kurulmasından nispeten geç bir tarihte, İÖ 725 civarında İtalyan sahilindeki Cumae'de bu tanımlara uymayan bir yerleşme kuruldu. Cumae için önemli olan kendi toprakları, güvenli sahili ve akropolisiydi. O da iskân edilmişti, aslen Euboialı Khalkis şehrinden gelenlerin çoğunlukta olduğu söylenirdi. (Bu vurgu, Euboia adasını yurt tutmuş iki kent olan Khalkis ile Eretria arasında giderek artan gerilimi yansıtıyor olabilir.)

İyi bir limanı ya da korunaklı sahili ve arazisiyle sakinlerine cesaret telkin eden güvenli bir site, düşünülebilecek en iyi durumdu. İÖ 730-580 yılları boyunca Akdeniz'in dört bir yanına dağılmış Yunanlı göçmenlerin çoğunun amacı buydu ve en iyi sitelere yerleşildikten sonra göçler duruldu. Nihai sonuç, kuzeydoğuda Karadeniz'den, batıda şimdiki Fransa ve İspanya kıyısına kadar, Akdeniz'de tesis edilmiş bir Yunan varlığı oldu. Katalizör, hemen hemen kesinlikle Yunanistan anakarasında ve daha düşük ölçekte Küçük Asya'nın Yunan kentlerinde görülen nüfus artışıydı; bununla birlikte ticaretin itici gücü yardımcı bir unsurdu. Birçok koloni, başlangıçta karadan uzakta yaşarken bile ticaret yolları üzerindeydi, yerel kaynakları kullandı ve yerli halklarla mal değiş tokuşu yaptı.

Eldeki arazinin erkek çocukların arasında eşit olarak dağıtılması Yunan geleneğiydi. Benzer (Napoléonvari) bir miras sistemine sahip olan on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl Fransa'sında bu geleneğin, sadece istisnai yıllarda fazla ürün veren küçük topraklara sahip bir köylü kitlesi ürettiği görülür. Köylüler kaçınılmaz surette sert, çok çalışkan, son derece tutucu insanlardı ve talihlerinin ola ki bir şekilde iyi gideceği tutsun, bu durumda yadırganmayacak biçimde alaycı ve umursamaz davranırlardı. Artan nüfusla birlikte gelecekleri daha da kötüye gidebilirdi. Denizaşırı yerleşim en uygun seçenekti ve hazırdaki yeni toprağa sahip olmak, köylülerin işine geliyordu. (Fransa'nın on dokuzuncu yüzyılda Cezayir'i kolonileştirmesi akla geliyor.) Yunanistan'daki yaşama sanatında ustalaşmış olanlar için Akdeniz, arkalarında bırakıp

geldikleri yerlerin koşulları kadar iyi, hatta onlardan daha bile iyi olanaklara sahip birçok yerleşim sunmuştur.

Daha sonraki Yunan kaynaklarında *apoikiai*'den, yurttan yurtlara diye, sanki anakent tarafından ve doğal yollarla kurulmuş gibi söz edilir. En eski yerleşmelerin böylesi düzenli bir sürecin parçası olup olmadığı kesin değildir. Sekizinci yüzyılda *polis*, Yunanistan'ın büyük kısmında ancak ve zorlukla geliştirilebilmişti; göç belki de ülkedeki sürtüşmenin bir sonucu olarak, gelişigüzel yapılmış olabilir. Daha sonraları bir *polis*'in, kimi zaman fazla nüfusun zorla gönderilmesi şeklinde gerçekleşecek olan koloni amaçlı seferlerin düzenlenmesinde, sık sık sorumluluk aldığı görülmüştür. (Kuraklık yüzünden Thera adasından yollanan beceriksiz ve mutsuz bir koloni grubu, bir koloni kuramadan geri döndüğünde karaya çıkmayı reddetmişti.) Bir *polis*'teki uyum, kolonicilerin birbirlerini tanımaları demekti ve belki de onlar zaten akrabalık ilişkileriyle bağlı insanlardı. Tipik bir kolonici grubu 100-200 genç erkekten oluşurdu. (Yunanlıların Fenikelilerden uyarladıkları *pentekonter* en azından elli kişi alabilecek kapasitedeydi ve ikili ya da üçlü gruplar halinde denize açılırdı.) Thera örneğinde olduğu gibi, kimi zaman birden fazla oğlu olan her aile içlerinden birini kolonici olarak yollamakla görevlendirilirdi, ki bu, toprak kıtlığının üstesinden gelmenin kesinlikle en makul yolu ve geç yedinci yüzyılla birlikte sarsılmaz hale gelmiş *polis* otoritesinin iyi bir göstergesiydi. (Thera seferi 630'a tarihlendirilir.) Koloniciler gidecekleri yere vardıklarında, çoğunlukla memleketlerindeki kentlerine has çömlekleri ithal ederek, oranın kültlerini ve geleneklerini koruyarak, yurtlarıyla aralarındaki ilişkiyi sürdürürlerdi. Nihayet Kuzey Afrika sahilindeki Kyrene'de kurulan Theralı yerleşmenin kuruluş andı, daha sonra koloniye katılan herhangi bir Thera vatandaşına otomatik olarak koloni yurttaşlığı ve henüz tahsis edilmemiş topraklardan yararlanma olanağı vermiştir.

Kolonileştirme ritüelleri çok gelişmişti. Koloni kuracak olan kent, genellikle aristokrat ya da yarı aristokrat bir lider seçerdi. Bu liderin ilk görevi, özellikle batıya yönelmek planlanıyorsa, Apollon'un koloni kurmak için seçilen mevkiler hakkında öğüt verdiği Delphoi'deki kehanet ocağına başvurmaktı. 'Burası Taphiasos, toprağına hiç saban değmemiş ve yolunuzun üzerinde, ve burası da Khalkis: Ondan sonra Kouretes'in kutsal toprakları, derken Ekhinades. Sola giderseniz, muazzam okyanusla karşılaşırsınız. Fakat öyle bile olsa sizden Lakinia Burnu'nu atlamanızı isteyemem, kutsal Krimissa'yı da, Aisaros ırmağını da' diyen sözler, günümüze kalan önerilerden biridir. Bu bilgi ve talimatlarla donanmış koloniciler, vardıkları yerdeki ilk kurban ateşlerini yakmak ve böylece yurtlarıyla aralarındaki tinsel bağları güçlendirmek amacıyla, anakentlerinin 'kutsal ateş'ini (muhtemelen gerçekte sadece küllerini) yanlarına alırlardı. (Rivayet edilen bu kehanetler bazı durumlarda, koloni yeri seçim-

lerini sonradan akılcı kılmak için geliştirilen mitosların temelini oluşturmuş olabilir.)

Birkaç yüzyıl sonra yazan Plutarkhos'a göre, Apollon tarafından lider, 'Yunanistan'dan çok uzakta yolculuk edecekler için bulunması zahmetli olan bu yerler, etkinlik zamanları, tanrıların deniz boyunca uzanan kutsal mekânları, kahramanların gizli gömütleri hakkında işaretler toplamakla' görevlendirilirdi. Öyle görülüyor ki kurucu liderin rolü, elde ettiği işaretlere göre ve muhtemelen ilk seferlerle ('kahramanların gömüldüğü yerler') bir bağlantısı olan bu sitelere değer biçmekti. Seçilen yer ile geçmişten mistik bir figür arasında kesinlikle bağlantı kurma girişimleri olacaktı. Örneğin Herakles'in Geryoneus canavarına boyun eğdirmek olan işlerinden birini[2] Sicilya adasında yerine getirdiği farz edilmiş ve bu da adada seçilen yerlerin haklılığı için kanıt olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, işaretler neyi gösterirse göstersin, nihai seçimin yaşanacak yerlerin, pratik yanları göz önünde bulunarak yapıldığını tartışmak bile gereksiz. En makbul siteler limanı, verimli toprakları, barışçıl ya da fethedilebilir yerli halkı ve kriz zamanlarında savunulması kolay bir tepesi olan yerlerdi. Lider, yeni kentin sınırlarını çizer, tapınaklar için ayrılacak kutsal alanları belirler ve araziyi bölüştürürdü. Konumu öylesine güven vericiydi ki, ölümünden sonra bir kült kahraman olarak onurlandırılırdı. Liderle birlikte gelenlerin soyundan olanlar kentin yönetici sınıfından sayılır, yeni gelenlere karşı bu statüleri korunurdu.

İlk Yunan kolonileri batıdaydı ve sekizinci yüzyılda bunların neredeyse tamamı hâlâ Euboialıların kurdukları kolonilerdi. Ardında küçük ve verimli bir vadi bulunan ve karanın denize uzanan çıkıntısında yer alan Naksos, Sicilya'da kurulan ve İtalya'nın ayak ucunu dolanarak sahile yaklaşan gemicilerin karayı ilk gördükleri yerdeydi. Khalkisliler, Naksos'u 734 civarında kolonileştirdiler. (Bu tarihler beşinci yüzyıl tarihçisi Thukydides tarafından yapılan hesaplardan çıkarılmıştır.) Denizden uzağa kurulan ve dolayısıyla hiçbir ticari öneme sahip olmayan Leontini, Sicilya'nın kuzeydoğu sahili boyunca Katane, Zankle ve Messina Boğazı'na tepeden bakan stratejik konumuyla İtalya sahilindeki Rhegium; bütün bunlar sekizinci yüzyılın sonu itibarıyla Khalkis kentinin kurduğu kolonilerdi. Bununla birlikte, Sicilya'da kurulan sitelerin en güzeli olan Syrakusai'ye İÖ 733 civarında yerleşenler Korinthoslulardır. Kent adanın en iyi limanına, Arethusa[3] pınarından çıkan

2) Yaptığı işler hep iyiye dönük ve insanlığın yararına olsa da, Herakles'e kas gücüyle yaptığı bütün bu işleri [on iki işi] ve kahramanlıkları zorla yaptırılır. O, Yunanlıların gözünde fizik ve moral gücün, kahramanlığın simgesidir; hem bir kahraman, hem de bir tanrı olarak tapım görür. Herakles'in Latince adı Hercules'dir. (ç.n.)

3) Varlığı bir efsaneyle açıklanan yeraltı kaynağı. Bir diğer Arethusa da Peloponnesos yarımadasının kuzeybatısındaki Eris'tedir (ç.n.)

su kaynağına ve bereketli topraklara sahipti. Syrakusai, zamanla Yunan dünyasının en zengin kenti haline geldi.

Euboialıların Messina Boğazı'nı çok sıkı kontrol altında tutmaları yüzünden, daha sonraki yerleşimciler sadece İtalya sahilinde ilerlediler. Peloponnesos'un kuzeybatısından gelen Akhalılar çizmenin tabanında Sybaris, Kroton ve Metapontion ile muhtemelen Sybaris'ten karayoluyla ilerleyerek batı sahilindeki Poseidonia'yı kurdular (Latince'de Paestum denilen kent, yaşayan Yunan tapınaklarının en güzellerinden birine ev sahipliği yapar). Spartalılar, tek kolonilerini çizmenin topuğundaki Tarentum'da kurdular. Buranın ilk yerleşimcileri, kocaları uzak yerlerde görevdeyken Spartalı kadınlardan doğan gayri meşru çocuklardı. (Gayri meşru oldukları için Sparta'ya ayak basma olanağından mahrum kaldılar.) Tarentum, kendi yerli kültlerini ve çanak çömlek zevkini sürdürerek, Sparta ile sıkı bağını çok özel bir biçimde korudu.

Sicilya'daki yerli halktan Sikeller ile Sikanların çok az direnç gösterdikleri görülür. Yerli nüfusun bir kısmı yeni yerleşimlere işçi olarak katkıda bulunmak zorundaydı, diğer bir bölümü ise muhtemelen adanın iç kısmındaki kaynakların sağlanmasında aracı olarak rol oynamıştı. Hatta, Batı İtalya sahilinde yer alan ve daha sonraki Yunan yerleşmelerinden biri olan Selinos, çok iyi ticari olanaklara sahip olan yerli Segesta kasabasındaki kabilelerle evliliklerin yapılabilmesi için resmi düzenlemelerle kurulmuştu. Yerel kaynakların bu çeşit yollarla sıkı denetimi sayesinde, koloniler inanılmaz bir zenginliğe ulaştı. Batılı aristokratlar Olympia'da düzenlenen araba yarışlarında birbirleriyle eşit koşullarda yarışırlarken, muazzam tapınaklarda ve batının çok süslü sanat biçimlerinde, *nouveau riche*'nin izleri vardı. 'Sybaritic' İngilizce'de, topuktaki Sybaris kentinin bolluğunu tanımlayan bir sözcük olarak değişmeden kaldı.

Yunan varlığı batıda sağlamlaştıkça, Fenikelilerle ilişkiler bozulmaya başladı. En önemli Fenike kolonisi Kuzey Afrika sahilindeki Kartaca'ydı. Fenikeliler bundan sonra, Sicilya'nın batı sahilini kolonileştirdiler; 580'de Rodos'tan gelen Yunanlı bir grup Fenikelilere mahsus bölgeye yerleşmeye çalışınca Yunanlılarla Fenikelilerin arası açıldı. Daha batıda daha çok sorun vardı. Fenikeliler Kuzey Afrika sahil şeridi boyunca ilerlediler ve çok geçmeden İspanya kıyısında yerleşmeye başladılar. Sekizinci yüzyıl itibarıyla orada esaslı bir Fenike varlığı mevcuttu. Küçük Asya sahilindeki Yunan kenti Phokaia'dan olan yerleşimciler, kolonizasyonun son evresinde batıya geldiklerinde, Batı Akdeniz'in büyük bir bölümünün çoktan kolonileştirildiğini gördüler.

Phokaialılar gittikleri yerde bulunan Etrüsklerle ticaret yaparak İtalya'nın batı sahilinin uç noktasına ulaştılar, sonra Fransa'nın güney sahili boyunca yollarına devam ettiler. En önemli yerleşmeleri 600 civarında kurdukları Massilia'ydı (bugün Marsilya), fakat aynı zamanda Emporio'da (modern Ampurias) da bir koloni kurarak Güney İspanya sahiline sokuldular. Onların münasebetsizce

işe karışmaları hem Etrüskleri hem de Fenikelileri kuşkulandırdı. Kentlerinin yönetimi Persler tarafından ele geçirildikten sonra, 540 civarında batıya doğru Phokaialı yeni bir yerleşimci dalgası oldu. Korsika adasındaki Alalia'da yeni bir koloni kuruldu; bunun üzerine Phokaialılar, Etrüskleri görmezden geldiler. Etrüskler, ticareti yitirmiş olmanın öfkesiyle Phokaialıları Alalia'dan sürmek üzere Fenikelilerle birleştiler. Aralarında ileri düzeyde uyuşmazlıkların olduğuna dair kayıtlar var ve 500'e gelindiğinde, Yunanlılar, Etrüskler ve Fenikeliler Batı Akdeniz'deki birbirinden ayrı etki alanlarını takviye ediyorlardı. Büyük olasılıkla, geleneksel güzergâhların Fenikeliler tarafından engellenmesi, en sonunda Yunanlıları Adriyatik sahilinde kuzeye doğru ticaret yapma cesareti verdi.

Massilia yerleşmesi Yunanlılara, nehir vadileri yoluyla Galya'nın (modern Fransa) Kelt halklarıyla ticaret yapma olanağı tanıdı. Paris'in güneydoğusunda, Seine nehrine hâkim Mount Lassois sitesi, özellikle önemli bir konuma geldi. Burada, daha kuzeyden gelen kalay ve diğer mallar boşaltılır, ya daha güneydeki Rhone'a ve oradan da Massilia'ya, ya da kuzey İtalya'ya transfer edilirdi. 1953'te Mount Lassois gömütlüğü olan Vix'te bir Kelt prensesinin mezarında yapılan kazı, daha önce benzerine rastlanmamış güzellikte ve büyüklükte bir Yunan bronz kraterini (şarap karıştırmaya yarayan bir kâse) gözler önüne serdi. 1,64 metre boyundaki kap, bir kapak ve kadın heykelciği biçiminde bir kulpla tamamlanıyordu. Üzerindeki zengin süslemede, savaşçı ve savaş arabası kabartmalarıyla kalıba dökülerek biçim verilmiş Gorgo'lar[4] bulunuyordu. Muhtemelen Sparta kökenliydi. Normal bir alışveriş nesnesi olabilmek için çok büyüktü. Öyle görülüyor ki, ticari bir ilişki kurmak ya da yakınlaşmak amacıyla, muhtemelen bu durumda, bir kadın olan yerel lidere verilmiş diplomatik bir hediyeydi.

Yunanlıların Galyalı Keltler üzerindeki etkisi önemliydi. Romalı tarihçi İustinus'a göre (İS üçüncü yüzyıl):

> Galyalılar uygarca yaşamayı Yunanlılardan öğrendiler ve insanlığa yakışmayan kaba yaşama biçimlerinden vazgeçtiler. Arazilerini sürüp işlenmiş, kasabalarını duvarlarla çevrilmiş hale getirdiler. Ordu kuvveti yerine kanunlarla yaşamaya, toprağı asma ve zeytin ağacı için ekip biçmeye alıştılar. Üslup ve zenginliklerinde görülen ilerleme öyle parlaktı ki, Yunanistan Galya'yı kolonileştirmemiş de, sanki Galya Yunanistan'ın bir parçası olmuştu.

Bu etki, burada anlatılandığı gibi geniş bir alana yayılmamış ve doğrudan temas kurulan alanlarla sınırlı kalmış olmalı. Michael Dietler tarafından tartı-

4) Plastik sanatların geniş ölçüde yararlandığı ve içlerinden en çok Medusa'nın ün saldığı saçları yılanlarla örülü, alınlarından yaban domuzu dişleri fırlayan, bakanların taş kesildikleri mitolojik canavar kızlar. (ç.n.)

şılan bir diğer husus da, Keltlerin kendi toplumlarını dönüşüme uğratmak yerine, ritüellerine saygınlık katacak Yunanlı ve Doğulu nesneleri bünyelerine katmış olmalarıdır.

Kuzey Ege, Karadeniz ve Libya'daki Yerleşmeler

Yunanlılar birbiri ardına batıya giderken, Euboialıların çok-yönlülükleri ve coşkunlukları onları aynı zamanda, adalarından çıkıp kuzeye, Teselya sahili boyunca Makedonya'ya ve Trakya'ya doğru ilerlemeye yöneltti. Hedeflerden biri, gemi yapımında hayati değer taşıyan ve Yunanistan anakarasında, toprağın üzüm yetiştirmek için de düzenlenmesiyle çoktandır azalmaya başlayan kereste olabilir. Khalkis, Makedonya'dan Ege Denizi'ne doğru üç dişli çatal biçiminde sarkan ve Khalkidike ismini hâlâ koruyan yarımada boyunca pek çok yerleşme kurdu. Karadeniz girişine doğru daha doğuda Trakyalı yerliler, Yunan yayılmasına karşı koymaya çalıştılar. Başlıca kolonilerden biri, ki İÖ yaklaşık 680'de Kyklad Adaları'ndan Paros tarafından kurulmuştur, belki bilerek karadan az uzaktaki Thasos adasında yerleşmiş olanıydı. Yedinci yüzyıl şairi Arkhilokhos yerleşmecilerin Trakyalı yağmacılarla yaptığı sürekli mücadeleden söz eder.

Yedinci yüzyılın başlamasıyla birlikte Yunanlılar, Karadeniz'in girişi Dardania'a doğru ilerliyorlardı. Atina'nın batısında bir kıyı kenti olan Megara'nın bu ilerleyişte başı çektiği görülüyor. Megaralıların ilk yerleşimi olan Khalkedon (Kadıköy) boğazların Asya yakasındaydı. Yerli halkın direnişi, Avrupa yakasında çok daha elverişli olan ve İÖ 660 civarında kurulan Byzantion şehrine geçmeden önce, Megaralıların burada bir mevki edinmelerini kolaylaştırmış olabilir. Byzantion yerleşimi, denize doğru uzanan kara parçası, şahane doğal limanı ve güneyde iyi koruma sağlayan deniz girintisiyle, üstün nitelikli kentlerden biriydi. Kent, balıkçılığa açık olduğu gibi, Karadeniz'in girişini de kontrol altında tutuyordu. Aynı kent binyıl sonra Konstantinopolis, günümüz İstanbul'u, Roma imparatoru Constantinus tarafından doğu başkenti olarak seçilecektir.

Karadeniz Yunanlıları hemen kabul etmedi. Civar halklar –ki aralarında Trakyalılarla birlikte insan kurban etmekle nam salmış olan İskitler de vardı– düşmandılar. En iyi doğal kaynakların yurdu olan denizin kuzey sahillerinde kış mevsimi son derece sert geçiyordu. Sekizinci yüzyılda, yerleşmelerde okuryazarlığın olduğuna ilişkin bazı kanıtlar olsa da, böyle erken bir tarih için çok az arkeolojik destek var. Okuryazarlık başlıca koloniler kurulmadan önce yedinci yüzyıla rastlıyor olabilir. Bu kolonileştirme hareketlerinin baş sorumlusu olan iki kent, Megara ve daha çok da, Küçük Asya kentlerinden biri olan Miletos'tu. Miletos'un iç bölgeleri genişleyen Lydia tehdidi altındaydı.

Yerleşmeler kurulduklarında, sadece denizin balığını, toprağın nimetlerini değil, hayvan derilerini ve köleleri de kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilirlerdi. Yunan malları Rusya'nın içlerinde, nehir vadilerinin ötelerinde bulunmuş, Etrüsk gibi İskit sanatı da Yunan sanatından büyük ölçüde etkilenmiştir. İskit kralı Scyles Yunan yaşam tarzını öylesine büyük bir coşkuyla benimsemişti ki, Dionysia şenliklerine katıldığı anlaşılınca kendi halkı tarafından öldürüldü.

Kuzey Afrika sahilindeki Kyrene, iyi bir site için yapılan uzun araştırmalardan sonra, 630 civarında Theralılar tarafından iskâna açıldı. Bu, sahilden epeyce içeriye kurulmuş birkaç yerleşimden biri olmasıyla alışılmadık bir koloniydi. (Bir diğer örnek Sicilya adasındaki Leontini'dir.) Bu durum, yerli nüfusla iyi ilişkiler kurulması gerektiğini düşündürüyor. Ama bunlar yeterli olmayacaktı. Yunanlıların yeni yerleşimciler yollama çabaları ve bu süreçte yerli halkın mülksüzleştirilmesi, güçlü bir direnişle karşılaştı. Bununla birlikte Kyrene ayakta kaldı ve Yunan dünyasının en zengin bölgelerinden biri haline geldi. Kent koyun, buğday, at gibi sahip olduğu doğal kaynaklardan başka, artık nesli tükenen fakat antik dünyada çok değerli olan, her derde deva silphium bitkisinin yetiştiği tek yerdi.

Kyrene sitesindeki kazılar, Yunanlılarla yerliler arasında yapılan evliliklerle ilgili kanıtlar sağlamıştır. Her sitenin ilk yerleşimcileri büyük olasılıkla erkeklerdi. Kurulan *polis*'lerden kadınlar daha sonra gelmiş olabilirler ve bu durumda yerleşimcilerin yerli kadınlarla evlenmiş olma ihtimalleri daha yüksek. Kyreneli şair Kallimakhos'un bir dizesinde, sarı saçlı Libyalılarla savaş dansı yapan kemer kuşanmış erkeklerden bahsedilir ve mezarlıklarda Libya kültüne dair uygulamalarla ilgili kanıtlar bulunmuştur. Herodotos Kyrene kadınlarının Mısırlılar gibi inek eti yemediklerinden söz eder ki, bu durum onların yerli halktan oldukları izlenimini veriyor. Bütün bu deliller bu tür evliliklerin normal olduğunu gösteriyor. Zaten başka türlü olsa, kolonilerin nasıl genişlediğini anlamak mümkün olmazdı.

Levanten Savaşı ve Korinthos'un Doğuşu

Görüldüğü gibi, kolonileştirmenin ilk evresinde özellikle Eretria ve Khalkis kentleriyle Euboia adası önemli bir rol oynamıştır. Fakat sekizinci yüzyılın sonunda iki kent arasındaki ilişki bozuldu. Uyuşmazlığın, iki kentin toprakları arasında kalan zengin Levanten ovasını kontrol etme isteğinden kaynaklandığı görülüyor ve bu nedenle yapılan savaş Levanten Savaşı olarak bilinir. Savaşın ayrıntıları eksik, fakat Yunan dünyasının birçok kentini içine çektiği anlaşılıyor. Gerçekte bu savaş, nüfusun arttığı bir dönemde alevlenen diğer sınır tartışmalarının da bahanesi olabilir.

Bu, eski aristokrat Yunanistan'ın savaşıydı. Euboialılar, öncelikle kendi aristokrat seçkinlerine destek olmak için ticarete bulaştılar ve şimdi de buraların kahramanları onların mücadelesini sonuna kadar sürdürüyor. Ortaçağ şövalyeliğini anımsatan bir tarzda, ok ve taş gibi fırlatılan ve aşağı tabakaya özgü silahların kullanılmaması yönünde bir anlaşma bile vardı. *İlyada*, Mykenai Yunanistan'ında halkın belleğinde yer etmiş olan savaş deneyimleri kadar, bu savaştaki deneyimleri de resmediyor olabilir.

Savaş iki lider kentin tükenmesiyle sona erdi, fakat sahip oldukları etki Akdeniz'in başka farklı alanlarında ortaya çıktı. Khalkis Korinthos'a bağlanırken, Eretria, müttefikleri olan Megara ve Miletos'un Karadeniz'deki kolonici teşebbüslerini birleştirmiş olabilir. Gerçekte, savaştan sonra Yunanistan'da lider olarak ortaya çıkan kent, Korinthos'tu. Euboialılar tarafından yönetilen ticaret merkezi al-Mina, bu dönemde Asurlar tarafından yağmalandı; büyük ölçüde çömlekçilikle ilgili olan arkeolojik kayıtlara göre kent, yeniden inşa edildiği zaman Euboialıların değil Korinthosluların hâkimiyeti altına girmişti.

Bereketli toprakları ve kente hâkim muazzam bir taş kale olan korunaklı Akrokorinthos'una rağmen, Korinthos eski bir yerleşim değildi. Sekizinci yüzyılda hâlâ bir grup köyden ibaretti, fakat hızla büyüdü. Eldeki veriler (kanıtlar sağlam olmasa da), Korinthos'un Kıstağın kontrolünü Levanten Savaşı sırasında Eretria'nın müttefiklerinden biri olan Megara'nın elinden topraklarıyla birlikte aldığını düşündürüyor. Bu durum kerestelik ormanların ve meraların Korinthos'un eline geçmesi, fakat çok daha önemlisi, Peloponnesos'tan kuzeye giden tek karayoluyla birlikte, doğudan batıya doğru uzanan ana güzergâhın kontrolünü sağlaması demekti. Kayalık kıyısı nedeniyle Peloponnesos çevresinde deniz yolculuğu tehlikeliydi; çoğu gemici gemilerini ve mallarını Kıstağın üzerinden (özel olarak inşa edilmiş bir yol olan *diolkos* üzerinden) aşırmayı tercih ediyordu. Sadece kendi aralarından evlenen ve iki yüz kişilik yönetici bir klan olduğu sanılan Bakkiades'in himayesi altında elli yıl süren önemli bir istikrar dönemi yaşandı ve kent, konumunun bütün avantajlarını sonuna kadar kullandı.

Zanaatkârların hâlâ hor görüldüğü, Yunanistan'ın daha geleneksel bölgelerinin tersine, Bakkiades onları hoş karşıladı ve yeteneklerinden faydalandı. Başlıca endüstri, sahildeki atölyelerde yabancılar tarafından yürütülen gemi yapımıydı. Geleceğin kolonicilerinin gemilerini Korinthos'tan alabilecekleri görülüyor ama Korinthoslular aynı zamanda daha hızlı ve etkili savaş gemisi yapımında da öncüydüler. *Pentekonter*'ler, omurga boyunca uzatılmış ve karşı tarafa şiddetle çarpması için bronzla desteklenmiş kirişiyle, ince ve güvertesi olmayan gemilerdi. Korinthoslular, bu tip gemileriyle herhangi bir ticaret gemisine meydan okuyabiliyorlardı. Aynı zamanda kendi kolonileriyle ilişkilerini sıkı tuttular. Yedinci yüzyılın sonu itibarıyla bir Korinthos İmparatorluğu'ndan söz etmek mümkün görünüyor.

Korinthos egemenliğinin en yaygın işareti, kentin çömlekçiliğiydi. Yedinci yüzyılda Yunan dünyasını istila eden bu çömleklerin öyle belirgin bir tarzı vardı ki, bugün pek çok site bu çömlekler sayesinde yirmi beş, hatta on yıl gibi bir yanılmayla tarihlendirilebiliyor. Bunların pek çoğu parfüm şişesi (parfüm doğudan getirilen mallardan biriydi), testi ve kadeh biçimindeki küçük ev eşyalarıydı. Bu eşyaların üzerindeki süslemelerde, Şark motiflerinin yaygınlığı konusunda en iyi kanıtlar görülebilir. Kent bu dönemde Doğuya Atina'dan çok daha fazla duyarlıydı; Proto-Korint üslubu olarak bilinen ve İÖ 725 civarından kalma kaplar hayvanlar, ağaç yaprakları, çiçekler ve gül biçimindeki rozetlerle bezenmişti. İnsan figürleri daha az yaygındı, fakat İÖ 650 civarından kalma Chigi vazosu, Yunan dünyasında yeni ortaya çıkmış olan hoplit askerlerinin muhteşem tasviriyle dikkat çeker. Hemen hemen aynı döneme ait bir diğer yenilik, çanak çömlek bezemede kullanılan siyah figür tekniğidir. Bu teknikte, siyah boyayla çizilmiş figürler bütün ayrıntılarıyla, kilin doğal çamur kırmızısı rengindeki zemini üzerinden kazınarak elde edilmiştir. Muhtemelen doğulu metal işçilerinden öğrenilen bu yöntem, bir yüzyıl sonra Atinalılar tarafından geliştirilene değin (siyah figürler turuncu zemin üzerine işlenmiştir), Korinthos'a özgü bir teknik olarak kalmıştır. Çömlekçilikteki Korinthos hâkimiyeti, tam olarak anlaşılamayan nedenlerden ötürü Atina'nın Yunan çömlekçiliğinin merkezi olmasıyla, altıncı yüzyıla doğru sona erdi.

Korinthos'a ithal edilen Şark'a özgü şeylerden biri de fuhuş tapınağıydı ki, büyük olasılıkla bu pratik Fenike kenti Byblos'tan alınmıştı. Fuhuş ayinleri, Akrokorinthos'tan daha üst mevkide yer alan ve Yunan aşk tanrıçası Aphrodite'den uyarlanmış bereket tanrıçası Astarte'nin gözetimindeydi. Korinthos'un rahat cinsel âdetleri yüzyıllarca devam etti ve İÖ birinci yüzyılda, on sekiz ay süreyle kentte kalan Şarka özgü bir başka temsili kült, Havari Paulus ile karşılaştı. Cinsel davranışlar konusunda birbiriyle çatışan bu iki yaklaşım Paulus'a, Hıristiyan cinselliğini anlattığı ve inanılmaz derecede etkili ünlü Korinthoslular'a Mektupları esinlemiştir.

Yedinci yüzyılın ortasında Doğunun bir başka parçası Yunanlılara açıldı. Mısır firavunu Psammetikos (Psamtik), devletinin Asurlardan bağımsızlaşması sürecinde önce Yunanlı paralı askerleri, sonra da tüccarları hoşnutlukla karşıladı. Nil Vadisi'nin zengin buğday stokları Yunanlılar için çok çekiciydi, fakat muhtemelen papirüs ve keten de cazip mallardı. Yunanlılar, karşılık olarak beraberlerinde yağ, şarap ve Mısırlılar için her zaman altından daha değerli olan ve nadir bulunan gümüş götürmüş olabilirler. Yunanlılar, Batı Deltasındaki, Nil nehrinin bir kolu üzerinde bulunan Naukratis'te kendi ticaret merkezlerine sahip oldu. İÖ 620 itibarıyla bu merkezin faaliyette olduğu görülüyor. Çok geçmeden Yunanlılar Mısır'ı sadece tüccar olarak değil, hayranlıkla esin-

lenmiş turistler olarak da gezer oldular. Şair Sappho'nun erkek kardeşi tüccar olarak geldi. (Pahalı kibar bir fahişeyle Naukratis'te aşk yaşadığı sanılıyor.) Mısır, geleneksel bilgeliğin kökeni olarak görülüyordu, hatta bazı Yunanlılar Mısır'ın kendi kültürlerinin de kaynağı olduğunu sandılar.

Arkhilokhos ve Sınır Bölgesinde Hayat

Yedinci yüzyılın dünyası akışkan bir dünyaydı. Sınır bölgesinde yerleşmiş bir toplumun içinde yeni insanlar ve etkilerle genişleyen Yunanlılar, aynı zamanda artan bir güven duygusuyla yaşıyorlardı. Bir yığın çanak çömlek ve bronz eşyanın tamamlayıcısı olarak yaşanan çağı anlatacak birkaç sesin kalmış olması büyük bir şanstır. Örneğin şair Arkhilokhos, yeni kolonideki hayata dair olağanüstü çarpıcı bir resim sunar. Nispeten çorak bir ada (adanın ünlü mermeri henüz tamamen tükenmemişti) olan Paros'ta gayri meşru bir çocuk olarak doğmuş ve yedinci yüzyılın başlarında, içinde babasının da bulunduğu bir grup yerleşimciyle birlikte Kuzey Ege'deki Thasos (Taşoz) adasını kolonileştirmek üzere yola çıkmıştı. Orada bulduğu ilkel ve sert bir dünyaydı. Koloni hem yerli Trakyalılarm hem de rakip yerleşimcilerin tehdidi altındaydı. Bu, kahramanca değerlerin değil, en yüce meziyetin hayatta kalmak için savaşmak olduğu bir dünyaydı. Arkhilokhos bir keresinde kaçarken kalkanını nasıl fırlatıp attığından söz eder; bu, Homeros'un bir kahramanı için duyulmamış bir alçalmadır ve tıraşlı çeneleriyle çalım satarak yürüyen kumandanlarla arasındaki mesafeyi dile getirir. Yerleşimcilerin yüz yüze kaldığı günlük zorluklar karşısında sert ve gerçekçi bir asker çok daha değerlidir.

Arkhilokhos tutkularında dolaysız ve kabadır. Yerleşimci arkadaşlarından birinin kızına âşık olur, fakat kızın babası onu reddeder. Babaya sövgüsü hazırdır:

> Soğuk denizde yolunu kaybedebilir
> Ve yüzebilir putperest Salmydessos'a doğru
> Kafalarının üstünde ani bir korku gibi
> Sarmalanmış saçlarıyla Kâfir Trakyalılar
> Kapıp alırlar onu, arkadaşsız ve ailesiz
> Biliyor yalnız kalacak olan nedir.
> Kölelerin ekmeğini yiyebilir, belaya katlanabilir
> Ve denizin iğrenç çerçöpüyle bağlanan
> buza kesebilir çıplak gövdesi.
> Yalan söylerken dişleri takırdar yüzünde,
> Bir köpek gibi tükürürken tuzlu suyu soğuk denizin kıyısında.

Ve hepsi bu, beklediğim bir ayrıcalıktı sadece,
Sonsuz sevindirirken beni söylendiğinde
Onurla verdiği sözden cayması şerefine,
Dostça bir yemekte tuzun ve masanın üzerinde.

Arkhilokhos, baba Lykambes ile nefret ve küçük düşürülmenin sonucunda intihar eden kızının masalını anlattığı şiirler bile yazdı.

Arkhilokhos yeni, lirik bir şiir dünyası ortaya koyar. En yalın kullanımında terim, lire eşlik eden bir şarkıdan fazla bir anlama gelmez. Lirik üslup, ilk olarak Karanlık Çağ Yunanistan'ının artık yok olmuş şarkılarında –düğün şarkıları, hasat şarkıları, iş şarkıları– ortaya çıkmış olmalı. Geçmişin dünyasında kurulan epik şiirin tersine, tanrıların ve süper-insanların kahramanca davranışlarının dışında temsil edildiği şimdinin dünyasıyla bağlantılıdır. Lirik şiir aynı zamanda şairin kişisel sesini yansıtır. Peter Conrad'ın sözleriyle, 'Lirik kahraman bir şeyler yapan adam değildir, başına bir şeyler gelen kişidir... epik şiirin sosyal bir içeriği varsa, lirik şiir kişisel tanıklıktır, lirik, epik şiirin iç uzamıdır, zırh içindeki kahramanın da yaralanabileceğini gösterir.' Arkhilokhos ve terk ettiği kalkanı akla geliyor.

Yedinci yüzyılın bir lirik şiir çağı olmasının muhtemelen bir tek nedeni yok. Bu, ortak hatıraların, umutları paramparça olmuş kalpler arasında gezinen geleneksel şarkıcı tarafından tüketildiği bir karmaşa döneminin yansıması olabilir. Yaygın bir kültürden mahrum olan şairin olayları betimleyebilmesi, kendine özgü kaynaklara yönelen bir birey olarak engellenir. Kuşkusuz Arkhilokhos doğrudan kalbiyle konuşur; ince bir yaşantı ve uzlaşılmış davranışlar için hiç vakti yoktur. Onunki, saldırgan bir dünyaya karşı tek bir adamın sesidir.

Sappho

Yedinci ve beşinci yüzyıllar arasındaki dönemde birçok lirik şair yaşamıştır. Şarkı bestelemek aslında eğitimli kimselerden beklenebilecek bir beceriydi (ne var ki Helenistik dönemde dokuz lirik şair sanatın büyük ustaları olarak ayırt edilmişlerdir). Pek çoğu sadece fragmanlar halinde olan bu yapıtlar ne yazık ki adil şekilde değerlendirilemedi. Bu dönemin en tanınmışı, Lesbos (Midilli) adasından olan şair Sappho'ydu.

Sappho, şiiri kadar cinsel duyguları nedeniyle de sonraki kuşakların ilgisini çekmiştir. Yunanlılar üzerindeki doğu etkisine karşı çıkan on dokuzuncu yüzyılın önyargılarından bahsedilmişti. Bu önyargılar daha da derinleşmiştir. Yunanlıların yalnızca kültürel değil, aynı zamanda cinsel açıdan da saf olduklan umuluyordu. Örneğin, bilginler için pek çok Yunanlının suçluluk duymak-

sızın eşcinsel ilişkilerden hoşlanmış olabileceklerini tasavvur etmek çok zordu (bkz. 11. Bölüm) ve bu yöndeki delilleri ya yanlış okudular ya da görmezden geldiler. Richard Jenkyns, Sappho hakkındaki çalışmasında şairin lezbiyen olabileceği iddiasına karşılık on dokuzuncu yüzyıl bilginlerinin verdiği tepkilerden bazı alıntılar yapar. Bunların birinde şöyle denir: 'açıktır ki Sappho Lesbos'ta saygıdeğer bir kişidir.' Bir diğerinde, aşırı resmi bir biçimde, onun el değmemiş saflığından kesin bir dille söz edilir: 'Göz alıcı bir güzelliğe sahip olduğu yolundaki hoş telkine rağmen onun bilinçli tercihi, bütün diğer insanca zevklere karşın, doğruluk ve dürüstlük olmuştur.'

Sappho geç yedinci yüzyılda Lesbos adasında doğdu, fakat gençlik çağlarını Sicilya'da sürgünde geçirdi. Geri döndüğünde, kendilerini Aphrodite'ye tapınmaya adamış bir grup kutsal kadının akıl hocası ya da öğretmeni haline geldi. Grup içinde duyguların daha şiddetli yaşandığı anlaşılır bir şeydir, fakat aynı zamanda Sappho'nun evlendiği ve bir kızının olduğu yolunda bir hikâye de vardır. Bir efsaneye göre, sevdiği adam tarafından reddedilince kendisini uçurumdan atarak intihar etmiştir. Muhtemel ölüm tarihi İÖ 570 civarıdır.

Sappho'nun bir bütün halinde yalnızca tek bir şiiri günümüze kalmıştır. Aphrodite'ye yazılmış bir ilahi olan bu şiirde şair, başka bir kadın için duyduğu aşkın ıstırabını yatıştırması için teklifsiz bir dostlukla tanrıçaya seslenir. Bir kez daha, duygusal bir karmaşa yaşadığını ve yardıma ihtiyaç duyduğunu tanrıçaya itiraf eder. Bu tam Sappho'ya özgüdür. Yoğun ve karşı konulamaz duyguların insanıymış izlenimi bırakır. Çekiciliğinin odağında onun incinebilir olması vardır (bir fragmanda söylediği gibi, 'Aşk, gevşer gider uzuvlar, gene titretir beni, o tatlı acı, karşı durulamaz yaratı'). En iyi bilinen şiirinde, genç bir adamın kur yaptığı çekici bir kadın olarak duygularını anlatır:

Ölümsüz tanrılar emsali gibi görünür bana,
Yanında oturan şu adam, artık dinleyebilen
Özel ve yakın, çok yakın,
Tatlı tınılı sesini senin ve cana yakın

Tutkulu kahkahanı – ah nasıl, gene
Göğsümde küt küt atan kalbi kuruyor; bir bakış ve
Mahvoluyorum, konuşması beni öldürüyor, tek bir söz daha
Söyleyemiyorum,

Dilim damağım kuruyor, aniden ve keskin
alevler beni yalarken içim yanıp kavruluyor
Söndü gözlerimin feri, uğuldayan bir feryat
Kulaklarımda çınlıyor;

Buz gibi terin içine batırıyor, ürperten kasılmalar
Aşk ateşimi geriyor, çimenlikten daha solgun bir yeşil
Sarıyor benzimi, bir saç telinin soluklandığı ana kadar
Ölümün böylesi.

Gene de şansa bırakmalı, her şeye katlanmalı, madem ki...

Sappho, insanlara olduğu kadar doğal dünyaya karşı da şehvetli duygular besler. İkinci Parça olarak bilinen şiirinde Aphrodite'yi, hoş bir esintinin ve bahar çiçeklerinin doldurduğu bir çayırın yanında, elma ağaçlarının arasından serin suların aktığı bir meyve bahçesine çağırır. Richard Jenkyns'in işaret ettiği gibi, Sappho'nun kullandığı sözcüklerin pek çoğunda sesler (örneğin, akan su için *keladei*, bir kurbandan yükselen hoş koku için *tethumiamamenoi*, kıpırtılı yapraklardaki ışığın saçtığı kıvılcım için *aithussomenon*, sözcüklerin anlamlarıyla birleşip), şehvetten bitkin düşmüş bir ruh halini yaratmak için kullanılır. Sappho'nun gelecek kuşaklar üzerinde böylesi bir etki yaratmış olması şaşırtıcı değildir.

Sekizinci ve yedinci yüzyıl hızlı bir değişim dönemiydi. Eski aristokratik Yunan değerleri, girişimciliğin ve talihin değer kazandığı bir dünyanın kuşatması altındaydı. Genişleyen Yunan dünyası, yurtlarındaki yoksulluk nedeniyle hayatları hüsranla dolu insanlar için yeni olanaklar sundu. Bu olanaklar şiddetle tüketildi. Kültürel açıdan doğuya dönük olduğu için Yunanistan doğunun modelini özümsemişti ve bu kez de kendi kültürünü Akdeniz dünyasının tamamına yayıyordu. Bu durum yeni ticaret için heyecan verici fırsatları da beraberinde getirdi. Yunanistan anakarasındaki kentlerin yurttaşları başarı duygusuyla dolup taştılar. Sonraki on yıllar içinde gücü aristokrat elitten alacak ve her konuda yeni siyasi düzenlemelere girişeceklerdi. Bütün bunlar, bundan sonraki bölümün konularıdır.

8
Hoplitler ve Tiranlar: Kent-Devletin Doğuşu

Hoplit Ordusu

Bir *oikistes*, yani yeni bir koloninin lideri, yabancı topraklara ulaşıp karaya çıkma ritüellerini tamamladığında, ilk iş olarak, ardından gelecekler için güvenli, savunulabilir bir site yeri seçerdi. Taştan ve kerpiçten basit evler inşa edilir, evlerin etrafı duvarlarla çevrilirdi. Arazi, kurucu yerleşimciler arasında parsellenir ve sınırlar hendeklerle belirlenirdi. Geç Yunan yazılı kaynaklarında, kamu binalarının siteler kurulurken inşa edildiği belirtilmişse de, arkeolojik kanıtlar bu sürecin sıklıkla daha geç bir zamana rastladığını göstermektedir. Örneğin, Sicilya'nın doğu sahilinde bir sekizinci yüzyıl kolonisi olarak kurulmuş Megara Hyblaea'da yapılan araştırmalarda, sitenin kurulmaya başlamasıyla birlikte kamu binaları için de yerler ayrıldığı, fakat halkın kullanımına yönelik hiçbir binanın bir yüzyıldan önce inşa edilmediği görülmektedir.

Bu ilk-kent yerleşimlerinin varlığı tartışmalıdır. Fernand Braudel'in işaret ettiği gibi, toprağı verimli kılmak için gerekli ve aşikâr olan günlük çalışmayı bir yana bırakıp, Akdeniz'in güzelliğine ve büyüsüne aldanmak kolaydı. Akdeniz'le ilgili temel bir gerçek ikliminin kararsız olmasıdır. Zaten aşınmış toprak için tehdit oluşturan don, kuraklık ve sel gibi tehlikeleri saydıktan sonra, 'son ana kadar hiç kimse hasattan emin olamaz,' diyor Braudel. Antik çağdan beri Yunanistan, verimsiz toprak ve düzensiz yağış miktarlarından özellikle etkilen-

miştir. (Yunanistan'daki tarım için 11. Bölüme bakınız.) Yunan dünyasının diğer bölgeleri daha zengindi. Örneğin Sicilya ve Güney İtalya'nın toprağı tüf bakımından zengindi, günümüzden daha fazla yağış alıyordu. Yunanistan anakarasının tersine, ülke genel olarak ormanlıktı. Bununla birlikte, belki de daha önemlisi, asıl yerleşimin güvenliği sağlandıktan sonra, çevrede sitenin genişleyebileceği yerlerin bulunmasıydı. Yerel nüfusla olan ilişkilere istikrar kazandırılmalıydı ve pek çok durumda bunun zorlukla karşılaşılmadan yapılabildiği görülüyor. Syrakusai'nin yerleşim alanı sonunda 4.000 kilometrekareye ulaştı (Attika'nın tamamı 2.500 kilometrekareydi). Sicilya'nın güney sahilindeki Akragas, üzüm ekilen geniş düzlükleriyle at yetiştiriciliğinin merkezi haline geldi. Kentin yüzlerce vatandaşı yarış atı yetiştirdi. Kent, Yunan dünyasının en geniş yerleşimi olan 1.800 hektarlık araziyi çepeçevre kuşatacak duvarları yapabilecek ve birbiri ardına muhteşem tapınaklar inşa edebilecek zenginlikteydi. Kuzey Afrika'daki Kyrene, hem toprağı akıllıca kullanabilmiş hem de muazzam bir zenginlik sağlayan yerel nüfusa boyun eğdirebilmiş bir diğer bölgeydi.

Tipik Yunan yerleşmesi kaçınılmaz olarak hayatta kalmakla meşguldü. Sınırlı olan kaynaklar için komşularıyla arasında sürekli ve zayıf düşürücü çatışmalar meydana geliyordu. Kentler ticaret yolları, geniş düzlükler ve sınırlar nedeniyle savaşıp durdular. Çoğunluğu nispeten yoksul olduğundan bu kavgalarda sürüp giden özel bazı sorunlar vardı. Bir kentin ordu kurmak için gereken mali güce sahip olmakla ilgili herhangi bir sorunu yoktu; bu yüzden çiftçilerin bir diğer işi de askerlikti. Bunun sonucunda, belki de kent nüfusunun üçüncü en zengin tabakasını oluşturan varlıklı köylülerden kurulu hoplit ordusu doğmuştur ('hoplite' sözcüğü, ortasındaki kasnağın bir mil yardımıyla idare edildiği ve kenarından kavranan ağır kalkan, *hoplon*'dan türemiştir). Bronz miğfer, kalkan, göğüs ve baldır zırhları bu askerlerin 'üniforma'larını, kılıç ve kargı ise silahlarını oluşturuyordu (muhtemelen eğitimde ve savaşta bütün ihtiyaçları karşılanıyordu).

Hoplitler, savaş meydanında birbiri arkasına sıralanan ve sık saflarla yürüyen kargılı ve kalkanlı piyadeler olarak eğitildiler. Her sıradaki askerler ya birbirlerine kalkanlarıyla bağlanıp kargılarını başlarının üstüne kaldırmış bir halde ya da sol kollarıyla kalkanlarını tutup, sağ kollarının altına kargılarını yaslayarak ilerlerlerdi. İleri manevra yaparken attıkları korkunç çığlıklar kendilerine ne denli güvendiklerini gösteriyor. Yandan saldırmadıkça süvari bölüğünün böyle bir güçle başa çıkma ihtimali yoktu. Atlar saldırıya müsait hayvanlardı ve o dönemde henüz üzengi kullanmayan biniciler her an alaşağı olabilirlerdi. Eski ekolden herhangi bir savaşçı kahraman kolaylıkla ayaklar altında çiğnenebilirdi. Etkili tek savunma gücü diğer bir hoplit grubuydu ve bu da hoplit ordularının yedinci yüzyıldan sonra neden Yunan dünyasının tamamında yaygınlaştığını açıklıyor.

Çift sıra dizilecek birkaç yüz adamla normal bir hoplit ordusu kurmak küçük çaplı bir işti. Öncelikli amacı komşularına gövde gösterisi yapmaktı ve rakip kentin gerçek anlamda fethi, hoplitlerin gösterecekleri beceriden sonra gerçekleştirilirdi. İki taraf karşılaştığında itiş kakış başlar, dürtüklemeler ve kesip biçmelerle süren bir kapışma en nihayet bir tarafın gücü tükenip çekilene kadar devam ederdi. (Saldırıya en fazla maruz kalan bölge, kalkanın altında açıkta kalan kasık ve boyundu.) Başarılı olan ordu daha sonra düşmanın ekinini yağmalardı. Geniş çaplı bir savaş çok nadir görülürdü. Tarihçi Thukydides bütün Peloponnesos Savaşı (İÖ 431-404) boyunca sadece iki kayıttan bahsederken, Spartalılar 479 ve 404 tarihleri arasında dörtten fazla kez savaşmadılar. Thukydides tarafından 'gelmiş geçmiş en büyük savaş' olarak tanımlanan Mantineia'daki (418) birinci savaşa 20.000 kişi katılmış olabilir. Yalnızca 1.400 kadarının ölmüş olduğu ortaya çıkıyor (bunun 300'ü zafer kazanan Spartalılara ait).

Thukydides'in dediğine göre Spartalılar çetin bir savaşa uzun süre dayanabilir, fakat düşmanı kovalamak için fazla uğraşmazlardı, bozguna uğramış bir ordunun topyekûn katli işin kolay kısmıydı. (Ağır bir zırh kuşanmış askerin bu koşullarda uzağa gidebilmesi zor olmalı.) Hoplit savaşları belki de, askerlerin öldürme aşkından çok bir kentin onuru ve kimliği iddiasıyla yapılan savaşlardı. Romalıların Yunanlıları nasıl bozguna uğratmış olabileceklerini inceleyen İÖ ikinci yüzyıl Yunan tarihçisi Polybios, Yunanlıların 'yapacakları savaşları önceden birbirlerine ilan ettiklerini, hatta savaşların tehlikelerini göze almaya karar verdiklerinde, ilerleyecekleri yerler ve düzenleyecekleri sınırlarla ilgili bilgi verdiklerini' anlatır. Başka bir deyişle, içinde mücadelenin olup bittiği alışılmış ritüeller vardı. (Bu ritüeller beşinci yüzyılın sonlarına doğru kaybolacaktır: bkz. 15. Bölüm)

Etkili bir hoplit ordusu iyi eğitilmek zorundaydı. Savaşta içlerinden herhangi biri takılıp sırtüstü düşer ya da tuttuğu kargı diğerlerininkine çarparsa, bu durum sıkı saf tutmuş askerler arasında kargaşaya yol açabilirdi. Cesaret ve maneviyat önemliydi; tıpkı günümüzde bir futbol takımına maçtan önce telkin edildiği gibi, iki tarafın da özgüven sağlamaya yönelik kendi yöntemleri vardı. Thukydides'e göre Spartalılar Mantineia Savaşına çıkarken 'savaş şarkıları söylediler ve daha önceki yiğitlikleri anımsayarak birbirlerini yüreklendirdiler.'

Hoplit ordusundaki yükseliş, bağlılık biçimlerinde önemli bir değişimin meydana geldiğini ortaya çıkardı. Bir Homeros kahramanı kendisinin ya da ailesinin şanı için savaşırken, hoplitlerden sadakatini kendi *polis*'i için göstermesi beklenirdi. Yeni dünyanın bu ruh hallerini yakalayan, yedinci yüzyıl şairi Spartalı Tyrtaeus'tur. Artık en önemli fazilet, halkın yararına kullanılan cesaretti. Yiğit bir adamın ölümü, kendisini ve ailesini onurlandıracak biçimde

ve her zaman için memleketi olan kentte yaşatılır oldu. Tüm bunları yapıtında yaşatan Tyrtaeus, bir fragmanında böyle bir adamı anlatır:

> Yaşlısı genci onun için yasa büründü,
> bütün kent sonsuz bir kederle doldu,
> bir mezar, çocukları ve ailesi onu yaşatır.
> Cesur adamın ne şöhreti ne de ismi unutuldu,
> Toprağın altında olsa da, ölümsüzleşiyor,
> her kim ki toprağı ve çocukları için savaşır,
> kudretli Ares tarafından canı alınır.

Tiranlar

Aristokrasi egemenliğini ilk olarak, kahramanca işler yapabilecek üstün nitelikli savaşçı beyler, ikinci olarak da (savaşçı rolünün korunamadığı) toprağın hâkimiyeti üzerinden sağlamıştı. Yarattığı yeni toplumlar ve sürekli olarak büyüyen ticaret ile yedinci yüzyılın daha da parçalanmış dünyası, aristokratik gücü aşındıran yeni enerjileri serbest bıraktı. Bazı kentler bu yeni güçlerin meydan okumasına barış içinde uyum sağlamayı başardı. Erkin bir aristokrat meclisin elinde bulunduğu ya da aristokrat aileler arasında paylaşıldığı bir hükümet, zengin yurttaşları ya da askerleri de kapsayacak biçimde genişleyebilirdi. Ne var ki birçok kentte açığa çıkan gerilimler dizginlenemedi. Özellikle Egeli Yunanistan'da, İÖ 650'den sonraki yüzyılda bir dizi kent yönetimi, halkın aristokrasiye duyduğu kini kullanarak yönetimi ele geçiren hırslı kişiler tarafından devrildi. Bunlar tiranlardı. Korinthos ilk tiranlıktı, onu komşuları Sikyon ve Megara izledi. Atinalı ilk tiran, bir dizi başarısız girişimin ardından 546'da yönetime daimi olarak el koyan Peisistratos'tu. Samos ve Naksos gibi Ege adalarında ve Küçük Asya sahilindeki İon kentlerinde de tiranlıklar kuruldu.

'Tiran' sözcüğünün kökeni, doğuda, muhtemelen Lydia'da ortaya çıkmış bir başka Yunan sözcüğüne dayanır. Gerçekte bir yönetici anlamına gelen bu sözcük, Yunan demokrasisi geliştikçe, bütün biçimleriyle tek adam yönetimi nefret uyandıran bir hal aldıkça, Yunanlılar sözcüğe, bugün de geçerli olan kavramlan ve çağrışımları eklemlediler. Günümüze ulaşmış çok sınırlı kaynakta tiranlar, çoğunlukla ve klişevari bir biçimde, 'ideal' yurttaşın beklentisi olan ve birlikte kotarılan işlerle çelişen aşırılıklan ve bireycilikleriyle betimlendiler. Bu basmakalıp tasvir yerleştikçe, tiranların hepsi özellikle zulmedici olmadıklan açıkça görülmüştür. Birçoğu kentlerini yüceltti; birçoğu sanatın koruyucusuydu – ne var ki, arkeolojik kanıtlar tiranların zaman içinde gaddarlaştıklarını gösteriyor.

Tiranlara yükselme cesaretini veren unsurlar nelerdi? Yeni denizaşırı yerleşmeler, (aristokrasinin bizatihi ortaya çıktığı batıdaki kentlerde var olan durumlara rağmen) aristokrasinin vazgeçilmez olmadığını gösteren ve bu durumun yükselme hırsıyla dolu insanlara fırsatlar sunduğu farklı bir toplum modelinin hazırlayıcısı oldu. Ticaretin büyümesi ve yeni çıkar gruplarının doğması, sosyal gerilimi tırmandırmış olabilir. Bununla birlikte asıl ilginç olan, bireysel tiranların kökenleri hakkında bilinen çok kısıtlı şeyin, onların ille de yeni zengin bir sınıftan çıkmak zorunda olmadıklarını akla getirmesidir. Gerçekte birçoğunun, şu ya da bu nedenden ötürü yönetimden dışlanmış aristokrat ailelere mensup kişiler oldukları görülüyor. Küçük Asya'nın İon kentlerinde tiranlar muhtemelen, aristokrasiye özgü hiziplerle çatışan liderden başkası değildi. Ayrıca, bir tiranın iktidarı ele geçirmeden önce başarılı bir askeri geçmişinin olduğuna dair ipuçları bulunmaktadır; bu durumda, tiran doğrudan hoplitlerin temsilcisi olabilir. Bununla birlikte erki anayasaya aykırı bir biçimde ele geçirebilmek için, geleneksel olan ya da olmayan bütün destek araçlarını güdümlemeye kesin kararlı ve hazır bireylerin sunduğu model, genel olandı. İma edilense aristokrat hükümetlerin çekilmeyi reddetmeleri ve siyasi değişim için gerekli alternatif bir yönetimin halihazırda bulunmamasıydı.

En bilinen tiranlıklardan biri Korinthos'daki Kypselos tiranlığıydı. Bir önceki bölümde görüldüğü üzere, erken yedinci yüzyılda Yunan dünyasının alışveriş ve ticaret merkezi olan Korinthos, aristokrat Bakkiades'in sıkı denetimi altındaydı. Ne var ki, yedinci yüzyılın ortasında, güçlerinin sarsılmaya başladığını ve yönetimdeki özel konumlarının giderek zayıfladığını gösteren işaretler var. Efsanelere bakılırsa Kypselos'un annesi Bakkiades klanına mensuptu, fakat topal olduğu için klan dışından evliliğe zorlanmıştı, bu da oğlunun siyasal erki paylaşma fırsatından yoksun kalması demekti. Bu durum onun intikam azminin bir nedeni olabilir. Başka kaynaklar da, onun askeri bir komutanken halkın desteğini kazanmış olabileceğine işaret ediyor. Gerçek ne olursa olsun, 657 civarında Bakkiades'i devirdi, klanı sürgüne yolladı ve onların topraklarını kurnazca kendi destekçilerine dağıttı.

Kyplesos'un yönetimde gerçekçi bir yaklaşım sergilediği görülür. Birçok tiran gibi o da kazanabilmek ya da en azından kazanıyormuş gibi görünebilmek için (gerekli olan) tanrıların desteğine değer verdi, Delphoi ve Olympia'da tanrılara zengin adaklar sundu. Yurdunda kendisini ve hanedanını tapınak yapımlarıyla yüceltti. Dor mimarisinin, anakaranın her yerinden ve batılı Yunan'dan kopyalanan pek çok özelliği, (muhtemelen Mısır'la sağlanan temasın bir sonucu olarak) ilk olarak Korinthos'ta ortaya çıkmıştır. Kyplesos ve otuz yıl sonra asayiş içinde yerine geçen oğlu Periander, aynı zamanda kentin ticari zenginliğine başarıyla destek oldular. Korinthos yerleşmeleri Kuzey Ege ve Adriatik'e yayıldı ve bu yerleşmeler dolaşımdaki sikkelerin ortaklaşa kullanıl-

ması, hatta kolonilerde görev yapacak yüksek memurların Korinthos'tan gönderilmesi gibi yollarla, diğer Yunan kentlerinin kolonilerine göre çok daha sıkı denetim altında tutuldu. Ticaret ortaklarından biri olan Mısır öyle etkiliydi ki, Periander yeğenine Mısır firavunu Psammetikos'un adını koymuştu.

Yunan dünyasında ortaya çıkan diğer tiranlar gibi Kyplesos ve ardılları da başka tiranlarla bağlantıları güçlendirdi. Öyle ki, tiranlar sanki kendilerini müstesna bir kulübün üyeleriymiş gibiydiler. Birbirlerini yönetimi ele geçirme ve sürdürme konusunda desteklerlerdi. Bazen iki tiran, kentlerinin arasındaki geleneksel düşmanlığı aşan bir dostluk tesis ederdi. Korinthos tiranı Periander ve Miletos tiranı Thrasybulos bu konuda örnek verilebilir. Kendi içinde bu durum tiranların saldırıya açık olduklarını akla getirir. Uzun vadede *polis* içindeki konumlarının zayıf olduğunun farkındaydılar ve en büyük beklentileri daha geniş bir destek ağının kurulup geliştirilmesiydi.

Eninde sonunda tiranlık varlığını kentin içinde koruyamayacaktı. Kayıtlarda, Kypselos'un Korinthos'ta serbestçe dolaştığı yazarken, ardılı olan Periander'in korumaları vardı. Herodotos, onun karısını öldürdüğü ve bir Bakkiades kalesi olan Korkyra (Korfu) adasında üç yüz soylu genci hadım etmeye giriştiğiyle ilgili kanlı hikâyeler nakleder. (Amaç, onları bu kötürüm halleriyle Periander'in müttefiki Lydia kralı Alyattes'e armağan olarak yollamaktı.) Tiranlık, Psammetikos idaresi altında üçüncü kuşak döneme girerken, hükmünü de verdi. Yönetime gelmesinden hemen hemen dört yıl sonra (yaklaşık İÖ 582'de) suikasta kurban gitti. En gösterişli tiranlardan biri Kleisthenes'i (aynı adlı Atinalı devlet adamının büyükbabası) yaratmış olan komşu Sikyon kentinde, tiranlık 555'te benzer bir şekilde devrildi. 550'lere gelindiğinde, 510'a kadar Peisistrati tiranlığının hüküm sürdüğü Atina hariç, anakara için tiranlık çoktan geçmişte kalmıştı; Küçük Asya'da ise daha geç sona ermiştir.

Ticareti desteklemek ve kentlerini yüceltmek için harcadıkları bütün çabaya rağmen, tiranlar hiçbir zaman bir kuşaktan sonraki kuşağa sadakati esinleyen bir liderlik ideolojisi yaratmayı başaramadılar. Bir tiran önemsiz bir diktatör haline geldiğinde, ya da zaman halkın sevdiği genç bir liderin çekiciliğini gölgelediğinde, despotça bir yönetimi sürdürebilecek bir gelenek bulunmuyordu. Hiçbir tiranın düzenli bir orduyu besleyebilecek kaynağı yoktu. Hoplitler geçimlerini kendi topraklarından sağlayan bağımsız kişilerdi ve zorla bir kimsenin iktidarını destekleyen, itaatkâr bir güce dönüştürülememişlerdir. Tiranlar çöktüğünde, hoplit sınıfı yönetimi devralmak için yerini korumuştur.

Bu kritik bir noktaydı. Bağımsız tiranlar devrildiğinde Yunan kent yaşantısı rakip hizipler arasında başlayan iç savaşla yozlaşmış olabilir. Gerçekte, tiranlar oligarşilerin, hatta demokrasilerin yerini almışlardı. *Polis*, daha önce söylendiği gibi, sadece bir dizi binadan ibaret bir yapı değildi. Ordu, aile, yaş grupları ve evlilik gibi alanlarda bir dizi deneyimi paylaşan yurttaşlardan oluşan

bir topluluktu. Pauline Schmitt-Pantel'in bu döneme ilişkin bir makalesinde tartıştığı gibi, 'kurban törenlerine katılabilmek, reşit olup tam vatandaşlık hakkını kazanan grupların içine dahil olabilmek (erkek çocuklar için normalde 15 ila 20 yaş) ve ardından hoplit olarak orduda yer alabilmek, koroların, cenaze törenlerinin, meclis toplantılarının parçası olabilmek; bunların tümü vatandaşlara özgü etkinliklerdi. 'Bu etkinlikler,' diye devam ediyor Schmitt, 'bir zincir oluşturuyordu: her halkası birbirine eklemlenmiş bir zincir.' Bunun bir sonucu, vatandaşlardan oluşan toplumun (ya da en azından bu toplumun reşit olmuş erkeklerinin) arasındaki dayanışmanın takviyesine hizmet etmek için yapılan toplantıların sürekliliğiydi ve bu, tiranların kesinlikle bozmayı ve kendi yararlarına kullanmayı başaramadıkları bir birlikti. Kent yönetiminin oligarşik (Yunanca *oligos*: az; *archos*: yönetme) ya da demokratik (Yunanca *demos*: halk; *kratia*: egemenlik) yönetimlere devredilmek zorunda olması doğaldı. Yurttaş toplumunun, kendisini, kendi dışındakiler arasındaki farkı görebilmek için tanımlamak zorunda olması da doğaldı. Bir erkek topluluğu olarak kadınları bu bütünden ayırdı ve tecrit etti. Özgür bir erkek topluluğu olarak da, bu statünün kölelikle pekiştirilip güçlendirilmesi konusunda hiçbir çekince hissetmedi. Moses Finley'in saptadığı gibi, 'Yunan tarihinin bir yüzü, bağımsızlık ve kölelikle el ele ilerlemedir.' (Bu noktalar 11. ve 13. Bölümlerde daha sonra tartışılacaktır.)

Sparta

Hoplit sınıfının siyasal koşulların değişimine nasıl uyum sağladığı, bu dönemde Yunan anakarasının en önemli iki kenti olan Sparta ve Atina'nın tarihlerine bakılarak anlaşılabilir. Ne Sparta ne de Atina tipik bir kent-devletti. İkisi de küçük kentlere nazaran uzak kaynaklara (farklı yollarla) ulaşma imkânına sahipti ve bunun sonucunda ikisi de daha geniş bir alanda etkili olabildi. Erken beşinci yüzyıldaki Pers Savaşları'nda baskın bir rol oynadılar, fakat daha sonra İÖ 431-404 arasında yapılan ve Sparta'nın zaferle çıktığı, ancak bütün kaynaklarını tükettiği için birkaç yıl sonra çöktüğü Peloponnessos Savaşı boyunca aralarındaki ilişki ölümcül bir ihtilafla kilitlendi.

Sparta kenti, Peloponnesos'un güneyinde, Evrotas Irmağına hâkim bir sıra tepe boyunca uzanır. Bölgenin doğal özellikleri kentin savunulmasını kolaylaştırmıştır ve Roma dönemine kadar etrafına duvar örülmemiştir. Kent, araziye dağılmış bir dizi köy olarak ortaya çıkmıştır ve hiçbir zaman başka kentlerdeki gibi büyük kamu binalarına sahip olmamıştır. Günümüzde ise terk edilmiş bir yerdir. Köyler bir kent-devlet oluşturmak için birleştiklerinde, iki egemen aile arasında birtakım uzlaşma biçimlerinin şekillendirilmesi gerek-

ti. Sonuç, Sparta'nın iki krala bırakılması oldu. Geleneksel güçlerinin ve ayrıcalıklarının tümünü korudular, ancak altıncı yüzyılla birlikte en önemli rolleri, dinsel liderlik ve Sparta orduların komutanlığıydı. Aynı zamanda, yaşları altmışa ulaşmış aristokratlar arasından vatandaşların oy birliğiyle seçtiği otuz üyeli senatonun, yani *gerusia*'nın birer üyesiydiler. Pek çok kentte olduğu gibi bunun yanında bir halk meclisi vardı. Meclisin rolünün, krallar ya da yaşlılar tarafından sunulan önerileri dinlemek ve bu önerilerin onaylanıp onaylanmayacağı konusunda danışmanlık yapmak olduğu görülüyor.

Tarihinin bir döneminde Sparta civardaki köyleri baskı altında tutmaya başladı. *Perioikoi*, yani 'civarda oturanlar' olarak bilinen bu köylerin ahalisi tamamen Sparta'ya bağlı olsa da, zanaat ve tarım gibi üretim işleriyle uğraşmakta serbestti; bunlar, yerleşmeleri ellerinde tutmuş, aynı zamanda Sparta ordusuna asker sağlamışlardır. Sekizinci yüzyılla birlikte, kent, evden çok uzaklara, Taygetos Dağlarının ardındaki Messenia'nın zengin düzlüklerine gözlerini dikmişti. Geç sekizinci yüzyılda, savaşlarla geçen yirmi yılın ardından Messenia'ya boyun eğdirildi. Buranın iskânında daha sert davranıldı. Toprak, sanki yeni bir koloniymiş gibi Spartalı vatandaşlar arasında eşit olarak pay edildi. Yerli nüfus heilot'lar, yeni efendilerin toprağını işleyen serflere indirgendiler.

Yalnızca yerli halkın kaderine kolayca boyun eğmemesi nedeniyle değil, aynı zamanda Sparta'nın yayılması komşu kentleri kuşkulandırdığı için de Sparta'nın Messenia üzerindeki nüfuzuna güvenemeyeceği en başından beri belliydi. Bunlardan biri Sparta'nın kuzeydoğusundaki Argos şehriydi. Edebi kaynaklarda Argos'un hoplitleri ilk kullanan kent olabileceğine ilişkin ipuçları var (ilginçtir, İÖ 725 tarihli bilinen en eski hoplit miğferi orada bulundu). Daha geç tarihli bir kaynağa göre Argos ordusu, belki de bu üstünlüklerini kullanarak 669 yılında Sparta'yı, Hysiae'de travmatik bir askeri bozguna uğrattı. Eğer öyleyse Sparta temelden sarsılmış olmalı, özellikle de bölgenin zaptını yirmi yıl daha geciktiren Messenia'daki bir isyanın delilleri ortadayken. Sparta'nın yönetim biçiminin oligarşi haline gelmesi muhtemelen bu yıllara rastlar. Gelişmenin varlığına dair tek delil yüzyıllar sonra Plutarkhhos tarafından yazılan bir pasajdır, fakat muhtemelen bu metin Aristoteles'in bir çalışmasından alınarak Sparta anayasasına eklenmiştir. (Bu parçanın yorumlanması çok güçtür: bkz. Oswyn Murray'nin karmaşık sorunları gözden geçirdiği *Early Greece* isimli çalışmasının 2. baskısı) Halk meclisinin bazı konularda karar alma yetkisini kazandığı görülse de, diyen pasaj, eğer bu hak kötüye kullanılırsa, kralların ve yaşlıların kararları iptal etme yetkisi vardı şeklinde devam ediyor. Pasajda, meclisin aynı zamanda vatandaş grubu arasından ve bir yıl süreyle görev yapacak beş *ephoroi*, ya da ephoros, yani devlet denetçisi seçme yetkisine sahip olduğundan bahsedilmiyor. Ephoros'lar, her an için, iyi bir devlet yönetiminin sürdürülmesinden sorumluydular ve bu amaçla,

özellikle kralların yapıp ettiği her şeyi ince eleyip sık dokuyarak denetliyorlardı. Devlet yasaları gereği, kralların vaatleri karşılığında her ay onlara olan bağlılıklarını yinelediler. Kısacası bu, kralların, yaşlıların, ephoros'ların ve halk meclisinin her birinin bir rol oynadığı dengelenmiş bir yönetim biçimiydi.

Siyasal değişimlerin yanı sıra sosyal değişimler geldi. Eğer kent yaşamak istiyorsa kendine ait bir hoplit ordusu kurması gerekiyordu ve bu konuda Sparta diğer Yunan kentlerinde olmayan bir avantaja sahipti. *Periokioi* ve *Heilot*'lar devletin ekonomik gereksinimlerini sağlayabilecek ve böylece erkek vatandaşların tümü savaşa katılabilecekti. Hoplitlerin vatandaşlık hakkına sahip kişilerin arasından seçilerek zengin bir azınlık oluşturduğu diğer kentlerin tersine, Sparta'da bütün erkek vatandaşlar, vatandaş olduklarından dolayı birer hoplit'tiler. Bu değişimin aristokratik üstünlüğün altında gerçekleştiğine dair kanıtlar var. Sıkı disiplin altında eğitilen hoplitler eski aristokrat savaşçı zümreden çok farklıydılar, fakat Sparta'da her ikisini de tanımlamak için aynı terminoloji kullanılırdı. Bir aristokrat *symposium*'da olduğu gibi, askerlerin yemek yediği sofralar on beş kişilikti. Demek ki, aristokrat kültürel formların ağırlıklarını korudukları görülüyor. İkinci Messenia Savaşı'nın bitmesinin ardından kentin huzur ve refaha kavuşması, kesinlikle devam edecek bir süreç gibi görünüyordu. Doğuyla yapılan yaygın bir ticaret vardı; kentin bronz kraterlerine (aristokrat şenliklerinin temel sembollerinden biri olan karıştırma kapları) Fransa ve Güney Rusya gibi çok uzak diyarlarda rastlanmıştır. (Vix Krateri bunlardan biri olabilir.) Bütün yedinci yüzyıl boyunca Olimpiyat Oyunlarının en başarılı atletleri Spartalı olanlardı. *Gerusia* siyasi sistemin ayrılmaz ve etkili bir parçası olarak kaldı.

Fakat bu durum uzun sürmeyecekti. Spartalı toplumun aristokrat yaşam biçimlerini aşama aşama yok eden zevkleri vardı. Bu, Spartalıların kendileri için kullandıkları, 'benzer olanlar' demek olan *homoioi* sözcüğünde duyumsanabilir. Düzen kaygısı onlara, boyun eğdirdikleri insanların sürekli isyan edecekleri korkusuyla telkin edildi. Spartalı devlet, doğum anından itibaren tanımladığı erkek yurttaşlarının hayatının her alanıyla birlikte ve gittikçe yoğunlaşan bir biçimde askerileşti. Bu, en aşırı şekliyle, bireysel kimliği devlete hizmet için tamamen ezen hoplit toplumuydu. (Spartalı toplum hakkında daha verimli bir tartışma için 11. Bölüme bakınız.)

Böylesi paranoyak bir toplumun giderek kendini dış dünyadan soyutlayacağı kolaylıkla tahmin edilebilir. İÖ 570'den sonra, Olimpiyat Oyunlarında sadece birkaç Spartalı kazanan olduğu kaydedilmiştir. Devlet kendi kendine yeterli olduğu duygusuna kapıldıkça, ticaret küçüldü. Yunan dünyasının geriye kalanı gümüş sikkelere yönelmişken, Spartalıların nakit para olarak daha uzun süre kullanmaya devam ettikleri demir kalıplar bunun çarpıcı bir örneğidir. Bir de geçmişin idealize edilmesi vardı ki, yedinci yüzyılda Sparta-

lılar, Yunanlıların Troya Savaşı'ndaki efsanevi lideri Agamemnon ile kendilerini özdeşleştirecek kadar ileri gitmişlerdir. Anayasayanın kendini yeniliklere karşı koruyan kutsanmış statüsü vardı. *Eunomia*, yani iyi düzen getirmesi, onun en önemli başansı olarak takdir edilirdi. Aynı zamanda Sparta ritüelleri, örneğin kralın verasetiyle ilgili olanlar, Yunan dünyasının başka yerlerinde bilinenlerden farklıydı.

Sparta muhafazakârlık konusunda mükemmel bir örnek çalışmadır (ve Yunanlıların hep yenilikçi olmadıklarını anımsatır). Bir model olarak Yunan duygudaşlığı modern zamanlarda da devam etti. Richard Jenkyns'in *The Victorians and Ancient Greece* (Victoria Dönemi ve Antik Yunan) isimli çalışmasında işaret ettiği gibi, Victoria döneminde, Sparta'da verilen terbiye ile İngiliz halk okullarında yetiştirme tarzı karşılaştırılmıştır. İki durumda da altı memnuniyetle çizilen nokta, çocukların ailelerin yanlarından alınıp ülkenin iyiliği adına eğitilmeleriydi. Kavgalar ve kaba oyunlar, sonunda çekingen fakat aklı başında vatandaşlar üreten sistemin kabul edilebilir parçalanydı. Yirminci yüzyıl deneyimi böyle bir manzarayı paramparça etmiştir. Düşmanlarına karşı devletin onurunu yüceltmeleri için seçkin bir zümreye verilen katı eğitim, daha çok destek çekmek amacıyla hem komünist hem de faşist toplumların fazlaca belirgin bir niteliğiydi. Hiçbir şey Spartalı devletin seçkinci ve zalim dayanaklarını örtbas edemez.

Spartalı yurttaşların moralinin (herhangi bir totaliter devletin tebaasının morali gibi) yüksek düzeyde tutulması, sürekli bir seferberlik halini gerektiriyordu. Kent hep başarılı değildi. İÖ 560 civarında Güney Arkadia'daki Tegea kentine karşı yapılan Prangalar Muharebesi'nde (Spartalıların Tegealıları yendiklerinde onları köleleştirirken kullandıkları prangalarla yürüdükleri için bu şekilde adlandırılmıştır), bozguna uğrayan taraf Sparta'ydı. Kent bundan böyle daha sınırlı bir biçimde hareket etti. Tegea nihayet fethedildiğinde bağımlı bir kent olarak korundu, fakat önceki fetihlerde olduğu gibi Spartalı devletin bünyesine dahil edilmedi. 540'larda Sparta Argos'tan öcünü almış ve nüfuzunu Doğu Peloponnesos'a kadar genişletmişti. Böylece yarımadadaki en güçlü devlet konumuna gelmiştir. Korinthos bile Sparta'nın hâkimiyetini kabul eder duruma gelmişti; bunun kısmi nedeni, yüzyıllar boyunca Doğu Peloponnesos sahilinin en güçlü kenti olan Argos'un da artık onlara düşman olmasıydı. Peloponnesos'un kuzeyindeki kentler, Sparta ile ittifak yapmak konusunda cesaretlendirildi. Tiranlıkla yönetilen bu kentlere başlarındaki despot yöneticileri devirmek ve bunun yerine oligarşiye uyum sağlamaları için yardım edildi.

Kuzeydeki güvenli konumunun ardından Sparta'nın ihtiraslarının yayılacağı bölge, bundan böyle Kıstağın karşı tarafıydı. Kent, tiranlığa karşı oligarşiyi savunmaya devam etti. 524'te, Korinthos donanmasının yardımıyla Samos

tiranı Polykrates'e karşı başarısız bir darbe girişiminde bulundu. 510'da, Atinalı Peisistratilerin[1] tiranlığına karşı müdahalede bulunacak Spartalı birlikler oluşturuldu. Sparta'nın müdahaleleri, sadece yerel tiranlıklara beslediği düşmanlıktan kaynaklanmıyordu. Bütün Yunanistan'da olduğu gibi Sparta'da da, belli belirsiz sezilen Pers tehlikesine karşı giderek artan bir bilinç oluşuyordu. Yunanistan'ın dışındaki Lydia, İskit ve Mısır gibi çeşitli halklardan gelen elçiler yardım talep etmişlerdi, fakat Sparta hiçbirini Pers yayılmacılığından koruyabilecek durumda değildi. Pers monarşisi doğal olarak kendisini Yunan dünyasının tiranlarıyla aynı çizgide sayıyordu; Sparta kendini birden Yunan özgürlüğü ve bağımsızlığının en güçlü savunucusu olarak buldu.

Sparta dış dünyaya karşı güçlü görünmüş olabilir, fakat gerçekte direnci sınırlıydı. Güçlü bir dış siyaset izlemesini engelleyen etkenler vardı. Birincisi, hiçbir zaman başlıca bir deniz gücü haline gelemedi ve bu durum onun Yunan anakarasının dışındaki hareket serbestisini kısıtladı. Öte yandan, kendi yurdunda her zaman için saldırılara açıktı. Heilot'lar, tipik bir Yunan kentinin hiçbir ortak mirasa sahip olmayan köleleri gibi değillerdi. Messenia'dakiler, hiç değilse ortak bir baskı kültürünü ve deneyimini paylaşmışlardı. Sparta orduları ülke dışındayken başlatılan bir isyan tam bir felakete yol açabilirdi ve Spartalı liderler bu ihtimali hiçbir zaman unutmadılar.

Aynı zamanda bir liderlik sorunu vardı. Askeri başarı peşinde Peloponnesos'tan ayrılan bir kral, ülkenin incelikle düzenlenmiş anayasasını tehlikeye attı. Bu durum Kral Kleomenes'in hükümdarlığı sırasında (İÖ 520-490) daha da netlik kazandı. Komutası altındaki bir orduyla kent dışında olduğu bir zamanda, Kleomenes giderek iddialı bir konuma gelmeye başladı. 510'dan sonra, Atina'ya ve onun idaresindeki ailelere karşı kendi müttefiklerinin bile itiraz ettiği bir zorbalık siyaseti izlemeye kalkıştı. 494'de yeniden canlanan Argos'u benzer bir vahşetle ezdi (rivayete göre 6.000 Argoslu bir ormanda diri diri yakılmıştır). Kendi kenti bile krallarının bu *hubris* (aşırı kibirli) davranışı yüzünden tanrıların öç almasından korktu. Kleomenes, dostu kral Demaratos'un muhalefetiyle karşılaşınca, onu tahtından indirdi. Kleomenes nihayet Sparta'ya döndüğünde çok geçmeden öldü; tahminen oligarşi tarafından tasfiye edilmiştir. Bundan böyle Spartalılar bir kralın göz önünden uzaklaşmasına pek gönüllü olmayacaklardı.

Sparta'nın gücü başka bir açıdan da sınırlıydı. Bütün Peloponnesos'u elinde tutmasının yolu yoktu. Kuzey kentlerine karşı izlediği dostluk politikası bunu bildiğini gösteriyor. Bununla birlikte, eğer Kıstağın karşı tarafında genişleyecekse, onların topraklarından geçmek zorundaydı. Kleomenes, her zaman yaptığı gibi önce, müttefiklerinin isteklerini yerine getirecekmiş gibi davran-

1) 'Peisistrati' sözcüğü 'Peisistratos ve ailesi' anlamındadır. (ç.n.)

dı. Ne var ki, 506 yılında Kleomenes'in Atina'ya karşı yapacağı başka bir saldırı planına, özellikle Korinthos tarafından karşı çıkılınca, Spartalılar uzlaşmaya zorlandı. Tarihçilerin Peloponnesos Birliği olarak bildikleri bir federasyonun parçası olmayı kabul etmek zorunda kaldılar. Birlik açıkça, en büyük ve en eğitimli orduya sahip olan Sparta'nın baskısı altındaydı, fakat bütün üye devletlerin bir oy hakkına sahip olduğu bir konseye sahipti. Çoğunluk, (440'ta, Sparta meclisinin aldığı Atina ile savaş kararının birlik tarafından geçersiz kılınmasında olduğu gibi) Sparta tarafından önerilen herhangi bir askeri hareketi önleyebilirdi. Birlik, devletlerarası işbirliğinin erken bir örneğiydi. Varlığını (366 kadar geç bir tarihe dek) koruyabilmesinin nedeni, hiçbir üye devletin Sparta'ya yaslanıp ayakta durmamasına karşın, Sparta'nın giderek müttefiklerinin insan gücüne bağımlı hale gelmesiydi.

Altıncı Yüzyılda Atina

Kleomenes'in 510'da yaptığı sefer daha önce görüldüğü gibi, Atina'daki Peisistrati tiranlığını devirmek içindi. Atina bir yüzyıldan fazladır, önce bir tiranlık, daha sonra da Yunan dünyasının en önemli demokrasi sembolü olarak, Sparta düşmanlığının odağında yer alacaktı. Hem tiranlık hem de demokrasi, Sparta ve müttefikleri için ideal olan oligarşik bir yönetim biçiminin sürdürdüğü *eunomia*'ya, yani iyi düzene karşıydı.

Arkeologlar Atina'ya hâkim bir tepenin üzerinde yükselen Akropolis'te, İÖ 5000 kadar erken bir tarihten kalma yerleşim izlerine rastlamışlardır; bu kayalık Mykenaililere ait bir kaleydi. Mykenai uygarlığı on ikinci yüzyılda çöktüğünde, Atina ve çevresindeki Attika bölgesi karmaşanın en kötüsünü yaşadı. Akropolis'in kullanımı kesintiye uğramadı ve Attika'nın daha sonraki sakinleri saf ve bozulmamış ırksal kalıtımlarıyla övündüler. Bölge aynı zamanda İon göçleri için bir sıçrama tahtası niteliği taşıyordu ve gerçek ya da hayali, Küçük Asya'nın İon toplumlarıyla bağlantıları, beşinci yüzyıla dek Atina'nın dış siyasetinde etkili bir unsur olmayı sürdürecekti.

Attika, bir Yunan kent devletinin kontrol etmesi için istisnai büyüklükte bir alandı. 2.500 kilometrekare genişliğindeki bölge dağ sıralarıyla bölünmüş üç ovadan oluşuyordu. Yunanistan'ın geri kalanına, denizle ve kuzeybatıdaki Kithaeron ve Parnassos dağlarıyla kapanmıştı, yine de birliği sağlamak kolay olmadı. Geçmişte bir zaman, Atina ile batı ovasının en büyük kasabası Eleusis arasında savaşlar olmuştu; Atina'nın erken yedinci yüzyıla kadar Attika'da egemen kent olarak ortaya çıkması mümkün olmayabilir.

O zaman bile Atina bir kent olarak gelişmemişti. Geometrik Çağda vazo boyamacılığı konusunda Yunanistan'ın başta gelen merkezlerinden biri olsa

da, Korinthos ve Sparta gibi kent devletlerinin 750'de ortaya çıkışıyla, deniz aşırı bir tüccar olarak gölgede kalmıştır. Kent, Peloponnesos'un doğu sahilinde uygun konumda bulunan Argos ile Attika kıyısından görülebilir bir ada olan, önemli bir ticaret ve deniz gücü haline gelmiş Aigina'nın şiddetli rekabetiyle karşılaştı. Aigina, üzerine yerleştiği ada ile Attika kıyısı arasındaki Saron Körfezine hükmedebildi ve beşinci yüzyıl kadar geç bir tarihe dek Atina için ciddi bir rakip olarak ortaya çıktı.

Bunun sonucunda Attika halkı içe kapandı. Altıncı yüzyılla birlikte ülkenin kırsal nüfusunda yoğun bir artış yaşandı. Attika özellikle zengin değildi (Platon, 'Gövdenin iskeleti hastalıktan ziyan oldu, zengin yumuşak toprak ardında deri ve kemikten başka bir şey bırakmadan çekip gitti,' demişti), fakat çeşitliliğe sahipti – kereste (odun kömürü için olduğu kadar gemi yapımı için de), otlaklar ve verimli ovalar. Altıncı yüzyılda kullanılan toprak üzerinde yapılan çalışmalar, özellikle yüksek bölgelerdeki kasabaların zenginleştiğini gösteriyor. Atina'dan sonra Attika'nın en geniş yerleşmesi olan bir diğer önemli merkez de, yemek pişirmek ve ısınmak için tek uygun yakıt olan odun kömürü sağlamak amacıyla ormanları tüketen Akharnai'ydi. Kentin zenginliği, Atina'ya pek çok hoplit sağlamasından belliydi. Alçak arazilerde en iyi yetişen ürün, erken altıncı yüzyılla birlikte Atina'nın ihraç etmek için yemeye kıyamadığı ve depoladığı zeytindi. Attika ayrıca çanak çömlek yapımında kullanılan kaliteli kile sahipti. Bu tarihte bölgenin hâlâ tüketilen iki kaynağı, Pentelikhon Dağının yamaçlarında en güzelleri çıkarılan mermer ocakları, ve hepsinden önemlisi, etkin bir biçimde ancak geç altıncı yüzyılda değerlendirilmeye başlanan (ta Mykenai döneminden beri cüzi miktarda kullanılsa da) Laurion'un zengin gümüş yataklarıydı. Bütün bunlardan anlaşılacağı gibi Atina ekonomisinin yapısı çok karmaşıktı ve çeşitli düzeylerde işliyordu. Başlangıçta sadece kendisinin ve komşu kentlerin gereksinimlerini karşılayabilmek için üreten çiftçi ve zanaatkârlar, giderek çok daha incelikli bir biçimde denizaşırı pazarlara yöneldiler.

Sekizinci ve yedinci yüzyıllarda Atina, toprak aristokrasisinin kontrolü altında kaldı. Hemen hemen altmış farklı isimde aristokrat klan olduğu biliniyor. Bu klanlar kendi aralarından, bir yıllık görev süreleri dolduktan sonra devlet işlerinde geniş yetki ve sorumluluğa sahip olan bir meclise katılan, üç yönetici yüksek memur (arkhon) seçerlerdi. Bu meclis, Atina'da üzerinde toplandıkları tepenin adıyla, Areopagos Meclisi [Aristokratlar Meclisi] olarak bilinirdi. Her klan toprağa bağlı olduğu için, çatışmaların yaşanması kaçınılmazdı. Yaklaşık 632'de, bir aristokrat olan Kylon, komşu Megara kentinin yardımıyla (Megara tiranı Theagenes, Kylon'un kayınpederiydi) iktidarı ele geçirmeye çalıştı. Başarısızlığa uğradı ve esirgenecekleri vaat edilse de, rakip Alkmaeoni klanının kışkırtmasıyla Kylon'un destekçileri katledildi. Alkmaeonilerin bu

davranışı tanrılara hakaret sayıldı; Attika'dan kovuldular ve atalarının cesetleri mezarlarından çıkarılıp ülke sınırlarının dışına atıldı. Klanı lanetlendi.

Klanlar arasındaki bu gerilim, Atina'da yaşanan daha büyük siyasal ve sosyal krizin sadece bir parçasıydı. Geç yedinci yüzyılla birlikte devlet dış dünyaya açılmaya başlamıştı. Nüfus arttıkça tahıla duyulan gereksinim de arttı ve bu ihtiyaç Atinalıların Kuzey Ege'de ve Karadeniz'de koloniler kurmaya itmiş olabilir. Kurulan ilk koloni, İÖ 600'den kısa bir süre önce Dardania'nın girişinde kurulan Sigeion'du, fakat Atinalılar bölgeye gelmekte geç kaldıklarından Mysialılar ile savaşmak zorunda kalmışlardı. (Atina'nın sadece bu erken dönemde değil, tarihinin daha geç dönemlerinde de tahıl ihracına bağımlı olduğu yolunda bitmeyen bir tartışma vardır. Burada farz edilen, bu bağımlılığın en azından beşinci yüzyılla birlikte keskinleştiğidir.) Tekrar yurda dönersek, ticaret ve zanaata yapılan yeni vurgularla Atina ekonomisinin değişimi ve çeşitliliği hakkında kanıtlar da buluruz. Zanaatkârlar bir yandan fiziksel emek gerektiren işlere karşı oluşmuş ve hâlâ süren geleneksel ön yargılara katlanadursunlar, Attikalı üç çömlekçi, Akropolis'e kitabelerle birlikte heykeller adayacak kadar zengin olmuştu.

Yunanistan'daki diğer birçok kentin aksine, Atina'nın yönetici aristokrat sınıfı işte bu tür ekonomik ve sosyal baskıların tehdidi altındaydı. Bu baskıları tanımlayan yazarlardan Aristoteles ve Plutarkhos, belirsizliğini koruyan bu konular hakkında çok fazla geç ve çok fazla miktarda yazıyorlardı. Dış etkilere en fazla açık olan kent ile kırsal bölge arasındaki sürtüşmeyi bir düzeyde yansıttıkları görülür. Toprak kullanımı üzerinde yoğunlaşan diğer baskılar da vardı. Aristokrasiyle daha yoksul arazi sahipleri arasındaki ilişkilerin tanımlanması çok zordur; ancak kentin son derece yoksul olan halkının büyük ölçüde borçlandırılarak sonunda köle haline getirildikleri kesindir. Alacaklıları tarafından ülke dışına satılmaları bile mümkündü. Bundan başka, birtakım feodal ilişkilerle aristokrasiye bağımlı gibi görünen küçük arazi sahiplerinin oluşturduğu, daha şanslı bir azınlık vardı. Ürettiklerinin bir bölümünden (muhtemelen yıllık toplamın altıda birinden, hatta belki de altıda beşinden) feragat etmek zorundaydılar. Bu, korunma karşılığında ödenen geleneksel bir ücret olabilirdi, fakat bunun derinden yaraladığı çok açıktır.

Bu durumda Atina'daki krizin, aristokrat hiziplerin kendi aralarında ve aristokrasiyle bir grup yoksul arazi sahibi arasında yaşanan gerilimler ile, ciddi bir kriz olduğu söylenebilir. 621'de bu gerilimleri bastırmak üzere beceriksiz bir girişimde bulunuldu. Drakon adında biri, bir yasa kitabı kaleme almak üzere görevlendirildi. Yasaların özellikle sert olması ('Draconian[2]' sözcüğü buradan gelir) ve aristokrasinin çıkarlarının yanında yer alması geleneğin

2) Drakon'a ait olan; zalim, gaddar. (ç.n.)

sonucuydu. Bunda bir gerçek payı vardır. Küçük hırsızlıklar ölümle cezalandırılabiliyor, bir borçlu alacaklısının malı haline gelebiliyordu. Bununla birlikte, yasaların yazılı hale getirilmesi (aristokrat yargıçların olayı diledikleri gibi yönlendirmelerini zorlaştıran) ileriye doğru atılmış bir adımdı. Drakon aynı zamanda, taammüden olanlarla kazara olanları birbirinden ayırarak, öldürmenin çeşitli biçimleri arasındaki ayrımı da düzenlemişti – başka bir deyişle, herhangi bir ceza verilebilmesi için suçun kanıtlaması zorunluluğu kabul edildi. Yazılı olmasa da, bir katilin, her türlü öldürmenin sorumluluğunu taşımakla yükümlü olması zaten bir gelenekti.

Solon'un Reformları

Fakat 600'den hemen sonra, Drakon yasalarının geçici bir çare olduğu görüldü. İç savaşı önlemek için acilen bir şeyler yapılmalıydı. 594'te ne şekilde olduğu kaydedilmemiş bir yöntemle kent, Solon adında birini devletin ve yasaların yenilenmesi amacıyla tam yetkili bir arkhon (en yüksek devlet yöneticisi) olarak tayin etti. Daha sonraki kaynaklarda, Solon'un soylu fakat orta halli bir aileden geldiği iddia edilir. Ticaretle uğraştığı ve sahip olduğu ünü, Atinalıları Salamis adasının komşu Megara kentinin elinden alınması konusunda cesaretlendirmesiyle kazandığı sanılıyor.

Solon görevde kaldığı süre boyunca kendi işlerini bir yana bıraktı. Solon, Atina'nın sorunlarının temelinde zenginlerin açgözlülüğünün yattığını belirtmiş, halk toplantılarını naklederken de, aristokratik ayrıcalıkları ortadan kaldırması için kendisine tiran olması yolunda yapılan baskılardan söz etmiştir. Ne var ki, bütün bunları reddedecek görgü ve dürüstlüğe sahip olduğunu, daima anayasal çerçevede davrandığını da söylemiştir. İzleyeceği yol kolay değildi. İstikrar sağlama ihtimali olan makul bir reform programının, güçlüleri gücendirirken yoksulların umutlarını boşa çıkarması neredeyse kaçınılmazdı. Solon daha sonra bu yaşadıklarını, üzerine bir sürü av köpeğinin çullandığı bir kurdun başına gelenlere benzetti.

Solon aslında mükemmel bir siyasi teknisyendi. Yoksullara verdiği taahhüde rağmen siyasi erki ele geçirince, konumunu da iki taraf arasında arabulucu olacak şekilde değiştirdi. Kendi ifadesiyle, her iki tarafın da onuru hiçe sayılamasın diye üzerlerine tutulan güçlü bir kalkan vazifesi görüyordu. Nihai anlamda, soyut bir kavram olan *dike*, yani adalet, kavramını kendine rehber olarak almasının önemini duyumsadı. *Dike*'nin insanlar tarafından sağlanabilecek bir şey olduğunu ortaya koydu. Belki de bu, insanların bilinçleriyle yaşam biçimlerini şekillendirebilecekleri inancı demek olan siyasetin doğuşunda, her şeyden çok daha önemli bir unsurdur.

Solon öncelikle aristokrasinin ayrıcalıklı konumuna son vermek istemiştir. Borçlanma biçimlerinin tümünü kaldırmıştır. Hatta borçları nedeniyle yurtdışına satılan Atinalılar için denizaşırı bölgeleri araştırdığını iddia etmiştir. Herhangi bir üretim üzerinden haraç alınmasına son vermiş, borçların göstergesi olan toprağı işaretleyen taşları söküp atmıştır. Bunu, yönetime katılımın daha geniş bir vatandaş sınıfına açılması izlemiştir. Burada da yine Solon'un sabrı ve sağduyusu üstün gelmiş, fazla radikal bir reformun ya kaosa ya da aristokrasinin tepkisine yol açacağını öngörmüştür (aristokratik bir geçmişe sahip olması, aynı zamanda programını şaşmadan sürdürmesini sağlamış olabilir). Buna vereceği karşılık, vatandaşlarını servetlerine göre dört sınıfa ayırmak olmuştur. En zengin sınıf olan *pentakosionmedimnoi*, topraktan yılda 500 ya da daha fazla ölçü tahıl, zeytinyağı ya da şarap olarak ürün alan vatandaşlardan oluşuyordu. Bu grup, eski aristokrat sınıfın dışına taşarak genişledi. Ardından, yılda 300 ölçü ürün alan vatandaşların oluşturduğu *hippeis* [süvariler] sınıfı geliyordu. İsmin anlamı, bu sınıfın savaş için kendi atlarını yetiştirecek beceride olduklarına işaret ediyor. 200 ve daha yukarısı ölçü ürünle bir sonraki sınıf olan *zeugitai*, kendilerini hoplit olarak donatacak kadar servet sahibi vatandaşlardan oluşuyordu. En son sınıf olan *thetes*, çok az ya da hiç toprağı olmayan vatandaş grubunu temsil ediyordu.

Kent şimdiye kadar yılda dokuz arkhon tayin etmişti. Bunlar, kırk aday arasından ve muhtemelen kurayla seçiliyorlardı. Bu adaylar da kabileler tarafından seçilen *pentakosionmedimnoi*'ler arasından belirleniyordu. *Pentakosionmedimnoi* sınıfının genişliği ve seçimin kurayla yapılmaya başlanması, muhtemelen geleneksel aristokrasinin egemenliğine gem vurmuştur. Sonraki iki sınıfa mensup vatandaşlar küçük memurluklara seçilebiliyorlardı, fakat *thetes*'ler memur olamazlardı. Bunun için birkaç yüzyıl daha beklemek zorunda kalacaklardı. Nihayet genişleyen Atina donanmasının ihtiyacını karşılamak üzere kürekçi olarak hizmete alındıkları göz önüne alındığında, demokratik devlet tam anlamıyla onları kazanabilmiştir.

Güçleri oranında vatandaşlar olarak *thetes*'lerin de, Meclis üyeliği gibi toplumda oynayacakları bir rolleri vardı. Temel bir önerinin lehinde ya da aleyhinde görüş bildirme hakkına sahip bu grup, en aristokrat toplumlarda rastlanan geleneksel sınıftı. Ya önceden sahiplerdi ya da bu ayrıcalık Solon tarafından verilmiş olabilir, fakat mağdur vatandaşların savunma ve yüksek görevlilerin kanaatlerine ve kararlarına karşı adalete başvurma hakkı vardı. Ardından Solon işleri yürütmesi için dört yüz vatandaşlı bir konsey oluşturmuştur. Daha sonra Konsey ve Meclis Atina demokrasisinin merkezi kurumları olacaktı, fakat bu Solon'un planının bir parçası değildi. Bu çağda tam demokrasi tasavvur edilemezdi. Konsey, Meclis içinden yükselen güçlü seslerin devletin esenliği için tehdit oluşturup oluşturmadığını denetleyen ılımlı

bir kurum olarak planlanmış olabilir. Areopagos, yasaları koruyan, arkhon'ları denetleyen ve devlet işlerini genel olarak kontrol etmek olan rolünü sürdürmüştür. Aristokrasinin etkinliği, siyasal erke yeni zenginlerin katılmasıyla hafifletilmiş olsa da, gücünü korumuştur.

Solon'un diğer reformları kadar önemli olan bir başka yenilik de, yaptığı yasal düzenlemelerdi. Yeni yasalar herkes tarafından görülebilmesi için tahta tabletlere yazılarak dönebilen çerçevelere yerleştirilmiştir. Üç yüzyıl sonra hâlâ bu mahfazaların bozulmadan korunmuş olduğu kaydedilir. Solon'un inancında, doğru ve yanlışın tanrılar yerine insanlar tarafından tanımlanması bütün rolü üstlenmiştir. Cinayet, fahişelik ve serserilikten komşular arasındaki sınırların tam ve doğru belirlenmesine kadar hemen hemen insan davranışının bütün yansımalarıyla ilgilenmiştir. İlginç olan, bu düzenlemelerin ekonomik politikayı da kapsamasıdır. Örneğin, tahıl ihracatı yasaklanmıştır. Kuşkusuz bu girişimin amacı, böyle değerli bir ürünün aç gözlü toprak sahipleri tarafından Atina'nın komşularına satılmasını engellemektir. Aileleriyle birlikte Atina'ya yerleşmek üzere gelen, zanaat becerisi olan insanlara da vatandaşlık teklif edilmiştir.

Parça parça ve yarım kalmış olsa da, bıraktığı canlı şiirsel deneyim, Solon'un çekiciliğinde büyük bir yer tutmaz. Günümüzde bu, hayat hikâyesini yazmanın oldukça gizemli bir yolu gibi görülebilir, fakat erken altıncı yüzyılda şiir tek yazınsal biçimdi (nesir yazımı İonya'da biraz daha geç başlamıştın) ve aslında şiir bir devlet adamının kahramanlıklarını kaydetmesi için tamamen uygun bir tarzdı. Ondan geriye kalan üç yüz dize, muazzam bir öngörüye ve tümüyle gelişkin bir insancıllığa sahip bir adam portresi çiziyor. Aşağıdaki şiir, onun iyi düzen demek olan *eunomia* hakkındaki düşüncelerini yansıtıyor.

> *Eunomia* her şeyi ahenkli ve sıhhatli yapar
> ve haksızlığa hep zincirler takar;
> kabalığı inceltir, aşırılığa dur der, küstahlığın basiretini bağlar,
> günahkârlığın çiçeklerini soldurur,
> eğri hükümleri düzleştirir, kibirli işleri yumuşatır,
> hiziplere bir son verir
> ve üzücü kavgaların öfkesine; onun altında
> bütün adamların eğledikleri doğru ve bilgedir.

Solon, insanoğlu tarafından oluşturulan soyut bir kavramın uyum getirebileceğini bir kez daha göstermiştir.

Solon görevden ayrıldıktan sonra (yaklaşık 590), efsaneler onun en azından on yıl için yurt dışına gittiğini söyler. İlk başta onun haklı olduğu düşünüldü. Atina siyasi yaşamı, aristokrat hizipler arasında yaşanan çekişmelerle

buhranlı bir döneme girdi. Bazı yıllarda sürtüşme öyle şiddetliydi ki, tek bir arkhon bile atanamadı. (Anarşi kelimesinin kaynağı olan *Anarchia* sözcüğü bu durumu tanımlamak için kullanılmıştır.) Aristokrasi içindeki hizipler yerel bağlılıklara dayanıyordu ve bunlar 'Ova' ve 'Kıyı' grupları olarak kayıtlara geçti. Bu yorucu mücadele bir tiranı, Peisistratos'u, kendi yolunda yürümeye zorladı. Onun iktidara yükselişi inişli çıkışlı bir süreç izledi. 560'dan itibaren on beş yıl boyunca kâh kentin kontrolünü ele geçirdi, kâh sürgünde yaşadı ve ancak 546'da tiran olabildi. Tiranlığı 528'de oğulları Hippias ve Hipparkhos'a vasiyet olarak bıraktı.

Peisistrati Tiranlığı

Pek çok ayrıntı kaybolmuş olsa da, Peisistratos'un iktidar mücadelesi tiranlığın ortaya çıkmasının ardındaki bazı unsurları açıklar. Peisistratos ilk olarak, Megara'ya karşı düzenlenen başarılı bir seferin galibi askeri bir lider olarak ortaya çıkar. (Bu, Salamis adasının nihayet Atina için stratejik öneminin onaylanmasına yol açan bir seferdi.) Ardından desteğini daha somut yollarla pekiştirmeye girişir. Geç Yunan tarihçilerince adına 'Dağlılar' ya da 'Dağın ardındakiler' denilen bir grup kurar; ovalı ve kıyılı arazi sahiplerinden ziyade küçük toprak sahiplerini desteğiyle, 'Dağlılar' grubunun genel olarak yoksulluğa gönderme yaptığı ileri sürülebilir. (Öte yandan 'Dağlılar' sadece toprağa bağımlı bir grup da olabilir). Peisistratos aynı zamanda bir çeşit gösteri adamıdır. Bir keresinde, yanındaki kızın Athena olduğunu ileri sürermişçesine atıyla Agora'ya girmeye cesaret ettiği iddia edilir. Naksos tiranı Lygdamis gibi Atina dışındaki diğer tiranlar arasından ve Thebai gibi kentlerden arkadaşları vardır. Makedonya'da sürgünde kaldığı bir dönemde, paralı asker istihdam edecek kadar bir servet edindiği görülüyor. İkinci kez sürgünden döndüğünde, aristokrat rakiplerini ezecek bir orduya ve Atina'nın yeterli desteğine sahip olmuştur. Askeri zaferlerden edindiği karizması, yoksul halkla aynı seviyede bulunması ve nihayet kararlılığı, kaba kuvvete teveccüh etmemiş olması, iktidara gelmesinde rol oynamıştır.

Peisistrati tiranlığıyla ilgili çok fazla kayıt olmasa da, günümüze ulaşan ayrıntılardan Peisistratos'un zeki, hatta yumuşakbaşlı bir yönetici olduğu anlaşılıyor. Bugün elimizde bulunan bir arkhon atama listesinden kalanlar, aristokratik ailelerin yönetimden dışlanmadığını, fakat Peisistratos'un atamaları çok sıkı denetlediğini gösteriyor. Kültürel açıdan kent, sevilen mitoslar ve kahramanlık temalarıyla süslenen dönemin zarif Atina çömlekçiliğiyle, aristokrat yapısını korumuştur. Bununla birlikte, Solon'un reformlarını değiştirip bozmaya yönelik hiçbir girişim olmamış, Peisistratos ticareti ve zanaatkârlığı özendir-

miştir. Akdeniz çömlek ticaretindeki Korinthos egemenliği bu dönemde Atina tarafından gölgeleniyordi. Atina kâselerinin en güzel örneklerine Atina'da değil, Etrüsk İtalya'sı mezarlarında rastlanmıştır. (Gerçek şu ki, günümüze kalmış olanların pek çoğu endüstrinin boyutuyla ilgili çarpıtılmış bir resim sunuyor. Ticaretin yükseldiği dönemde bile, Atina'da istihdam edilen işçi sayısı muhtemelen birkaç yüzden fazla değildi.) Atina'nın kendi sikkesini ilk olarak altıncı yüzyılın ortalarında kullanmaya başladığı görülür. Başlarda bu iş için gerekli gümüş, Peisistratos'un sürgündeki üssüne çok yakın olan Trakya'dan sağlanmıştır. Çok geçmeden, Atina'nın Laurion madenlerinden çıkardığı kendi gümüşü başlıca kaynak haline gelmiş, bu gümüş kentin dışalım yoluyla karşılanan ve gittikçe artan tahıl ihtiyacını etkili biçimde karşılayan bir sermayeye dönüşmiştür. Yüzyılın sonlarına doğru sikkelerin bir yüzünü Athena'nın başı süslüyordu, diğer yüzde ise, tanrıça için kutsal bir kuş olan baykuş figürü vardı. Bu tasarım üç yüzyıl boyunca değişmemiştir.

Atina'nın refahı Peisistratilere kenti dönüştürme olanağı tanımıştır. Kentin rakip ailelerin toprakla ilgili üslerinin bulunduğu kırsal bölgede baskın konumda olmak istemeleri ve bunun için uğraşmaları doğaldı, fakat hırslarında aşırıya kaçtılar. Atina'yı önemli bir dinsel merkez haline getirmeye çalıştılar. Ondan önceye ya da onun ilk dönemine rastlasa da (başka kurucuların da olması muhtemeldir), Büyük Panathenaia Şenlikleri'ni başlatan Peisistratos'tur. Uzun bir zaman Athena şerefine yılda bir kez yapılan şenlik, altıncı yüzyıldan itibaren Yunanistan çapında ortaya çıkan ve içi Atina yağıyla dolu *amphorae* için düzenlenen yarışmalar gibi yeni oyunların da taklit edildiği, dört yılda bir düzenlenen büyük bir festivale dönüştü. Yapılan yarışmalardan biri de Homeros'u ezberden okumaktı. Bu yarışmanın, kentin Yunan dünyasının geri kalanı üstündeki kültürel üstünlüğünü vurgulamak için, şairi kente maletmek yönünde bir girişim olduğu görülüyor.

Akropolis'in bir sanat hazinesine dönüştürülmesi, yine Peisistratos döneminde gerçekleştirildi. Bu dönüşümle ilgili olarak bilinenlerin pek çoğu, paradoksal bir biçimde, kentin İÖ 480'de Persler tarafından yıkılmasının sonucu olduğudur. Yıkılan tapınakların sütunları kent duvarlarında ve yeni tapınakların temellerinde kullanılırken, ki bölgede araştırmacıların çalışmalarına kaynak oluşturacak pek çok oyma taş kalmıştır, Atinalılar paramparça olan heykelleri bir araya getirerek onları Akropolis'te açtıkları çukurlara gömdüler. Öyle bile olsa, altıncı yüzyılda yapılan bir dizi bina yeniden imarın zorluğunu kanıtlamıştır. Muhtemelen Peisistratos tarafından, onun ilk iktidar dönemine rastlayan 560 civarında, Athena adına yaptırılan tek bir tapınak olduğu görülür ve aynı sitedeki bir diğerinin inşasına 520'de başlanmıştır. Bu kutsal mekânların arasına, *korai* denen ve tanrıça Athena'ya özel adaklar olarak sunulan kız heykelleri dizildi. Binaların içinde en büyüğü, muhtemelen Peisistratos'un

oğulları tarafından başlatılan ve Athena'nın babası adına Akropolis'in güneydoğusundaki bir tepeye inşa edilen muhteşem Zeus Tapınağıdır. (Tapınak ancak altı yüzyıl sonra, İmparator Hadrianus tarafından tamamlanabilmiştir.) Bu dönem ayrıca dramanın doğuşuna da tanıklık etmiştir. Drama ilk olarak, Peisistratos'un sınır kasabası Eleutherai'den kente taşıdığı Dionysos adına düzenlenen şenliklerin birinde ortaya çıkmıştır. Şarap ve cinsel serbestlik tanrısı Dionysos için yapılan şenlikler daima kavga gürültü içinde ve coşkuyla kutlanmıştı; bu özel kutlamanın nasıl ve neden bir rakip koro yarışmasında sona erdiği ve buradan, içinde karakterlerin korodakinden farklı davrandığı oyunlara geçildiği belli değildir. 535 civarındaki bu geçiş Thespis adında birine atfedilir (bu durumda 'thespian' sözcüğü 'aktör' demektir).

Geç altıncı yüzyılın büyük imar programlarını bir araya getirmeye çalışan arkeologlar, Peisistratos ile oğullarının başarılarını ayırt edebilmenin güç olduğunu gördüler. Hippias ve Hipparkhos kendilerini, On İki Tanrı adına bir tapınak (ki Attika'daki bütün mesafelerin buraya göre ayarlandığı tapınağın buluntulan Agorada hâlâ yaşamaktadır) ve dokuz ağızlı güzel bir çeşme (henüz ortaya çıkarılamamıştır) inşa etmeye mecbur hissetmişlerdi. Aynı tarihten başka bir çeşmeye Agoranın güneydoğu köşesinde rastlanır. Kuyu ve kanallar ile durgun ve genellikle kirli suların yerini alan bu içme suyu çeşmelerinde pişirilmiş kilden ağır kirişlerin bulunması, daha incelikli bir kent yaşamının varlığına işaret eder; benzer gelişmelere diğer kentlerde de rastlanır.

Ne var ki, bu dönem itibarıyla tiranlığın gücünü kaybettiği görülür. Korinthos'ta olduğu gibi, ikinci kuşak tiranlar ilk tiranların sahip olduğu yaygın ünü ve teveccühü sürdüremediler. Hellespontos'taki Sigeion kolonisinin Perslere bırakılması bir yurtdışı bozgunuydu. 514'te Hipparkhos ironik bir şekilde, Panathenaia Şenlikleri sırasında bir mareşalin görevini üstlenmişken, suikast sonucu öldürüldü. (Görünen o ki, Harmodios isimli genç bir adama yaptığı teklifler reddedilince, Hipparkhos da Harmodios'un kız kardeşinin şenliklere katılma iznini iptal ederek misillemede bulunmuştu. Bu küçümseme, Hipparkhos'un Harmodios ve Aristogeiton adındaki âşığı eliyle gerçekleşecek ölümünün haklı çıkarılmasına kâfiydi. Aristoteles'in daha sonra yazdığı gibi, bu suikast tiranların cinsel arzularında gösterdikleri aşırılık yüzündendi, ki düşüşlerinin temel nedeni de buydu.) Hippias muhalifleri idam ettirerek insafsızca davranmaya başladı. Tiranlığın devrilmesi için nihayet 510 yılında Spartalı hoplitlerden yardım istendi. Hippias, hâlâ Pers kontrolü altındaki Sigeion'da ikamet etmeyi kabul ederek sürgüne gitti. Önemli herhangi bir ayaklanmayla ilgili hiçbir kanıt yok, fakat 514 ile 510 yılları arasındaki olaylar, daha sonra kentin bağımsızlığı olarak şölenlerle kutlanmıştır. Kaybolan fakat daha sonra 470'lerde bir Roma kopyası yapılan Hamodios ve Aristogeiton'un muhteşem heykeli, klasik sanattaki kahramanlığın güzel bir örneği olarak yaşar.

Kleisthenes'in Reformları

Peisistratiler aristokrasiyi dizginlemiş, fakat yok etmemişlerdi. Aristokrasinin kırsal bölgedeki destek ağını aşiretler oluşturuyordu. Aşiretlerin doğasıyla ilgili çok fazla tartışma olsa da, genellikle bir aristokrat klanın üyeleri ya da destekçileri olan toprak sahiplerinin yanında, onlarla birlik olarak ortaya çıkmıştır. Bir aşiretin üyesi olmak, vatandaşlığın tek kanıtını sağlamasıyla çok sıkı korunan bir ayrıcalıktı. Tiranlık devrilince, bazı üyelerinin tiranlara sempati duyduğu düşüncesiyle aşiretlerin tasfiye edildiği ve sürgünden dönen soyluların da kısmen desteklediği ani bir aristokratik tepki doğdu. Bu aşiret üyeleri vatandaşlık haklarını yitirdiler ve devlet bir kez daha, aralarında başlayacak tüm rekabetle birlikte aristokratların kontrolüne geçti.

İktidarı ele geçirmeye çalışanlardan biri, Alkmaeoni klanının bir üyesi olan Kleisthenes'ti. Kleisthenes tiranlığın son yıllarını, 510'da Spartalılarla birlikte kente dönene kadar sürgünde geçirmişti. Ailesinin üzerindeki lanetin hâlâ sürmesi nedeniyle geleneksel aristokrasi arasında çok az destek bulabilmişti, fakat hırslı bir adam olduğu çok açık; bazı Meclis üyelerine kendisini desteklemeleri için başvurmuş olabilir. İnsanları kendi davası için nasıl seferber edebildiği açık değil, fakat üzerlerinde şaşırtıcı bir etki yaratmış olmalı. Kleisthenes İÖ 508/507'de giriştiği bir dizi tutarlı reformla, aşiretlerin siyasi gücünü kıracak ve yurttaşlar arasında hakiki bir eşitlik sağlayacaktır.

Kleisthenes'in reformlarının etkileyici yanı bunların radikal doğalarında yatar. Onun, tamamen yeni bir siyasi birimler sistemi yaratarak aşiret sistemini bertaraf ettiği görülür. Bu birimler yaklaşık 140 tane olan ve muhtemelen yerel soy gruplarına dayalı demos'lardı. (507 yılında, ikamet edilen yerler ile genellikle köy olarak çevrilen *deme* sözcüğü arasında bir bağlantı vardı. Ne var ki, bir demos üyesi taşındığında bağlı bulunduğu demos'un üyeliğini kaybetmiyordu ve daha sonra nerede mesken tuttuğunun da bir önemi yoktu.) Demos'lara yerel düzeni sağlama görevi verilmişti, böylece bütün demos'ların üyeleri doğrudan kayıt altına alınabilmiştir. 18 yaşındaki genç erkeklerin de yazıldığı vatandaş listeleri düzenlendi. Bölgesel güç gruplarını kırmak için Kleisthenes Attika'yı kendi içinde üç bölgeye ayırdı: kentin kendisi, kıyı bölgesi ve iç bölge. Demos'lara sahip her bölge *trittyes* [üçte bir] olarak bilinen daha büyük birimlere bölünmüştü. Neticede yapılan, her bölgeden bir *trittys* alarak üçünden bir kabile oluşturmak ve bütün Attika'yı on kabileye ayırmaktı. Bu on kabile geleneksel dört İon kabilesinin yerine geçmiştir. On kabilenin her biri, Solon tarafından kurulan dört yüz kişilik konseye elli üye seçti (kurayla ve bir yıllık); böylece konseyin üye sayısı beş yüze yükseldi. Konsey (aynı zamanda Bule olarak da bilinir), Meclis'in yaptığı işlerin denetimi görevini sürdürdü.

Kleisthenes bu yeni kabilelerden devlet ordusunu kalkındıracak yeni olanaklar yarattı. Altıncı yüzyıl Atina ordusu hakkında çok az şey bilinir, fakat aşiretlere bağımlı olmasının yanında, savaşçı aristokrasinin bazı unsurlarını da korumuş olmalı. Bundan böyle erkekler yeni kabilelerinin içinde, diğer bölgelerin erkekleriyle yan yana eğitilmek zorundaydılar. Kent, fertleri bir arada tutacak ortak bağı ve morali güçlendirmeliydi. 501'den itibaren, Kleisthenes'e ait olmayan reformlardan biriyle her kabileye *strategos* adı verilen bir general seçme yükümlülüğü getirildi. *Strategos*'lar, kendi adaylıklarını koyan kişiler arasından Meclis tarafından belirlenirdi. Diğer devlet görevlerinin aksine, görev sürelerini yıldan yıla uzatma yetkisine sahip olan bu generaller, giderek arkhon'ları gölgede bırakarak kentin en saygın kişileri olmaya başladılar.

Kleisthenes'in reformlarının kalıcı olduğuna dair kanıtlarda bazı boşluklar var; 461'in demokratik devrimine bir basamak oluşturduğu görülebilsin diye yapılan hesaplar bu boşlukları yaratıyor olabilir. Bununla beraber, siyasi tarihte ender bir figür olan Kleisthenes'in daha adil bir toplum için başarıyla uygulanmış ve sürdürülebilmiş akılcı bir plana sahip bir reformcu olduğu tartışılabilir. Daha az uzak görüşlü herhangi bir popülist lider, kent nüfusunu kırsal temelli aristokrasiye karşı çok daha iyi kışkırtabilmeliydi. Sonuç hemen hemen kesinlikle bir iç savaş olacaktı. Kleisthenes, demokrasiyi kırsal bölgeye taşımakla yurttaşlara bulundukları yerlerde yönetimle ilgili deneyimler edinme fırsatı verdi ve aynı zamanda kırsal bölgenin Atina demokrasisine tam entegrasyonunu sağladı. Bunun en çok meclise faydası dokunmuştur. Meclisin, aynı zamanda devletin yurttaşları da olan üyelerini seçmekte izlediği yol, bundan böyle aristokrasinin değil, demokrasinin kontrolü altına girmişti. Aşiretlerin ve eski kabile sisteminin etkisinin sona ermesiyle, vatandaşlar Meclis'te ve Konsey'de yer alarak kent işlerine eşit biçimde katılabileceklerdi (ne var ki arkhon'lar hâlâ en zengin sınıf tarafından seçiliyorlardı). Yürürlükte olan eşit dengeli sistemi tanımlamak için *isonomia* sözcüğü icat edildi. Kleisthenes tarafından tasavvur edildiği kesin olmamakla birlikte bir sonraki adım, karar verme yetkisinin bütünüyle Meclis'te toplandığı tam demokrasiye doğru ilerlemek olacaktı.

9
Arkaik Çağda Kültürel Değişim

Uzmanlar Yunanistan çömleğini sınıflandırmaya başladıklarında, Şarklılaşma ve Klasik dönemler arasında (İÖ 620-480) üretilmiş materyali, Arkaik (Yunanca'da *archaois*, yani eski) olarak tanımlamışlardı. Terim, ilk başta, dönemin geniş kapsamlı kültürel gelişimini tanımlamakta kullanılırken, daha sonra bütün bir çağı niteleyen bir isme dönüştü. Arkaik Çağ, geleneksel olarak Klasik Çağı müjdeleyen bir başlangıç şekilde anlaşılmıştır, fakat artık giderek artan bir biçimde, Yunan siyasi ve kültürel tarihinin en ilginç dönemlerinden biri olarak hak ettiği yeri bulmaktadır.

Bu, Yunanlıların Doğudan etkilenmeye devam ettikleri ve kendi gelişim modellerini kararlaştırmaya başladıkları bir çağdı Giderek belirginleşen düzen ve kontrol duygusu, muhtemelen döneme damgasını vuruyordu. 'Arkaik sanatın en önemli ve yaygın dürtüsü,' diye yazıyor Jeffrey Hurwit, 'doğayı anlaşılır kılmak için onu biçimlemek, kopyalamak ve yeniden üretmekti.' Bu durum natüralist heykellerin yaygınlık kazanmasından ve vazo boyamacılığının konu-madde ilişkisi üzerindeki artan kontrol çabasından anlaşılabilir. Bu dönemde düzenli mitos tasvirleri, Korinthos'un tören edasıyla yürüyen kaotik hayvan figürlerinin yerini alır. İon sahilinde, fiziksel dünyaya karşı akılcı düşüncenin ilk sistematik uygulaması olan entelektüel bir devrim yaşanmıştır. Bu değişimler bir önceki bölümde anlatılan siyasal gelişmelere paralel biçimde sürüp gider. Örneğin, Solon ve Kleisthenes'in adaletin soyut kavramlarını toplum

içinde yaşayan insanların gündelik sorunlarına uygulamaları, burada tanımlanacak olan kültürel değişimlerin de ruhunda çokça yer alır.

İlk Sikkeler

Altıncı yüzyıl, Yunan dünyasında giderek artan zenginliğin, çeşitli ticari bağlantılarla, özellikle İon sahilinde ve İtalya'da kurulan kentlerle daha da arttığı ve yerleşik bir hale geldiği bir çağdı. Geleneksel anlamda sikkenin ortaya çıkışı, bu ticari genişlemenin bir sembolü olarak ele alınmıştır. Rahat taşınması, depolanması ve değiş tokuşu kolaylaştıran bir araç olmasıyla sikke, günümüze kadar bütün ekonomilerin temel parçası olduğunu kanıtlamıştır. Ancak son yüzyıldan beridir, diğer servet aktarım biçimlerinin (çekler ve nihayet paranın elektronik yolla iletimi) meydan okumasıyla karşılaştı. Mısırlı yazıcı Penanoukit'in alışverişi anımsandığında, takasa kıyasla sağladığı avantajlar açıktır. O, öküzünü satmanın karşılığında muhtelif mallar almak zorunda kalmıştı.

Tarihçi Herodotos sikkenin icadını, Doğu Ege'deki Yunan kentleriyle komşu olan, Batı Anadolu'nun zengin devleti Lydia'ya atfeder ki, arkeolojik kanıtlar onu destekliyor. Lydialılar tarafından basılmış bir dizi sikke, Ephesos'taki Artemis Tapınağı'nın temelinde korunmuş olarak bulundu (İÖ 600 civarı). Temel buluntularının içinde standart büyüklüğe sahip fakat gayet biçimsiz metal topakları da vardı. Tek yüzü baskılı bu topaklar, iki yüzü de baskılı olanlara benziyordu. Lydialı kralların paralı askerlerinin maaşlarını yılda bir kez olmak üzere tek yüzü baskılı elektron (altın-gümüş alaşımı) metal topaklarla ödedikleri anlaşılıyor. Bunlar, bir devlet tarafından standart ölçülerde damgalanarak piyasaya sürülecek, ince, dairesel metal parçaları olan sikkelerin habercileriydi. İlk Yunan sikkeleri (İÖ 595 civarında ticaret adası Aigina'da, yaklaşık 575'te Atina'da ve hemen ardından Korinthos'ta), iki yüzü de damgalı olarak ortaya çıktı, ki bu pratik, Yunanlıların sikke basma işini iyice geliştirmiş olan Lydialılardan alıp uyarladıklarının açık bir göstergesidir.

Esas olarak sikkeler, yapıldıkları metalin değerini taşırlardı. Değiş tokuş için sikke kullanmanın bu yüzden hiçbir sakıncası yoktu, çünkü her zaman için değerini kaybetmeksizin tekrar ergitilebilirdi. Her sikkenin ağırlığı ve saflığı, geldiği kentin ya da krallığın mührü sayesinde garanti edilebilirdi; iki yüzdeki kusursuz tasarımlar hurdadan toplanmadıklarını kanıtlıyordu. Adlandırmalar beşinci yüzyıla dek sürdü ve en çok sikke, basıldığı kentin içinde ve civarında bulundu. Bu nedenlerden ötürü artık, ilk sikkelerin başlıca kullanım alanının devlet hesapları olduğuna inanılıyor. Mükelleflerden vergi, para cezası ve liman kirası karşılığında toplanan sikkeler, muhtemelen memur ve asker maaşlarının ödenmesinde, kamu binalarının masraflarının karşılanma-

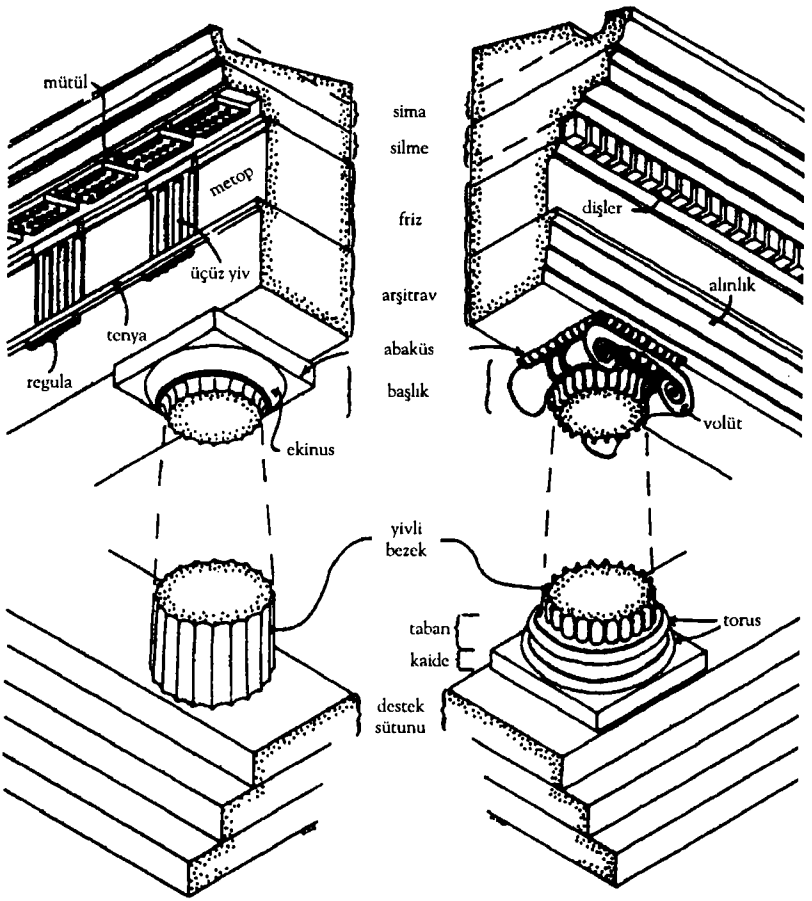
sında kullanılmıştı. Kentlerin kendi sikkelerini denizaşırı diyarlarda 'çar-çur' etmemeleri gereken değerli bir kaynak olarak gördüklerine ilişkin bazı deliller var (zengin gümüş rezervleriyle Atina bu konuda çok titiz davranmasa da, Atina sikkeleri diğer kentlerinkinden çok daha geniş bir alana yayılmıştı). Muhtemelen sikke, geç beşinci yüzyıla kadar gündelik ticari işlemler için kullanılır hale gelmedi.

Tapınaklar ve Heykeller: Mısır Etkisi

Ticari genişlemede başlıca pay sahibi sikke değilse bile, hiç kuşku yok ki bu çağ refahın arttığı bir dönem olmuştur. Daha başarılı kentler, şimdilerde mağrur bir *polis*'in vitrini olarak görülmeye başlanan tapınaklar aracılığıyla, zenginliklerini teşhir etmiştir. Tanrıça Hera için, bir plan çerçevesinde tasarlanan muazzam bir tapınak, 575 ve 560 yılları arasında Samos adasında yapıldı. Tapınağa devasa bir kapıdan giriliyordu ve kutsal mekânın içinde, sunağın yanında muazzam bir mabet vardı (kurbanları daha geniş bir izleyici grubunun görebilmesi, toz toprak ve dumanın içeriye dolmaması için sunaklar daima mabetlerin dışına yapılırdı). İki tarafına, sekizi önde, onu arkada yirmi bir sütunun çift sıra halinde dizildiği mabedin eni 100 metre, boyu 50 metreydi. Yunan tapınakların artık belirgin bir özelliği haline gelmiş olan çok geniş bir verandası vardı ve burası, tanrı ya da tanrıçanın kült heykelinin bulunduğu bir iç odaya açılırdı. Lydia sikkelerinin ortaya çıktığı Ephesos'taki tapınak, 115 metrelik uzunluğuyla çok daha büyüktü. O da, yine çift sıra sütunluydu. Küçük Asya sahilindeki Didyma'da, Apollon'a adanmış bir başka muhteşem tapınak vardı.

Bu doğu tapmaklarında İon düzenine özgü kıvrımlı sütun başları vardı. Mimari düzenlerin gelişimi, özellikle kopyalanabilir bir model hazırlığı gerektirdiğinden, tipik bir Arkaik başarıydı. Hâlâ doğu etkisi taşıyan süsleme biçimi ve yapraklara rağmen, İon düzeni bir Yunan buluşu olarak ortaya çıkar. Yunan anakarasında ve Batıda ise Dor düzeni en üstün olandı. Tasarımı daha basit olan bu düzende sütunların tepeleri kare şeklindeki taş levhalarla kapatılır. Batıda, yeni edinmiş oldukları servetleriyle gösteriş yapmaya hevesli daha zengin kentler, Dor tarzındaki tapınaklarını gruplar halinde ve çoğunlukla dağ yamaçları boyunca inşa ettiler. Örneğin, Batı Sicilya'daki Selinos'ta dört ve Posidonia'da (Paestum) iki büyük altıncı yüzyıl tapınağı hâlâ çok iyi durumdadır.

Bu muazzam tapınakların gelişmelerindeki etkiler nelerdir? Yunanlılar taş bina inşa etme geleneğini kendileri başlattılar. Sekizinci yüzyılın sonunda, Korinthoslular kireçtaşı oymacılığı yapıyorlardı ve erken yedinci yüzyılla birlikte duvarları kireçtaşından yapılmış Korinthos tapınakları mevcuttu. Daha

Dor ve İon düzenleri. Bu figür, bu iki özgün klasik düzen arasındaki temel farkları resmeder.

yaratıcı ve tutkulu olmalarını esinleyecek malzeme muhtemelen Mısır'dan gelmiştir. Firavun I. Psamtik (Psammetikos) (İÖ 664-610) ile ülkenin kapılarını dışarıya açması, ilk olarak Yunanlı tüccar ve ziyaretçileri firavun ülkesine akın etmekte yüreklendirdi. Muhteşem taş anıtların debdebesiyle karşılaşmaları kaçınılmazdı. Gize piramitleri örneğin, Naukratis'teki Yunan ticaret merkezine sadece 120 kilometre mesafedeydi ve ziyaretçiler Psammetikos'un yürüttüğü muazzam imar programını yerinde görme olanağı bulabilmişlerdi. Naukratis'te yerleşmiş Yunanlıların büyük çoğunluğunun İonlu olması ilginçtir ve bu da, anıtsal sanat beğenisine büyük ölçüde İon kentlerinde rastlanaca-

ğını akla getiriyor. Delos'taki mermer aslanların dizili olduğu ünlü yol, Mısır tapınaklarındaki geleneksel tören alaylarının geçtiği kutsal yolun doğrudan bir kopyası olduğu izlenimini uyandırırken, Ephesos'taki çift sıra sütunlu Artemis Tapınağı, Mısır'ın sütunlu salonların bir yansıması olabilir.

İonlar Mısırlılardan sadece türlü şeyleri ödünç alan Yunanlılar olmayabilirler. Dor düzenindeki süslerin birçoğunun, doğrudan doğruya erken Yunan dönemi ahşap modellerinden geliştirildiği görülür (örneğin triglifler, çatı kiriş uçlarının taştan üretilmiş kopyalarıdır), fakat Deyrü'l-Bahri'deki Anubis mabedinde bulunan Hatşepsut Tapınağı'nın sütunları ile Olympia'daki Hera Tapınağı (İÖ 590) ve Korinthos'taki Apollon Tapınağı'nın (İÖ 540) sütunları arasında bir karşılaştırma yapılabilir. Dor tapınaklarında süsleme amaçlı kullanılan bazı döküm kalıplardan, yarım daire kesitli içi boş cavetto'ların kökeninin de Mısır olduğu görülür. Model Yunanistan'a Korinthoslu tüccarlar vasıtasıyla yayılmış olabilir.

Diğer bir Mısır etkisinin heykellerde ortaya çıktığı anlaşılıyor. Yedinci yüzyılda küçük terrakotta'lar[1] ve peruklu, üçgen yüzlü ve düz kafataslı bronz heykeller Yunanistan'da yaygınlaştı. Bu heykeller, ayakları bitişik ve dimdik vaziyette ileri bakıyorlardı. En çok doğu kökenli olan şey bu olsa da, efsanevi Yunan yontucu Daidalos'tan[2] sonra bu üslup Daidalik olarak anılır oldu. Yedinci yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Yunan heykeltıraşlar, mermerden ve doğal ölçülerde Daidalik figürler yontmaya başladılar. En ünlülerinden biri, muhtemelen 650 tarihli Naksoslu Nikandre heykelidir. 630 yılında yontulmuş bir diğer 'Auxerre tanrıçası' Fransa'da bulunmuştur, fakat muhtemelen kökeni Girit'tir. 'Nikandre *kore*'sinin kökleri,' diye yazıyor Jeffrey Hurwit, 'hayli karışıktır: biçimini, ahşaptan büyük ebatlarda yontulan bir yerli (Yunan) heykel geleneğine borçludur, üslubu Şarklılaşma modasına, boyutlarıysa Mısır'a dayanır. Heykeltıraşa büyük ölçekli ahşap figürleri mermerden yontma ilhamı ve cesareti veren de, muhtemelen Yunanlıların bu Mısır deneyimidir.'

Mermer, bu dönem heykelciliğinde (en azından bronz dökümün kusursuz hale geldiği yüzyılın sonuna kadarki süreçte) en çok tercih edilen malzeme oldu; aynı zamanda tapınakların ve diğer seçkin yapıların inşaat malzemesi olarak da aranmaya başladı. Yunanlıların, Mısır'ın sert taşlarından granit ve

1) Terrakotta: İtalyanca'da terra [toprak], cotta [pişmiş] sözcüklerinden, pişirilmiş toprak anlamındadır. Kırmızı çömlekçi çamurundan yapılarak fırında pişirilmiş nesnelerin genel adı. Terrakotta heykel, tuğla, kiremit, mimaride kullanılan kaplama elemanları, çanak çömlek ve tablet yapımında kullanılırdı. (ç.n.)

2) "Ustaca işlenmiş ya da işleyen" anlamına gelen bu ad eli her sanata yatkın olduğu için kendisine verilmiş. Oğlu İkaros ile kendisine yaptığı bir çift kanat mitolojinin yaygın öykülerinden biridir. Efsane, Minotauros'u içinde barındıran Girit adasındaki Labyrinthos'u yapanın da Daidalos olduğunu söyler. (ç.n.)

diyorit işçiliğini gördükten sonra mermere nasıl biçim verileceğini öğrenmiş oldukları farz edilebilir. Bundan böyle en yaygın heykel formu *kouros* olmaya başladı. *Kouros*, mermerden ve doğal ölçülerde (hatta daha bile büyük) yontulan çıplak erkek heykeliydi ve bu heykelin en belirgin özelliği, sol bacağının sağ bacağına göre daha ileride durmasıydı. (Kadın formunda yontulan *kore*, daha seyrek yapılırdı ve daima giyinikti.) *Kouroi*'nin, Mısırlıların yaptığı gibi taş blokların üstünde ve birbiriyle kesişen yatay ve dikey ölçekleme çizgileri kullanılarak planlandığı ispatlandı. Fakat bu heykeller (giyinik Mısır heykellerinin tersine) çıplaktı ve pozları da Mısırlı kopyalarının verdiği pozlardan daha rahat ve doğaldı. *Kouroi*, kutsal yerlerde, çoğunlukla mezarları belirtmek için, fakat aynı zamanda tanrılara sunulan armağanlar olarak da bulunuyordu. Bu heykellerin en yaygın biçimde yapıldığı yerler, aristokrasinin yoğun olduğu kentlerdi. Bir aristokrat seçkin devrildiğinde *kouroi* de yok olurdu. *Kouros'un*, gücünün doruğundaki bir kahramanı ölümsüzleştirdiği ve en güvenilir aristokrat erkeği temsil ettiği söylenebilir.

Arkaik Çağın yapıları arasında en fazla yer tutanları, Yunan dünyasının büyük mabetlerine duyulan saygının gereği olarak kentlerin sunduğu hazinelerin ve bağışların saklandığı kent hazineleriydi. Bunlar normalde, önünde iki sütunun durduğu mermer bir dikdörtgenden başka bir şey değildi. En ünlüleri, Pythia kâhininin sitesi olan Delphoi'de, Parnassos Dağının eteklerinde olanlardı. Burada hâlâ, Sikyon (Kuzey Peloponnesos'ta), Atina ve Siphnos adasından gönderilen hazinelerden kalan heykel parçalarına ve kale duvarlarına rastlanır. Bu hazineleri çevreleyen kabartma frizlerde, Yunan dünyasının mitosları çoğunlukla anlatı formunda tasvir edilmişti. Bu frizlerden İÖ 530 civarına tarihlenen en güzelleri, Siphnosluların Hazinesi'e ait olanlardı. Buradaki üç tasvirden birinde, Paris'in Kararı (Paris'ten, Hera, Athena ve Aphrodite arasından en güzel tanrıçayı seçmesi istenmişti), bir başkasında ise bozguna uğramış Troyalıların kaderini tartışan tanrılar betimlenmiştir; en uzun frizde ise tanrılarla devler arasındaki savaş anlatılır. Tanrının şeytana, Yunanın barbara karşı zaferini simgeleyen son tema en sevilen tasvirdi.

Atina Çömlekçiliğinin Canlanması

Mitosta yeni bir ilginin ortaya çıkışı altıncı yüzyıl Atina çömleğinde de görülebilir. Daha önce görüldüğü gibi yedinci yüzyılda Yunan dünyasına, hayvan yaşantısının karmaşasını yansıtan Korinthos çömleği egemendi ve bu üslup tamamen Atina'nın Geometrik Üslubunun yerini almıştı. Erken altıncı yüzyılda bile Atinalı çömlekçiler, düzensizce koşuşturup duran hayvanlarla doldurdukları vazolarıyla, Korinthosluların üsluplarını kendilerine göre uyarlıyor-

lardı. Fakat 570 itibarıyla Atinalılar, kendi çömleklerinde kontrolü yeniden ele almaya başladılar. Bu dönemin François Vazosu'nun (İtalya'ya satılan bu vazo daha sonra onu bulanın adıyla anılmaya başlamıştır) üzerine, ressam Kleitias iki yüzden fazla figür çizmişti. Vazonun bir şeridinde birbiriyle ilgisiz hayvanlar sıçrayıp duruyordu ki, bu tam da Korinthos'tan öğrenilip özümsenmiş bir üslubu yansıtıyordu. Bununla birlikte figürlerin çoğu birbiriyle ilişkiliydi; kahraman Akhilleus'un hayatını çevreleyen, anne-babası Peleus ve Thetis'in evliliklerinin, yoldaşı Patroklos'un anısına düzenlenen oyunların da yer aldığı mitoslar resmedilmişti. Burada, eşzamanlı iki gelişmenin olduğu görülür. Birincisi, ressamın bir konu birliği sergilemesidir. (530'lar itibarıyla, Eksekias gibi ressamlar tek bir olaya yoğunlaşıyorlardı –Aias[3] ve Akhilleus'un arasındaki zar oyunu ya da tanrı Dionysos'u taşıyan bir gemi direğinin meyve yüklü bir asma kütüğüne dönüştüğü an gibi.) İkincisi ise, zihnin mitoslarla meşgul olmasıdır. Bu zarif çömleklerin üzerinde gündelik hayatın betimlenmesine nadiren rastlanır. Hazinelerde bulunan heykellerin de yansıttığı gibi, bu dünya, tanrıların ve kahramanların dünyasıdır. Eskiden beri bu kapların, *symposia* demek olan aristokrat eğlencelerinde içki kadehi olarak kullanıldığına inanılırdı; bu kaplar bu sınıfın ilgilerini yansıtır. Çok yakın bir zamanda, *symposia*'ya katılanların altın ve gümüş kadehler kullandığı ve dolayısıyla bu kapların kötü taklitler olduğu ileri sürülmüştür.

525 civarında bir başka gelişme yaşandı. Turuncu zemin üzerine siyahla boyanan vazo figürlerinin yerini tam tersi aldı. Artık zemin siyaha boyanırken, figürler turuncu/kırmızı olarak bırakılıyordu. Siyah figürlerin keskin bir aletle siluetler biçiminde kazınması gerekirken, kırmızı figürler resmediliyordu. Altıncı yüzyılın sonuyla birlikte, Öncüler olarak bilinen bir grup Atinalı çömlekçinin kırmızı figür tekniğini uyarlamasıyla, ressamlar sonuna kadar kullanabilecekleri yeni bir özgürlüğe kavuştular. Sadece her figürün detayları daha gerçek olmakla kalmıyordu, aynı zamanda figürler de yeni bir hayata kavuşmuşlardı; sıçrıyor, yuvarlanıyor ve kapların bütün yüzeyi boyunca koşuyorlardı. Bununla birlikte, bu yeni çömlekçiliğin hamilerinin ilgisi büyük ölçüde değişmeden kalmıştır – mitos tasvirleri ve aristokrat hayatın görünümleri. Bunlara bakarak, Yunan dünyasının tamamen çiftçiliğe dayanan bir dünya olduğunu tahmin etmek çok zordur.

'Hayata kavuşmak' ifadesi, bundan sonra olanları açıklamak için uygun düşüyor. *Kouroi* giderek doğallaştı, duruşlar artık daha rahattı. Ahşap tapınak heykelleri azalmaya başladı ve heykeller için ayrılan alanlar –üçgen biçimin-

3) Latince adı 'Ajax' olan iki efsane kahramandan 'Büyük' lakaplı olanı. Salamis adası kralı Telamon'un oğlu. İlyada'da Akhilleus'tan sonra en yiğit kişi olarak anılır. Efsaneye göre trajik bir şekilde canına kıyar. (ç.n.)

deki alınlıkların üzeri gibi– daha başarılı kullanılır oldu. İÖ 460 civarında, Olympia'daki büyük Zeus Tapınağı heykelleri, tapınağa gelenlerin duygularını ve ruh hallerini çok gerçekçi biçimde yansıtır. Beşinci yüzyılın ünlü düşünürü Protagoras'ın deyişiyle, Bu, 'her şeyin ölçüsü insan' olan yeni bir çağın şafağıydı. Gelmek üzere olan yeni çağ, Yunanistan'ın Perslere karşı kazandığı zaferle ve Atina'daki demokrasinin başarısıyla bağlantılandırılır. Ne var ki, aynı zamanda Batı felsefesinin doğuşu olarak görülen entelektüel düşüncede bir devrim yaşanmasaydı, bunların hiçbiri olmazdı.

Batı Felsefesinin Doğuşu

585'te, tarihçi Herodotos'a göre Medler ve Lydialılar arasındaki bir savaş, gökyüzünün güneş tutulmasıyla birdenbire kararmasıyla sona ermişti. Taraflar öyle çok korkmuşlardı ki hemen barış ilan ettiler. Eşit öneme sahip bir başka dikkate değer gerçek de, her nasılsa güneş tutulmasını, bir İon kenti olan Miletos'tan Thales adında bir vatandaşın önceden tahmin etmesiydi. Şu an için ve bölük pörçük kaynaklara dayanarak, Thales'in gerçekten güneş tutulmasını öngörüp ön görmediğini ya da sadece bu doğa olayı olup bittikten sonra bunu açıklayıp açıklamadığını söylemek mümkün değil. Bu bahis, Babilli astronomlar tarafından derlenen dokümanda da geçiyor olabilir ve aşağıda açıklanacağı gibi, Thales'in evren tasavvuru ona bir tür öngörü aracı sağlamış da olabilir. Hangi sıklıkla olursa olsun bu olay, en azından Aristoteles için böyledir, kurucusu Thales'le birlikte Yunan felsefesinin doğuşu olarak kabul edilir.

Yunan felsefesinin İon dünyasında ortaya çıkmasının tek bir nedeni yoktur. Altıncı yüzyılda Asya sahilinde yer alan kentler Yunan dünyasının en müreffeh kentleriydi. Miletos hepsinden zengindi ve birçokları gibi tiranlıkla yönetiliyordu. Tiran devrildikten sonra iç savaş patlak verdi. Savaştaki hiziplerden biri "Ebedi Denizciler" olarak bilinen bir gruptu, ki bu gerçek, birçok Miletoslunun neden ticaretin peşinde ülke dışına –örneğin Mısır'a ve doğunun benzer başka zengin ve gelişmiş uygarlıklarına– seyahat etmek zorunda olduğunu anlatıyor. Bu denizciler gittikleri yerlerde farklı kültürleri gözlemleme ve bu yörelerdeki insanların akla dayalı çeşitli geleneklerini öğrenme fırsatı bulmuşlardı. Kendi içinde bu durum, geleneksel kabulleri sarsmış ve yeni düşünme biçimlerinin doğmasına yol açmış olabilir.

Adları günümüze kadar ulaşan Miletoslu ilk filozoflar, Thales ile ardılları Anaksimandros ve Anaksimenes'tir. Kayıtlarda hepsinin pratik yanları olan adamlar olduğu yazılıdır. Thales siyasetin içinde yer almıştı; ayrıca bazı mühendislik becerilerine sahipti. Anaksimandros bilinen dünyanın bir haritasını

yapmıştır. Anaksimenes ise, bir kürek suda nasıl kırılmış gibi görünür ya da fosfor karanlıkta nasıl ışık saçar gibi, gündelik olayları gözlemleme becerisiyle anımsanır. Felsefenin gerçekte hepsi için bir yan uğraş olduğu sanılmaktadır. Düşünceleri bölük pörçüktür ve sürekli bir sorgulama içindedir. Evrenin, yani *kosmos*'un temelini ve arka planını oluşturanın ilahi bir güç olduğu düşüncesi, üçü tarafından da paylaşılır. Tanrıların Homeros dünyasına –muhtemelen doğu mitolojisine de– çok uzak olan bu fikre nasıl ulaştıkları bilinmiyor. Fakat bunun daha sonraki kuramsal düşüncelere temel oluşturduğu kanıtlanmış bir gerçektir.

Thales güneş tutulmasını öngörmesiyle tanınır, fakat aynı zamanda *kosmos*'un kökenlerini araştıran ilk kişi olarak da görülür. Ona göre her şeyin temeli, dünyanın da üzerinde yüzdüğü sudur. Her şeyin ilk halinin kirli bir su olduğunu söyleyen Mısırlı ve Semitik yaratılış efsaneleri vardı, fakat Thales, tüm insanların yaşantısında kanıtlanabilir bir öneme sahip olduğu için, özellikle suyu seçmiş olabilir. Thales'in ileri sürüyor göründüğü şey, her şeyin tek bir kaynaktan doğmuş olmasıdır. Bununla birlikte Thales'in, her varlığın tekrar suya bozunabildiğini mi, yoksa tersine çevrilemez biçimde yeni formlara mı dönüştüğünü düşündüğünü bilmiyoruz.

Batı kültürünün evriminde anahtar bir dönem olarak nitelenebilecek, doğal düzenin akla dayalı ilk açıklamasını sunan bu çaba, bütün içerdikleriyle birlikte hâlâ günümüz bilim adamlarını ve filozoflarını heyecanlandırıyor. Bu bölümün Nisan 1994'te ilk taslağı yazılırken bile, Amerikalı bilim adamları maddeyi alt-parçacık düzeyinde tanımlayacak 'top quark'ı keşfettiklerini ilan ettiler. Aslında onlar (aradaki uzun kesinti dönemlerine rağmen), Thales'in ta 2.500 yıl önce belirlediği bir geleneğin içinde yer alıyorlardı.

Thales'in ardılı Anaksimandros doğrudan Thales'in varsayımlarından kaynaklanan bir problem üzerinde yoğunlaştı. Fiziksel bir varlığın niteliğini anlayabilmenin zorluğu, muhtemelen onun karşıtı gibi görünen bir şeyden meydana gelmesindendi (verilen örnek ateş ve sudur). Problemi tanımlaması ve mantıklı bir çözüm bulmaya uğraşması, kendi içinde kayda değer. Anaksimandros'un çözümü, her şeyin ondan ortaya çıktığı sonsuz bir tözü hayal etmekti. Ona 'Sınırsız' adını verdi. Anaksimandros 'Sınırsız'ı yalnızca maddenin ilk öğesi olarak değil, aynı zamanda yeryüzünü çevreleyen her şeyi niteliklerine ayıran ve dengede tutan bir şey olarak kabul etti. Onun düşüncesine göre, su ve ateş asla birbirine karışıp, birbiri içinde kaybolmaz, 'kuru' ve 'ıslak' benzeri diğer karşıtlıkların tümü gibi gerçekte ve asla birbirleriyle uyuşamazdı; sadece her şeyden üstün, ezici bir kuvvet olan 'Sınırsız' onları bir arada ve kontrol altında tutabilirdi.

Anaksimandros'un diğer bir katkısı, dünyanın uzayda kararlı ve sabit bir obje olarak nasıl var olduğunu düşünmek oldu. Thales dünyanın suda yüzdüğünü iddia etmişti, fakat bu, suyun neyin üstünde olduğu sorusunu ortaya

çıkarıyordu. Anaksimandros'a göre, merkezde bulunan herhangi bir şeyin kımıldamasını gerektiren bir durum yoktu. Aynı zamanda ters yönlere doğru da hareket edemeyeceği için, desteksiz bir konumda ve daima merkezde asılı kalacaktı. Eğer bu Anaksimandros'un çıkarımıysa (ancak ve bu şekilde iki yüzyıl sonra Aristoteles tarafından aktarılmıştır), o zaman bu, doğal bilimlerde yeterli neden ilkesi olarak bilinen prensibin ilk örneğidir (bir neden olmadan hiçbir şeyin olamayacağı ilkesi).

Anaksimandros maddenin bir hali olan 'Sınırsız'ın başka bir hale geçişindeki yöntemi açıklayamadı. 'Sınırsız' ile fiziksel dünyanın geri kalanı arasında bir sınır mı vardı, yoksa 'Sınırsız' fiziksel dünyanın bir formuyla mı özdeşti? Bu soruya bir çözüm önermek Miletoslu üçüncü düşünür Anaksimenes'e kaldı. Anaksimenes dünyanın, birbirine dönüşebilen tek madde olan ve diğer bütün fiziksel nesnelerin de kaynağını oluşturan havadan meydana geldiğini savundu. Buharın önce suya, sonra buza dönüşmesini bir örnek olarak sundu. Kaya gibi daha sert maddeler ise, çok daha fazla yoğunlaşmış havadan oluşuyordu. Anaksimenes'e göre, hava, ruhsal bir niteliğe de sahipti. Geçici olarak ve bütünüyle hangi biçime dönüştürülürse dönüştürülsün, ebediyen var olan bir maddeydi. Özel konumu hayatın sürekliliğinde taşıdığı önemden anlaşılabilirdi ve Anaksimenes onu yaygın bir kavramı açıklamakta kullandı. Hava insan bedeninden çekildiği için ölüm meydana geliyordu.

Eğer evren bir tek maddeden meydana geldiyse, sorun bunun, fiziksel dünyayı gözlemleyen birisinin karşısına çıkan muazzam çeşitlilikle ve sürekli değişim hissiyle nasıl uzlaştırılacağıydı. Çeşitlilik ve düzensizlik sorunu, ilk filozofların en karmaşıklarından biri olan Herakleitos tarafından ortaya atılmıştı. Öncelleri gibi o da İonialıydı, fakat Miletos'un kuzeyindeki Ephesos kentindendi. Etkinliği İÖ 500 civarına rastlar.

Herakleitos'un yapıtından, diğer filozoflarınki gibi uzun nesir ya da şiir şeklinde değil, bir dizi kısa ve keskin gözlemler olarak yazılmış yaklaşık yüz fragman günümüze kalabilmiştir. (Daha yakın bir örnek olarak Wittgenstein geliyor akla.) Fragmanların birçoğunun anlaşılması güçtür; Herakleitos'un kasten geleneksel görüşleri altüst etmek ve kendi dehasını sergilemek istediği izlenimini verir. Çağdaşları tarafından kesinlikle tedirgin edici ve sevilmeyen bir kişi olarak görülmüştü. O, fiziksel dünyada algıladığı çelişkileri araştırdı. Tuzlu su balıklar için içilebilir, fakat insanlar için içilemez ve öldürücüdür. İki çok farklı özellik aynı maddede var olabilir. Yukarıya götüren yol, aynı zamanda aşağıya da götürür. Bir dere, onu oluşturan su sürekli devinirken bile, kendi başına bir varlık olarak kalır. Pek çok durumda bir kavram yalnızca karşıtı bulunduğu için anlaşılırdır. Savaş kavramı, aynı zamanda bir barış kavramı varsa anlamlıdır. Gece ve gündüzde, kış ve yazda olduğu gibi, bu kavramlar karşılıklı olarak birbirine bağımlıdır. Bununla beraber Herakleitos,

bu dünyada baştan sona bir tutarlılık, yani *harmonie* (bu Yunanca sözcük iki farklı öğenin daha büyük bir yapı oluşturmak için bir araya gelmesi demekti), bulunduğunu savunmayı sürdürdü. Doğada birbirinden farklı olarak görülen, gerçekte doğal bir birliğin parçasıdır. Karşıtlıklar gerilimi yaratır, fakat her şey ilahi bir güç olan Tanrı tarafından uzlaştırılır. 'Tanrı gündür, gecedir, kıştır, yazdır, savaştır, barıştır, bolluktur, kıtlıktır.'

Herakleitos, düşüncelerini etrafını kuşatan ve gözlemleyebildiği bir dünyadan sağladığı için mutlu olan insanlardan biriydi. Bir fragmanında, 'her şey görerek ve işiterek öğrenilebilir, benim en fazla değer verdiğim budur,' der. Çağdaşı ve felsefi rakibi Parmenides'in yaklaşımı da bundan çok farklı değildi. Parmenides İÖ 515 civarında, yine bir İon kenti olan Phokaia'dan sürgüne gidenlerin Güney İtalya'da kurduğu Elea şehrinde doğmuştur. Sadece nedeni olan gerçeklerin bulunmasına yönelik tek bir yolun izlenmesinden yana olan fiziksel dünya hakkındaki gözlemi ıskartaya çıkaran Herakleitos'a, özellikle meydan okumuş olabilir. Süregelen en eski felsefi tartışmalarının birinde, fiziksel dünya, diye iddia eder Parmenides, sadece akılla kavranılabilenle kurulur. Şu ve şu tek başına var olur. (Bu, bir kaya parçası gibi var olan şeyler için geçerlidir, ancak bir tekboynuz gibi gerçekte var olmayan fakat sadece hayal edilen kavramlar için geçerli değildir. Parmenides'in bu tür kavramları sistemine dahil etmeye niyetli olmadığı düşünülebilir.) Bir varlığı olduğu düşünülemeyen herhangi bir şey hakkında hiçbir şey söylenemez ve söyleme ihtiyacı duyulmaz. Parmenides buradan iddiasını sürdürür; var olan –örneğin bir kaya parçası– yalnızca bu koşulda var olabilir. Kayanın önceki ya da sonraki hali tasavvur edilemez, çünkü o zaman, şimdi var olduğu gibi var olamayacaktı ve var olmayan bir şey hakkında da konuşulamaz. O yüzden, kaya ve bununla benzeşim kurarsak, var olan her şey değişebilir değildir ve daimi olarak şimdiki halleriyle anlaşılabilir. Parmenides iddiasını daha ileri götürür; hiçbir şey var olamayacağı gibi, nesneler arasında boşluk da olamaz – var olan her şey, bölünmez bir maddeye katılır. Öyleyse mantıken, dünya dönüşemez tek bir maddeden oluşur. Bu sonuç, duyuların söylemek zorunda olduğu şeyleri yalanlar; mantığın ve gözlemin bulguları arasına derin bir uçurum açar.

Parmenides'in öğrencisi Zenon, onun mantığını paradokslar keşfetmek için sürdürür. Bunlardan biri fırlatılmış bir oktur. Duyular açısından ok hareket ediyor gibi görünür. Fakat Zenon, mantıken okun hareket etmediğini savunur. Çıkarımına şöyle devam eder. 'Kendisine eş bir uzamda' olduğunda, her şey hareketsizdir. O nedenle ok daima durmaktadır. Benzer biçimde bir koşucu, yolun yarısını geçene kadar bir stadyumu boydan boya koşamaz. Yolun çeyreğini kat edene kadar yarısına ulaşamaz, çeyreğe ise yolun sekizde birini koşmadan varamaz ve böyle sürer gider. Mantıksal olarak, koşucu asla stadyumun sonuna ulaşamaz.

Parmenides, eğer yadsınamaz tek bir başlangıç noktası alınabilirse, tümdengelimli bir uslamlamayla ilerleyerek koşullu bir gerçeği kanıtlamanın mümkün olabileceğini göstermişti. Bu, felsefi tartışmanın gelişiminde çok önemli bir adımdı. Onun vardığı sonuçlar, bizatihi bu sonuçlar tarafından şiddetle sarsılmış ve Yunan dünyası boyunca düşüncenin gelişiminde tetikleyici bir rol oynamıştır. Örneğin Platon, varlıkların değişmez olduklarını, sadece mantık üzerinden ulaşılabilen Formlar'ı savunurken, Parmenides'in etkisini kabul etmiştir.

Parmenides'e bir tepki, özdeksel nesneleri gerçekte oluşturan şeyin ne olduğu konusunda çok derin bir soruşturma olacaktı. Örneğin, beşinci yüzyılın ortasında çalışan Akragaslı Empedokles, bilgiye ulaştıran geçerli bir kaynak olarak duyuları yeniden bir araya getirmeyi amaç edinmişti. Nesneler, diye ileri sürer, Parmenides'in iddia ettiği gibi değişemez değildir. Toprak, su, hava ve ateşin farklı karışımlarına göre farklı biçimlere girer. Sevgi ve nefret dediğimiz güçler farklı maddelerin sürekli olarak bozunmasına ve yeniden yapılanmasına yol açar, fakat bu dört unsur değişmeden kalır. (Bu teori yedinci yüzyılın sonuna kadar Avrupa'da etkisini sürdürmüştür.)

Özdeksel nesneler sorununa ilişkin alternatif bir açıklama, nesnelerin görünmez küçük parçacıklara bölünebildiklerini kabul etmekti. (Yunanlılar böyle bir parçayı belirtmek için, daha sonra 'atom' olacak *atomos* sözcüğünü kullandılar.) Beşinci yüzyıl ortasında kavramı ilk kez ortaya atan, İonialı yerleşimciler tarafından kuzey Ege'de kurulmuş küçük bir şehir olan Abdera'nın yerli halkından Leukippos'tu. Leukippos, Parmenides'in çıkarımlarını tamamen yıktı ve 'hiçbir şey'in duyularda *var olabileceğini* (felsefi bir tartışmayı başlatmak için iyi bir ifade) ve şeyler arasında boşluk olabileceğini öne sürdü. Bu kabul edilirse, madde ayrılamaz tek bir kütlede bir araya gelemezdi ve nesneler boş alanlar sayesinde hareket edebilirdi. Leukippos ile onun yine Abderalı genç çağdaşı Demokritos, fiziksel dünyanın aynı maddenin içinde farklı biçimde ve boyutta bulunan atomlardan oluştuğunu söyleyerek iddialarını sürdürdü. Bu atomlar (boşlukları kullanarak) gelişigüzel hareket ediyordu, fakat aynı biçimde ve boyuttaki atomlar birbirlerini çekme ve özdeksel nesneler oluşturma eğilimindeydi (hatta Demokritos bazılarının uygun kancalara sahip olduklarını farz etti). Dünya var olan biçimini böyle aldı. Her nesne, aynı maddenin atomlarının uygun biçimlerine göre farklı düzenlenmesinden oluşuyordu. Atomcuları ilk evrenbilimcilerden ayıran, dünyanın oluşumunun rasgele olduğuna inanmalarıydı. Bu oluşumun ardındaki, onu yöneten kuvvetten söz edilmez. Var olan şeyler sadece atomlar ve atomların aralarındaki boşluklardır. Bu, özdeksel dünyanın ardında var olan hiçbir şeyin duygularla kavranamayacağını söyleyen materyalist teorinin gelişkin ilk ifadesidir. Atomcuları Marx'ın nazarında en önemli Yunan filozofları yapan da budur.

Çok farklı bir yaklaşım, bir Samos adası yerlisi olan İon asıllı Pythagoras'tan geldi. Muhtemelen İÖ 525 civarında Güney İtalya'ya sürgüne gönderilmişti. Ona atfedilen pek çok efsaneye rağmen Pythagoras'ın hayatı hakkında çok az şey bilinir. Karizmatik bir kişiliğe sahip olduğu açıktır; etrafına kendisine gönülden bağlı, ölümünden çok sonra bile adını yaşatan ve Güney İtalya kentlerindeki benzer diğer grupları esinleyen yandaşlar toplamıştı. Pythagoras'ın kendi düşünceleriyle daha sonra Pythagorasçılar tarafından eklenenleri birbirinden ayırt etmek neredeyse olanaksızdır. Örneğin, dik-açılı üçgen teoremi olan 'Pythagoras teoremi'nin onunla doğrudan bağlantısının olmadığı görünüyor (büyük olasılıkla teoremin özü Babilliler tarafından yüzyıllar öncesinden biliniyordu).

Pythagoras'ın kendine ait olma ihtimali en yüksek öğretisi, ruh göçüyle ilgili olandır. Pythagoras ruhun bedenden ayrı, ölümsüz bir varlık olduğuna inanır. Beden onun sadece geçici evidir ve bir beden öldüğünde ruh başka bir bedene geçer. Ne tür bir bedene geçtiği yaşadığı hayattaki davranışlarına bağlıdır, zira ruh sadece ölümsüz değil, aynı zamanda kendi hareketlerinden sorumlu ve ussaldır. Asla bedenin arzuları tarafından ele geçirilmesine izin vermemelidir. Eğer öyle yaparsa, o zaman bir sonraki bedende acı çeker. Keza, doğru davranış sayesinde daha mutlu bir varoluşa kavuşabilir. Bu yüzden Pythagorasçılar nefsinin isteklerini dizginleyen çileci kimselerdi, fakat bu eğilimde olan birçoklarının tersine, hiçbir zaman kendilerini dünyadan koparmadılar. Dünyevi zevklerden yoksun bir yaşam sürdürme inancı sıklıkla muhalif olma duygusunu uyandırsa da, gerçekte pek çok Pythagorasçı yoğun biçimde siyasetle ilgilenmiştir.

Pythagoras'ın matematikle ilgilendiğine ilişkin doğrudan herhangi bir kanıt bulunmasa da, şeylerin yapısının sayılara dayandığı teoremiyle sıklıkla ilgilendiği bilinir. Bir çalgıyı boydan boya geçen tek bir tel, çalgı çalındığında bir ses verir. Teli ortadan ikiye bölün ve tekrar çalın. Ses bir oktav kalınlaşır. Belirli oranlarda karıştırılan metallerden yeni metaller oluşur. 'Kusursuz' bir insan bedeninin parçaları arasındaki ilişki matematiksel olarak hesaplanabilir. Buradan, bütün fiziksel yapıların arkasında keşfedilmemiş matematiksel formların var olduğunu iddia etmek mümkün müdür? Onların ortaya koyduğu ve uslamlama yeteneğine sahip bir ruhun kavrayabileceği bu olanak, Platon tarafından üstlenilecekti. Matematik öğrenimi, onun bir amacı olan filozoflarına verdiği eğitimin özü olacaktı.

İlk Yunan filozoflarının çeşitli savları canlandırıcı, fakat aynı zamanda tedirgin edicidir. Felsefe, Parmenides'in görünüşte anlamsız olan tümdengelimci çıkarımlarıyla karşılaştığında, entelektüel oyundan başka bir şey olmadığı gerekçesiyle hayattan defedilebilirdi. Eğer hiç var olmadığı söylenebildiyse, 'gerçek'in, kişisel gözlemcilerin yetersiz algılarına, ya da içinde mantıklı sav-

larını inşa ettikleri yöntemlere dayanan göreli bir kavram olduğu savunulabilirdi. Altıncı yüzyılın bir başka İonialı filozofu Ksenophanes, tanrılar hakkındaki ünlü beyanatında benzer bir noktaya değinmişti:

> Tanrıların da doğurulduklarını, insan gibi giyindiklerini, konuştuklarını ve insan biçiminde olduklarını hayal eden ölümsüz adamlar... Öküzlerin, atların ya da aslanların insanlarınki gibi resim yapacak ve sanat eserleri yaratacak elleri olsaydı, atlar tanrıları at biçiminde, öküzler öküz biçiminde çizerlerdi ve her biri tanrılarının bedenlerini kendi bedeni gibi yaratırdı.

Tanrılar (Ksenophanes örneği üzerinden konuşacak olursak) insan aklının yapısıysa eğer, bu çıkarım iyilik ve adalet gibi diğer kavramları savunabilmenin de kestirme yoludur. O zaman temel sorun, tanrıların, adaletin ve iyiliğin ne olduğu hakkında herhangi bir uzlaşmaya varılıp varılamayacağı gibi boyutuna yükseltilir. Bu, geç beşinci ve erken dördüncü yüzyıllarda Sokrates ve Platon'un ele alacakları merkezi sorunu oluşturacaktır.

İlk filozofların bu başarıları bir bağlam içinde değerlendirmek gerekir. İnsan toplumunun asıl öğesi olan ve her kültürde rastlanan ussal düşünceyi onlar icat etmediler. Afrikalı felsefeci K. Wiredu'nun *Philosophy and an African Culture* (Felsefe ve Bir Afrika Kültürü) adlı yapıtında veciz biçimde ifade ettiği gibi:

> Hiçbir toplum, gündelik etkinliklerinin büyük bölümü kanıtlardan elde edilmiş inançlara dayanmaksızın, zamanın herhangi bir döneminde ayakta kalamazdı. Toprağın, tohumun ve iklimin akla dayalı bilgisinden yoksun olarak çiftçilik yapamazsınız; hiçbir toplum talepleri ve iddiaları nesnel bir inceleme metoduyla değerlendirme yeteneği olmaksızın, insan ilişkilerinde asgari uyumu sağlamayı başaramaz. Öyleyse gerçek şu ki, ne akla dayalı bilgi modern 'Batı'nın koruması altındadır, ne de boş inanç Afrika'ya özgüdür.

Güney Afrika'da 70.000 yıl önce yaşamış mağara topluluklarıyla ilgili çalışmalarda, uzun bir kuraklık dönemi boyunca sayıları azalan hayvanları avlamak için çeşitli türde taş aletlerin geliştirildiği görülüyor. Kuraklık sona erdiğinde aletler de ıskartaya çıkarıldı. İnsanoğlu çevresini, çok daha öncesinden, çıkarları doğrultusunda akılcı bir yöntemle kullanagelmiştir. *Odysseia*'da, gemisi kazaya uğrayan Odysseus dalgaların arasında yolunu bulmaya uğraşır. Kendisini kıyıya sağ salim ulaştıracak türlü yolları tartar – dosdoğru gidip kayalar tarafından parçalanmak ya da kıyı boyunca biraz daha yüzüp aniden esen sert bir rüzgârla savrulma olasılığını göze almak. İnsanoğlu değişen fiziksel

koşullarla yüz yüze geldiğinde, daima hayatta kalmak için seçenekleri gözden geçirmeye çalışmış ve en iyisi olduğunu düşündüğü yolda bilinçli kararlar vermiştir.

Yunan felsefesinin başarısı, bu tür gündelik kararların ötesine geçmek ve soyut problemlerin üstesinden gelmek için ussal düşünceyi kullanmaktı. Matematikten bir örnek verilebilir. Mısırlılar ve Babilliler, oranların hesaplanması gibi yapı işlerindeki bazı pratik sorunları halledebilmek için bir dizi matematiksel yöntem geliştirmişlerdi. İÖ 600 civarında Babil'de, bu yöntemler nihai biçimlerini kazandı. Fakat henüz bir soyut durum karşısında sayıları nasıl kullanacaklarını bilmiyorlardı. Bu, Yunanlıların bilim dünyasındaki en büyük buluşuydu. Matematiksel bilginin sistematik bir taslağı İÖ 300 civarında Eukleides'e dek geliştirilememiş olsa da, beşinci yüzyıl itibarıyla Yunanlıların, aksiyomlar, tanımlar, kanıtlar ve teoremler üzerinde çalışırken has matematikçiler gibi düşündükleri bir gerçektir. Bu yolla, sonradan daha geniş bir alandaki farklı sorunların araştırılmasında da kullanılabilecek genel ilkeler formülleştirilebildi. Bu soyutlama yeteneği sadece matematikte değil, bilimde, metafizikte, etikte, hatta siyasette de entelektüel gelişimi esinlemiştir. Kleisthenes'in geç altıncı yüzyılda Atina'da giriştiği reformlar, birtakım toplulukları *trittys* denen suni bir yapılanma içinde birleştiren bir plana dayanıyordu ki, Kleisthenes bu planı soyut bir formda kurgulamış olmalı.

Bilimdeki bu büyük entelektüel yenilik Yunanistan'da neye yol açtı? 1963'te yayımlanan ünlü makalelerinde Goody ve Watt, bunu yaygınlaşmaya başlayan okuryazarlıkla ilişkilendirirler:

> Yazılı kayıtta adı geçen birçok büyük kişi, inançlarda ve kavrama gücünün sınıflandırılmasındaki pek çok tutarsızlık kuşaktan kuşağa aktarılarak onlara kadar ulaştı, ki onlar, kabul gören bir dünya resmi ve özellikle Tanrı inancı, evren ve geçmişin içine çok daha fazla bilinçli, karşılaştırmalı ve eleştirel bir tutumla itildiler.

Bu iddia, kanıtların yazıya dökülmesi ve bir inanç ya da olay hakkındaki birtakım farklı görüşlerin karşılaştırılması sonucunda, ussal düşüncenin tutarsızlıklara da değinen bir yöntem olarak geliştiğini gösteriyor.

Goody ve Watt'ın çıkarımı geçmişte yapılan pek çok yorum gibi, 1960'ların çağdaş tartışmalarını da etkilemiştir. Bu dönemin mürşidi, iletilecek mesajın uygun koşullara bağlanmasını sağlayan araçlara (kitap, film ya da televizyon gibi) özellikle vurgu yapan Kanadalı Marshal McLuhan'dı. McLuhan'ın saptamasıyla televizyon, bilgi ve programların iletiminde haklı bir gerekçeyle kendi biçimini dayattı. Benzer bir biçimde, dünyanın ilk okuryazar toplumu olan Yunanistan'da da, yazının kullanımın düşünme pratikleri üzerinde kayda değer

bir etkiye sahip olduğu düşünülebilirdi. Goody ve Watt'ın düşüncesi artık rağbet görmüyor. Yazılı sözcüğün liberallik için olduğu kadar muhafazakârlık için de bir güç olma ihtimali vardır. Yazıya aktarılan şey –örneğin antik Mısır'da– sadece yazıya geçtiği için, çoğunda kutsal bir nitelik kazanmıştır. Mısırlı doktor tedaviyle ilgili yapacağı gözlem ve tavsiyelerde, geçmişten miras kalan metinlere dayanmıştır. Bu metinler onu tedavi ettiği hastalıklar hakkında rasyonel düşünmeye özendirmemişti.

Goody ve Watt'ın görüşü aynı zamanda, ilk Yunan filozoflarının bir dizi farklı metne erişim imkânına sahip olduklarına işaret ediyor. Bu ima kesinlikle son derece gerçekdışı görünüyor. Kendi yargılarına varmadan önce oturup bir dizi farklı metni inceleyen bilim adamı ancak Helenistik Çağda ortaya çıkmıştır. Kayıtlarda bir kütüphaneye sahip ilk insanın Aristoteles (İÖ 384-322) olduğu yazılıdır. İÖ altıncı ve beşinci yüzyıllarda elde edilebilir metin sayısı sınırlıydı. Bunlar da kolay okunabilir nitelikte değildi. Halk kitabeleri örneğin, çoğunlukla kelimeler arasında boşluk bırakılmadan ya da dilbilgisi kurallarına uyulmadan hazırlanırdı. Bir yasa değiştiğinde, yenisi eskisinin altına ve basitçe bir çiviyle asılırdı. Çömlekçilik ya da tarihle ilgili daha uzun metinlerin, kolay anımsanacak biçimde düzenlendiği görülür. Bu tür metinlerin, yazılırken sunduğu bütün duygusal olanaklarla birlikte, konuşulan söze kıyasla daha niteliksiz bulunduğu görülmüştür. Sokrates de Platon da acı sözlere, iğneli laflara olanak tanıyan sözlü münakaşayı, tartışmayı yönlendiren uygun bir yol olarak tercih etmiştir.

Literacy and Orality in Ancient Greece (Antik Yunanda Okuryazarlık ve Sözlü Münakaşa) adlı eserinde Rosalind Thomas, en azından altıncı ve beşinci yüzyıllarda, konuşulan sözün hep öncelikli olduğunu vurgular. Bu, ussal düşüncenin gelişimi açısından Yunan toplumuna, özellikle, Yunanlıların sözlü tartışmayla birbirlerini etkilemelerine bakmak daha doğru olabilir. Bu tutum tartışmayı yeniden *polis*'e taşır. *Polis* başlangıcından beri, tartışmaların er meydanı olmuştur. Tartışmanın içinde şekillenen karar verme süreci, Thales'in güneş tutulması öngörüsünden çok önce tesis edilmişti. 630'da, açlıktan ölme tehlikesiyle yüz yüze gelen Thera halkı, erzak stokunu yeni bir koloni kurmak için yola çıkmış adamlara gönderme kararı aldığında, adadaki meclis, koloni için bir lider seçme hakkını, kolonicileri belirleme yöntemlerini ve denize açılmayı reddedecek olanlar için verilecek cezaları kapsayan, ayrıntılı düzenlemeler yaptı. İzlenecek her yolun, atılan her adımın, getirisi ve götürüsüyle enine boyuna tartıldıktan sonra, bir tartışmanın içinde kararlaştırıldığı düşünülebilir. Kararname günümüze kalan şanslı bir belgedir, fakat bu, o çağda kent meclislerinin duyurularından sadece bir tanesi olmalı. Tartışmalarda ussal düşüncenin kullanılmasına değgin daha sonraki bir örnek, Themistokles'in Salamis Savaşı'ndan önce Atinalılara yaptığı kâhince açıklamalarla ilgili olandır. İlk

bakışta kâhin olumsuzluklar gördü, fakat metne ait çözümlemenin esinleyici bir parçasında Themistokles, Salamis Deniz Savaşı'nın nasıl da kentin (ki metinde bahsi geçen 'tahta surlar' bu kentin duvarları değil, Themistokles'in kendi yaratısıdır) ve Atina donanmasının kurtuluşu olacağını başarıyla gösterdi. Sonunda, akla dayanmanın *polis*'in ayakta kalmasının temel şartı olduğu ortaya çıktı.

Yunanlıların tartışmaları sadece meclislere özgü bir durum değildi. Geoffrey Lloyd'un işaret ettiği gibi, gerçeğin tartışma üzerinden ortaya çıkarılması için sunulan bir diğer arena ise, mahkemelerdi. İki taraf da, davalarına arka çıkmak suretiyle, şiddetli ve zorlayıcı atışmaları geliştirmeleri için kışkırtılırdı. Lloyd, benzer düşmanca sözlere ve imalı laflara Yunan felsefi tartışmalarında da fazlasıyla rastlanabileceğini, hatta bu modelin mahkeme salonlarına doğrudan filozoflar tarafından getirilmiş olabileceğini iddia ediyor.

Aynı zamanda bu tartışmalarda, çekişen tarafların adalet gibi soyut ilkelere başvurmalarını özendirici ödüller de veriliyor olmalı. Bu süreç Atina'da, Solon'un şiirinde bıraktığı yerden aşağı yukarı aynı dönemde Thales'in kuramsal tahminlerine başladığı Miletos'ta da devam etmiş olabilir. Solon, adaletin mantıkla tartışılabilir soyut bir ilke olduğunu ve insan etkinlikleri sayesinde siyasete sokulabileceğini söyler. Soyut düşünceler erişilebilir olmakla kalmaz, aynı zamanda tanrıların gazabını kışkırtmaktan endişe duymadan da tartışılabilir.

Nihai ve temel olan sonuç, araştırmayı engelleyen pek az unsurun bulunmasıydı. Yunan felsefesinin başarısı, olağanüstü geniş bir şüphe alanını kapsayan, eleştirel ve çıkarımlara dayalı yaklaşımında yatar. Bernard Williams'ın işaret ettiği gibi:

> Yunanlılar felsefenin başlıca uğraş alanlarının hemem hemen tümünü başlattılar – metafizik, mantık, dil felsefesi, bilgi teorisi, etik, siyasal felsefe ve sanat felsefesi. (Williams burada sadece modern filozofların ilgi alanlarından bahsediyor – Yunanlıların 'felsefe'sine dahil olmak üzere matematik ve bilimi de ekleyebilirdi.) Bu araştırma alanlarını başlatmadılar sadece, fakat adım adım bu alanlardaki hâlâ kabul gören esas soruların birçoğunu ayırt ettiler.

William'ın dikkatleri soru *soranlar* olarak Yunanlılar üzerinde toplamasının hiçbir değeri yok. Yunanlılar etkili yanıt vermede hep belirli bir düzeyi tutturamamışlardır. Bunun anlaşılır nedenleri vardı. Birincisi, kuramsal tahminleri çoğunlukla duyularıyla başa çıkabilecekleri şeylerin ötesine yönelmişti. Şurası unutulmamalıdır ki, hiçbir Yunanlı gökbilimcinin gökyüzünü araştırmada gözlerinden başka kullanacağı aracı yoktu. (Açıları ölçmek için geliştirilmiş

aletler vardı, fakat onların kullanılması da çıplak göze dayalıydı.) Aristoteles'in yedinci yüzyıla dek yanlış bir kavram olarak kolay kolay vazgeçemediği kendiliğinden oluşum teorisi, ki hayatın hiçbir yerden gelmediği düşüncesine dayanıyordu, büyük ölçüde, hiçbir şekilde küçük objeleri görememesinden kaynaklanmıştır. Ne var ki duyuların bu yetersizliğini kabul etmek, Yunanlıların felsefi başarılarını küçümsemek anlamına gelmez. Beşinci yüzyıl filozofu Demokritos, akıl ve duyular arasında geçen bir diyalog yazarak sorunun özüne değinmiştir. 'Sefil akıl, ispatlarınızı bizden alıyor (duyular), bizi devirecek misiniz? Bizim yıkımımız sizin düşüşünüz olacak.'

'Erken Yunan felsefesi', diyor Martin West:

> birbiri ardına gelen kaptanların komutasında, birinin takip ettiği rotayı diğerinin kendi algılarının ışığında değiştirmediği, uzlaşılmış bir hedefe doğru yönlendirilen tek başına bir gemi değildi. Daha çok, dümencilerin hepsinin aynı anda ya da aynı noktadan yolculuğu başlatmadığı, hepsinin aynı amaca yönelmediği küçük gemilerden oluşan bir filoya benziyordu; kimi gruplar halinde gitti, kimi diğerlerinin hareketlerinden etkilendi, kimi de ötekilerin görüş menzilinde seyahat etti.

Kısaca, altıncı yüzyılın Yunan dünyası entelektüel bir merakı ve birçok biçim alabilen yaratıcılığı beslemiştir. Arkaik Çağ, daha önce önerildiği gibi, belki de *polis* içindeki hayatın yoğunluğu yüzünden, özel bir zihinsel tutumun kökleştiği bir çağ olarak anılmayı hak ediyor. Bu, korkutucu tanrıların gölgesinden çıkamamış kültürlerin dayattığı sınırlamalardan bağımsız, fiziksel dünyanın araştırılmasıyla ilgilidir. Bununla birlikte, bu, hâlâ, kentlerin mevcut sınırlı kaynaklarla tehlikeli bir yaşam sürdüğü parçalanmış bir dünyaydı. Bu dünyanın sağlamlığının, dünyanın o güne dek gördüğü en büyük imparatorluk olan Perslerin doğudan yapacağı saldırıyla sınanma vakti gelmişti.

10
Pers Savaşları

540'larda Persler tarafından istila edilmeden önce, Yunan dünyasının en büyük donanmalarını destekleyen İonia kentleri refah ve güven içindeydi. Mısır'la birlikte Yunan ticaretini denetim altına alarak Lydia'dan doğuya doğru, iç bölgelerle de ticaret yapıyorlardı. Görüldüğü gibi Yunanlıların doğuyla bağlantıları epik şiir ve felsefenin doğuşu gibi önemli kültürel gelişmeleri teşvik etmiştir. Buna karşın siyasi anlamda tiranların yönetimi altındaki birçok kent tutucuydu. Pers fatihi Kyros tiranlıklara destek verdi ve tiranları imparatorluğunun bu yeni bölgesini kontrol etmekte kullandı, fakat İonların çoğu batıya, becerileriyle zenginleştirecekleri Yunan anakarasındaki ve İtalya'daki kentlere mülteci olarak gitti.

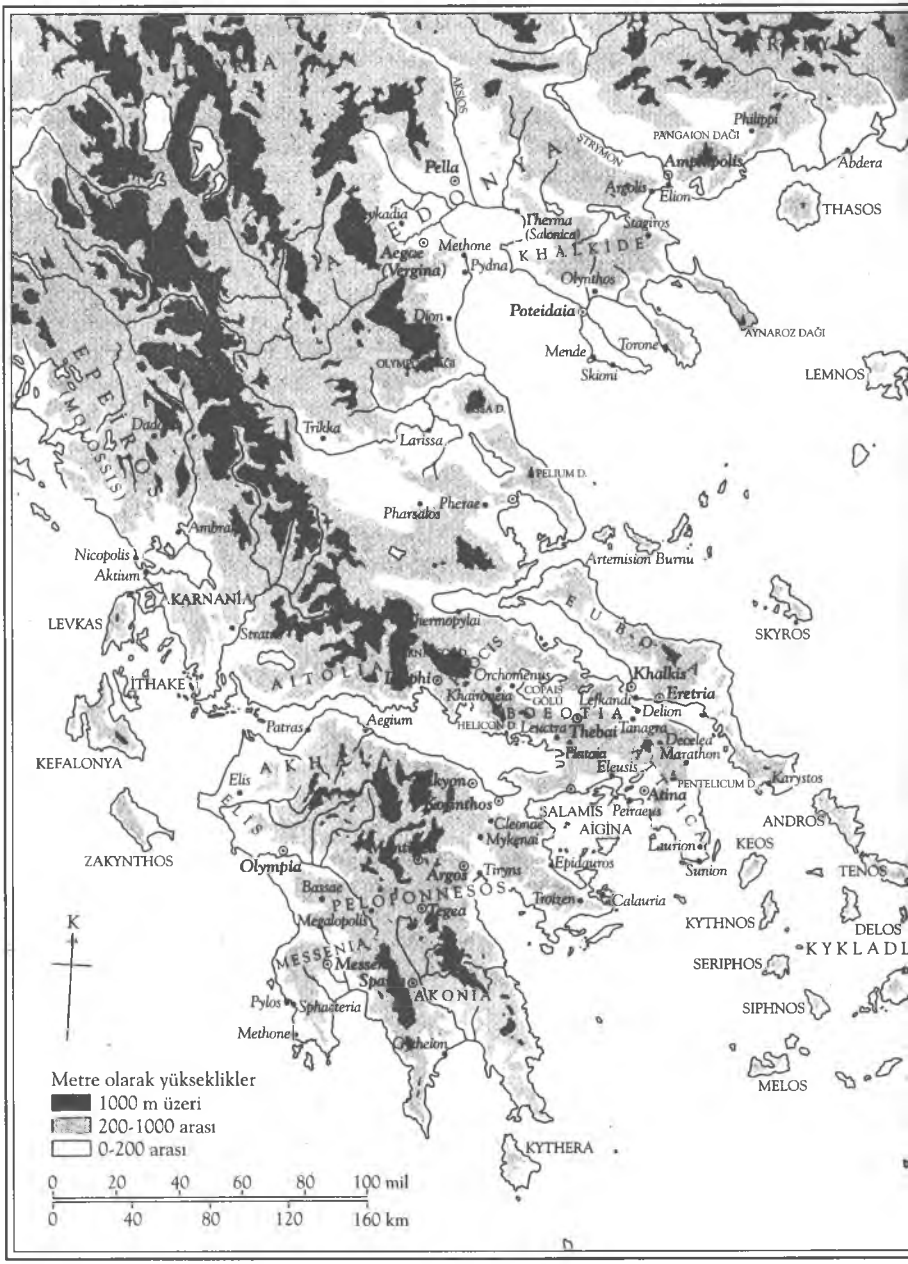
Kentlerin kendi aralarında rekabet ettiği konular vardı. Bunlardan biri de Miletos ile stratejik olarak önemli bir Kyklad adası olan Naksos arasında yaşanıyordu. Aristagoras adındaki Miletos tiranı Naksos'a yapacağı saldırı için Perslerden yardım aldı. (Perslerin o tarihte böyle fetihler için herhangi bir planları olduğuna dair hiçbir kanıt olmamasına rağmen, Aristagoras, onları, Ege'de yapacakları daha sonraki fetihler için Naksos'un bir atlama tahtası olarak kullanmaya ikna etti.) Bu saldırı kısmen, Pers kumandanının Naksos'u uyarmasıyla başarısızlığa uğradı, bu hıyanete öfkelenen Aristagoras da Perslerin aleyhine döndü. Zalim bir yönetim altında gelişen tipik bir Yunan sabırsızlığı göstererek tiranlıktan vazgeçti ve Miletos'da *isonomia*, yani hak eşitliği

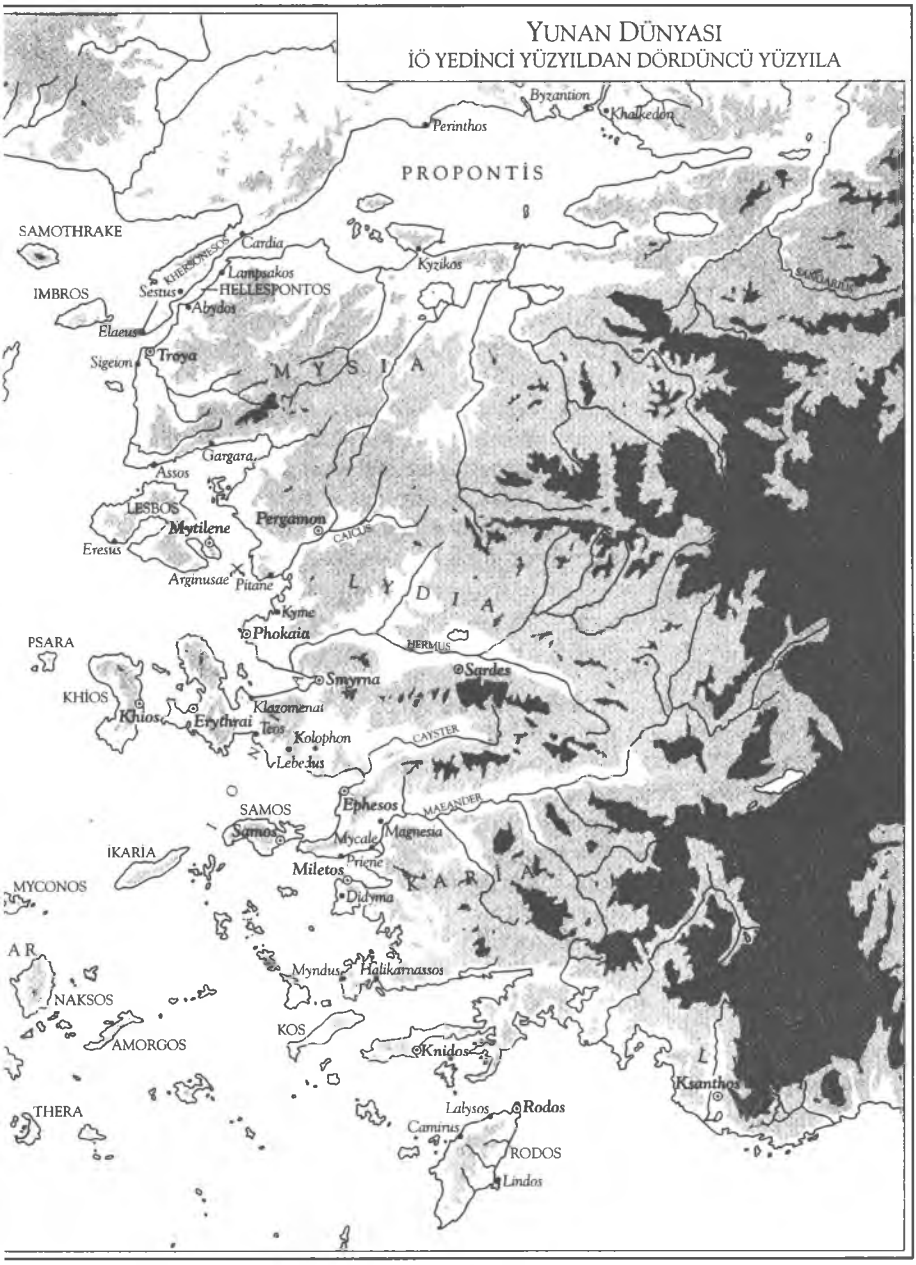
ilan etti. Tepki hemen geldi. İonia kentleri arasında ortak kültürel köklere ve tüccarlar arasındaki günlük ilişkilere dayanan geleneksel bir dostluk vardı. Perslerin gittikçe artan vergi ve adam taleplerinden hep birlikte sıkıntı çekmiş, Perslerin ilerlemesiyle yıllardır kurulu ticaret modellerinin altüst edildiğini görmüşlerdi. (Mısır'daki Yunan ticaret merkezi Naukratis özellikle İonialı Yunanlılar tarafından işletiliyordu (örneğin Yunan çömlekçilik ticareti) ve bu ticaretin İÖ 525'te sona erdiği kabul edilir.) Bunun üzerine bu İonialı kentler de kendi tiranlarını devirdiler ve Perslere karşı bir ayaklanma planladılar.

Öncelikle anakaradan yardım arandı. Sparta o sıralarda rakibi Argos ile uğraşıyordu, fakat Atina ile Euboia adasındaki Eretria kentlerinin İonialılarla aralarında antik bağlar vardı. 498'de Atina'dan yirmi, Eretria'dan beş gemi İonia donanmasına katılmak üzere Ege'yi geçti. Sardes'e [bugünkü Salihli yakınları] bir sefer düzenlendi ve Persler İonialıları kentten sürmeden önce şehir ateşe verildi. Bu kışkırtıcı akın Asya sahilinin daha güneyindekilerin yanı sıra Hellespontos kentleri arasındaki diğer ayaklanmaları ateşledi. Hatta Kıbrıs'ın Yunan şehirleri bile Pers boyunduruğundan bir yıl için kurtulmayı başardı.

Persler, karşı saldırı için kuvvetlerini üçe ayırdı, fakat 495'e gelindiğinde hâlâ kontrolü ele geçirememişlerdi. Bununla birlikte Yunanlılar için de kazanmak kolay değildi. (Tarihçi Herodotos asıl sorunu İonların korkaklığı ve tembelliği olarak görmüş olsa da) Birbirinden uzak kentlerin hoplit kuvvetlerini Persleri esaslı bir şekilde yenecek kadar güçlü tek bir ordu haline getirmenin imkânsızlığı kanıtlanmıştı. 494'te Persler, hâlâ ayaklanmanın merkezi konumundaki Miletos'a saldırmaya karar verene kadar, ayaklanmanın henüz galibi yoktu. İonlar kenti savunmak için donanmalarını genişlettiler, fakat Lade açıklarındaki savaşı kazanan Persler kenti aldılar. Direnmenin çekirdeği kırılınca diğer şehirler tek tek düştü ve ayaklanma bastırıldı.

Dareios, intikamın baştaki acımasızlığından sonra Yunan kentleri üzerindeki baskıyı azaltacak kadar kurnazdı. Herodotos demokratik yönetimlerin ortaya çıkmasına izin verildiğini ileri sürer. Buna karşın İon dünyasının ruhu ezilmişti ve İon kentleri bir daha asla Arkaik Çağdaki refah düzeylerini yakalayamadı. Şimdiki soru, Dareios'un Yunanistan'ın iç bölgelerine doğru ilerleyip ilerlemeyeceğiydi. Yapılması güç görünmüyordu. Dareios'un daha önceki Avrupa seferinin sonucu olarak, Kuzey Ege sahilinin Olympos Dağı'na kadar kontrolü zaten Perslerin elindeydi. Mısır donanmasına sahiplerdi ve Fenikeliler yardıma çağrılabilirdi, kaldı ki karşılarında kendi iç çekişmeleriyle uğraşan bir halk vardı. Atina ve Eretria'nın ayaklanmaya karışmasından dolayı Dareios'dan özür dilendi. Fakat Herodotos, Dareios'un asıl amacının onlardan öç almak olduğunu belirtir. Ardından Dareios Yunan kentlerini boyun eğmeye çağıran ulaklar gönderdi. İçlerinden iki kent, Sparta ve Atina, savaşı kaçınılmaz kılacak şekilde, habercileri idam ettirdi.

Philippi
PANGAION DAĞI
Amphipolis
Abdera
Argilos
Elion
THASOS
Pella
Thermа (Salonica)
Stagiros
Aegae (Vergina)
Methone
Pydna
KHALKIDE
Olynthos
Poteidaia
Dion
AYNAROZ DAĞI
Mende
Torone
Skiomi
LEMNOS
Trikka
Larissa
PELIUM D.
Pharsalos
Phetrae
Ambrac.
Nicopolis
Aktium
Artemision Burnu
KARNANIA
LEVKAS
Thermopylai
SKYROS
ITHAKE
Orchomenus
Khaironeia
Khalkis
Eretria
Lefkandi
Delion
Patras
Aegium
Thebai
Tanagra
Decelea
Marathon
KEFALONYA
Pistoia
Eleusis
Elis
Akyon
Corinthos
PENTELICUM D.
Karystos
Atina
SALAMIS
Peiraeus
AIGINA
ANDROS
Cleonae
Mykenai
Laurion
KEOS
ZAKYNTHOS
Olympia
Argos
Tiryns
Epidauros
Sunion
TENOS
Bassae
PELOPONNESOS
Troizen
Calauria
Megalopolis
Tegea
KYTHNOS
DELOS
MESSENIA
Messene
Sparta
LAKONIA
SERIPHOS
Pylos
Sphacteria
SIPHNOS
Methone
Asopos
MELOS
KYTHERA
Metre olarak yükseklikler
1000 m üzeri
200-1000 arası
0-200 arası
0 20 40 60 80 100 mil
0 40 80 120 160 km

YUNAN DÜNYASI
İÖ YEDİNCİ YÜZYILDAN DÖRDÜNCÜ YÜZYILA
Byzantion
Khalkedon
Perinthos
PROPONTİS
SAMOTHRAKE
Cardia
KHERSONESOS
Kyzikos
Lampsakos
Sestus
HELLESPONTOS
IMBROS
Abydos
Elaeus
Troya
Sigeion
MYSIA
Gargara
Assos
LESBOS
Mytilene
Pergamon
CAICUS
Eresus
Arginusae
Pitane
LYDIA
Kyme
Phokaia
PSARA
HERMUS
Sardes
Smyrna
KHİOS
Klazomenai
Khios
Erythrai
Teos
Kolophon
CAYSTER
Lebedus
Ephesos
SAMOS
MAEANDER
Samos
Magnesia
Mycale
İKARİA
Priene
Miletos
KARİA
MYCONOS
Didyma
Myndus
Halikarnassos
NAKSOS
KOS
AMORGOS
Knidos
Ksanthos
THERA
Lalysos
Rodos
Camirus
RODOS
Lindos

Atina'ya karşı yapılacak sefer bir Medli olan Datis ile Dareios'un yeğeni Artaphernes'in komutasına verildi. Rakamlar tartışılır fakat öyle görünüyor ki, yaklaşık 300 kadırga Kilikya'da toplanmış, daha sonra bunlara insan ve at yüklenmiştir. 80 yaşında olan Atina'nın eski tiranı Hippias, Atina yenildiğinde kontrol edilebilir bir yönetici olarak başa geçirilmek üzere filoya dahil edildi. 490'ın ilkbaharında Datis, Türk sahilinin güneyi boyunca ilerledi. Başlarda Yunanlılar tehlikeden habersizdi. İstila kuvvetleri için en uygun güzergâh, önce Küçük Asya sahili boyunca ilerlemek, ardından sefer mevsiminin sonuna doğru varacakları Trakya'ya doğru dönmekti. Fakat Persler kuzeye doğru sahilden ilerlemek yerine, Ege'yi geçerek doğrudan batıdan vurdular. Naksos'a saldırıldı ve bu kez boyun eğdirildi, ardından donanma, Eretria'nın ihanete uğradıktan sonra bir hafta içinde düşene dek kuşatma altında tutulacağı Euboia adasına doğru yelken açtı.

Yazın sonlarıydı. Persler artık aşılması çok zor bir konumdaydı. İyi bir düzen kurmuşlardı (gerçekte yolları üzerindeki diğer birlikleri bir araya toplamayı başarmışlardı) ve Yunan toprağında imparatorluğa geri dönebilecekleri bir güzergâh da sunan sağlam bir yere sahiplerdi. Birkaç gün içinde hiçbir zorlukla karşılaşmadan, Atina'nın 40 kilometre kuzeyindeki Marathon'un uzun kumsalında anakaraya ulaştılar. Burayı seçmesinde Hippias'ın kendine göre nedenleri vardı –burası babası Peisistratos ile elli yıl önce karaya çıktıkları yerdi– fakat başka çekiciliklere de sahipti. Otlak ve taze su vardı; eğer savaşılacaksa, tahminen 800 Pers süvarisinin manevra yapabileceği kadar geniş bir alandı.

Bu arada Atinalılar Perslerin geldiğini işaret ateşinden anladılar. Bir atlet olan Pheidippides hemen Sparta'ya gönderildi. Kutlamakta oldukları dinsel bir bayramın Spartalıları bir hafta geciktireceği haberiyle geri döndü. Bu zamana kadar, binini Plataia kentinin göndermiş olduğu 9.000 civarında hoplitten oluşan Atina ordusu kuzeye doğru yürüdü ve Pers ordusunun karşısına yerleşti. Yunanlılar sayıca iki kat fazlaydılar, fakat karşılarında hem süvarileri hem de okçuları olan bir ordu vardı. Hemen saldırmak ya da daha fazla yardım için beklemek konusunda ateşli bir tartışma yaşandı. Persleri Trakya'da savaşta gören on generalden biri olan Miltiades sonunda, yalnızca şartlar çok elverişli olursa savaşa girileceği konusunda bir mutabakat sağladı.

Perslerin umudu, okçuları ve süvarileriyle Yunanlıların sıkı saf tutmuş kalabalık hoplit birliklerini dağıtmak ve ardından üzerlerine piyadeleri göndermekti. Yunanlılar içinse tek şans, Pers piyadeleriyle göğüs göğüse çarpışmak, yüksek maneviyatlı ve eşgüdümlü hoplitleri sayesinde onları manen çökertmekti. Hücuma geçmek için, Pers süvarilerinin savaş meydanının dışında bulundukları ve Yunanlıların Perslere mümkün olduğunca yaklaştığı ideal an kollanmalıydı. Her gün savunma hatlarını biraz daha ilerlettiler. 17 Eylül

490 tarihinde Pers süvari birliğinin ortada olmadığı görüldü. Bir teoriye göre geceleyin su almak için geri çekilmiş fakat dönmekte geç kalmışlar, bir başkasına göre ise Atina üzerine doğrudan bir saldırı için yüklenmişlerdir. Tesadüfen o gün kumanda Miltiades'teydi ve yakaladığı bu fırsatı değerlendirmekte gecikmedi. Hoplitleri, kanatları güçlendirilmiş uzun ve tek bir sıra haline getirdi; derhal saldırı emri verdi. Mızraklı ve kalkanlı Yunanlılar sıkı saf tutmuş halde Perslerin üstüne yürüdüler. Pers okçuları dağıtmadan önce savunma hattına ulaşabilmeyi umuyorlardı. İki taraf büyük bir gürültüyle kapıştı. Persler göbekte kazanıyormuş gibiyken, Yunanlılar bir anda onları arkadan kuşatarak darmadağın ettiler. Bu bozgunu, yaklaşık 6.400 Persin kumsala ve etraftaki bataklıklara kaçarken öldürüldüğü bir katliam izledi. Yalnızca 192 Yunanlı ölmüştü. Hayatta kalan Persler kıyıdan Atina'ya gemiyle gitmek için son bir çaba gösterdiler, fakat şehrin ufkunda belirdiklerinde, Yunanlıların çoktan 40 kilometre geriye yürüyüp geldiklerini ve onlara karşı koymaya hazır olduklarını gördüler. Söz verdikleri gibi bir gün sonra, savaş meydanına yayılmış cesetleri bir uzman gözüyle incelemek için gelen Spartalıların bile kabul ettiği kesin bir zafer olmuştu bu. (Pheidippides'in savaşta yer alabilmek için Atina'dan koşup geldiği, hemen ardından zaferi duyurmak için geriye koşarak döndüğüne dair hikâye ne yazık ki daha sonra uydurulmuş gibi görünüyor, fakat Marathon ile Atina arasında 42 kilometrelik bir koşu olan modern Maratonu yaratacak kadar güçlü bir efsane olduğu da ispatlanmış durumda. İlk maraton Atina'da yeniden canlanan Olimpiyat Oyunları'nda 1896'da koşulmuştur.)

Olayların ilk 'modern' tarih çalışması olan Herodotos'un *Historiai*'sinin bir bölümünü oluşturması nedeniyle, 490'daki Pers istilasını böylesine ayrıntılı bir şekilde anlatmak mümkündür. Herodotos, Yunan kentlerinden Pers İmparatorluğu'na dahil edilen Küçük Asya sahilindeki Halikarnassos'ta 480'lerde doğmuştur. Onun geçmişi, beşinci yüzyıla gelindiğinde 'Yunanlı' kavramının ne kadar akışkan olduğunu gözler önüne serer. Babasının ve amcasının isimleri düşünülürse, Herodotos'un köklerinin, tahminen Yunanlılarla evlilikler yapmış olan sahilin yerli halklarından Karialılar arasında olduğu izlenimi doğar, fakat teknik olarak o Pers İmparatorluğu'nun bir tebaasıdır. Bununla beraber Herodotos kültürel anlamda Yunanlıydı ve Yunanca'dan başka bir dil bilmiyordu.

Herodotos'un hayatıyla ilgili çok az şey bilinir. Halikarnassos'ta yönetime bir tiran tarafından el konulması, onu kenti terk edip Samos'a sürgüne gitmek zorunda bırakmış olmalı. Yaklaşık 464'te, muhtemelen bir kurtuluş gücünde görev alarak Halikarnassos'a döndüğü görülüyor. Yunan ve Pers dünyasındaki seyahatlerine başlaması da hemen sonraya rastlamış olmalı. Seyahatlerinin hangi ölçüde tarihi yazma arzusundan esinlendiği ve daha sonra iç içe geçen

bilgileri ne ölçüde bir araya getirip düzenlediği bilinmiyor. *Tarihler* kesinlikle daha sonra tutarlı bir şekilde yazılmış olan seyahat notları izlenimini veriyor. Herodotos daha sonraki yıllarında Yunanistan anakarasındaki kentlerin pek çoğunu ziyaret etti ve muhtemelen Atina'da dersler verdi. Ne var ki, son olarak Güney İtalya'daki Atina kolonisi Thuria'ya [Turii] yerleştiği ve muhtemelen burada 425 civarında öldüğü anlaşılıyor.

Hemen hemen 440'larda *Tarihler*'ini yazmaya başladığında Herodotos kendisini, kendi deyişiyle 'Hem Yunanlı hem de Yunanlı olmayan barbarların şöhretlerine layık büyük ve anımsanmaya değer başarılarının, özellikle de birbirleriyle neden kavga ettiklerinin açıklanması' işine verdi. Başka bir deyişle o sadece Pers Savaşları'nda neler olup bittiğini anlatmıyor, fakat savaşların *neden* meydana geldiğini anlamaya çalışıyordu. Aynı zamanda tarafsız bir araştırma vaat ediyordu. Türetmiş olduğu *historia* sözcüğü, soruşturma ya da araştırma, bu koşullar altında uygun bir yöntemdi.[1]

Bu, geçmişin üzerinde çalışılmasında büyük bir yenilikti. Herodotos birbirine karşıt tarafları araştırmada, ilk coğrafyacılardan biri olan Miletoslu Hekataios'tan etkilenmiş olabilir. (Hekataios'un İÖ 500 civarında yazdığı sanılan eseri kaybolmuştur.) Miletoslu felsefecilerin öncülük ettiği daha akılcı bir yaklaşımı da öğrenmiş olabilir. Onun başarısı aynı çağın diğer geçmişi kaydetme geleneklerine bakılırsa daha iyi anlaşılabilir. Aynı dönemde ulusal tarihleri yazılan Yahudiler için geçmiş, insan ve Yehova arasındaki ilişkinin kaydedilmesiydi. Siyasi olaylar, İsrailoğullarının Yehova'nın emirlerine uyma ya da uymama isteğinin bir sonucu olarak yorumlanırdı. Mısır Devleti içinse geçmiş, daha önce görüldüğü gibi, firavunun hükmü altındaydı ve firavun geçmişi kendi konumunu devam ettirebilmek için kullanırdı. Daha önceki firavunların kayıtları, iyi düzenin koruyucularının soyunu sonsuza dek sürebilmesi için tahrif edilirdi. Gerçek, geçmişin tarafsız ve nesnel bir anlatımı bağlamında, siyasi istikrarın menfaatleri için vazgeçilebilir bir olguydu.

Yunanlılar, daha akışkan bir tarzda da olsa, mitolojiyi benzer şekilde kullandılar. Mitoslar sadece eğlenmek için nesilden nesile aktarılmazdı; bunlar, aynı zamanda doğrudan siyasi amaçlar için kullanılabilen öykülerdi. Daha önce görüldüğü gibi, Yunanlılar Herakles'in işleri mitosunu Sicilya'ya yerleşmelerini haklı çıkarmak için kullanmışlardır. Benzer şekilde, kentlerle ilgili kuruluş mitoslan bir insanın ülkesine bağlanmasına ve orada olma haklarının desteklenmesine yardımcı olmuştur. Herodotos'un başarısının bir bölümü de mitosun değerini sorgulamasıdır. Paul Cartledge'in işaret ettiği gibi, *Tarihler*'inde, Yunan mitoslarını gerçeği bulmada yetersiz bir dayanak olarak yal-

1) Bu yöntemde ortaya önce bir soru atılıyor, daha sonra bu soruyla ilgili bilgi toplanıyor ve sonunda toplanan verilerle bir sonuca ulaşılıyordu. (ç.n.)

nızca reddetmek için tanımladığı, en az üç durum vardır. Hatta o inanılmaz hikâyelere inananlarla cahil diye alay eder. 'Başka bir deyişle burada,' der Cartledge, 'yeni bilgi alanına sahip olduğunu iddia eden "bilimsel" tarihçi Herodotos vardır. Bu, Herodotos'un dinin gücünü önemsemediği anlamına gelmez. *Tarihler*'inde baştan sona, insanların eylemlerinin kendi dinsel tereddütleriyle nasıl biçimlendirildiğini, hatta kutsal aracılıkların yaşandığı olayları (Marathon Savaşı'nda örneğin) kabul etmeye nasıl hazır olduklarını anlatır.

Aynı zamanda *Tarihler*'de alttan alta bir mesaj verilir. Amaçlarından biri de, Perslerin istilacı güçlerine karşı Yunanlıların zaferini alkışlamak, özgür ve özgür olmayan devletler arasındaki farklılıklar ile sınırsız gururun sonuçları hakkında uygun çıkarımlar yapmaktır. Yunanlılar basit yaşamları, işbirliği içinde yaptıkları siyasi düzenlemeler ve özgürlüğe olan inançlarıyla, Herodotos'un gözünde çok daha üstündü ve bu durum onların başarılarını açıklıyor.

Temel aldığı çerçeve ne olursa olsun, Herodotos iki tarafa da bakmak, sorular sormak için gerçekten çaba göstermiş ve doğruyu bulmaya çalışmıştır. İleride Mısır üzerine olan Ara Bölüm'de de görüleceği gibi, Herodotos diğer insanların geleneklerine değer vermeye hazırdı. Yunan dünyası üzerine yazarken, Yunan yaşam tarzının kesinlikle diğerlerine üstün gelmek zorunda olmadığını anlayacak kadar öngörü sahibiydi. (Hintlilerin ve Yunanlıların birbirlerinin defin geleneklerinden haberdar olduklarına ilişkin iyi bir öykü anlatır. Sonunda bu âdetler iki tarafı da tiksindirir.) Aynı zamanda basmakalıp sözlerden kaçınır. Örneğin Persler çok çirkin olarak değil, hırsları biraz abartılsa da, normal insanlar olarak ortaya çıkarlar. Herodotos'un en büyük vasıfları arasında engin bilgeliği ve merakı vardır.

Herodotos'u araştırmalarında bu kadar ileriye götüren işte bu merakıdır. Pers İmparatorluğu üzerine yaptığı öncalışmada onu bir bütün olarak anlamaya çalışmıştır. Bu da onu Babil İmparatorluğu, Mısır, Levanten sahili, Karadeniz gibi Perslerin zaptettiği yerleri gezip görmeye zorladı. Pek çok Yunan gezginini büyüleyen Mısır'dan o da etkilendi ve *Tarihler*'in ikinci kitabını bu ülkeye ayırdı. (Bu bölümün sonundaki Ara Bölüm'e bakınız.) Coğrafya, halk hikâyeleri ve birtakım eğlendirici olaylarla dikkati dağıtan sayısız sapağa rağmen, son tahlilde *Tarihler* hepsini kapsayan büyük bir savaş hikâyesidir. Bu açıdan Homeros tarafından kurulan epik geleneği yansıtır, fakat olayların hikâye edilmesinin çok ötesine uzanır. Herodotos'un ardılı Thukydides tarih yazımında bakış açısını siyasi anlatıyla sınırlamıştı. Herodotos'un başarısının gerçek anlamda değerlendirilebilmesi, ancak bütün bir tarihin itibar kazandığı yirminci yüzyılda mümkün olmuştur. Homeros gibi Herodotos da herhangi bir kente bağlılığı aşan bir Yunan kimliği duygusu yaratır. Bununla birlikte Yunanlıları kan bağı, dil, din ve gelenekleri açısından tanımlamış olması, o kimliği anlamak için faydalı bir çalışma modeli sağlamıştır. Yunanlılar ve Persler ara-

sında sunduğu karşıtlıklar, bu kimliğin daha fazla tanımlanmasına yardım eder.

Herodotos'un anlatısının en muhteşem bölümü, 480'deki ikinci Pers istilasını tasvir ettiği bölümdür. Dareios 486'da öldü. Mısır'da çıkan bir ayaklanma, onun Yunanlılar üzerine yaptığı saldırıları yenilemesine engel olmuştu. Oğlu Kserkses bunu nispeten daha kolay başardı, fakat babası Dareios'un geleneksel Babil Kralı ya da Mısır Firavunu unvanlarının ardındaki himayesine karşın o, tebaasına kendi yetkilerine dayanarak hükümdarlık yapmayı tercih ederek, çok daha hoşgörüsüz bir adam olduğunu gösterdi. Kserkses çok az savaş deneyimine sahip olsa da, belalı Yunan meselesini halletmeye kararlıydı ve 484'e gelindiğinde daha büyük bir istila için bütün hazırlıklar tamamlanmıştı.

Kserkses'in yapması gereken, bir donanmayla desteklenmiş büyük bir orduyu Asya'yı geçerek Trakya yoluyla Yunanistan'a getirmekti (imparatorluğun Avrupa'daki sömürgeleri Marathon'daki yenilgiden etkilenmemişti). Bu, lojistik bir kâbustu, fakat Pers planlaması esaslıydı. Athos Dağı yakınındaki fırtınalara yatkın deniz, saldırıya açık bir bölgeydi; böylece yarımada boyunca iki kadırganın yan yana geçebileceği bir kanal kazıldı. Bunun yapımı iki yıl sürdü. Büyük dalgaları ve sert rüzgârlara açık deniziyle Asya ve Avrupa arasında uzanan Hellespontos da, başka bir tehlikeli noktaydı. Aralarındaki mesafe 2.500 metre olan ve halatlarla iki kıyıya da bağlanmış köprü dubaları inşa edildi. İlki bir fırtınada yıkıldı, fakat ikincisi dayandı ve üzerinden geçen hayvanların aşağıdaki suyu görmeyeceği şekilde tasarlanmış ahşap bir yolla kaplandı. *Persler* adlı oyununda (ilk kez 472'de sahnelenmiştir) Aiskhylos için olduğu gibi, Herodotos için de bu hazırlıklar, tanrılara karşı bir hakaret şekilde görülecek kadar gösterişliydi.

Bu kez Yunanlılar savaş meydanındaki şanslarına güvenemezlerdi. Kserkses'in imparatorluğun sınırlarından topladığı büyük ordu 200.000 askeriyle Marathon'dakinin on katı, donanma ise 600 kadırgayla iki katı büyüklüğünde olmalı. (Herodotos ordu için 1.700.000, kadırgalar için 1300 rakamını verir, fakat bu rakamlar Yunanlıların karşı karşıya oldukları tehlikenin büyüklüğünü vurgulamak için özellikle abartılmış olabilir.) Onları tek bir kent yenemezdi ve Yunanlılar arasında bir birlik oluşturmak gerekiyordu. Fakat bu, kolay bir iş değildi. Yunan kentleri arasında –Aigina ile Atina, Argos ile Sparta– birliği daha da zorlaştıran düşmanlıklar vardı. Kuzeydeki pek çok kent, Persler tarafından sindirilmiş ve 481 itibarıyla Kserkses'in elçilerine bağlılıklarını bildirmişti. Birçok kentte ise Pers zaferini iktidarı ele geçirme fırsatı olarak değerlendiren aristokrat hizipler vardı. Dareios tarafından özel bir ayrıcalık verilen tanrı Apollon'un başkanlık ettiği Delphoi'deki kehanet merkezi, hayatta kalmanın en iyi yolu olarak tarafsızlığı görüyor ve bu yöndeki kehânetler kanunlaştırılıyordu. (Atina lideri Themistokles'in, Atinalıları savaşın tek

uygun seçenek olduğuna ikna edebilmesi için kâhinin tavsiyesini yorumlaması gerekmişti.)

Kasım 481'de direniş planı yapmak üzere Yunanlıları bir araya çağırmaya öncülük eden Sparta oldu. İki acil iş vardı: kaynakları bir merkezi liderin emri altında toplamak ve Perslere boyun eğmiş görünen pek çok kenti uyarmak. Sparta'da toplanan otuzdan fazla kent-devlet kavgalarını sona erdirmeyi ve Sparta'yı hem kara hem de deniz kuvvetlerinin başkomutanı yapmayı kabul etti. Perslere gönüllü olarak boyun eğen kentlerin mülklerine el konulacağı ve onda birinin Delphoi'deki kehanet merkezine sunulacağı ilan edildi. Yine de seferberlik çağrısına çoğu katılmadı. Argos hiçbir zaman Sparta'nın yanında savaşamazdı. Korkyra gemi sözü verdi fakat bu gemiler hiçbir zaman gelmedi. Yunan dünyasının tahminen en zengin kenti olan Syrakusai yöneticileri Gelon'un Yunanlıların başkumandanı olması şartıyla çok büyük bir ordu teklif ettiler. Teklif geri çevrildi. Fakat bir sonraki yıl, Kartacalıların muhtemelen Perslerin desteğiyle Sicilya'ya düzenledikleri saldırıyı püskürterek üzerine düşeni fazlasıyla yapmış oldu.

Atina'nın Sparta'nın liderliğini kabul etmesi yüce gönüllü bir tutumdu (diğer devletlerin onun liderliğini kabul etmeyeceklerine dair kanıt olmasına rağmen). Marathon'da çok yeterli bir ordusu olduğunu göstermişti ve 490'dan beri büyük bir kadırga filosu inşa etmeye yoğunlaşmıştı. Böyle bir filo oluşturulması fikri, Lykomidos adında yoksul fakat aristokrat bir aileden gelen ve 493'de arkhon seçildikten sonra ilk işi bir deniz politikası başlatmak olan Themistokles'e aitti. Korumasız Phaleron kıyıları yerine savunmaya daha elverişli olan Peiraieus'ta [Pire] bir liman yapılması için başarılı bir uğraş verdi. (Peiraieus ancak şehrin girişine hâkim konumdaki Salamis adası 6. yüzyılda Atina'nın egemenliğine geçtiğinde bir seçenek haline gelebildi.) 482'de Laurion madenlerinde yeni bir zengin gümüş yatağı keşfedildiğinde, Themistokles, buradan çıkarılan gümüşün âdet olduğu üzere vatandaşlara dağıtılması yerine, yeni bir filonun yapımında kullanılması yönünde Meclisi ikna etti. Bunu sağlayabilmek için Atinalıların geleneksel Aigina korkusunu akıllıca kullandı, fakat ona amacında asıl yardım edenin kentin yeni bir Pers istilasına karşı korunması olduğu açıktır. 480'e gelindiğinde Atina 200 kadırgalık bir filoya sahip olacaktı.

Kıstakta 480'in ilkbaharında, direnen Yunan kentleri konusunda ikinci bir toplantı yapıldığında, Kserkses Avrupa'ya geçmek için hazır bekliyordu. Herodotos onun her biri ayrı savaş giysisi giymiş, farklı silahlar kuşanmış Persler, Medler, Hintliler, Araplar, Etiyopyalılar, Libyalılar ve Lydialılardan oluşmuş renkli ordusunu anlatır. Ordunun çekirdeğini on bin Pers Ölümsüzü oluşturuyordu. Böyle adlandırılmalarının temelinde, içlerinden birinin ölmesi halinde, yerinin hemen doldurulması yatıyordu. Büyük bölümü Fenikelilerden ve Mısırlılardan oluşan donanma da benzer şekilde karışıktı. İon kentlerinden

çağırılan çok sayıda destekleyici kadırga vardı. Yunanlılar, kendilerini diğer Yunanlılarla savaş yaparken bulmak üzereydiler.

Çoğunluğunun Perslere verdikleri bağlılık sözüne kayıtsız kalmış olmaları muhtemel pek çok ulusu eşgüdümle yönetmek sorun olacaktı. En az bunun kadar ciddi bir başka sorun da, ordu ve donanmayı sefer mevsimi sona ermeden önce sağ salim Yunanistan'a götürmekti. Bu iş en uygun zaman, kış fırtınalarının sık görüldüğü ve hasadın en iyi kısmı tüketildiğinden istilacı güçlerin yağmalayamayacakları Ekim ayıydı. Ordu ve donanmanın sahil boyunca birlikte seyahat etmeleri gerekeceği açıktı. Kürekçiler, kıyıda Pers denetimi olmadan temiz su almak için karaya çıkamazlardı; bu arada eğer Yunanlılar denizden gelip arkalarından karaya çıkacak olursa ordu da tehlike altına girerdi.

Yunanlıların ilk seçeneği, Perslerle kuzeyde, açık düzlükleriyle yeterince uzaktaki Teselya'da karşı karşıya gelmekti. Böyle bir planla ilgili pek çok şeyin söylenebilecek olmasının, Teselya'nın Yunan anakarasının en iyi süvari birliğine sahip olmasıyla ve bu birliklerin Yunanlılar tarafından kullanılmasıyla ilgisi yok. Aslında küçük bir Yunan gücü kuzeye gönderilmişti, fakat savunulacak en az üç geçiş vardı ve burası kolaylıkla orduların arkadan kuşatılabileceği bir yerdi. Aynı zamanda Teselya aristokrasisinin sadakatinden kuşkulanılıyordu. En sonunda Pers ordusunun Trakhis şehrinin doğusunda, dağlarla deniz arasındaki Thermopylai geçidinde durdurulmasına karar verildi. Kimi yerlerde geçit yalnızca 2 metre genişliğindeydi ve uygun bir savunma yeri gibi görünüyordu. Burası bile kendisini Kıstakta savunmayı tercih eden pek çok Peloponnesos devleti için fazla kuzeydeydi. Kserkses'in nihayet Eylül ortasında geçide ulaştığı sırada, Spartalılar bir kez daha dövüşmeyi yasaklayan bayramlarını kutluyor, Yunanlıların çoğu ise Olimpia Oyunları'na gidiyordu. Buna karşın yine de Kral Leonidas komutasındaki küçük bir Sparta gücü ile üç yüz kişilik kişisel koruması yola çıkmıştı, fakat müttefikleriyle birleştiklerinde bile, Thermopylai'deki toplam savunma gücü yalnızca 5.000'di.

Pers filosunun geçidin ötesindeki kıyıya doğru inerek birliklerini Yunanlıların gerisinde karaya çıkarma tehlikesi burada da vardı. Muhtemelen 481 kadar erken bir tarihte, Yunanlılar Pers filosunun Euboia'nın kuzey ucundaki Artemision Burnunda karşılanması gerektiği konusunda hemfikirdiler. Orada sahil düzdü ve gemileri suya indirmek kolaydı. İşler kötüye gidecek olursa, her zaman için Euboia adası ile anakara arasından geriye çekilmek mümkündü. Başlıca dezavantaj buranın açık deniz olması ve Yunanlıların çok daha büyük bir Pers filosuyla kuşatılması tehlikesiydi. Yine de deniz gücü sağlam ve dayanıklıydı. Atina 200 kadırgalık tüm gücünü gönderdi. Bir kadırgada 200 adam olduğuna göre bu 40.000 kişi demekti. 1959 gibi yakın bir zamanda Troizen'de bulunan ve bir dördüncü yüzyıl yazıtı olan 'Themistokles Kararna-

mesi'ne Atina'nın etkinliklerinin bir hikâyesi olarak güvenilebilirse, Atina'nın usta kürekçileri 481'in sonbaharında takımlara ayrılmıştı ve bu mürettebata kış boyunca tam bir eğitim verilebilmesi için Atinalı askerler eklenmişti. Peleponnesos'dan gelen 70 kadırga da Atinalılara katıldı. Filonun tamamı Spartalı Eurybiades'in denetimi altındaydı.

Persler bir yandan ikmal hatlarını güçlendirirken, bir yandan da ürünü olgunlaştıkça tüketerek yaz boyunca kuzeyde oyalandı. Güney Yunanistan'a doğru hareket ettiklerinde Eylül'ün başlarıydı. Hava çoktan bozmaya başlamıştı. Pers kadırgaları Euboia'ya doğru sahil boyunca kürek çekerken dört gün süren bir fırtınaya yakalandı. Gemilerin çoğu ya battı ya da Magnesia sahilinde karaya oturdu, fakat Artemision'da mevzilenen Yunanlılar ayakta kalan gemilerin onarım için Pagasai Körfezine doğru gittiklerini gördüler. Filonun hâlâ kendilerininkinden çok daha büyük olduğunu görebiliyorlardı.

Kserkses ordularıyla Thermopylai'ye ulaşmıştı. Ayın 17'sinde hem karadan hem de denizden bir saldırı başlatmaya karar verdi. Denizle ilgili planı donanmayı ikiye ayırmaktı. Bir kısım Artemision'da Yunanlılarla doğrudan karşılaşırken, iki yüz gemiden oluşan seçkin bir filo da önce Euboia'nın doğu sahilinin etrafında kürek çekecek, ardından boğazdan yukarıya doğru giderek Yunan donanmasının arkasına sarkacaktı. Fakat bir felaket yaşandı. 17'si gecesi, Persler Euboia'nın güneydoğusunu döndükleri sırada bir fırtına koptu. İki yüz geminin tümü rüzgâra açık bir kıyıda karaya oturdu ve parçalandı. Kalan Pers filosu en sonunda ayın 19'unda saldırıya geçti fakat savaşta kesin bir sonuç alınamadı.

Bu sırada Kserkses'in Thermopylai'nin girişine ilk şiddetli saldırısı ayın 17'sinde yapılmıştı. O gün ve bir sonraki gün geçidin dar ağzında, her iki tarafın da en iyi birliklerini dönüşümlü olarak savaşa sürdüğü sıkı bir çarpışma oldu. Bu çatışmadan Spartalıların öğrendikleri iyi bir şey varsa o da, çekiliyor gibi görünüp daha sonra kendilerini kovalayanlara saldırmak üzere geri dönmekte uzmanlaşmalarıydı. Fakat Kserkses ayın 18'inde geçidin üzerinde dağları aşan bir patika olduğunu öğrendi. Hemen bu bilgiyi kullandı. 18'inin dolunaylı gecesinde binlerce Ölümsüz, dağın sırtı boyunca zorlu bir tırmanışa yollanmıştı. Phokislilerden oluşan savunma gücü, düşmanın düşen meşe yaprakları üzerinde hışırdayan ayak seslerini duydu. Phokisliler köşeye sıkıştırılmıştı. Ertesi günün sabahı, Leonidas geçidi korumak için hiç umut olmadığını anladı. Müttefiklerini gönderdi ve kaçınılmaz sonla yüzleşmek için kişisel korumalarıyla orada kaldı. 19'u akşamına gelindiğinde Sparta gücü silinmiş ve savaş sona ermişti. Geçide daha sonra dikilen bir kitabede şunlar yazar:

> Ey yolcu var söyle onlara Lakedaimon'da,
> Emirlere itaat ettik biz, işte yatıyoruz burada.

Pers ordusu geçitten aşağı doğru akarken, Yunan donanmasının bu kadar kuzeyde durmasının pek bir anlamı kalmamıştı ve o da geri çekildi. Attika artık tutunamazdı – kuzey sınırı boyunca uzanan boş arazi çok genişti. Yunan birlikleri binlerce adamın bir savunma duvarı inşa ettiği Kıstağa geri döndü. Atina tamamen savunmasızdı. Nüfusunun çoğunluğu, eğer 'Themistokles Kararnamesi'ndeki olayların tarihlendirilmesi doğruysa, 481 güzünün başında çoktan tahliye edilmişti. Persler 27 Eylül'de kente vardıklarında şehir neredeyse boştu. Bir sonraki sabah Pers filosunun kalanı, Pagasai Körfezi'nden itibaren 300 kilometre kürek çektikten sonra kentin altındaki Phaleron kumsalına ulaştı. Kumsalda dinlenirlerken, tamamen yağmalanmış ve kalan birkaç savunucusu katledilmiş olan Akropolis'ten yükselen alevleri görmekten memnun olmuşlardır herhalde. Anlaşılan o ki, Kserkses zaferini kutluyordu.

Yunan filosu bundan böyle üssünü Salamis adasına taşıdı. Burası saldırıya açık bir yerdi. Kserkses sahile ulaştığında ilk emri boğaz boyunca bir dalgakıran kazılması oldu. Eğer Yunan filosunun önü dalgakıranla güneyden kesilirse, Pers filosu Eleusis Koyu'nun batı girişini tutmak için adanın çevresini dolanacak ve Yunan filosu kapana kıstırılacaktı. Her halükârda zaman Yunanlıların lehine işlemiyordu. Adada kentten gelen çok sayıda mültecinin yanı sıra 80.000 kişi vardı. Bunlar sonsuza dek beslenemezlerdi. Spartalı komutan Eurybiades en iyi planın 379 kadırgadan oluşan Yunan filosunu güvenli bir şekilde Kıstağa ulaştırmak olduğunu hissetti.

Yapılan müzakerede Eurybiades karşısında Themistokles'i buldu. Themistokles, Atina'nın elde kalan son toprak parçasının terk edilmesinin kent için feci bir durum olacağını biliyordu. Eğer geri çekilme emri verilecek olursa, Atina kadırgalarını bir pazarlık aracı olarak kullanarak Yunan filosundan çekme tehdidinde bulundu. Eurybiades teslim oldu. Themistokles'in meşhur kurnazlığını gösterdiği yer burasıdır. Salamis kurtarılacaksa, savaş bir an önce sonuçlandırılmalıydı. Onun görevi, mümkünse yorgun mürettebata karşı, Yunanlıların dar sularda hayli başarılı oldukları mahmuzlama taktiğiyle galip gelmeye çalışmaktı. Bu da, Pers filosunu Salamis Boğazı'nın yukarılarına doğru kürek çekmeye zorlamak anlamına geliyordu.

Themistokles Kserkses'in umutları ve hırsları üzerine oynadı. Kserkses'e, Yunan filosunun moralinin bozuk olduğu, aralarında derin anlaşmazlıklar bulunduğu ve geceleyin kuzeye doğru kaçmak üzere hazırlandıkları haberlerini iletmesi için bir köle gönderdi. Bu haberler Kserkses'in Yunan filosunu bir seferde ve tamamen yok edebileceği ummasına yeterdi. 28 Eylül akşamı Mısır gemilerinden oluşmuş küçük bir filo, Yunanlıları beklemesi için koyun batı ucuna gönderilirken, Pers gemileri de gece yarısına doğru, koyun doğu ucundaki boğazın girişine hareket etti. Şimdi Themistokles'in onları içeriye çekmesi gerekiyordu. 29 Eylül sabahı şafak sökerken 70 Yunan gemisinin

oluşturduğu bir müfreze, Perslerin ve tepenin üstündeki bir 'taht'ta oturmuş manevraları izleyen Kserkses'in gözlerinin önünde, kaçıyormuş gibi görünecek şekilde kuzeye gönderildi. Bu manzara, çoğunluğunu Fenike gemilerinin oluşturduğu Pers filosunun boğazın içine doğru hareket etmesine yetti. Filo on üç sıra halinde ilerliyordu. Akşama doğru kürekçiler on iki saatten beri denizdeydiler. Dar sularda geri çekilme şansları olmadan amansızca ilerlerken, dehşet içinde, birleşmiş ve yenilenmiş olarak kıyıdaki sığınaklarından çıkarak üstlerine dümen kıran Yunan filosunu gördüler. Güneyden esmeye başlayan rüzgâr da dalgaları kabartıyordu. Yüksek güverteli Fenike gemileri, bordalarını Atina kadırgalarının bronz mahmuzlarına maruz bırakarak bu dalgalarda fena halde yalpalıyordu.

Savaş, Aiskhylos'un *Persler* adlı oyununda bir haberci tarafından betimlenir:

> Önce bir Yunan gemisi hücum etti ve bir Fenike gemisinin yüksek kıçının tamamını biçti; her kaptan gemisini diğerinin üzerine sürdü. İleriye doğru akan Pers donanması önceleri ayak diredi, fakat filo dar yerlerde tıkandığında ve birbirine yardım etmenin hiçbir yolu kalmadığında, birbirlerinin bronz kaplı mahmuzlarıyla parça parça oldular, bunun ardından bütün kürek sıraları parçalandı ve akıllı Yunan gemileri onları kuşattı, onlara her yandan sert darbeler vurmaya başladı. Gemiler alabora oldu, enkaz yığınları ve ölülerden deniz görünmüyordu, cesetler dalgalar tarafından sahile ve kayaların üzerine fırlatılmıştı ve barbar filosunun tümü can havliyle uzaklara doğru kürek çekti.

Bir kaynağa göre, Yunanlıların 40 gemisine karşılık Persler 200 gemi kaybetmiştir. Aigina ve Korinthos kadırgalarının önemli bir katkısı olmasına rağmen, Atinalılar Salamis'i kendileri tarafından Yunan insanları için kazanılmış bir zafer olarak ilan ettiler. Lirik şair Simonides'in söylediği gibi,

> Cesaretin ödül payını verdiği sürece tanrılar,
> Bu adamların kahramanlıkları sonsuza dek eksilmeyen bir şan getirecek,
> Esaretin doğuşunu görmekten, yürüyerek ve hızlı gemilerinin üzerinde
> Onlar korudular çünkü bütün Yunanistan'ı.

Herodotos Salamis Deniz Savaşı'nı kesin sonuca ulaştıracak nihai bir an olarak gördüyse de, bu savaş son değildi ve gerçekte biteceği de yoktu. Pers ordusu hâlâ sağlamdı ve Yunan anakarasının önemli bir bölümünü elinde tutuyordu. Pers donanması da Salamis'ten sonra bile hâlâ Yunan donanmasından daha büyüktü; kış için Doğu Ege'deki Samos ve Kyme'nin güvenli

limanlarına çekilmişti. Kserkses kışı geçirmek için ülkesine döndü, fakat gelecek bahar taze kuvvetlerle döneceğini söyleyerek, büyük kraliyet çadırını, kumandanı Mardonios'un korumasına bıraktı. Mardonios 100.000 adamıyla kaldı. Bu, kış mevsiminde Yunanlıların toplayabileceği herhangi bir kuvvetten çok daha büyük bir güçtü.

Savaş şimdi kazananın da kaybedenin de belli olmadığı durağan bir hal almıştı. Peloponnesoslular Atinalıları Salamis'te mülteci olarak bırakarak Kıstağın ardındaki istihkâmlara sığındılar, burada süresiz olarak düşman saldırılarından korunabilmeyi umuyorlardı. Daha kuzeye ilerlemeyi göze alamadılar. Bununla beraber gelecek yaz, sefer mevsimiyle birlikte Peloponnesos bir deniz saldırısına açık olacaktı.

Atinalıları korkutan ellerine verilen kozdu. Persler tarafından Attika'nın ve kentlerinin onarımıyla ilgili bir anlaşma önerildi. Pek çok Atinalı kandırıldı (komşu Thebai şehri çoktan taraf değiştirmişti), fakat Herodotos, Yunan halklarının kültür, din, dil ve gelenekler temelinde var olan ortak kimliğini ve bu paylaşılmış mirasa ihanet etmenin imkânsızlığını ilan eden meşhur yanıtlarıyla Perslerin teklifini reddeden Atinalıları kaydeder. Ne var ki, Atinalıların Perslerin bu teklifini kabul etme ihtimali, Spartalıları istenileni yapmaya ikna etmek için kullanılabilirdi. 479 yazında Sparta'ya gönderilen üst düzey bir temsil heyeti, Spartalıları, eğer Atina sadık kalacaksa yardıma ihtiyacına ikna etti. Spartalılar alışılmış nedenlerden dolayı Peleponnessos'u terk etmekte ihtiyatlıydılar; bir heilot ayaklanmasından korkuyor, Mardonios'un hizmetinde olduğu söylenen Argos'un, ordu kuzeyde bulunduğu bir sırada saldırabileceğinden kuşkulanıyorlardı. Neticede kral vekili Pausanias kumandasında 5.000 Spartalı hoplit, 5.000 *perioikoi* ve 35.000 heilot, Kıstağın karşısına sevk edildi.

Kserkses asla geri dönmedi, fakat Mardonios'un 490'lardaki kumandanlık deneyimi vardı ve her halükârda daha iyi bir generaldi. Kserkses, Yunanlılara karşı başlıca üstünlüklerinden birini oluşturan süvari birliğinin hiçbir zaman etkili olarak kullanılmasına izin vermemişti. Mardonios, Atinalıların hasat kaldırmalarını önlemek için işgal ettiği Attika'dan kuzeye, arazinin daha açık ve atlar için daha uygun olduğu Boiotia'ya doğru çekildi. Yunanlılar Mardonios'u takip etti ve bu takibi, iki tarafın da kullanabileceği en uygun araziyi bulmak için yaptığı karmaşık manevralar izledi. Mardonios yirmiden fazla kentin hoplit birliklerinden oluşan Yunan kuvvetlerini dağıtmayı umarak bir süre açık arazide bekledi. Yunanlılarsa süvari birliğinin saldırısına karşı nispeten güvende olacakları yüksek yerlerde kalmaya çalıştılar. En sonunda Plataia kasabasının yakınlarında, Yunanlılar daha iyi yiyecek ve su kaynakları bulmak amacıyla mevzilendikleri yerlerden çekilmeye mecbur kaldılar. Mardonios bu çekilişi yanlış yorumlayarak bir kaçış olarak değerlendirdi ve birlikleriyle peşlerinden gitti. Aniden, başta Spartalı askerler olmak üzere, kararlı direnişle

karşılaştı. Günün sonunda Mardonios ve en iyi birlikleri ölmüş, Pers karargâhının hazineleri Yunanlıların eline geçmişti. Persli bir grup asker Asya'ya doğru o kadar hızlı kaçmıştı ki, bu bozgunun haberi onların karaya çıkmalarından sonra gelebildi. Plataia fazlasıyla bir Sparta zaferiydi. Atina birliklerinin neredeyse hiç katkısı olmamıştı. Yunanlı propagandacıların Pers Savaşları'nı kesin bir sonuca ulaştıran Plataia zaferinden hiçbir zaman övgüyle söz etmemelerinin bir nedeni budur.

Moral bozucu Salamis deneyiminden sonra Pers donanmasının geriye kalanı Doğu Ege sahilinde başıboş kalmıştı. İon Yunanlıları bir kez daha ayaklanabilir korkusuyla Yunanistan anakarasına geri dönmeye cesaret edemediler. Fenike gemilerinin pek çoğu Salamis'te kaybedildiğinden, donanmayı ağırlıklı olarak Yunan gemileri oluşuyordu ve bunlara da pek fazla güvenilemezdi. Yunanlıların kendi filosu Pers donanmasının hakkından gelmek için Ege'yi geçti. Düşmanlarını gemileriyle birlikte Mykale [Ephesos'un hemen güneyi] sahiline çekilmiş ve dövüşemeyecek durumda buldular. Gemiler kolayca yok edildi.

Zafer şimdi tamamlanmıştı ve zafer sarhoşu Yunan filosu Samos, Khios, Lesbos gibi adaları Yunan ittifakına dahil ederek kuzeye doğru yelken açtı. Ardından donanma, hem Perslerin Asya'ya geçememesi hem de onlara etkili bir destek gelememesi için Kserkses'in büyük köprüsünü yıkmak üzere Hellespontos'a hareket etti. Muhtemelen fırtınaların etkisiyle köprü çoktan yıkılmıştı. Spartalılar ülkelerine döndüler, fakat Atinalılar buğday stoklarının geldiği güzergâh üzerinde olduğundan yaşamsal öneme sahip Hellespontos'u kurtarmak için kaldılar. Ganimetlerin arasında, Kardia'da bulunan ve Hellespontos köprüsünü taşıyan büyük halatlar da vardı. Bunlar savaş hatırası olarak Atina'ya götürüldü.

Pers Savaşları'nın Yunanistan üzerindeki etkisinin bir perspektife yerleştirilmesi gerekiyor. Pers istilasından önce Yunan kültürünün pek çok önemli öğesi yerli yerindeydi. *Polis* kurumsallaşmış ve siyaset yüksek bir olgunluğa erişmişti. Geniş bir malzeme çeşitliliği gösteren üstün bir zanaat geleneği vardı. Şiir geleneği ve beğenisi gelişmişti; drama altıncı yüzyıl Atina'sında doğmuştu. İonia'da soyut kuramın temelleri atılmıştı. Kısacası, Pers Savaşları Yunan kültürünü yaratmamıştır. Yaptığı, bu kültürün daha keskin bir biçimde tanımlanmasına ve Yunanlıların, en çok da Atinalıların özgüvenlerinin artmasına yardım etmek olmuştur.

'Gerçek şuydu ki', diye yazar John Herington Aiskhylos üzerine olan kitabında:

> İÖ 480-79'daki Pers istilası Yunan hayal gücü üzerinde benzersiz bir etki bıraktı. Tragedya yazarları gibi hayat görüşlerini ifade etmek için gele-

neksel olarak yalnızca mitolojiyi kullanan beşinci yüzyıl lirik şairleri, duvar ressamları ve heykeltıraşları, Pers Savaşları için bir istisna gerçekleştirdiler. Çünkü bu savaşların geçmişten miras kalan mitoslarla aynı evrensel değere sahip olduğu anlaşılmıştı.

Savaşlar, *arete*, şan şöhret, yiğitlik ve cesaret gibi aristokrat değerlerinin yeniden canlanmasına olanak tanıdı. Parthenon Tapınağı'nın ünlü frizinde, savaşın kahramanlarının tanrılar tarafından kabul edilirlerken tasvir edilmesi tartışılırken, Marathon'daki savaş meydanında ölen 192 kahramanın üzerine bir höyük inşa edildi. Agora'daki Resimli Stoa'yı (Stoa Poikile) savaşın bir resmi süslüyordu[2] ve Akropolis'te savaşın onuruna Athena'nın 13 metre yüksekliğinde bir heykeli dikildi. İkinci istila savuşturulduğunda, Atina bir kez daha şöhret kazandı. Simonides'in başka bir epigramı[3] Plataia'da ölen Atinalıların yasını tutar:

> Yiğitliğin en büyük payı iyi ölmekse,
> Kader herkesten çok bize bahşetti bunu.
> Yunanistan'ı özgürlüğe büründürme isteğimizle,
> Yaşlanmayan bir şöhretle uzanıyoruz.

Şairler (Spartalı Tyrtaeus gibi) daha önceleri kişinin kendi şehri için ölmesinin güzelliğinden bahsetmişlerdi. Simonides (Atinalı değil, küçük bir ada olan Keos'tandır) özgürlüğün korunmasını yaşamın verilmesiyle bağdaştıran ilk kişiydi. Bu sözlerde, sayısız yirminci yüzyıl savaş hatırasının da doğruladığı gibi, Avrupa için zengin bir miras vardı.

Özgürlüğün korunması Yunan bilincinin önemli bir öğesi olmuştu. Örneğin Herodotos, Marathon'daki Atinalı kumandan Miltiades ile saldırı yönünde oy kullanan savaş arkhon'u Kallimakhos arasında yeniden bir konuşma yaratır. 'Kallimakhos! Atina'yı köleleştirmek ya da özgürleştirmek ve ardından gelecek kuşaklara, Harmodios ve Aristogeiton'un [514'te Hipparkhos adlı tiranı öldürenler] bıraktıklarından bile daha muhteşem bir hatıra bırakmak şimdi senin elinde.' Miltiades'in bahsettiği özgürlük, bir devletin dış müdahale olmaksızın kendi vatandaşları aracılığıyla işlerini yürüttüğü mutlak bir özgür-

2) Antik Yunan mimarisinde, bir yapıdan bağımsız olarak yapılan kolonad ya da üzeri örtülü yaya yolu. Ayrıca, arka cephesi bir duvarla kapalı, ön cephesinde bir ya da daha çok sayıda sütun sırası bulunan, üzeri çatıyla örtülü ince uzun galeriye de *stoa* denir. Stoa'lar Pazar yerlerini ve tapınakları çevreleyerek bir alışveriş yeri ya da kamusal alan oluştururlardı. (ç.n.)

3) [Yunanca *egigraphein*: "kazıyarak yazmak"], genellikle bir ders içeren kısa ve özlü şiir. Başlangıçta mezar ya da adak taşları gibi anıtların üzerine kazınan yazıt anlamına gelen epigram, bugünkü anlamını Yunan Antolojisiyle kazanmıştır. (ç.n.)

lüktü. Aynı noktaya bu kez Kserkses ve sürgün edilmiş Sparta kralı Demaratos arasında geçen yeniden yaratılmış başka bir konuşmada değinilir, ki bu kez de Demaratos, Spartalıların yalnızca kanunla sınırlanan özgürlüğüyle Pers kralının despotluğunu karşılaştırır. Sparta bireysel özgürlük ve insan hakları bağlamında özgür olarak tanımlanabilecek bir şeye pek fazla sahip olamadı, fakat Persler keyfi bir yönetim altında yaşarken Yunanlıların bir anayasası olduğu doğruydu.

Buna rağmen bu karşıtlık kolaylıkla ırkçılık yönünde yozlaştırılabilirdi. Beşinci yüzyılın sonlarında bir barbarlık iftirası olarak Koslu Hippokrates, Asyalılarda görülen zihin tembelliğinin ve korkaklığın kısmen iklimin kısmen de gaddar bir yönetime maruz kalmalarının bir sonucu olduğunu söyler... Bir adam doğuştan cesur ve sadıksa bile, kişiliği böyle bir yönetim altında mahvolur. Aynı tema Aristoteles tarafından köleliğin analizinde kullanılır. *Politika*'sında şöyle yazar, 'Asya halkları zeki ve yetenekli bir mizaca sahipler, fakat ruhtan yoksun olduklarından sürekli bir bağımlılığı ve köleliği yaşıyorlar.' Buradan da 'hem tinselliği zengin hem de zeki' olan Yunan ırkının Asyalıları köle olarak kullanmakta haklı olduklarını savunur.

Başka bir noktaya daha değinmek gerekir. Pers Savaşları çoğunlukla Yunanlıların gerçek kimliklerini kazandıkları an olarak görülür. Çarpışmalarda asıl rolü üstlenen kentler için bu doğru olabilir. Buna karşın Ege çevresindeki yedi yüz kadar Yunan kentinden yalnızca otuz ya da kırkının Perslere direndiği biliniyor. Zafer muhteşem olmuş olabilir, fakat bunu yalnızca Yunanlılara karşı barbarlar olarak görmek fazlasıyla kolaya kaçmak olur, ne var ki bunun çoğu galip gelenlerin propagandalarında ileri sürdükleri imajı oluşturuyor olabilir.

Persis hemen Yunan dünyasından dışlanmadı. 480'den sonra başlayan uzun bir gerileme dönemini sonradan görmek mümkünse de, Persis korkulmak ya da kullanılmak için hâlâ oradaydı. Beşinci ve dördüncü yüzyıllardaki sonu gelmez Yunan anlaşmazlıklarında Pers parası arandı. 'Medcilik' sözcüğü (Yunanlılar Persleri ve Medleri birbirinden ayırmayı başaramazlardı) genellikle aristokrat bir düşmanı Pers yanlısı ya da sempatizanı olmakla suçlarken kullanılırdı ve aynı zamanda gelecek on yıllar için gerekli olan siyasi bir destek çağrısıydı. Fakat belki de kimsenin tahmin edemeyeceği, 170 yıl sonra askeri bir dehanın Yunan dünyasının uzak bölgelerinden çıkacağıydı. Makedonyalı İskender Yunanlılar adına Kserkses'in yaptıklarının öcünü alacak ve onlara saldırmış olan imparatorluğu yıkacaktı.

Ara Bölüm 1: Herodotos ve Mısır

Alain Peyrefitte, *The Collision of Two Civilizations* (İki Uygarlığın Çatışması) adlı kitabında İngiliz Lord Macartney'in 1790'ların ortalarında Çin'e kadar olan ticaret misyonunu betimler. İngiltere güvenilir bir ticari devletti ve Macartney iyi eğitim almış, çok seyahat etmiş, meraklı bir insanın tüm coşkunluğuyla Çin'e yaklaşmıştı ve bilinmeyene girmek üzere olduğunun farkındaydı. Ne var ki misyonda kısa sürede sorunlar baş gösterdi. Çin, göreneklerine son derece bağlı ve yüzyıllardır süregelen göreli yalnızlığın sağladığı yerleşmiş bir kültürel üstünlük duygusuyla kendisiyle gurur duyan bir toplumdu. İki uygarlığın arasındaki toplantılar akıl almaz anlaşmazlıklara yol açtı, özellikle Macartney'in geleneksel olarak bir saygı ifadesi olan reverans yapmayı reddetmesiyle, ziyaretler karışıklık ve sertlik havasında sona erdi.

On sekizinci yüzyıl Çin'i ile Antik Mısır arasında bir karşılaştırma yapılmıştı. Herodotos'un ülkeyi ziyaret ettiği İÖ beşinci yüzyıl civarında Mısır dış dünyaya İS on sekizinci yüzyıl Çin'inden daha açıktı. Mısır 525'de Persler tarafından fethedilmişti, fakat bundan da önce Fenikeliler, Suriyeliler ve Yunanlılar ülkeyi ziyaret ediyor, alışveriş yapıyor ve asker sağlıyorlardı; Mısır'da bir yabancılar geleneği vardı. Buna rağmen karşılaştırmalar Mısır ile Çin'in 'farklılığı' üzerineydi. Macartney Çin'de yaşayan bir Cizvit papazınca uyarılmıştı: 'Burası başka yerlere benzemez, burada olaylar farklı algılanır, bizim (Avrupalılar) için çok mantıklı olan onlara göre tamamen kötü ve mantıksız

olabilir.' Herodotos 449'daki Mısır seyahatinde, bütün Yunanlılar gibi, tamamıyla farklı kuralların işlediği bir ülkeyi ziyaret ediyordu. Nil Nehri Yunanlıların beklediğinin tersi yönde akıyordu. Sıcak yaz günlerinde diğer 'normal' nehirlerde su seviyesi düşükken, Nil'in taşması ülke için çok farklı şeyleri simgeliyordu. Ünlü bir pasajında Herodotos şöyle der:

> Mısırlıların geleneklerinde ve alışkanlıklarında, insanlığın sıradan uygulamalarını tersyüz ettikleri görülüyor. Örneğin, kadınlar çarşıya gidip alışveriş yaparken ve ticaretle uğraşırken, erkekler evde oturup kumaş dokuyor... Mısır'da erkekler yüklerini başlarının üzerinde taşıyorlar, kadınlarsa omuzlarında; kadınlar suyu ayakta geçiyorlar, erkeklerse otururak... Oğullar istemezlerse anne babalarını geçindirmek zorunda değilken, kızlar bununla yükümlü... Başka yerlerde rahipler saçlarını uzatırlar, fakat Mısır'da rahipler kafalarını kazıtıyorlar... Yazı yazarken ya da hesaplama yaparken Yunanlılar gibi soldan sağa gitmek yerine, sağdan sola gidiyorlar.

Herodotos'un Mısır'da gördüğü her şeyi 'tam tersi' olarak yorumlaması, koşullu algının bir sonucu olabilir. Fakat John Gould'un da işaret ettiği gibi, Herodotos'un yapıtında Mısır toplumunu kendi kültürel matrisi içinde bir bütün olarak değerlendirmesi dikkate değer bir başarıdır. Mısırlıların yaşamlarının çok farklı görünümü olmasına, özellikle Herodotos'un artık yanlış olarak değerlendirdiği kanıtlanmış tarihlerine rağmen, kendi toplumundan çok farklı bir toplumu incelikle anlatmaya çalışması çarpıcıdır.

Herodotos'un Mısır seyahatlerini yazdığı *Tarihler*'in İkinci Kitabı, Üçüncü Kitap'ta yer alan ülkenin Persler tarafından fethedildiği bölüm için genişletilmiş bir giriş niteliğindedir. Herodotos, Memphis'i, Piramitleri, Heliopolis'i, Teb'i ziyaret ettiğini ve Elephantos kadar güneye gittiğini iddia eder. Deltada yer alan Sais kentindeki rahiplerle konuşmuş ve timsahlan gördüğü Feyyum'daki Karun Gölü'nü ziyaret etmiştir. Tarifleri için, İÖ 500 civarında yaşamış ve seyahatlerinde Mısır'ın da yer aldığı Miletoslu Hekataios'un, fakat şimdi kaybolmuş olan yapıtını örnek aldığı görülür.

Herodotos, Mısır coğrafyasını anlaması gerektiğini hissedince, mantığın yardımına başvurmuştur. Nil'nin taşma nedenlerini araştırırken sistematik olarak üç açıklama ortaya koymuş, hepsini reddetmiş ve ardından kendi açıklamasını ileri sürmüştür. Bu hatalı açıklamada, doğal olarak kış mevsimi boyunca güneye doğru hareket eden güneş, bu yeni pozisyonunda Nil nehrinin sularını çeker ve nehrin yaz mevsiminden daha aşağı seviyede olmasına yol açardı. Yine de bu, kendi yanıtlarını sınıflandırmasında ve geleneği sorgulamasında Herodotos'un hazırlıklı olduğunu gösteren önemli bir uygulamaydı. Deltanın ve çevresindeki çöllerin toprağını kıyaslayarak Kuzey Mısır'ın nasıl

alüvyonla birikerek oluştuğunu açıklaması, gözlem gücünü akıllıca kullandığını ortaya koyar. Aynı zamanda, binlerce yılın hayal gücü üstündeki etkisini dikkate alabilecek kadar da hazırlıklıdır.

Herodotos Yunanlı bir dinleyici için yazıyor ve incelemelerinin Yunanlıların anlayacağı bir içerikte olmasına gayret ediyordu. Yaklaşımı, Yunan uygarlığının Mısır uygarlığından geliştiği inancına bağlı olarak biçimlenmiştir. Örneğin dinsel törenler için bir buluşma mekânı sağlayan sunağı Mısırlıların icat ettiğine inanıyordu. Her Yunan tanrı ve tanrıçasının birer Mısırlı atası olduğuna karar vermişti. Zanaatkârların koruyucu tanrısı Ptah Hephaistos'un, Hathor Aphrodite'in, Osiris de Dionysos'un atasıydı. Hatta Mısırlıların Osiris festivalinin, Yunanistan'da Dionysos onuruna yapılan festivallere benzediğini, ayrıca bu iki toplum arasındaki kültürel bağlantıların başka bir kanıtı olarak da, tapınaklarda cinsel birleşmeyi yasaklayan halkların sadece Yunanlılar ve Mısırlılar olduğunu iddia etmişti.

Herodotos'un gündelik hayata dair gözlemlerinin birçoğu hâlâ değerini koruyor. Herodotos mumyalama ve defin geleneklerine dikkatli ve doğru bir önem atfetmiştir. Mısırlıların kıyafetlerini, selamlama biçimlerini, hekimlik uygulamalarını, tekne yapımını ve bazı insanların tatarcıklardan korunmak için kulelerin tepesinde nasıl uyuduklarını tarif etmiştir. Suaygırı ve timsahın ünlü tasvirlerinin de yer aldığı yapıtında, dinsel ritüellere, festivallere, kurban etme yöntemlerine ve rahipler için zorunlu davranış biçimlerine ilişkin pek çok malzeme vardır. Temiz ve kirli diye sınıflandırılan gelenekler arasındaki kutuplaşmaları, dinsel uygunluğun ayırt edici özelliği olarak vurgulamıştır.

Herodotos'un verdiği bilgilerin çoğu, kaçınılmaz suretle doğrudan araştırmaya dayanıyordu. Büyük ölçüde geçmişin kayıtlarını tutma deneyimi yüzünden Mısır bilimine büyük bir saygı duymuştu. Ona bilgi sağlayanlar arasında *hierogrammateus* denilen ve arşivler konusunda özel sorumluluk sahibi Sais rahibi de vardı. *Herodotus, Explorer of the Past* (Herodotos: Geçmişin Kâşifi) adlı kitabında J. Evans, bu sözel sorgulama yönteminin içinde birtakım sınırların olabileceğini ileri sürer. Yunanlılarla daha önce karşılaşmış olan rahiplerin Yunan mitolojisi hakkında bazı fikirlerinin olduğu görülür. Herodotos'un ilgilendiği sorunlar genellikle bir Yunan bağlamında düzenlenmişti. Örneğin, 'yabancı bir Aphrodite' için yapılan bir tapınağı Herodotos, Troyalı Helen'in onuruna inşa edilmiş olarak kabul eder. Bu durum, Troya Savaşı'ndaki gerçekler hakkında Yunanlılardan daha fazla bilgi sahibi olduklarına inandığı rahipleri sorgularken onu koşullandırmıştı! Mısır dini hakkındaki değerlendirmesini etkileyen de, onu bir Yunan bakış açısıyla yorumlamış olmasıdır. Kimi zaman da tamamen saftı. Mısırlılar ile onların Persli fatihleri arasında savaşın yaşandığı bir alanı gezerken, Persleri Mısırlılardan kafataslarının kalınlığına bakarak ayırt etti. Mısırlıların, tıraş oldukları ve doğrudan güneş ışığına ma-

ruz kaldıkları için kafataslarının sertleştiği ve kalınlaştığı yolunda anlatılan hikâyeye inanıyordu. Piramit inşa eden gaddar firavunlarla ilgili efsaneler gerçeği yansıtıyor gibi görünse de, o çok daha gerilere giderek yazdığı Mısır tarihini karmakarışık bir hale getirdi. Fakat Herodotos'un çok daha yakın dönemlere dair hata da yaptığı görülür. Her ne kadar İÖ yedinci yüzyılda Amasis'te de benzer bir merkez olduğuna ilişkin arkeolojik kanıtlar bulunsa da, Herodotos hiç tereddüt etmeden Naukratis'te kurulmuş olan Yunan ticaret merkezini Amasis'e (İÖ 570-526) atfetmiştir.

Herodotos'un hesaplarında bazı hataların olması kaçınılmazdı. Özellikle, 'bilinemezler' olarak yorumlamayı seçtiği Nil'in kaynağı gibi konularda gözlemleyebilecekleri sınırlıydı. Sadece Yunanca konuşabilen bir adam için Mısırlıların düşünce tarzını tam anlamıyla kavrayabilmek imkânsızdı. Gerçi yaptığı işte incelikli bir yaklaşım sergilemiştir. Hep kolay aldandığı da söylenemez. Mısır toplumunun törenselleşmiş yapısını anlamadaki yaklaşımı, toplumu birtakım egzotik geleneklerden daha fazla bir şey, yaşayan ve saygıdeğer uyumlu bir kültür olarak görmeye hazır olduğunu gösterir. Herodotos'un hesapları, onun daha etkileyici başarılarıyla birlikte bir tarihçi olarak değerlendirilmeyi hak ediyor.

11
Klasik Yunan'da Gündelik Hayat

Topraktaki Yaşam

Pers Savaşları'nda yaşanan çarpıcı olaylar, Yunanlıların etkili askerler ve denizciler olduklarına dair şöhretlerini pekiştirdi. Yunanlılar nüfuslarının büyük çoğunluğunun çiftçilik yaptığı gerçeğini gizleme eğilimindeydiler. Gerçekte bu kitapta ele alınan bütün sanayi öncesi ekonomilerde olduğu gibi, Antik Yunan'da da nüfusun yüzde 90'ı toprağı işliyordu ve kentin varlığını sürdürebilmesinin başka yolu yoktu. Robin Osborne'nun *Classical Landscape with Figures* (Rakamlarla Klasik Panorama) isimli çalışmasında işaret ettiği gibi, bu kişiler edebiyatın kazara söz ettiği ve arkeologların da izlerini güçlükle fark ettikleri unutulmuş insanlardı. Toprakla ilgili 1970'lerden bu yana yayınlanan az sayıdaki makaleyle, tarlalar üzerinde yapılan araştırmalardan sağlanan bulgular arasında bir bağlantı kurulmasıyla Yunan dünyasındaki çiftçilik etkinlikleri ortaya konabilmiştir.

Klaros, yani babadan oğula kalan küçük toprak parçası, Antik Yunan'da arazi sahipliğinin en yaygın biçimiydi. Tarlanın tek çalışanı arazi sahibi ve ailesi olabilirdi. (Kaynaklarda, tarlalarda köle olarak çalıştırılanlara dair fazla bir şey yok, fakat Mike Jameson gibi bazı araştırmacılar yoksul çiftçilerin bile bir ya da iki tane köle istihdam edebildiğini savunuyor.) Genelde Yunanistan'ın toprağı verimsizdi fakat çiftçilerin en çok karşılaştıkları zorluk yağış miktarının belirsizliğiydi. Yakın zamandan bir örnek vermek gerekirse,

1960'larda Kavala'daki (Kuzey Ege'deki eski Neapolis) yıllık yağış miktarı 252 milimetre ile 897 milimetre arasında değişiyordu ve araştırmalara göre, iklimin klasik dönemlerde de bundan çok farklı olmadığı düşünülüyor. İyi ürün alabilmek, toprağın nemi iyi tutması için sık sürülmesine ve yabani otların temizlenmesine bağlıydı; ancak kullanılan aletler ilkeldi ve onlarla çalışmak çok yorucuydu. Daima ağaçtan yapılan ve muhtemelen demirden bir ucu olan karasaban, toprağı çevirmeden, sadece yararak ilerlerdi ve sürülen toprağın tersyüz edilmesi ayrıca yapılması gereken bir işti. Toprağın çevrilmesinde öküzler kullanılırdı fakat, buğday, üzüm ve zeytin gibi çeşitli ürünlerin budanmasından hasadına kadar pek çok işin insan eliyle yapılması gerekiyordu.

Tipik bir kent-devlette, ovalardan ve teraslama yöntemiyle işlenen dağ eteklerinden faydalanılırdı; ekim yapılamayan yerler de otlak olarak kullanılırdı. Dağlar ise tamamen kıraçtı. Her kentin, bu farklı türlerden farklı miktarlarda toprağı vardı ve kentin varlığını sürdürebilmesi buna göre plan yapılmasına bağlıydı. Arsaların nasıl pay edildiği birçok bilimsel tartışmanın konusudur. Bir görüşe göre, çiftçiler farklı durumlarda makul miktarda ürün alabilmek için farklı türlerde arazi edinmeye çalışmışlardır. Örneğin geç beşinci yüzyılda Atinalı bir grup aristokrata ait araziler üzerinde yapılan çalışma, bu arazi sahiplerinin Attika'nın dört bir yanından, hatta kent dışından bile mülk edindiklerini ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, tarla araştırmalarından elde edilen kanıtlar, beşinci ve dördüncü yüzyıllarda küçük parsellenmiş tarlaların daha fazla tasarruf sağlayabilmek için birleştirildiğini, böylece hayvanların hem arazide otladığını hem de dışkılarının gübre olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Bu durum daha yoğun ve belki de daha çok piyasa-yönelimli tarımsal bir ekonominin ortaya çıktığı izlenimi veriyor.

Kalori bakımından en önemli ürün tahıldı. Arpa, buğdayın sadece yarısı kadar yağış gerektirdiğinden en gözde üründü. (Bu durum buğday ekmeğini aristokrat *symposia*'nın masasında bulunabilecek başlıca lüks haline getirmiştir.) Neolitik Çağ Yunanistan'ı hakkında yapılan çiftçilik araştırmaları, hektar başına 1000 kilogram tahıl elde edilebildiğini gösteriyor. Bazı bulgulara göre klasik dönemde taneler daha iriydi, fakat hâlâ Attika'daki tahıl üretimi her yıl belirgin bir açık veriyordu; bunun bir nedeni, Kuzey Ege ve Karadeniz'in hububat yetiştirme alanlarına uzanan ticaret yollarının kent için çok önemli hale gelmiş olmasıydı. En yaygın ürün zeytindi. Derin kökleri ve dar yapraklarıyla kurak iklim için çok uygundu. Yağı yemeklerde, aydınlatmada, hatta bir çeşit sabun olarak kullanılabiliyor, ayrıca Kırım ve Mısır gibi zeytinin yetişmediği bölgelere satılabiliyordu. Üstelik Yunan ekonomisinin başlıca ürünlerinden bir diğeri olan asmanın yanında yetişebiliyordu.

Mahsulün azalması gündelik hayat için sürekli bir endişe kaynağıydı. İdeal olarak Yunan çiftçisi, elbette bir dereceye kadar tutumlu davranarak, az mik-

tarda tahıl depolayabilirdi, fakat aynı zamanda kızlarına çeyiz hazırlaması, bayramlarda bağışta bulunması ve çömlek, tuz, balık ve metal alabilmek için de tahılı kullanması gerekiyordu. Fakat beşinci yüzyıldan itibaren tarlaların birleştirildiği yolundaki kanıtlar doğruysa, bu üretim fazlası, üretilenin satılması yoluyla sağlanmış olabilir. Ne var ki, Atina demos'ları dışında ticaret yapıldığına dair çok az sağlam kanıt var, örneğin arkeologlar Atina'da geç beşinci yüzyıldan öncesine ait hiç pazar yapısına rastlamadılar (yine de bu durum malların nakledilmesi için başka geçici tedbirlerin alınmasını engellemez).

Yunan çiftçilik yılında faaliyetlerin yoğun olduğu iki dönem vardı. Eylül ayından Kasım ayına kadar zeytin ve üzüm toplanır, bir yandan da gelecek yıl için toprak sürülür ve ekilirdi. Mayıs ya da Haziran ayı hasat zamanıydı. Baharın ilk aylarıyla, hasadın yapıldığı Temmuz ve Eylül arası durgun geçerdi. Yunan dünyasının büyük oyunları bu dönemlerde yapılırdı. İsthmos Oyunları baharda, diğerleri ise sonbaharda düzenlenirdi. Savaşlar da bu dönemde olurdu. Pers Savaşları bilindiği gibi sonbaharda yapılmıştı. 480'deki Pers güçleri, Yunanistan'a, bol bol yiyecek yağmalayabilecekleri mevsimde girmişti. Eleusis'deki Atinalı Demeter Tapınağı'nda yapılan hesaplar, hemen hemen bütün inşaatların özellikle hasat sonundaki durgun dönemde yapıldığını gösteriyor. Sonra öküzler de bu dönemde kullanılabilirdi. Bir mermer sütunun sürüklenerek çekildiğine ilişkin altmış altı kayıt bulunuyor.

Hayvanlar aynı zamanda tarımsal ekonominin temel taşlarıydı. Koyunlar ve keçiler yüksek yerlerde ya da kent devletlerinin sınır boylarında otlatılıyordu. Arazi mülkiyeti gerekmediği için sürüler geniş alanlara yayılabiliyordu. Bu hayvanlar kurban edildiklerinde, nüfusun ihtiyacı olan proteinin çoğu karşılanıyor, yünden deriye kadar giyim kuşam için gerekli hammaddeler elde ediliyordu. Tepelerde sadece dokuma, deri eşyalar ve peynir yapan yerleşmeler vardı.

Sanayi, Zanaat ve Ticaret

Tarımsal olmayan en yaygın uğraş madenlerdi. Bölgesel olarak demir cevheri Yunanistan'da bulunabiliyor, araç gereç ve silah yapmak için ergitilebiliyordu. Altın ve gümüş gibi değerli metaller devlet tarafından ücretli askerlerin maaşlarının ödenmesi gibi geniş çaplı girişimlerde ve özellikle geç altıncı yüzyıldan itibaren, sikkeden yağ üretimine kadar gündelik hayatta ihtiyaç duyulan bütün ticari işlerde kullanılıyordu. Attika'daki gümüş madenleri, Atina'nın bir deniz ve siyasi güç olmasındaki başarının altında yatan unsur olmasıyla tanınır. Antik kalıntılar dikkatle araştırılmıştır. Laurion civarında iki bine yakın maden ocağı vardı ve bazıları 120 metreden daha derindi. Dördüncü yüzyıla ait kayıtlar iki yüz Atinalının imtiyaz sahibi olduğunu gösteriyor. Büyük miktarlarda

borç para alabilir (her seferinde yüzde 12 faizle) ve iş gücü sağlamak için bir köle sahibiyle kontrat yapabilirlerdi. Tarihçi Ksenophon, kiralayabileceği bin köleye sahip bir kişiden bahseder, fakat kiralanan köleler sahipleri tarafından öyle hor kullanılırlardı ki, hayattan hiçbir beklentileri kalmazdı.

Kuzey Ege'deki Khalkidike ve Rodop dağ sıraları, Atina'daki madenlerden çok daha zengindi. Gümüşün yanında bu madenlerden, sadece Yunanlıların kontrol ettiği altın da çıkarılıyordu. Atina'daki bir yıllık üretim miktarı 65 talanton[1] olarak hesaplanmışken, bu bölgedeki her madenin yılda 1000 talanton değerinde değerli metal üreterek, dördüncü yüzyılın en fazla üretimini yaptığı söylenir. Bu madenlerin denetimlerinin daha sonraları Makedonya'nın eline geçmesi, Yunan dünyasının kuzeyindeki bu uzak krallığın dördüncü yüzyılda, çalışkan liderleri II. Philippos'un yönetiminde önemli bir güç haline gelmesinin nedenlerinden biridir.

Yunan dünyasında imalat yaygındı. Yün, demir cevheri ve kil gibi kullanılan, anında işlenerek satışa hazır hale getirilen hammaddelerin çoğu yöreseldi. Her şey küçük ölçekte yapılıyor, teknoloji hemen hemen hiç bilinmiyordu. Yunanlılarda bilimsel kavrayışı, daha verimli üretim yöntemleri yaratmak için kullanma geleneği yoktu. Sikkeler bile basit aygıtlarla, her biri teker teker damgalanarak üretiliyordu. Atina'nın kaydedilen en büyük atölyesinde 120 kişi kalkan yapıyordu. Atölyelerden ikisi hatip Demosthenes'in babasına aitti ve birinde bıçak yapan otuz köle, diğerinde ise yatak yapan yirmi marangoz çalışıyordu. Atinalı çömlekçiler mahallesi Keramikos'ta, muhtemelen bir defada 200 işçiden fazla çalışan yoktu.

Altıncı yüzyılla birlikte ticaret yolları çok işlekti, fakat ticaret modelleri ve nakledilen malların miktarını ölçmek zordur. Daha geç dönemlerdekilerin tersine, gemi enkazlarından sağlanan kanıtlar fazla küçük ölçekliydi. Kölelerin, tohumların, çiftlik hayvanlarının, kerestelerin ve muhtemel mahsulün izleri yok olmuştu, fakat ticaret hayatının, yolculukların ayarlanması ve idare edilmesi işinde bütün sorulumluğu kendi üzerlerine alan kişilerin küçük ölçekli özel teşebbüse dayandığı çok açıktı. Karadeniz, Mısır ve İtalya gibi tutarlı bir üretim fazlasına sahip bölgelerden gemilere yüklenip hiç kimseye bağımlı olmayan bölgelere getirilen en geniş ürün, sadece tahıldı. Metal cevherleri de çok önemliydi ve artık bazı durumlarda kaynakların yerleri kesin olarak belirlenebiliyordu. Örneğin ilk Atina sikkesi için gümüş, Atina'daki Laurion madenlerinden değil, Trakya'dan getirilmiştir. Ayrıca kısmen uzmanlaşma da vardı. Perizoma Grubu olarak bilinen bir geç altıncı yüzyıl Atinalı çömlekçi grubunun,

1) Asurluların, Babillilerin, Yunanlıların, Romalıların ve diğer antik uygarlıkların kullandıkları, büyük ölçüde zamana, insanlara ve bölgelere göre değişen ağırlık birimi. Örneğin Babillilerde kraliyet talanton'unun ortalama değeri 29,89 kilogramken, Yunanlılarda Eski Atina Talanton'u 40,3 kilogram, Yeni Atina Talanton'u ise 36,4 kilogramdı. (ç.n.)

özellikle Etrüsk zevkine göre tasarım yapmıştır. İtalyanların çıplaklık konusundaki duyarlılığına hürmeten atletlere peştamal giydirilmiş, Atina *symposia*'sının geleneksel resimlerini Etrüsk cenaze töreni sahnelerine dönüştürülmüştür.

Kölelik

İnşaatçılık, madencilik ve imalat gibi birçok teşebbüste ve toprak işinde, işgücünün çoğunu köleler oluşturuyordu. Homeros'un savaş esirleri ve aileleri olarak açıkça belirttiği kölelik, antik dünyada büyük ölçüde yaygındı. Bununla birlikte, doğu uygarlıklarının lüks tüketim mallarına karşılık Yunanistan'dan alabileceği birkaç malın arasında insanoğlu da vardı ve böylece köle ticareti başladı. İlk zamanlarda Trakya, daha sonra da Küçük Asya'nın iç bölgeleri köle sağlayan en önemli kaynaktı. Yunanlıların köleleri kendileri için alıkoymaları giderek yaygınlaştı ve nihayet birçok kentte köleler, nüfusun yaklaşık yüzde 30'unu oluşturur oldular.

Kadın ya da erkek bir köle, Yunanlı efendisi için çalışmaya başlamadan önce sarsıcı deneyimler yaşardı. Köle aileler genellikle parçalanır ve yerli kültürden koparılırdı. Satın alınmış bir insan olarak Yunan dünyasına girişin kültürel şoku çok şiddetli olmalı. Üstüne üstlük, bir köle olarak günlük yaşamak zorunda olmanın sarsıntılarını ölçmek çok zordur. Evin içinde, kölelere koruma sağlayan bazı anlaşmalar ve ritüeller olurdu. Köle, yeni evinde törenle karşılanırdı (ve yeni hayata başlangıcın işareti olan yeni isimle). Köleyi haksız yere dövmenin, *hubris*, yani kibirlilik olduğu düşünülürdü. Bu gibi âdetler ve doğal özgecilik yaşamı dayanılır kılmak için birleştirilebilirdi, fakat kişi fazla iyimser olamazdı. Aristophanes'in komedyaları keyfi biçimde uygulanan vahşetin yaygın olduğunu akla getiriyor. Erkeklerin kadın köleleriyle cinsel ilişkiye girmeleri doğal karşılanırdı ve eğer bu bir davada kanıt olarak öne sürülecek olursa, kadının kocasına sadakatsizliğinin deliliyle karşılaştırılamayacak kadar değersiz görülürdü.

Kölelik çeşitli biçimlerde olabilirdi. Kölenin doğrudan sahipliği anlamına gelen menkul kölelik en yaygın olandı, fakat Sparta'daki gibi eski konumlarından aşağı düzeye indirilmiş [yarı-köle durumundaki] heilot'lar da vardı. Onlarla ilgili bir ifadeye Thukydides'te rastlanır. Sparta Kralı Brasidas'la birlikte sefere çıkan 700 heilot azat edilerek ödüllendirilmiş ve istedikleri yerde yaşamalarına izin verilmişti. Bu durum, onların genelde toprağa bağlı olarak yaşadıklarını ve tek bir kişinin değil, ülkenin hizmetkârları olarak görüldüklerine işaret eder. Heliot'lar menkul kölelerden farklıydı, öncelikle Yunanlıydılar, kendi toplumlarında, geleneksel olarak kendilerine ait olan topraklarda yaşar ve hiç olmazsa ürettiklerinin bir miktarını ellerinde tutabilirlerdi (geri

kalanı devlete verilirdi). Öte yandan yaşamları berbattı. Her yeni ephoros seçimi ertesi heilot'lara savaş ilan edilmesi bir ritüele dönüşmüştü ve aralarında lider olarak ortaya çıkabilecek kişiler sistematik olarak öldürülüyordu. Ergenlik çağındaki Spartalılara verilen savaş eğitiminin bir parçası da, heilot'ları kırlık alanlara götürmek ve savaşçı adaylarının rastladıkları heilot'ları öldürebilmesi için onları araziye bırakmaktı.

Sparta'da bazı istisnalar olmakla birlikte, Antik Yunan'da ayrıca bir köle ekonomisi yoktu (örneğin, Batı Hint Adaları'nda ve Güney Amerika'daki şekerkamışı ve pamuk plantasyonunda olduğu gibi). Becerikli köleler özgür kişilerle, hatta vatandaşlarla bile yan yana çalışabilirdi. Atina'daki Erekhtheion'un[2] inşaatında çalışan 86 işçinin sosyal konumları bugüne gelen kayıtlardan biliniyor. 24'ü vatandaş, 24'ü metik (özgür statüdeki yabancılar) ve 20'si de köleydi. Köleler duvarcı ve marangoz olarak çalışıyorlardı; emekleri karşılığı ödenen para özgür insanlarla aynıydı. Sokakta köle ile özgür bir kişiyi ayırt etmenin imkânsız olduğu söylenir.

Kölelerin büyük çoğunluğu evlerde hizmetçi olarak kullanılıyordu. Bu evlerde köleler becerilerinden ya da genel yararlılıklarından dolayı kimlik kazanabilirlerdi. Fakat, kendilerini büyük gruplar halinde tarlalarda, atölyelerde ya da hepsinden kötüsü madenlerde bulanlar çok daha az emniyetteydiler. Buralarda kişisel bir kimliğin korunma ihtimali pek yoktu ve kaba muamele görürlerdi. Madenlerde çalışan köleler, kentin en çok aranan zenginlik kaynağının elde edilmesinde harcanabilen araçlardan farklı görülmezlerdi. Fahişelerin çoğunluğunu da köleler oluşturuyordu.

Köle kullanımı, girift bir şekilde Yunanlıların öz kimlikleriyle çevrelenmişti. Başkalarının hizmetkârı olmanın alçaltıcı olduğu düşünülürdü ve vatandaşların köleleri işe almaları onların hem özgür bir adam hem de bir Yunanlı olarak kimliklerini pekiştirirdi. Köle işgücü, aynı zamanda vatandaşların siyasi yaşamları için de özgürleştirici bir unsurdu. Fakat pratik hayat için de bazı gerekçeler geliştirilmeliydi. *Politika*'sında bu konuyu inceleyen Aristoteles'e göre, yönetici seçkinlerin olması doğal düzenin bir parçasıydı ve uygar hayatın ihtiyaç duyduğu işgücü de köle sınıfı tarafından karşılanmalıydı (yine de bu bakış açısına karşı olan düşünceleri de kabul etmiştir). 'Aklıyla ileriyi görebilen kuşkusuz bir liderdir, o doğuştan efendidir ve işleri bedeniyle yapanın özgürlüğü yoktur ve o doğuştan köledir... İkincisi gerekli hizmetler için dayanıklıdır, ilk söylediğim ise dimdik ayakta durur ve bu gibi işler için uygun değildir; o, vatandaşlık hayatı için elverişlidir.' Gel gelelim, köle işgücü için fiziksel bir kaynak bulunmalıydı ve bu durum Aristoteles'e, köle ile efendinin toplumsal statüleri arasındaki etnik farkı tanımlamaktan başka seçenek bırakmadı:

2) Erekhtheus isimli kahramana adanmış anıtsal bir yapı. (ç.n.)

Soğuk bölgelerde yaşayan uluslar ve Avrupa'dakiler tinle dolular, fakat her nasılsa zekâ ve yeteneğe sahip değiller, sonuçta nispeten özgür yaşıyorlar ama siyasi organizasyondan ve komşularını yönetme kapasitesinden yoksunlar. Diğer taraftan Asya halkları yaradılış olarak zeki ve yetenekli, ne var ki, tine sahip olmadıkları için devamlı suretle bağımlılık ve kölelik içindeler. Fakat Yunan ırkı, coğrafi olarak tam ortada yer almasıyla, bu insani karakterlerin ikisine de sahip, hem tinle dolu hem de zeki: bu yüzden Yunanlılar özgür olmaya devam ediyor; çok iyi siyasi kurumları var ve bütün insanlığı yönetme yeteneğine sahip olmayı sürdürecekler.

Vatandaşlar ve Ötekiler

Sonuçta, Aristoteles'e göre köleler bu durumu 'hak ediyordu', çünkü onlar yabancıydılar. Paul Cartledge'nin *Yunanlılar* adlı kitabında açıkça ifade ettiği gibi, Yunan vatandaşlarının dünyası, hem özgür ve köle olarak kendisinin yarattığı barbarlar gibi yabancılar yoluyla, hem de vatandaş gruplarının kimliklerini güçlendirmek için kent içindeki kadınları ve vatandaş olmayanları kullanması yoluyla incelenebilir. Atina'da erkek vatandaşlar arasındaki uyum, çeşitli cemiyetler ve akrabalık gruplarıyla kuvvetlendiriliyordu. Atina'daki geleneksel akraba grupları, özünde aristokrat bir klana bağlı olan aşiretlerdi. Altıncı yüzyılla birlikte aşiretler, aristokrat niteliklerini korumakla birlikte, vatandaşlığı kontrol eden siyasi gruplaşmalara dönüştü. Kleisthenes, geleneksel İon festivallerinden biri olan Apaturia'yı kullanarak aşiretlerin siyasi güçlerini ellerinden aldı ve bireysel kimliklerini zayıflattı. Kleisthenes'in kutlamalarına izin verdiği Apaturia'da aşiretler bir araya gelerek evliliklerin tanıtımı, yeni doğan bebeklerin soy kütüklerine kaydı ve genç erkeklerin bir grup olarak yetişkinliğe geçişinin denetimi gibi etkinlikler yapılırdı.

Başka farklı cemiyetler de vardı. Kimi tamamen dinsel nitelikteydi, kimi belirli meşgalelerle ilgiliydi. Aristokratlar, bir klanın (örneğin Alkmaeoni) ya da bir içki kulübünün sadakatini talep edebilirlerdi. Yoldaşlık fikriyle sonuçlanan bu durum Atinalı Kleokritos'un bir konuşmasında çok güzel ifade edilir (tarihçi Ksenophon'un kaydettiği kadarıyla). Kleokritos, demokrasiyi yıkmak isteyen kentteki oligarşi yanlısı soylulara karşı bir saldırının liderliğini yapıyordu:

'Vatandaşlarım, neden bizi şehrin dışına sürüyorsunuz? Neden bizi öldürmek istiyorsunuz? Biz size asla zarar vermedik. Sizlerle en kutsal dinsel vecibeleri birlikte yerine getirdik, kurbanlar kestik ve muhteşem bayramları kutladık; danslara birlikte katıldık, okula birlikte gittik; ortak güvenliği-

mizi ve özgürlüğümüzü savunmak için karadaki ve denizdeki tehlikelere birlikte göğüs gerdik, orduda birlikte savaştık.

Atina vatandaşı, öyleyse, Meclise katılmanın çok daha ötesinde, ortaklaşa yapılan bir dizi etkinlikle kimlik kazanıyordu.

Tam tersine, Sparta'daki toplumsal yaşamın birörnek olduğu ve sıkı bir düzen içinde işlediği görülür. Fakat bunu söylerken tedbirli olmak gerekir, çünkü Sparta hem hayranları hem de kötüleyenleri tarafından, kasten Atina'nın tam zıttı olarak sunulurdu, öyleyse ve belki de bu kentin tek farkı, aşırı derecede ve gereksiz yere vurgulanmasıdır. Aynı zamanda, Spartalılar kendileriyle ilgili gerçeklerin ortaya çıkmasını güçleştirdiler. Dünyaya sundukları müphem yüzleriyle ve sakladıkları gerçek askeri güçleriyle gururlandılar. Sparta'daki yaşamla ilgili değerlendirmesinde Anton Powell, Sparta ile, 'yabancıların hareketlerinin kısıtlandığı, onlarla iletişimin gözetim altında tutulduğu ve sistemin koyu taraftarlarının kontrol edilemeyen bilgilerinden elde edilenlerle, bu iletişimde aşırıya kaçanların rapor edildiği', Mao Zedong'un Çin'i arasında bir karşılaştırma önerir.

Sparta'nın, toplumun uyumunu tehdit eden herhangi bir faaliyetin ya da ilişkinin işlemez hale getirilmesine yoğunlaşan ve bireye karşı devletin ülküleştirildiği bir kent olduğu inkâr edilemez. Sosyalleşme süreci, 7 yaşındaki bir erkek çocuğun ailesinden alınıp götürülmesiyle başlardı. Platon, Sparta'daki eğitimin ikna etmek yerine şiddete dayandığını söyler; bu eğitimde önemli olan, özgüveni ve sabrı ölçen bitmek bilmez sınavların ardından kazanılan dayanıklılıktır. 20 yaşındaki erkekler bölüklere[3], yani *syssita*'ya katılırlardı. *Syssita*, gerçekte devletin onayladığı tek kurumdu ve totaliter sosyal bir dünya sağlıyordu. Bölükler geceleyin birlikte yemek yerdi. Gençle yaşlı, zenginle fakir arasında hiç ayrım yapılmazdı. Sağlam deliller olmasa da, homoseksüel ilişkinin model alındığı görülüyor. Kuşkusuz, daha farklı bir cinsel ilişki kurma olanağı yoktu. Erkekler evlenebilirdi, fakat 30 yaşına kadar karılarına yaptıkları ziyaretler geceleri olmalı ve gizli tutulmalıydı. (Evlilikle ilgili ilginç bir gelenek vardı. Evlilik gecesi, gelin bir erkeğin pelerinini ve sandaletlerini giyip, damadın ilgisini çekene kadar bir odada yatıp beklerdi. Erkek gibi giyinmiş bir kadının kızlığını bozmanın, bölük üyesi birinin homoseksüel dünyasından heteroseksüel dünyasına resmi geçişine işaret ettiği ileri sürülebilir.)

Devlet, askeri bir makine olarak bekasının gereklerine ilişkin kendi değer yargılarını zihinlere yerleştirme gayreti içindeydi. En büyük şeref devlet hizme-

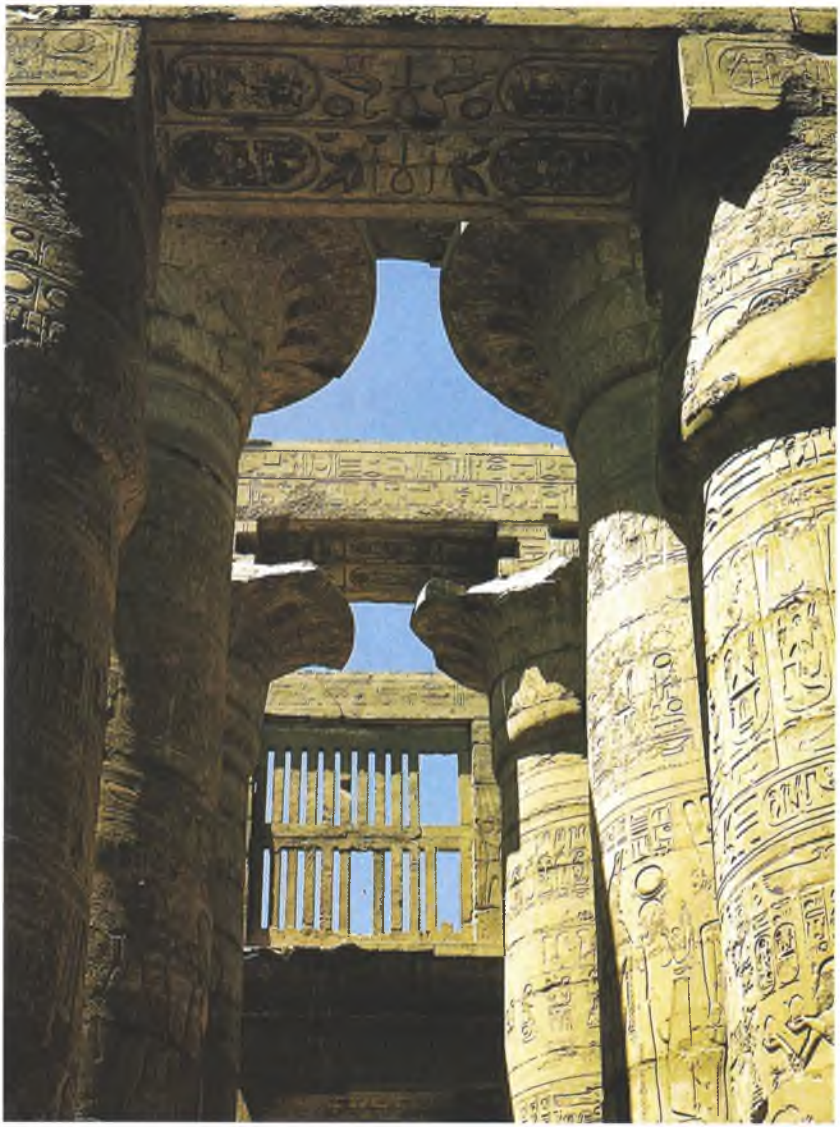
3) Metin boyunca 'bölük' olarak karşılanan sözcüğün aslı "mess". Sparta ve Girit'te uygulanan, günün esas öğününün bir yemekhanede hep birlikte ve aynı tabaktan yendiği bir gelenekten geliyor. Ayrıca, dört kişiden ya da şeyden oluşan grup; askeriyede yemekhane. (ç.n.)

tinde ölmekti. Bir yenilgiden sonra bile, ölen kişilerin aileleri çok sevinçli görünürlerdi. Diğer taraftan, hayatta kalanlar kaçardı. Thermopylai'de kurtulan iki kişi vardı. Sparta'nın kapalı toplumuna geri döndükleri zaman ikisi de hakarete uğramış, hatta biri intihar etmiştir. Eyleme geçmek konuşmaktan daha değerliydi. Atinalı siyaset adamı Perikles, Atinalıların Spartalılardan üstün olduklarından bahsederken bu durumu iyi kullanırdı, çünkü onlar Spartalıların yaptığı gibi sözcüklerin eyleme 'zarar vereceğini' düşünmüyorlardı. Spartalılar söylemlerinin kısalığıyla ünlüydüler ('laconic' [vecize] kelimesi, Sparta'nın Latince adı olan Lakedaimon'dan türetilmiştir). Anılması gereken bir başka ilginç nokta da, okuryazarlığı ihmal etmiş olmalarıdır. Sparta'da sadece bir tane klasik yazıt ortaya çıkarılmıştır ve bu durum, yazının sanki uluslararası antlaşmalar için önlem olarak saklandığı izlenimini veriyor.

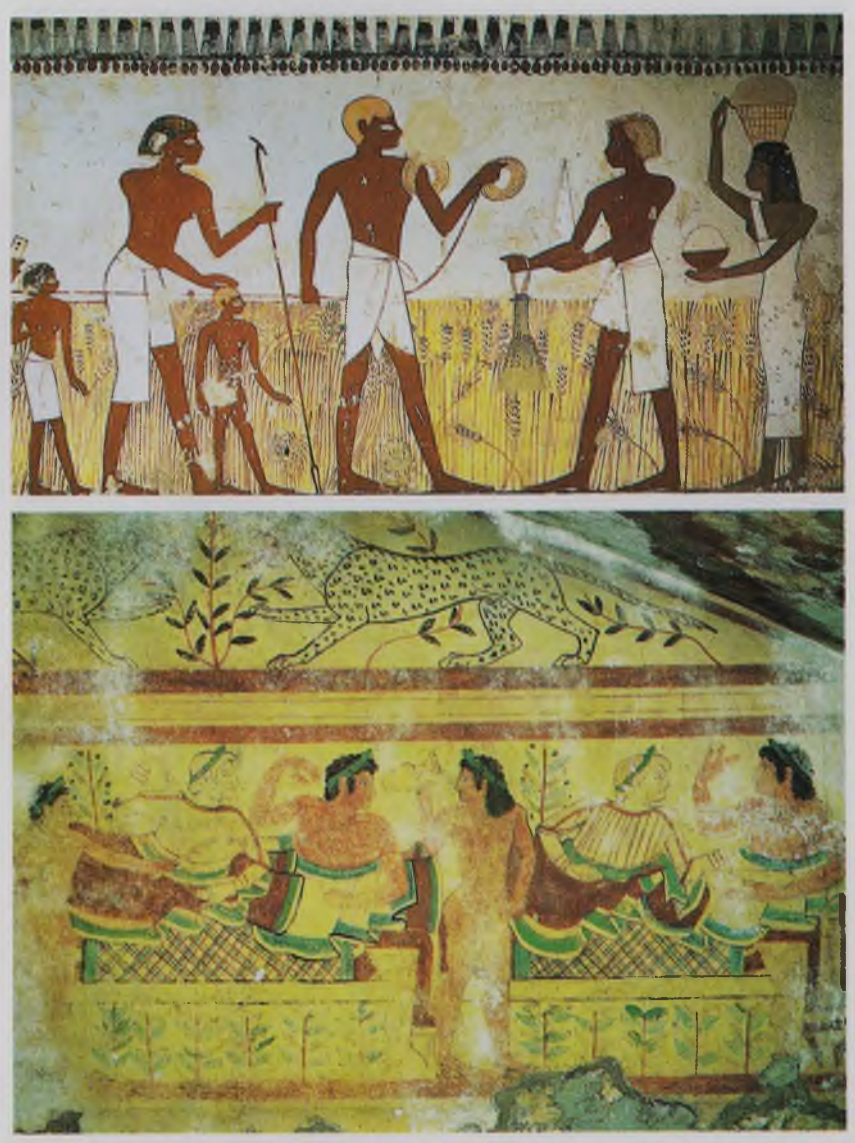
Propagandanın, Sparta Devleti'nin kamusal imajını korumada temel bir işlevi vardı. Konuşmaya çok az saygı duyulmakla beraber, özellikle askeri birliklerin teşhirinde, görsel ifade biçimleri kullanılmıştır. Saçlar dikkat çekecek kadar uzatılırdı ve birörnek kırmızı pelerinler giyilirdi. (Tarihçi Ksenophon Sparta ordusunun tamamen bronz ve kırmızıdan oluşmuş gibi göründüğüne işaret etmiştir.) Sayıları hep iyi saklanan bir sırdı. Diğer devletler bu mağrur imajı azaltmanın ne kadar önemli olduğunu kavradılar. Spartalılar nihayet Leuktra'da (İÖ 371) yenildikleri zaman, Thebaililer kimsenin yenilmez olmadığını herkesin görmesi için Spartalı askerlerin cesetlerini teşhir etmişlerdir.

Sparta'da vatandaşlık, toprak sahipliği ve bölük üyelerinin desteği üzerinden tanımlanırdı. Atina'da toprak sahibi olmak zorunlu değildi fakat beşinci yüzyılın ortalarında, vatandaşlık sadece anne-babası vatandaş olanlara verilmeye başlandı. Bu yüzden vatandaşlık özenle korunan bir ayrıcalıktı. Beraberinde bazı sorumluluklar getirmesine rağmen, ekonomik ve sosyal avantajları da vardı. Atina'da sadece vatandaşlar yönetimde görev alabilir, arazi sahibi olabilir ve pek çok cemiyete katılabilirdi. Bununla birlikte, yabancılar, yani metik'ler sosyal hayattan dışlanmazlardı. Atina'da serbestçe entelektüel elitin arasına (Platon'un *Cumhuriyet*'i, Syrakusaili Kephalos'un evinde geçer) ve dinsel törenlere katılabilirlerdi. Mahkemede savunma yapmak gibi bazı yasal ayrıcalıkları; toprak sahibi olamamalarına rağmen, muhtemelen imalat ve ticarette sahip oldukları üstünlükleri vardı.

Yunan dünyasının ortak dili, kültürü, değerleri ve bunların dolanımındaki göreli kolaylık, yetenekli insanlara becerilerini diğer Yunan toplumları içinde kullanabilecekleri her türlü olanağı sağlamıştır. Lirik şair Pindaros Thebai yakınlarında doğmuştu, fakat ünü müzik çalışmak için gittiği Atina'da yayılmıştır. Seyahatleri onu Sicilya'ya kadar götürdü (bazı ünlü odları Sicilyalı tiranlar şerefine yazılmıştır) ve 436 yılında Peloponnesos'da 80 yaşında öldü. Filozof Aristoteles 384'te Kuzey Yunanistan'da doğdu. 17 yaşında güneye

Mısır'ın en güçlü Yeni Krallık kültünün merkezi Teb bölgesinde bulunan Karnak'taki Amon Tapınağına, firavunlarının zaferlerinden elde edilen ganimetler bağışlanırdı. Tapınak ritüelleri, tapınağın koridorlarının büyük sütunları üzerine yazılırdı.

Hem Mısırlılar hem de Etrüskler, ölümden sonraki yaşama besledikleri umutları ülküselleştirdiler: on beşinci yüzyılın Mısır duvar resminde, toprakta düzenli bir yaşam; Tarquinia'dan beşinci yüzyıl Etrüsk mezar resminde, bir ziyafet keyfi.

Etrafı duvarla çevrili tören yeriyle birlikte Coser'in Sakkara'da bulunan ve İÖ 2650'den kalma basamaklı piramidi (*üstte*), Mısır mimarisinde bir devrime işaret eder. Bu, günümüze kalan o büyüklükteki en eski taş binadır ve anıtsal görüntüsü Dördüncü Sülalenin piramit ustalarına esin kaynağı olmuştur.

Gize'deki Büyük Piramitlerin inşası (*solda*) muhteşem olsa da, krallığın gücünü tüketen ve Mısır'ın, yönetenle yönetilen arasındaki uyumlu denge idealini altüst eden bir başarıydı bu.

Narmer'in Kuzey Mısır'a karşı elde ettiği zaferi kutlayan ünlü Narmer paleti (*solda*, İÖ y. 3100), Narmer'i bir düşmanı sopalarken resmeder. Koruyucu şahin tanrı Horus, Delta'yı simgeleyen papirüs saplarının üzerine tünerken, Narmer'in ardında, nispeten önemsiz konumdaki ayak yıkayıcısı duruyor. Narmer düşmanını yenmiştir. Kraliyet sanatının yerleşmiş geleneklerine göre, Kralıçe Hatşepsut (*altta solda*) bir erkek olarak resmedilmeyi kabul etmek zorundaydı; buradaki tasvir, onu jübile festivalinde tören turunu koşarken gösteriyor. Büyük Iskender (*altta sağda*), Mısır sanat gelenekleri içinde benimsendi; buradaki betimlemede Amon, Luksor'da kendisine hoş geldin diyor.

Firavunların daha insani yönleri, Mikerinos ve kraliçesinin zarif taş heykelinde görülebilir (*yukarıda solda*, Eski Krallık, İÖ y. 2350). Bu heykel, Orta Krallıktaki benzer tasvirler için manevi bir hava yaratır. (*Yukarıda sağda*) yer alan Ahenaton heykeli, geleneklerin, özellikle de firavunların şişkin göbekli gösterilmesi geleneğinin kırılması sayesinde yapıldı, aksi halde kraliyet tasvirleri arasında bilinmez olurdu.

Yunanlıların, Mısır'ın anıtsal taş yapılarından ne ölçüde etkilenmiş oldukları, zor bir sorudur. Yunanlılar kesinlikle, paralı askerler ve yedinci yüzyılda tacirler olarak Mısırla temas kurmadan önce de taş işçiliği yapıyordu, fakat Firavun Psamtik'in imar programı (İÖ 664-610), daha büyük bir esin kaynağı görevi üstlenmiş olabilir. Dor düzeninin, örneğin, Deyrü'l-Bahri'deki Anubis mabedinde bulunan Hatşepsut Tapınağı'nın (*solda*, İÖ y. 1480) ön cephe sütunlarından etkilenmiş olması mümkündür. (*Altta*) görülen Korinthos örneğiyle (İÖ y. 540) karşılaştırılabilir.

Luksor ve Karnak'ta inşa edilen tapınaklar, kenarlarına koç, ya da burada görüldüğü gibi (üstte), daha sonraki döneme ait olan ve bir tür alay düzeninde sıralanmış insan başlı sfenkslerin dizili olduğu caddelerle birbirlerine bağlanıyordu. Bunların, ilk Yunan tüccarlar arasında dikkat çeken ve yedinci yüzyılda, Delos'taki kült merkezlerinin kutsal avlusunu benzer bir aslan sırasıyla düzenleyen (*altta*) Ionialı Yunanlılara ilham verdiği kanıtlanmıştır.

Sol ayağı önde dimdik duran tipik bir Mısırlı (*üstte solda*). Bu figür, İÖ y. 600'de Yunanistan'da ortaya çıkacak (*yan sayfada solda*) erkek 'kahraman' *kouros*'u, çıplak olarak yansıtır. Auxerre Leydisi'nde de (*üstte sağda*, muhtemelen Giritli, İÖ y. 630), duruşu ve saçı dolayısıyla doğu etkileri

görülür. Beşinci yüzyıla gelindiğinde Yunanlılar bu gelenekleri, Kritioslu çocukta gözlemlenen doğallıkla kırmışlardı (*üstte sağda*). 'Bundan böyle,' diye yazar John Boardman, 'her şey mümkündür.'

Anneleri çocuklarıyla betimleyen örnekler, antik sanatın yinelenen temalarıdır. Mısır sanatında, oğlu Horus'la birlikte oturan İsis'in (*solda*) ve daha sonraya ait Bakire Meryem ve çocuk İsa tasvirlerine, model oluşturdukları ileri sürülür. Örnekte görülen (*yan sayfada altta*), dokuzuncu yüzyıldan bir Kıpti Hıristiyanıdır. Atina'dan bir Yunan mezar taşı (*üstte*, İÖ y. 410), torununun yasını tutan bir büyükanneyi, benzer bir pozda betimliyor.

Bir mezar taşıyla (*yan sayfada üstte*) pazarcı bir kadın figürünün (*sağda*) karşılaştırılması, Klasik ve Helenistik sanat arasındaki karşıtlığı çok iyi yansıtır. Mezar taşının sade bir asaleti var (bu vakar, İS geç on sekizinci/erken on dokuzuncu yüzyılda, yeni klasik dönemin cenaze töreni anıtlarında yeniden ortaya çıkar). Pazara giden yaşlı kadın (kafasındaki çelenk bir festivale gittiğini de düşündürür), eski çağın üzünçlü ve gerçekçi bir değerlendirmesidir ve Helenistik dönem heykeltıraşlarının, gündelik hayatı gördükleri gibi betimlenmek konusunda hiçbir engellemeye tâbi olmadıklarını gösterir. Güvenini yitirmişe benzeyen, fakat klasik dönemin entelektüel merakını yaşatan bir çağda, gerçekçilik sonunda idealizme üstün gelir.

Bu stilize vazonun geometrik üslubunun yerini (*üstte*, Atina, İÖ y. 750), proto-Korinthos vazosundaki, doğudan gelme, çok süslü ve daha az resmi bir üslup alır (*küçük resim*, İÖ 650). Korinthos'tan Chigi Vazosu (*altta*, İÖ y. 650), topluca yürüyen hoplit tasvirleriyle ünlüdür.

Altıncı yüzyıl itibarıyla Atinalılar bu pazara egemendiler. İÖ 570-560 tarihli François Vazosu (*üstte*), mitosları düzenli bir öykü biçimde resmeder. Daha sonraki 'kırmızı figür' çömlekleri, bir atletin koşudan önce kendisini arındırması (*altta solda*, İÖ y. 490), ya da Europa ve Boğa mitosu (*altta sağda*, Güney İtalya, geç dördüncü yüzyıl) gibi, gündelik hayatın daha fazla öne çıkan temalarını kullanır.

Gize'deki İÖ y. 2550 tarihli Büyük Sfenks (*üstte solda*) Hafre'yi, kendi piramidini koruyan insan başlı aslan şeklinde betimler (geleneksel olarak aslan, yeraltı dünyasının girişinin muhafızı olarak görülürdü). Sfenks Mısır'dan antik Yakındoğu'ya, oradan da, dişi formunda, İÖ yedinci yüzyılda Yunanistan'a yayıldı. (*Üstte sağda*), Naksos Adasından Delphoi'ye sunulan İÖ altıncı yüzyıla ait bir Yunan örneği görülüyor. Sfenks'in, Pompei'deki İsis Tapınağında (? İÖ birinci yüzyıl) bulunan bu mangalda (*solda*) olduğu gibi, Roma dünyasında da önemli bir yeri vardı.

Palestrina'da (Italya), Nil'deki taşkını betimleyen ve muhtemelen İÖ ikinci yüzyılda Ptolemaioslardan bir hükümdar tarafından giderleri karşılanan büyük bir mozaik (*yan sayfada üstte*, detay). Dikilitaşlar, Augustus'un Mısır'dan Roma'ya getirdiği ganimetlerin arasındaydı. Bir tanesi, geleneksel olarak Aziz Petrus'un şehit edildiği yer olduğu düşünülen Neron Meydanı'ndadır. 1586'da şimdiki konumuna, Vatikan Tepesi'ndeki Büyük San Pietro Bazilikası'nın önüne nakledildi (*yan sayfada altta*).

Heykel, kahramanlığı ululamanın bir yolu olarak ortaya çıktı. Augustus'un Prima Porta heykeli (*yukarıda büyük resim*) propaganda imgeleriyle doluyken, Atina tiranı Hippias'ın İÖ 514 yılındaki katilleri Harmodios ve Aristogeiton, meydan okuyan bir tavır sergiliyorlar (*yanda küçük resim*).

Akhilleus ve Heracles ayarında bir kahraman olan İskender (*yukarıda*). Pompei tarzı saç biçimiyle (*sağda*).

Paestum'daki, kireç taşından yapılma Poseidon Tapınağı (*üstte*, beşinci yüzyıl ortaları), İtalya'nın zengin Yunan kentleri tarafından takdir edilen bir etkiyi ve otoriteyi yansıtıyor. Çok kısa bir süre sonra Atina'da mermerden yapılan Parthenon (*altta*), her şeyiyle daha inceliklidir. Ünlü frizi, iç sıradaki sütunlar boyunca uzanır.

Dünyanın merkezi Delphoi, bütün Akdeniz dünyasından, Apollon'un yol göstericiliğini onun kehanet merkezi aracılığıyla aramaya gelen gezginler tarafından ziyaret edilirdi. Burada görülen dördüncü yüzyıl *Tholos*'u, kutsal bölgeye adanmış en güzel tapınaklardan biridir.

Altıncı yüzyıl, Atina siyah figür vazolarının altın çağıydı. Bu örnek, Eksekias usta tarafından yüzyılın üçüncü çeyreğinde yapılmıştır. Korsanlarca tutsak alınan tanrı Dionysos, gemi direği mucizevi biçimde bir asma olarak filizlenirken, gemi tayfasını yunus balıklarına çevirir. Şarap Tanrısı Dionysos, *symposia*'da kullanılan çanak çömlek için çok sevilen bir konuydu.

geldi ve 20 yılını Atina'da Platon'un öğrencisi olarak geçirdi. Daha sonra 12 yıl boyunca seyahat etti; Küçük Asya sahilindeki Assos ve Miletos kentlerinde akademiler kurdu. Bir on iki yıl daha geçireceği Atina'ya dönmeden önce Makedonya'da, daha sonra Büyük İskender olacak genç Makedon prensin özel öğretmeni olarak üç yıl kaldı. Sonunda Euboia adasına çekildi ve 322'de orada öldü. Kendi ülkesi dışında yaşayan hiç kimse için vatandaşlıktan yoksunluk başarılı bir kariyere sahip olmayı engellememiştir.

Yunan Dünyasında Kadınlar

Atinalı erkeklerce yazılan birçok kaynak, Atinalı kadınların tamamının evlerinde inzivaya çekildiklerini ileri sürer, fakat bunun gerçekleri tam olarak yansıttığı söylenemez. Komedyalarda, kadınlar evin dışında (ve böylece erotik maceralar için hazır) tasvir edilir, fakat örneğin, su getirmek için dışarıya çıkmak zorunda olan kadınlarla, üst sınıftan olup da aynı işler için kölelerini kullanan, fakat yine de, özellikle evin dışındaki kadınlarla farklı ilişkilerden hoşlanan kadınlar arasında bir ayrım yapmak gerekir. (Bir kadının ten rengi farklılığının göstergesiydi. Çiftliklerde işleri paylaşan kadınlar, çalışmak için evden çıkmak ve kendileri için su getirmek zorunda kalan kadınların alt sınıftan oldukları, güneş yanığı tenlerinden anlaşılırdı.)

Yaşamlarının gerçekleri ne olursa olsun, kadınlar yaşadıkları hayatla ilgili çok az kayıt bırakmışlardır. Trajik dramada bile olsa, konuştuklan zaman erkeklerin sesiyle konuşurlardı. Kadınlann Atina kentinin tipik ve muhtemelen pis kokulu ve sıkıntı veren evlerinde hep birlikte oturduklarında neler hissettiklerini bilemiyoruz. Vatandaş olmaktan ya da vatandaş olacak birinin annesi olmaktan memnun olabilirler. Diğer taraftan *hetairai*, yani zenginlerle *symposia*'da düşüp kalkan bir fahişe olmanın ve bazen de genç aristokratlarla kalıcı ilişkiler kurmanın özgürlüğü onlara mutluluk vermiş olabilir. (Ne var ki, kısa vadede her şey mükemmel olsa da, *hetaira*'nın hayatı görünüşüne ve çekiciliğine bağlıdır. Hamilelikle (ki çocuk hiçbir zaman vatandaş olarak kabul edilmemiştir) ve hastalıkla incinebilir, üstelik âşığı evlendiği zaman kapı dışarı edilir.)

Bir kadının hayatındaki en önemli geçiş anı evliliktir. Bu deneyim, çok genç yaşta, ergenlikten hemen sonra alınıp kendinden muhtemelen 10 ila 15 yaş büyük bir erkekle, yabancı bir evde yaşamaya başlamasından ibaretti. Sophokles'in oyunlarından bir parça bu deneyimi şöyle anlatır:

> 'Bana soracak olursanız, çocuk saflıkları her zaman güven ve mutluluk içinde korunduğu için, evlenmemiş kızlar babalarının evinde ölümlülerin tadabileceği en tatlı yıllarını geçirirler. Fakat ergenliğe eriştiğimizde,

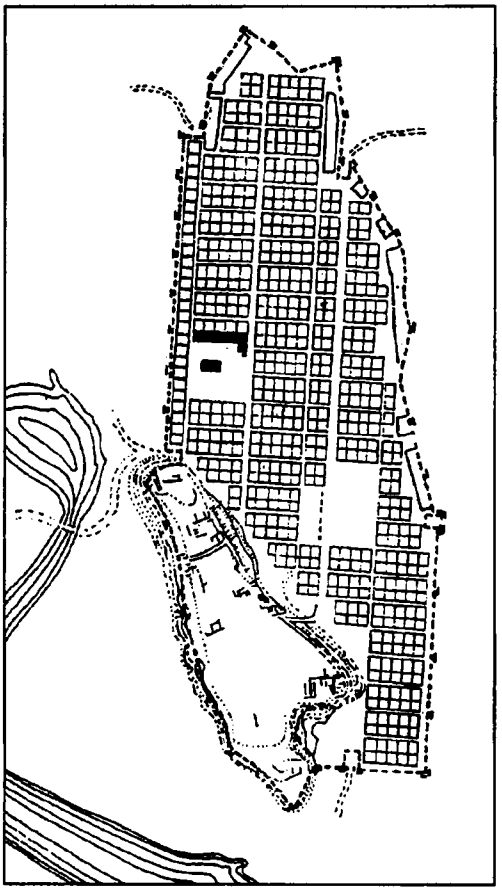
ailelerimizden ve atalara ait tannlarımızdan zorla alınıp çok uzaklara satıldığımızı anlarız. Bazılarımız ilk defa gördüğümüz erkeklerin evlerine, bazılarımız yabancı erkeklere, bazılarımız neşesiz evlere ve bazılarımız da düşmanlığa gideriz. Ve ilk geceyle kocalarımızın boyunduruğu altına girdiğimiz zaman, övgüye ve her şeyin güzel olduğunu söylemeye zorlanırız.'

Kadınlar hakkında hemen hemen söylenmiş her şey gibi bu örnek de bir erkek tarafından yazılmış olsa da, kadınların evlendikten sonra, erkeklerden farklı olarak bir çeşit sürgün hayatı yaşadıklarına işaret ediyor.

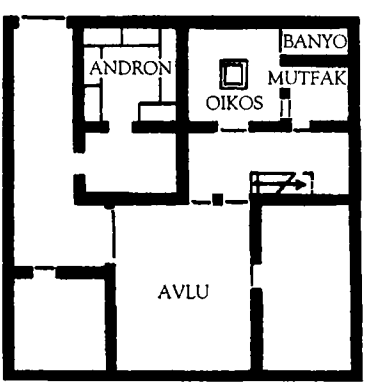
Solon erkeklere, kuvvetlerinin zirvesini geçtikleri ve haklı olarak daha çok ailelerinin geleceklerini düşünmeleri gereken bir zamanda, 28 ila 35 yaşları arasında evlenmelerini tavsiye etmişti. Kızlar 10-15 yaş daha genç olabilirlerdi. Bu ayrım belki de bilerek, evlenme yaşı gelmiş, deneyimli ve sosyal yaşama alışmış erkeklerin, bir kaynağa göre, 'mümkün olduğunca az şey görmüş, mümkün olduğunca az şey duymuş ve mümkün olduğunca az şey öğrenmiş kadınları sıkı bir biçimde denetlemelerini' sağlamak için düşünülmüştü. Hamileliğin genç kadınlarda daha güvenli olduğuna dair bazı tıbbi teoriler de vardı (tam tersine erkek spermi yaşlandıkça daha etkili olurdu) ve cinsel ilişki ergenlik çağındaki kızların duygusal karmaşaları için en iyi çözümdü.

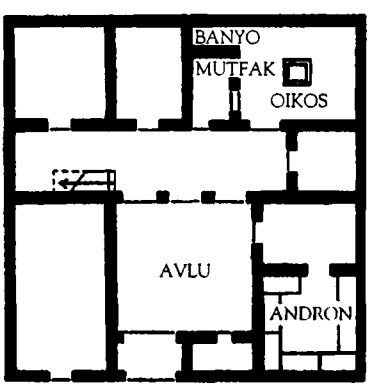
Geleneksel birçok toplumda olduğu gibi, aşk, eş seçiminde çok az rol oynardı. Evlenecek çiftler genellikle, birbirini tanıyan ve nispeten küçük bir topluluk içindeki ailelerden seçilirdi. Gelinin ailesi çeyiz hazırlamak zorundaydı; bu çeyizin tamamen damadın kontrolüne geçmesiyle, anlaşma resmileştirilmiş olurdu. Malın ailede kalmasını sağlamak diğer bir önemli konuydu. Genelde mal sadece erkekler yoluyla geçerdi, fakat erkek kardeşi olmayan bir kadına, malıyla (*kleros*) birlikte gelin gittiği için *epikleros* denen farklı bir konum atfedilirdi. Eğer kız en yakın erkek akrabalarının biriyle evlenebilirse, böylece aile de kıza miras kalan malı kaybetmemiş olurdu. (Amca her zaman öncelikliydi). Kadın evli olsa bile, çocuksuz olduğu sürece mirasın ailede kalmasını sağlamak üzere yeni bir evlilik yapabilirdi.

Yunan hayatının kaçınılmaz değişimiyle birlikte, evlilik de bazı törensel unsurlar kazandı. Gelin resmi bir şekilde damat ve en yakın arkadaşı tarafından at arabasıyla alınıp damadın evine götürülmeden önce yıkanırdı. Gelin, damadın annesi tarafından karşılanır, yeni evine gelişiyle ilgili bazı formaliteler yerine getirilir ve ardından çift gerdek için odasına çekilirdi. Erkek çocuk doğurmak kadının yeni evindeki değerini artırırdı. Atina'daki bir davada bir kıza talip olan erkeğin 'Çocuğumuz olduğunda ona güvenmeye başladım ve aramızda yakın bir bağ kurulduğuna inanarak her şeyimin yönetimini ona verdim,' dediği kaydedilmişti. Çocuksuz evlilikler dağılabilirdi; kocalarının davranışlarını utanç verici bulan, kadınlar da boşanma hakkına sahiplerdi.

Kuzey Yunanistan'daki Olynthos şehri Makedonyalı Philippos tarafından İÖ 348'de yerle bir edildi. Kentin kalıntıları, evleriyle birlikte tipik bir Yunan şehrinden kalan en iyi kanıtlara sahiptir. Bu evler küçüktür (bazıları 17 metrekare) ve bir iç avluyu, merkez bölümü (*oikos*) ve erkekler odasını (*andron*) içerir. Yatak odaları üst kattadır.

Yunanlılar hem aile birimini (ya da köleleri ve yakın akrabaları kapsayan aile birliğini), hem de bu topluluğun içinde yaşadığı evi tanımlamak için *oikos* kelimesini kullanmışlardır. *Oikos*, belki de en uygun olarak 'yuva[4]' sözcüğüyle karşılanabilir. Yunan ailelerinin eve ilişkin düzenleme biçimleri iyi belgelenmemiştir. Buna rağmen Kuzey Yunanistan'daki Olynthos'ta, 348 yılında Makedonya Kralı II. Philippos tarafından yıkılan evlerin temel yapıları ortaya çıkarılmıştır. Tipik olarak bütün evler dış dünyaya kapalıydı ve nispeten çok az pencereleri vardı. Erkeklere özel oda olan *andron*, giriş kapısının hemen yanında bulunurdu, böylece ziyaretçiler, kadınlara ayrılmış mahrem mekânlara girmeden ağırlanabilirlerdi. Daha geniş evlerde, sıcak günlerde kadınların dikiş dikip dokuma yapabilecekleri iç avlular vardı, ayrıca bu avluların bir bölümünde, yağ, şarap ve tahıl depolanırdı. Zengin evlerdeki konuk odalarının döşemeleri mozaiklerle kaplanmış olabilirdi, fakat genelde aşırıya kaçıldığına dair izlere pek rastlanmaz. Demokratik Atina'da, gösteriş yapmak hem sosyal hem de siyasi açıdan kabul görmezdi. Helenistik dönemden önce, daha konforlu ve zengin olan kentsoylu evleri yaygınlaşmamıştı.

Her Atinalı kadın evlenene kadar, ya *kyrios* denen bir erkek akrabasının ya da kocasının koruması altındaydı. Zorunlu olarak sahip olduğu giysileri ve takıları dışında, 'kadının' malı erkek korumanın gözetimindeydi ve kadın kendi yararına sadece en mütevazı işleri üstlenebilirdi. Bununla birlikte, Atinalıların sırf zayıf cins oldukları için kadınların korunması gerektiğine inandıkları söylenemez. Aslına bakılırsa tam tersi daha doğru görünüyor. Kadınların güçlü ve korkutucu duygulara sahip oldukları ve erkeklerin duygusal açıdan yıkıma uğramak korkusuyla kadınların bu güdülerini bastırmaları gerektiği ve bunun haklılığı iddia edilmiştir. Adli bir örnek konuyu daha iyi açıklar. Bir kadına vahşice tecavüz etmiş bir adama, bir kadını baştan çıkaran erkekten çok daha az ceza verilmiştir. Bunun nedeni, tecavüzden farklı olarak baştan çıkarmanın, kendi arzularının peşinden gidebilecek bir birey yaratmasından duyulan endişedir. (Gel gelelim, baştan çıkarmanın ya da tecavüzün aynı zamanda kadının kocasının ya da ailesinin gururuna (*hubris*) karşı işlediği bir suç olduğu gerçeği, durumu daha da karmaşıklaştırır.) Kadınların cinsel isteklerinin güçlü olduğu kabul edilmiştir (erkekler tarafından). Aristophanes *Lysistrata* adlı oyununda, kadın karakterlerden birinin cinsel grev önerisi karşısında diğer kadınların şaşkınlıklarını betimler. Başka kaynaklarda, erkeklerin, kadının evden dışarı çıkmasına izin verilirse, sonunda onun cinsel maceralara yöneleceğine inandıklarını ileri sürülür. Ayrıca, yabancı bir erkekten gebe

4) Yazarın önerdiği İngilizce sözcük, "ev halkı, aile, eve ait" anlamlarına gelen 'household' kelimesi. Türkçe'de 'evlenmek', aynı zamanda bir 'ev sahibi olmak', ya da 'yuva kurmak' anlamlarını taşımasıyla hoş bir nüans. (ç.n.)

kalacak kadının aile mirasını tehlikeye atacağı korkusu da vardı. Kadın, mirasın meşru yoldan gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlayan tek araçtı.

Kadınların kendi hakkıyla katılılabildiği, genellikle dinsel festivaller olan olaylar vardı. Yunan festivalleri içinde en yaygın kutlanan Thesmophoria'ya sadece kadınlar katılırdı. Üç gün süren Atina'daki ayinlerde, kadınlar erkeklerin göremeyecekleri bir mabede çekilirlerdi. Domuz yavruları kurban edilirdi. Bunun yanında [çam kozalağı ya da hamurdan yapılmış] fallusların toprağa atıldığı ve daha önceki yıllara ait kurbanlardan arta kalanların topraktan toplandığı ritüeller de vardı. Bayramdan belli bir süre önceden başlayarak katılımcılardan cinsel ilişkiden uzak durmaları istense de, bu ritüeller bereket kültünün bazı unsurlarını akla getiriyor. Ritüellere erkek müstehcenliğinin kötü ve zararlı yönlerinin açığa vurulduğu hikâyeler ile törenlerin huzurunu kaçırmaya yeltenen erkeklerin hadım edilmesiyle ilgili efsaneler eşlik ederdi. 'Bayramın özünde,' diye yazıyor Walter Burkert, 'ailelerin çözülmesinden, cinslerin farklılıklarından ve kadın toplumunun yapısından kalıntılar vardır; yılda bir kez de olsa, kadınlar bu törenler aracılığıyla bağımsızlıklarını, sorumluluklarını, toplum ve devletin verimliliği için ne denli önemli olduklarını kanıtlamak istemişlerdir.' Thesmophoria Bayramının, yılın kalan bölümünde kadınların maruz kaldığı baskıyı meşrulaştıran sosyal bir işleve sahip olduğu savunulabilir.

Yunan erkeklerinin kadınlarla ilgili fantezileri ve korkuları dramalarda da açığa çıkar. Bu oyunlarda Yunanlıların kadınları güçlü duygulara sahip gördüklerinin en açık kanıtı, oyun yazarlarının insan davranışının sınırlarını keşfetmek için duyguları yönlendirmeleridir. Yunan tragedyası güçlü kadınlarla doludur. Belki de kültürel nedenlerden dolayı erkek karakterlere atfetmenin zor olduğu şehvet, meydan okuma ve intikam duyguları, Medeia, Phaidra, Antigone ve Elektra'da en yoğun biçimiyle görülebilir. Bununla birlikte, Euripides'in Medeia'ya yaptırdığı ünlü konuşmada olduğu gibi, oyun yazarları bazen kadınların durumlarını anlayabilecek empatiye sahip de olabiliyorlardı:

> Bütün yaşayan ve bir yargıda bulunabilecekler içinde
> biz kadınlar en zavallı yaratıklarız.
> Aşırı bir görgüsüzlükle isteniyor bizden, en başta
> bir koca satın almamız ve bedenlerimiz için bir efendi;
> hiç almamak çünkü, çok daha kötü.
> Ve şimdi soru ciddi, iyisini mi yoksa kötüsünü mü
> aldığımız; çünkü kolay bir kaçış yok kadın için,
> ne de hayır diyebilir evliliğe.
> Yeni davranış biçimleri ve tavırlarıyla varır,
> ve eğer evinde, yatağını paylaşacağı adamla nasıl

baş edeceği öğretilmemişse, kehanet gücüne ihtiyaç duyacaktır.
Ve eğer bizler bu işi dikkatlice ve özenle halledersek,
kocamız bizimle yaşar ve kendi esaretine neşeyle katlanırsa,
o vakit gıpta edilecek bir hayatımız olur. Aksi halde ölmeyi yeğlerim.
Bir erkek, evindeki beraberlikten yorulduğunda,
çeker gider ve can sıkıntısı biter
ya arkadaşa ya da yaşıtı bir eşe döner.
Ama bizler, tek bir adama bakmaya mecburuz.
Bizim hakkımızda söyledikleri, onlar cephede savaşırlarken
bizim güven içinde evimizde oturduğumuz.
Ne kadar yanılıyorlar. Bir çocuk doğurmaktansa
üç kez savaşın önünde dikilmeyi yeğlerdim.

(Son iki dizenin doğruluk payı yüksek olabilir. Yunanlı iskeletler üzerinde yapılan bir çalışma, ortalama ömrün yetişkin kadınlarda 36, erkeklerde ise 45 yıl olduğunu ileri sürüyor (ne var ki, daha kapsamlı bir inceleme bu rakamları yükseltebilir). Çocuk doğurmaktan dolayı erken ölüm en olası açıklama gibi görünüyor. Ölüm oranının kız bebeklerde erkek bebeklere kıyasla fazla olduğu yönünde kanıtlar da var).

Spartalı kadınlar Atinalı kadınlara göre çok daha özgür bir yaşamın tadını çıkarıyorlardı (ya da dışardan bakınca öyle görünüyordu). Kocaları askeri eğitimle meşguldü ve çoğunlukla savaştıkları için dışarıdaydılar; bu durum kadınların gündelik hayatlarında daha fazla söz sahibi olmalarını sağlamış olabilir. Yine Spartalı kadınların kendi çeyizlerine sahip olmaları, aynı zamanda toprak sahibi olmalarına da olanak tanımış olabilir. (Aristoteles ülke topraklarının beşte ikisinin kadınlara ait olduğunu iddia etmiştir.) Fakat hiç kuşku yok ki, devletin gözünde kadının asli görevi erkek çocuk doğurmaktı. Bu görevi daha iyi yapabilmeleri için onlardan güçlü olmaları ve antrenman yapmaları beklenirdi. (Çıplak idman yaptıkları için diğer Yunanlılar onları ayıplarlardı.) Üç ya da daha fazla erkek çocuğu olan kadınlara özel ayrıcalıklar verilirdi.

Aristokrat Beka

Atina'daki kamu hayatı kadınların inzivaya çekilmelerini desteklerken, aristokrat yaşam tarzının devamını da tehdit ediyordu. 8. Bölümde görüldüğü gibi, aristokratların siyasi güçleri hoplitlerin yükselişiyle azalmıştır. Artık kendilerini ne kahraman bir savaşçı olarak kanıtlayabiliyorlar ne de zenginlikleriyle fark ediliyorlardı. Bu yüzden soylarına odaklanmaları hiç de şaşırtıcı değil. İÖ 550 civarında yazan ve Megaralı bir aristokrat olan şair Theognis,

kendilerini kuşatma altında hisseden bir sınıfın görüşlerini anlatır. Onlar için soy, statüyü belirleyici bir faktördü. İyi bir soydan gelenler *agathoi* olarak tanımlanırdı, zayıf bir çeviriyle 'iyi olanlar', fakat yan anlamlarıyla birlikte, fiziksel kusursuzluğa ve savaş becerisine sahip olanlar. Geriye kalanlar *kakoi*, yani değersiz olanlardı. *Agathoi*'nin konumunu sürdürebilmesinin tek yolu zengin olmaktı. Fakat *kakoi* için zenginlik potansiyel yolsuzluk olarak görülürdü (*kakos*'a nasıl rüşvet yendiği öğretilmemişti ve bir *agathos* olabilmek için asla yolsuzluk yapamazdı). Theognis'e göre farklı soylar arasında yapılan evlilikler lanetlenirdi. *Agathoi* sınıfı saf kalmalıydı. Benzer tutumlar, 19. yüzyıl Avrupa'sının ticaret sayesinde ortaya çıkan 'yeni' zenginlerine de yabancı değildir.

Mademki eski Homerosçu savaşçı çekişmeler artık yoktu, aristokratların da kendilerini *agones* denen yarışmalarda kanıtlamaları gerekiyordu. Erken altıncı yüzyıl, oyunların Yunan dünyasında yayılmaya başladığı dönemdi. Dört yılda bir yapılan Olimpiyat Oyunları resmi olarak 200 yıl önce başlamıştı, fakat muhtemelen daha da eskiye aitti. Oyunlar ilk olarak tanrı Zeus onuruna düzenlenen bir festival olarak başlamıştı ve Büyük Zeus Tapınağı'nın etrafını çeviren duvarın içinde, yani stadyumda araba yarışları için pistler, atletizm salonu ve güreş ringi yer alırdı. Stadyumun yanında, müsabakaların tam ortasında yüz öküzün tanrı Zeus'a kurban edildiği antik bir sunak vardı. Küller hiçbir zaman süpürülüp atılmaz, çömlek çamuruyla karıştırılırdı ve sonuçta her yıl sunak çok daha heybetli olurdu.

Altıncı yüzyılla birlikte, aralarında koşu, araba yarışları, boks, güreş ve pentatlonun da olduğu dokuz müsabakadan oluşan oyunlar son halini almıştı. Çıplak yarışma geleneği çoktandır yerleşmişti. Yarışmacılar bir ay öncesinden oyunları düzenleyen Elis kentinde toplanır, ilk müsabakadan iki gün önce de, başını görevlilerin çektiği, atletlerden, atlardan ve yarış arabalarından oluşan bir alay kutsal yere doğru yola koyulurdu. Oyunlar beş gün sürer ve büyük bir kalabalık tarafından izlenirdi. Haberciler ve borazancılar için düzenlenen yarışmalar, ünlü hatiplerce çekilen söylevler, ziyafetler, kurban törenleriyle iç içe geçer; nihayet son gün büyük bir zafer alayı, galip gelenlere zeytin dallarından yapılmış çelenklerin verildiği, onların yaprak ve çiçek yağmuruna tutuldukları Zeus Tapınağı'na kadar yürürdü. (Son Olimpiyat Oyunları İS 395'te yapıldı, fakat site depremlerin Alpheios Irmağı'nın yatağını değiştirmesi ve suyun getirdiği çamurun altında kalması sonunda unutulup gitmiştir. 1766'daki keşfinden sonra Olympia sitesinin büyük bir kısmı kazılmıştır.)

Altıncı yüzyılda Olimpiyat Oyunları Delphoi'deki Pythia Oyunları (582'de) ile birleştirildi. Ardından 581'de Isthmos Oyunları ve 573 yılında Nemea'daki Argolis'te yapılan Nemea Oyunları Olimpiyat Oyunları'na katıldı. Her yıl belli başlı bir ya da iki festival yapılırdı. Fakat bu oyunlar sadece talim yapabilecek boş vakti olanlara açıktı. Bu durum aristokrasi için bir korumaydı. Ödül-

ler, Olympia'da olduğu gibi her zaman gösterişsizdi – Isthmos Oyunlarında çamdan, Nemea'da ise yabani kerevizden yapılma bir taç verilirdi. Bir galibiyet kişinin oyunlardaki statüsünü yükseltebilir, kendi şehri onu bir karşılama ziyafetiyle ve belki de bunun yanında anısına yaptırdığı bir heykelle onurlandırırdı. (Yunan seyyah Pausanias İS ikinci yüzyılda Olympia'yı ziyaret ettiği zaman sitede yüzlerce heykel vardı.)

Bu dünyanın şairleri arasında, Thebaili bir aristokrat olan Pindaros'un (İÖ 518-438) karışık fakat zarif şiirleri, Yunan dünyasının her tarafındaki aristokrat galipler tarafından sipariş edilmişti. Pindaros, aristokrat terbiyenin kendisini doğal olarak üstün kıldığına, aynı zamanda oyunlardaki başarısının onu tanrılara ve geçmişin kahramanlarına yakınlaştırdığına inanıyordu. Başanları altının parlaklığı ve sihriyle ışıldıyordu: 'Her türlü kibrin ve servetin ötesinde altın, gecenin içinde bir alev gibi ışıldar, eğer ödüllerin şarkısını duymak istiyorsan, altın gökyüzünde güneşten daha sıcak, daha parlak bir yıldız arama, Olympia'dan daha iyi bir yarışma olduğunu sanma' (*Olympia I*). Bu odların, kentine onur getiren biri olarak aristokratın toplum içindeki rolünü sürdürmesinde yardımcı olduğu ileri sürülmüştür.

Galibiyet nasıl ilahi bir nitelik kazandırırsa, yenilgi de bir utançtır. Bir güreşçi için yazdığı son odlarından birinde, Pindaros mağlupların utancını anlatır:

> Ve şimdi dört kez düştün altında gövdelerle,
> (Onlara zarar vermekti niyetin)
> Senin gibi hoş karşılamadılar
> Onları Pythia Oyunlarında.
> Annelerine rastladıklarında, kıpırdayan
> Sevinç dolu tatlı bir kahkaha yoktu etraflarında.
> Korkudan sinmişler, felaket ısırmış onları
> Düşmanlarının yolu dışındaki arka sokaklarda.

Oyunların heyecanından sonra aristokratlar evlerine, içki partilerinin resmi ve törensel bir havada yürütüldüğü *symposia*'nın özel dünyasına çekilirlerdi. *Symposium*'un kökeni savaşçı kabile reislerinin salon ziyafetlerine dayanırdı, fakat daha sonraları ayinler ve saygın kutlamalarla geliştirilmiştir. Erkekler yemek salonunun duvarları boyunca dizilmiş sedirlerde uzanırlardı. Her birine genellikle iki kişinin uzandığı sedirler en az 7 en çok 15 olmak üzere, her zaman tek sayıdaydı. Bir kişi olup bitenlere başkanlık eder, kraterin içindeki şarabı karıştırır ve karışımın konuklara sunulmasına nezaret ederdi.

Symposia zevkli pek çok meşgale sunardı – yeme içme, güzel muhabbetler ve seks. *Hetairai*, yani dans ve müzik yeteneği olan kızlar vardı. Acil cinsel

gereksinimler için ziyaret edilen fahişelerden çok, arkadaşlık edebilen kızlardı bunlar. Genç erkekler için bir *symposium*'a girip çıkmak, aristokrat topluma kabulün ilk aşaması olarak görülürdü. Statüleri gereği sedirlerde yatmadan oturmalarına izin verilir ve karıştırılmış şarabı servis yapmaları beklenirdi. Oyunların aristokrat yaşamın ayrılmaz bir parçası haline geldiği bu dönemde, erişkin bekâr erkeklerin oğlanların ilgisini çekmeye çalıştığı bir rekabet biçimi daha ortaya çıkmıştır. Bu durum birçok vazo resminde tüm çıplaklığıyla yansıtılmıştır.

Antropologlar, çoğunlukla oğlanların savaşçı topluluğa geçiş töreniyle ilişkili olarak, oğlancılığın birçok geleneksel toplumun bir özelliği olduğunu keşfetmişlerdir. Bazı durumlarda, toplumun direncinin bir nesilden diğerine korunabilmesinin, erişkin erkeğin menisinin oğlana geçmesine bağlı olduğu düşünülürdü. Genelde genç erkek pasif eşti. Ne var ki, Atina'daki oğlancı ilişkilerin esasını anlamak pek de kolay değil. İlişkilerin belirlenmiş kesin sınırları vardı. *Erastes*'in, yani talip olanın, *eromenos*'a, yani sevilen kişiye kur yapması, belli ritüeller çerçevesinde gerçekleşirdi. Oğlandan iffetli davranması, herhangi maddi bir mükâfat kabul etmemesi ve âşığının ilgisine kolayca teslim olmaması beklenirdi. (Bu, Platon'un *Symposium*'unda ileri sürülen bir idealdir.) Birlikteliğin cinsel öğesinin sınırlandırıldığı görülür ve belki de *eromenos*'la gerçek anlamda bir ilişki söz konusu olmayabilir. '*Law, social control, and homosexuality* (Hukuk, sosyal kontrol ve homoseksüellik)' adlı makalesinde David Cohen, Atina'daki cinselliğin kontrolünden bahseder. Cohen, tam anlamıyla toplumun erkek üyesi olmayan bir delikanlının, henüz evlenme yaşına gelmemiş yetişkin erkekler tarafından kadınların yerine kullanılabilmiş olabileceklerini ve oğlanlarla kadınlara kur yapma âdetlerinin birbirine çok benzediğini ileri sürüyor. Delikanlının mantıksız cinsel taleplerden korunma hakkı vardı ve oğlanın ailesi, oğullarının âşığı tarafından istismar edilmemesi için tedbirli davranırdı.

Yukarıda betimlenen oğlancılık ile homoseksüellik arasında bir ayrım yapılmalı. Bir Yunan erkeği için homoseksüel ilişkide itaatkâr bir rol benimsemek ya da bu rolü para karşılığında üstlenmek çok onur kırıcı bir davranış olarak kabul edilirdi, ki bu, en azından Atina'da vatandaşlık haklarının yitirilmesine yol açardı. Eurymedon Savaşı'nda (İÖ 460'ın başları) Yunanlıların Perslere karşı kazandığı zaferi anlatan bir vazo resminin akla getirdiği gibi, savaşın galibinin sahip olduğu haklardan biri de, mağlup olanı cinsel yoldan aşağılamaktı.

Daha yaşlı erkekler için oğlancılığın daima evlilikle birlikte sona erdiği ve eski âşıkların gülünç duruma düştükleri görülür. Altıncı yüzyıl şairi Mimnermos, hepsinden çok cinsel gücünün yetersizliğine feryat ediyor:

> Orada nasıl bir yaşam var, aşk tanrıçası altın Aphrodite'den mahrum. Gizli aşk ilişkileri, tatlı değiş-tokuşlar ve yatak, artık hiç ilgimi çekmedi-

ğinde ölebilirim. Bunlar gençliğin çiçekleri, hem kadınlar hem de erkekler için hoş şeyler. Fakat keder dolu yaşlılık insanı ele geçirmeye görsün, çirkinleştirmeye ve aklına fesat düşünceler yığmaya görsün, o vakit hain emelleri kalbini yiyip bitirir ve artık delikanlılardan nefret ederek, kadınları küçümseyerek yaşadığından, güneşe bakmaktan zevk alamaz olur.

Eski Yunanda, çocuk hastalıkları, savaşlar, deniz kazaları ve hastalıklar yüzünden ölüm oranı çok yüksek olmalı, fakat yine de birçok Yunanlı geç yaşlarınaa dek hayatta kalmıştır. Solon, erkeklerin 42 ile 56 yaşları arasında zekâlarının ve söylev yeteneklerinin zirvesinde olduğunu iddia etmişti. Platon 80'ine kadar yaşamıştır; 91'inde ölen oyun yazarı Sophokles, bir sene öncesine dek hâlâ yazıyordu. Retorikçi Georgios yüz yıldan daha fazla yaşamasıyla ün salmıştı ve uzun yaşamasını tatsız bir perhize bağlıyordu. (Zeytinyağı, çavdar ekmeği ve meyveden oluşan Yunan perhizi çok sağlıklıydı ve Avrupa Topluluğu ülkeleri içinde erkeklerde en yüksek ortalama yaşam süresi, bugün itibarıyla Yunan erkeklerine aittir.) Bazıları torun sahibi olma zevkini bile tattılar. Bir beşinci yüzyıl mezar-işaretleyicisi, Ampharete adında ölmüş bir kadını anarken şöyle yazmış: 'Kızımın sevgili çocuğunu kucağımda taşıyorum, ki aynı şeyi beraber güneşi seyrederken de yapmıştım ve mademki ikimiz de geçip gittik, onu hâlâ dizlerimde oturtuyorum.'

Ve ardından ölüm gelip çatar. Genç yaşta ölenler, cenazelerinin herkesin katıldığı ve şereflendirdiği bir törenle kaldırılabilmesi için onurlu bir şekilde ölmeyi dilerdi. Bedenin ve malların öbür dünyada yaşamasıyla ilgilenen Mısır ile Yunan dünyası arasında büyük bir tezat olduğu görülüyor. Yunanlılar daha çok ölümden sonra gelen şöhretle ilgilendiler, onlar için bedenin korunması önemli değildi. Ölüm âdetleri basit ve dokunaklıydı. Vücut yıkanır, zeytinyağıyla yağlanır, sonra iki kat bezle sarılırdı. Gece boyunca ağıtlar yakılır, ertesi gün cenaze bir alay eşliğinde mezarlığa götürülürdü. Bu son istirahat yeri bir taş *stele* ya da bütçesi müsaitse, ölen kişinin heykeliyle işaretlenirdi.

Bilinmeyen bir şairin dizelerinde şunlar okunur:

Sonra o bu kök salmış dünyada uzanacak
ve ziyafette ne lirin ne de flütlerin,
tatlı çığlıklarını paylaşacak.

12
Yunan Dünyasında Din ve Kültür

Müzik

Symposia normalde müzik ve şarkıyla sona ererdi. Müzik insan olabilmenin gerçeği gibi görünüyor. Anthony Storr'un *Music and the Mind* (Müzik ve Akıl) kitabında belirttiği gibi, 'Şimdiye kadar keşfedilmiş hiçbir kültür müzikten yoksun değildi. Müzik, insanlık için çizim ve resim yapmak kadar beşeri olan temel etkinliklerden biri olarak ortaya çıkar.' Müzik Yunanistan'da hayatın her alanıyla iç içe geçmiş gibi görünüyor. Rosalind Thomas birçok müzik gösterisinin içinde, şarkıları, 'halk festivallerinde tanrılara söylenen ilahiler, Apollon onuruna söylenen şükran ezgileri, oyunlarda söylenen lirik zafer övgüleri, geçit töreni şarkıları (*prosodia*), kişisel methiyeler (*encomia*), cenaze ve evlilik töreni şarkıları (*epithalamia*), bakire şarkıları (*parthenesia*) ve ağıtlar' olarak listeler.

Genellikle müzik toplu şiir ve drama gösterilerine eşlik etmiştir. Sözcüklerin bestelenmesi öyleyse, şairin görevlerinden biriydi. Pindaros bunu, 'çelenkler bir boyunduruk gibi başın üzerine yerleştirildi, bu kutsal borcun kesin bir ödemesi: lir [od] ile şairin girift sesini gerektiği gibi harmanlamak, obuaların haykırışı ve sözcüklerin seçilmesi' olarak vurgular. Pindaros'un eserleri, Sappho'nun monodilerinden uyarlanan, lirin eşlik ettiği koral şarkılardı. Müzik, söylenen söze, günümüzde yeniden yaratılması çok zor olan duygusal ve manevi bir hava katıyordu ki, filozof Platon bunun gayet iyi farkındaydı. Şiirin

düzenlenmesi üzerine düşünmeye başladığında (uyandırdığı duygulara bağlı olarak), dansı ve koral şarkıları da bu işe dahil etmiştir.

Okuryazarlık ve Eğitim

Beşinci yüzyıldan günümüze kalmış pek çok kitabeden, örneğin Atina'daki vatandaşların çoğunun orta derecede okuryazar olduğunu düşünmek yaygın bir kabuldür. Bu görüşe William Harris *Ancient Literacy* (1989) (Antik Okuryazarlık) kitabıyla meydan okumuştur, ki Atinalı yurttaşların muhtemelen küçük bir bölümünün temel düzeyin biraz üstünde okuyabildiği pek çok bilim adamı tarafından kabul ediliyor. Nihayet çoğunluk kırsal bölgede yaşamış, muhafazakâr bir ekonomik sistemin içinde yer almıştı. Devletin, en azından modern toplumlarda olduğu gibi, bir eğitim politikası yoktu ve nüfusun büyük bir kısmı ne okumayı ne de yazmayı öğrenmişti. Harris, Atina'daki okuryazarlığın asla hoplit sınıfının dışında yaygınlaşmadığını ileri sürer.

Modern toplumlarda yüksek okuryazarlık düzeyi gelişmişliğin bir ölçüsü sayılır. Antik dünyada okuryazar olmak, kendi başına bir prestij ölçütü değildi. Anı sanatı büyük ölçüde ödüllendirilirken, yazılmış sözün düşük nitelikli olduğunu düşünenler de vardı. Şairlerin, hatta Herodotos gibi tarihçilerin eserleri yüksek sesle okunmak için yazılmış, Atinalı okul çocukları Homeros'un yazılı metinlerini, şairin eserini gönülden duyumsayıp öğrenmenin bir aracı olarak görmüşlerdir. Sokrates yazının kullanımını, yalnızca akılla kavranılabilen gerçekliği aklın dışında kuran bir girişim olarak karaladı. Aklın gücü diye iddia etti, yazılı metinlere güvenilince zayıflar. *Phaedrus*'ta Platon, konuşulan sözün konuşmacının söylediklerindeki bağlamdan ayrılamaz bireysel bir yaratı olduğunu savundu. Daha yazılır yazılmaz, konuşmacı ile konuşulan sözün içeriği arasındaki bağ kopar ve söz eksilirdi. Böylece söylenen söz, önceliğini ve üstünlüğünü korumuştur.

Yine de okuryazarlık faydalı bir etkinlik olarak görüldü. Yazmak der Aristoteles, ev halkının yönetiminde, para kazanmakta, öğrenmekte ve siyasi hayatta yararlıdır. Mülkleri olanlar mülklerini belirtebilir, tüccarlarsa satılık mallarını etiketleyebilirlerdi. Altıncı yüzyılda sanatçıların eserlerini imzalamaları normal karşılanır oldu (ve buradan, sanatçının artık bir yaratıcı olarak kendi bireysel rolünün farkına varmaya başladığı savunuldu).[1] Yüksek tabaka-

1) Arkaik Dönemin önde gelen ustalarından biri olan Atinalı vazo ressamı Kleitias siyah figür tekniğiyle boyadığı ve François Vazosu (Arkeoloji Müzesi, Floransa) olarak bilinen völütlü [kıvrımlı] kraterin gövdesine, 'beni Ergotimos yaptı, Kleitias bezedi' ibaresini yazmıştır. Amasis Ressamı ile birlikte yaşadığı çağın en önemli siyah figür ressamlarından biri olan Eksekias'ın da,

ya mensup kadınlar ev işlerini yönetebilmeleri için okuma yazma öğrenmeye özendirildiler. Yazılı kanunlar kamuya açık yerlerde sergilendi ve Atina örneğinin okuryazarlık ile demokrasi arasında sıkı bir ilişki olduğunu gösterdiği iddia edildi. Ölmüş kişilerin başarılarının kaydedilmesi, bunlara kalıcı ve anımsatıcı bir nitelik katmıştır. Bununla birlikte bu gelişmelerin hiçbiri, konuşulan sözün egemenliğini bir çırpıda tehdit edemedi.

Aslında bir toplum, olup bitenin ve unutulmaya yüz tutanın kolektif bilincine ve belleğine sahip olana dek, okuryazarlığa itibar etmemiş olabilir. Beşinci yüzyılda Atina sözlü tanıklığın hâlâ kabul edildiği uyumlu bir toplumdu, hatta bu konuda emsalsizdi. Dördüncü yüzyılda, yazılı dokümanlara verilen önemin ilk işaretleri görülür. Bu, sahip olduğu uyumu ve güveni kaybetmekte olan bir toplumu akla getiriyor. Dördüncü yüzyıl hatiplerinden biri, 'Birbirimize güvenemediğimiz için yazılı sözleşmeler yaparız, öyleyse kontratın şartlarına sıkı sıkıya bağlı biri, bunları önemsemeyen birinden çok daha fazla hoşnutluk duyabilir,' diye salık veriyor. Bütün bunlar, konuşulan sözün dışında ilk kez bir değer atfedilen yazılı belgenin, daha sonraki bir zamanda ona güvenecek olanlar için muhtemel bütün güdümleme ve çarpıtma gizilgücüyle birlikte üstün kabul edilmeye başlandığı yeni bir dünyanın şafağını işaret eder.

Okuryazarlık bir öğretmenin varlığını gerektirir ve bu da kaynaklara sahip bir öğrenci, ödeme yapılacak biri ve öğrenilecek boş vakit anlamına gelir. Atina'da eğitim başlangıçta aristokrat kültüre kabulün bir biçimiydi. Başlıca üç konu, müzik, edebiyat ve bedenin eğitilmesiydi ki, bunların üçü de fiziksel ve ruhsal gelişimle bağlantılıydı. Antrenman yapmak kusursuz bir bedenin gelişmesini sağlamıştır. 'Bir erkeğin vücudunun sahip olacağı nihai güzelliği ve direnci göremeden yaşlanması ne yazık,' der Sokrates. Lirde usta olmanın karakterin oluşumunda bir yeri vardı. 'Demek ki bir lir öğretmeni aynı zamanda,' diye yazar bir kaynakta, 'öğrencilerinin yetersizliklerini ve iyi davranışlarını görür. Çalmaya başladıklarında onlara, derse uyarladığı uygun şairlerin şiirleri eşliğinde şarkılar öğretir ve etkili konuşmalarını, uyumlu davranmalarını sağlamak için oğlanların zihinlerine tartım ve düzen duygusu kazandırır.' Okuryazarlık bir kez kazanıldığında, öğrenciler şiir öğrenirler, özellikle Homeros'un yürekten okunan epik şiirleri moral değerlerin özümsenmesi işlevi görür.

Atina'da demokrasinin yükselişi (bkz. 13. Bölüm), aristokrat yaşam biçimleri ve aristokrasinin sürdürdüğü eğitim sistemi için artan bir tehdit oluşturdu. Sokrates'in arkadaşı olan tarihçi Ksenophon, '*demos* [halk], *mousike* uygula-

yaptığı vazoların bazılarını 'beni Eksekias yaptı' ya da 'beni Eksekias yaptı ve bezedi' diye imzaladığı anlaşılıyor. Bir yüzüne Akhilleus ve Aias arasında geçen oyunun çizildiği imzalı kap bir amforadır ve halen Vatikan'da korunur. 'Dionysos Gemide' diye isimlendilen Eksekias imzalı ve Münih'te saklanan bir diğer kap ise bir *kyliks*'tir [yayvan içki kabı]. (ç.n.)

yanlar ve Atina'daki atletlerle eğlenir oldu,' diye yazmıştır. Bu, aristokrat geleneğin tamamen çöktüğü anlamına gelmez. *Khoregoi*, yani zengin hamiler, koronun eğitimi ve tiyatro festivallerindeki giderlerin ödenmesi gibi sorumluluklar üstlenmeye devam ettiler. Geç beşinci yüzyılda *Symposia* hâlâ Atina'da önemli bir sosyal güçtü. (Demokrasiye muhalefetin özü konumuna gelecekleri kabul edilmiştir.) Bununla birlikte, beşinci yüzyıl Atina'sının büyük imar programları, kentin ululanmasını pekiştirmek içindi.

Sanatta Klasik Çağ

Şimdiye kadar olup bitenin içinde, çağın ruhu altıncı yüzyıldan beşinci yüzyıla, Arkaik'ten Klasik olarak bilinen döneme değişedursun, bunların tümü heykellerde gözlenebilir. Arkaik Çağdaki heykellerin en yaygın dışavurumu, tanrılara adaklar sunarken ya da bir mezarın başında ayakta dimdik dururken görülen, sert ve resmi erkek figürü *kouros*'tu (bkz. 9. Bölüm). *Kouroi*'ye çoğunlukla, fiziksel dirençleri ve diğer başarıları yüzünden en sevilen tanrıların isimleri verildi ve bu heykeller neredeyse tanrılarla eşit düzeyde olan kahramanlar olarak sunuldu. Bedenleri gerçek ölümlülerin çıplak bedenleri gibi yontulmamıştır. Altıncı yüzyıl boyunca daha doğal pozlar verdiklerine dair işaretler olsa da, heykelde bir devrim beşinci yüzyıla kadar gerçekleşemedi. Bu geçiş genellikle, Atina Akropolisinde bulunan ve beşinci yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen mermerden yontulmuş 'Kritios'un oğlu' heykeliyle simgelenir. Geleneksel *kouros* ile arasındaki farklar önemsizdir ama, çocuk, geleneğin emrettiği gibi, bir kahramanın vermesi gereken pozda değil, gerçekten ayakta duran bir çocuk gibi durmaktadır. Sanat tarihçisi John Boardman'ın ifadesiyle, 'Bu, antik sanat tarihinde hayati önem taşıyan bir yeniliktir – hayat ölçülü bir biçimde gözlenmiş, anlaşılmış ve kopya edilmiştir. Bundan böyle her şey mümkündür.'

Stilize figürlerden gözlemlemeye dek, sanatta neden böyle bir devrimin gerçekleştiğine dair birkaç ipucu var. Bunlardan biri, yapılan heykellerde ana madde olarak bronzun kullanılmaya başlanmasıydı. Bilinen ilk bronz heykel, İÖ 525 civarına tarihlenen Peiraeus'tan bir *kouros*'du ki, döküm ve montaj gibi teknik sorunların çözüldüğü bir dönemi işaret ediyor. Bundan böyle bronz Yunan heykelciliğine egemen oldu, fakat hemen hemen her heykel ergime potasına atılmıştır. Bugün bunu tahmin edebilmek hayli zor. Günümüze kalan birkaç bronz heykel (bunların içinde başlıcaları, Artemisiom Burnu açıklarında batan bir gemi enkazından çıkarılan Riace Savaşçıları, Delphoi Yarış Arabası Sürücüsü ve Görkemli Zeus heykelleridir) miktar ve kalitedeki kaybın boyutunu gösteriyor. Bronz, modellemede büyük kolaylık sağlamıştır;

mermer üzerinde çalışan heykeltıraşlar, şimdi metalden yaratılanı, o vakit taşa kopyalayabilmek zorundaydı.

Bu devrim, aynı zamanda insan formu üzerinde de düşünüldüğü hissini uyandırıyor. Daha önceleri sanatçı, kahraman olmuş birkaç insanı sanatına konu ederken, ulaştığını düşündüğü son noktada, insanoğlunun fiziksel güzelliğiyle de ilgilenmeye başlamıştır. Muhtemelen bir Argos yerlisi olan yontucu Polykleitos, estetikle birlikte matematiği de gözetmiş, mükemmel bir insan bedeninin mükemmel bir hassaslıkta olduğunu, çünkü keşfedilmeye yatkın ideal oranları yansıttığını öne sürmüştür. Doryphoros, yani 'mızraklı adam' heykelinin (aslı bronz olan heykel mermerden yapılmış Roma kopyasıyla tanınır) bu ideali yansıttığı düşünülür. Eğer bu yaklaşım en aşırı noktaya kadar benimsenmiş olsaydı, bütün heykeller aynı kusursuz oranlara sahip olacaktı, fakat Yunanlılar insan deneyiminin çeşitliliğine duyarsız kalamazlardı. İnsan bedeninin ideal soyutlaması ile sanatçının kopyaladığı herhangi bir insan bedeni arasındaki gerilim, dönemin sanatında varlığını daima korumuştur. Belki, bu dönem sanatındaki estetik güzelliğin nedenlerinden biri de budur.

Gözlem yapmaya dayanan bir sanata geçiş, tapınak heykellerinde de görülebilir. Bireysel bir heykel özel bir sanat hamisinin siparişi olabilirken (oyunlarda galip gelenler özellikle sevilen bir konuydu), tapınaklar, masrafını halkın karşıladığı heykellerle donatılıyordu. Özellikle tapınağın, köşeleri dar, ortası geniş üçgen biçimindeki alınlığı, düzenlenmesi özel bir uzmanlık gerektiren bir alan sunuyordu. Altıncı yüzyılda alınlıklarda yapılan ilk ve en derme çatma düzenlemeler, merkezde duran ve yanları boş kalmasın diye ilgisiz süslemelerle doldurulmuş büyük bir heykelden ibaretti (örneğin Korkyra'daki Artemis Tapınağı'nda bulunan Gordon başı, İÖ 580). Yavaş yavaş alınlık tasarımına bir düzen getirildi. Altıncı yüzyılın sonu itibarıyla, Aigina adasındaki Afaia Tapınağı'nın batı alınlığında Troya savaşından tek bir görünüm yer alıyordu.

İlk olarak 'Kritios'un oğlu' heykeliyle beliren klasik üsluptaki bu yeni atmosfere, beşinci yüzyılın ilk yarısında Olympia'da inşa edilen büyük Zeus Tapınağı'nın alınlıklarını donatan ve mabede egemen olan kabartmalarda rastlanır. Farklılığı yaratan sadece, Arkaik atalarının sert duruşlarına kıyasla figürlerin daha doğal pozlar vermeleri değildir, fakat karakterlere sızan bir duygu ve farkındalık halidir. Heykellerin tümü, figürlerin göreli basitlikleri ve tasarımları sayesinde daha hareketlidir. Doğu alınlığında yer alan 'bilici', çoğunlukla bu noktayı vurgulamak için seçilen bir örnektir. En güzel ve en görkemli tapınak heykellerine doğru gelişen süreçte, Atina'daki Parthenon Tapınağı'nın heykelleri bir aşama olarak kabul edilir. Bu tapınak için büyük Athena heykelini yaratan Phidias, şimdi sadece sikkeleriyle tanınan Olympia için de, 13 metre yüksekliğindeki ve çok daha muhteşem olan Zeus heykelini tamamlamıştır.

Klasik dönem Yunan sanatını bir kaide üzerinde yükselten, on sekizinci yüzyıl Alman sanat tarihçisi J. J. Winckelmann'dır. (İronik bir şekilde, hiçbir zaman Yunanistan'a gitmemiş ve örneklerini Roma'da rastladığı Yunan sanatının Helenistik kopyalarından seçmiştir.) Geçmişi, her biri uzun bir hazırlık döneminin ardından doruğuna ulaşan, fakat bu yükselişi daima bir düşüşün izlediği bir evreler dizisi olarak tasavvur eden tarih teorisinden etkilenmiştir. Arkaik Çağ, Klasik Çağın hazırlığıydı, bunun arkasından, güzel olan her şeyin yitirildiği bir dönem olan Helenistik Çağ gelmişti. Arkaik ve Helenistik çağlara yeniden değer biçen ve Winckelmann'a karşı geliştirilen tepki, bir dönem sanatının o döneme özgü tarihi ve kültürel güçlerin etkisi altında biçimlenen bir yaratım olduğunun anlaşılmasıyla, geç on dokuncu yüzyılda başlamıştır. Klasik Yunan Sanatı böylece, çağlar arasından yankılandığı sanılan yüceltilmiş bir ideal olarak değil, dönemin bağlamı içinde ve kendi amaçları doğrultusunda değerlendirilebilmiştir. Bununla birlikte, birçokları için Klasik dönem heykelinin saflığı ve basitliği esinleyici olmaya devam ediyor. Aynı hayran kitlesinin, dönemin mermerden yontulup boyanmış özgün heykellerini görebilselerdi, aynı duyguları hissedip hissetmeyecekleri ise farklı bir konudur.

Yunanlılar ve Din

Bir halkın dinsel inançlarını anlamak zordur, hele de bu inançlar Yunanlılarınki gibi son derece çeşitliyse. Yunan dünyasında olup biten hemen hemen her etkinliğin tinsel bir boyutu vardı. Fakat hiçbir zaman tanrıların iradesinin vahyi söz konusu değildi. Hiçbir merkezi kurum yoktu, hiçbir 'Kilise', içinde dogmaların vaaz edildiği hiçbir kutsal kitap, insanları kadınlar ve erkekler olarak ayırıp doğru inanç ve davranış yorumu yapmaya yetkili bir papazlık kurumu yoktu. (Ne var ki, Sokrates'in Atina'da yargılanması ve ölüme mahkûm edilmesinde görüldüğü gibi, bir kentin, kutsal bir şeye saygısızlık edilip etmediğini tanımlaması mümkündü.) Fakat bütün bunların eksikliğini yerel tanrılar ve kültlerin çokluğuyla gideren, Yunan dünyasının tamamında paylaşılan dinsel inanç ve davranışlar vardı.

Yunan dinini anlamanın bir yolu, onu, hayattaki tahmin edilemezleri kabul etmeyi ve onlarla baş etmeyi öğreten bir yöntem olarak görmektir. Her toplum, iyi bir hasadın garanti olmadığı, rüzgâr, yağmur ve denizlerin insan hayatını tehdit eden unsurlar olduğu, iyi talihin savaşta alınacak bir yenilgiyle ya da bir hastalıkla birdenbire tersine döneceği bilgisine, zaman içinde ve yavaş yavaş ulaşır. Pek çok toplum daha ileri gider ve toplumu tehdit eden karanlık güçlere dair bir sezgi geliştirir. Antropologların bakış açısından din-

sel inanç, bu duyumu yaratma girişimidir; zor zamanlarda bile bir amaç sayesinde yaşamak için güven duygusu yaratmaktır.

Yunan dünyasında, Olympos Dağı'nın tanrıları merkezi bir yere sahiptir. Her tanrının kendi geçmişi vardır. Bazılarına Mykenaililerin Lineer B tabletlerinde rastlanır, bazılarının kökenleri daha da eskidir. Tanrıların babası Zeus, Yunan öncesi Hint-Avrupa kültürlerinde görülür. Birçok tanrı ve tanrıça Yakındoğudakilerle aynıdır. Aşk tanrıçası Aphrodite, Sümerli İnanna'nın ve Semitik Astarte'nin eşdeğeridir; muhtemelen Kıbrıs'ı geçerek Yakındoğudan Yunanistan'a gelmiştir. Apollon'un kökeni de Yunanistan dışından kaynaklanmıştır. Diğerlerinin Yunan kökleri olabilir fakat davranışlarını doğudan almışlardır. Nihai formlarını çok değişik kaynaklardan alan her tanrı ve tanrıça genellikle bileşik bir yapıdadır.

Herodotos'a göre, 'ilk olarak Yunan tanrılarının soyağacını çıkaran, onlara isimlerini veren, aralarında onur ve iş bölümü yapan, imgelerini tanımlayan' Homeros ve Hesiodos'tur, fakat bu süreç, Homerosçu dünyanın görünümündeki pek çok unsur gibi çok daha önce başlamış olmalı. En nihayetinde Olympialılar, dağlarında ortak bir evleri olan, ölümsüz (Zeus, karısı Hera ile deniz ve deprem tanrısı Poseidon orta yaşlı olarak betimlenebilirdi, fakat daha yaşlı değil); insanlar gibi yiyip içme ihtiyacı duymayan bir tanrı ailesi haline geldiler. Pek çok mitolojide olduğu gibi Yunan mitolojisinde de Zeus'un diğer tanrıların tümüyle ilişkili olduğu kabul edilir. Athena onun kafasından fışkırmıştır. Kökenleri doğuya uzanan tanrıçalardan bir diğeri olan avcılık tanrıçası Artemis de, ikiz kardeşi Apollon'la birlikte Zeus ve Leto'nun kızı olarak aileye dahil edilir. Asıl doğum hikâyesinin üzeri, babası olan Zeus'un daha sonraki bir mitosuyla örtülen diğer bir tanrıça da, tanrıça Dione'den olma Aphrodite'tir.

Olympialı tanrıların iyi işleyen bir aile olarak açık ve kesin biçimde belirtilmeleri, Mısır'da yapılana benzer. Bu tanımlama, aralarındaki ilişkide olası uyuşmazlıklara ve çatışmalara izin verir. Olympialı tanrılar donandıkları insani deneyimleri kendi aralarında paylaşırlar, bunların arasında hava ve diğer unsurların değişimi, aşk, zanaat (Hephaistos), savaş (tanrı Ares ve tanrıça Athena), entelektüel uğraşlar (Apollon) ve aile ocağı (Hestia[2]) sayılabilir. Hesaba katılmamış hiçbir insani deneyim alanı yoktur. Tanrıların üstlendikleri roller de sabit değildir. Yunan mitosunun başarılarından ve işlevlerinden biri, dinsel ihtiyaçların ve amaçların sürekli olarak karşılanabilmesi için öykücülüğün gelişmesine olanak tanımasıydı. Bu yaklaşımın, İsa Mesih'in dünya-

2) Zeus'la Hera'nın kızkardeşi olan Hestia, hayatı boyunca bakire kalan ve tanrılar ile insanlar arasında büyük bir onur payına sahip bir tanrıçadır. Adı hiçbir efsaneye karışmaz. Kişiliği olmayan soyut bir kavram olarak canlandırılır. (ç.n.)

nın gelişebileceği fakat insan hayatındaki olayların asla gelişemeyeceğine ilişkin yorumu bağlamında, Hıristiyanlıkla çelişmesi ilginçtir.

Olympialılar emsalsiz değillerdi. Hesiodos, daha önceki tanrısal bir soy olan ve Zeus tarafından devrilen Titanlar ile birlikte bu kayıp çağdan, toprak ana Gaia, Uranos (Gök) ve Khaos (Boşluk) gibi tanrıların da dahil olduğu diğer tanrıları betimlemişti. Aile içindeki cinayetlerin öcünü acımasızca alan Furialar, Gaia'nın kızlarıydı. Bunlar, dağın tepesindeki ölümsüzlerle karşılaştırıldığında, çok farklı ritüelleri ve kurban etme biçimleri düşünüldüğünde, yeraltı tanrısı Hades gibi daha karanlık, ürkütücü tanrısallıkları olan ve toprağı temsil eden Kitonik[3] tanrılardı. Şarap tanrısı, içki ve seksle kendinden geçenlerin koruyucusu Dionysos, Olympos Panteonunun üyesi değildi. Yiğitlikleriyle onur kazanan insan kahramanlar, tanrılarla insanlar arasında dururdu ve mabetlerine büyük bir saygı gösterilirdi. Ayrıca kırlarda avlanan nympha'lar ve periler de vardı.

İnsanların refahı tanrıların ana ilgisi dahilinde değildi. Onların aralarındaki çekişmeler ve bütün yaptıkları, çoğunlukla birbirlerine üstünlük sağlamaya yönelikti. İnsan soyunun koruyucusu gibi görünürken, bir o kadar da düşmanca davranabiliyorlardı. Euripides'in *Hippolytos* adlı oyununda, Hippolytos'un iki tekerlekli yarış arabası Poseidon'un gönderdiği büyük bir med-cezir dalgası yüzünden kayalara bindirir ve paramparça olur. Birçok Homerosçu kahraman, tanrıların aleyhlerine dönmesiyle ölür. Bir tanrının sevilen bir ölümlüyü ya da kenti koruma gayreti başka bir tanrı tarafından pekâlâ engellenebilir. (*İlyada*'da Hera'nın ateşli bir sevişmeyle Zeus'u yorması ve Zeus uykuya dalınca, kendi planlarını uygulaması bunun güzel bir örneğidir.) Tanrılar her zaman birbirlerini denetleyemezler. Aiskhylos'un *Oresteia*'sında anlatılandan, Athena ve Apollon'un, annesinin işlediği cinayetin öcünü alması konusunda Orentes'i azmettiren Furiaların insanı dehşet içinde bırakan gücünü zaptetmekte zorlandıkları anlaşılır.

Yunanlılar, tanrıların, insanoğlunun davranışlarıyla ilgilenmediklerine inansalar da, doğru davranışın desteklendiği, intikamın kötü karşılandığı yönünde yaygın bir kanı vardı. Hesiodos'ta Zeus, *dike*, yani adaletin tarafını tutan tanrı olarak görülür. Bazı erdemler ve kötü alışkanlıklar tanrıların özellikle ilgisini çekerdi. İnsanın başkalarını küçük düşürerek onur kazanmaya çalışması, yani *hubris*, çirkin bir davranıştı. Çoğunda tanrıların zorlaması ve kandırmasıyla sonuçları düşünülmeden teslim olunan *ate* inatçı bir tutumdu. Yemi-

3) *Chthonik* ya da *Chthonian*: Yunanca *chthon* [toprak] ve *chthonios* [toprak-altı] sözcüklerinden türemiş bu sözcük, yeryüzünün altında ya da içinde oturan demektir. Yeraltı tanrılarını ve onların ruhlarına ait olanı betimler. Ayrıca 'cehenneme ya da şeytana ait olan' anlamında da kullanılır. (ç.n.)

nin bozulması korkunç öfkelerinin hedefi olurken, tanrıların ebeveynlere, konuklara ve ev sahiplerine, yalvarıp yakaranlara ve ölülere karşı kötü davranışları cezalandırdıklarına inanılırdı. Daha olumlu yanları ise *arete*, yani erdemi ve üstünlüğü, *charis*, yani beğeni ve sevgi sunmayı, sorumluluk almayı desteklemeleriydi.

Bir beşinci yüzyıl tapınağı, bir kentle, onun koruyucu tanrısı ya da tanrıçası arasındaki ilişkinin halka ilan edilmesi anlamına gelebilirdi, fakat dinsel etkinlikler normalde tapınağın içinde yapılmazdı. Tapınaklar büyük toplantılara ve ritüellere sahne olmayabilirdi. Kurban etme törenlerini de kapsayan bu ritüeller hemen hemen daima dışarıda, çoğunlukla tapınağın çevresindeki mabette yapılırdı. Tek istisna, buğday tanrıçası Demeter ile Attika'nın kuzeyindeki Eleusis'te bulunan kızı Persephone için yapılan ibadetti. Burada, (Persephone'nin yeraltından annesinin yanına dönmesi mitosuyla simgelenen) bir mysteria[4] kültü, her yıl yeniden doğan buğday mahsulünün merkezinde yer alır. Binyıldan fazladır kutsal bir yer olarak titizlikle korunagelmiş bir bölgede inşa edilen ve gerçekte bir tapınak olan Gizemler Salonu'nda yapılan törenler eşliğinde, her yılın Eylül ayında yeni taraftarlar üyeliğe kabul edilirdi.

Tanrılara doğrudan doğruya dua edilebilirdi. Ünlü bir örnek *İlyada*'da bulunur. Apollon rahibi Khryses, Agamemnon tarafından aşağılanmasının öcünü alması için tanrıya yakarır. Tanrının unvanları ezberden sayılır ve Khryses'in tanrıya sunduğu kurbanlar anımsatılır.

> 'Ey Khryse'yi, kutsal Killa'yı koruyan, gümüş yaylı,
> Tenedos'un güçlü kralı, Smintheus, dinle beni,
> bir gün sana yaraşır bir tapınak yaptıysam
> boğaların, keçilerin yağlı butlarını yaktıysam senin uğruna,
> şu dileğimi tez elden yerine getiriver:
> Gözyaşlarımın öcünü al Danaolardan, oklarınla.'[5]

Tanrılara yaklaşmanın bir yolu da kâhinlere danışmaktı. Yukarıdaki örneğin akla getirebileceği gibi, tanrıların sağı solu pek belli olmazdı. Farkında olmadan onları öfkelendirmek mümkündü. O halde, planlanan bir etkinliğin tanrıların öfkesini çekip çekmeyeceğini anlamak için kâhinlere danışmak, hiç de mantıksız değildi. Kâhinin sözleri kesin bir yanıt içermezdi, fakat en

4) Mysteria'lar: Açık olmayan, gizli yapılan tapınmaya verilen ad. (ç.n.)

5) Bu güzel çeviriyi, Azra Erhat'ın Mitoloji Sözlüğü'ndeki "Smintheus" maddesinden buraya aynen aktardım. (Remzi Kitabevi, Beşinci Basım, 1993). Richmond Lattimore'a ait İngilizce çeviride, Danaolar sözcüğünün yanında [Yunanlılar] diye bir açıklama bulunuyor. (ç.n.)

azından tarafsız ya da olumlu bir cevap, kuşku ve endişeleri giderebilir veya güven verebilirdi. Bir kâhine danışılarak edinilen inanç doğrultusunda tanrıların beğendikleri birçok girişim, büyük ölçüde başarı sağlamış olmalı. Kâhinlerden faydalanma Yunan dünyası portresine uygun düşer ve doğal olan bu durumu bir tür sapkınlık olarak açıklamaya çalışmak gereksizdir.

Delphoi'deki Apollon kehanet merkezi en ünlü örnektir. Korinthos Körfezi'ne hâkim konumdaki Parnassos Dağı'nda yükselen tapınağa, Yunan dünyasının her yerinden, hatta daha uzak yerlerden gelen yakarıcılar, denizden, dağlık arazide kendi yollarını bularak tırmanırlardı. (Günümüzün modern yolu, konukları yörenin yükseklik ve ıssızlık duygusundan yoksun bırakır. Fakat dağlık arazi boyunca, tepedeki mabede bakarak ihtişamını hissetmeye elverişli modern köy yolundan aşağıya doğru yürümeye değer.) Kentler ve sorularıyla gelen zengin kişiler, Apollon Tapınağı'na yaklaşımın son halkasını oluşturan, içi değerli armağanlarla dolu ve çoğunlukla küçük tapınaklar ya da hazine daireleri biçiminde adaklar bırakırlardı. Bütün bu dağınıklığın dışında site, Pythia Oyunları'nın dört yılda bir yapıldığı bir stadyumdu. (Söylenceye göre Python, sitenin esas tanrıçasına ait bir yılandı ve Apollon buraya geldiğinde yılanı öldürmüştü.) Tapınak tek bir kentin kontrolünde değil, Kuzey Peloponnesos ve Orta Yunanistan'daki devletlerden oluşan bir birliğin denetimindeydi. Makul ölçüleri aşmamak şartıyla (480'lerde bir Pers-öncesi yönlendirmenin varlığı kabul edilse de), kentin resmi açıklamalarında tarafsız kaldığı iddia edilebilir.

Bir ilahide Apollon'un Yunanistan'da yaşayan insanlara her zaman güvenebilecekleri bir öğüt vermek istediği anlatılır. Delphoi'nin dünyanın merkezi olduğuna ve Apollon'un iletilerini bir delikten yeryüzüne ilettiğine inanılırdı. Apollon Tapınağı'ndaki bir iç mabette, bu deliğin üzerine yerleştirilmiş bir üçayağın tepesinde oturan bilici kadın Pythia'nın yorumladığı kehanetler yakarıcılara aktarılırdı.

Bir kehanet merkezine danışmak, kurbanlar ve tanrının soru soranı kabul ettiğine dair işaretleri gerektiren ciddi bir işti. Yakarıcıların soruları çok sayıdaydı ve çeşitliydi. Plutarkhos'a göre, 'insanlar savaştan zaferle dönüp dönemeyeceklerini, evlenip evlenmeyeceklerini, denize açılmanın, çiftçilik yapmanın, ülke dışına gitmenin hayırlarına olup olmayacağını sorarlardı.' Kolonici olmaya özenenler en iyi siteyi bu yanıtlarda aradılar. Kentler, komşu kentlerle aralarındaki sürtüşmelerin üstesinden nasıl geleceklerini, savaşırlarsa neler olacağı gibi siyasi meselelerde rehberlik umarlardı. Verilen yanıtlar anlamsız sözlerden ibaret değildi. Belirgin, tam tümcelerle ya da şiirsel bir ifadeyle söylenirdi, fakat çoğunlukla bu yanıtlar yorum gerektirirdi. Yorum ilk etapta mabette çalışanlar tarafından yapılır, fakat çözümleri önemsenmeyebilirdi. Pers istilası hakkında kâhinin verdiği öğüdü kendi saldırı planını destek-

lemekte kullanan Themistokles'in yaptığı yorum, bunun güzel bir örneğidir. Yanlış yorumlar ise, bir kâhinin verdiği zafer vaadine kanıp Tegea kentine saldıran Spartalıların uğradıkları bozgunda görüldüğü gibi, felaket getirirdi.

Bütün bu etkinliklerin ana yapısını oluşturan şey ritüeldi. Yunanistan'da ve sonra da Roma dinine ritüeller hâkimdi. Hemen hemen bütün etkinlikler için doğru yöntemler vardı ve doğru bir ritüelin ardından gelen başarısızlık utanç vesilesiydi. Peloponnesos Savaşı tarihinde Thukydides, 429'da Atina'yı vuran korkunç salgını anlatır:

> Âdet olduğu üzre yapılan cenaze törenleri aksamıştı; ölülerini ellerinden gelen en iyi şekilde gömdüler. Gerekli araçlardan yoksun oldukları için birçokları defin için en utanç verici yollara başvurdular, çünkü daha şimdiden kendi hanelerinde çok sayıda ölüm yaşanmıştı. Üzerinde ölülerin yakıldığı odun yığınlarını önceden hazır ederler, ölülerini tepesine yerleştirip inerlerdi ya da cesedi tutuşturulmamış odun yığınının üzerine fırlatır, giderlerdi.

Thukydides'e göre, doğru defin yöntemlerinin ardından gelen başarısızlıklar ölümler kadar sarsıcıydı ve daima tanrılar tarafından cezalandırılma korkusunu akla getiriyordu.

Kurban etme, su ve şarap sunma ya da göğün ve yeraltının tanrıları adına sunulan yakılmış yiyecekler, her şeyden çok daha fazla Yunanlıların tanrılarıyla ilişkisini tanımlayan uygulamalardı. Tahmin edilebileceği gibi, kurban ritüelleri katı kurallara bağlıydı. Hayvan kurban edilecekse, bu, koyun, keçi ve öküz gibi evcil bir hayvan olabilirdi. Gürültülü bir alay, ölümünü sevinçle karşılayacağı bir etki yaratarak hayvanı sunağa götürürdü. Kesim ritüeli çok iyi tanımlanmıştı: kurbanın üzerine arpa taneleri serpilir, kutsal bir bıçak kullanılırdı, boğazı kesilmeden önce hayvanın alnından bir tutam kıl kesilirdi. Hayvan öldüğünde parçalara ayrılır ve yakılırdı. Etin yağsız kısımları ziyafet için ayrılırken, sevgi ve nefretin kaynakları olan kalp, ciğerler ve böbrekler, yani *Splanchna*, herkesin tatması için dolaştırılırdı. Hayvanın artığı olarak görülen uyluk kemikleri ve kuyruğu tanrılara terk edilirdi. Bir mitos bunu açıklıyor. Prometheus ilk kurbanını kestiğinde en iyi eti bağırsakların ve hayvanın tiksindirici parçalarının içine saklayarak Zeus'u aldatmaya çalışmış ve Zeus'a sadece yağların altına sakladığı kemikleri sunmuştu. Zeus buna aldanmadı. Kemikleri aldı fakat Hephaistos'tan, kutusunun içinde, şimdiye dek insan soyunun habersiz yaşadığı her çeşit kötülüğü ve hastalığı yeryüzüne getiren Pandora adında bir kadın yaratmasını istedi. Bundan böyle kurban kesenler hayvanların etini saklayabilecek, fakat karşılığında zahmetli bir yaşamın çilesini çekeceklerdi.

Kurban birçok amaca hizmet ediyordu. İleri sürülen fikirlerden biri, insanın esirgenmesi amacını güden hayvan öldürme eyleminin, kutsal bağışlayıcılığın arandığı ritüeller olarak gelişmiş olduğudur. Tanrıların kesinlikle kesilen kurbanlara tepki verdikleri, hatta bunlarla beslendikleri kabul edilmiştir. Aristophanes'in *Kuşlar*'ında, kuşlar, tanrılara sunulan yiyeceklerin ulaşmasını engellemek için didinip dururlar, amaçları tanrıları aç bırakarak onları kuşları kabullenmeye ve onlarla uzlaşmaya zorlamaktır.[6]

Kurban eylemi aynı zamanda festivallerin ayrılmaz bir parçasıydı. Normal bir festival kurban törenini izleyen ziyafet gibi bir dizi etkinlikten oluşurdu. Başlıca festivaller ise, birkaç gün süren ziyafetlerin arasına *agones* denen yarışmaların da serpiştirilmesiyle uzatılırdı. Örneğin Zeus onuruna düzenlenmeye başlanan Olimpiyat Oyunları, tarihindeki ilk elli yıl boyunca tek bir koşu yarışıyla sona ermiş olabilir. On binlerce izleyiciyi çeken beş günlük daha kapsamlı festivaller, iki yüzyıldan fazla bir süre içinde yavaş yavaş gelişmiş başlıca dokuz olayı içerirdi. Yine, Dionysia adı verilen Atina'daki Dionysos Festivalini sonlandıran koral şarkı yarışmaları, zamanla diğer tüm etkinlikleri gölgeleyen teatral yarışmalara dönüşmüştür.

Yunan dünyasında en yaygın kutlanan festival, ekinlerin tanrıçası Demeter'in onuruna düzenlenen Thesmophoria'ydı (bkz. 11. Bölüm). Bu bayram pek çok festivalin hasat mevsiminin ritimleriyle yakından bağlantılı ve kırsal kökenli olduğunu düşündürür. Ne var ki, sekizinci yüzyıldan itibaren kentler giderek kontrolü ele geçirdi. Tarım festivalleri kente uyarlandı ve kesin kutlama tarihleri belirlendi (başlangıçta hasadı kutlayan festival, böylece hasat kalksa da kalkmasa da ayarlandığı günde gerçekleşebilecekti). Atina festivalleri çok ve çeşitliydi (yılın 120 gününü kapsardı). Sayıları birçoğunun Attika'da ortaya çıktığını ve muhtemelen civar bölgelerde, Atina'nın sahip olduğu gücü pekiştirmek için kent yaşantısına katıldığını düşündürür.

Festivallerin yerine getirdiği birçok işlev ve belirttiği çeşitli gelenekler vardı. Hasat, başarıyla toplandığında boş vakit yarattığı için başlı başına sevinç kaynağıydı. Kent, Atina'daki Panathenaia Şenlikleri örneğinde olduğu gibi, kendi kimliğini kutlamak için festival yapabilir ya da geliştirebilirdi. Atina'da Apaturia ["ortak ilişki"] adıyla bilinen festivalde, aşiretler bir araya gelir, yeni doğan bebekler kütüğe kaydedilir ve 16 yaşına ulaşmış oğlanlar tanıtılırdı. Bu, *Rite de passage* kutlamasına benzer bir festivaldi. Dionysos ve Thesmophoria festivallerinde, sarhoşluk, cinsel taşkınlık ya da kadınların bağımlı rollerinin tersyüz olması biçiminde, geleneklerin altüst olduğu görülür. Belli sınırlar

6) *Ornithes* (*Kuşlar*, 1966) fantastik bir komedyadır. Atinalı iki yurttaş kuşların insanları yöneteceği bir kent düşlerler. Kimi araştırmacılar, *Kuşlar*'ı Atinalıların yayılmacı politikalarına karşı bir yergi olarak değerlendirmişlerdir. (ç.n.)

içinde onaylanan kısa süreli bir isyana benzese bile kargaşaya izin verilirdi, çünkü bu durum katılanların yılın kalan kısmında daha kolay kontrol edilmelerini sağlardı.

Atina'daki festivaller içinde en görkemli olanlardan biri, yılda bir kez yapılan, savaşta ölenlerin gömülme töreniydi. Boş bir tabut ülke dışında kaybolanların hatırasını yad ederken, cesetlerin bir araya getirilmiş kemikleri vakur bir şekilde caddeler boyunca taşınırdı. Muhtemelen İÖ 439 yılında Samos'ta savaşarak ölenlerin adına yaptığı bir konuşmada Perikles, genç bir yaşamın kaybını, 'bir yıldan çıkarılan bahara' benzetmiştir. Atina'dan günümüze kalan Cenaze Söylevleri bu bayram gününün, kentin başarılarının ve Yunanistan'ın lider kenti olmasından dolayı duyduğu gururun pekiştiği bir gün olduğu izlenimini veriyor.

Daha önce ileri sürüldüğü gibi, Yunan yaşantısının her alanına yayılmış bir kutsallığı yeniden yaratmak olanaksızdır, fakat Yunanlıların, dini, hayatın belirsizliklerini makul kılmak için kullanabilecekleri incelikli bir yöntem olarak gördükleri bellidir. İnançlarıyla, toplumlarının uyumunu sürdürdüler, bir ahlak sistemini hayata geçirdiler ve bilinmeyenle yüz yüze gelen bütün insanların korkularına hitap edebildiler. Hiçbir zaman tanrıların insanlarla ilgili meselelerde daima yardımsever ve her şeye kadir olduklarını düşünmediler; böylece kötü talih, varoluşun doğal bir öğesi olarak anlamlandırıldı. Önemli olan, alınyazısına ya da tanrıların sözlerine karşın asaletin ve öz-saygının korunmasıydı.

13
Atina: Demokrasi ve İmparatorluk

Delos Birliği

İÖ 480'deki Pers istilasının ardından Atina viraneye dönmüştü; tapınakların ve diğer kutsal mekânların yıkıntıları arasında hortlakların ve ruhların dolaştığına inanılıyordu. Bir kaynakta Atinalıların, istilacıların tanrıya karşı saygısızlıklarının belgesi olarak paramparça olan tapınakları öylece bırakmaya ant içtikleri ileri sürülür ve Akropolis'in yeniden inşasıyla ilgili, hiç değilse bir kuşak boyunca hemen hemen hiç kanıt bulunmamaktadır. Pek çoğu Arkaik döneme ait olan heykeller yeni yapılan surların arkasına taşınmıştı. Fakat böyle bir perişanlığa rağmen Yunanlılar zaferleriyle övünüyorlardı; sağlam kalan ordularıyla ve zaferlerinin verdiği güven ve intikam arzusuyla dolu olan Atinalılar, Perslerle savaşa devam etmek istiyorlardı.

Atina, Ege'nin kent devletleri arasından, özellikle de 490'lardaki isyandan sonra, Pers buyruğu altında geçen yılların hatıralarını hâlâ yaşatan ve yeni bir Pers saldırısına açık İon kentleri arasından destek bulacağına emindi. Atina, etkili bir koruma sağlayacak büyüklükteki donanmasıyla kent-devletler arasında tekti ve yüzyıllardır süren ayrılıklara rağmen, son savaşta kutsal yapılarını feda etmiş başlıca kent durumundaydı. Bu konuda kendisine tek rakip Dorlu Sparta olabilirdi. Ne var ki 478'de, Plataia'daki savaşın Spartalı komutanı Pausanias, kalan Pers garnizonlarının kovulmasının ardından bir filonun ba-

şında Ege'yi geçtiğinde, İon kentlerine karşı küstahça bir tavır takınmış ve bu durum bölgedeki olası bir Sparta etkisinin yitirilmesine yol açmıştı.

Böylece, geleneksel korkular ve bağlar, Ege'deki devletlerin Atina'nın liderliği altında bir araya gelmesinde rol oynamıştır. 477'de Delos Birliği kuruldu. Böyle anılmasının nedeni, birlik hazinesinin ve üye devletlerin toplanma yeri olarak merkezi konumdaki Delos adasının seçilmesiydi. Apollon'a adanmış bir tapınağın da yer aldığı ada, İonialılar için tinsel bir öneme sahipti. İon kentleri kendi aralarında bir ittifak oluştursalar da, kolonileştirilmiş bir Ege adası olan Lesbos ve Dor Byzantion'u gibi kentlerin de bu birliğe katılan ilk kentler oldukları kabul edilir. Üye devletler ittifakın kalıcı olması ve her kentin birliğe gemi ve para olarak kaynak sağlaması konusunda mutabakata varmıştı. Her yıl ortak bir konsey adada toplanır ve birlik adına geleceğe dönük planlar yapardı. Başlarda Atina'ya hiçbir ayrıcalık tanınmamıştı, fakat diğerlerinden kat be kat fazla olan gücü nedeniyle, çok geçmeden Atina'nın desteği olmaksızın herhangi bir saldırının gerçekleştirilemeyeceği görülecekti. Aynı zamanda Birlik hazinesi de Atina'nın denetimindeydi.

Tarihçilerin merak ettikleri, 470'lerin Ege'sinde Atina'nın neyin peşinde olduğudur. Birliğin öncelikli hesabının ayakta kalabilmek olduğunu söyleyen tarihçi Thukydides (ki *Peloponnesoslularla Atinalıların Savaşı* adlı eseri dönemin siyasi olayları için başlıca dokümanter kaynaktır), her devletin baştan beri kendi çıkarını gözettiğini ileri sürer. İntikam arzusu ve Persis'ten istenen savaş tazminatı sadece birliğin denetimini ele geçirme bahanesi (*proskhema*) olmuştur. Hiç kuşku yok ki, Atina'nın Ege'deki varlığını sürdürmek istemesinde güçlü ekonomik nedenler vardı. Bir yüzyıldan fazladır Karadeniz bölgesinden tahıl ithal ediyordu ve hâlâ da bu ticarete bağımlıydı. Trakya'daki gümüş madenleriyle birlikte, kerestelik ağaçlarıyla zengin Ege'nin kuzeybatı sahili kent için cazip diğer bir yöreydi ve filonun geleceği büyük ölçüde bu keresteye bağlıydı. Atina, muhtemelen baştan beri Delos Birliği'nin kendisine çıkarları doğrultusunda pek çok olanak sunduğunun farkındaydı. Atina kesinlikle Birliğin egemen üyesiydi. 200 iyi kürekçiye ihtiyaç duyan bir savaş kadırgasını ve aynı anda iki kadırgayı birden donatacak adamı birliğin çok az üyesi karşılayabilecek durumdaydı. Atina 480 yılında 180, 431 yılı itibarıyla 300 kadırgaya sahipti. Spartalıların etkili bir donanması yoktu ve 470'lerde Peloponnesos'un her türlü işiyle meşguldüler. Thukydides, Perslere karşı Yunanistan'ın savunulmasını Atina'ya bırakmış olmaktan dolayı, Sparta'nın hoşnut olduğunu öne sürer.

Birlik kuvvetlerinin komutanı, Marathon'da Atina saldırısını başlatan Miltiades'in oğlu, Atinalı aristokrat Kimon'du. Kimon'un siyasetinin, birliğin bütünlüğünü sağlamak ve birliği dilediği gibi yönlendirmek için Pers tehdidini kullanmak olduğu görülür; Atina, aynı zamanda Sparta ile iyi ilişkilerin korunmasıyla, Peloponnesos'tan gelecek herhangi bir tehdit olmaksızın Ege'de ilerleme

siyasetini de sürdürebilecektir. İlk sefer, Perslerin hâlâ bir garnizon bulundurmakta direndikleri, Trakya'daki Strymon Irmağı'nın ağzındaki Eion'a düzenledi. Ardından Atinalılar, Euboia'nın ucunda yer alan ve savaşta Perslerin tarafını tutan Karystos kentine saldırdılar. Fakat Kimon'un dillere destan başarısı, 469 ile 466 arasında bir tarihte Eurymedon [Köprüçay] Irmağı'nda (gerçekte büyük ölçüde Fenike gemilerinden oluşan) Pers filosunu bozguna uğratmasıdır. Bu savaşın sonunda düşman filosu tamamen imha edildi ve Persler Ege'den temizlendi. Muhtemelen 468 civarında, Kimon tarafından Perslere ve Khersonesos'taki [Gelibolu] Trakyalılara karşı düzenlenmiş bir sefer daha kaydedilir.

Atina'nın bu seferleri kendi çıkarına kullandığı görülür. Eion çevresinde kullanılmayı bekleyen geniş kerestelik ormanlar vardı ve Atinalı güçlerin niyeti, kent zapt edildikten sonra iç bölgelere doğru ilerlemek için savaşmaktı. Skyros adası korsanlardan temizlenince Atinalılar adanın güzel limanında yerleştiler. Daha dikkate değer bir gelişme ise, Naksos adası 470 civarında birlikten ayrılmaya niyetlendiğinde, Atina hâkimiyetindeki birlik donanması tarafından tekrar birliğe dönmesi yolunda zorlanmasıydı. Thukydides, birlik anayasasının ilk kez delindiğini ve bir üyenin bağımsızlığını yitirdiğini söyler. Birkaç yıl sonra Atina, diğer bir birlik üyesi olan Thasos adasının sahip olduğu altın madenlerine el koydu. Thasoslular karşı saldırıya geçtiklerinde, ada kuşatma altına alındı ve madenleri teslim etmeye zorlandı. Atina, hem Naksos hem de Thasos'ta sözünü geçirebiliyordu ve daha şimdiden birliği kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya başlamıştı.

Madenlerin tesliminden önce (tahminen 463'te), Thasos yardım için Sparta'ya başvurdu. Bu durum, Atina kontrolüne karşı bazı Yunan kentlerinin Sparta'nın korumasına yönelebileceği konusunda Atina'ya verilmiş bir uyarıydı. Sparta karşılık vermeye hazırdı, fakat kent 464'te bir depremle yerle bir oldu, ardından da heilot'lar ayaklandı. Sparta ile iyi ilişkiler içinde olmayı savunan Kimon, yardım amacıyla 4.000 hoplitle birlikte Peloponnesos'a vardı. Fakat olağanüstü bir terslik yaşandı. Spartalıların, aslında Atinalıların heilot'lara katılacaklarından korktukları görüldü. Atinalıları ülkelerine gönderdiler; iki kent arasındaki ilişki de böylece bozuldu. 461 yılında Atina'da, oligarşik Sparta'ya yönelik düşmanlığı yoğunlaştıran demokratik ve yurtsever bir devrim gerçekleşince, zaten bozulmuş olan ilişkiler daha da gerildi. Atina ve Sparta arasındaki husumet sonraki doksan yılın egemen siyasetini oluşturacaktır.

Aristokrat Nüfuzun Sürekliliği

Solon ve Kleisthenes yönetimi altında, Atina'daki demokrasinin gelişimi 8. Bölümde anlatılmıştı. Solon aristokrat hâkimiyetin kalıtsal yolla aktarılmasını

kırmış ve hiç değilse teoride, vatandaşların kanun önünde eşit oldukları bir devlet kurmuştu. Kleisthenes'in yeni kabile sistemi, yapılacak işlerin Meclis'ten önce düzenlenmesi rolünü üstlenmiş Bule için üye sağlıyordu. Bununla birlikte bu Meclis'in gücü, tam anlamıyla net yetkilerle donatılmamış Areopagos tarafından sınırlandırılmıştı. Areopagos, çoğunlukla aristokrasi içinden seçilen arkhon'ların (en yüksek devlet yöneticisi) oluşturduğu soylular meclisiydi. Aynı zamanda ilk olarak 501 yılında sisteme dahil edilen ve halkın seçtiği on general, yani *strategos*'lar vardı. Bu generallerin değeri Pers Savaşları sırasında artmıştı; generallik, diğer memurlukların tersine yıldan yıla korunabiliyordu ve hırslı siyasetçilerin amacı haline geldi. Generaller de çoğunlukla zengin sınıflar arasından seçiliyordu ve böylece beşinci yüzyılın ilk yarısında Atina, güçlü aristokrat nüfuzun etkisi altında kaldı.

Aristokrasinin bu süreğen etkisi dönemin kültürel başarılarında görülebilir. Örneğin çömlekçilik endüstrisi *symposia*'nın himayesine bağımlıydı. İçme, karıştırma ve dökme kaplarının her birinin biçimleri ve işlevleri, *symposia*'daki ritüellerce belirlenir; vazoların üzerlerindeki manzaralarda, boş zamanı olan erkeklerin ilgileri yansıtılırdı. (Fakat tekrar etmekte yarar var; *symposia*'nın ucuz taklitler olarak kullandığı altın ya da gümüş kupalar ve kaplar alternatif bir seçenek oluşturuyordu.) Yarışma ve mücadelenin aristokrat idealleri çeşitli Panhelenik Oyunlarla yaşatılırken, eğlencenin esas bölümleri olan şiir ve müzik de aynı taleplerce biçimlenmiştir. Şair Pindaros, Aigina ve Sicilya'nın nüfuzlu kişilerine övgüler düzdüğü gibi, Atinalı aristokratların oyunlardaki başarılarını da kutlamıştır.

Aristokrat himaye yemek salonlarının mahremiyetiyle sınırlı değildi. Atina'nın soylu aileleri hem ülkede hem de ülke dışında zarif binalar yaptırarak kentlerinin isimlerini yücelttiler. Atina'nın kendisi Kimon'un koruması altındayken, seçkin Alkmaeoni ailesi Delphoi'de mermerden bir Apollon Tapınağı inşa ettirdi. Skyros adasında bulunan kemiklerin Atina'nın efsanevi kralı Theseus'a ait olduğu farz edildi ve Kimon bu kemikleri kentin merkezindeki Theseion'da[1] korumak için ülkeye getirdi. Thasoslu ünlü Polygnotos tarafından yapılmış olan ve Atina'nın askeri başarılarının anlatıldığı resimlerle dolu Stoa Poikile, muhtemelen Kimon'un eniştesinin armağanıydı. (Yapının temelleri 1981 gibi yakın bir tarihte keşfedilmiştir.) Ayrıca Agora'nın çevresindeki çınar ağaçlarını Kimon'un diktirdiğine inanılır.

Bununla birlikte yeni baskı türlerinin işaretlerine de bu dönemde rastlanır. İlk sürgün cezası 480'lerde uygulandı. Muhtemelen Kleisthenes'in yeniliklerin-

1) Atina'da sanatçı ve zanaatçıların koruyucusu sayılan Hephaistos ve Athena'ya adanmış tapınak. Hephaistos Tapınağı olarak da bilinir. Theseus'un kahramanlıklarının betimlendiği bazı heykellerden ötürü ortaçağdan beri Theseion adıyla anılır. Tapınak ortaçağda Hıristiyan kilisesine dönüştürüldüğü için günümüze çok iyi bir biçimde ulaşabilmiştir. (ç.n.)

den biri olan yöntem, herhangi bir vatandaşın on yıl süreyle sürgüne gönderilmesinin yurttaşlar tarafından tek tek ve gizli olarak oylanmasını içeriyordu. (İsimlerin *ostraka*, yani çanak çömlek parçaları üzerine yazılmasından dolayı bu yöntemin adına 'ostrakismos' denmişti.[2]) Günümüze kalan *ostraka*'ların üzerinde, neredeyse dönemin bütün önde gelen siyasetçilerin isimleri yer alır. 480'lerde Perslerle bağlantılı oldukları düşünülen aristokratlar bu yolla ülkeden gönderildiler. Şaşırtıcı olmayan yaygın görüş, bunun aristokrasi karşıtı ve yurtsever bir girişim olduğunu ileri sürer. Ostrakismos'un önemli bir etkisi, olası bir tirana karşı hazırlıklı olmayı ve Areopagos'un devleti korumak olan geleneksel rolüne meydan okumayı sağlamasıydı.

480'lerde görülen bir diğer önemli gelişme de, Themistokles'in liderliği altında Atina'nın bir deniz gücü olarak ortaya çıkmasıdır. Karada savaşmak artık eskisi kadar cazip değildi. Hoplitlerin kendi zırhlarını ve silahlarını sağlayacak kadar zengin olmaları gerekiyordu. Öte yandan kürekçilerin koruma amaçlı herhangi bir donanıma gereksinimleri yoktu ve böylece *thetes* denen yoksul yurttaş sınıfı kürekçi olarak donanmaya çağrıldı. Yeterince kalabalık olan bu sınıf artık bütünüyle devletin savunulmasında kullanılıyordu ve birlikte uyum içinde çalışma deneyimi kazanmaları siyasi bakış açısından önemliydi. Bordasındaki 170 kürekçiyle birlikte inşa edilen bir kadırganın (Yunan donanmasının *Olympia*'ları), katlanmaları gereken iş konusunda kürekçilerin üzerinde psikolojik bir etki yaratacağı açıktı. Üçlü sıralar halinde dizilmişlerdi ve daha yukarıda olan bir sıra, düşük seviyedeki diğer iki sırayı gözlerden saklıyordu. Her sıranın en başında yer alan kürekçinin arkadaşlarıyla ve açık güverte boyunca uzanan sıralardaki kürekçilerin eşgüdümünü sağlamak zordu. Kadırga gelişmiş bir takım ruhu olmaksızın başarıyla yüzdürülemezdi ve bu durumda, *thetes*'in potansiyel siyasi gücünün farkına varmaya başladığı düşünülebilir. (Aristoteles, Atinalı lider Perikles'i anlatırken bu bağlantıyı kabul eder: 'devletin deniz gücüne yönelmesi, kitleleri yönetimin her kademesinde daha fazla söz sahibi olmak konusunda cesaretlendirmiştir.')

Bu yüzden, donanmanın kurucusu Themistokles'in daha geniş çapta demokratik haklar önermesi şaşırtıcı değildi. Bu öneri güçlü bir aristokrat muhalefetle karşılaştı. 480'ler ile 470'ler arasına tarihlenen *ostraka*'ların üzerinde, Themistokles'in adı kadar sık rastlanan başka bir isim yoktur, fakat onun isminin yazılı olduğu 170 *ostraka*'nın sadece on dört farklı el yazısıyla yazılmış olması, oylamaya hile karıştırıldığını akla getiriyor. (Daha yavan bir görüşe göre ise, okuryazar olan kişilerce önceden hazırlanmış çanak çömlek parçalarının okuryazar olmayanlara dağıtılmış olduğudur.) Areopagos tarafından

2) Çanak Çömlek Mahkemesi: Bir kişinin kent dışına sürülebilmesi için isminin en az 6.000 yurttaş tarafından ihbar edilmesi gerekiyordu. (ç.n.)

kendisine Pers yanlısı olduğu yolunda uydurma bir suç isnat edilmesinden sonra, nihayet 471 yılında Themistokles kentten çıkarıldı.

Demokratik Devrim

On yıl sonra 461'de, bir grup demokrasi yanlısı intikam alma fırsatını yakaladı. Aristokrat lider Kimon'un 4.000 hoplitle kent dışında (Sparta'da) olduğu an, hükümet darbesi yapmak için en uygun zamandı. Darbeyi yöneten Ephialtes adında pek tanınmayan biriydi. (Ardından gelen huzursuzluk ortamında öldürüldü.) Ephialtes'i Alkmaeoni ailesinin 30 yaşındaki üyesi Perikles desteklemişti (bu arada Perikles anne tarafından Kleisthenes'in soyundan geliyordu). Areopagos'u yetkilerinden soyutladılar; bu meclisi adam öldürme ve kutsal şeylere yapılan saygısızlık davalarına bakan bir mahkeme konumuna indirgediler. Sonra da bu yetkileri Konsey (Bule), Meclis ve itibarları yasadışı şekilde Areopagos tarafından ellerinden alınan kişilere itibarlarını geri veren ve kurgusal bir özür niteliği taşıyan mahkemeler arasında paylaştırdılar. Böylece Meclis ve Bule en önemli yasa yapıcı kurumlar olarak korundu. Atina'ya geri döndüğünde Kimon'un sürgüne gönderilmesi, sadece Sparta'da uğradığı aşağılayıcı durumdan dolayı değildi. Düşman bir yorumcu olan Plutarkhos'un güvenilir olmasa da bu olayları anlatan başlıca kaynak olan *Hayatlar* adlı eserindeki (İS birinci yüzyılın sonunda derlenmiştir) sözleriyle, kent şimdi hevesle 'su katılmamış demokrasiye saldırmıştı.'

Kimon'un sürgüne gönderilmesi ve Ephialtes'in ölümü ile Perikles demokrasi yanlısı grubun lideri olarak ortaya çıktı. Görgüsü ve dürüstlüğüyle sağladığı doğal bir otoritesi vardı. Eğer Thukydides'in ona atfettiği sözlere güvenilecek olursa, sıradan Atinalıların özsaygılarına hitap eden ve onları çıkarlarını temsil ettiğine inandıran bir yeteneğe sahipti. Aynı zamanda Perikles'in başarısında, yoksulundan kendisi gibi aristokratına kadar herkese telkin ettiği saygının yarattığı itaati yönlendirme yeteneğinin de payı olduğu iddia edilir. Gücü, on beş yıl boyunca *strategos* olarak tekrar tekrar seçilmesine dayanıyordu ve o bu otoriteyi öyle etkili biçimde kullandı ki, bir hayranı olan Thukydides, 'demokratik kurumlarına rağmen Atina hükümeti gerçekte tek bir adamdı: Perikles,' diyecek kadar aşırıya gitmişti.

Konumu, özel durumlarda hüküm vermesini genellikle olanaksız kılsa da, Perikles'in etkisi kesinlikle sonraki otuz yılın Atina siyasetine damgasını vurmuştur. Kentteki demokratik kurumların gelişimini dikkatle izlemişti; 451'in vatandaşlığa uygunluğu sınırlayan kanunlarından da kesinlikle o sorumluydu. O, kendini işine adamış bir emperyalistti. 430'daki ünlü 'Cenaze Söylevleri'nde, 1960'ların Amerikan dış siyasetini anımsatan terimlerle denizaşırı yayılma-

cılıktan söz eder. 'Serüvenci ruhumuz bizi her denize ve her karaya girmeye zorlar; ardımızda bıraktığımız yerler sonsuza kadar, dostlarımıza yaptığımız iyi şeyleri, düşmanlarımıza ise çektirdiğimiz acıları anımsatır.' O, bir imparatorluk olarak Atina'nın Ege'deki gücünü pekiştirmede Atina'ya akan armağanları ve haraçları etkin biçimde kullandı. Bunlarla yalnızca Atina'nın demokratik kurumlarının korunmasını sağlamadı, fakat aynı zamanda kendi ismini yücelten Akropolis gibi güzel yapılar inşa etti. Dış siyasetin biçimlenmesinde ve Sparta'nın Atina'nın başlıca düşmanı olarak kalmasında egemen bir rolü vardı.

Demokrasi Uygulaması

Atina demokrasisinin yapısı 450'lerde pekişti. 18 yaşının üzerindeki bütün erkek vatandaşlara uzun süredir sağlanan Meclis toplantılarına katılma hakkı, Egeli bir güç olarak kentin taleplerinin hızla artmaya başladığı bir zamanda, halkın otoritenin merkezinde yer almaya başlamasıyla yeni bir anlam kazandı. Meclis, vergi artırımı, harcamaların denetimi ve dış siyasetin bütün yönleriyle idaresi gibi her konuda kanun yapma hakkına sahipti. Bilindiği kadarıyla, yılın on aylık dönemi boyunca düzenli aralıklarla her ay dört kez toplanırdı. Her ayın ilk toplantısının, devletin tahıl stokları ve ulusal güvenlik konularıyla ilgili raporların da sunulduğu sabit bir gündemi vardı. Acil durumlarda Meclis olağanüstü toplantılara çağrılabilirdi.

Toplantı yeri (kentin batısındaki Pnyx tepesi), hemen hemen sadece 6.000 kişi alabilmesine karşın (İÖ 400 civarında genişletildikten sonra 8.000 kişi sıkışarak oturabilir hale geldi), 30.000 yurttaş Meclis toplantılarını izlemeye uygundu. Toplantılara katılabilmek için, kentte ya da kent civarında oturmak ve araziyi ya da işi bırakmaya elverişli olmak gerekiyordu. (Marathon ovası gibi Attika'nın çevresindeki bölge, yoldan gidilirse 40 kilometre uzaklıktaydı.) Beşinci yüzyılın sonuna kadar katılım ücreti alınmıyordu.

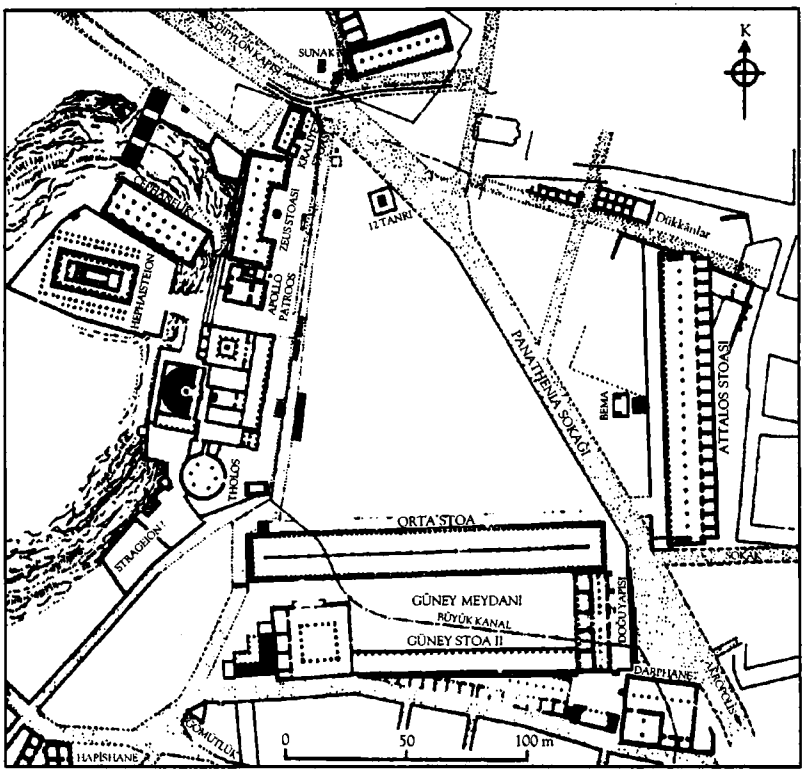
Meclis kararlarını oy çokluğuyla alırdı; konuşmaların dinlenmesinin ardından el kaldırılarak oylama yapılırdı. Bu tür bir oylama yöntemi ve konuşmacının alkışlanması, sözünün sık sık sorularla kesilmesi, toplantıya katılan pek çok vatandaş için bir engel oluşturuyordu. Josiah Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens* (Demokratik Atina'da Kitle ve Elit) adlı eserinde, konuşmaların çoğunu yapan seçkin aristokrat üyelerin, belagatlarını ve davranışlarını vatandaş topluluğunun alkışlamasına göre ayarladıklarını kaydeder. Halkı kentteki mutlak güç olarak betimlemek, konuşmacılarının kendilerini halkın akıl hocası ya da koruyucusu olarak tanıtırken başvurduğu yaygın bir taktikti (bu arada muhalif olanlarca konuşmacının halk düşmanı olduğu yolunda

sataşmalar ve laf atmalar olurdu). Düşüncenin bu derinlikli dili, diye iddia eder Ober, kitlenin ve elitlerin göreli sosyal bir istikrar içinde bir arada yaşamalarını sağlayan temel unsurdu. Bu durum, Atina'nın konuşma becerisine dayanan ve bu yeteneğe büyük pirim veren bir toplum olduğu gerçeğinin altını çizer. Meclis affetmeyen bir öğretmendi. Atinalı hatiplerin tartışmasız en büyüğü Demosthenes bile, delikanlılığında sesini duyurmada sıkıntılı anlar yaşamıştı. Plutarkhos, Meclis'te uğradığı aşağılanmadan sonra yüzünü gizleyerek kendisini evine dar atmıştı.

Kentin özellikle Peloponnesos Savaşları sırasında yoğun bir baskının altında yaşadığı zamanlarda, tartışmalar şiddetlenir ve patlamaya hazır bir hal alabilirdi. 427'de Mytilene kentinin Atina'ya karşı ayaklanmasından sonra kent halkının davranışı hakkında yapılan tartışma, Thukydides tarafından bu konuya dair verilen ünlü bir örnektir. Başlarda ateşli nutuklarla yönlendirilmeye çalışılan Meclis, sonunda tüm Mytileneli erkeklerin idam edilmesine, kadın ve çocukların da köleleştirilmelerine karar verdi. Emri yerine getirmek üzere bir kadırga gönderildi. Ertesi gün aynı Meclis, daha ciddi bir haleti ruhiye içinde kararı geri aldı. (İkinci bir kadırga kente tam zamanında ulaştı.) 406'da Arginusai'deki deniz zaferinden sonra, hayatta kalanları toplayıp getirmedikleri için generallerin yazgısı üzerine bir tartışma yaşandı. (Savunmaları, çok şiddetli bir fırtınanın bu işi olanaksız kıldığı yönündeydi.) Yasalara aykırı bazı cezaların da yer aldığı çeşitli öneriler ileri sürüldü. Düzenin normal işleyişini hiçe saymak anlamına geleceğini bile bile, Meclis'teki bir grup kararın halka bırakılmasını istiyordu, fakat sonunda altı generalin Atina'ya vardıklarında idam edilmelerine karar verildi. Ne var ki, daha sonra bir kez daha Meclis bu katı tutumundan pişmanlık duyacaktı, fakat bu kez geç kalınmıştı.

Meclis toplantıları arasında geçen sürede hükümetin devamlılığı sağlanmalıydı ve bu da Bule (Beş Yüzler Konseyi) tarafından yerine getirilirdi. On kabilenin her biri gönüllüler belirler ve bunların arasından ellişerden toplam beş yüz kişi kurayla seçilirdi. Hizmet süresi bir yıldı ve arka arkaya olmamak koşuluyla her üye en fazla iki kez seçilebiliyordu. Bule yılın büyük kısmında kendi binasında toplanırdı. Büyük olasılıkla gönüllü olunmasından dolayı, üyelerin zengin ve nüfuzlu vatandaşlara karşı önyargıyla yaklaştıkları yönünde kanıtlar bulunuyor.

Bule'nin görevi, özellikle Meclis'in işlerinin düzenlenmesi ve Meclis kararlarının uygulanmasının sağlanmasıyla, devletin işleyişine nezaret etmekti. Önce Bule'de tartışılmayan konular Meclis'e getirilemezdi. Makedonyalı Philippos'un Yunanistan'a ilerlediği haberi 339'da Atina'ya ulaşır ulaşmaz, vatandaşlar Meclis'e koşmuş, fakat önce Bule'nin konuyu müzakere etmesini beklemek zorunda kalmışlardı. Üyelerinin sürekli değişmesi Meclis üzerindeki etkisi-

Atina Agorası. Erken altıncı yüzyılda temizlenen Agora boyunca yavaş yavaş, aralarında memurlara ait yapıların ve meclisin (*bouleuterion*) bulunduğu kamu binaları sıralandı. Geniş stoalar daha sonraki Helenistik eklemelerdir. Akropolis'e doğru uzanan Panathenaia şenlik güzergâhı meydandan geçiyordu. Aynı zamanda, batı tarafındaki yüksek bir tepenin üzerindeki Hephaistos Tapınağına dikkat ediniz.

nin aynı düzeyde kalmasını zorlaştırsa da, oturumlardaki gündemin belirlenmesi yoluyla Meclis'in gücünü sınırlandırmakla görevli olduğu iddia edilmiştir. Bule'nin toplantıları arasında kalan sürede her kabileden elli üye sırayla daimi bir çağrı için hazır bulunurdu. Agoradaki ana Konsey binasının yanında bulunan ve günümüzde kazılmış durumda olan küçük daire şeklindeki toplantı evleri (Tholos) vardı. Bir aylık görevleri için devlet ödeneği alırlardı.

Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Atina zengin ve kozmopolit bir kentti. Ağırlıklı olarak kölelerden ve yabancılardan oluşan nüfusun içinde vatandaşlar

küçük bir azınlıktı. 451'de Perikles'e atfedilen bir yasayla vatandaşlığa uygunluk koşulları sınırlanmıştı. Bu yasa uyarınca, bir kişinin doğuştan vatandaşlık hakkına sahip olabilmesi için hem annesi hem de babasının vatandaş olması gerekiyordu. Kuşkusuz bu yasa küçük bir azınlığın vatandaşlık haklarını korumak için geçirilmişti, fakat aynı zamanda evlenecekleri kadınları ülke dışından seçen aristokrat geleneğe demokratların bir tepkisiydi. Yüzyılın ortalarında kent işlerinde görülen karışıklık, her yıl ataması yapılacak yaklaşık 600 idari görev bulunduğu gerçeğinden anlaşılabilir. On general dışında bu görevleri üstlenecek kişilerin hepsi, 30 yaşındaki ya da daha yaşlı ve iyi bir geçmişi olan vatandaşlar arasından kurayla seçilirdi. Kanıtlanmış yeteneğin esas alındığı general seçimleri Meclis çoğunluğuna dayanırdı ve seçimler tekrarlanabilirdi. Bu on general askeri işlerin denetiminde ortaklaşa görev alırdı, fakat özel bir seferin komutasına tek bir general de atanabilirdi. Diğer devlet görevlileri, aslen kentteki en yüksek devlet görevlileri olan ve kentin dinsel yaşantısını oluşturan festivaller ve adaletten sorumlu olan dokuz arkhon; mali işlerden sorumlu memurlar, hapishanelerdeki gardiyanlar ve sıralamanın en altında da caddelerin temizliğiyle ilgilenen memurlar vardı. Bunların hepsi maaşlı memuriyetlerdi.

Devlet görevlileri işbaşı yapmadan önce, taştan bir levhanın üzerine çıkıp yemin etmek zorundaydılar. (Bu levha 1970 gibi yakın bir tarihte yeniden keşfedildi.) Görev sürelerinin sonunda bütün memurlar hesaplarını Bule'nin oluşturduğu bir komiteye teslim etmek zorundaydılar, fakat herhangi bir vatandaş herhangi bir görevli hakkında dilediği zaman şikâyette bulunabilirdi. Perikles'in başarılarına karşı düşmanca bir tutum takınan oğlu da, babası hakkında şikâyette bulunmuştu, fakat bu hak kin ve düşmanlığı özendirmekten başka bir işe yaramamıştı:

> Onlar (Atinalılar) başkalarından çok birbirlerini kötüler ve kıskanırlar. Halka açık ya da özel toplantılarda en kavgacı adamlar onlardır; birbirlerini sürekli yargılarlar ve yardımlaşmanın kazancı yerine birbirlerinden faydalanmaya bakarlar.

Bununla birlikte, bu düzeydeki kamusal sorumluluk, kamu hizmetlerindeki standartın korunmasında temel bir rol oynamıştır.

Suçlamalara maruz kalmış kişiler kendi vatandaşlarına başvurmak zorundaydı. Atina'da bağımsız yargıçlar yoktu ve hukukun uygulanmasında vatandaş sınıfı topyekûn, hem yargıç hem de jüri olarak sorumluluk üstlenirdi. Taammüden işlenen cinayetler ve kurban etme suçları hâlâ Areopagos'ta görüşülse de, pek çok dava, sıradan vatandaşlardan oluşan bir jüri tarafından izlenirdi. Her yıl 6.000 vatandaştan oluşan bir liste hazırlanır; her dava için

bu listeden bir jüri seçilirdi. Daha ciddi davaların, 2.500 kişiyi geçmemesi koşuluyla, daha geniş bir jürisi olurdu. Nihayetinde jüri üyeliği, yılın 200 gününü kapsayan tam zamanlı bir işti ve Perikles 450'lerin başında bu işin ücretli olması gereğini kabul etmiştir. Komedya şairi Aristophanes aklını işine takmış, mahkemelerde uyuyan vetükenmesinden korktuğu için, evinde, oy vermede kullanılan bir kumsal dolusu çakıl taşı bulunduran bir jüri üyesini hicveder.

Sistemin talepleri ağırdı. Bule'deki görevlerin, jüri üyeliğinin ve idari kadroların tümünün doldurulabilmesi için gereken sayı, otuz yaşın üzerindeki vatandaşların yüzde 5 ile 6'sı olarak hesaplanmıştı. Birçok memuriyet için yeniden seçilmenin yasaklandığı düşünülürse, bu durum hemen hemen herkesin hayatının bir döneminde hükümette ya da idari bir görevde bulunması demekti. Siyasi hayatı tamamen yadsıyan Sokrates bile bir kez Bule üyesi olmuş, sosyal hayata katılmamasıyla ünlü oyun yazarı Euripides Syrakusai'da elçilik yapmıştır.

Okuryazarlık ve Demokrasi

Yunanistan'ın hiçbir kentinden, Atina'daki kadar yazıt günümüze kalmamıştır. Bunların yaklaşık 1.500'ü yalnızca beşinci yüzyılın ortasıyla sonu arasına tarihlenir. Bu kitabeler, siyasi konularla ilgili kararnameleri, Atina İmparatorluğu'na ait diğer dokümanlarla birlikte aralarında ünlü Vergi Listeleri'nin de olduğu hesaplar ile savaşta ölen vatandaşları yücelten mezar taşlarını ve dinsel buyrukları içerir.

Yazılı materyalin kamuya sergilenmesiyle demokrasi arasında bir bağ olduğunu varsaymak doğaldır. Eğer bir toplumun kanunları ve kararnameleri halk için kolaylıkla ulaşılabilirse, kesinlikle o toplumun siyasal ve sosyal eşitliğe daha uygun olduğu savunulabilir, fakat bu durum kesinlike demokratik bir hükümetin varlığına işaret etmeyebilir. Örneğin, bunlar, acımasız seçkinlerin, görene korku salması için sergilediği yasalar olabilir. Hatta, gerçekten demokratik bir toplumun, yazarak iletişim kurabilen bir azınlıktan çok, söylenen sözler aracılığıyla oluşturulan ortaklığa önem veren bir toplum olduğu iddia edilebilir. Demokratik Atina'da en değerli siyasi beceri, düşüncelerin yazıyla sunulması yeteneği değil, belagat sanatıyla ikna kabiliyetiydi. Bu nedenle Atina'da bulunan birçok yazıtın, açık bir şekilde demokratik bir işlevi olmamış olabilir. İleri sürülen bir düşünce, bunların daha ziyade kentin başarılarını anımsatmaya yaradıklarını söyler. Vergi Listeleri, kamuyu çok fazla ilgilendirdiği için ya da ilgilenen yurttaşların okuması civarı değil, Atina'yı bir imparatorluk gücü olarak teşhir etmek amacıyla sergilenmiştir.

Kentin Mermerle Yüceltilmesi

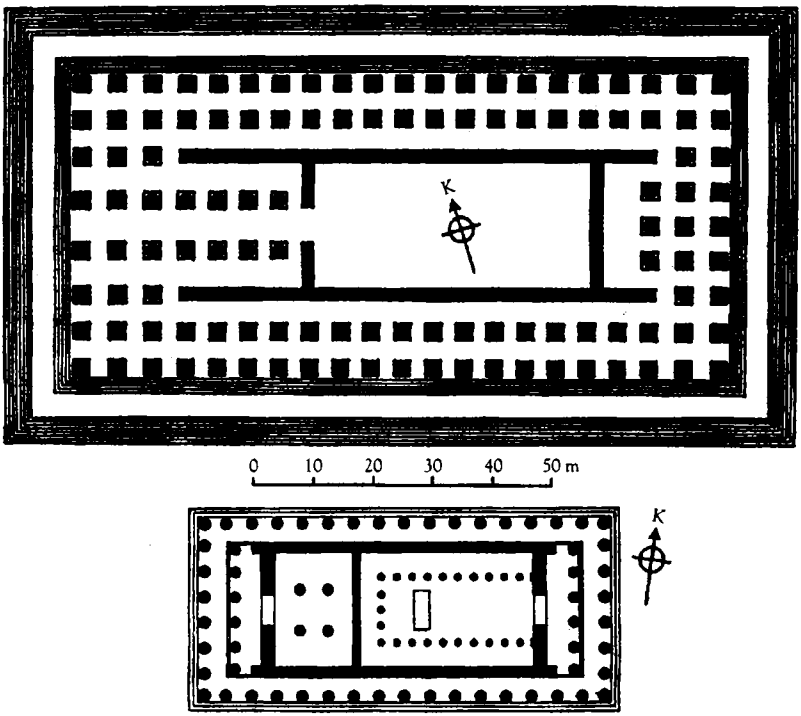
450'lere gelindiğinde hem onarıma vurulan ket azalmış hem de yeni demokrasiye yaraşır bir kent yaratma isteği uyanmıştı. Bu dönemin en önemli yapısı, Beş Yüzler Konseyi'nin de toplandığı, daire biçimli Tholos'tu. Bu yapı Bule'nin ana toplantı binasının hemen yanındaydı. Bu yapıların arkasında, Agora'ya hâkim yüksekçe bir tepede, Akropolis'in karşı tarafında yükselen, ateş tanrısı, dolayısıyla demircilerin, genel olarak da zanaatkârların koruyucu tanrısı Hephaistos'a adanmış bir tapınak vardı. Hephaistos Tapınağı Yunan tapınakları arasında en iyi korunmuş olanıdır ve (her ne kadar Atinalılar Hephaistos'u, Zeus'un başına baltasıyla vurarak Athena'nın doğmasını sağlayan tanrı olarak ayrıca yüceltmiş olsalar da), mabet kentin endüstriyel gelişimini yansıtır.

Beşinci yüzyılın ikinci yarısında, Atina'daki en önemli başarı Akropolis'in dönüştürülmesiydi. Mykenai döneminden beri büyük kale, bölgenin hem dinsel hem de savunma amaçlı merkeziydi. Pers istilasından önce ana tapınaklarının yeniden inşası için büyük bir imar programı başlatıldı, fakat bu proje daha sonra durduruldu. Akropolis'in duvarlarında, muhtemelen istilanın hatırasını yaşatmak için yarım kalan tapınakların sütunlarının da kullanıldığı görülebilir. Diğer sütunlar, Themistokles'in 470'lerde kentin etrafına yaptırdığı duvarların inşasında kullanılmıştı. (Bu duvarlar sonradan genişletildi; böylece Uzun Duvarlar Peiraeus'a kadar ulaştı ve Atina'yı zapt edilemez bir kent haline getirdi.) Akropolis'in kayalık yüzünde öylece bırakılanların tümü planlanmış tapınakların temelleriydi; bunlar daha sonra Parthenon'un ve ona eşlik eden yapıların temelinde yeniden kullanıldı. Parthenon, sıfatı Parthenos, yani Bakire olan ve kentin koruyucu tanrıçası Athena için yapılmış bir tapınaktı.

Parthenon'un ardındaki şevk ve devingenliğin adı kesinlikle Perikles'ti, fakat hiç kuşku yok ki bu yapı, demokratik kıvancın esinlediği bir kent girişimiydi. Athera'yı onurlandırma gereksinimi, (tanrıçanın Phidias tarafından chryselephantinden[3] yapılmış muhteşem heykeli, tapınağın iç mabedine hâkimdi), mümkün olan en görkemli mekânda kentin gücünün ve başarılarının gururla sergilenmesinde ikincil bir öneme sahipti. Atinalı kibrin tipik bir dışa vurumu olan binanın inşasına, birlik üyelerinin ödeneklerinden aktarılan parayla 447'de başlandı. 438'de, muhtemelen tapınağın duvarlarının ve çatısının içinde gizlice yapılan Phidias'ın heykeli kutsanmaya hazırdı.

Parthenon'u dünyanın en muazzam yapılarından biri olarak görmek doğaldır. Bu, kısmen koşulların bir sonucu olabilir. Aslında, Parthenon ilk bakışta diğer Yunan tapınaklarına benzer. Dönemin diğer tapınakları gibi (Sunion

3) Chryselephantin: Antik Yunan sanatında özellikle kült heykellerin yapımında kullanılan altın ve fildişi karışımı. (ç.n.)

Dor düzenindeki tapınakların en büyüğü olan Parthenon (altta), onca görkemine rağmen, İon Yunanlılarının Ephesos'taki dördüncü yüzyıl Artemis Tapınağı (üstte) gibi muazzam tapınakları yanında cüce kalır. İonialılar doğrudan doğruya, muhteşem Mısır tapınaklarından etkilenmiş olabilir.

Burnu'ndaki Poseidon Tapınağı ve Bassai'nin muhteşem dağ ortamındaki Apollon Tapınağı) ihtişamının bir bölümünü mükemmel konumuna borçludur. Fakat Parthenon, diğerlerinde olmayan üç yüksek niteliğe sahiptir. Birincisi, yapı baştan sona, her biri 22.000 ton ağırlığında olan ve kentin 16 kilometre uzağındaki Pentelikon Dağı'ndan getirilen kaliteli mermerden inşa edilmiştir. Ayrıca, ince bir zekâyı yansıtan binanın oranları, bir hafiflik hissi uyandıracak biçimde tasarlanmıştır. Basamaklar, merkezleri köşelerden daha yüksekte olacak şekilde kavisli yapılmıştır. Köşelerdeki sütunlar diğerlerinden biraz daha kalındır ve bütün sütunlar içe doğru hafifçe yatık durur. (Sütunların tapınağın 1.600 metre üstünde bir noktada birleşeceği hesaplanmıştır.) Ve nihayet Parthenon, şimdiye dek inşa edilmiş tapınaklar arasında en zen-

gin kabartmalara sahiptir ve tapınağı süsleyen heykeller sanatta ulaşılan Klasik devrimin zirvesini simgeler.

Gelişme tapınağın içinde de görülebilir. Tapınağın alınlık kabartmaları büyük ölçüde kayıptır. Doğu alınlığındaki kabartmalarda, Zeus'un başından, silahlarıyla donanmış bir halde fışkıran Athena'nın betimlendiği, batıdakinde ise, tanrıçanın Atina'nın yönetimi için Poseidon'la mücadelesinin anlatıldığı kaydedilmiştir. Yaşayan en eski heykeller metoplardır (duvarların dış cephesinde trigliflerin arasına oyulmuş kabartmalar) ve buradaki metoplarda, Yunanlıların ve onların tanrılarının yabancıları bozguna uğratıkları tasvir edilmiştir. Bu metopların türleri ve kaliteleri, sanki birlikte çalışmayı yeni öğrenen bir heykeltıraş ekibinin elinden çıkmışçasına değişiktir. (Daha eski bir tapınakta kullanmak maksadıyla yapıldıkları izlenimini verir.)

En tam heykel grubu en geç yapılmış ve tapınağın iç duvarının dış yüzünü çevreleyen frizdir ki, sürekli kompozisyonun bilinen tek örneğidir. Frizdeki yegâne konu büyük bir tören alayıdır ve pek çok bilim adamına göre, bunlar sadece, kentin koruyucu tanrıçası Athena onuruna kutlanan Panathenaia Şenlikleri'dir. Friz bir bütün olarak tasarlanmıştır. Bununla birlikte eserin birçok elden çıktığı bellidir, fakat muhtemelen kompozisyonu en başta esinleyen deha Phidias'tır. Her figür güzel olmakla kalmaz, aynı zamanda frizde betimlenen herkes kutlamanın coşkusuyla bir araya gelmiş gibidir ve friz bir bütün olarak ritim duygusuna sahiptir. Yurdundan çok uzaktan bakılınca bile, eserin görkemli bir başarı olduğu hissedilir. (Frizlerin pek çoğu, 1816'da onları Akropolis'ten çıkarmış olan Lord Elgin'den satın alınmıştır ve şu an British Museum'dadır.)

En son yorumlardan birine göre, frizde, Marathon Savaşı'ndan sonra, 490'da kutlanan Panathenaia Şenlikleri anlatılmaktadır; savaşta ölen 192 Atinalı kahraman, at sırtındaki şövalyeler olarak ve tanrılardan şeref paylarını alırken tasvir edilmiştir. Çekici ve dahice olsa da, bu teori dikkatli hesaplamalar gerektirir. Sayıların tutması açısından, kahraman gibi görünen yarış arabası sürücülerinin hariç tutulmaları, protokole eşlik eden görevlilerin ve seyislerinse dahil edilmeleri gerekir. Başka bir yoruma göre frizde, Atina'nın efsanevi kralı Erekhteus'u yad eden bir bayram betimlenmiştir.

Parthenon'un inşası bitince, işçiler bir plan çerçevesinde önce Akropolis'in anıtsal giriş kapısı Propylaia'nın[4], daha sonra da tepenin kuzey tarafında yer alan ve içine kentin en eski kült heykellerinin yerleştirildiği Erekhteion'u

4) Antik Yunan mimarisinde kutsal yapılar topluluğunun girişinde yer alan portikli kapı. Arkaik Çağın ilk dönemlerinden beri kutsal alanın girişi çoğunlukla propylaia ile süslenirdi. Bu ad 18. ve 19. yüzyıllarda Yeni-Klasik ve Romantik üsluplardaki bazı başka anıtsal girişler için de kullanılmıştır. (ç.n.)

yapmak üzere görevlendirildiler. Bu binalar ve 420'lerde Propylaia'nın yanına inşa edilen ince bir güzelliğe sahip küçük Athena Nike[5] Tapınağı, pek çok eski bina ve mabet arasında ayakta kalmışlardır. Bunların baştan sona bir uyum içinde ve kendi aralarında bir ilişki oluşturacak biçimde yapılmaları Yunan mimarisinde bir ilk olarak değerlendirilir. Bu, Akropolis'in sancılı uzamında, başlı başına bir mimari başarıdır. Yunan tapınakları geleneksel olarak ya tamamen tek başına ya da birçoğu bir arada olacak şekilde, fakat daima düz bir zemin üzerinde inşa edilirlerdi. Propylaia da Erekhteion da, farklı düzlemlerde tasarlanmışlardır.

Aristokrat görüşe göre, 'Akropolis'in tıpkı bir fahişe gibi yaldızlanması, giydirilip süslenmesi, boynundan sarkan değerli taşlar, heykeller ve altı milyon drahmilik tapınakların' sorumlusu Perikles'ti. Bununla birlikte kent şimdi, dinsel inançların ve sanatsal becerilerin kentin demokratik gururunun ve başarılarının görkemli bir kutlamayla bir araya geldiği seçkin bir güzelliğin merkeziydi.

Atina İmparatorluğu

Bu gurur aynı zamanda, Atina'nın tamamen acemi bir imparatorluk olarak ortaya çıkmasıyla da yaşatıldı. Kent artık, Kimon'un kısıtlayıcı etkisi olmaksızın, denizaşırı işlerinde çok daha aktif bir hale gelmişti. Atina'nın Sparta'ya karşı korunması yeni bir öncelikti. Sparta ile ilişkilerin bozulmasını müteakiben, Atinalılar hemen Sparta'nın eski düşmanı Argos kentine ittifak önerdiler (İÖ 460). Bir sonraki adım, herhangi bir Sparta istilasına karşı Kıstağın denetimi olacaktı. Komşu Megara kenti Korinthos'tan korunmak amacıyla Atina'ya yaklaştığında, bir anda kendisini Atina'nın garnizonu olarak buluverdi. Ardından Atina, kıyılarından sadece birkaç kilometre uzakta yer alan ve kuşaklardır en eski ticari rakibi durumundaki Aigina Adası'yla ilgilendi. Kent, birliğin askeri kuvvetleriyle kuşatıldı ve sonunda birliğe katıldı (458).

Batıda izlenen bu aktif siyaset, Birliğin askeri gücünün önemli bir sefer için kullanılmasıyla doğuda da devam etti. Hedeflerden biri, henüz Birliğe katılmayan ve Asya kıyısına yakın konumuyla stratejik açıdan önemli olan Kıbrıs'tı. 460'ların sonlarına doğru askeri birlikler adaya ulaştılar, fakat 459 yılında Mısırlıların Pers yönetimine başkaldırdıkları haberi gelince, bu kez

5) Nike: Yunan mitolojisinde zafer tanrıçası. Önceleri Atina'da ayrı bir Nike kültünün bulunmadığı sanılır. Athena ve Zeus'un bir özelliği olarak Nike, ilk sanat yapıtlarında, bu tanrıların ellerinde taşıdıkları küçük bir figür biçiminde gösterilmiştir. Tek başına kanatlı olarak betimlenirken, Athena'nın yanında her zaman kanatsızdır. (ç.n.)

sefer Mısır'a yönlendirildi. Bu, kaçırılmayacak bir fırsattı. Mısır üzerindeki Pers kontrolü zayıflamış ve çok çekici başka bir tahıl kaynağına ulaşma fırsatı belirmişti. Atina ordusu Deltaya kaydırıldı ve geçici olarak Memphis'e yerleşti. Ne var ki, 454 civarında yaşanan büyük bir felakette, Atina ordusu Pers ordusu tarafından bozguna uğratıldı. Mürettebatının büyük bölümüyle birlikte 250'ye yakın gemi kaybedilmiş olabilir. Ayrıntıları veren kayıtlar zayıftır, fakat Atina'nın savunma konumunda kaldığına ve bu yenilgiden sonra Delos Birliği hazinesinin, birliğin saldırıya açık merkezinden Atina'ya taşındığına hiç kuşku yok.

450'lerde Atina Orta Yunanistan'a da bir dizi sefer düzenledi. (Bu seferler Birinci Peloponnesos Savaşları olarak bilinir.) Kentin değişik amaçları vardı: Kıstağa egemen olmak ve böylece Peloponnesos'u kapalı tutmak, Korinthos'u Sparta yerine kendi safında yer almaya zorlamak ve Yunanistan'ın en iyi atla-

rının otladığı Tesalya'nın verimli düzlüklerini kullanmak. (Bu ovaların denetimini sağlamak, aynı zamanda Kuzey Yunanistan'ın maden ve kereste bakımından zengin topraklarından faydalanma olanağı da sunacaktı.) Bu seferler Atina'yı Sparta ile ilk kez yüz yüze getirdi. 457'de Sparta, ana kenti Doris'i komşusu Phokis'in saldırısına karşı korumak için kuzeye bir ordu gönderdi. Sparta ordusu, başarıyla güneye doğru geri dönerken, kentteki demokrasi karşıtı hiziplerle temasa geçtiği söylentisi Atina'ya ulaştı. Birliğin de desteğiyle Atinalılar, Spartalıları Attika sınırında karşılamak üzere bir ordu gönderdiler. Tanagra'daki savaşta iki taraf da ağır kayıplar verdi, fakat Spartalılar geri çekilebildiler ve yurtlarının yolunu tuttular. İki ay sonraki Oinophyta Savaşı'nın ardından Atina, en büyük kenti Thebai dışında tüm Boiotia Ovası'nın kontrolünü eline geçirdi.

Orta Yunanistan'a daha sonra düzenlenen seferler Mısır'da verilen kayıplardan etkilenmiştir. Bu olay Atina'nın, bu denli geniş bir toprak parçası üzerinde uzun süreli hâkimiyet kurmasının olanaksız olduğunu kanıtladı. 440'ların başlarına gelindiğinde, ovanın batısında yer alan kentler Atina denetimini kırdılar ve kontrolü yeniden sağlaması için gönderilen bir ordu Koronea'da kesin olarak bozguna uğradı (447). Euboia ve Megara'da ayaklanmalar oldu ve Megara kaybedildi. Bu büyük bir darbeydi ve olası bir Sparta saldırısına karşı Atina artık doğrudan saldırıya açık hale gelmişti. (Spartalılar saldırdılar, aslında Attika'yı istila ettiler, fakat hemen sonra,asla belli olmayan bir nedenle geri çekildiler.) 446/445 kışına doğru Atina ve Sparta arasında resmi bir barış ilan edildi. Birbirlerinin müttefiklerini tanıyan ve onlarla çatışmaya girmeme sözü veren bu antlaşma Otuz Yıl Barışı olarak bilinir.

Barış, Atina'nın Orta Yunanistan'a karşı tecavüzleri yüzünden sona erse de, bu durum kentin Sparta ile çatışmaksızın Egeli bir imparatorluk olarak gelişmesini sağladı. 449'a kadar Atina Pers tehdidini birliğin küçük üyelerine kendi egemenliğini dayatmada bir araç olarak kullanabilmişti. Bununla birlikte o yıl, Perslerle bir barış antlaşmasının yapıldığı görülür. Thukydides hiç bahsetmese ve konuyla ilgili en eski referans bir dördüncü yüzyıl kaynağı olsa da, bu antlaşma tartışmalıdır. Fakat beşinci yüzyılda Atina ile Persis arasındaki düşmanlığa ilişkin daha fazla kayıt bulunmuyor. Bundan başka, şu an Atina'da olan birlik hazinesi için toplanan vergilerdeki kayıtlarda, 448'den beri bir boşluk olduğu görülüyor. Eğer başlıca *raison d'être* birliğin dağılması ve üyelerinin bundan böyle katkı yapmayı reddetmeleri ise bu durum anlaşılabilir.

Vergi Listeleri 447'de yeniden tutulmaya başlandı; o yıl toplanan toplam miktar 449'dakinden daha azdı. 446 yılı ile birlikte, yılda 600 talanton olan normal düzeyine geri döndü. Rakamlardaki bu dalgalanma, ilk yıl bütün üye devletlerden sağlanan katkılarda zorluk yaşadığı, fakat Atina'nın vergi topla-

makta ısrar ettiği ve 446 itibarıyla denetimi yeniden sağladığı anlamına gelebilir. Bu tarihten itibaren Atina kesinlikle, hükümdarlığı altındaki devletlerden haklı olarak ve titizlikle vergi toplayan bir imparatorluk gücü olarak ortaya çıkar. Daha önce söylendiği gibi Parthenon birliğin parasıyla inşa edilmiştir. 440'lardan kalma bir kaynakta, 'Atinalıların denetimindeki kentlerden' bahsedilir. 446'daki Euboia Adası'ndaki isyandan sonra Khalkis kentine boyun eğdirildiğinde, kent yalnızca Atina'ya bağlı kalacağına söz vermişti. Birliğin hiç bahsi geçmedi. Birlik Konseyi, muhtemelen 440'lar boyunca toplantılarına son verdi. Böylece bütün kanıtlar, Atina'nın Ege'de egemenlik kurduğu izlenimini veriyordu.

150 devletin imparatorluğun denetiminde olduğu görülür. Neredeyse bütün Ege adaları imparatorluğa dahildi. Atina egemenliği Asya sahili boyunca Rodos'tan Hellespontos'a kadar, boğazdan geçip Karadeniz'e kadar ve Güney Trakya'yı dolanıp Khalkidikia Yarımadası'na kadar uzanıyordu. Euboia ve Aigina Adası'nın kentleri gibi Atina'ya yakın kentler de imparatorluğun üyesiydi. İstenen vergi aşırı değildi; muhtemelen Atina'nın Persis ve Sparta ile barış içinde olmasından dolayı 445'ten sonra vergi gelirleri azalmıştı. Bir üye için ortalama 2 talanton'du ki, bu miktar bir Atina kadırgasının seferde olduğu bir yıl boyunca toplam giderlerinden daha azdı.

Atina, imparatorluğun denetiminde farklı yöntemler kullanmıştır. Dolaysız yollardan biri, bulundukları yerde Atina'nın çıkarlarını temsil etmeleri beklenen ve imparatorluğun buyruğu altında olan kentlerin vatandaşları (*proksenoi*) üzerinden sağlanan kontroldü. En önemli kentlerin bazılarına zorla klerukhy'ler yerleştirilmişti. (Yunanca *klerukhos*'tan gelen sözcük, kendisine yabancı bir ülkeden toprak tahsis edilen, aynı zamanda ülkesindeki vatandaşlık haklarını da sürdüren vatandaş demekti).[6] Bu tür yerleşmeler genellikle yoksul Atinalılar için tercih ediliyordu. (Plutarkhos, Perikles'in amaçlarından birinin de kenti ayaktakımından kurtarmak olduğunu iddia eder.) Örneğin, Lesbos 420'lerde ayaklandığında, ülke istimlak edildi ve daha sonra bu topraklar Atinalı yurttaşlara dağıtıldı; olası yerleşimcileri teşvik etmek için de yerli halk işçi olarak hizmetlerine sunuldu. Talep o kadar fazlaydı ki, parsellenen arazinin kurayla dağıtması gerekmişti. Kayıtlar, Trakya'da, Khersonesos'da (Hellespontos'un kuzey sahili) ve Naksos ile Andros adalarındaki en az yirmi dört kentte, klerukhy'lerin varlığını gösteriyor. Hiç kuşku yok ki asıl amaç, ya tarihlerinde ayaklanma olan ya da stratejik öneme sahip bu kentlerde, Atina'nın kontrolünü güçlendirmekti. Zengin Atinalıların da denizaşırı yerlerde toprak sahibi olduklarına dair kanıtlar var. Bu araziler, aristokrat muhalefeti savuşturmak için devlet tarafından dağıtılmış olabilir. Toprakların bu şekilde gasp edilmesi,

6) Klerukhy: Ayrıca, bu yolla ayrılan toprak anlamında. (ç.n.)

en aşırı noktada bir emperyalizmdi. J. K. Davis'in belirttiği gibi, 'Toplamı muazzam bir kara parçası eden bu topraklar, her sınıftan bütün Atina vatandaşlarının yararına olmak üzere Atina deniz gücü tarafından zorla elde edilmiş ve korunmuştu.'

Kaynaklar, Atina egemenliğine dair başka simgelerin de olduğuna işaret ediyor. Kültürel bir birlik oluşturmak için yapılan ve merkezinde Athena tapımının yer aldığı girişimler yapılmış. Bundan böyle birliğin bütün üyelerinden, yanlarında getirecekleri bir inekle, kalkan ve miğfer kuşanmış şekilde Büyük Panathenaia Şenliklerine katılmaları, tören alayında topluca yürümeleri bekleniyordu. (Bu, Atina'nın İon devletleri arasında ana-kent olduğu yolundaki eski inancın pekişmesine yardım etti.) Tahminen 445'te yürürlüğe giren bir Sikke Kararnamesi, müttefiklere sadece Atina'ya özgü ağırlık ve uzunluk ölçülerinin yanında, Atina gümüş sikkelerini kullanma zorunluluğu getirdi. Bu durum hem Atina'nın gümüş madenlerinin sağladığı refahı, hem de Atina'ya özgü sikkelerin bir propaganda malzemesi olarak kullanılmasını garantiye aldı. Atina, oligarşiye karşı demokrasinin desteklenmesiyle ilgilenirken, bir yandan da önemli adli davalar Atina'ya havale edilecekti. 450'ler gibi erken bir tarihte, İonia'daki Erythrai kentinin zorla kabul ettiği demokratik bir anayasası vardı ve 440/439 tarihindeki bir isyandan sonra Samos da muhtemelen benzer bir deneyim yaşadı.

440'lı ve 430'lu yıllardan kalma kanıtlar, bir kentin, eğer konumu ticari çıkarların gereklerine uygunsa, gittikçe güçlendiğini gösteriyor. 443'te Atina, çizmenin (İtalya) topuğundaki Thurii'de (510 yılında komşuları tarafından yıkılan Sybaris kentinin eskiden bulunduğu yerde) bir koloni kurdu. Bunu, Messina Boğazı'nın İtalya yakasındaki Rhegium'la yapılan ittifak izledi. Bütün bunlar, batının zenginliğine karşı artan bir ilginin varlığına işaret ediyor. Bu arada, Kuzey Ege'deki Amphipolis'te, ağzında Eion'un yer aldığı nehrin yukarılarında ve nehri geçecek olanların kolayca zaptedebilecekleri bir yerde yeni bir kent kuruldu. Kent yalnızca kerestelik ormanlardan değil, aynı zamanda Pangaion Dağı'nın altın madenlerinden de faydalanma olanağı sunuyordu. Amphipolis, İngiliz İmparatorluğu için ticaret merkezi Singapur'un değerine çok benzeyen bir üstünlük kazanacak ve Sparta için kaybı 424'te derinden hissedilecekti.

Atina İmparatorluğu birçok bakımdan tutucu, hatta savunmaya dönük bir imparatorluktu. Esas amacının ticaret yolları üzerindeki denetiminin sürdürülmesi olduğu görülebilir. İç dinamiklerden yoksundu. Bazı topraklara zorla el koymasına rağmen, daha sonraki dönemin ticaret yapan Venedik benzeri devletleri gibi, hiçbir zaman bölgenin kaynaklarını önceden tasarlanmış biçimde ve acımasızca kullanmadı. Transfer edilen kaynakların, imparatorluğa bağlı zengin kentlerden Atinalı kürekçilere ve Atina'nın kendi varlıklı vatandaşla-

rına kadar herkese, belli oranlarda dağıtıldığı görülür. Atina asla büyük miktarlarda mali kaynaklar yaratmamıştır ve tek bir kuşatma üç yıllık vergi gelirine malolduğu için, özellikle çıkabilecek isyanlarla yaralanabilirdi. Bununla birlikte hiçbir ayaklanmanın başarı kazanmasına ya da Atinalı üstünlük mitosunun zedelenmesine izin verilemezdi. Samos 440'ta ayaklandığı zaman, Perikles ve dokuz generali isyanı bastırmaları için adaya gönderildiler. Ada bir bedel ödenerek tekrar ele geçirildi ve başka hiçbir kent ayaklanmaya katılmadı. Yine de her zamanki birçok kentin imparatorluğa kızgın olduğuna şüphe yok. On yıllar sonra, 337'de, Atina yeni bir deniz birliği oluşturmaya çalıştı; toprak gaspı ve vergi gibi imparatorluğun haksız taleplerinin yenilenmeyeceği sözünü verse de, sadece Ege kentlerini birliğe katılmaya ikna edebildi.

Baskı Altında Demokrasi

Sparta, Atina İmparatorluğunun güçlenmesini tedirginlikle izliyordu. 440'da Sparta'dakiler Samos'a yardım göndermek istiyorlardı, fakat Sparta herhangi bir denizaşırı sefer için donanmasına ihtiyaç duyduğu Korinthos'un desteğinden yoksundu. Fakat olaylar Korinthos'u Sparta tarafına itecekti. Korinthos, eski kolonisi Korkyra (Korfu Adası) ile çekişme halindeydi ve Atina Korkyra'ya destek vermeye başlamıştı. Atina'yı böyle bir destek vermeye iten, Korkyra'nın geniş filosunun Korinthos'unkiyle birleşmesinin engellenmesi ya da Korkyra'yı batıdaki yeni bir üs olarak görmeye başlaması olabilirdi. 432'de, Korinthos ile Khalkidikia'daki kolonisi (fakat aynı zamanda birlik üyesi de olan) Potidaia kenti arasında başka bir sürtüşme patlak verdi. Atina, Potidaia kentini Korinthoslu magistratlardan kurtarmaya çalıştı, fakat kenti sadece bir isyana teşvik edebilmeyi başarabildi, ki Atina, sonunda bu isyanı bastırmak için masraflı bir kuşatmayla misillemede bulunmak zorunda kaldı. Atina'nın bu iki müdahalesinin ardından Korinthos Sparta'dan destek aramaya yöneldi. Thukydides, Korinthoslu elçilerin Atina'nın atılganlığının yanında Sparta'nın bu etkisiz siyasetleriyle de alay ettiklerini kaydeder.

Bu kez Sparta karşılık verdi. Atina'yı vurmanın tam zamanıydı. Atina ordusunun Potidaia'da olduğu sırada, Sparta Korinthos'un desteğini aldı. Atina'nın ticari engellemeleri altında olduğu görülen Megara yardım önermeye can atıyordu. Sparta güçlerinin Kıstak boyunca ilerlemeleri ve Atina'yı zaptetmeyi umdukları yıldırım bir baskın yapmaları için gereken yol açıktı. Fakat, Sparta'nın müttefiklerinden biri olan Thebai, Sparta'nın bu planından aldığı cesaretle, durup dururken Atina'nın müttefiklerinden Plataia kentine saldırdı. (Spartalılar böyle yaparak savaşın bütün suçunu tek başlarına taşıdıklarını anladılar ve olaylar ne vakit kötüye gidecek olsa, zaten hep akıllarında olan

tanrılar tarafından cezalandırıldıkları duygusuna, bu kez de savaş kurallarını ihlal ettikleri için kapıldılar.)

Birdenbire patlak veren bu savaş yirmi yedi yıl sonra, kentin tarihinde bir dönüm noktası yaratacak olan Atina'nın bozgunuyla sona erecekti. (15. Bölüm bu savaşı da kapsamaktadır.) 430'da kenti kasıp kavuran veba salgınıyla simgelenen karamsar yeni bir ruh hali ortaya çıktı. Bu umutsuzluğu, Meclis'in Perikles'in aleyhine dönmesi izledi; (her ne kadar Thukydides'in 'kalabalıklarla olduğu gibi' hemen ardından yeniden seçildiğini belirtse de) Meclis Perikles'i görevden azlederek para cezasına çarptırdı. 429 yılının yazında, muhtemelen salgınla ilişkili olan ve epeydir çektiği bir hastalık yüzünden öldü.

Perikles'in 429'daki ölümünden sonra, Atina demokrasisi veba salgınının ve savaşın sıkıntılarıyla yüzleşmek zorunda kaldı. 'Demagoglar' denen ve rakipleri tarafından Meclis'in duygularını kendi çıkarları için güdümlemekle suçlanan yeni liderler ortaya çıktı. (Thukydides gibi kaynaklar bu yeni liderlere düşmandılar ve onlardan günümüze iyiden iyiye çarpıtılmış resimler kalmıştır.) Bu liderlerden en önemlileri, toprak aristokrasisi yerine zanaata dayanan Kleon, Hyperbolos ve Kleophon'dur. Kleon'un tabakhanesi, Hyperbolos'un lamba imal eden işliği vardı ve Kleophon da lir yapardı. General olmaya niyetlenmediler ve var güçleriyle Meclis'e destek sağlamaya yoğunlaştılar. Nikias ve Alkibiades gibi çok daha fazla aristokrat geçmişe sahip generallerle iktidar mücadelesine giriştiler.

İzleyen kargaşada, demokratik hükümet iki kez devrildi. 411'de, Atina'nın Sicilya seferi bir felaketle son bulduğunda, Meclis iktidarını Dört Yüzler Konseyi'ne devretti. Dört ay sonra bu da yıkıldı ve üyeliği 5.000 zengin vatandaşla sınırlandırılan yeni bir Meclis kuruldu. Bu Meclis de ancak, tam demokrasinin yeniden tesis edildiği 410'a kadar dayandı. 404'te, nihayet galip gelen Spartalılar Atina'ya, 'Otuz Tiran' olarak bilinen Otuzlar Komisyonu'nu dayattılar. Bu Tiranlar ancak 700 kişilik bir garnizonun desteğiyle ayakta kalabildi ve 1.500 Atinalının öleceği bir terör dönemini başlattılar. 404/403 yılının kışında, demokrasi yanlıları, Thebai'nin de yardımıyla bir karşı darbe girişiminde bulundular. Peiraieus [Pire] zapt edildi ve Tiranlar devrildi. Bu olaylar Atina demokratik mitolojisinin parçası haline geldi. Yeniden kurulan bu demokrasi, Makedonya tarafından 322'de yıkılıncaya dek sürecekti.

Atina'daki dördüncü yüzyıl demokrasisinin karakteri, beşinci yüzyıldakinden ince bir farkla ayrılır. Peloponnesos Savaşı'nın getirdiği yıkım, özellikle Meclis'teki karar verme sürecinde yaşanan istikrarsızlık ve 'Otuz Tiran' deneyimi, kenti ağırbaşlı olmaya zorlamıştı. Şimdi artık, kentin geleneksel kurallarına (*nomoi*) yeniden saygı gösterme zamanıydı. 410-399 arasında bu kurallar kanun halinde toplandı ve herkesin görebilmesi için stoalardan birinin duvarlarına yazıldı. Bundan böyle, herhangi bir yasa değişikliğinde ya da yeni bir

yasa çıkarıldığında, bunlar aynı yöntemle sergilenecekti. Bule'nin bütün üyelerinin yanında, yıllık jüri listesinden seçilen 1.001 vatandaştan meydana gelen bir yasama organı (*nomothetai*) oluşturuldu. Herhangi bir yasa değişikliği öncelikle Meclis tarafından önerilirdi, fakat ardından bu öneri son kararı verecek olan *nomothetai*'nin çok küçük bir bölümünde tartışılırdı. Demokratik kurumlar arasındaki ilkesel ilişkiler korundu, fakat Meclis'in kararlarının bir kez daha incelenebilmesi sağlandı. Meclis hâlâ *psephismata* denilen kararnameleri geçirebiliyordu, fakat bundan böyle bunların kapsamı ya da geçerlilik süreleri sınırlandırıldı. Bu yeni süreci onaylamayan ve yürürlükteki kanunlarla çelişen önlemler teklif eden bir konuşmacı aleyhine dava açılabilecek ve kanun teklifi geçersiz ilan edilecekti. Uygulama, geleneksel yöntemle jürinin huzurunda yerine getiriliyordu ve sonunda jüri üyeleri Meclisin sunduğu kararnameyi onaylıyor ya da reddediyordu.

Dördüncü yüzyılda, eski magistratlardan oluşan ve ömürleri boyunca atandıkları bu görevde kalan Areopagos'un da, anayasanın önemli bir kurumu olarak yenilendiğine ilişkin kanıtlar var. Fakat artık, arkhon'luk için gerekli nitelikler kaybolmuştu ve topluluk üyeleri bir yüzyıl önce olduğundan çok daha genel bir biçimde atanıyordu. 403/402'de, Meclis bir kararnameyle magistratlar tarafından yapılan kanunların denetlenmesi görevinin Areopagos'a verildiğini duyurdu. 340'larda Areopagos, kendi kanaatine göre demokrasiyi devirmeye kalkışmış ya da vatana ihanetten ya da rüşvetçilikten suçlanmış siyasi liderleri yargılama inisiyatifini ele geçirdi. Onun verdiği karar daha sonra onay için jüriye geçerdi. Ayrıca, yüzyılın ikinci yarısından, Areopagos'un araya girerek Meclis'in yaptığı memur seçimlerini feshettiğinin örnekleri var.

Mogens Hansen'in *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes* (Demosthenes Döneminde Atina Demokrasisi) adlı kitabında iddia ettiği gibi, bu değişimler, Solon ve Kleisthenes dönemindeki geleneksel Atina devleti kanunlarının sadece yeniden yürürlüğe girmesindeki gerekçeleri haklı çıkardı. Bu saçmaydı elbette, fakat 461'de olduğu gibi, siyasi değişimlerin tek yolu, 'atalara ait kanunları' uygulamaktan geçiyordu. 'Birçok Yunanlı gibi,' diye yazar Hansen, 'Atinalıların da "altın çağ"daki yumuşak karnı, eski zamanlarda her şeyin daha iyi olduğu inancı ve buna bağlı olarak gelişmenin ileriye değil geriye doğru gitmesiydi.' Bunun sonucunda Atinalılar demokrasilerine güvenmeye devam ettiler ve 322'de dışarıdan gelen Makedonlar tarafından yıkılıncaya kadar da demokrasi ayakta kaldı. Meclis'in sınırlandırılan yetkileri ile dördüncü yüzyıldaki Atina demokrasisi, birçok bakımdan beşinci yüzyılda olduğundan çok daha olgun ve istikrarlıydı. Kanunlar (*nomoi*) ile kararnameler (*psephismata*) arasında yapılan ayrım, Amerikan Anayasasının Kurucularının, Anayasa hükümleri ile Kongre tarafından önerilen ve anayasa maddelerini geçersiz kılamayan yasalar arasında yapacakları benzer ayrımın habercisiydi.

(Bununla birlikte Hansen'in, Atina demokrasisinin dördüncü yüzyılda daha önceki dönemden kayda değer biçimde farklı olduğu yolundaki görüşüne katılan tarihçi yoktur.)

On dokuzuncu yüzyıl Fransız yazarı Alexis de Toqueville, Atina demokrasisini 'bir ustalar aristokrasisi' olarak tanımlar. Sanayileşme öncesi ekonomilerde, özellikle tarım mevsiminin durgun dönemlerinde, daima çok daha fazla boş zaman kalırken, kölelik ve imparatorluktan, belki daha önemlisi ticaretten sağlanan kazanç olmaksızın jüri üyeliği, idareci ve parlamenter olmalarına izin verilen vatandaşların ödeneklerinin karşılanamayacağı savunulabilir. Anayasaları uzun süre ayakta kalamamış olsa da, Yunanistan'da pek çok demokratik devletin yaşadığının unutulmamalıdır. Atinalılar diğer kentlerin vatandaşlarından daha üstün olduklarına inandılar ya da Perikles'in kendilerini buna inandırmasına izin verdiler. 431/430 kışında, Atinalıların ölülerini yad ettikleri geleneksel festivalde Perikles konuşuyor (Cenaze Söylevi olarak bilinir):

> Tüm insanlığın içinde ismi en büyük olanın bu kent olduğunu anımsa, çünkü o asla başkasına sıkıntı vermedi, fakat başka kentlerden çok daha uzun süre savaşıp, çok daha büyük güçlüklere katlandı. Zamanımızın bilinen en büyük gücüne sahip oldu ve bu gücün hatırası ardımızdan gelecekler için ebediyen yaşatılacaktır. Şu an bunun doğruluğunu kabul etmek zorunda olsak bile (gelişen her şey aynı zamanda çürüyeceği için), tüm Yunanlıların hatırası olduğu gibi kalacak; hem aralarında ittifak yaptıklarında hem de tek başlarınayken düşmanlarımıza karşı en etkili biçimde ayakta kalmış olmamızla ve hepsinden daha zengin ve büyük bir kentte oturuyor olmamızla, Helen dünyasını bir ucundan öbür ucuna etkimiz altına aldık... Şimdinin görkemi, tüm zamanlar için bir anı olan geleceğin şan ve şerefidir. Hararetli bir şekilde gelecek için onur seçerek ve şimdinin gözden düşmesine engel olarak her ikisine de sahip ol.

Perikles burada, kentinin büyük ideallerine sahip çıkıyor. Gerçekte, ödüllendirilmiş her aristokrat başarıyı ve değeri topyekün Atina yurttaşlarına aktarmaktan başka bir şey yapmıyor. Ne var ki, daha şimdiden, gerçekleştirilecek bu ideallerin devamıyla ilgili kuşkularını dillendiriyor. Bernard Knox'un ustalıkla işaret ettiği gibi, bu sözler Atina'nın, Sophoklesvari bir kahraman gibi 'imkânsız bir aşka düştüğü' duygusunu uyandırıyor.

Atina demokrasisinin hayli tutarlı bir ilgi talep ettiği kesin bir gerçek. 'Siyasetle hiç ilgilenmeyen bir adamın kendi işleriyle meşgul olan bir adam olduğunu söylemiyoruz; biz onun burada hiçbir işi olmadığını söylüyoruz,' diye belirtiyor Perikles, aynı Cenaze Söylevi'nde. Modern siyaset düşüncesiyle

arasındaki çelişki hayli çarpıcı. Çağdaş insan haklarının merkezinde, devlet erkine karşı bireyin (her birey, sadece vatandaş statüsüne sahip olanlar değil) haklarının korunması vardır. Bu, Atinalıların anlamakta zorlanacakları bir kavramdır. Onlar kamu hayatından uzak duranları hor görürlerdi. (Yunanca'daki *idiotes* sözcüğünden İngilizce'ye 'idiot' [geri zekâlı, dangalak] olarak geçen kelime, özel zevklerini kamu görevinin önüne koyan ve bu nedenle gerçekten önemli şeyler hakkında bilgisiz olan demekti.) Atina vatandaşı korumasız değildi. Her zaman için jüri önünde davasını savunabilirdi, fakat eninde sonunda jüri kararı ya da sürgüne gönderme uygulaması kesindi ve halk iradesine başvurmaktan daha yüksek başka bir ilke yoktu. Arginosae'yi kurtaran Sokrates ve generaller bunun bedelini hayatlarıyla ödediler.

Atina demokrasisinin kusurlarını ve tutarsızlıklarını göstermek kolaydır. Bununla birlikte dünyadaki, başarılı biçimde işler durumda olan ve doğrudan demokrasiyi sürdüren tek örnek olarak kalır. 140 yıla yakın bir süre devam etti – standart bir istikrarsızlığın yaşandığı bir tarih sürecinde olağanüstü bir başarı bu. (Her ne kadar Marx ve Engels Yunan demokrasileriyle kıyaslasalar da 1870 Paris Komünü, bir karşılaştırma önerebilecek kadar uzun yaşayamadı.) Memurları, parlamenterleri ve yasa uygulayıcılarını içeren vatandaşlarıyla bir bakıma, modern demokrasilerin yapmaya cesaret ettiği siyasi erk ile zenginlik arasındaki geleneksel bağı kırmasıyla dikkat çeker. Ve bütün bunların yanında, kent önemli ve yenilikçi kültürel bir merkez olarak da rol oynamıştır. Bu başarılar sonraki bölümün konularını oluşturmaktadır.

14
Aiskhylos'tan Aristoteles'e

Doğu Akdeniz'deki merkezi konumu, Atina'yı ticaret için doğal bir merkez haline getirdi. Atina, gümüş ve zeytinyağı ihraç ediyor, karşılığında denizaşırı yerlerden gelen mallar kente akıyordu. Tahıl, kaçınılmaz biçimde en önemli ithal maldı; fakat geç beşinci yüzyıl şairi Hermippos balık, domuz, sığır eti ve peynirin yanında, Rodos'tan taze meyve, Kartaca'dan kilim ve Suriye'den tütsü geldiğini yazar. Köleler, Yunan dünyasının dışından, Trakya'dan, İskitlerden ve Anadolu'dan satın alınıyordu. Eğer Attika'nın tümünde oturanların tahminen 250.000 kişi olduğu kabul edilecek olursa, nüfusun yüzde 40'ını oluşturan kölelerin toplam sayısı nihayet 100.000'e ulaşmış olabilirdi.

Atina aynı zamanda serbestçe dolaşabilenler için bir çekim noktasıydı. 'Beşinci yüzyılda,' diye öne sürer J. K. Davies, 'Konstantinopolis'in ortaya çıkmasına kadar, Atina, Doğu Akdeniz Avrupa'sında, insanların ziyaret ettiği ya da yöneldiği diğer bütün yerlerden daha üstün *bir* yer olmuş ve hep öyle kalmıştı.' Muhtemelen kentte çalışan çeşitli ve binlerce yabancı vardı (yurtlarını değiştirmiş olanlara Yunanca *metoikoi*'den gelen metik denirdi). Kendilerine ait toprakları olmamasına ve vatandaş olmamalarına karşın, becerileri sayesinde hoş karşılandılar ve kentin işçi kaynağının önemli bir parçasını oluşturdular. (Parthenon'un inşasında çalışanların yüzde kırkı metiklerdi.) Bir de kentin kültürel ve dinsel etkinliklerinin cazibesine kapılıp gelen geçici ziyaretçiler vardı. Kentin koruyucusu Athena'yı onurlandıran

Panathenaia ve Mart aylarında yapılan tiyatro festivali Dionysia gibi büyük festivaller yabancılara açıktı.

Drama

Atina'ya özgü yeniliklerin en önemlilerinden biri dramadır. Alışılmış birçok biçimsel davranışın aksine, yazılı bir 'öykü'deki diğer karakterleri canlandıran oyunculuk kavramı evrensel bir insan deneyimi değildir. Avrupa tiyatrosu, Atina tragedyası ve komedyasının soyundan gelir; Strindberg, Pinter ve Beckett gibi Avrupa geleneğinden ayrılan oyun yazarlarının, T. G. Rosenmeyer'in sözleriyle, 'antik tiyatrodaki beklenen biçimlere ve anlayışlara geri dönmüş' oldukları iddia edilebilir.

Drama Atina'ya dini, demokratik gururu ve yaratıcı düşünceyi beraberinde getirdi. Drama festivalleri, bereket ve cinsel esrime tanrısı Dionysos şenlikleriydi. Yunanistan'ın dört bir yanında yapılan bu şenlikler, geleneklerin bir yana bırakıldığı kutlamalardı ve özellikle kadınlar, çam ormanları içinde vahşi danslar yaparlardı. Fakat Atina'daki Dionysos kutlamaları daha resmi geçerdi. Büyük Dionysia Şenliği'nde, yetkisini tanrıdan alan ve cinsel serbestliğin sembolleri olan fallusların yanında, Dionysos heykeli Akropolis'in hemen altındaki tiyatroya taşınırdı. Daha sonra kent ve kentin ziyaretçileri, şairlerin birbirleriyle ödül için yarıştıkları coşkulu gösterileri izlemek üzere bir araya gelirlerdi. Yolculuk yapmanın çok güç olduğu Ocak aylarında, daha küçük bir şenlik olan ve yabancıların hazır bulunduğu Lenaia festivali düzenlenirdi.

Atina drama sanatının en önemli örnekleri tragedyalardır. Sözcüğün kökeni tamamen belirsiz. Yunanca *trag-oidia* 'keçi şarkısı' demektir ve bu sözcüğü oyunlarla bağlantılandırmak amacıyla, oyunlarda keçi kurban edilmesi ve ödül olarak keçi verilmesi gibi zekice fakat inandırıcı olmayan girişimler olmuştur. Peisistrati dönemi Atina'sındaki ilk tragedyaların merkezinde, geleneksel olarak on iki oyuncudan oluşan bir koro yer alırdı. Oyunun bir yerinde, başlarda bizzat şairden ibaret tek bir oyuncu korodan ayrılır ve diğerleriyle karşılıklı konuşmaya başlardı. Atinalı tragedya şairi Aiskhylos'un dramaya ikinci oyuncuyu getirmesi, oyuncular arasında gelişen sahnelere olanak tanımış, koronun temaları tanıtması ve olaylar geliştikçe açıklayıcı yorumlar yapması yoluna gidilmiştir. Sophokles ise dramaya, karakterler arasındaki daha karmaşık etkileşime izin veren üçüncü oyuncuyu eklemiştir.

1) Dithyrambos: Aslen Dionysos ya da Bakkhos onuruna söylenen, ateşli ve vahşi karakterde olan bir Yunan koral ilahisi. (ç.n.)

Beşinci yüzyılla birlikte drama festivalleri gelenekselleşmişti. Festivaller yirmi dithyrambos, yani elli kişilik bir koro tarafından söylenen lirik şiirle açılırdı.[1] Atinalı on kabilenin her biri erkekler ve oğlanlar korosu kurmuştur. Sonra tragedyalar geldi. Her festival için üç şair seçilir ve bunların her biri temaları birbirine bağlayabilecek üçer oyun hazırlardı. Her üçlü eseri bir satirik drama izlerdi. Satyrler[2] Dionysos'un yoldaşlarıydı ve bellerine taktıkları iri falluslar vahşi eğlenceleri simgelerdi. Nihayet, şenliğin dördüncü gününde, beş farklı şairin her biri bir komedi sunardı. Oyunlar *khoregos* denen zengin bir vatandaş tarafından finanse edilirdi; bu kişi, aristokrat himayenin bir unsuru olan ve demokratik zamanlara dek süren bu rolü üstlenmiş olmakla onurlandırılırdı. Nihai sonuç, klasik tarihçi J. K. Davies tarafından, vatandaşlık hakları yeni tanınmış kişilere en iyi şekilde hitap eden bir tür eğlence yaratmak için, yüksek sınıfa özgü lirik şiirin kır hayatına ait Dionysosçu ritüelle birleştirilmesi olarak tanımlanmıştır.

Beşinci yüzyılda ilk kalıcı tiyatrolar kuruldu. (Bu dönemden günümüze ulaşabilen tek tiyatro, Attika'nın güneyindeki Thorikos'ta bulunur.) Gösteriler daire biçimli bir dans pistinde (*orkhestra*), gerideki bir dekor (*skene*; sahne) eşliğinde yapılırdı. İzleyiciler gösteriyi yarım daire şeklindeki ve sonraları taştan oturma yerlerine dönüşecek olan *theatron*'dan (seyircilerin oturduğu herhangi bir yere verilen isim ve 'tiyatro' sözcüğünün kökeni) izlerlerdi. Atina'daki tiyatrolar Roma döneminden kalmadır, fakat Peloponnesos'taki Epidaurus'ta, mükemmel akustiğiyle 14.000 kişilik muhteşem bir dördüncü yüzyıl örneği vardır. Oyuncular geleneksel olarak mask takarlardı ve bu maskların birçoğu, ana karakterlerin kolayca tanınabilmesi için stilize edilmişti. Küçük tiyatrolar Attika'nın her yerine dağılmıştı ve oyunlar tekrarlanabiliyor ya da eski bir oyun yeniden sahneye konabiliyordu.

Aiskhylos'un çağdaş oyunu *Persler* gibi birkaç istisna dışında, tragedyalardaki zaman ve mekân, Yunan zihnini meşgul eden mitoslardan oluşurdu. Şair hikâyeyi kendi amaçları doğrultusunda uyarlayacak, fakat aynı zamanda, izleyicilerin ana karakterler ve gelişen olaylarla ilgili bazı ayrıntılardan da haberdar olduklarından emin olacaktı. Konunun ana temasını genellikle insanlar ile tanrılar arasındaki sancılı ilişkiler oluştururdu. Yunan tragedyasındaki insan kahramanlar çoğunlukla tuzağa düşerdi. Bu kahramanlar ya bağışlanmaz bir günah işler ya da onurlu olmasına karşın birbiriyle bağdaşmayan

2) Satyrler: Dionysos'un yanında gezip dolaşan yarı insan yarı hayvan görünümlü orman perileri ya da tanrıları. Efsanelerde pek rol oynamayan, daha çok plastik sanatlarda ve resimlerde canlandırılmış olan Satyrler, Roma-öncesi dönemin Yunan sanatında at kuyruklu, at kulaklı ve kalkık erkeklik organlarıyla tuhaf görünüşlü erkekler olarak tasvir edildiler. Roma heykellerinde ise, tomurcuklanan boynuzlarıyla teke kulaklı, teke ayaklı ve teke kuyruklu olarak resmedildiler. (ç.n.)

iki yoldan birini seçmeye zorlanırlardı. İzleyecekleri iki yol da kutsal bir yasayı çiğneyecek ve korkunç bir sonla bitecektir. Oyun yazarları, betimledikleri dehşetli ikilemlerin yanında yer almazlardı. Aynı adlı oyununda Aiskhylos, seyircisi sadece sekiz yıl önce Perslerin yağmaladıkları kentin yıkıntıları arasında otururken bile, Persleri vicdanlarının sesini dinleyen insanlar olarak, adaletli bir tavırla ele alır. Ustalık, öyküdeki, yavaş yavaş fakat amansız bir biçimde ortaya çıkan dehşetin sunumundadır.

Günümüze kadar ulaşan oyunlarda yok olan ise, bu oyunların müzikleridir. Melodiler ve şarkılar daha sonraya genellikle örnekler biçiminde aktarılırdı; bunun sonucunda pek çoğu kaybolmuştur. Müzik (*mousike*'den, esinleyici güçlerin sanatı), drama festivallerinin ana malzemesiydi. Dithyramboslar büyük ölçüde dans ve şarklardan oluşur; tragedyalara ve komedilere flüt eşlik ederdi. Gerçekte oyunlarda şarkılara ve dansa yer veren ilk kişi olarak Sophokles bilinir ve bir efsaneye göre büyük Salamis zaferinden sonra paian'ı (Apollon için söylenen kült ilahi[3]) yöneten kişinin o olduğu söylenir.

Aiskhylos

Atina tragedyalarının sadece küçük bir bölümü korunmuştur ve bunların neredeyse tümü üç şaire aittir. Yunan trajik dramasının babası Aiskhylos'tur (İÖ 525-456). Marathon'da ve muhtemelen Salamis'te de kenti için savaşmış halktan bir kişidir. Demokrasinin gelmesini olumlu karşıladığı görülür. Oyunlarında kent toplumunun kesinlikle merkezi bir yeri vardır. Seksen oyun yazdığına inanılır, fakat tümü geç dönemlerine ait olan sadece altı tanesi (bir yedincinin olduğu yolunda tartışmalar var) günümüze kalmıştır. Bunların içinde çağdaş bir teması olan tek oyunu *Persler*'dir; *Oresteia* ise eksiksiz olarak günümüze ulaşmış tek üçlemedir.

Aiskhylos, temelini dünyanın ahengine duyduğu güçlü bir inancın oluşturduğu, derin dinsel duyarlılığı olan bir adamdı. Bu uyum, onu bozan herhangi birinin gücendirmiş olabileceği tanrılar tarafından emredilmiş ve onaylanmıştı. Aşırı gurur (*hubris*), ya da savaşın kutsal geleneklerindeki ihlaller, bu uyuma karşı işlenen suçların arasındaydı ve doğal dünyanın yıkımına yol açardı. Bununla birlikte, insanlardan tam olarak ne beklendiği belli değildi. *Yalvarıcılar* adlı oyundan alınan sözlerle, 'Zeus'un aklındaki yollar karanlıklara ve karmaşaya uzanır, gözlerden uzaktır.' Tragedyanın olanakları farkında olmadan dengeyi bozan insanlarda yatar.

3) Felaketi uzaklaştıran, derde deva bulan, iyi eden anlamına gelen eski bir tanrı adı. Bu tanrı sonradan Apollon'un lakabı oldu ve onun için söylenen bir şarkıya da Paian denildi. (ç.n.)

Aiskhylos, konulan daha da karıştırmak için (Zeus'un, Pers kralı Kserkses'i kandırarak Yunanistan'ı istila etmeye ikna etmesi gibi) tanrıların, insanları suç işlemeleri konusunda ayartmalarına olanak tanır. Daha da trajik olan, insanların, bir geleneği savunmak için diğerini yıkmak zorunda kalmaları halinde, tanrıların yerine geçebilecek olmalarıydı. *Thebai'ye Karşı Yedi Kişi*'de, Thebai kralı Eteokles'in kentini saldırılara karşı korumak gibi kutsal bir görevi vardı. Fakat saldırganlardan biri kardeşiydi. Kendi kardeşini öldürme suçunu işlerken yalnızca görevini yerine getiriyordu. Hangi yolu seçerse seçsin, sonuçta yazgısı karaydı.

Bir şair olarak Aiskhylos'un başarılarından biri, daha ilk sözlerden itibaren tragedyaya bir kasvet duygusunu katabilmiş olmasıdır. *Oresteia* üçlemesinin ilk oyunu olan *Agamemnon*'da Troya'nın nihayet Yunanlılar tarafından zapt edildiğini işaret edecek ateş için gece göğünü tarayan bir gözcünün bulunduğu bir sahne yer alır. Ne var ki, zafer ve sevinç anı olması gereken bir şeyler onu derinden huzursuz eder. İzleyiciler, Agamemnon'un kızını kurban etmesi sayesinde Agamemnon'un filosu daha henüz denize açılabildiğini öğrenirler. Agamemnon'u bekleyen başka bir acı daha vardır. Karısı Klytaimestra'nın Aigisthos adında, tutkuyla bağlı olduğu bir âşığı vardır. Klytaimestra, dönüşünde kocası Agamemnon'u öldürür. Böylece, kızını katleden Agamemnon'un günahının öcü alınmış olur, fakat Klytaimestra bir başka suçun, kocasının öldürülmesi günahının işlenmesine yol açar; âşığıyla birlikte tahta çıkarken, elleri Agamemnon'un kanına bulanmıştır.

Bu, Aiskhylos'ta sık rastlanan bir temadır. Bir günah başka bir günaha yol açar. Üçlemenin *Sunu Taşıyanlar* isimli ikinci oyunundaki sözlerle, 'toprak ananın emdiği kan zor pıhtılaşır, her yana sızar, intikamı besler.' *Sunu Taşıyanlar*'da, Agamemnon ve Klytaimestra'nın oğlu Orestes sürgünden döndüğünde, babasının öcünü almayı bir görev bilir ve Aigisthos ile birlikte annesini de öldürür. Suçluluk duygusu, ağırlaşarak sürer gider. Günahkâr Orestes arınabileceği umuduyla, Delphoi'deki kutsal kehanet merkezine sığınır. Klytaimestra'nın hayaleti tarafından kışkırtılan Furialar tarafından kovulur.

Eumenides (Hayırlı Tanrıçalar, 'Furialar') adlı son oyunda, Aiskhylos çözüme doğru ilerler. Bu oyun, Apollon'u ve Orestes'i davasında Furialara karşı destekleyen Athena'yı içeren ve sonunda Orostes'in haklı olduğu kararına varılan bir yargılamayı konu alır. Burada, uyumun en azından yeniden sağlandığına dair bir umut sezilir. (Yine de, Apollon'un ifadesi kesinlikle cinsiyetçidir. Bu çıkarım büyük ölçüde, dölyatağını, insanoğlunun içinde büyüyüp geliştiği bir hazne olarak düşünürken, insan varoluşunu bütünüyle erkek spermine dayandıran Yunan inancına yaslanır. Böylece, Klytaimestra'nın, gelecek insan yaşamının bütün olanaklarıyla birlikte bir insanı, kocasını öldürerek işlediği günah, Orestes'in, hiçbir olanağa sahip olmayan annesini öldürme-

sinden daha kötüdür.) Aynı zamanda kent, iyi insanlar için en gerçek güvenlik olarak Athena tarafından övülür. 'Korkularınız ne denli şiddetli olursa,' der Athena, 'adalete olan saygınız, ülkenizin duvarları ve kentinizin güvenliği de o kadar güçlü olur; İskitlerin engebeli bozkırlarına ya da Peloponnesos'un düzlüklerine sahip bütün insanlarınkinden kat kat güçlü.'

Aiskhylos'un karakterleri güçlü kişilikler olsalar da, genellikle bireysel olarak gelişmemişlerdir. Sanki ve öncelikle, Aiskhylos'un sözlerindeki büyüklüğün ve kendi ağırlıkları altında dur durak bilmeden trajik ya da ahenkli bir sona doğru ilerleyen öykülerin araçları gibidirler. Onun başlıca ihtişamı da bu dildir. Hem görkemli hem de yoğun bir duygusallık taşıyan bu dil, ulusal gurur ve ilahi adalet gibi Aiskhylos'un ilgilendiği belli başlı temalara fazlasıyla uyar.

Sophokles

Aiskhylos 57 yaşındayken 468 yılındaki Dionysos Şenlikleri'nde, kendinden yaklaşık otuz yaş küçük Sophokles'in gerisinde kalmıştır. Bu sonuçta, hemen hemen kesinlikle siyasi bir duygu sezilir ve demokrasi sempatizanı olması yüzünden Aiskhylos'a karşı aristokratik bir önyargı olduğu ileri sürülür. Aiskhylos bir sonraki yıl birincilik ödülünü kazanarak öcünü almıştır.

Sophokles daha genç bir nesilden gelmiş olmasına karşın, birçok durumda Aiskhylos'tan daha erken bir çağa yönelmiştir. Sophokles ile birlikte, ağırlık merkezi kent ve toplumdan, hem kadın hem de erkek olmak üzere bireye kayar. Trajediye güçlü bağımsız kadını tanıtan Sophokles'tir; bu durum, kadının çoğunlukla inzivada tutulduğu kente önerilen devrimci bir harekettir. Sophokles daha eski arkaik bir dünyayı yazar; bu, kentten ziyade klanlığa ve akrabalığa yönelik bir sadakatin hüküm sürdüğü, insanlar için kavranılamaz olan tanrılarıyla, zalim ve hoşgörüsüz bir dünya, kahramanların dünyasıdır. Sophokles'in karakterlerinin çoğunun kişiliklerinde, değiştirilemez bir biçimde onları kaderlerindeki korkunç sona doğru sürükleyen kusurlar bulunur ve Sophokles insanoğlunun yaşayacağı her çeşit acıyı gösterir; ki Thebai kralı Oidipus'un gözlerini oyarak döndüğü sahnede simgelenen tam da budur.

Antigone'de kadın kahraman Antigone, klanın dinsel görevlerinin baskın olduğu akrabalık sistemine yerleştirilir. Erkek kardeşi Polyneikes'in cesedini bulur, onu kutsal geleneklere uygun olarak gömmesi gerekir. Fakat Polyneikes kentine ihanet etmiştir ve Kral Kreon onun gömülmesini yasaklamıştır. Antigone, dinsel buyruklara uygun biçimde kardeşinin ölüsünün üstüne toprak serperek, büyük bir ahlaki inançla yoluna devam eder. Tutuklanır ve ölüme mahkûm edilir; canlı canlı gömülecektir. Son anda Kreon kararını değiştirmeyi

dener; fakat geç kalmıştır, Antigone canına kıymıştır; ardından Kreon'un karısı ve Antigone'ye âşık olan oğlu da intihar ederler. Bu bizatihi Kreon'un bireysel trajedisidir, fakat izleyicilerde haklı olarak Antigone'nin öcünün alındığı duygusunu bırakır.

Kral Oidipus Sophokles'in başyapıtı olarak kabul edilir. Burada Oidipus ile Antigone arasında bir karşıtlık vardır. Antigone vicdanının zorlamasıyla tuzağa düşerken, Oidipus her şeyi, babasını öldürüp annesiyle evleneceğini söyleyen kehanetten kaçabilmek için yapar. Fakat iyi kurgulanmış bir oyunda dehşetle öğrenir ki, yapmış olduğu tam da budur. Kendisine rağmen günah işlemiş olan Oidipus, intihar eden karısı İokaste'nin cesediyle karşılaştığında gözlerini oyar; İokaste onun annesidir. (Yunan mitolojisinde bundan başka hiçbir yerde ensest/kendi ana-babasını öldürme temasına rastlanmaz ve Freud'un, doğuştan öksüz kalan ve öldürdüğü adamın babası olduğunu bile bilmeyen Oidipus'un, bilinçaltında babasını öldürme arzusunun yattığı şeklindeki yorumu kuşkuludur.)

Bilinen son oyunu olan ve 80 yaşının üzerindeyken yazdığı *Oidipus Kolonos*'ta Sophokles, işlediği 'günahlar'la kirlenmiş, kör gözleriyle acınası hale gelmiş yaşlı Oidipus'a yeniden döner. Ölümü yakın olan Oidipus son günlerini Kolonos'taki kutsal bir koruda geçirmektedir. (Kolonos Sophokles'in doğduğu yerdir. Son yıllarda Atina'nın banliyölerince yutulan bu yer, en sonunda yeniden ağaçlandırılmıştır.) Diğerleri uzak dururken kızları Oidipus'a yakınlaşır ve nihayet Oidipus asil bir şekilde ölümle tanışır. Bu, diye ileri sürer Sophokles, yazgının sırlarına uygun tek karşılıktır.

Sophokles Atina'nın karanlık zamanlarında yazmıştır. Kente veba salgını dadanmış ve Atina şairin son yıllarında Sparta'nın gücüne boyun eğmişti. Birçokları, Sophokles'in acı çekmenin kaçınılmaz doğasına yaptığı vurgunun bu deneyimlerden kaynaklandığını kabul eder. Sophokles siyasi bir varlık olarak kente pek sıcak bakmaz. Demokrasinin çözdüğü kadar da sorun getirdiğini ve ihtiyaç duyduğu sırada bireyi yeterince koruyamadığını öne sürer. Oidipus'u reddedenlerin arasında *polis*'in bir temsilcisi de bulunur.

Euripides

Beşinci yüzyıl Atina'sının üçüncü büyük tragedya şairi Euripides'tir (484-406). Sophokles'ten sadece birkaç yaş küçük olmasına rağmen, bu iki şair sanki farklı dünyalardan gelmiş gibidir. Sophokles geçmişe, demokrasi öncesi bir çağa bakarken, Euripides yurdunda, beşinci yüzyıl Atina'sının acımasız ve belirsizliklerle dolu ortamında sürekli olarak çağdaştır. Çevresinde, kamusal hayatla hemen hiç ilgilenmeyen, birdenbire canı sıkılabilen ve çekingen bir deha olarak

ün yapmıştır (bir efsaneye göre oyunlarını, Salamis'teki bir mağarada yazmıştır). Yazdığı seksenden fazla oyundan on sekizi günümüze ulaşmıştır. Tragedyaları birçok kez sahnelenmiş olsa da, hiçbir zaman Sophokles kadar başarılı olamamış, Sophokles'in yirmi birinciliğine karşın o sadece beş birincilik kazanmıştır.

Tanrıları ele alış biçimi, Euripides'in kendi dönemiyle uyum içinde olduğunu gösterir. Bu, tanrıların ilgilendikleri konuların, hatta varlıklarının bile sorgulandığı bir çağdır. Euripides'in karakterleri Sophokles'inkiler gibi kendi güçlerinin altında ezilmezler. Avrupa dramasının önemli anlarından birinde insanlar tanrılara gerçekten karşılık verir. *Herakles* adlı oyunda, 'Deli bir tanrısın sen, ya da adaletsiz bir tanrı,' diye haykırır biri. Euripides'in ileri sürdüğü gibi, tanrılar insanları gerçekten yazgılarına terk edebiliyorlarsa, bu şekilde davranmalarına sorgusuz sualsiz izin verilmemelidir.

Bu, tek tek karakterlere ve birbirleriyle olan ilişkilerine odaklanan çok daha keskin bir sondur. Karakterler, yalnız kalır, kendi tutkularının kurbanları olurlar. *Medeia* adlı oyunda, Medeia soğuk ve çıkarcı kocası İason tarafından terk edilir. Bunun üzerine (kısmen başkaları tarafından öldürülmelerini engellemek için) kocasını ve çocuklarını öldürme planı yapar. Medeia, kendi kendisiyle yaptığı, mantığın ve duygunun çatıştığı bir mücadelenin ardından korkunç cinayetleri işler. Böylece, aile içi drama doğar. Konular, Sophokles ve Aiskhylos'un inceledikleri halk temalarından bütünüyle farklı bir düzeyde incelenir. Medeia, Sophokles'in karakterlerine benzemez – eylemlerinin sonuçlarına rağmen doğru bildiğini yapması için ikna edilen Antigone, ya da kendisine rağmen kaderini yaşayan Oidipus. Medeia yanlış yaptığını bilir, fakat duyguları onu suç işlemeye teşvik eder. *Medeia*'da intikam arzusu kadar güçlü olan şey marazi aşktır. *Hippolytos*'ta, evlenmemeyi ve cinsel ilişkide bulunmamayı tercih eden Hippolytos, Yunan yaşamında nadir görülen bir figürdür. Üvey annesi Phaidra ona duyduğu aşkla altüst olur, fakat dargın bir şekilde reddedilir. İntihar etmeden hemen önce, karmaşık duyguları onu, Hippolytos'un kendisiyle ensest ilişkide bulunduğunu söylemeye mecbur eder. Hippolytos, babası Theseus'un lanetine uğradıktan sonra ölür.

İnsanın yalnızlığını göstermesiyle Euripides'in oyunları tragedyanın geleneklerini kırar ve kendi edimlerinin sorumluluğunu hisseden kahramanlar, anlamlandıramadıkları güçlü duyguların yoğun baskısı altında kalırlar. Euripides sadece özel duygularla ilgilenmekle kalmaz. Atina çevresindeki gürültülü savaşla birlikte, doğa, gücün kullanımı ve siyasi zorbalık gibi konularla da ilgilenmiştir. Örneğin *Troyalı Kadınlar*'da, Atinalıların Melos kent devletini ele geçirip yerleşimcilerini katlettikleri sırada savaşın vahşeti betimlenir. Euripides, kadın ve erkekleri, davranışlarının arkasındaki itkileri anlayabilmek için sürekli olarak yüzeyin altında olanı irdeler; meselenin iç yüzünü kavrama yeteneğini ve imgelemini kullanır.

Bununla birlikte Euripides'in dehasının büyük kısmını, insanın en özel, en çetrefil tutkularının sergilenmesinden, pastoral güzelliğe ve lirizme kadar her durumu açabilme yeteneği oluşturur. Son oyunu olan ve Atina'yı terk edip Makedonya'ya gitmeden önceki son yıllarında yazdığı *Bakkhalar*'da, tepelerde ve dağlarda yaratılan bir devinim hâkimdir. Ağaçlık alanlara ve tarlalara özgü yaşantının uzun ve güzel çağrışımları, *Bakkhalar*'daki koronun en unutulmaz bölümleridir. Tema, dinsel esrimeyle açığa çıkan tutkuların doğasından ibarettir. Dionysos ritüellerinde bir anne ve onun arkadaşları öylesine bir coşkuya kapılırlar ki, sonunda kadının oğlunun, hepsinde birden cinsel istek uyandırdığı ve kadınların onu parçaladıkları görülür.

Aristophanes ve Komedya

Komedya tragedyanın karşıtıdır – sözcük, bir cümbüş ya da eğlence olarak bir boşalım anını çağrıştırır. Komedya, tragedyadan çok daha geç bir tarihte, 486'da Dionysos Şenlikleri için, 442'de ise Lenaia festivali için ve açıkça rakibiyle alay eden bir tür olarak ortaya çıkmıştır. Komedya aslında Atina'daki demokratik sistemin başlıca unsurudur; oyun yazarı, tanrılardan aktif siyasetçilere, filozoflardan diğer yazarlara kadar, yaşamın türlü görünümleriyle âdeta alay eder. Aristophanes'in küçümseyici tarzdaki müstehcen, hatta haksız söylem, kent, dışarıdan gelen çok büyük bir tehditle karşı karşıya kaldığı zamanlarda dikkate değer bir görünüme kavuşur ve Perikles'in sözleriyle kimi zaman da, yurtsever güçlere soğukça bir ithafta bulunarak, bu resmi hafifletmeye yardım eder.

Aristophanes'in yaşamına dair sınırlı bilgiye rağmen (y. 450-385) Atina'da doğduğu kabul edilir. Tutum ve davranışları seçkin bir tavrı yansıtır ve her an için, yeni değerleri temsil eden ya da kültürel bir yaşam tarzından uzak kişilere sataşmaya hazırdır. Başkalarının geçmişleriyle alay etmek gibi aristokrat bir zaafı vardır. Örneğin Euripides'le, bir manavın oğlu olduğu için dalga geçer (oysa kanıtlar, onun çok daha zengin bir aileden geldiğini gösteriyor). Aristophanes Atina'nın savaş yıllarında yazmış ve yaşanan günden daha soylu ve daha kamusal bir geçmişi sunarak barış arzusunu yansıtmıştır. Hedeflerinin çeşitliliği yüzünden, onun siyasi görüşlerini özetlemek kolay değildir, fakat eskiden 'insanlar'ın şimdikinden daha bilge olduklarını düşündüğü anlarda, demokrasinin ilk yıllarına özlem duymuştur. Perikles'in ölümünden sonra Atina'nın en önemli siyasi kişiliği haline gelen Kleon, *Şövalyeler*'de huysuz ve aptal bir yaşlı adam olarak simgelenen Demos'un (Halk), sadece sadaka dağıtıldığında mutlu olan kölesi gibi betimlenir. Filozoflar geleneksel inançlara sinsice verdikleri zarar nedeniyle, tövbe etmeleri için kendilerine tanınan kısa

süreli fırsatı kabul ederlerken, Euripides, aynı ölçüde 'zeki' entelektüel bir sorgulamayla, geleneksel tragedyaya ihanet ettiği için alaya alınır.

Yazılı metin eylemi genellikle ve çarçabuk tanınamaz bir dünyaya dönüştürse de, tragedyaların çoğunluğunun tersine komedyalar çağdaş Atina'yı kurarlar. Belki de Aristophanes'in en güzel oyunu, Atina'nın Sicilya seferinin (bkz. 15. Bölüm) yolunda gittiği fakat henüz akıbetinin belirsiz olduğu kaygılı bir zamanda yazılan *Kuşlar* adlı komedyasıdır. Aristophanes *Kuşlar*'da ideal bir devlet, tanrılarla insanların dünyasının tam ortasında yer alan ve insana gündelik hayatın dertlerini unutturan bir kuş krallığı yaratır. Kuşlar, kurban edilen yiyeceklerin tanrılara ulaşmalarını engelleyerek, tanrıları kuşların önceliğini kabul etmeye zorlar. *Lysistrata*'da, Yunanlı kadınlar erkeklerini savaştan vazgeçirmek için cinsel greve giderler. *Kurbağalar* başlı başına bir tragedyadır. Euripides de Sophokles de ölmüştür ve Dionysos Şenliklerini devam ettirmek isteyen Tanrı Dionysos, Euripides'i geri getirmek için ölüler diyarına inmek zorunda kalır. Aiskhylos'un hak iddiasıyla açtığı karşı davada Euripides'le arasında bir tartışma yaşanır ve kazanan Aiskhylos olur. Aristophanes, geleneksel ahlaki değerlerin daha iyi bir koruyucusu sayılır – kendi tercihlerinden kuşku duymayan bir şairin yansısıdır bu.

Fazlasıyla fantastik karakterler, *double-entendres*[4], Aristophanes'in eserine tamamen uyan arbede, ya da yazdıklarının çoğunda olan lirizm; bütün bunlar hiç de nüktedanlık olsun diye yapılmaz. Kuşlar, bulutlar, eşekarıları ve kurbağalarla oluşturulan ve uygun kostümlerle giydirilip süslenilen koro, gösterilere renk ve neşe katmak içindir. Aristophanes'te, en sofistike espritüellik ile en aşırı müstehcenlik arasında bir evlilik bulunur. Yunan dünyasının başka hiçbir komedya şairi onunla boy ölçüşemez ve ancak son zamanlarda, yönetmenler onun oyunlarını müstehcen ve sakıncalı bölümleri çıkarılmamış bir metinle yeniden sahneye koyabileceklerini hissedebilmişlerdir.

Sofistler

Aristophanes'in ilk kez 423'te sahnelenen *Bulutlar* adlı oyunu çağdaş felsefe üzerine bir yergidir. Ahlaksız yaşlı bir çiftçi olan Strepsiades, filozofların kötü bir durumu bile iyi gibi gösterebildiklerini duymuştu; kendi borçlarını alacaklarıymış gibi gösterebilmek için de, oğlunu bunun nasıl yapıldığını öğrenmekle görevlendirmişti. Oyunun bir bölümü, öğrencilerinin her türden anlamsız entelektüel uğraşlarla meşgul oldukları bir okulda geçer; burada öğrencilere Zeus'un var olmadığı, gökgörültüsünü ve yağmuru bulutların yarattığı öğretilir.

4) Biri çoğunlukla ayıp olan iki anlamlı deyim. (ç.n.)

Bulutlar, beşinci yüzyılda Atina'ya felsefenin gelişini yansıtır. Bundan önce, her biri kendi yolunda yürüyen filozoflar, tecrit edilmiş figürler olarak ortaya çıkarlar. (Bkz. 9. Bölüm) Yapılan felsefede tutarlı hiçbir entelektüel disiplin yoktu ve bu eski düşünürlerin birçoğu, modern anlamdaki filozoflar kadar şair ya da tarihçiydi. Fakat beşinci yüzyılla birlikte, kentten kente dolaşarak gençlere akıllarını nasıl kullanacaklarını ve kamu hizmetinde nasıl konuşmaları gerektiğini öğreten kişiler ortaya çıktı. Bu insanlar sofistler ('yaratıcı ve zekice iddialar ortaya atan' anlamındaki *sophizesthai* sözcüğünden) olarak bilindiler ve demokratik Atina onların hizmetlerinden yararlanmakta elini çabuk tuttu.

Başlangıçta 'sofist' sözcüğü, olağanüstü bir yeteneğe sahip herhangi bir kişiye gönderme yapan tarafsız bir kelimeydi, fakat daha sonraları Platon ve Aristoteles tarafından aşağılayıcı bir anlamda kullanılır oldu. Onlara göre sofistler, gerçek felsefeyi para için öğretilebilecek bir dizi entelektüel oyun gibi sunarak değersizleştiren insanlardı. Platon, 427'de Atina'yı ziyaret etmiş parlak bir hatip olan Sicilyalı Gorgias'a, herhangi bir önerinin hem lehinde hem de aleyhinde iddialar sunabildiği ve böylece nesnel gerçekliği hiçe saydığı için saldırdı. Aristophanes'in sofistlere karşı olan saldırıları da benzer biçimdeydi.

Platon, saldırılarında epey haksız görünür. Beşinci yüzyıl şüpheci bir çağdı ve birçok kimse hakikatin keşfedilemeyeceğine inanıyordu. Gorgias, demokrasi terbiyesi için gerekli yaygın becerileri öğretmekle zoraki eleştirilebilirdi. (Atina toplumunun istikrarını sağlayan bu retorik beceriler hakkında, Josiah Ober'in daha önce bahsedilen savlarına bakınız.) Üstelik sofistlerin pek çoğu gerçek entelektüel genişliğe sahip insanlardı. Geç beşinci yüzyılda Atina'da yaşayan Elisli Hippias astronomi, matematik ve müzik derleri veriyordu. Sözcüklerin anlamlarını çözümleyen bir diğer ziyaretçi Keoslu Prodikos'un, dilbilimsel çalışmaların temelini attığı söylenebilir. Kısacası, onlar ikinci el fikirlerin pazarlayıcıları değillerdi.

Kesin olmamakla birlikte, sofistlerin sosyal ve antropolojik bir fenomen olarak din alanındaki çalışmaların öncüleri olduklarına da inanılır. Miletoslular, evrende işleyen ilahi bir prensibin olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu görüş Herakleitos'a da uygundur. Atina'da yaşadığı kaydedilen ilk filozof olan ve Perikles'in arkadaşı Klazomenaili Anaksagoras, 'Yaşayan her şey, büyük ya da küçük, akılla (*Nous*) denetlenebilir ... ve olmuş olması gereken ve bir zamanlar olan ama şimdi olmayan her çeşit şey ve şimdi olan her şey ve olacak olan her çeşit şey – bütün bunlar Akılla denetlenebilir,' derken, sorunu çok açık bir biçimde ortaya koyar. Bu 'akıl' her yerde, her zaman hazır ve ölümsüzdür.

Sofistler daha kuşkucudurlar. Trakya'da bulunan Abdera'da İÖ 490'da doğan ve muhtemelen hayatının büyük bölümünü gezici öğretmen olarak geçiren Protagoras, Atina'ya yaptığı çeşitli ziyaretleri sırasında kuşkularını

şöyle özetlemiştir: 'Var olup olmadıklarını ya da neye benzediklerini keşfedemediğim tanrıları düşündüğümde; buna karşın bilginin önünde duran birçok engel, konunun belirsizliği ve insan yaşamının kısalığı.' Protagoras'ın bu belirsizliğe yanıtı, iyimser hümanizmanın birdenbire ve öfkeyle söylenmiş ünlü bir sözünde açığa vurulmuş olacaktı: 'Her şeyin ölçüsü insandır.' Demokratik Atina'nın sloganı olarak kabul edilebilecek bir sözdü bu.

Başka sofistler daha da ileri gittiler. Prodikos, tanrıların insanoğlunun doğa deneyiminden kaynaklandığını ileri sürdü. Tanrılar, güneş ve ay, nehirler, su ve ateş gibi doğal görüngülerin canlı örnekleri olarak yaratılmışlardı. *Sisyphos* isimli oyunundaki bir fragmanda Atinalı şair Kritias, bu temayı geliştirmiştir. 'İnanıyorum ki,' diye iddia eder Kritias, 'keskin zekâlı bir kişi, insanlar için tanrılardan korkmayı yaratabilirdi; böylece onlar gizlice yapıp ederler, konuşurlar ve düşünürlerse bile, kötüleri korkutacak bir şey olabilirdi.' Başka bir deyişle, tanrılar, insanları belli düzende tutmak için insanlar tarafından yaratılmışlardı.

Ne var ki yüzyılın sonuyla birlikte, dinsel konularda serbestçe fikir yürütmek daha az kabul görür hale geldi. Veba ve askeri yenilgiler çağında, ki Atina 413'te Sicilya seferindeki yıkımı, 404'te Sparta bozgununu yaşamıştı, iyimserlik pek de olanaklı değildi. Muhafazakârlar için bu felaketleri, tanrıların kendilerini önemsemeyen insanlardan aldıkları öç olarak yorumlamak gayet doğaldı. Daha 430'larda, çıkarılan bir Meclis kararnamesiyle dinsel pratikleri kabul etmeyenler ve cennetle ilgili ussal teoriler geliştirip ders verenler hakkında kamu davası açılmasına olanak sağlandı. Protagoras Atina'dan kaçmaya zorlandı ve Sicilya'ya giderken denizde boğuldu.

Sokrates

Bulutlar'ın başkarakteri, Atina'nın en ünlü çağdaş filozofu Sokrates'ten başkası değildir. (Her ne kadar Aristophanes onu da öyle damgalamaktan hoşlansa da, Sokrates, derslerini para karşılığında vermediği için tam olarak sofist sayılmaz.) Sokrates İÖ 470'te Atina'da doğdu ve bir hoplit olarak zaman zaman Peloponnesos Savaşı'nın çeşitli çarpışmalarına katılmasına rağmen, neredeyse bütün hayatını bu kentte geçirdi. İlkelerinden ödün vermesi gerekebileceğini iddia ederek, hemen hemen siyasetle hiç ilgilenmedi. (399'da kendisini suçlayanlara karşı verdiği *Sokrates'in Savunması*, Otuz Tiran hükümetine itaat etmeyi reddettiği için hayatını tehlikeye attığını iddia eder.) Sokrates bariz şekilde yalnızlığı seçmiş, bütün beşeri temaslardan uzak durma yeteneğiyle kendine odaklanmış ve bu nedenle, kamu hayatına katılmanın çok değerli olduğu bir kentte, saldırıya açık bir kişilikti.

Kendisi hiçbir metin yazmamış olan Sokrates'in düşünceleri hakkında üç temel kaynak vardır. Aristophanes'in *Bulutlar*'daki betimlemesi, muhtemelen komedyanın talepleri nedeniyle çarpıtılmıştır. Tarihçi Ksenophon, Sokrates'le kurduğu doğrudan kişisel temaslardan oluşturduğu bir *Memorabilia* (Anılar) bırakmıştır, fakat diğerlerinden kat be kat önemli olan ve Sokrates'in felsefesini anlatan yegâne kaynak Platon'dur. Kullandığı materyalin zenginliğine ve içerdiği konuların geniş bir alanı kapsamasına rağmen, o da bazı sınırlamalara sahiptir. Platon Sokrates'ten kırk beş yaş küçüktür ve uzun bir ömrün son yıllarında onu fark eden tek kişi olmuştur. Sokrates daima doğrudan konuşturulsa da, bu konuşmaların içinde hangilerinin Sokrates'in düşüncelerini, hangilerininse Platon'unkileri yansıttığını ayırt etmek genellikle zordur. (Platon'un çalışmaları 'Dialoglar' adıyla tanınır ve kaydettiği bu sohbetlerin içinde Sokrates genellikle başkonuşmacıdır. Bu konuşmalar, Erken, Orta ve Geç Dönem Diyalogları olmak üzere üç grupta toplanır. Sokrates hemen hemen her diyalogda karşımıza çıkar, fakat Platon'un kendi görüşlerinin çoğunlukla Orta ve Geç Dönem Diyaloglarda olduğu ve Sokrates'i herhangi bir tarihi betimlemeden uzaklaştırdığı kabul edilir.)

Sokrates, Platon'un gözünde bir kahramandı. Platon onu sadece felsefe için yaşayan biri, herhangi maddi bir getirisi olduğunu düşünmeksizin hakikati araştıran ve sonunda inançları uğrunda ölen bir insan olarak sunar. Bu inançların merkezinde 'iyi' olanı araştıran insan ruhu yer alır. Sokrates'e göre, bu ruh yalnızca bedenden bağımsız bir ruh değildir, fakat bir insanın karakteridir, onun kişiliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Dünyanın parlaklığı onu yozlaştırabilir ve 'iyi' olarak adlandırılan ve sadece akıl yoluyla kavranabilen şeyi kendi başına keşfetmek zorundadır. 'İyi' olan bir kez keşfedildiğinde ruh onu tanıyacak ve doğal bir biçimde ona doğru çekilecektir. Gerçekte Sokrates felsefenin ilgilerini, yalnızca fiziksel dünyayı kavrama girişimlerinden farklı bir şeye, bireyin kendini keşfetmesine doğru değiştiriyordu. Bu, felsefe tarihinde yeni bir başlangıçtı ve bu durumun farkına varılmasıyla, daha önceki filozofların tümü, geleneksel olarak 'Sokrates-öncesi' olarak tanımlandılar.

'İyi'nin bulgulanmasında ilk adım, kişinin mevcut yaşantısındaki sınırların farkına varabilmesi olacaktı ve bu durum mevcut yaşantının enine boyuna gözden geçirilmesi demekti. ('İncelenmemiş bir yaşam insan için yaşamaya değmez,' sözü belki de Sokrates'in en ünlü deyişlerinden biridir.) Tipik bir Sokratesçi diyalogda Sokrates, konuştuğu kişinin, örneğin cesaret ve dostluk gibi konularda düşüncelerini ifade etmesine izin verir. Ardından verdiği ve dostluğun özünün kavranılmasında dostluğun nasıl yetersiz bir araç olduğunu gösteren bir örnekle konuşmayı sonuçsuz bırakır. Bir diyalogda Sokrates general Lakhes ile cesaretin tanımı üzerine konuşur[5]:

5) Cesaret üzerine olan Diyalog, *Lakhes*, 1942, 1975. (ç.n.)

SOKRATES (LAKHES'e). Ben sizden sadece bir hoplit hattındaki cesaretle ilgili değil, fakat aynı zamanda süvarilerin çarpışmalarındaki ve tüm dövüş biçimlerindeki cesaretle ilgili olarak da düşüncelerinizi öğrenmek istedim; ve elbette yalnızca savaştaki değil, bunun yanında denizdeki ve hastalık karşısındaki ve yoksulluk ve kamusal sorunlarla yüz yüze gelindiğindeki cesaretle. Ve sadece kaygı ve korkunun karşısında değil, fakat aynı zamanda arzunun ve hazzın karşısında da cesaret bulunur ve ister saldırırken olsun isterse geri çekilirken, bu her iki duruma karşı da savaşmak korkunçtur – bütün bu güçlükler ve tehlikeler karşısında cesaretli olan insanlar vardır, öyle değil mi Lakhes?

LAKHES. Evet, kesinlikle.

SOKRATES. O zaman, bazılarının sadece hazzın, bazılarının acının, arzunun ve kimisinin tehlike karşısında gösterdiği; işte bütün bunlar cesaret örnekleridir. Ve bazıları ise aynı durumlar karşısında korkakça davranırlar.

LAKHES. Evet.

SOKRATES. Şimdi bilmek istediğim, bu iki nitelikten her birinin tam olarak ne olduğu. Öyleyse tekrar dene ve öncelikle söyle bana, hepsinde ortak olan bu cesaret özelliği nedir? Şimdi ne demek istediğimi anlıyor musun?

LAKHES. Korkarım ki hayır.

Sokrates, akılla keşfedilmeyi bekleyen bir çeşit 'cesaret' kavramı olduğunu varsayar. Keşfetme kişiyi, sıradan insan düşüncesinin kabul ettiği anlamın ötesinde, bilginin ussal olarak savunulabileceği bir düzeyde, cesaretin gerçek bilgisine götürecektir. Bununla birlikte Diyaloglar'da, Sokrates bu noktaya nadiren ulaşır. Hatta, bu tür bilgiyi sağlamanın onun kendi işi olmadığını bile ileri sürer. Bu bilgi, tek tek her bireyin kendisince ve kendisi için keşfedilmelidir. (Öyleyse bu, öğretilemeyecektir.) *Theaitetos*'ta şöyle dediği kaydedilir: 'Bizzat ben bilgeliği doğuramam ve beni sıklıkla, başkalarına sorular sormama rağmen, içimde bir bilgelik olmadığı için bunun kendimi gerçekleştirmeme hiç katkısının olmadığı şeklinde eleştirmeleri doğrudur.' Bir başka sefer de Sokrates, bilgeliğinin, gerçekten hiçbir şey bilmediğinin farkında olan tek insan olmasında yattığını söylemiştir.

Sokrates'te karşılaşma deneyimi öyleyse, hem esinleyici hem de korkutucu bir deneyimdir. Platon'un *Şölen*'inde, içkili Alkibiades'in ağzından bir betimleme verilir:

Onu dinlediğimde kalbim küt küt atar ... bir çeşit çılgınlık bu ... delilik ... ve o konuştuğunda gözyaşlarım boşanır. Ve aynı şekilde etkilediği birçok başka insan görebilirim. Perikles'i dinledim, daha iyi konuşmacılar da din-

> ledim ve bu işi gayet iyi yaptıklarını düşünüyorum, fakat asla üstümde benzeri bir etki bırakmadılar. Ruhum onlarla altüst olmadı ve kirli olduğum düşüncesiyle acı çekmedi. Fakat ondan bana akan, çok bildiğim bir duygu, şu anda, kulaklarımı ona ödünç vermeye hazır olsaydım eğer, dayanamazdım, o beni, en çok ihtiyaç duyduğum anlarda, kendimle ilgilenmediğimi itiraf etmeye zorluyor.

Sokrates'in, geç beşinci yüzyılın hayli çalkantılı zamanlarında başına dert açması, belki de kaçınılmazdı. 403'te demokratlar (Otuz Tiran yönetiminden sonra), kentte inisiyatifi yeniden ele geçirdiler; Sokrates'ten kuşkulanmalarının nedeni, kısmen, Alkibiades gibi gözden düşmüş aristokratlarla sürdürdüğü ilişkiydi. Sokrates popüler görüşü, entelektüellerin mantıksal bulgularından daha aşağı bir şey olarak kabul ettiğini açıkça ortaya koymuştu. Ne var ki, cahil olduğunu aşırı vurgulamasıyla, entelektüel seçkincilik suçlaması geri tepti. Düşmanları tarafından 399 yılında kendisine yöneltilen ve 'gençleri saptırmak' ve 'devletin tapındığı tanrıları yok saymak' türünden asıl suçlamalar muhtemelen uydurulmuş olsa da, bunlar, toplumsal değerlerin daha da değer kazandığı ve dinsel duyarlığın akut bir hal aldığı bir kentte, tedirginlik yaratmıştı.

Sokrates'i suçlayanların onu ölüme mahkûm edecekleriyle ilgili hiç kanıt yok. Normal ceza sürgün olacaktı. Ne var ki, Sokrates uzlaşacak bir ruh halinde değildi, hatta jürinin önünde, kente katkılarından ötürü kendisine kamu yardımı yapılması gerektiğini iddia etti. Platon kendi uyarlamasında bu davayı açıkça ve tutarlı bir şekilde ortaya koyar, fakat dinleyicilerileri arasında daha büyük bir öfkenin ortaya çıktığı görülür. En sonunda ölüm cezası oylandı. (Sokrates'in duruşmada çok az konuştuğunu söyleyen başka bir gelenek vardır.) Platon'a göre Sokrates sonunu sakince karşıladı; baldıran zehri bedenine yayıldığında düşüncelerini etrafındakilerle paylaşıyordu. Platon'un onun son günlerine dair anlatıkları, Batının kültürel ve siyasal tarihindeki en dayanıklı imgelerden biri olarak kaldı. Amerikalı gazeteci I. F. Stone'un *Sokrates'in Duruşması*'nda öne sürdüğü gibi, bireye karşı toplum, popüler düşünceye karşı 'gerçek' ve bilgi gibi, davanın içeriğinde yer alan sorunlar liberal vicdana 'azap vermeye' (Stone'un tabiri) devam ediyor, hem de, Sokrates'in elit zümreye mensup demokrasi düşmanı biri olduğunu iddia eden Stone'a rağmen.

Platon

Sokrates'in miras olarak bıraktığı sorun, cesaret, iyilik, dostluk, güzellik gibi tartıştığı kavramların tatmin edici bir biçimde tanımlanıp tanımlanamayacağıydı. Bu meydan okumayı, hayranı Platon (İÖ 428-347) üstlendi. Platon'un

aristokrat bir geçmişi vardı. Felsefesini yalnız bunun koşullandırdığını öne sürmek haksızlık olur, fakat onun demokrasi deneyimi hiç de ikna edici değildi; özellikle gençliğinde olduğu gibi, demokratik yönetim, Sparta'nın yanında onun doğuştan Atinalı olmasının utancını akla getiriyordu. Sokrates'in yargılanması Platon için bir dönüm noktası olarak görülür. Platon'a göre demokrasi, bütünüyle duygusal ve çıkarcı güdülerle aldığı kararlarla, ayaktakımıyla eşanlamlıydı. Ayrıca, demokrasi pratiği dolaylı olarak, ahlaki ve siyasi değerlerin göreli olduğunu, anın atmosferine maruz kaldığını göstermişti. Eğer adalet ve iyilik gibi mutlaklıklar tesis edilebilirse, hüküm verilebilecek herhangi bir siyasetin karşısında daha iyi bir kurumun kurulabileceğine ikna oldu. Sorun, bu mutlaklıkların nerede var olabileceğini ve insan aklıyla bunlara nasıl ulaşılabileceğini tanımlamakta yatıyordu.

Sokrates'in, resmi eğitimi olmayan kişiyi simgeleyen köle bir oğlana yol gösterdiği bir 'Orta Dönem' Diyalogdaki ünlü bir pasajda (*Menon*[6]), bir karenin alanının ispatlanması üzerinden (bir karenin kenar uzunlukları iki misline çıkarıldığında alanının dört kat artacağını gösteren bir ispat) bir çözüm araştırılır. Köle bu sav sayesinde, Sokrates tarafından ve karşı konulamaz biçimde, nihai bir sonuca doğru yönlendirilir. Sokrates/Platon'un ulaşmak istediği nokta, karenin alanıyla ilgili gerçeklerin ebediyen var olmasıdır. Her ruh (Platon, ruhun ölümsüz olduğuna inanmıştır) aslında bunları daha önceden fark etmiştir ve köle çocuğun içinden geçtiği, unutulmuş olan şeylerin yeniden anımsanmasının temel sürecidir.

Platon iddiasını sürdürür; bu yolla 'anımsanmış' olarak var olanlar sadece matematiksel ispatlar değildir. Birçok başka kavram (örneğin, güzellik, cesaret, iyilik), akılla kavranabilecek ölümsüz varlıklar olarak var olur. Platon'un kullandığı terim çoğunlukla Biçim ya da İdea olarak tercüme edilir – örneğin Cesaret ya da Güzellik İdeası. Her Biçim sadece, doğası üzerinde çok uzun ve derinlikli bir düşünme sürecinden sonra kavranabilir (özü belirene dek seçilen Biçim'in bütün görünümleri üzerinde, Sokrates'in yaptığına benzer bir düşünce yoğunluğu sürecinin izlenmesi). Diğerlerine göre bazılarının kavranması daha kolay olan ve en tepede 'iyi' İdea'sının yer aldığı Biçimler, belli bir düzende sıralanır. Ünlü mağaradaki mahkûmlar eğretilemesinde Platon'un özgür kalan mahkûmları, mantıksal düşüncenin kullanımında ilerledikçe, önce nesnelerin sudaki yansımalarını, ardından nesneleri, sonra yıldızları ve nihayet güneşi ('iyi'yi) görebilirler.

Öyleyse filozofun amacı, Biçimleri anlamaktır. Biçimler insan aklından bütünüyle bağımsız varlıklar oldukları için, onları anlayan birkaç kişi neden oluştukları konusunda da uzlaşacaktır. 'İyi'nin Biçimi, onun anlamını aklıyla

6) Yeniden anımsama üzerine olan Diyalog, *Menon*, 1942,1948. (ç.n.)

kavrayan herkes için kesinlikle aynı anlama gelecektir. Platon, hayatın amacını kendini keşfetmek olarak gören Sokrates'in düşüncesini biraz daha ileri götürmüştür. Biçimler kişiden ötede var olur ve kişinin bir Biçime uymadığını düşündüğü herhangi bir bilgi, hatalı tanımlamadan kaynaklanır.

Platon'un çözmeden bıraktığı Biçimler hakkında birçok soru işareti vardır. Bu kısmen, kavramın farklı problemlerin üstesinden gelebilmek için değişik türden Diyaloglarda ve farklı bağlamlarda kullanılmasından kaynaklanır. Platon'un sözünü ettiği Güzellik, Cesaret ve benzeri Biçimlerin pek çoğu, 'iyi' olanlardır. Çirkinlik, Korkaklık ve Kötülük Biçimlerinin olup olmadığını belirtmez. Ne de, yatak ve masa gibi fiziksel nesnelerin Biçimlerinin olup olamayacağı belli değildir. Bütün masaların özelliklerini içeren tek bir ideal masa olabilir mi? Bazı kavramları, Biçim olarak hayal edebilmek zordur. Örneğin, Genişlik. Genişlik Biçimi sonsuz büyüklükten başka bir şey olabilir mi? Bazı bilginler, Platon'un giderek bunların çözümsüz sorunlar olduklarını anladığını, hatta daha sonraki çalışmalarında Biçimler düşüncesini tamamen terk ettiğini iddia ederler.

Orta Dönem Diyaloglarının en ünlüsü olan *Devlet*'te Platon, ideal bir devlet kurmak için kullanılabilecek Biçimlerin nasıl kavranacağını göstermeyi sürdürür. Bireysel mutluluğun *polis*'in mutluluğuna bağlı olduğu öncülünden başlar. Başka bir söyleyişle, birey, tek başına değil, bir toplumun üyesiyken, gerçek mutluluğu tadabilme yeteneğine sahip olarak görülür. Toplumun amacı, adalet ve erdem gibi iyi bir yönetimin anahtar kavramlarını bir bütün halinde toplamaktır. Bunlar ancak Biçimlerin kavranılmasına dayandırılabilir. Ne var ki, sadece birkaç kişi Biçimleri kavrayacak entelektüel yeteneğe ve boş vakte sahip olduğundan, yalnız onlar devleti yönetmelidir. Platon burada, çok iyi bir tanımlamayla kaptansız bir gemiye benzettiği demokrasiye sırtını dönüyor ve demokrasi yerine seçkinci bir yönetim biçimini savunuyor.

Bu tanımlama halkın geri kalanını nereye koydu? Platon onları, düşündüğü ruh kavramı analojisiyle sınıflara böldü. Sokrates için olduğu gibi, Platon için de ruh, kişide değişik düzeylerde var olan ebedi bir şeydi. Üç öğesi vardı bunun: uslamlama yeteneği, onun ruhu (onu harekete geçiren güç) ve istek. (Bu anlamda, Freud'un çalışmasının merkezinde yer alan ruhun ya da aklın bölünüp bölünemeyeceği sorunu, felsefenin temel meselesi olmayı sürdürür.) Biçimlerin doğasını kavramayı araştıran kişi için uslamlama yeteneği, zamanla ruha ve isteğe baskın hale gelmelidir. Benzer şekilde toplum da, uslamlama yeteneğine sahip filozoflardan, kendilerine askerlik görevi verilmiş ruhsal düzeydeki kişilerden ve işçi düzeyinde kalmış, istekleri içlerini kemiren kişilerden oluşan sınıflara bölümlenebilirdi.

Kadın ya da erkek olabilecek filozof adayları, ruhsal düzeydeki genç insanlardan seçilecekti. Bunlar öncelikle fiziksel bir eğitimden geçirilecek ve karak-

terlerinin biçimlenmesi için sanatlar konusunda eğitileceklerdi. Hemen sonra matematik gelecek, onun da ardından, genç filozofların Biçimleri kavramaları ve diğerlerine karşı savunabilmeleri için diyalektik eğitimi[7] verilecekti. 35 yaşına kadar devlet hizmetine girmelerine izin verilmezdi ve Biçimlerin kavranılmasında en yüksek noktaya 50 yaşından önce ulaşılamazdı.

Platon *Devlet*'te, en sonunda ortaya çıkacak olan devletin doğası hakkında nispeten daha az konuşur. Bu devletin keyifsiz ve otoriter olacağı görülür. İyi bir devlet, duyguyla gevşememelidir, böylece şiir ve müzik yasaklanır. Çocuklara müşterek bakılacaktır. Cinsel yaşantı, öjenik[8] terbiyeye yapılan vurguyla sınırlandırılacaktır. Yöneticiler, gerçeği saptayıp uygularken sağlayacakları doyumdan başka, konumlarından kazanç elde etmeyi beklememelidirler. Farklı iktidar gruplarının devletin idaresi hakkında yaptıkları tartışmalar anlamında siyasetin, başka bir konuya dönük ilgisi olamazdı (çünkü, örneğin adalet ve erdem Biçimleri bir kez kavrandığında, artık onların doğalarına ilişkin başka bir çıkarım yapılamazdı).

Platon'un devleti ideal bir devletti. Yalnızca bir defa da olsa, siyasete bulaşmanın maliyetini ödediği için, onun devleti herhangi gerçek bir devletten çok uzak görünüyordu. 388 civarında ve muhtemelen Pythagorasçılık hakkında, Güney İtalya'da hâlâ varlığını sürdüren Pythagorasçı cemaatlerden daha fazla şey öğrenmek amacıyla Sicilya'ya gitmişti. (Atina'daki kendi akademisini Platon'a esinleyen, çok ilgisini çekmiş olan bu felsefi cemaat düşüncesiydi.) Syrakusai yöneticisi Dionysius'un kayınbiraderi Dion'la tanışmış ve derinden etkilenmişti. Dion Platon'un felsefesini öğrenmiş ve bir yirmi yıl sonra, Dionysius'un oğlu II. Dionysius genç bir yönetici olarak babasının yerine geçtiğinde, onu Platoncu modele uygun filozof bir kral olarak eğitmeyi planlamıştı. Bu sırada altmışlarında olan Platon Syrakusai'ye geri döndü, ne var ki Dionysius idealleri doğrultusunda serbestçe davranmaya henüz hazır değildi ve Dion ile Platon'u kaçmaya mecbur etti. Son çalışmalarından biri olan *Yasalar*'da Platon, nihayet bir anayasa hazırlar. Kuralların birçoğu hayli katıdır: tam ve kesin bir iffet, çocukların sürekli gözetimi, eşcinselliğin bütün biçimlerinin

7) Platon'da eğitim süreci, dünyadaki algılanabilir nesnelerden başlayarak *idea*'lara ulaşmak, bunların çeşitli düzeyleri içinde ilerleyerek yükselmek, en sonunda da "İyi *İdea*'sı"na ulaşmaktır. Ama insan bu süreci tek başına tamamlayamaz; daha önce aynı süreci geçirmiş birinin felsefenin temel yöntemi olan "diyalektik" yöntemi uygulamasıyla yönlendirilir ve adım adım *idea*'ları anımsar. Bu felsefi eğitim yöntemi karşılıklı soru-yanıta, yani diyaloğa dayanır. Hem "diyalektik", hem de "diyalog" sözcüklerinin kökü olan *dialogomai*, iki *logos*'un (us) karşı karşıyalığı anlamına gelir. Felsefe öğretmeni sorduğu sorular ve aldığı yanıtlarla felsefe öğrencisinin zihninde *idea*'ları anımsamasını engelleyen inançları çürüterek yok eder ve onun *idea*'lara ulaşmasını sağlar. (ç.n.)

8) Eugenic (*öjenik*): Yunanca *eu* (iyi) ile *gens* (üretmek) sözcüklerinden türetilen öjenik sözcüğü, evrimci ayıklama süreçlerinin, belli bir genetik soy ya da halkı geliştirmek amacıyla kullanılmasını anlatır. (ç.n.)

yasaklanması. Bu anayasa Platon'un, insan doğasına duyguyu süreğen kötümserliği yansıtır, ki bunlardan biri hiç kuşkusuz, başarısızlığa uğradığı Sicilya deneyimidir.

Batı felsefesi diye yazar matematikçi ve felsefeci Alfred Whitehead, 'Platon'a göndermelerle doludur.' Şüphesiz ki Platon ardında büyük bir miras bıraktı. Yeni-Platoncular ve Aziz Augustinus ile birlikte Hıristiyanlığa giren (bkz. 28. Bölüm) ve değeri somutlaştıran fiziksel dünyanın ötesinde bir gerçekliğin var olduğu düşüncesi, Platoncu gelenek içinde çöktü. Böyle bir gerçekliğin kanıtlarını göremeyenler bu felsefeyi dışladılar. Bu, ahlaki kesinliklerin olanaklarını kabul edenlerle etmeyenler arasındaki ayrımı yansıtması açısından çok önemli bölünmedir.

Şimdiye dek siyasi düşüncenin ilgilendiği gibi, Platon'un mirası da kaçınılmaz olarak, 'Bizim nihai amacımız nedir? Özgürlüğün ve eşitliğin huzurlu zevki; hükümleri taşa ya da mermere oyulan değil, bütün insanların, hatta onları unutan kölelerin ve onları reddeden tiranların kalplerindeki sonsuz adaletin hükümranlığı,' sorununu tartışır. Platoncu geleneğin bu ifadeyle belirlendiği görülür. Gerçekte bu sözler, Fransız İhtilali'nin en ateşli zamanlarında Maximilien Robespierre'in, bir Erdem Cumhuriyeti'nin kurulmasına karşı olan herkese yönelik terörü meşrulaştırmak ve sürdürebilmek için dayanak yaptığı bir konuşmada yer alır. *The Open Society and its Enemies* (Açık Toplum ve Düşmanları) adlı kitabında Karl Popper, Platon'un ve kendisini onun mirasçısı olarak gören ve böylece kendi ideallerini topluma dayatma hakkına sahip olduğunu iddia eden herhangi yönetici bir seçkinin, demokratik geleneğe karşı doğrudan bir tehdidi simgelediğini savunur.

Bu, belki çok ağır bir ithamdır. Kuşkusuz Platonculuk beraberinde diktatörlüğü getirebilir, fakat aynı zamanda diktatörlüğün bir eleştirisine de yol açabilir. Çoğunluğun, örneğin ırksal saflığın kurulması adına soykırımı desteklediği bir devlette, adalet ve insan hakları gibi soyut kavramların akıl yoluyla kavranmasından başka, alternatif değerler nasıl desteklenecek ve haklı çıkarılacaktır? Halk meclislerinin geçici heveslerine karşı korunması gereken temel değerler yok mudur? (Amerika Birleşik Devletleri Anayasası, saygıdeğer İnsan Hakları Beyannamesiyle temel değerlerin varlığını kabul eder.) Eğitimde, etkili düşünme yollarının disiplin altına alınmış biçimi, denetimsiz yaratıcı düşünceye dayalı bir düşünce tarzından daha başarılı olmaz mı? Liberal demokrasinin insan varoluşuyla ilgili bütün sorunları çözdüğüne inanmak kendini beğenmişlik ve saflık olacaktır; bu bağlamda Platon, siyasi ve ahlaki düşünceyi hâlâ etkilemesiyle önemli bir yeri hak eder.

Platon'un mirası içinde en kalıcı olanlardan biri Akademia'sıydı. Akademia adını Akademos adlı bir kahramana adanmış yakındaki bir zeytinlikten almıştı (Atina'nın bir banliyösünde bulunan yer şimdilerde yeniden ağaç-

landırılmıştır) ve Platon bu mekânı 380'lerdeki ilk Sicilya ziyaretinden dönüşünde keşfetmişti. Daima çok seçkin bir kulüptü, fakat bütün Yunan dünyasından gelen gençlere de açıktı. Akademia'ya öğrenci olarak kabul edilmezden önce, bu gençlerin bir yetenek ve felsefeye bağlılık sergilemeleri gerekiyordu. 367'de, Akademia'nın çalışmalarına katılmak için Makedonya'daki Stagiros'tan 18 yaşındaki bir genç geldi. Bir doktorun oğluydu; daha şimdiden tıbbi gözlemleme ve muhtemelen tahlil etme becerisine sahipti. Ayrıca, büyük olasılıkla aile toprağından edindiği bir serveti vardı ve anekdotlara bakılırsa, kırılgan görünümüne rağmen iyi giyimliydi. Felsefe ve bilim tarihindeki en ünlü simalardan biri olan bu gencin ismi, Aristoteles'ti.

Aristoteles

Yapıtında bu dönemden günümüze kalan hemen hemen hiçbir şey olmasa da, Aristoteles yirmi yılını Platon'la birlikte geçirecekti. Platoncu ideallerin birçoğunu öğrendiği ve hiçbir zaman ussal düşüncenin en üstün entelektüel insan etkinliği olduğu inancını yitirmediği kabul edilir. Bununla birlikte aklı, hep ve tek bir disipline hapsolmak için fazla zinde ve genişti. İçgüdüleri Platon'unkilerden farklıydı. Platon daima fiziksel gerçekliğin ötesinde ne keşfedileceğiyle ilgilenirken, Aristoteles'in merakını çeken, gerçek dünyada ne görülebileceği, özellikle de gözlemleme sayesinde ne öğrenilebileceğiydi. Raffaello'nun İS 1510-11 yıllarında yaptığı Vatikan'daki *Atina Okulu* freski, bu karşıtlığı çok güzel anlatır. Platon cennete doğru bakarken resmedilir, Aristoteles ise gözlerini yere dikmiştir.

Aristoteles, muhtemelen Platoncu okulun ilkelerinden rahatsız olmaya başlayınca, 337'de Atina'yı terk etti. Makedonya kralı Philippos tarafından 13 yaşındaki oğlu İskender'e özel ders vermesi için çağrılacağı vakte dek, bir süre İonia sahilinde öğretmenlik ve araştırma yaparak dolaştı. Dördüncü yüzyılın iki zorlu kişisi arasındaki ilişki, ikisinde de kalıcı izler bırakmamış gibidir. Aristoteles, üç yıl sonra doğduğu Stagiros şehrine geri döndü, oradan da 335'te Atina'ya gitti. Burada kendi okulu Lykeion'u kurdu. Dünyanın ilk araştırma enstitüsü olarak kabul edilebilecek olan okulun bilimsel çalışmalarındaki çeşitlilik ve niteliğe, yalnızca antik dünyadaki İskenderiye okulları meydan okuyabilecek düzeydeydi. 323'te İskender'in ölümüyle birdenbire patlak veren diğer bir Makedon-karşıtı histeri, Aristoteles'i Atina'dan ayrılıp Euboia'ya gitmeye zorladı ve burada 322 yılında 62 yaşındayken öldü.

Aristoteles'in çalışma sahası olağanüstü geniştir. En çok mantığa yaptığı katkı ve zoolojiyi bir disiplin olarak kurmasıyla hatırlansa da, çalışmalarından günümüze kalanlar bilginin neredeyse bütün görünümlerini içerir. Dil, sanat,

etik, siyaset ve hukuk konusunda çalışmaları vardır. Bilim alanında ise, zooloji, biyoloji, astronomi, kimya ve fizik üzerine yazmıştır. Değişikliğe uğrama, neden sonuç ilişkisi, zaman, uzam ve süreklilik gibi felsefenin temel problemleriyle boğuştu. Kurduğu mantık sisteminden başka, metafizik ve bilgi kuramı üzerinde gezindi. ('Metafizik' sözcüğü, Aristoteles'in çalışmalarının ilk baskılarının birinde, gerçeklik ve varoluşun anlamı üzerine yazdığı metinlerin yer aldığı cildin, fizik konulu bir metinden sonraki cilde konulmasıyla (Yunanca *meta*) ortaya çıkmıştır.) Asıl amaçları gerçeği bulmak olan matematik ve metafizik gibi teorik bilimleri, şeyler üretmekle ilgilenen etik, siyaset ve verimlilik gibi pratik bilimlerden ayırarak, bilginin farklı alanlarını açığa kavuşturdu ve tanımladı.

Aristoteles'in çekici niteliklerinden biri, kendisini süregiden entelektüel geleneğin parçası olarak görmesiydi. Özel bir konuyla ilgilenirken, daha önce o konuda yazılmış bütün yazıları toplar (bu durum Sokrates-öncesi birçok düşüncenin günümüze kadar nasıl ulaştığını gösteriyor) ve çözümsüz bırakılan problemler üzerinde yoğunlaşırdı. Platon'un tersine, çözümlerini yerleşmiş düşüncelerin genel çerçevesine uydurmaya kalkışmadı, fakat asla kolay yanıtlar olamayacağını kabul ederek, keşfettiği anda onlarla arasına kuşkulu bir mesafe koydu. Halkın ilgilendiği konulara karşı da daha anlayışlı yaklaştığı görülür. Sonuç olarak, metinlerini Platon'unkilerden daha zor okunur ve anlaşılır kılan, günümüze kalan bu çalışmalarda sıklıkla nihai olmayan ve düşünülüp tasavvur edilen bir şeyin bulunmasıdır. Gerçekte Aristoteles'in kitaplarının birçoğu, anlatırken genişlettiği ders notlarından başka bir şey değildir.

Uslamlama, eski Yunan felsefesinin temelidir. Parmenides ve Platon'un ellerinde, gerçeği araştırmanın en üstün düşünme biçimi olarak yükselmiştir. Ne var ki, ortaya sağlam bir iddia atmak konusunda sistematik bir düşünce olamamıştır; bunun dışında matematikte ve özellikle sınırlandırılmış bilimde gelişme gösterir. Aristoteles'in en büyük başarılarından biri, problemi derinliğine kavraması ve ortaya, neredeyse iki binyıldır meydan okunamadan geçerliliğini koruyan bir mantık sistemi çıkarmasıdır. Bu sistemin güzelliği ve sahip olduğu yetke, onun basitliğinde yatar.

Aristoteles öncelikle, herkesin üzerinde uzlaştığı çıkarımlara ve önermelere dayalı bilgi kuramlarını savundu. Bir önerme bir özne, diyelim 'kediler' ile özne hakkında bir şeyler söyleyen yüklemden oluşur, örneğin 'dört ayak.' O zaman önerme, 'Kediler dört ayaklıdır' diye okunur. Başka olasılıklar da vardır: 'Hiçbir kedinin beş ayağı yoktur', 'Bazı kediler siyahtır', Bazı kediler siyah değildir.' Aristoteles, hemen hemen bütün çıkarımların bunun gibi basit önermelere bölünebileceğini iddia eder. (Sonraki filozoflar bu yaklaşımı fazla basitleştirici bulmuşlardır.)

Bu önermeler bir soruna çözüm bulduklarında, özne ve yüklemin yerine harfler konularak genelleştirilebilir: Örneğin, 'Tüm A'lar B'dir' ya da 'Bazı C'ler D'dir.' Daha sonra bu önermeler, filozofun çalışmak istediği çeşitli durumlarda kullanılabilir. Aristoteles'in *Ön Analitikler*'de izlediği ikinci adım, çıkarılan sonuçların temeli olarak, önermelerin nasıl kullanılabileceğinin gözden geçirilmesidir. Kişi iki önermeyle işe başlamalıdır. 'A, B'dir,' ile 'Bütün B'ler C'dir,' önermelerini alalım. Mantıksal olarak bunu, A, C'dir izler. (Gerçek bir örnek vermek gerekirse: 'Sokrates bir insandır. Bütün insanlar ölümlüdür. Öyleyse Sokrates Ölümlüdür.') Bu, Aristoteles'in kıyas dediği şeye bir örnektir. 'Bir *sullogismus* [kıyas]', diye yazar, 'içinde, sahip oldukları gerçekler nedeniyle zorunlu bir sıra izlediği kabul edilen şeylerden farklı, belirli şeylerin olduğu varsayılan bir savdır.' *Ön Analitikler*'de Aristoteles, mantıksal savların ortaya atılamayacağı durumlara bakmayı sürdürdü. (Örneğin, 'Kedi dört ayaklıdır. Köpek dört ayaklıdır. Öyleyse, köpek kedidir,' mantıksal bir sıra izlemez ve mantık öğrenmeye yeni başlayan öğrenci neden böyle olduğuna bir çözüm bulmak zorundadır.)

Aristoteles'in bir de, iki binyılı aşkın süredir devam edecek, zoolojiye olan katkıları vardı. *Zoolojik Araştırmalar* için gereken alan araştırmalarının büyük kısmını Asya'da olduğu dönemde yaptı. Sırtlandan file, koyundan fareye kadar çeşitli hayvanlar üzerinde yapılan gözlemleri bir araya getirmek zor bir işti. Yakından yapılan gözlem, kısımlara ayırarak yapılan tetkikle tamamlanıyordu. Aristoteles, civciv embriyosunun evrimini anlamak için bir tavuk kuluçkası buldu ve her gün bir yumurta alarak, yumurtanın gelişimindeki farklılıkları karşılaştırdı. Bazen hatalar yaptı, bazen yanlış söylentilere bel bağladı, fakat bir bütün olarak *Araştırmalar* girişimi aşılması zor bir işti. Yine de kitap, bir materyal derlemesi olarak kalmıştır. Aristoteles, hayvanları daha fazla anlayabilme işinde hiçbir zaman deneyler yaratmadı. Bir hayvanın özünün, ancak doğal ortamında gözlenirse kavranılabileceğine inandı.

Aristoteles aslında bir deneyciydi. Var olan ve görülebilen haliyle etrafındaki fiziksel dünyanın gerçeklerini derlemek ve yorumlamaktan hoşlanırdı. Fiziksel bir nesne hakkında gerçekten ne söylenebileceğini sormuştur. Bir sandalye, örneğin, tam olarak nedir? Aristoteles, uygun bir çözümlemenin, nesnenin sadece neden yapıldığı (örneğin, tahta) ve bir sandalye olarak sınıflandırılabilmesi için hangi özgün biçime sahip olması gerektiğini değil, aynı zamanda onu kimin, hangi amaçla yaptığını da dikkate alacağını söyler. Bir sandalyenin (onlar olmadan bir sandalye olamayacağı) esas niteliklerini, hangi renge boyandığı gibi ikincil niteliklerinden ayırır. Aristoteles bu noktada bir kez daha Platon'dan ayrılır. Diyelim sandalye beyaza boyanmıştır. Platon için beyazlık, ebediyen var olacak olmasıyla bir Biçim olabilir. Aristoteles daha gerçekçi bir görüş izler. Beyazlık belirli bir sandalyenin özelliğidir ve o sandalyeden bağımsız bir şey olarak var olamaz. Beyazlığın oluşu, sandalyeye bağlıdır.

Bu örneğin akla getirdiği gibi, Aristoteles daima katıksız gözlemin ötesine geçmişti. O sadece sandalyeyi tanımlamaz, bir sandalye olarak varoluşunu çevreleyen fiziksel problemlerle ilgilenir. Örneğin, bir sandalye başka herhangi bir şeye nasıl dönüşebilir ve bunun için nasıl bir süreç gerekir? Dönüşüm için nesnenin kendine özgü bir yeteneği mi vardır, yoksa bu dönüşümü başlatacak harici bir güce mi gerek duyulur? Sandalyenin bir sandalye olmasının nedeni nedir? Yaşayan hayvanları izlerken, sahip oldukları fiziksel niteliklerin neden öyle olduğu sorusuyla yakından ilgilenmiştir. Ördeğin ayakları neden perdelidir? Çünkü onun ördek olmak gibi bir rolü vardır diye iddia eder Aristoteles ve perdeli ayak bu rolün yerine getirilmesi için esastır. Bir insanın en önemli niteliği ussal düşünme yeteneğidir ve böylece insan olmanın en yüksek hali bu yetiyi en geniş kapsamda geliştirecektir. Aristoteles, doğanın temelinde, sahip olduğu niteliklerin doğru kullanımı sayesinde yaşayan her varlığın kendini gerçekleştirmesi amacının yattığını öne sürüyor gibidir.

Aristoteles'in insanın istisnai doğası ve yeryüzündeki rolü hakkında söz söyleyebilmek için etik ve siyaset konularıyla yakından ilgilenmesi kaçınılmazdı ve her iki konuda da önemli çalışmalar yaptı. Yukarıda da ileri sürüldüğü gibi, Aristoteles insan varoluşunun en üstün amacı olarak aklın geliştirilmesini görmüştü. Ne var ki, Platon'un aksine, Aristoteles hiçbir zaman aklın nasıl kullanılacağını kesin olarak belirtmez. Bir biçimde akıl, ahlaki üstünlüğün elde edilmesiyle ilişkilendirilir, fakat *Ethik* yapıtında, erdemin tek başına akılla kazanılamayacağını iddia eder. Bir kimse çocukken ona öğretilenler sayesinde hayli erdemli olabilir. Bu mizaç bir kez yerleşti mi, kişi erdemli davranmaya doğru yönlendirilmiş olarak olgunlaşır; o vakit onun her gün erdemli davranması çevresindeki koşullara bağlıdır. Burada usa vurmanın, iyi edimlerin uygun olduğu durumları kurmada rol oynadığı görülür. Nihai sonuç, etik davranışın çerçevesini bütünleyen bir mantık içinde, iyilik yapan bir karakterdir. Bütün insanların hedeflemesi gereken en yüksek durum, ahlaki üstünlük peşinde ve bütün boyutlarıyla usa vurmayı kullanmaya bağlı olan *eudaimonia*, yani mutluluktur.

Her bireyin oturup tek başına araştırma yapması yeterli değildir. 'İnsan,' der Aristoteles, daha ünlü çıkarımlarının birinde, 'sosyal bir hayvandır' (ya da genellikle 'siyasi bir hayvan'[9] diye tercüme edilen bir deyim). *Eudaimonia*'nın bir kısmı, kişinin çevresindeki insanlarla uyum içinde yaşamasında saklıdır. Deneyci Aristoteles Yunan kent devletlerindeki sorunların farkındadır. Örneğin, 158 değişik anayasa tarifi derlemiştir. Beğendiği ölçüde bir yönetim biçimi demokrasidir, fakat sadece mal ve servet sahibi kişilere eşit koşullarda açık olan devlet yönetiminin sınırlı anlamında. Yunanlının beden işçiliği

9) Yunanca: *zoon politikon* "devlet içinde yaşayan varlık". (ç.n.)

ve ticareti, geleneksel olarak hor görme düşüncesini Aristoteles de paylaşır ve bu uğraşılarla ilgilenenler devlet yönetiminde rol oynayamayacaklardır. Kadın hakları ve kölelerin korunmasıyla hiç ilgilenmemiştir. Amaç kentte *eudaimonia*'yı tesis etmektir ve bu mutluluk, gençlerin eğitimine özel bir önem veren devletin gücü sayesinde başarılacaktır. 'Her vatandaşın bizzat kendine ait olmasını düşünmemeliyiz,' diye yazar, 'daha ziyade onlar devlete ait olmalıdır.' Yine *Politika*'da, 'çoğunluğun verdiği karar nihaidir ve adaleti oluşturur,' der. Modern anlamda insan hakları teriminin burada hiç yeri yoktur.

Aristoteles'in kadınlar ve köleler hakkındaki düşüncelerinden anlaşılacağı gibi, pek çok bakımdan zamanının bir yaratıcısıydı. Birçok başka durumda ise onun düşünceleri geleneksel görüşleri yansıtıyordu. Kendi gözlemlerine güvenmediği takdirde asla bir şey kuramayacağı, fiziksel dünyanın ateş, su, toprak ve hava olarak dört elementten meydana geldiği inancında Empedokles'i izlemiştir. (Bununla beraber Aristoteles, her elementin içerdiği sıcak ve soğuk, kuru ve ıslak karşıtlarından etkilendiğini ileri sürerek Empedokles'in düşüncelerini biraz değiştirdi.) Dünyanın evrenin merkezi olduğunu söyleyen geleneksel görüşü uyarladı. Geoffrey Lloyd'un iddia ettiği gibi, genellikle bir hipotezden yola çıktı; daha sonra bu hipotezi kanıtlamak için gözlemlerini biçimlendirdi. Aristoteles, temel ilkeleri kazmak ve oradan inşaya başlamak anlamında, gerçekten özgün bir filozof sayılmazdı. Bununla birlikte çalışması şaşılacak ölçüde kapsamlıydı. Doğal bilimler konusunda fiziksel dünyanın bütün spektrumunu kapsayan ilk araştırmayı başlatan oydu. Net bir yanıt bulamadığı zamanlarda bile, maddenin amacı ve varoluşu hakkında ortaya anahtar sorular atmaktan çekinmemiştir.

Aristoteles sadece Batıyı değil, aynı zamanda İslam dünyasını da büyük ölçüde etkilemiştir. Bilimsel çalışması (eserlerinin büyük bölümünün Boethius tarafından Latince'ye çevrilmesi sayesinde), on ikinci ve on beşinci yüzyıllar arasındaki Ortaçağ Avrupa'sında egemendi. Yer-merkezli evren inancının yerini, güneş merkezli evren düşüncesinin almaya başlamasıyla, Aristoteles'in otoritesi sarsıldı ve bunu bir fizikçi olarak değerinin giderek azalması izledi. Deneyselliğin yükselişi ve on yedinci yüzyılda matematik kullanımında yeni bir vurgunun ortaya çıkmasıyla, onun çalışmasına başka açılardan da meydan okundu, fakat mantık sisteminde olduğu gibi, zoolojideki başarıları on dokuzuncu yüzyıla dek etkisini sürdürdü. Kusurlarına rağmen, Aristoteles bilim tarihinde anahtar bir kişilik olarak kendini gösterir.

Böylece, İÖ 330'la birlikte, Yunanlılar düşünme biçimlerinde bir devrimi üstlenmişlerdi. Yaptıklarının devrimci doğasını değerinin altında göstermek hâlâ çok kolaydır. *The Unnatural Nature of Science*'da (Bilimin Doğal Olmayan Doğası) Lewis Wolpert, dünyaya bilimsel bir yolla bakmak konusunda apaçık hiçbir şey olmadığını inandırıcı bir şekilde savunur. Bütün dürtüler, dünyayı

onun daha geniş doğası üzerine tahminlerde bulunmaksızın, her yeni gün için işler hale getirmek ve bunun için çabalamaktır. Geleneksel düşüncenin sınırlarını içeriden parçalamak için gereken, özellikle aklın kavgacı biçimidir. Nerede doğmuş olursa olsun, mahkemelerde, meclislerde ya da başka bir yerde, Yunanlıların yaptıkları budur.

Bununla birlikte ve buna eş düzeyde, filozofların gündelik hayattaki etkilerini abartmak için, onların önemini sonradan anlamayı istismar etmemek önemlidir. Kendi hayran çevreleri dışında nüfuzları sınırlıydı. Ussal düşünce usdışının yerini birdenbire almamıştır. E. R. Dodds'un ünlü kitabı *The Greeks and the Irrational*'da (Yunanlılar ve Usdışı) iddia ettiği gibi, Yunanlılar gündelik hayatta, geleneksel dinsel uygulamalarını koruyarak örneğin, 'akıldışı' davranmayı sürdürdüler. Bunun bir nedeni, Yunan bilimi ve felsefesinin hayata dair elle tutulur herhangi bir ilerleme sunmamış olmasıdır. Binlerce insanın dertlerine, Yunanlı fizikçiler tarafından birdenbire çare bulunmadı. Hiç kimse tahıl yetiştirmenin daha iyi bir yolunu göstermedi ya da iklimi veya araziyi iyileştiremedi. Bu yüzden, Yunanlıların tanrılarıyla aralarındaki geleneksel ilişkileri terk etmeleri için ortada herhangi bir neden yoktu. Dördüncü yüzyılda, tapınakların gerçekten de tedavi etmede 'bilimsel' doktorlardan daha iyi sonuçlar verdiğini iddia eden kanıtlar var.

Bazen Yunanlıların, insanoğlunu duygularına ulaşma olanaklarından mahrum bırakarak, doğal duyumları zayıflatan ussal düşünme yolları ortaya koydukları savunulur. Bu bölümde, hiç değilse Atina'da bu durumun böyle olmadığı gösterilmiştir. Platon aklın öneminde ısrar etmiş olabilir, fakat aynı dönemin oyun yazarı Euripides, *Bakkhalar*'da akıldışının güçlerini araştırıyordu. Yunanlıların başarıları, insan bilincinin hem ussal hem de usdışı görünümlerinin anlaşılmasına yaptıkları parlak katkıda yatar. Bu kırılmaların, beşinci ve dördüncü yüzyıl Atina'sının yarışmacı ve kavgacı atmosferine sahip olmayan bir kentte olup olamayacağı ise kuşkuludur.

15
İktidar Mücadelesi, İÖ 431-338

Peloponnesos Savaşı İÖ 431 yılında Sparta'nın Atina'ya savaş ilan etmesiyle başladı. (Teknik olarak bu savaş İkinci Peloponnesos Savaşı'dır (birincisi 450'ler ve 440'ların başlarındaki savaşları kapsar) ve hatta bu, savaşın 431 ve 404 arasında iki ayrı döneme ayrılmasıyla, her nasılsa yanlış bir adlandırmadır.) Neredeyse birdenbire patlak veren veba salgını yüzünden, Atina perişan edici bir darbenin acısını çekti. Kırsalda yaşayan çok sayıdaki insanın kente doluşmasıyla salgın hızla yayıldı. Bir yıl sonra, muhtemelen hastalıkla ilgili bir nedenden ötürü ölen Perikles de dahil olmak üzere, nüfusun tahminen dörtte biri kırıldı. Perikles tarafından güvenle ifade edilen iyimserliğin solmaya başlaması, belki de Atina'nın tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Thukydides

Vebanın bütün dehşeti tarihçi Thukydides (y. 460-y. 399) tarafından ayrıntılarıyla anlatılmıştır; ayrıca o, bütün bir savaşın tarihini günümüze ulaştıran tek kişidir. Bu tarih, beşinci yüzyılın büyük entelektüel başarıları arasında en muhteşemlerinden biridir. Thukydides Atina'da doğdu, ancak babasının adı ailenin Trakya kökenli olduğunu akla getirir. Kendisi de etkili bir komutan olarak savaşa katıldı, fakat Atina için önemli bir ileri karakol olan Amphipolis'in Sparta tarafından zapt edilmesiyle sürgüne yollandı. Bu durum, savaş

hâlâ devam ederken, ona Sparta'yı ziyaret etme ve tarihi için materyal toplama olanağı verdi. Hikâyesi, öleceği 404'ten birkaç yıl önce, 411 yılında son bulur. Bu yüzden yapıtının büyük bir kısmı bir tarih kitabından çok, teknik olarak dokümanter bir kaynaktır.

Thukydides etkili bir dille yazmıştır. Savaş betimlemelerinin birçoğu okuru kıskıvrak yakalar. (14 yaşında ve dili pek dönmeyen bir Yunanca öğrencisi olarak, ilk kez okuduğum Sicilya seferi tasvirlerinin üzerimdeki etkisini hâlâ anımsarım.) Hikâyesi öylesine ayrıntılı ve var olan herhangi bir şeyle karşılaştırıldığında öylesine saygı uyandırıcıdır ki, anlatı, sonraki her nesil için bir savaş imgesi yaratır. Thukydides, kanıtları gevşekçe kullanan Herodotos gibilerini alaya alırken, kendi kesinliğiyle övünür. Savaşın, neredeyse bilimsel bir yöntemle, yıl yıl anlatıldığı bir kronoloji sergilemeye ve uzun zamandır güdülen büyük bir amacın dışavurumuyla bitmeyecek bir öyküleme sağlamaya çalışır. Thukydides'in yaklaşımın ancak yakın bir zamanda ciddi bir değerlendirmesi yapıldı. (Örneğin, Perikles'i çok fazla mı pohpohladığı, Kleon tasvirlerinde çok mu sert davrandığı ya da Sicilya seferinin, iddia ettiği gibi önemli bir dönüm noktası olup olmadığı türünden bir çözümleme.) Yine de, onun anlattıkları olmadan hiçbir savaş hikâyesi mümkün olamazdı ve bu tarih, zorlayıcı bir okuma gerektirdiği kadar, dönem için vazgeçilmez bir kaynak olmaya da devam edecektir.

Hiçbir tarihçi, ne kadar tarafsız olursa olsun, ideolojik bir çerçeve olmadan çalışamaz. Thukydides beşinci yüzyıl için fazla insandır. O, 'Her şeyin ölçüsü olan' insandır; savaşın nasıl olduğu ve izlediği seyirle ilgili kavrayışında, tanrılar doğrudan bir rol oynamaz. Thukydides, savaşın nedenlerini doğru biçimde kavrama sorumluğunu üstlenir ve devletler arasında büyüyen kin ve düşmanlığın değişik boyutlarını keşfeder. İnsanları harekete geçiren güdüleri, korkuları ve karar mekanizmalarını biçimlendiren unsurlarıyla bu büyük merak, Thukydides'in yapıtını katıksız bir hikâyenin ötesine taşır.

Thukydides'in insan davranışı hakkında hiçbir hayali yoktur. Ondan önce hiç kimse, insanların baskı altındayken korkunç bir zulümde oynayabilecekleri rolü, böyle canlı bir biçimde ve ayrıntılarıyla tanımlamamıştır. Yirminci yüzyılın tarihinde onu hayrete düşürecek çok az şey olurdu. Sözcüklerin iktidar sahiplerince nasıl güdümlendiklerini göstermede özellikle ustadır (ve bu açıdan George Orwell'ın saygıdeğer bir önceli olduğunu kanıtlar). *Tarihi*'nin Beşinci Kitabı'nda aktardığı ve Atina'nın imparatorluğuna girmesi için zorladığı Melos halkıyla Atinalılar arasında yapılan ünlü tartışmada, Atinalıların üstün güçlerini kendi çıkarları doğrultusunda nasıl insafsızca kullandıklarını gösterir. 'Bizim yaptığımız kadar siz de biliyorsunuz ki,' der Atinalı temsilciler talihsiz Meloslulara, 'bu meseleler pratik insanlarla tartışıldığında, adaletin ölçüsünün zorlayıcı olabilmesi gücün eşitliğine; aslında, başa çıkmak zorunda oldukları

güçle baş etmelerine ve kabul etmek zorunda oldukları zayıflığı kabul etmelerine bağlıdır.' Gerçeklik diye öne sürer Thukydides, güçlü olanlarca biçimlendirilir; içerdiği gizli anlamlarıyla, filozoflar ve sosyal bilimciler için muazzam bir düşüncedir bu.

Thukydides'in tarafsız savaş çözümlemesi, ahlaki bir duruş benimsemediği anlamına gelmez. Perikles'in Atina'nın özgüvenini övdüğü ünlü Cenaze Söylevi, sanki devletin üstünlüğündeki kırılganlığı akla getirmek ister gibi, veba salgını tasvirleriyle yan yana sunulur. Sürekli olarak, örneğin 427 yılında Mytilene'deki isyancıların maruz kaldığı kaba muameleye destek veren ve karşı çıkan iddialara kafa yorar. Thukydides'in Atinalıların 416'da Melos'ta girişikleri katliamın üzerinde durması (Melos erkeklerinin hepsi idam edilmiş, kadınları ve çocukları köleleştirilmişti), tam da bu insafsızlığın ardından Atina'nın Sicilya'da uğradığı yıkımı, Atinalıların hak ettikleri bir şey gibi sunulabilmek için olabilir.

Peloponnesos Savaşı

Savaşın temel sorunu, Atina'nın sahip olduğu gibi bir deniz gücünün karaya bağlı Sparta'yı nasıl yenebileceği ve etkili bir donanması olmayan Sparta'nın iyi savunulan Atina'yı zapt etmeyi nasıl umabileceğiydi. Karşılıklı olarak birbirlerinin topraklarına yaptıkları bir dizi etkisiz baskın, savaşın ilk yıllarına damgasını vurdu. Spartalı birlikler hemen hemen yer yıl Attika'yı yakıp yıktılar (fakat asla, denizden yararlanma olanağını açık tutan Uzun Duvarlar'ın koruduğu kente gerçekten şiddetle saldıramadılar. Atina Peloponnesos sahiline ve Sparta'nın bir müttefiki olan Megara'ya akınlar düzenlemeye başladı. Kentin umudu, muhtemelen heilot'ları isyana teşvik etmek ve Sparta'nın müttefiklerini huzursuz etmekti. Aynı zamanda 450'lerin siyasetini yeniden canlandırarak, Boiotia düzlüklerinin denetimini ele geçirmeyi denedi. Bu siyaset, Thebai yakınlarında ve 424'de onun müttefiki Delion'da alınan kesin bozgunun ardından başarısızlıkla son buldu.

Fakat 425'te Atinalılar, bu yenişememe durumuna son veren bir fırsat yakaladılar. Peloponnesos'un batı sahilindeki Sphakteria adasında gemileri karaya oturan 120 kişilik bir grup Spartalıyı, destek filolarını imha ettikten sonra tutsak almayı başardılar. Spartalıların silahlarını bırakarak teslim olmaları, sadece Sparta'da değil, bütün Yunan dünyasında büyük bir etki yarattı. Geleneksel olarak Spartalılar teslim olmaktansa savaşta ölmeyi tercih etmişlerdi ve bu durum kentin itibarını ciddi şekilde zedeledi. Sparta teslim olmaya hazırdı ve muhtemelen, Spartalı general Brasidas, 424-2 yılları arasında Khalkidik Yarımadası ve Kuzey Ege boyunca, aralarında yaşamsal öneme

sahip Amphipolis'in de bulunduğu Atina'ya ait bir dizi kenti ele geçirmemiş olsaydı, bunu da hemen yapacaktı,. Atina'nın bir karşı saldırısında Brisidas'in ölümü, iki tarafı da koşulları kabullenmeye istekli kıldı. 421'de, iki tarafın kazanımlarından vazgeçmek konusunda anlaşmaya vardıkları Nikias Barışı imzalandı. Ancak, Amphipolis Atina'dan bağımsız olmayı seçti.

Başlarda, iki devletten Sparta'nın daha çok yara aldığı görüldü. Sparta'nın insan gücü azalıyordu, ki Sphakteria'daki kaybın çok önemli olmasının bir nedeni budur; Peloponnesos üzerindeki denetimi sarsılacak gibiydi. Müttefiki Korinthos, kaybettiği topraklar antlaşmaya dahil edilmeyince antlaşmayı reddetti. Atina artık, ikna edici genç aristokrat Alkibiades'in etkisi altında, iki önemli kenti Argos ve Elis ile ortak savunma antlaşmaları yaparak Peloponnesos'a doğrudan müdahale etmeye başlamıştı. (Elis Olimpiyat Oyunları'na nezaret ediyordu ve 420'de Spartalı atletleri yarışmalardan men etti.) Alkibiades daha sonra, stratejisinin Sparta'yı karşı saldırıya geçmeye ve her şeyi tek bir savaşta kaybetmeyi göze almaya zorlayacağını iddia etti. Beklenen savaş 418'de Mantineia'da yapıldı, fakat ezici bir Sparta zaferiyle sona erdi. Bu, Peloponnesos kentlerinin bir kez daha Sparta ile uğraşmayı göze almalarından önce, yeni bir otuz yıl demekti.

Şimdiden sonra, Atina'nın Peloponnesos'u doğrudan denetim altına alma umutları kösteklenmiş görünüyordu ve bir sonraki hamlesi batıya, Sicilya ve Güney İtalya'ya, bir Akdeniz gücü olarak konumunu sağlamlaştırmanın bir aracı olarak gördüğü bir sefer başlatmak olacaktı. Batı'daki ticari çıkarlarını iyi saptamış ve daha önce 427'de Sicilya'ya bir sefer daha düzenlemişti. Bu yeni tehlikeli iş fikri, büyük oranda Alkibiades'in başının altından çıkmıştı. Alkibiades, ben-merkezli, tutkulu, karmaşık bir karaktere sahipti. Başarılı bir yarışmacı olarak Olimpiyat Oyunları'nda konumunu (416'da araba yarışlarını kazandı), seferin desteklenmesinde Meclis'i güdümlemek için kişisel çekiciliğini kullanacak kadar kurnazdı. Thukydides, askeri bir komutan olarak isim yapma ve batının zenginliğini kendi yararına kullanma arzusu gibi, Alkibiades'i harekete geçiren güdülerin büyük oranda kişisel olduğunu düşünür.

Syrakusai gibi zengin ve iyi korunan kentlerin kaçınılmaz muhalefeti karşısında, Sicilya'da tutunacak bir yer elde etmek ve bu yeri korumakla ilgili sorunlar çoktu. Atina, hâlâ kendine o kadar çok güveniyordu ki, adanın tamamının fethedilmesi konuşuluyordu. Sicilya kentleri arasındaki sürtüşmeler abartılıyor, yerli bir Sicilyalının ayaklanma umutları konuşuluyor ve Atina'yı destekleme kararı alan Segesta kentinin kaynakları büyütülüyordu. Ne var ki, filonun denize açılmasından kısa bir süre önce, Herme heykelleri (üzerinde tanrı Hermes'in başı ile iyi talihin simgesi ereksiyon halinde bir fallus taşıyan, sınır işaretleri ve yol levhaları olarak dikilmiş mermer sütunlar) esrarengiz bir şekilde tahrip edildi. Histeriye yol açan ve onu izleyen cadı avında

suçluları bulmaya harcanan çaba, beşinci yüzyılın entelektüel devrimlerine rağmen, Atina'nın hâlâ boş inançların etkisinde kaldığını gösterir. Birçok aristokrat toplandı (Alkibiades de yargılanmak için daha sonra Sicilya'dan çağırıldı), fakat olay asla tatmin edici bir biçimde açıklığa kavuşturulamadı. Kent, uğursuz alametlerin dadandığı bir yer olarak akıllarda kaldı.

Bu seferin öyküsü Thukydides'in başyapıtıdır ve onun kendi sözleriyle okunmayı hak eder. Anlatısı, 134 kadırga ve 5.000 hoplitten oluşan bir filonun 415'te batıya doğru yola çıkmalarını anlatan muhteşem bir betimlemeyle başlar. Ne var ki, filo Sicilya'ya vardığında Segesta'nın az sayıda kaynağı olduğu ortaya çıktı ve yakında Syrakusai ile arasında kaçınılmaz bir çatışmanın olacağı açıktı. Aralarında Alkibiades'in de olduğu üç komutan, hemen başlatılacak bir saldırının mı, yoksa daha fazla müttefik bulana dek saldırıyı ertelemenin mi daha yerinde olacağı konusunda anlaşamıyorlardı, ya da bir güç gösterisinin ardından yurda dönmek en iyisi olacaktı. Bu arada Alkibiades (Herme heykellerinin tahrip edilmesi olaylarına karıştığı suçlamalarına karşı kendisini savunması için) resmi bir emirle yurda çağrıldı, fakat yurda dönmek yerine kaçıp Sparta'ya sığındı. Yandaşlarının, ülkelerine duydukları sadakatin ona duydukları bağlılıktan daha sığ olduğu ortaya çıktı. O zamana kadar Atina, Syrakusai ile doğrudan çatışma halindeydi ve diğer komutanlardan Lamakhos kentin civarındaki bir çarpışmada öldürüldü. Savaşta tek başına kalan komutan Nikias, iyi konumu, geniş olanakları ve iyi korunan limanıyla başa çıkılması zor bir düşman olan Syrakusai'ye meydan okumaya kararlıydı.

Gerçekte, Atina'nın zafer kazanabileceği bir zamandı. Atina donanması denizde inisiyatifi ele geçirmiş ve Syrakusai limanını zaptetmişti. Kentin çevresine bir kuşatma duvarı yapılmaya başlandı. Bununla birlikte Syrakusai'nin morali, Spartalı komutan Gylippos'un küçük bir kuvvetle gizlice kente sızmayı başarmasıyla bir anda yükseldi. Atina şansını kullanamamıştı. Ülkeden gönderilen destek güçlerine rağmen (ki böylece bütün Atina donanmasının yarısı kesin bir bağlılıkla gelmiş oluyordu) kara saldırısı başarısızlığa uğradı. En sonunda, girişi Syrakusai filosu tarafından kapatılan limanın boşaltılması kararı alındı.

En dikkat çekici pasajlarının birinde Thukydides, Atina hoplitleri kurtarılmayı beklerken, kesin sonuca ulaştıran bu savaşın duygusal etkisini betimler:

> Mücadele kararsız bir şekilde devam ediyordu ama, Atinalı askerlerin kalplerindeki korkuyu bedenlerindeki sarsıntı ele veriyordu; bu, bir ıstırap zamanıydı onlar için, bundan böyle her an, kaçıp kurtulmak ya da yaklaşmakta olan bir yıkımı yaşamak içinmiş gibiydi. Zaten kuşkulu olan deniz savaşı meselesi uzadıkça, Atinalıların ordugâhında her kafadan bir ses çıktığını duyabilirdiniz: ağlamalar, bağrışmalar, 'Kazanacağız!' 'Kaybediyoruz!' Bü-

tün hepsi, büyük bir tehlike içindeki büyük bir ordudan yükselen iç sızlatan haykırışlardı. Gemilerdeki insanların duyguları öylesine benzerdi ki, savaşın kesin galipleri olan Syrakusaililer ve müttefikleri, uzun bir zamandır devam eden savaşın bitimine kadar naralar atarak, tezahüratlar eşliğinde Atinalılara saldırdılar, onları hezimete uğrattılar, ardından karada da kovaladılar. Denizde ele geçirilmemiş Atinalı gemiciler gemilerini sahilde nereyi bulurlarsa oraya yanaştırıp karaya döküldüler. Feryat eden, inleyen, savaşın sonucuna dövünen askerlerin aklındaki tek düşünce, bir an önce toparlanıp başlarının çaresine bakmaktı – bazılarının yakındaki gemilere, bazılarının geriye kalan savunma duvarlarının ardına sığındığı askerlerin pek çoğu, şimdi nasıl hayatta kalacaklarını düşünmeye koyulmuştu.

Sağlam kalan gemileriyle tekrar savaşmalarını isteyen en son girişim Atinalı askerlerin isyanıyla karşılaştı, karadan kaçmak tek çareydi artık. Thukydides'in sunduğu, onun en dikkat çekici ve yürek parçalayıcı betimlemelerinden biridir. Ölüler gömülmeden bırakıldı. Yaralanmış, umutsuz kalmış, arkadaşları uzaklaşırlarken onların ardı sıra kendilerini sürükleyenler, ihanetin utancıyla baş etmeye çalışıyordu. Geri çekilen ordunun aç susuz ve Spartalılar ile Syrakusaililerin sürekli taciz saldırılarına maruz kalan hali korkunçtu. Suya ulaştıklarında hoplitler çok susamışlardı, düşman oklarının üzerlerine yağmasına aldırmaksızın suya saldırdılar. Teslim olmadan önce son kez, içmek için çamura ve kana bulanan dereye uzandılar. Hayatta kalanlar geriye, Syrakusai'ye doğru sürü halinde götürüldüler ve daha sonra kentin çevresindeki taşocaklarında dehşet verici koşullarda hapsedildiler.

Hiç kuşkusuz bir felaketti bu. Kent donanmasının yarısıyla birlikte, muhtemelen kırk bin adam kaybedildi. Büyük bir baskının altına giren Atina demokrasisi, Dört Yüzler içinde, Sparta ile barış yapma yanlısı olan oligarşik bir idare tarafından 411'de devrildi. Bir yandan da imparatorlukta ayaklanmalar başlamıştı. Mytilene'deki isyan bastırıldı ve kent yeniden ele geçirildi, fakat Khios adasındaki abluka başarısız olunca adadan vazgeçildi. 411'de Euboia ayaklandı ve Sparta'ya katıldı. Bununla birlikte, aralarında Simon Hornblower'ın da olduğu bazı tarihçiler, Thukydides'in Sicilya felaketini, kısmen edebi bir etki yaratmak amacıyla şişirdiğini iddia ederler. Gerçek şu ki, Atina savaşa devam edebilirdi. Atina adına barış yapmaya kalktıklarında Dört Yüzler devrildi ve yerini Beş Binlerin yarı demokratik yönetimi aldı. Donanma her yerde ve her zaman demokrasiye sadık kaldı; zamanla yeni gemiler inşa edildi. Bazı kusurlarına rağmen imparatorluk da, zor günleri büyük oranda bütünlüğünü yitirmeden atlattı. Direnci şaşırtıcı ölçüde güçlüydü.

Bununla birlikte, iki kentin de diğerine ölümcül bir darbe indirebilecek durumda olmaması, bir kez daha işlerin çıkmaza girdiğini gösteriyordu. Alki-

biades'in önerisiyle Sparta, Atina ile sınır bölgesi Boiotia'nın arasında yer alan Dekeleia'da istihkâm edilmiş bir üs kurmuştu; bu durum, Spartalı askerlerin bütün bir yıl boyunca Attika'ya hâkim olacakları ve bölgeyi yakıp yıkacakları anlamına geliyordu. Aynı zamanda Atinalı köleleri ayartabileceklerdi; bu dönemde kentten yirmi bin kölenin kaçması kentin insan kaynaklarını hızla tüketmişti ama, yine de bir bozgun için yeterli değildi. Her nasılsa, uyuşmazlığı nihai bir sona ulaştırmak için yeni kaynakların bulunması gerekiyordu.

En önemli kaynak Persis'ti ve aslında 420'lerden beri hem Sparta hem de Atina Persis'in desteğine umut bağlamışlardı. Atinalılar, monarşiye karşı ayaklanan iki satraba akılsızca destek vererek şanslarını yitirdiler ve 411'den sonra Perslerden parasal destek sağlayarak bir filo meydana getiren Sparta oldu. Spartalılar, karşılığında, Pers Savaşlarından beri Perslerin Asya'daki Yunan kentlerinin kontrolünü yeniden ele geçirmek olan başlıca amaçlarına boyun eğdiler. Bu durum, Sparta'nın Yunanistan'ın özgürlüğü için savaşma bahanesiydi.

Savaşın sıkıntılı yılları (411-404) çatışmaya kilitlenmiş deneyimli Atina donanması ile daha yeni, fakat daha iyi kaynaklara sahip Sparta donanması arasında geçti. Sparta'nın esas amacı artık, Atina'nın Hellespontos'tan gelen tahıl stoklarını engellemekti. 411'de bir Sparta filosu oraya gitti ve Byzantion kentini ele geçirmeyi başardı. Atinalılar tükenmek bilmiyordu ve bu halleriyle bile, 411 ve 410'da iki önemli zafer kazandılar; bir tane de 406'da (Lesbos yakınlarındaki) Arginussai'de. Byzantion 408'de yeniden ele geçirildi. 410'da Spartalılar eşit bir barış talep ettiler, fakat Atinalılar bu engeli aşmak için isteği geri çevirdiler.

Yine de Atinalılar için nihai bir zafer hâlâ çok uzaktı. Spartalıların, her koşulda filolarını yeniden inşa edebilecekleri kaynakları vardı. 405'te Lysandros'un komutası altında Hellespontos'taki Lampsakos [Lapseki] kasabasını zaptettiler ve donanmalarını kasabanın korunaklı limanına çekebildiler. Atina donanması Spartalılara meydan okumak üzere geldi, fakat boğazın diğer tarafında limanı olmayan Aigospotamoi'de kıyıya yanaşmak zorunda kaldı. Bu durumda her türlü tehlikeye açık kalmışlardı. Ortalarda gözükmeyen Spartalılara meydan okumak için her gün denize açıldılar. Lysandros, Atina gemilerinin geri dönüşlerinde sahilde mürettebatsız bırakıldıklarını fark etmişti. Tam anlamıyla bir sürpriz yaparak ani bir saldırı düzenlediler. 180 gemiden oluşan Atina donanmasındaki 170 gemi ele geçirildi. Bu haber Atina'ya ulaştığında Peiraieus limanından kente kadar bir umutsuzluk dalgası yayıldı; gizliden gizliye korkulanlar gerçek olmuştu. Hellespontos'un Sparta'nın eline geçmesiyle, Atina aç kalmış ve teslim olmaya zorlanmıştı (404). Uzun Duvarlar yıkıldı, filodan geriye hiçbir şey kalmadı ve galip Spartalılarca kente Otuzlar Hükümeti dayatıldı. Her ne kadar Sparta, muhtemelen bölgede ciddi bir boşluk yaratacağı korkusuyla, kenti bütünüyle ortadan kaldırmasa da, Atina gerçekten de bütün umutlarına karşın büyük bir bozguna uğramıştı.

Lysandros

Şimdiki soru, Sparta'nın kazandığı bu zaferi kendi çıkarına kullanıp kullanamayacağıydı. Atina'nın yenilmesinden sonraki on yıl boyunca Lysandros, Sparta'nın siyasetinde etkin bir rol oynadı. Geleneksel olarak Sparta'nın askeri girişimlerine devletin başındaki krallar liderlik etmişti. Lysandros farklıydı. İyi bir aileye mensup ancak yoksul olmasını, kralların gözüne girmeye çalışmak ve güç elde etmek için çıkarına kullandığı söylenirdi. Ege'de 'amiral' olarak görev yaptığı dönemde, bu gücünü insafsızca kullanmasını bildi. Ege kentlerine (Atina'daki Otuzlar Hükümeti de dahil olmak üzere) yönetici olarak kendi yandaşlarını yerleştirdi, Küçük Asya'daki Pers Satrabı Kyros ile dostluk kurdu; hatta Mısır'a ve I. Dionysius'u desteklediği Syrakusai gibi uzak yerlere müdahale etti. Hepsinin içinde en dikkat çekici olanı, bir 'kahraman' gibi kendisine tapınılmasını teşvik etmesiydi ki, buna, Yunanistan'da ilk kez rastlanıyordu. Pek çok kişinin, atanmasına engel olduğunu düşündükleri topallığına rağmen, 398'de, Kral Agesilaos'un Sparta tahtını ele geçirmesinde etkili olduğu görülür.

Bununla birlikte Lysandros'un konumu saldırılara açıktı. Sparta'nın Ege'deki desteği daima sınırlı kaldı. Atina'nın 470'lerde elde ettiği avantajların hiçbirine sahip değildi. Ege dünyasıyla kültürel ve dinsel bağları yoktu; bunu ve geliştirmekle de ilgilenmemişti. Birçok Yunalının gözünde Sparta, Perslerin desteğini utanç duymadan kullanırken şerefini de tehlikeye atmıştı. Lysandros Pers siyasetine giderek daha çok karışır oldu. 402'de Artakserkses'in (h. 404-359), kardeşi Kyros'un Pers tahtını ele geçirip kral olması girişimine destek verdi. Bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı ve Kyros öldürüldü. (Yunan ordusu kıyı boyunca ilerleyerek geri dönmek zorunda kaldı. Bu dönüş yolculuğu tarihçi Ksenophon'un *Anabasis* adlı eserinde anlatılır; On Binlerin Dönüşü olarak bilinen eser, Yunan edebiyatındaki en iyi serüven öykülerinden biridir.) Bu başarısızlık Lysandros'a önemli bir darbe indirdi. Saygınlığı iki paralık oldu; Sparta da Perslerin maddi yardımını yitirdi. 396'da Agesilaos, Asya'nın Yunan kentlerini Pers yönetiminden kurtarmak için bir sefer başlatarak, sanıldığının aksine kendisini Lysandros'un yaratmadığını gösterdi.

Korinthos Savaşı

Persler Ege'de inisiyatifi ele geçirmişlerdi. Peloponnesos Savaşı'dan hiçbir kazanç elde edemedikleri için hoşnutsuz olan Sparta'nın eski müttefikleri Thebai ve Korinthos kentlerini, Sparta'ya karşı ayaklanmak üzere kışkırttılar. Bu, Korinthos Savaşı (395-386) olarak bilinir. Karada bir dizi ve sonuçsuz meydan muharebesi gerçekleşti. Bunların ilkinde, 395 yılında Lysandros öldü.

(Ölümünden sonra Sparta'daki evinde, Sparta monarşisini devirip yerine üstün kişilerden kurulu bir hükümeti işbaşına getirmenin ayrıntılı planlarını içeren kâğıtlar bulunduğu söylenir.) Denizdeki sonuç çok daha kayda değerdi. Atinalı bir paralı asker olan Konon'un komutası altındaki Pers filosu, Ege'de Sparta donanmasını imha etti; ardından, kendisine destek verenlerin, Ege'de süregelen Sparta hâkimiyetinin kırılmasının keyfini sürdükleri Atina'ya doğru yelken açtı. Uzun Duvarlar'ın yeniden yapımında Pers parası kullanıldı, hatta Atina İmparatorluğu'nu yeniden yaratmak için girişimde bulunuldu.

Korinthos Savaşı birçok bakımdan Peloponnesos Savaşı'nın bir devamıydı ve bir kez daha savaşın sonunu getirenler Persler oldu. Artakserkses nihayet, özellikle Asya'nın Yunan kentleri üzerinde yeniden sağladığı kontrole meydan okuması açısından, eski gücüne kavuşmuş bir Atina İmparatorluğu'nun zararına olacağını anlamıştı. Tekrar Sparta'ya yöneldi; 386'da yapılan ve daha çok Kral Barışı olarak anılan antlaşmaya göre, Spartalılar bir kez daha Asya'daki Yunanlıların Perslerin egemenliğine bırakılmalarını kabul ettiler. Buna karşılık Artakserkses Yunan kentlerinin bağımsızlığını garanti etti ve Sparta'yı kalkındırmak için parasal destek verdi. Savaşın galibi Artakserkses ve Sparta'ydı; bu kez Sparta'nın hem bir mazereti vardı, hem de düşmanları olan Thebai ve Atina arasındaki ittifakı dağıtacak olanaklara sahipti. Artakserkses imparatorluğunu yeniden canlandırmış ve Atina İmparatorluğundan gelebilecek tehditleri azaltmıştı.

Sparta'nın Düşüşü ve Thebai'nin Zaferi

Ne var ki, hassas davranırken bile Sparta'nın beceriksizliğinin bir sonucu olarak her 'zafer' kısa ömürlü oluyordu. Örneğin, Mantineia kentini ezerken, Peloponnesos'un liderliğinde ısrar etmekte fazla aceleci davrandı. En büyük hatasını, 382'de eski düşmanı Thebai kentindeki iç karışıklığa birliklerini gönderip müdahale etmekle yaptı. Kente sadece Yunan dünyasının genel kınaması nedeniyle el konmuştu. Atinalı bir aristokrat olan ve Atina'dan sürgün edilince Sparta'ya giden, orada Sparta yanlısı bir tutum geliştiren tarihçi Ksenophon bile, Sparta'nın eylemlerini savunamıyordu. Sparta garnizonu nihayet 379 tarihinde kentten atıldı ve Spartalılar zaten perişan durumda olan Atina'ya karşı yanlış tasarlanmış bir saldırıya girişerek durumlarını düzeltmeye kalkışmadılar.

Sparta'nın dar görüşlülüğü bile yeni bir Atina 'imparatorluğunu' teşvik etti, ki bu düşünce uzak görüşlü bir stratejinin kaçınması gereken bir sonuçtu. Atina amacının, 'huzur ve özerklik içinde bir barışa kavuşabilmeleri için

Spartalıların Yunanlılara izin vermelerini sağlamak' olduğunu ilan etti ve müttefiklerine kendisine katılmaları çağrısı yaptı. Eski Atina İmparatorluğu'nun hatıraları hâlâ güçlüydü, fakat yine de bir tereddüt vardı. Atina, üye devletlerin topraklarına zorla girmeyeceğine, iç işlerine karışmayacağına ve onlardan zorla vergi toplamayacağına söz vermeliydi. (Özellikle tanımlamak gerekince, üyelerin katkılarına 'vergi' yerine 'teminat akçesi' dediler.) En sonunda Thebai dahil yetmiş devlet, İkinci Atina Birliği olarak bilinen birliğe katıldı (378-377).

Fakat şu an itibarıyla, Atina'nın beşinci yüzyılda olduğundan çok daha zayıf olduğu ve herhangi bir askeri harekâtın kentin kaynaklarına büyük bir darbe indireceği aşikârdı. Sparta'nın kibrini kıracak kent Atina değil, Thebai olacaktı. 379'da yeniden bağımsızlığını kazanmasının ardından Thebai, Boiotia'daki konumunu yeniden inşa etti ve 371'de Sparta ile yapılan bir antlaşmayı, bütün Boiotia kentleri adına imzalamakta ısrar etti. Sparta, Thebai'ye karşı giriştiği saldırıyı haklı göstermek için Kral Barışı'nı anımsattı. Leuktra'da yapılan savaşta Thebaililer Sparta ordusunu, savaş meydanında bin ölü bırakarak darmadağın ettiler. Kesin sonucuyla, bu, Yunan dünyasını şok eden bir savaştı. Peloponnesos'taki Sparta egemenliği çöktü. (Onu ayakta tutacak ne saygınlığı ne de insan gücü kalmıştı.) Bundan böyle Sparta ikinci sınıf bir güçten başka bir şey değildi.

Thebai, diğer kentlerin zayıflığından ya da sahip olduğu aşırı bir güç yüzünden olmasa da, on yıl boyunca Yunanistan'ın egemen kenti olarak kaldı. Kentin başarısının temelinde, Epaminondas ve Pelopidas adlı iki komutanın esinleyici siyasi ve askeri liderliği yatıyordu. Onları ayakta tutan, iyi eğitilmiş 300 askerden oluşan ve Kutsal Takım denen çekirdek bir güçtü ki, ikili gruplar halinde sürdürdükleri eşcinsel ilişkiyle birbirlerine bağlıydılar. Thebai'nin etkisi, Sparta'nın olası yeniden canlanmasını sürekli olarak engelledikleri Peloponnesos'un güneyi ile kuzeyde Tesalya'ya kadar yayıldı. Korinthos ve Megara gibi kentler, tam olarak yanaşma devletler haline geldiler. Atina saldırgan bir tutum içine girdiğinde (ki şimdiye dek bu tutum, Thebai'nin yayılmasına karşı Sparta ile müttefik olarak süregelmişti), Thebaililer çoktan yeni bir filo inşa etmeye başlamışlardı. Nihayet Boiotia'nın diğer lider kenti olan Orkhomenos'u 364'te ele geçirdiler, hayatta kalan kadın ve çocukları köleleştirip kentin erkek sakinlerinin tümünü öldürdüler.

362'de Epaminondas, Spartalı ve Atinalı askerlerden kurulu bir orduya karşı Peloponnesos'taki Mantineia'da savaşırken öldürüldü. İki yıl önce de Pelopidas ölmüştü. Muhtemelen Thebai'nin başarısındaki en önemli unsur, bu iki komutanın esinlediği liderlikti, öyle ki bu andan sonra Thebai'nin gücü azaldı. Her devletin elindekilerini koruduğu bir barış yapıldı, fakat kaynaklarını sürekli savaşlarla tüketen Thebai'nin, 'imparatorluğu' üzerindeki

denetimi giderek azalmıştı. Ksenophon'un *Tarih*'ini kapatırken dediği gibi, 'savaştan (Mantineia'daki) sonra bile Yunanistan'a hâkim olan belirsizlik ve kargaşa öncekinden çok daha fazlaydı.'

Dördüncü Yüzyılda Kent Devletin Zayıflaması

Beşinci yüzyıl, Atina ve Sparta'nın Ege ve anakara Yunanistan'ın büyük bölümünde kurdukları hegemonya ile, nispeten istikrarlı bir Yunan dünyasına tanık olmuştu. Ne var ki, bu çağ artık sona ermişti. Sparta'nın burnu sürtülmüş, Thebai'nin kısa ömürlü üstünlüğü sona ermiş ve Atina imparatorluğa özgü rolünü koruyamamıştı. 350'lere ait raporlar Atina tersanelerindeki laçkalığı ve yozlaşmayı gözler önüne serer; ödünç alınan araç gereçler asla iade edilmemiştir, özellikle yelken bezi, kenevir ve halat kıtlığı vardır. Sparta'nın gölgesi altında İkinci Atina Birliği de amacına ulaşamadı. Atina'nın verdiği karşılık, bir yüzyıl öncesinde olduğu gibi, egemenliğini insafsızca kabul ettirmek olacaktı. Fakat bu kez yaygın bir isyanla karşılaştı. 357'de, Müttefikler Savaşı olarak bilinen çatışmalarda birçok üye devlet Birlik'ten ayrıldı, kalanlarsa yavaş yavaş Atina'nın denetiminin dışına çıktı. Aynı dönemde Makedonyalı Philippos Kuzey Ege'deki Atina çıkarlarına tecavüz ediyordu.

W. G. Runciman ('Felakete yazgılı: Evrimsel bir çıkmaz olarak *polis*' adlı makalesinde), hiçbir Yunan kentinde, yavaş yavaş gelişmiş ve geniş bir alana yayılmış hegemonyasını sürdürebilmek için, acımasız ekonomik emperyalizme muhtaç olan devlete odaklanan zengin bir elit sınıfın bulunmadığını savunur. Bu anlamda demokrasi, zenginliğe izin vermeyi, denetlenemeyen bir seçkin olarak ortaya çıkmayı engelleyerek, tutkuları frenleme rolünü üstlenir. Yunan kentleri, aynı zamanda hiçbir zaman anayasal muhafazakârlıklarından kopmadılar. Vatandaşlık kıskançlıkla korunan bir ayrıcalıktı. Bu noktada Roma bir karşıtlık sergiler. Orada, köleler bile serbest bırakılabilir, vatandaş topluluğuna dahil edilebilirlerdi. Belki daha da kayda değer olanı, mağlup olan bir rakip vatandaşlık haklarıyla ve askeri hizmet talepleriyle birlikte müttefike dönüştürülebilirlerdi. İkinci yüzyılda Yunanlıların Roma tarafından yenilgiye uğratılmalarını açıklamaya çalışan Yunanlı tarihçi Polybios'un açıklamaya çalıştığı gibi, bu durum Roma'ya neredeyse sınırsız bir insan stoku sağlamıştır. Hiçbir Yunan kenti benzer bir yaklaşım geliştiremedi ve ayrıcalıklı vatandaş grubu birçok durumda ve zamanla azaldı. Pers Savaşları sırasında Sparta vatandaşlık haklarına sahip hoplit sayısını 8.000'e yükseltebildi; bu sayı bir yüzyıl sonra sadece 1.200'dü.

Atina ve Sparta hegemonyasının çökmesi, yerini küçük Yunan topluluklarının saçılmış dünyasına bıraktı. İkinci Atina Birliği ile Atina'nın yaşadığı

deneyimin gösterdiği gibi, dışarıyı kontrol etmede Atina ve Sparta yeni duyarlılıklar geliştirmişti. Ayrıca, sürekli savaşlarla geçen yıllar kaynaklarını azalttı; dördüncü yüzyılda bu iki kentin toprak özlemini ve borçlarını dile getiren genel raporlar yazılmıştır. Birçok kent *statis* (rakip grupların ülkede yarattığı iç huzursuzluk) deneyimi kazandı. Yunan dünyasını yiyecek bulmak için mülteci olarak dolaşan, yoksul ve topraksız insanlardan oluşan yeni bir nüfus ortaya çıktı.

Sağlıklı kişilerin katılabileceği tek bir uğraşı vardı: paralı askerlik. Paralı asker birliklerinin artışı dördüncü yüzyıldaki gelişmelerin en dikkate değer olanıydı. Persler, örneğin Mısır'da çıkan büyük ayaklanmayı bastırmak için 404 yılından bu yana, bu birliklere giderek daha fazla güvendiler. Bunun yanında Mısırlılar da paralı asker birliklerinden yararlandılar. 343 yılında ülkedeki paralı asker sayısının 35.000 olduğu tahmin edilir. Paralı askerler kendilerini finanse edenler tarafından bütün bir yıl savaşabilecek şekilde eğitilirlerdi. Bu arada, muhtemelen Trakya'dan gelen dış etkiler, daha hafif zırhları ve ayakkabıları olan, daha uzun kargılar taşıyan *peltast*'ların gelişmesine yol açtı. Hoplitler kent ordularının çekirdeğini oluşturmayı sürdürseler de, *peltast*'lar ağır zırhlı ve hareket yeteneği sınırlı hoplitlerden hiç de aşağı kalmıyorlardı (Korinthos tarafından istihdam edilen *peltast*'lar, 390'da bir Sparta ordusunu yenilgiye uğrattı).

Paralı askerlerden kurulu ordunun yükselişi başka askeri gelişmelerle aynı zamana rastladı. Atinalı hatip Demosthenes bu gelişmeleri çok iyi tanımlar:

> Eski günlerde, herkes gibi Spartalılar da yaz 'sezonunun' dört beş ayını ağır piyadeleri ve zorla toplanan askerleriyle, düşman topraklarında giriştikleri hücumlarda ve yağmalarda geçirir, ardından yeniden bir köşeye çekilirlerdi. Öyle eski kafalıydılar ya da öyle iyi yurttaştılar ki, herhangi birinden çıkar sağlama adına asla para kabul etmezlerdi, ama bunun yanında kavgaları adaletli ve açık türdeydi. Fakat artık açıkça görülmelidir ki, yaşanan felaketlerin pek çoğu hainler yüzündendir; hiçbiri kurallara uygun bir meydan savaşının sonucu değildir. Beri yandan, çok miktarda piyadeden oluşan bir falanj[1] ordusunu komuta ettiğinden değil de, beraberinde giden süvariler, okçular, paralı askerler, gevşek bir düzende ve kısa sürelerle çarpışan askerler ve başka birlikler olduğu için bir türlü önü alınamadan ilerleyen Philippos'u (Makedonyalı) duyarsınız... Söylememe gerek yok belki ama, o, yaz kış gözetmeden savaşır ve onun için bir köşede hareketsiz durmaya ayrılmış mevsim yoktur.

1) Falanj (İng., Yun. *phalanks*): Antik Yunanda, özellikle Makedonya piyadelerinin çekirdeğini oluşturan uzun kargılı [5 metreden fazla] muharebe birliği. (ç.n.)

Öyleyse bu, geleneksel savaş kurallarına kulak asmaksızın, bütün bir yıl boyunca savaşabilen yeni profesyonel ordunun dünyasıydı. (İlginçtir ki, Thebai'nin Leuktra'da kazandığı zaferin nedenlerinden biri, Epaminondas tarafından alınan ve geleneksel olarak saldırı başlatmak için kullanılan sağ kanadın bu kez savunulması ve sağ yerine bilerek takviye edilmiş sol kanattan saldırılması kararıdır.) Önemli gelişmelerden biri kuşatma sanatıydı. Geleneksel olarak, meydan savaşları yapılır ve kentlere dokunulmazdı. Dördüncü yüzyıldan itibaren daha acımasız bir savaş yaklaşımı, doğrudan kentlerin hedef alınmasına yol açtı. Bu değişimin ardında yatan, belki de, paralı askerlerin maaşlarını ödeyebilmek için ganimet elde etme isteği kadar, düşmanı tamamen ezme arzusuydu. Yunan dünyasındaki bütün kentler tahkim edildi. İÖ 369 yılında Peloponnesos'ta kurulan Messenia gibi, yeni kurulan kentler daha en baştan duvarlarla donatıldı. Kuzey Attika'da yer alan Gyphotokastro'da (antik Eleutherai), Boiotia'dan geçen geçide hâkim konumda, dördüncü yüzyıldan kalma muhteşem duvarlar vardır.

Syrakusai Tiranı Dionysius ve Tesalyalı İason

Ortalama Yunan kenti, bu yeni savaşa katılacak kaynaklardan gerçekten mahrumdu. Erken dördüncü yüzyılla birlikte, yalnızca kararlı ve aristokrat liderlerin onları zor duruma sokabilecekleri belli olmaya başlıyordu. Agesilaos neyin mümkün olduğunu ima etmişti. Syrakusai'de aynı dönemde, Sicilya'nın batısını istila eden Kartacalıların sürekli baskılarının bir sonucu olarak, daha başarılı bir lider olan Dionysius ortaya çıktı.

Dionysius'un 405'te başlayan hükümdarlığı eski Yunan tiranlarınkini anımsatır. O, öncelikle bir askerdi ve konumu, Syrakusai'nin Kartaca'ya karşı savaş durumunda olduğu için sürekli hareket halinde olmasını gerektiriyordu. Kırk yılda en az dört savaş yapıldı ve bunlardan üçünü Dionysius kışkırttı. Hiçbiri kesin sonuca ulaşamadı ve Batı Sicilya'daki Kartaca hâkimiyeti daha da güçlendi. Yunanlıların seferberliğinde Dionysius'un acımasızlığı ortaya çıktı. Kişisel başarılardan çok birleşik bir devlete sahip olma gereksinimi, 387'de ele geçirilen Rhegium gibi alternatif güç merkezlerini bastırmasının ve mağlup olmuş Yunanlı nüfusu doğrudan Syrakusai'nin kontrolü altına almasının bir nedeni olabilirdi. Otoritesini, İtalya anakarasının hemen hemen bütün Yunan kentlerinin yanı sıra, Yunan Sicilyası olarak kalmış bölgeler üzerinde genişletti.

İtalya Dionysius'a kaynaklar getirdi: hem kiralık asker, hem de kalay, bakır, demir ve ahşap. Dionysius'un adamları sadece Sicilya ve İtalya'nın Yunan kentlerinden değil, aynı zamanda Yunanistan anakarasından, Kuzey ve Orta İtalya'dan ve İber Yarımadası'ndan geldiler. Çok iyi donanımlıydılar;

alışkın oldukları zırhı giymekte ve silahı kullanmakta serbesttiler. Ana sorun finansmandı ve bu noktada Dionysius, tapınakların gümüş ve altınlarını gasp ederken, kendi sikkesini hileli yollarla kullanırken, düşmanlarının mallarına el koyarken ahlaki değerleri hiçe saydı. Etrüsk kentlerinin hazinelerini bile yağmaladı.

Dionysius'un yönetiminde güçlü bir kişisel unsur vardı. O, sadece ve sıradan bir komutan değildi. Kartaca ile ilk antlaşmayı (405), Syrakusai kentinin yöneticisi olarak kendi adıyla yaptı. Müttefikleriyle bir dizi evlilik yaparak konumunu pekiştirdi. (Bir keresinde, biri Syrakusai'den diğeri İtalya anakarasından iki kadınla aynı gün evleneceğini ve aynı gece ikisiyle de gerdeğe gireceğini söylemişti.) Yedi çocuğunu tek tek, sarsılmaz bir kişisel bağlılık şebekesi yaratmak üzere aile içinden evlendirdi. Hükümdarlığının çok özel doğası, sadakatinin ifadesiyle vurgulanır. Atina ile yaptığı bir antlaşmada örneğin, 'her kim Dionysius'a ya da onun soyundan gelenlere karşı, Dionysius'un yönetimi altındaki herhangi bir yerde, karada ya da denizde savaşırsa' denerek, Atina'nın yardım göndermesi konusunda hemfikir olunmuştu. Aynı zamanda krallık makamını süsleyen kaynaklarda bazı ipuçları göze çarpar – mor giysi ve altın taç. Bununla birlikte, Dionysius'un tek resmi unvanı 'tüm iktidara sahip komutan'dı ve o, hiçbir zaman sikkelerin üzerinde görünmedi.

Dionysius hiçbir zaman kendisinin Yunanlı, Sicilya'nın da Yunan dünyasının bir parçası olduğunu unutmadı. *Symposia*'ya başkanlık etti, şiirler ve tragedyalar yazdı, Olimpiyat Oyunları'nda yarışmak için arabalar gönderdi. Korinthos Savaşı'nda, Atina'ya karşı üstünlük kurmasına yetecek sayıda gemi yollayarak, Sparta'yı destekledi. Hükümdarlığının daha sonraki döneminde Atina'ya kur yaptı ve nihayet 368 yılında Atina'yla bir antlaşma imzaladı. Ertesi yıl Dionysius *Hektor'un Fidye Karşılığında Kurtarılması* isimli oyunuyla Atina'daki Lenaea festivaline katıldı. Jüri oyunu birincilikle ödüllendirdi ve haberi duyduğunda Dionysius ölesiye içti.

Dionysius eğer Kartaca'yı yenebilmiş olsaydı, Batı Akdeniz tarihi farklı bir yol izleyibilirdi. Bu, onu serbest bırakarak, İtalya'nın içlerine ilerlemesini sağlayabilirdi. Hükümdarlığı süresinde, örneğin yüzyıllar boyunca Orta İtalya'ya hükmetmiş olan Etrüskler zayıflamaya başlamıştı. 390'da Etrüsk ülkesi ve Roma, kuzeyden gelen Kelt kabileler tarafından istila edildi. Dionysius bu durumu lehine kullanabilir ve Roma'nın kendine gelmesini engelleyebilirdi. Gerçekte, onun ölümünden Syrakusai'nin sonra genişleme siyaseti sona erecek, Roma'nın anakaradaki konumu pekişecektir. Syrakusai İÖ 212 yılına dek dayanacak olsa da, İtalya'daki Yunan kentleri bir yüzyıl içinde Roma kontrolüne girdiler.

Dionysius örneği, güçlü ve birleşik bir devletin hizmetinde, azimli bir kişi için iktidarı ele geçirmenin, zenginliği ve kaynakları, özellikle de profesyonel

paralı birlikleri seferber etmenin mümkün olduğunu göstermişti. Diğerleri çok geçmeden Dionysius'u taklit ettiler. Örneğin, Pherai kenti yerlisi İason, 370'lerin sonunda Tesalya'da yönetimi ele geçirdi. Bölge, üzerinde geniş kaynakları olan zengin ovalardan biriydi. Zaten, seçilmiş bir hükümdar biçiminde (Tagos), tek adam yönetimi geleneğine sahipti. İason kendisini Tagos olarak kabul ettirdi, ulusal bir ordu kurdu ve katledilmesine dek, kısa bir süre için Tesalya'yı Yunan dünyasındaki en güçlü devlet konumuna yükseltti. Ksenophon, söylevlerinin birinde İason'un, bu yoklukta dikkatle seçilmiş paralı askerlerden oluşan bir ordu eğitmenin erdemlerini övdüğünü ve eğer bu ordu savaşa istekli olursa bunun en büyük ödül olacağını söylediğini nakleder. İason'un Yunanistan'ın kalanını fethedeceği korkusunun, samimi bir korku olduğunu da kaydeder.

Makedonya Krallığı

İason konuşmasında Makedonya'yı, kuzey sınırlarında yer alan ve monarşiyle yönetilen bir devlet olarak listesine almış, hedefleri arasına katmıştı. Ülkenin kerestelik ormanları, mürettebatını fethettiği ülkelerden oluşturacağı bir filo kurmasını sağlayacaktı. Dördüncü yüzyılın ortalarında fethedilecek olan ülke, anlaşılacağı üzere Makedonya'ydı. İason'un da fark ettiği gibi, yeterli yağış miktarıyla verimli olan bölge, eğer kaynakları seferber edilebilirse güçlü de olabilirdi. Makedonya'nın merkezi Ege kıyısındaki Ematheia Ovası'ydı. Burası yerleşmek için fazla bataktı, fakat tarihöncesi dönemden beri, ovanın çevresindeki iyi sulanan dağ yamaçları yerleşmeleri ayakta tutmuştu. Doğuya doğru Strymon gibi nehirlerin suladığı başka ırmak vadileri de vardı ve yine burada yerleşmeler dağ eteklerinde toplanmıştı. İçlere doğru arazi daha dağlıktır; örneğin Molossis (sonraları Epeiros) ile birlikte Pindos Dağları batıda doğal bir engel oluşturur.

Makedonya'da doğal bir uyum neredeyse hiç yoktur ve sınırlarının pek çoğu, özellikle doğu ve kuzey sınırları, iyi tanımlanmamıştır. Ülkenin herhangi bir zamanda ayakta kalması, çevresindeki ülkeleri –kuzeye doğru İllyria, doğuya doğru Trakya, batıya doğru Molossis ve güneye doğru Tesalya –uzakta tutmayı başaran kralların başarısına bağlı olmuştu. Atinalılar, İason gibi aynı olanaklar nedeniyle, kıyı şeridi boyunca ülkeyi yokluyorlardı. Makedon halkına gelince, onlar hakkında hâlâ çok az şey bilinir. Yirminci yüzyılın Yunan hükümetleri, mümkün olduğunca Balkanlar'a kadar uzanacak ulusal bir sınır taleplerini kanıtlamak kaygısıyla, Makedonların eski çağlardan beri Yunan etnik varlığına mensup olduklarını iddia etmişlerdir. Oysa açıkça görmezden gelinen kanıtlar mevcuttur. Örneğin, Makedon köylülerinin Yunanca konu-

şup konuşmadıkları bilim adamları arasında süregiden bir tartışma konusudur. Yunanlılığı belirleyen kriter üzerinde uzlaşmak zordur ve bunun yanıtsız bir soru olduğu açık bir dille ifade edilir.

Makedon monarşisi dikkate değer bir hayatta kalma becerisi göstermiştir. Dördüncü yüzyıla gelindiğinde 300 yıllıktır ve bu denli uzun ömürlü olmasının nedeni, muhtemelen, krallık merkezinin istilacılardan korunmasındaki başarıdır. Her ne kadar, beşinci yüzyılın ilk yarısında, eski krallardan I. İskender tarafından Yunan dünyasıyla ilişkileri yönlendirmek amacıyla uydurulmuş olsa da, bizzat krallar ailelerinin Yunan kökenli olduğunu iddia ettiler. Olimpiyat Oyunları'ndaki hakemler, oyunlara katılmalarına izin verdikleri Makedon kraliyet ailesi ile bir bütün olarak ve oyunlardan dışladıkları diğer bütün Makedonlar arasında böyle bir ayrım yapmak için, bu iddiayı yeterli buldular. Monarşinin tek tek her kralın kişisel niteliklerine bağlı olduğu görülür. Antlaşmalar doğrudan kralla yapılır, orduyu kontrol eden kesinlikle kraldır ve II. Philippos'un bir Pan-Helenik festivaldeki durumunda olduğu gibi, kral, devletin temsilcisi olarak değil, birey olarak ortaya çıkar.

Makedonyalı Philippos

Hükümdarlığın ve kaynakların aşılması zor bir güç olarak tek elde toplanması, ki elli yıldan kısa bir süre içinde, genişleme siyaseti güden bu güç Yunan dünyasının tüm çehresini değiştirecekti; II. Philippos'un İÖ 360 ya da 359'da tahta çıkmasıyla başlar. On dokuzuncu yüzyılda Philippos, Yunan kaynaklarında, özellikle Demosthenes'in söylevlerinde, adı geçen tek kişiydi ve çoğunlukla –örneğin İngiliz liberaller tarafından– Yunanistan'ın özgürlüğünü yıkan bir tiran olarak betimlenmiştir. Aynı zamanda oğlu İskender'in kariyeri de Philippos'un konumunu gölgeleme eğilimindeydi. Bununla birlikte, Alman tarihçiler ona karşı daha sempatik davranmış ve tıpkı Bismarck'ın Almanya'da yaptığı gibi, çevresindeki dağılmış ve zayıf durumda bulunan devletlere düzen getiren güçlü kişi rolünü ona atfetmişlerdir. Son zamanlarda Philippos, oğlunun kendi başına belki de asla başaramadığı kurumları yerleştiren en önemli tarihsel kişiliklerden biri olarak tanındı.

Philippos, uzun süreli bir monarşide, meşru yönetici olmanın avantajını elinde bulunduruyordu. Bu durum onu diğer Yunan despotlarından ayrı bir yere koymuştur. Aynı zamanda, kiralık bir ordu oluşturmak için, Makedonya içindeki kaynaklardan yararlanma olanağına sahipti. Paralı asker kullanmanın iyi tarafı, geçmişin âdetlerine yapılan küçük bir göndermeyle savaşçı bir güç olarak biçimlendirilebilmeleriydi. Bu noktada Philippos, esinleyici ve yenilikçi parlak bir kumandan olarak ortaya çıkar. Hem piyadelerinin hem de

süvarilerinin başlıca silahı *sarissa* denen uzun kargıydı. Bu silah onların uzun mesafeden dövüşmelerine olanak tanıyordu ve hoplitlerin buna karşı çarpışmaları mümkün değildi. Çünkü *sarissa*, piyadeleri yaralanmaktan daha fazla koruyor, ağır ve pahalı zırhlarıyla hoplitler için caydırıcı bir silah haline geliyordu. Bu piyadeler daha hızlı yürüyebilir, kolaylıkla manevra yapabilirlerdi. Hoplit saflarında bir gedik açtıklarında, süvariler bu gediği yarıp geçerdi. 350 itibarıyla ortaya çıkan bu yüksek disiplinli ve esnek ordu, otuz yıl boyunca hem Philippos'un hem de oğlu İskender'in gerçekleştirdiği Makedon fetihlerinin gidişatını tayin edecekti. Philippos ayrıca, örneğin mancınığı geliştirmesiyle, kuşatma savaşlarında önemli bir üstünlük sağladı.

Philippos'un düşmanları o kadar çok ve çeşitliydi ki, askeri maharet asla yeterli olmayabilirdi. Tahta çıktığında ilk işi devletinin sınırlarını belirlemek olacaktı. Böylece ve kaçınılmaz olarak, kuzeyin çok zengin ve görgüsüz kralları ile zevkli ve bilgili Yunanlılar dahil, çok değişik halklar ve kültürlerle temas kurması gerekti. Philippos'un yöntemleri askeri güç ve diplomasinin bir karışımıydı. Philippos, kuzey ülkesini ve geleneksel Makedonya'nın batısını elde tutmanın zorluğunu anladı ve buralardaki sınırları öncellerinin belirlediğinden daha ileriye taşımaya kalkmadı. Bu bölgelerin yöneticileriyle ilişkileri korumak için, bir İllyrialı, bir Molossisli (oğlu İskender'in annesi korkunç Olympias) ve iki Tesalyalı kadınla bir dizi evlilik yaptı. Bununla birlikte doğuda, 357'de Amphipolis'i aldıktan sonra, Strymon Vadisi'ni krallığına katarak daha maceraperest davrandı. (Şu an kazı halindeki kentte rastlanan bulgular, Makedonyalı bir seçkinin kentin Yunanlı sakinlerine başkanlık ettiği izlenimini uyandırıyor.) Bu durum Philippos'a Güney Trakya'nın zengin madenlerinden yararlanma olanağı tanıdı. Ayrıca, Trakya'nın tam olarak ilk kez kullanılan bu zenginliği, paralı askerlerinin finansmanına yardımcı oldu.

Ordularını ayakta tutabilmek için sürekli olarak kaynak talep etmesinin gerçek nedeninin, genişleme siyasetinin bir uzantısı olduğu iddia edilebilir. Atinalılar, Peloponnesos Savaşı sırasında kaybettikleri Amphipolis'i bir daha ele geçiremediler, fakat Philippos, 357 ve 354 yıllarında Thermai Körfezi'ndeki iki Atina kentini (Pydna ve Methone) fetihleri arasına kattı. (Saplanan bir ok yüzünden Methone'de bir gözünü yitirdi.) Atinalılar bu duruma 357'de savaş ilan ederek tepki gösterdiler, fakat o sıralar Atinalıların düşmanları arasında Philippos eşsizdi ve kentlerini korumak için hiçbir şey yapamayacaklardı. Ardından Khalkidikia yarımadasının iki sahilini de kontrolü altına aldı. 348'de yarımadanın içlerine doğru ilerleyecekti. Görkemli Olynthos kenti, ki Yunanlı kuzeyin en önemli kentiydi, aynı yıl yağmalandı. Atina yardım sözü verdi, fakat sadece küçük bir kuvvet kente varabildi. Kent, öylesine yerle bir edildi ki bir daha burada hiçbir yerleşim görülmedi ve böylece Yunan ev planlarının en iyi örnekleri günümüze kadar ulaşmış oldu. Bulgular

arasında, birtakım çağrışımlar yapacak şekilde, Philippos'un adını taşıyan ok başları bulunmuştur. Artık, kuzeydoğu Ege'de Philippos'a karşı direnecek hiçbir olası Yunan dayanağı kalmamıştı.

(Olynthos'ta bulunan ok başları birçok şeyi akla getiriyorsa, 1976 yılında Vergina'da [antik Aigai] keşfedilen Makedon kraliyet mezarları çok daha fazla şey çağrıştırmalı. Mezarların birinde, bir gözünde yara izi olan orta yaşlı bir adam, 20 yaşlarında bir kadının yanındaki odada yatar. İlk mezar odası aceleyle inşa edilmiş, ikincisi daha sonra eklenmiştir. Erkek cesedi, etrafında bir savaşçıya ait mezar eşyaları bulunan altın bir tabutun içindedir. Bu ceset, 336'da öldürülen ve oğlu İskender tarafından alelacele gömülen, daha sonra yanına, İskender'in annesi Olympias tarafından öldürtülen son karısı Kleopatra'nın defnedildiği Philippos'a mı aittir?)

Aynı yıllarda, Makedonyalılar güney komşuları Tesalya'ya gizlice sızdılar. 352 itibarıyla Tesalya Philippos'un denetimi altındaydı ve Tagos olabilmek için Tesalyalı aristokratlar ile müttefikleri kullandı. Philippos'un güneye doğru genişlemesinde fırsatçılığın yanında şansı da rol oynadı. Yunan dünyasının kehanet merkezi olan kutsal Delphoi yöresi, Orta Yunanistan halklarından oluşan antik bir birlik olan Delphoi Amphiktionu tarafından ele geçirildi. 356'da üye kentler arasında bir çatışma patlak verdi ve içlerinden Phokis kenti, tek başına yöreyi denetimi altına aldı. Tesalyalılar gibi, Thebai'de Phokis'e karşı çıktı. Philippos kaçınılmaz olarak çatışmanın içine çekildi. Phokis'i Dephoi'den çıkarmak için ona muhalif olanları kullanarak diplomatik bir rol üstlenmeyi seçti. Davanın halledilmesinin ardından Delphoi Amphiktionu'na kabul edildi. Bir sonraki Pythia Oyunları'na başkanlık eden, Philippos'tu.

Barış ortamından en fazla tedirginlik duyan Atina oldu. Kuzey Ege'deki ileri karakollarını kaybetmenin utancını yaşıyordu ve Makedon yayılmacılığının mantığı, görünen o ki bundan böyle doğuya, tahıl rezervlerinin geldiği Hellespontos'a yönelecekti. 352'den itibaren, kentin yetiştirdiği en büyük hatiplerden biri olan Demosthenes Philippos tehlikesine ve direnmenin gerektiğine işaret ediyordu. Lakin Atina ne yapabildi? 355 itibarıyla İkinci Atina Birliği çökmüş ve kentin mali durumu kötülemişti. Philippos gibi karşı konulması zor bir düşmana karşı kuzeyde etkili biçimde savaşmanın yolu yoktu. Delphoi'deki sürtüşme hallolunca Atina, büyük ölçüde Thebai'ye nispet yapmak için Philippos'u desteklemişti. 346'da Phokis'den çekilmek zorunda kaldı ve Philippos ittifak teklif ettiğinde, kendi konumu için ne denli tehlikeli olacağının tamamen farkında olsa da, bu öneriyi hiç tereddüt etmeden kabul etti.

Philippos Atina ile yaptığı barışı, sadece yeni planlarından biri olan Asya'nın istilasında Atina filosundan yararlanmak için değil, gerçekten samimi bir şekilde korumak istemiş olabilirdi. (*Philip II and Macedonian Imperialism*

(II. Philippos ve Makedon Emperyalizmi) adlı kitabında J. R. Ellis, baştan beri Philippos'un en önemli amacının Persis'i istila etmek ve bunu yaparken de Yunanlıların kendisini tehdit etmeyeceğinden emin olmak olduğunu iddia etmiştir.) Ne var ki, Philippos'un büyüyen gücüne şartlı teslimiyet olarak ortaya çıkacak bu duruma karşı, kentte giderek artan bir utanç hâkimdi. Demosthenes (İÖ 384-322) bu durumdan faydalanmasını bildi. Barbar istilacılara karşı direnmeyi telkin eden konuşmaları, Yunan belagat sanatından günümüze kalmış en güzel parçalar arasında yer alır. Fakat sonuçta bunların hepsi belagattı. Demosthenes demokrasi yanlısı grubun lideriydi ve kendi siyasi mücadelesini yerine getiriyordu. Kararsız Atina meclisinin dikkatlerini konu üzerine çekmek ve desteklerini kazanmak için gereken hilelerin hepsini kullandı; tamamen gerçek hesaplar olarak söylevlerinde anlattığı olaylar artık çoktan kapanmıştı. Her ne kadar çarpıtılmış olsa da bu söylevler, zorba güçlere karşı özgürlük ve demokrasinin heybetli savunmaları olarak kalmıştır.

Philippos ile Yunanlılar arasında başlayacak olan kavganın sorumluluğunu bölüştürmek kolay değildir. Philippos, Trakya üzerindeki kontrolünü artırarak örneğin, şaşmaz bir biçimde Atina'nın Hellespontos'taki çıkarlarına doğru ilerliyordu. Öyleyse, Demosthenes'in söylevlerinde ısrarla Atina'ya yönelik Makedon tehdidini vurgulamasının bazı haklı tarafları vardı. Bununla birlikte, Demosthenes'in Philippos'un saldırgan olduğunu ve müttefiklerine ihanet ettiğini kanıtlayacak olan kararlılığı aynı derecede kışkırtıcıydı ve Philippos Atina ile olası bir barışa beslediği inancını yitirmiş olabilirdi. 340'a gelindiğinde, gerçekten de Philippos Hellespontos'un en önemli liman kenti olan Byzantion'u tehdit ediyordu ve bu kadarı Demosthenes'in Atinalıları aynı yıl savaş ilan etmeye ikna etmesine yetti. Çok geçmeden Philippos bir Atina tahıl filosuna el koydu. Ardından Yunanistan'a yürüdü. Thebai destekli Atina hoplitleri Boiotia'daki Khaironeia Savaşı'nda, karşılarında yeni tür bir Makedon ordusu buldular. Savaşın sonucu Yunan dünyasının doğasını değiştirecekti.

16
Makedonyalı İskender ve Yunan Dünyasının Genişlemesi

İÖ 4 Ağustos 338 tarihinde yapılan Khaironeia Savaşı, Yunan tarihindeki dönüm noktalarından biridir. Bu an itibarıyla, hükümdarlığının yirminci yılında olan Makedonyalı II. Philippos kaynaklarını güçlendirmişti; ordusunu kusursuz bir hale getirmiş ve Kuzey Yunanistan'da egemen bir konum elde etmişti. Tahıl stoklarındaki tıkanıklığa katlanan Atina en sonunda savaş ilan etti ve Thebai de Atina'nın yanında olmaya razı oldu. Philippos Yunanistan içlerine yürüdü, Khaironeia Ovası'nda toplanmış hoplit ordularıyla karşılaştı ve onları imha etti. Sadece Atinalıların kaybı 1.000 ölü ve 2.000 tutsaktı. Katılmayı reddeden Sparta haricindeki kentlere, Philippos'un liderlik edeceği bir ittifak (Korinthos Birliği) oluşturmaları konusunda gözdağı verildi. Hükümetler Makedonya yanlılarıyla hınca hınç dolduruldu ve herhangi bir bağımsız girişimle ilgilenmeleri yasaklandı. Philippos Yunanistan'da en büyüktü ve kentler farkına varamasa da, o büyük bağımsız kent devletler çağı sona ermişti.

Philippos'un egemenliği, gerçekte, Atinalı hatip İsokrates (İÖ 436-338) tarafından öngörülmüştü. 380'de yapılan Olimpiyat Oyunları için yazdığı ve ezberden okuduğu metinde, parçalanmış Yunan dünyasını bir araya getirmenin tek yolunun, bir liderin önderliğinde Persis'e karşı ulusal bir savaş başlatmak olduğunu iddia etmişti. İsokrates, hayatının son günlerinde Philippos'un elde ettiği parlak başarıyı gördü ve onu Khaironeia'da kazandığı zaferden ötürü kutladı. Philippos gerçekten de yeni bir siyasal sistem yaratmıştı; bu,

nihai anlamda erkin, kralın üstünlüğüne dayandığı, askerlerin ve soyluların krala kişisel bağlılıklarını sunduğu bir monarşi modeliydi. Yunan dünyasının tamamen yabancısı olduğu bu modelin, gelecek iki yüz yıl için dünyanın en başarılı ve esnek hükümet biçimi olduğu ortaya çıkacaktı.

Öncelikle, kral ile askeri birlikleri ve savaş liderleri arasındaki ilişki, savaşlarda kazanılan sürekli zaferler ile bu zaferlerle birlikte gelen ganimetlere ve saygınlığa bağlıydı. Philippos, kırklı yaşlarının ortalarında olmasına rağmen, yakaladığı bu başarı momentini korumaya azmetmişti. Öteden beri en çok arzuladığı, Persis'i istila etme planını gerçekleştirmeye girişti. Zamanı gelmiş gibi görünüyordu. Pers tahtı için bir iktidar mücadelesi yaşanıyordu; hem Mısır hem de Babil'de ayaklanmalar baş göstermişti. Philippos, Kserkses'in istilasının ve Yunan tapınaklarına yaptığı saygısızlığın öcünü almak konusunda, Yunanlılara önderlik etme hakkı olduğunu samimiyetsizce iddia ederek yüz elli yıl önceki meselelere geri döndü. Makedonlar 336 yılı itibarıyla, 10.000 kişilik bir öncü kuvvetle zaten Hellespontos'u geçmiş, Asya sahili boyunca yürümeye başlamışlardı.

Genç İskender

Philippos, savaşlarda ne kadar başarı elde etmiş olursa olsun, Molossisli karısı kudretli Olympias'dan olma en büyük oğlu ve varisi olarak gördüğü İskender'den dolayı birtakım engellemelerle karşı karşıya kaldı. Annesi ve babasının soyları nedeniyle İskender, anne tarafından Akhilleus, baba tarafından Herakles üzerinden, sözümona kendisine bırakılmış çarpıcı bir genetik karışımın yarattığı mirasın farkındaydı. Küçük yaşta Homeros hakkında derin bir bilgiye sahipti; hatta çocukluğunu, muhtemelen kahramanca çarpışmaların yarı fantezi dünyasında geçirmişti. Zira, üç yıllık beraberliklerinden geriye anlatacak çok az şey kalmış olsa da, devrin en ünlü entelektüel siması olan Aristoteles gibi bir özel öğretmene sahip olmuştu. İskender özgüveni olan, sonsuzca meraklı ve pervasız bir delikanlıydı. Parlak bir komutan olabilmenin bütün belirtilerini taşıyordu. Daha 18 yaşındayken Khaironeia'da bir süvari birliğine komuta etmişti ve hiç değilse zaferden kendisine onur payı talep etmekte geri kalmamıştı.

Bu koşullarda, baba ile ergenlik çağındaki oğlu arasında çatışma kaçınılmazdı. Philippos, 337'de, Makedon bir soylunun Kleopatra adındaki kızıyla yeni bir evliliğe kalkıştığında, aralarında korkunç bir kavga patlak verdi. Kuşkusuz, İskender kendinden daha saf yeni bir erkek çocuğun Makedonya tahtının varisi olmasından ve babasının ölümünden sonra da onun tercih edilme olasılığından korkmuştu. Geçici olarak sürgüne gitmeye zorlandı ve geri dön-

düğünde bile, özellikle Kleopatra hamile kaldığında, konumu belirsizliğini sürdürüyordu.

336'nın Ekim ayında, şans birdenbire ve umulmadık bir biçimde İskender'in yüzüne güldü. Philippos kızını Olympias'ın amcası olan Epeiros kralıyla evlendirmek üzere bir davet veriyordu. Philippos'un özel ilgi alanına giren evliliklerin bu sonuncusu, komşu devletlerle bu yolla kurmaya çalıştığı şebekeye yeni bir halka ekleyecekti. Kutlamalar Makedon gücünün abartılı bir gösterisi olacak biçimde planlandı. Philippos büyük tören alayında korumasız olarak yürürken hayli sakin görünüyordu. Aniden yanına soylu bir genç yaklaştı ve Philippos'u bıçakladı. Philippos çok geçmeden öldü. Saldırının ardındaki entrikalar hâlâ belirsizliğini korumaktadır.

Saldırıdan İskender'in önceden haberdar olduğuyla ilgili hiçbir kanıt yok. Fakat elini çabuk tutması gerekiyordu. Tahtın varisi olarak konumundan kuşku duyanları çarçabuk idam ettirdi. Olympias, Kleopatra ve kızının katledilmelerini planlarken, Epeiros yerlisi olmasının avantajını kullandı. İskender, muhtemelen, onlara getirdiği bütün ödülleriyle birlikte babasının siyasetine sahip çıkacağını söyleyerek soyluların ve ordunun güvenini kazandı.

İçeride kendini güvende hisseden İskender, artık komşularıyla ilgilenebilirdi. Anakaradaki Yunanlılardan İllyrialılar ve Trakyalılar yeniden bağımsızlık iddiasında bulunmak üzere bir fırsat yakaladılar. İskender Yunanistan'ın lider kentlerinden Atina ve Thebai'yi sindirmek amacıyla, ordusuyla güneye yürüdü; onları babasının yerine Korinthos Birliği'nin lideri olduğunu kabul etmeye zorladı. Ardından Trakyalılar ve İllyrialıları parlak bir seferin sonunda mağlup etti. Makedonya'nın kuzey sınırlarında olduğu bir sırada Thebai ayaklanmak istedi. İskender, gerçek ya da uydurma, ihanet konusunda hep çok duyarlı olmuştu. Güneye doğru yürüyüşü öyle ani oldu ki, İskender kentten üç saatlik mesafeye gelene dek Thebai'nin hiçbir şeyden haberi yoktu. Kent direnmeye kalkınca yerle bir edildi. Altı bin Thebaili öldü, otuz bini köleleştirildi; aslında Thebai'nin varlığı geçici bir süre için sona erdi. Bütün bu seferler bir haftadan kısa sürede olup bitmiş ve Yunanlıları şaşkına çevirmişti.

Pers Serüveni

Delphoi kâhininin resmi bir açıklamayla desteklediği Yunan dünyasının efendisi yenilmez İskender, yüzünü doğuya dönmüştü. Philippos tarafından Persis'e gönderilen Makedon kuvvetlerinin başı dertteydi. Yeni bir kral, III. Dareios, imparatorluğun kontrolünü ele geçirmiş, Mısır ve Babil'deki isyanları bastırmıştı. Batıdaki komutanları da, özellikle paralı bir askeri lider olan Rodoslu Memnon, Makedonları Hellespontos'a geri püskürtmüştü. İskender babasının iddia-

sını yineledi, Yunanlıların intikamını alan kişi olacaktı. Bu iddia, Khaironeia fatihinin ve Thebai kentini yakıp yıkan kişinin ağzına hiç yakışmıyordu.

Persis'e bir sefer başlatma kararı her şeyi tehlikeye atmak gibi görünüyordu. Pers İmparatorluğu'nun beşinci yüzyıldan beri sürekli olarak güç kaybettiği bir gerçekti ama hâlâ ve nispeten güçlü bir devletti. Büyük bir orduya ve hatın sayılır kaynaklara sahipti. Öylesine genişti ki, istilacı herhangi bir ordu bir yerde kolaylıkla ve saldırıya açık biçimde mahsur kalabilir ve imha edilebilirdi. Üstelik, İskender'in, bu denli yeni bir hükümdarken Yunanistan'ı bırakıp gitmesi de pek anlamlı değildi. Anakaraya hâkim olan öfke öyle büyüktü ki, sadece düzeni korumak için Makedon birliklerinin yarısının geride bırakılması gerekiyordu. İskender'in varisi yoktu; eğer ölürse, muhtemelen Makedonya ve hükmettiği topraklar kargaşaya sürüklenecekti.

İskender'in mizacı risk almaya uygundu. Persis kolay vazgeçilecek bir ödül değildi, üstelik babasının kumandanlarının kendilerini kanıtlamaları için iyi bir fırsattı. Philippos'un yarattığı müthiş ordu hâlâ sağlam ve eksiksizdi. Ordunun çekirdeğini meydana getiren Yoldaşlar, muhtemelen 1.800 kişilik seçkin bir süvari birliğiydi; liderleriyle kral arasında geleneksel olarak samimi bir dostluk vardı. Birlik, aynı sayıdaki ve iyi eğitilmiş Tesalyalı binicilerle ve diğer paralı askerlerle birleştiğinde, toplamı tahminen 5.000 süvariye ulaşıyordu. Aynı zamanda 3.000 kadar çok disiplinli askerden oluşan Makedonyalı piyadeler diğer bir çekirdek birliği oluşturuyordu. Bunlar, uzun kargılar (*sarissae*) ve hafif zırhlarla donanmış halde, arazi yapısının gereklerine göre çeşitli biçimlerde bir araya gelerek topluca yürüyebilen uyumlu falanjlardı. Falanjlar hafif piyadelerle destekleniyordu. Trakya'nın dağlık bölgelerinden cirit atan adamlar, Girit'ten okçular ve İllyrialıların olduğu kaydedilmiştir. Hepsinden de zor bölgelerde faydalanılabiliyordu. Aynı zamanda geleneksel silahlarıyla Yunanistan'dan gelen 7.000 hoplitin olduğu görülür, fakat sefer başladıktan sonra bunlardan haber alınamamıştır. Belki de İskender, özellikle Dareios'un ordusundaki Yunanlı paralı askerlerle karşı karşıya gelecekleri savaşlarda onlara güvenememişti. Toplam olarak, Makedonlar, Yunanlı 'müttefikler' ve paralı askerlerle birlikte İskender'in 37.000 kişilik ordusu, Kserkses'in Yunanistan'ı istila ettiği orduya göre daha küçük, fakat yaratıcı bir şekilde kullanıldığında etkili olabilecek dengeli ve esnek bir savaş gücüydü. Bu güç, Philippos tarafından geliştirilmiş mancınıkların da içinde yer aldığı kuşatma araçlarıyla desteklenmişti. Bu girişime eşlik etmek için, araziyi ölçen teknisyenler, mühendisler, mimarlar, bilginler ve bir tarihçi olan Kallisthenes dahil edilmişti. Ayrıca, Philippos'un 10.000 kişilik asıl istila gücü Hellespontos'un karşı tarafında onları bekliyordu.

Bu ordunun masrafını karşılamak için, İskender'in esasında Makedon hazinesini boşaltması gerekmişti, o kadar ki, bundan böyle adamlarını geçindirebil-

mek için talep edilecek ganimet önemli bir teşvik edici unsur olacaktı. Askerleri İskender'e bağlayan tek şey para değildi. Bir Makedon krala karşı beslenen geleneksel bağlılıkları, İskender'in yüksek riskli savaş stratejisine kucak açan ve her savaşta en ön cephede yer alan karizmatik liderliği pekiştiriyordu.

İzleyen seferlerin anlatıları Roma kaynaklarından kalmadır. Arrhionos ve Plutarkhos'unkiler İS ikinci yüzyılın başlarına, diğer üçü İskender'in ölümünden dört yüzyıl sonraya tarihlendirilirken, bu en önemli beş kaynaktan hiçbiri İÖ birinci yüzyılın sonundan önceye ait değildir. (Arrhionos'unki öylesine sevilmiştir ki, onun dayandığı eski kaynakların birçoğu yok edilmiş, gelecek kuşaklara bırakılmamıştır.) Bu yazarlar elbet, Kallisthenes'in de aralarında olduğu ve doğrudan sefere katılanlara ait eski kaynakları kullandılar, fakat sonunda ortaya çıkan, bu hesapların değerlendirilmesinin ve çözülmesinin imkânsız olduğudur. O kaynakların o zamandan bize aktardığı biçimiyle İskender'in kahramanlıkları, belki de bu yüzden daha sonraki efsaneyle iç içe

geçmiştir. Bununla birlikte, hiçbir şey onun yirmi yıl boyunca birbirini izleyen askeri başarılarının büyüklüğüne gölge düşüremez.

Batı Pers İmparatorluğunun Fethi

334 baharında ordu ilerlemeye başladı. İskender, Asya'ya yapılan bu seferin Homerosçu doğasının en başından beri farkındaydı. Asya toprağına ayak basar basmaz Aias ve Akhilleus'un hatıralarını yad etti, fakat aynı zamanda anne tarafından Troyalı ataları olduğunu da unutmadı. Troyalılar şimdi, barbarlara karşı Yunanistan anakarasıyla birleşmiş fahri Yunanlılar olarak orduya katılmışlardı ve Troya yöresindeki küçük bir yerleşme armağanlarıyla görünmüştü.

İskender hemen ilk çarpışmasını verdi. Yörenin Pers komutanları kuvvetlerini Granikos Irmağı'nın [Biga Çayı] öte tarafına yaklaştırmışlardı. Irmak

sarp kıyılarıyla zor bir engeldi ve Persler, Makedonları nehri geçerlerken süvarilerinden koparıp ayırmayı umuyordu. Makedon süvari birliğinden bir öncü kuvvet karşıya geçmeyi başardı ve Pers hücumlarını uzaklaştırarak İskender ile birliğin kalanının nehri geçmelerini sağladı. Bir sonraki hücumun başını İskender çekti. Meydan savaşında aldığı bir darbeyle yere yıkıldığında seferin tümü tehlikeye atılmıştı, fakat Yoldaşların kumandanlarından Kara Kleitos tarafından kurtarıldı ve Pers süvarileri yavaş yavaş püskürtüldü. Ardından Makedon piyadeler Persleri kuşatmak için harekete geçti. Silahları ve disiplinleri öylesine üstündü ki, düşman piyadelerinin onda dokuzunun ölmesiyle, sonuç tam bir katliamdı. Teslim olanların çoğu Yunanlı paralı askerlerdi. Ne var ki, diğer Yunanlılara iyi bir ders vermeyi amaçlayan İskender teslim olanların canını bağışlamayı reddetti.

Granikos zaferi öylesine kesindi ki, bütün İonia kentleriyle birlikte Küçük Asya sahil şeridi İskender'in ellerine bırakıldı. Yürüyüş şimdi güneye doğruydu. Önce, şimdi idari merkez konumunda olan eski Lydia Krallığının başkenti Sardes, daha sonra da kıyının önemli kentleri olan Ephesos, Priene ve bir Pers garnizonunun yenilinceye ve katledilinceye dek kısa bir süre direndiği, iyi limanıyla Miletos alındı. İskender, kendisi iç bölgelere doğru ilerlerken, Ege'deki bir karşı saldırıda Perslerin liman olarak kullanmalarını engellemek için, bu kentlerin elde tutulması ve bir biçimde özgürlüklerinin tanınması gerektiğini biliyordu. Pers vergisinden kurtarıldılar ve demokratik hükümetler kurmaları yönünde teşvik edildiler, fakat İskender iç işlerine burnunu sokmadan duramazdı ve çok geçmeden Pers vergisinin yerini, seferini desteklemek için topladığı 'bağışlar' aldı. Nihayet İskender, Pers Savaşları'nın tarihini yazan Herodotos'un memleketi Halikarnassos'a vardı. Burada, III. Dareios tarafından yakın bir zamanda batı komutanlığına atanan Rodoslu Memnon'un idaresi altındaki Pers garnizonu, direniş hazırlığındaydı. Kent duvarlarının önünde yapılan şiddetli çarpışmalarda Makedonlar ağır kayıp verdi. En sonunda Persler denizden serbestçe faydalanabilecekleri iki kaleye çekildi ve komutası altında etkili bir deniz gücü olmayan İskender, kenti bırakmak zorunda kaldı. Böylece ardını güvenlik altına alma umutları suya düşmüş oldu. Halikarnassos bir on sekiz ay daha dayandı ve bu sürede Pers filosu Ege'de serbestçe yelken açabildi. Memnon'un 333'te ölümü ve Dareios'un kendisine yardım için birlikleri doğuya çağırmasıyla, Perslerin Ege'de geniş bir alanı ellerinde tutmaları, hatta belki de Yunanistan'ı istila etmeleri önlenebildi.

İskender bu utancın anılarını ardında bırakarak (Arrhionos gibi sonraki tarihçiler İskender'in bu başarısızlığını makul göstermeye çalışmışlardır), verimli Pamphylia Ovası üzerinden doğuya, zengin bir kasaba olan Aspendos'a yürüdü. Kasaba aslen Yunan'dı, bununla beraber muazzam miktarda vergi vermeye zorlandı. İskender buradan kuzeye, kayalık geçitler ve Pisidya yayla-

ları üzerinden Phrygia'nın başkenti Kelainai'ye (bugün Dinar) doğru yönelirken, bölgede asayişi sağlaması için birlikler bıraktı. Nihayet, Mart 333 tarihinde Orta Anadolu yaylalarındaki Gordion'a ulaştı. Burada, kim ne derse desin, İskender'in yaşamında önemli bir etkisi olan efsanevi olaylardan biri meydana geldi. Boyunduruğu direğine karmaşık bir düğümle bağlanmış antik bir yük arabası vardı. Bir kâhin bu düğümü çözenin Asya'nın efendisi olacağı yolunda kehanette bulunmuştu. Söylenceye göre düğüm İskender'i önce şaşırtmış, ama sabırsız bir şekilde kılıcıyla indirdiği darbeyle düğümü kesmiş. Onun bu 'başarısı' sefer için ilahi bir yardım olarak borularla ilan edildi.

Ne var ki, seferin üzerinden geçen bir yıla ve elde edilen ezici zafere rağmen, İskender hâlâ, merkezin ve kral Dareios'un çok uzağında, imparatorluğun kıyılarında geziniyordu. Anadolu'nun geniş düzlüklerinde yiyeceği tükenmeye başlamıştı. Ekinler Ağustosa kadar olgunlaşmayacaktı ve Dareios'un karşı saldırı için kuvvetlerini topladığı haberi geliyordu. Tek umut yeniden güneye, Kilikya'nın daha bereketli düzlüklerine ilerlemekti. Bu da Kappadokia'nın sarp yaylalarından geçmek ve sahile inen dar bir geçidi zorlamak demekti. Gerçekte, yerel Pers komutanı, Makedonlar bölgeye varmadan evvel olgunlaşan ekinleri imha etmeye öyle azmetmişti ki, neredeyse savunmasız bırakılan geçitten İskender kısa sürede geçmişti. İskender, Persler daha savunmaya geçemeden, Kilikya'nın başkenti Tarsus'a girdi. Hazineleri yağmalanacak ilk Pers kenti burasıydı, fakat nehirde yıkanan İskender'in ateşlenmesi ve günlerce yaşamla ölüm arasında gidip gelmesi, bir anda birliklerinin bütün neşesini kaçırdı.

İskender'in askerleri çok endişenmiş olmalı. Zira, Dareios'un bütün bir ilkbahar ve yaz boyunca zorla asker topladığı söyleniyordu. Adamlarının çoğunluğu Persli ve Medliydi, bunun yanında 30.000 kadar Yunanlı paralı askerin de bu birliklere katıldığını ileri süren bir iddia var. Ordunun toplam sayısı bilinmese de, İskender'in ordusundan büyük olduğu kolaylıkla söylenebilirdi ve Dareios bu davetsiz misafiri ezeceğinden emindi. Ordu Babil'den Kilikya'ya doğru yola çıkarken beraberinde krallık hazinesini, prensesleri ve saray cariyelerini getirecek kadar telaşsızdı.

İki ordu Eylülde, Kilikya Ovası'nın doğu ucunda, İssos [Yumurtalık] Körfezi'nin üst kesimlerinde karşılaştı. Savaştan önceki manevralar sırasında Dareios, İskender ile ikmal hatlarının arasındaki bölgeyi ele geçirmeye çalıştı ve sonunda ordularını, körfeze dökülen Pinaros Çayı'nın [bugün Deliçay] ardına yaklaştırdı. Dağlar ve deniz arasında kalan küçük bir alan olmasıyla burası, çok sayıda olan Perslerin yayılması için ideal bir yer değildi. Makedon saldırısı, her zaman olduğu gibi yine süvari birliklerinin başında bulunan İskender tarafından başlatıldı; İskender'in konumu Pers piyade hattının sağ tarafına rastlıyordu. Saldırı başarılı oldu ve piyadeler, İskender'in sol taraftan Dareios'un bulun-

duğu merkeze doğru ilerlemesine izin vererek geri çekildi. Bununla birlikte başka yerde işler bu kadar iyi gitmiyordu. Pers süvari birlikleri hücum etti ve Makedonların sol taraflarındaki Tesalyalı süvarileri geriye çekilmeye zorladı; bu arada Makedon piyadeler çayı geçerken tehlikeli olacak bir biçimde dağıldı. Günün kârı, Dareios'u koruyan birliğin Makedon süvarilerinin darbesiyle parçalanması olmuştu. Dareios kaçmak zorunda kaldı ve onun ortadan kaybolusuyla Perslilerin morali çöktü. Apar topar bir kaçıştı bu; Pers süvarileri kendi piyadelerini çiğneyerek uzaklaşıyordu. 500 Makedon askerine karşılık 100.000 Perslinin öldüğünü söyleyen efsanevi rakamlar kesinlikle abartılıdır, fakat yine de zaferin büyüklüğü hakkında bir fikir edinmek mümkündür. İskender kraliyet eşyalarının olduğu kafileyi ve prensesleri kendine mal etti; onları kendi mirasının parçasıymış gibi korudu. İskender, bu şekilde birliklerini savurganca ödüllendirme fırsatı buldu.

Aldığı bu yenilgiyle Dareios'un cesareti kırılmıştı ve ilk kez durumu müzakere ederek bir sonuca bağlamaya hazırlanıyordu. İskender'i bir dost ve müttefik olarak tanımaya hazır olduğunu, fakat şu an için toprak tesliminde bulunmayacağını bildirdi. İskender bu öneriyi reddetti. Dareios'un tebaası olması halinde onunla konuşabilirdi. Bu, Pers kralı için kabul edilmesi olanaksız bir durumdu ve yeni bir ordu oluşturmaya başladı. Bu arada İskender, iç bölgelere daha fazla ilerlemek yerine, Suriye kıyıları boyunca güneye, imparatorluğun en zengin mükâfatlarından biri olan Mısır'a doğru yürümeyi seçti. Aynı zamanda ilgilendiği başlıca şey, muhtemelen, bütün kıyıyı kontrol ederek, Perslerin Yunanistan'a saldırılarında bu kıyıların üs olarak kullanılmasına son vermekti.

İlk Fenike kenti İskender'i memnuniyetle karşıladı. Fakat, 332'nin Şubat ayında vardığı Tyros [bugün Sur] kentinde engellemeyle karşılaştı. Açıktaki bu eski ada kentinde, tanrı Melkart'a adanmış kutsal bir tapınak vardı. İskender, Melkart'ı, kendi 'atası' Herakles'in dengi olarak gördüğünü söyledi ve tapınmak için mabede girmesine izin vermelerini istedi. Talebi reddedilen İskender çok gücendi ve kenti kuşatmaya karar verdi. Bu, imkânsız bir iş gibi görünüyordu. Kent başarıyla savunuluyor ve denizden yardım alabiliyordu. İskender, yedi ay boyunca büyük bir orduyu etrafa yaymak zorunda kaldı ve duvarlarda gedikler açacak olan yüzen kuşatma kuleleri inşa etmek de dahil olmak üzere, bütün hünerlerini sergiledi. Cezalandırma korkunçtu. Kenti savunanlardan sekiz bini öldü, ayrıca iki bini çarmıha gerildi. Sağ kalanlar dağıtıldılar ve onların yerine yerleştirilmek üzere iç bölgelerden yeni yerleşimciler arandı.

Tyros kuşatması, İskender'in dengesiz bir kişiliğe sahip olduğu düşündürmüştü. Kendisini insandan daha üstün, normal bir insanın ötesinde ve kendince, belki de bir tanrı olarak görmeye başlamıştı. Yarı tanrısal bir varlık olduğu

hissi Mısır'a doğru ilerlerken daha da güçlendi. Mısır kültürünün duyarlı tepkisiyle, İskender Mısır'daki Pers boyunduruğuna son veren bir kurtarıcı olarak karşılandı. Çok geçmeden ululamak için kendisine, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kralı, Güneş Tanrısı Ra'nın Oğlu firavun unvanı verildi.

Bununla birlikte İskender, Mısırlı tanrılardan daha fazla Yunan atalarına ilgi duymuştu. 331'in başlarında Libya çölünü geçerek, Siva'da bulunan Amon kehanet merkezine zorlu bir yolculuk yaptı. Amon yerel bir tanrıydı fakat yaygın biçimde Zeus'la bir tutuluyordu. Rahiplerle yaptığı özel bir görüşme sonucunda, Zeus'un İskender'i kendi oğlu olarak tanıdığı inancı ortaya çıktı. (Plutarkhos'un hikâye ettiğine göre, rahiplerin selamının anlamı *paidie*, yani çocuktu, ne var ki Yunanca'yı iyi konuşamadıkları için yanlışlıkla *paidios* sözcüğünü kullandılar ve bu yüzden İskender onların *pai Dios*, yani 'Zeus'un oğlu' dediklerini zannetti.) Bu durum, Makedonya'da anlatılan ve gerçekte İskender'in tanrısal olduğu görüşünü işleyen eski öyküleri yeniden gündeme getirdi. (Farklı kaynaklara göre Olympias, ya bir yılandan ya da bir yıldırım tarafından gebe bırakılmıştı.) Bu aşamada tanrı kavramı, illaki birinin bizzat tanrı olması demek değildi (Homerosçu kahramanlar tanrıların dölüydü fakat ölümlüydüler), fakat büyük kahramanlıklar sayesinde, insanın tanrısal statü kazanabileceğine inanılıyordu. Pindaros'un odlarında, tanrılara yakınlaştırılan bir atletin oyunlarda kazandığı zaferlerden bahsediliyordu. İskender'in başarılarının büyüklüğü zaten, sıradan ölümlülerden çok üstün olduğunu düşündürüyordu; daha sonraki yıllarda İskender'in giderek, muhafazakâr Makedon komutanların huzurunu kaçıracak biçimde, sanki yarı tanrıymış gibi davrandığı görülür.

İskender ile komutanları arasında gözle görülür bir mesafe oluşuyordu. Uğradığı yenilgiyi düşünen Dareios, bu kez İskender'e, Fırat Nehri'nin batısındaki imparatorluk topraklarını vermeyi ve ailesini serbest bırakması karşılığında muazzam miktarda fidye ödemeyi önerdi. Komutanlar kabul etmeye dünden razıydı. Bu durum, barışla da pekiştirilecek olan Makedonya topraklarının büyük çapta genişlemesi demekti. İskender bunu reddetti. Dareios'un utancını daha da kışkırttı ve Pers kralını savaşa devam etmeye mecbur etti. İskender muhtemelen, ancak Dareios'un yerini aldığında Persis'in yöneticisi olarak meşruluk kazanabileceğini düşünmüş olmalı. Bu durum, Dareios'un peşini bırakmamakta kesin kararlı olduğunu gösteriyor.

Dareios'un Utancı

Dareios tarafından kurulan yeni ordu, imparatorluğun merkezinden ve doğusundan titizlikle seçilmiş süvari birliklerinden oluşuyordu. (Halihazırda bulunan

piyade birlikleri düşük nitelikliydi.) Arrhionos, toplam 400.000 atlı olarak inanılmaz bir rakam verir. Daha ciddi bir tahmin 37.000'dir; bu sayı bile İskender'in toplayabildiğinin muhtemelen beş katı kadardır. Dareios adamlarını kuzeye, Asur'a doğru götürdü ve ordusunu, Zagros Dağları'nın eteğinde, süvarilerin en etkili biçimde kullanılabileceği Gaugamela Ovası'nda yerleştirdi. Onu izleyen İskender de Eylül 331 tarihinde oraya vardı. Bu, kesinlikle şimdiye kadar karşılaşmadığı kadar korkunç bir durumdu. Adamlarını dinlendirdikten sonra, her zaman olduğu gibi ordusunu, merkezde piyadeler, sağ kanatta Makedonyalı, sol kanatta Tesalyalı süvari birlikleri olacak biçimde savaş düzenine soktu.

Savaş, İskender'in süvari birliklerini Perslere yandan taarruzda bulunmak üzere harekete geçirmesiyle, 1 Ekimde başladı. Persler karşı saldırıya geçtiler. İskender saldırıyı kontrol altına alabilmek için bu tarafı çok daha fazla birlikle beslemek zorunda kaldı. Persler bu kez ve şimdiye dek görülmemiş sayıda süvariyi gönderince, İskender nihayet ne yapması gerektiğini anladı. Pers ordusunun göbeğiyle sol kanadı arasında bir gedik açıncaya kadar bekleyecekti. Yoldaşlarını, kanatlarda onları destekleyen piyadeleriyle birlikte ileriye sürdü ve oluşan gedikten kendine yol açmaya çalıştı. Birkaç saniye içinde, Pers ordusunun ikiye ayrılmasıyla, savaşın çehresi değişmişti. Bir kez daha Dareios kaçtı ve İskender onu 30 kilometre boyunca kovaladı. Dareios'un kaçtığı haberi duyulunca, sağ tarafta hâlâ çok iyi çarpışan ordusu da parçalandı. İskender ezici bir zafer daha kazanmıştı ve bu kez haklı olarak Asya'nın Efendisi olduğunu iddia etti.

Makedonlar artık, etkili bir direniş olmaksızın, imparatorluğun kalbindeki zengin topraklara ulaştı. Ordu güneye doğru hareket edip, Mezopotamya düzlüklerinden geçerek Babil'e kadar geldi. İskender, Mısır'da olduğu gibi burada da, Pers boyunduruğuna son veren bir kurtarıcı olarak karşılandı. Burası zengin bir kentti, hazineleri İskender'e teslim edilmişti ve ordu, doğunun bu en incelikli ve zengin kentlerinin lüks ve eğlenceli ortamında gevşemişti. Ardından imparatorluğun büyük kentlerinde zafer alayları düzenlendi. İskender'in ordusu savunma güvenliğini tamamen elden bırakmıştı. İmparatorluğun ikinci başkenti Susa kavgasız dövüşsüz teslim oldu; kentin satrabı başlangıç niteliğinde olan ve yarış develeri ve fillerden oluşan hediyelerle İskender'i karşılamak üzere gelmişti. Kentte İskender'i bekleyen altın ve gümüş külçelerin toplam değeri 40.000 talanton ediyordu. Ele geçen ganimetin arasında yüz elli yıl önce Yunanistan'dan yağmalanan mallar ile yüz ton mor giysi[1] vardı ve bu sadece başlangıçtı. Ordu, zirveleri karlı dağları aşarak Ahameniş İmparatorluğunun manevi merkezi Persepolis'e vardı.

1) Eskiden koyu kırmızı ya da kızıl anlamında düşünülen mor, imparatorların, kralların giydiği giysilerin ayırt edici rengiydi ve dolayısıyla hükümdarlığı simgeliyordu. (ç.n)

Persepolis hazineleri yüzyıllar boyunca birikmiş ve muazzam miktarlara ulaşmıştı. Sadece Dareios'un büyük sarayındaki yatak odasında, 8.000 talanton altın vardı. İskender yağmalamaları için adamlarını serbest bıraktı ve kent öyle bir soyuldu ki, modern kazı makineleri bile elle tutulur tek bir altın ya da gümüş parçası bulamadı. Hazineler hörgüçlü büyük develer ve diğer bir sürü hayvan tarafından taşındı. Bir kısmı Susa'ya geri gönderildi, bir bölümü de ordunun yanında kaldı. Ele geçirilen ganimetin toplam değeri 120.000 talanton civarındaydı, ki bu miktar en güçlü olduğu zamanda Atina İmparatorluğu'nun üç yüzyılda toplayabileceği vergi gelirine eşitti. Sadece Kserkses'in büyük sarayına el sürülmemişti, fakat Mayıs 330'da o da yağmalandı. Bir efsaneye göre, Thais adındaki zenginlerle düşüp kalkan Atinalı bir fahişe, çok içkili olduğu bir anda, Atina'nın yıkımının öcünün alınması için sarayın yakılması konusunda Makedon liderleri kışkırtmıştı. Sit alanında bu dönemi araştıran arkeologlar, çatıya ait kararmış kalas kalıntıları buldular.

İskender'in aklını Dareios'un yakalanması kurcalıyordu. Kral, Media'nın başkenti Ekbatana'ya sığınmıştı. İskender onu oraya kadar izledi ve bir dizi zorlayıcı yürüyüşün üstüne, kral doğuya doğru kaçmaya devam etti. Dareios kaçtıkça konumu zayıfladı. Daha önce imparatorluğunun doğusunu hiç ziyaret etmemişti ve yerel satraplar aldığı bozgun yüzünden lekelenmiş krala sadakatlerini sunmadılar. İçlerinden, Gaugamela'da bir süvari birliğini komuta eden Baktriane satrabı Bessos, nihayet kralı tutsak aldı. İskender'in süvarileri olay yerine vardığında Dareios bıçaklandı ve ölüme terk edildi. Kısa süre sonra gelen İskender, Ahamenişlerin sonuncusunu teslim aldı. Cesedi defnedilmek üzere Persepolis'e gönderildi. İskender muradına ermişti.

Doğu Seferleri

İskender doğuya doğru ilerledikçe, konumu gücünü yitiriyordu. En vahşi düşlerinin ötesinde zaferler kazanan askerlerinin, bilinmeze doğru daha fazla ilerleyecek halleri kalmamıştı. Ordu kumandanları arasında gerilim artmıştı; İskender'in de buna sabır gösterecek hali yoktu. 330 güzünde, parlak fakat otoriter süvari liderlerinden Philotas'ı, kendisini öldürmek üzere komplo kurmakla suçladı. Orduyu, Philotas'ın işkence görüp idam edilmesi yönünde oy vermeye zorladı. Aynı zamanda, Philippos'un en disiplinli komutanlarından biri olan Philotas'ın babası Parmenion, ki İskender'in pervasızlığı olarak gördüklerine tutarlı bir biçimde karşı çıkmıştı, İskender'in emriyle katledildi. Süvariler yeni baştan düzenlendi; kumandanların bireysel gücü azaltıldı; İskender, Makedonya'ya destek için geri gönderdiği adamlarından ziyade, yerel paralı askerlere güvenir oldu.

Sonraki iki yıl çok değişik bir sefere tanıklık etti. İskender imparatorluğun en ücra köşelerine, şimdi Pakistan ve Afganistan olan Baktriane ve Sogdiana eyaletlerine kadar ulaşmıştı. Askerleri arasında yeni ve şiddetli gerilimler baş gösterdi. Hindikuş dorukları, kulakları, burunları ve parmakları soğuktan yanan ve soluksuz kalan askerlerle, Nisan 329'da aşıldı. Ardından, birçoğunun birdenbire aşırı miktarda su içerek öldükleri Amuderya'ya varıncaya dek, 75 kilometrelik bir çölü geçmek zorunda kaldılar. İskender'in hasmı, kendisini Persis'in yeni kralı olarak ilan eden Bessos'tu. Yakalanıncaya kadar peşinden gidildi ve idamı için Ekbatana'ya geri gönderilmeden önce, Pers tahtını gasp edenlere uygulanan geleneksel ceza gereği burnu ve kulakları kesilmek üzere Baktriane'ye getirildi.

Bölgeye istikrarsızlık hâkimdi ve her yörenin nüfuzlu kimseleri, tecavüzlerinden dolayı İskender'e ve ordusuna çok öfkeliydiler. İskender seferine imparatorluğun kuzeydoğu sınırları boyunca devam ederken, güneydeki Baktriane satrabı genel bir ayaklanma başlattı. Daha sonra bu bölge (Sovyet ordusunun 1980'lerde bedelini ödediği gibi) gerilla savaşları için ideal bir yer haline geldi. İsyan yayıldı ve sonraki iki yıl boyunca yerel direnişleri kırmak üzere yapılan bir dizi sefer İskender'i fazlasıyla uğraştırdı. İskender, her zaman olduğu gibi, burada da yaratıcılığını ve esnekliğini gösterdi. Makedon ordularının etrafını saran göçebe kabilelere karşı, İskender'in okçu ve ciritçileri, işlerin iyi gitmesiyle çok iyi savaşmaya başlamışlardı. Hatta, İskender'in taktikleri sonunda, asla zapt edilemez denilen iki kale düştü. Ariamanes adında bir soylu, İskender 400 dağcıyı kaleyi almak için gönderene kadar, dağdaki büyük kalenin fethedilemeyeceğine inanıyordu. Bununla birlikte bölgenin kesin fethini, ele geçirilen kentlerdeki erkeklerin katledildiği, kadın ve çocukların köleleştirildiği terör belirledi. On bin piyade ve 3.500 atlı, düzeni sağlamaları için Baktriane'de bırakıldı ve bir dizi garnizon kuruldu. Daha olumlu bir hareket olarak, Yunanca öğrenmesi ve İskender'in ordularında eğitim görmesi için 30.000 genç toplandı. Baktriane, Yunan kültürünün yüzyıllar boyunca hüküm süreceği bir yerleşme haline gelecekti. Aynı zamanda İskender burada, Oksyartes adındaki yerel soylunun kızı Roksane'yi kendisine eş seçti.

İskender'in kişiliğinden ve seferlerin gerilimlerinden yansıyan etkiler, maiyeti arasında ciddi sorunlara yol açmaya başlamıştı. Ordu, 328 güzünde Marakanda'da (bugün Semerkand) dinlendiği bir sırada verilen içkili ziyafette, İskender ve onun Granikos'ta hayatını kurtaran komutanlarından Kleitos arasında gürültülü bir kavga baş gösterdi. Kleitos'un İskender'le alay ettiği söylenir. Bunun üzerine İskender bir silah kapmış ve Kleitos'u devirmiştir. Bu gürültü patırtı, daha derinde yatan sorunların su yüzüne çıkmasını engelledi. Makedonya krallığı, krala gösterilen kişisel sadakatin yanında, kral ile komutanları arasında içten bir dostluğun hüküm sürdüğü bir krallıktı. Kral,

kumandanlarını duşlamazdı – onlarla birlikte yer içer, içince de çoğunlukla sıkı içerdi. Pers monarşisinin geleneği ise epeyce farklıydı. Burada kral inanılmaz bir ihtişam içinde yaşardı. Maiyeti arasındaki kıdemli kimselerin çoğuna kul muamelesi yapılırdı. Bu yaklaşım *proskynesis*, yani hükümdar karşısında yere kapanarak selamlama biçiminde kendini gösterirdi. İskender bu uygulamada ısrar etmeye başlamıştı. Askeri başarıların onurunu tamamen kendine mal etmesine zaten gücenen Makedon komutanlar, bir de bu onur kırıcı arz ediş biçimini dayattığı için İskender'e karşı öfkeliydiler.

Gerilim İskender'in geri dönmeyi reddetmesiyle tırmandı. Şimdi önünde uzanan ülke Hindistan'dı. Bölge hakkında bilinenler muğlaktı. İsmen Pers İmparatorluğu'nun bir parçasıydı, fakat muhtemelen yalnızca batı Pers denetiminde yaşamıştı. (Dareios'un Gaugamela'daki ordusunda Kâbil Vadisi'nden filler vardı.) Yunanlıların Herakles ve Dionysos mitosları Hindistan kökenliydi ve İskender'i teşvik eden onların kahramanlıklarıyla eşit düzeye erişmek olabilirdi. 327'de Hindukuş geçitlerini aşarak Kâbil Vadisi'nden ilerledi. Bu, terörün belirlediği bir ilerlemeydi. Direnen kentler büyük bir öfkeyle fethediliyor, erkekler topluca katlediliyordu. Hindistan'la batı arasında bir koridor oluşturan vadi ne olursa olsun elde tutulacaktı. Yunanlıların Nysa olarak bildikleri tek bir kent, Dionysos'un doğduğu yer olduğunu iddia ederek katliamdan ve yıkımdan kurtulabildi.

İskender artık Hindistan'ın zengin krallıklarına erişebilecek durumdaydı. İndus Irmağı, 326 baharındaki oyunlar ve büyük kutlamalar arasında geçildi. İskender, asıl amacının rakip prenslerin doğuya sürülmesinde Makedonları kullanmak olduğu belli olan Taksila [bugün Takşasila] devleti yöneticisi tarafından hoş karşılandı. Atılan yemler sonuç verdi. Poros adındaki prensin İndus'un bir kolu olan Cihelum (Yunanca: Hydaspes) Irmağı'nın ardında kendisine karşı direniş hazırlığında olduğu haberleri duyulunca, İskender apar topar, karlar erimeden önce ve yakında yağması muhtemel muson yağmurlarının nehri aşılmaz bir hale getireceği korkusuyla, doğuya doğru hareket etti.

Hydaspes Çarpışması'nın sonunda, İskender en parlak zaferlerinden birini kazandı. Asıl zorluk, Poros'un birliklerinin ardına mevzilendiği nehrin geçilmesindeydi. İskender, çıkan bir fırtına sırasında ve neredeyse adamlarının hiç muhalefeti olmaksızın nehri aşmayı başardı. 20.000 Hintli piyade, 2.000 süvari ve Makedon saflarını ezip geçebilecek bir sürü fille karşılaştı. Önce Makedon süvariler hücum ettiler ve Hintlileri piyadelerin saflarına kadar püskürttüler. Ardından Makedon piyade birlikleri olağanüstü bir disiplin içinde ilerledi. Filler hücuma başladığında saflarını araladılar ve fillere *sarissae*'lerini sapladılar. Çılgına dönen hayvanlar gerisin geri Hint hatlarına doğru ve yol üstünde kaçmaya çalışanları ezip geçti. Hint piyade birlikleri mahvolmuştu; çok azı Makedon hattını yarıp kaçmayı başarabildi. Poros ele geçirildi; savaş alanında

neredeyse bir başınaydı, kocaman bir filin üzerinde, yaralanmış bir halde oturuyordu. Onun bu cesaretinden etkilenen İskender, Poros'un kendi krallığının hükümdarı olarak kalmasına izin verdi.

Elde edilen yeni zaferle bir kat daha neşelenen İskender adamlarını devam etmeye zorladı. Doğunun zengin krallıklarıyla ilgili efsaneler anlatılıyordu, fakat muson yağmurları başlamıştı. Beas Irmağı'na ulaştığında, yetmiş gün boyunca aralıksız ve yoğun biçimde yağan yağmurlara katlanmış olan ordu neredeyse ayaklanmak üzereydi. İskender, hayatında ilk kez yenilgiyi kabul etti. Tanrıların, gösterdiği bu fedakârlığın daha fazla devam etmesini istemediklerini iddia ederek geri çekilme emrini verdi. Askerleri arasında, İskender'in asla unutmayacağı ve bağışlamayacağı büyük bir sevinç yaşanıyordu.

Eve Dönüş

Eve dönüş doğu imparatorluğunun fethedilen toprakları üzerinden olmayacaktı, fakat İndus Irmağı'ndan küçük bir filoyla güneye, İskender'in keşfetmeyi aklına koyduğu Hint Okyanusu'na doğru yürünecekti. Seferin başladığı Kasım 326'da İndus'un suları alçalıyor olsa da, bu, hâlâ tehlikeli bir yolculuktu. Irmak boyunca yer alan kabilelerin hepsi de saldırgandı ve kentleri yerle bir edilmeliydi. İskender, bir kuşatma sırasında, surların üzerinde tek başınayken, göğsüne saplanan bir Hintli oku yüzünden, neredeyse hayatından oluyordu. Yarası hiçbir zaman doğru dürüst iyileşmedi. Bu arada, dehşete kapılmış ve tükenmiş olan ordu sadece terör yoluyla hayatta kalabiliyordu. Bu davetsiz konuklara karşı kin ve nefret öylesine büyüktü ki, bölgede bırakılan Makedon garnizonlar daha sonra tek tek yok edildi.

Ordu İndus Deltası'na Temmuz 325'te ulaştı. Önlerinde, Batı yönünde, Mekran Çölü'nün rüzgârın süpürdüğü tozlu ve ıssız bölgeleri boyunca uzun bir yürüyüş vardı. Geçmişte bu çöl bütün orduları yutmuştu ve İskender bu çölü geçerek onu bu işe sevk eden atalarını geride bırakmayı aklına koymuştu. Mekran'ı aşmak altmış gün aldı. Bu ölümcül işle ilgili kayıtlar birbirleriyle çelişir, fakat bazı raporlara göre çok ağır kayıp verilmiştir. Kesinlikle canından bezmiş ve tamamen moralsiz olan ordu nihayet, Hürmüz Boğazı'nın kuzeyindeki Karmania Satraplığına ulaştı. Buradan, nispeten daha kısa bir yürüyüşle Persepolis'e ve Pers İmparatorluğu'nun merkezindeki topraklara gelindi. Nearkhos komutasındaki filo ise geriye ayrı bir yoldan döndü. Bu daha dikkate değer bir başarıydı. Nearkhos kıyı boyunca ilerledi ve tek bir gemi bile kaybetmeksizin Dicle'ye ulaştı. İskender çok etkilenmiş, gelecekte yapacağı büyük yolculukların hayalini kurmaya başlamıştı – Afrika'nın etrafını denizden dolaşacak, belki Batı Akdeniz'i bile fethedecekti.

İmparatorluğun İdaresi

İskender artık 31 yaşındaydı. Aldığı yaralar ve geçirdiği ateşli hastalıklar olağanüstü güçlü bünyesini zayıflatmış olmalı. Kumandanlarıyla birlikte aşırı biçimde içmesi sağlığına daha fazla zarar veriyordu. Önünde onu bekleyen fetihler uzanıyordu. Kazandığı zaferlerden sonra bağlılık sözü veren Pers satrapların yerlerinde kalmalarına izin verildi, fakat onların yanına vergi toplamaları için Makedonyalı komutanlar atandı. Bununla birlikte, İskender'in bütün ihtiyaçlarını yağmalarla karşılaması ve onun bu duruma pek dikkat etmemesiyle iyi bir yönetim tarzı sergilenmedi. Yokluğunda rüşvet ve baskı tırmandı. 325/324 kışında girişilen çılgın temizlik hareketinde, İskender Pers satrapların çoğunu Makedonlarla değiştirdi. Bu arada, yörenin ileri gelen kişilerince kutsal değerlere saygısızlıkla ve yağmaya katılmakla suçlanan Media'daki Makedon kumandanlar, İskender'in emriyle çağrıldı ve idam edildi. İmparatorluğa, İskender'in dengesiz davranışlarından da belli olan bir dehşet havası hâkimdi.

Makedonlar yeni imparatorluktaki konumlarının ne olacağı konusunda çok kaygılıydılar. Şubat 324'te İskender Susa'ya geldi ve burada Pers kralları gibi yaşamaya başladı. Artık, Pers krallarının giydiği beyaz çizgili entariden giyiyor ve Pers tacı takıyordu. Kendi Makedon muhafızlarıyla birlikte hizmet vermeleri için Persli kraliyet muhafız birliğini yeniden düzenledi. Ardından, İskender'in Makedon talimleri yapmaları ve Makedon taktiklerini öğrenmeleri için seçtiği 30.000 Baktrianeli genç Makedonya'dan döndü. Bu, gerçekten etkileyici bir güçtü ve savaş yorgunu Makedon kuvvetlerine karşı meydan okuyabilecek durumdaydılar. Ancak İskender, Makedon ve Pers kanlarının karışımıyla yaratılabilecek Makedon ırkının üstünlüğüne inanıyor gibiydi. Biri Dareios'un kızı olmak üzere, iki tane daha eş aldı ve komutanlarının yetmiş tanesini, görkemli bir törenle Pers soylularının kızlarıyla evlendirdi. Yanlış düşünülmüş bir stratejiydi bu ve evliliklerin çok azı devam etti.

324 baharında, İskender Pers Körfezi'ne gitmek üzere Susa'dan ayrıldı. Buradan, Dicle üzerinden Mezopotamya'ya doğru yelken açtı. Nehrin kıyısındaki kasabalardan Opis'te, yaşlarından ya da sakatlıklarından ötürü daha sonraki görevlere uygun olmayan bütün Makedonların dağılabileceğini ve evlerine dönmelerine izin verileceğini duyurdu. Bu, mantıklı bir davranıştı. Askerler on yıldır evlerinden uzaktaydı ve bir sonraki sefer mevsiminden önce yerlerini, Makedonya'dan gelecek taze kuvvetlere bırakmalarının vakti gelmişti. Ancak, onlar bu koşullarda istenmediklerini düşündüler. Öfkeli bağırışlar oldu, hatta İskender'in babası Zeus'la birlikte tek başına gitmesi gerektiğini söyleyerek alay ettiler. İskender'in tepesi attı. Elebaşlarından on üçünü idam ettirdi ve yerlerine Persleri getirdi. Ayaklanma tam sonuçsuz kalacakken,

gerilimin düştüğü bir sırada, duygusal bir uzlaşmaya varıldı. On bin asker, dolgun bir ücret karşılığında terhis edilecekti.

İskender'in davranışları giderek mutlakiyetçi olmaya başlamıştı. İÖ 324'teki Olimpiyat Oyunları'nda, sürgündeki bütün Yunanlıların memleketlerine dönebileceklerini ilan eden bir mektubu okundu. Talihsizlik, siyasi kargaşa ve iktidar mücadelesi sonucu sürgün edilmiş binlerce kişi vardı. (Olympia'da, kararname okunurken yirmi bin kişi hazır bulundu.) İskender yandaş kazanmaya çalışıyor olabilirdi, fakat bu kararı alırken kentlere danışmamıştı ve sürgünlerin yurtlarına dönmesiyle kentlerin ekonomileri ve siyasi istikrarları altüst olacaktı.

Şimdi de yaz sıcağı, İskender'i, beraberindeki muazzam kalabalıkla birlikte kuzeye, Zagros Dağları'nın serin havasına doğru sürüklüyordu. Hedefi, Pers krallarının Ekbatana'daki eski yazlık ikametgâhıydı. Satrap İskender'i, savurganlıkta eşi benzeri görülmemiş biçimde, abartılı ziyafetler ve eğlenceler eşliğinde karşıladı. İçki âlemlerinin bu seferki mağduru, seferlerin bütün güçlüklerine ve gerilimlerine rağmen, Yoldaşlar arasında İskender'in birkaç sırdaşından biri olarak kalan Hephaestion oldu. İskender perişan bir haldeydi. Hephaestion'un idam emrini verdi ve Akhilleus'un Patroklos'un ölümü karşısında duyduğu kederin çağdaş bir biçimi olarak, cesedin başında üç gün oruç tuttu. Ölen kahraman onuruna bir kült oluşturulacak ve Babil'de muazzam bir anıt inşa edilecekti. 323'ün ilk aylarında, yapılacak işleri planlamak için hükümdar ve maiyeti Babil'e doğru yola koyuldu.

İskender'in Hephaestion'a duyduğu üzüntüde tutarsızlıklar vardır ve hayatının son yıllarında giderek gerçeklikten uzaklaştığı görülür. Tanrı olduğuna inansa da inanmasa da, kendisini tanrısallık sembolleriyle donatmıştı. Babil'de basılan sikkelerde, elinde, Zeus'un simgesi olan yıldırımı tutarken resmedilir. Ziyafetlerde mor bir kaftan giyer ve Zeus-Amon'un koç boynuzlarını takardı ve bir kaynakta, önünde yanan tütsüler bulunduğundan söz edilir. Yunan kentlerine, kendisine ilahi bir statü atfetmelerini emrettiğine ilişkin kanıtlar bulunuyor (bu mevzu hakkında, Atina'da sonucu meçhul bir tartışma yaşanmıştır). Helenistik Çağın hükümdarlarının ve onları izleyen Roma imparatorlarının, daha önce Yunan dünyasında bilinmeyen bir tarzda yapılmış böyle bir tanrısallık iddiasının önemini İskender'den öğrendikleri kesindir.

İskender, Arabistan'ı istila planını hazırlamak için Babil'de kaldı. Arabistan yarımadasının zenginlikleri efsanelere konu olmuştu; ayrıca bölgenin keşfi, buraya yerleşmenin mümkün olduğunu düşündürüyordu. 323'ün ilk ayları boyunca, Fırat'ın ağzının temizlenmesiyle, 1.000 savaş gemisi alabilecek büyüklükte bir liman yapıldı ve imparatorluğun her yerinden asker toplandı. Bu arada, yarımadayı fethettikten sonra İskender'in batıya yöneleceği yolunda da rivayetler vardı ve Yunanistan, Etruria [bugün Toscana], Libya, Kartaca,

hatta ta İspanya'dan saygılarını sunmak üzere Babil'e elçilerin geldiği söyleniyordu.

Bu telaş birdenbire sona erdi. 323 yılının Mayıs ayında, İskender kumandanlarıyla birlikte bir gece geç vakitte içiyordu. Geçirdiği son nöbetten önce, altı litrelik bir kâse dolusu içki içtiği söylenir. Zehirlendiğini kanıtlamaya çalışan bir iddiaya göre, hemen oracığa yığılmış ve anında ölmüştür. Başka kaynaklarda ise günlerce ölüme direndiğini yazılıdır. Hastalığıyla ilgili gerçek ne olursa olsun, Haziran ayı geldiğinde İskender ölmüştü.

Yeni Greko-Makedon Dünya

İskender'in imparatorluğu bireysel bir fetihti. Hiçbir zaman, Makedonya, Mısır, Persis ve Hindistan gibi farklı unsurları uyumlu bir şekilde bir araya getirecek kurumsal bir yapı kazanmadı. Tahtın belirlenmiş bir varisi bile yoktu. Yasal varis İskender'in üvey kardeşi Arrhidaios idi, fakat o da geri zekâlıydı. Roksane hamile kalmıştı ve tam zamanında bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Kral ilan edilen Makedonyalı IV. İskender bir kukladan öteye geçememiştir. Kaçınılmaz sonuç, İskender'in generalleri arasında yirmi yıl sürecek olan bir iktidar mücadelesiydi. İlk olarak, süvari birliğinin kıdemli komutanı Perdikkas ve onun 320'deki ölümünün ardından, Phrygia Satraplığına atanan ve imparatorluğun kapsamlı bir denetim sağlaması için, 301'de yenilip öldürülene dek mücadele vermiş Makedonyalı bir soylu olan Tek Gözlü Antigonos, en önemli kişiliklerdi.

İskender'in imparatorluğu için en önemli rakiplerden biri, İskender'in ölümünden sonra Mısır'ın yöneticisi olarak atanan ve diğer generaller imparatorluğun geri kalanında savaşırlarken, bir yönetici olarak sadece kendi konumunu güçlendirmekle ilgilenen Ptolemaios'tu. Ayrıca, İskender'in en kutsal yadigârı olan mumyalanmış bedenini kapmayı başarmış ve Memphis'e götürmüştü. Ptolemaios hiçbir zaman yerinden edilemedi ve 305 civarında kendisini resmen kral ilan etti. Kurduğu sülale, son kraliçesi VII. Kleopatra'nın (Antonius'un Kleopatrası) ölümüyle İÖ 30'da sona erdi. Ardından kontrol, geleceğin Augustus'u fatih Octavianus'un tereddüt etmeyi bırakıp, İskender'in o sıralar İskenderiye'de bulunan cesedinden geriye kalanları İtalya'ya getirmesiyle Roma'nın eline geçti.

İskender'in elit kumandanlarından olan Selevkos, Asya'da fatih olarak ortaya çıktı. 305'te, Apollon'un oğlu sıfatıyla ve onun tanrısal mirasçısı olduğunu iddia ederek kendisini kral ilan etti. Yunanlı, Pers, Babilli ve egemenliği altında bulunan Asyalı farklı halklar ve kültürlerle birlikte, hantal ve idaresi zor bir krallıktı. Bozulmadan kalması olanaksızdı. Selevkos hanedanının so-

nuncu kralı, İÖ 64'te Roma'ya karşı daha fazla direnemeyip Kuzey Suriye'deki küçük bir alana hapsolana kadar hanedan sürekli toprak kaybetti.

İskender'in mirasçısı olarak kurulan üçüncü ve en prestijli krallık, kralların yalnızca kendi yerli halkına hükmettiği tek krallık olan Makedonya Krallığı'ydı. Ülke, İÖ 276'da Tek Gözlü Antigonos'un büyük torunu Antigonos Gonatas'ın kontrolü ele almasına kadar şiddetli çekişmelere sahne oldu. İÖ ikinci yüzyılda Romalıların Makedonya'yı işgal etmelerine dek Antigonoslar iktidarda kaldı. İskender'in savaşlarının ardından ülke bir daha toparlanamadı ve askerlerinin çoğu memleketlerine dönemedi. Ya öldüler, ya yerleştikleri yerlerde kaldılar ya da paralı asker oldular.

İskender'in miraslarından biri de, seferlerinin güzergâhları boyunca ardında bıraktığı kentlerdir. Yaşadığı sürede en azından yirmi beş kent kuruldu. Bunların içinde, 331'in baharında kendi adına ithafen kurulan Mısır'daki İskenderiye, hedeflediği gibi Akdeniz dünyasının en büyük kentlerinden biri olurken, diğerleri, fethettiği topraklardaki askeri garnizonlardan öteye gidemedi. Pek çoğu, Dicle Irmağı'nın doğusunda kalan ve üzerinde pek seyrek kent bulunan bölgelerdeydi. Örneğin, Hindukuş'taki Aleksandreia Pros Kaukaso, kimi gönüllü yerleşimcilerden, kimiyse ıskartaya ayrılan toplam 3.000 Greko-Makedon askerden ve onlara işçi olarak hizmet eden 7.000 yerliden oluşuyordu. Binlerce kilometre uzaktaki bu kentler, saldırgan bir nüfusa sahip olanlarının öncü bir yaşam tarzıyla ilişki kurmalarıyla yaşadıkları sıkıntılarla birlikte, Yunanistan'dan tecrit edilmişlerdi. Birçoğu tamamen yıkıldı, fakat bazıları sonraki kuşaklar için Yunan kültürünü devam ettiren yerleşme alanları olarak kaldı.

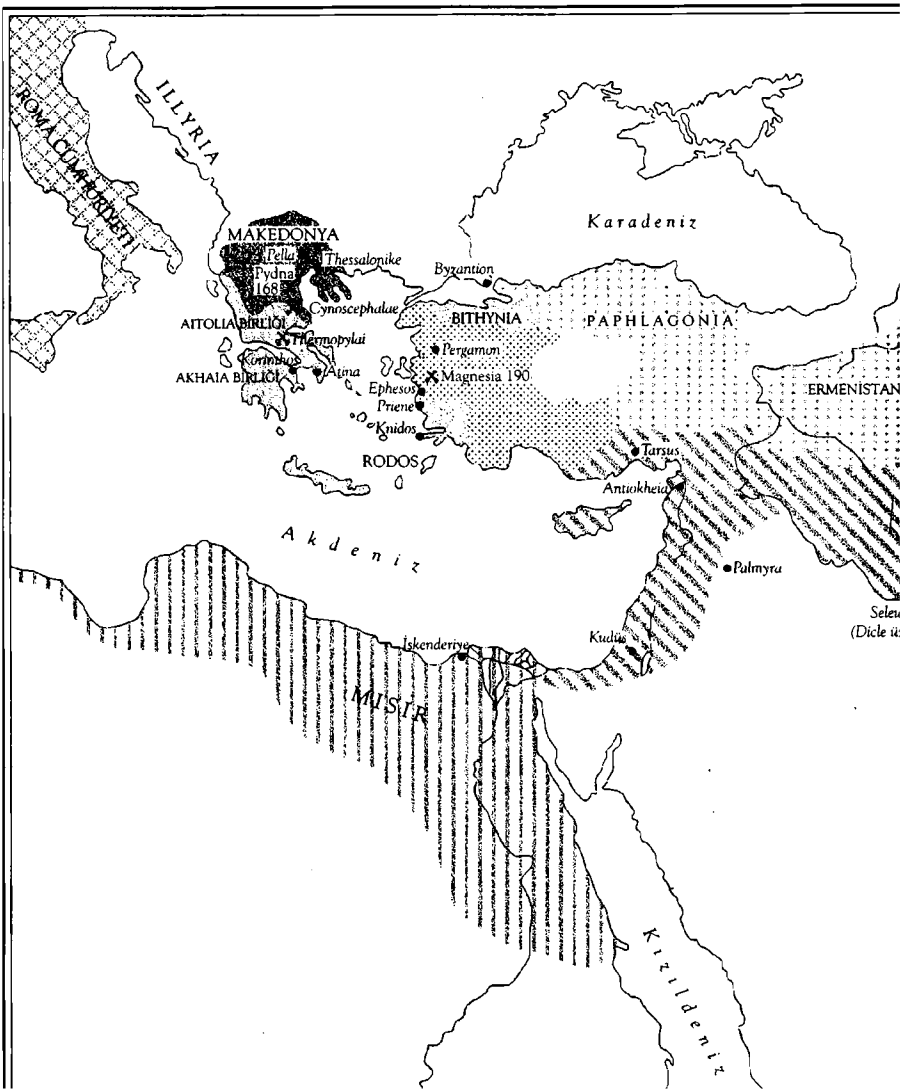
İskender'den geriye, demek ki hazır bir imparatorluk kalmadı. Bu daha çok, apaçık şekliyle tüketici nitelikte olan ve ilahi bir aurası bulunan mutlak güce dayalı bir tür monarşiydi. Bu, İskender'in kendisinden sonra gelecek Helenistik krallara miras olarak bırakacağı bir yönetim modeli olacaktı. Daha sonraki kuşaklar için o, dünya fatihi arketipi haline geldi. İÖ birinci yüzyılda, Romalı general Pompeius, İskender'le yarışırcasına isminin önüne Magnus, yani 'Büyük' lakabını ekledi, hatta onun hal ve davranışlarına öykündü. Traianus, Roma ordularını Fırat Nehri'nin ağzına götürerek daha ilerleyemeyecek ve onun kahramanlıklarıyla eşit düzeye gelemeyecek olması gerçeğine ağlayıp sızladı. Shakespeare'in *V. Henry*'sindeki en görgüsüz askerlerin bile bildiği bu efsaneler, dünya tarihinin bir parçası haline gelecekti.

17
Helenistik Dünya

Helenistik Dönem, İskender'in hükümdarlığından (İÖ 336-323) İÖ 30'da Mısır'ın Romalılarca fethine kadar geçen 300 yıllık süreye verilen isimdir. Bu dönem krallıklar çağıydı. Aslında başka türlü bir hükümet biçiminin de, genişlemiş bir Greko-Makedon dünyada yan yana yaşamak zorunda kalan farklı hizipleri, ırkları ve kültürleri bir arada tutması mümkün değildi. (Bu iki kültür arasındaki farklılıklar zamanla azalmış ve birörnek Yunan kültürü ortaya çıkmıştır.) Dönemin atmosferi de, kaçınılmaz olarak, kent devletleri çağındakinden epey farklıydı. Anakara Yunanistan'ın pek çok eski kenti, önemli, hatta etkili politik ve kültürel merkezler olarak yaşamayı sürdürdü, fakat artık siyasi güç, İskender'in fetihlerinden kendi krallıklarını inşa eden kudretli adamların elindeydi.

Helenistik Krallıklar

Tipik bir Helenistik hükümdar askeri bir önder olmak zorundaydı. Uzunca bir dönem krallıkların arasındaki sınırlar netleşmedi ve düşman krallar arasında sık sık çekişmeler yaşandı. Çoğunluğunu paralı askerlerin oluşturduğu ordular hayli büyüktü; asker sayısı (modern zamanlara dek en yüksek değer olarak kalan) 80.000'e ulaşıyordu. Ptolemaioslar ve Selevkoslar üçüncü yüzyılda,

ILLYRIA
ROMA CUMHURİYETİ
MAKEDONYA
Pella
Thessalonike
Pydna
168
Cynoscephalae
AITOLIA BİRLİĞİ
Thermopylai
Korinthos
Atina
AKHAIA BİRLİĞİ
Karadeniz
Byzantion
BITHYNIA
PAPHLAGONIA
Pergamon
Magnesia 190
Ephesos
Priene
Knidos
RODOS
ERMENİSTAN
Tarsus
Antiokheia
Akdeniz
Palmyra
İskenderiye
Kudüs
MISIR
Kızıldeniz

HELENİSTİK KRALLIKLAR
İÖ 190
Hazar Denizi
PARTHİA
GREKO-BAKTRİANE KRALLIĞI
SELEVKOS KRALLIĞI
GEDROSİA
Pers Körfezi
Bağımsız Yunan Kentleri
Antigonid Krallığı (Makedonya)
Selevkos Krallığı ve Vasal Devletleri
Ptolemaios Krallığı ve Bağımlılıkları
Greko-Baktriane Krallığı
Pergamon Krallığı
Helenleştirilmiş Yunan Olmayan Krallıklar
Yunan Olmayan Kentler

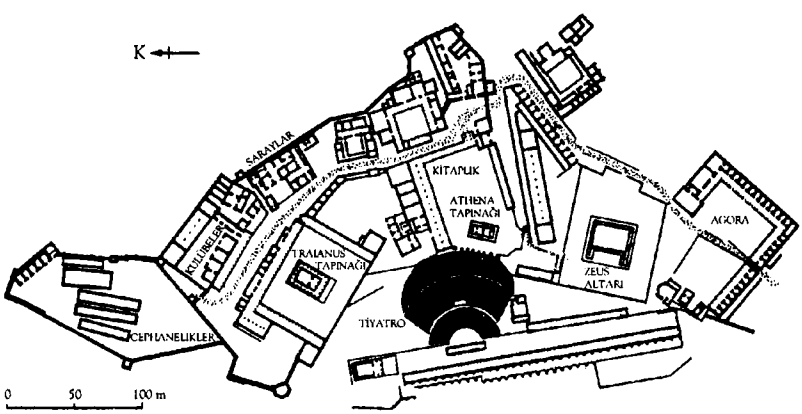
Suriye için en az beş kez savaştılar. Bu iç çatışmaların yanı sıra, yabancıların bitmek bilmez saldırıları da söz konusuydu. Makedonya, Orta Avrupalı kabilelere karşı kuzey sınırlarını güvenlik altına almak zorunda kalmıştı. Keltler, üçüncü yüzyılın başlarında Yunanistan'ın içlerine akınlar düzenlediler ve 279'da Delphoi yağmalandı. Antigonos Gonatas onları ancak 277'de durdurabildi ve Makedonya Krallığı'nı kendine bağladı. Bir diğer Kelt halkı olan Galatlar Orta Anadolu'ya yerleşmişti. Kral I. Attalos'un 238 yılında Galatları yenmesi itibarını artıracak ve Attalos kendisini Küçük Asya'nın kuzeybatısındaki Pergamon kentinin kralı ilan edecekti. Dönemin en muhteşem heykeli olan Pergamon'daki Zeus Sunağı onun başarılarını kutlar. 100 metre uzunluğundaki devasa frizinde tanrılar devlere karşı çarpışır. Hiç kuşku yok ki tanrılar Attalos hanedanlığının hükümdarları, devlerse Galatlardır. O dönemde Pergamon'da yapılan ünlü Ölen Galyalılar (Romalılar Keltleri Galyalılar olarak bilirdi) heykelinin aslı bronzdan yontulmuştur. (Günümüze kalan ve Roma'daki Capitolium Müzesi'nde bulunan örnek, mermerden bir Roma kopyasıdır.)

Aralıksız saldırılarla en fazla tacize uğrayan krallar Selevkoslardı. Selevkos Krallığı'nın tarihi, I. Selevkos tarafından alınan toprakların sürekli kaybedilmesinin tarihidir. Yalnızca iki Selevkos hükümdarı yataklarında ölecek kadar uzun yaşadı. Krallıklarının uzakdoğudaki denetimi, üçüncü yüzyıl ortalarında Baktriane'nin kopmasıyla yitirildi. Daha kuzeyde bir Part yöneticisi olan Arsakes de aynı dönemde etkin hale geldi. Arsakes'in atlıları hem süvari hem de okçu olarak savaşacak yetenekteydi ve çok geçmeden güneye başarılı akınlar düzenlemeye başladılar. III. Antiokhos'un (h. İÖ 223-187) doğudaki seferleri, Selevkoslara Asya'daki saygınlıklarını iade eder gibi olduysa da, Antiokhos'un Romalılar karşısında aldığı alçaltıcı yenilgiler sonunda Akdeniz sahilindeki kontrolü yitirdiler. İÖ ikinci yüzyıla gelindiğinde Partlar Fırat'a ulaşmışlardı ve yüzyılın sonu itibarıyla Selevkosların ellerinde, Romalıların yayılmacılık siyaseti ve başarılı Yahudi milliyetçiliği yüzünden, Suriye'deki küçük bir toprak parçası kalmıştı.

Helenistik krallar o denli farklı halklar üzerinde egemenlik kurdular ki, desteği seferber etmede etkin rol almaları gerekiyordu. Bunun bir yolu hamilikti. Krallar, Yunan dünyasının herhangi bir yerinden gelmesi olası 'Dostlara' daha yüksek düzeyde bir konukseverlik gösterirken, kitleler için 'ekmek ve meydan' sağlama geleneği de bu dönemde başladı. Genellikle bunlar filozof, şair, doktor ya da idareciler olarak birtakım yeteneklere sahiplerdi; bizatihi kralın saraydaki maiyeti bir gösteri merkezine dönüştükçe bu insanlar da asimile oldular. Mısır'daki Ptolemaioslar üretim fazlası kaynaklarını propaganda yapmak için kullanmada hayli başarılıydılar. 275'te II. Ptolemaios tarafından Dionysos onuruna İskenderiye'de düzenlenen bir festivalde, savurganlığın doruğuna ulaşıldı. Altının parıltısı her yerdeydi; 120 genç oğlanın

kurban kestiği kaplarda, büyük şarap karıştırma kâselerinde ve geçit töreninde taşınan yaldızlı heykellerde. Aralarında bir zürafanın, bir gergedanın ve fillerin bulunduğu egzotik hayvanlar, Dionysosçu çılgınlığın simgesi devasa bir fallus, altın kurdeleler ve fiyonklarla süslenmiş caddeler boyunca taşınırdı. Çok özel misafirler için tüm aksesuvarları, hatta sedirleri bile altından yapılmış çok geniş bir çadır hazırlanmıştı.

Kamusal alanlar da (üstelik sadece mimari açıdan değil) abartılı mekânlardı. Aşırılık ve anıtsallık vurgulanıyordu. Attaloslar Pergamon'da, yapıların ön cepheleri birbirine bakan ve hanedan için muhteşem bir arka plan oluşturan büyük bir kamu binaları kompleksi inşa ettiler. En görkemli başkent, sırtını Mısır'ın muazzam zenginliğine yaslayan İskenderiye'ydi. Kozmopolit yapısı, lüks düşkünü ve kültürel etkinlikler arasında mekik dokuyan insanlarıyla, kent, Helenistik dünyanın entelektüel başkenti konumundaydı. Ünlü kütüphanesinde hiç yoksa yarım milyon kitap vardı ve Klasik Yunan edebiyatının korunmasındaki payı diğer kurumlardan çok daha fazlaydı. Kütüphane, bilinen her metnin kopyalarını toplama tutkusuyla yola çıkmıştı. Kitap sergileri karış karış tarandı, İskenderiye rıhtımına yanaşan gemiler yağmalandı ve Atina'dan Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'in resmi kopyaları ödünç alındı, fakat bu kitaplar asla iade edilmedi. Kütüphaneden ayrı bir de Müze vardı (sözcük, güzel sanatların ve öğrenmenin geliştirildiği, Musalar'ın yeri anlamına gelir). Müze, Ptolemaiosların ilki Ptolemaios Soter [Yunanca'da "Kurtarıcı"] tarafından kuruldu ve Yunan dünyasının dört bir yanından bilginlerin uğrak

Pergamon'daki Akropolis. Tapınaklarına ilaveten, Akropolis Helenistik bir krallığın savunmaya (mühimmat depoları ve kışlalar) ve kültüre (bir kütüphane ve tiyatro) dönük tipik ilgilerini yansıtır. Eski Yunan akropolisinin tersine burası, bir krallık sarayını da içinde barındırır.

yeri haline geldi. Müzeye kabul edilmeyenler burayı, önemsiz araştırmalar ve alkolizm merkezi olarak yerdiler. Phleiuslu Timon, 'Mısır'ın birçok dili bünyesinde toplayan topraklarında pek çokları çayırları, bağışlanmış karalamalar, Musalar'ın kuş kafesindeki bitimsiz atışmalar olarak bulacaklardır,' dese de, Müze ve Kütüphane Yunan kültürünün canlı ve sağlam kalmasında esaslı bir rol oynadı.

Helenistik Dünyada Kentler

Kentlerin kurulması Helen yayılmacılığının doğasında vardı; bu gelenek, gerçekte, yenilgiye uğrattığı düşmanları yatıştırmak üzere Makedonya tarafından kullanılan bir strateji olarak ortaya çıkmıştı ve İskender kadar Philippos tarafından da benimsenip geliştirilmişti. Selevkoslar, eski Pers İmparatorluğunun her tarafında, Suriye ve Filistin'de, Mezopotamya düzlüklerinde, Basra Körfezi kıyılarında, günümüz Afganistan'ı kadar uzakdoğuda yeni yerleşmeler kurmuşlardı. Bazıları (örneğin Dicle Nehri üzerindeki Seleukeia) tamamen yeniydi. Ahalisinin Yunan ya da Makedon yönetimler altına girdiği Babil ve Susa gibi diğer kentler ise eski yerleşmelerdi. Bu şehirlerin çoğunun yerleşik hale gelmeleri zaman aldı, fakat üçüncü yüzyıla gelindiğinde, eski kentlerine duydukları bağlılıktan vazgeçen seyyahlar, tacirler ve siyasi mülteciler, bu yeni dünyanın vatandaşları olabilmek için doğuya doğru göç ediyorlardı. Başka yerlerde de yeni kentler vardı: Makedonya kıyısındaki Selanik 316'da kuruldu. (Bu şehir Yunanlıların bilinçlerinde yüzyıllar boyunca hep bir Yunan kenti olarak yaşadı. Öyle ki, Trakya'daki Osmanlı egemenliği 1912'de çöktüğünde telaş içindeki Yunan birlikleri, kent üzerinde hak talep eden Bulgarlardan önce davranmış ve Bulgarların şehre varmalarından bir gün önce apar topar kenti işgal etmişlerdi.) Kızıldeniz kıyılarında Yunan ticaret limanları kuruldu.

Bu kentler genellikle ızgara modelinde tasarlanmıştı. Bu yalnızca bir orantı meselesi değildi, bir alana dikdörtgen biçimli bina yerleştirmenin en pratik yolu da buydu (örneğin evler çoğunlukla dikdörtgen bir avlunun etrafına toplanmıştı); tekdüze bir etki de yaratmıyordu. Dördüncü yüzyılda yeniden iskân edilen Priene kenti bunun en güzel örneklerden biriydi. Akropolisin zirvesini süsleyen zarif tapınaklı kentin caddeleri, kamu binalarına yönelen bir yamacı tırmanırdı. Ne var ki, Yunanistan'ın uzağındaki bütün bu yapılar, Yunan kültüründen küçük bir evren oluşturuyordu. İskender'in askeri yerleşimlerinde bile *gymnasia* ve tiyatrolar vardı. Kolonileştirmenin daha çok rağbet gördüğü ikinci yüzyıla gelindiğinde, Afganistan'ın kuzey sınırındaki Ai Khanum'daki gibi bir kentin sadece büyük bir tiyatrosu ve *gymnasium*'u değil, aynı zamanda mozaikleri ve bir kütüphanesi de vardı. Delphoi kâhini-

nin ağzından etik özdeyişlerin yazılı olduğu bir taş sütun *gymnasium*'da bulunmuştur. Harabeler arasında da, üzerinde bir Yunan felsefe metninin yazılı olduğu papirüs kalıntılarına rastlandı.

Son kuşatma savaşının silahlarıyla donanmış bir krala etkin biçimde karşı koyabilecek tek bir kent bile yoktu. (İÖ 146'da Romalılarca yerle bir edilen Korinthos örneği, bir kentin kararlı yabancılar karşısında ne denli korunmasız olduğunu göstermiştir.) Ancak bir Helen hükümdarı da, Yunan kültürünün başlıca merkezlerini ortadan kaldıracak yeteneğe sahip değildi, dolayısıyla uygulamada, kralla kent arasında bir uzlaşı sağlanması gerekiyordu. Aklı başında krallar *polis*'in geleneklerine sahte bir bağlılık duyardı. (Bir kralın şehrin bağımsızlığını korumakla övünmesi, monarşiye dayalı yönetim ideolojisinin bir parçasıydı. Romalı Flaminius bu geleneği izlemişti.) Demokratik meclisler toplanmaya devam etti; kent kendi kanunlarını koruyabilecek, krallara ya da diğer kentlere elçiler yollayabilecek ve böylece bağımsızlık masalı sürdürülecekti. Şehirlerin bizatihi kendileri, krallara çekici gelen savaşların boşunalığının farkına varmıştı ve sorunların arabulucuların kararlarıyla halledilmesi yaygın hale geldi. Romalıların tecavüzünden önce üçüncü yüzyıl, Yunan dünyasının şimdiye kadar gördüğü en yerleşik dönem olmuştu.

Yunan anakarasının kentleri resmi olarak herhangi bir krallığın parçası değildi ve bazıları, ortak savunma gücü oluşturmak için bir araya gelmenin avantajlarını kavradı. Orta Yunanistan'daki Aitolia Birliği sahip olduğu uyumu, bölgenin Keltlere karşı başarıyla savunulmasıyla kazandı. 279'da Delphoi'yi kurtardıktan sonra, Amphiktion Konseyine bağlı çoğu şehri bünyesine kattı. Birlik gerçek bir federasyondu. Askerlik yaşına gelmiş erkekleri, bir magistrat şefin (uygulamada bir general) ve kentlerin temsilcilerinden oluşan bir konseyin de yer aldığı mecliste yılda iki kez toplanırdı. Birlik geç üçüncü yüzyılda, Romalılar tarafından Makedonyalı V. Philippos'a karşı kullanılacak denli güçlenmişti. Bir diğer birlik olan Akhaia Birliği, Kuzey Peloponnesos'un yüzyıllarca geriye uzanan işbirliği geleneğini kullandı. Aitolia Birliği gibi bu birliğin de başkan sıfatıyla bir generali, süvari komutanları ve ortak bir dış politika belirleyen meclisleri vardı. Bu politika inişli çıkışlıydı. Aslında Makedon karşıtı olarak doğmuş olan birlik, Sparta tarafından tehdit edildiğinde Makedonya'nın korunması için çabaladı, fakat sonradan, gerçek gücün kimde olduğunun farkına varınca, 200'de Roma'nın yanında yer aldı. Bu taraf değişikliği pek işe yaramadı. Birlik, İÖ 146'da Roma tarafından yıkıldı.

Atina dönemin büyük bölümünde bağımsızlığını korudu, fakat üçüncü yüzyılda ekonomik krizle boğuştu. Ayrıntıları belirlemek güç olsa da, tahıl fiyatlarının artması ve (yeni üretim alanlarına bağlı olarak) zeytinyağı fiyatlarının düşmesi, (son zamanlarda, zeytin üretimindeki değişikliğe dair kanıt saptamanın zor olduğu vurgulanmış olmakla beraber) bir bütçe açığı yaratmış olabi-

lir. Dahası, kentin ünlü çömlekçiliği artık daha revaçta olan gümüş eşyalarla yer değiştiriyordu. İskender'in seferleriyle değerli metallerin piyasada büyük miktarlarda serbest dolaşımı, gümüşün fiyatını aşağıya çekti, hatta üçüncü yüzyılda Atina'nın gümüş madenleri geçici olarak kapatıldı. Bununla birlikte, kentin ünü (matematikçiler ve bilim adamları için odak haline gelen İskenderiye'nin tersine), ahlaki felsefenin geleneksel merkezi olarak aynen kaldı. Aristoteles'in takipçilerinden biri olan Theophrastos, derslerine 2.000 öğrenciyi çekmiştir. Her ne kadar, üçüncü yüzyıldaki ziyaretçilerden biri kentin caddelerinin kötü durumundan yakınsa da, Atina, çevresindeki monarşilerin cömertliklerinden fayda sağlamıştır. Eskiden kentte öğrenci olan Pergamonlu II. Attalos, Agora'nın doğusu boyunca 100 metreden fazla uzanan zarif bir stoa inşa ederken (stoa yeniden inşa edilmiştir ve günümüzde Agora kazıları müzesine ev sahipliği yapmaktadır), Ptolemaioslar da ilk kez olarak kente, Mısırlı tanrılar İsis ve Serapis'in bir tapınağını getirmişlerdir.

Kral ve kent arasındaki karşılıklı en ilginç uzlaşı konusundan biri de kült tapımıydı. İskenderin yerleştirdiği geleneğin izlenmesiyle, çok geçmeden, bir hükümdarın tanrıların gözdesi olarak yüksek bir statü elde etmesi kabul görmeye başladı. Hükümdarların öncelikle tanrısal bağlarına önem vermeleri ve kendilerini belirli bir tanrıyla özdeşleştirmeleri şaşırtıcı değildir. Ptolemaios Dionysos'u, Bergamalı Attaloslar Athena'yı, Makedon krallan da, İskender'in atası kabul edilen Herakles'i seçmişti. Ölü krallar çok karmaşık hanedan kültlerinin odağı haline geldiler.

Kentler bu duruma kendi kültlerini yaratarak tepki verecekti. Bu kültlerin ardındaki harekete geçirici unsurları keşfetmek kolay değildir. Bunlar muhtemelen kasıtlı bir yağcılığın, kralın hoşnutsuzluğuna karşı geliştirilen garanti politikasının unsurlarıydı, fakat hepsinden önemlisi, şeyleri olduran kişi olarak kral gerçek bir hedef durumuna gelmiş de olabilir. Bu kesinlikle, dördüncü yüzyılın sonlarında Atina üzerinde geçici bir iktidar kuran Tek Gözlü Antigonos'un oğlu Demetrios Poliorketes'e, [kuşatıcı] Atina'dan edilen duaların imalarıydı. 'Ah, en güçlü tanrı Poseidon'la Aphrodite'nin oğlu, ses ver! Diğer tanrılar ya çok uzaktalar ya kulakları yok, ya hiç var olmadılar ya bizleri önemsemiyorlar; ama sen, senin varlığını görüyoruz, sözcüklerde ya da taş değil, hakikatte, ve bu nedenle sana dua ediyoruz.' Kral kültlerine tapınma, çoğunlukla tanrılar onuruna kurbanlar kesilen ve içkiler içilen bir tapınakta ve geleneksel dinin çatısı altında uygulandı. Mısır'da, Ptolemaioslar ilahi hükümranlığın geleneksel yapısıyla bütünleşmişti. Üzerinde bulunan metnin hiyeroglif, demotik[1] ve Yu-

1) İÖ 7. yüzyıl başlarından İS 5. yüzyıla değin elyazması metinlerde kullanılan ve daha önceki resim yazısı (piktograf) biçimindeki hiyeroglifle yazılmış yazıtlardan ve hiyeratik yazıdan türetilmiş, el yazısı biçimindeki Mısır hiyeroglifi. (ç.n.)

nan harfleriyle üç ayrı yazı sistemiyle yazılmış olmasıyla ünlenen ve nihayet 1820'de Fransız Jean-François Champollion tarafından hiyeroglif yazının çözülmesine olanak sağlayacak olan Rosetta Taşı, İÖ 196'da Memphis rahiplerinin V. Ptolemaios'a şükranlarının bir ifadesidir. Metinde Ptolemaios'a bir tanrı olarak hitap edilir; o, aynı zamanda tanrıların oğludur.

Yunanlılar ve Diğerleri

Yunan kentleri, Yunanistan anakarası ve Makedonya dışında, Perslerden, Hintlilerden, Mısırlılardan, Yahudilerden ve Keltlerden oluşan bir yerli halk denizi üzerinde kurulmuştur. Bunun sonucunda yavaş yavaş gelişen karmaşık ilişkileri ayırt etmek hayli güçtür, fakat birçok durumda Yunanlılar ve yerliler arasındaki sosyal ayrımcılık gücünü korumuştur. Eulaeua (Perslerin eski başkenti Susa) üzerindeki Seleukeia şehrinde, (kelimenin hukuki anlamıyla) doğuştan Yunan olmayan hiçbir yurttaşın kaydına rastlanmamıştır. Mısır'ın Ptolemaios hanedanından gelen son hükümdarı VII. Kleopatra'nın yerel dili öğrenen ilk hükümdar olduğu söylenirken, Selevkos krallarının, yönetimlerinde Yunan olmayanları istihdam etmeleri için üç kuşak geçmesi gerekecektir. Başkenti İskenderiye'nin Mısır *tarafından* kullanılan resmi unvanının da İskenderiye olması, ülkenin yerel kültürden yalıtılmışlığını anlatan çarpıcı bir örnektir.

Mısır, yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkinin en iyi dokümanter örneklerini sağlar. (Bunun nedeni, bir kez daha söylemek gerekirse, kuru iklimdeki papirüslerin günümüze kadar kalabilmiş olmasıdır.) Ptolemaioslar başkentlerini koruyabilmek, krallıklarını Selevkos ve diğer düşmanlarına karşı savunabilmek için gelire ihtiyaç duydular. Greko-Makedon yönetici sınıf idarenin firavuncu yapısını, üretim fazlasını yukarıya doğru akıtmak için istismar etti. Sonuç, yerel halk arasında derin dargınlıklara yol açan önemsiz, fakat mütecaviz bir bürokrasiydi. Üçüncü yüzyılın başlarında Yukarı Mısır kopmuş ve Ptolemaiosların yerine Nübye'den 'firavunları' kabul etmişti. Ptolemaioslar, kontrolü sağlamak için son bir çabayla Mısırlıları yönetime getirmeye (genellikle ve sadece bir Yunan eğitimi aldıktan sonra) ve Mısır'ın daima en bağımsız kurumları olan tapınaklara ödün vermeye zorlandılar. VII. Kleopatra zamanında krallık çoktan parçalanmaya başlamıştı ve entrikacı kraliçenin iktidarını desteklemek için Caesar ve Antonius gibi kudretli Romalı kumandanları düşünmek zorunda kalması hiç de şaşırtıcı değildi (bkz. 21. Bölüm).

Helenizm işte böyle bir emperyalist kültürdü. Bir Mısır papirüsünde, deve sürücüsü, 'Ben bir barbarım, Yunanlı gibi davranmayı bilmiyorum,' diye yakınır. Helen emperyalizmi belki de, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki Fransız emperyalizmiyle karşılaştırılabilir; Fransızlar gibi Yunanlılar da kültür-

lerinin, sulandırılmaması gereken bir üstünlüğü olduğuna inanmışlardır. Fransız vatandaşı olabilmek için kendi yerli dinini ve kültürünü terk eden Fransız İmparatorluğu'nun tebaası *evolué*'ler[2] gibi, asimile olmak isteyen halklar da bu şekilde davranmak zorundaydı. Yunanca konuşmak, tiyatroya gitmek ve Yunan kültlerine bağlılık göstermek esastı. Asimilasyonun en açık biçimi, *gymnasium*'da idman yaparken soyunmaktı. Sünnetli oldukları hemen fark edilen Helen Yahudileri bunu özellikle yıldırıcı buluyorlardı. Pratikte, böylesi katı bir yaklaşım uzun süre devam ettirilemez gibi görünse de, düşünüldüğünden çok daha kapsamlı bir kültürel alışveriş vardı.

Kaçınılmaz olarak pek çoğu, Yunan kültürünün cilasını tamamen asimile olmadan öğrenemeyecekti. Yunanca, hayli devingen bir dünyanın lingua franca'sı haline geldi. Yunan değerleri ve görenekleri, Akdeniz'i ve doğuyu boydan boya kat eden kişiler, gruplar, tüccarlar, paralı askerler, kâhinleri ve tapınakları ziyaret eden hacılar, bir kent devletinden diğerine giden elçiler kalabalığı sayesinde yayıldı. Yerli paralı askerlerin, Helen ordularına hizmet edeceklerse, emekliye ayrıldıkları vakit mezarlarında Yunan tarzını benimsemeleri, bu mezarların üzerine Yunanca ithaflar yazabilmek için az da olsa Yunanca bilmeleri gerekiyordu. Bütün bu karışımlar nihayet Yunan kültürünü daha homojen bir kültür haline getirecekti. Klasik dönem boyunca yaşamış olan Yunanca'nın farklı lehçeleri, bundan böyle ortak bir dilin, *koine*'nin[3] içinde eridi gitti.

Yunan dünyasının türdeşliği festivalleri ve oyunları aracılığıyla pekiştirildi. Olympia, Isthmos ve Delphoi'dekiler gibi geleneksel olanlar korundu, bunların yanı sıra krallar tarafından birçok yeni oyun ve şenlik düzenlenir oldu; kentler saygınlıklarını artırmak ve bu oyunlarla festivallerin getirdiği ticaretten kazanç sağlamaya çok hevesliydi (günümüzde, Olimpiyat Oyunları'na ev sahipliği yapabilmek için şehirler arasındaki çılgın rekabette süregiden bir gelenek). Şiddetle arzu ettikleri, prestij açısından Olimpiyat Oyunları'na denk olan kendi oyunları *isolympios*'u düzenleyebilmekti. Bazı oyunlar ölmüş bir kralın onuruna yapılırdı (örneğin İskenderiye'deki Ptolemeia, I. Ptolemaios'un hatırasını yaşatmak içindi), Aitolia tarafından Delphoi'de düzenlenen ve kentin İÖ 279'da Kelt istilacıları püskürtmesini kutlayan başka yeni oyunlarda ise, eski zaferler kutlanırdı. Bu oyunlarla ilgili olarak, Yunan olmayanların savaş

2) Eskiden Belçika ya da Fransız sömürgesi olan Afrika topraklarından gelen ve bir Avrupalı gibi eğitilmiş Afrikalı; Avrupalı düşünce tarzını benimsemiş Afrikalı; Avrupalılaştırılmış kimse. (ç.n.)

3) İÖ 4. yüzyıldan İS 6. yüzyıl ortalarındaki İustinianos dönemine değin, Yunanistan ve Makedonya'nın yanı sıra, Yakın Doğu ve Afrika'da, Yunan kültürünün yayıldığı bölgelerde konuşulan ve yazılan Helenistik Dönem Yunancası. Attika lehçesine dayanan Koino, Eski Ahit ve Yeni Ahit'in Yunanca çevirileriyle tarihçi Polybios ve filozof Epiktetos'un yapıtlarının da diliydi ve Çağdaş Yunanca'nın temelini oluşturdu. (ç.n.)

arabalarında ya da sportif müsabakalarda taçları taşıdıkları birkaç örnek olay kayıtlarda yer almaktadır. Isthmos Oyunları'nda Romalıların da yarıştığı ve İÖ 189'dan sonra Roma etkisi Yunanistan'da başat hale geldiğinde, Roma'nın onuruna yeni bazı festivallerin başlatıldığı bilinmektedir.

Dönemin en önemli sosyal gelişmelerinden biri 'yeni zengin'in doğmasıydı. Akdeniz'in daha önce olmadığı kadar zenginleştiği konusunda herhangi bir kanıt bulunmasa da (gerçekte birçok alanda devam eden savaşların Akdeniz'i daha da yoksullaştırdığı görülür), toprak sahiplerinden, ticaretten ve İskender'in doğuyu fethiyle birlikte serbest kalan değerli metallerin içeriye akmasıyla sağlanan servetin birkaç elde toplandığı görülür. Böylesi güç sembolü bir servetin kamuya sunumundaki yasaklar sözde demokratik Atina'yı rahatlattı ve kültürlü bir ailenin tipik evi artık duvar boyamalarıyla (kır manzaraları çok gözdeydi), kabul odasındaki mozaikleriyle, bronz ya da gümüşten küçük *object d'art* kalabalığıyla övünebilirdi. Zenginler aynı zamanda, belki de Yunan kültürünün en tipik sembolü olan *gymnasium*'un desteklenmesinden de sorumluydu. *Gymnasium* yalnızca idman yeri değildi. Genellikle kütüphaneleri ve retorik ya da felsefe anlatılan ders salonları vardı. En çok rağbet gören *gymnasium*'lar, özellikle Atina gibi eski bir kentte bulunanlar, çok özel kişiler içindi. Uzun bekleme listeleri vardı ve girmek için sıra bekleyenlerin uygunluğu dikkatle incelenirdi. Topraktan para kazanan doğuştan özgür vatandaşlar öncelikle tercih edilirlerdi, ticarete karşı belli bir önyargı vardı.

Daha konforlu evlerin ortaya çıkışı aile merkezli bir yaşama eğilimini yansıtır. Kalan ziynet eşyalarından, başlıklardan, taçlardan, küpelerden ve kolyelerden de anlaşılacağı gibi, kadınlara daha yüksek bir karakter portresi belirlenmişti. Bulunan birkaç evlilik anlaşması, kocaları eve başka bir kadın getirdiğinde ya da onlardan çocuk yaptığında, kadınların kocalarını boşama hakkına sahip olduklarını göstermektedir. Mezar anıtlarındaki epigraflar, kadının kaybını özgürce dillendiriyor, karşılıklı ya da hiç değilse bir eşin sevgisi konusunda fikir veriyordu. Bu, beşinci yüzyıl Atina'sı için duyulmamış bir durumdur. Vazo benzemeleri sevişmenin (çoğu Klasik seks görüntülerinin aleni doğasının tersine) mahrem kılındığını ve konforlu bir yatakta yapıldığını göstermektedir. Sarah Pomeroy'un *Goddesses, Whores, Wives and Slaves* (Tanrıçalar, Fahişeler, Eşler ve Köleler) adlı eserinde 'romansın incelikli bir etiketi' olarak betimlediği durum gelişiyordu. Aynı zamanda üst sınıflara mensup kadınlar kamu hayatında da yüksek bir statüye sahipti. Kamu görevi yapan kadın örnekleri vardı ve Prieneli bir kadın yurttaş kente bir su deposu ve sukemeri hibe etmişti. Bundan böyle kadınların toprakla, kölelerle, ödünç para almakla uğraşabildikleri, hatta Olimpiyat Oyunları'na atlarla katılabildikleri görünmektedir. Tek bir örnek olsa da, erken dördüncü yüzyılda Spartalı kadınlardan oluşan bir takımın, Olympia'da bir araba yarışını kazandığı kaydedilmiştir.

Kentlerde yaşayan zengin yurttaşlar, asker ve devlet adamı olarak geleneksel rollerinin çoğunu yitirmişlerdi. Bunun karşılığında pek çoğu, oyunlar düzenleyerek ya da kamu binaları ve heykeller hibe ederek kentleri için hayır işleri yapan önemli kişilere dönüşürken, birkaç yüzyıl sürecek bir gelenek başladı. Rodos'ta asırlardır süregelen bir gelenek vardı; kıtlık zamanlarında zenginler yoksullara yardım ederdi. Hayır işi yapan bu insanları harekete geçiren unsurlar çok çeşitliydi ve bir değerlendirme yapmak zordur. Zenginliğin kamuya sunumunun bir sosyal yükselme unsuru içerdiği kuşkusuz, fakat aynı zamanda ve böylece, bu yeni zenginler kendi konumlarını ('ekmek ve meydan' hamiliği aracılığıyla) sosyal kargaşalara karşı korumuş da olurlardı; hatta tahılın depolanmasından ve kıtlık zamanlarında dağıtılmasından fayda sağlıyorlardı. Yoksulların seferber edilmeleri nadiren görülürdü. Peloponnesos'ta genişlemek isteyen, fakat elinde sayıları gittikçe azalan bir vatandaş topluluğu olan Sparta Kralı III. Kleomenes (h. İÖ 235-219), çok sayıdaki heilot'u azat etmiş ve onları bir yurttaş ordusunda toplamıştır.

Helenistik Dönemde Sanat

Bu karmaşık çağın ruhu bir ölçüde heykeltıraşlıkta yakalanabilir. Bu dönem heykellerinin çoğu bronzdan yapılmıştı ve günümüze sadece daha sonraki Roma kopyaları kaldı. Beşinci yüzyıl dingin bir idealizm ve orantı çağıysa, giderek gülünçlük sınırına varan şatafatlı ve çok süslü bir tarza dönüştü. Mimaride bu dönem, yaprak ve bitkilerle zengin bir şekilde süslenmiş Korinthos sütunu çağıydı (aslında en eski örneğe, beşinci yüzyılın sonlarında inşa edilen Bassai'deki Apollon Tapınağı'nda rastlanır), fakat sanat hamileri, klasik üslupları kendi zevklerine göre karıştırma özgürlüğüne de sahiplerdi. Kişiselliğe tekrar ilgi duyulmaya başlanmıştı. Figürlerde gündelik işler anlatılıyor, sıradan durumlar betimleniyordu – bir oğlan ayağına batmış bir dikeni çıkarıyor, tabureye oturan, *khiton*[4] ve manto giymiş bir kız, başı önünde yere bakıyor. Verilen pozlar daha fazla serbestlik içeriyor, genellikle hareketle birlikte bir tür dalgınlık göze çarpıyordu. Hareketli figürün mükemmel bir örneği, Artemision Burnu açıklarında bulunan ve günümüzde Atina Ulusal Müzesi'nde korunan bronzdan bir çocuk cokey heykelidir. Figürler kusursuz bir dengeyle ayakta durmak yerine, sere serpe uzanmış bir halde olabiliyordu. Çok tutulan bir figür de, kadın bedeninde erkek cinsel organları taşıyan, değişken hislere sahip ve Hermes'le Aphrodite'nin oğlu olan Hermaphroditos'tu ki, kendisine âşık olan ve tanrılardan onun bedenine katılmayı isteyen bir nympha tarafın-

4) Antik Yunanda giyilen bir tür kadın giysisi, entari. (ç.n.)

dan yaratılmıştı.[5] Hermaphroditos'la birlikte heykele çıplak kadın görüntüsü de girmiştir. (Çıplak kadınlara vazolarda rastlanıyordu ve dördüncü yüzyılın başından itibaren yapılan resimlerde yer almışlardır.) Bilinen ilk çıplak heykel, Knidos kentine götürülene dek Yunanistan'ın daha tutucu kentlerinde dolaştırılan ünlü Praksiteles Aphrodite'sidir. Bu tür heykellerde (ya da en azından daha sonraki nesillerin görecekleri heykellerde) erotik unsurlar bilerek öne çıkarılmış olabilir. Knidos Aphrodite'sinin yoğun tutkular uyandırdığına ve bir seyirci tarafından saldırıya uğradığına dair bir öykü vardır.

Bireyde ortaya çıkan ve muhtemelen daha zengin bir yaşam tarzıyla ilişki kurulabilecek yeni bir ilgi, portrenin doğuşunda yansıtılır. İlk örnekleri dönemin sikkelerinde görülür, fakat hemen sonra bronz ve mermere yayılır. Kralların, filozofların, oyun yazarlarının ve atletlerin de dahil olduğu binlerce ünlü sima ve yerel hamiler, büyük kentlerin pazar yerlerindeki heykeller aracılığıyla yaşatılır. Yüzyıllar boyunca, geleneksel olarak kentlere ulaşan yolların kenarına sıralanmış olan anıtlar, artık daha özenli ve yaygın olarak yapılmaktadır.

Pek çoğu kaybolmuş olsa da, Helenistik Dönem edebiyat açısından fevkalade verimli ve etkiliydi. Yazıldığına inanılan muazzam sayıdaki tarihler arasında, günümüze bir tek Polybios'unki kalmıştır, fakat o da parçalar halindedir. (19. Bölümde anlatılmıştır.) Kalanlar çoğunukla şiirdir ve bunların bile büyük bir bölümü –örneğin tragedyalar– kayıptır. Romalı şairler Helen şairlerden ne kadar çok şey öğrenirlerse, kayıp da o oranda artıyordu. Romalı oyun yazarları Plautus ve Terentius, piyeslerini özgürce uyarladıkları komedya yazarı Menandros'a (İÖ 342-y. 292) büyük oranda bağımlıydılar. Hiç değilse Menandros'un, Mısır'daki gizli bir papirüs deposunda bulunan bir oyunun tam metnini de içeren kimi çalışmaları günümüze ulaşabilmiştir. Menandros, dördüncü yüzyılın sonlarında Atina'da ortaya çıkan, oradan Greko-Roman dünyaya yayılan ve adına Yeni Komedya denen türün ustası olarak görülüyordu. Bu tür, kendilerini karmaşık entrikaların ve rastlantıların ortasında bulan hali vakti yerinde kimselerin ilişkilerine odaklanmış, bir orta sınıf komedyasıydı Bu oyunlar, festivallerin gece karanlığında tecavüze uğrayıp hamile kalan, daha sonra da çocuklarının babası olduğunu bildikleri adamla evlenmek için ortaya çıkan iyi aile kızlarını, uzun zaman sonra kendilerini kayıp mirasçılar olarak bulan kaçırılmış çocukları konu alıyordu. Siyaset hemen hemen hiç işlenmezken, evlilik ve para en çok kullanılan temalardı. En çözümsüz görülen sorunların bile mutlu sonla çözümlendiği görülürdü. Molière, Sheridan,

5) İki cins arasındaki tutkunun ve birleşme arzusunun simgesi olan Hermaphroditos figüründen, insanların atası olarak Platon da söz eder. "Şölen" diyaloğunda söz alan komedya şairi Aristophanes, insanların ilkel çağlarda hem erkek hem de dişi olduklarını, fakat fazla güç kazandıkları için daha sonra tanrılar tarafından ikiye bölündüklerini anlatır. (ç.n.)

İtalyan Carlo Goldoni, Oscar Wilde ve George Bernard Shaw, Menandros'a en çok borçlu olan yazarlar olarak ortaya çıkarlar.

Dönemin şairlerinin, arkadaşlığa, nostaljiye ve bilime dayalı samimi ve çok özel bir dünyalarının olduğu söylenebilir. Şiirlerinde bilinçli olarak yazınsal bir dil kullandıkları görülür. Bu şairlerle, yirminci yüzyıl şairlerinden T. S. Eliot ve Ezra Pound arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu ruh hali, Kallimakhos'un ölen arkadaşı Herakleitos'un ardından yaktığı ağıtın, tümüyle doğru olmasa da, William Cory tarafından yapılan ünlü çevirisinde yakalanabilir:

> Dediler ki bana, Herakleitos, dediler ki bana, öldün sen,
> Duymak için bana acı haberler, dökmek için kanlı gözyaşı getirdiler.
> Ağladım hatırladıkça sık sık seni ve beni
> Konuşarak güneşi yorgun düşüren
> Gökyüzünden aşağı salan halimize.
>
> Ve şimdi senin yatıyor olman, benim sevgili yaşlı Karialı konuğum,
> Bir avuç dolusu gri kül, uzun, çok uzun zamandır hiç dinlenmeyen,
> Hâlâ hoş mudur sesin, uyanık mıdır bülbüllerin,
> Ölüme karşı, ki seni çekip alan, fakat başaramayan almayı onları.

Kallimakhos (İÖ y. 310-y. 240), Romalıların Catullus ve Ovidius'la birlikte en beğendikleri, dönemin en etkileyici şairlerinden biriydi. Kendisini öğrenmeye adamıştı; İskenderiye kütüphanesinin 120 ciltlik muazzam katoloğundan ve sayısı tahminen 800 olan diğer eserlerden sorumluydu. Utanç duyulmayan seçkin bir yolla, rafine bilginin ve yüksek bir beğeninin peşinde, çağa damgasını vuran bir çabaydı onunkisi. En ünlüsü yukarıda alıntılanan ve Herakleitos'a adanan epigramları, oğlanlara duyduğu sevgi de dahil daha çok kişisel duygulara değinirken, altısı günümüze ulaşan İlahileri, kavrayışlı dostları arasında okunmak üzere incelikle tasarlanmış kompozisyonlardı. Kallimakhos'u, Homeros hariç dönemin en fazla alıntı yapılan şairi kılan ve çağın şairleri içinde bir arketip yapan, geniş ilgi alanı, çok yönlülüğü ve kıvrak zekâsıydı.

Bu şairlerin arasında her zaman sorunsuz bir ilişki yoktu. Kallimakhos ile İskenderiye'deki kütüphanenin bir diğer *habitué*'si [müdavimi] Rodoslu Apollonios Rhodios (İÖ y. 295-y. 215) arasında bir tartışma yaşandığı tahmin edilmektedir. Kallimakhos kısa ve süslü epigramların ustasıyken, Apollonios, uzun açıklamalarla yazdığı Argonotların serüvenlerinde epik şiiri yeniden canlandırmıştı. Şiir anlayışlarındaki bu farklılık muhtemelen aralarındaki kavgayı körükledi. Apollonios'un *Argonautika*'sı, Robin Lane Fox'un sözleriyle, 'tutkulu bir aşka kapılan kızın, Yunanlılar tarafından yazılmış en güzel betimlemesi' olarak, Medeia'nın İason'a duyduğu aşkı anlatan başlıca eser olarak anımsanır. Bu

yapıt, Vergilius'a *Aeneis*'inde konu edindiği Dido ve Aineias arasındaki skandalı esinlemiş olabilir ve ortaçağda da esinleyici gücünü sürdürmüştür.

Pastoral şiirin doğuşu, Avrupa edebiyatı açısından da önemlidir. Çoğunlukla babasının Theokritos (üçüncü yüzyılın ilk yarısı) olduğu kabul edilir. Theokritos bir Syrakusai yerlisiydi ve muhtemelen, İskenderiye Ptolemaios hanedanının himayesi altında bir çekim merkezi olmadan önce, Güney İtalya'da yaşamıştı. Güney İtalya'daki çobanların söylediği geleneksel şarkıları, içinde çobanların birbiriyle şakalaştığı, işveli kızlara kur yaptıkları, ya da mevsim dönümlerine, bereketli kırlara arka plan oluşturmak üzere, ölen bir arkadaşın ardından yakılan ağıtların olduğu bir dünya yaratmak için kullandı. Çayırların üzerinde ve servilerin arasında özgürce tadı çıkarılan, ilk başta coşku dolu olan sevişmeleri, hep bir hayal kırıklığı izler. Çağlar boyunca pastoral şiirde tekrar tekrar ortaya çıkan ve Sicilyalı efsanevi çoban Daphnis'in bir genç kızın gönlünü çelişinin öyküsü, Theokritos tarafından da betimlenir:

Böylece bu mutlu çift, karşılıklı sevinçten
Vazgeçmiş aşkları ve doyurulmuş arzuları
Aşkın Tanrısı orada, gizemli şenliğinin huzurunda
Davetli bir konuk.
Altına yayılmış gök mavisi mantosu
Ve gerdek yatağında saçılmış güller
Birbirlerinin kollarında sarmaş dolaş yatarken
Üfledi aşk ateşini, tamamladı oyunun süslerini
Ve süpürdü alınlarından ılık ve kokulu teri.
Önce kız doğruldu alev alev bir yüzle
Ve baktı çayırdaki lekeye keder dolu gözlerle
Sonra aceleyle uzaklaştı çobanından
Nihayet sıyrıldı çoban dalgınlığından
Ve kaval çalarak, neşe içinde yürüdü gitti evine.
(İngiliz şair John Dryden (1685) tarafından çevrilmiştir.)

Bu mutluluk uzun sürmeyecekti ve Daphnis'in aşk acısından ölümü, ki Theokritos'a bir ağıt yazdıracak ve yıllarca yankılanacaktı, Milton'un *Lycidas*'ı gibi pastoral ağıtlara da model olmuştur:

Ah ağır değişim, gittin artık sen,
Gittin artık ve asla geri dönme!
Sen çoban, ey ağaçlar ve yabani kekikler,
Başıboş azman asmalarıyla ıssız mağaralar,
Ve hepsinin yas tutan yankıları.

Bir sığınak olarak kırın çekiciliği, Syrakusaili bir diğer şair Moskhos (İÖ y. 150) tarafından da keşfedilir. Aşağıdaki Shelley'in çevirisidir:

> Rüzgârlar sakin yüzeyini süpürüp kımıldatmadığında
> Gök mavisi deniz, artık sevmiyorum o yeri;
> Sükûnetin ve huzurlu enginliğin tebessümleri
> Ayartın vahşi aklımı. Ama okyanusun dipsiz uçurumu
> yankıladığında gümbürtüyü, denizin üstünde
> köpükler toplandığında ve dev dalgalar yarıldığında,
> Vazgeçerim kasvetli görüntüsüne yönelmekten
> Dünyadaki evin ve arasına serpilmiş sık ormanlarının,
> Rüzgârlar uğultuyla estiğinde, çamlar hoş bir şarkıya başlar.
> Kimin evi tek bir kabuktur, kiminki güç bela denize varır,
> Kimin avı başıboş gezinen balıktır, şansına bir kötülük
> Düşmüştür. Fakat ben cansız kollarımı savurup atacağım
> Dingin ruhları kımıldatan ama huzurunu kaçırmayan ırmağın
> Mırıldandığı çınarın altında.

Bilim ve Matematik

Matematik ve bilimdeki etkinlik merkezi, fazlasıyla kentsel ve kozmopolit ortamına karşın İskenderiye'ydi. Ptolemaioslar bilimsel araştırmaları öyle özendirmişlerdi ki, bilimin Helenistik Dönemde ulaştığı düzey on altıncı yüzyıla dek aşılamayacaktı. Buna rağmen, bu araştırmaların büyük bir kısmı kayboldu; Geoffrey Lloyd'un ileri sürdüğü gibi, günümüze ulaşan eserlerin gerçekten en önemli çalışmalar olup olmadığından emin olmak mümkün değil. Anlaşılması için yoğun bilgi birikimi gerektiren metinler atlanırken, çoğunlukla daha kolay okunabilir olanlar kopyalandı. Sonraki çağın tıpta Galenos ve astronomide Ptolemaios gibi seçkin simaları yaşadıkları dönemi öylesine etkilediler ki, daha önceki Helenistik çalışmalar önemsenmez oldu. Günümüze ulaşanlar, tıpkı edebiyatta olduğu gibi fragmanlar halindedir ve muhtemelen gerçekten elde edilen başarıları temsil etmekten uzaktır.

Dönemin en büyük matematikçileri, Eukleides (İÖ 300 civarında etkindi), Arkhimedes (İÖ 287-212) ve Pergeli Apollonios'tu (İÖ 200 civarında etkindi). Geoffrey Lloyd'un sözleriyle 'en üst düzeyde gerçek dehalar' olan son ikisi İskenderiye okulundandı. Eukleides'in yazdığı *Elementler*, tarihin belki de en başarılı ders kitabıydı. Yöntemi, herkesin kabul etmek zorunda kaldığı bir dizi temel aksiyomun sınırlarını belirleyecek ve daha sonra bunlardan akılcı tartışmalar yoluyla ve sistematik olarak teoremler üretilecekti. Çalışma-

sının basitliği ve kullandığı yöntem *Elemenler*'i daha sonraki bütün matematik araştırmalarının temeli haline getirdi. Arkhimedes Eukleides'in çalışmasını geliştirdi. Dairenin alanının hesaplanması için çok karmaşık yollar türetti, *pi* sayısını tam olarak hesaplayan ilk kişi oldu ve kürenin hacmini hesaplayan formülü buldu. Hidrostatik bilimini neredeyse o icat etti. Hepsinin ötesinde matematik alanında Arkhimedes'in, tarihteki herhangi başka bir matematikçiden daha fazla ilerleme kaydettiği söylenebilir. (Galileo onu 'süper-insan' olarak tanımlar.) Apollonios'un konik kesitler üzerindeki çalışmasıyla geometri alanına yaptığı katkı, günümüzün en iyi matematikçisini bile yoracak niteliktedir.

Bu ilk matematikçilerin uğraşmak zorunda oldukları problem, mevcut teknolojinin çok ötesinde, teorik çalışmayı ilerletti. Yazdıklarının çoğu mütalaa düzeyinde kalmak zorundaydı. İskenderiye Kahramanı (İÖ y. 60) ile birlikte Arkhimedes, buharla çalışan su saatleri ve oyuncaklar yaptı; bunlar, uygulamada hiçbir değeri olmayan basit şeylerdi. En verimli çalışma alanı, çağın geleneksel aklını uzak ufuklara taşıyan keşiflerin yapıldığı astronomiydi. Örneğin Samoslu Aristarkhos (İÖ y. 275), her ne kadar 1.700 sene daha yer merkezli evren düşüncesine inanmakta ısrar edecek olan diğer astronomları ikna edemese de, dünyanın güneşin çevresinde döndüğünü iddia etti. Üçüncü yüzyılda Eratosthenes, Nil üzerindeki iki ayrı noktada öğlen vakti gölgelerin boylarını karşılaştırarak, dünyanın çevresini hesapladı. Bulduğu nihai sonuç tartışılsa da, gerçek değere tahminen 300 kilometre yaklaşmıştı.

Astronomideki en etkileyici sima matematikçi Apollonios'tu. İşe, dünyanın evrenin merkezinde hareketsiz durduğu öncülüyle başladı. Yunan astronomlar için bu, gökyüzündeki yıldızların konumunun neden sabit kaldığını açıklayan, aynı zamanda Aristoteles'in ileri sürdüğü, yerçekimi yasası gereği her şeyin evrenin doğal merkezi olan dünya tarafından çekileceği teorisine uygun düşen en makul açıklama gibi görünüyordu. Apollonios, bu öncülden yola çıkarak gezegenlerin hareketlerini açıklayan bir sistem geliştirdi. Gezegenlerin daima bir daire üzerinde hareket ettiklerini, ancak her çemberin merkezinin ikinci bir çemberin çevresinde ilerlediğini varsaydı. Bazen ikinci dairenin merkezi dünya oluyordu, fakat diğer başka noktalar da ihtimal dahilindeydi. Bu sistem, mevsimlerin sürelerinin değişmesini de kapsayan, geniş ölçekte bir astroloji fenomeninin daha kolay açıklanabilmesine olanak sağladı. Nikaialı [bugün İznik] Hipparkhos tarafından incelikle işlenen Apollonios'un bu sistemi, İS ikinci yüzyılda dönemin en büyük astronomu Ptolemaios (İskenderiye'de, İS 127-145 arasında etkindi) tarafından kullanılacaktı.

Ptolemaios'un astroloji çalışması, Arapların daha sonra *Almagest* dedikleri *Syntaksis* adlı kitabında toplanır. *Syntaksis*, dünyanın evrenin merkezi olduğu yolundaki argümanları tekrarlayarak başlar ve gezegenlerin hareketine ilişkin

eski açıklamaları geliştirerek sürer. Fakat Ptolemaios, her gezegenin dönerken izlediği çemberi eşit önemde farz ederek, diğer bir noktayı, çok daha fazla gözlemlenmiş bir fenomeni dahi açıklamaya çalışır. Ptolemaios'un çalışması daha 1.500 yıl astrolojiye egemen olacak ve güneş merkezli sistemi altıncı yüzyılda bu sistemin yerine geçecek olan Kopernik bile, büyük ölçüde Ptolemaios'un gözlemlerine güvenecekti. Ptolemaios'un bilime yaptığı katkılar, astrolojinin ötesinde matematiğe (yeni geometri teoremleri türetti), optiğe (yansıma hakkında yazılan ilk bilimsel tezin yazarıdır), müziğe, mekaniğe ve coğrafyaya kadar uzanır. Bilgisini ne kadar genişletirse genişletsin, evren karşısında hissettiği çaresizlik duygusunu asla yitirmedi. Kendisi bu korkuyu şöyle ifade eder:

> Yıldızların sarmal yörüngelerinden bir demet yapıp
> İz bıraksam da, biliyorum ki ölümlüyüm, faniyim
> Ayaklarım yere değmiyor artık: Ambrosia[6] emmiş
> göksel bir süt çocuğu, Tanrıyla ortaklık kuruyorum.

Bütün bu bilim dallarında doğrudan gözlemin bir tercih sebebi vardı. Ptolemaios'un optik konusunda yaptığı gözlemleri, akıl yürütme yoluyla daha önce ulaştığı sonuçlara uydurmaya çalıştığı görülür. Buna karşın Yunan tıbbı, öncelikli yeri gözleme verdiğini iddia etti. Yunan tıbbı hakkında İÖ 430 ile 330 tarihleri arasından günümüze kalan ilk metinlerin yüzde atmış kadarı, beşinci yüzyılda Kos [İstanköy] adasında yaşamış fizikçi Hippokrates'e atfedilir. Aslında herhangi bir metin yazdığına dair hiçbir kanıt bulunmasa da, Hippokrates, taslağını çıkardığı pek çok kural arasında ilişki kurmayı sürdürür: hastayı kapsamlı bir muayeneden geçirme gereksinimi, en çok iyileşmenin doğal yollarla gerçekleşmesi, basit bir diyetle şifa bulunması ve bir doktorun kendisinden çok hastalarıyla ilgilenmesinin başlıca görevi sayılması. Bilimsel bir incelemede, tıbbın pratik bir sanat olduğu, yöntemlerinin deneyimle kazanıldığı ve tartışma konusu yapılmasına gerek olmadığı önemle vurgulanmıştır.

Hipokratçı metinlerin üçüncü yüzyılda, insan bedenini doğrudan gözlemleme geleneğinin hâlâ devam ettiği İskenderiye'de derlendiği sanılır. Her ikisi de 260'larda faaliyet gösteren Khalkedonlu Herophilos ve Keoslu Erasistratos, suçluları deneylerinde kobay olarak kullandılar ve insan bedeni üzerinde çalışmanın dikkate değer ilk kavramlarını geliştirdiler. Kullandıkları yöntemler deneklerini, muhtemelen hâlâ canlıyken parçalara ayırmayı içeriyordu. Sinir sistemini inceleyerek duyusal ve motor sinirler arasındaki farkı anlayacak ve

6) Olympos tanrılarının, baldan dokuz kat tatlı, kokusu çok latif yiyeceği. Ambrosia'yı bir kez tadan ölüm nedir bilmezdi. (ç.n.)

nihayet kan dolaşımını keşfedecek olanlar Herophilos ve Erasistratos olacaktı. On iki parmak bağırsağını ilk kez tanımlayan ve isimlendiren Herophilos'tu. Bütün Yunanlı bilginler gibi onların da ve kaçınılmaz olarak, cihaz yetersizliği yüzünden yapabilecekleri kısıtlıydı. Sadece çıplak gözle çalıştılar; bakterileri ya da virüsleri görme olanakları yoktu. Hastalıklara teşhis koyabilme becerileri dört salgı teorisiyle sınırlıydı. Yine de onların çalışmaları, Yunan hekimlerinin en büyüğü Galenos'un İS ikinci yüzyılda fizyoloji alanında yaptığı öncü çalışmalara temel oluşturdu.

Galenos, İS 129'da Pergamon'da doğdu. Yaralanmış gladyatörleri iyileştirmek, hekim olarak yaptığı ilk deneyler arasındaydı. İskenderiye dahil bir dizi Yunan kentinde çalıştıktan sonra şansını Roma'da denedi ve 199'daki ölümüne dek ömrünün neredeyse tamamını bu kentte geçirdi. Çalışma sahası şaşırtıcı biçimde geniştir; ondan geriye, insan sağlığının bütün yönlerini ilgilendiren 20.000 sayfa kalmıştır. Bu sayfalarda, öncelleri hakkında ayrıntılı açıklamalar vardır. Daha sonraki kuşakların Hippokrates'e bu denli itibar etmelerinin asıl nedeni, Galenos'un ona atfedilen çalışmalara olağanüstü saygı göstermesidir. Galenos parçalara ayırıp inceleme yönteminin son büyük temsilcisiydi, buna rağmen, İskenderiyeli öncellerinin tersine, deneylerinde hayvanları kullanmak zorunda kaldı. Kan dolaşımı ilkesini kavrayamasa bile (ona göre kan, gözle görünmez gözeneklerden akıyordu), atardamarların hava taşıdığı yolundaki geleneksel inanışı çürüttü. Bununla birlikte, karaciğer, kalp ve beynin bazı işlevlerini birbirinden ayırabildi ve sindirim sırasında midenin büzülmesini ve hazım borusunun sağımsal devinimini gözlemleyebildi. Her omurun birbiriyle ilişkisini ve motor fonksiyonlarını saptayabilmek için bir hayvanın omuriliğinde deneyler yaptı. Galenos, deneysel fizyolojinin kurucusu unvanını kesinlikle hak eder.

Tıp dünyasındaki öncelleriyle birlikte Galenos'un başarılarının temelinde keskin bir merak duygusu yatar ve bu duygu Helenistik dönemdeki keşfetme tutkusunda görülebilir. İskender'i uzak diyarlara duyduğu merak esinlemişti ve onun ölümünü izleyen üç yüzyıl boyunca, Yunanlı gezginler ulaşılabilir dünyanın en ücra zenginliklerini keşfettiler. En dikkate değer yolculuklardan biri, Cebelitarık Boğazı boyunca denize açılmış Massalialı (bugünkü Marsilya) bir kaptan olan ve 320 civarında denizden dolaşarak Britanya'ya ulaşan Pytheas'ın seyahatiydi. Gecelerin iki ila üç saat uzun olduğu, yaklaşık 65 derece enlemdeki bir yere vardı. Pytheas zeki bir macera adamıydı, hiçbir ticari çıkar peşinde olmayan, yalnızca dünyanın nasıl işlediğini anlamak isteyen bir matematikçi ve astronom. Başka gezginler de, Ganj Nehrine ve Ptolemaiosların orduları için getirilen fillerin yaşadıkları, Afrika'nın güneyindeki Somali diyarına kadar ulaştılar. Bu yolculukların bir kazancı, 300'lerde Messinalı Dikaiarkhos tarafından çizilen ilk dünya haritası oldu. Bu harita bir enlem

çizgisi içeriyordu. Yüzyılın sonunda Eratosthenes, boylamları da gösteren bir harita üretti.

Din ve Felsefe

Büyük ölçüde aklın kullanılmasına dayanan bilim ve matematiğin dışındaki alanlarda, geleneksel düşünce biçimlerinin daha az egemen olduğu görülür. Kente ve Olympos tanrılarına duyulan eski bağlılıklar, dayanaksız ve köksüz bir çağda zayıflamıştı. Tanrıların yerini, yarı tanrısal bir varlık olarak tapınılan Tykhe (Şans ya da Talih) almıştı. Bunun makul bir nedeni, aklın geleceği tahmin edememesiydi ve Yunan dünyasının dışından ithal edilen mistik dinlere duyulan ilgi anlaşılabilir bir biçimde artıyordu. Mısır'dan tanrıça İsis, Anadolu'dan büyük anatanrıça Kybele kültü, Yunan (ardından Roma) dünyasınca benimsendi ve buralarda inceden inceye işlenmiş kültlerin başlangıcı olarak gelişti. Geleneksel Yunan tanrılarından Dionysos ve Eleusis'teki gizli Demeter tapımının, en esnek inançlar oldukları ortaya çıktı.

Aynı belirsizlik ahlaki felsefeyi de kapladı. 'İyi bir hayat'ın nasıl yaşanacağı, filozofları en çok uğraştıran soruydu. Küçük kent yaşantısının sağladığı geleneksel rollerin pek çoğunun yok olmasıyla, soru yeni bir boyut kazandı. Mal mülk sahibi olmayı reddederek toplumsal uzlaşmaları altüst eden Kynikler, bu soruya dünyadan bütünüyle çekilerek yanıt verdiler. Rivayete göre, Büyük İskender'in hayattan ne bekliyorsun sorusunu, Kynizmin kurucusu Diogenes, İskender'in güneşini engellememesinden başka hiçbir şey diye yanıtlamıştı.

Helenistik felsefenin başlıca simaları, sırasıyla Samos ve Kıbrıslı olan fakat felsefe öğretmek için Atina'yı seçen Epikuros ve Zenon idi. İkisi de bir *angst* [endişe, kaygı] çağında birey olmanın anlamını bulmaya çalıştı. 307'den 271'deki ölümüne dek Atina'da yaşayan Epikuros için dünya, tanrıların çok az ya da hiçbir etkisinin olmadığı bir yerdi. Epikuros, dünyanın atomlardan oluştuğuna ve kişi öldüğünde onu oluşturan atomların çözülerek başka nesneler meydana getirmek için yeniden bir araya geldiğine inanan, materyalist filozof Demokritos'un takipçisiydi. Bilinebilen her şey bu dünyanın gözlenmesine ve sınanmasına bağlı olmak zorundaydı. Yaşamın tek amacı bu dünyadan zevk alarak yaşamaya devam etmekti. Epikuros'un bununla kastettiği tensel haz peşinde çılgınca bir koşuşturma değil, acısız ve dingin bir hayattı. Bunu başarabilmek için önemli olan, en ufak bir ölüm korkusu taşımaksızın gündelik hayatın zevklerine yoğunlaşabilmekti; bunların içinde Epikuros'un en çok önem verdikleriyse arkadaşlık ve akılcı düşünmeydi. 'Hoşnut edici bir yaşam ne içki müsabakalarında gösteriş yaparak, ne oğlanlardan ve kadınlardan zevk alarak, ne de mönüden balık gibi pahalı yiyecekler seçerek yara-

tılır, bunun tek yolu ölçülü düşünmektir.' Bir erkeğin kamusal hayattaki başarılarıyla değerlendirildiği bir ortamda, geleneksel Yunan değerlerini tersyüz eden başlıca olgu, Yunan dünyasının yarışmacı ve ihtiraslı yaşantısından geride durmaktı; Epikurosçuluk hiçbir zaman bütünüyle saygı duyulan bir düşünce olmadı. Bununla birlikte, Cumhuriyetçi Roma'nın son yıllarında büyük rağbet gördü ve günümüzde de etkisini kaybetmedi. Epikuros'un en son İtalyanca baskısı bir milyon kopya sattı.

Stoacıların babası Zenon (İÖ y. 333-222), derslerini Atina Agora'sının kuzey cephesi boyunca uzanan Poikile Stoası'nın sütunları arasında verdi. Epikurosçular gibi Stoacılar da, dünyanın baştan sona maddeden oluştuğunu ve dünyanın bilgisinin doğrudan gözlem ve akılla kavranılabileceğini kabul ettiler. Ne var ki, atomların kendilerini yeniden düzenleyerek yeni formlara dönüşmeleriyle dünyanın da sürekli olarak değiştiğini düşünen Epikurosçuların tersine, Stoacılar dünyayı, kendi amacı doğrultusunda ve zaman içinde hep ileriye doğru giden ve nihai iyilik boyutuna evrimlenen tek ve ebedi bir varlık, bir kozmos olarak gördüler. İnsanlar ondan ayrı değillerdi, fakat belirmekte olan kozmosun gerçek birer parçasıydılar. Daha büyük bir bütünün parçası olma gerçeğiyle uzlaşmak, aynı zamanda geleceğin açıklanması yönünde katkı yapmak için kişisel sorumluluk üstlenmek önemliydi. Stoacı, bir yandan kaçınamayacağı sevinç ve kederi kayıtsızlıkla karşılamayı öğrenirken, diğer taraftan ve bir insan olarak, gerçek doğası uyarınca erdemli bir hayat yaşamayı görev edinmişti. Olgun Stoacı toplumdaki rolü konusunda dikkatliydi ve çoğunlukla kendisini kamusal sorumluluklar üstlenmek zorunda hissediyordu. Stoacılık özellikle Roma'da etkili olacaktı ve Yunan felsefi geleneklerinden biri olarak ilk Hıristiyanlığın biçimlenmesine yardım edecekti.

Helenistik Dönemde Yahudiler

Stoacılık, *logos*'u, yani ilahi aklı, dünyanın yazgısını biçimlendiren yol gösterici tek güç olarak kabul etmişti. 5. Bölümde görüldüğü gibi, Yahudiler insan ölçeğine daha yakın tek bir tanrıyı benimsemişlerdi. Perslerin buyruğu altında Yahudiler müsamaha görmüşlerdi ve Kitabı Mukaddes'te Perslere yapılan göndermeler hayli lütufkârdır. Bununla birlikte, İskender'in ölümünden sonraki ilk 120 yıl boyunca Filistin, Ptolemaios hanedanının bir uyruğu olarak ağır Mısır bürokrasisine tahammül etmek zorunda kaldı. Bunun sonucunda, Yahudilerin Akdeniz dünyasının dört bir yanına yayıldıkları yeni bir diaspora gerçekleşti. Filistin dışındaki en büyük Yahudi cemaati İskenderiye'deydi, fakat Asya'da (Selevkoslar hoşgörülüydüler) ve Karadeniz kadar kuzeyde de topluluklar vardı. Bu yayılma kaçınılmaz olarak geleneksel Yahudi köklerin

yitirilmesine yol açtı. Birçok diaspora Yahudi'si Helenleşti, hatta Museviliğini unuttu. Tora (Yahudiliğin yasaları, emirleri) ve Eski Ahit Yunanca'ya çevrildi (en son çeviri Septuagint olarak bilinir). Kudüs civarındaki dağlık bölge Yahuda'da bile Yunan eğitimi rağbet görmeye ve *gymnasia* geleneksel Yahudi okullarını tehdit etmeye başladı. Lakin, Helenleştikleri yer neresi olursa olsun, Yahudi cemaatlerinin birlikte yaşamaya devam ettikleri ve inançlarını koruduğu görülür. Bu, 200 yıl sonra, yalnızca Helenleşmiş bir Yahudi olarak değil, aynı zamanda Roma vatandaşı olarak Kilikya'daki Tarsus'ta doğan Paulus'un dünyası olacaktı.

200 yılında bir tek Yahuda'da Ptolemaioslar yerlerini Selevkoslara bıraktılar. Ptolemaioslar asla bir Helenleştirme politikası izlememişlerken (bu, yönetenler ve yönetilenler arasındaki sürekli ilişkinin doğal bir sonucu olarak gerçekleşmişti), Selevkoslar çok daha baskıcıydılar ve Yunan kültürünü zorla kabul ettirmeye çalıştılar. Zengin Yahudiler bu dayatmayı benimsediler, fakat Kral IV. Antiokhos (h. İÖ 175-163) çok aşırıya kaçtı. 168'de Mısır'ı istila etmeye kalkıştığında Romalılarca küçük düşürülmüştü ve gitgide küçülen krallığını birleşmiş bir Yunan mirası etrafında yeniden inşa etmeye uğraşırken çaresizdi. Aynı zamanda mali açıdan da zor durumdaydı ve çok geçmeden gözünü Kudüs'teki büyük tapınağın hazinelerine dikti. Yahudilerin tek tanrılı dinlerinde neden ısrarlı olduklarını hiç anlamadı. Yahudi âdetlerinin yerine getirilmesini yasaklamaya ve 167 yılında Kudüs'te Zeus'a bir tapınak adamaya kalkıştığında, Yeuda Makabi liderliğinde bir gerilla savaşı patlak verdi. 141'e gelindiğinde Selevkoslar, Yeuda'nın kardeşi Simon'un idaresi altındaki Yahuda'nın bağımsızlığını kabul etmek zorunda kaldılar. Krallık, hem güneyde hem de Galilee kadar kuzeyde genişleyerek olağanüstü derecede başarılı oldu. Sonuç, Helenizme karşı ortodoks Yahudi milliyetçiliğinin onaylanması ve korunmasıydı. Bu, İsa'nın dünyaya geleceği ve böylece Hıristiyanlığın, Paulus'un içine doğduğu o diğer Yahudi dünyasının üzerinde yayılacağı bir dünya olacaktı.

Sonuç

Selevkos Kralı III. Antiokhos'un esinlediği gibi, ara sıra bazı silkinişler olsa da, üçüncü yüzyılın sonu itibarıyla Helenistik krallıklar güçlerini yitirmeye başlamıştı. Selevkosların ve Ptolemaiosların nasıl zayıfladıkları daha önceden ana çizgileriyle anlatılmıştı. Eğer batıda birleşik ve kararlı bir güç yükselmemiş olsaydı, Yunan dünyası rahatlıkla bir dizi küçük devlete bölünebilirdi. Yunanlılar ta beşinci yüzyılda Roma'nın varlığından haberdardı, fakat kentin gerçek gücünün farkına varmaları, ancak 280 yılında Epeiroslu Pyrrhos'un, Roma

yayılmasına karşı Tarentum kentini korumak için bir Helen ordusuyla İtalya üzerine yürümesiyle mümkün oldu. 241 itibarıyla, Syrakusai hariç Sicilya'daki bütün Yunan kentlerinin kontrolü Romalıların elindeydi. Şimdiye kadar Yunanistan'la ilgilenmemiş olan Roma, İllyria'nın fırtınalı sahillerinde ortaya çıkan korsanlar yüzünden, 229'dan itibaren bu ülkeyle yakından ilgilenmeye başladı. 219'da korsanlar sindirildi, daha sonra Roma bu sahillerde koruyucu bir rol üstlendi. Bu mütecaviz tutum Makedonyalı V. Philippos'u kuşkulandırdı; karşılıklı meydan okumalarla, sadece antik Akdeniz'in değil, dünyanın tarihini değiştirecek bir dönem başladı.

338 tarihli Chaeronea Savaşı'yla ya da İskender'in ölümüyle birlikte, Yunan dünyası hakkındaki teamülleri sonlandıran bir gelenek oluştu. Bu tarihten sonra, beşinci ve dördüncü yüzyıllardaki 'saf' Yunan dünyasının yabancı unsurlarla kirlendiği, dolayısıyla ve her nasılsa aynı saygıya layık olmadığı kabul edildi. Okuduğunuz bu bölümün, Helenistik Dönemin sadece kendine özgü çekiciliğini değil, aynı zamanda gerçek tarihi değerini de göstermesi umulmuştur. Bu, Yunan dünyası hakkındaki geniş kapsamlı herhangi bir çalışmanın, daha fazla görmezden gelemeyeceği bir değerdir.

Ara Bölüm 2: Keltler ve Partlar

Küçük Hallstatt kasabası, bugünkü Avusturya'da, dağ manzaralı, güzel bir gölün kenarında uzanır. On dokuzuncu yüzyıl ortasında burada, tarihöncesinden kalma büyük bir mezarlık ortaya çıkarıldı. Mezarların en eskileri İÖ 1100 civarına tarihlendirildi, fakat İÖ yaklaşık 700'den sonra defin âdetlerinde dikkate değer bir değişim gözlendi. Daha sonrakiler, her biri, boyundurukları ve koşum takımları tamam, dört tekerlekli bir yük arabasının altında ve tahtadan yapılma odaların içinde gömülü olarak bulunan savaşçı aristokratların mezarlarıydı. Cesetlerin yanı sıra uzanan zengin bezemeli tokalar, yüzükler, muskalar ile çömlekler ve kehribar, hem Kuzey hem de Güney Avrupa ile ticari bağların kurulduğu izlenimini veriyordu. Aynı zamanda yaygın biçimde demir kullanılmıştı.

Bunlar, Yunanlıların *keltoi*, Romalıların Galyalılar olarak bildikleri Keltlerle ilgili ilk arkeolojik kanıtlardı. Keltler 'ilk Avrupalı' unvanını hak ederler. Her ne kadar gerçek Keltlerle, Kelt sanatını ve kültürünü benimseyen halkları birbirinden ayırmak zor olsa da, Kelt toplulukların çok geniş ölçüde anakara boyunca yayılmış oldukları bir gerçektir.

Keltler tipik olarak savaşçı seçkinlerin liderliğindeki kabileler olarak yaşadılar. Ne var ki, bu grupların aralarında, daha sonra Julius Caesar gibi Romalı generallerin faydalanacakları sürtüşmeler eksik olmuyordu. Kabile reisleri saygınlıklarını savaş, ziyafet ve komşularını ticaretle sömürmek yoluyla

korudular. İÖ birinci yüzyılda yazan Strabon bu reislerin taşkınlıklarını betimler:

> Yaradılışlarındaki aşırı canlılığa ve açık sözlülüğe, çocuksu övüngenlik ve süslemeye duydukları düşkünlük gibi özellikleri de eklemek gerekir. Yüksek sınıfa mensup olanlar, üzerine altın serpiştirilmiş boyalı elbiseler giyerken, diğerleri boyunlarına altın halkalar, kollarına altın bilezikler ve bileklikler takıyorlardı. Onları zaferde çekilmez, mağlubiyette bir o kadar kederli yapan da bu gösterişti.

Hallstatt olarak anılan dönem İÖ 750'den 450'ye dek sürdü. Hallstatt Keltleri batıya, günümüzün Orta Fransa'sı ve Kuzey İspanya'sına yayıldı, hatta bazı gruplar, İÖ 500 itibarıyla Güney Britanya'ya geçti. Bu kültürü tanımlayan, altın giysiler, broşlar, mücevherler ve boynuzdan yapılma kadehlerle dolu mezarlardır. Tipik Hallstatt yerleşimlerine, Seine, Ren ve Tuna gibi denizden yararlanma olanağı sağlayan ırmak vadileri boyunca rastlandı. Yunan koloni Massilia'dan Rhône boyunca ilerleyen rota özellikle kârlı bir güzergâhtı. Keltler altın, kalay, hayvan postu, hatta belki köle sağlayabiliyorlardı. Karşılığında Yunan çömleği ve şarap, bazı durumlarda da ünlü Vix Krateri gibi saygın mallar ithal ettiler. Bunları öylesine arzu ettiler ki, bir kaynakta, tek bir *amphora*'yı bir köleyle değiş-tokuş ettiklerini kaydedilir.

Yerel kabile reisleri, önemleri arttıkça kendilerini, Burgundy'deki Lassois Tepesi ve Güney Almanya'daki Heuneburg benzeri müstahkem kalelerde emniyete aldılar. Kerpiçten yapılma duvarları ve burçlarıyla Heuneburg, Kuzey Avrupa için olağandışı bir modeldi; Akdenizli örneklerinden esinlendiği düşünülebilir. Bronz Çağı'nda çizildiği bilinen desenler, Yunanistan ve Asya'dan gelen modeller ve sembollerle birleşirken, sanat yapıtları daha incelikli bir hal aldı.

Beşinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde Hallstatt seçkinlerinin egemenliği sarsılıyordu. Marne ve Moselle ırmaklarında Hallstatt kültürünün kuzey sınırını oluşturan daha az incelikli Kelt topluluklarının, Yunanlıların tıkadığı batıda kendilerine yol arayan ve kara üzerinden kuzeyle ticaret yapan Etrüsklerle doğrudan temas kurmaya başladıkları görülür. (Etrüskler için 18. Bölüme bakınız.) Cezbedici unsurlardan biri, Hunsrück-Eifel bölgesinin yüksek kaliteli demir cevheriydi. Etrüsklerin bu Kelt toplulukları üzerinde çarpıcı bir etki yarattığı görülür. Kelt seçkinleri, güzel eşyalar biriktirmeye başladılar, özellikle metal işleme sanatını öğrendiler. Bunun sonucunda oluşan kültür, sonradan, İsviçre'deki bir göl kıyısı yerleşmesinin adıyla, La Tène olarak anılır oldu. Gerçekte Hallstatt seçkinlerini La Tène seçkinleri mi ortadan kaldırdı, yoksa sadece saygın mal stoklarının kurumasıyla çöken ekonomileri yüzünden

mi tarih sahnesinden çekildiler belli değil, ama İÖ 450'den başlayarak egemen ve yayılmacı olan La Tène seçkinleriydi. Mezarlarındaki tanımlayıcı eşya, Etrüsklerden aldıkları tahmin edilen iki tekerlekli hızlı savaş arabasıydı.

Genişlemeye karşı baskılar muhtemelen kuzeydeki Alman kabilelerden geldi. Mezarlıklardan elde edilen deliller aynı zamanda hızlı bir nüfus artışı yaşandığını da akla getiriyor. Girişilen askeri manevraların birçoğu, yalnızca, konumlarını sayılarına borçlu olan, savaş bölükleri için acemi asker toplayabilen ve yağmalamaya katılabilen genç savaşçı erkeklerin akınlarıydı. Bazı durumlarda bu akınları, Alplerin ötesinde, Kuzey İtalya'daki gibi yerleşmeler izledi (ki ilk Hallstatt göçlerine La Tène topluluklar da katılmıştı). Bunlar, dar bir alanda yapılan yoğun tarımla desteklenmiş küçük ölçekli yerleşmelerdi ve Kelt savaşçı bölükler buralardan, ya akıncılar ya da paralı askerler olarak güneye, Roma'ya, hatta Sicilya'ya kadar dağıldılar.

Keltler sürpriz yapmayı ve tuzak kurmayı çok seven, yüz yüze savaşta cesaretlerini sergilemekten hoşlanan müthiş savaşçılardı. Yunan tarihçi Polybios, 225'te yapılan ve Romalıların kesin zaferiyle sonuçlanan Telamon Savaşı'nda Keltlerle ilgili olarak şunları aktarır:

> Insubresler ve Boiler pantolon ve hafif pelerin giymişlerdi, fakat Gaesetaelar kibirli özgüvenleri yüzünden giysilerini atmış, üzerlerinde hiçbir şey olmaksızın, sadece kuşandıkları silahlarıyla, bütün safların önünde duruyorlardı ... ve Kelt ordusunun düzeni, sayısız borazancı ve davulcunun çıkardığı korkunç gürültü karşısında dehşete düşmüş Romalılar ... aynı zamanda tüm bir ordu savaş çığlıkları atıyordu ve savaş alanına öyle bir ses karmaşası hâkimdi ki, sadece borazancılar ve askerler değil, sanki bütün bir ülke feryat ediyordu. Hepsi de hayatlarının baharındaki güçlü kuvvetli bu çıplak savaşçıların yüz ifadeleri ve görünüşleri dehşet vericiydi, en öndeki bölüklerde yer alan askerler, altın halkalar ve kolluklarla gösterişli biçimde süslenmişlerdi.

Son bölümde görüldüğü gibi, beşinci ve dördüncü yüzyıllarda Tuna Vadisi boyunca yerleşmiş bulunan La Tène Keltleri, Makedonya ve Yunanistan'a akınlar düzenledi; bu arada bir başka grubu oluşturan Galatlar Orta Anadolu'da yerleşti ve buradan Küçük Asya sahillerine saldırdı. Diğer taraftan, Batı Avrupa'ya doğru yapılmış herhangi bir göç kaydına rastlanmamıştır ve bu yöndeki arkeolojik bulgular da tartışmaya açıktır. Bazı durumlarda ise, göçle ilgili dilbilimsel kanıtlar vardır. Kuzey İngiltere'deki Parisiilerin, Kuzey Fransa'daki Seine Vadisi Parisiileri ile ilişkili oldukları görülmektedir. (Bu iki kabile arasındaki bir diğer benzerlik de mezar eşyalarıdır.) Bununla birlikte genellikle, göçle ilgili geleneksel yayılmacı açıklamaların yerini, örneğin Britanya'daki

yerli halkların, Keltlerin sanat formlarını muhtemelen kendi seçkin zümrelerinin konumunu sürdürebilmeleri için benimsediklerine ilişkin teoriler almaya başlamıştı.

La Tène sanatı karakteristiktir, fakat büyük ölçüde metal ve mücevher bezeme objeleriyle sınırlıdır. İnsan başı, yüceltilmiş kuşlar ve hayvanlar gibi kutsal semboller, karmaşık soyut modeller biçiminde kullanılmıştır. La Tène sanatındaki Yunan, İskit, hatta Pers etkilerinin izlerini araştıran girişimler olmuşsa da, La Tène sanatının kendine özgü ve hemen ayırt edilebilen bir sanat olarak kaldığı görülür. Motifleri günümüzde hâlâ çok beğenilir.

Keltler, özellikle Helenistik krallıkların yıkılmalarının ardından, varlıklarını asla savaşarak koruyamazlardı. Roma, etkili bir direniş gösterebilecek kadar güçlenmişti ve tarım her kabile ekonomisinin çekirdeği olarak kaldı. Ne var ki, İÖ ikinci yüzyıl itibarıyla, bazı Kelt topluluklarının *oppida* olarak bilinen daha geniş kentsel yerleşmelerde toplandıkları bir gelişme yaşandı. Bu merkezlerin, dış baskıların yoğunlaştığı dönemde ticaret yollarını korumak için kurulduklarına ilişkin bir kanıt bulunuyor, fakat ortaya çıkmış olmaları, aynı zamanda refahın ve istikrarın arttığını da akla getiriyor. Yunan ve Makedon örneklerine benzer sikkelerin basıldığı görülür. *Oppida* başlangıçta ticaret yerleşimleridir, fakat birçok durumda, önemli doğal kaynaklara yakınlığıyla yerel endüstrileri de desteklemiştir. İçlerinde en önemlisi, Yukarı Tuna üzerinde yer alan Manching'teki büyük yerleşmedir. Açık arazide kurulmuş ve 375 hektarlık bir alana yayılmıştır. Bu yerleşme, bölgenin demir rezervlerini kullanmıştır; fakat burada aynı zamanda bakır ve bronz da işlendi ve yüksek kaliteli çömlek üretildi.

Romalılar güçlendikçe Keltlere karşı saldırgan bir tutum takındılar. Galyalı kabileler bozguna uğratıldılar ve en sonunda, bir kısmı Roma ordusunda hizmet eden yardımcı birlikler olarak yeniden ortaya çıksa da, savaşçı seçkinler parçalandılar. Tacitus'un ünlü sözleriyle, uygarlığın tuzakları Keltleri baştan çıkarmıştı (bkz. 24. Bölüm). Tanrılarının birçoğu Roma panteonunun içinde eridi ve sonraki iki kuşak boyunca belli başlı Kelt aileler Roma isimlerini benimsediler. Kelt Kültürü tamamen yok olmadı. Kelt mirası Galler'de, İrlanda'da ve Bretagne'da hâlâ yaşatılıyor.

Partlar

Selevkos İmparatorluğu'nun öyküsü ve maruz kaldıkları sürekli baskı, bir önceki bölümde anlatılmıştı. Romalıların eliyle batıda çözülüşleri ise sonraki bölümlerde anlatılacak. Selevkosların doğudaki en güçlü düşmanları Partlardı. Partlar, batı Asya'nın Roma İmparatorluğu'na dahil olmasından sonra

Romalıların en inatçı düşmanlarından biri olarak ortaya çıktılar ve imparatorlukları 400 yıl kadar sürdü.

Bir kabile reisi olan Arsakes'in, Selevkos İmparatorluğu'nun kuzeydeki uzak eyaleti Parthia'nın göçebe halkları üzerinde egemenlik kurmaya çalışması, İÖ üçüncü yüzyılın sonlarına rastlar. Arsakes gücünü, ya ağır silahlarla donanmış ya da okçu olarak savaşan atlılarından alıyordu. Selevkoslar için yenilmesi olanaksız bir düşman olduğunu kanıtlamıştı ve her ne kadar krallığı Selevkos İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalsa da, Arsakes kendisini Hekatompylos'ta kurduğu yeni başkentinde ve övünçle bağımsız bir krala dönüştürebilmiştir.

Part İmparatorluğu'nun kendini tam anlamıyla kabul ettirmesinden önce, bir yüzyıl daha yoğun savaşlarla geçecekti. Krallık, hem doğuda hem de batıdaki sınırlarında savunulabilir topraklar elde edebilmeliydi. I. Mithradates (İÖ 171-138), Selevkoslardan tam bağımsızlık kazanan ilk Part hükümdarı oldu. Mezopotamya kadar güneye indi, fakat doğudan tehdit edilince fethettiği topraklardan çekilmek zorunda kaldı. Persis çapında iyiden iyiye yayılmış olan Yunan kültürüne karşı hoşgörülü bir politika başlattı. (Sikkelerinin üzerinde atası Arsakes'i Apollon olarak resmetti.) Ardılı II. Mithradates (h. İÖ 123-88; Pontus Kralı VI. Mithradates ile karıştırılmamalı), Part ülkesini geri kazandı, imparatorluğun batı sınırlarını Fırat Nehri'ne kadar taşıdı ve doğudaki göçebe halklara boyun eğdirdi.

Part İmparatorluğu'nun gerçek kuruluşuydu bu. Mithradates, en güçlü düşmanlarından doğudaki Çin ile Selevkos Krallığı'nın vasiyetle devrinden sonra batıdaki Roma arasında, imparatorluğunun konumundan bir simsar gibi ve çarçabuk yararlanmada tanrı vergisi yeteneğe sahip bir hükümdardı. Han hanedanı altındaki Çinliler bu durumdan hoşnuttu. Savunma güvenlikleri için gereksindikleri ve Partlardan sağladıklan muhteşem atlar karşılığında onlara ipek sattılar. (Çinliler, ipekböceği larvasının kendini yok edeceği ve dokunmaya hazır ipek telciği olarak kesintisiz akacağı anın sırnnı bilen yegâne halktı. İS altıncı yüzyılda batıya kaçırılan tek sır buydu.) Karşılıklı sefirler atandı. Partlar, armağan olarak Çin sarayına devekuşu yumurtaları ve hokkabazlar gönderdiler ve İÖ 106'da Çin'den batıya doğru ilk kervan yola çıktı.

Romalılar ipeğe doymak bilmediler ve Partlar da ünlü İpek Yolu üzerinden getirdikleri ipek karşılığında büyük paralar talep ettiler. Romalılar ve Partlar arasındaki ilk resmi buluşma İÖ 92'de Fırat üzerinde yapıldı. Romalıları, daha sonra Roma'nın diktatörü olacak olan Sulla temsil ediyordu. Sulla, Part sefirlerinin kendilerini vasallar olarak takdim edeceklerini zannetmişti. Onları öylesine hor gördü ki, bu aşağılanmayı uysallıkla kabul ettiği gerekçesiyle daha sonra Part sefirinin boynu vuruldu. Romalı general Pompeius da, Part hükümdarını geleneksel 'kralların kralı' yerine, sadece 'kral' olarak değerlendi-

rerek aynı hataya düşmüştü. İÖ 53'teki Carrhae [bugün Harran] Savaşı'nda Partlar bunun intikamını alacaklardı ve ardından İÖ 34'te Marcus Antonius'u bozguna uğrattılar (bkz. 21. Bölüm). İÖ birinci yüzyılın sonu imparatorluğun zirvesine tanıklık etti ve İmparator Augustus Part İmparatorluğunu Roma'ya denk bir güç olarak tanıyacak denli akıllı davrandı. Bununla birlikte, Partlarla Romalılar arasındaki çatışmalar, Part İmparatorluğu'nun İS 200'lerde çökmesine kadar yüzyıllarca sürdü.

18
Etrüskler ve Erken Roma

> Tanrıların ve insanların şehrimiz için bu yeri seçmeleri boşuna değildir – insan sağlığına yararlı tepeler, iç bölgelerden ürünlerin taşınmasını sağlayan nehir, yurtdışından deniz yoluyla yapılan ticaret, yabancı filo tehlikesini uzak tutacak, bunun yanında birtakım kolaylıklar sağlayacak kadar uzakta olan deniz, İtalya'daki merkezi konumumuz– işte bütün bu avantajlar, yazgısı yücelmek olan bir kent için burayı dünyadaki en iyi yer haline getiriyor. (Livius, *Roma Tarihi*, 5. Kitap)

Roma tarihçisi Livius (İÖ 59-İS 17) Roma tarihini, İÖ 29'da kent çoktan görkemli bir tarihe sahip ve Akdeniz'deki üstünlüğü tartışılmaz bir hale gelmişken yazdı. Roma'nın büyüklüğünün kaderine yazıldığı ve bunun da kaçınılmaz olduğunu kabul etmesi pek şaşırtıcı değildir. Bu ihtişam birdenbire gerçekleşmemişti. Kentin, Latium Ovası'nın nispeten küçük bir toprağından başlayıp, İÖ üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda İtalya yarımadasına egemen olmaya başlamasından önce, Roma'nın bu tepeleri en az yedi yüzyıldır yerleşime açık bir bölgeydi.

İtalya'nın Coğrafyası

En sonunda elde edilen başarı yine de kayda değer bir başarıydı. İyi bir yönetim için en aşılmaz engel, Apennin dağ sırasıydı. Bazı yerlerde 3.000 metreye

varan yüksekliği ve çoğunlukla elli-yüz kilometre arasındaki genişliğiyle Apenninler, yarımada boyunca bin kilometre uzanıyordu. Apenninler'in yüksek yerlerinde toprağı verimli küçük alanlar vardı. Buralar kalabalık bir nüfusu besleyebiliyordu, fakat dağınık haldeki otlaklar toplulukları tecrit ediyordu. Sonuç olarak İtalya her zaman umulmadık farklılıkların, güçlü bölgesel bağlılıkların ve köklü yerel dillerin ülkesi oldu. Yirminci yüzyılda bile İtalyanca pek çok 'İtalyan' için ikinci bir dil olarak kaldı.

Apenninler'in etrafında kıyı düzlükleri uzanır. Bunların en verimlisi İtalya ovalarının yüzde yetmişini oluşturan Po Vadisi'dir. Daha kuzeydeki Alpler yarımadayı Avrupa'dan ayırıyormuş gibi görünür. Aslında bu dağlar göründükleri kadar geçit vermez değildir. 1991'de, Alpler'in yüksek bir noktasında olağanüstü bir keşif olarak İÖ 3300'den kalma bir 'Buz Adam'ın bulunması, çok eskiden insanların buralardan yürüyerek geçtiğini gösterir. Nüfus artışı ya da kabileler arası rekabet nedeniyle göç etmek zorunda kalan Kelt kabileleri, İÖ altıncı ve beşinci yüzyıllarda Alpler'i geçmeyi başarmış ve Po Vadisi'ne yerleşmişti. Roma'nın kuzeyde yayılmasına başlıca engel Alpler değil, (Romalıların Galyalılar dedikleri) bu dirençli Kelt kabilelerdi.

'Yazgılarına' ulaşmadan önce Romalıların boyun eğdirecekleri başka halklar da vardı. Apeninler boyunca en verimli toprak, batı sahili boyunca yer alır. Toprak volkaniktir ve yağış miktarı iyidir, ayrıca Tiber ve Arno nehirleri arasında Orta Akdeniz'in en zengin mineral yataklarından biri bulunur. Kıyının girintili olması gemiciler için güvenli bir liman sağlar. Sekizinci yüzyıldan itibaren doğulular, özellikle Yunanlılar ve Fenikeliler bu madenler için iç bölgelerde ticaret yapıyordu. Onlara mal sağlayanlar, ticaretten sağladıkları kolay parayla zengin olan Etruria'nın yerli halkı Etrüsklerdi.

Etrüskler

Her zaman Etrüsklere ilgi duyan ve sıklıkla da onları gizemli insanlar olarak sunanlar olmuştur. Örneğin, tüberküloz hastalığı yüzünden ölümü ensesinde hisseden romancı D. H. Lawrence, tamamıyla kendisinin yarattığı bir Etrüsk dünyanın atmosferine dalmıştı. 1920'lerin ortalarında ıssız Etrüsk mezarlannda dolaşırken şöyle hayal etti:

> Yaşadıkları rahat çağlarda yaptıkları şeyler nefes almak kadar doğal ve basitti. Hatta mezarları bile. Onlar, kuşkusuz bir yaşam doluluğuyla, göğsün hoş ve özgür bir şekilde nefes almasına izin vermişlerdir. Bu işte, gerçek bir Etrüsk meziyetiydi: kolaylık, doğallık ve yaşam bolluğu; ruhu ya da aklı hiçbir yöne zorlamaya gerek duymayış. Ve bir Etrüsk için ölüm, mücev-

herleri, şarapları ve dans için çalan flütleriyle yaşamın hoş bir devamıydı. [Yazarın ölümünden sonra 1932'de basılan *Etruscan Places*'dan (Etrüsk Mekânları.)]

Aslında Lawrence'ın Etrüsklerin tasasız insanlar olduğuna dair hiçbir kanıtı yoktur. Öyleyse Etrüskler neden bu kadar çok ilgi çektiler? Bunun bir nedeni muhtemelen, Herodotos tarafından aktarılan egzotik kaynaklı bir doğu efsanesidir. Bununla beraber efsane, Etrüsk uygarlığının hiçbir kuşkuya yer bırakmaksızın İtalya'da doğduğunu saptayan modern arkeoloji tarafından gözden düşürüldü. Etrüsk dilinin (ki yarımadanın diğer dilleri olan Osk, Umber ve Latince gibi Hint-Avrupa kökenli değildir) sıklıkla anlaşılmaz olduğu söylenir ve bu da ona biraz gizem katmış olabilir. Gerçekte, henüz bütün kelimeleri anlaşılamasa ve lider konumdaki ailelerin işlerin anlatan güvenilir ve kapsamlı bir literatürün kaybolduğu bilinse de, Euboialı Yunanlılarınkinden alınmış alfabeleri uzun zaman önce okunabilmiştir. Etrüsklerin hayli dindar ve dolayısıyla akılcı olmayan bir halk olarak kabul edilmeleri bu sonucu doğurmuş olabilir (Lawrence bu durumun akılcı Romalıların tam tersi olduğunu söyler), fakat her kültür bünyesinde 'us-dışı' özellikler barındırabilir ve Lawrence ne derse desin Romalılar bir istisna değillerdir. Bu belki de ve basitçe, egemenlikleri altındaki bölgelerde bulunan pek çok Etrüsk kentinin bir yerden sonra kaderlerine terk edilmiş olmaları yüzündendir. Romalılar bile harap olmuş kentler için özlem duydu. Şair Propertius (İÖ birinci yüzyıl), Romalılar tarafından İÖ 396'da ele geçirilen Etrüsk kenti Veii'nin viraneliğini anlatır:

> Senin eski bir kraliyet tacın vardı Veii,
> Ve forumunda altından bir taht dururdu!
> Duvarların şimdi yankılanıyor, çobanın borusuyla,
> Küllerinin üzerinde savruluyor yaz buğdayları.
>
> (İngilizce'ye, Etrüskler üzerine yazan on dokuzuncu yüzyıl yazarlarının belki de en büyüğü olan George Dennis tarafından çevrilmiştir.)

Arkeoloji, ancak yakın zamanlarda Etrüsklerin kim oldukları ve neyi başardıklarına dair gerçekçi bir değerlendirmeye izin vermiştir. Artık açıktır ki, İÖ 1200 kadar erken bir tarihte Etruria'nın ilkel ekonomisi, koyun, keçi ve domuzlara olan bağımlılığının artmasıyla daha ileri ve yoğun bir duruma geldi. Böylece daha büyük bir nüfus beslenebildi ve İÖ 900'e gelindiğinde Etruria, bölgenin tipik tüf (yumuşak volkanik bir kaya) platoları üzerinde kurulmuş dağınık köyler halindeydi. Her köyün yakınında kendi mezarlığı vardı. Dönemin definleri, içine ölülerin küllerinin konulduğu ve üzerine basit

süslemeler kazınmış iki konik ayaklı koyu renk çömleklerden kolaylıkla ayırt edilebilir. Bu dönemin, 1850'lerde kazılacak olan ilk sitelerinden biri, şimdiki Bologna'nın yakınlarındaki Villanova'daydı ve bu döneme Villanova adı verilir.

Villanova kültürünün, Etrüsklerin egemenlikleri altına aldıkları farklı halkların kültürü olduğuna inanılırdı. Daha sonraları Etrüsk dünyasının en büyük kentleri haline gelen Veii, Tarquinia, Volci, Cerveteri kentleri, doğrudan bu ilk Villanova köy sitelerinden gelişmiştir. Yunanlılar ve Fenikeliler sekizinci yüzyılda Etruria'ya ilk ulaştıkları zaman, Tiren Denizi'ne çoktan beridir, sahil boyunca, ve denizden Sardinya'ya ticaret yapan Etrüsklerin hükmettiklerini gördüler. (Etrüsk anlamındaki Tyrrhenian sözcüğü Yunanca'dan gelir.)

Etrüsklerin doğudan gelen ziyaretçilere sundukları şey metaldi. Daha sonraları üzerlerinde başlıca Etrüsk kentlerinden Populonia ve Vetulonia'nın kurulduğu Metallifere Tepeleri'nden, demir, bakır ve gümüş çıkarılıyordu. Rezervler çoktan beridir bölgesel olarak kullanılıyordu, fakat bundan böyle Etrüsk aristokratlar bu madenleri, doğunun çanak çömleği ve bitmiş metal eşyalarla değiştirmeye başladılar. Bölgesel mezarlıklar ulaşılan sonuçları gösterir. En kapsamlı biçimde kazılan Quattro Fontanili mezarlığı, doğuyla ilk doğrudan teması kuran yerleşmelerden, güneydeki önemli Veii şehrinin mezarlığıydı. Yaklaşık 760'dan sonraki definlerde demir kullanımının giderek arttığı görülür. Miğferin, kılıcın, kalkanın, savaş arabalarının, koşum geminin ve ziyafetlerde kullanılan kap kacağın demirden dövülmesi, savaşçı aristokrasi için statü sembolüydü. Kadınlar mücevherleriyle birlikte gömülürlerdi. Bu 'şarklılaşma' döneminin etkileri, sanıldığı gibi Yunanistan'dan çok, Fenike ve Suriye dahil olmak üzere, genellikle doğudan gelmiştir. Doğuluların Ischia Adası üzerinde kurdukları Pithekusai (7. Bölüme de bakınız), kozmopolit bir yerleşme gibidir.

Etrüsk toplumunun, her birinin kendi lideri olan klanlardan oluştuğu görülür. Bir Etrüsk belki de kendisini, belli bir kent ya da bir Etrüsk 'ulus'undan çok klanıyla özdeşleştirmiştir. (Diğer İtalik kavimlerinde olduğu gibi Etrüsk isimleri de, Romalıların sonradan niteleyecekleri bir nomen (klan ismi) ve bir praenomen'den (kişisel isim) oluşuyordu. Buna karşın Yunanlılar bireyden ve onun kentinden bahsediyorlardı. Örneğin, Roma'nın ilk Yunanlı tarihçisi Tauromenionlu Timaios'u olarak bilinir.) Rakip klanlar arasındaki savaşlar, ortaçağdaki condottiere'lerinkine[1] benzer şekilde, yerel kabile reislerinin

1) İtalyan devletleri arasında 14. yüzyıl ortalarından 16. yüzyıla değin süren sayısız savaşta çarpışmak üzere tutulan ücretli asker çetelerinin reislerine verilen isim. Terimin kökeni, bu reislerin bir kentin ya da feodal beyin hizmetine girmek için imzaladıkları sözleşmenin İtalyanca'daki karşılığı olan *condotta* sözcüğüne dayanır. (ç.n.)

ROMA VE MÜTTEFİKLERİ İS ÜÇÜNCÜ YÜZYIL
Roma Toprakları
Latin Toprakları
Müttefik Toprakları
0 50 100 mil
0 50 100 150 km
K
Arminium (268)
Firmum Picenum (264)
Hadria (289-283)
Cosa (273)
Ostia
Roma
Aquileia (181)
Patavium (Padova)
Cremona (218)
Mantua
Placentia (218)
Po
Spina
Ravenna
RUBICON
Arminium (Rimini) (268)
Pisa
Ancona
Salonae (Split)
DALMAÇYA
Firmum Picenum (204)
Hadria (289-3)
Populonia
Volterra
Cosa (273)
Alalia
KORSİKA
Ostia
Velitrae (494)
Antium (338)
Luceria (321)
Cumae
Neapolis
Pithekusai
ISCHIA
Paestum (273)
Brundisium (244)
Tarentum
SARDİNYA
ETRÜSK VE ROMA İTALYASI
Crotone (194)
ROMA DENİZ ZAFERİ 260
Lipara
Mylae
Messana
Panormus
Egade Adaları
KARTACALILARA KARŞI ROMA'NIN NİHAİ DENİZ ZAFERİ 241
Lilybaion
Selinus
Agrigentum
Ecnomus Burnu ROMA DENİZ ZAFERİ 256
Gela
Catania
Syrakusai
Utica
Kartaca
Metre olarak yükseklikler
1000 m üzeri
200-1000 arası
0-200 arası
0 25 50 75 100 mil
0 50 100 150 km

at sırtında ve hafif zırhlı hizmetkârlarının desteğinde savaşmalarını gerektirmiş olabilir. Yunanlılarla yapılan ticaret sonucu hoplit zırhının bazı parçaları gelmiş olsa da, Etrüsklerin falanjı benimsediklerine ya da Yunanlılar gibi bir toplumun eşit üyeleri olarak savaştıklarına dair hiçbir kayda değer kanıt yoktur. Bu, bireyler arasındaki bir savaştır ve muhtemelen Roma zaferi (bu bölümün sonuna bakınız) ilk olarak, Etrüsk kutlamalarıyla ve muzaffer bir kabile reisinin otoritesinin halk tarafından onaylandığını iddia etmesiyle başlamıştır. Bazı kaynaklar Etrüsk krallarından bahsediyor ve daha sonraki bir Roma anlatısının da ifade ettiği gibi her yerleşmenin, 'altından bir taç, fildişinden bir taht, tepesinde kartal olan bir asa, altın dokumalı mor bir tünik ve yine nakış işlemeli mor bir pelerin'le, yüce bir hükümdarı olmuş olabilir.

Yerel aristokratlar arasındaki rekabet, birleştirilmiş ve daha iyi korunan yerleşmelerin ortaya çıkmasına yol açtı. Tüf platoları zaten iyi bir korunak sağlıyordu, fakat muhtemelen İÖ 700 kadar erken bir tarihten itibaren, buralara kurulmuş yerleşmeler tüf bloklarla istihkâm edildi (örneğin Cerveteri). Bu, Etrüsk kentlerinin hem Roma hem de Keltlerin tehdidi altında olduğu beşinci ve dördüncü yüzyıllarda zirvesine ulaşan muazzam tahkimat duvarlarının inşa edilmesi geleneğini başlattı. Bu dönem mezarlarından elde edilen kanıtlar, kültürel yaşantıları Yunanistan'la aralarındaki ilişkilerden giderek daha fazla etkilenen küçük bir aristokrat seçkinler olduğunu düşündürüyor. Yunan alfabesi yaklaşık İÖ 700'de kabul edildi ve okuryazarlık seçkinler tarafından statü sembolü olarak korundu. Tarquinia mezarlarındaki defin odalarının duvarlarındaki resimler, merkezini avcılığın ve ziyafetin oluşturduğu bir yaşam tarzı sunar. *Symposia*'daki gibi sedirlere uzanmış çiftleri ve Atina oyunu *kottabos*'u[2] en canlı haliyle betimleyen şölen resimlerinde, Yunan etkisi çok barizdir (11. bölüme bakınız). Buradaki çiftler, Atina'daki gibi *hetairai*'leriyle düşüp kalkan erkekler değil, eşleriyle birlikte görülen Etrüsklerdir. Bu, demokratik Atina'nınkinden ziyade, daha eski bir aristokrat Yunan çağını, Odysseus ile Penelope'nin dünyasını anımsatan bir yaşam tarzıdır. Yunan vazo resimlerinde en açık şekliyle resmedilmiş olan homoseksüelliğin esamisi okunmaz ve Etrüsklerin, Yunan düşüncesini ve âdetlerini körü körüne taklit etmek yerine kendi sosyal gereksinimlerine uyarladıkları açıktır.

Lawrence'ın Etrüskler hakkındaki düşüncelerinin nedeni bu mezar resimleridir, fakat bunlara bakıp Etrüsk yaşantısının, seçkinler için bile, aralarına av partilerinin serpiştirildiği bir ziyafetler geçidi olduğu sonucunu çıkarmak

2) Antik Yunanda genç erkeklerin çoğunlukla içki âlemlerinde oynadıkları ve kadehlerin özel bir usulle şarap dolu bir kapla tokuşturulduğu bir oyun. *Kottabos*'un en basit biçiminde, metal bir kaba çarpması için erkeğin kadehine şarap doldurulur, aynı zamanda erkek metresinin adını seslenirdi; eğer ki kadehteki şarabın tamamı farklı bir ses çıkararak kabın içine dökülürse, bu, erkeğin kadınıyla iyi geçineceğinin işareti sayılırdı. (ç.n.)

mümkün değildir. Örneğin şölen resimleri, gelecekteki yaşantısı için merhumun umutlarını temsil ediyor, ya da ölümden önceki ve sonraki dünya arasında bir geçiş yemeğini kaydediyor olabilir. (Ölüler diyarının iblisleri ve diğer sembolleriyle İÖ dördüncü yüzyılın bazı ziyafetleri, kimilerinin artan Roma tehdidine bağladığı bir gelişmedir.) Benzer şekilde, daha sonraki mezarları dolduran Yunan çömlekleri, ki bunlar günümüze kalmış bilinen Atina vazolarının yüzde 80'ini oluşturur, ölüler diyarını ve kahramanca işler yapmış olanların yaşamdan sonraki umutlarını yansıtması bakımından ilgi çekmiş olabilir. Başardığı işler sayesinde ölümsüz olan ölümlü karakter Herakles, muhtemelen, özellikle Etrüsk pazarına yönelik çalışan Atinalı çömlekçiler tarafından kullanılan popüler bir temadır. Thebai'ye Karşı Yediler efsanesi olarak bilinen bir diğeri, Yunanistan'dan gelen örneklerden çok daha fazla, Etrüsk sanatında temsil edilmiştir.

Refah seviyesi arttıkça Etrüskler güneye doğru yayıldı. Etkileri, hali hazırda zengin bir bölge olan, fakat aynı zamanda, 725 civarında Cumae yerleşmesini kurmak üzere sahile çıkan Yunanlılarla karşılaştıkları Campania düzlüğüne yayıldı. Sekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Etrüsklerin sahilde kurdukları kendi ticaret merkezleri vardı. Pontecagnano buna bir örnektir. Ticaret ve zanaatın önemi arttıkça, Etrüsk kentleri başlıca tepelerin doruklarında gelişiyordu. Aralarında, Tiber üzerindeki önemli konumuyla Roma'nın da bulunduğu Latium şehirleri, bundan böyle Etrüsk kontrolü altındaydı ve Etrüsk etkisi iç bölgelere yayıldı. Umbria'da bazı kentsel yerleşim bulguları vardır ve oradaki insanlar ayırt edici lehçelerini kaydetmek için Etrüsk yazısını kullanmışlardır (üzerlerinde bir dizi dinsel anlatının yer aldığı ve 1444'de Gubbio kasabasında keşfedilip halen oradaki müzede sergilenen Iguvium Tabletleri'nde olduğu gibi).

Parlak siyah bir çömlek olan *bucchero*, orijinal bir Etrüsk yaratısıdır. Bunlar, yaklaşık 650'den itibaren Fransız ve İspanyol sahilleri boyunca alınıp satılıyordu. Altıncı yüzyılda imal edilen eşyalar üzerinden yapılan ticarete, Yunanlı göçmenlerce hız verildi. Aristokrat Demaratos'un, Korinthos'taki tiranlığı yüzyılın ortasında terk ettiği ve Etruria'da kendi işini kurduğu kaydedilmiştir. Muhtemelen onun etkisiyledir ki, Etrüskler metal rölyef işini kile kopyalamış ve böylece, ilk kez tapınakların süslenmesinde kullanılan terrakotta'yı geliştirmişlerdir. Tarquinia kentinin limanı Gravisca'da bir Yunan mabedi kurulmuş; Apollon, Hera ve Demeter'e sunulan adaklar günümüze ulaşmıştır. Özellikle heyecan verici bir bulgu da, Sostratos adlı bir kişinin bu mabette Apollon'a adadığı bir çapadır. Etruria'da, üzerlerine Yunan harfleriyle SOS kazınmış kaplar bulunmuştur ve bunların, Herodotos tarafından geç altıncı yüzyılda bu isimle ticaret yaptığından bahsedilen zengin bir Yunanlı tüccarın satılık malları olduğunu düşünmek, hüsnü kuruntu olmayabilir. Bu dönemde böl-

geye Yunanlı zanaatkârlar yerleşmeye başladı ve Etrüskler onlardan altın, gümüş ve fildişi işlemeyi öğrendi. (Yunanlılar ve Etrüskler arasındaki kültürel ilişki, John Boardman'ın *The Diffusion of Classical Art in Antiquity* (Antik Dönemde Klasik Sanatın Yayınımı) adlı eserinde ayrıntılarıyla incelenmiştir.) Defin gelenekleri daha eşitlikçi bir toplumu yansıtacak şekilde değişmiştir. İÖ 500 civarında, Cerveteri'deki kişisel defin odaları yerini, her biri tüften oyulmuş, dış cephesi eve benzetilmiş ve sokaklar halinde düzenlenmiş mezarlıklarıyla bir ölüler şehrine bırakır. Aile mezarları, uşaklar ve hizmetkârlar için olduğu tahmin edilen daha mütevazı defin yerleriyle çevrelenmiştir. Buna benzer şekilde planlanmış bir mezarlık da, bugünkü Orvietoo'da (Etrüsk dilinde Volsinii) bulunmuştur.

Livius, Etrüsklerin herkesten dindar olduklarını söyler. Böyle bir çıkarıma itibar etmek zordur, fakat ritüel kesinlikle çok önemliydi ve mabetlerin kalıntıları, Etrüsklerin günlük ihtiyaçlarında tanrısal bir yardım beklentisi içinde olduklarını gösterir. Kimi yerel kimi Yunan olmak üzere pek çok kaynaktan alınmış bir tanrılar panteonu yarattılar. (Olymposlu tanrıların üçte ikisinin bir Etrüsk karşılığı vardır.) Her tanrının gökyüzünde kendine ait bir yeri olduğuna inanılır, tanrıların hoşnut olup olmadıkları, kuşların uçuşu, şimşek çakması ve diğer sıradışı olaylar izlenerek anlaşılırdı. Böylece, alametleri yorumlamakla görevli augur'lar[3], tanrıları yatıştıracak doğru ritüelleri saptayabilirlerdi.

Augur'lar görevlerini, kendilerine ayrılan kutsal alanda bulunan yüksekçe bir yerde ve ayakta durarak yerine getirirlerdi. (Romalılar bu alana *templum* derlerdi, 'temple' yani tapınak sözcüğü buradan gelir.) Muhtemelen ta İÖ 600'de, Etrüskler tapınaklarını bu kutsal alanın hemen arkasında inşa ettiler. Yunan tapınağı model alındı, fakat önem verilen nokta, fazlasıyla süslü bir ön cephe ile yalnızca ön tarafta bulunan bir girişti. Tapınağın üzerinde durduğu *podium* Yunanistan'dakinden çok daha yüksekti; augur kehanetlerini bildirirken bunun bir kenarında duruyor olmalı. Bu model Romalılar tarafından en dikkate değer biçimde, geç altıncı yüzyılda, Roma henüz bir Etrüsk 'kralın' yönetimi altındayken, Jupiter, Iuno ve Minerva adına Capitolium Tepesi'nde yapımına başlanan büyük tapınakta benimsenmiştir. Etrüsk inançlarına dayanan Romalılar din kuralları *disciplina*'yı, bu sayede ve özenle korudular.

Kıyı boyunca gelişen Etrüsk üstünlüğü, İÖ 550 civarında Pers yayılmasından kaçan yeni bir Yunanlı göç dalgası yüzünden tehdit altına girdi. Korsika'nın doğusundaki Alalia'da bulunan Phokaia kolonisi özellikle tehlikeliydi. İÖ 540'da Etrüskler, Fenikelilerin de desteğiyle Phokaialıları denizde yenerek

3) Eski Roma'da kuşların uçuşlarından, ötüşlerinden, yem yiyişlerinden, kurban edilen hayvanların bağırsaklarının görünümünden, gökyüzüne ait fenomenlerden ve diğer başka alametlerden geleceği tahmin etmekle ve kamusal işler hakkında önerilerde bulunmakla görevli kâhin. Augur'luk siyasi açıdan önemli bir görevdi. (ç.n.)

onları yerleşmeyi terk etmek zorunda bıraktılar, fakat Phokaialılar aynı zamanda Güney Fransa'ya da yerleşmiş olduklarından, Etrüsk ticaretinin önünü bu kez oradan kestiler. Bu arada, Kartacalılar (Kartaca'yı kuran ve bu kenti sonraki kolonileştirme çabalarında bir sıçrama tahtası olarak kullanan Fenikeliler), Sardinya'daki ve Sicilya'nın batı sahilindeki konumlarını sağlamlaştırmış ve giderek Etrüskleri denizden çıkmaya zorlamışlardı. Cerveteri'nin limanı Pyrgi'deki bir dizi ünlü altın levhada, kentin yöneticisi Thefarie Velianas tarafından Etrüsk Uni (Hera'nın Etrüsk karşılığı ve Romalı Iuno'nun atası) ile bir tutulan Fenike tanrıçası Astarte'ye iki dilde birden yapılmış bir ithaf bulunur. Thefarie Velianas'ın Cerveteri'ye zorla kabul ettirilmiş Kartaca asıllı bir tiran olduğu ileri sürülmüştür. Etrüskler şimdi bir yandan da Sicilya'daki Yunanlı tiranların baskısı altındaydı. Yerli paralı askerlerle birlikte Etrüsklerin İÖ 525 civarında Yunan şehri Cumae'ye karşı düzenledikleri sefer başarısız oldu ve İÖ 474'te Syrakusai hükümdarı Hieron bir Etrüsk filosunu Cumae açığında yenilgiye uğrattı. Campania'daki Etrüsk varlığı, bundan böyle ovalara akın etmeye başlayan dağ kavmi Samnitler tarafından beşinci yüzyılda yok edildi.

Kartacalıların Tiren Denizi'deki üstünlükleri arttıkça, Etruria'nın kıyı kentleri zayıflamaya başladı. Clusium (ki kentin bir yöneticisi olan Lars Porsena Roma'nın ilk düşmanları arasında öne çıkar), Fiesole, Cortona, Volsinii (Orvieto) ve Veii dahil iç bölgelerdeki şehirler, topraklarından çok verimli şekilde yararlandıklarından gelişmeye devam etti. (Veii çevresinde beşinci yüzyıldan kalma büyük sulama planları bulunmuştur.) Bu şehirler, on iki kent devletinden oluşan ve her yıl tanrıça Voltumna'ya adanmış bir tapınakta bir araya gelen bir konfederasyon kurmuşlardı, fakat aralarında herhangi bir siyasi birlik oluşturdukları söylenemez. Veii, beşinci ve dördüncü yüzyılın başlarında Roma'nın saldırısına uğradığında bu kentlerin hiçbiri yardıma gelmedi.

Geriye kalan ticaretin bundan böyle Apeninler boyunca Po Vadisi'ne yönlendirilmesi gerekiyordu. Günümüzdeki Marzabotto kasabasının yakınlarında, Apeninler'in yamacında, İÖ 500 civarında yeni bir Etrüsk kenti tasarlandı. Özenle planlanmış düzenli caddeleri, kamusal alanlar ile özel yerleşime ayrılmış yerlerin birbirlerinden ayrılması, Yunan şehir planlamasının etkilerini gösterir. Etrüsklerin kurduğu diğer başlıca kentler, günümüzün Ravenna, Rimini ve Bologna'sıdır. En başarılı ticaret merkezlerinden biri, sonradan Venedik'te görüleceği gibi, binalar arasındaki köprü ve kanallarıyla kazıklar üzerine inşa edilen ve Po Deltası üzerinde yer alan Spina'ydı. Etrüskler Yunanlılarla burada, Etrüsk olduğu kadar Yunanlı da olan ve Atina vazolarının Etrüsk yerleşimleri içindeki en zengin kaynağı durumuna gelen bir kentte karşılaştılar. Ne var ki bölgedeki Etrüsk varlığı, Spina'nın zamanla çamurla dolması ve Alpler üzerinden gelen Kelt göçü gibi birtakım unsurlar nedeniyle tehlikeye

girdi. Keltler ve Etrüskler arasında yapılan evliliklere dair bazı kanıtlar bulunuyor ve Kuzey Avrupa Keltleri ile (La Tène kültürünü üreterek) yeni ticaret güzergâhları oluşturuldu, fakat Orta İtalya'nın Etrüsk şehirleri sürekli güç kaybediyordu ve nihayet üçüncü yüzyılda, Roma tarafından yenilgiye uğratılarak yok edildi.

Etrüsklerin çöküşü, beşinci ve dördüncü yüzyılları İtalya için bir kriz çağı yapan etmenlerden biridir. Kuzeyde Keltler Po Vadisi'ni işgal ediyor ve yarımadaya doğru yayılıyorlardı. Farklı dağ kavimlerinden oluşan bir kalabalık ovaları yağmalamaya başladı. Bunlar muhtemelen nüfus baskısıyla hareket ediyordu, fakat pek çoğu paralı asker olarak savaş becerisi kazanmış kişilerdi; dolayısıyla düzlüklerdeki zengin Yunan ve Etrüsk kentlerine saldırma gücünü kendilerinde bulmuş olabilirler. Beşinci yüzyılda Güneybatı İtalya'nın neredeyse bütün Yunan şehirleri istila edildi.

Roma'nın Kuruluşu

Roma, dördüncü yüzyılda, bu karmaşa ve değişen yazgılar dünyasında İtalya'nın en büyük gücü olarak ortaya çıkacaktı. Kentin eski tarihini yeniden bir araya getirmenin artık çok zor olduğu kanıtlanmıştır. Daha sonra Roma tarihçileri kentin kuruluşuyla ilgili kendi yorumlarını yaratmak için hem Yunan hem de Roma kaynaklarından yararlandılar. Sonradan Vergilius tarafından *Aeneas*'da işlenen ve Troya'nın yıkılışından kaçıp, nihayet bir dizi krala rastladığı Alba Longa'ya (Latium) yerleşen Aineias'ın öyküsünün anlatıldığı bir Yunan hikâyesi vardı. Ayrıca, Tiber Nehri'nin kenarına terk edilen ve bir kurt tarafından emzirilerek hayatta kalan, ardından çobanlar tarafından yetiştirilen Remus ve Romulus adlı ikizlerin anlatıldığı bir efsane daha vardı. Efsanede, Romulus bir kavgadan sonra erkek kardeşini öldürür ve Roma'yı aramaya koyulur. Bu iki öykü, Remus ve Romulus'u Alba krallarından birinin kızı ve savaş tanrısı Mars'ın çocukları yaparak, birbirine bağlanır. Kentin kuruluş tarihi olan İÖ 753 ulusal mitolojide öylesine saygın bir yere konmuştur ki, bin yıl sonra İmparator Arap Philippus abartılı bir yıldönümü kutlamasına ev sahipliği yapmak için, özel olarak Roma'yı ziyaret etmiştir.

Kentin tarihine ilişkin başka eski hikâyeler de vardı, fakat bunlar neredeyse tamamıyla kaybolmuştur. Kente bir Yunan kuruluş mitosu atfetmeye çalışanlar da olmuştur; kuşkusuz bu çaba, Yunan kültürünün hâlâ üstün olduğu bir çağda ona bir değer kazandırma gayretiydi. Fragmanları saymazsak, günümüze ulaşan ilk tarihler İÖ birinci yüzyıldan kalmadır. En önemlisi Titus Livius'un tarihidir. Livius, Patavium (bugün Padova) yerlisiydi ve tam da Roma'nın cumhuriyetçi hükümetinin, geleceğin Augustus'u Octavius tarafın-

dan dönüşüme uğratıldığı bir çağda yazıyordu (22. Bölüm). Amacı, ölen cumhuriyeti yüceltmekti ve onunkisi, kentin tarihinin destansı ve dramatik bir anlatımıydı. Galyalıların Roma'ya girişi, kendilerini avlularında cüppelerini giymiş olarak ve sessizce bekleyen saygın senatörleri katletmeleri, zafer ya da yenilgi haberlerinin Roma'ya ulaştığı sırada yaşanan duygular, Hannibal ile yapılan savaşta yer alan muhteşem savaş sahneleri hâlâ etkileyicidir. (Cannae Savaşı'ndan sonra sakatlanan Roma askerlerinin içine düştükleri âciz durum, otuz yıldan fazladır yeniden okumamama rağmen hâlâ aklımdan çıkmadı.) Buna karşın, bir tarih çalışması olarak Livius'un anlatımı sınırlıdır. Cumhuriyetin yüceltilmesine yönelik zaafı, zayıf coğrafya bilgisi ve eski kaynakları özensizce kullanması, çalışmasını güvenilmez kılar. Tarihçi, kentin eski tarihinin parçalarını bir araya getirebilmek için, diğer fragmanlardan, konsül listelerinden, bir kuşaktan diğerine aktarılan büyük ailelerin tarihlerinden ve bunun yanında arkeolojiden faydalanmalıdır. Yine de Roma tarihinin (örneğin İÖ 390-350 arası), hakkında hemen hiçbir şey bilinmeyen dönemleri vardır.

Roma, Tiber Nehri kıyılarında ve bir adanın (Tiber Adası) nehri iki dar kanala böldüğü, böylece köprü kurmaya elverişli bir mevkide gelişti. Kent, muhtemelen ta onuncu yüzyılda, alçak tepeler (Roma'nın ünlü yedi tepesi) üzerine dağılmış köylerden ortaya çıkmış gibi görünüyor. Nehrin kavisi güvenli bir liman sağlıyordu ve mallar karayoluyla Roma'dan hem kuzeye hem de güneye gönderiliyordu. Eskiden beri tuz, Sabine ülkesine ve daha ötedeki Umbria'ya satılıyordu. Bu dönemden bazı mezarlıklar günümüze kalmıştır, fakat önceleri kentin pazar yeri, daha sonra da tören meydanı olan Forum, sekizinci yüzyılın başına kadar defin yeri olarak kullanılmıştır. Cesetler yakılmış, külleri urnalara konmuştur.

Efsanelerin kentin kuruluşu olarak belirttiği sekizinci yüzyılda, Yunanlı tüccarların geldiğine dair kanıt vardır. Euboia ve Korinthos işi çanak çömleğe rastlanmış ve Esquiline Tepesi'ndeki yedinci yüzyıldan kalma bir mezarda da, üzerine sahibinin ismi (Klektos) yazılmış bir Korinthos vazosu bulunmuştur. Arkeolojik kanıtlar, başarılı ticaret kentleri gibi Roma'nın da, hem İtalya'dan hem de doğudan pek çok yabancıyı kendine çektiğini gösteriyor. Kent, aynı zamanda Tiber Nehri ile Alba Tepeleri arasında yer alan Latium düzlüklerine dağılmış otuz civarında halkla, ortak bir 'Latin' kültürünü paylaşıyordu. Bu topluluklar, bir dili, festivalleri ve kökeni aynı olan bir mitosu (hepsinin tek bir kentin, Alba Longa'nın kolonileri olduğunu söyleyen mitos) birlikte yaşattılar. Bunun yanı sıra, 'Latin hakları' olarak bilinen ve vatandaşlarının kanuni evlilikler ve başka bir Latin topluluğunun herhangi bir üyesiyle ticari anlaşmalar yapmalarına ve yalnızca o bölgeye taşınmakla başka bir topluluğun vatandaşlığını elde etmelerine olanak sağlayan birtakım haklara sahiplerdi.

Roma'daki defin bulguları eski Roma toplumu hakkında çok şey söylemek için fazlasıyla sınırlıdır, fakat 20 kilometre uzaklıktaki Gabii'de, eski bir Latium mezarlığı olan Osteria dell'Osa'da kapsamlı bir çalışma yürütülmüştür. Buradaki kazıyı yapan Dr. Bietti-Sestiera, mezarlıkları, ilk dönemdeki Latin toplulukların sosyal ilişkileri hakkında neler söyleyebileceklerini görmek amacıyla incelemiştir. Günümüze, dokuzuncu yüzyıldan iki ailenin defin yeri planları kalmıştır. Her planın merkezini, minyatür silahların ve ev modellerinin eşlik ettiği, yakılmış yetişkin erkekler işgal ediyordu. Çoğu genç olan diğer yetişkin erkekler bunların etrafında ve daha basitçe gömülmüşlerdi. Bir mevki sahibi olan erkeklerle babalarının otoritesi altındaki diğer erkek aile üyeleri arasında net bir ayırım göze çarpar. Önemi sonradan anlaşıldığında benzeri yorumları yapmak kolay olsa da, bu, geç Roma toplumundaki güçlü baba figürü demek olan *paterfamilia*'nın ortaya çıkışının erken bir göstergesi olabilir. Aynı zamanda kadınlar da, genç ve evlenmemiş kadınlara özel bir konum atfedilerek sınıflara ayrılmıştır.

Sekizinci yüzyıla gelindiğinde defin modelleri değişmişti. Bundan böyle cesetlerin hepsi gömülüyordu, ancak cesetler aralarında hiçbir ayrım gözetilmeksizin gruplar halinde yerleştiriliyordu. Eğer her grubun bir aileden oluştuğu kabul edilirse, akrabalığın statüden daha önemli olduğu tartışılabilir. Bu durum, Etrüsk toplumunun olduğu kadar Roma toplumunun da önemli bir parçası olarak ortaya çıkacak olan *gens*'in, yani klanın doğuşunun bir göstergesi olabilir. Sekizinci ve yedinci yüzyılın sonlarından bir başka mezarlık, Roma'nın 18 kilometre güneyindeki Castel di Decima'da ortaya çıkarıldı. Burada, zengin erkekler ya kargılarla ya da kılıçlarla, bazen de ikisiyle birlikte gömülmüştü. Bu durumda silahlar, bir çeşit sınıfsal statü simgesi olduğu kadar, belki de ve aynı zamanda bu toplumun savaşçı bir toplum olduğunun da göstergesi olabilir.

Sekizinci ve yedinci yüzyıllarda Latium'da, pek çok açıdan Etruria'dakine benzer bir toplumsal dönüşüm yaşanıyordu. Bölük pörçük kanıtlara pek güvenilemese de, toplum, bazı bireylerinin aristokrat liderler olarak ortaya çıktığı klanlara, daha fazla dayanmaya başlamış olmalı. Dış dünyayla yapılan ticaretin ve Etrüsklerin artan etkisinin bu durumu hızlandırdığı görülecekti.

Roma: Krallar Çağı

Sekizinci yüzyıldan altıncı yüzyılın sonlarına kadar Roma 'krallar' tarafından yönetildi. İlk hükümdarlar hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor. Krallık babadan oğla geçmiyordu ve her kral ilahi bir dayanağa sahip olup olmadığına dair fallara bakıldıktan sonra, otuz klan grubundan oluşan bir

meclis olan *comitia curiata*'da toplanan Roma halkınca ilan ediliyordu. O andan itibaren kral, *imperium*'a, yani gücünü siyasi, askeri ve dinsel işlerde kullanabileceği ilahi bir yetkeye sahipti. *Imperium*'un sembolü, *fasces* denen ve kralın önünde taşınan bir baltanın etrafına bağlanmış değneklerdi. Bunun Etrüsklerle birlikte ortaya çıktığı ve Etrüsk etkisinin güçlendiği aynı döneme rastladığı görülüyor. Örneğin Kral I. Tarquinius'un (geleneksel tarihler İÖ 616-579), Etruria'dan Roma'ya göç ettiği ve kendisini kral ilan ettirdiği kaydedilmiştir. İlk kez onunla birlikte, kentin kamuya açık yerleri süslenmeye başlandı. Forumun zemini taşla kaplandı; etrafı, aralarında tapınak ve mabetlerin de olduğu törensel binalarla çevrildi. Ayrıca açık bir alan vatandaş toplantıları için temizlendi. Saray kalıntıları, kente aristokrat seçkinlerin hükmettiğini düşündürüyor. (Bununla birlikte, Roma, kültür açısından büyük ölçüde Latin olarak kaldı. Forum'un Lapis Niger denen siyah taş döşemesinin (ve geleneksel olarak Remus ve Romulus'a bakan çobanın gömüldüğü yerin) altında bulunan törensel yazılar, Etrüsk dilinde değil, Latince yazılmıştır.)

Tarquinius 579'da öldürüldü; Etrüsk değil, büyük olasılıkla Latin olan ardılı Servius Tullius, iktidarı zor kullanarak elde etti. O dönemde kentin bir karışıklık içinde olduğu aşikâr. Servius Tullius, aristokrat seçkinlere karşı halk arasında büyüyen yaygın bir öfkenin sonunda başa geçen Yunanlı tiranlarla karşılaştırılabilir. Servius'un vatandaş kitlesini kırsal bölgelerde yaşayan halka ayrıcalıklar vererek ve bundan da önemlisi, silahlanmak için mali gücü olan herkesten bir vatandaş ordusu yaratarak büyüttüğüne dair kanıtlar vardır. 4.000 asker ve 600 süvariden oluşan bu kuvvet, kaydedilmiş ilk lejyondu. Askerler yüz kişilik bölüklere ayrılmışlardı (her centuria'da tahminen 96 asker vardı) ve muhtemelen Servius'un hükümdarlığı döneminde, centuria'ları kent duvarının dışındaki Mars Meydanı Campus Martius'ta bir araya toplamak için çağırmak gelenekselleşmişti. Daha sonra anılacağı *comitia centuriata* ismiyle bu meclis, savaş ve barış ilan etmek, ittifak yapmak gibi resmi görevleriyle Roma halk meclislerinin en güçlüsü durumuna gelmiştir. (Cumhuriyet döneminde konsül ve praetor'lar için başlıca seçmen topluluğunu oluşturdu.)

Vatandaş kitlesinin bu genişlemesi Roma'nın daha sonraki başarıları için çok önemliydi. Vatandaşlık Yunanistan'da bir *polis* topluluğunun üyeliğine bağlıydı ve bu hak, yabancılara karşı kıskançlıkla korunan bir ayrıcalıktı. Roma'nın, bireyler sadakatini kanıtlayana (bir ölçüde de Romalılaşana) kadar onları yurttaşlığa kabul etmede dikkatli davrandığı kesinlikle doğrudur, fakat Roma, yurttaş sayısını artırırken antik dünyanın diğer kentlerinden çok daha açık görüşlüydü. Yunanlıları şaşırtan, azat edilmiş kölelerin torunlarının bile doğal olarak Roma vatandaşı kabul edilmesiydi. Sonuç, hızla artan bir vatandaş kitlesi oldu. Bununla birlikte bir başka sonuç da şuydu: halk meclisleri öylesine genişledi ki, çok geçmeden Atina demokrasi modeli uygulanamaz hale

geldi ve meclis toplantılarına katılanlar, önlerine getirilen konuların lehinde ya da aleyhinde oy kullanmakla sınırlandırıldı.

Roma Cumhuriyetinin Kuruluşu

Servius'un, halkın desteklediği bir monarşi yaratma umudu kısa dönemde başarısız olacaktı. Onun ardılı Mağrur Tarquinius (geleneksel tarihler İÖ 534-509) öylesine zalim bir hükümdardı ki, öfkeli aristokrasi tarafından 509'da alaşağı edildi. Efsaneye göre bardağı taşıran son damla, Lucretia adındaki bir kadının Tarquinius'un oğlu tarafından zorla kaçırılmasıydı (bu olay daha sonraki pek çok Avrupalı sanatçıya esin kaynağı oldu). Bunu bir tür iktidar mücadelesinin takip ettiği görülüyor. Komşu Etrüsk kenti Clusium'un Lars Porsena adındaki yöneticisi, tam o sırada Roma'ya saldırmış olabilir. İngiliz tarihçi Macaulay'ın *Lays of Ancient Rome* adlı eserinde ölümsüzleştirdiği bir efsaneye göre Porsena, ona karşı bir köprüyü tutan Horatius adlı bir kişi tarafından engellenmişti, fakat kaynaklarda kenti geçici bir süre almış olabileceğine dair bazı imalar var.

Ne var ki ulaşılan nihai sonuç, aristokrasinin sıkı denetimi altına girmiş bir cumhuriyet kenti olmasıdır. Aristokrasinin Etrüsk karşıtı olması gerekmiyordu. Aslında, Etrüsklerin kültürel etkisi Roma'da bir süre daha devam etti. Öyle ki, elit zümre kendisini, genel anlamda zorbalığa karşı Roma'nın koruyucusu ilan etti ve bu durum siyasi üstünlüklerini haklı gösterdikleri ideolojilerinin merkezini oluşturdu. O andan itibaren, kişisel güç inşa etmek için halkın desteğini kullanmaya çalışan herkesten yoğun bir kuşku duyulacaktı. Aristokrasinin despotluktan duyduğu korku yeni kurulan hükümette ortaya çıktı. Gerçekte, bütün erkin bir kralda toplandığı yüce güç demek olan *imperium*, bir yıllığına iktidarı ellerinde tutacak, fakat hemen yeniden seçilemeyecek olan iki konsüle, yani magistrat'a bırakılacaktı. Her birinin diğerinin hareketini kontrol etme yetkisi vardı. *Imperium*'un ana unsuru bir orduya kumanda etme hakkıydı ve muhtemelen bu dönemde tek bir lejyon, her konsülün kullanımına hazır daha küçük iki lejyona bölündü. (Centuria'lar bundan böyle yüz yerine altmış kişilik bölükler haline geldi.) *Imperium* yalnızca kentin kutsal merkezi olan *pomerium*'un dışında etkiliydi ve silahlı askerlerin zafer kutlamaları dışında kente girilmesine izin verilmezdi.

Her ne kadar ve hâlâ *comitia curiata*'nın resmi olarak onay vermesi gerekse de, konsüller *comitia centuriata* tarafından seçiliyorlardı. Bu görev için yoğun bir çekişme yaşanıyordu ve seçim, halkın tamamına hitap etmeyen (ve dolayısıyla seçkinlerin içindeki despotluk korkusunu uyandırarak) aday tarafından, oyların kurnazca güdümlenmesine bağlıydı. *Comitia centuriata*'daki

oylama işlemi öncelik sırasına göre düzenlenmişti; bu yapı, asker kökenli daha zengin sınıfların, özellikle ilk kez oy veren süvarilerin, yoksul sınıflara hükmetmesine olanak sağlıyordu. Bu yüzden konsül olmak isteyen kişi, daha nüfuzlu vatandaşların desteğini sağlamak zorundaydı. Bu desteği kendi otoritesi (*auctoritas*), askeri başarılarıyla elde ettiği rütbesi ve ailesinin statüsüyle kazanabilirdi, fakat bir aday aynı zamanda, lütufkârlığı ve güvenlik vaadi karşılığında kendisine oy verecek uyruğuna güvenmek zorundaydı. (Buradaki aday sözcüğü son derece yerinde kullanılmıştır; çünkü geleceğin müstakbel konsüllerine, Latince'de beyaz anlamına gelen *candidus* kelimesinden türeyen *candidati* adını kazandıran sözcük, seçimler için özel olarak ağartılmış toga[4] giyme geleneğiyle doğmuştur.)

Kentin ihtiyaçları arttıkça başka magistratlıklar da kurulmaya başlandı. Quaestor'lar mali görevlilerdi. Başlangıçta iki taneydi, fakat 421'den itibaren her yıl dört quaestor seçilir oldu. Daha sonraları bu rakam yirmiye kadar çıkacaktı. Censor'lar vatandaşlık kayıtlarını tutma görevini üstlenmişlerdi ve muhtemelen, özellikle de askerlik hizmetine uygun olanların listelenmesinden sorumluydular. (*Censere* fiili tahmin etmek/değerlendirmek anlamına gelir.) Diğer magistratlardan farklı olarak yeni censor'lar, vatandaşların yeniden gözden geçirilmiş bir listesini tanzim ederken, yalnızca beş yılda bir ve yaklaşık on sekiz aylık bir dönem için atanıyorlardı. Bu, daha sonra eski konsüllere devredilecek geniş yetkilerle donatılmış bir görevdi. Aslen konsüller için kullanılan praetor terimi, İÖ 366'da adli işler için özel bir sorumluluk içeren ayrı bir görev haline geldi. Praetor'lar ve konsüller bir orduya kumanda etme yetkisine sahip tek magistratlardı.

Genellikle görev süreleri bir yılla sınırlandırılmış magistratlıklar ve yapısı müzakere yerine oy vermeye dayalı olan *comitia centuriata* ile, siyaset üretme çabası giderek senatonun himayesine girdi. Senato kralın danışman grubu olarak doğmuştu ve senatörlerin çoğu, aynı zamanda Roma'nın rahipliklerini tekelinde tutan eski aristokrat ailelerin oluşturduğu, ayrıcalıklı patrici sınıfından seçilirdi. Monarşinin yıkılmasından sonra, senato üyeleri konsüller tarafından her yıl ve *onların* danışmanı olarak seçilir oldu, fakat üyeliğe karar verme hakkı daha sonra censor'lara geçti. Censor'lardan biri olan Appius Claudius, dördüncü yüzyılın sonlarında senatoyu geleneksel aristokrat ailelerin dışındaki insanlarla doldurmaya çalıştığında büyük bir rezalete yol açtı ve buna tepki olarak senatonun, hizmet süresini tamamlamış eski magistratlardan oluşması gelenek halini aldı. Ardından senatörlüğün ömür boyu süren bir görev olması benimsendi. Böylece, muazzam bir ortak deneyim birikimini

4) Roma vatandaşlarının barış zamanında giydikleri ve tek parça kumaştan yapılma, sağ kol hariç bedenin tamamını örten uzun, sade giysi. (ç.n.)

denetlemeye başlayan senato, fırtınalı değişim yılları boyunca Roma hükümetinde etkileyici bir kararlılık ve devamlılık sağlayacaktı. Senatoya bir konsül ya da praetor başkanlık ederdi. Senatonun resmi gücü sınırlıydı. Düşüncelerini, tavsiye niteliği taşıyan ve ciddi hiçbir yaptırımı olmayan, fakat sanki varmış gibi saygı duyulan *senatus cansultum* ile dile getirirlerdi. Meclisler kanunları genellikle, ancak senatonun ne düşündüğünü duyduktan sonra yasalaştırırdı.

Beşinci yüzyılda patrici ailelerin hükümet üzerindeki etkisi arttı. İÖ 485 ile 445 arasında, konsüllüklerin yüzde 90'ı patricilerin elindeydi. Bununla birlikte, patricilerin artan güçlerine çok geçmeden, magistrat ve senatör olma hakkından yasal ya da geleneksel olarak yoksun bırakılmış yurttaş kitlesi *plebler* tarafından meydan okundu. Plebların hoşnutsuzluğunun temelinde, toprak açlığı, (neredeyse sürekli devam eden bir savaş döneminde) ekonomik sıkıntı ve borçlar yatıyordu, fakat aralarında patricilere karşı kışkırtmaları örgütleyecek durumda olan daha zengin liderler olmalıydı. Mücadele iki yıl devam etti. Plebların silahı, kentten, *consilium plebis* denen kendi meclislerini kurdukları Aventinus Tepesi'ne çekilmekti. Bu meclis, sayıları giderek artan ve sonunda ona ulaşan, yasal dokunulmazlığa sahip oldukları ilan edilen ve erkin, bir magistrat tarafından sıradan vatandaşlara karşı keyfi bir şekilde kullanılması durumunda müdahale etme hakkına sahip, kendi memurları tribunus'ları seçmeye başladı.

Plebler ve patriciler arasındaki mücadeleye, sürekli olarak patricilerden koparılan ödünler damgasını vurdu; bir güç kaybı olarak patrici ailelerin sayısındaki azalmayla (İÖ 509'da 132, 367'de 81 tane vardı) bu ödünler hız kazandı. Her ne kadar 287'ye dek pleb meclisinin kararlarının (*plebiscita*; buradan İngiliz plebisit) kanun gücüne sahip olduğu kabul edilmediyse de, 471 kadar erken bir tarihte *consilium plebis*'in var olma hakkı tanınmıştı. Beşinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde plebların kışkırtmaları, Roma hukukundaki ilk halk duyurusu olan On İki Masa kanunlarının yazılması ve yayımlanmasıyla sonuçlandı. Pleb sınıfına mensup ilk quaestor'lar 409'da atanırken, magistratlıklar giderek pleblere açılıyordu. 342'den sonra konsüllerin biri hep pleb kökenli oldu. İÖ 172'de, ilk kez olarak konsüllerin ikisi de pleb'di. (Patriciler atalarından kalan hatıraları yaşattılar. İS 301 kadar geç bir tarihte, İmparator Diocletianus'un çıkardığı Fiyatların Üst Sınırına İlişkin Kararname'de, patrici statüsü talep edenlerin hâlâ farklı ayakkabı giydikleri görülür.)

Dördüncü yüzyılın sonlarında, bir çeşit borç köleliği olan *nexum*'un kaldırılması gibi bazı başarılar kazandılarsa da, plebler Roma'da sosyal bir devrim yapamadılar. Gerçekte olan, birtakım zengin plebların magistratlık ve senatörlük yoluyla yönetici sınıfla bütünleşmesiydi. Memur olabilme ve dolayısıyla senatoya girme hakkından dışarıdan gelen biri yararlanabilirdi (bir ailenin magistrat olan ilk üyesi için *novus homo*, yani 'yeni insan' tabiri kullanılırdı),

fakat bu nispeten seyrek yaşanan bir durumdu ve Roma böylece, oligarşik yönetimin sınırlı sayıdaki aristokrat aile tarafından ve sürekli olarak sağlamlaştırılmasına tanık oldu. Tribunus'lar bile daha zengin sınıflardan seçilir oldu ve *concilium plebis*, ekonominin darboğaza girdiği zamanlarda halkın sıkıntılarının odağı olmaya devam etse de, hiçbir zaman tutarlı ve devamlı bir muhalefet görevi üstlenemedi.

Devlet içindeki uyum, dinsel ritüeller yoluyla da korunuyordu. Roma dininde çeşitli tanrılara ve perilere yer verilmişti. Ocak tanrıçası Vesta, ev halkını koruyan toprak perileri Lares'ler, ambar dolabının tanrıları Penat'lar gibi pek çoğu, evde doğuyor ve büyük ölçüde tarıma dayalı bir toplumun gereksinimlerini yansıtıyordu. Etrüskler tarafından tanıtılan ve devleti temsil eden İtalya'nın gök tanrısı Jüpiter, baştanrı haline geldi. Magistratlar, görevlerine seçildiklerinde ve her yıl senatonun ilk toplantı günü geldiğinde, Capitol'deki büyük tapınağında Jüpiter'e kurbanlar sunardı. Savaş ganimetleri tapınağa getirilirdi. Kadınların ihtiyaçları, doğurganlık ve evliliğin kutsallığıyla özdeşleştirilen İtalya'nın antik tanrıçası Iuno, aynı zamanda devletin resmi tanrıçası haline geldi ve Jupiter'in karısı olarak tapım gördü. El sanatları tanrıçası Minerva, bu ikisiyle birlikte Capitolium Üçlüsü'nü oluşturdu. Savaş tanrısı Mars, başlangıçta yılın ilk ayı olarak kabul edilen ve kışın ardından askeri seferlerin tekrar başlayacağı zamanı belirten Mart ayına adını verdi. Karmaşık ritüellerle onurlandırılan devletin bu resmi tanrılarından, cömertliklerini sürdürmeleri beklenirdi. Bu ayinler aristokrat aile üyelerinden seçilen rahiplerin nezaretinde gerçekleştirilirdi. Özellikle kuşların hareketlerinin gözlenmesiyle yapılan kehanetler, geleceği öngörmekte yaygın olarak kullanılırdı.

Roma'nın Genişlemesi

Roma, kralların yönetimi altında başarılı bir militarist devlet olmuştu ve 509'da yaklaşık 800 kilometrekarelik bir alanı, Latium'un üçte birini kontrol ediyordu. 20.000 ila 25.000 arasında tahmin edilen nüfusuyla diğer Latin halklarından çok daha kalabalıktı ve Güney İtalya'daki büyük Yunan kentleriyle karşılaştırılabilir durumdaydı. Ne var ki, monarşi yıkıldıktan hemen sonra kent, sürekli olarak genişlemesinin yol açtığı kuşku nedeniyle, çevresini saran Latin kabilelerin tehdidi altına girdi. Roma onları İÖ 499'daki Regillus Gölü Savaşı'nda yendi, fakat zafer Latin düzlüklerindeki dağ kavimlerinin artan baskılarıyla gölgelendi. Roma 493'de, davetsiz misafirlerle karşılaşmak üzere Latin topluluklarıyla anlaştı.

En inatçı düşmanlar, çevredeki Latin yerleşmelerine bir dizi akın düzenleyen Ekuvi ve Volski kavimleriydi. Onlar, ovadaki ekonomiyi başarıyla altüst

ettiler. Beşinci yüzyıl ortasındaki Roma'da, kamu binalarının inşasında kayda değer bir boşluk görülür. Toprakları Ekuvilerin ve Volskilerin toprakları arasında uzanan Herniciler Roma'nın müttefikleri arasına katılsalar da, düzeni yeniden sağlamak yüzyılın sonunu buldu. Durumun istikrar kazanmasıyla Roma, eski rakibi olan farklı bir düşmana, bir zamanların zengin Etrüsk kenti Veii'ye karşı kendi inisiyatifiyle harekete geçti. Şehir Roma'nın yalnızca 15 kilometre kuzeyindeydi, fakat sahip olduğu refahı, dağın zirvesindeki güvenli konumu, Yukarı Tiber'in Fidena şehri sayesinde kontrolü ve ırmak yoluyla Roma'nın 9 kilometre uzağındaki ileri karakolu, onu göz dikilen bir kent haline getirmişti. Efsanelerde, kentin, İÖ 396'da düşmeden önce, Troya Savaşı'nın destansılığı ölçüsüne varacak şekilde on yıl boyunca kuşatılması anlatılır.

Roma'nın Veii'ye karşı başarısı muhtemelen, Etrüsk kentlerinin hiçbir zaman yapamadığı biçimde, insan gücünü seferber etme yeteneğini yansıtır. Savaşın, hem piyade hem de süvari güçlerinin genişletilmesini beraberinde getirdiği görülüyor. Bundan böyle yoksul sınıflar da askere yazılmış, eğer bir kimse çiftliğinden uzaktaysa, *stipendium* denen günlük bir harçlık almaya başlamıştı. (Yalnızca toprak sahipleri orduya uygundu.) Yoksul vatandaşların mali gücü bütün vücudu kaplayan zırhlara yetmediğinden, daire şeklindeki ve nispeten daha küçük olan 'hoplit' kalkanının yerine, *scutum* adı verilen dikdörtgen kalkanlar benimsendi. Bu yeni ortamda Roma'nın 390 yılında Kelt akıncılar tarafından 'yağmalanması', ki Livius bunun yıkıcı bir deneyim olduğunu aktarır, muhtemelen güneye, Dionysius'un Syrakusai'sine doğru yönelmiş bir ücretli asker takımının yol açtığı geçici bir aksaklıktan başka bir şey değildi. Büyük çapta bir yıkım olduğuna dair kesinlikle çok az arkeolojik kanıt var, zaten kent yalnızca birkaç yıl sonra (bazı kısımları hâlâ ayakta duran) muazzam bir duvar inşa edebilmiştir. Keltlerin Orta İtalya'nın herhangi bir şekilde sürekli işgaliyle ilgilenmedikleri görülür.

Roma tarihinin bu dönemiyle ilgili pek az kaynak günümüze ulaşmıştır fakat bunlar diğer kanıtlarla desteklenebilir niteliktedir. Veii'den kamulaştırılan 500 kilometrekareden fazla toprağın *ager Romanus'a* (Roma arazisi) eklenmesi gerekiyordu. Çevredeki kabilelere karşı devam eden düşük şiddette bir savaş vardı ve Tiber'in ağzındaki Ostia'nın istihkâmı, ki arkeolojik kanıtlar bunu İÖ 380-350 arasına tarihlendirir, Roma'nın daha birkaç yüzyıl boyunca donanması almamasına rağmen, denize karşı artan bir ilgi olduğunu akla getirir.

İç bölgedeki dağ kavimlerinin en korkulanı ve en iyi örgütleneni olan Samnitlere karşı verilen kısa bir mücadelenin ardından, 343'de yeni ve yoğun bir savaş dönemi başladı. Dördüncü yüzyılın ortalarından itibaren 15.000 kilometrekareye yayılan topraklarıyla Samnitler, İtalya'daki en büyük siyasi örgütlenme haline gelmişlerdi. Gelişmiş tarım sistemleri ve müstahkem dağ

kaleleriyle, başarılı bir genişleme örneği sergilemişlerdir. (Güney İtalya'nın başlıca iki halkı olan Lucanialılar ve Bruttiler, daha önceki Samnit göçmenlerin soyundan gelirler.) Campania kentlerinin yardım talepleri sonucunda Roma, 343'te Samnitlere karşı savaş ilan etti. Samnitleri kolayca yendiler, fakat Campanialıların öfkesi üzerine Samnitlerle bir barış antlaşması yapıldı. İşte tam bu esnada Latin devletleri de Roma yönetiminin kibrine kızmaya başlamışlardı. Roma birdenbire kendisini Latinlerin, Campanialıların ve bir kez daha Volskilerin oluşturduğu bir düşman bloğuyla karşı karşıya buldu. Onları yenilgiye uğrattığında, Roma'nın askeri bir güç olarak itibarı arttı.

Roma'nın siyasi kurnazlığını gösteren, bu savaştan sonra yapılan 338 resmi antlaşmasıydı. Bu antlaşma uyarınca Roma, düşmanlarını yok etmiyor, bunun yerine Tiber'den Napoli Körfezi'ne kadar uzanan sahil düzlükleri boyunca, 'ulus' devletler olarak yeniden organize ediyordu. Hepsi Roma'nın üstünlüğünü ve çağrıldıklarında silahlı destek sağlamayı kabul ediyordu. Roma'ya yakın bazı Latin şehirleri bundan böyle bağımsızlıklarını yitirdi ve Roma Devletine dahil edildi. Örneğin, Antium sahil şehrinin gemileri pruvalarını (*rostra*, kelime anlamı 'gagalar') kestirdi ve Roma'daki konuşmacı kürsüsünde hatıra olarak sergiledi. (İngilizce'de 'rostrum' sözcüğü hâlâ kürsü anlamında kullanılır.) Tam bir Roma yurttaşı olan bu topluluk üyeleri, Roma meclislerinde oy kullanabiliyordu. Diğer Latin toplulukları, birbirleriyle değil, Roma ile yapacakları evlilik ve ticari işlerde Latin haklarını korudular.

Roma, örneğin Volskiler ve Campanialılar gibi yenilgiye uğrayan ve Latin olmayan halklar arasında, *civitas sine suffragio* denen ve bu toplumları vatandaşlığın gereklerine, özellikle de askerlik hizmetine dahil eden, fakat onlara Roma sınırları içinde seçme ve seçilme hakkı gibi avantajlar tanımayan, bir çeşit Roma vatandaşlığı statüsü geliştirdi. Bu kentlerin her biri *municipium* olarak biliniyordu. Zaman içinde bu *municipium* vatandaşlarına, sonuncusu İÖ ikinci yüzyılda olmak üzere, tam vatandaşlık hakkı verildi.

Roma, koloniler kurmaya da başlamıştı. (Kelime, Latince'de toprağı işlemek anlamındaki *colere* fiilinden gelir.) Romalı ya da diğer Latinlerden olabilecek kolonilerin vatandaşları, eğer sahiplerse Roma vatandaşlığını bıraktılar, fakat Latin haklarını korudular ve özerk toplumlar oluşturdular. Kendilerini saldırılara karşı koruyacak her tür dürtüye, dolayısıyla Roma hegemonyasına sahiplerdi ve stratejik açıdan hassas bölgelerde pek çok koloni kuruldu. İki eski koloni Cales ve Fregellae, Roma ile önemli Capua *municipium*'u arasındaki ana güzergâhın üzerindeki Liris Vadisi'nde kurulmuştu.

Roma kaynaklarında genellikle az önem atfedilse de, müttefikler çok önemliydi. 250'ye gelindiğinde Roma, ya yenildikleri ya da korktukları için teslim olmaya zorlanan 150'den fazla İtalyan topluluğuyla ittifak yapmıştı. Müttefikler teknik açıdan tam bağımsızlıklarını korudu, fakat savaşlarda insan

gücü sağlamaları gerekiyordu ve aslında bu savaşların ne zaman olacağına ve ne kadar askere ihtiyaç olduğuna karar veren Roma'ydı. Pek çok kritik savaşta, örneğin 295'deki Sentinum Çarpışması'nda, Roma ordusunun yarısından fazlasını müttefikler sağlamıştır. Teorik açıdan müttefik halkların askerleri, zaferin meyvelerini lejyonerlerle eşit olarak paylaşma hakkına sahiplerdi.

338 antlaşmasının özü, esnekliğinde yatıyordu. Yenilen topluluklar, herhangi bir ayaklanma özlemini bertaraf etmeye yetecek ölçüde bağımsız bırakılırken, Roma neredeyse hiçbir bedel ödemeden geniş bir insan kaynağını kendi çıkarları doğrultusunda kullanabiliyordu. Her halükârda bu toplulukların çoğu, hayatta kalmaları Roma'nın desteğine bağlı olan aristokrat hizipler tarafından yönetiliyordu. Roma için yeni ve geniş arazilerin sıkıntısını duymak söz konusu değildi. Sonraki yıllarda, şaşırtıcı biçimde esnek olduğunu kanıtlayacak bir hükümet sistemi ve denetim mekanizması geliştirmişti.

Roma çok geçmeden yine savaşa girdi. Fregellae'deki yeni koloninin kuruluşu, saldırıya geçmeleri için Samnitleri kışkırtmaya yetti. Yenilmeleri kırk yıl aldı (bu süreç geleneksel olarak İkinci (327-304) ve Üçüncü Samnit Savaşı (298-90) olarak iki döneme ayrılır). Bunlar çetin dağ arazisinde yapılan gerilla savaşlarıydı ve Roma, düzlüklerin dışına çıkmaya cesaret ettiğinde onur kırıcı bazı yenilgiler aldı. Uzun vadede daha başarılı bir strateji, Samnitlerin çevresinde, onları topraklarının merkezinde tecrit edecek bir müttefik ağı oluşturmaktı (bunların arasında Roma ile 327'de ittifak yapan ilk Yunan kenti Neapolis de [bugün Napoli] vardı). Censor Appius Claudius tarafından İÖ 312'de kontrol altına alınan ve Roma'nın, Roma ve Capua arasındaki ilk büyük askeri yolu olan Appia, denetim mekanizmasının bir parçasıydı. Aynı zamanda, dağlık arazide savaşabilmek için yeni savaş tekniklerinin de geliştirilmesi gerekti. Yunanlıların hoplit düzeni taşlık zeminde işe yaramıyordu, böylece lejyonlar, her askerin kolayca fırlatabileceği hafif bir kargı olan *pilum* ve nispeten hafif bir kılıçla (*gladius*) donatıldığı daha küçük gruplara, iki centuria'dan oluşan manipulus'lara ayrıldı.

İkinci Samnit Savaşı'nın son yıllarına, Roma'nın Orta İtalya'nın dağlık bölgelerine doğru genişlemesi damgasını vurdu. 304'te, Roma'nın beşinci yüzyıldaki düşmanlarından Ekuviler, her bir kale ahalisinin daha kale zapt edilirken katledildiği ve tamamı elli gün süren bir seferde, kılıçtan geçirildi. 298'de Samnitler Roma ile yeniden savaşa tutuştu, fakat bu kez, Keltlerden, Etrüsklerden ve Umberlerden oluşan ve saldırganca tutumu yüzünden Roma'nın aleyhine dönmüş kalabalık bir müttefik ordusuna sahiplerdi. Roma ile, 295 yılında Umbria'daki Sentinum'da karşı karşıya geldiler. Bu, Roma ve müttefiklerinin savaş meydanına sürdüğü 35.000 askerle, o ana dek İtalya topraklarında görülen en büyük savaştı. Romalılar Etrüsklerin ve Umberlerin dikkatini, savaş meydanından başka bir yöne çekmemiş olsalardı yenilebilirlerdi, ne var

ki, güç bela kazandıkları bu zafer ittifakı parçaladı. 293'te, Aquilonia'da ve ümitsizce yapılan son bir çarpışmanın ardından Samnitler ezildi ve nihayet Roma Orta İtalya'daki kalan muhalefeti de ortadan kaldırdı. Yenilen halklardan *municipia*, yani müttefikler oluşturuldu. Bu yerlerin ahalisi köleleştirilirken, bazı durumlarda da, toprakları Roma'dan gelen yerleşimcilerin arasında paylaştırıldı. (Romalılar, yenilen bu insanların galiplerin mutlak merhameti altında bulunduğunu ve tam da bu yüzden, eğer öldürülmemişlerse köle yapılabileceklerini savundu.)

Roma'nın Orta İtalya'daki üstünlüğü ve Keltlerin Etruria şehirlerinden Roma müttefiki olanların oluşturduğu bir ağla kuşatılmasıyla, Roma dikkatini güneye çevirdi. Bu arada Yunan kentleri güç kaybediyordu ve 280'lerde pek çoğu yerli nüfuslarının saldırılarına karşı Roma'dan yardım istemeye başladı. Roma bu talebe karşılık verdiğinde, güneyin en zengin Yunan kenti olan Tarentum, Roma'nın müdahalesi karşısında alarma geçti. 282'de bir Roma savaş filosu (kaydedilen ilk filo) Tarentum sularına girmeye cesaret ettiğinde vuruldu. Roma karşı saldırıda bulundu ve Tarentum neredeyse düşecek duruma geldi. Ümitsizlik içindeki kent, zafer ve şan arayışında hırslı bir lider olan Epeiros Kralı Pyrrhos'a başvurdu. Pyrrhos yaklaşık 20.000 askerden oluşan büyük ve iyi donanımlı bir orduyla çıkageldi. Bu, Romalıların gördüğü ilk Helen ordusuydu; bu ordunun gücü ve deneyimi karşısında zarar görebilecekleri açıktı. Romalılar, Heraclea (İÖ 280) ve Asculum (İÖ 279) savaşlarında yenildiler, fakat Pyrrhos her seferinde birliklerindeki binlerce değerli askerini kaybetti. (Pyrrhic zaferi[5] terimi buradan gelir.) Roma'nın müttefikleri ayakta kaldı. Paralı askerleriyle bile olsa Pyrrhos, ki Yunan kentlerinin zenginliği ona binlercesini toplama olanağı sağlıyordu, Romalıları yıpratmasının bile mümkün olmadığını anladı. Pyrrhos, 275'te Beneventum Savaşı'ndaki son bir denemenin ardından çekildi. 272'de Tarentum Roma'nın eline geçti ve böylece Roma'nın yarımadanın güneyindeki hâkimiyeti tamamlanmış oldu. Roma'yı gücendiren Falerii şehrinin 241 yılında öğreneceği gibi, bugünkü Pisa ve Rimini (268 yılında Rimini'de bir Roma kolonisi olan Ariminum kurulmuştu) kentleri arasındaki hattın güneyinde, bundan böyle Roma kontrolünden muaf hiçbir bölge kalmamıştı. Falerii, sadece altı günlük bir sefer sonunda yerle bir oldu.

Roma'nın bu bölgenin büyük kısmındaki etkisi hâlâ sınırlıydı. 264'e gelindiğinde, muhtemelen İtalya'nın yüzde 20'si Roma'nın doğrudan kontrol ettiği topraklar olan *ager Romanus*'a dahil edildi. Pek çok yerde yerli halk ya öldürülmüş ya da köleleştirilmiş olduğundan, artık bu topraklar Roma yerleşimine açıktı. Sayıları 20.000 ile 30.000 arasında değişen yetişkin erkeğe çift-

5) Çok pahalıya mal olan zafer; büyük kayıplarla kazanılan başarı. (ç.n.)

çilik yapabilecekleri araziler verilmiş olabilir. Aileleriyle birlikte bir diğer 70.000 erkek de, İÖ 334 ve 263 yılları arasında kaydedilen on dokuz yeni koloninin kurulmasıyla meşgul olmuş olabilir. Bunların pek çoğu 5.000 kilometrekareden daha büyük arazileri kontrol etti. Ne var ki bu koloniler ve yerleşmeler, hâlâ kendi dillerini ve geleneklerini yaşatan kentler ve kültürler arasında bulunuyordu. Latince'nin yarımadanın egemen dili olması için iki yüzyıl geçmesi gerekecekti. Bu arada, yerellik bir övünç kaynağı olarak gücünü sürdürdü.

Zaferin Yüceltilmesi

Hiçbir endüstri öncesi toplumu yoktur ki, Romalılarda olduğu gibi erkek nüfusunun bu denli büyük bir bölümünü, böylesi uzun bir süre için savaştırmış olsun. Erkek nüfusun, normal zamanlarda 9 ila 16'sının, kriz zamanlarında ise yüzde 25'inin Roma ordularının desteklenmesinde kullanıldığı tahmin edilmektedir. (Bu orana belki bir tek Napoléon'un Fransa'sı, o da ancak birkaç yıllığına ulaşabilmiştir.) Roma'nın savaştaki üstünlüğü sadece insan gücüne değil, savaş sırasındaki vahşetle (tarihçi Polybios, Roma'nın İspanya'da kazandığı bir zaferde köpeklerin bile doğrandığını nakleder) zafer sonrasındaki göreli cömertliğin karışımı tutuma bağlıydı. Gelecek yüzyıllarda Roma emperyalizminin temel stratejisini oluşturacak olan da, bu korkunç karışımdır.

Askeri zafer Roma'da ülküselleştirilmişti. Savaşların adil olduğu kabul edilirdi. Samnit Savaşları sırasında inşa edilen tapınaklar Helenistik zafer kültlerine dayanıyordu. Victoria, Jüpiter Victor, Bellona Victrix (eski bir Roma savaş tanrıçası), ve Hercules Invictus (Yenilmez Hercules) adına adaklar sunulurdu. Büyük olasılıkla Via Appia'nın yapımıyla ilişkili olarak basılan en eski Roma gümüş sikkelerinde, savaş tanrısı Mars yer alırdı. Roma dini, siyasi yaşamın dokusuna işlemişti. Papazlık önde gelen ailelerin tekelindeydi ve ritüeller savaşların yapıldığı mevsimlerin başlangıç ve bitişini belirlerdi. Her askeri sefer tanrılara danışılarak başlatılır ve kurbanlar kesilirdi. Yağmalardan elde edilen ganimetler yeni tapınaklara adanır ve onları donatmak için kullanılırdı.

Bir fatih, başarısının zirvesine zaferle ulaşırdı. Muzaffer bir general senatodan, *imperium*'unu *pomerium* boyunca genişletme hakkı talep edebilir ve böylece ilerleyen ordularını şehre sokabilir ve Capitolium Tepesi'ndeki Büyük Jüpiter Tapınağı'na kurbanlar sunabilirdi. Hatta o gün için Jüpiter gibi giyinir (zafer anında kutsallık kazanan Pindaros'un atletleri gibi) ve bir defne çelengiyle taçlandırılırdı. Protokolde magistratların ve senatonun önünde yer alır, kurbanlık öküzü, savaş ganimetleri ve tutsakları zafer sahibini izler-

di. Yanında ailesi olmak üzere bindiği savaş arabasını kendisi kullanırdı. Savaş arabasını, zaferde bağırmak hakkına sahip olmakla kalmayan, aynı zamanda kumandanlarına iftira atmak hakkı da olan birlikleri izlerdi. (Zaferlerinin birinde Julius Caesar'a, genç bir adamken eşcinsel olduğu yolundaki hikâyelerle satışılmıştı.) Zafer alayı Capitol'e ulaştığında, tutsaklar idam edilmek üzere indirilir, general çelengini tanrının kucağına yerleştirmek için tepeye doğru ilerlerdi.

Zafer Roma militarizminin vazgeçilmez bir parçasıydı ve bu, pek çok farklı düzlemde analiz edilebilir. Zaferi kazanan kişi gün boyunca tanrılara yakın olabilirdi. Bu, savaş arabasına onun yanında binen ailesinin yüceltilmesi için de bir fırsattı. Lakin bizatihi bu ritüel, devletin nihai kontrolü elinde tuttuğundan emin olması için tasarlanmıştı. Senato, zaferi siyasi güç elde etmek için bir sıçrama taşı olarak kullananlara karşı her zaman duyarlıydı (sonraları, bu tür bir erk verilmeden önce, savaş alanında en azından 5.000 düşman leşinin sayılması gerektiğinde ısrar edildi). Sevincin anlık dışavurumuna izin verilmesi anlamında zafer, kişisel hırsların denetim altında tutulmasının bir yolu olarak görülürdü. Aynı zamanda ölüm gerçeği bu ritüelin dokusuna işlemişti. Devletin törenin en ateşli yerinde yaptığı idamlar, fatihe ölümlü olduğunu hatırlatmakla kalmaz, daha önemlisi devletin mutlak yetkesini ifade ederdi. Roma denizaşırı memleketlere doğru yayıldıkça, zafer de, Yunanistan ve diğer fethedilen ulusların hazinelerinin, erken on üçüncü yüzyılda kültürel açıdan Akdeniz dünyasından hâlâ tecrit edilmiş bir kente girmesinde rol oynamıştır.

19
Roma Bir Akdeniz Gücü Haline Geliyor

İÖ 265'te Roma'nın sınırları, Keltlerin genişleme önünde ciddi bir engel oluşturdukları Kuzey İtalya'ya kadar uzanıyordu. Yarımadanın kalanında egemen güç Roma'ydı; hâlâ yaşayan yerel kültürlerin ve dillerin varlığına rağmen, tek başlarına ya da ittifaklar halinde Roma'ya meydan okuyabilecek hiçbir kent ya da halk yoktu. Bununla birlikte, daha fazla genişlemeleri de mümkün görünmüyordu. Roma'nın donanması yoktu ve aslına bakılırsa, Batı Akdeniz'deki başlıca deniz gücü olan Kartaca ile, Kartaca'nın denizdeki üstünlüğünü kabul ettiği bir antlaşma yapmıştı. Lakin sonraki yüz yirmi yıl içinde Roma kendisini, çıkarlarının batıda İspanya'ya, doğuda Asya'ya ve Ege'ye kadar uzandığı Akdenizli başlıca bir güç haline dönüştürecekti.

Birinci Pön Savaşı

Roma'yı bir Akdeniz gücü olmaya sevk eden nispeten önemsizdi bir olaydı. Savaş tanrısı Mars'ın Osk dilindeki adından sonra kendilerine Mamertine diyen bir grup İtalyan paralı askeri, Sicilya ve İtalya arasındaki boğaza hâkim konumdaki Messana (bugün Messina) kentini ele geçirmişti. 265'te Syrakusai hükümdarı Hieron onları oradan çıkarmaya çalıştı. Bazıları Kartaca'dan yardım almayı düşünürken, bazıları Roma'dan yanaydı. Senato müdahale etmekte

hevesli değildi, çünkü daha önce bir Yunan kentini zapteden bir grup Roma vatandaşı kınanmıştı ve şimdi Mamertineleri desteklemek tutarsızlık olacaktı. Diğer taraftan, Kartacalıların Messina'yı ele geçirmeleri açıkça Roma'nın boğazdaki denetimini tehdit edecekti. Tartışmalar halk meclisine taşındı; Roma'ya yönelik tehdidi ve yağma umudunu vurgulayan konsüllerin konuşmalarının ardından, devleti harekete geçmek zorunda bırakan meclis oldu, ki bu, senato yerine savaşa kalkışan bilinen tek vatandaş topluluğuydu.

Roma'nın karşılık vermesiyle Kartacalılar Messana'daki garnizonlarını uysalca geri çektiler ve kente Romalılar yerleştiler. Kartaca ve Syrakusai uzun süre dayanan düşmanlar olsalar da, yeterince kışkırtıcı olan bu işgal, onları birbirleriyle ittifak yapmaya zorladı ve Messana'yı kuşatma altında tuttular. Kaçınılmaz sonuç, birdenbire patlak veren Birinci Pön Savaşı oldu (İÖ 264-241). (*Punicus* Latince'de Kartacalı/Kartaca'ya özgü demektir ve Fenikeliler ile bölgedeki Afrika yerlilerinin Kartaca'da oluşturdukları ortak kültüre gönderme yapar.)

Kartaca zenginliğini konumuna borçluydu. Kuzey Afrika kıyısında bir yarımada üzerinde kurulmuş olan kent, yaşamına bir Fenike kolonisi olarak dokuzuncu yüzyılda başladı. Fenike kıyı kentleri yedinci yüzyılda sırasıyla Asurlular, Mısırlılar ve Persler tarafından istila edilince, Kartaca, Batı Akdeniz'deki diğer eski Fenike kolonilerinin ticaret için ideal biçimde odaklanacakları bağımsız bir kent olarak ortaya çıktı. Kartaca bu koloniler üzerinde yavaş yavaş egemenlik kurdu. Kuzey Afrika, İspanya, Sardinya, Sicilya ve Batı Akdeniz'deki diğer adalara yayıldı; Sicilya'da Syrakusai ve diğer Yunan kentleriyle giriştiği bir dizi zayıf düşürücü savaşa rağmen, Yunanlılara karşı çıkarlarını başarıyla korudu. Kuzey Afrika'da hükümdarlığı altında muhtemelen üç ila dört milyon tebaası vardı. Güney İspanya'da, dünyanın bilinen en zengin gümüş madenlerinin birinden yararlanma olanağına sahipti. Zenginliğini metal ticaretinden sağladı, fakat aynı zamanda Kuzey Afrika'da, Batı Sicilya'da ve başka yerlerdeki verimli toprakları başarıyla kullandı. Usta denizciler olan Kartacalıların Afrika'nın çevresinde (ki, bu asılsızdı), Britanya ve İrlanda kadar kuzeyde yaptıkları deniz seferlerini anlatan raporlar bulunuyor.

Kartaca'nın öncelikle ilgilendiği ticari imparatorluğunun korunmasıydı ve bir donanmadan yoksun olan Roma herhangi bir tehdit oluşturmuyordu. Aynı zamanda İtalya sahiline düzenlediği akınlar olsa da savaştığı tek yer Sicilya'ydı ve ilk üç yıl boyunca (264-261) bütün olanaklarıyla buraya yoğunlaştı. Romalılar birtakım başarılar kazandılar. Roma, Syrakusaili Hieron'u Kartaca'dan zorla uzaklaştırmayı, kendi müttefiki yapmayı ve Kartacalı bir garnizon tarafından elde tutulan Akragas kentini almayı başardı. (Kentteki Yunanlı nüfusun hepsi –muhtemelen 25.000– köle olarak satıldı.) Ne var ki,

bunlar, kazananın ve kaybedenin olmadığı seferlerdi. Kartaca'nın denizdeki üstünlüğü nedeniyle Roma'nm kıyı kentlerini zor kullanarak kontrol altına alma ihtimali sınırlıydı ve Roma'nın bir filo inşa etmeye karar vermesi Akragas'ın zapt edilmesinden hemen sonraya rastladı.

Kentin kendine olan güvenini ve kazanma azmini kanıtlamak için verilebilecek daha iyi bir örnek olamaz. Bir deniz geleneği yoktu, gemi yapımı deneyimi yoktu, eğitilmiş mürettebatı yoktu. Tarihçi Polybios'a göre ilk etapta ve sadece altmış gün içinde, karaya oturan bir Kartaca gemisini model almak suretiyle, bir tarafında beş sıra küreği olan yüz gemi yapıldı. Bir yandan da karada gemi mürettebatı eğitildi. Kartaca gemilerine göre daha ağır ve manevra yeteneği daha az olan gemilerdi bunlar, fakat dikkate değer bir ilerleme kaydedilmişti. Gemilerde, askerlerin üzerinden düşman gemisine geçilmesini sağlayan vinç koluna benzer tahta bir iskele vardı. (Biçiminden ötürü *corvus*, 'karga' takma adını aldı.)

Roma artık denizde, hatta Kartaca İmparatorluğu'nun kalbinde bile savaşabilirdi. İki filonun 260'da Sicilya açıklarındaki Mylae'de gerçekleşen ilk karşılaşması Roma'nın zaferiyle sonuçlandı. 256'da bu zaferi, Sicilya'nın güney kıyısındaki Ecnomus Burnu açığında, seksen Kartaca gemisinin battığı ya da ele geçirildiği çok daha ezici bir zafer izledi. Her seferinde *corvus*'lar Romalılara avantaj sağladı. Romalılar, darbe almaktan kaçındıkları sürece yaklaşan bir düşman gemisinin güvertesine çıkıp onu ele geçirebiliyorlardı. Artık Afrika'yı istila etmenin yolu açılmıştı. Birlikler 256'da karaya ayak bastıklarında önce Kartaca'ya doğru, başarıyla yürüdüler. Fakat Kartacalılar ordularının eğitimi için Sparta'dan paralı bir asker getirtmişlerdi ve Roma piyadelerinin etrafını kuşatan süvari birlikleri 255'te Romalı istilacıları ezip geçtiler. Roma'yı başka felaketler bekliyordu. Sağ kalanları kurtarmak için gönderilen filo bir fırtına da battı ve binlerce eğitimli kürekçi denizde boğuldu. Roma için 249 senesi, Sicilya'nın batı kıyısı açığında yapılan Trapani Savaşı'nda uğranılan bozgunla ve ardından kalan filonun neredeyse tamamının çıkan bir fırtınada kaybedilmesiyle, bir kez daha felaketler getiren bir yıl oldu.

Sicilya'nın batı sahilinde yer alan Lilybaion'daki Kartaca kalesinin tam dokuz yıl boyunca Romalılar tarafından kuşatma altında tutulması, bu savaşın artık ne denli yıpratıcı hale geldiğinin göstergesiydi. Savaşın tek seçkin komutanı olan Kartacalı Hamilkar, aralıksız saldırılarla taciz ettiği Romalıları üslerine bağlamıştı. 242 itibarıyla Roma tükenmiş gibiydi, fakat son bir gayretle yeni bir filo kuruldu. Egadi Adaları açığında bir sonraki yıl yapılan savaşta, aynı zamanda Kartaca kuvvetlerinin sonuncusu olan ve Sicilya'ya levazım taşıyan büyük bir filo ile karşı karşıya gelindi. Kartaca gemilerinin çoğunun battığı ya da ele geçirildiği büyük zaferle birlikte savaş nihayet sona erdi. Kartaca Sicilya'yı daha fazla koruyamazdı ve imzalanan bir antlaşmayla adayı

Romalılara bıraktı. Syrakusai, Roma'nın bağımsız bir müttefiki olarak ayakta kaldı.

Eyalet Yönetiminin Esasları

Bu zafer, İtalya dışında ayak basacak sağlam bir yer edinen ve hızla gelişen deniz geleneğiyle Roma'nın ne denli dirençli ve kararlı bir güç olduğunu gösterdi. Üç yıl içinde Roma, Sardinya ve Korsika'yı Kartacalılardan almak için Kartacalı paralı askerlerin de karıştığı bir isyanın nimetlerini topladı. Denizaşırı topraklara sahip olmak, kenti yeni bir güç odağı olarak tanıttı. Bu toprakları Kartacalıların saldırısına karşı korumak ve her adada bu niyetle birlikler bırakmak, muhtemelen Roma için öncelikli amaçtı. Fakat bir yerden sonra Roma, bölgesel vergilendirme sistemlerinin önemini de fark etmiş olmalı; en azından semeresini toplayabilmesi için Sicilya'da. En eski yönetim biçimi bilinmiyor, fakat 227'den sonra Roma'da yıllık olarak seçilen praetor sayısı dörde çıkarıldı ve bunların ikisi, biri Sicilya'ya, diğeri Sardinya ve Korsika'ya olmak üzere vali olarak atandı. Senatonun zaten Roma'ya ait topraklara (örneğin bir kabileyi kontrol altına almak için) yetkileri tanımlanmış (*provincia*) magistratlar atama geleneği vardı. Denizaşırı bir yere yollanan magistrata, benzer şekilde, muhtemelen vergi toplayacağı ya da bölgeyi savunacağı belirli bir *provincia*[1] verilirdi. *Provincia* kelimesi yavaş yavaş, magistratın yapması beklenen görevden ziyade, tam da belirli bir bölgeye gönderme yapan bir sözcük haline geldi.

İkinci Pön Savaşı

İÖ 225'te Keltler Orta İtalya'yı istila ettiler. Romalılar Telamon Savaşı'yla Keltleri yendiler ve üstünlüklerini Po Vadisi'ni fethederek, Cremona ile Placentia'da koloni kurarak (218) pekiştirdiler. Bununla birlikte Romalıların vadideki kontrolü pek de güvenilir değildi. İtalya, 218 yılında beklenmedik biçimde Hamilkar'ın oğlu Hannibal komutasındaki bir orduyla kuzeyden istila edildi.

Uğradıkları yenilgiden sonra Hamilkar'ın hükümdarlığı altındaki Kartacalılar, kaybettikleri toprakların yerine yenisini koymak için mi, yoksa yeni bir savaş için ihtiyaç duydukları kaynakları yaratmak için mi olduğu belli olmayan,

1) Roma Devleti'nde askeri ve yargısal erki de içeren en yüksek yürütme yetkisine (*imperium*) sahip bir Romalı vali tarafından yönetilen ve eyalete denk düşen yönetim birimi. (ç.n.)

fakat yeni ve çok faal bir imparatorluğu İspanya'da kurmuşlardı. Roma'nın en eski müttefiklerinden Massilia kenti, bu genişleme karşısında belli ki çok kaygılıydı. Roma Keltlere karşı Kartacalıların desteğine ihtiyaç duydu ve muhtemelen bu yüzden onlarla antlaşma yaptı. Antlaşmaya göre Kartacalılar Ebro Nehri'nin kuzeyine geçmeyeceklerdi. Ne var ki bu yıllarda Roma, Kartacalıların yeniden dirilmesinin kaygısıyla olduğu belli olan başka bir antlaşmayı da, Ebro Nehri'nin epeyce güneyindeki Saguntum kentiyle yapmıştı. Babasının yerine tahta geçen Hannibal, muhtemelen Ebro'ya kadar olan toprakların Roma tarafından kendisine verildiği düşüncesiyle 219 yılında kenti kuşatıp aldığında, Roma hemen bunu protesto etti. Tekrar savaşa gitme konusunda iki tarafta da herhangi bir çekincenin ortaya çıkmaması, İkinci Pön Savaşı'na yol açtı (218-202).

Roma'nın savaşı hem İspanya'da hem de Afrika'da birden sürdürmek olan ilk saldırı planı, uzun zamandır güttüğü büyük amacına uygundu. O yılın konsülü olan Publius Cornelius Scipio komutası altındaki bir ordu ve donanma, Hannibal'i yerinde bozguna uğratmak amacıyla İspanya'nın kuzey sahiline gönderildi. Fakat Hannibal de en iyi stratejinin saldırmak olduğuna karar vererek hem müttefikleriyle bağlarını koparabilmek hem de Roma'yı küçük düşürebilmek umuduyla, İtalya'yı vurmaya hazırlanıyordu. Ordusuyla birlikte doğuya, Alpler'e doğru ilerlerken, karşı yönden gelen Romalıların görünmeleri, tam Hannibal'i bu zahmetten kurtaracaktı ki, Scipio cesur davranarak orduyu kardeşi Gnaeus'un komutasında İspanya'ya göndermeye ve Hannibal'i karşılamak üzere Kuzey İtalya'ya dönmeye karar verdi.

Hannibal gelecekteki başarıları için özel olarak yetiştirilen kişilerden biriydi. Babası parlak ve faal bir komutan, aynı zamanda Kartaca'nın yerleşmiş geleneklerinde reformlar yapmış, Yunan kültürünün koruyucusu olmuş uzak görüşlü bir devlet adamıydı. Hannibal, Spartalı özel bir öğretmenin elinde, antik dünyada askeri açıdan hak iddia eden ve İskender'in seferlerine hayran bir kişi olarak yetişti. Bununla birlikte, kendi ordusunu, paralı askerlerden kurulu bütün Kartaca orduları gibi eğittikten sonra, ağır donanımlı piyadelerden oluşan standart Yunan falanj birliklerinden vazgeçerek, her biri etnik gruplara dayalı küçük ve daha esnek birimlerden oluşan bir ordu meydana getirdi. Taktik dehasının bir ürünü olan bu etkili süvari birlikleri, Hannibal'in başarılarının temelini oluşturacaktı.

Hannibal'in Alpler'i nereden geçtiği hâlâ bilinmiyor. Col de Clavier, son zamanlarda bilim adamlarının tercih ettikleri bir seçenek. Burası, düşman kabilelerin taciz saldırılarıyla Hannibal'in askerlerini (ve beraberlerindeki filleri) tedirgin ettikleri zorlu bir geçitti. Muhtemelen ordusunun üçte birini bu yolda kaybetti ve nihayet Po Ovası'na indiğinde, ki Keltler toplanmış kurtarıcıları Hannibal'i bekliyorlardı, 25.000 adamı kalmıştı. Romalılarla Placentia'daki

yeni Roma kolonisinin batısında bulunan Trebia'daki ilk büyük karşılaşmada, Kuzey İtalya'dakiyle birlikte Roma ordusunun yarısından çoğu kaybedilmişti. Sonraki 217 yılında, artık Orta İtalya'da bulunan Hannibal, büyük bir Roma ordusunu Trasimene Gölü ve dağlar arasında kalan dar düzlüğe çekti ve onları orada büyük bir yenilgiye uğrattı. Konsül Gaius Flaminius ve muhtemelen 15.000 asker bu felakette öldüler. Roma için tek teselli, Orta İtalya'daki müttefik kentlerden Latium, Umbria ve Etruria'nın ayakta kalmasıydı. Geleneksel Kelt korkuları ve Hannibal'in barbarlardan pek farkı olmayan öfkeli askerlerinin olduğu düşüncesiyle bu kentler bağlılıklarını korumuştu.

Böylesi bir acil durumda anayasa altı aylığına bir diktatör atanmasına izin veriyordu. Diktatör olarak seçilen Quintus Fabius Maximus, Hannibal'in son derece usta olduğu tek tek çarpışmalardan kaçınmak gerektiğini, bunun yerine izlenecek tek siyasetin onu yavaş yavaş yıpratmak olduğunu savundu. (Bu yüzden bu strateji Fabius taktikleri olarak bilinir.) Savaştan kaçınma siyaseti Roma düşüncesine o kadar yabancıydı ki, başlarda Fabius çok az destek buldu ve 216'da görev süresi dolduktan sonra yerine atanan iki yeni konsül, Roma geleneğine uygun olarak doğrudan meydan okuma siyasetini kaldığı yerden sürdürdü. Bir kaynağa göre senato, her biri 5.000 askerlik sekiz lejyon oluşturdu ve müttefiklerin 80.000 kişilik kuvvetleriyle birlikte güneye, Hannibal'in yakıp yıktığı Apulia'ya doğru yürüyüşe geçti. Hannibal Roma ordularını, süvarilerini etkili biçimde kullanabileceğini bildiği Cannae'deki [bugün Monte di Canne] açık araziye çekti. Romalılar, sayılarının, Hannibal'in ordularının merkezini tutan Keltleri ve İspanyol yerlilerini bütünüyle kuşatmak ve düşman süvarilerini yakın savaşın içine çekmeye yeteceğini umuyorlardı. Ne var ki, göbekten geri çekilseler de Kartaca ordusu dağılmadı ve Romalılar kendilerini Kartacalı süvariler ile iki kanadı tutan Afrikalı piyadelerce kuşatılmış buldular. Son derece büyük bir bozgunda Roma ordusunun 14.500 askeri yok edildi.

Cannae'de elde ettiği bu zafer Hannibal'in Güney İtalya'daki konumunu güçlendirdi. Hannibal için en büyük ödül İtalya'nın ikinci büyük kenti Capua'ydı ve Campania'daki diğer pek çok kent ya taraf değiştirerek ona katıldı ya da zorla ele geçirildi. Hannibal artık Roma'nın üzerine yürüyebilecek duruma gelmişti, fakat bunu asla yapmadı. Kenti buyruk altına almanın, ordularını açık bir arazide yenilgiye uğratmaktan daha farklı bir önem taşıyacağını anlamış olmalı, ki zaten Roma'yı ortadan kaldırmak gibi bir niyetinin olduğuna dair hiç kanıt yok. Asıl amacının, muhtemelen Sicilya ve Sardinya'yı teslim etmeye ve Latium'daki eski sınırlarına çekilmeye zorlayarak, kenti küçük düşürmek ve müttefiklerini yok etmek olduğu görülüyor.

Felaket haberi Roma'da şok etkisi yarattı. Tanrıların Roma'yı terk ettiği duygusundan kaçmak mümkün değildi. Tekrar güvenlerini kazanabilmek için

izlenecek doğru yöntem konusunda Delphoi'deki kehanet merkezine bile danışıldı ve tanrıları yatıştırmak için bir çift Galyalı ve bir çift Yunanlının diri diri yakıldığı bir kurban töreni düzenlendi. Yine de Roma'nın endişesi dinmedi. Tarihçi Polybios, daha sonra bu anı, Roma tarihindeki en kararlı anlardan biri olarak hatırlar. Hannibal, tutsakları fidye karşılığında serbest bırakmayı önerdi, fakat senato tutsak ailelerin üzüntüsüne rağmen taviz vermeyi reddetti. Bunun yerine kentin gençlerinden ve hizmet için azat edilmiş 8.000 köleden oluşan dört yeni lejyon toplandı. Romalıların kendilerini avantajlı gördükleri bu durumda (Cannae yenilgisini izleyen yıllarda ve ardından 209'da bir kez daha konsül olarak görev yapacak olan) Fabius'un stratejisi yeniden ağırlık kazanmaya başladı. Güneyde ne kaybedilmiş olursa olsun, Orta İtalya sahip olduğu tüm insan gücüyle Roma'ya bağlı kalmıştı ve Roma orduları yeniden kurulabilirdi. Hepsinden önemlisi, Hannibal'in elinde belli başlı hiçbir liman kenti yoktu. 212'de Tarentum kentini zaptetmiş olsa da, Romalılar, Fabius'un 209'da kenti tekrar ele geçirip yağmalamasına dek, kentin kalesinde direnmeyi ve limanını kontrol altında tutmayı başardılar. Bu arada 212 yılında Capua kuşatıldı ve ertesi yıl Hannibal, Roma ordularını kuşatmayı kırmaya zorlama umuduyla Roma üzerine yürüdü. Roma'nın ne denli sıkı korunduğunu görünce geri çekildi ve daha sonra Capua düştü. Hannibal artık savunmaya geçmişti ve her kış mevsimiyle birlikte İtalya'nın biraz daha güneyine çekilmek zorunda kalması kayda değer bir durumdur. Bu çıkmazı kırmak için yapılan son girişim, Hannibal'in kardeşi Hasdrubal'ın kardeşine katılmak için İspanya'dan yola çıkması oldu, fakat iki konsül tarafından Kuzey İtalya'da durduruldu ve Metaurus Irmağı kıyısındaki savaşta, 207'de bozguna uğratıldı. Bu, savaşın İtalyan topraklarında yapılan son büyük çarpışmasıydı ve Hannibal'i Güney İtalya'da tutunamaz hale getirdi.

Bu arada, savaşın kayda değer en önemli çarpışması İspanya'da yapılıyordu. Burası, sadece arazi yapısından ötürü değil, aynı zamanda yerel kabilelerin (ki Kartacalılar onlara özellikle kötü davranmışlardı) yabancılara karşı düşmanca tutumu nedeniyle hem Romalılar hem de Kartacalılar için zor bir ülkeydi ve genel bir huzursuzluk hâkimdi. Gnaeus Scipio ve (Gnaeus'a katılması için senatonun yolladığı) kardeşi Publius komutasında ikiye bölünmüş olan Romalılar, üç ayrı Kartaca ordusunun 211'de güçlerini tek bir elde toplamalarına dek kesintisiz bir başarı dizisi yakalamışlardı. İki kardeşin de öldüğü sonraki bir yenilgide, Romalılar İspanya'daki mevzilerin hemen hemen tamamını kaybetti. Publius'un oğlu Publius Cornelius Scipio'un komutanlığa atanmasıyla durum kurtarıldı. Böylece, şimdiye kadar ne konsüllük ne de praetorluk yapmış birinin atanmasıyla bir gelenek yıkılmış oldu.

Scipio belki de o güne kadarki Romalı komutanları içinde en parlak olanıydı; enerji doluydu, kuvvetli bir hayal gücü vardı ve karizmatikti. 209'da,

çok büyük stratejik öneme sahip bir ikmal üssü olan Yeni Kartaca'yı, sığ bir göl üzerinden yaptığı sürpriz saldırıyla ele geçirmeyi başardı. (Rüyasında gördüğü deniz tanrısı Neptün'ün kendisine başarı vaat ettiğini iddia etmesi, tanrısal ilhamı olduğu söylentilerine yol açtı.) 206 yılında Ilipa'da kazanılan kesin zafer ve stratejik açıdan önemli bir liman kenti olan Gades'in teslim olması, İspanya'daki Kartaca egemenliğine son verirken, yarımadada yüzyıllarca sürecek olan Roma hegemonyasını başlatmıştır. Scipio zaferin ertesinde birlikleri tarafından *imperator* olarak selamlandı. Roma'ya dönmeden önce bir unvana sahipti ve normalde konsüllüğün önkoşulu olarak praetor'luk görevinde bulunmamış olmasına rağmen, 205 yılında konsül seçildi.

Scipio şimdi de Afrika'da savaşması gerektiğini iddia ediyordu. Kişisel gücünün artmasından kaygılanan ve öncelikle İtalya'da hâlâ serbestçe dolaşan Hannibal'in yenilgiye uğratılması gerektiğini düşünen muhalifleri vardı. Bununla birlikte Scipio 204'te Afrika'ya doğru yola çıktı ve orada Kartacalıların (237 yılından, yani dokuz yaşından beri 'evinden' uzak yaşayan) Hannibal'i geri çağırmak zorunda kaldıkları ilk başarısını kazandı. İki kumandan arasındaki savaşı sona erdiren nihai olay Zama Çarpışması (202) oldu. Roma süvari birlikleri ilk kez zaferde asıl rolü oynadılar. Scipio'nun atlıları Kartacalı süvarileri büyük bir taarruzla savaş meydanından sürdü ve geri dönüp düşmana arkadan saldırana kadar Romalı piyade birlikleri Kartaca hatlarını tutmayı başardılar. Hannibal'in ordusu yok edildi ve savaş kesin bir zaferle sona erdi. Kartaca, ötesine genişlemesine izin verilmeyen Afrika'daki topraklarına hapsedildi ve bundan sonraki elli yıl için 10.000 talanton tazminat ödemek zorunda bırakıldı. İspanya'daki imparatorluk Roma'ya kaldı. Kartacalılarla birleşmiş olan Sicilya'daki Syrakusai kenti 212'de Romalılar tarafından alındı ve yağmalandı. İcat ettiği savaş makineleriyle kentin düşüşünü geciktiren ünlü bilgin Arkhimedes de bu saldırılar sırasında öldü. Scipio, zaferinin onayı olarak 'Africanus' adıyla ödüllendirildi.

Roma'nın İspanya'da Asayişi Sağlaması ve Kuzey İtalya

İtalya on altı yıl boyunca Hannibal'in orduları tarafından yakılıp yıkılmıştı ve İkinci Pön Savaşı'nın miraslarından biri, kuzeyden gelen uzun süreli bir istila korkusu olmuştu. Bununla birlikte zafer kazanılmış ve kararlılığı sayesinde senatoya duyulan güven sarsılmaz biçimde artmıştı. Sonraki elli yıl bu saygınlık doruğa ulaştı. Üstelik, müttefiklerine hiçbir ödün vermemiş ve Roma kusurlu bulduğu kentlere insafsızca davranmayı sürdürmüştü. Capua özel bir öfkeye maruz kaldı. *Municipium*'luğu sona erdi ve bütün toprakları Roma malı ilan edildi. Aynı zamanda, muhtemelen hiçbir zaman tamamen gerçekleştirileme-

miş olsa da, Campania nüfusunun büyük çoğunluğunun zorla uzaklaştırılması emredildi. Bu arada İtalya'nın kuzeyinde, Roma'nın buyruğu altındaki Keltlerin nihai sınırı belirlendi. 201'den 190'a kadar senato konsüllerden birini ya da ikisini birden kuzeye atandı ve başlıca iki Kelt kabilesi olan Boi ve Insubres kabilelerinin insafsızca hakkından gelindi. Insubresler boyun eğerek hayatta kaldılar. Boi kabilesi ise direndi. Topraklarının en zengin kısmına el kondu ve varlıkları öyle etkili biçimde yok edildi ki, bu dönemden sonra Kuzeybatı İtalya'da Kelt kültürüne ait hemen hemen hiçbir arkeolojik kanıt bulunamadı. Yerlerine Romalı yerleşimciler iskân edildi. Kuzeybatıda Kelt olmayan Liguria halkının yaşadığı topraklar da fethedildi, böylece İÖ 180 itibarıyla, Kuzey İtalya Roma kontrolüne girmiş oldu.

Aynı zamanda İspanya üzerindeki denetim de pekiştirilmeliydi. 197'den sonra her yıl iki praetor daha atanmaya başlandı ve İspanya, doğu kıyıları boyunca uzanan Hispania Citerior (Yakın İspanya) ve güney sahilinden iç bölgelere doğru yayılan Hispania Ulterior (Uzak İspanya) olmak üzere iki *provincia*'ya bölündü. Başlarda İspanya'daki durum öylesine sakin görünüyordu ki, oraya yerleştirilmiş olan iki lejyon Roma'ya geri çekildi. Bu ciddi bir yanlıştı. Çok geçmeden kabileler ayaklandılar ve sonraki yirmi yıl boyunca, iç bölgelerde sıkı bir Roma denetimi tesis edilene kadar, İspanya sürekli olarak asayişi sağlamaya yönelik savaşlara sahne oldu. Roma'nın oraya olağanüstü bir bağlılığı yoktu. İspanya açık ki, İtalya ya da daha sonraki Yunanistan kadar önemsenmiyordu. Uzun yıllar boyunca bölgeye 22.000 civarında askere sahip dört lejyon ile eşit sayıda müttefik askeri yerleştirilmişti. Düzeni koruma arzusunun yanında, asayişi sağlama konusunda başlıca dürtü, gümüş yağmacılığı ve kölelerdi. Tiberius Sempronius Gracchus adındaki komutan, bir zaferi kutlamak için beraberinde İtalya'ya 40.000 pound [yaklaşık 18 ton] gümüş getirdi. Madenler yerel işadamlarına kiralanmak üzere censor'lara verildi ve onlar kısa sürede İspanya'yı imparatorluğun en zengin hammadde kaynağı haline getirdiler. Selevkos hanedanına karşı İsrail'in savunucusu Yeuda Makabi bile, 'Romalıların gümüş ve altın madenlerine sahip olmak için İspanya eyaletini tamamen tükettiklerinden' haberdardı (1. Makabiler kitabı 8:3).

150'lerde İspanya'da, Roma topraklarının bağımsız ve sakin bir halk olan Lusitanialılar tarafından istila edilmesiyle yeni bir ayaklanma patlak verdi. Asayişi sağlama çabaları, Romalı kumandanların fethedilmemiş bölgelere akın düzenleme fırsatını çoğunlukla büyük bir vahşetle değerlendirmeleriyle yeniden canlandı. Bütün kavimlerin köleleştirilmeleri normaldi ve hiç değilse bir kentte, 151'de teslim alınan Cauca kentinde, bunu, 20.000 kişilik bütün erkek nüfusun katledilmesi izledi. Fakat dağlık ülkelerde savaşmak kolay değildi ve İtalya'ya ulaşan raporlar endişe vericiydi; acemi asker toplanmasını ciddi bir biçimde etkiliyor, ulusun moralini bozuyordu. Zapt edilecek son

İspanyol kalesi Numantia, en yetenekli Roma kumandanı Scipio Aemilianus'un 133 yılında 60.000 kişilik genişletilmiş bir orduyla kaleye boyun eğdirmesiyle düştü. Zaferi hatırına kalede oturanlardan ellisinin canını bağışladı, geri kalanını sattı ve kenti yerle bir etti.

Roma Yunanistan'la Uğraşıyor

Bu, deneme niteliğindeki seferler sürerken, Roma doğuyla da ilgilenmeye başlamıştı. 215'te Hannibal Makedonyalı V. Philippos ile ittifak yaptı. Roma Yunanistan'a küçük bir filo göndermişti, fakat Philippos'u kontrol edebilmek için en çok, Makedonya'nın geleneksel düşmanı Aitolia Birliği'ni kullandı. 205'te barış yapıldı fakat birçok senatör, Philippos'un yeterince cezalandırılmadığını düşünüyordu ve 201 yılında, Rodos'un desteklediği Pergamon Kralı Attalos'a, Philippos'un tacizlerine karşı yardım çağrısında bulundular. Makedonya'ya saldırarak yağmalamanın Roma hazinesini doldurmak için iyi bir fırsat olduğunu düşünenler de vardı ve senato, meclisleri, devletin tükenmesi pahasına savaşın haklı olduğuna ikna etti. Makedon yayılmacılığına karşı Roma'nın Yunanlıların özgürlüğünü koruması savaşın resmi bahanesi olarak gösterildi. Roma, Yunan kent devletlerinin başka yerlerde zor kullanarak boyun eğdirdiği kabile halklarından çok daha karmaşık olduklarının farkındaydı ve sanki Yunan topraklarının ilhak edilmesiyle ilgilenmiyormuş gibi görünüyordu.

Savaş, Hannibal'a karşı giriştiği etkili mücadele nedeniyle, henüz 30 yaşındayken 198 yılının konsüllüğünü kazanan komutan Titus Quinctius Flamininus'a emanet edilmişti. Flamininus, Yunanistan komutanlığını üç yıl daha uzatmayı başardı (onu izleyen konsüllerin ikisine de İtalya'da ihtiyaç duyulmuştu) ve orada, kendi inisiyatifi altındaki Roma siyasetini belirlemek için güçlü bir konuma sahip oldu. 197'de, Tesalya'daki Cynoscephalae'de Philippos'un ordusunu yok ettikten sonra, 196 yılının (başkanlık etmesinin istendiği) Isthmos Oyunları'nı kullanarak, Roma'nın, Küçük Asya'nın kıyı kentleri de dahil olmak üzere Yunanistan'ı özgür ve bağımsız bir ülke olarak bırakmak niyetinde olduğunu ilan etti. Yunanlılar bu haberi sevinçle karşıladılar. Aslında bu kurnazca atılmış bir adımdı. Artık her kent Roma'nın korumasına bağlıydı ve Helenistik dünyada çok önemli bir rol oynayan kentler-arası meclisler bundan böyle Roma'dan yönlendirilecekti. Flamininus'a minnettar olan kentler, ona onurlar yağdırdı.

Roma'nın artık Yunan dünyasıyla doğrudan bağları vardı ve onu, her ne kadar resmi olmasa da, özel bir çıkar alanı olarak görüyordu. Bunun maliyetini ortaya çıkaracak olan Aitolia Birliği'ydi. Birlik, Philippos tarafından teslim

alınan birçok kent üzerindeki kontrolünü kaldığı yerden sürdürebilmeyi umuyordu. Bu amaçla Selevkos Kralı III. Antiokhos'tan destek istendi. Antiokhos, Selevkos Krallığı'nı yeniden canlandırmak istiyordu ve 196'da, daha önce Selevkosların elde tuttuğu Trakya'ya geçti. Çoktandır bundan kuşkulanan Romalılar onu daha ileri gitmemesi için uyardı. Antiokhos 192'de, Aitolia Birliği'ni desteklemeye karar verip küçük bir orduyla Yunanistan anakarasına geçince, Romalılar tepki gösterdi. 191'de Thermopylai'de, kendi ordusunun iki katı büyüklüğündeki bir Roma ordusu Antiokhos'u kolayca yendi. Sonraki yıl, Lydialıların eski başkenti Sardes yakınlarında, Asya topraklarında bulunan Magnesia'da bir kez daha yenildi.

Roma birlikleri artık Asya'daydılar, fakat, bazı yağmalama fırsatlarını değerlendirseler de (Antiokhos'a yardım gönderen Galatlara karşı bir sefer başlatılmıştı), Roma hâlâ toprak ilhakıyla ilgilenmiyordu. Bir kez daha Roma'nın asıl amacı, etki alanı bütün Ege bölgesini kaplamış olmasına rağmen, yanına topladığı bağımlı müttefikleri sayesinde kontrolünü sürekli kılmaktı. Antiokhos, Ege kıyı şeridindeki bütün topraklarından mahrum edildi ve Taurus Nehri'nin doğusuna sürülerek Ege'den atıldı, donanması dağıtıldı. Kalan toprakları Rodos ve Küçük Asya'daki en büyük devlet haline gelen Pergamon Krallığı arasında paylaştırılırken, sahil kentlerine bağımsızlıkları verildi.

Makedonyalı Philippos'un oğlu Perseus'un, babasının 179'daki ölümüyle iktidara gelmesine kadar geçen yirmi yıllık göreli bir barış ortamında, pek çok sorun el sürülmeden kaldı. Perseus, Yunanistan Makedonya ilişkilerini yeniden tesis etmek için çekingen bir girişimde bulundu. Bir yandan Roma küçük Yunan kentlerini kendi hallerine bırakmanın hoşnutluğu içindeyken, öte yandan Yunanistan'da yeni bir güç odağının rakibi olarak ortaya çıkmasına izin veremezdi. 172'de Perseus'un üzerine bir ordu göndererek onu hiç arzu etmediği bir savaşa zorladılar. Perseus bir süre başarıyla karşı koydu ama bir kez daha Roma'nın insan gücü ve direnci galip geldi. 168'de, Makedonya sahilindeki Pydna'da yapılan savaşla Perseus'un ordusu yok edildi.

Roma gücünün Yunanistan'a ilk etkili müdahalesi, Pydna'daki hesabın kapatılmasından sonradır ve bu anlamda 168 senesi bir dönüm noktasıdır. Makedonya, her biri seçilmiş temsilcileri tarafından yönetilen ve diğerleriyle temas kurmalarına sınırlı biçimde izin verilen dört cumhuriyete ayrıldı. Böylesi en azından, doğrudan yönetilen eyaletler oluşturmaktan vazgeçen Romalılarla birlikte bir çeşit hayatta kalma biçimiydi. Diğerleri daha sert muamele gördü. Perseus'a yardım eden Epeiroslu Molossisler kentlerini yağmalanmış buldular ve bir kaynağa göre bölgenin 150.000 sakini köle olarak satıldı. Savaşta Romalılara hiçbir destek sağlamayan Rodos, ticaretinin çoğunu, serbest bir liman kenti olarak Romalılarca oluşturulan Delos'un ele geçirmesi sonucu zarara uğratıldı (ve günde tutulan 10.000 kayıtla, antik dünyanın başlıca köle

ticareti yapılan pazarlarından birine dönüştürüldü). Roma'nın onayı olmadan 168'de Mısır'ı istila eden Selevkos Kralı IV. Antiokhos, kendisini birden Romalı elçi Gaius Popillius Laenas ile karşı karşıya buldu; elçi, şaşkına dönmüş kralın etrafına bir çember çizdi ve barış yapıp geri çekilmeye razı olana kadar oradan dışarı çıkmasını yasakladı. Kral boyun eğdi. Diğer krallar arasında daha fazla aşağılanmaya izin verenler bile vardı. 168'e dek Roma'nın sadık bir müttefiki olan Pergamon Kralı Eumenes, tebaasını açıktan açığa kralı karalamaya teşvik eden Romalı bir komisyon üyesi tarafından kendi ülkesinde küçük düşürülürken, Polybios, 166 yılında Roma'yı ziyaret eden ve kendisini senatörlerin önüne fırlatırken onlara "Kurtarıcı Tanrılar!" diye hitap eden Bithynia Kralı II. Prusias'tan bahseder; 'kral bu hareketiyle, kadınsılıkta ve erkekliğe sığmayan onursuz davranışta ardından gelen herhangi birinin onu geçmesini olanaksız kılıyordu.'

Yunanistan'ın nihai anlamda ilhak edilmesi çok uzak değildi. 150'de Makedonya'daki bir isyan II. Philippos ve İskender'in krallığının Roma eyaletine dönüştürülmesiyle sonuçlandı. Aynı zamanda Akhaia Birliği, Roma'da gittikçe çoğalan bir öfke uyandırmıştı. Birlik, Roma'nın bağımsızlığını desteklediği Sparta ile tartışmaya girmişti. Roma ise, Korinthos ve Argos dahil olmak üzere, diğer kentlerin de Birlikten ayrılmalarına izin verilmesinde ısrar ediyordu. Birlik geleceğinin buna bağlı olduğunu ve bu son dayanağı başarıya ulaştırması gerektiğini anlamıştı. 146 yılının konsülü Lucius Mummius'un Birlik kuvvetlerini yenilgiye uğratmasıyla, umutları da suya düştü. Senato Birliğe bağlı kentlerden Korinthos'u seçti ve öyle esaslı bir şekilde imha etti ki, yüzyıllar boyunca bölge terk edilmiş halde kaldı.

Aynı kaderi Kartaca da yaşamıştı. Kentin imparatorluğa özgü topraklarının 202'de kaybedilmesi, refahının sona erdiği anlamına gelmiyordu ve ticaret yolları hâlâ Kızıldeniz'e ve Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Kazılardan elde edilen deliller kentin ikinci yüzyıl boyunca bile büyüdüğünü ve tahminen 200.000 ila 300.000 arasında bir nüfusa sahip olduğunu gösteriyor. Bununla birlikte, kent askeri açıdan zayıftı ve askerler, Romanın elli yıl önce kente zorla kabul ettirdiği barıştan sonra savaş deneyiminden bütünüyle yoksun kalmışlardı. Komşu Numidia Kralı Masinissa'ya karşı 150'de toplanan bir Kartaca ordusu yok edildi. Her ne kadar Roma'nın Kartaca'ya karşı Masinissa'ya verdiği sürekli destek Kartaca saldırılarına katkıda bulunmuş olsa da, şimdiden sonra Kartaca'nın bir ordu kurması, Roma tarafından savaş ilan etme bahanesi olarak kullanılacaktı. Böyle bir savaşa yol açacak hiçbir stratejik gereksinim yoktu ve muhtemelen senatodaki uzlaşmaz Romalılar açıkça, eski ve hâlâ zengin bir rakibin sürekli varlığına göz yummayı reddediyordu. Üç yıl süren kuşatmanın ardından Kartaca nihayet, Scipio Africanus'un oğlu tarafından evlat edinilen Scipio Aemilianus'a uygun bir tarzda fethedildi. Kent

yerle bir edildi, en az 50.000 kişi köle olarak satıldı ve herhangi bir yeniden doğuşa karşı toprakları bir ayinle lanetlendi. Ne var ki, bu, pek çok Romalı için onuru az bir savaştı, hatta Scipio bile bir önseziyi dile getirerek, bir gün Roma'nın sonunun da Kartaca'nın bu korkunç yazgısı gibi olacağını söyledi. Kartaca toprakları yeni Afrika eyaleti haline geldi.

Akdeniz'deki güç dengesi, hem Kartaca İmparatorluğu'nun hem de Helenistik krallıkların Roma'ya boyun eğmeleriyle birkaç yıl içinde değişti. Romalılar İspanya, Afrika ve Yunanistan'daki *provincia*'ları korudular. 133'te son Pergamon kralının krallığını Romalılara vasiyet olarak bırakmasıyla, bu topraklar da Asya eyaleti haline geldi.

Polybios ve Evrensel Tarih

Çağa tanıklık edenlerden biri olan Yunan tarihçi Polybios (İÖ y. 200-118 sonrası), Roma'nın elde ettiği zaferden öylesine etkilenmişti ki, olayların nasıl meydana geldiğini anlatmak için yaşayan tek Helenistik tarih örneği olan *Evrensel Tarih* adlı eserini yazmaya başladı. Polybios, Akhaia Birliği üyesi Megalopolis kentinden genç ve yetenekli bir aristokrattı. 170 yılı itibarıyla, Birliğin süvari kuvvetlerinin lideri oldu, fakat Pydna'nın ardından o da, Birliğe bağlı kentlerden tutsak olarak İtalya'ya götürülen binlerce soyludan biriydi. Polybios, sürgünde derin düşüncelere dalmak yerine, Roma'ya gitmeyi ve (Kartaca ve Numantia fatihi) Scipio Aemilianus'un dostluğunu kazanmayı başardı. Çok geçmeden kentteki lider ailelerle görüşme olanağı buldu, bir yandan da Yunanistan'la bağlantılarını korudu.

Polybios aynı zamanda bir eylem adamıydı. Sürgün yıllarında, İtalya, Afrika, İspanya ve Galya'yı boydan boya dolaştı, Cebelitarık Boğazı'ndan geçti. Kartaca yıkılırken Scipio'nun yanındaydı. 150'de Yunanistan'a dönmesine izin verildi; 146'da Akhaia Birliği, Romalılar tarafından küçük düşürüldükten sonra, bunu izleyen anlaşmazlıkların çözümünde beyin görevi üstlendi. Bu işi öyle büyük bir başarıyla yaptı ki, Birlik üyesi birçok kent tarafından onurlandırıldı. Megalopolis'teki bir kitabede, Romalıların susuzluğunu gideren kişi olarak övülür. Aynı zamanda İki Pön Savaşı ile genişlettiği Yunanistan'ın fethi tarihi, onu tarih yazımında olağanüstü bir yere koyar.

Yaptığı işi ciddiye alması onu büyük Yunan tarihçilerinden biri yapmıştır. Romalıların Yunanlıları yenmelerinin hak edilmiş bir galibiyet olduğundan kuşku duymaz. Disiplinli orduları, kararlı ruhları ve hepsinden önemlisi dengeli anayasaları, onlara aşılmaz bir üstünlük sağlamıştır. Bu anlamda Romalıların kazandığı zaferler anlaşılabilirdir. Fakat Polybios, aynı zamanda olayların gelişiminde daima rol oynayan şans (Tykhe) etmenini kabul etmiş ve

şansın Roma zaferine ne ölçüde katkı yapmış olabileceğini, olayları dikkatli bir biçimde analiz ederek saptamaya çalışmıştır. Polybios, gerçeği araştırırken dürüsttür ve geçmişte tanık olduğu olayları aktarırken coşkulu bir anlatıcı olarak ortaya çıkar.

Savaşı ve Emperyalizmi Güdüleyen Nedenler

Polybios, Roma'nın savaşta neden bu denli başarılı olduğunu açıklamaya çalışmıştı. Belki de ve her şeyden önce, Roma'yı bu kadar çok savaşla uğraşmaya iten unsurları açıklamak daha zordur. Geleneksel görüş Roma'yı daha çok, olayları yaratmak yerine onlara tepki veren bir savunma gücü olarak görür. Bu görüşe göre, Kartacalılar, Makedonyalı Philippos, Kelt istilası, bütün bunlar, tıpkı tarihinin daha eski dönemlerinde korunaksız Latium ovasındaki tehditler karşısında yaptığı gibi, Roma'nın karşılık vermek zorunda olduğu tehditkâr güçlerdi. 1979'da William Harris, Roma toplumunun doğal bir saldırganlığa alıştırıldığını iddia ettiği *War and Imperialism in Republican Rome* (Cumhuriyetçi Roma'da Savaş ve Emperyalizm) isimli kitabında bu görüşe meydan okumuştur. Zaferin yağma ve köle olarak nimetleri, lüks bir yaşantı ve sağladığı konum itibarıyla savaşı çekici kılarken, aristokrat seçkinler için savaş, siyasi başarıya giden ana cadde, bireyin şan ve mevki elde etmesinin tek yoluydu. İtalya'da toprağın kamulaştırılması, Roma için kent dışında yerleşecek fazladan bir nüfus yarattı ve böylece sosyal gerilimler kontrol altına alınabildi. Roma'nın müttefiklerinden beklediği tek yükümlülük, savaşta askerlere yiyecek ve diğer gerekli şeyleri sağlamasıydı; bunun yanında onlar üzerindeki üstünlüğünün sürekli kılması da, sık sık tekrarlayacağı seferlere bağlıydı. Ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan bütünleşmiş bir dizi güç, böylece, faal bir savaşma arzusu yaratıyordu ve bu da Roma'da neden seyrek olarak barış ortamında yaşandığını açıklar.

Roma kesinlikle militarist bir devlet, kırılgan bir güçtü, askeri maharetinden emindi; hakaretlerin öcünü alırken hızlıydı. Büyük kuvvetlerden yararlanma olanağına sahipti ve onları kullanmakta sakınca görmezdi. Savaşta (normal olarak onayladığı) bir sonuç elde edene kadar kalır ve dövüşürdü. Emsalsiz bir savaş kazanma mekanizmasına ve bir dizi güdüleyici etmene sahip olmakla birlikte, bu durum, katıldığı her savaşın neden Roma'nın kendi araştırmasına bağlı olduğunu açıklamaz. Yukarıda tanımlananlar hayli karmaşık bir örnek sunuyor. Kartaca ile yaptığı savaşta tökezlediği vakit Roma'nın tek sığınağı, savaşı kazanmak ya da aşağılanmayı göze almaktı. Birinci Pön Savaşı'ndan sonra Kartaca'nın intikam almak isteyeceğini biliyordu ve buna karşı etkin adımlar attı. Denetimini pekiştirmesi Batı Akdeniz'de görülebilir, ki bu

anlamda savunmaya dönüktü. Fakat aynı zamanda, çıkar alanı olarak tanımladığı bölgeye yönelik yüzeysel ya da sadece sezdiği herhangi bir tehdide karşı anormal derecede duyarlı olduğu da doğruydu ve misilleme olarak savaşa başvurmakta eli çabuktu. Bu durum Yunanistan'ı nasıl karmakarışık bir hale soktuğunu açıklıyor. Verdiği tepkilerde bireysel şöhret ve yağma istencinin ne derecede önemli bir etmen olduğunu ölçmek zordur. Zaferin tamamı kesinlikle onu kazananlara aitti, fakat Roma'nın denizaşırı topraklarda kalıcı bir denetim sağlamaya kalkıştığını gösteren çok az kanıt var. İmparatorluğun kademeli bir biçimde, yavaş yavaş büyüdüğü görülür; hiç değilse Yunanistan'daki isteksizliği, bölgede Roma üstünlüğünü korumanın başka bir yolu kalmayana kadar toprakları ilhak etme niyetindeki gönülsüzlüğünü gösterir. Bu durumun beklenmedik sonucu, savunmak ve yönetmek zorunda olduğu geniş bir Akdeniz imparatorluğudur.

Doğu Etkisi

Roma'nın kazandığı zaferlerin etkisi çok derindi. İtalya'ya, yüz binlerce kölenin de dahil olduğu muazzam miktarlarda yağmalanmış mal akmakla kalmadı, Roma aynı zamanda doğunun zengin kültürlerine de kapılarını açmış oldu. Yunan sanatının Roma'ya ilk esaslı etkisi Syrakusai'nin düşmesiyle gerçekleşti. Plutarkhos, 'Bundan önce Roma rafine ve incelikli bu şeylere ne sahipti ne de bundan haberdardı ... ortalık vahşi silahlardan ve kanlı ganimetlerden geçilmiyordu,' diye yazmıştı. Doğu savaşları anakara Yunanistan'dan ilk ganimeti getirdi; gravürlü kupalar, kakmalı mobilyalar, şarkıcı kızlar ve yemek pişirmenin bir sanat olduğu düşüncesi. Pydna fatihi Aemilius Paullus, Makedonya krallık kütüphanesini alıp çocuklarına armağan olarak götürdü. Beraberinde öyle çok heykel ve resim getirdi ki, bunları zafer alayında tek tek taşımak tam üç gün aldı. Yunan sanatı ilk kez, 148'de Makedonya'yı yakıp yıkan Quintus Metellus tarafından kurulan bir portiko'da[2] halka sergilendi. Yunan sanatçılar kısa sürede Romalı hamileri için Helenistik heykelleri kopyalamaya başladılar. Korinthos'un yağmalanması, koleksiyoncuların en rağbet ettiği parçalar haline gelen bronz süslemeli eşyaların Roma'ya akmasına yol açtı. En eski mermer Roma tapınağı İÖ 148'de inşa edildi; ön cephesi süslemeli olarak yüksek bir *podium* üzerinde yükselen Etrüsk modeli korunmuş olsa da, bu süsleme tarzı artık Yunandı ve Yunan mimari düzeni yaygınlaşmaya

2) Antik yapılarda revak niteliğinde kullanılan, çatısı sütunlarla taşınan hol. Ayrıca, sütunlu caddeyi iki yanından sınırlayarak oluşturan, arkasında dükkânların yer aldığı üstü örtülü yaya yolu niteliğindeki arkad. (ç.n.)

başlamıştı. İkinci yüzyılda, üç yeni sukemeri, bir dizi yeni tapınak ve ilk kez yapılan soyluluk göstergesi büyük evleriyle, Roma'nın kendisi dönüşüme uğradı. Aventine'nin güneyinde, 294 sütun üzerine Tiber Irmağı'nın kıyısında inşa edilen ye Porticus Aemilia denen muazzam büyüklükteki ambar, 487 metre uzunluğunda ve 60 metre genişliğindeydi. (Ambar ancak, ilk kez İÖ 200 civarında, Roma buluşu olarak ortaya çıkan *opus caementicium*, yani taşlarla takviye edilen kum ve kireç harcıyla yapılabilmişti.)

Yunan kültürü birçok düzeyde Roma yaşantısına sızdı. Yunan modelini izleyen atletizm oyunları ilk kez 186'da, Scipio Africanus'un Antiokhos'u yenen ağabeyi tarafından Roma'ya yönlendirildi. Yunan tiyatrosu Livius Andronicus tarafından üçüncü yüzyılın sonunda tanıtıldı (Livius Yunanistan'da doğmuş ve muhtemelen 272'de Tarentum'un yağmalanmasının ardından çocuk yaşta Roma'ya getirilmişti), fakat en canlı uyarlamalar, pek çok Yunan oyununu, engellenen âşıklar, kasıla kasıla yürüyen askerler ve sahiplerinden daha nüktedan köleler gibi beylik karakterlerle dolu, hareketli müzikal komedilere dönüştüren Plautus'unkilerdi (İÖ y. 250-184). Osk, Yunan ve Latin dillerinde yazan dönemin en büyük şairi Quintus Ennius (İÖ 239-169), bir Roma manzum tarihi olan *Annales* isimli ünlü eseriyle, Roma yazınına Yunan epik şiirini tanıttı. Yapıtın kasvetli havası eğitimli sınıfların ruh halini yakalamış ve Romalı okul çocuklarının atalarının kahramanlıklarını öğrendiği standart bir metin haline gelmişti. Ardından Terence (İÖ 193?-159), Yunan komedyalarının Roma sahnesi için uyarlanmasında Plautus'u izledi; her ne kadar onun uyarlamaları özgün metinlere çok daha sadık kalmışsa da, kesinlikle Plautus'unkilerden daha entelektüel düzeydeydi.

Demek ki, İÖ ikinci yüzyıl ortaları itibarıyla yüksek sınıf mensubu ortalama bir Romalı,Yunan yaşam tarzından büyük ölçüde haberdardı ve Yunanlılarla çok farklı bağlamlarda karşılaşmıştı. Her Romalı, Yunan tarzını az çok hevesle kendine uyarlamıştır. Bununla birlikte, birçokları geleneksel değerler sisteminin tehdit altında olduğunun farkındaydı. Bu değerler, kendi çapında sade ve konforsuz bir yaşam süren sıradan vatandaşın içinde yer aldığı güçlükle anımsanan bir geçmişte kök salmıştı. (Muhtemelen mitik kahramanların ilk örneği, Aequi ile yapılan beşinci yüzyıl savaşları sırasında on altı günlüğüne diktatör olan, devlet kurtarılır kurtarılmaz da görevi bırakıp kendi arazisine çekilen Cincinnatus'du.) Savaşta, *virtus* yani gözü kara bir cesarete sahip olacak, yurdunda ise gösterdiği *pietas* (vatanın gözetilmesi, devletin sağlama bağlanmasıyla dinsel ritüel kurallarına eksiksiz uyulması) ile seçilip ayrılacaktı. Himayesi altındaki insanlar onu *fides*'i, yani iyi yazgısıyla tanıyacaktı, asla rüşvetle yozlaşmayacaktı. Birlikte onun *dignitas*'ını, yani konumunu belirleyecek erdemler, kamusal hayatta en yüksek değerini kazanacaktı. Quintus Caecilius, *pontifex maximus* [başrahip] olan babası Lucius'un İÖ 221'deki ölümü

üzerine, onun için, 'bilge kişinin bütün ömrünü aramakla geçirdiği en önemli ve en iyi on şeyi elde etti' demişti:

> O, ilk savaşçı, en iyi hatip ve en yiğit kumandan olmak istedi, en büyük işlerin sorumluluğunu üstlenmek ve en büyük onurları elde etmek, yüce bilgeliğin sahibi olmak ve senatoda üstün görülmek, onurlu yoldan çok zengin olmak, çok çocuk yapmak ve devletin en seçkin kişisi olmak.

Fiziksel dayanıklılığın bu etkinliklerle zayıflayacağı, zenginlik hırsının çürümeye yol açacağı ve aile servetinin çar çur olacağı korkuları vardı. 150'lerde, ayakta durmanın daha erkekçe olduğuna inanan muhafazakâr bir senatörün ısrarı üzerine bir tiyatronun koltuklarının kaldırılması bu duruma verilebilecek ünlü bir örnekti; buna karşılık bir dizi kanun da vaktin ziyafetlerde geçmesini engelledi. (Pompeius'un bir yüzyıl sonra inşa ettirdiği tiyatroya kadar, Roma'nın taştan yapılmış tiyatrosu olmayacaktı.) Felsefi düşüncenin Roma İmparatorluğu'nun meşruluğunu ortadan kaldırmak için kullanılabileceği görülünce, 155 yılında gelmiş Atinalı bir grup filozofla dalga geçildi. Daha önce, 186'da, Bakkhos âlemlerine (Dionysos Şenlikleri'ndeki kutlamaların Roma eşdeğeri) katılanlara yönelik bir cadı avı başlatılmıştı. Burada, devletin kontrolü dışında yapılan ve toplumsal ahlakı tehdit eder gibi görünen o kadar fazla yabancı kült yoktu.

Yaşlı Cato

Bu eğilimlere karşı muhalefete önayak olan kişi, dönemin en ilginç ve karmaşık simalarından biri olan Marcus Porcius Cato'ydu (İÖ 234-149). Cato, Roma yakınlarında küçük bir kasaba olan Tusculum'dandı ve soylu bir haminin yardımı ve kendi hatırı sayılır yeteneği sayesinde, İÖ 195 senesinin konsüllüğünü kazanmayı bildi. O yıl komutanlığını üstlendiği yer İspanya'ydı ve bir zafer kutlaması için Roma'ya geri dönerek yetkilerini aştı. Ardından, Thermopylai'de Antiokhos'u yenilgiye uğratan Roma ordusuyla birlikte Yunanistan'a gönderildi. 184'te saygı duyulan eski bir konsül sıfatıyla, prestijli bir görev olan cencor'luğa seçildi ve halkın ahlaki değerlerinin koruyucusu olarak bu makamın geleneksel rolünü yeniden canlandırdı. Sonraki otuz beş yıl boyunca, Yunanistan'dan akın eden düşüncelere, lüks yaşantıya ve yozlaşmaya karşı muhalefetin figüranı olarak göze çarptı. Son yıllarında aklını Kartaca'nın hep ayakta kalmasına taktı ve kentin nihai anlamda yıkımına yol açan atmosferin yaratılmasına yardımı dokunacak 'Kartaca yıkılmalı,' sözünü sık sık yineledi. Cato, Latincedeki ilk Roma tarihini ve tarımla ilgili bilinen en eski inceleme

olan *De Agricultura*'yı yazmıştır; kitap Roma'nın kırsal geçmişini ülküselleştirse de, mevcut yeni ticari çiftçilikle yakından ilgiliydi. Banyo günlerini asla kaçırmadığı oğluna duyduğu sevgi, ki onun kolay okuyabilmesi için büyük harflerle yazılmış bir Roma tarihi hazırlamıştı, kamusal konulardaki dar görüşlülüğü ve kinini bir ölçüde dengeliyordu.

Yine de Cato tamamen dar görüşlü bir Roma gelenekçisi değildi. Bir asker olarak bile olsa, en azından Yunanistan'da bulunmuştu. Yunan kültürünü derinden kavrayamadığı belli olsa da, yazdıklarında Homeros'u, Demosthenes'i ve Ksenophon'u okumuş olduğuna dair ipuçları sezilir. Roma'nın imarına, bünyesinde, Yunan stoalarından türemiş çarşıları, alışveriş ve hukuk davaları için kullanılan çok-amaçlı meclis salonu barındıran bir bazilikayla[3] katkıda bulunmuştur. Yapının Yunanistan aşkını fazla yansıtmaması, Cato'nun, Yunan tarzını benimseyenler yüzünden duyumsadığı özdenetimi yitirme korkusundan kaynaklanıyor olabilir.

Büyük Senato Hükümeti Dönemi

Bununla birlikte, Cato'nun çok kaygılandığı devletin istikrarı, hayatı boyunca pek az tehditle karşılaştı. Senato, İkinci Pön Savaşı'ndan sonraki elli yılda, kolektif oligarşik yönetimin sürdürülmesinde olağanüstü başarılı oldu. Scipio Africanus ve Flaminius'un kariyerleri, Roma'dan uzakta bulunan her komutanın büyük etkinliği olan bir mevki sahibi olabildiğini göstermişti. Her ikisine de İspanya ve Yunanistan'da krallar gibi davranılmaya başlanmıştı. İkinci Pön Savaşı'nın ardından, şan-şöhret ve yağmanın çekiciliği, kazanılacak magistratlıklar için giderek şiddetlenen rekabeti de beraberinde getirdi. Ne var ki, senato bu tutkuları başarıyla sınırlamayı bildi. 180'de çıkarılan kanunla, praetor ve konsül olmak için asgari bir yaş belirlendi ve bu görevlere yeniden seçilmek için en azından iki yıl geçmesi şartı getirildi. 150'lerde üst üste ikinci kez konsül seçilmek yasaklandı. Komutanlar zaferlerini kutlayabilecek, ganimetlerini sergileyebileceklerdi, fakat uzun vadede bunları siyasi bir güce dönüştüremeyeceklerdi.

Bu yıllarda senato muazzam saygınlığını korusa da, halk meclislerinin etkin bir biçimde siyasetle ilgilendiklerine ilişkin kanıtlar var. Vatandaş sayısı o dönemde, 250.000 civarındaydı ve bunların küçük bir bölümü toplantılara

3) Çift sıra sütunlu ve doğu ucunda yarım daire şeklinde bir apsid bulunan dikdörtgen biçimli geniş yapı. Bazilika mimarlık tarihinde biçimini ve fonksiyonunu en uzun süre koruyan bir yapı tipidir. İlk bazilikalar Romalılar tarafından yapılmıştır. Roma bazilikasının dindışı kamusal işlevleri olurdu. Roma bazikalarını örnek alan Hıristiyan bazilikaları ise dinsel anlamda bir yapı olarak gelişmiş ve ilk Hıristiyan kiliselerine örnek teşkil etmiştir. (ç.n.)

katılabiliyordu, fakat bu meclisler seçim ve kanun yapma konusunda önemli yetkilerle donatılmıştı. Aynı zamanda, bu dönemde giderek yaygınlaşan özel kovuşturmalarda yargılama görevi de üstleniyorlardı. Bir komutanın hak etmediği halde bir yeri yağmalaması ya da aşırı miktarda ve zorla haraç toplaması gibi suçlamalar, iktidara aday rakipler arasında süren siyasi mücadelenin kabul gören unsurları arasındaydı.

Genel Huzursuzluk İmaları

Fakat 150'den sonra, senatonun saygınlığının, zarar görmeye başladığına ilişkin kanıtlar var. Bu dönemde senatonun gücüne meydan okuyan kişiler ortaya çıktı. Kartaca ile yapılan savaş 148 yılında muğlak bir sürece girdiğinde, daha önce İspanya ve Afrika'da parlak başarılar elde etmiş olan Scipio Aemilianus bir konsüllük ve bunun yanında (kabul etmeyecek olursa veto hakkını kullanarak konsül seçimlerinin önünü keseceği konusunda gözdağı veren bir tribunus'un aşırı isteği üzerine) bir komutanlık kazandı. Scipio yaş sınırlamasının altındaydı ve hiç praetor'luk yapmamıştı, fakat senato atamayı engellemekte çaresiz kaldı. 134'te, iki kez konsül seçilmenin kanunla yasaklandığı bir zamanda Scipio, İspanya savaşını bitirmek için ve yine halkın desteğiyle ikinci konsüllüğünü elde etti. 143 yılında, senatonun onay vermemesine karşın, Appius Claudius Pulcher bir zafer kutlaması yaptı.

Bu gelişmeler, artan genel huzursuzluğun yansımalarıydı. İspanya'da yıllardır süren ve askerlerin ortalama altı yıl görev yaptıkları savaş giderek halkın desteğini yitiriyordu (dolayısıyla, teknik açıdan kumandanlık yapmaya uygun olmasa bile, halkın tek isteği bu işe son verecek komutanların atanmasıydı). Artık eskisi kadar asker toplanamaz olmuştu ve çıkarları büyük ordulardan yana olan konsüller ile halkın çıkarlarını temsil eden ve dolayısıyla vatandaşlar arasından zorla asker toplanmasına karşı çıkan tribunus'lar arasında gittikçe artan bir gerilim vardı.

Bu gerilimler tarım modellerinin değişmesiyle birlikte şiddetlendi. Servetini gözetenler için en istikrarlı ve en saygın yatırım topraktı; İkinci Pön Savaşı'nın ardından İtalya'nın fethiyle yaygın biçimde gerçekleştirilen ilhaklar, satın alınmaya hazır kamusal araziler sağladı. Ortaya çıkan yeni çiftlikler ticari anlamda üretime geçti. Güneyde, koyun ve sığır yetiştirilen *latifundium*'lar, yani hayvan çiftlikleri kuruldu. Elde edilen yün ve deri için ordu iyi bir pazardı. Orta İtalya'da, özellikle Latium ve Campania bölgesindeki daha küçük çiftlikler, zeytin ve üzüm gibi yöreye özgü ve nakit parayla satılan ürünlere ağırlık verdiler. İki durumda da bu çiftliklerde, İtalya'ya dışarıdan getirilmiş olan ve birinci yüzyılın sonu itibarıyla, tahminen iki ila üç milyon civarındaki

sayılarıyla toplam nüfusun üçte birini oluşturan köleler çalıştırılıyordu. Askerlik yapmalarına izin verilmediği için toprak sahiplerinin daha çok rağbet ettiği, bu köle işgücüydü.

Daima küçük arsalara sahip olan ve en çok kahır çekenler köylü üreticilerdi. Bazıları, daha büyük arazilerin ortasında kaybolup giden topraklarını bulabilmek için denizaşırı görevlerden döndüler, bazılarıysa topraklarından zorla koparıldılar. Köle işgücü kullanımı artınca, muhtemelen serbest işçi olarak çalışma olanakları da azaldı. İtalya'nın birçok bölgesi bu değişimlerden daha az etkilenmiş ya da hiç etkilenmemişti, fakat devlete karşı sevgileri azalan ve sayıları gün geçtikçe artan bir vatandaş grubu oluşmuştu; bunların bazıları geçimlerini sağlamak için, kentin kaynaklarında fazladan bir yük oluşturacak şekilde, Roma'ya dağılmıştı. 144'te yeni su kaynakları yaratmaya yönelik aceleyle gerçekleştirilmiş girişimlerin ve 138'de tahıl stokunda yaşanan krizi gösteren işaretler var. Gerçek bir huzursuzluğa işaret edecek kanıtlar sınırlı olsa da, bu yıllar, daha önce zorla asker toplanması meselesinde görüldüğü gibi, tribunus'ların çok daha aktif biçimde vatandaşlardan yana tavır aldıkları yıllar oldu. 139'da bir tribunus, yıllık magistrat seçimlerinin gizli oy pusulalarıyla yapılmasını öngören bir yasanın kabul edilmesini sağladı, ki bu, daha sonraki benzer seçim yasalarının ilkiydi. Tribunus'ların etkinliğinde görülen bu yeniden canlanma, Cumhuriyeti, 133'te siyasi krizlere itecekti.

20
Gracchuslar'dan Caesar'a, İÖ 133-55

Gracchus Kardeşler ve Senato Hükümetine Meydan Okuma

Roma siyasetinde sosyal reformculara seyrek olarak rastlanması, Tiberius ve Gaius Sempronius Gracchus kardeşleri, İÖ geç ikinci yüzyılda İtalya'da toprağa duyulan özlemin yol açtığı ve hayli dikkate değer olan sosyal ve ekonomik problemlerle ilgilenmeye sevk etti. Gracchuslar saygınlıklarıyla beş konsül çıkarmış soylu bir aileydi; Tiberius ve Gaius'un anneleri Cornelia, Scipio Africanus'un kızından başkası değildi. Yalnızca üçü hayatta kalan on iki çocuk annesi müthiş bir kadındı. Dul kaldıktan sonra bütün ilgisini oğullarına yöneltti. Bunun sonucunda, aralarında dokuz yaş fark olan, Solon ve Kleisthenes gibi cumhuriyetçi Roma'nın şimdiye dek yetiştirdiği, en sadık iki nüfuzlu Yunan reformcu yetişti.

Tiberius Gracchus Aralık 134'te tribunus seçildi. Üstlendiği görevin geleneksel gücü ona, yalnızca *concilium plebis*'ten kanunlar geçirme yetkisi değil, aynı zamanda magistratların herhangi bir eylemini ya da herhangi bir senato kararını halkın yararına veto etme hakkı da tanıyordu. Öyleyse, kararlı davranıldığında tribunus'luk görevi, siyasi değişime karşı koymak ya da siyasi değişim yaratmak için bir baskı aracı olarak ortaya çıkabilirdi. Tiberius kendisini bir toprak reformu gerçekleştirmek, yetkilerini bu amaçla kullanmak zorunda hissetti. Onu bu işe iten nedenlerin kaynağını söylemek zordur. Tiberius'u

eleştirenler onu, genel huzursuzluğu kendi çıkarına kullanan biri olarak görüyorlardı. O ise, geniş mülklerin artmasıyla gittikçe zor duruma düşen ve böylece (toprak sahipliğinin bir önkoşul olduğu) askerlik hizmeti için uygunluklarını yitiren küçük toprak sahiplerini güçlendirmek ve onlara konumlarını iade etmek gibi daha saf amaçlar peşindeydi.

Tiberius'un toprak reformu planının temelini *ager publicus*, yani vatandaşlara dağıtılmak üzere devletin malı olan topraklar oluşturuyordu (bu toprakların büyük bölümü yenilgiye uğramış İtalyan kentlerinin eskiden sahip olduğu topraklardı). Teoride kişi başına 500 *iugera*'lık (120 hektar) arazi tahsis edilmişti, fakat pek çok vatandaş ve müttefik halkların bazı üyeleri daha çoğunu elde etmişti. Tiberius onlara, üzerindeki haklarının resmen onaylanması karşılığında fazla topraklarından feragat etmeleri gerektiği teklifinde bulundu. Bu şekilde teslim alınan topraklar, 30 *iugera*'lık (7 hektar) küçük parseller halinde ve kişinin başkasına devredemeyeceği bir hak olarak yoksullara dağıtılabilecekti. Böylece hem askerlik hizmeti haklarını korumuş olacaklardı, hem de sahibi olacakları toprakların zengin komşuları tarafından satın alınması önlenebilecekti. Bu sürecin tamamı üç kişilik bir komisyon tarafından denetlenecekti.

Siyasi açıdan bu önerinin becerisi, özel mülkiyet kavramını tehdit etmemesinde yatıyordu. Kaybedenler kazandırılmış olacaktı. Ne var ki, *concilium plebis*'in etkin biçimde kullanımı, özellikle zengin toprak sahiplerini etkilediği ölçüde tedirginlik yaratıyordu. Tiberius senatonun duyarlıklarını pek dikkate almıyordu. Önerisini onlarla müzakere etmeyerek, ardından kendisine muhalif tribunus'lardan birini azlederek anayasayı ihlal etmiş oldu. Tiberius, Pergamon Krallığının, son hükümdarı tarafından Roma'ya bırakıldığı haberleri üzerine krallık hazinelerinin toprak tahsis edilenler için maddi kaynak olarak kullanılabileceğini ve gelecekte bu krallıktan sağlanacak gelirlerin senato değil, *concilium plebis* tarafından görüşülmesi gerektiğini ileri sürdü. Bu durum dışişlerinden sorumlu kurum olarak senatonun geleneksel rolüne karşı bir tecavüzdü. Ardından Tiberius'un ikinci kez tribunus'luğa aday olacağını duyurması, ki ilerlemesini sağlayacağına söz verdiği reformlarla gizlemeye çalıştığı diğer bir anayasa ihlaliydi bu, hepsinin içinde en kışkırtıcı olandı.

Tiberius, kente doluşması veto edilen yoksul vatandaş kitlesinin katılmasıyla toplantıları kalabalıklaşan *concilium plebis* içindeki nüfuzunu korurken, yönetici sınıflardan kendisini tecrit etmişti. Roma Devleti her şeyden çok geleneğe önem veriyordu. Yunanistan'da olduğu gibi Roma'daki daha kurnaz reformcular, daima şeyleri onardıklarını iddia etmişlerdi, fakat Tiberius bu tür hileler için fazla aceleciydi ve daha şimdiden Tiberius'un ikinci dönem için uygunluğunun tartışılmaya başlandığı 133 yılının bir yaz günü, gerilim tırmandı. *Concilium* Capitolium Tepesi'nde toplandı; aynı anda senato da

yakındaki Fides Tapınağı'nda toplanıyordu. Meclisteki gelişmelerle ilgili karışık hikâyeler senatoya bildirilirken, *pontifex maximu* Scipio Nasica, senatoya başkanlık eden konsülü, Tiberius'un tiranlık kurmaya kalkıştığı gerekçesiyle öldürülmesi için sıkıştırıyordu. Konsül şiddet kullanmayı reddetti, fakat kendi davasının adaletine inanmış olan Scipio Nasica, yanına topladığı öfkeli bir kalabalıkla, Tiberius'un hâlâ etkin olduğu Capitolium Tepesi'ne yürüdü. Sopa ve taşlarla yapılan bir kavga yaşandı. Çıkan izdihamda, Tiberius'un da dahil olduğu tahminen üç yüz kişi öldü; Tiberius'un karşı platformdan fırlatılan bir taburenin başına çarpması sonucunda öldüğü söylendi. Roma tarihinde halkın desteğini alan ilk reform hareketi, ama sadece karşıtlarını gözden düşürebilecek yöntemlerle bastırılmış oldu.

Bu çöküşe rağmen, Tiberius'un kardeşi Gasius'un bir üyesi olarak yer aldığı toprak komisyonu ayakta kaldı. Komisyonun, İtalya'nın bazı bölgelerinde dikkate değer sayıda küçük çiftlik kurmayı başardığına ilişkin kanıtlar var. Bununla birlikte ve kaçınılmaz olarak, kimi büyük toprak sahiplerinin, özellikle Romalı yoksul halk için arazilerinden neden feragat ettiklerini anlamayan müttefik kentlerin muhalefeti vardı. Bazı muhalifler bu hoşnutsuzluğu istismar ettiler ve bir konsül olan Fulvius Flaccus, 125'te müttefik kentlere vatandaşlık hakkı tanınması gerektiği yolunda bir kanun teklifi sundu. Öneri, bu kentlerin uzun zamandır güttüğü amaçlarının ve sonradan Roma için başlıca tehdidi oluşturacak suya düşmüş ümitlerinin gerçekleşmesinden öte bir şey getirmiyordu.

124'te Tiberius'un kardeşi Gasius, 123 yılı tribunus'luğuna seçildi. Gaius ağabeyinden çok daha müthiş bir adamdı. Tanrı ona muazzam bir enerji, karizma ve etkileyici bir hitabet yeteneği vermişti. Gaius'un kürsü boyunca ileri-geri uzun adımlarla yürüyüşü, konuşmasının en heyecanlı yerinde toga'sını yırtması ve çalışırken etrafının hevesli bir kalabalık tarafından kuşatılması, Plutarkhos'un *Hayatlar* adlı eserinde tüm canlılığıyla anlatılır. (Yirminci yüzyılın Galli siyaset adamı David Lloyd George ile bir karşılaştırma yapılabilir.) Aynı zamanda Gaius bir siyaset adamı olarak daha da kurnazdı; tribunus seçildiğinde ilk reformlarını gücü ölçüsünde kuvvetlendirmeye çalıştı. Yoksul yurttaşların ucuz tahıldan yararlanmasını sağlamak önemliydi ve Gaius buğday fiyatlarını, mahsulün toptan alınıp depolanmasını ve sabit fiyatla satılmasını öngören bir sistem getirerek dondurdu (böylece yoksullar mevsim değişikliklerinden ve spekülatörlerin istismarından korunmuş oldu). İtalya'da yeni yurttaş kolonileri kurarak toprağa duyulan özlemi kısmen de olsa gidermeye çalıştı ve ağabeyinin toprak reformunu ilerletmeye devam etti.

Gaius'un yürürlüğe koyduğu yasalar, erki senatodan halk meclislerine doğru kaydırmak istediği izlenimini verir. Senatoyu dışlamak için, başlangıçta süvari sınıfına at sağlayabilecek durumdaki kişilerin oluşturduğu bir sınıfken,

şimdilerde bir zenginlik sıfatıyla tanımlanan *eques*'lerle[1] yakınlık kurmaya başlamıştı. Bu, devlete ait ticari sözleşmeleri tekeline alan bir sınıftı (senatörlerin devlet adına mukavele yapmaları yasaklanıyordu). Gaius, zengin Pergamon Krallığı etrafında kurulmuş yeni Asya eyaleti gelirlerinin toplanması hakkının, Roma'da eques'ler arasında haraç mezat satılmasını sağladı. İtalya'da, eques işadamları için cazip olan yol yapım projeleri başlattı. Gaius, daha cüretli bir girişim olarak, ilk kez 149'da, eyaletlerden getirilen ve valilerin açgözlülüklerine karşı açılmış yargı davalarında eques'lerin mahkemelere katılmasına izin verdi. Herhangi bir davada yakınmaların çoğu eques'lerden geldiği için, eques'ler kendi davalarında yargıçlık yapar oldular ve bu durum devlet içindeki siyasi konumlarını güçlendirdi. *Concilium*'dan geçen diğer yasalarla Gaius bazı kamusal hakları genişleterek onayladı. Başarısının ölçüsünü, ikinci kez tribunus'luğa seçilirken ağabeyininkine benzer bir muhalefetle hiç karşılaşmamış olmasından anlamak mümkündü.

Gaius'un başarısı sürmeyecekti. Sorun yine, müttefik halkların toprak komisyonunun çalışmalarına karşı çıkmalarıydı. Gaius bu sorunu, Roma çevresindeki Latin topluluklarına Roma yurttaşlığı vaat ederek ve Roma topraklarına göç etmiş diğer müttefik halklara da, vatandaşlık hakkı dahil olmak üzere Latin haklarını bahşederek çözmeyi umdu. Bu, devlet adamlığına yakışır bir öneriydi ve eğer yürürlüğe konabilirse, Roma ve müttefikleri arasında 91'de patlak veren İç Savaş'ın zararları savuşturulabilecekti. Ne var ki, Gaius'un reformların arkasında gerçek anlamda seçmen desteği yoktu. Zengin ya da yoksul hiçbir vatandaşın yurttaşlık haklarının paylaşılmasında herhangi bir çıkarı bulunmuyordu ve senato, bu yeni vatandaş dalgasının senatonun seçimler üzerindeki denetimini sürdürmesini güçleştireceğini biliyordu. Gaius yurtdışında, Kartaca yakınlarında bulunan ve Junonia olarak bilinen büyük bir koloni kurma planının hazırlığı içindeyken, senato rakip bir plana, İtalya'da daha fazla vatandaş kolonisi oluşturma önerisine destek verdi. Bu plan vatandaşların çok daha yararınaydı ve Gaius'un gücü tabandan çöktü. Halkın desteğini yitirdi ve üçüncü kez tribunus'luk elde etme girişiminde başarısızlığa uğradı.

Herhangi bir Romalı, Gaius gibi saygın bir kişi bile olsa, eğer görevi yoksa saldırılara açıktı. Ertesi yıl Junonia kolonisinin dağıtılmasını öneren bir yasa teklifi sunulduğunda, Gaius kalabalık bir yandaş grubuyla birlikte bu ilga girişimine karşı çıktı. Aniden patlak veren boğuşmada Konsül Opimius'un uşağı öldürüldü ve senato bu olayı, devlete karşı girişilmiş bir saldırı olarak gören Opimius'un intikam alma girişimine destek verdi. Roma tarihinde ilk kez senatodan, konsüllere devleti her türlü zarardan koruma görevi veren bir

1) Lat., "süvari", çoğul *equites*. (ç.n.)

karamame, *senatus consultum ultimum* geçirildi. Gaius, halkın geleneksel toplanma mekânı olan Aventine Tepesi'ne çekildi, fakat burası güvenli bir yer değildi. Opimius insafsızca saldırdı ve 3.000 yurttaş öldü. Opimius, Gaius'un kellesine ödül koydu; vereceği ödül başın ağırlınca altındı. Nihayet her şey sona erdiğinde, Gaius'un beyni çıkarılmış ve kafatası kurşunla doldurulmuştu.

Polybios, birkaç yıl önceki yazılarında Roma anayasasını, aristokratik (senato), monarşik (konsüller) ve halk (meclisler) unsurları arasındaki dengeyi korumasından ötürü övmüştü. Şimdi bu ahenkli görüntü paramparça olmuştu. Bu son olaydan sonra, senatonun yetkesinin yalnızca kuvvet kullanarak korunabilen boş bir yalandan ibaret olduğu görülecekti. *Concilium plebis*, hırslı tribunus'lar tarafından yönlendirebilen alternatif bir güç odağı olarak ortaya çıktı. Aynı zamanda eques'ler de, mahkemelerde ve seçim zamanlarında *comitia centuriata*'nın yüksek emirlerini uygulayabilecekleri yeni bir kimlik kazanmışlardı. Roma dışındaki müttefiklerse, önerildiği halde sonradan vatandaşlık olanağından yoksun bırakıldıkları için öfke doluydular. Gracchus kardeşlerin bu başarısızlığı, Cumhuriyetin siyasi tarihindeki bir dönüm noktasıdır.

Marius ve İmparatorluğun Savunması

İmparatorluğun sürekli genişlemesi, devletin uyumunu ve senatonun saygınlığını yeniden kazanmasını engelliyordu. 133'te, İspanya'da Numantia fethedilmiş ve şimdi Asya eyaleti olan Pergamon Krallığı'nın tamamı imparatorluğa bırakılmıştı. Kuzeyde, Romalı işadamları Alpleri aşarak Galya'ya yayılıyorlardı. Roma yönetimi onları koruma siyaseti izlemeliydi ve 120 itibarıyla karayolu sistemi ile çoğu koloni olan ve kıyı boyunca İspanya'ya ve Rhône gibi nehirler üzerinden iç bölgelere uzanan, yeni Gallia Transalpina [Alpler'in ötesindeki Galya] eyaletini oluşturan bir kasabalar ağı kuruldu. Güneyde, Akdeniz'in karşı kıyısındaki Afrika eyaleti ilk kez İtalyanlarca iskân ediliyordu. Havadan yapılan incelemelerde, bu yıllarda, 160 kilometre genişliğindeki muazzam büyüklükte bir alanın bölüştürülmek üzere ayrıldığı görülüyor.

Bu geniş topraklara yayılan Roma egemenliğine kimsenin meydan okuması mümkün değildi. 111'de biri gerçekleşti. Afrika eyaletine komşu olan ve Roma'nın himayesi altındaki Numidia tahtı Iugurtha adındaki biri tarafından gasp edilmişti. Çıkan savaşta bazı İtalyan işadamları katledildi, bunun üzerine bu işadamlarının eques sınıfından destekçileri, senatodan harekete geçmesini istediler. *History of the Jugurthine War*'da, olayları ahlaki bir havada anlatan tarihçi Sallustius, Iugurtha'nın Romalı senatörlere verdiği rüşvetler yüzünden senatonun tepkisinin büyük ölçüde ikircikli olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte, senatonun uzak ve bilinmeyen topraklarda bir savaş başlatma

konusunda isteksiz davranması da mümkündür. Iugurtha'nın Roma yetkesine hemen hemen hiç saygı duymadığı belli olunca, Roma savaşta ciddi olarak yer aldı (110).

Ancak, savaş çok ağır ilerledi ve senatonun savaş üzerindeki kontrolü hem eques sınıfında hem de genel olarak halkta hüsrana yol açtı. 107'de meclis, konsül seçimleri için, 50 yaşlarında bir eques olan ve hem askeri hem de kamu hizmetinde güvenilirliğiyle bilinen Gaius Marius'u adayı olarak gösterdi. Marius seçimleri kazanmakla kalmadı, Scipio Aemilianus'un başlattığı geleneği izleyerek, *concilium* sayesinde, daha önce de hizmet ettiği Afrika kumandanlığını elde etti. Ardından, askere toplamanın normal işlem sırasını izlemek yerine ordusuna gönüllüler çağırdı ve yüzyıllardır devam eden geleneği kırarak mülksüzleri askere kabul etti. Marius 105 yılında Iugurtha'yı yenilgiye uğrattı ve Roma caddelerine zafer alayının başında geri döndü.

İmparatorluğun tehdit altında olan tek yeri Afrika değildi. 113'te iki Germen kabilesinin (Kimberler ve Tötonlar) Orta Avrupa'dan kalkıp Fransa'ya, zaman zaman tecavüze uğrayan bu Roma topraklarına doğru uzun ve görünüşte adresi olmayan bir göçe başladıkları haberleri gelmişti. Karşılaştıkları Roma ordusunu her seferinde bozguna uğrattılar. 105'te Arausio'da yaşanan son felaketin ardından, İtalya istilaya açık hale geldi ve istiladan son anda, Germenlerin beceriksizlikleriyle ancak kurtulabildi. Bütün ümitler Marius'a bağlanmıştı. 104'te ikinci konsüllüğü elde etti ve ardından, bütün teamüllere meydan okuyarak, peş peşe dört konsüllük daha elde etti. Provence'taki Aquae Sextia (102) ve Kuzey İtalya'daki Vercelles (101) savaşlarında Germenleri yendi. Senato bile, bundan böyle, Marius'u ulusun kurtarıcısı olarak kabullendi.

Marius'un sorunu birliklerinin iskânıydı. Topraksız olan bu askerler geri dönerlerken öylece terhis edilemezlerdi ve Marius askerlerinin Afrika'da toprak edindirilmeleri konusunda, 103 yılı tribunus'larından Lucius Appuleius Saturninus'un yardımını sağladı. Saturninus bu sorunu kullanarak halkın desteğini kazanmayı planlıyordu ve muhaliflerinin gözünü korkutmak için Marius'un tecrübeli askerlerini Roma'ya çağırarak, *concilium*'a, müttefik halkların elindeki araziler de dahil olmak üzere Marius'un adamlarının İtalya'daki topraklardan yararlanmalarını sağlayan yasaların çıkarılması için baskı yaptı. Senato bu kanunlara şiddetle karşı çıktı. Kargaşa arttı ve Saturninus ayaktakımı bir grup tarafından linç edilerek öldürüldü. Marius'un adamları İtalya'daki topraklarına sahip olamadılar ve Marius da hayli itibarsız biri olarak sürgüne yollandı. Bir kez daha şiddet siyasal sisteme sızmıştı.

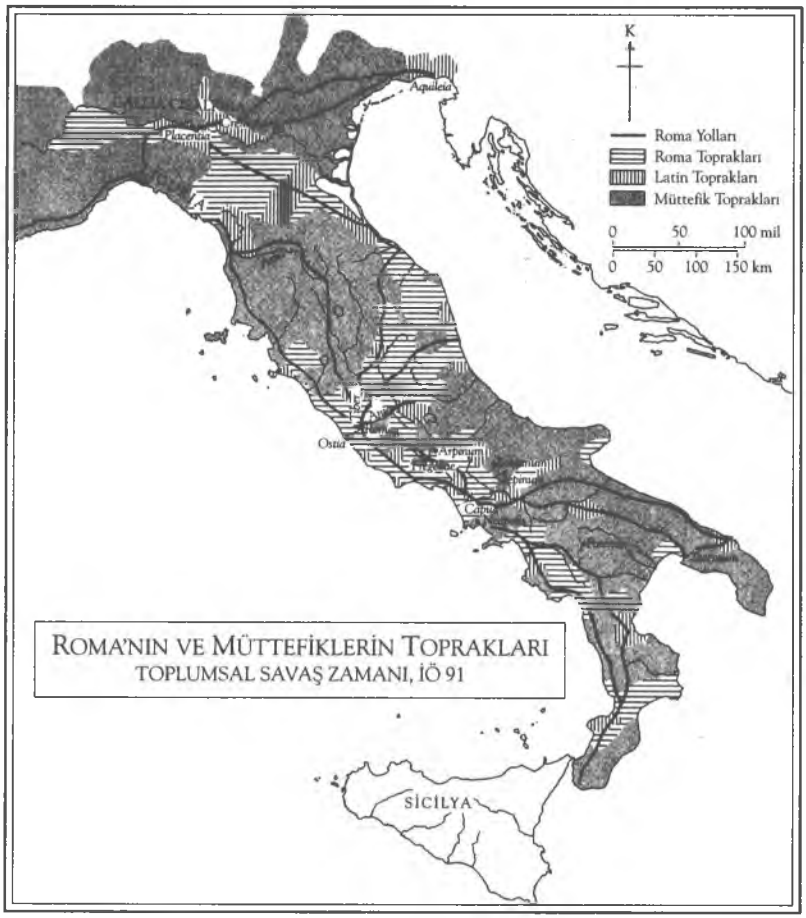
Marius'un kariyeri, bir kişiye sadece konsüllük yetkisi veren yasaların kriz anlarında kararlı bir meclis tarafından altüst edilebildiğini ve senatonun bunu engellemek için bir şey yapamadığını göstermişti. Marius'un bu yeni tarz ordusu

aynı zamanda önemli bir gelişime işaret etti. Askerler eğer topraksızlarsa, seferleri sona erdiği vakit, bütünüyle kumandanlarının ilgi ve gözetimine bağımlıydılar. Komutan onları, Marius'un tarafında yer alan Saturninus'un girişiminde olduğu gibi, devletin topraklarından zorla yararlanmakta cesaretlendirebilirdi. Senatonun bu sorunun önemini kavramakta ve üstesinden gelmekte gösterdiği ihmal, ciddi başarısızlıklardan biriydi. Bu durum bizatihi kararlı komutanları saldırılara maruz bırakacaktı.

Müttefiklerin İsyanı

Marius'un başarısı diğer sorunları şiddetlendirmişti. Kuzeydeki savaşın kazanılmasında büyük ölçüde müttefiklerin desteğine güvenen Marius, onlardan kolayca vazgeçilemeyeceğini biliyordu. Roma'yla sürdürdükleri bu ittifak kesinlikle onların yararına değildi. Müttefik kentler genel olarak yeni imparatorluğun gönencini paylaşıyordu. Örneğin Campania, Roma'dan çok daha ileri deydi. Tiyatrolar, hamamlar, bazilikalar ve amfiteatrlar burada çok daha önceden beridir inşa ediliyordu. Samnitlerin bölgesindeki Pietrabbondante'de ve Roma yakınlarındaki Praeneste'de görkemli tapınaklar yapılmıştı. Bu zenginliğin bir bölümü, denizaşırı yerlerde Romalılarla eşit koşullarda iş yapan müttefik kentlere mensup işadamlarının etkinliklerinden geliyordu. Fakat İtalya'da müttefik halklar hâlâ ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyordu. Kentlerin askeri birlikler oluşturmaları Roma'nın emrine tâbiydi ve İtalya'ya karşı düzenlenen bir saldırıda direniş birliklerine katılmak pek çoğunu mutlu ederken, İspanya gibi uzak bölgelerde görevlendirilmek artan bir kızgınlık vesilesiydi. Onlar, İtalya'da Roma gücünün değişmez uzantısıydı. Roma tarafından kamulaştırılan topraklara Roma yurttaşları yerleştirildi, Roma yolları yarımadanın her yerine yayıldı, müttefiklere ait topraklarda, zorla Roma kolonileri kuruldu. Yerel yöneticiler çoğunlukla hor görülüyordu – örneğin bir konsül, hamamların karısını hoşnut edecek kadar hızlı boşaltılmadığı ve temizlenmediği gerekçesiyle, yerel bir magistratın kırbaçlanmasını emretmişti.

Bundan böyle müttefik kentlerdeki yüksek sınıflar, umutlarını Roma vatandaşlığına bağlamışlardı. Vatandaşlık onlara imparatorluğun yönetimine katılma şansının yanında, magistratların gücüne karşı herhangi bir yurttaşın sahip olduğu hakları sağlayacaktı. Kısa sürede umutları, Romalı yönetici sınıfların aralarındaki uzlaşmazlık yüzünden suya düştü. 95'te çıkarılan bir yasa, censor'lara, sahte vatandaşlık hakkı talep eden herhangi bir yerleşimciyi arayıp bulma ve sınırdışı etme izni verdi. Bu durum şiddetli bir tepkiye yol açtı. 91'de, o senenin tribunus'larından Livius Drusus, yurttaşlık hakkının müttefik kentlerdeki yüksek sınıfları kapsayacak şekilde genişletilmesini öngören

bir teklif sundu. Bu girişim, yoksul halk kitleleriyle dengeyi sağlayacak zengin sınıfların yaratılmasına yardım edeceği düşüncesiyle daha çok desteklendi, fakat birçokları için Drusus, yalnızca gücünü pekiştirmekle ilgileniyordu ve Ekim 91'de suikasta uğradı.

Müttefiklerin umutlarının sönmesi isyanı ateşleyen bir faktördü. İçinde bulundukları duruma duydukları tepki öyle köklüydü ki, 91-90 kışı boyunca, aralarında Roma'nın eski düşmanları Samnitlerin de olduğu on iki halk, Roma'nın doğusunda yer alan ve dağlarla korunan Corfinium kentini başkentleri yaptıkları Italia Devletini oluşturmak için bir araya geldiler. (Italia sözcüğü başlangıçta sadece, Yunanlıların *Itali* dedikleri bir halkın yurdu olan Calabria

için kullanılıyordu, fakat daha sonra yeni devleti tanımlayacak şekilde genişletildi.) Roma kültürünün nasıl derinden nüfuz ettiğinin ilginç bir işareti olarak ayrılıkçılar, iki konsül, on iki praetor ve bir senato tarafından yönetilmeyi seçeceklerdi. Aceleyle bastırdıkları paralar Roma sikkelerinin bariz taklitleriydi. Yeni devletin savunması için, askerlerin çoğunun Roma'nın savaşlarına katıldığı 100.000 kişilik bir ordu toplandı.

Roma 150.000 asker toplamayı başarmıştı, fakat savaşın ilk yılı, kararlı ve iyi organize olan isyancılar yüzünden savunmayla geçti. Baskı öyle büyüktü ki, 90 yılında Roma kendisine sadık müttefiklerin yanı sıra, muhtemelen silahlarını bırakmaya razı olan bütün müttefiklere de, başlıca siyasi ödünü vererek vatandaşlık hakkı tanıdı. Daha sonra, ayaklanmadaki bölünmeyle birlikte, geriye kalan ve zamanla birlikleri dağılmış asileri ezdi. Eskiden olduğu gibi Samnitlerin yenilmesi en zor halk oldukları ortaya çıktı; fakat İtalya'nın her yerinde ekonomi altüst olmuş, ülke yakılıp yıkılmış ve savaşın sonuna gelindiğinde binlercesi ölmüştü. Nihayet barış sağlandığında, Po Irmağı'nın güneyinde kalan bütün müttefik halklara yurttaşlık hakkı tanınmış oldu. İtalyan birliği sağlanmıştı, ancak yol açtığı yıkım ve geç kalınmışlığın acısı düşünüldüğünde maliyeti çok yüksekti.

Sulla

İç Savaş ('toplumsal/sosyal' sözcüğü *socii*'den, yani müttefikler'den gelir) güneyde uzun zaman devam etti. İsyancılar dışarıdan yardım aramışlar ve Roma'nın yeni düşmanı Pontus Kralı Mithradates ile temas kurmuşlardı. Pontus, Karadeniz'in ucunda, dağlık bir arazide fakat verimli bir krallıktı. Mithradates, İskender gibi askeri yetenekleri olmasa da kurnaz ve çıkarcı bir adamdı. Uzun hükümdarlığı boyunca (120'de tahta çıkmıştı), Romalı eques'lerin Asya'yı utanmadan yağmalarken gittikçe küstahlaştıklarına tanık olmuş ve seksen yıldan beri doğudaki savaşlarda ciddi bir başarı göstermeyen valilerin kendilerine duydukları aşırı güveni fark etmişti.

Romalıların, komşusunun topraklarını istila etmesi için Bithynia Kralı Nikomedes'i akılsızca kışkırtması, Mithradates'i savaşa itmiş olabilir, fakat Mithradates muhtemelen Roma'nın İç Savaşı sonuçlandırmasını bekledi. 89'da Bithynia'yı istila etti ve 88 itibarıyla, İtalyan yurttaşları ve ailelerini katletmeleri için Yunanlıları çağırdığı Asya eyaletine müdahale etti. Roma sömürüsüne karşı öyle köklü bir nefret vardı ki, bir gece içinde 80.000 kişinin öldürüldüğü söylenir. Asyalı Yunanlılar bir kurtarıcı olarak gördükleri Mithradates'in yardımına koştular; daha uzaktaki Atina'da da onu destekleyen bir hükümet darbesi yapıldı.

Bir konsül yeniden kontrolü sağlamak istedi ve içlerinden birine, 88 yılı için seçilen Lucius Cornelius Sulla'ya kumandanlık verildi. Sulla köklü bir ailedendi, fakat özellikle seçkin patrici bir aileden gelmiyordu ve şöhretini, İç Savaş sırasında bir komutan olarak Güney İtalya'da elde ettiği başarılara borçluydu. Tam doğuya gitmek üzere Roma'dan ayrılacağı sıra, tribunus Publius Sulpicius'un gözünün kendi makamında olduğunu keşfetti. Sulpicius, kuşkusuz gerek duyduğunda yardımlarına başvurabilmek umuduyla, yeni oy hakkı kazanmış müttefik yurttaşları, bölümlere ayrılmış Roma vatandaşları olan mevcut kabileler arasında dağıtmak üzere bir plan geliştirmişti. (Bu seçenek onları, işlerin çoğu çoktan hükme bağlandığında, asıl grupların ardından oy verecekleri yeni kabile gruplarının yerine koyarak marjinalleştirecekti. Muhafazakârların tercih ettiği bir seçenekti bu.) 70 yaşındaki Marius'un desteğini kazanmak amacıyla, doğu komutanlığını Sulla'nın yerine ona bağlayacağına söz verdi.

Marius o yılın konsüllerinden biri olmadığı için Sulpicius'un planı açıkça anayasaya aykırıydı. Bu plan başarılı olursa Sulla küçük düşmüş olacaktı. Bu durum ona saygınlığını korumaktan başka bir seçenek bırakmıyordu. Lejyonlarını kendisiyle birlikte Roma'ya yürümeye ikna etti. Bu, Sulla'nın yaşadığı hüsran açısından bakıldığında anlaşılabilir, fakat öte yandan ölçüyü aşan çok ciddi bir karardı. İlk kez bir Roma ordusu, diğer Romalılara karşı kullanılmak üzere kutsal *pomerium* [meyve bahçesi] üzerinden geçirilerek Roma'ya götürülüyordu. Vatandaşlar çatıların üzerinden birlikleri taşa tutsalar da ciddi bir direnişle karşılaşılmadı. Sulla zafer kazanmıştı. Sulpicius, Marius ve yandaşlarını yasal haklardan yoksun bırakacak bir kararnameyi senatoya kabul ettirdi. Marius, eski askerlerinin kendisini hoş karşılayacağını bildiği Afrika'ya kaçtı. Sulpicius bir köle tarafından ihanete uğradı ve öldürüldü. Nihayet Asya'ya doğru yola çıkmadan önce, Sulla kalan muhaliflerin insafsızca hakkından geldi.

Ne var ki, İtalya'dan ayrılır ayrılmaz, yine vatandaşların dağılımı konusunda yeni bir huzursuzluk başgösterdi. 87 yılı konsüllerinden Lucius Cornelius Cinna, Sulpicius'un önerilerini canlandırmaya çalıştı, fakat Sulla'nın adayı diğer konsül tarafından engellendi. Cinna kentten kaçmak zorunda kaldı, fakat Marius'u arayıp buldu; ikisi birlikte Roma'yı kuşatmak üzere geri döndü. Kenti ele geçirdiler ve 86'da konsüllükleri aralarında paylaştılar; bu, Marius'un yedinci konsüllüğüydü. Çok geçmeden Marius öldü, fakat Cinna peş peşe dört kez konsül olmayı başardı ve, her ne kadar ayrıntılar belirsiz olsa da, istikrarı sağladığı görüldü. Sulla yasadışı ilan edildi.

Sulla, 'resmi olarak' komutanlıktan yoksun bırakılsa da, ayırt edici niteliği olan sertliği sayesinde Asya'daki konumunu yeniden inşa ediyordu. Atina yeniden alındı; Mithradates yanlıları katledildi. Peiraeus [Pire] yakılıp yıkıldı

ve aralarında Olympialı Zeus Tapınağı'ndan sütunların ve büyük kütüphanelerden birinin de olduğu hazineler kentten taşındı. Asya'da yeniden fethedilen kentler muazzam kefaletler karşılığında ezildi. Roma cezalandırmasının boyutu belli olur olmaz Yunanlılar arasındaki popülaritesi çöken Mithradates, fethettiği yerleri teslim ederek krallığının sınırlarına geri çekildi. Bu, Sulla için yeterliydi. İntikam almak için Roma'ya dönmesine yetecek kadar zaferin şan ve şerefine sahipti. 83'te İtalya'ya ayak basar basmaz, toplulukları ve aralarında Marius'u desteklemiş olan Samnitlerin de bulunduğu halkları ezdiği bir iç savaş başlattı. Ardından, geriye kalan muhaliflerini sistematik olarak yok etmeye girişti. 84'de Cinna, bir askeri ayaklanma sonucu henüz ölmüştü. İçlerinden hiçbirinin ödül karşılığında serbestçe öldürülemediği, 2.000 ila 9.000 eques ve senatörü kapsayan bir liste hazırlandı. Topraklarına el kondu ve Sulla'nın eski askerleri arasında dağıtıldı; bu, İtalya'yı altüst edecek yeni ve muazzam boyutta bir aksaklığa yol açan bir süreçti. 82'de Sulla yine bir orduyla Roma'ya girdi ve normalde altı aylığına verilen bir görev olmasına karşın herhangi bir süre belirtmeyerek kendisini diktatör ilan etti.

Ne var ki, Sulla kindar bir tirandan çok daha fazlasıydı. Senatoya itibarını ve gücünü kazandıracak anayasal reformlar tasarladı. Üç yüz olan geleneksel üye sayısı, altı yüze çıkarılacaktı. Fazladan bu üç yüz üye eques sınıfına mensup olmak zorundaydı ve bu atamalar Sulla'ya, senatoyu kendisine sadık adamlarla hınca hınç doldurma şansı verdi. Bu arada eques sınıfı, jüri üyesi olma hakkını yitirdi; bundan böyle jüri üyeleri senatörler arasından seçilecekti. Halk liderlerinin yükselişini engellemek için, magistratlıklara geleneksel rollerini geri vermek konusunda ayak diredi. Hiç kimse 39 yaşından önce praetor, tutkuların muhtemelen sönmeye başladığı bir yaş olan 42 yaşından önce de konsül olamayacaktı. Hiç kimse aynı magistratlığı on yıl içinde ikinci kez elde edemeyecekti. Son olarak Sulla, daha yüksek memurluklar için herhangi bir görevi basamak olarak kullanmayı etkisizleştirerek, tribunus konumundaki birinin başka bir magistratlık yapmasını yasaklayan bir kararname çıkarttı. Bundan böyle tribunus'lar, öncelikle senatonun onayı olmadan *concilium* içinde yasa çıkaramayacaklardı. Sulla, yeni sistemini tamamladıktan sonra birçoklarını şaşırtarak görevini bıraktı. 78 yılında öldü.

Siyasal sisteme bu yıllarda girmiş olan şiddet zamanla onu çürütmeye başladı. Ordular Roma'nın içinde savaşmış, anayasa insanların güvenini sarsacak şekilde zor kullanılarak çökertilmiş ve büyük çapta toprak istimlaklarıyla İtalya'nın huzuru kaçmıştı. Bu koşullarda Sulla'nın senatoyu eski gücüne kavuşturma çabaları da yapay bir onarımdı ve birdenbire baskı altına girdi. Tribunus'lar kendi konumlarının tekrar güçlendirilmesi için kışkırtmalara başladılar ve birçok durumda konsüllerle çatıştılar. En çok da, jüri kararlarını etkilemek için kullanılan rüşvetçiliğin artık iyiden iyiye aşikâr olmasından sonra,

Sulla'nın senatörlerden kurulu bu çürümüş mahkemelerine saldırdılar. Birkaç yıl içinde, yüksek tahıl fiyatları halkın huzursuzluğunu ateşledi. Aynı zamanda, doğrudan doğruya senatoya karşı da meydan okundu. Arkadaşı olan diğer konsülle çekişmeye giren 78 yılı konsülü Lepidus, kendisini Etruria'da mülksüzleştirilen bir yığın toprak sahibinin sözcüsü olarak atadı, bu arada Marius'un eski destekçisi Quintus Sertorius (başlangıçta valisi olduğu) İspanya'ya geri döndü ve yerli halklar arasından öyle etkili bir yandaş grubu topladı ki, senato eyaletteki denetimini yitirdi.

Pompeius'un Yükselişi

Bunların umarsız günler olduğu belliydi ve Sulla'nın senatörleri, diktatörün kendilerine biçtiği rolleri taşıyamamışlardı. Gerçekte, sorumluluktan kaçınmada gösterdikleri vahamet ile, kurtuluşu senato üyesi bile olmayan genç bir komutana bağlayarak, Sulla'nın reformlarındaki bütün amacını sekteye uğrattılar. Bu kişi, Gnaeus Pompeius Magnus, yani Büyük Pompeius'tu. Eski bir konsülün oğlu olan Pompeius, 83'te Sulla'nın desteğiyle oluşturduğu üç lejyonla kamusal hayata adım atmış ve onları öyle etkili kullanmıştı ki, kendisine *adulescentulus carnifex* (genç kasap) lakabı takılmıştı. Sulla'nın safında katıldığı Sicilya ve Afrika seferlerinin ardından, *cognomen*, yani 'Büyük' unvanıyla birlikte, zafer kazanmasına izin vermesi için diktatörü ikna etti. (Zafer kazanmak için uygun bir girişim, savaş arabasını çekmeleri için ele geçirdiği filler kentin kapısına sığmayınca başarısız olmuştu.) Sadece 25 yaşındaydı ve Mithradates gibi onun da, daha sonra kendisine rakip olacak olan İskender olma hayali vardı. (İÖ 55 civarına tarihlendirilen Pompeius'un mermerden yapılma ünlü büstünün aslında, Helenistik heykeltıraşların İskender'i resmettiklerine benzer bir saç stiliyle betimlenmiştir.) Bundan böyle senato Pompeius'a, Lepidus'un hakkından gelmesi için özel bir komutanlık verdi. Bu görev için Pompeius'un senatoya ne tür bir baskı yaptığı bilinmiyor, fakat birliklerin, kişisel tutkularında sınır tanımayacağı belli olan bir adama emanet edilmesi fazla aceleci bir karardı.

Pompeius'un daha önceki kariyeri, onun kontrolü güç bir adam olduğunu göstermişti, ancak bir o kadar aşikâr olan bir başka şey de, devletin en yetenekli adamlarından biri olmasıydı; enerji doluydu, gerektiğinde merhametsiz ve üstün yönetici vasıflara sahipti. Lepidus'un giriştiği isyan hareketini bir çırpıda bastırdı ve daha sonra İspanya'ya hareket etti. Sertorius çok sert bir rakipti ve zafer, sürekli savaşın gerilimiyle yıpranmış olduğundan, yerine Pompeius'un çok geçmeden mağlup edeceği bir başka komutanın atandığı 72 yılında geldi. Pompeius Roma'ya döner dönmez, senato kendisinden, Trak-

yalı gladyatör Spartacus'un önderlik ettiği büyük köle ayaklanmasını bastırmasını istedi. Bu işte olağanüstü başarılı oldu. 72'de iki konsül de (çoğu kırsal bölgelerden toplanmış) 70.000 köleden oluşan ve Spartacus'un savaşçı bir güce dönüştürdüğü esaslı bir kuvvet tarafından bozguna uğratılmıştı. Onları eğer böyle etkili bir biçimde disiplin altına almayı başarabildiyse, pekâlâ daha fazlasını da yapabilirdi. Fakat 71'de, altı lejyondan daha küçük olmayan bir birlik Spartacus'un üstüne yollandı, kuvvetleri yarıldı ve isyan, çarmıha gerilmiş 6.000 kölenin Roma'dan ayaklanmanın başladığı Capua'ya kadar yol boyunca yan yana çarmıha gerildiği, tüyler ürpertici bir manzarayla sona erdi.

Düzen tam yeniden sağlanmak üzereyken Pompeius geri döndü ve her zaman olduğu gibi isyanın bastırılmasının onurunu talep etti. Gerçekte, Spartacus üzerine yapılan nihai saldırıya Pompeius'dan daha deneyimli ve daha soylu bir geçmişe sahip olan Marcus Licinius Crassus komuta etmişti ve bu genç dalaverecinin kendisini hiçe saymasına öfkelendi. Pompeius, Crassus'u görmezden gelemeyecekti. Sulla'nın hüküm sürdüğü dönemde, büyük kısmını vurgunculuk yaparak elde ettiği muazzam bir servete sahipti. Senato içinde, senatörlerden ve eques işadamlarından oluşan bir müşteri ağı kurmuştu. Pompeius, Crassus'u kullanabileceğini anladı ve ikisi birden 70 yılının konsüllükleri için aday olmak konusunda anlaştı. İkisi de, senatonun kendilerini onadığından emin olmak için ordusunu alıkoydu.

Bu, Pompeius'un hırsının ve kibrinin başka bir örneğiydi. Senatoda bir sandalye işgal etmek şöyle dursun, kendisine bir quaestor bile tutmamıştı, fakat minnettar ve korkudan sinmiş bir senatonun üzerindeki nüfuzu öylesine büyüktü ki, senato bir kararnameyle, Pompeius'un bütün bu gerekliliklerden muaf tutulabileceğini duyurdu. Yönetici memur olarak makamını devralmaya gittiğinde, bilgin ve yazar arkadaşı Varro'nun kendisine özel olarak hazırladığı bir kitaptan talimatları izlemesi gerekti. Ardından o ve Crassus, tribunus'lara eski güçlerini iade ederek, eques sınıfına tekrar jüri üyeliği yolunu açarak ve her jüride çoğunluğun senatör olmayanlardan oluşturulmasını sağlayarak, Sulla'nın reformlarını bozmaya başladılar. Bu reformlar büyük bir memnuniyetle karşılandı ve, her ne kadar Pompeius'un senatonun güvenini kazanması yolunda hiçbir katkıları olmasa da, halkın nazarındaki popülaritesini artırdı.

Konsüllük görevi sona erdikten sonra Pompeius emekli oldu. Davranışlarının ardındaki sebepler yalnızca tahmin edilebilir. Ona yakın olanlar için bile bunu kavramak hayli güçtü. Senato içinde sevilen bir kişilik olmadığını fark etmiş olmalı ve bir yandaş grubu oluşturmanın gereği olarak, siyasi ilişkilerin sürekli taze tutulmasıyla insanlara rahatsızlık verecek biri değildi. Kendisini bütün bu saçmalıkların dışında tuttu; muhtemelen yeni krizler doğuracak ve sadece kendisinin çözebileceği olayları beklemesi gerektiğini hissetti.

Kısa sürede haklı olduğu ortaya çıktı. Doğuda Mithradates yeniden ilerlemeye başlamıştı. 74'te Pontus Krallığı'na komşu Bithynia Kralı Nikomedes, krallığını Roma'ya miras bıraktı. Roma İmparatorluğu'nun bu genişlemesine sinirlenen Mithradates Bithynia'yı istila etti ve ona karşı direnmek için 74 yılı konsülü Lucius Licinius Lucullus komutası altında bir kuvvet yollandı. Lucullus olağanüstü başarılıydı. Mithradates'i Bithynia'dan çıkmak zorunda bıraktı, Pontus'u istila etti ve iki önemli kenti zaptetti. Daha sonra birliklerinin başında, kralı Dikran'ın Mithradates'in damadı ve müttefiki olduğu Ermenistan boyunca zorlu bir sefere çıktı. Nihayet, Asya'da uzun ömürlü bir istikrara gerek duyulduğunu kavrayan Lucullus, Sulla tarafından Asya kentlerine zorla kabul ettirilen vergileri azaltarak eques'leri frenledi. Bu onun mahvına yol açacaktı. Roma'da, çıkarlarına müdahale edilmesine öfkelenenler ona karşı bir kampanya başlattılar. Bu kampanya Lucullus'un birliklerinin büyük oranda tükenmesine ve Mithradates'i yok edememesine yol açtı. (Lucullus akıllıca bir kararla onu Anadolu dağlarında takip etmedi.) Pompeius'un kampanyayı düzenleyenlerle bağlantılı olduğundan hemen hemen hiç kuşku duyulmuyor.

Roma'yı çok sıkıştıran ve acilen çözülmesi gereken bir sorun da, Doğu Akdeniz'de büyük hasara yol açan korsanlardı. Bu mesele Roma'nın buğday stoklarını bile aksatıyordu. Korsanlar kendilerine öyle güveniyorlardı ki, iç bölgelere sızmaya cesaret etmişlerdi; Yunanistan'daki tapınakları yağmalamış, Ostia limanının bir bölümünü yakmış ve İtalya'da giriştikleri akınların birinde iki praetor'u tutsak almışlardı. Birinin bu sorunu kontrol altına alması gerekiyordu. Senato Pompeius'a yeni bir komutanlık verilmesine şiddetle karşıydı ve bu görev 67'de *concilium*'a önerilen tribunus'lardan Gabinius'a bırakıldı, ki atanacak kişinin eski konsüller arasından seçilmesi gerekiyordu. Herkes asıl düşünülen kişi Pompeius olduğunu biliyordu, fakat yasanın onaylanmasına her iki senatörün ve diğer tribunus'ların sert muhalefeti vardı. Ne var ki, yasanın onaylanması diğer özel bir atamayı da beraberinde getirdi; 500 gemi, 120.000 piyade ve 5.000 süvariden oluşan muazzam bir güç Pompeius'u desteklemek üzere tayin edildi. Komutanlığı, denizi ve adaların tümünü kapsayacak biçimdeydi ve karadan içeriye doğru elli millik bir bölgeye müdahale etme yetkisine sahipti.

Pompeius senato denetimini kırmış, kendisini bu yere getiren halkın güveninin karşılığını fazlasıyla vermişti. Akdeniz, her biri vekaleten atanmış bir elçinin idaresi altındaki on üç bölgeye ayrılmıştı ve korsanlar tahıl gereksinimini karşılayan önemli eyaletlerden Sardinya, Sicilya ve Afrika'yı tahliye etmiş, doğuya doğru ilerliyorlardı. Üç ay içinde (beklenenin tersine üç yıl içinde değil), Kilikya'daki kalelerinde avlandılar ve sorun denetim altına alındı. Pompeius'un düşmanlarını bile etkileyen bu durum, nihayet 66'da ve çok daha az bir muhalefetle, kendisine Mithradates'e karşı kumandanlık getirdi. (Aslında

daha önceki kumandanlık gibi bu göreve de *concilium* sayesinde atandı.) Pompeius bir kez daha geniş yetkilerle donatıldı, ülkeye dönüşünde senato tarafından onaylanmak koşuluyla, Asya'da savaş ya da barış yapmak, ya da herhangi siyasi bir anlaşmazlığı çözmek konusunda mutlak bir erke sahipti.

Pompeius, oradaki kumandanlıklarını sadece imparatorluğu savunmak için değil, aynı zamanda saygınlığını ve servetini artırmak amacıyla da kullanacaktı; yetkilerinden en etkili biçimde yararlanmakta kararlıydı. Lucullus'un komutanlığını devraldığında (Lucullus Pompeius'a gücenmiş ve ona, leşlerle ziyafet çeken bir akbabaya benzediğini söylemişti), Mithradates'in uzlaşma girişimini kabul edilmesi olanaksız koşullar öne sürerek engelledi. Bu durum savaşı kısa sürede iyi bir sona ulaştıramayacak, onu onurdan ve ganimetten mahrum bırakacaktı. Mithradates kuzeye, Bosphorus'a doğru sürüldü ve ardından Pompeius Ermenistan'la ilgilendi, onu Roma'nın uyruğu bir krallık haline getirdi. 64 ve 63 yılında yapılan daha uzak seferlerle, çoktandır Ermenistan kralı Dikran tarafından işgal altında tutulan Selevkos Devleti'nin son kalıntılarının üzerinde yer aldığı Suriye, Roma topraklarına katıldı. Üç aylık bir kuşatmanın ardından Pompeius, Yahuda'daki Kudüs'ü ele geçirdi. Kentin hazinelerine el sürmediği halde kutsalların kutsalı tapınağa girmekte ısrar etti. Bu davranışı açıkça dine saygısızlıktı. Yahuda Roma'ya bağlı bir krallık haline geldi ve Museviliğin Roma denetimine girdiği süreç böylece başlamış oldu. Daha sonra Mithradates'in intihar ettiği haberi geldi.

Pompeius bundan böyle doğuyu dilediği gibi düzenleyebilirdi. Üç yeni eyalet oluşturuldu. Şimdiye dek Romalıların sahil boyunca elde tuttuğu Kilikya iç bölgelere doğru genişletildi ve böylece eyaletin batı sınırı Asya eyaletine kadar uzatılmış oldu. Kıbrıs, Romalıların adayı Mısır kontrolünden temizlemelerinin ardından, 58'de bu eyalete dahil edildi. Suriye eyaleti eski Selevkos başkenti Antiokheia'yı topraklarına dahil etti; antik Fenike kentlerinden Tyros ve Sidon'u alarak kıyı şeridi boyunca güneye, Fırat üzerinden de iç kısımlara doğru genişledi. Daha ötede Parthia uzanıyordu ve halledilmesi gereken önemsiz birkaç sorundan biri olarak duruyordu. Suriye Partların saldırılarına karşı savunmasızdı ve saldırılar muhtemelen, Pompeius ve diğerlerinin daha önce Part krallarına davrandıkları gibi, onları hor gören bir tarzda ele alındı. Nikomedes ve Mithradates'in eski krallıkları parçalanarak Karadeniz'in güney sahili boyunca uzanan Bithynia-Pontus eyaleti oluşturuldu. Kolay yönetilmesi açısından Pompeius bu eyaleti, her biri bir kent merkezinde oturan on bir topluluğa böldü. Doğudaki bu eyaletler, aralarında Colchis, Kommagene, Yahuda ve Ermenistan'ın bulunduğu bağımlı krallıklarla çevrelendi. Roma hepsini haraca bağladı.

Bu, olağanüstü bir başarıydı. Pompeius, vergi ve haraçlarıyla Roma'ya muazzam miktarda gelir sağlayan istikrarlı bir doğu imparatorluğu yaratmıştı.

Kendisi için de servet (bazı yasal sınırlamalarla birlikte, askeri zafer komutanlara daima zenginlik getirirdi), siyasi şöhret edinmiş, çok sayıda toprak sahibi nüfuzlu adamın hamisi haline gelmişti. Roma'ya geri dönüşü, az da olsa, senatörlerin ve bazı kişilerin kaygılanmalarına yol açtı. Ordularını dağıtmadığı takdirde meydan okunamaz biriydi. Bu durum Cumhuriyet için tehdit oluşturuyordu.

Cicero ve Catilina'nın Komplosu

Aslında, Pompeius'un ülkeden uzakta bulunduğu sırada, Roma'da başka bir siyasal kriz yaşanmıştı. 63 senesinin konsüllüğü için yarışanlar arasında bulunan Lucius Sergius Catilina, genellikle Catiline olarak bilinirdi. Catiline pek az tanınan patrici bir aileden geliyordu, fakat birçokları gibi onun da şansı yaver gitmiş, Sulla'nın sürgün listesinin dışında kalmıştı. 60'ların başlarında haraç almakla suçlanmış, 64 yılına dek konsüllüğe adaylığını koymasına izin verilmemişti. Suçlama kalkınca, bütün borçların lağvedilmesini de içeren bir kampanyayla, 63'te (62 senesi için) bir kez daha konsül olmayı denedi. Topraksız yoksul halkın üzerinde iskân edilebileceği arazilerin alınmasında, Pompeius'un doğudaki yerleşmelerinden gelen paraya bel bağlamıştı. Soyluların savurganlığı ve çiftçilerin başarısızlıklarını da kapsayan bir tür hoşnutsuzluk Catilina'yı cezbediyordu. Seçimlerde bir kez daha yenilince, aralarında hüsrana uğrayan destekçilerinin de bulunduğu silahlı bir gruba hitaben, Etruria'da bir isyan konuşması yaptı.

63 senesinin başarılı konsüllerinden olan Marcus Tullius Cicero, belki de Roma'nın yetiştirdiği en yetenekli ve çok yönlü söylevcisi ve edebiyat adamıydı. Cicero Roma'nın dışında, Marius'un da memleketi olan Arpinum'da 106'da doğmuş ve henüz bir çocukken hukuk öğrenimi görmek için Roma'ya gelmişti. Çok kısa bir süre orduda bulundu ve çok geçmeden mahkemelerde avukatlık yapmak üzere Roma'ya geri döndü. Yetenekli kimseler için fırsatlar az değildi. Roma'nın denizaşırı topraklarda sürekli genişlemesi, rüşvet yemenin ve zorla haraç toplamanın her türlüsünün yaygınlaşmasını sağlarken, Sulla'nın kamulaştırdığı mülkler hayata küsmüş çok sayıdaki toprak sahibine bırakıldı. Rüşvetçilik, Roma'da yapılan seçimlerde sıkça tekrarlanıyordu. Bu aşırılıkları hem devlet hem de çok özel kişiler kovuşturabilirdi, fakat genellikle bunlar, aristokrat aileler arasındaki kişisel rekabete alet ediliyordu. Davaları jüriler karara bağladığından, etkili bir hitabetle jüri üyelerini yönlendirmek pek çok dava için mümkündü. Cicero'nun, gerçekleri duygularla kaynaştırarak rakibi çökerten mükemmel bir konuşma üslubu vardı. Roma'daki ilk başarısından sonra iki yıl Yunanistan'da kaldı ve burada hitabet sanatı üzerine yoğun bir

şekilde çalışarak yeteneklerini geliştirdi. Roma'ya dönüşünde şöhreti artmıştı ve 75'te, on yıllık askeri hizmet süresini doldurmadan quaestor seçilen ilk kişi oldu. Hizmet süresini Sicilya'da geçirdi ve orada kurduğu bağlantıların bir sonucu olarak 70 yılında kendisinden, 70'lerin sonlarında adayı insafsızca yağmalayan vali olarak nam salmış Gaius Verres aleyhine açılan davada, davacı taraf olmayı kabul etmesi istendi. Cicero'nun açılış konuşması öyle zehir zemberekti ki, sadece Verres değil, Roma'nın en saygın savunma avukatı konumundaki Hortensius bile, bu konuşmadan sonra bir daha asla eski ünlerine kavuşamadı. Cicero artık kentin yol gösteren hatibi olarak görülüyordu. 66'da praetor, 63'te ise konsül seçildi.

Bir konsül olarak devleti savunmak ve bu işten keyif almak Cicero'nun göreviydi. Jüri üyelerinin duygusal kararsızlıklarından faydalanma deneyimi ona, kalabalıklara kendisini nasıl sunması gerektiğini öğretmişti ve dramatik bir biçimde, togasının altına giydiği zırhla, Catilina'nın yıkıcı amaçlarını senatoda yüzüne vurdu. Catilina, bir ayaklanmanın zaten başlamış olduğu Etruria'ya kaçtı. Bunun üzerine Cicero, Catilina'nın arkadaşı beş komplocunun daha maskelerini düşürdü ve senatonun desteğiyle bu komplocular idam edildiler. Catilina, Etrüsk isyancıların lideri olduğunu düşünüyordu, fakat üzerlerine yollanan lejyonlarla baş edemeyince, yandaşlarıyla birlikte yok edildi.

Birçok senatörün de hemfikir olduğu üzere, Cicero'yu 'ülkenin babası', 'Roma'nın yeni kurucusu' unvanlarıyla onurlandırmanın tam sırasıydı. Cicero, bu hikâyeyi tekrar tekrar anlatmaktan bıkıp usanmadı (Pompeius'a yazdığı uzun mektupta bu konudan, herhangi bir hor görülme tehlikesine karşı anlaşılır şekilde duyarlı bir adamın kayıtsızlıkla kabul ettiği bir durum olarak bahsetmişti) ve bundan böyle kendisini, sorunların acilen halledilmesi gereken çalkantılı zamanlarda, devlete rehberlik etmek gibi özel bir sorumluluğa sahip kıdemli devlet adamı olarak görmeye başladı. Fakat bu ikiyüzlü övgü uzun sürmedi. Birçok senatörün gözünde Cicero sonradan görmeydi, üstelik daha önce hiç komutanlık yapmamıştı. Alacağı destek sınırlı kalmaya mahkûmdu. Daha kaygı verici olan, günün heyecanı yatıştıkça Roma yurttaşlarının ölüme yollanmasının doğru olup olmadığını sorgulayanların ortaya çıkmasıydı; bu durumda kastedilenler, Roma'da yargılanmadan yakalanan komplocular-dı. Bu soru dönüp dönüp Cicero'nun yakasına yapışacaktı.

62 senesi Pompeius'un geri dönüşüyle gölgelendi. İtalya'ya vardığında onun ne isteyeceğini kimse bilmiyordu. Duygularını gizlemeyi daima iyi becermişti ve anayasal uygulamaları hor görmesi herkesçe biliniyordu. Aralıkta Brundisium'a (bugün Brindisi) ayak basar basmaz, herkesi hayrette bırakarak ordusunu dağıttı. Bunun nedenleri belirsizdir. Bundan böyle anayasal çerçevede kıdemli bir kişi olarak görev yapmaya karar vermiş olabilir; öyleyse doğru davranıyor gibi görünmeliydi. Ancak, itibarı o derece yüksekti ki, silahlı bir

kuvvetle canını sıkmanın gereksiz olduğuna karar verme ihtimali daha kuvvetliydi. Doğuda yaptığı düzenlemelerin senato tarafından resmen onaylanmasını ve askerlerinin iskânına izin veren bir yasanın çıkarılmasını sağlamak için, Roma'ya doğru ve neredeyse tek başına yola koyuldu.

Roma'da onu kötü bir sürpriz bekliyordu. Senatodaki ilk konuşması hiç ilgi uyandırmadı. Gerçekte, Pompeius yüzünden Asya'daki komutanlığı elinden alınan Lucullus ile *censor*'un torun çocuğu ve koyu bir muhafazakâr olan Marcus Porcius Cato tarafından yönlendirilen senato, hâlâ türedi olduğunu düşündükleri ve bütün kutsal anayasal gelenekleri çiğnemiş bir adam için hiçbir şey yapmaya niyetli değildi. (Normal olarak Cato adı, Kuzey Afrika'daki bir liman kentinde vali olarak görev yapmış olan Uticalı Cato'yu anımsatıyordu.) Cato karşısında galip gelebilmek amacıyla, onun bekâr akrabalarından birine evlenme teklif etmeye kalktığında, Pompeius'un bu önerisi soğuk bir şekilde reddedildi. Senatodan geçirmek için yaptığı çeşitli girişimlere rağmen, Pompeius'un düzenlemeleri onanmadı ve dağıtılmış olsa da birlikleri topraksız olarak kaldı. Bir toprak yasası için 60 yılında bir tribunus'un yaptığı girişim bile, Metellus adındaki bir konsülün senatodaki muhalefeti yasa teklifi aleyhinde bir araya getirmesiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Yalnızca 61'de kazandığı muhteşem bir zafer, Pompeius'un eski şöhretini kısa süreliğine yeniden canlandırdı.

60'ların Siyasal Sistemi: Bir Değerlendirme

Roma Forumu ve Titus Kemeri arasında kalan bölgede yapılan en son arkeolojik kazılar, İÖ birinci yüzyılın ortalarına tarihlendirilen bir dizi büyük aristokrat ev temelini gözler önüne serdi. Her birinin sahipleri hakkında süregiden tartışmalar var, fakat bir çalışma bunların Cicero, kardeşi Quintus ve şeytani rakibi Clodius'a ait olduğunu saptadı. Evlerde bolca kullanılan süslemeler ve birinde rastlanan kölelere ait geniş odalar, yalnızca geç Cumhuriyet dönemindeki seçkinlerin zenginliği hakkında değil, aynı zamanda bu seçkin zümrenin, bir propaganda biçimi olarak siyasi hırslarını besleyen bu evleri nasıl kullanıldıkları konusunda da fikir veriyor.

Magistratlıklar için 60'lar ve 50'ler boyunca giderek artan aristokrat rekabete ilişkin bulgular, bu manzarayı destekliyor. Konsüllük ve praetor'luk her hırslı adamın esas amacı olarak kaldı, fakat bu görevleri elde edebilmek için, öncelikle daha düşük düzeydeki magistratlıklar üstlenmek gerekiyordu. Siyasi kariyer elde etmek için çıkılan her basamakta, bir sonraki adım daha da zorlaşırdı. Quaestor olanların yarısından azı praetor, altı ya da sekiz praetor'dan ancak ikisi konsül olabilirdi. Aynı zamanda adaylar, İç Savaş'tan sonra çok

daha genişleyen ve değişken hale gelen seçmen kitlesine kendilerini satmak zorundaydı. İç Savaş'ın yol açtığı aksaklıklar ve Sulla'nın bireysel mücadeleleri sonucunda Roma, karışıklıklardan kaçan mültecilerle doldu. Magistratlıklar için yarışanlar, daha önce de yaptıkları gibi, antikiteden, ailelerinin başarılarından ve kendi askeri kayıtlarından yararlanabilirlerdi. Bununla birlikte, hitabetin artık daha büyük bir etkisi vardı, ki Cicero gibi bir 'yeni insan'ın konsüllük kazanabilmesinin nedeni de buydu. Aynı zamanda kalabalıklar, kendileri için vakit harcayanlara ilgi duyuyorlardı. Bu yüzden, sorumlulukları arasında oyunların idaresinin de bulunduğu aedilis'lik[2] gözde bir memuriyet haline geldi. Halka açık gösterişli eğlenceler daima rağbet görüyordu. Bu manzaranın ardında yatan gerçek, giderek artan seçmen kitlesine doğrudan verilen bir rüşvete benzetilebilirdi ve bazı özel uygulamalar, rakipler arasında süregiden yaygın bir çekişme konusuydu.

Siyasi partiler ya da Roma'daki gibi platformlar yoktu, fakat kitlelerin beğenisine seslenen temel siyasetler vardı. Halk askeri zaferlere alışmıştı ve üstesinden gelebileceği savaşların olmasını bekliyordu. (İkinci yüzyılın sonundaki askeri krizde, Marius'un komutanlığa atanmasına yol açan sivil girişimler meydana gelmişti.) Kendi haklarına ve bu hakların tribunus'larca savunulmasına değer veriyor, buna karşılık senatonun yetkilerinden kuşku duyuyorlardı. Kendileri için toprak teklifinde bulunacak ya da eğer kentte yaşıyorlarsa, daha etkili ve ucuz yoldan buğday sağlayacak kişilere karşılık vermeye daima hazırdılar. Magistratlıklar için rekabet kızıştıkça, adaylar halkın ilgisini çeken her tür ayartmaya başvuruyorlardı. Bunlar, rakipleri tarafından *populares*, yani 'halk dalkavukları' olarak adlandırılırdı. Diğer taraftan, meclislerin taleplerine karşı senatonun geleneksel yetkesini savunanlar kendilerine optimatlar[3] diyorlardı.

Geleneksel olarak, konsüllüğün senato içinde biraz daha fazla saygı duyulan bir konumu vardı, fakat Sulla'dan sonra konsüllerin evde oturmaları ve görev süreleri dolduktan *sonra* denizaşırı bölgelere yollanmaları yaygınlaştı. Bu tür denizaşırı komutanlıklar ya senato ya da meclisler tarafından verilebiliyordu, fakat hepsinin içinde en dikkate değer olanı, bu görevlerin sürelerinin uzatılabilmesiydi. 70'lerde Metellus Pius İspanya'da peş peşe dokuz yıl, Lucius Lucullus ise doğuda sekiz yıl geçirmişti. Bu özel komutanlıklar, kumandanla-

2) (Lat., *aedes*: "tapınak") Makam olarak tribunus'larla praetor'lar arasında bir konuma sahip olan aedilis'ler, halka açık eğlencelerin ve oyunların düzenlenmesinden başka, tapınakların, su kemerlerinin vs. bakım ve onarımından, ulaşımın ve kamu düzenin sağlanması, tahıl pazarlarının, ölçü ve tartıların denetimine kadar pek çok kent hizmetinin yerine getirilmesinden sorumlu [belediye] görevlileriydi. (ç.n.)

3) Roma'da en yüksek sınıfa mensup; daha geniş anlamda [tutucu senato aristokrasisini oluşturan] soylu ya da aristokrat kimseler. (ç.n.)

ra, kendilerine bağımlı ve dolayısıyla sadık ordular kurma fırsatı verirken, askeri başarılar kazanmak ve servet edinmek için geniş olanaklar sunuyordu. Bu yüzden Cumhuriyet için potansiyel bir tehlike olarak sunuldular. Pompeius'un Asya örneğinde görüldüğü gibi, bir komutanın ülke dışına çıkması, büyük ölçüde senatonun kontrolünden bağımsız hareket edebilmesi demekti. Ancak geri döndüğünde, senato onun ülke dışında aldığı herhangi bir kararı onaylamayı reddedebilir ya da birliklerinin iskânını engelleyebilirdi. Bu tür engellemeler hiçbir sorunu çözmedi. Döndüğünde senatonun muhalefetiyle karşılaşan Pompeius'un devleti devirmeye kalkışmaması doğruydu, fakat bir yolunu bulup işini yoluna koyması gerekiyordu ve Pompeius, bu durumda destek için yeni konsül Julius Caesar'a yöneldi.

Genç Caesar

Julius Caesar belki de, ismi daha sonraki Avrupa tarihine Kaiser ve Çar olarak giren, batı takvimine (July) dahil edilen ve suikastı Avrupa kültürünün en çarpıcı anılarından biri olarak kalan en ünlü Romalıdır. İÖ 100 senesinde patrici kökenli (ve aslında kutsal kurucu Venüs'ü sahiplenen) bir ailenin üyesi olarak doğdu, fakat onun dünyaya geldiği sıralarda aile ne seçkin ne de varlıklıydı. Caesar kendi yolunu seçmiş ve bunu yaparken hiç tereddüt etmemişti. Yetenekliydi, hırslıydı ve özellikle iyi bir konuşmacıydı (Cicero'nun cömertçe tanımladığı gibi, 'Romalıların en etkili ve güzel konuşanı'ydı). Yenilgiye uğrattığı kişilere âlicenaplık göstermesi en hoş niteliklerinden biriydi, ki bu, dönemin komutanları arasında az rastlanan bir özellikti. Bununla birlikte, onu şimdilerde hizmete aday diğer rakiplerinden ayıran, tutkularının manen desteklenmesinde *populares*'in hedeflerini tutarlı kullanmasıydı. 69'da, halk kahramanı Marius'un dul karısı olan halasının cenaze töreninde verdiği bir söylevde, kendisini halkın isteklerine adayacağına söz verdi ve 65'te aedilis'lik görevine seçildiği zaman, Sulla'nın Capitolium Tepesi'nden çıkarmış olduğu Marius'un ganimetlerini geri yerine koydu. Yaptığı muazzam harcamalar popülaritesini artırdı ve karşılığını 63'te, yaşam için önemli bir kutsallığı elinde tutan ve geleneksel olarak eski konsüller için ayrılan bir görev olan *pontifex maximus* seçilerek aldı. Bu, nispeten genç bir adam için olağanüstü bir başarıydı. Bunu, 62 yılında praetor seçilmesi izledi.

Caesar'ın seçim kampanyası onu ağır bir borcun altına sokmuştu. Tek umudu denizaşırı bir komutanlık elde etmekti ve gizli oyla atama yapılan eyaletlerden Uzak İspanya valiliğine getirildi. Roma'dan ayrılmadan önce, alacaklılarından kurtulabilmesi için, ödünç para vererek siyasi destek satın alma işinde uzmanlaşmış Crassus'un borçlarına kefil olmasını sağlaması gere-

kiyordu. Caesar bir zamanlar İspanya'da, eyaletinin batı sınırlarını Atlantik kıyısına kadar taşıyacak askeri bir sefer düzenlemek konusunda bazı güçlükler yaşamıştı. Bu, tattığı ilk başarılı generallik deneyimiydi ve muzaffer bir komutan olarak ganimetin çoğunu alma hakkı ona verildi. Bir sonraki amacını finanse edebilecek kadar servetle birlikte Roma'ya döndü. Hedefi 59 yılı konsüllerinden biri olmaktı. Şimdiyse optimatlar Cesar'a ihtiyatla yaklaşıyorlardı. Seçimler büyük bir çekişmeye sahne oldu. Fakat paranın ve şöhretin desteklediği Caesar'ı artık hiçbir şey durduramazdı ve optimatların çoğunluğu için yapılabilecek şey, Caesar'ın konsülü olarak seçilen Bibulus'u kendi adayları olarak önermek olacaktı.

Konsüllük ve Kumandanlık: Caesar Konumunu Pekiştiriyor

Böylece, 59 senesine gelindiğinde, hem konsül hem de *pontifex maximus* olarak *populares* davasının bir destekçisi olan Caesar, artık, dikkate alınması gereken bir kişiydi. Pompeius'la, onun gücünü kendi amacı doğrultusunda kullanabileceği bir anlaşma yapmanın yararına olacağını anladı. Her ne kadar zor bir dost[4] da olsa, Crassus da kazanılmalıydı. Bu üçlü anlaşma, acil hedefler için birbirlerine karşılıklı destek olmanın dışında, fazla bir şey ifade etmiyordu. Pompeius için doğal olarak bunun anlamı, düzenlemelerinin onaylanması ve terhis ettiği askerlerinin iskânıydı; Crassus içinse, Asya'daki vergilerin toplanması ayrıcalığının bedelinin fazlasıyla arttığını düşünen bir grup yandaşı için daha hoşa giden bir muameleydi. Onları bu amaçlarına ulaştırmak için kullanacağı konsüllük yetkilerinin karşılığında Caeser, konsüllük süresi dolduğunda yeni denizaşırı komutanlıklar için desteklerini bekliyordu.

Caesar müttefiklerini hayal kırıklığına uğratmayacaktı. Senatoya, Pompeius'un eski askerlerinin iskânını sağlayacak bir toprak yasası sundu. Bu, ılımlı bir yasa teklifiydi. Pompeius'un fethettiği yerlerden ülkeye getirdiği ganimetlerin bir kısmı, gönüllü satıcılardan alınarak toprağın bedelinin ödenmesinde kullanılacaktı. Ne var ki, senato Caesar'ın önerisini desteklemek konusunda hiçbir şey yapmayacak, o da halka yönelmek zorunda kalacaktı. Pompeius'a bağlı eski askerlerle birlikte Forum'da toplanarak toprak yasasını meclise sevk etti. Ardından, Crassus'un vergi toplayıcılarının durumunu iyileştiren ve Pompeius'un doğuda yaptığı düzenlemelerin onayını sağlayan yasayı kabul ettirdi. Bütün bunlar olurken Bibulus, gerçekte tamamen yasal bir yolla, gökyüzünden topladığı ve bu sorun için olumsuzluk teşkil eden işaretleri ilan

4) 'Dost' olarak karşıladığım İngilizce sözcüğün [bedfellow] asıl, ya da daha yakın anlamı 'yatak arkadaşı'. (ç.n.)

ederek, Caesar'ı engellemeye çalıştı. *Pontifex maximus* bu türden taktiklere karşı çıkabilse de teknik açıdan Caesar'ın yasalarının birçoğu geçersizdi. Bir konsül olarak sahip olduğu koruyucu *imperium* yetkisini ya da daha sonra elde edeceği kumandanlıkları kaybettiği anda, optimatlar tarafından kovuşturmaya uğrayabilirdi.

Ne var ki, Caesar izlediği yolu değiştirecek yapıda bir adam değildi. 59'un Nisan ayında, Campania bölgesindeki kamu arazilerinin, çoğunluğunu eski askerlerin ve kentte yaşayan yoksulların oluşturduğu 20.000 vatandaş arasında dağıtılmasını sağlayacak olan, çok daha kışkırtıcı bir toprak yasası hazırlamaya girişti. Aslında Pompeius, yandaşlarını Roma'dan uzakta olmayan bir yere yerleştirmeye başlamıştı. Pompeius'un Caesar'ın tek kızı Julia'yla evlenmesi (siyasi bir ittifak, sonunda gerçek bir aşk evliliği olmuştu), Pompeius'un ve Caesar'ın sorumlusu olduğu korkuları daha da artırdı. Artık birçok kişi Pompeius ve Caesar'ın bir tür diktatörlük peşinde olduklarına inanıyordu. Onaylanmamaya had safhada duyarlı olan Pompeius'un korktuğu başına gelmişti; ismi tiyatroda ıslıklandı ve senatodaki konuşmaları sükûnetle karşılandı. Bu arada Caesar, beş yıllık Galya ve Illyricum valilikleriyle kendisini ödüllendirmişti; bu özel görevler ona, şan ve şöhretini artırabileceği her olanağı sunacaktı. (Arkadaşı olan bir tribunus, bu konuda *concilium*'u sıkıştırmıştı.) Pompeius'un ısrarı sonunda, Gallia Transalpina eyaletinin valiliği de senato tarafından Caesar'a verildi.

Pompeius ve Caesar'ın giderek güçlenmelerini endişeyle izleyenlerin arasında Cicero da vardı. Ta 59 yılının Mart ayında, mahkemede yaptığı bir konuşmada siyasi ortamdan şikâyet etme cüretini göstermişti. Caesar ve Pompeius'un, Cicero'nun düşmanı sefih aristokrat Publius Clodius'u tribunus olarak seçtirmeyi planlamaları, Cicero'nun umutlarını tüketti. Cicero, dine saygısızlık suçlamasından mahkemeye verilen Clodius aleyhine tanıklık etmişti. Artık çok açıktı ki, Clodius yeni konumunu, Catilina yanlısı komploculuğun idam edilmelerindeki sorumluluğu yüzünden Cicero'ya saldırmak için kullanacaktı. Caesar Cicero'ya koruma önerdi (aslında ona karşı kişisel bir hayranlığı vardı), fakat Cicero reddetti. Ne var ki, özellikle bir hedef haline gelmişti. Pompeius ve Caesar'ın desteği konusunda gönülsüzdü, fakat çok geçmeden, bir *novus homo* olarak optimatlar arasında gerçek bir yeri olmadığı ortaya çıktı. Catilina komplosu sırasında kuklaları gibi kullanmış olmaları, şimdi onu saf dışı etmelerinin önündeki küçük bir engeldi.

Tribunus olunca (58 senesi için) Clodius'un ilk işi, yalnızca hamisi konumundaki Caesar ve Pompeius'un yarattığı bir adam olmadığını göstermek oldu. Kentte yaşayan *pleb*'lerin desteğini kazanmak için, en ince ayrıntısına kadar düşünülmüş özel bir program hazırlamıştı. Yoksul halka ücretsiz buğday dağıtılmasını düzenleyen bir maddeyle, 64 yılında seçimlerle ilgili rüşvetçiliğin

ve sindirmenin odağı haline geldikten sonra yasaklanan, fakat şimdi bir kez daha serbestçe işlemesine izin verilen ticaret birlikleri (*collegia*), programda yer alan bir yasanın en rağbet gören iki kriteriydi. Clodius, popülaritesini kendi çıkarları için kullanırken bir yandan da, yargılanmadan bir vatandaşı idama mahkûm eden herhangi birinin sürgün ilan edilmesini öngören bir yasayı onaylatabildi. Clodius bu yasayı, ne Pompeius'un ne de Caesar'ın yardım etmek için kendilerini mecbur hissetmediklerini anlayan Cicero'ya karşı işletebilirdi. Aleyhine dava açılmasını beklemeksizin, ki bu, artık bir zorunluluktu, Makedonya'ya sürgün gitmek üzere Roma'dan ayrıldı. Cicero Roma'dan ayrılır ayrılmaz, Clodius kendisine bağlı bir kabadayı güruhuna Cicero'nun Palatine yakınlarındaki muhteşem evini yağmalama izni verdi.

58'de Caesar komutanlık görevlerine başlamak üzere Roma'dan ayrıldı. Zaferlerle elde edilecek şan ve şöhret için muazzam bir potansiyel vardı. Galya'da, Kelt kabileler arasındaki huzursuzluklar devam ediyordu ve raporlar, içlerinden Helveti kabilesinin Roma topraklarına doğru göç ettiklerini gösteriyordu. Hannibal ile Kimber ve Töton deneyimi, kuzeyden gelebilecek herhangi bir saldırı tehdidine karşı Romalıları olağanüstü duyarlı kılmıştı ve Caesar bu duyarlılıkları sonuna kadar istismar edebilirdi. Yeniden Roma'ya dönene dek bir dokuz yıl daha geçecekti. 58'de Helvetiler yenilgiye uğradı ve bu kabileden geriye kalanlar adı şimdi İsviçre olan topraklara sürüldüler. Caesar, Kelt kabilelerin genel desteğiyle Ren'i aşarak Galya'ya yayılmış olan Germen Suev kabilesiyle ilgilenmek üzere kuzeye yürüdü. 58'in sonu itibarıyla onları Ren'in ötesine püskürttü. Caesar tek başına Galya'ya kurulmuştu ve artık kendisine tahsis edilen eyaletlerin sınırları içinde kaldığına dair numara yapacak durumda değildi. Daha çok fetih yapmak ona cazip geliyordu. Örneğin, Romalıların topraklarına tecavüzüyle kışkırtılan kuzeybatı Galya'daki Belgae kabilesi, karşı koymaya can atıyordu. Diğerleri de, komşularıyla aralarındaki rekabetin istismar edilmesiyle bu işe bulaştılar. Seferin ertesi yılı olan 57'de, Caesar neredeyse bütün Galya'yı Roma hâkimiyetine soktu. Roma'ya döndüğünde kazandığı zaferler öyle büyük bir coşku uyandırdı ki, senato bile bu zaferleri tanıdı; Caesar'a, halkın kendisine şükranlarını sunacağı on beş günlük bir dönem bahşetti. (Pompeius bile on güne layık görülmüştü.)

Caesar için senatoda şükran oylaması öneren Cicero'dan başkası değildi. Cicero, Pompeius'un aralıksız sürdürdüğü çabalar sayesinde 57 Eylül'ünde sürgünden dönmüştü. Clodius'a duyulan güven arttıkça, küçük düşürmek için her fırsatta Pompeius'a saldırır olmuştu ve Cicero'nun eski görevine iade edilmesinin yolu, Pompeius'un otoritesini yeniden kabul ettirmesinden geçiyordu. Senato kuşkusuz bu geri dönüşü onaylıyordu, fakat sonunda bu işi olduran, Clodius'u desteklemek için özel bir nedeni olmayan ve düzenin sağlanmasına kendini adamış bir adamın geri çağrılmasını onaylayan Roma dışın-

daki bir yığın yurttaş olmuştu. Bu yurttaşların resmen Roma'ya çağrılmaları ve zenginliğe olan eğilimiyle *comitia centuriata*'nın kullanılması, Cicero'nun geri dönmesine izin veren yasanın geçmesini sağladı. Pompeius sonunda başarmıştı. Pompeius'a minnet borçlu olduğu aşikâr olsa da, Cicero halkın coşkusuyla karşılandı

Clodius düşmanlarını sindirmek için, çoğunluğunu kaçak kölelerin oluşturduğu yandaş güruhunu kullanma yoluna gitti. Cicero Roma'da esen havayı, 57 Kasım'ında arkadaşı Atticus'a yazdığı bir mektupta çok çarpıcı biçimde betimlemişti. Cicero evinin onarımıyla meşguldü ve kuşku yok ki Clodius'un karşı çıktığı bir hareketti bu.

> Kasımın üçünde silahlı bir çete arsamdaki işçileri sıkıştırdı ... arsadaki taşları fırlatarak kardeşimin evini tarumar etti ve sonra evi ateşe verdi. Clodius'un işiydi bu ... Clodius daha önce de kargaşa çıkarmıştı, fakat bu çılgınlıktan sonra düşmanlarını katletmekten ve sokak sokak dolaşarak kölelere açıkça özgürlüklerini vermekten başka şey düşünmüyor.

57 senesinin konsüllerinden Milo'nun örgütlediği rakip bir çete direnç gösterdiyse de, düzeni korumak için senatonun etkili araçlardan yoksun olduğu bir kentte şiddet kullanmak, anlaşmazlıkları kızıştırmaktan başka bir şeye yaramadı. Huzursuzluğu, Clodius'un iaşe siyasetinin kaçınılmaz bir sonucu olarak buğday kıtlığı ateşlemişti. Bu durumu düzeltebilecek tek kişi Pompeius'tu ve Cicero, sürgünden döndükten sonra halkla ilk buluşmalarının birinde, tahıl stoklarının yenilenmesi görevinin, her ne kadar optimatlar yaygın biçimde karşı çıksalar da, senato tarafından Pompeius'a verilmesi önerisinin dümenine geçti. Ancak, bu iş için Pompeius'a birliklerini geri kazandırma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı, ayrıca, Mısır'ın sürgündeki kralı Ptolemaios Auletes'e itibarını iade etmek için verilmesini beklediği komutanlık umutları da suya düştü. Pompeius bir an önce buğday fiyatlarının düşürülmesini sağlayamayınca, arkasındaki halk desteğini de kaybetmeye başladı.

Bütün bunlar, Pompeius'un onun desteğine bağımlı kalacağı anlamına geldiği oranda, Caesar'ın işine geliyordu. 56 Nisan'ında Pompeius, muhtemelen bu nedenden dolayı, Caesar ve Crassus'la buluşup anlaşmalarını yenilemek için kuzeye, Caesar'ın Gallia Cisalpina [Alpler'in bu yanındaki Galya; Kuzey İtalya] eyaletinin tam orta yerindeki Luca'ya gitmeye razı oldu. Luca'da sağlanan anlaşmaya göre Crassus ve Pompeius 55 yılının konsülleri olacaklardı. Bu anlaşma, görev sürelerinin bitiminde komutanlıklar elde etmelerine de olanak tanıyacaktı. Bunun karşılığında, Caesar'ın Galya'daki komutanlığı 54'te sona erdiğinde, bu sürenin beş yıl daha uzatılmasını sağlamak için nüfuzlarını kullanmak konusunda anlaştılar. Luca anlaşması senatonun inisiyatifi nasıl kay-

bettiğini ve her şeyin komutanların insafına kaldığını gösterir. Hatta Caesar 'izindeki' adamlarından birini, konsüllük anlaşmasına sadık kalmaları konusunda Crassus ve Pompeius'a gözdağı vermesi için Roma'ya yolladı. Açık bir seçim yapmanın hiçbir anlamı yoktu. Diğer magistratlık seçimleri öylesine yoğun duygular eşliğinde yapıldı ki, bir keresinde Pompeius kana bulanmış bir halde evine döndü. Cicero gibi ılımlılar, Pompeius ve Caesar'ın kullanacakları sözcüler olarak tamamen âciz durumdaydılar artık. 55'te, 'şu an ki hayatımızdan daha değersiz ne olabilirdi, özellikle benimkinden,' diye yazmıştı Cicero. 'Kamusal işlerden bana hangisi yakışır dersem eğer, deli bir adam olarak görülüyorum, ne yapmam gerekli dediğimde bir köle, hiçbir şey söylemezsem bir savaş tutsağı ... Düşünemeyeceğiniz kadar sefil bir haldeyim.' Senato ve güçsüzleştirilmiş ılımlılarla cumhuriyet tarihinin son perdesi sahneye konmuştu.

Ara Bölüm 3: Cumhuriyetten Sesler

Cicero zaten, bir hatip ve Catilina'nın komplosunu savuşturan bir konsül olarak tanınıyordu. O, aynı zamanda, Roma siyasal sistemi üzerinde etraflıca düşünmüş bir bilim ve kültür adamıydı. İÖ 55'te, hitabet üzerine olan ilk yazınsal eserini tamamladı ve ardından 54'te, günümüze ancak fragmanlar halinde ulaşabilmiş en ünlü eserlerinden biri, bir cumhuriyet devleti çalışması olan *De Republica*'ya (Cumhuriyet Üzerine) başladı. Eser, 120'lerde geçen diyaloglar şeklinde yazılmış bir nostalji denemesidir; Roma siyasal sisteminin demokratik, aristokratik ve monarşik unsurlarını bir uyum içinde sunarken, ülküleştirilmiş bir geçmiş için yakılmış bir ağıttır.

Yazdığı dönem itibarıyla Cicero'nun ideal dünyası artık yoktu. Etrafındaki Cumhuriyet parçalanmıştı ve sadece Cumhuriyetin yıkılmış olmasına değil, aynı zamanda gittikçe bozulan kendi siyasi konumuna karşı da son derece duyarlıydı. Pek çokları onun duygularını, günümüze kalan sekiz yüzü aşkın mektubundan bilir. Bu mektuplar dönemin içyüzünü kavramada karşılaştırılmaz bir niteliğe sahiptir. Kendini beğenmişlik ve kendinden duyulan kuşkunun bir karışımı olmasıyla, hem barışa hem kitaplara beslediği sevgi (İÖ Nisan 59: 'Boş vakitlerime öyle düşkünüm ki, onsuz yapamam. Öyleyse, ya kitaplarımdaki kendimi seviyorum... ya da oturmuş dalgaları sayıyorum...') ve halktan bir izleyicinin onayına duyduğu kışkırtıcı arzuyla, Cicero'nun kişiliği okuru tutsak alır.

Birçok mektup Cicero'nun erkek kardeşi Quintus ve daha sonra Caesar'ın katillerinden biri olacak olan Brutus'a sesleniyor olsa da, Cicero'nun mektuplarının esas muhatabı eski bir okul arkadaşı olan Atticus'tur. Siyasetten kaçınmış, akademik çalışmalarına ve dostluklarına yoğunlaşmış zengin ve kültürlü bir adamdı Atticus, (Atticus ismi onun gençliğinde uzun zaman Atina'da oturmuş olmasından geliyordu). Daha sonra yaşamak için geldiği Roma'da Cicero'nun eserlerini yayınlattı. Ayrı kaldıkları zamanlarda, Cicero arkadaşına büyük bir özlemle ve önerilerini almak için ertelemeksizin yazardı. İÖ 49'da patlak veren iç savaşın gerilimli aylarında, Cicero'nun dostuna olan düşkünlüğü her şeyden daha baskın bir hal alır. Mart 49'da şöyle yazar:

> Yazacak hiçbir şeyim, yeni hiçbir haberim yok ve dün bütün mektuplarını yanıtlamaktan başka bir şey yapmadım. Fakat aklımdaki acı o kadar büyük ki, sadece uyumak değil imkânsız olan, uyanık kalmak da ıstırap verici, aklımda anlatacak hiçbir şey yokken bu karalamaya sadece seninle konuşmak için başladım, bu benim tek avuntum.

Cicero kendi konumu kadar devletin durumuyla da ilgilendi. Doğuştan bir cumhuriyetçi, Roma'nın antik özgürlüklerinin inançlı bir savunucusuydu, fakat (hem de *De Republica*'da bile) itiraf etmek zorunda kaldı ki, düzenin çöküşü güçlü bir adamın kontrolü ele almasını gerektirmişti. (Cicero'nun aklında Pompeius vardı.) Lakin güçlü adamlar çoğunlukla despotça davranır. Atticus'a yazdığı mektupların bir diğerinde Cicero, böyle durumlarda izlenecek yolun ne olduğunu sorarken âdeta can çekişir. Tirana karşı çıkarak devletin geleceğini tehlikeye atmak doğru mudur? Bir kimsenin tiranlığa karşı mücadelesinde, kendisinin ve ailesinin güvenliğini görevinin önüne koyması kabul edilebilir mi? Bir yönetici, bir tirana dönüşmeden düzeni korumak için hangi önlemleri alabilir? 40'lı yıllarda Caesar'ın bir diktatör olarak ortaya çıkmasıyla, bu sorular daha bir önem kazanır.

Cicero'nun mektupları aynı zamanda, çevresine uyum sağlamaya ve hayattan tat almaya kararlı, boş zamanı olan ve kültürlü bir adamın gündelikte yapıp ettiklerine dikkat çekmesiyle de olağanüstüdür. İÖ 54'te kardeşi Quintus'a, yaptırıyor olduğu yeni villanın ne durumda olduğunu sormak için yazar:

> Senin şu Manilia'daki yerinde Diphilus'a (mimar) rastladım; işler Diphilus için bile çok ağır ilerliyor. Bununla birlikte, banyolar, sundurma ve kuşhane hariç her şeyi bitirmiş. Hepsini bir arada ve cilalanmış olarak gördüğümde ancak farkına varabildim ki, sıra sütunlar eve muazzam bir asalet katmış. Her şey dış duvar sıvasının uymasına bakıyor ve bunu göreceğiz. Yol döşemesi de güzel olmuş. Tavanların bazıları hoşuma gitmedi ve değiştirilmesi

için emir verdim... Bahçedeki bitkilerin budanmasına hayran kaldım: sarmaşıklar her şeyin üzerini, temel duvarlarını ve sütunların arasındaki boşlukları öyle kaplamış ki, artık bu Yunan heykelleri sanki bizim onayladığımızı gösteren bahçe sanatçılarına benziyorlar ve banyo da mümkün olduğu kadar serin ve yosunlu...

Siyasi ve ailevi sorunlar yüzünden ve belki de kaçınılmaz olarak, Cicero birbiri ardına gelen kişisel hayal kırıklıkları yaşadı. Kaç yıllık karısı Terentia'dan, para işlerine burnunu sokmaya başladığını görünce boşandı. Sevgili kızı Tullia'nın üç kez evliliğine tanık oldu; dürüst bir adam olan ilk eşi kısa süre sonra öldü, üçüncüsü ise tam bir üçkâğıtçıydı. Tullia, İÖ 45'te doğum yaparken öldü. Bu Cicero için çok acı bir darbeydi. Oğlu Marcus da, sonunda kasabanın en sıkı içen adamı unvanını alarak hayal kırıklığı yarattı. Bu durum, yine mektuplarda yazıyor olsa da, Cicero için buna tahammül edilemezdi. Ufak meselelerden telaşlanan, kendini zavallı hisseden ve insanlarla olan bağlılıklarında değişken olabiliyordu. Aynı zamanda, gösteriş niyetine hayvanların kesilmesinden hoşlanmamasıyla ve mektuplarını dikte eden, yeni evinde kitaplarını düzenleyen, sevdiklerinin ölüleriyle yakından ilgilenen azat ettiği kölesi Tito'ya karşı olan şefkatinde, yüce değil, kesin bir insancıllık sergiler. Denetleyemediği siyasal bir kargaşanın içine düşen ve sonunda onun bir kurbanı olan Cicero, tam bir birey olarak ortaya çıkar.

De Republica'nın temalarından biri, Cicero'nun zihnini meşgul eden, kişisel ahlakı yüksek tutmak ve hükümetin aktif bir üyesi olmak gibi, vatandaşların, özellikle zengin sınıfların görevleridir. Bu sıkıntılı zamanlarda diğerleri farklı bir güzergâh izleyerek, özel hayattan çekilip içe kapanmaya ve arkadaşlığın kişisel niteliklerine yoğunlaşmaya yaptığı vurgularla Epikuros'un felsefesinden etkilendi. Onlar, dönemin en büyük şiirlerinden olan ve Titus Lucretius Carus'un (İÖ 98-y. 55) yazdığı De Rerum Natura, 'Şeylerin Doğası Üzerine'den esinlendiler.

Lucretius hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor. Epikuros'un ateşli bir hayranı olduğu açık ve *De Rerum Natura*'nın birçok yeri, insan ırkını hurafelerden, dinden ve ölüm korkusundan özgürleştiren insanı övmek adına Epikuros'a adanmıştır. Alexander Dalzell'e göre eser, 'edebiyatın ender başarılarından biri, bilimsel bir konuda yazılmış başarılı didaktik bir şiir'dir ve aynı zamanda Lucretius bu şiiriyle Epikuros'un atom teorisini açıklamayı başarmıştır. (Gerçekte bu, atom teorisinin günümüze kalması için yapılmış en doyurucu anlatıdır.) Şiirin tamamı, doğal dünyanın zenginliğini aşılar ve toprağın rahminden önce otlarla çalıların, daha sonra ilk hayvanların ortaya çıktığı türünde, yaşamın gelişimine ilişkin teolojidışı açıklamalar içerir. İnsanlığın eski, ilkel dönemlerinde bile muhabbet ve dostluğa yer ayrılması, Epikurosçuluğun

üzerine titrediği inançlardan biridir. Lucretius, zenginlikleri karşısında duygusal tepkileri silebilmek için fiziksel dünyaya karşı ussal bir yaklaşıma izin vermez. Böylesine etkili bir şekilde ifade edilen inançlar sistemine nadiren rastlanır ve güçlü imgelemiyle onun yapıtı Roma felsefesindeki çok az özgün çalışmadan biridir.

Lucretius'un hayat karşısında duyulara hitap eden yaklaşımı, dönemin 'sesleri'nden bir diğer şairin, Gaius Valerius Catullus'un (İÖ y. 84-54) şiirlerinde yankılanır. Catullus, Veronalı zengin bir ailedendi, fakat Roma'nın moda olan yazınsal ortamına katılmak için güneye gelmiş, zamanın her 'modern' şairi gibi o da Yunan edebiyatı konusunda derinleşmişti. Günümüze ulaşan çalışmaları arasında Sappho ve Kallimakhos çevirileri bulunur. Çoğunlukla Yunan efsanelerini ve vezinlerini kullanmakla birlikte, tamamen kendine ait bir ses geliştirecek kadar çok-yönlüydü. Bilgisi ve ('Peleus ile Thetis'in Evliliği' gibi, hakkıyla anlaşılabilmesi için Yunan mitosunu bilmeyi gerektiren kısa epik şiiri gibi) inceden inceye işlenmiş şiirleriyle kendi döneminin en tanınan kişisiydi. (Evlilik, mutluluk derinliği gibi erotik hisler uyandıran tüm ayrıntılarıyla betimlenir, fakat eğitimli okur, bu evlilikten olan Akhilleus'un yazgısı, genç yaşta ölmek olduğunu bilir.)

Bununla birlikte modern okuru Catullus'a çeken, geç cumhuriyetçi Roma'nın 'bohem' çevrelerinde yaşadığı deneyimlerinden tuttuğu kayıtlardır. Şiirleri, bütün yadırgatıcılıkları, gösterişleri ve ihanetleriyle çevresini saran karakterlerden ayrıntılar sunar. En ünlüsü, sevip yitirdiği kadın Lesbia'dır. 'Lesbia' muhtemelen, çapkın Publius Clodius'un kız kardeşi Clodia'dır[1]. Hikâye, ilk kendinden geçmeden başlayarak, reddedilişin ümitsizliğine varana dek ayrıntılarıyla anlatılır.

> Seni kaç kez öpsem yeter ve seni bana bağışlar, diye soruyorsun Lesbia. Jove'nin ihtiras dolu kâhini ile efsanevi Battus'un kutsal mezarı arasında, silphium'u[2] doğuran Kyrene'de rastlanacak Libya'nın kumlarının sayısında ya da insanlığın gizli aşklarını saklayan gecenin sessizliğindeki yıldızların sayısında: meraklıların sayması ya da kem dilleriyle büyü yapması için çok fazla, seni öpmeye yetecek işte o kadar çok öpücük ve seni aşkından deliye dönmüş Catullus'a bağışlayacak.

1) Kocasının ölümüyle ilişkisi bulunduğundan kuşkulanılan ve Romalı günahkâr güzel olarak bilinen Clodia'nın, Catullus'un âşık olduğu evli kadın [Lesbia] olduğunu iddia eden Ovidius'tur. Diğer bir âşığı da Marcus Caelius Rufus'tu. Clodia'yı tehlikeli bir güzel olarak betimleyen resmi yüzünden Rufus, onu zehirleme girişimi iddiasıyla yargılandı. Bu davada Rufus'u Cicero savundu. (ç.n.)

2) Bkz. 7. Bölüm'ün 'Kuzey Ege, Karadeniz ve Libya'daki Yerleşmeler' başlıklı kısmında yer alan dipnot. (ç.n.)

İhanete uğradığında acı içinde dostlarına yalvarır:

> kısa ve acı bir haber götürün benim tatlı sevgilime. Bırakın yaşasın ve mutlu olsun âşıklarıyla, bir seferinde üç yüz tanesini kucaklar, hiçbirini gerçekten sevmeyerek, fakat tekrar ve tekrar hepsinin bellerini kırarak; söyleyin benim aşkımı geçmişte kaldı diye katmasın hesaba, ki kendi hatası yüzünden bir çiçek gibi düşmüştü çayırın kenarında, bir pulluğun geçişiyle sarhoş olduktan sonra.

Karmaşık, bilgili ve kötü niyetli bir dünyadır bu. Catullus hoşlanmadığı kişilere açık saçık laf etmekte işinin ehlidir. (Gençken doğuda eşcinsel bir ilişki yaşadığı rivayet edilen Caesar bile yergilerinin hedefi olmuştu.) Aynı zamanda, sığ ve gelip geçici ilişkilerin yaşandığı çağda gerçek bir acı vardır. Bunlar, bir belirsizlik çağından kalan özel seslerdir.

21
Roma Cumhuriyeti'nin Çöküşü, İÖ 55-31

Caesar ve Pompeius: İfşaat

Emek verilmiş bir arkadaşlığın özel dünyasına adım atmak, Pompeius ve Crassus'un aklında olan son şeydi. İÖ 55 yılı konsüllüklerine seçilen Pompeius da Crassus da, bu konumlarını daha sonraki komutanlıklar için bir basamak olarak kullanmak istediler. Pompeius beş yıllığına İspanya komutanlığını elde etti. Roma'daki konumunu kaybetmemek için, daha önce hiçbir yöneticinin yapmadığı bir şeyi yaparak, İspanya'ya kendisini temsilen elçiler gönderdi. Ardından birliklerini toplamaya girişti, fakat İspanya için eğitildikleri bahanesiyle onları İtalya'da alıkoydu. Bu arada, halk arasında adını yaşatmak için, Roma'nın Campus Martius[1] bölgesinde dikilen ilk taş bina olan muazzam bir tiyatro yaptırdı. Bu, öylesine büyük bir anayasa ihlaliydi ki (daha önce buraya kalıcı bir tiyatro yapılmasına izin verilmemişti), toplantı salonu, sanki basamakların tepesinde ve tam ortada duran bir tapınağın, onu yücelten ek bölümüymüş gibi inşa edilmişti.

1) Eski Roma'da Tiber Irmağı kıyısında taşkın ova; İÖ 5. yüzyılda Apollon Tapınağı ve Mars Sunağı'nın bulunduğu yer. Önceleri genellikle askeri eğitim alanı olarak kullanılan, daha sonra kurutularak yerleşime açılan ovada, İÖ 1. yüzyıla doğru hamam, amfiteatr, tiyatro, gymnasium ve krematoryum gibi birçok kamu binası inşa edildi. Tarihçi Livius, yörede sık görülen volkanik duman nedeniyle Campus Martius'u *campus ignifier* (ateşli yer) olarak adlandırmıştı. (ç.n.)

54'te Pompeius'un karısı Julia, doğum sırasında öldü. Pompeius'un özel hayatı için önemli bir darbeydi bu, fakat aynı zamanda bu ölüm, Caesar ile arasındaki en önemli bağın kopması anlamına da geliyordu. Bundan böyle, halkın desteğini almak için birbirlerine rakip olacaklardı. Caesar, Pompeius'un Campus Martius'taki yeni tiyatrosunun yanına, mermerden muazzam bir oy verme binası yaptırmaya başladı, kuzey tarafında da Forum'un kocaman bir uzantısını yapmayı planlıyordu. Başarılarını Roma'ya aktarmayı sürdürdü. 56 senesi Bretagne toprakları ve Atlantik kıyısı boyunca yapılan seferlerle geçti ve artık Galya, 55'te Britanya'ya geçerken, ki 54'te bu kahramanlığı yineledi, atılacak dramatik adım için yeterince rahat bir zemindi. Bu, boşu boşuna girişilen tehlikeli bir maceraydı; özellike 55 yılındaki, donanmanın fırtınalarda harap olmasıyla tam bir felaketle sona erdi. Caesar'ın notlarında uzak bir okyanusun geçilmesi diyerek bile bile dramatize ettiği bu başarısızlıklar, Roma'da muazzam bir heyecan uyandırdı.

Bu iki gösteri-adamıyla yarışacak becerisi olmayan Crassus askeri başarıların arayışına girişti. Hemen hemen 60 yaşında ve çok az kumandanlık deneyimi olmasına rağmen, komuta ettiği bir orduyla Parthia'ya girmeye karar verdi. Pompeius'un Part kralına söz verdiği toprakları devretmemesinden bu yana Parthia ile ilişkiler gerilmiş olsa da, savaş için acil bir neden yoktu. Crassus yedi lejyonun başında iç bölgelere doğru ilerledi. 54'te Mezopotamya'da bazı başarılar elde etti, fakat 53'te Fırat Nehri'nin ötesinde doğuya ilerlerken, ordularının Partlı usta okçular tarafından kuşatılmasını engelleyemedi. Hem süvari birlikleri hem de lejyonerleri ağır yenilgiye uğradı. Plutarkhos, Partlar tarafından kılıçtan geçirilerek öldürülen 4.000 yaralı askeri Carrhae kasabasında ölüme terk etmek zorunda kalan ordunun son günlerinde yaşadığı dehşeti aktarır. Crassus'un kellesi Part kralının ayaklarının dibine atılmak üzere utkuyla taşındı. 40.000 kişilik ordunun yalnızca dörtte biri dövüşerek Roma topraklarına çekilmeyi başarabildi.

Carrhae Roma tarihindeki en utanç verici bozgunlardan biriydi ve felaket haberi ülkeye ulaştığında Roma iç karışıklarla kaynıyordu. Siyasal sistem 53 yılında öyle bir bunalım içindeydi ki, Temmuzdan önce hiçbir konsül seçilemedi. 52 yılının seçimleri de ertelendi. Ocak 52'de, Clodius ve Milo'ya bağlı çeteler Via Appia'da karşılaştılar. Clodius yaralandı, bir hana nakledildi ve burada Milo'nun emriyle öldürüldü. Cesedi âdet üzre konuşmaların yapıldığı Forum'a getirildiğinde, öfkeli bir kalabalık Milo aleyhinde tezahürata başladı. Cesedin yakıldığı ateş kontrolden çıkınca senato binası ve yanındaki bazilika da yanıp kül oldu.

Çıkan karışıklıkta, kalabalık Pompeius'un diktatör atanması için haykırmaya başladı. Senato tuzağa düşmüştü. Eğer kabul edecek olurlarsa, mutlak gücü hâlâ korktukları ve güvenemedikleri tek bir kişinin eline bırakmış ola-

caklardı. Kurtarıcı olarak gördükleri ve Şubat 52'den diğer bir konsülün seçileceği Ağustos'a kadar, Pompeius'un tek başına konsül olarak kalacağı bir formülde uzlaştılar. Şaşkınlık verici bu anayasa ihlali bir kez daha, senatonun nasıl da Pompeius'a bağımlı hale geldiğini gösteriyordu. Pompeius, düzeni geri getirmek için bir dizi acil önlem aldı. Rüşvetçilik yasaklandı ve zor kullanılarak bastırıldı. Milo, Clodius'un katili olduğu ithamıyla 52'de Pompeius tarafından dava edildi. Mahkeme Pompeius'un birliklerinden ve Clodius'un yandaşlarından öylesine korkmuştu ki, Milo'nun savunmasını üstlenen Cicero'nun hayatında ilk kez tepesi attı ve çok kısa bir konuşma yaptı. Milo sürgüne gitmeye mecbur edildi. (Daha sonra Cicero'ya yazan Milo, belagatını kendisi lehinde etkili bir biçimde kullanmadığı için Cicero'ya teşekkür etti. Eğer aklanmış olsaydı, Marsilya'nın mükemmel deniz mahsullerini yeme fırsatı bulamayacaktı.) Aynı zamanda Clodius'un destekçilerinden birçoğu da mahkûm edildi. 51'den itibaren seçimler, kaldığı yerden ve normal seyrinde yeniden yapılmaya başlandı.

Pompeius'un asayişi yeniden sağlamış olması mümkün, fakat hâlâ mücadele edilecek bir Caesar vardı. Aslında Caesar sıkıntıdaydı. Yenilginin ilk şokunu atlattıktan sonra Kelt kabileler yeniden bir araya gelmiş ve eski güvenlerini kazanmışlardı. 54'te Roma lejyonlarının hepsi, kuzeyli Eburones kabilesi tarafından ordugâhlarının dışında tuzağa düşürülerek katledildi. Caesar bu boşluğu doldurmak için, hem Pompeius'un kuvvetlerinden bir lejyonu ödünç almış hem de Gallia Cisalpina'dan ikiden fazla lejyon oluşturabilecek kadar asker toplamıştı. Kuzey Galya kabileleri arasındaki tedirginlik 53'e kadar devam etti ve ardından 52'de Güneybatı ve Orta Galya'nın büyük bölümüne yayılan çok daha esaslı bir ayaklanma baş gösterdi. İsyanın başını Arverniuslu Vercingetorix çekiyordu ve bu ilk Kelt lider, kabile bağlılıklarını aşarak Keltleri özgürlüklerini korumak adına birleştirdi. Henüz Roma kuvvetleriyle karşı karşıya gelmemiş diğer kabileler gibi Romalıların müttefiki olan Eduvi kabileleri bile, bu birliğin içine çekildiler. Vercingetorix, Romalıları Galya'nın içinde tecrit edebilmeyi umuyor ve ikmalsiz bırakmayı tasarlıyordu, böylece onlarla daha kolay başa çıkabilecekti. Caesar'ın liderlik becerileri ve lejyonlarının disiplini, Vercingetorix'in Doğu Galya'daki yüksek Alesia platosunda kıstırılmasından önce büyük ölçüde sınanmıştı. Romalılar kaleyi kilometrelerce uzanan ve yer yer istihkâm edilmiş hendeklerle kuşattılar; ardından nöbetleşe savaşan büyük bir orduyu püskürttüler. Vercingetorix en sonunda teslim oldu ve tutsak olarak Roma'ya götürüldü. (Nihayet, Caesar'ın 46'da kazandığı bir zaferi onurlandırdı ve hemen sonra boğularak öldürüldü.) 51 senesi direnişin kalıntılarını temizlemekle geçti. Roma İmparatorluğu ilk kez Akdeniz'in ötesine taşınmıştı. İmparatorluğun kuzeydeki yeni sınırı Ren Nehri'ydi ve burası, ara sıra genişletme girişimlerine rağmen, dört yüzyılı aşkın bir süre boyunca böyle kalacaktı.

Caesar'ın seferlerinde ustalıkla tuttuğu notlarını *Gallia Savaşı* adıyla yayımlattığı tarih de 51 senesidir. Üçüncü şahsın ağzından yazılmış notlar, savaştaki Romalı lejyonların ve Kelt kabilelerin bozgundan önceki son anlarının canlı bir resmini sunar. Caesar genellikle hep en ön saftadır ve anlatı onun yeteneklerine, soğukkanlılığına, kararlılığına ve kriz anlarında hızlı karar alma becerisine vurgu yapar. Hiç kuşku yok ki eser halkın beğenisine odaklanmıştı, fakat aynı zamanda *Commentaries*'in (Yorumlar) yazıldığı yalın ve kolay anlaşılır nesir dili, notların hayli güvenilir olduğuna ve sefer sırasında gerçekte ne yaşandıysa onun anlatıldığına okuru ikna ediyordu.

Halkın övgüsüne rağmen, Caesar, hep optimatların karşı saldırılarının hedefi oldu. Komutanlığının ne zaman sona ereceğini (ona komutanlık hakkını veren yasalar kesin bir tarih belirlememiş olabilir) çağdaşları bile bilmiyordu, fakat er ya da geç sona erdiğinde, başka bir *imperium*, ya denizaşırı kumandanlık ya da konsüllük elde edemeden, aleyhine dava açılabilirdi. 50'de, optimatların herhangi bir uzatma olmaksızın Caesar'ın komutanlığına son vermeye çalışmaları sonucunda siyasal bir bunalım doğdu, fakat para yemiş gibi görünen pek müteşekkir bir soylu, tribunus Gaius Scribonius Curio, Caesar'ı tehdit eden yasanın veto edilmesini sağladı.

İspanya'daki komutanlığını elinde tutmayı sürdürse de, 52'nin sonu itibarıyla Pompeius'un üçüncü konsüllüğü sona erdi. Pompeius'un, Caesar'ı kendisine bağlı kılarak optimatlar ve Caesar arasında bir denge kurmayı umduğu görülür. Bununla birlikte, onun baskısına Caesar'ın boyun eğeceği zamanlar çoktan geçmişti. Galya'daki başarılarından sonra, eşit koşulların dışında Pompeius ile kuracağı herhangi bir ilişki saygınlığına gölge düşürecekti. 50'de Pompeius'un bu durumun farkına varmaya başladığı görülür, fakat olası herhangi bir kavgada kazanacağından da emindir. Mayıs 50'de ölümcül bir hastalığa yakalandı; iyileşmesi öyle büyük bir coşkuyla karşılandı ki, İtalya'daki kasabalardan destek bulmanın zor olmayacağını düşündü. Aynı zamanda, Caesar'ın ordularının isyanın eşiğinde olduklarına ilişkin yanıltıcı raporlar aldı. Kendisinin ve Caesar'ın ordularından birer tane olmak üzere iki lejyonun önlem olarak Parthia sınırına gönderileceğinin ilan edilmesiyle askeri konumu yoluna girmiş oldu. Pompeius Caesar'dan, 54'te ödünç verdiği lejyonu teslim etmesini, lejyonlarından birini de kendisine bırakmasını istedi. Part tehdidinin ortadan kalktığı haberi gelince iki lejyon da İtalya'da alıkondu ve Pompeius sanki iki lejyon da kendisine aitmiş gibi davrandı.

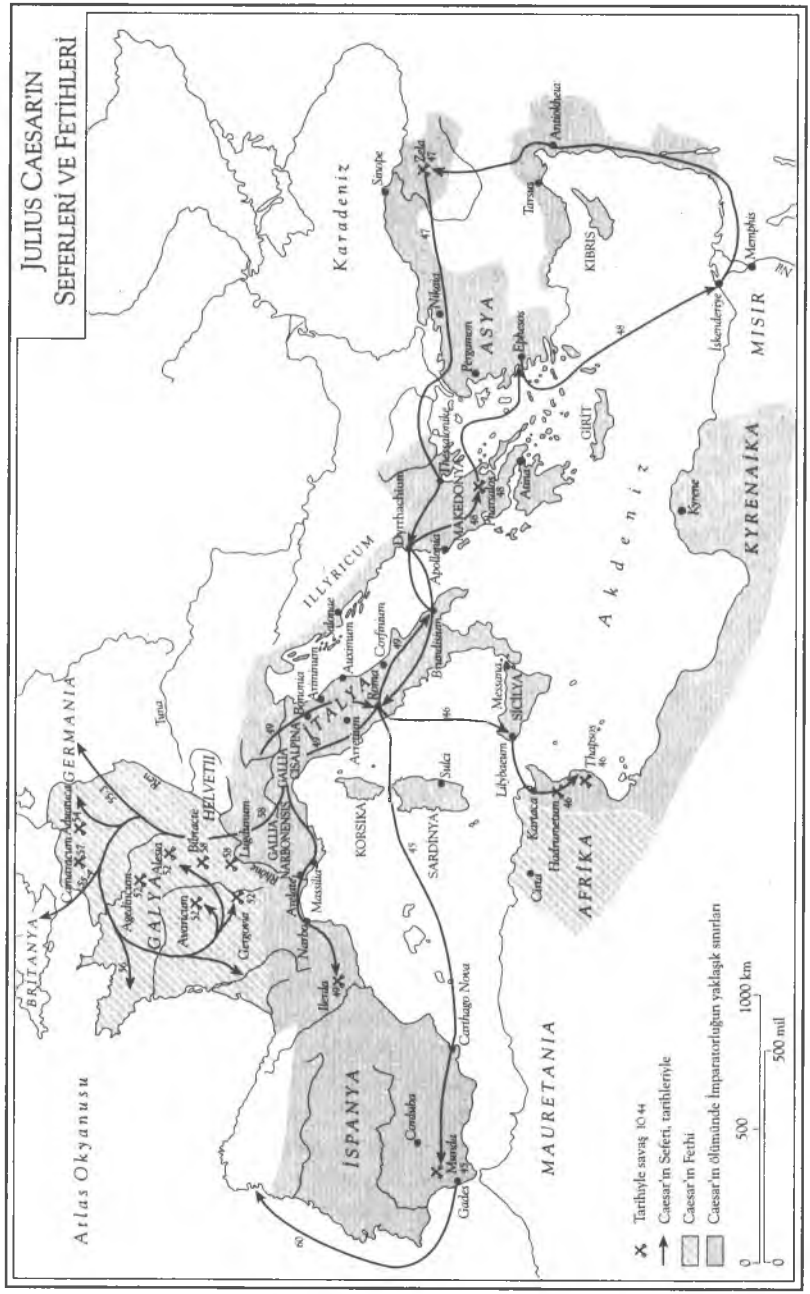
Bütün bu gelişmeler krizi tırmandırdı. Belli ki, Cicero'nun 'tarihin gördüğü en büyük mücadele' olarak tanımlarken taraf tutma sıkıntısı çektiği iktidar kavgası başlamıştı. 'Zafer, bir dizi kötülüğün yanı sıra ve mutlaka bir despotu da beraberinde getirecektir.' Görev süresi dolduktan sonra başına ne geleceği konusunda kaygılanan tribunus Curio, senenin sonuna doğru senatoya, hem

Caesar'ın hem de Pompeius'un komutanlık görevini bırakması gerektiğini önerdi. Öneri büyük bir çoğunluk tarafından kabul edildi, fakat görevin teslimi için tarih belirlenmedi. Yıl sonunda, etrafta Caesar'ın Roma'ya yürüyeceği söylentileri dolaşmaya başladı ve Aralık 50'de, konsüller kendi inisiyatifleriyle Pompeius'a yakınlaşarak, ona kenti Caesar'a karşı savunup savunamayacağını sordular. Pompeius, Cumhuriyetin savunulması için optimatlarla ittifak yapmayı kabul etti. 1 Ocak 49'da Caesar senatoya gönderdiği bir mektupta, Pompeius'un ve kendisinin komutanlık görevlerini bırakması gerektiğini teklif etti. Nasılsa Pompeius'la birlik olan optimatlar bu öneriyi reddedecek ve Caesar'a yakın tribunusların muhalefetine karşın, onu ve ordularını dağıtmaya çalışacaklardı. 7 Ocak'ta senatodan, bütün magistratları kent savunmasına çağıran acil bir kararname (*senatus consultum ultimum*) geçti. Saygınlığını korumak istiyorsa, Caesar'ın artık tek bir seçeneği kalmıştı; inisiyatifi ele almak. 10 Ocak 49'da, küçük bir ırmak olan Rubicon'u geçti; bu ırmak, Caesar'ın İtalya'nın geri kalanında uygulayamadığı, fakat bu bölgede *imperium* yetkisini kullanabileceği Gallia Cisalpina'nın sınırını çiziyordu. Aslında bu hareket, Cumhuriyete karşı bir savaş ilanıydı.

İç Savaş

Caesar bir kere kontrolü ele geçirince, artık oyalanmak için bir neden yoktu. Cumhuriyeti savunanlar İtalya'daki iki lejyona ve ardından, yasal olarak hâlâ Pompeius'un komutasında İspanya'da bulunan yedi lejyona çağrı yapabilirlerdi. Bu birlikler ülkeye dönmeden önce Caesar İtalya'yı ele geçirmek zorundaydı. Güneye doğru yürürken küçük bir direnişle karşılaştı. Önceki yıllarda meydana gelmiş olan aksaklıklardan sonra kayıtsız bir hava hâkimdi ve Pompeius ile destekçileri kendi taraflarını tutan bir isyanın çıkmamasından korkuyorlardı. Mart ayında, konsüller, Pompeius ve cumhuriyet ordusu İtalya'dan ayrıldılar. Bu, psikolojik açıdan değil ama, stratejik anlamda doğru bir hareketti. Pompeius'un kuvvetleri sadece doğuya değil (60'larda yaptığı seferler geride minnettarlık duyan bağımlı hükümdarlar bırakmıştı), fakat İspanya'ya, Sicilya eyaletlerine ve aristokrat yandaşlarınca denetim altında tutulan Afrika'ya yayılmıştı. En çok umut bağladığı, Caesar'ın olanaklarını ve ulaşımını bir kırılma noktasına kadar germekti.

Gerçekte, Pompeius on sekiz aydan biraz daha fazla dayanabildi. Caesar için 49 yazı, Pompeius'un İspanya'daki kuvvetlerini temizlemekle geçti ve bu önemli başarıyı Sicilya ve Sardinya'nın teslim olması izledi. Ne var ki, Afrika'da esaslı bir başarısızlık yaşandı. Caesar'ın 50 yılında rüşvet verdiği Curio, dört lejyonuyla buraya gönderilmişti. Curio, karşısında yalnızca Pompeius'un yerel

JULIUS CAESAR'IN SEFERLERİ VE FETİHLERİ
Atlas Okyanusu
Karadeniz
Akdeniz
BRITANYA
GERMANIA
GALYA
HELVETII
İSPANYA
ITALYA
ILLYRICUM
KORSİKA
SARDİNYA
SICILYA
AFRİKA
MAURETANIA
ASYA
KIBRIS
GİRİT
KYRENAIKA
MISIR
Tarihiyle savaş 10-44
Caesar'ın Seferi, tarihleriyle
Caesar'ın Fethi
Caesar'ın ölümünde İmparatorluğun yaklaşık sınırları
1000 km
500
500 mil

bir komutanını değil, aynı zamanda Numidia Kralı Juba'yı da buldu. Kral, Numidia birliklerini geri çekiliyormuş gibi göstererek, deneyimsiz ve aceleci Curio'yu çöle doğru çekti. Karşı saldırıda Curio öldürüldü ve ordusunun büyük bölümü yok edildi. Bu andan itibaren Afrika artık Caesar için kaybedilmişti.

O sırada lejyonlarını ve süvari birliklerini Makedonya'da talim ettiren Pompeius'un doğrudan üzerine yürümek önemliydi. Caesar'ın sürate ve şaşkınlığa yapmış olduğu vurgunun burada hakkını vermek gerekiyor. Adriyatik, Pompeius'un donanması tarafından sıkı bir biçimde korunuyordu (filonun başında Caesar'ın eski rakibi Bibulus vardı), fakat Caesar kış ortası olmasına rağmen 20.000 lejyoneri ve 600 süvarisini Epeiros üzerinden Makedonya'ya sevk etti. Hele de Yunanistan'da birlikleri doyurabilecek çok az yiyecek bulunduğu düşünülünce, bu riskli bir harekâttı ve iki ay sonra, Pompeius'un, Caesar'ın kendisiyle Dyrrachium'da kurduğu deniz üssü arasındaki tahkimatları yarıp geçmek istemesiyle Caesar'ın küçük ordusuna ağır kayıplar verdirmesi, neredeyse tam bir felaketle sonuçlandı. Caesar, müthiş liderlik gücüyle birliklerini yeniden bir araya topladı ve nihayet Ağustos ayında, Pompeius'u Kuzey Yunanistan'daki Pharsalos'ta kıstırdı. 47.000'e karşılık 24.000 askeri olmasına rağmen, Caesar Pompeius'u hezimete uğrattı. Pompeius'un on beş bin askeri öldü, 24.000'i tutsak alındı. Pompeius önce karısının ve küçük oğlu Sextus'un sığındığı Lesbos'a, daha sonra da onları da alıp Mısır'a kaçtı. 55'te yeniden tahta çıkmasını sağladığı için Roma'ya minnet borcu olan babası Ptolemaios nezdinde, Roma halkı genç Mısır Kralı XIII. Ptolemaios'un koruyucusu olmuştu ve bu yüzden Pompeius ondan destek göreceğini ummuş olabilir. Ne var ki, daha karaya adım atar atmaz, bundan böyle hoş tutulması gereken kişinin Caesar olduğunu anlayan Mısırlı yetkililerin emriyle öldürüldü. Kısa bir süre sonra oraya vardığında, Pompeius'un mumyalanmış başı Caesar'a takdim edildi. Caesar ise bunu görünce ağlayacak kadar yüce ruhluydu.

Caesar yedi ay boyunca Mısır'da kaldı. Mısır teorik olarak 21 yaşındaki kraliçe Kleopatra ile 15 yaşındaki erkek kardeşi XII. Ptolemaios'un beraberce yönettiği bağımsız bir krallıktı. Fakat bu ikili daha sonra bozuştu. Ptolemaios'un maiyeti ve generalleriyle birlikte üstünlüğü ele geçirmesiyle, Kleopatra birliklerini toplamak üzere Suriye'ye kaçmak zorunda kaldı. Bununla birlikte aşılması zor bir rakipti. Günümüze kalan portreleri onun alışılagelmiş güzelliğini onaylamaz, fakat hem zeki hem de karizmatik olduğuna kuşku yok. Mısır'ın dil öğrenen (toplam dokuz dil biliyordu) ve dinsel festivallere katılan ilk Helenistik yöneticisiydi. Kleopatra fırsatın ayağına geldiğini anlamıştı; Caesar İskenderiye'deki kraliyet sarayına cesaretle oturduğunda, kendisini bir halının içinde oraya kaçırttı. Çok geçmeden onun metresi olmuştu. Caesar Ptolemaios'un destekçilerinin kuşatmasına Kleopatra ile beraber göğüs gerdi (bu arada Caesar düşman gemilerini imha etmeye çalışırken, ünlü İskenderiye

kütüphanesinin bir bölümünü de yakıp kül etmeyi becerdi) ve Suriye'den gelen birliklerle rahatlayınca, Ptolemaios'u yenerek Kleopatra'yı tek hükümdar olarak törenle tahta oturttu. Birlikte Nil üzerinde uzun geziler yaptıklarına ilişkin efsaneler anlatılır. Kleopatra doğurduğu erkek çocuğun daha sonra Caesar'ın oğlu olduğunu iddia etti. Çocuğun ismi Kaisarion'du.

Ancak, iç savaş henüz sona ermemişti. Nisan 47'de, Caesar tekrar yola koyuldu. Küçük Asya ve Yunanistan üzerinden İtalya'ya dönerken, kariyerindeki en kolay zaferlerden birini Pontus Krallığı'ndaki Zela'da, Mithriades'in oğlu Pharnaces'in komutasındaki bir orduyu ezerek kazandı (kısa ve özlü 'geldim, gördüm, yendim,' sözü bu seferle ilgilidir). Adriyatik Pompeius'un filosundan temizlendi. Roma'da bir süre mola veren Caesar, ardından 47'nin sonlarında, hâlâ ve azimle Pompeius ile eski senatoya ait bir düzenin destekçilerinin savunduğu Afrika'ya doğru yola çıktı. Orada toplanan birliklere, Roma'nın en soylu ailelerinden birinin hayatta kalan son temsilcisi olan Quintus Metellus Scipio ve Galya Savaşı boyunca Caesar'ın güvendiği bir memuru olmasına rağmen, Ptolemaios'un 49'daki yazgısının ortağı Titus Labienus komuta ediyorlardı. Onların yanı sıra, şimdi Caesar'ın yıktığı eski muhafazakâr Roma'nın canlı bir örneği Uticalı Cato da vardı. Bu da yine dahice bir sefer oldu. Caesar, kendisini bekleyen on dört lejyonla boy ölçüşecek kadar büyük bir kuvveti karaya çıkarırken çok büyük lojistik sorunlarla karşılaştı, fakat bütün gücü bir araya topladığında (Marius'un ordularındaki eski askerlerin torunlarının desteğini kabul etmişti) vakit kaybetmeden düşmanlarına saldırdı ve 46 Nisan'ında Thapsus'ta yapılan sonuncu meydan savaşı tam bir katliam oldu. Cato intihar ederken, tarihe karışan bir dünyanın kutsadığı bir şehit haline geliyordu. Plutarkhos onun ölümündeki asaleti ayrıntılarıyla anlatır ve bu ölüm (Birleşmiş Devletlerin Kurucu Babalarının bazıları da dahil olmak üzere) sonraki kuşakların gözünün önünden hiç gitmeyecekti. Scipio, İspanya'ya gitmek üzere batıya kaçarken, yakalanıp tutsak alınınca intihar etti. Bir tek Labienus, tutunacağı son dayanak olarak, Pompeius'un oğullarından Gnaeus'un bulunduğu İspanya'ya ulaştı. Caesar, kısa fakat Mart 45'de Munda Savaşı'yla son bulacak vahşi bir sefer için 46'ın sonlarında İspanya'ya vardı. Bu, Labienus ile birlikte Gnaeus'un da ölümüne mal olan acı bir zaferdi. Eski düzen sona ermişti.

Caesar ve Siyasi Bir Çözüm Arayışı

Şimdi sıra siyasi düzenlemeler yapmaya gelmişti. Caesar, iç savaşlar sırasında Roma'ya kısa ziyaretler yapmış, imparatorluktaki nüfuzu arttıkça daha büyük siyasi güçler üstlenmişti. 49'da kendisini diktatör ilan etti ve bu gücünü kulla-

narak 48'in konsüllüğünü kazanmayı garantiledi; konsüllük hep elde etmek istediği bir mevki olmuştu. Aynı zamanda diktatörlüğü de, 46'da on yıllığına ve 44'te ömür boyu verilmeden önce, 48 ve 47 yıllarında kısa süreler için elinde tuttu. Bu açık bir anayasa ihlaliydi –diktatörlük sadece acil durumlarda ve kısa dönemler için planlanan bir görevdi– fakat şimdi Caesar, tribunusların vetolarından muaf olacak şekilde ve bunu bütün magistratların kararlarını iptal etme hakkı da dahil olmak üzere, bütün yetkileriyle ve daimi olarak elde etmişti. 46'da bir kez daha konsül olarak atandı ve bir daha asla görevi teslim etmedi. *Pontifex maximus* unvanı devam etti ve Roma dinsel hayatı üzerindeki etkisini 47'de augur rahibi (gelecekten haber vermekle görevli kişilerden biri) olarak pekiştirdi.

Thapsus zaferinin haberi Roma'ya ulaştıktan sonra, 46 yılının yetkileri dalkavuk senato tarafından büyük bir şevkle paylaştırıldı. Caesar, kazandığı en az dört parlak başarı için ödüllendirildi. Caesar'ın iç savaşı yurttaşlara karşı kazandığı gerçeğinin üzeri, yabancılara (Galyalılar, Mısırlılar, Pharnakes ve Numidia Kralı Juba) karşı kazanılmış her zafere bir başarı atfedilerek örtüldü. Eylül 46'da hepsi uygun şekilde onurlandırıldı. Kutlamalar gladyatör dövüşleri (gladyatörler yalnızca ölülerin onuruna dövüştükleri için oyunlar Julia'nın hatırasına adanmıştı), yeni ve muhteşem bir bazilika ile Caesar'ın 54'ten beri inşa ettirdiği forumun açılışıyla noktalandı. Her vatandaşa tahıl ve yağın yanı sıra para dağıtıldı.

Gerçekte Caesar, her ne kadar kendisini tanrısal yapacak girişimlerin engellenmesinde çok dikkatli olsa ve kendisine *rex*, yani kral sıfatının atfedilmesine izin verse de, Helenistik bir hükümdarın aurasını kazanıyordu. Şimdi asıl soru, Caesar'ın bu yeni rolü, eski düzeni tamamen yok edip, devleti sağlamlaştırarak sürdürüp sürdüremeyeceğiydi. Bazı yetkilerin kötüye kullanılması sorununu çözmek ve toplumdaki gerilimleri gidermek istedi. 48'de, borçların kapatılması için adil bir sistem deklare edildi. *Collegia*'nın yasaklanmasıyla Roma'daki düzensizlik frenlendi ve buğday yardımı alan ailelerin sayısı azaltılarak yoksulluk sorunu çözümlenmeye çalışıldı. Aynı zamanda denizaşırı yeni koloniler kuruldu. 80.000 kadar yurttaş göç etmesi ve eyaletlerde Roma kültürünün kalıcı merkezlerini oluşturması yolunda ikna edildi. Eyaletlerde yaşayan sadık yabancılara da yurttaş olma hakkı tanındı. Bundan böyle vergiler çiftçiler aracılığıyla değil, doğrudan toplanacaktı. Jüri üyeleri arasındaki rüşvetçiliğin kökünü kazımak için önlemler alındı. Takip eden her aya 22 ya da 23 gün devreden toplam 355 günlük geleneksel Roma takviminin yerine, İskenderiyeli astronom Sosigenes'in önerisi üzerine, her dört yılda bir günün eklendiği 365 günlük takvim kabul edildi. (Bu takvim, daha da geliştirilme ihtiyacı duyulacağı on altıncı yüzyıla dek bu haliyle kullanıldı.)

Bunlardan hiçbiri can alıcı sorunu, yani Caesar'ın devletin içindeki konumunu çözümleyemedi. Caesar'ın gittikçe saltçı bir hale geldiğini ve ödüllendir-

mek istediği ordu mensuplarını ya da yerel yöneticileri senatoya doldurduğunu düşünen, özellikle senatonun soylu ailelere mensup üyeleri arasında giderek artan bir muhalefet başladı. Caesar'a karşı değişen bu ruh hali Cicero'nun gözlerinden okunuyordu. İç savaş sırasında hangi tarafta yer alacağına karar vermeye çalışmış ve Pompeius'u seçmişti. Pompeius yenilince de kendini, merhametli ve düşünceli davranan Caesar'ın insafına terk etti; onun en üstün niteliklere sahip adamlarından biri olarak kaldı. Cicero, Caesar'ın hükümdarlığının, sonunda Roma'yı hayalini kurduğu istikrarlı ve birleşik bir cumhuriyete doğru götürebileceği umuduna bel bağlamıştı. 46'nın sonlarında senatoda yaptığı bir konuşmada, cömertliğinden ve devlet içindeki uzlaştırıcı yeteneğinden dolayı Caesar'ı övdü. Bir insan olarak Caesar'a duyduğu hayranlığını hiçbir zaman yitirmese de, nihayet Caesar'ın, açıkça monarşiye özgü tavırlarının giderek siyasi hayatın nefes almasını zorlaştırması, kaçınılmaz olarak Cicero'nun gözünü açtı. Kızı Tullia'nın ölümünden sonra, dostu Servius Sulpicius'a, umutsuzluğunu sergileyen dokunaklı bir mektup yazdı:

> Evimdeki kederden kaçıp gündelik meselelere dönemiyorum, hiçbir teselli bulamıyorum, oysa kamu yaşantısından keyifsiz bir halde evime geldiğimde, daima beni neşelendirecek bir şey olurdu. Demek ki artık evde değilim, kamu yaşantısının içinde de değilim; evim özgür Cumhuriyet için duyduğum acıyı yatıştırmıyor, ne de kamu yaşantısı, evimdeyken hissettiğim üzüntüyü hafifletiyor.

Bereket versin ki, Cicero'nun entelektüel yetenekleri yerindeydi. Bu perişan haline aldırmadan, Yunan felsefesinin sonuçlarını, Yunanca aslından okuyamayanlara Latince olarak tanıtmayı iş edindi. Bir diğer kişisel motivasyon da kayıp yapıtı *Consolatio*'da görülür; başkalarının benzer deneyimleri sayesinde, duygularını keşfederek kendi acısını kabullenmeyi ve onunla baş edebilmeyi öğrenmeye çalışır. Dostluk ve yaşlılık üzerine olan daha kısa çalışmalarıyla birlikte son dönem yapıtlarında, epistemolojiyi (*Academica*), hayatın nihai amacını (*De Finibus*), tanrıların doğasını (*De Natura Deorum*) ve ahlaki felsefeyi (*De Officiis*) ele alır. Pek çok kavram Latince'ye çevrilemediğinden Cicero bunları ifade edebilmek için sözcükler türetmek zorunda kalmıştır. 'Nitelik', 'öz' ve 'ahlaki' (qualitas, essentia ve moralis) gibi sözcükler ilk kez ortaya çıkarlar. Cicero'nun bu yapıtlarda kullandığı düzyazı, ardından gelenlere bir model oluşturacak biçimde bir genişlik ve kesinlik kazanmıştır.

Cicero'nun felsefeyle ilgili açıklamalarında entelektüel bir tarafsızlık havası benimsenmiştir. (Onun son çalışmalarını çok sözü edilen yapıtlar haline getiren de kesinlikle budur. Özgün Yunan metinlerinin Avrupa için bir muamma olarak kaldığı uzun yüzyıllar boyunca, bu yapıtlar Yunan felsefesinin tek sağlam

kayıtlarını oluşturdu.) Bir neden addedilebilecek dogmalara inandı, fakat aynı zamanda kesinlik gibi bir şeyin varlığından da kuşku duydu. Herhangi bir felsefe okuluna ısınabildiği oranda, kamu yaşantısının vaatleri ve dayanma gücüne yaptığı vurgularla, her şeyden çok Stoacıydı. Kendisini ilahi varoluşun bir formuna inanmaya hazırlarken, sadece her şeye kanan biri için gerçekten bir yararı olan geleneksel Roma tanrıları ile Roma'ya Mısır ve doğudan giren birçok yeni tanrının insan yaratısından başka bir şey olmadıklarını hissetti.

Caesar'ın ömrünün son aylarında Cicero kamu hayatından uzak durmuştur. Caesar'ın öldürülmesi olayına karıştığına ilişkin iddialar bulunsa da, doğrudan bir kanıt yoktur. Komplo, Caesar'ın gelecekle ilgili büyük planlarının giderek artan bir endişe uyandırdığı bir zamanda düzenlendi. Senato onu sürekli olarak onurlandırmaya devam ediyordu: ömür boyu diktatörlük, ölümünden sonra bir ayın isminin Quinctilis olarak değiştirilmesi (ki İngilizce'de July [Temmuz] olarak yaşar), kamusal görünümleri içinse yaldızlanmış bir sandalye ve zafer giysisi. Bir kutlamada Caesar'ın dizlerine bir taç kondu. O yılın konsülü olan arkadaşı Marcus Antonius tacı alıp Caesar'ın başına yerleştirmek istedi, fakat Caesar onu kalabalığa doğru fırlattı. Kamusal hayattaki törenler muhtemelen onu sinirlendirmeye başlamıştı. Senatodan bir delegasyon yeni onurlar sunmak için yanına yaklaştığında ayağa bile kalkmadı. 44 yılının başlarında, bütün enerjisini ve zamanını yeteneğine daha uygun bir işe, doğuya düzenlenecek büyük bir seferin planlanmasına yöneltmişti.

Caesar'ın kendi konumunu nasıl gördüğünü ve bir hükümdar olarak kendisiyle ilgili herhangi bir düşünceye sahip olup olmadığını bilmek zor. Son aylarında (tıpkı İskender gibi) ilahi bir fikrin cazibesine kapıldığı görülür. Doğuda zaten bir tanrı gibi kabul görmüştü (Asya'da bir keresinde 'Ares ve Aphrodite'nin soyundan gelen' olarak ilan edilmişti). Bunda olağandışı bir şey yoktu, fakat kendisine ithaf edilecek bir tapınak ve Marcus Antonius'un da *flamen*'i ya da rahibi olarak atanması fikrini kabul etmesi, Roma'daki alışılmış temayüllerin daha öteye taşınması gibi görünüyordu. Sıradan bir Romalı için daha tahrik edici olansa, onurlar ve krallığı ima eden süsler biriktirmesiydi. Bu anlamda Caesar'ın davranışları son derece belirsizdi. Bazıları daha çok halkın içinde olma hevesinin kendisini kral olarak ilan etmesi yönünde Caesar'ı yüreklendireceğini, kimileriyse krallığın getireceği despotluk yüzünden cumhuriyetçiliğin en kutsal kavramı olan özgürlük düşüncesini asla ihlal etmek gibi bir niyetinin olmadığını iddia ediyordu. Kendisini muhtemelen, rakip beklentilerle yapmayı tasarladığı ve bu çıkmazdan kaçıp uzaklaşmak için bir fırsat olarak gördüğü doğu seferi arasında kapana kısılmış hissediyor olabilir.

Ne var ki, birçokları için *libertas* düşüncesi el sürülemez kutsallıkta bir inançtı. Siyasi istikrar için net bir seçenek sunmasa da, bu inanç devindirici

güçlü bir talep olarak ortadaydı. Bir grup komplocu bundan esinlendi. Aralarında Cassius ve Brutus gibi sadık cumhuriyetçiler, Caesar'ın bağışlamış olduğu Pompeius'un eski destekçileri vardı; diğerleri ise daha çok kişisel kızgınlıkları nedeniyle oradaydı. Sır çok iyi saklanmıştı. Caesar bir senato toplantısına katılmak üzere Pompeius'un tiyatrosunun yanındaki büyük salondaydı. Komplocular dan biri bir ricada bulunmak üzere Caesar'ın ayaklarına kapanmakla görevlendirilmişti, bu arada Caesar'ın togasını aşağı doğru çekecek, böylece Caesar kendisini savunamayacaktı. Ardından diğerleri Caesar'ı bıçaklayacaktı. 15 Mart 44'te, Caesar'ın sefere çıkmak üzere Roma'dan ayrılacağı tarihten üç gün önce, cinayet planlandığı gibi gerçekleşti. Caesar Pompeius heykelinin dibine kanlar içinde devrildi.

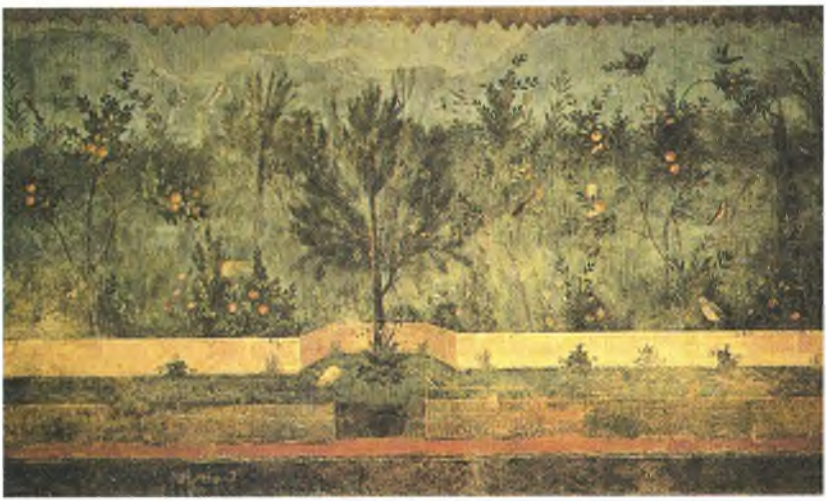
Caesar'dan Sonra

Komplocular Caesar'ı cumhuriyetin özgürlüğü ülküsü adına öldürdüklerini iddia ettiler. Şimdi artık, kastedilenin, halkın desteği kaybedileli beri hasreti çekilen optimatların özgürleşmesi olduğu açık. Kalabalıklar komploculara destek vermedi; onları Capitolium Tepesi'ne sığınmak ve ardından yaşayan konsül Marcus Antonius ve Caesar'ın yandaşları ile uzlaşmak zorunda bıraktı. Diktatörlük kaldırıldı ve katiller affedildi, fakat bunun karşılığında Caesar'ın davranışları onaylanarak İç Savaş sırasındaki eylemlerinden ötürü aleyhinde dava açılmamasına karar verildi. Bu uzlaşmaya başkanlık etmek üzere ortaya çıkan Cicero oldu. Ne var ki, Caesar'ın kente bahçelerini, her vatandaş için de bir miktar para bıraktığı anlaşılınca, katillere karşı halkın öfkesi arttı; Brutus ile Cassius Roma'dan ayrılmak zorunda kaldılar.

Bundan böyle inisiyatifi elinde tutan kişi, Caesar'ın Süvari Komutanı Lepidus'un da desteğiyle Antonius oldu. Antonius dehşetle, Caesar'ın 18 yaşındaki yeğeni Octavius'u hem oğlu hem de vârisi olarak evlat edindiğini keşfetti; Octavius, ailesinin siyasetten uzak durması için yaptığı baskıya rağmen, mirasına sahip çıkmak üzere Roma'ya geldi. Sağladığı bir başarıyla çok geçmeden birlikleri kendi tarafına çekmeye başladı. Bir kez daha masasının başından kalkarak Roma siyasetinde son rolünü üstlenmek üzere ortaya çıkacak kişi Cicero'ydu. Octavius'u kazanabileceği ve ondan, konsüllüğünün ardından Gallia Transalpina ve Gallia Cisalpina'da bir komutanlık elde etmiş olan Antonius'un büyüyen gücüne karşı yararlanabileceği hayaline kapıldı. Antonius'a karşı senatoda bir dizi söyleve başladı; bu konuşmaları, kahramanı Demosthenes'in Makedonyalı Philippos'a karşı yaptığı mükemmel konuşmalara benzeterek, Philippos Söylevleri olarak adlandırdı. Gizli planı, yeni konsülleri ve özel bir komutan olarak Octavius'u Antonius'a karşı olmaya zorlamaktı.

Julius Caesar burada, Galyalılara karşı kazandığı zaferin keyfini çıkarırken görülüyor. Cumhuriyetin en büyük askeri başarılarından biri olarak ilan edilen bu zafer, Romalı generalin kariyerinde doruk noktasıydı. Bir köle defne tacını başının üstünde tutarken, savaş arabasının ardında zafer sembolü bir tak duruyor. Bu taç daha sonra Capitolium Tepesi'ndeki Jüpiter heykeline konulacaktır. Andrea Mantegna (1431-1506) tarafından yapılan bu betimleme, geçit resmini ayrıntılarıyla anlatan dokuz tuvalden biridir. Mantegna, Avrupa'ya yayılan yeni hümanizmanın merkezi Padova'da yaşadı ve yıkıntıları hâlâ İtalyan peyzajında saçılmış durumda bulunan antikçağın gerçek tasvirlerini yapmayı aklına koymuş, ilk Rönesans ressamlarından biriydi. Hepsinin ötesinde, Mantegna'nın en sık kullandığı tema, Hıristiyanlık ile büyük saygı duyduğu pagan antik kültürü arasındaki çatışmaydı.

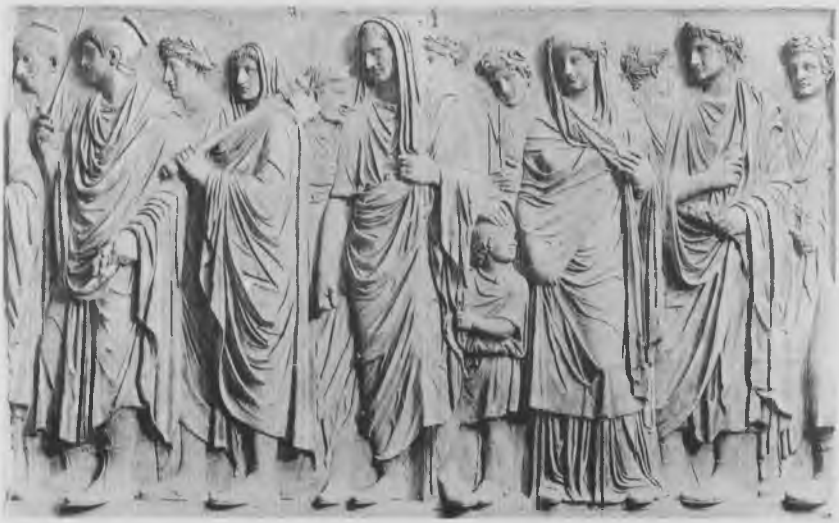

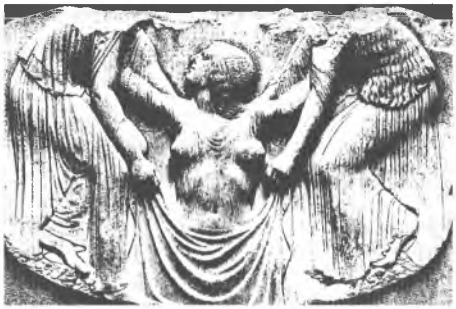
Duvarlarının ardındaki doğal dünyanın betimlenmesinden zevk alan, İÖ birinci yüzyılın Romalı zengin ev sahibi. Bu örnek, Augustus'un karısının adıyla bilinen, Palatine Tepesi'ndeki Livia Villası'ndan gelir ve meyvelerin, çalıların ve kuş yaşamının bolluğunu gösterir.

Büyük araba yarışlarına sahne olan hipodromlar, (Ovidius'un şiirlerinde olduğu gibi) sosyal hayatın odağını oluşturuyordu, fakat aynı zamanda, politik güçlerin, Konstantinopolis'teki Maviler ve Yeşiller benzeri rakip takımların desteklenmesine çevrildiği arenalar da vardı. Resimdeki örnek, Galya'dan üçüncü yüzyıldır.

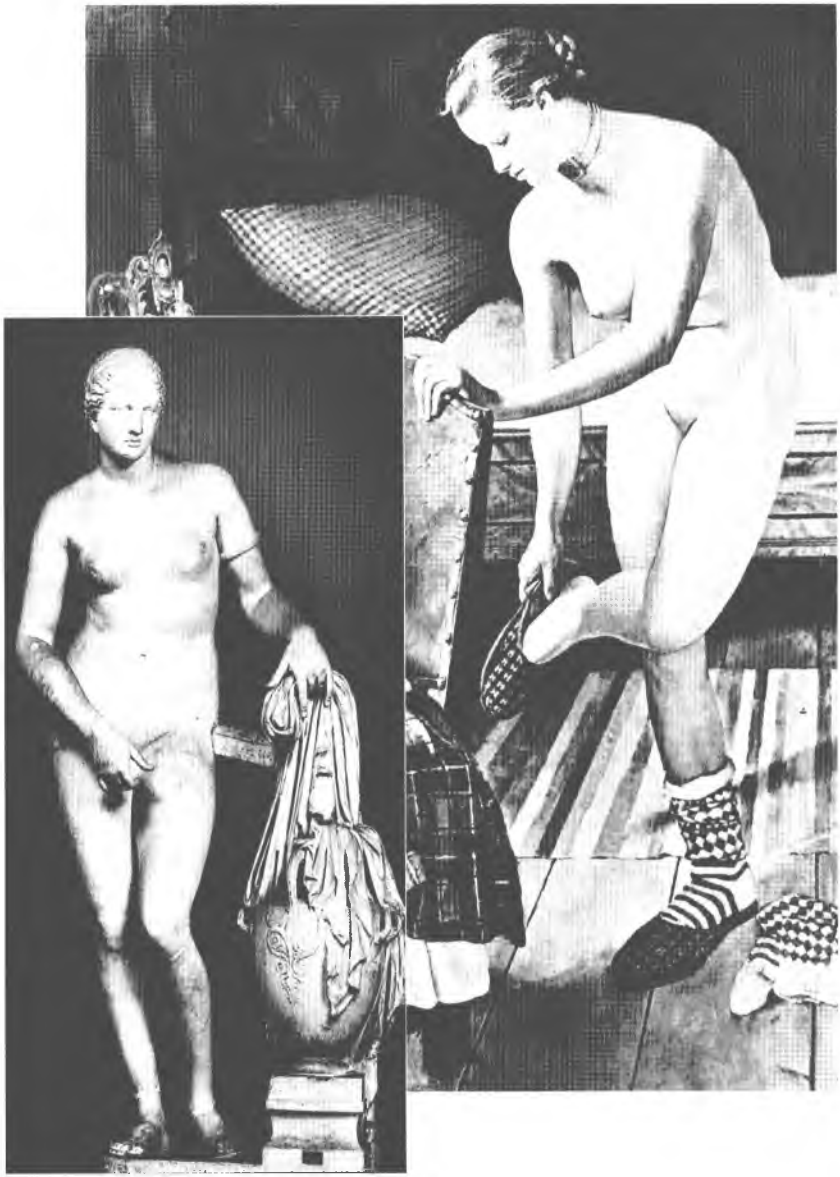
Klasik heykelin şaheserlerinden biri olan Parthenon frizinin teması, büyük bir geçit resmidir. Bir grup yaşlı (*üstte*) Akropolis yolunda mola veriyor (İÖ 440). Roma senatosu tarafından İÖ 13'te yaptırılan Barış Sunağı Ara Pacis'te (*altta*) Augustus, atalarının dini geleneklerinin savunucusu olarak onurlandırılıyor. Frizden alınma bu kesitte, Livia dahil olmak üzere, imparatorluk ailesi görülüyor. (Çocuk, genç Claudius olabilir.)

'Aphrodite'nin etkinlik alanı cinselliğin keyifli tüketimidir' (Walter Burkert). Romalıların Venüs dedikleri Aphrodite'nin kökeni Samilerin aşk tanrıçası Astarte'ye dayanır. Aphrodite, efsaneye göre, Uranos'un kesilip denize atılan cinsel organlarından doğmuştur. Yunan işçiliğini yansıtan fakat muhtemelen İÖ y. 460'ta İtalya'da yapılan güzel 'Ludovisi' tahtı üzerindeki kabartma (*üstte solda*), ya da Botticelli'nin İS 1482 tarihli *Venüsün Doğuşu* (*solda*), bu kökenle ilgili hiçbir şey çağrıştırmaz. Çıplak Venüs Romalılar tarafından kolaylıkla kabul edildi ve Hıristiyan bir çifte, düğün hediyesinin içinde verilen İÖ y. 380'in Esquiline hazinesi (*üstte sağda*), pagan ve Hıristiyan motiflerinin bu kadar eski bir tarihte bile bir arada varolabildiğini gösterir.

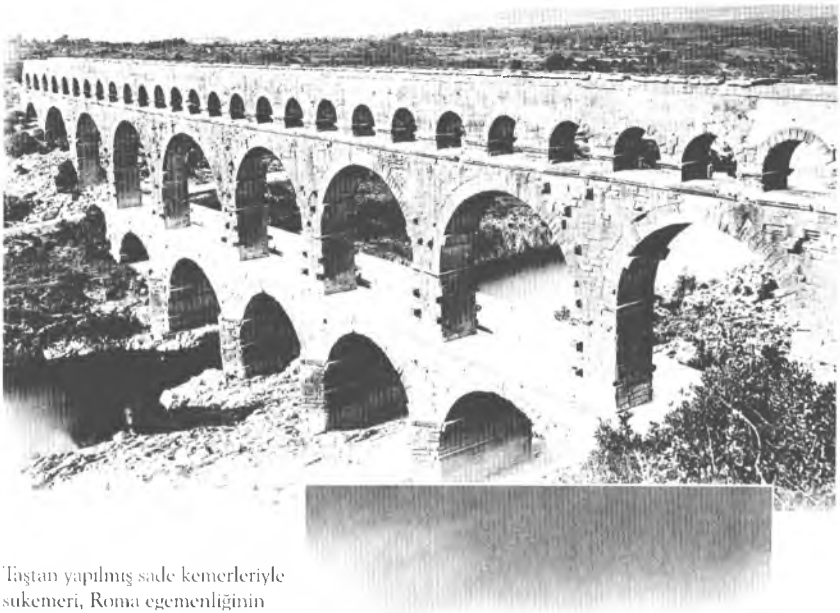

Praksiteles (dördüncü yüzyıl ortası), Aphrodite'nin çıplak görünemeyeceği geleneğini ihlâl etti. Heykelini (*soldaki küçük resim*, bir Roma kopyası), Knidos onu almaya hazır oluncaya dek, Yunanistan kentlerinde sokak sokak dolaşarak satmak zorunda kaldı. Daha sonra, ortaçağ Hıristiyanlığında, çıplak bir Venüs ancak günah belirtisi olarak kabul edildi. Rönesans, cinsel arzu uyandıran Venüs'ün yeniden canlanmasına izin verdi, fakat daha sonra Naziler onu, Âri ırkın kusursuzluğunun bir sembolü olarak kullandılar (*sağdaki büyük resim*, Sepp Hilz, *Köylü Venüs*, 1943).

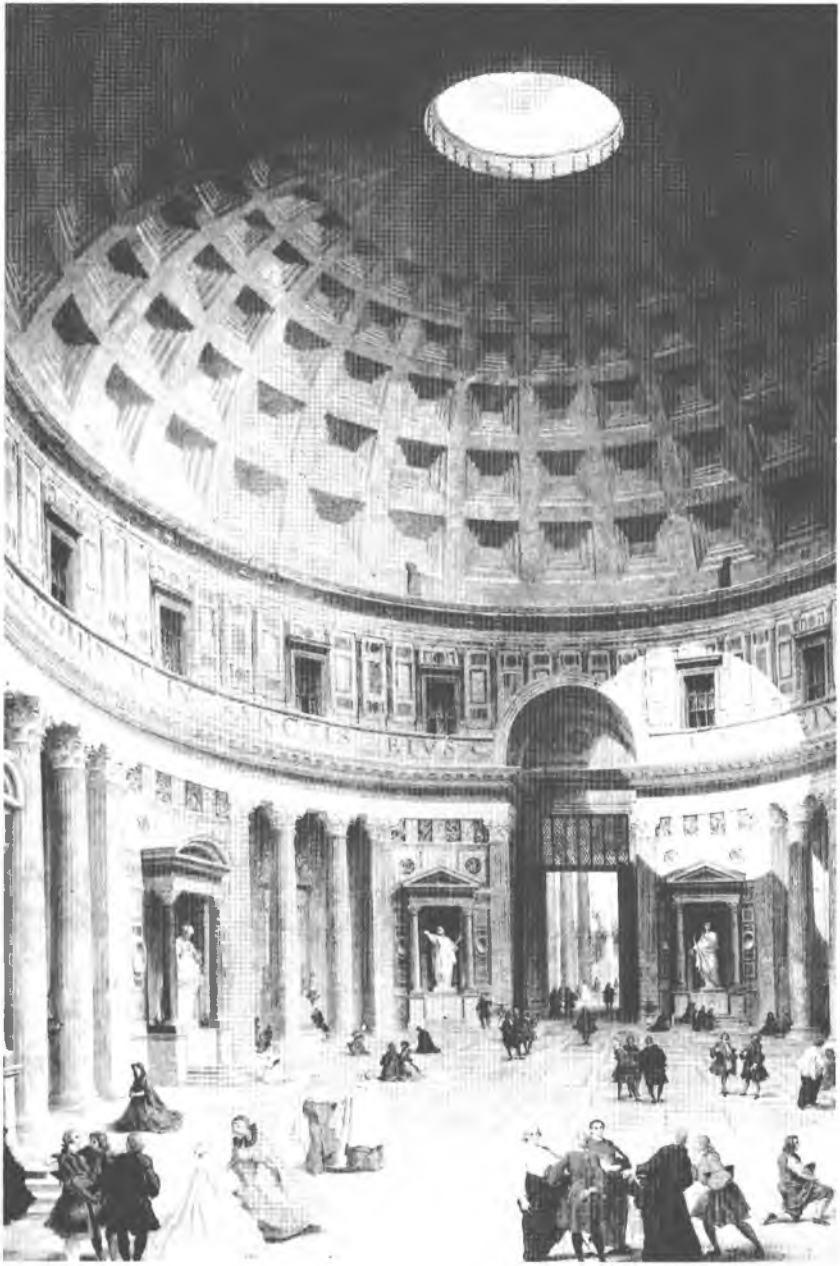

Kuzey Afrika'daki Timgad (*üstte*), İS ikinci yüzyılda eski lejyonerler için kuruldu. Sol tarafında tiyatro bulunan tipik ızgara planın merkezinde Forum yer alır. Bir zafer takı en üstteki caddeyi keser. 50.000 seyirci alacak biçimde tasarlanan Roma'daki Colosseum (*altta*), bataklık bir arazi üzerinde, tam on yılda (İS 70-80) inşa edilmiştir.

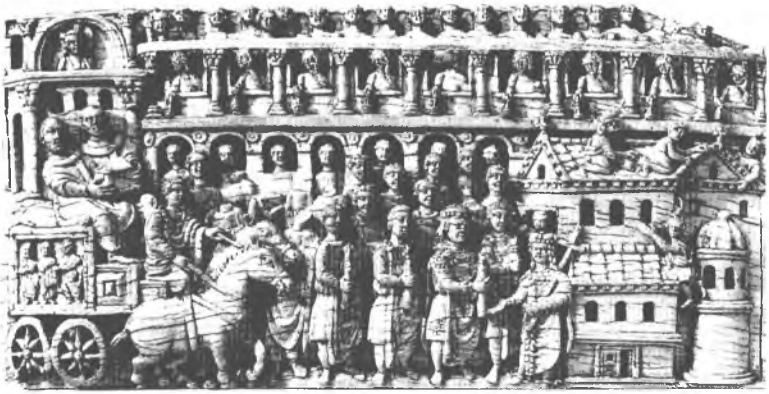

Taştan yapılmış sade kemerleriyle sukemeri, Roma egemenliğinin en etkili ve dayanıklı sembollerinden biridir. Nîmes'deki Pont du Gard (*üstte*), İÖ 20-16 arasında Marcus Agrippa tarafından inşa edildi. Uzun mesafeler arasındaki sabit eğimin korunmasında bir mühendislik becerisi yatar. Bununla birlikte tipik bir su kemeri, suyun daha iyi korunabilmesi için genellikle yeraltından giderdi. Günümüze ulaşmış bir Roma yolunun görünüşü (*sağda*): iyi kurulmuş ve akaçlanmış Roma yolları hızlı bir kara iletişimi sağlardı. Ağır yükler daha iyi denizden taşınsa da, kayıtlarda, karayoluyla günde 200 kilometrelik hızlara ulaşıldığı yazar.

Betonsuz inşa edilmesi olanaksız olan Pantheon (İS 120'ler), antikçağın en büyük başarılarından biridir. Yapının içini betimleyen bu on sekizinci yüzyıl resmi (*yandaki sayfa*), gün doğduğunda, kubbenin iç kısmının binayı aydınlatacak şekilde nasıl işlendiğini gösteriyor. Kapıdan bakınca, büyük kolonlu giriş bir an için görülebilir. Bazilika, özellikle ilk dönem kilise inşasında yaygın olarak kullanılan diğer bir Roma yapısıdır. Roma'daki beşinci yüzyıl Santa Sabina Bazilikası (*üstte*), enfes bir örnektir. (*Altta*), aralarında İmparatoriçe Pulcheria'nın da yer aldığı beşinci yüzyıl Konstantinopolis vatandaşları, şehit edilmiş Aziz Stephanos'un kemiklerini kabul ederken görülüyor.

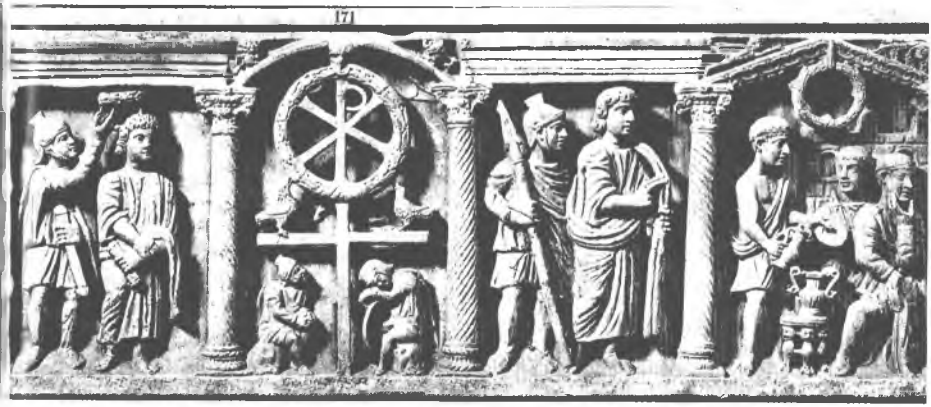

Erken dönem Hıristiyanlığın başarısının altında kısmen, İsa'nın geleneksel ikonların arasına başarıyla dahil edilmesi yatar. Çoban Tanrı olarak İsa (*yandaki sayfa, büyük resim*), doğu ve arkaik dönem Yunan sanatındaki (*yandaki sayfa, küçük resim*) benzer tasvirleri tekrarlar. Aynı zamanda İsa, bir Germen savaşçısı (*üstte solda*, cenaze törenine ait bir yedinci yüzyıl levhasından, Fransa), ya da hayvanları çiğneyen bir Romalı asker kahraman (*üstte sağda*, Ravenna'dan bir mozaik) olarak da görülebilirdi. (Buradaki anıştırma, Tanrının aslan ve engereğin üzerine basarak inananı koruduğu 91. Mezmuradır.) Dördüncü yüzyıl ortalarından bir lahitte (*altta*), dikenli tacı yerine, kendisine sunulan bir defne çelengiyle, İsa'nın tutkusu bir Roma zaferi haline geliyor.

Raffaello'nun Atina Okulu Yunan filozoflarını betimleyen ünlü tablosu (1510-11). Daima deneyci olan Aristoteles yeryüzünü işaret ederken, Platon (*ortada solda*) parmağıyla cenneti gösteriyor. Platon'un sol tarafında, Sokrates genç Atinalılarla tartışıyor ve onun altında, Pythagoras bir taş levha üzerinde 'kendi' teorisini tanıtıyor.

Helenistik heykelin en ünlü parçalarından biri Laokoön'dur (*yan sayfada üstte*). Laokoön ve oğulları, Tahta At'ın Troya'ya girmesine karşı çıktıkları için yılanlar tarafından öldürüldüler. Ressam El Greco bu öyküyü, efsaneye göre Troya'dan gelen mültecilerce kurulan miras kent Toledo'da (*yan sayfada altta*), Engizisyon tarafından hapsedilmiş (İS 1610-14) arkadaşlarının kötü durumunu resmetmek için kullandı. Bu tablo, klasik sanat ile daha sonraki Avrupa sanatı arasındaki karmaşık ilişkiyi göstermek için kullanılabilecek binlerce örnekten biridir.

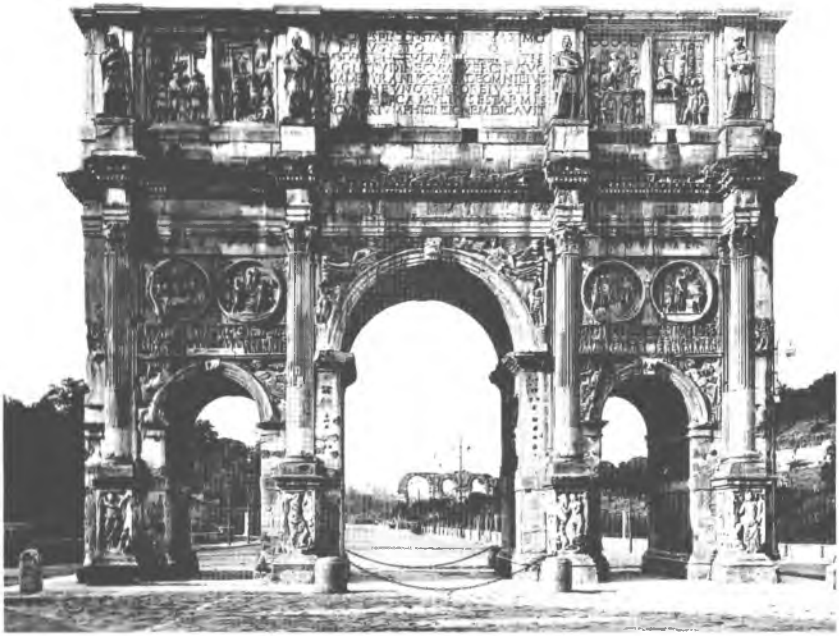

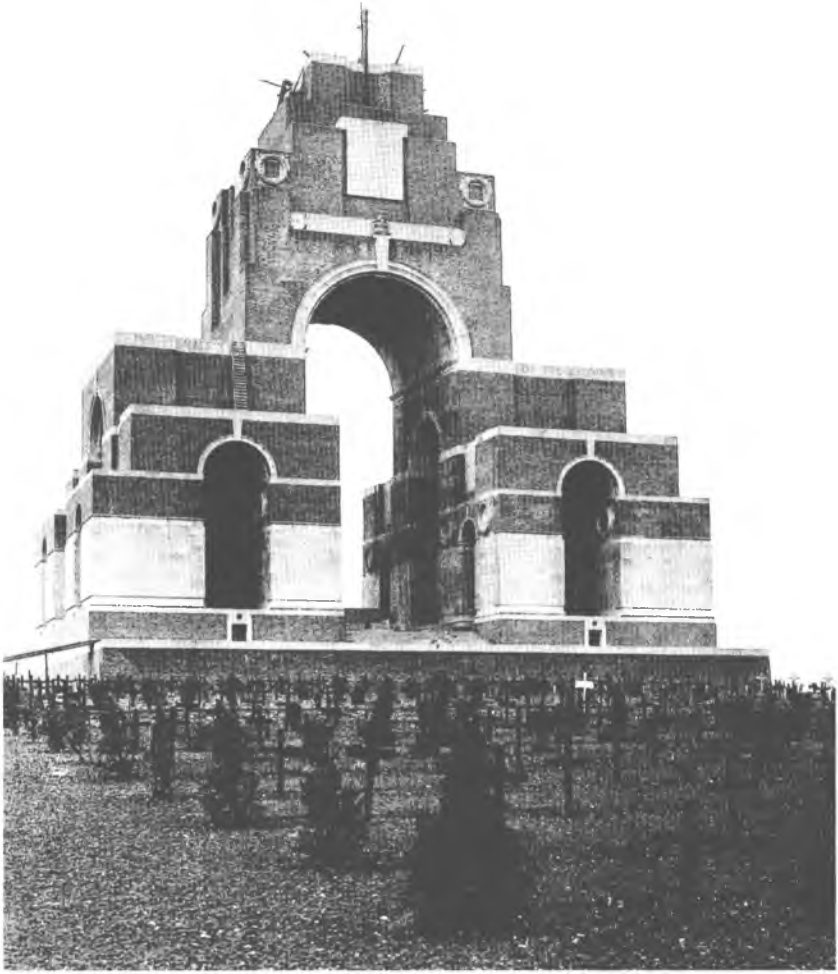
Romalı askeri kahraman, daha sonraki muzaffer generaller için zengin bir esin kaynağı oldu. Klasik ülkülere bağlı yaşayan Napoléon (*üstte*) burada, Roma tarzı zaferin tadını çıkarırken resmedilmiştir. Giuseppe Cerrachi tarafından yapılan klasik büstte sade bir Romalı cumhuriyetçi kılığında betimlenen George Washington (*solda*), daha mutlu görünüyor.

Marcus Aurelius ile örneklenen at sırtındaki kahraman (*yan sayfada küçük resim*), sonraki Alman fatihlerinden, İkinci Dünya Savaşı'ndaki Sovyet Kumandan Marshall Zhukhov portresine (*yan sayfada büyük resim*) ilham verdi. Zhukhov, Roma Cumhuriyeti'nin muzaffer kumandanları gibi, bu zafer anından sonra Sovyet lider Stalin tarafından karanlığın içine itildi.

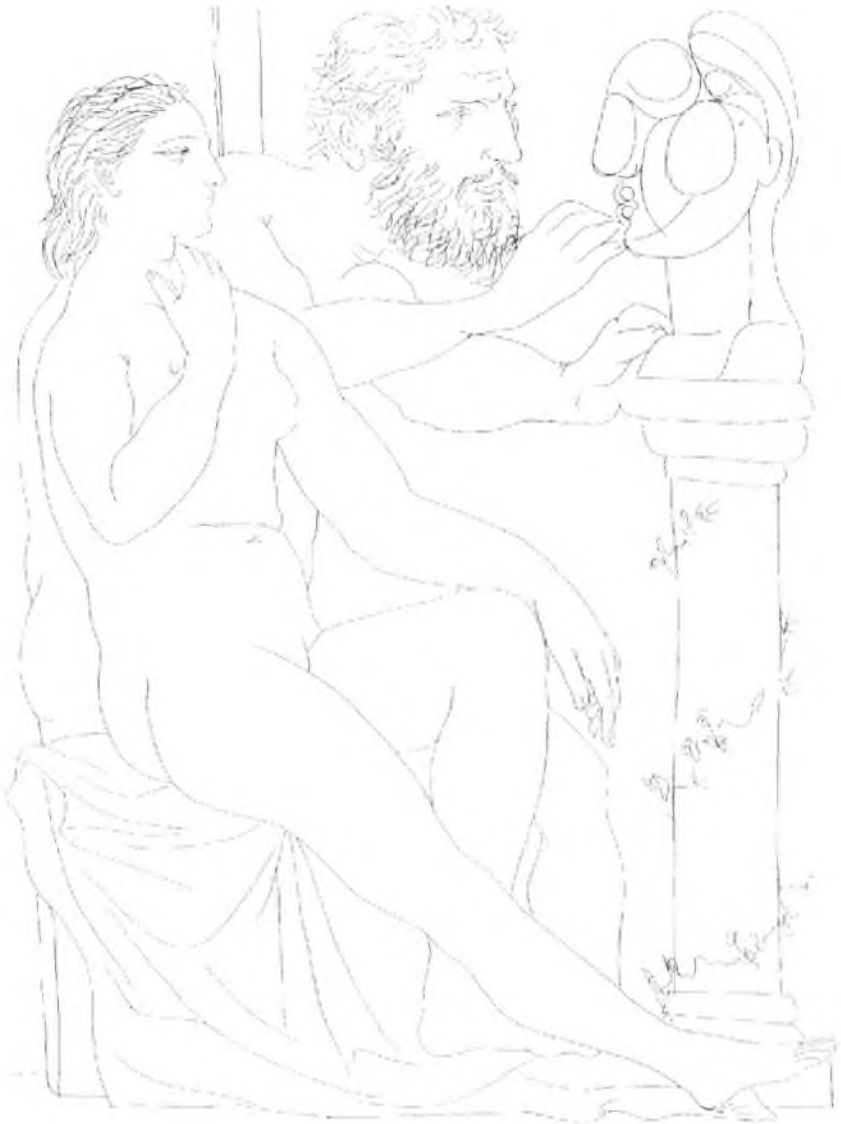

Zafer takı Roma askeri başarısının güçlü bir sembolüdür. (*Yan sayfada üstte*) görülen tak, Constantinus'un Milvia Köprüsü'nde kazandığı zaferi (İS 312) kutlamak için senato tarafından inşa ettirilmiştir. Napoléon, karakteristik bir biçimde, bu takı kendi amaçları doğrultusunda kullanmıştı; buraya (*yan sayfada altta*) Venedik'teki bir festival için diktiği tak (1807) dahil edilmiştir. İngiliz mimar Lutyens, Somme Irmağı'nda (Thiepval, Fransa) kaybolanların anısına yaptığı Birinci Dünya Savaşı Anıtı'nda bu modeli ödünç aldı (*üstte*). Perikles'in, Atinalı genç erkeklerin yitirilmesini baharın mevsimlerden çıkarılmasına benzettiği ünlü Cenaze Nutukları (İÖ 431), bu durum için daha yerinde bir anıştırma sağlayabilir.

Sanat eleştirmeni Robert Hughes, yaşlı sanatçının kendisine, nymph modelini yapan klasik tanrı rolünü atfettiği Picasso'nun *Vollard Suite* çizimleri için, 'Muazzam bir geleneğin sonu olan antik Akdeniz uygarlığından doğrudan doğruya esinlenecek başka herhangi biri ya da Picasso'nun son önemli sanat yapıtı,' diye yazar. Hughes'in yanıldığı hemen hemen kesin bir biçimde ortaya çıkacaktır.

Ravenna'dan bu beşinci yüzyıl mozaiğinde, İsa monogramı dört melek tarafından kaldırılıyor. Dört incil yazarının meleklerin arasında yer alan simgeleri (örneğin, Markos'unki kanatlı bir aslan), incillerin 'kanonik' yapısının pekiştirilmesine örnek oluşturuyor.

Giovanni Pannini (1691-1765), Roma'ya yaptıkları ziyaretlerin anılarından özenle oluşturduğu tabloda, gezginleri Büyük Seyahat'te gösteriyor. *Roma Capriccio*'sunda, büyük kent hamamlarından birinin yıkıntıları arasından Colosseum ve Traianus Sütunu görünüyor.

Plan geri tepti. Doğrusu Antonius Gallia Cisalpina'da yenilmişti ama iki konsül de öldürülmüş ve Octavius kendisini bir anda sekiz lejyonluk bir ordunun komutanı olarak buluvermişti. Lejyonları bırakmayı reddetti; küçük düşmüş senatodan konsüllüğü talep etmek ve almak üzere Roma'ya doğru yürüdü. 19 yaşındaydı. Kendisine hamilik yapan yaşlı ve itibarlı kişileri başından attı; Antonius ve Lepidus ile tek başına karşılaşmak üzere kuzeye yürüdü. Üçü bir araya gelince kırk beş lejyonluk bir ordu ortaya çıkmış oldu ve bu durumda Kasım 43'te kurdukları triumvirlik[2] (üçler hükümeti) için hiçbir engel olamazdı. İmparatorluğun batısı aralarında pay edildi ve kanun yapma ve magistrat atama sorumluluklarını üstlendiler. Cumhuriyetin bu tasfiyesi, birliklerin çevresini kuşattığı bir Forum'da gerçekleştirilen *concilium* toplantısıyla onaylandı. Senato, Octavius'un kendi birliklerini oluşturmasına izin verip ardından onu konsül olarak tanıyarak, bir kez daha kendi ölümüne yol açmış oldu.

Sonuç rezaletti. Yeni yöneticilerin üçü de mevkilerini Caesar'a borçluydu; şimdi kendilerini Caesar'dan ve kendi düşmanlarından kurtaracak fırsatı yakalamışlardı. Onlar için önemli olan, geniş ordularını İtalya'da yerleştirebilecekleri topraklara el koymaktı. 300 senatörden ve eques sınıfına mensup 2.000 kişiden oluşan bir ölüm listesi hazırlandı. Listede konsüllüğe ait tek bir rütbe vardı, Cicero. Kaçıp kaçmamakta tereddüt edince tahtırevanında yakalandı ve boynu vuruldu. Bu son sahne Plutarkhos'un *Hayatlar* adlı eserinin en anımsatıcı pasajlarının birinde anlatılır. (Yaklaşmakta olan sonu Cicero'ya, etrafını saran bir karga sürüsü gaklayarak haber veriyordu.) Bu, tüyler ürpertici bir sondu; Antonius'un emriyle Cicero'nun Philippos Söylevleri'ni yazmış olan elleri kesilecek ve Forumda konuşmacılar için ayrılan platformun (rostra) üzerine, kafasının yanına çivilenecekti. Roma'nın en büyük hatibi ve Avrupa'daki liberal hümanizmanın kurucu simalarından biri için korkunç bir son.

Lepidus düzeni korumak için İtalya'da bırakılırken, Octavius ve Antonius doğunun yolunu tuttular. Avları, 43 yılında senatonun Makedonya ve Suriye komutanlıklarını verdiği Brutus ve Cassius'tu. İkisinin toplam on dokuz lejyonu vardı, fakat bunların triumvirliğin daha büyük kuvvetlerine denk olmadığı ortaya çıktı. 42 güzünde Yunanistan'daki Philippi'de peş peşe yapılan savaşlarda Antonius karşısında yenilgiye uğradılar; sonunda ikisi de intihar etti. (Octavius savaşa çok az katıldı ve korkak olduğu yolunda alaylı sataşmalar yıllar boyunca yakasını bırakmadı.) Artık triumvirler için tek muhalif odak, bir filoyla Sicilya'da üslenen ve 'Neptün'ün oğlu' adını alan, Pompeius'un oğlu Sextus Pompeius'tu.

Sextus, ilahi bir miras iddiasında olan tek kişi değildi. Ocak 42'de senato, Caesar'ı tanrı olarak tanıtmıştı. Ölümünden sonra birdenbire, cesedinin yakıl-

2) Latince *trium* "üç" ve *vir* "adam". (ç.n.)

dığı yere odaklanan bir kült türedi ve bir kuyrukluyıldızın görünmesi, cennetten kopup gelmiş yeni bir tanrıya inanmak isteyenleri onayladı. Octavius bir hevesle babasına atfedilen itibarı kendisine mal etti ve bundan böyle ona *divi filius*, tanrının oğlu denilmeye başlandı.

Triumvirler arasında kaybedilmiş bir sevgi yoktu. Çok geçmeden Lepidus bir kenara itildi. Antonius çevirdiği dolaplarla Octavius'u çok gerilerde bırakmak istedi; kıdemli askerlerin İtalya'da iskân edilmesi ve Sextus'un hakkından gelinmesi gibi pek rağbet görmeyen bir görev üstleneceği bahanesiyle imparatorluğun batısını kendine tahsis etmeye kalkıştı. Octavius ihtiyacı olan topraklara kolayca el koyduğu ve muhaliflerini yok ettiği zaman, Antonius bu duruma İtalya'yı elde etmeye çalışmakla tepki gösterdi. Orduları savaş yorgunu olmasaydı, ikisi 40'ta savaşa tutuşacaktı. Eylül 40 tarihinde Brundisium'da imparatorluğun paylaşımı konusunda yeni bir anlaşmaya vardılar. Makedonya'dan doğuya kadar olan topraklar Antonius'ta kalırken, imparatorluğun Illyricum'dan itibaren batısını Octavius alacaktı. Lepidus ise triumvirliğin üçüncü komutanı olarak Afrika'da kalacaktı. Anlaşma genel bir rahatlama getirdi. Dördüncü *Ecloque*'de[3] şair Vergilius, bir çocuğun doğumuyla pekişecek olan yeni bir barış çağından bahseder. Daha sonraki Hıristiyan yazarlar bu çocuğun İsa olduğunu iddia ettiler, fakat Vergilius muhtemelen, Marcus Antonius ile karısı Octavia'dan (Octavius'un kız kardeşi) doğacak çocuğu kastediyordu.

Triumvirliğin üçüncü üyesi Lepidus bu görevde uzun süre tutunamadı. 36'da Sextus Pompeius'un Sicilya'daki son yenilgisine bulaştı, fakat akılsızca davranarak, savaşta kendi payına düşen görevde daha az başarılı olduğu için Octavius'a meydan okumaya kalktı. Octavius'un yaklaşmasıyla birlikleri kolayca yok edildi ve Lepidus teslim olmak zorunda kaldı. Merhametli bir anında olan Octavius, Caesar'ın ölümüyle Lepidus'a verilmiş olan *pontifex maximus* görevinin devam etmesine izin verdi ve Lepidus hayatının geri kalan yirmi dört yılını sessiz sedasız Afrika'da geçirdi.

Antonius'a karşı Octavius: Cumhuriyetin Son Mücadelesi

30'ların başlarında, Antonius da Octavius da hükümdarlığını pekiştirmekle meşguldü. İtalya'daki karışıklıktan Octavius da herkes kadar sorumluydu, ama şimdi kendisini geleneksel Roma değerlerini geri getiren ve ülkeyi birleştiren bir barış adamı olarak tanıtma çabasındaydı. Alba Tepeleri'ndeki Velitrae

3) *Bucolica* (Bükolik) adıyla da bilinen ve Vergilius'un yazdığı kesin olan en eski yapıt *Eclogae*'dir (Egloglar). (ç.n.)

[Velletri] kasabasından varlıklı bir toprak sahibinin oğlu olarak Octavius'un geçmişi ona, İtalya kırsal bölgesindeki gereksinimleri ve istikrara duyulan derin özlemi kavrama olanağı sağlamıştı, fakat o kendini aynı zamanda usta bir propagandacı gibi görüyordu. Kendisiyle aklın ve düzenin tanrısı Apollon arasında bağlantı kuruyordu. Apollon'un simgelerinden biri yılandı ve Octavius'un annesinin (tıpkı İskender'in annesi Olympias gibi) bir yılandan hamile kaldığı yolunda söylentiler yayılıyordu. Octavius'un Palatine'deki nispeten mütevazı evi, tanrının görkemli bir mabedi olarak görülüyordu.

Octavius, geleneksel Roma değerlerinin gelişmesine yardım ederek doğunun Roma üzerindeki etkisini dolaylı yoldan mahkûm ediyordu. Bu noktada Antonius da Octavius'un ekmeğine yağ sürdü. Antonius, Philippi'den sonra doğu komutanlığını üstlendiğinde, imparatorluğa bağlılık yemini eden devletler arasında düzeni yeniden tesis etmek için çok çaba sarf etti. Bunlardan biri Mısır ve dolayısıyla Kleopatra'ydı, ki erkek kardeşini katlederek konumunu sağlamlaştırmış olan ve yerine 4 yaşındaki Kaisarion'u ortak hükümdar olarak geçiren Kleopatra'yı 41 yılında resmi bir emirle yanına çağırttı. Etrafa Şark kokuları yayan ve altınlarla yüklü muhteşem saltanat kayığında belirirken, Kleopatra'nın Antonius'a tepeden bakan bir edası vardı. Sade ve gösterişsiz Caesar'ın tersine servet karşısında zayıf bir adam olan Antonius dayanamadı. 41-40 kışını İskenderiye'de Kleopatra ile birlikte geçirdi ve Kleopatra ona ikiz evlat doğurdu. İlişkilerindeki unsurları çözümlemek mümkün değildir. Hiç kuşkusuz bu ilişki kısmen, yaşadıkları romansın egzotik ortamına ve cinsel çekiciliğe bağlıydı, fakat Antonius gözünü kesinlikle Mısır'ın zenginliğine de dikmişti. Kleopatra için, eğer krallığı yaşayacaksa, Roma'nın desteği vazgeçilmezdi ve devrin bu güçlü adamının bütün isteklerini yerine getirmeye hazırdı. (Aralarındaki bağ ne olursa olsun, çözülmez değildi. Çift, 40 ve 36 arasındaki dört seneyi birbirlerinden ayrı geçirdiler ve Antonius Octavius'un kız kardeşi Octavia ile bu dönemde evlendi.)

Bu sırada doğu imparatorluğunun istikrarına yönelik en büyük tehdit, sınırlarında çok iyi örgütlenmiş tek devlet olan Parthia'dan geldi. 39'da Part kuvvetleri Suriye'yi istila etti, hatta Kudüs'e girdi. Partlar püskürtüldü. Hamile kalan Octavia'yı Roma'ya gönderen ve Kleopatra'yla ilişkisini yeniden canlandıran Antonius, şimdi artık Parthia'nın istilasını planlıyordu. 36 yılında başlayan harekât felaketle son buldu. Antonius kuvvetlerini geri çekmek zorunda kaldı; 22.000 lejyonerini kaybetmişti ki, bu sayı toplam askerlerinin üçte birine eşitti.

Octavius'tan yardım beklenemezdi ve bundan sonra Antonius, Kleopatra'ya daha çok bağımlı hale geldi. 34 yılında Kleopatra ile İskenderiye'de büyük bir tören düzenlediler. Bir çift altın tahtta yan yana oturdular. Kleopatra tanrıça İsis gibi giyinmişti. Kaisarion Caesar'ın gerçek vârisi olarak ilan edildi

(Octavius'a karşı açık bir hakaretti bu); annesiyle birlikte Mısır ve Kıbrıs'ın ortak hükümdarı olarak tanıtıldı. Antonius zaten Kilikya'nın zengin kerestelik ormanlarını Kleopatra'ya bahşetmişti. (İki bin yıl öncesinde olduğu gibi Mısır orman açısından hâlâ fakirdi.) Üç çocuğunun her birinin de (ikizler ve şimdi 2 yaşında olan bir erkek evlat) doğu eyaletlerinin yöneticileri oldukları duyuruldu. Antonius krallıkta hak talep etmemişti, fakat törenin haberi 33 yılında Roma'ya ulaştığında, doğunun çöküşüyle Roma'nın erdemlerini yozlaştıran güçlü bir kadının elinde oyuncak olan Antonius'u lanetlemek Octavius için hiç zor olmadı. Antonius Roma'da belli bir desteğe sahip olsa da, Octavius propaganda savaşında galip geliyordu. Antonius da kendisini tanrı Dionysos ile özleştirmişti. Dionysos doğudaki hükümdar için bir model olarak kabul edilebilirdi, fakat Roma'nın gözünde sadece disiplinsizliğin ve çöküşün tanrısıydı; Augustus bu imaların üzerine oynadı. Sefer başarılı oldu. İtalya'nın eyaletlerindeki desteği gittikçe artan Octavius'a, 31 yılı için Antonius'a vaat edilen konsüllüğü iptal etme yetkisini tanıyan bir makam (*auctoritas*) verildi. Kleopatra 31'de Antonius ile birlikte Yunanistan'a girdiğinde, bu hareket imparatorluğun nazarında, o yılın konsülü olarak Octavius'un karşılık vermesini gerektiren bir istila hareketi gibi kabul edilebilirdi.

Son perde birçok açıdan tam bir fiyaskoydu. Hem Antonius hem de Octavius muazzam büyüklükteki kuvvetlerini topladı. Antonius'un otuz lejyonu ve 500 gemisine karşılık, Octavius'un 400 gemilik bir filosu vardı. Kuzey Yunanistan'ın batı sahilinde bir burun olan Actium'da karşılaştılar. Octavius'un kuvvetleri Antonius'un Peloponnesos'la bağlantısını kesince, Antonius filosunu toparlamaya çalışır duruma düştü. Bunu başaramayınca da, Kleopatra'yla birlikte kuvvetlerini terk ederek Mısır'a doğru kaçtı. Octavius hem orduyu hem de donanmayı teslim alabilirdi. Bir yıl sonra Mısır'a gitti; İskenderiye'ye ve Ptolemaios'un hazinelerine el koydu. Tarihin en unutulmaz ölüm sahnelerinden birinde, Kleopatra engerek yılanı tarafından sokulurken, Antonius kendini bıçakladı. Ardından Kaisarion katledildi. Büyük Helenistik krallıkların sonuncusu olan Mısır, şimdi Roma'nın elindeydi. Şair Horatius'un *Odlar*'ındaki bir şiirde yazdığı gibi, içme ve dans etme zamanı nihayet gelmişti.

Cumhuriyet Neden Çöktü?

Siyasi açıdan Cumhuriyetin en başarılı yılları, senatonun yetkesine saygı duyulduğu ve Roma siyasi sistemine katılan diğer unsurların bu yetkeye boyun eğdiği yıllardı. Üçüncü ve erken ikinci yüzyıllarda senato, yeterliliğinin ve kararlılığının oluşturduğu bir aurayı koruyabilmişti ve sınırlı yasal gücüne rağmen karar verme sürecinde egemendi. Maalesef senatonun bu aurası, kendi

beceriksizliği ve siyasi hantallığı yüzünden kolayca dağıldı. İyi yönetim ve etkili savunma talepleriyle birlikte imparatorluğun genişlemesiyle ülkedeki zengin ve yoksul sınıflar, Romalılar ile müttefikler arasında tırmanan sosyal gerilim, sonunda kitlelerin karşılayamayacağının kanıtlandığı bir dizi meydan okumayı beraberinde getirdi. Örneğin Gracchus kardeşler, şiddetten başka bir şeyle karşılaşmadılar. Aynı zamanda senato, çok kritik bir biçimde, zorlayıcı mutlak bir gücü tekelinde bulundurmuyordu; bu yüzden görev süreleri boyunca ve komutanlıkları uzatıldığında da, konsüllerin ve praetor'ların saldırılarına açıktı. Ayrıca, Pompeius gibi bir grubun dışında yer alan kişilerin komutanlıklar elde ettikleri zamanda da âciz kılındı. Ayakta kaldı çünkü, anayasal uzlaşmalar şaşırtıcı ölçüde güçlüydü. Senato çatırdadığında Pompeius, buna gücü olmasına karşın, senatörlerden oluşan hükümeti devirmedi.

Bununla birlikte 50'lerde, anayasal uzlaşmalar yeni gerilimlere maruz kaldı. Devletin bünyesindeki halklar hiçbir zaman bütünüyle hareketsiz değildi (senatonun ikinci yüzyıldaki altın çağında bile meclislerin ağırlıkları vardı), fakat artık genişleyen ve değişken kentsel nüfus ile birlikte, Clodius gibi ahlaki değerleri hiçe sayan manipülatörlerin, kamusal çalkantıları kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebilecekleri fırsatlar belirmeye başladı. Giderek olaylara daha fazla seyirci kalan senato, yalnızca sokaktaki huzursuzluklar karşısında değil, aynı zamanda Caesar'ın tutkularına karşı da kendini savunmak için, eski düşmanı Pompeius'a bel bağlamak zorunda kaldı.

Eninde sonunda cesareti olan kazandı. Caesar Rubicon'u geçtiğinde, bir Romalı olarak sadece tehdit altındaki itibarını savunduğunu iddia edebilirdi. Ne var ki o, düşmanlarına karşı zafer kazandığı takdirde diktatör olacağı mantığıyla, magistratlarını ve komutanlarını siyasi üstünlük elde etme adına kullandı. Cumhuriyete ait özgürlük mirası öylesine güçlü bir şekilde tek adam yönetiminin olanaklarını sınırlamıştı ki, bu Caesar'ın bile bilmediği bir tür diktatörlüktü. O çok övülen merhametli tavrı düşmanlarına ve en geniş anlamıyla hâlâ 'özgürlük' isteyenlere miras kalırken, gerçekte Caesar Cumhuriyetin yerine bir alternatif getiremedi. Sonuç suikasttı ve bunu kaçınılmaz olarak yeni bir iktidar mücadelesi izledi. Cumhuriyete ait eski *libertas* kavramı nihayet Philippi meydan savaşlarında yok olunca, bunun yerini birbiriyle rekabet eden hanedanlar arasındaki tek bir mücadele aldı. Bu mücadelenin galibi Octavius, Cumhuriyetin onarımından başka hiçbir çıkar gütmeyeceğine dair söz verdi. Bu, parçalanmış senatonun ve bıkmış usanmış halkın kabul etmeye hazır olduğu bir sözdü.

Ara Bölüm 4: Roma Cumhuriyeti'nde Kadınlar

Geç Cumhuriyetin Romalıları, erken Roma'nın ülküsel resmini, merkezinde, tarlalarda durmadan çalışıp didinmenin, tanrılara duyulan hürmetin, savaşta ve barışta devlete sadakatin yer aldığı bir yaşantıyla korudular. Aynı zamanda ideal bir kadınlık anlayışına sahiplerdi. Çiftçi ve asker karısı olarak kadınlardan, dayanıklı ve tutumlu ev hanımları ve geleceğin vatandaşlarının anneleri olmaları bekleniyordu. En değer verilen *pudicitia* erdemi, sadakat ve verimlilik gibi yan anlamlar da içeriyordu. Sadece kocasıyla birlikte olan ve onun ölümünden sonra hiç evlenmeyen *univira*, cinsel açıdan ideal kadındı; bu durum en kısa biçimiyle ve muhtemelen diğer kadınlara bir iffetsizlik örneği oluşturması için, son Roma kralının oğlu tarafından tecavüze uğrayan ve onursuz bir yaşam sürmek yerine kendisini öldürmeyi seçen Lucretia'nın dramıyla özetlenmişti. Aynı zamanda kadınlardan kocalarına mutlak suretle sadık kalmaları beklenirdi. Bu konuda komşu Sabine kabilesinin kadınları ideal davranmışlardı. Romalılara eş olmaları için zorla alınıp götürülmüşlerdi; lakin bir sonraki sefer mevsiminde kral kocaları onları kurtarmaya geldiğinde, kucaklarındaki 'Romalı' bebekleriyle, istilacılara karşı koydukları görüldü.

İÖ ikinci yüzyıl itibarıyla Roma, zengin fetihleri ve doğunun kültürel etkisi sayesinde her yeri istila ediyordu. Eskiden beri Romalılar, kadınların kamusal hayatta ortaya çıkışlarına Yunanlılardan çok daha fazla yumuşak bir tavır takınmışlardı. Kadınlar kocalarıyla birlikte yemek yiyebilir; hatta kadın ve

erkeklerin bir arada bulunduğu yemeklere ev sahibesi olarak başkanlık edebilirlerdi. Zengin sınıflara mensup kadınlar için, örnek oluşturacak nitelikte başka roller de mevcuttu; geleneksel Roma'ya şiddetle itici gelen savurganlıklara bundan böyle kadınlar da kapılır oldu. Yaşlı Cato'nun, erkeklerin kadınları üzerindeki egemenliklerinin altını oyacağını iddia ettiği doğunun zararlı etkilerine karşı, geleneksel Roma kadınlığını korumak için ortaya çıkması hiç şaşırtıcı değildi. Bununla birlikte, Roma'nın savaş kahramanlarının eşleri, kendi konumlarının parıltılı bir uzantısı olarak devletin içinde yüksek mevkilere getirmelerinin yerinde olduğunu iddia eden başkaları da vardı. Polybios'tan, Büyük Scipio Africanus'un dul karısı Aemilia'nın yaşam tarzıyla ilgili bir pasaj kalmıştır:

> Başarılarının doruğundaki Büyük Africanus ile hayatını paylaşan bir kadın olarak Aemilia'nın, kadınlar alayının bir parçası olmak için evinden ayrılması, ona yakışır bir alışkanlığa dönüşmüştü. Kişisel giysilerinin görkeminden, at arabasındaki göz alıcı süslerden ayrı olarak, sepetlerin, kupaların, kurban taslarının ve aletlerinin hepsi altın ve gümüştendi; bunlar, tören zamanlarında, kafilesindeki hizmetçi kadınların ve erkeklerin –eşlik eden uşaklar– oluşturduğu geniş maiyeti tarafından görülmemiş bir şatafatla taşınırdı.

Buna paralel bir gelişme de, savaşlar yüzünden çok sayıda kadının dul kalmış olmasıydı; böylece güçlü ve bağımsız kadın ortaya çıktı. İlk akla gelen örnek, Scipio Africanus ile Aemilia'nın kızı, Gracchus kardeşlerin annesi Cornelia'dır. (Dul kaldıktan sonra Mısır kralı bile Cornelia'ya kur yapmıştır.) Birinci yüzyıla gelindiğinde, iyi eğitim görmüş birkaç aristokrat kadın da bulunuyordu. Pompeius'un karısı Cornelia'yla ilgili olarak Plutarkhos şöyle demiştir:

> Gençliğinden ve güzelliğinden başka bu genç kadın daha pek çok çekici niteliğe sahipti. Edebiyat, lir çalma ve geometri konusunda epey bilgisi vardı ve felsefe derslerinin düzenli, zeki dinleyicilerinden biriydi.

Evlilik âdetlerindeki değişiklikler davranışlardaki sapmayı yansıtır. Aristokrat çevrede yapılan evliliklerde büyük ölçüde romansın rol oynaması asla bir danışıklı dövüş değildi, ki genelde daha yaşlı, muhtemelen yirmili yaşlardaki bir adamın, ergenliğe henüz adım atmış bir kızla birleştiği görülürdü. Evlilik bağlarının kullanılmasıyla aileler arasındaki siyasi nezaket, ittifakları korumak için önemliydi. Pompeius'la Caesar'ın kızı Julia'nın evlilikleri bunun güzel bir örneğidir ve bu evliliğin gerçek bir aşk evliliği olarak geliştiği anlatılır – ne

var ki, İÖ 54'te, Julia'nın doğum yaparken ölmesiyle trajediyle bitmiştir. Evliliğin temel amacı, dünyaya, ailenin soyunu genişletecek erkek vârisler getirmekti. Lucretius'a göre, gebe kalmayı sağlamanın en iyi yolu olarak, kadından kendini bu işe adaması, cinsel ilişki sırasında hareketsiz biçimde uzanması beklenirdi. Hiçbir şekilde hamile kalmak istemeyen fahişeler sevişirken çok daha küstah olabilirlerdi, der Lucretius; onların ve partnerlerinin sevişmekten daha fazla zevk aldıkları kabul edilirdi.

Erken Roma tarihinde en yaygın evlilik biçimi *in manus*'tu. Çeyizi ve üzerindeki bütün haklarıyla birlikte gelinin babası, kızını kocasının ailesine devreder ve o andan itibaren kızla ilgili bütün sorumluluk kocanın ailesine geçerdi. Muhtemelen erken dönemlerin çeyizini, kocanın parseline eklenecek ve ardından bütün ailenin hep birlikte çalıştıkları toprak oluştururdu. Koca ölürse toprak hiç dokunulmadan dul karısı ve çocuklarına miras kalır, böylece geçimleri sağlanmış olurdu. Alternatif bir evlilik biçimi olan *sine manu*, kadının kendi ailesindeki üyeliğinin korunmasına izin verir ve dolayısıyla, yeniden evlense bile, baba evindeki miras hakkı saklı kalırdı. Koca, bundan böyle karısını resmen denetleyemiyordu. Nedenleri tam olarak belli olmamakla birlikte, İÖ birinci yüzyıla gelindiğinde, *sine manu* en yaygın evlilik biçimi haline gelmişti. Kadının bir *tutor*'u (işlerinden sorumlu bir aile üyesi) olması geleneği hâlâ sürdürülse de, kadın da kendi işinin idaresinde birtakım özgürlüklere sahipti. Peşin parayla alışveriş yapabilir, kendi mülklerini işletebilir ve mirasları teslim alabilirdi.

Kadınlar aynı zamanda çeyizleri üzerinde de bazı haklara sahipti. Kocanın çeyizi dokunmadan koruyacağı varsayılır ve eğer kadın çeyizin yanlış mali işlerde tehlikeye atıldığından kuşkulanırsa, kocasını dava edebilirdi. Mülkün parçalanması anlamına gelse de, kocanın ölümü halinde çeyiz kadına geri verilirdi. Kadının ölümünde ise, çeyizin çocuklara bırakılması âdettendi. Boşanma durumunda çeyizin tamamı geri ödenirdi ki, Cicero karısı Terentia'dan boşandığında, sırf bu yüzden mali açıdan mahcup olmuştu. Vakit kaybetmeden çok genç ve zengin bir kız olan Publilia ile evlenmiş, ancak bu evlilik de boşanmayla son bulmuştu. İS birinci yüzyılla birlikte boşanma yaygınlaştı ve toplumdaki etkisini büyük ölçüde yitirdi (o günlerden sonra boşanma, çoğunlukla kadının zina yapmasının bir sonucu olarak gerçekleşir oldu). Sadece uyuşmazlığın bile boşanmak için yeterli görüldüğü anlaşılıyor.

Bu nedenledir ki, erkek egemen bir dünyada bile olsa, kadınlara bağımsız bir hayat sürdürebilecekleri bazı hakların verildiğine ilişkin kanıtlar bulunuyor. Kadınların aile içinde alınan kararlara katıldıkları açıktır. Bir anneden, kız çocuğunun evliliği için gereken düzenlemeler konusunda istişare etmesi beklenirdi ki, mektuplarının birinde Cicero, Caesar'a düzenlenen suikasttan sonra arkadaşı Brutus'un düzenlediği bir aile toplantısını nakleder. (Bu tür

bir aile toplantısı *consilium* olarak bilinirdi.) Aslında bu toplantıya Brutus'un annesi Servilia başkanlık etmiş gibi görünüyor. Aynı zamanda Romalıların evliliği, duygusal ihtiyaçların tatminini sağlayan bir araç olduğu kadar, bir tür yoldaşlık olarak da gördüğüne dair kanıtlar var. Bu kanıtların çoğu mezar taşlarından geliyor. Geleneksel tabirleri yorumlamak genellikle güç olsa da, günümüze kalan ve kişisel duyguları aktaran ithaflardan, pek çok evliliğin mutlu yaşandığı izlenimini uyandıracak yeterince kanıt mevcut. ('Sen, bunu okuyan,' diye son buluyor bir mezar kitabesi, 'Apollon Hamamı'nda banyo yapmaya git, tıpkı kanımla yaptığım gibi. Keşke hâlâ yapabilsem.') Aynı zamanda, geç Cumhuriyet dönemine tarihlendirilen ve geleneksel olarak *Laudatio Turiae* ('Turia için cenaze töreni konuşması') olarak bilinen uzun bir kitabe var; kitabede, ölmüş karısının sahip olduğu erdemleri ve iç savaşların kargaşası sırasında ona gösterdiği ihtimamı ve sadakati anımsatan bir kocanın duyguları yer alıyor. Çocuk yapma yeteneğini yitirdiğinde kadın kocasına boşanmayı önermiş, fakat adam bu teklifi reddetmiş ve kendisine çocuk verecek bir kadın yerine onunla yaşamayı tercih ettiğini söylemiştir. Bir asır sonra Genç Plinius, yazdıklarında genç karısı Calpurnia'ya karşı beslediği gerçek bir sevecenliği yansıtır:

> Seni öyle özlüyorum ki, çünkü seni seviyorum, biz ayrı kalmaya katlanamıyoruz. Gece geç vakte dek, hayalin aklıma kazınmış halde ve uyanık, uzanırım, zamanımı seninle geçirdiğim saatler boyunca, bütün bir gün boyunca, ayaklarım beni odana götürür, bu böyle gerçekten; ardından döner giderim, kalbimde bir sızı ve mahzun, ıssız bir kapı eşiğinde bırakılan bir âşık gibi...

Kadınların kendi festivalleri ve kültleri vardı. Örneğin, Fortuna Virilis (Erkeklerin Kaderi) onuruna düzenlenen festivalde, tütsüler yakılır, ballı süt ve haşhaş tohumu ikram edilir, ardından erkekler hamamında topluca yıkanılırdı. Ovidius bu ritüelin, erkekleri kendi kadınlarının bedensel özürlerini göremeyecek hale getirdiğini iddia eder. Hannibal ile savaşların yapıldığı dönemde kadınların, devletin iyiliği adına ortaklaşa olarak kurban kestiklerine dair çeşitli anlatılar bulunuyor. Evliliğin de kendi ritüelleri vardı. Erkeklerin tersine, kadınların ergenlik çağında katıldıkları hiçbir *rite de passage* yoktu ve düğünlerin bu eksikliği doldurduğu görülüyor. Gelin, düğün alayı eşliğinde baba evinden alınıp kendisini bekleyen damadın evine doğru yola çıkarılmadan önce, çocukluk oyuncaklarını kurban ederdi. Karşılama törenleri yapılırdı ve çift gerdek odasına çekilmeden önce, bir sedirin üzerinde el ele otururdu. Kadınlardan oluşan küçük bir grubun bu törenlere katılmasına izin verilmezdi. Refakatçiler, Forumdaki Tanrıça Vesta Tapınağı'nın ateşiyle ilgilenmekle

görevli Vesta Bakireleriydi ve bunlar buluğ çağına gelmemiş kızlar arasından seçilir, otuz yıl boyunca evlenmez ve cinsel ilişkide bulunmazlardı. Oyunlarda ve halk ziyafetlerinde kendilerine özel koltuklarıyla, bu bakirelere kamusal bir statü sağlanmış ve bir *tutor*'un müdahalesi olmaksızın kendi mali işleriyle ilgilenme izni verilmişti. Öte yandan, bakirelik yeminlerini bozarlarsa, bunun cezası ölümdü. Suçlu, canlı canlı bir yeraltı odasına kapatılırdı.

Geç Cumhuriyet çalkantılı bir dönemdi ve bu dönemin cinsel ilişkiler üzerinde belirleyici bir etkisi oldu. Pek çok kadın erkeğini savaşlar ya da savaşları izleyen ihbarlar, yasadışı idamlar yüzünden yitirmiş, erkekleri seferde olanlar da tek başına kalmıştı. (Bu kötü zamanların acısını çeken ve kayıtlara geçmemiş yüz binlerce kadın ve çocuk olmalı.) Bazıları, rasgele cinsel ilişkide bulunabilecekleri, cinselliklerini serbestçe yaşarken pek çok âşığın tadını çıkarabilecekleri bir hayatı benimsedi. Catullus ve 'âşığı' edepsiz Clodia'dan daha önce söz edilmişti. Umbrialı şair Propertius (İÖ y. 50-İÖ 16 sonrası), tuhaf anların çekici kadını Cynthia ile yaşadığı çetrefil aşk ilişkisini çarpıcı biçimde nakleder ('Sevişirdik sokak köşelerinde, birleşirdi bedenlerimiz pelerinlerimiz yol kenarında titrerken'). Cinsel güçlerinin pekâlâ farkında olan kadınlardı bunlar. Hepsi de her an için, bahtsız âşıklarını alaya almaya hazırdı. Cynthia Propertius'a şöyle der:

> Ya, sonunda geldin demek, ama sadece diğer kadın
> dışarı attığı ve kapıyı suratına kapadığı için.
> Nerede geçirdin geceyi – o geceyi, bana ait olan geceyi?
> Tan vakti sürünerek gelen şu harabe haline bak.
> İyi oldu ama beni tüketen böyle bir geceyi harcaman!
> Zulüm neymiş öğreneceksin.
> Bütün gece dokuma tezgâhının başında oturdum
> uykuyu defetmeye çalışarak ve dokumaktan usanınca
> biraz lir çaldım.

Cynthia'nın kendisini becerikli ve oldukça kışkırtıcı bir dokumacı gibi sunması, okuyucuya, dokuma tezgâhının namuslu kadının simgesi olduğunu anımsatır. Toplumsal düzeni sağlama kampanyasının bir parçası olarak, evliliği geleneksel adabı içinde yeniden kurumsallaştıran Augustus, karısı Livia'nın ailenin giysilerini diker görünmesi gerektiğinde ısrar etmişti. Böylece, geç Cumhuriyetin karışıklıklarına rağmen, eski gelenekler sürüp gitti. Gillian Clark'ın *Women in Late Antiquity* (Geç Antikçağda Kadınlar) isimli çalışmasında belirttiği gibi, bu gelenekler imparatorluğun son zamanlarında bile hâlâ yaşıyordu.

22
Augustus ve İmparatorluğun Kuruluşu

Mantova yakınlarındaki memleketi geç Cumhuriyetin çatışmaları sırasında yakılıp yıkılan şair Vergilius, *Georgica*'nın ilk cildinde Octavius'un, 'bu genç prensin', harabeye dönmüş bir dünyayı kurtarması için Roma'nın antik tanrılarına yalvarır. İtalya'da artık, İÖ 90'da başlayan İç Savaştan bu yana, ki biri 49'dan 31'e kadar hemen hemen aralıksız sürmüştür, kesinti dönemleri yaşanır olmuştu. Octavius barış öneren bir konumda ortaya çıktı. Komutası altındaki altmış lejyonla silahlı kuvvetleri, Mısır'ın zenginliği ve imparatorluğun vergileri sayesinde ordularını besleyecek kaynakları tekelinde bulunduruyordu. Fakat bu durum istikrarı sağlamaya yetmedi. Öyle çok birlik vardı ki bunların bağlılıklarını, özellikle kumandanların başka tutkuları yoksa ve askerlere uğraşacakları yeni düşmanlar bulunamazsa, sağlama alabilmek zordu. Aslolan, en kısa sürede birliklerin çoğunu dağıtmak ve askerleri iskân etmekti.

Aynı zamanda Octavius'un senatörler arasındaki konumu da kuşkuluydu. Pek çoğu Pharsalus'ta ve 43'ün ihbarları sonucunda ölmüş olsa da, hayatta kalanlarda, diktatör ya da kral eğilimindeki kişilere karşı *libertas*'ın savunucusu olma inancı hâlâ yaşıyordu. Octavius'un konumunu savunulamaz gören çok fazla senatör vardı. Üstelik bir komutan olarak kusursuz aurasına rağmen. Actium ezici bir zafer olmuşken, Philippi Savaşı'nın korkaklık suçlamaları devam ediyordu. Octavius, 30'lu yılların sonlarında Balkanlar'daki seferleri

sırasında *imperator* (muzaffer bir kumandana birlikleri tarafından verilen ödül) olarak elde ettiği övgüyü vurgulayarak imajını güçlendirmek zorundaydı. İmparator sözcüğünden türetilmiş bu unvanı Octavius, bir *praenomen* gibi benimsedi. İÖ 29'da, bir kumandan olarak sahip olduğu imajı daha da yüceltmek amacıyla, üç zafer gününü bayram olarak kutladı: Balkanlar'daki, Actium'daki ve Mısır'daki zafer.

Bir komutan olarak her ne kusuru olursa olsun (İÖ 26'da İspanya'ya düzenlediği bir sonraki sefer geçici bir başarıdan başka bir şey değildi), Octavius mükemmel bir siyasi teknisyen olduğunu kanıtlamıştı. Cumhuriyetçi fikirler ve kurumlar varlıklarını sürdüredursun, izleyen yıllarda Octavius, senatörlerle birlikte çökmüş Cumhuriyeti imparatorluğa dönüştüren kalıcı bir anlaşmayı şekillendirecekti. *Princeps*, yani şef, şimdiye dek kullanılagelen en büyük unvanken (Cumhuriyette bu unvanın onurlu emsalleri olmuştu), ardılları için bir imparator statüsüne dönüşeceği üzere Octavius, senatonun onayı ve verdiği pek çok yetkiyle 'Augustus' olarak ortaya çıkacaktı.

Octavius'un Karakteri

Octavius'un kendisine olan güveni ve tutkusu, 18 yaşında Roma siyasetinin belalı dünyasına yaptığı hızlı girişten belliydi, fakat megalomanisi ve çılgın yaşantısı otuzlu yaşların başlarında mahvına sebep olan Büyük İskender'in tersine, Octavius kendisini sıkı bir disiplin altında tutabildi. Hem yaradılışı gereği, hem de Roma dışındaki küçük bir taşra kasabasında yetişmiş olmasının bir yansıması olarak, içgüdüsel anlamda tutucuydu. Tarihçi Suetonius, peynir ve zeytinle tutumlu bir hayat yaşadığını ve Palatine Tepesi'ndeki evinin çok sade döşendiğini söyler. (En son kazılar, mütevazı boyutuna rağmen, gerçekte evin çok daha büyük bir yapılar grubunun parçası olduğunu, Octavius'un 'en sevdiği' tanrı Apollon'un onuruna inşa edilen ana tapınakla doğrudan bağlantılı olduğunu gösterdi.) Yakın arkadaşları ve danışmanlarının arasında olduğu zamanlar hariç, mesafeli, hatta alıngan olduğu görülürdü. Her ne kadar sonraki yıllarda genç kızlara ilgi duymaya başladıysa da, Suetonius'a göre yaptığı zinalar daima durum[1] icabıydı (kocalarının ne düşündüğünü anlamak için eşlerinin samimiyetini kullanırdı). Güçlü cinsel arzulara sahip bir adam olduğuna ilişkin hiç kanıt yok ve ilk kocasından hamile olduğu halde siyasi nedenler yüzünden evlendiği ikinci eşi Livia'ya içten bir sevgi beslemiş gibi görünse de, eşleriyle ilişkilerinde ihtiyatlı olduğu görülür.

1) Hal, durum, vaziyet anlamına gelen sözcük [state], aynı zamanda "devlet" de demek. (ç.n.)

Kısacası, Octavius'la ilgili hesaplı, hatta soğuk bir şeyler vardı. Suetonius, Octavius'un ölüm döşeğinde ailesine söylediği sanılan sözleri aktarır; ölmek üzere olan bir aktörün geleneksel sözleridir bunlar: 'Eğer iyi oynadıysam alkışlayın beni ve aynı övgülerle uğurlayın.' Öyle görünüyor ki, kamusal eylemlerinin çoğu, sonuçları dikkatle hesaplanmış işlerdi. Fakat yalnızca birkaç durumda, örneğin üç Roma lejyonunun İS 9'da Germenia ormanlarında katledildiğini ya da kızı Julia'nın zina yaptığını öğrendiğinde, bir çeşit sinir bozukluğu yüzünden duygusal olarak yıkıldığı görülür. Aynı zamanda batıl inançlara sahip olması da mümkündür.

Cumhuriyetin 'Restorasyonu'

Octavius'un İÖ 29'da Roma'ya geri geldiğinde ilk işi, diktatör olma ihtimalinin senatörler arasında yarattığı korkuyu hafifletmek olacaktı. Çok geçmeden 100.000'den fazla askerini terhis etti ve onları, özellikle Mısır'ın hazinelerinden kendi servetine kattığı topraklara yerleştirdi. Bu, eski askerlerini doğrudan Octavius'a bağlayan ve aynı zamanda onu yeni vergilerden ve toprak istimlaklarından kurtaran kurnazca bir hareketti. Octavius'un terhis edilen askerlerin masraflarının karşılanması sorumluluğunu devlete devretmesi, İS 6'ya dek gerçekleşmeyecekti. Muhtemelen toplam 150.000 askerden oluşan yirmi sekiz lejyonluk, daha kolay yönetilebilen bir ordu alıkondu, ki bazı dalgalanmalarla birlikte bu sayı, sonraki yüzyılın büyük bölümünde ordunun standart büyüklüğü olarak korunacaktı. Daha sonra, İÖ 28'de, kendisini iktidara taşıyan birçok tatsız olayın üzerine sünger çekmek istermiş gibi, savaş sırasında verdiği haksız emirleri feshеden ve genel af ilan eden bir ferman yayınladı. Henüz 34 yaşındaki bu sonradan görme hırslı adamın, bundan böyle, kıdemli devlet adamı olarak kendine yeni bir rol biçmek için bol bol vakti olacaktı.

Octavius'un bu amaçla Ocak 27'deki ilk girişimi, kendisine yakın danışmanlarından da destek bulan şaşırtıcı bir hamleydi. Ortamın Cumhuriyetin onarılması için güvenli hale geldiğini ve sahip olduğu tüm yetkileri senatoya devredeceğini duyurdu. Gerçekte, senatonun geleneksel rolünü geri getirmek istiyordu. Bu, kurnazca bir girişimdi. Tıpkı Octavius gibi senatörler de, onsuz düzeni sağlayamayacaklarını ve ona bazı öneriler sunmaları gerektiğini biliyorlardı. İki tarafın da Cumhuriyetçi teamüllere uygun davranıyor gibi göründükleri, bu arada yetkilerin, başlangıçta geçici olarak senatoya devredildiği, fakat sonradan ortaya çıkacağı gibi, daimi olarak Octavius'un eline bırakıldığı incelikli bir oyun tezgâhlandı. Bunu müteakiben, Pompeius'a (gerçekte oraya gitmeksizin) İspanya'da bir komutanlık, Octavius'a da, on yıl süreyle Suriye, Kilikya, Kıbrıs, Galya ve İspanya eyaletlerinin yönetimi verildi. Bunlar,

ordunun gövdesini oluşturan lejyonların yerleştirildiği eyaletlerdi. Böylece taktik olarak Octavius'un en yüksek rütbeli komutan olduğu onaylanıyordu. Geriye kalan eyaletler, Cumhuriyet rejiminde olduğu gibi, kurayla atanan senatörler tarafından yönetilecekti. Birkaç gün sonra ismine, tarihin Octavius'u tanıdığı yeni adı Augustus (yüce, görkemli) eklendi. Soyluluğu ve tanrıya hürmeti çağrıştıran son derece kışkırtıcı bu sözcüğün Octavius tarafından benimsenmesi, aurasını güçlendirdi. Bununla birlikte daha dikkate değer bir husus, süresinin yıldan yıla uzatılmasıyla, Octavius'un İÖ 23'e dek konsül olarak kalmasıydı. Bu durumda kesinlikle cumhuriyetçi bir geleneği yıkıyor ve normalde kendilerine birer memuriyet arayan senatörleri uzaklaştırarak tehlikeyi göze alıyordu.

Konumundan emin olan Augustus sonraki üç yılı İspanya'ya ve Galya'ya yaptığı seferlerle Roma dışında geçirdi, fakat 23 itibarıyla, senenin başında ciddi bir hastalığa yakalandığı Roma'ya döndü. Temmuzda konsüllük görevinden feragat etti. Bunun bilgece bir hamle olduğu ortaya çıktı. Bu durum hem Augustus'u ağır bir idari yükten kurtarmış, hem de görevi yeniden hırslı senatörlere açmıştı. (Bundan böyle her yıl birkaç konsül seçmek âdet haline geldi, böylece bu görevin onuru daha yaygın biçimde paylaşılabilecekti.) Karşılığında Augustus'a, ona diğer prokonsüllerden daha büyük bir otorite sağlayacak olan *imperium maius*, 'daha büyük prokonsül yetkisi' verildi. Geleneksel prokonsüllüğün tersine, bu makamın yetkisi Roma kentinde geçersiz değildi.

Önemli olan tribunus'luk yetkileriyle donatılmasıydı. Augustus'a tribunus'luk yetkileri daha önceden verilmiş olabilir (hangi özel yetkilerin, hangi tarihte verildiği hakkında bilimsel bir tartışma var), fakat artık bütün bu yetkiler pekişmişti. Bir tribunus gibi senatoyu ve meclisleri toplantıya çağırabilecek, onlara alınacak tedbirler konusunda önerilerde bulunabilecek ve onaylamadığı herhangi bir meseleyi veto edebilecekti. Herhangi bir vatandaş ona başvurabilirdi ve onun da tıpkı herhangi bir magistrat gibi emirlerine itaat edilmesi için ısrar etme hakkı vardı. Tam tribunus yetkileriyle donatılan Augustus halkın haklarının koruyucusu olarak ilan edildi. İzleyen yıllar Roma halkının nazarındaki olağanüstü popülaritesini koruduğunu gösterdi. Konsüllüğü bıraktığında kalabalıklar bu durumu, Augustus yetkilerini senatoya devrediyor gibi yanlış değerlendirmiş ve ayaklanmışlardı. Halkı yatıştırabilmek için Augustus, İÖ 22 ve 18 yılları arasında bazı censor yetkileri de dahil bir dizi sorumluluk üstlenmek zorunda kaldı. Bu yetkiler arasında en yararlısı, 50'lerde Pompeius'un yetki alanına dahil olan tahıl stoklarının gözetimiydi. Roma'daki kamu düzeni ve dolayısıyla imparatorun bekâsı, hızlı ve verimli şekilde yapılan gıda dağıtımına öylesine bağlıydı ki, daha sonraki imparatorların tümü bu sorumluluğu bizzat üstlendi.

İÖ 17'ye gelindiğinde ülkeye istikrarın yeniden sağlandığı duygusu hâkimdi ve o yıl Ludi Saeculares[2] (Cumhuriyette, ulusal tehlikeden kurtulmanın anısına yüzyılda bir geleneksel olarak düzenlenen oyunlar) büyük bir törenle Roma'da kutlandı. Şenlikler Augustus'un daha da onurlandırılmasıyla sonuçlandı. Kendi putlarını duada görevlendirerek ya da kurban etmelerde gizleterek, Roma'nın geleneksel dinsel yaşantısına muazzam bir saygı göstermişti ve İÖ 12'de *pontifex maximus*, yani başrahip oldu. (Görevi kabul etmeden önce eski *pontifex* Lepidus'un ölmesini beklemesi, Augustus'un sürekli duyarlılığının tipik bir örneğiydi.) Bu yeni makamı, Augustus Dönemi Roma'sının en büyüleyici yapı gruplarından biri olan ve ancak son zamanlarda yeniden ortaya çıkarılan dev güneş saatiyle kutlandı.

Binalar öylesine tasarlanmıştı ki, Augustus'un doğum gününde saatin (Mısır'dan getirilen ve Roma'da hâlâ ayakta duran dikilitaş) ibresinin gölgesi, Augustus Roma'sının bir diğer ünlü yapısı olan Barış Sunağı Ara Pacis'i gösteriyordu. Ancak bu yüzyılda ortaya çıkarılabilen bu muazzam sunak, Galya ve İspanya seferlerinden dönüşünde Augustus'a hoş geldin demek için, eski senato tarafından daha önceden (İÖ 13'te) yaptırılmıştı. Augustus ve torunları da dahil olmak üzere bütün imparatorluk ailesi, kurban alayının içinde kurban keserken resmedilir. Sunak, senatonun artık, Augustus'u ve Roma'nın dinsel ve siyasi hayatıyla tamamen kaynaşmış bir 'ilk aile' olarak ailesini kabullenmeye ne denli hazır olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bütün güzel Roma heykelleri gibi bu da ithal edilen Yunanlı zanaatkârların işiydi.

Livia'yı pek övgüye değer olmayan bir yolla elde etmiş olsa da, aile yaşantısına model olma sorumluluğu Augustus'un ciddiye aldığı işlerden biriydi. Augustus, Geç Cumhuriyet döneminde, elit arasında rastlanan parçalanmış aile yaşantısına tepki duyar gibidir. Gerçekte sadece kadınlar için olsa da, İÖ 18'de zina ceza gerektiren bir suç haline geldi. Karısının sadakatsizliklerini ortaya çıkaran ve ardından onu dava eden bir koca düşünülebilirdi. Eğer böyle yapamazsa, ahlakdışı kazançla geçindiği için bu kez kendisi hakkında dava açılabilirdi. Yasalar herhangi bir yabancının da zina yapıldığını rapor etmesine olanak sağlıyordu, böylece jurnalcilere gün doğmuş oldu. Augustus aynı zamanda çocuk sahibi olanları ödüllendirip, olmayanların veraset haklarını sınırlayarak evliliği özendirdi. Augustus'un buradaki amacı, iç savaşların sayıca tükettiği üst sınıf ailelerin terbiyeli neslini yeniden canlandırmak olmalı.

2) Latincede "Yüzyıl Oyunları". Bu şenlikleri başlatan Etrüskler, bir kuşakta en uzun insan ömrünü simgeleyen ortalama 100 yıllık bir dönemin sonunda yeni kuşak adına yeraltı tanrılarına kefaret adağı sunuyorlardı. Roma'da düzenlendiği kesinlikle bilinen ilk *Ludi Saeculares* İÖ 249'da, ikincisi İÖ 146'da, üçüncüsü de İmparator Augustus döneminde İÖ 17'de yapıldı. 1300'de Papa VIII. Bonifatius "Jübile Yılı" adıyla bu şenlikleri yeniden başlattı. (ç.n.)

Augustus'a verilen en son onur, kendisinin de en anlamlısı olarak gördüğü, *Pater Patriae*, yani 'Ülkenin Babası' unvanıydı. Bu paye kalabalıkların çabalarıyla, senato üzerinde kurulan baskılar sonucu İÖ 2'de geldi. Normalde soğukkanlı bir adam olarak bilinen Augustus'un, bu onuru kabul ederken gözyaşlarını tutamadığı söylenir.

Augustus'un resmi yetkileri cumhuriyetçi gelenekte kök salmıştı; bu yetkilerin ona senato ve Roma halkı tarafından özgürce bahşedildiği biliniyordu. Bunların birlikteliği ve sürekliliğinde gücü, Cumhuriyette bilinen herhangi bir şeyin ötesine uzanıyordu. Onlara eklenen, Augustus'un kendi *auctoritas*'ıydı, ki bu tanımlanması zor karizma ve otorite, güveneceği resmi yetkileri olmaksızın Augustus'un fazla bir şey elde edebilmesine olanak tanımıyordu. Gerçekte devlet işlerini kontrol altına almıştı. Magistrat seçimlerinde sözünü geçirebiliyor, senatonun eyaletlere atadığı valileri bile denetleyebiliyordu. Bütün imparatorluk ordularının kumandanıydı. Artık bağımsız bir karar verme merkezi yoktu ve senatörler, neredeyse farkına bile varamadan, Roma siyasi yaşamında egemen bir güç oluşturan geleneksel rollerini terk etmişlerdi. Bundan böyle *princeps*, yani şef ya da onun için yeğlenen Augustus unvanı, bütün bir siyasi etkinliğin odağı haline geldi. (*Princeps*, daha sonraki *Il Duce* ya da *Führer*'in habercisi olarak, özel yetkilerle donatılmamış onursal bir unvandı.)

Gücünün ardındaki gerçekler ne olursa olsun, Augustus senatörlerle ilişkisinde titiz davranmayı sürdürdü. Aile kutlamalarına katılmasının onların nazarındaki değeri ve doğru biçimde hitap edilmeyi ne denli önemsediklerini biliyordu. Ahlaksız üyeleri kovarak, saygın bir aileden gelme, yüklü bir servet sahibi olma (en düşük rakam, pek çok yüksek mevki sahibi kişi için tamamen önemsiz bir miktar olan bir milyon sestertius'tu[3]), doğruluk ve dürüstlükte ısrar ederek senatonun itibarını artırdı. Senatör sayısını altı yüze indirdi, fakat cumhuriyetçi geleneklere göre senatörler, eyalet valilikleri ve lejyon komutanlıkları da dahil olmak üzere, imparatorluk bünyesindeki hemen hemen bütün kıdemli memuriyetliklere atanmayı sürdürdüler. Tek istisna Mısır'dı. Sahip olduğu servetin büyük kısmının kaynağı olan bu eyalet Augustus'un kişisel fethi olarak muamele görüyor ve yandaşı bir eques tarafından yönetiliyordu. İmparatorun özel izni olmaksızın hiçbir senatörün bu eyaleti ziyaret etmesine izin verilmiyordu.

Augustus resmi yetkilerini kullanırken de duyarlıydı ve onları tutumlu kullanmaya dikkat etti. İÖ 7'de Kyrene'ye gönderilen kararname bunun güzel bir örneğidir. Kararname, sadece 'senato bunu müzakere edinceye kadar' etkili emirler vermişti, 'ya da' diyordu, 'ben kendim daha iyi bir çözüm bulacağım.' Bu giderek yaygın bir uygulamaya dönüştü, ne var ki, Augustus'un doğrudan valilere, çok geçmeden de kentlere ve bizzat eyaletlere yazması, senatoyu

3) Roma'nın esas gümüş sikkesi olan denarius'un dörtte biri. (ç.n.)

devredışı bırakır oldu; doğrudan ona danışılmaya başlandı. Bu durum, yüzyıllardır, yapılması gerekenler hakkında hükümdarlara başvurmaya alışmış doğu eyaletlerindeki ricacılar için son derece normaldi. Augustus aynı zamanda yerel hükümdarların kültleriyle bütünleşti ve onlara edilen duaların odağı durumuna geldi. Firavunların ve Ptolemaiosların yüzyıllarca önceki heykelleri gibi, Augustus'un da heykelleri Mısır'daki tapınaklara yerleştirildi. İmparatorluğun monarşi geleneği olmayan batısında, imparatorluk kültü, çoğunlukla heybetli bir tapınak sayesinde tesis edilen çok daha yapay bir yaratıydı. Örneğin, Roma ve Augustus'un onuruna İÖ 12'de Galya'nın idari başkenti Lyons'da inşa edilen bir tapınak kutsallaştırılmıştı; başka yerlerde de benzerleri görülecekti.

Daha önce 17. Bölümde görüldüğü gibi, Helenistik Krallıklar geleneksel olarak, örneğin İskenderiye ve Pergamon gibi, saltanatlarını temsilen kendi başkentlerini kurmuşlardı. Augustus da Roma'da bu örnekleri izledi. İÖ birinci yüzyılın siyasi durgunluk yıllarında kent çürümeye yüz tutmuştu. (Şair Horatius, tapınakları savsaklamalarının öcünü almak için, tanrıların Roma'nın üzerine iç savaşları saldığını iddia etti.) Caesar başkent için yeni bir forum yaptırmaya çalışmıştı, Augustus'un Roma'ya dönüşünde ilk işi yarım kalan bu forumu bitirmek oldu. (Augustus bunun kendisine Roma siyasetine girişte verilmiş tanrısal bir miras olduğunu asla unutmadı.) Kendisi ve ailesi için yaptırıp üzerine başarılarını kaydettiği büyük Mozoledeki övüncünden (*Res Gestae*[4]) anlaşıldığına göre, daha sonra seksen iki tapınağın onarımına girişti. Hemen ardından kendisi için, evlat edinilen babasının ölümünün intikamcısı olarak resmedilen savaş tanrısı Mars Ultor büyük tapınağının tepeden baktığı, Augustus Forumu'nu yaptırmaya başladı. Forum İÖ 2'de ithaf edildi. Augustus'u, Pantheonun ilk binasını ve ilk büyük şehir hamamlarını inşa eden kadim dostu Marcus Vipsanius Agrippa destekledi. Augustus'un öldüğü sırada, Roma kent merkezinin büyük kısmı yeni binalarla dolmuş, tuğla bir kent, onun övündüğü gibi, mermer bir kent haline gelmişti. Binalar, heykeller ve şehrin süslemeleri, geçmişiyle gurur duyan ve bir dünya fatihi olarak nam salmış bir kentin yeniden canlanan imgesi düşünülerek özenle tasarlandı. Roma tarihi, son sözü, zaferleri Forum'un merkezine dikilen büyük bir *quadriga*'nın (zafer alayında dört atla çekilen savaş arabası) altına kazınan Augustus'a getirecek biçimde, büyük kumandanlarının heykelleri biçiminde Augustus Forumu'nda ilan edildi. Ünlü Prima Porta heykelinde Augustus kendisini, askeri bir zırhın içinde yüce bir komutan olarak sundu.

Pater Patriae payesi Augustus'un üstünlüğünü sadece Roma'da değil, bütün İtalya'da hissettirdi. Roma'nın yarımada üzerindeki egemenliği, yerel bağlılıkla-

4) Gerçekleştirdikleri. (ç.n.)

rın hep güçlü olageldiği bir ülkede, hâlâ ve nispeten zayıftı. Gallia Cisalpina ancak İÖ 42'de resmen İtalya'ya katılmıştı ve güneydeki Yunan kentleri hâlâ kendi kültürlerini koruyordu. Birinci yüzyılda İtalya, iç savaşların ve rakip komutanların eski askerlerini iskân etmek için giriştikleri bitmek bilmez toprak istimlaklarının sıkıntısını çekti. Sonuncu iç savaşta, hiç değilse belli başlı on altı şehir yerle bir edilmişti. Yarımadada birliği sağlayabilmek için bir istikrar dönemi ve acilen bir bütünleşme siyaseti gerekiyordu. Büyük imar programında Augustus, Roma'nın dışında, İtalya'nın geri kalanıyla da ilgilendi. Yolları ve köprüleri onardı, ana güzergâhlar boyunca nöbetçi karakollar kurarak seyahat güvenliğini sağladı; şehirlerin kurulmasını ve eskilerin onarılmasını özendirdi. Aralarında Aosta ve Torino'nun da bulunduğu bu yeni şehirlerin birçoğu, zengin Po Ovası üzerindeki Roma egemenliğini pekiştirmek için kuruldu ve kuzeyden gelecek saldırılara karşı hâlâ savunmasız olduğu fark edilen bölgede, sınır kentleri atmosferini korudu.

Augustus hiçbir zaman taşralı köklerini unutmadı; yalnızca yeteneği daha etkili biçimde kullanmak için değil, Roma aristokrasisinin gücünü azaltmak için de İtalya'nın varlıklı ailelerini Roma yönetimine katmakta kararlıydı. İtalyanlar artık, idari görevler verilebilen bir senatör ya da bir eques olmayı amaçlayan kişiler olarak, başkentte memnuniyetle karşılanıyordu. Bu arada, taşradaki ihtilafların son bulması bölgeye refah getirmişti. Muhtemelen imparatorluğun hiçbir bölgesi, Augustus'un hükümdarlığından İtalya kadar yararlanmadı. Horatius ve Vergilius'un yapıtlarındaki en yaygın temalardan biri, yeniden düzen sağlanan ülkedeki barış ve verimlilikti. Aynı zamanda bu istikrar, yarımadadaki birçok yerel dil arasında *lingua franca* işlevi gören Latince'nin sürekli olarak yayılmasına ve giderek diğer dillerin çoğunun yerini almasını sağladı.

Ordu, yarımadada diğer bir birleştirici güç olarak ortaya çıktı. Lejyonlar sadece vatandaşlar arasından asker toplayabiliyordu; bu dönemde bu, askerlerin çoğunluğunun İtalya'dan ve denizaşırı yerlerdeki vatandaş kolonilerinden gelmesi demekti. Kuzeyin Kelt halkları asker toplamak için en geçerli gerekçelerden biri olarak ortaya çıktı; askerlik hizmeti onları Roma yaşam tarzıyla bütünleştirmenin mükemmel bir yoluydu. Augustus, hizmetin gerektirdiği resmi koşullarla devlete bağlı, terhis şartları düzenlenmiş profesyonel bir ordu kurmanın önemini fark etmişti. İÖ 13'te, lejyonerlik hizmetinin normal süresi, yıllık 900 sestertius maaşla, on altı yıldı. İS 5'te bu süre, 12.000 sestertius emekli maaşıyla 20 yıla çıkarıldı. Topraktan ziyade, buna benzer bir meblağ giderek standart bir ödenek haline geldi. İS 6'dan itibaren bu masrafı askeri bir hazine karşılamaya başladı. Augustus bu hazineyi kurumsallaştırabilmek için kendi cebinden 170 milyon sestertius ödedi, fakat hazine bütün vatandaşlardan yüzde 5 veraset vergisiyle yüzde 1 satış vergisi top-

lanması sayesinde varlığını sürdürdü. Augustus lejyonları desteklemek amacıyla, eyaletlerde vatandaş olmayanlardan oluşturulan yedek birliklerin kurulmasını resmileştirdi. Pek çok durumda bu birliklerin, yerel askeri gelenekleriyle okçuluk ve binicilik gibi becerilerinden yararlanıldı. Bunları hizmete özendirmek için emekli olduklarında kendilerine ve ailelerine vatandaşlık bahşedildi.

Lejyonerler arasından bir elit grup Praetoria Muhafız Alayı'ydı. Cumhuriyet döneminde Marius, Caesar ve Antonius gibi generaller kendi muhafız birliklerini kurmuşlardı, fakat Augustus, her birinde altı centuria'nın bulunduğu dokuz cohors'dan[5] meydana gelen ve yaklaşık toplam 5.400 kişilik, daha resmi ve kalıcı bir muhafız alayı kurdu. Cohors'ların üçü Roma'da, diğer altısı ise çevre kentlerde yerleştirildi. Bu birlikleri eques sınıfından Praetor Praefectus'lar[6] komuta ediyordu. Alay Muhafızlarının aldığı ücret (yılda 3.000 sestertius) lejyonerlere ödenenden fazlaydı ve yalnızca on altı yıl hizmet veriyorlardı. Bir imparatorun ölmesi ve gerçek bir vârisin olmaması gibi istikrarsızlık dönemlerinde, Roma civarında bulunan tek birinci sınıf savaş gücü olarak yaşamsal bir öneme sahiplerdi. Normal görevleri hem Roma'da hem de seferdeyken imparatora eşlik etmeyi ve zaman zaman da kentin düzenini sağlamayı içeriyordu.

Augustus ve İmparatorluk

İmparatorluk Roma'nın ve İtalya'nın ötesine uzanmış, doğuda uyruk krallıklarla kuşatılmıştı. Bu krallıklar iç savaşlar sırasında Antonius'a sadık kalmıştı ve Augustus'un ilk işlerinden biri, doğuyu dolaşarak bu krallıkların bağlılıklarını sağlama almak olmuştu (İÖ 22-19). İmparatorluk bunları yavaş yavaş bünyesinde eritecekti. Daha da doğuda, Roma'nın doğrudan kontrolü dışında olan ve Roma'ya rakip olabilecek tek devlet durumundaki Parthia bulunuyordu. Crassus ve Antonius'un yıkımla sonuçlanan istilaları, Partların ne denli müthiş bir düşman olduklarını göstermişti. Augustus'un en büyük başarılarından biri, Partların vazgeçtikleri Roma değerlerini yeniden kabul etmeleri konusunda zor kullanırken, Parthia ile İÖ 20'de uzlaşmaya varması, ardından da Ermenistan'ı iki imparatorluk arasında bağımsız tampon bir devlet olarak kurması olmuştu. Bu olay imparatorluğun dört bir yanında borular çalınarak ilan

5) Lejyonun onda biri büyüklüğünde birlik. (ç.n.)

6) (Lat. *praefectus*, İng. *prefect*) Antik Roma'da ve Roma İmparatorluğunda, bir kentte, eyalette ya da kolonide imparatorluğu/imparatoru en yüksek derecede temsil eden memurlara verilen unvan. Yüksek vali. Orijinal metinde İngilizcesi kullanılan sözcüğün çeviride Latincesini yeğledim. (ç.n.)

edildi. Büyük miktarlarda basılan ve imrenilesi standartlar getiren denarius'ların üzerlerinde, diz büküp selam veren bir Partlı figürü vardı. Prima Porta heykelinin zırhı üzerinde, Part Kralı sancağı askeri giysiler içindeki bir kişiye takdim ederken görülür; etrafını saran motifler, Roma egemenliğine şükran duyan birleşmiş ve barış içindeki bir dünya izlenimi verir.

Roma denetimi batıda hâlâ sınırlıydı. Romalılar 200 yıldan beri yarımadayı ismen kontrol etseler de, İspanya gibi bazı bölgelerde tam bir asayiş sağlanamamış, Galya gibi diğer bölgelerde ise kararlı bir vergi denetimi kurulamamıştı. Bütün bu işler halledilmeyi bekliyordu. Caesar'ın Galya'da yaptığı fetihler bölgedeki eyaletlerin denetimini pekiştirirken, İspanya'daki karışıklıklar acımasızca bastırıldı. Aynı zamanda Afrika eyaletinin güney sınırları da güvenli hale getirildi; Bu, Roma'nın, İtalya, Sicilya ve Mısır ile birlikte tahıl ihtiyacının çoğunu karşılayan bölgede kazanılan önemli bir başarıydı.

Balkanlardan Germania'ya kadar imparatorluğun kuzey sınırları hiçbir zaman net bir biçimde tanımlanmamıştı. İmparatorluğun saldırıya en açık bölgesi de burasıydı. Bazı Kelt ve Germen kabileleri ile Asya kökenli Sarmatlar son derece vahşi ve başlarına buyruktu; Romalılara kararlılıkla direniyorlardı. Onları boyun eğmeye zorlamakla savunulacak bir sınır bölgesi sayesinde imparatorluktan dışlamak arasında yaşanan ikilem, dört asırdır Roma siyasetini uğraştıran bir konuydu. İÖ 17 ya da 16'da Germen kabileler, Caesar'ın fetihlerinin sınırını çizen Ren'e kadar yayılmıştı. Savunmayı canlandırmak için bizzat Augustus kuzeye gitti ve böylece sınır çatışmaları başlamış oldu. Tuna boyunca Roma kontrolünü sağlamlaştırmak için 16 ve 15'te Alpler ele geçirildi; böylece Ren ile imparatorluğun doğusu arasındaki iletişim iyileştirildi. Balkan kabileler arasındaki karışıklıkların bastırılması ilk olarak 12 ile 9 yılları arasında gerçekleşti; sonunda Dalmaçya ve Pannonia eyaletleri kuruldu. Bu arada Roma orduları Ren'i geçmiş, İÖ 9'da ulaşacakları Elbe'ye doğru ilerliyorlardı.

Bununla birlikte Roma kontrolü göründüğü kadar bütünlüklü değildi. İS 6'da Pannonia'da patlak veren büyük isyanın bastırılması, sert çatışmalarla geçen dört yıla mal oldu. (Tarihçi Suetonius bu savaşın, Kartaca'yla yapılan büyük mücadeleden beri Roma'nın giriştiği en şiddetli savaş olduğuna inanır.) Savaş tam bittiğinde (İS 9), kendisini destekleyen üç lejyonla birlikte şimdiki Kuzeybatı Almanya'da vergi toplanması işini yürüten Varus adındaki Romalı bir komutan pusuya düşürüldü ve bütün adamlarıyla birlikte katledildi. Bu, hükümdarlığı boyunca Augustus'u en çok etkileyen, dehşet verici bir aşağılamaydı. Lejyonlar asla yenilenmezken, ölenler öylece terk edildiler. (Tacitus'un en çarpıcı betimlemelerinden biri, ölen askerlerin hâlâ ormanda duran ağarmış kemiklerinin üzerinden geçerek yedi yıl sonra bölgeye akın eden Roma ordularıdır. Felaketin yaşandığı yer olan Teutoberger Wald'ta şimdi bir anıt

yükselir.) Artık kalıcı bir sınır olarak kabul edilmesi gereken bölgenin güvenliği için en az sekiz lejyonun bırakıldığı Ren'e kadar geri çekilmek zorunda kaldılar. Ölürken bıraktığı resmi bildiride Augustus'un, daha fazla genişlememeleri konusunda ardıllarını uyardığı görülür. İS 43'den itibaren Britanya ve nihayet 105-6'da Daçya'nın fethedilmesi ve himaye devletlerin sindirilmeleri dışında, bundan böyle imparatorluğa daha fazla kalıcı eklemeler yapılmayacaktı.

Augustus Dönemi Şairleri

Sanat hamisi rolü, Augustus gibi kurnaz bir siyaset adamı için kaçırılmayacak bir fırsattı. Augustus, özellikle yazarlar açısından şanslıydı. Dönemin (gerçekte bütün zamanların) en büyük iki şairi olarak Horatius ve Vergilius, Actium'dan önce Roma'da zaten ünlüydü. Aynı zamanda, Octavius'un dostu olan Etrüsk aristokratı Maecenas'ın koruyuculuğu altındaki gelişkin bir çevrenin de üyesiydiler. Actium'dan sonra bu iki bağımsız ve duyarlı şair ve hamileri ile kişisel şanlarının artırılması konusunda başarılarıyla onları ikna edilebileceğini uman hükümdarları arasında karmaşık bir ilişki gelişti.

Quintus Horatius Flaccus İÖ 65'te doğdu. Babası, Horatius'un doğumundan önce azat edilmiş bir köleydi ve yetenekli oğluna önce Roma'da, daha sonra Yunanistan'da mümkün olan en iyi eğitimi verebilmek için yeterince para biriktirmişti. Fakat Horatius'un kamu hayatında attığı ilk adım kendisi için pek de hayırlı olmadı. Philippi'de, Octavius ve Marcus Antonius'a karşı Brutus'un yanında yer almıştı; savaştan sonra Roma'ya dönme fırsatı buldu ve quaestor'ların sekreteri olarak bir memuriyete atıldı. Bu andan itibaren, dehasının farkına vararak onu yüreklendiren ve bütün vaktini şair olarak geçirebilmesi için gereksindiği desteği ona sağlayan Maecenas oldu. Bu destek Sabine tepelerindeki bir çiftlik evini de içeriyordu, ki Horatius ölene dek burada, kır hayatının katıksız mutluluğunu, kalabalıklardan uzakta bir başına yaşayacaktı.

Bütün Romalı şairler gibi Horatius da Yunan şiiriyle ilgileniyordu. Yunan şiirinin etkisi onun şiiriyle öylesine derinlemesine ve karmaşık düzeylerde iç içe geçmiştir ki, bu unsurları birbirinden ayırmak neredeyse olanaksızdır. O, gerçek şiir yaratma sanatıyla büyülenmiş has bir şairdir ve bu durum Horatius'un olgunluk eserlerinde daha da belirginleşir. İlk çalışmaları arasında yer alan ve 30'larda yazılmış olan *Yergiler* sohbet parçalarından oluşur. Bu eserinde daha sonraki şiirlerinin ana temaları göze çarpar: dostluğun ve cinsel ilişkilerin sevinç ve kederleri, kır hayatının huzuru ile kentin sağladığı motivasyon ya da bağımsız bir birey olmakla bir haminin desteğiyle yaşamak arasında denge kurma sorunu. İÖ 29'da yayımlanan *Epodonlar* adlı yapıtında bu temaların

birçoğu geliştirildi, fakat daha yoğun ve daha karmaşık bir yolla. Bu temalar Horatius'un en büyük başarısı olan ve her sözcüğün aliterasyon[7] ya da birbirlerini tamamlamalarına olanak sağlayan Yunan ölçüsünü kullanarak yazdığı kısa lirik şiirlerinden oluşan *Odlar* (muhtemelen hepsi İÖ 23'te basıldı) adlı yapıtına dek sürdü. Şiirlerin çoğunlukla öyle incelikli ve özenli bir yapıya sahiptir ki, hâlâ birçoğu doyurucu bir çeviriye direnir.

Genellikle çevirmene en çok meydan okuyan şiir olarak Birinci Kitabın Beşinci Od'u görülür. Horatius burada kendisini, vicdansız âşığı Pyrrha'nın ellerinde bir 'gemi enkazına' dönmüş olarak betimler ve onun arzularını karşılamak için artık kimin mücadele edeceğini merak eder. Bu şiir İngiliz şair John Milton'un çevirisidir.

Şeffaf kokularla nemlenmiş gençlik ne kadar narin
Güllere davet ediyor seni hoş bir mağarada,
  Pyrrha; kimin için ördün altın saçlarını
  Çelenkler taktın üstüne,
Temizliğinde bir sadelik; Ah bir erkek ne kadar
Sadık kalabilir ve değişmiş tanrılardan yakınır: ve
  Kara rüzgârlarla alışılmadık fırtınalarla
  Kabaran denizler hayran kalır:
Kim sever şimdi seni saf, tepeden tırnağa altın,
Kim umut bağlar sana, daima dalgın,
  Daima cana yakın; samimiyetsiz fırtınaların
  Aldırışsızlığı mı? Senin denemediklerini
Adil sananlar, talihsiz onlar. Kutsal duvar bildirecek sana
Ant içmiş resmimde asılı duran nemli
  Damlayan yabani otlarımı benim
  Deniz tanrısının sert bakışına.

Odlar, ölüm korkusu, şair olmanın hazzı, hatta şanı, ilişkilerin karmakarışıklığı gibi çok özel meselelerden, Augustus'un başarılarının kutlanması gibi önemli kamusal temalara kadar pek çok konuyu kapsar. Şiirinin de dışavurduğu gibi, Horatius'un bir anlamda dingin ve telaşsız bir yaşam sürdüğü görülür. Basit ve kaba özellikleriyle kır hayatının huzuru ile kent yaşantısının

7) Ölçülü bir koşukta, yan yana ya da birbirine yakın sözcüklerin başındaki ünsüzlerin yinelenmesi. Bazen sözcük başındaki ünlülerin yinelenmesi de (baş uyak) aliterasyon olarak adlandırılır. Bir şiir sanatı olarak, yarım uyak (vurgulu ünlünün yinelenmesi) ve konsonans (sondaki ya da ortadaki ünsüzün yinelenmesi) ile birlikte görülür. "Yana-yakıla", "gide-gele" gibi birçok sıradan sözde, "Bir berber bir berbere gel beraber..." gibi tekerlemelerde ve hemen her dilde yazılmış şiirlerde aliterasyona rastlanır. (ç.n.)

karmaşası ve koşuşturmacası arasındaki zıtlığı sever, fakat kişisel duyguların her ayrıntısını sınırlı bir alanda araştırır. Cinsellikten, kaliteli şaraptan, güneşin sıcaklığından ve toprağın bereketinden hoşlanan duyarlı bir adam olarak karşımıza çıkar Horatius, fakat şiirinin derininde, toplumla ve hamileriyle olan ilişkilerinde kabul görmenin kaygısını duyan, hep daha zengin adamların desteğine bağımlı olarak yaşayan entelektüel bir dehanın çelişkisi yatar. Hiçbir zaman evlenmez.

Horatius'un Augustus'la olan ilişkisi hayli karmaşıktır. Yalnızca birkaç gerçek dostu olan Augustus Horatius'a ısınmış, hatta ondan sekreteri olmasını istemiştir. (Bu ilişki, yeni ihtişamına rağmen, Augustus'un yine de ulaşılabilir olduğuna dair iyi bir örnektir.) Horatius bu öneriyi reddeder. Yaşam biçiminin Augustus'un sağladığı istikrara bağlı olduğunu bilse de, bir şair olarak dürüstlüğünü koruması gerektiğinin farkındadır. Rejime hiç sıkılmadan destek verdiği tek yapıtı *Odlar*'ın Üçüncü Kitabı'dır, ancak burada bile alttan alta iktidarın güvenilmezliğini hissettirir, ki bu, onun düşüncelerine asla uzak olmayan bir temadır. Nihayet İÖ 17'de Horatius, Ludi Saeculares için Yüzyıl İlahisi bestelemeyi kabul eder ve ilahiyi yönetmek için halkın karşısına çıkar. İÖ 8 yılında öldüğünde sahip olduğu her şeyi Augustus'a bırakmıştır.

Horatius'un şiirleri, hayatını zekâsıyla kazanan son derece yetenekli ve canayakın bir insanın duyarlıklarının sürükleyici bir resmini sunarken, çağdaşı Vergilius, çekingen ve sosyal yönü daha zayıf biri olarak çıkar karşımıza. Vergilius İÖ 70'te, Mantova yakınlarında bulunan ve iç savaşlarda çok acı çekecek bir bölgede, hali vakti yerinde bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. (Aile mülklerinin, Philippi Savaşı'ndan sonra terhis edilen askerlere toprak sağlamak amacıyla istimlak edildiği görülür.) Bu altüst oluş Vergilius'un, düzenin sağlaması için gösterilmesi gereken fedakârlık ve istikrarın önemine duyduğu inançla yazdığı şiirlerine kattığı yoğunluğu açıklamaya yardım eder.

Pek çok yetenekli taşralıda olduğu gibi Roma'nın kültürel ışıltısı Vergilius'a da çekici geldi ve eğitimini orada tamamladı. İÖ 38 civarında bastırdığı, *Egloglar* adını taşıyan ilk şiirleriyle, Yunan modelinin ele alınmasında (bu durumda pastoral şiirin babası Helenistik şair Theokritos örnek verilebilir) pek çok Romalı şairin takipçisi oldu. *Egloglar* pastoral şiirlerdir ve bu şiirlerde, ülkedeki huzur, savaşın karmaşasının tehdidiyle çelişir. Bu temanın geliştirildiği, Vergilius'un ilk büyük yapıtı olan *Georgica*, Vergilius Maecenas grubunun bir üyesi olduktan sonra yazılmıştır.

Zamanın modasının tersine, *Georgica* dört kitaptan oluşan ve 2.000'den fazla dizesiyle uzun bir şiirdir. Bunlar, çiftçiler için şiir formunda yazılmış birer pratik el kitabı gibidir, ancak asıl amaç çok farklıdır. Vergilius iç savaşların bitmek üzere olduğu bir dönemde yazıyordu (*Georgica* İÖ 29'da tamamlandı.) Pek çok İtalyan gibi o da barışın gerekliliğiyle ilgileniyordu ve yapıtı baştan

aşağı Octavius'un ortaya çıkmasıyla yükselen umutlarla doluydu. ('Kesinlikle bir gün gelecek, eğri sabanıyla toprağı süren çiftçi pas tutmuş kargısıyla sahneye çıkacak ya da elindeki ağır çapası boş miğferlere çarpacak ve tersyüz olmuş mezarlardaki muazzam kemiklere şaşkınlıkla bakacak.' *Georgica*'da Vergilius, çiftçilik hayatının meşakkatinin yanında, hasadın kaldırılmasının güzelliği, verimliliğin ortasındaki tutumluluk, mümkünse bunun sağlayacağı huzur ile Roma'nın, devletin büyük ölçüde çiftçilerden oluştuğu bir çağdaki mitik geçmişine dönülmesi çağrısında bulunur. Çiftçilik diye öne sürer Vergilius, istikrarlı bir toplumun belkemiğini oluşturan dürüst ve iyi insanlar yaratır. Düşüncelerini savunabilmek için de, söylemek istediklerini romantikleştirmek zorundadır. Vergilius'un görmek istediği çiftçi, tipik köylü çiftçi gibi kendini yorucu işlerle yıpratmaz; daima etkin, toprağın verimliliğine duyarlı, hatta tarlalardaki alışılmış işler nedeniyle canlanmış gibi görünür.

Georgica, uzunluğu ve ilgilendiği temaların yoğunluğuyla yenilikler sunar, fakat daha sırada Vergilius'un başyapıtı vardır. İÖ 29-19 arasında yazılan *Aeneis*, Vergilius'un son dönemlerine rastlar; bir sanatçının hiç gözden düşmeksizin mümkün olan ünün doruğuna çıkması çok seyrek görülür. (Gerçekte yapıt bitirilmemiş ve Augustus'un özel emriyle korunmuştur.)

Vergilius'un sorunu da Horatius ile aynıydı. Düzen getirdiği için (biteceğinden de korkarak) Augustus'a derin bir şükran duyuyordu, fakat bir sanatçı olarak yeni rejimi yüceltmek için bağımsızlığından ödün vermeye razı değildi. *Georgica*'dan sonra, onun tutkusu bir destan yazmaktı. Eserin temalarından biri Octavius'un yükselişi ve zaferiydi, fakat Vergilius, iktidar mücadelesi de dahil olmak üzere bütün vahşi gerçekleri makul gösterebilmek için böyle yapması gerektiğinin farkındaydı. Roma tarihinin çok daha gerisine bakmaktan yanaydı ve sonunda Troyalı Aineias'ın efsanesini seçti. Vergilius'un amaçları doğrultusunda uyarladığı biçimiyle efsane, Troya'nın düşmesinden sonra Aineias'ın nasıl denize açıldığından, Akdeniz boyunca yaptığı seferlerden ve nihayet, Kartaca Kraliçesi Dido'yla yaşadığı ünlü aşk ilişkisinin ardından İtalya'ya varışından söz eder. Üstünlük kurmak için yapılan kanlı savaşlardan sonra Aineias, Roma'nın temellerini atacak olan aileyi kurdu. Öykünün asıl çekiciliği, Augustus'u evlatlığa kabul eden Julia ailesinin Aineias'ın soyundan geldiğini iddia etmesiydi ki, böylece Vergilius dolaylı olarak imparatorunu yüceltiyordu.

Aeneis kendisine bilinçli olarak Homeros'u örnek alır. Aineias'ın ilk bölümdeki gezintileri *Odysseia*'yı çağrıştırır ve ikinci bölümün savaşları da *İlyada*'yı. Yunanlıların bütün sanatlarda üstün oldukları gerçeğini *Aeneis*'in VI. Kitabı'ndaki ünlü dizelerle kabul eden bir adam için, hayli cüretkâr bir girişimdi bu, fakat bu, aynı zamanda Vergilius'a yetkilerini sonuna kadar kullanma izni veren de bir konuydu. *Aeneis*'in büyüklüğü, yalnızca dilinin heybetli güzelliğin-

den değil, aynı zamanda iktidarın ve yazgının insan yaşamına kattığı acıları ele alma cesaretinden de kaynaklanır. Roma, tanrılar tarafından görevleriyle birlikte sunulur ve imparatorluğa yükselmekten ürkmemelidir. Vergilius, Aineias'ın yurdundan ayrılmasının, yalnızlığının ve ödevinden önce, Dido'nun kolları arasında bir mülteci gibi görünecek olmasının duygusal etkisini yakalar ve tanrıların istenci onu İtalya'nın düşman kıyılarına sürükler. Kendisini kabul ettirmek için burada verdiği savaşlar merhametsiz ve yıkıcıdır. Vergilius, hiçbir zaman doğrudan Augustus hakkında yazmadığı için, savaşın acımasızlığı ve boşunalığı üzerinde durmakta ve düşmanların zaferleri hakkında, onların duygularını anlayan tarzda yazmakta serbesttir. Fakat hep bir son vardır; düzenin kurulacağı ve Roma'nın yükseleceği önceden haber verilmiştir. Yeraltı dünyasına inen Aineias, Octavius'un geleceğini görür: 'Bu adam, işte bu, adını çok sık duyduğun tanrılaştırılmış oğul Caesar Augustus, Latium'a Altın Çağı'nı geri getirecek ...' Mazide kalmış bir kehanet şimdi gerçekleşmiştir. Vergilius'un hakkı teslim edilmiş ve onun gelecek umutları, bağımsızlığı konusunda herhangi bir uzlaşma olmaksızın ifade edilmiştir.

Bu neslin Propertius ve Tibullus gibi başka önemli şairleri de vardı, fakat devrin üçüncü büyük şairi çok daha genç bir adam olan Publius Ovidius Naso'ydu. Ovidius, Orta İtalya'nın iç savaşlar sırasında nispeten dokunulmadan kalabilmiş huzurlu ve verimli bir kesiminden geliyordu. Savaşlar sona erdiğinde henüz 12 yaşında bir çocuktu ve hali vakti yerinde taşralı bir ailenin üyesi olarak, Horatius ve Vergilius'un bildiğinden çok daha yerleşik olan bir toplumda kendi yolunu seçmekte özgürdü. Belagat dersleri almak için Roma'ya geldiğinde, geleneksel bir kariyer yapmaya can atıyor gibi görünüyor. Babasının umudu ise, oğlunun senatoya doğru ilerlemesiydi.

Ne var ki, Ovidius'un en büyük aşkı dil kullanımıydı ve hayatını bütün gün yazabileceği şekilde planlayıp düzenlemişti. Kendisini asla Horatius ve Vergilius ölçüsünde imparatorluk kurumuna adamadı ve sonuçta, daha özgür ve duygularını daha az dışavuran bir şair olarak ortaya çıktı. İÖ 20'lerde yayımlanan ilk eseri *Aşklar*, büyük bir metropol kentinde kendilerini kapıp koyuveren genç âşıkların hayatını anlatır. Genç bir aşkın çeşitli engellemelerle, sevinçler, hazlar ve acılarla dokunmuş arka planına karşın, yarışmalara ve tiyatroya gezintiler yapılır. *Aşklar* ağıtlardır (bu şiirler ağıt ismini, sözcüğün şu an akla getirdiği gibi sadece 'ölünün ardından yakılan ağıtlar'dan değil, klasik dönemlerde çeşitli konuların dışavurumu için kullanılan ve yazılan bir şiir ölçüsünden alır) ve daha sonraki kuşaklar için standart bir tarz oluşturur.

İÖ 1'de yazıldığı düşünülen *Aşk Sanatı*, çok daha kinik ve hayattan bezmiş bir şair olarak, hem kadınlar hem de erkekler için arzuların kışkırtılmasında kullanılacak taktikleri anlatır. 'Bilmen gereken ilk şey,' diye yazar Ovidius, 'her bekâr kızın tavlanabileceği ve eğer tuzaklarını doğru kurabilirsen senin

de onu elde edebileceğindir. Kuşların baharda, ağustosböceğinin ise yaz geldiğinde dilsizleşivermesi ya da bir av köpeğinin yabani bir tavşana dönüşmesi, bir âşığın tatlı teşviklerinin bir kadın tarafından reddedilmesinden daha çabuk gerçekleşebilir.' Daha sonra Laclos'un *Les Liasions dangereuses*'unda (Tehlikeli ilişkiler) on sekizinci yüzyıl için betimlediği gibi, bu, aşkın hayattan sıkılan kadın ve erkeklerce bir fetih gibi görüldüğü bir dünyadır. Bu dünyanın yıkılmaya yüz tutmuş temasını takip ettiği üzere, *Aşk Sanatı*, saça şekil verme ve uygun aşk armağanı taşıma becerileri gibi, kadınların kendilerini güzel gösterecekleri yöntemlerle, Roma toplumunun gündelik hayatının ayrıntılarıyla doldurulur.

Ovidius'un yeni anlatım biçimlerine duyduğu açlık, aynı zamanda kendisine Yunan mitolojisinde de zengin bir kaynak bulacaktır. İS 2 tarihli *Değişimler* yaratılış çağından kendi zamanına değin uzanan öykülerle zengin bir halı gibi dokunmuştur. Genel tema, karakterlerin insandan hayvana ya da bitkiye kadar yeni biçimlere dönüşmeleridir. Değişimler, Ovidius'u ortaçağlar boyunca en çok sevilen şair yapan son derece yaratıcı bir yapıttır (ve klasik mitolojinin son çağdaş yorumu olan *Cadmus ve Harmonius'un Evliliği*'nde, Roberto Calasso'ya esin kaynağı olmuştur.)

Ovidius bazen duyarlı bazen kinik davranan bir dahiydi ve daima yeni bir işe başlamaya hazırdı. Sonunda Augustus rejimiyle o da çatıştı. 'Suçu' bilinmiyor. Augustus, daha sade ahlaksal kodları yerleştirmeye çalıştığı bir zamanda, Ovidius'un kadınlar için cinsel özgürlük kutlamasından hiç hoşlanmamıştı, fakat muhtemelen, siyasi muhalefetle ilişkide bulunması gibi daha ciddi bir suçlama da mevcuttu. İS 8'de Augustus tarafından resmi emirle çağrıldı ve Karadeniz'de uzak bir sürgüne yollandı. Roma *demimond*'unun[8] acele bir kovuşturmasıyla sevdiği her şeyden, üçüncü karısından bile koparıldı. Geri dönmesine asla izin verilmedi ve İS 17 civarında, sürgünden duyduğu üzüntüyü ve yakınmayı dile getiren son şiirlerini yazdıktan sonra öldü.

Vâris Sorunu

Augustus'un senato tarafından bahşedilen yetkileri ömrü boyunca geçerliydi. İmparatorluğa özgü bir anayasa yoktu ve Cumhuriyetin yeniden canlanması teorik olarak onun ölümüyle gerçekleşebilirdi. Bununla birlikte, Actium'dan kırk beş yıl sonra, İS 14'e gelindiğinde ancak prenslik, yeniden diriltilecek

8) demi-monde: (Fransız edebiyatı: Genç Dumas tarafından icat edilmiş ve 'yarım-dünya', 'yarı-yarıya toplum' anlamına gelen bir deyim.) Ayrıca, sosyal konumu ve ünü dolayısıyla 'toplumun' bazı kesimlerinde kuşku duyulan kadınların oluşturduğu grup. Hiç uygun olmasa da bazen, zenginlerle düşüp kalkan fahişeleri de kapsayacak biçimde genişletilerek kullanılır. (ç.n.)

bir Cumhuriyeti sağlam bir şekilde yerleştirebilmişti. Aslında Augustus ölümünden çok önceden başlayarak, gerçek bir monarşiye özgü bir tarzda, bir vâris belirlemeye çalışmıştı. Bütün umudunu, kendisine erkek torunlar vermesi beklentisiyle utanmadan istismar ettiği tek kızı Julia'ya bağlamıştı. İÖ 23'te Julia, Augustus'un Agrippa adındaki çok yakın bir arkadaşıyla, ki babası olacak yaştaydı, ikinci evliliğini yapmaya zorlandı. Çok geçmeden bu evliliğin amacı belli oldu. Üç erkek çocuk dünyaya geldi. Tahtın vârisi olarak yıllar boyunca iki büyük kardeşe, Gaius ve Lucius Caesar'a umut bağlanmıştı. Ne var ki, İS 4'te ikisi de öldü. Agrippa olarak bilinen (İÖ 12 yılında, Agrippa'nın ölümünden sonra doğmuştu çünkü) diğer erkek çocuk ise tahta uygun olmadığı için Augustus tarafından istenmedi ve sonradan katledildiği ortaya çıktı.

İÖ 11'de Julia, Augustus'un karısı Livia'nın ilk kocasından olma oğlu Tiberius ile üçüncü kez ve zorla evlendirildi. Bu, yaşayan bir çocuk bırakmayan, başarısız bir evlilikti. Julia çareyi büyük bir skandala yol açan gayri meşru ilişkilere sığınmakta buldu ve sonunda babası tarafından Roma'dan sürgün edildi. Augustus, ikinci erkek torunu öldükten sonra üvey oğlu Tiberius'u kendi oğlu gibi benimsemek ve vârisi olarak atamak zorunda kaldı. Özel konumunun bir işareti olarak Tiberius'a tribunus'luk yetkisi verildi (imparatorca vâris olarak belirlenen bir kişi için normal bir durumdu bu). Augustus'un İS 14 yılındaki ölümüyle birlikte Tiberius'un vâris olarak konumu karşı çıkılamaz bir duruma geldi. Bununla birlikte Tiberius, Augustus'un ilk seçimi olmadığının bilincindeydi ve ellili yaşlarında bir adam olarak kabul ettiği görevin pek de bir esprisi kalmamıştı artık.

Augustus ölümünden önce yıllarca hasta yatmıştı. (İmparatorluğun kuzey sınırlarında uğranılan bozgun ve çok sayıda aile üyesinin ölmesiyle son yılları, tarihteki bir diğer büyük kral olan XIV. Louis'nin son yıllarıyla esrarengiz bir şekilde benzerlik gösterir.) Augustus, Ağustos ayında Nola'da öldü. (Temmuz ayı nasıl Caesar'ın ismiyle onurlandırıldıysa, Ağustos'u da onun ismi şereflendirdi.) Cesedi yakıldıktan sonra külleri Mozolesinde büyük bir törenle gömüldü ve bir senatörün ölünün ruhunun cenaze ateşinin alevleri arasından cennete yükseldiğini rapor etmesiyle senato, Tanrısal Augustus'un devletin tanrılarından biri sayılması gerektiğine karar verdi. Senatonun yayımladığı kararnamede Augustus'un tanrısallığı, 'bütün dünyaya yaptığı bağışların büyüklüğü'ne dayandırıldı.

23
İmparatorluğun Güçlenmesi, İS 14-138

Augustus, imparatorluğa barış ve istikrar getiren yeni bir siyasal sistem yaratmıştı. Bu istikrar eski cumhuriyetçi özgürlükler, senatonun ve meclislerin geleneksel yetkileri ve soylu ailelerin magistratlıklar aracılığıyla devlet yönetimindeki nüfuzları pahasına sağlandı. Bu yeni sistemin tiranlık ve onu izleyen çeşitli saltanatlar biçiminde yozlaşma tehlikesi vardı. Ne var ki, Roma İmparatorluğu'nda henüz alternatif bir hükümet biçimi ortaya çıkmamıştı ve nihayet 1453'te Constantinus'un devrilmesine dek imparatorlar, hemen hemen kesintisiz bir süre boyunca tahtta kaldılar. Bu durum, Augustus'un başarılarının ölçüsüdür.

Suetonius ve Tacitus

İmparatorluğun ilk dönemindeki siyasal gelişmelerin başlıca iki kaynağı vardır; eques Gaius Suetonius Tranquillus (d. İS y. 70) ve senatör Publius Cornelius Tacitus (İS 56'dan 117'den sonraya). İkisi de, Traianus'un daha hoşgörülü yönetimi altında kendilerine sağladığı ve muhtemelen Domitianus 'tiranlığı'ndakinden çok daha özgür bir ortamda, İS erken ikinci yüzyılda görev yaptı. Suetonius'un günümüze kalan en ünlü eseri, (Julius Caesar'dan Domitianus'a kadar) imparatorların biyografilerinden oluşan *Caesar'ların Yaşamları Üzerine*

adlı yapıtıdır. Her biyografide benzer bir modeli izlemiştir: öznesinin gençlik yılları, kamu kariyeri, fiziksel görünümü ve özel hayatı. Hayatının ilk dönemlerinde Suetonius imparatorluk arşivlerinden yararlanma fırsatı bulmuştu (Hadrianus tarafından görevden uzaklaştırılana dek imparatorluk sekreterliği yaptı), aynı zamanda da ve çok fazla ayırt etmeksizin, dedikoduları ve hatıraları kullandı. Sonuçta, doğruluğu tartışmaya açık, nükteli kısa öykülerden oluşan ve son derece ilginç bir derleme ortaya çıktı.

Tacitus büyük bir tarihçidir. Kariyerine Vespasianus yönetiminde senatör olarak başladı, fakat geçmişe dönük tavrını belirleyen Domitianus'un tiranlık deneyimiydi. Tacitus, İS birinci yüzyıla ilişkin anlatılarını, Cumhuriyetin antik özgürlüklerine özlem duyan ve bu özgürlükleri yok eden birçok imparator gören kişinin bakış açısıyla yazdı. İlk çalışması, Domitianus tarafından ihanete uğradığını düşündüğü, Britanya valisi olan kayınpederi Agricola'nın yaşamıyla ilgili bir övgüdür. Bunu Germen kabilelerle ilgili bir çalışma olan *Germania* izler. Bu kabilelerin gündelik hayatlarına ilişkin olarak Tacitus tarafından derlenen pek çok ayrıntıyı (her ne kadar hepsi 'erdemli' Germene karşı 'çökmüş' Romalıyı temel alan bir ideolojik çatı içinde kurulmuş olsa da) arkeolojik araştırmalar da onaylamıştır. İS 69-96 dönemini konu alan ve sadece ilk bölümü günümüze kalan *Tarihler* ve İS 14-68 arasını kapsayan ve yine çoğu kayıp olan *Yıllıklar* isimli çalışmalarında Tacitus, kendisiyle Romalılar arasına belirli bir mesafe koyma ve neden Roma yönetimince uyrukların tümünün hoş karşılanmadığını kavrama becerisini gösterir.

Tacitus'un yazdıklarında güçlü bir ahlaki kuşku vardır ve tiranlık yönetiminin, özellikle de bu idare altında hayatta kalmayı beceren 'iyi' insanlara yol açtığı sorunlar ilgisini çeker. Bu, Tacitus'un kararlılığında biçimlenen ve ona, içinde kötü adamlarını teşhir ederken kahramanlarını yüceltebileceği, sürükleyici ve nüfuz edici bir hikâye oluşturma olanağı veren bir durumdur. Ronald Mellor'ın Tacitus çalışmasında belirttiği gibi, 'Diğer antik yazarlar savaşlardan (Homeros), aşktan (Ovidius), sıkıntılardan (Sophokles) ve dinden (Euripides'in *Bakkhalar*'ı) etkilenen insan ruhunu araştırdılarsa, hepsinden farklı olarak Tacitus da, siyasi saltçılığın dönüşüme uğrattığı bireysel kişiliği irdelemiştir...' Augustus bile onun keskin çözümlemesinden kaçamadı:

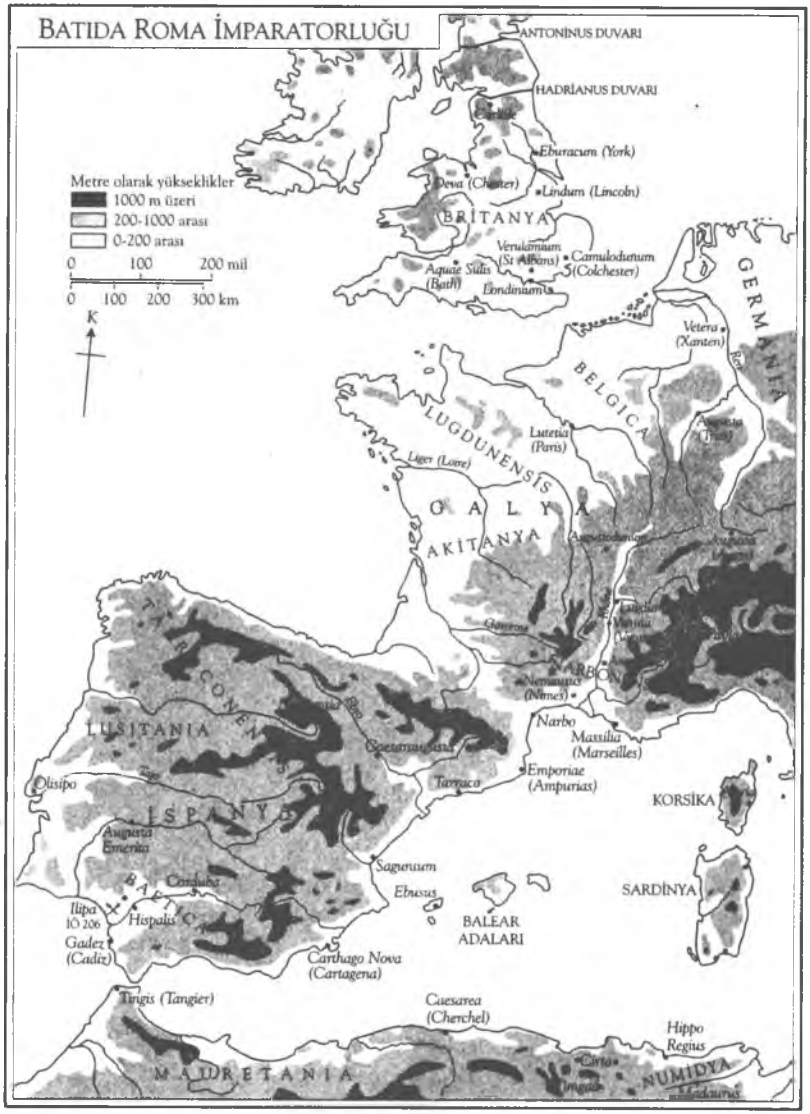
> Primlerle orduyu ayarttı ve ucuz gıda siyaseti siviller için başarılı bir yemdi. Doğruyu söylemek gerekirse, barışın hoş armağanı sayesinde herkesin iyi dileklerini topladı. Ardından yavaş yavaş ilerleyerek senatonun resmi, hatta hukuki işlevlerini ele geçirdi. Muhalefet yoktu. Savaş ya da adli cinayet bütün cesaretli ve inançlı adamları harcamıştı. Hayatta kalan yüksek sınıf mensupları, hem siyasi hem de ticari anlamda başarılı olmanın yolunun kölece bir itaat olduğunu keşfettiler ...

Tiberius

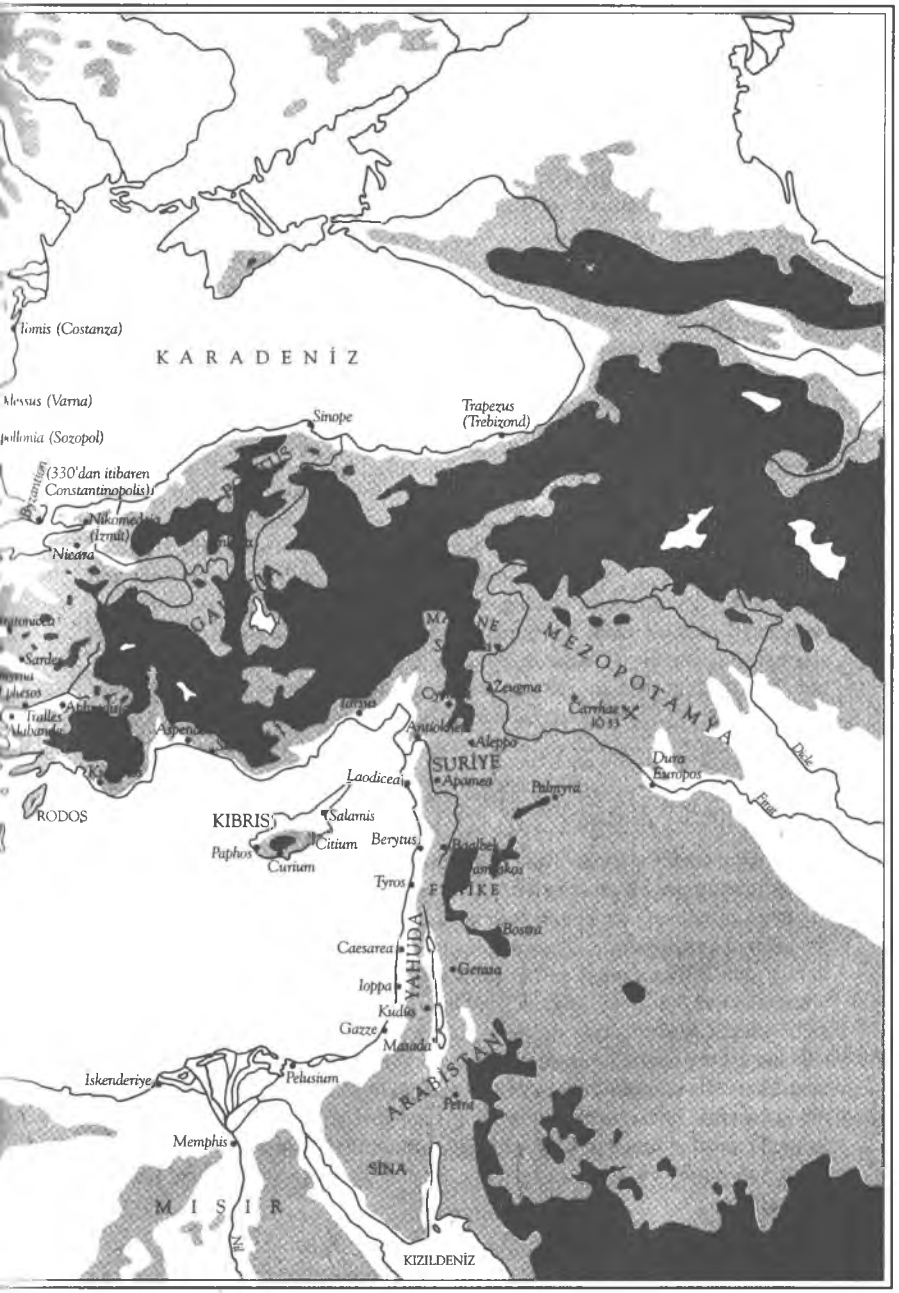
İmparatorların kişilikleri ve Roma'da etrafındaki kişilerle ilişkileri düşünüldüğünde ne Suetonius ne de Tacitus, bir Akdeniz imparatorluğu yöneticisi olarak uyruklarına adaletli davranmıştır. Bu durum özellikle Tacitus'un Tiberius portresini etkilemiştir, ki tarihçi bu konuyu da Augustus'ta yaptığı kadar kinik bir biçimde ele alır. Gerçekte Tiberius çağının en yetenekli kişilerinden biri ve kesinlikle Augustus'un olası ardıllarının en deneyimlisiydi. Savaşın kuzey sınırları boyunca en şiddetli olduğu sırada doğmuş ve Augustus döneminin en büyük diplomatik hükümet darbelerinin birine yol açan Carrhae yenilgisinde, Crassus tarafından kaybedilen sancakları bulmakla görevlendirilmişti. İyi bir yönetici ve adaletli bir insandı. İmparatorluğun barış ve istikrara ihtiyaç duyduğunu ve eğer Augustus'un başarılarının kalıcı olması isteniyorsa, alelade işlere ayrılan bütçenin düşük tutulması, güvenilir generallerin atanması ve haddini aşanların cezalandırılmasının gerekli olduğunu biliyordu. Tacitus bile Tiberius'un atamalarını ve imparatorluğu denetlemesinin akıllıca olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Tiberius'un yirmi üç yıllık saltanatı, temelleri Augustus tarafından atılan kurumların sağlamlaştırılması açısından hayati öneme sahip bir dönemdi.

Augustus'un ölümü, görünüşe bakılırsa daha iyi koşullar isteyen Ren'deki birlikler arasında isyana yol açtı, fakat ayaklanma çok geçmeden bastırıldı. Yoksa tahtı devralma gürültüsüz gerçekleşmişti. Tiberius'un zaten tribunus'luk yetkileri vardı ve otoritesini kullanarak senatoyu toplantıya çağırabiliyordu. Şaşırtıcı olan, bütün magistratlıkların seçimle belli olduğu cumhuriyetçi sistemde çalışmaya alışkın senatörlerin, bir imparatorun gerçek ya da evlat edinilmiş oğlunun onun yerine geçecek olması ilkesini böyle kolayca kabul etmeleriydi. 'Julius-Claudius' ailesinin bir yönetici hanedan olarak kabulü, Roma Devleti'nde iktidarda esaslı bir sapmanın yaşandığını gösterir. (Tiberius, Roma'nın en eski ailelerinden biri olan Claudilerden geliyordu. Onun, Augustus'u da evlat edinmiş olan Julia ailesi tarafından evlat edinilmesi hanedana ismini verir.) Kıbrıs halkının 14 yılında Tiberius'a ettiği bağlılık yemini, imparatora 've onun tüm ailesine' şeklindeydi.

Fakat Tiberius artık 54 yaşındaydı. Çoğunlukla askeri kamplarda geçen faal bir ömür sürmüş, Roma'da kalıp, yapacak pek işi olmayan senato aristokrasisiyle rahat içinde yaşamamıştı. Bu yaşında, Augustus'un elinde tuttuğu bir dizi yetkiyi üstlenmeye hevesli olmadığı, daha çok, sorumlulukları senatoyla paylaşmayı tercih ettiği görülür. Kendisine imparatorluk yetkesi vermek için toplanıldığında bu unvanı almakta tereddüt etmesi, senatonun terslendiğini düşünmesine yol açtı. Augustus'un kişisel tarzı ve otoritesinin olmadığı bir imparatorluk rolünün bütün belirsizlikleri sergilendi ve Tiberius asla

BATIDA ROMA İMPARATORLUĞU
ANTONİNUS DUVARI
HADRİANUS DUVARI
Eburacum (York)
Deva (Chester)
Lindum (Lincoln)
BRİTANYA
Verulamium (St Albans)
Camulodunum (Colchester)
Aquae Sulis (Bath)
Londinium
GERMANYA
Vetera (Xanten)
BELGICA
LUGDUNENSİS
Lutetia (Paris)
Liger (Loire)
AKİTANYA
Narbo
Massilia (Marseilles)
Emporiae (Ampurias)
KORSİKA
Olisipo
İSPANYA
Augusta Emerita
Tarraco
Saguntum
Ebusus
SARDİNYA
Corduba
Ilipa
Hispalis
Gadez (Cadiz)
BALEAR ADALARI
Carthago Nova (Cartagena)
Tingis (Tangier)
Caesarea (Cherchel)
Hippo Regius
MAURETANIA
NUMİDYA
Metre olarak yükseklikler
1000 m üzeri
200-1000 arası
0-200 arası
0 100 200 mil
0 100 200 300 km
K

DOĞU'DA ROMA İMPARATORLUĞU
Augusta (Augsburg)
Carnuntum
Aquincum (Budapeşte)
Pavia
Aquileia
PANNONIA
ILLYRICUM
Sirmium
Ancona
Salona (Split)
DALMAT
Perusia
Roma
Capua
Brundisium
Tarentum
MAKEDONYA
Thessalonike
EPEIROS
Aktium
IÖ 31
Thebai
Korinthos
Atina
ACHAIA
Messana
SICILYA
Catania
Agrigentum
Syrakusai
Kartaca
Zama
IÖ 202
Hadrumetum
Thapsus
MALTA
BYZACIUM
GİRİT
K
Sabratha
Oea
AFRİKA
Leptis Magna
Ptolemais
Apollonia
Berenike (Bingazi)
Berka
Kyrene
TRİPOLİTANYA (TRABLUS)
KYRENAİKA
LİBYA
Metre olarak yükseklikler
1000 m üzeri
200-1000 arası
0-200 arası
0 100 200 300 mil
0 100 200 300 400 500 km

Tomis (Costanza)
KARADENİZ
Sinope
Trapezus (Trebizond)
(330'dan itibaren Constantinopolis)
Nikomedia (İzmit)
Nicaea
Sardes
Tralles
Aspendos
Laodicea
SURİYE
Apamea
Palmyra
Dura Europos
Aleppo
Zeugma
MEZOPOTAMYA
Dicle
Fırat
RODOS
KIBRIS
Salamis
Paphos
Citium
Curium
Berytus
Tyros
Caesarea
YAHUDA
Ioppa
Gazze
Masada
Bostra
Gerasa
Kudüs
İskenderiye
Pelusium
ARABİSTAN
Petra
Memphis
SİNA
MISIR
KIZILDENİZ

senatörleri tatmin edecek bir formül bulamadı. İlişkiler, hâkimiyeti boyunca her an bozulacakmış tedirginliğiyle ya da daha kötü bir biçimde sürdü.

Her zaman 'ekmeğe ve meydanlara' aç olan Roma halkı bundan daha iyi etkilenemezdi. Kaynakların israf edilmesi Tiberius'un yöntemi olarak görülmüyordu ve kalabalıklar onun yerine, Augustus tarafından Tiberius'un vârisi olarak belirlenen, Tiberius'un yeğeni Germanicus'a odaklanmıştı. Germanicus, Varus'un uğradığı yenilginin öcünü almak umuduyla Germania sınırları boyunca seferdeydi. Uzun vadede düşünülen önemsiz getirisiyle nafile bir görevdi bu. Tiberius, genişletilmesi yerine sınır bölgelerinin güvenliğinin sağlamlaştırılmasının yerinde olacağını anlayınca, İS 16'da Germanicus'u geri çağırdı. Germanicus'un Roma'da düzenlediği müsrif zafer kutlaması, kitlelerin sevgilisi olarak ününü pekiştirdi. Daha sonra Tiberius onu, uyruk krallıklar arasında düzeni sağlaması için doğuya yolladı, fakat Antiokheia'da [Antakya] İS 19'da ölünce, çoğunluk, Tiberius'un yerel valiyle birlikte Germanicus'un zehirlenmesi için entrika çevirdiğine inandı. Germanicus'un küllerinin Roma'ya getirilmesiyle baş gösteren histeriyi yatıştırma çabasında, Tiberius'un defin törenine katılmayı reddetmesi, suçunu kabul ettiği şeklinde yorumlandı.

Yeni vâris, Tiberius'un ardılı olmasını yeğlediği kendi oğlu Drusus'tu. 23 yılında trajik bir biçimde öldü. Üzüntüsü ve muhtemelen berbat bir deri hastalığına yakalanınca halk arasına çıkmakta giderek isteksiz davranması, Tiberius'u çevresinden daha da yalıttı ve 26'da Capri Adasındaki imparatorluk sarayına çekildi. Suetonius, oldukça yaşlı Tiberius'un sözümona seks yaşamının ayrıntılarından oldukça zevk alır, fakat Tiberius'un Capri'de beraber olmak için kendisine seçtiği eşlerin yüksek mevki sahibi saygıdeğer kişiler oldukları görülür. Roma'da, görünüşe bakılırsa herhangi bir şekilde inisiyatif kullanmaktan âciz senato ile birlikte, bir iktidar boşluğu vardı. Bu boşluk Praetoria Muhafız Alayı'nın komutanı Seianus tarafından dolduruldu. Seianus, her ne kadar sadece bir eques de olsa, sonradan görme bir türedi değildi. Babası Mısır'da praefectus olarak görev yapmış ve soylu ailelerle bağlantıları olmuştu. Hırslıydı ve Tacitus'a inanılacak olursa, en büyük amacı iktidarını gerçekleştirmeye çalışmaktı. İtalya'daki tek etkili askeri güç olan Muhafız Alayı'nı Roma yakınlarında bir kışlada topladı, rakiplerini bir kenara iterek eyalet valiliklerine yandaşlarının atanmalarını sağladı. Tiberius Seianus'a güveniyordu (bir keresinde onu 'kara gün dostu' olarak tanımlamış) ve 31 yılının bir kısmı için yardımcı konsül olarak atamıştı. Aynı yıl Seianus'un kendisinin yerine geçme planları yaptığını öğrendiğinde tepkisi ani oldu. Senatoya Seianus'u ihbar eden bir mektup yollandı. İmparatorun en güvendiği adamken ona yaltaklanan aynı senato, şimdi, vicdan azabı duymadan onu yüz üstü bırakmıştı. Soyunun sonsuza dek kuruması için aynı gün ailesiyle birlikte

idam edildi. Bâkir olanların yasal olarak idam edilemeyeceği hükmünü aşabilmek için, cellat boğmadan önce Seianus'un genç kızına tecavüz etti.

Tiberius artık yetmişli yaşlarındaydı. Henüz tahtın vârisi olmadığından, yaşlılık, tecrit ve iktidar için entrika çevirenlerden duyduğu kuşku, Tiberius'un son yıllarını kasvet, hatta terörle derinleşen dönemlerden biri haline getirdi. Seianus'un destekçileri iki yıl sonra bile hâlâ idam ediliyordu. İmparatorluk ailesi içinden Germanicus'un oğulları ve dul karısı Agrippina idam edildiler ya da intihar ettiler. Sonunda Tiberius Germanicus'un hayatta kalan son oğlu olan büyük yeğeni Gaius ve Drusus'tan olma torunu Tiberius Gemellus'u ortak varisi olarak belirledi. (Bundan böyle veraset sorununun hanedanın çizgisinde süreceği kesindi.) 37'de 77 yaşındayken öldü. Ölümü ülkede sevinçle karşılandı. Tiberius'un son yılları kesinlikle, hükümdarlığının gerçek başarılarını gölgeleyen cesaret kırıcı dönemlerden biri olmuştu.

İtalya'nın Refahı

İyi yönetimin nimetlerinin keyfini en çok süren yer İtalya'ydı. Roma'daki British School'da yapılan Güney Etruria'yla ilgili alan araştırmasına göre, birinci yüzyılda kırsal bölgelerin konforlu çiftlik evleri ve daha zengin bir sınıfa ait villalarla dolu olduğu görülür. Yumuşak iklimi ve volkanik toprağı sayesinde İtalya'nın daima en bereketli bölgelerinden biri olan Campania, özellikle tercih ediliyordu. İngiliz arkeolog Molly Cotton tarafından 1960'larda titiz bir şekilde kazılan Capua yakınlarındaki San Rocco gibi bir çiftlik evi, Augustus döneminde zengin bir villa haline getirilmiş, birinci yüzyılda villaya yeni ve büyük bir hamam eklenmişti. Ticaret olanakları arttıkça, bölge ekonomisi de dönüşüme uğradı. Zeytin ezmek için yeni presler ve kiremit üreten tesisler bulunuyordu. Bunun, imparatorluğun yeniden asayiş sağlanan bölgelerine, örneğin yağ, şarap ve çömlek gibi ürünler ihraç edebilmek için doğan fırsatlarla daha da desteklenen tarım sayesinde, İtalya'nın büyük bölümü için tipik bir durum olduğu görülmektedir.

Ne var ki, genişleyen bir pazarda zengin toprak sahipleri avantajlarını pekiştirdikçe, İtalya'daki servetin dağılımı çok daha dengesiz bir hale gelmiş olabilir. İmparatorluk yönetiminden fayda sağlayanlar sadece geleneksel senato aristokrasisi değildi – siyasi açıdan hareketsiz olmalarının belki de bir nedeni buydu. Buna (çok kısa bir dönem sonrasından) Genç Plinius'un (İS 61?-113) mektupları güzel bir örnek oluşturur. Genç Plinius geniş mülkleri olan zengin bir adamdı (iyi geçen bir yılda, yalnızca Umbria'daki arazisinin 400.000 sestertius getirisi vardı). Devlet hazinesinde görevli bir memur, bir augur rahibi ve nihayet erken ikinci yüzyılda Bithynia-Pontus valisi olarak

kamu hayatında ve mahkemelerde hayli meşgul biri olmasına rağmen, aynı zamanda, villasının güneşli köşelerinde kitaplar okuyup dostlarına mektuplar yazdığı, kırın güzelliğini ve huzurunu değerlendirdiği mülklerini gezmek ve toprakla uğraşmak için de bol bol vakit ayırabiliyordu. Kuşaklar boyunca içinde ailesinin yaşadığı Como Gölü çevresindeki mülklerine özel bir duyarlılığı vardı. Her ne kadar o da tıpkı Tacitus gibi, ki onun arkadaşıydı, Domitianus tarafından korkutulup sindirilmişse de, Plinius, seçkinler arasındaki siyasi hayatın daha uygun bir resmini sunar. Mektuplarında sarayın, Tacitus'un ayrıntısıyla anlattığı grotesk acımasızlıklarının bahsi geçmez ve üçüncü karısı Calpurnia'ya gerçek bir sevecenlikle yazar. Bu, boş vaktin ilişkileri geliştirmeye olanak tanıdığı bir dünyadır. Plinius'un İmparator Traianus ile mektuplaşmaları, karşılıklı bir saygı atmosferi içinde sürer.

Refahın çok hızlı arttığı bütün dönemlerde olduğu gibi, sonradan servet kazanmış olanlar geleneksel yönetici sınıfa meydan okumayı sürdürdüler. Petronius adında bir senatör, *Satyricon* isimli romanında yeni zengini hicveder. Günümüze kalan fragmanların başkarakteri Trimalchio'dur. Trimalchio, abartılı bir akşam yemeği eğlencesinde sahibinin ve sahibesinin cinsel arzularını tatmin ettikten sonra azat edilmesiyle, sahibinin servetinin imparator ile ortak mirasçısı olmasıyla böbürlenen, köle olarak doğmuş biridir. Şanslı bir ticari girişim toprağa yatırım yapma olanağı sağlar ve dolayısıyla aristokrat yaşam tarzına öykünür. Gerçekte, onların dünyasına tamamen uzaktır. İnsanı dehşete düşürecek denli fiyakalıdır, kölelerini aşağılamaktan hoşlanır, hatırasına inşa edilecek olan anıt mezarından övünerek bahseder, küçücük bir azınlığın toplayacağı zengin artıklara, abartılı bir biçimde işaret eder. (Böylesi göreli bir refah döneminde bile, kiracı çiftçi ya da küçük köylü üretici benzeri bir çoğunluğun yaşadığı çetin koşulların nispeten daha kolay olduğunu akla getirecek hiçbir kanıt bulunmuyor.)

Caligula

Tiberius'un vârisi Gaius'un, ya da daha sık bilinen ve küçük bir çocukken babasıyla birlikte bulunduğu askeri kamplarda kendisine takılan lakapla Caligula, yani 'küçük çizme'nin, Plinius'tan ziyade karakter olarak Trimalchio'ya daha yakın olduğu ortaya çıktı. İmparatorluk tahtına tek hükümdar olarak sahip oldu ve ikinci bir vârisin olmadığı belli olur olmaz, senatörlerin iktidarı kolayca devretmeye nasıl da hazır olduklarının bir işareti olarak, senato tarafından bir gün içinde tam imparatorluk yetkileriyle donatıldı. (Timerius Gemellus onursal bir unvanla ödüllendirildi, ardından bir kenara itildi ve bir yıl içinde katledildi.)

Çok geçmeden senatörlerin hevesleri kursaklarında kalacaktı. Gaius sadece 24 yaşındaydı ve daha önce denenmemişti. Örneğin ciddi bir ordu komutanlığı deneyimi yoktu. Şimdi birdenbire bir imparatorun muazzam fakat hâlâ tam olarak tanımlanmamış yetkilerine, çok büyük bir servetle (2.300 milyon sestertius civarında olduğu söylenir) birlikte sahip oluvermişti. İmparator olarak bir tür etki yaratması gerektiğini açıkça hissediyordu ve böylece çılgınca harcamalar yapmaya başladı, öyle ki, mirasının büyük kısmını bir yıl içinde tüketti. Baiae Koyu boyunca üç Roma mili uzunluğunda olan ve kayıklardan oluşan bir köprü kurdu, ki bu, imkânsız diye alay konusu edilen bir işi, görünüşe bakılırsa boşa çıkardığı olağanüstü bir durumdu. Çok sevdiği kimseler –örneğin bir araba sürücüsü– kendilerini birdenbire iki milyon sestertius sahibi zengin bir kişi olarak bulabilirlerdi.

Gaius'un davranışlarında sadece toyluktan kaynaklanmayan başka şeyler de vardı. Özellikle sapkın bir mizah duyumuyla kesinlikle dengesiz biriydi. Kayıtlar, başkalarına tepeden bakmaktan, acı çektirmekten ve onları aşağılamaktan zevk aldığı izlenimi veriyor. Sırf 'ölümü hissedebilsinler diye' insanların öldürülmelerini emrederdi. Bir keresinde, çığlık atarken kendi güzel sesini daha uzun süre duyabilmesi için bir şarkıcının yavaş yavaş kırbaçlanması emrini vermişti. Öylesine sınırsız bir güce sahipti ki, ölümsüz olduğuna inanmıştı. Tiberius İspanya'dan kendisine bir tapınak adanması önerisini reddetmişken ('ben sadece yerine getirecek görevleri olan bir insanım, ölümlüyüm ... insanların hatıramı yaşatmaları bana yeter,' dediğini aktarır Tacitus), Gaius'un farklı farklı tanrılar gibi giyinip süslendiği görünür. Başının Olympia'daki Zeus heykelinin üzerine konulması buyruğunu vermiş, benzer bir heykelinin Kudüs Tapınağı'na dikilmesini emrederek Yahudileri gücendirmişti.

İlk başlarda aşırı tuhaf davranışlar Romalı halkın gözünde rağbet görmüştü. Verilen bir ziyafet, azar azar dağıtılsa da yoksullar için olunca kaçınılmaz olarak büyük bir yekûn tutan cep harçlığı iyiydi, fakat para tükenince ve Gaius kentli yoksulların sırtına yüklenecek yeni vergilerin hayalini kurunca, popülaritesi azalıverdi. Senatörler arasında yaşanmaya başlanan hayal kırıklığı daha çabuk kendisini göstermişti. Gaius senatörlerle onları hor gören bir havada görüştü. Senatörler keyfi bir biçimde vatana ihanetle suçlandı ve zor kullanılarak idam edildiler. Çok geçmeden, yirmili yaşlarındaki bu sapkın adamın muhtemelen bir elli yıl daha iktidarı sürdürmesine izin vermenin mümkün olmadığı ortaya çıktı. Bir imparatoru azletmenin hiçbir anayasal olanağı yoktu ve tek yol suikasttı. Praetoria Muhafız Alayı'nın üyeleri tarafından ve senato içinden de desteklenen bir komplo hazırlandı. Ocak 41 tarihinde Gaius, sarayının galerilerinin birinde saldırıya uğradı ve bıçaklanarak öldürüldü.

Bu olayı takip eden anayasal boşlukta, senatoda cılız da olsa aristokrasinin eski cumhuriyetçi feryatları (*libertas*) duyuldu. Ne var ki, Cumhuriyeti geri getirmek artık söz konusu değildi. Praetoria Muhafız Alayı yeni imparator olarak Germanicus'un kardeşi Claudius'u önerdiğinde, ki korkudan imparatorluk sarayındaki bir perdenin arkasına saklanmış olarak bulunduğu söylenir, bir kez daha senato olan bitene kolayca boyun eğdi. Doğru ya da yanlış, soğukkanlılığını çarçabuk yeniden kazanan Claudius, unutulmadıklarının bir göstergesi olarak Muhafız Alayı'nı parayla ödüllendirmişti. Bu durum ve aile adının büyüsü onun tahta çıkmasına yetti.

İmparator Claudius

Claudius, Robert Graves'in *Ben Claudius* ve *Tanrı Claudius* romanlarında ölümsüzleştirilmiştir. (Romanlar Derek Jacobi tarafından Claudius'u anlatan usta işi bir televizyon programı haline getirildi.) Claudius, muhtemelen, sürekli titremeye yol açan beyinsel bir hastalıkla doğdu. Kol ve bacaklarını doğru dürüst kontrol etmekten âcizdi ve toplum önünde konuşması gerektiği zamanlarda sesinin titremesine engel olamıyordu, fakat bütün bu fiziksel rahatsızlıklardan aklı etkilenmemişti. Toplumda dış görünüşün çok önemsendiği bir çağda ailesi tarafından gölgede bırakılmış, bunun olumlu bir sonucu olarak, ilgilendiği alanlarda bilimsel çalışmalarını geliştirme fırsatı bulabilmiştir. Roma İmparatorluğunun nasıl geliştiğini kendisinden önceki imparatorların hepsinden iyi biliyor ve yakın seleflerinden daha başarılı olacağı inancında olduğu görülüyordu.

Claudius'un zayıflığı, onun içlerine zorla sokulmuş biri olduğunu düşünen senato ile onu asla bir komutan olarak görmeyen ordu tarafından desteklenmemesiydi. Bu durumu düzeltmek için senatörlerle her fırsatta ve becerebildiği en iyi biçimde konuşmalar yapacaktı, fakat onların yeterliliklerinden kuşkuya kapıldı. Uzak görüşlü siyasetlerinden birini önerdiğinde, ki Galya'nın önde gelen eyaletlerinin hanedana kabul edilmeleri gerektiğini teklif etmişti, daha gelenekçi senatörler şiddetle karşı çıktılar. Bu huzursuz edici ilişki kiminde düşmanlığa kadar vardı ve ona karşı çeşitli komplolar kuruldu. Hükümdarlığı döneminde tam tamına otuz beş senatörün idam edildiği biliniyor.

Ordu daha tatmin edici bir fırsat sundu. Bu fırsat imparator olarak Claudius'un saygınlık kazanacağı bir fetih için değerlendirilebilirdi. Britanya'nın istilası on yıllardır konuşuluyordu. Caesar deneyimi, imparatorluğun Okyanusun öte tarafında yaptığı ilk fethi üstlenmenin daha sonra oraya yeni bir sefer başlatmak için sunulan bütün saygıyı toplayacağını göstermişti. Aynı zamanda istila için çok daha pratik gerekçeler de vardı. İngiliz kabileler arasında süre-

giden iktidar mücadelesi, Kanal üzerinden Ren Nehri'ndeki ordulara tahıl, hayvan derisi ve demir taşıyan ticaret yollarını tehdit ediyordu; bir kabile reisinin çıkıp Britanya'yı birleştirmesinden ve imparatorluğun batıdan önünü kesmesinden endişe ediliyordu. Bir Roma fethi Güney Britanya'yı ele geçirecek, asayişi sağlayacak ve Gaius'un savurganlıkları yüzünden tükenmiş durumdaki imparatorluk hazinesini yeniden doldurabilmek için gerekli yağmalamaya olanak sağlayacaktı. Yalnızca Claudius'un siyasi ihtiyaçları değil, aynı zamanda her şey bir araya gelmiş ve bu istilayı çok cazip kılmıştı.

Güney Britanya'nın fethi etkili bir biçimde düzenlendi. İS 43'te 40.000 asker, gemilerle Kanalın öteki tarafına taşındı ve çok geçmeden ülkenin güney bölümü Roma kontrolüne girdi. (Claudius askeri açıdan deneyimsiz olsa da, güvenilir komutanlar atamakta yetenekliydi.) İmparator Roma'dan geldi, yanında getirdiği fillerden oluşan bir birlik sayesinde varlığı daha da etkileyiciydi ve ordusunu Catuvellaunia kabilesinin başkenti Colchester'e doğru bizzat kendisinin komuta etmesinin tam zamanıydı. Yenilmiş on bir kabile reisinin saygılarını kabul etti. Roma'ya dönmesi ve şaşaalı bir zafer kutlaması yapması için bu kadarı ona yeterdi. Claudius'un 41 yılında doğan küçük oğluna, sikkelerle bütün imparatorluğa ilan edilen zaferin sevinciyle, yeniden Bratannicus ismi verildi. Tiberius gibi Claudius'un da bir tanrı olarak betimlenmek gibi özel bir hevesi yoktu, fakat mahvolmuş bir halkın duyguları ve bağlılıkları için bir odak noktası yaratmak amacıyla, Colchester'de onuruna bir tapınak inşa edilmesine izin verdi. Claudius Roma'ya dönerken asayişi sağlama süreci devam ediyordu. İngiliz arkeolog Sir Mortimer Wheeler'ın Dorset'teki Maiden Kalesi'nde 1930'larda yaptığı ünlü bir kazı, Roma saldırısında öldürülenlerin aceleyle kazılan mezarlarından, bir Kelt kalesi için yapılan son savaşın gelişiminin taslağını çıkarabilecekti.

Claudius on üç yıl iktidarda kaldı. İmparatorluk sorunu giderek karmaşıklaşmıştı. Hükümdarlığı döneminde Britanya'dan başka Mauretania'da iki yeni eyalet ile Trakya ve Lykia imparatorluğa katıldı. İmparatorlar muazzam servetlere sahip adamlar haline geldiler. Vârisleri olmayanların mülklerini imparatora bırakmaları, özellikle de herhangi bir himaye altına verilmişlerse, gelenek haline gelmişti. Maecenas ve Horatius mallarını, vasiyetinde toplam mirasının 1.400 milyon sestertius olduğunu iddia eden Augustus'a bıraktılar. Claudius'un daha büyük bir servette gözü yoktu ve yaşayan akrabaları olanlara kendisini vâris seçmelerini yasakladı, fakat yine de mülk edinmeyi sürdürdü.

Senatonun kamusal sorunlara katılılmasındaki başarısızlığa eklenen bu gelişmeler Claudius'un kendi imparatorluk bürokrasisini geliştirmesine yol açtı. Her ne kadar tam olarak nasıl işlediğine ilişkin kesin bir görüş birliği olmasa da, öyle görünüyor ki, her biri kölelikten azat edilmiş (ve Claudius'a olan bağlılıkları eski sahiplerince garanti edilen) bir kişinin denetimi altın-

daki dört bölüm bulunuyordu. Biri imparatorun yazışmalarıyla, bir diğeri kişisel maliyesiyle, öteki ise dilekler ve yasal konularla ilgileniyordu. Dördüncü arşivciydi. İS 53'ten itibaren, valilerden bağımsız olarak atanan ve sadece imparatora bağlı olan maliye memurları, imparatorluğun bütün mal varlığını denetlemeye başladılar. Giderek 'iyi' imparatorlar servetlerini bir bütün olarak devletin çıkarına kullanılacak kaynaklar olarak görür oldular. Yavaş yavaş, nasıl işlediği hâlâ belli olmayan bir yöntem sayesinde, cumhuriyet hazinesinin fonları (*aerarium*) imparatorun *fiscus* denen özel servetiyle birleşti.

İmparatorluk bürokrasisinin güçlenmesi senatonun etkinliğini daha da azalttı. Senatörlerin imparatorla olan işlerini azat edilmiş köle vekiller aracılığıyla yapmak zorunda kalmaları kendileri açısından onur kırıcı bir durumdu ve bu durum özellikle servet edinme konularında çok net biçimde ortaya çıkıyordu. Herhangi bekâr bir Romalı için kaydedilmiş en büyük mal varlığına sahip olan başsekreter Narcissus'un servetinin, sonunda 400 milyon sestertius'u bulduğu varsayılır. Claudius bir yandan, imparatorluğun Augustus tarafından bulaştırıldığı işleri bu kez senatörler yerine denetleyici olarak equeslere güvenerek sürdürürken, diğer taraftan da, senatonun saygınlığının daha da zedelenmesiyle birlikte, tahıl stoklarının düzenlenmesi, Roma yollarının bakımı gibi başka sorumlulukları da kendi üzerine almaya başladı.

Claudius'un ilgilendiği bir diğer konu da Roma'nın daha etkin bir şekilde yönetilmesiydi. Birinci yüzyıl itibarıyla Roma, kalabalık, gailesi fazla ve bir milyon civarındaki nüfusuyla çoğu kez tehlikeli bir kentti. Bu büyüklükte bir kentin sanayi öncesi bir ekonomiyle kendi kendine yetmesi beklenemezdi; Roma'yı canlı ve siyasi açıdan sakin bir yer olarak tutabilmek için imparatorluk ekonomisiyle devlet yönetimi çarpıtıldı. Çoğunluğu kentin yoksul vatandaşlarına parasız dağıtılmak üzere yılda 200.000 ton tahıl ithal edildiği tahmin edilmektedir. Bunun bir kısmı Campania gibi İtalya'nın zengin bölgelerinden geliyordu, fakat asıl kaynaklar Sicilya, Sardinya, Afrika eyaleti ve İÖ 30'dan sonra Mısır'dı. İmparatorlar kendi arazilerinde giderek daha fazla tahıl üretmeye başladılar ve *praefectus annonae* (*annona*, hububat stoku demek) denen bir memur aracılığıyla buğday tedarik etme sorumluluğunu üstlendiler. Roma'ya nakliyat özel tüccarlar tarafından yapılıyordu ve Claudius onları kente gelmeye ikna edebilmek için, büyük gemileri olup da altı yılın üzerinde Roma'ya tahıl taşımak için sözleşme imzalayacak tüccarlara, vatandaşlık da dahil olmak üzere bazı ayrıcalıklar önermişti.

Bu gelişmeler, Suetonius'un sayfalarında resmettiği popüler Claudius imajının gölgesinde kalmıştır. Bu, kendisini vicdansız ve entrikacı eşlerinin insafına terk etmiş bir adam portresidir. Belki de kaçınılmaz olarak imparatorluk ailesi içinde yaşanan gizli aşk ilişkileri de vardı. Claudius imparator olduğunda 50'sindeydi, bu yüzden veraset konusu hayati bir sorundu. Daha yaşlı pek

çok kuzen tahta daha yakınken, öz oğlu Britannicus ancak 41 yılında doğmuştu. Britannicus'un annesi ve imparatorun üçüncü karısı olan Messalina eğer Britannicus bir kenara itilecek olursa kendisinin de bir köşeye atılacağını biliyordu. Nüfuzunu sürdürebilmek için dişiliğini özgürce kullandı. (Roma siyasetinin erkek egemen dünyasında hırslı kadınlar için çok az seçenek vardı.) Bununla birlikte, 48'de çok ileri gitti ve genç senatör Gaius Silius'la birlikte bir tür evlilik töreni düzenledi. Bu düpedüz Claudius'u tahttan indirme girişimi olarak görülebilirdi ve tam olarak başarısızlıkla sonuçlandı. Bu girişim herkese duyuruldu ve Messalina idam edildi.

Claudius'un daha sonraki karısı, herkesçe sevilen kardeşi Germanicus'un kızı olan öz yeğeni Agrippina'ydı. Siyaset koşullarında bu evlilik, iktidar için mücadele eden rakiplere karşı ailenin birliğini pekiştirmek adına atılan kurnazca bir adımdı. Diğer taraftan Agrippina'nın Britannicus'tan üç yaş daha büyük ve dolayısıyla taht için apaçık bir rakip olan bir öz oğlu vardı. Çok kapsayıcı bir isme sahipti: Nero Claudius Drusus Germanicus Caesar. Agrippina'nın, muhtemelen Claudius'nun yetkilerindeki zaaflardan yararlanarak, bir an önce konumunu sağlamlaştırdığı görülür. Kendisini, kamusal kutlamalarda önemli bir figür olarak ortaya çıkan Augusta ilan etmişti, sikkelerde betimlendi ve ismi yeni Roma kolonilerinden en az birine verildi. Asıl amacı Neron'u vâris olarak atamaktı. 52'de Neron, 13 yaşındayken ve bir yıl öncesinden, erişkin erkek olmanın nişanı *toga virilis* ile ödüllendirildi. Teorik olarak artık imparator olabilirdi. Britannicus aynı payeyi 55 yılına dek elde edemeyecekti ve bu durum Agrippina'nın elini çabuk tutabilmesi için önemliydi. Ekim 54'te Claudius öldü; Agrippina tarafından sunulan bir tabak zehirli mantarın kurbanı olduğu söylenir. Neron henüz 16 yaşındayken imparator ilan edildi. Gerekli olan yaştan dört ay küçük olan Britannicus onun yerini alamayacaktı, fakat 14 olan yaş sınırına ulaşmasına bir gün kala bir ziyafet sırasında öldü. Neron, ölüm nedenini bir sara nöbeti olarak geçiştirdi.

Neron

Neron bir efsanede kaprisli bir tiran olarak yaşamayı sürdürür, fakat, her ne kadar Romalıdan çok Helenistik bir model oluştursa da, imparator olarak kendisiyle tutarlı bir görüntü çizdiği görülür. Belki de, kültür hamisi rolünün tadını çıkarırken, muazzam bir ihtişamın içinde yaşadığını tasavvur ediyordu. Bir şair ve müzisyen olarak gösterişsiz bir yeteneğe sahip olduğu kesindi, Yunan sanatına içten gelen bir ilgi duyuyordu; şiir ve nesir yazımının ikinci bir altın çağı olarak görülen bir dönemi esinledi. Bununla birlikte, doğunun geleneklerine karşı hâlâ bir önyargı vardı. Neron 60 yılında Yunan oyunları

Neronia'yı kurduğunda, oyunlara bizzat yarışmacı olarak katılması geleneksel Romalıları şok etti; ardından senatörlerden de oyunlara katılmasını isteyerek bu utancı daha da artırdı. Romalıların gözünde çok daha ciddi olanı, Neron'un hiçbir askeri deneyiminin olmaması ve elde etmek için hevesli görünmemesiydi. Ordudaki iyi düzenin devamlılığı yerel kumandanların inisiyatifine terk edilmişti.

Hükümdarlığının ilk yılları için bu durum çok önemli değildi. Claudius istikrarlı ve iyi yönetilen bir imparatorluk bırakmıştı. Önde gelen danışmanı Seneca ve Praetor Praefectus [imparatorun temsilcisi] olan Burrus ile Neron iyi iş görüyordu. Agrippina'yı imparatorluk sarayından ayrılmaya zorladılar ve Seneca senatoda ilişkileri düzeltmeye yardımcı olan yatıştırıcı bir konuşma yaptı. Yaşananların aksine bu dönem daha sonra altın yıllar olarak anıldı.

Seneca, Roma Stoacılığının en açık sözlü taraftarı olarak anımsanır. Daha önce görüldüğü gibi Stoacılar dünyayı, kardeşlik içinde yaşanan ve yönetici bir gücün cömert bakımı altında yavaş yavaş gelişen tek bir toplum olarak gördüler. Her birey bu gücün hem parçasıydı hem de buyruğu altındaydı. Denetleyemediği bir çatının içinde olmakla beraber, bütünün gerçekleşmesine yardım eden bir role sahipti. Örneğin, Epikürosçuların aksine bir Stoacının, toplum hayatının parçası olabilmek, elinden geldiğince ahlaki düzeni savunmak ve elinden bir şey gelmediğinde de olayların seyrine katlanabilmek için bir görevi vardı. Bu felsefe Roma idealleriyle tamı tamına örtüşüyordu: bedeli ne olursa olsun devlete hizmet, tutumluluk ve tanrısal düzene saygı. Vergilius'un Aineias'ı, cesaret, sadakat, kararlılık ve dindarlık gibi Stoacı erdemlerin bir modeliydi.

Stoacılık esas itibarıyla muhafazakâr ve vesayetçi[1] bir felsefeydi. Stoacılar kölelerine iyi davranmak istiyorlardı, fakat insanların kardeşliği adına köleliğin kaldırılması gerektiğine dair önerileri yoktu. Gene de Stoacılık direnmeyi esinleyebilirdi. Bunun Cumhuriyetteki örneği, senatoyu ve cumhuriyetçi ülküleri cesaretle savunan ve eski düzene karşı Caesar'ın zaferini duyduğunda intihar eden Uticalı Cato'ydu (İÖ 95-46). Daha sonra Stoacılar, despotça uygulamalarıyla dünyanın doğal gelişimini altüst eder görünen imparatorlara karşı direnmeyi önerdiler. Aralarında, Stoacı olduklarından mı karşı koyacakları, yoksa Stoacı olmak için dirençlerini mi katılaştıracakları konusunda uzun tartışmalar yaşanmış olsa da, hem Neron hem de Domitianus Stoacıların muhalefetiyle karşılaşacaktı.

Stoacı sert ve boyun eğmez bir kişilik olarak ortaya çıkabilirdi. Seneca için önemli olansa Stoacılığı insancıllaştırmaktı. (Kimileri onun büyük serve-

1) Paternalistic: Devletin/hükümetin/kurumun/patronun, kendine bağlı bireylere karşı babanın çocuğuna davrandığı gibi davranması. (ç.n.)

tine ve keyfini sürdüğü Neron iktidarına bakarak, zaten çok fazla insan olduğunu iddia eder.) Yalnızca felsefe hakkında değil, pek çok konu üzerine yazdı. Çalışmaları, bilimsel incelemeler kadar şiir ve tragedyaları (Aristoteles'in eserleri yeniden keşfedilene dek, Seneca'nın bilim alanındaki başlıca yapıtı olan *Naturales Questiones* (Doğa İncelemeleri) tartışmasız bir yetkeye sahipti), hatta Claudius dönemini hicveden bir eseri[2] içerir. Felsefi çalışmaları öfke, merhamet ve dönemin mutluluk anlayışına değinen konuları içerir. Bu çalışmalardan ikna gücü en yüksek olanı, arkadaşı Lucilius'a yazdığı ve 124 tanesi günümüze ulaşan mektuplarıdır. Mektuplar Stoacılığın ülkülerini yalın bir konuşma dili üslubunda sunar ve bu idealleri, Lyons kentinin bir yangında yok olması, kölelerin gündelik işleri ve geniş kalabalıkların tedirgin edici etkileriyle nasıl baş edileceği gibi gerçek olaylarla ilişkilendirir.

Seneca'nın hükümetin istikrarını sağlayacağına dair beslenen umutlar boşa çıkmıştı. İmparatorluk ailesindeki çekişmeler ve marazi gerilimlerle zehirlenmiş bir çocukluk geçiren Neron çok genç ve deneyimsizdi. Örneğin geceleri kaçıp Roma sokaklarında eğlenmesi, tam ergenlik çağında kanı kaynayan bir gence göreydi; ciddi danışmanlarına karşı sabırsızlık göstermesinde ise şaşılacak bir yan yok. (Nasıl olup da felsefi inançlarının bu denli büyük bir servet edinmesine izin verdiğini açıklayarak yaptığı anlamlı çıkış, 58 yılında Seneca'nın kendisini halka sevdirmesini sağladı.) Ne var ki, Neron'un davranışları gittikçe daha tekinsiz bir hal alıyordu. 59'da, metresi Poppaea'nın kışkırtmasıyla annesini öldürtmeye karar verdi. Onu portatif bir teknenin içinde ilk boğma girişiminin maskaralığa dönüşmesinden sonra, Agrippina ölüme yollandı.[3] Bu bir anlamda Neron'un büyüdüğünün bir göstergesiydi, ancak hayatında bu denli önemli bir yeri olan kadının ölümü onu büyük bir psikolojik yükün altına sokmuş olmalı. Çok geçmeden terör dönemi başladı. Neron'un karısı Octavia ve muhtemelen Burrus kurbanlar arasındaydı. Seneca görevden uzaklaştırıldı, daha sonra da intihar etmeye zorlandı. (Seneca'nın yaşam tarzıyla ilgili ne söylenirse söylensin, Tacitus tarafından hikâye edilen ölümü bütün Stoacılara örnek teşkil ediyordu.) 64'te bir yangın Roma'nın büyük bölümünü yakıp kül ettiğinde, çok geçmeden yangını Neron'un başlattığı söylentisi yayıldı. Bunu kesinlikle o yapmamıştı, fakat kentteki Yunanca konuşan küçük bir Hıristiyan topluluğunu günah keçisi ilan etti ve onlara öylesine zulmetti ki, kendi imajına bundan daha büyük bir zarar veremezdi. Roma'nın harabeye dönmüş hali karşısında başlıca tepkisi, Domus Aurea,

2) *Apocolocyntosis divi Claudi* (Seçme Epigramlar ve Claudius'un Kabaklaşması, 1947), Claudius'un tanrılaştırılması üzerine zekice yazılmış acımasız bir siyasal yergidir. (ç.n.)

3) Neron annesini Baiae'ya davet ederek bir kayık içinde Napoli Körfezi'ne bıraktırdı. Kayığın batması planlanmıştı, ama Agrippina kıyıya kadar yüzmeyi başardı. Sonunda Neron'un emriyle kent dışındaki malikânesinde öldürüldü. (ç.n.)

yani 'Altın Ev' denen, imparatorun devasa bir heykeline bakan ve Roma kent merkezini kaplayacak kadar büyük bir imparatorluk sarayı yaptırmak oldu. Yapının masrafını karşılamaya yardımcı olması için değeri düşürülmüş sikke bastı. (Alman sınırları boyunca çalışan arkeologlar, biriktirmek için Neron öncesine ait sikkeleri yeğleyen istifçiler keşfetmişlerdir.)

İmparatorluk merkezinin kontrolündeki laçkalık eyaletleri de etkilemeye başlamıştı. Britanya'daki katılık ve duyarsızlık, muhtemelen 60 yılında reisleri Boudicca önderliğindeki Iceni kabilesinde büyük bir ayaklanmaya yol açtı. (En son bilimsel araştırmalarda, isyanın tarihi olarak Tacitus'un kaydettiği 61 yılı tercih edilmiştir.) Denetim ancak korkunç bir cezalandırma pahasına yeniden sağlanabildi. 62'de bir Roma ordusu bir kez daha Partlar tarafından küçük düşürüldü; Roma ve Part İmparatorluğu arasında Ermenistan'ın tampon devlet olarak saptanması yoluyla yapılan anlaşma büyük bir güç gösterisine dönüştü; anlaşmaya göre Romalılar Part prensi Tiridates'i Part hükümdarı olarak tanımaya mecbur oldu. İçlerinde baş edilmesi en zor olanı, Poppaea'nın nüfuzuyla atanan bir Yunanlı valinin beceriksizce davranışı yüzünden 66'da patlak veren Yahudi ayaklanmasıydı. Bastırılana kadar isyanı izleyen yıllarda bir milyon insan öldü. Bu eyaletin huzursuzluğu, Tiridates'in resmen bağımlı bir kral olarak kabul edildiği ve Roma'da ağırlandığı 66 yılında, onuruna düzenlenen oyun ve ziyafetlerde aşırıya kaçılarak gizlenmeye çalışıldı. Neron, doğuda baş gösteren ve gerçekte Roma iktidarı için bir başarısızlık olan bu durumu kendisi için bir zafermiş gibi sundu. Bundan böyle doğuda 'Dünyanın Efendisi ve Kurtarıcısı' olarak bilinecekti.

Roma'da Neron'a yapılan baskı artıyordu. Ona karşı pek çok saygıdeğer senatörün de içinde bulunduğu çeşitli komplolar planlandı, fakat Neron hepsini önlemeyi başarırken en iyi yöneticilerinden çoğunu da bu süreçte temizledi. Tacitus'a göre bir kahraman olan dönemin en etkili komutanı, yalnızca Germenia sınır bölgesinde düzeni sağlamakla kalmayan, aynı zamanda Ermenistan'a düzenlediği parlak bir seferle Roma'nın oradaki saygınlığını yeniden tesis etmeyi başaran Domitius Corbulo'ydu. Neron onun başarılarını giderek daha fazla kıskanır olmuştu ve 67'de ona intihar etmesini emretti. Üç eyalet valisi daha öldürüldü. Neron, askeri deneyim yoksunluğunun kendisini tehlikelere açık kıldığını hissetmiş olmalı. Onu bu eylemlere sevk eden dürtüler arasında servetini artırma arzusu da vardı. Afrika'daki en zengin altı adamı, iddia edildiğine göre eyaletin yarısına denk olan arazilerini ellerinden alabilmek için öldürttüğü söylenir.

Alkışlanma gereksinimini samimi bir şekilde karşılayacak bir yandaş kitlesi bulma umuduyla doğunun yolunu tutması, muhtemelen bu kin ve nefret atmosferinden kaçabilmek içindi. Neron, 67 yılı boyunca yolculuk programına uyması için tarihlerini yeniden ayarladığı antik oyunlara katılarak Yunanis-

tan'ı dolaştı. Araba yarışçısı, hatip ya da lir çalgıcısı olarak, korkudan sindirilmiş jürinin verdiği birincilik ödüllerini hep o topluyordu. Bu seyahatin büyük bölümü tam bir komediydi, fakat bu aynı zamanda bir imparatorun Yunan kültürüne kişisel olarak ilgi duyması anlamında bir ilkti ve belki de Yunanlıların kendilerini imparatorluğun bir parçası olarak hissetmeye başladıkları anı işaret ediyordu. Neron, zaferlerinin taçlarıyla yüklü olarak Roma'ya geri döndüğünde, eve dönüşünü dikkate değer biçimde, askeri bir zafer gibi sahnelenen bir gösteriyle kutladı. Ordu içinde arta kalan bir sadakat kaldıysa, onun da altı, Roma siyasi yaşamındaki en saygın törenin bu şekilde istismar edilmesiyle oyulmuş oldu.

Roma'nın yeniden inşasını finanse edebilmek için dayatılan yüksek vergilerin yol açtığı hoşnutsuzluk, Neron'un liyakatsizliğinde, eyalet aristokrasisi içinde giderek artan bir tiksintiye yol açmıştı. 68'de Galya'da bir isyan patlak verdi. İsyanın başını, Gaius Julius Vindex adındaki, İsyanyol eyaletlerinin birinin 71 yaşındaki valisiyle çeşitli bağlantılar kuran ve Servius Sulpicius Galba ismiyle Romalılaştırılmış bir Kelt aristokratı çekiyordu. Galba büyük bir tezahüratla askerleri tarafından *imperator* olarak ilan edilmişti. Suetonius'a göre Neron bu isyanı annesinin ölüm yıldönümünde haber aldı. Ancak katı bir tutum onu koruyabilirdi: Ren bölgesindeki lejyonları Vindex'in üzerine gönderdi ve onları kolayca dağıttı; Galba'nın elinde (çok geçmeden bir yenisini kursa da) sadece bir lejyon kalmıştı. Ne var ki, etrafına kurduğu fantezi dünyasının parçalanmasıyla paniğe kapılan Neron, belki de son bir umutla, iyi karşılanacağını düşündüğü doğuya yöneldi. Zahmetlerinin karşılığında bir kez daha cömertçe ödüllendirilen senato ve Praetoria Muhafız Alayı Galba'nın davasını destekleyerek onu yeni imparator ilan ettiler. Neron, kentin banliyösündeki bir villada kendisini İtalya'dan götürecek gemiyi beklerken intihar etti.

İS 69: Başkaldırının Uzun Yılı

Neron'la birlikte son Julius-Claudius da ölmüş oldu. Aile içinden vâris belirlenmemişti ve paylaşılacak imparatorluk tahtı orada öylece duruyordu. Düzeni sağlayacak olan otokratik yönetimdi, herhangi alternatif bir hükümet biçimi öneren yoktu; senato olan bitene tepki göstermekten başka hiçbir şey yapmıyordu. Galba, ayağına gelen fırsatı tepmişti. Roma'ya ulaşmakta geç kalmış, konumunu sağlamlaştırmak için para harcamayı reddetmiş ve ihtimal dahilindeki bütün destekçilerini gücendirmişti. 69'un başlarında Ren'in karşı tarafındaki lejyonlar ayaklanmış, taht için Aşağı Germania eyaleti valisi Aulus Vitellius'u kendi adayları olarak ilan etmişlerdi. Fakat Roma'da,

Galba'nın önde gelen destekçilerinden Lusitania valisi ve bu arada Neron'un Poppaea'sının eski kocası Marcus Salvius Otho'yu yaşanan olaylar, özellikle genç bir senatörün Galba'nın vârisi olarak önerilmesi öylesine tedirgin etmişti ki, kendisini imparator ilan edecek Praetoria Muhafız Alayı'nın desteğini kazandı, sonra onları Forum'da düzenlenen Galba suikastı için kullandı.

İmparatorluğun ganimeti için savaşan iki rakip ordu komutanıyla Cumhuriyetin kötü günlerinin geri geldiği düşünülebilirdi. Ancak Julius-Claudius hanedanının sona ermesiyle vâris belirlemenin başka yolu da kalmamıştı. Vitellius ile Otho arasındaki sürtüşme, doğu ile batı arasında gelişecek bir çatışma şeklinde ortaya çıktı. Vitellius İspanya, Galya ve Britanya'nın, Otho ise İtalya, Afrika ve doğunun desteğini sağlamışlardı. Aslında savaş çabucak sona erdi. Vitellius'un birlikleri İtalya'yı istila etti ve Otho'yu Nisan ayında Cremona'da bozguna uğrattı. Otho intihar etti. Senato, görev gereği Vitellius'u imparator ilan etti.

Ne var ki, Vitellius dönüşünde elde ettiği zaferi değerlendiremedi. Ren bölgesi lejyonlarının desteğinden başka destek sağlayamazken, başka bir rakibin ortaya çıkmasını engelleyemedi. Bu yeni rakip, Titus Flavius Vespasianus'tu. Vespasianus, Britanya'nın istilasında kumandan, daha sonra konsül, ondan sonra da Afrika valisi olarak göz kamaştırıcı bir kariyere sahipti. Ailesinin namuslu bir geçmişi vardı. İtalyan dedesi centuria komutanlığı yapmış, babası ise Asya'da vergi toplayıcılığı görevinde bulunmuştu. Neron Vespasianus'tu, taşralı kökeninin onu kesinlikle başarı şansı olmayan bir rakip haline getireceği beklentisiyle, Yahuda'daki ayaklanmanın bastırılması için komutan olarak atamıştı. İlk önce Mısır praefectusu tarafından imparator ilan edildi, fakat hemen ardından, Yahuda ve Mısır'da kendine bağlı lejyonları Tuna ve Suriye sınır lejyonları destekledi. Tahıl ikmalini tehdit edebilirse Roma üzerinde baskı kuracağını bildiği için Mısır'ın yolunu tuttu. Bu arada Tuna lejyonları da inisiyatifi ele geçirmişlerdi. Hemen hemen Vitellius'un Otho'yu mağlup ettiği yerde, bu kez Vitellius'un ordusunu bozguna uğratarak İtalya'nın içlerine doğru yürüyüşe geçtiler. Thukydides'in değerli pasajlarının birinde Tacitus, zafer kazanmış askerlerin Cremona kasabasında salıverilmeleriyle giriştikleri korkunç katliamın ayrıntılarını sunar. Ardından yürüyüşlerini Vitellius ve Vespasianus yandaşları arasında bir iç savaşın patlak verdiği Roma'ya doğru sürdürdüler. Vitellius'u destekleyen dönek Praetoria Muhafız Alayı'nı temizlediler ve nihayet, lejyonlarıyla İtalya'ya gelen Vespasianus taraftarlarından Suriye valisi Mucianus barışı yeniden sağladı. Vespasianus dönüşünde senato tarafından tanındı, fakat hükümdarlık dönemini birliklerinin kendisini Mısır'da imparator ilan ettikleri tarihten başlatması nedeniyle pek az saygı gördü. Senato, Vespasianus tarafından daha önce kanunlaştırılmış olan her şeyin yasal olarak bağlayıcı olduğu yönündeki bir kararnameye boyun eğdi.

69 yılının siyasi mücadeleleri içinde belki de en dikkate değer konu, bu kavgaların imparatorluğun kurumlarını ne denli az sarstığıydı. Vespasianus bir gaspçıydı, Tacitus'un ünlü deyişiyle 'Roma'da değil de başka yerde yetişmiş bir imparator'du, fakat imparatorluk çatısı altına sorunsuz girmişti. Senatonun ona, senatörleri toplantıya çağırmak, onlara önerilerde bulunmak ve magistratlıkların gittikçe güçsüzleşen halk meclisleri tarafından resmen kabulünü teklif etmek gibi, ilk imparatorların sahip olduğu hakları bahşetmesinde herhangi bir tereddüt yaşadığını gösteren tek bir delil yok.

Flavius Hanedanı İmparatorları

Flavius hanedanında Vespasianus (69-79) ile oğulları Titus (79-81) ve Domitianus (81-96) olmak üzere üç imparator vardı. Onlar imparatorluğun gelişimindeki yeni bir evreyi, imparatorun Roma'nın geleneksel soylu ailelerinin dışından da gelebileceğini ve iktidarı bütünüyle erdemli bir biçimde elde edebileceklerini gösteren bir dönemi temsil ederler. Vespasianus hayal kırıklığı yaratmayacaktı. O, Augustus'tan bu yana, senato ve ordu gibi çeşitli anayasal kurumlar ile Roma halkı arasındaki iyi ilişkileri koruyabilmiş ilk imparatordu. Her ne kadar yapıp ettiklerinde sert ve tedbirli davransa da, aynı zamanda, sınırların tanımlanması, istikrarlı eyalet yönetimi ve imparatorluğa duyulan sadakati geliştirebilmek için vatandaşlık kapsamının genişletilmesi gibi, imparatorluğun ihtiyaçlarının farkındaydı.

Neron'un hükümdarlığı ve 69 yılının kargaşası imparatorluğun huzurunu kaçırmıştı. Vespasianus'un oğlu Titus, 70 senesinde Kudüs'ü ele geçirerek Yahuda'daki ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırdı. Bundan başka en sorunlu eyaletler, Vitellius'a bağlı lejyonların Roma varlığını zayıflatarak isyanı cesaretlendirdikleri kuzeybatıdaki Britanya ve Ren bölgesindekilerdi. Ren sınırında, yerel halktan oluşturulmuş yardımcı birlikler *en masse*[4] karşı tarafa iltica etmişler ve bir Germen yerlisi olan Iulius Civilis diye birini destekliyorlardı. Iulius yerel soyluları bölgesel bir 'Galya' imparatorluğu ilan etmeleri için kışkırtıyordu. Amacının ne olduğu tam olarak belli değil. Bir fanteziden ibaret olduğu ortaya çıkan imparatorluk çok geçmeden çöktü. Düzeni yeniden sağlamak için bölgeye sekiz lejyon gönderilmişti. Ardından bu lejyonlar güçlü Brigantes kabilesine boyun eğdirmek üzere kuzeye doğru hareket ettirilerek Britanya'ya, batıya doğru da Galler dağlarına sevk edildiler. Yetmişlerin başlarında York'un modern kentleri Chester ve Carlisle kuruldu.

Germen sınırları Vespasianus ve Domitianus dönemlerinde kalıcı bariyerlerle tanımlandı. (Resmi olarak Yukarı ve Aşağı Germania eyaletleri 80'lerde

4) [Fr.] *en masse*: toplu olarak, bir kerede. (ç.n.)

oluşturuldu.) Arkeologlar, Ren ve Tuna nehirleri arasında kalan zor sınır bölgesinde daha iyi bir iletişim kuracak biçimde, Roma egemenliğinin Ren'den başlayarak kuzey ve doğu yönlerinde yayılma evrelerinin planını yapabilmişlerdi. Her 500 ya da 600 metrede bir kurulmuş gözetleme kuleleri ve aralarında yer alan küçük kaleleriyle bir *limes*, (yol/sınır) ormanı boydan boya kesiyordu. Eğer daha erken bir tarihte değilse, bu yol 90'lar itibarıyla tamamlandı. 70'li yılların başında yaşanan ayaklanmalardan sonra, bu iş için atanan Romalı memurların denetimi altında yeniden yardımcı birlikler kuruldu.

Sınırlar sağlamlaştırılırken, Britanya ve Ren bölgesindeki birlikler de yavaş yavaş Tuna'ya doğru kaydırıldı. Bu bölgede Daçya tehdidi vardı. Daçyalılar, tarımla uğraşan insanlar olarak Tuna'nın kuzeyindeki Transilvanya düzlüklerine yerleşmişlerdi, ovanın kuzeyindeki Karpat Dağları'ndan demir, altın ve gümüş çıkarıyorlardı. Özgüven sahibi bir kabile reisi olan Decabalus yerel kabileleri kendi egemenliği altında birleştirmişti ve görünüşe bakılırsa Roma'nın gücünden de hiç korkmuyordu. Onun bu tehdidi, Britanya valisi Agricola'nın İskoçya'yı fethetme girişimlerini kısa kesmek zorunda kalması anlamına geliyordu. Inchtuthil'de [Perthshire'da Dunkeld yakınlarında], Tay Irmağı kenarında tahtadan inşa edilmiş geçici bir kale terk edildi (arkeolojik kanıtlar 88 civarında söküldüğüne işaret ediyor) ve Britanya'daki dört lejyondan biri 85-92 arasında bir tarihte Tuna'ya kaydırıldı. Tacitus'un Agricola biyografisi bu geri çekilişi Domitianus zorbalığına özgü bir ihanet olarak betimler, fakat İskoçya'nın dağlık bölgelerinin böyle tehlikeli bir zamanda fethi hiç uygun değildi ve bu anlamda Domitianus'un verdiği akıllıca bir karar gibi görünüyordu. Domitianus Decabalus'a karşı 88'de yapılan bir savaşı yönetti ve onu bağımlı bir kral haline getirdi.

Vespasianus abartıdan hoşlanmamasıyla bilinirdi fakat siyasi içgüdüleri ona abartının gerekli olduğu yeri ve zamanı söylerdi. Antik Roma'nın yaşayan en büyük anıtlarından Colosseum'un inşasına onun döneminde başlandı. Amfiteatrlar Romalıların inşa ettikleri en büyük yapılardı. Verona ve Afrika'daki Thysdrus (bugün El Cem) gibi en iyi korunmuş örnekleri 30.000 kişilik olsalar da, çoğunluğu 20.000-25.000 seyirci alabilecek şekilde yapılmıştı. Fakat hepsi 50.000 izleyicilik Colosseum'un yanında cüce gibi kalıyordu. Yapı birçok açıdan dikkate değer nitelikteydi. Colosseum, Neron'un Altın Ev'i için yaptırılmış olan yapay bir göl alanı üzerine inşa edilmiştir, bununla beraber temeller öyle başarılı bir biçimde örtülmüştür ki, iki binyıl sonra bile burada yerleşme izine rastlanmaz. (Neron tarafından Roma kentinden alınan arazinin yeni haline getirilmesiyle Vespasianus, gerçekte halkın görüşlerini de hesaba katıyordu ve Yahuda'daki zaferlerinin anısına Barış Tapınağı yaptırdığında, sanat eserlerini Altın Ev'den tapınağa nakletti.) Bina, kesilecek hayvan ve insanları seyretmeye gelmiş seyirciler de dahil içine aldığı binlerce kişiyi etkin bir biçim-

de dağıtabiliyordu. Yapım çalışması öylesine verimli bir biçimde düzenlenmişti ki, yapımına başlanmasından sadece on yıl sonra Colosseum hizmete hazır hale gelmişti. İmparator Titus, yüz gün süren açılış oyunlarında her gün 5.000 kurban kestirmişti. (Bu, Titus'un kısa süren hükümdarlık dönemine özgü cömertliğinin bir göstergesiydi. Özellikle, feci Roma yangınında, Vezüv'ün püskürmesiyle Pompei ve Herculaneum'un yok olmasında, İtalya'daki veba salgınında, dert ve sıkıntı içinde olanlara karşı cömertliğini kanıtlamıştır.)

İS birinci yüzyıl itibarıyla gladyatör dövüşleri oyunlar içinde başat konumdaydı. Bunlar ilk olarak cumhuriyet dönemindeki cenaze törenlerinde ortaya çıktı. Yatıştırılabilmesi için ölünün ruhunun insan kanına gereksindiğine dair bir inanış vardı. Sahnelenen silahlı müsabaka kan ihtiyacını karşılıyordu. Giderek bu dövüşler daha gösterişli hale geldi ve hevesli siyaset adamları tarafından önerilen halk eğlenceleri arasında önemli bir rol oynadı. Augustus döneminde, Roma'nın dışında yapılanlar da dahil bütün gösteriler, (kısmen ve hiç kuşkusuz hırslı soyluların onu hiçe saymasını engellemek için) imparatorun cömertliğiyle birleşmiş ve onun koruyuculuğunun önemli bir parçasına dönüşmüştü. Colosseum'un adanması sırasında Titus'un elinde hazır 3.000 gladyatör vardı ve Traianus Daçyalılara karşı elde ettiği zaferini toplam 10.000 gladyatörün katıldığı 123 günlük oyunlarla kutladı. Gladyatörlerin yanı sıra, kaplan, timsah, zürafa, vaşak ve gergedan gibi hayvanlara da sürekli olarak ihtiyaç duyulmaya başlandı; insanlar ve hayvanlar arasında çok daha garip kavgaların sahnelenebilmesi için bu hayvanlar ne kadar egzotik olurlarsa o kadar iyiydi.

Gladyatörler arasında düzenlenen yarışmalar ve diğer oyunlar –örneğin Circus[5] Maximus'taki araba yarışları– yalnızca halkın eğlenmesi için yapılan gösteriler değildi. Bunlar aynı zamanda, halk meclisleri yetkilerini yitirmiş olduğundan başka bir yerde gerçekleşmesi artık mümkün olmayan türde, imparatorun halkıyla yüz yüze geldiği siyasi olaylardı. (Yüzyılın bitiminden sonra *concilium plebis* toplantılarının yapıldığına ilişkin hiçbir kayıt bulunmuyor.) İmparatorun katılması, olup biteni dikkatle izlemesi ve kalabalıklar tarafından dile getirilen şikâyetleri dinlemesi beklenirdi. İmparator, yaralanmış gladyatörlerin yaşamasına ya da ölmesine karar vermekle mutlak yetkisini kullanırdı. Keith Hopkins'in belirttiği gibi, 'Bu, her biri dünyanın fatihi vatandaşlardan oluşan bir izleyici kitlesinin önünde, bir gün içinde ve çeşitli kereler yinelenen imparatorluk gücünün dramatik biçimde yasalaşmasını ifade ediyordu.'

5) (Yunanca *hippos*: at ve *dromos*: yol sözcüklerinden türemiş hipodrom'un karşılığı) Antik Roma'da, içinde halka açık araba ve at yarışlarının yapıldığı, ya da buna benzer açık hava gösterilerinin düzenlendiği, etrafı basamaklar halinde yükselen sıralarla çevrili dikdörtgen ya da oval biçimli geniş yapı. Bu yapıların içinde en ünlüsü, genellikle ve sadece Circus olarak sözü edilen, Roma'daki Circus Maximus'tur. (ç.n.)

İmparatorlar kendilerine düşen rolleri farklı coşkunluk derecelerinde yerine getirdiler. Caesar'ın resmi yazışmalarını locasında oturduğu yerden yürütmesiyle kötü bir şöhret kazandığının farkında olan Augustus, daima eksiksiz ve hazır bulunmak konusunda çok titizdi. Aslında oyunlardan hoşlanıyordu. Gaius'un, kalabalıkların kendi yerine gladyatörleri desteklediğini hissettiği zamanlarda ve her seferinde asabı bozulurken, Tiberius oyunlara katılmak konusunda daha az hevesliydi ve müsabakaları sadece görevi olmadığı zamanlarda izledi. Diğer taraftan Claudius öyle coşkuluydu ki, bir imparatora yakışır terbiyeden yoksun olduğu düşünülürdü.

Claudius gibi Vespasianus da imparatorluğun yönetiminde eques'lere daha fazla yetki verdi, fakat bu işi senatörlerin duyarlılıklarını gözeterek yaptığı görülür. Eques sınıfı geniş bir gruptu ve tıpkı senatörler gibi onlar da aynı servete ve eğitime sahip toprak sahipleri arasından seçiliyordu. Dolayısıyla kurulu düzeni tehdit etmeyen bir sınıfı temsil ediyorlardı. Eques'ler, azatlı kölelerden ziyade eyaletlerin ileri gelen yöneticileri gibi toplumsal açıdan çok daha fazla kabul görüyorlardı ve bu durum, sonraki yüzyıllarda devam edecek bir süreçte, hünerlerini göstermeleri konusunda onların işine yaradı. Vespasianus bu işi senatörlerle kurduğu iyi ilişkileri bozmadan sürdürmeyi becerirken, babasından çok daha az duyarlı olan Domitianus, mahkemelerde senatörlerin üstünde oturmalarına izin vererek, eques'leri kendi yararına kullanabileceğini göstermek istedi. Bu, senatörlerin kin ve nefretini kazandığı yöntemlerden sadece biriydi. Küstah ve doğuştan otokratik bir kişiydi, kendisine 'Efendi Tanrı' diye hitap edilmesini yeğliyordu. Cumhuriyet dönemindeki eski censor'luk görevini, senato üyelerini kontrol etme hakkıyla birlikte ve kalıcı olarak üzerine aldı; bu yetkileri hoşlanmadığı ya da korktuğu kimselerden kurtulmak için kullandı. Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi yabancı kültlere karşı özellikle kuşkucuydu, fakat aynı zamanda giderek artan saltçılığı, geleneksel senatörler arasında Stoacılıktan esinlenmiş bir muhalefeti de canlandırdı. Değeri ordu sayesinde artan bir kişiydi ve Roma'nın dışındayken imparatorluk daha iyi yönetilebiliyor ve korunabiliyordu. Bununla birlikte Roma'da Domitianus'a duyulan kin ve düşmanlık öylesine keskinleşmişti ki, öldürülmesi için sevgisi azalmış senatörler ve Praetor Praefectus'lar ile kendi ailesi tarafından bir komplo planlandı. Eylül 96'da sarayında bıçaklanarak öldürüldü. Bu sevinçle senato, kamuya açık anıtlarda Domitianus'tan söz eden her şeyin silinmesini emretti.

Traianus: Örnek İmparator

Komplocular, Marcus Cocceius Nerva adında, kusursuz bir soydan gelen, çok mütevazı bir kariyere sahip, fakat canayakınlığı ve yumuşakbaşlılığıyla kim-

seyi gücendirmemiş hayli yaşlı bir senatörü vâris belirleyecek kadar kurnazdı. Nerva'nın, senatoyu iyi idare edebileceği, Domitianus'un son yıllarında estirdiği terörün üzerine sakin bir dönem getirebileceği düşünülmüştü. Başarılı da oldu. Kısa hükümdarlık döneminde, imparatorluk maliyesini sağlamlaştırmaya dönük çabaları ile imparator, senato ve (vergi yükünü hafiflettiği sanılan) İtalya halkı arasındaki ilişkileri yeniden tesis ederken, gönül alıcı ve alçakgönüllüydü. Nerva'nın uzun vadede ayakta kalıp kalamayacağı daha fazla sorgulanabilirdi, fakat en akıllıca hareketi, Ocak 98'deki ölümünden önce ortak bir imparator olarak güçlü bir vâris tayin etmesi olmuştu.

Yeni imparator, tarihin Traianus olarak bildiği Marcus Ulpius Traianus'tu. Ailesi Roma'nın yönetici aileleri arasında tanınmıyordu, babası konsüllük yapmış ve Suriye valiliği görevinde bulunmuştu, fakat ailenin kökleri uzun süre önce İspanya'ya yerleşmiş bir soya dayanıyordu. Tahta çıkması imparatorların içinden geldiği çevrenin daha da genişlediğine işaret ederken, bir kez daha bu seçimin düşünüldüğünden daha isabetli olduğunu kanıtlamıştı. Traianus çağlar geçtikçe ideal imparator, ortaçağdaki yöneticilerin kendilerine örnek aldıkları bir hükümdar olarak övülecekti. Hercules'in[6], toplumun iyiliği için aralıksız çalışması imgesini örnek aldı, fakat aynı zamanda da, sikkelerin üzerinde Jüpiter olarak resmedilmesine izin verdi. İmparatora duyulan saygıyı Roma tanrılarına duyulan saygıyla özdeşleştirdi ve hükümdarlığı döneminde inşa edilen Jüpiter tapınakları aynı zamanda imparatora adanmış mabetler olarak görülmeye başlandı.

Traianus, imparator olarak atandığı sırada Yukarı Germania valisiydi ve Roma'ya dönmesi gerekirken bir yıldan fazla orada kalması hayli ilginçtir. Görünüşte sınırların güvenliğini sağlıyordu, fakat madem ki başarılı bir imparatorun başlıca vasfı olarak kabul görüyordu, muhtemelen Traianus da bir komutan olarak ününü artırmaya çalışıyordu. (Bu ona senatörler arasında saygınlık ve ona karşı meydan okumaları etkili biçimde engellenen askerlerinin desteğini kazandıracaktı.) Aynı zamanda bu, bir imparatorun işinin Roma merkezli olması gerekmediğini de gösteriyordu. Traianus, Roma'nın düşmanlarıyla bizzat yüzleşmesi beklenen bir imparatora doğru yönelimi simgeler. 98-9 kışını geçirmek için tekrar kuzeye gidecek, daha sonra 101'de bir kez daha Daçya'ya saldırı başlatacaktır.

Sınıfının Domitianus'a beslediği ortak kini paylaşmış olan Senatör Plinius, bu yeni imparatordan duyduğu sevinci belirtirken, onu işiyle ilgilenme tarzından dolayı över:

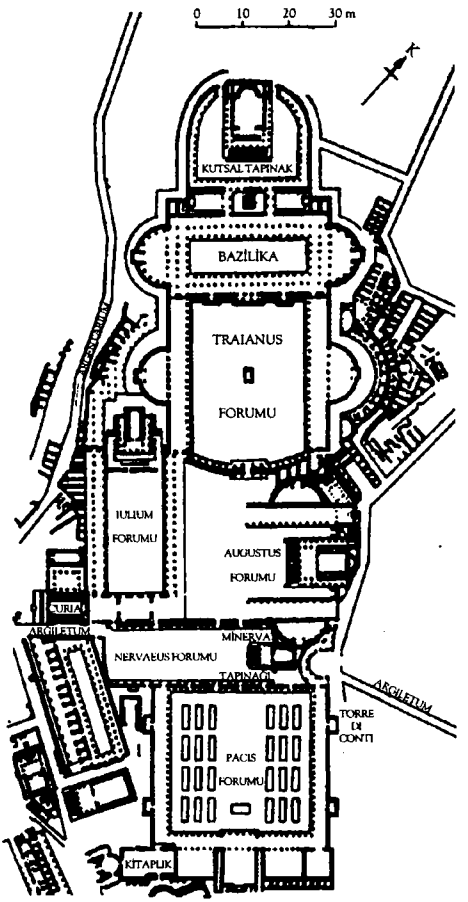
6) Herakles'in Latince adı. Roma efsanelerinde Yunanlıların Herakles tipi olduğu gibi benimsenmiş, ancak öykülerine yerli bazı öğeler katılmıştır. Hercules daha yumuşak bir kahraman olarak canlandırılır, elinde bir sazla Musa'lara karıştığı bile görülür. (ç.n.)

> Eyaletlerin isteklerini, hatta tek tek her kentin ricalarını nasıl karşılıyor hep birlikte görüyoruz. Onlara yanıt vermekte herhangi bir işitme ya da erteleme sonunu yaşamıyor. Huzuruna tam zamanında kabul ediliyorlar ve gitmelerine yine tam vaktinde izin veriliyor; nihayet imparatorun kapıları, girmeleri engellenen elçilerin kuşatması altında değil artık.

Traianus ile Plinius arasındaki ünlü mektuplaşmalar, ki Plinius o vakit Bithynia ve Pontus valisidir, Traianus'un en küçük ayrıntıya bile ne denli önem verdiğine örnek teşkil eder. Bir dizi sorunla ilgilenirken hiçbir kızgınlık belirtisi göstermez. Kentlerin sorunlarına aracı olurken, bir anlaşmazlığı çözerken ve onlara meselelerini nasıl halledeceklerini anlatırken dikkatli ve sürekli bir çalışma örneği sergiler. Aslında tam bir vesayetçidir (paternalist) ve bu konuya en ünlü örnek İtalya'da onun tarafından kurumlaştırılan *alimenta* sistemidir. Çiftçiler imparatorluk hazinesine (alışılmış yüzde 12 yerine) yüzde 5'lik faizle kredi almak için başvurabilmiş, özel bir hesapta toplanan bu faiz geliri daha sonra yoksul çocukların tahıl tayınında kullanılmıştır.

Traianus, aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun son büyük fatihiydi. Roma egemenliğini Tuna'nın kuzeyinde bir krallık olan Daçya'nın ötesine ve imparatorluğa iki yeni eyalet eklediği Parthia'nın içlerine doğru genişletmek istemesinin nedenleri, askeri ününü artırmak arzusuyla bağlantılı olabilir. Bununla birlikte, iki krallığın da Roma için tehdit oluşturdukları düşünülürse, bu seferlerin savunulabilir gerekçeleri olduğu görülür. Decabalus hâlâ Domitianus karşısında aldığı yenilginin öcünü almak için saldırı hazırlığı yapıyordu ve muhtemelen hiçbir imparator ona meydan okumadan, eli kolu bağlı duramazdı. Traianus Daçya'da 101-2 ve 105-6 yıllarında iki kez savaştı. İlk savaş ateşkes antlaşmasıyla, ikincisi ise Daçyalıların bozgunuyla sonuçlandı. Decabalus'un kraliyet sarayı yağmalandı ve kendisi de intihar etti; başı zafer alayı eşliğinde Roma'ya getirildi. Bunu, cumhuriyet dönemindeki büyük fetihleri anımsatan oranda gümüş ve altın yağması izledi. Tuna Köprüsü yapımı, Daçya başkentine saldırı, ordugâhların kurulması gibi sefer görüntüleri, hâlâ Roma'da ayakta duran Traianus Sütunu'nda betimlendi. Sütun, hareket halindeki Roma ordusunun yaşayan en canlı örneğini sunar. Daçya eyaleti 106 yılında imparatorluk topraklarına katıldı ve çok geçmeden Transilvanya Ovası yerleşimcilere açıldı.

Traianus Nebatilerin ülkesini yeni Arabistan eyaleti olarak imparatorluk topraklarına katarak doğu sınırını güçlendirmişti. Ermenistan üzerine Parthia ile 110 yılında yeni bir anlaşmazlığın baş göstermesi, Parthia'nın istilasıyla sonuçlandı. Şimdilerde Daçya'daki başarısıyla keyiflenen imparator silahını, ya (orijinal kaynakların ileri sürdüğü gibi) zaferinin hemen ardından ya da tedbirli davranarak, Roma'nın tartışma konusu olan diğer düşmanını sindir-

İmparatorluk Forası. Traianus Daçya seferinin ganimetini, Augustus tarafından Caesar'ın anısına ve onun zaferlerini anmak üzere inşa edilmiş olan foranın (Forum Iulium) kuzeyinde, bazilikası ve kütüphanesiyle beraber yeni ve muazzam bir Forum inşa etmek için kullandı. Kamu binalarının bu heybetli sıralanışı, İS 357'de Roma'yı ilk kez ziyaret eden İmparator Constantius'u şaşkına çevirecekti.

mek için doğrultmuştu. Sefer daha ilk günlerinde başarıya ulaştı. Ermenistan istila edilerek eyalete dönüştürüldü ve ardından Traianus Roma egemenliğini diğer bir eyalet olarak kurduğu Mezopotamya'ya, daha da güneydeki Basra Körfezi'ne kadar genişletti. Diğer Romalı kumandanlarla birlikte düşünüldüğünde Traianus'un örnek aldığı İskender'di ve Parthia seferi sona erip de (116) Fırat'ın ağzına ulaştığında, daha öteye gidemeyeceği ve onun kahramanlıklarına denk başarılar elde edemeyeceği için gözyaşı döktüğü söylenir. Bu olacak iş değildi. Yeni ilhak edilen bölgelerle birlikte imparatorluğun başka yerlerinde de sorunlar vardı; Britanya'daki kabile isyanları, bir Yahudi ayaklanması ve Aşağı Tuna'daki huzursuzluk. Her halükârda Traianus zaten hastaydı. 117 yılında öldü.

Hadrianus

Bir sonraki imparator Hadrianus'un (h. 117-38) vârisliği tartışma konusu oldu. Hadrianus Traianus'un kuzeni ve damadıydı. Kesinlikle Traianus'un en gözde komutanıydı ve doğu ordularının komutanı olmak için de avantaja sahipti. Aynı zamanda Traianus'un ölüm döşeğinde kendisini resmen vârisi olarak belirlediğini iddia ediyordu. Hâlâ doğuda olduğu bir sırada onun vârisliğine meydan okumak için ortaya çıkan dört senatör Roma'da idam edildi. Ölümleriyle Hadrianus'un bir ilgisi olup olmadığı bilinmiyor, fakat bu olay, onun senatoyla ilişkisine kalıcı biçimde zarar vermişti.

Onun hükümdarlığı her halükârda istikrarsız bir dönem olmalı. Hadrianus çok yönlü fakat Roma'dan uzaktayken daha mutlu olan huzursuz bir adamdı. İktidarda kaldığı yirmi bir yılın hiç değilse on iki yılını eyaletlerde geçirmişti. Roma'da kaldığı iki ya da üç yılın ardından beş yıl süren bir yolculuğa çıktı. Galya'yı, Germania sınırını, Britanya'yı, İspanya'yı, Mauretania'yı [Fas] dolaştı ve nihayet iki yılını da imparatorluğun en sevdiği yeri olan Yunanistan'da geçirdi. (Kendisini en yakın hissettiği tanrı Olympos tanrısı Zeus'tu ve bu rolünde ona yüzlerce heykel ve sunak adandığı bilinir.) 126'da İtalya'ya döndü fakat 128 ile 134 arasında tekrar uzaklaştı. Bu kez yolculuğu Yunanistan'la birlikte Mısır ve Filistin'i kapsıyordu; Filistin'de, bir Roma kolonisi olarak 70'den beri terk edilmiş bir bölge olan Kudüs'ü yeniden kurdu. (Bu kutsal alana izinsiz girmesi, her zamanki yöntemlerle insafsızca bastırılan yeni bir Yahudi ayaklanmasına yol açtı.)

Hadrianus bütün bunların ötesinde bir imarcı olarak anımsanır. Roma'da Pantheon ve anıtmezarı (bugün San Angelo Kalesi) bulunur. Her şeyiyle onun doğu zevklerini yansıtan Roma dışındaki villası Tivoli'dedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ara Bölüm V.) Aynı zamanda imparatorluğun her yerinde hayır işleri yapmıştı. Özellikle doğudaki birçok kent onun korumasından hoşnuttu ve Atina Hadrianus sayesinde bütünüyle yeni bir dış mahalleye kavuştu. Kısacası onun koruyuculuğu, Yunan eyaletlerinin imparatorluğa tam entegrasyonunun sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Gözdesi Antinous Nil Nehri'nde boğulduğu zaman, bir kararnameyle ona bir tanrı gibi tapınılacağını duyurdu ve imparatorun kaybını daimi olarak anımsatması için imparatorluğun her yerinde Antinous'un binlerce heykeli yapıldı.[7]

Fakat Hadrianus sadece bir imarcı ve kültürel bir esin kaynağı değildi. İmparatorluğun aşırı genişlediğinin farkındaydı ve güvenilir sınırların içinde yerleşik bir imparatorluğun hayati bir önemi olduğunu biliyordu. Vakit kaybet-

7) Günümüze ulaşan birçok heykel, madeni para ve mücevherde, Hadrianus'la eşcinsel ilişkisi olan Antinous'un, delikanlı güzelliğin simgesi olarak betimlendiği görülür. (ç.n.)

meden Traianus'un doğuda fethettiği toprakları iade etti (bu, kendisine karşı komplo kuran senatörlerin küçük düşürülmesi demek olabilirdi) ve ilk kez sınırları kesintisiz biçimde tahkim etmeye girişti. Ren ile Tuna arasına kazıklardan bir duvar inşa edildi; bunu, en ünlü eserlerinden biri olan ve kuzey Britanya'yı enlemesine kesen Hadrianus Duvarı'nın yapımı izledi. Sınırların tahkim edilmesindeki gizli anlamlardan biri, ordunun rolünün kısıtlanmasıydı ve bu durumun moral bozukluğuna yol açma tehlikesi vardı. Hadrianus bu tehlikeyi sezmişti ve onunla ilgili günümüze kalan kayıtlarda, ordudaki disiplini koruyabilmek için birlikleri denetlediği ve askeri manevraların düzenli biçimde yapılmasında ısrar ettiği görülüyor.

Hadrianus'un yaptığı sürekli seyahatlerin bir sonucu da, imparatorluktaki karar alma mekanizmasının Roma'daki senatodan bağımsız olarak gelişmesiydi. Daha duyarlı senatörler Roma'da bulundukları sırada senatoyla birlikte çalışırlardı. Normal uygulama, imparator için, arzulanan siyasetin ana hatlarını belirlemek, senato içinse buna razı olmaktı. Kurgusal anlamda senatonun siyaset üretmesi korunmuştu (ve imparatorun olmadığı zamanlarda kendi hesaplarına karar alma uygulaması devam etti). Ne var ki artık, Hadrianus'un döneminde, imparatorun doğrudan doğruya kendisine getirilen meselelerle ilgili kararlarının aynı zamanda kanun gücüne sahip olduğu aşikârdı. Bu, kararlar ferman olarak biliniyordu ve Hadrianus'un bazı fermanları İustinianos'un Büyük Roma Yasası Derlemesi'nde alıntılanmıştır. İmparatorun ilgilendiği sorunlar sahası genişti ve artık kesinlikle, senatonun çok özel diye iddia edebildiği hiçbir kamusal alan yoktu. Olasılıkla Tacitus'a atfedilen ironik bir yorum bu durumu çok iyi özetler. 'En tepedeki insanlar çabucak uzlaşmaya varıyorlarsa, senatoda çekilen uzun söylevlere ne gerek var? Madem siyaset deneyimsiz yığınlar tarafından değil, yalnızca ve tek başına en yüksek derecede bilge bir adam tarafından saptanıyor, halk meclislerindeki bitimsiz tiradlara ne gerek var?' Magistratlıklar giderek, esas işlevi bahşişlerin ve oyunların dağıtılmasını üstlenmek olan törensel memuriyetler haline geldi. Filozof Epiktetos şöyle yazar:

> Eğer konsül olmak istiyorsan uyumayı bırakmalı nüfuzlu adamların ellerini öpüp etraflarında fır dönmelisin... birçok kimseye armağanlar, birine de günlük tayınlar vermelisin. Peki sonuç ne? On iki değnek (konsülün maiyetindeki on iki lictor [baltacı] tarafından taşınan ve ortasında cellat baltası bulunan değnekler; magistratlık sembolü), üç ya da dört kez tribunus koltuğunda oturmak, circus'da oyunlar düzenlemek ve ufacık sepetlerde elenmemiş un dağıtmak.

Bu memuriyetler, yine de, valiliğe ve kumandanlığa giden yolda bir adım olarak önemliydi.

'İyi' İmparator

Bu dönem itibarıyla bir iyi imparator imgesi vardı. O, devletin hizmetinde amansızca çalışmalı, kamu düzeninin korunmasında ve imparatorluğun savunulmasında kararlı olmalıydı. (Askerlerinin görevleriyle ilgili sıkıntılarını paylaşan imparatorlar orduda özellikle seviliyordu.) Senatörler gibi antik imtiyazları olan kimselere karşı duyarlı olmalı, oyunların düzenlenmesinde ve kentlere yaptığı bağışlarda cömert davranmalıydı. Cumhuriyetçi magistratların eski geleneklerinde, ondan ulaşılabilir olması beklenirdi. Hadrianus'la ilgili bir öykü vardır. Gezilerinden birinde bir kadın ondan ricacı olur. Dinlemeye vakti olmadığını söyler ve yoluna devam eder. 'Öyleyse imparatorluğu bırak,' diye sertçe karşılık verir kadın. Saygınlığı gereği, onu dinlemek için döner. Hadrianus ile vârisi Antoninus Pius, yasaları daha insancıl kılmak için bazı ılımlı adımlar atmışlardır. Hadrianus'un kölelerin iğdiş edilmelerini ve 'hapishaneler'deki tarım kölelerinin prangaya vurulma uygulamasını yasakladığı düşünülüyor. Antoninus işkenceye izin veren koşulları sıkılaştırmıştır.

Bir imparatorluk hanedanının yıkıldığı anlarda, artık, imparatorluk içinde otokrasi için ciddi hiçbir siyasi seçeneğin bulunmadığı görülüyor. Galibiyet için en büyük şans askerlerin desteğini kazanabilen kişiye aitti ve 69'da olduğu gibi, rakipler kendilerine bağlı lejyonlarıyla sonuna kadar mücadele ettikleri için, iç savaş kaçınılmazdı. Kim kendisini bir fatih gibi sunarsa, senatörler artık ona boyun eğiyordu. Sahip oldukları yüksek mevkileri korudular, fakat kullanabildikleri yetkilerin tümü, bir bütün olarak imparatorluğu kontrol eden çerçeveye dahildi. Daha etkin imparatorlar, daha geniş bir sınıfı oluşturan eques'lerin kendilerine çok daha iyi hizmet edebileceklerini fark etmişlerdi.

Bir dizi rolü bizzat imparatorun yerine getirmesi gerekiyordu. Bir imparatorluk danışmanı bunları şöyle listelemiş: 'kanunlardaki adaletsizlikleri düzeltmek, yerkürenin her yerine mektup göndermek, yabancı ulusların krallarıyla zoraki ilgilenmek, eyaletleri fermanlarla baskı altında tutmak, iyi işleri övmek, fitnecileri bastırmak ve şiddete başvuranların gözünü korkutmak.' İmparatorluğun güvenliği ve düzeni eninde sonunda imparatora bağlıydı. Görevinde kral *auctoritas*, yani esas yetkesinden yardım alırdı, ki bu yetke, imparatorluğun tanrısal görünümlerine giderek daha fazla güvenmekle yükseltilirdi. Eski cumhuriyetçi yetkiler, yapıp ettiklerinde ona kanun kuvveti vermek üzere güçlendirilmişti. İnsanları, koruyuculuğunu kullanarak daha da etkileyebilirdi. İdeal imparator egemenliğini tanıyanlara karşı cömert, imparatorluğu içten ve dıştan tehdit edenlere karşı sertti. Sonraki kuşaklar da dahil olmak üzere, halkın anılarında en uzun süre yer eden imparator Traianus'tu; hatta günümüze, Papa Büyük Gregorius'un, Traianus'u onursal bir Hıristiyan olarak cennete kabul etmesi için tanrıya yalvardığının anlatıldığı bir öykü kalmıştır.

24
İmparatorluğu Yönetmek ve Savunmak

Tacitus *Agricola*'sında, bir İngiliz kabile reisini askerlerine seslenirken hayal eder:

> Onlar (Romalılar), dünyanın yağmacılarıdır ve artık her yeri yakıp yıkmış ellerine bırakılacak daha fazla toprak kalmadığı için, onlar da işgal etmek üzere köşe bucak denizleri araştırıyor. Düşman zenginse ona açgözlü diyorlar; yoksulsa güce susamış diye ad takıyorlar. Ne doğu ne de batı onları doyurabildi. Bütün insanlığın içinde önce zengin uluslara göz dikiyorlar ve aynı hırsla da yoksul uluslara. Yağmalıyor, katlediyor, talan ediyorlar ve bunun adına 'imparatorluk' diyorlar. Bir diyarı harap edip buna 'barış' diyorlar.

Kontrolü Sağlama

Tacitus'un da belirttiği gibi Roma İmparatorluğu, son çare olarak güce başvurarak kazanılmıştı. Egemenliklerini kolay kabul ettiremediler. İspanya, boyun eğene dek iki yüzyıl süren seferlerin acısını çekti ve sakin eyaletler bile ayaklandı. Caesarea'daki bir Roma garnizonunun gerçekleştirdiği katliamla İS 66'da Yahuda'da başlayıp bütün Filistin'e yayılan büyük ayaklanma buna bir örnektir. İsyanı, Yahudilerin korudukları güçlü ulus kimliği düşüncesi ve zenginle yoksul

arasındaki gerilimler ateşledi. Kudüs, Titus tarafından 70'te yerle bir edildiğinde, Romalılar bir milyon civarında kayıp verdiler. Canlı ele geçirilen asiler kurban olarak doğunun amfiteatrlarına dağıtıldılar (en güçlü kuvvetli olanlarından 600'ü Roma için ayrıldı) ve Tapınağın hazineleri ganimet olarak götürüldü. (Büyük şamdanların da dahil olduğu bazı parçalar, Roma'daki Titus Takı'nda resmedilmiş olarak hâlâ görülebilir.) Masada dağ kalesinde süren direniş, son savunmacıların topluca intihar ettikleri 74'e dek devam etti. Kale çevresinde dikkatle inşa edilmiş bir rampanın kalıntılarına rastlanması ve ordugâhların kurulduğu bir yerin bulunması, Romalıların savaşmak ve isyanı bastırmak için ne denli sistemli ve kararlı bir şekilde yaklaştıklarını gösterir.

Yahudi ayaklanmalarının bastırılması, eski insafsızlık geleneğinin hâlâ sürdüğünü göstermişti. İmparatorluk idaresi resmen, günden güne iyiye gidiyordu. Cezalandırma yönteminin işleyişi düzenlenerek yasayla sınırlandırıldı. Vatandaşların Roma'nın tribunus'u rolündeki imparatora başvurma hakkı korunurken, eyaletlerde sadece valiler idam hükmünü onaylayabilirlerdi. Bununla beraber bütün deliller, yönetim yapısında şiddetin alışılmış bir tutum olduğuna işaret ediyor. Suetonius ve Tacitus tarihi, Caligula ve Neron'un tebaalarına karşı megaloman davranışlarının anılarını saklar; aynı zamanda Tiberius ve Domitianus'un yaşamları da terör dönemiyle son bulmuştur. Magistratların keyfi kararlarına karşı vatandaş olmayanların hiçbir korunma hakkı yoktu ve valilerin yerel baskı gruplarına verdikleri tavizler gereği (ki İsa'nın Pontius Pilatus'un yetkesi altında yargılanıp çarmıha gerilmesi bu bağlamda görülebilir), ya da basitçe, aşırı kalabalık hapishaneleri temizlemek için idam hükümlerini infaz ettiklerine ilişkin kanıtlar var.

İdam cezaları sadece sakıncalı kişilerin yok edilmesi için değil, aynı zamanda başkalarına ibret olması için de uygulandı. Çarmıha germe, halkın gözü önünde yavaş bir ölüm demekti. Cezaların infazı, büyük oranda arenada gerçekleştirilen bir halk gösterisi olarak kurumsallaştırıldı. Seneca, tam en son suçluların hakkından gelindiği bir gün amfiteatrı ziyaret etmişti:

> Bütün inceliklerin bir kenara bırakıldığı sade ve basit bir öldürmeydi bu. Dövüşenlerin kesinlikle hiçbir muhafazaları yoktu. Bedenlerinin her yanı darbelere açıktı ve dolayısıyla kimsenin rakibini yaralayamaması söz konusu değildi. İzleyenlerin çoğu bu tür bir kavgayı düzenli gladyatör oyunlarına yeğliyordu. Seyirciler, rakibini öldüren dövüşçüler galip ilan edilsin ama, sonra da onları öldürecek olan dövüşçülerin önüne atılsın istiyorlardı. Böylece her dövüşçüyü bekleyen akıbet, kesinlikle ölümdü.

Dehşetin bir model olarak kullanılması Romalıların belleğine kazınmıştı. Romalılar da antik dünyanın pek çok toplumu gibi vahşiydi, fakat bu vahşet

diğer toplumlarda uygulandığından daha etkili bir biçimde yerine getirildi. İmparatorluğun ilk fetihlerinde karşı koyan bir kent genellikle, diğerlerini yıldırmak ve daha çabuk boyun eğmelerini sağlamak için özellikle sert muamele görürdü. Aynı uygulama, bu kez düzeni sağlamak için içeride de uygulandı. Örneğin bir köle sahibini öldürürse, ailesindeki bütün kölelerle birlikte idam edilmesi geleneği vardı. İS 61'de, zengin Kent Praefectus'u Lucius Pedanius Secundus bir kölesi tarafından öldürüldü. Köle ailesi toplam dört yüz kişiden oluşuyordu; kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere hepsinin birden protesto için toplanan kalabalığın önünde öldürülecekleri haberi yayılmıştı. Bu konu senatoda tartışıldı. Roma muhafazakârlığının derinliği ve katılığı, Gaius Cassius Longinus'un Tacitus'tan alıntılanan şu konuşmasında görülebilir:

> Meseleyi bir bütün olarak ele alan ve halleden eski dönemlerin bilge adamlarını yalanlar mısınız? ... Bu pislik ancak ve sadece gözdağı verilerek temizlenebilir. Masum insanların öleceğini söylüyorsunuz. Evet, bozguna uğrayan bir orduda her on adamdan biri kırbaçlanarak öldürüldüğünde, cesurlar da diğerleriyle birlikte kura çekmişti. Örnek oluşturan cezanın daima adaletsiz bir yanı olur. Ancak, toplumun yararı bireysel çıkarlardan daha önemlidir.

Onun düşünceleri galip geldi. Protesto eden kalabalığı uzak tutması için güzergâh boyunca bir hat oluşturacak şekilde devreye sokulan Praetoria Muhafız Alayı'nın eşliğinde, talihsiz dört yüz insanın idamına başlandı. Hıristiyanlara yapılan zulmün kayıtları (27. Bölümde yer almaktadır), kuşku uyandıran kişilere yapılan işkence ve kötü muameleye alışıldığı izlenimini veriyor. Apuleius'un İS ikinci yüzyıl tarihli *Altın Eşek* isimli eserinde, cinayet işlediğinden kuşkulanılan roman kahramanı Lucius'a, suç ortaklarını ele vermesi için kızgın kömürler ve bir gerginin de dahil olduğu aletlerle işkence yapılır.

Eyaletlerin Yönetimi

Romalılar fetih savaşlarının haklılığını ilan etmede asla tereddüt etmedi ve başkalarını egemenlik altına alma haklarında da buna benzer bir kendine güven sergiledi. Augustus *Res Gestae*'sinde [yapılmış şeyler] 'bütün dünyayı Roma halkının *imperium*'u altına almakla elde ettiği başarılardan' gurur duyar. *Aeneis*'in VI. Kitabında Vergilius'un söylediği ünlü sözler, Augustus'un Roma'nın yazgısına duyduğu güveni haklı çıkarır.

Yürekten inanıyorum ki başkaları, bronzdan kalıplara
Soluk alıp veren figürlerini daha bir şefkatle döküp,
Mermerden capcanlı portreler yontacaklar;
Daha etkili sözlerle tartışıp, cennete giden yolları
Bir gösterge yardımıyla doğru olarak saptayacaklar
Ve doğacak yıldızları önceden haber verecekler.
Romalı, yeryüzü halklarına zorla kabul ettirdiğin
Gücünü anımsa – işte bunlar olacak senin sanatların:
Uzlaştırmak, kanunun egemenliğini dayatmak,
Mağrurca savaşıp yenilenin canını bağışlamak,.

Daha önceki bölümlerin (19-21) bir kısmında eyalet yönetimleri anlatılmaya başlanmıştı. Eski yıllarda yağmalamanın önündeki kısıtlamalar çok azdı. Seçim sistemi, valiliklerin seçim masraflarının karşılanması için kullanılmasını kaçınılmaz kılıyordu ve her vali bu hakkı ihtiyacın çok ötesinde kullanma yoluna gitti. İÖ 73-70 yılları arasında görev yapan Sicilya'nın soysuz valisi Gaius Verres'in, davacı taraf olarak yaptığı ünlü konuşmalarında Cicero tarafından listelenen günahlarındaki acımasız yöntem göze çarpar. Olası kesinliklerin ayrıntılarını verir Cicero:

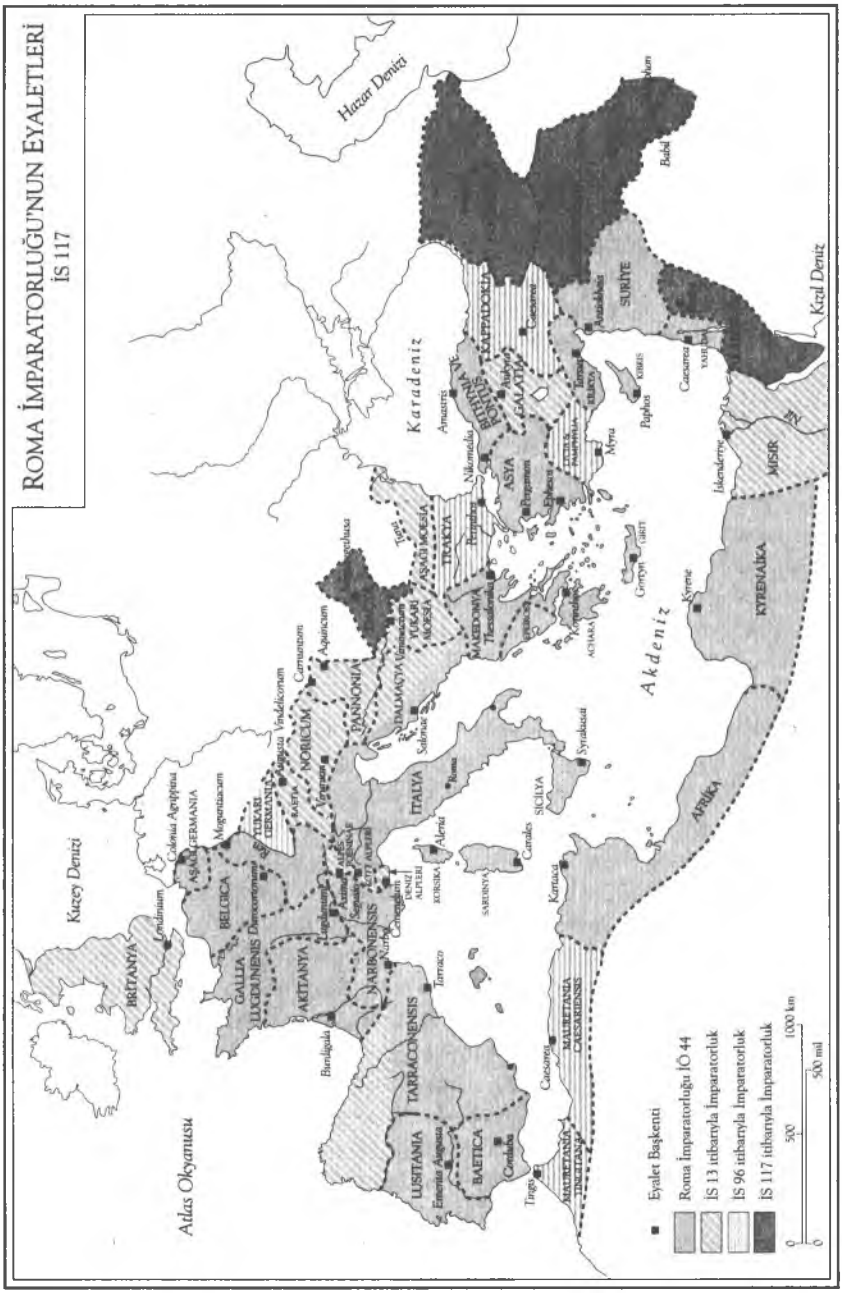
Doğrularım ki, (dedi Cicero) çok zengin ve eski bir eyalet olan, pek çok kasabayı ve zengin aile mülklerini barındıran Sicilya'nın hiçbir yerinde, onun araştırmadığı, yoklamadığı ve hoşuna gittiyse eğer, çalmadığı ne Korinthos ne de Delos tarzı tek bir gümüş vazo vardır, ne de tek bir mücevher ya da inci, fildişinden ya da altından yapılma tek bir obje, tek bir bronz, mermer, ya da fildişi heykel, tablete boyanmış ya da goblen üzerine dokunmuş tek bir resim.

Valilerin vergileri toplayan eques *publicani*'lerle kendilerine değerli müttefikler kazandırmaları ve dava edildiklerinde destek olmaları halinde işbirliği yapmalarına sık rastlanırdı. Sonuçta ortaya çıkan öfkenin boyutu, Yunanlıların, Asya'daki Romalı işadamlarını çağırdıkları Mithridates'e katlettirdiklerinde yaşadıkları sevinçten anlaşılabilir.

Yine de Cumhuriyet tamamen yozlaşmamıştı. Sicilyalıların adalet başvurusunun ardından bir Roma mahkemesinin önüne başarıyla çıkarılması sayesinde, Verres'in ahlaksızlıkları kaydedilebildi. Kanıtlar öyle şaşkınlık vericiydi ki, nüfuzlu yandaşlarına rağmen Verres, Cicero'nun açılış konuşmasından sonra sürgüne yollandı. Gerçekte, kendini imparatorluğun sömürüsüne adayan ya da bu yolsuzluğa göz yumanlarla, denetimsiz yağmalamayı kendini inkâr etmek olarak gören ve ahlaksızca bulan sağduyulu kişiler arasında yaşa-

nan bir gerilim vardı. Verres'in Sicilya valiliği yaptığı aynı yıllarda, İÖ 73-70 arasında, Mithridates'e karşı doğuda Roma ordularını komuta etmiş olan Lucullus, Asya eques'lerinin yetkilerini kötüye kullanmalarını önlemek için çok çalıştı. (Bu durum onu, canlarından bezdirdiği ve Roma'da ona karşı muhalefeti harekete geçiren eques'lerin gözünde, neredeyse kötü bir adam yapmıştı.) Caesar, konsüllüğünün ilk yılı olan İÖ 59'da, yasama yetkisinin bir parçası olarak bir valinin nasıl davranması gerektiğine dair mevcut yasaları toparlayan ve onların değerini artıran bir kanun (*lex Iulia de repetundis*) geçirmişti. Yasanın birçok maddesi, rüşvetçilik, hileli tahıl talebi, yerel imtiyazların suistimal edilmesi ve 'ikramcılık' için haksız istekler gibi çeşitli başlıklar altında toplanan konularla ilgiliydi. Valilik görevinin bitiminde, vali hem görev yaptığı eyalette hem de Roma'da tuttuğu kayıtların kopyalarını teslim etmek zorundaydı. Pompeius, magistratlık ile valilik görevi arasına beş yıllık bir ara koyarak (*lex Pompeia de provinciis*, İÖ 52), seçim harcamalarıyla bunu izleyen valilik görevinin masrafları telafi etmesi arasındaki ilişkiyi kesmeye çalıştı.

Bu beş yıllık boşluk, vali olarak görev yapacak yetişmiş magistrat bulmakta yaşanacak geçici bir zorluk anlamına geliyordu ki, Kilikya valisi olması için Cicero'nun ikna edilmesi, bunu izleyen İÖ 51 yılında gerçekleşti. Roma'dan ayrılmak konusunda gönülsüzdü ('Çok önce, ta gençken anladığım kadarıyla,' diye yazacaktı daha sonra nazik üslubuyla, 'eyaletlerdeki bütün görevler kentte başarılı olabilecek biri için sıkıcı ve iğrençtir'), fakat Kilikya'ya vardığında örnek bir vali olmaya koyuldu. Bir valinin, mümkünse mahkemeler aracılığıyla, fakat gerektiğinde de silahlı güç kullanarak düzeni sağlamak ve vergileri toplamak olan temel iki görevinin sorumluluğunu üstlendi. Eyaletine Temmuz'da ulaştı ve kalan yaz aylarını yapılması gerekli işlerin mücadelesini vermek için kullanmaya, kışı da mahkeme çalışmalarına ayırmaya karar verdi. Her vali gibi ona da çalışmalarında, Kilikya ve Suriye arasındaki sınırların asayişini sağlama sorumluluğunu emanet ettiği ve hepsi kendi ölçülerinde deneyimli askerler olan vekiller eşlik ediyordu. (Boşu boşuna, onların başarılarının kendisine bir zafer kazanma olanağı sağlayacağını ummuştu.) Çalışmalarının çoğunu vergi toplayıcılarla eyalettekiler arasındaki uyuşmazlıkları çözmek oluşturuyordu. Daha önceki vali, Cicero'nun sözleriyle 'bir hayvan'dı ve hoşnutsuzlukları yatıştırmak için daha fazlasına ihtiyaç duymuştu. Cicero kentleri, Roma yurttaşlarının bulaştığı ve genellikle bizzat valinin yargıçlık yaptığı uyuşmazlıklar dışında, kendi tartışmalarını halletmeleri ve mali karışıklıkları sınıflandırmaları konusunda özendirmeye çalıştı. (Aynı zamanda Cicero'dan Roma'daki gösteriler için panter göndermesi istendi, fakat Roma'ya yazdığı raporda, ne yazık ki bir tane bile yakalayamadığını bildirdi.) Eyalet hükümetinin idareciler için bir altın madeninden farksız olduğu, onun görev süresinin sonunda kullanmadığı ödeneği Roma hazinesine geri ödemek

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN EYALETLERİ
İS 117
Hazar Denizi
Kuzey Denizi
Karadeniz
Akdeniz
Kızıl Deniz
Atlas Okyanusu
BRİTANYA
BELGİCA
GALLIA LUGDUNENSIS
AKİTANYA
GALLIA NARBONENSIS
LUSITANIA
BAETICA
TARRACONENSIS
MAURETANIA TINGITANA
MAURETANIA CAESARIENSIS
GERMANIA
NORICUM
PANNONIA
DALMAÇYA
İTALYA
SICILYA
SARDUNYA
KORSİKA
ASYA
MAKEDONYA
TRAKYA
BİTHYNIA ET PONTUS
KAPPADOKYA
GALATYA
LYCIA ET PAMPHYLIA
SURİYE
MISIR
KYRENAİKA
AFRİKA
Eyalet Başkenti
Roma İmparatorluğu 10 44
İS 13 itibarıyla İmparatorluk
İS 96 itibarıyla İmparatorluk
İS 117 itibarıyla İmparatorluk
0 500 1000 km
0 500 mil

istemesinden anlaşılabilirdi. Cicero'nun mali işlerden sorumlu quaestor'u ve diğer vekilleri, meşru haklarından mahrum kılındıklarını görmekten ötürü çok öfkeliydiler.

Her şey hesaba katılırsa, imparatorlar daha istikrarlı bir eyalet yönetimi modeli getirmişlerdi. Tacitus'un *Yıllıklar*'da yazdığı gibi:

> (Augustus'un getirdiği) yeni düzen eyaletlerde çok seviliyordu. Mevki sahibi olan ve para sızdıran memurların ağız dalaşı yüzünden Senato ve Halkın oradaki hükümeti kuşkuyla izleniyordu. Yasal sistem bunlara çare bulamamıştı, çünkü şiddet, kayırma ve hepsinden öte rüşvet, sistemi bütünüyle iş yapamaz hale getirmişti.

Birinci yüzyılda Augustus, Tiberius, Claudius ve Vespasianus gibi daha vicdan sahibi imparatorlar, yönetimin adil olması ve zalim valilerin cezalandırılmalarına özen gösterdiler.

Yönetimin Yapısı

Augustus dönemin beri, genellikle bir senatör olan valinin üç yıllık bir dönem için doğrudan imparator tarafından ve onun vekili olarak atandığı saldırılara daha açık sınır eyaletleriyle (138 yılı itibarıyla bütün eyaletlerin yirmi ikisi), geriye kalan ve atamasının yeterli kıdeme sahip senatörler içinden kurayla yapıldığı 'senatoya ait' eyaletler (138 yılı itibarıyla bütün eyaletlerin onu) arasında bir ayrım yapılmıştı. (Bu yöneticiler prokonsül yetkileriyle donatıldı.) Eques'ler imparatorluk vekilleri olarak hizmet verebiliyordu ve Mısır'da, Augustus'un kişisel fethini anımsatması için daima atanmış bir eques bulunurdu.

Bir valiye olağanüstü dar bir kadro tahsis edilirdi. Örneğin Asya prokonsülünün, adaletin günlük idaresine yardım edecek iki ya da en fazla üç kıdemsiz senatörü ile mali işleri denetleyecek bir quaestor'u olurdu. Ayrıca hizmetçiler, ulaklar, yazıcılar ve aynı zamanda suçluların takibi ve yakalanması işinde de kullanılabilecek bir muhafız bulunurdu. Buna ek olarak bir vali, muhtemelen sunacakları dostluk kadar sahip oldukları yöneticilik becerisini de gözeterek kendisine bir arkadaş grubu seçerdi. Maiyetindekilerin hepsi buydu. Her 'imparatorluk' eyaleti dolaysız vergilerin toplanmasını denetleyecek bir procurator'a sahipti. (Karışıklığa yol açacak biçimde, bir eques valinin resmi unvanı da procurator'du ve genellikle bu ikisini ayırt etmekte, eques vali için 'fiscal procurator' terimi kullanılırdı.) Ayrıca imparatorun, daima eques olan ve imparatorluk mülklerine nezaret eden kendi procurator'ları olurdu. Muhtemelen 600.000 uyruğa bir tane olmak üzere kıdemsiz memurların toplam

sayısı, bütün imparatorlukta yüz elliden fazla değildi. (İmparatorluk nüfusu için yapılan tahminler en fazla 100 milyona ulaşır.)

İmparatorluğun resmi işleri, kara ve denizyolları boyunca seyahat etmiştir. Karayollarının, sorun çıkan bölgelere gidecek lejyonlar için hızlı bir ulaşım sağlamak olan temel amacı askeriydi, fakat bu yollar bir kez kurulunca, imparatorluk halklarını birleştirmeye de vesile oldu. Yollar standart bir yöntemle inşa edilmişti; içinde kırılmış taş ve kireç de olan bir tür malzemeyle doldurulan ve üç tabakadan oluşan temelin üzeri bir yüzeyle kaplanırdı. Eğer yüzeyin ve temelin bozulmaması isteniyorsa drenajın çok büyük önemi vardı ve bu tür bir akaçlama, eğimli bir yüzey ve yol kenarları boyunca uzanan arklarla sağlanırdı. (Yollar gerçekten de uzun süre dayanmıştır. Bir keresinde, bir yamaç boyunca uzanan bir Roma yolunun haritasının çıkarıldığı memleketim Suffolk'ta arkeolojik bir araştırmadaydım. Tepenin üstünde yapılan bir deneme kazısı yolun, yapımından neredeyse iki bin yıl sonra, yüzeyi ve her şeyiyle hâlâ orada olduğunu gözler önüne serdi.) Yolculuk süratli olabilirdi. İS 69'da, Germania sınırındaki Mainz'den Roma'ya yollanan özel bir haberci, yaklaşık dokuz gün içinde 1.500 kilometrelik yolculuk yaptı. İmparator Claudius İS 43'te 'fethi' Britanya'ya ulaşmak için, yolu üzerindeki Galya'yı geçerken günde ortalama 90 kilometre yol kat etti. Rüzgârların ve havanın durumu çok sık değiştiğinden, deniz yolculuğu hakkında önceden bir şey söylemek kolay değildi.

Yeni bir eyalete düzen zorla kabul ettirilirken daima kritik bir an olurdu. Bu zaman zarfında, yanlış yönetimle aç gözlülüğün herhangi bir şekilde bir araya gelmesi felaketle sonuçlanabilirdi. Britanya'da İS 60'ta patlak veren Iceni ayaklanması buna güzel bir örnektir. İngiltere'nin doğusu olan yurtları aslında Roma egemenliği altındaydı ve kralları Prasutagus, muhtemelen, öldüğü zaman tebaasının ve varislerinin adil bir muamele görmeleri için mülklerini kendi isteğiyle Roma imparatoruna (Neron) bırakmıştı. Romalı yerel memurlar farklı düşüncedeydi ve bu durumu, sanki bozguna uğrayan bir ordu topraklarını teslim ediyormuş gibi, bir vasiyet olarak değerlendirdiler. Yağmalama başladı, Prasutagus'un dul eşi Boudicca kırbaçlandı ve kızlarının ırzına geçildi. İsyan için bir işaretti bu. 'Köleliğin henüz kıramadığı' (Tacitus) diğer kabileler de isyana katıldı. Asilerin öfkesi ilk olarak imparatorluk kültünün merkezi Colchester'a, daha sonra da artık ve muhtemelen eyaletin esas idari merkezi olan Londra'ya ve Verulamium'a (bugün St. Albans) yöneldi. Tacitus, öldürülen Romalı ve krala bağlı kişi sayısını toplam 70.000 olarak verir. 'Britonlar[1] hiç tutsak almadılar, köle olarak hiç esir satmadılar ve hiçbir savaş adabına uyma-

1) İS 6. yüzyılda başlayan Anglosakson akınlarından önce, Britanya'da yaşayan ve çoğunluğunu, adaya ilk kez İÖ 7 ve 6. yüzyıllarda ayak bastıkları sanılan Gal Keltlerinin oluşturduğu halk. (ç.n.)

dılar. Giriştikleri kanlı işte boşa harcayacak zamanları yoktu; astılar, yaktılar, çarmıha gerdiler.' Bu olup bitenler, Romalı vali Suetonius Paulinus'un lejyonlarını eğittiği ve dağınık durumdaki bir grup İngiliz savaşçısını ezmek için onların disiplinlerinden yararlandığı bir zamana rastlamıştı. Ardından toprakların yakıp yıkmaya girişti. Arkeologlar, Somerset'te bulunan Güney Cadbury gibi bazı sitelerde bu yıkım tabakasını saptayabilmişlerdi. Aslında barışı sağlayan, Romalıların yol açtığı bu 'perişanlıktı.' Arkeolojik kanıtlar, bu sitelerde daha büyük bir olasılıkla, askeri yapılardan çok sivil binaların yeniden inşa edilmeye başlandığını gösteriyor.

Bir eyalette düzen sağlanınca ilk iş nüfus sayımı yapılırdı. Sayımın amacı, seçim ve emlak vergisinden toplanacak paralarla kaynak yaratmaktı. Örneğin, İS 6'da Yahuda bir eyalet haline geldiğinde, komşu Suriye eyaletinin valisi Quirinius değerlendirme yapmak için bölgeye geldi. (Luka'nın, İncilinde yanlışlıkla İsa'nın doğumuyla bağlantı kurduğu, bu sayım olmalıdır. İsa doğduğunda, Yahuda henüz imparatorluk eyaleti değildi.) Bölgesel yardım olmaksızın sayım yapmak olanaksızdı ve ayrıntıların derlenmesinde yerel yönetici sınıflara doğal olarak birçok sorumluluk veriliyordu. Üçüncü yüzyılda hukukçu Ulpianus izlenen yöntemi kaydetti. Her çiftliğe bir isim verilecek, çiftliğin komşularıyla, yerel köy ve kasabalarla olan ilişkileri tanımlanacaktı. Sürülerin miktarı, asmaların ve zeytin ağaçlarının sayısı, çayır ve otlakların genişliği ile toprağın kullanımı kaydedilecekti. Evler ve köleler de bu sayıma dahildi. Daha sonra çiftliğin payına düşen vergi hesaplanır ve bu vergi sayıları gittikçe artan kent görevlilerinin sorumluluğunda toplanırdı. Cumhuriyetin adı kötüye çıkmış vergi mükellefi çiftçileri (*publicani*), halefleri daha büyük bir memnuniyetle karşılanmamış olsa da, tarihten silinmiştir. Cumhuriyetçi yağmanın halkın giderlerini dengelediği günlerden kalma bir miras olarak, İtalya ve İtalyan kolonileri bu iki vergiden muaf tutuldu.

Başka vergiler de vardı. Augustus, sadece vatandaş olanların ödediği ve toplanan paraların özellikle ordudan terhis edilen askerlerin iskânında kullanıldığı veraset vergisini kurumsallaştırmıştı. Menkullerin taşınmasından genellikle yüzde 2 ile 2,5 oranında alınan ve çoğunlukla imparatorluktaki kölelerin oluşturduğu takımlar tarafından toplanan vergi ile, yüzde 1,5'luk köle vergisi dolaylı vergilerdi. Halk bu vergilerden hoşlanmıyordu ve Neron, devletin bu gelir kaybının altından kalkamayacağına ikna edilene dek, cömertliğine yakışır şekilde hepsini birden lağvetmeyi düşünmüştü. Eyaletler, valilere ve askerlere yapılan ikramlar, yerel iş gücünden ve yol yapımı gibi bölgesel imar projelerine ayrılan paradan faydalanma benzeri, resmi işlerde çalışan memurlar tarafından talep edilen diğer vergilerin mükellefleri olarak kaldı. Yerel nüfusun Roma yönetiminden sağladığı yararlar ilk bakışta belli olmayabilirdi. Günümüze Yahudi hahamların yaptığı bir sohbet kalmıştır. 'Bu in-

sanların yaptığı işler,' der biri, 'ne kadar güzel! Caddeler yaptılar, köprüler kurdular, hamamlar inşa ettiler.' Diğer haham karşılık verir, 'Ne yaptılarsa kendileri için yaptılar; pazar yerlerini fahişelerle doldurmak, banyoları kendilerini ihya etmek, köprüleri de zorla asker ve vergi toplamak için.'

Vergi sistemi yönetimin kolay ve ucuz işletilmesini sağlamıştı. Devletin genellikle denarius cinsinden, fakat aynı zamanda eşya olarak geliri imparatorluk hazinesine transfer edilir ve imparatorluğun gereksinimlerine göre buradan dağıtılırdı. Bu durum kaynakların, Asya ve Afrika gibi zengin eyaletlerden, Britanya gibi kalıcı ve pahalı bir garnizona gerek duyan yoksul eyaletlere tahsis edilmesine olanak sağladı. Toplam yük muhtemelen bunaltıcı değildi. Doğuda üretilen tahıl miktarının, Selevkoslar tarafından yetiştirilenle aynı olduğu görülür. Sistemin zayıflığı esnek olmamasıydı. Örneğin sınırlara yapılan bir saldırının yol açtığı ani bir krizde, sistem acilen yeni kaynakların bulunmasına izin vermiyordu, zaten birdenbire yeni vergiler dayatmak siyasi açıdan da tehlikeliydi. (Neron'a karşı ayaklanmanın arkasında eyaletlerden toplanan vergilerin yükseltilmesi vardı.) Diocletianus'a kadar mali sistemin yeniden düzenlenmesinde güçlüklerle karşılaşan erken dördüncü yüzyıl imparatorları, sikkelerin değerini düşürmek ya da lejyonları gıda ve malzeme ihtiyaçlarını doğrudan yerel nüfustan karşılamaları için özendirmek yolunu seçtiler.

Valinin yetki alanı ve görevine ilişkin özel sorumlulukları, her ne kadar kendi önceliklerinin hesabını yapabilse de, Roma'dan ayrılmadan önce ayrıntılarıyla kendisine anlatılırdı. Sorumluluklarının merkezinde düzenin sağlanması vardı. Ulpianus bu durumu çok iyi özetler:

> İyi ve işine bağlı bir valinin görevi yönetimi altındaki eyaleti sakin ve huzurlu görmektir; eğer eyaletteki suçların neler olduğunu araştırıp, eyaletin suçtan arındırılması için gereken tedbirleri özenle alabilirse, bu sonuca hiç zorluk çekmeden ulaşır. Kutsala saygısızlık edenleri, haydutları, fidyecileri ve hırsızları araştırmalı ve onları işledikleri suçlara göre cezalandırmalıdır; aynı zamanda onlara yataklık edenleri baskı altında tutmalıdır; çünkü onlar olmadan bir eşkıya uzun süre gizlenemez.

Bazı durumlarda düzenin korunması askeri seferleri gerektirdi, fakat ikinci yüzyıla gelindiğinde küçük çaplı suçlar ağırlıktaydı. Kanun koyucu olarak belli bazı kasabalar belirlendi. (Davacı, ricacı ve beleşçi olarak çok sayıda insan akın edeceği ve önemli ölçüde iş sahası getireceği için bu konumun talibi çok oldu.) Normal olarak vali, önüne getirilen işlerle ilgilenirdi, haydutların ve suç işleyenlerin araştırılmasında ise yerel magistratlara güvenilirdi. Açıkça kaba bir adalet anlayışı vardı. Eğer bir valinin herhangi bir durumda kuşkuları varsa çok yönlü bir soruşturma yapılmasını emredebilirdi, fakat

yine de ve çoğunlukla halkın baskısına boyun eğer, birçok suçlu doğru dürüst yargılanmaksızın mahkûm edilirdi. (Yine İsa vakası akla geliyor. Çok doğal olarak kırbaçlandığı ve çarmıha gerilmesine vali Pontius Pilatus'un hemen hemen hiç karşı çıkmadığı görünüyor.)

Aynı zamanda özel yurttaşlar sivil davalarını getirebilir ve çıkarlarınaysa, validen kendilerini Roma yasalarına göre sorgulamasını isteyebilirlerdi. Özellikle farklı kentlerden gelen kişilerin yargılanması gerektikçe, farklı hukuki sistemler karışıklıklara yol açtıkça, Roma hukuku daha fazla kullanılır oldu. Bu durumun izlenen yöntemleri kolaylaştırdığı aşikârdı ve emsal oluşturan davalar giderek istikrar sağladı. Vatandaşlar yerel mahkemelerin verdiği kararlan temyiz etmek için doğrudan imparatora başvurabilirlerdi. (Yakın zamanda keşfedilen bir kitabe, imparator Marcus Aurelius'un temyiz için Atina'dan başvuran bir gruba verdiği yanıtların ayrıntılarını gözler önüne seriyor.) Roma hukukunun, gelenek olduğu üzere ya da Roma'daki kurumsallaşmış kanunlar uyarınca kullanımına ek olarak, vali kendi yerel yasalarını oluşturabilirdi, ki bu, Roma'dan iki aylık bir yolculuk mesafesindeki bir eyalette görevli valinin, emsali olmayan bir vakayla karşılaştığı durumlar için kaçınılmazdı. Yine de iletişim devam etti. Bithynia valisi Plinius ile imparator Traianus arasındaki ünlü mektuplaşmalarda, Plinius çeşitli meseleler hakkında imparatora danışır: Hıristiyanlarla nasıl baş edilir, orduya yazılmaya çalışan köleler nasıl cezalandırılır, bir göl ile deniz arasına kanal inşa etmeli midir ve imparatorun yerel senatoya girmesi hangi yaşta salık verilir. Traianus'un kibar yanıtlarında, yönetimin halkın çıkarına olması ve yerel geleneğe saygı duyulması gerektiği ısrarla vurgulanır. Plinius'un iki yıl içinde danıştığı toplam kırk konu vardı. Birçoğunun saçma olduğu görülür, fakat pek çok gündelik meseleye kendisini hazırladığı düşünülebilir.

Yerel Seçkinlerin Bütünleşmesi

Bir vali eyalet işlerinin çok azıyla bizzat ilgilenebilirdi. Yerel idarenin düzgün işlemesi yerel seçkinlere yetki verilmesine bağlıydı. Yunanlı doğuda bu zümreler, o an itibarıyla yüzyıllarca önce kurulmuş olan *poleis*'lerde toplanmıştı. Batıda, bazıları vatandaş kolonileri, bazılarıysa Yunanlıların ya da Kartacalıların kurdukları koloniler olmak üzere, kendi kentlerine sahip bölgeler vardı. Ne var ki, Afrika'nın çoğunda, İspanya'da, Britanya'da ve Galya'da, Greko-Roman anlamda hiçbir kentli ve yerli oluşum yoktu; Romalılar *civitates* (tekil: *civitas*) denen yapay yerel topluluklar oluşturmak zorunda kalmışlardı. Birdenbire bunları, yönetimin ve yerel ekonominin odağı bir tür kent yerleşimleri ve yerel liderlerin kurmaya özendirildiği taklitleri izledi. Tacitus, kayınpederinin vali olduğu dönemde Britanya'da gördükleriyle alay eder:

> Şimdiye dek dağınık yaşamış, uygarlık kurmamış ve dolayısıyla savaşa eğilimli bir halkı kandırmaya, onları memnuniyetle barışa ve rahata alıştırmaya özellikle teşvik eden Agricola, tapınak, meydan ve özel malikâne yapımına resmi anlamda yardım etti... Ayrıca oğullarını açık fikirli sanatların belli başlılarında eğitti... Sonuç, Latin dilinin beğenilmemesi, yerini ona hâkim olma tutkusuna bıraktı. Aynı yolla ulusal giyimimiz moda oldu ve toga her yerde görülmeye başlandı. Ve bunun gibi Britonlar da yavaş yavaş, arkadlar, hamamlar ve görkemli ziyafetler gibi zaaf olarak gördükleri görgü kurallarını benimsemeye başladılar. Ancak köleliklerinin bir özelliği haline geldiğinde 'uygarlık' gibi yeniliklerden söz eder oldular.

İkinci yüzyılın ortası itibarıyla bu yöntemler imparatorluğun her yerine barış getirmişti. Kurulan şehirler çok geçmeden Roma egemenliğini kabullenmeyi öğrendi. Yönetici sınıflar, hayatta kalmalarının Roma denetiminin sağladığı kapsamlı güvenliğe bağlı olduğunun farkındaydılar. İS 150 civarından günümüze ulaşan ve Roma'yı göklere çıkaran övgü dolu bir konuşmada, Yunanlı hatip Aelius Aristeides, Roma egemenliği altında yaşayan Yunan kentlerinin sahip oldukları üstünlükler üzerinde durur:

> En büyük rahatlığı sizin uyruklarınız yaşıyor, sıkıntılardan ve perişanlıktan kurtulmuş olmanın keyfini sürüyorlar ve eskiden hayali bir düşmana karşı amaçsızca dövüştürüldüklerinin farkındalar artık. Diğerleri, onların bir zamanlar hangi topraklarda egemen olduklarını bilmiyor ya da anımsamıyorlar... Şimdi artık bütün Yunan kentleri sizin idarenizde ortaya çıkıyor ... aralarındaki bütün çekişmeler sona ererken herkesin aklında tek bir yarış var, mümkün olduğunca güzel ve çekici görünebilmek.

Bu ünlü ifadenin altında yatan asıl neden (bir sonraki bölümde anlatıldığı gibi, Aelius Aristeides yeniden canlanan Yunan hatipliğinin liderlerinden biriydi), imparatorluk içindeki bir duruma yapılan vurgudur. 'İmparatorluğun bütün halklarını iki sınıfa böldünüz,' diye devam ediyor, 'daha kültürlü olanları, daha iyi bir aileden gelenleri ve her yerde daha nüfuzlu olanları Roma vatandaşı ilan ettiniz: geriye kalanlar ise vasallar ve uyruklar.' Bu, işin can alıcı noktasıydı. Roma, eyaletlerdeki yönetici sınıflarla öylesine başarılı bir ittifak kurmuştu ki, düzenin korunması ve alttan gelecek tehditlere karşı bir cephe oluşturulmasında işbirliği yapıyordu. 66 ayaklanmasında bile daha tutucu Yahudi otoriteler Romalıların tarafında yer aldılar. Mektuplarının birinde Plinius, senatör arkadaşlarından birini 'en iyi insanlara gösterdiği nezaketinden,' ötürü tebrik ettikten sonra devam eder, 'hiçbir şey, bu farklılıkların karıştırılmasının ya da ortadan kalkmasının getireceği eşitlikten daha

adaletsiz olamazdı.' İkinci yüzyılın gelişmelerinden biri, yüksek mevki sahibi vatandaşlar ile (*honestiores*) geriye kalan *humiliores* arasında çok daha resmi bir biçimde yapılan ve hukukta saygın bir yere konulan ayrımdı. Henüz daha duruşma beklenirken ve yoksul tabakaya mensup tanıklara alışıldık işkenceler yapılırken, senatörlerin, eques'lerin, magistratların ve aynı zamanda eski ordu mensuplarının oluşturduğu *honestiores*'in kendilerini ilgilendiren davalarda ilk elden dinlenmesi ve böylece olası bir mahkûmiyetin engellenmesi mümkündü. Hüküm giyen bir *honestior* genellikle sürgün edilirken, yoksul tebaası çarmıha gerilerek idam edilir ya da arenada katledilirdi.

Yerel elitin kent yönetimiyle bütünleşmesi Roma yurttaşlığının yayılmasını sağladı. Yurttaşlar mevki ve ayrıcalıklar elde ettiler. (En ünlü örnek, vatandaşlık hakkı talep ettiği için dövülmekten kurtulan Havari Aziz Paulus'tur.) Bu süreç, Caracalla'nın (köleler ve azatlı kölelerin bazı zümreleri hariç) imparatorluğun bütün uyruklarının yurttaş olduğunu ilan ettiği 212'ye dek, doğal olarak tek tek bireyler üzerinden gelişti; örneğin bir kentteki magistratın nüfuzu sayesinde ya da yedek bir askeri birlikte verilen hizmetin karşılığında üstünlük olarak kazanılan vatandaşlık, daha sonra kişinin torunlarına geçti. Aynı zamanda azat edilmiş köle, eğer sahibi de vatandaşsa, en nihayetinde vatandaşlık haklarını elde edebilirdi. Ayrıca bütün halklara da vatandaşlık hakkı bahşedilebilecekti. Bir topluluğa, benzer topluluklarla ticaret ve evlilik yapma izni sağlayan Latin haklarının verilmesi daha yaygın bir uygulamaydı. Vespasianus, İspanya'da kentte yaşayan 400 topluluğa Latin haklarını vermişti.

Bu süreçte, özel bir ailenin imparatorluk yönetimine entegre olabilmesi, Galyalı aristokratların soyundan gelenler arasında Epotsorovidius ailesinde görülebilir. Galya'nın Caesar tarafından fethedilmesinin ardından Epotsorovidius'un oğlu bir Roma yurttaşı olarak ortaya çıkar ve Caesar'ın adını kendi Galyalı ismiyle birleştirerek (vatandaşlığın Caesar'ın koruyuculuğunun bir sonucu olduğunu göstermek için) Caius Julius Agedomopas olur. İki kuşak sonra bu aile tamamen Romalılaşmıştır. Latince'nin ailenin tercih ettiği dil olabileceği akla geliyor. Dördüncü kuşaktan Gaius Julius Rufus, Roma ve Lyon'daki Augustus kültünün rahibi ve ordunun yapı işleriyle uğraşan memurdu (*praefectus fabrorum*). Serveti öyle büyüktü ki, iki mükemmel Roma binasını, Lyon'daki amfiteatr ile memleketi Mediolanum Santonum kasabasındaki (bugünkü Saintes) bir zafer takını hibe edebilmişti.

Kentler ve İmparatorluk

Romalılar doğudaki kentlerin antik kurumlarına saygı duymuş, fakat doğmakta olan şehirlere kendilerininkileri yerleştirmişlerdir. Bunlardan birkaçı

parçalar halinde günümüze ulaştı. Atanacak magistrat türleri ve sahip olacakları yetkiler ayrıntılarıyla belirlendi, aynı zamanda oyunlar, şenlikler, rahiplikler ve kamu binalarının bakımlarıyla ilgili düzenlemeler yapıldı. Kentler kendi tahıl ve yiyecek stoklarının sorumlusu olarak kalırken, pazarların, halk hamamlarının, caddelerin ve su ikmal tesislerinin işleyiş ve denetimleri de düzenledi. Kentler, dolaylı vergilerini toplayabilirdi, yeni vergiler doğal olarak, seçim ve emlak vergileriyle dolan kaynak havuzunun boşalmamasından sorumlu eyalet valisi tarafından onaylanmak zorundaydı.

Başarılı bir kent, büyük ölçüde yerel seçkinlerinin korumasına güveniyordu. Servetleri toprak sahiplerinden ya da imparatorluk hizmetinin meyvelerinden gelirdi. İkinci yüzyıla kadar bu tür bir hamiliğin hâlâ sürdüğü görülür, fakat önceki yüzyıllar boyunca kentlere toplanmış bina yapımını kapsamlı bir şekilde sürdürecek hevesli kişileri bulmak giderek güçleşmişti. Zor durumdaki kentlere yardım edebilmenin yöntemleri vardı. Hasadın kötü olduğu dönemlerde vergiler azaltılabilir, imparator, üstesinden gelinmesi zor sorunların araştırılması için bir yüksek memur atayabilirdi. Asya eyaletindeki üç yüz *civitates* içinden otuzu, İS 160 ile 260 arasındaki yüz yılda bu tür bir yardıma ihtiyaç duydu. Üçüncü yüzyılın ortaları itibarıyla, imparatorluğun istilaları kent yaşamında daha büyük altüst oluşlara neden olurken, Diocletianus bütünüyle yenilenmiş bir vergi ve yönetim sistemini dayatmak zorunda kalmıştı (26. Bölüm).

Kent yaşamının en büyük hamisi imparatordu. Bunun başlıca örneği, bir önceki bölümde bahsedilen Hadrianus'tu. Bu kadar çok kenti ziyaret eden ve onlara karşı bu denli cömert davranan başka bir imparator yoktur. Bazılarına sukemerleri, diğerlerine limanlar ve buğday verdi, hatta peşin para dağıttığı kentler bile oldu. Daha sonraki imparatorlardan Septimius Severus, Afrika'daki memleketi Leptis Magna kentinin en önemli bağışçılarından biriydi. Neron bile kötü zamanlarda yıkılmış olan kentlere yardım etmeye hazırlanıyordu. Roma imparatorlarının Helenistik krallık modeline bu kadar yaklaştığı başka bir alan yoktur. Ve yine daha önce söz edilmiş olduğu gibi, ilişkiler büyük ölçüde, görünüşteki sınırsız kudreti nedeniyle kutsal bir figür olarak görülen imparatorun temsil ettiği imparatorluk kültü aracılığıyla sağlamlaştırıldı. İmparatorun adı çoğunlukla Roma'nın geleneksel tanrılarıyla birlikte anılıyordu. Afrika eyaletinde, Capitolium'un üç tanrısı Jüpiter, Iuno ve Minerva adına inşa edilen tapınaklarda, onların yanı sıra imparatorun adının da yer alması ve Kutsal Augustus (ya da başka bir imparator) ile birlikte Roma için ortak adaklar vermek yaygındı. İmparatorun ismi giderek bütün önemli dinsel ritüellerle bütünleşmeye başladı ve devlet güvenliğinin bir tılsımı gibi görülür oldu. İkinci yüzyılla birlikte, imparatorluğun uzak doğusundaki Fırat Nehri üzerinde yer alan Dura-Europus'taki garnizonun kutladığı

şenliklerin takvimi, imparatorların tahta çıkış yıldönümlerine, ilahlaştırıldıkları ya da zafer kazandıkları zamanlara göre ayarlanır oldu. Hatta İsis ayinlerinde yapılan bir kutlama, imparatora ve senatoya edilen dualarla açıldı. Hıristiyanlar imparatorluk kültüne katılmayı reddettiklerinde, ortalığa birdenbire korku ve kuşku havası hâkim oldu.

Sınırlar

Roma'ya övgüler düzen konuşmasında Aelius Aristeides, Roma İmparatorluğu sakinlerini içeride olduğu kadar çok iyi korunan, girilmesi olanaksız sınır bölgelerinde de güvenlik içinde yaşayan insanlar olarak betimler. Bu tanım yanıltıcıdır. Sınır kavramının olgunlaşması zaman almıştır. Cumhuriyet döneminde dünyanın fethedilen görüntüsü devam etmekte ve imparatorluğun genişlemesine sınırlar koyması gerektiği düşüncesi asla açık bir dille telaffuz edilmemektedir. Kavramın Germen kabilelerin fethedilmelerinde yaşanan felaketler ve zorluklarda ilk kez kök salması, Augustus'un hükümdarlığına rastlar. Tiberius bu siyaseti pekiştirmiş ve daha sonra imparatorluğun sınırlarını belirlemeye başlamıştır.

İmparatorluğun en geniş sınırlarına ulaştığı İS ikinci yüzyılda, savunacağı binlerce kilometre sınırı vardı. Ren'in ağzından Tuna'nın denize döküldüğü yer arasındaki mesafe 2.000 kilometreydi. Kuzey Afrika eyaletlerinin sınırları ise bunun iki katı boyunca uzanıyordu. Doğudaki sınır bölgelerinde hâlâ bir dizi bağımlı krallıklar vardı ve Kappadokia, Kommagene ve Nebatiler Ülkesi'nin İS birinci yüzyılda, Palmyra ve Osroëne gibi krallıklar ikinci yüzyılda ilhak edilene dek, hiçbir sınır bölgesi tahkim edilmemişti. (Ermenistan Roma ve Parthia arasında tampon bir devlet olarak kaldı.) Karadeniz ve Kızıldeniz arasında karadan gidilecek en kısa yol 3.000 kilometreydi. Bazen nehirler ve dağlar doğal sınırı oluşturuyordu. Bazen de sınırlar uçsuz bucaksız çöllerin ve ormanların içinden geçiyordu. Bunların hepsinin askeri kuvvetlerce savunulamayacağı açıktı; imparatorluğun dünyaya kapatılması gibi özel bir niyet de güdülmüyordu. Roma'nın lüks mallara ihtiyacı vardı, Baltık'tan gelen kehribara ve kürke, Çin'den gelen ipeğe, doğunun başka yerlerinden gelen baharatlara ve Afrika'nın içlerinden gelen altına. Barry Cunliffe Roma'nın en çok köleye ihtiyacı olduğunu iddia eder – imparatorluğun gereksinimlerini karşılayacak yıllık köle sayısının 140.000 olduğu tahmin edilmektedir ve bu yüzden imparatorluğun dışında yeni bağlantıların kurulması gerekiyordu. Gerçekte, belli başlı birkaç sıkıntılı bölge dışında imparatorluğun sınırları geçirgendi. İmparatorluk ile dış dünya arasındaki en eksiksiz ve incelikli bariyer olan Hadrianus Duvarı bile, tüccarların Roma'nın gözetimi altında girip çıkabile-

ceği şekilde tasarlanmıştı ve duvarın asıl amacı bu iletişimi daha etkin biçimde kontrol edebilmekti.

Bu, imparatorluğun sınırları boyunca tahkimatların olmadığı anlamına gelmiyor. Britanya'daki Hadrianus Duvarı bilinen en iyi örnektir, fakat Germania'da adına *limes* denen ve aslen gözcü kuleleriyle kontrol edilen askeri bir yol vardı. Hadrianus döneminde bu yolu takviye etmek için kazıklardan yapılmış bir duvar inşa edildi. Afrika'da, tahıl ve zeytin yetiştirilen zengin bölgeleri göçebe kabilelerin yağmalarından korumak için hendekler ve gözetleme kuleleri yapıldı. (Bu kabileler güvenlik açısından asla ciddi bir tehdit yaratmıyordu ve 4.000 kilometrelik bütün bir sınır için en fazla 45.000 asker (lejyonerler ve yedekler) ayrılmıştı.) Doğuda hiçbir resmi savunma hattı yoktu, fakat Parthia sınırlarından geriye doğru uzanan ve gerektiğinde birlikleri cepheye çarçabuk sevk edebilmek için yollar inşa edilmişti.

Aslında imparatorluğun savunması duvarlara değil, silahlı kuvvetlerin nihai tehdidi ile diplomasinin karışımına bağlıydı. Yerli kabileler para ve lüks eşyalar verilerek ya da özel koruma önerilerek satın alınabilirdi. Liderlerin oğulları imparatorluğa getirilebilir, imparatorun ailesi içinde 'uygarlaştırılır' ve daha sonra tekrar, hayat boyu Roma halkının dostları olarak kalmaları umuduyla evlerine gönderilirlerdi. İmparatorluğa karşı birlik oluşturmalarını engellemek için kabileler arasındaki sürtüşmeler körüklenebilirdi. Tacitus konuya, her zaman olduğu gibi yine kurnazca işaret eder: 'Kabileler bize duydukları sevgiyi koruyamasalar bile, hiç değilse birbirlerine olan düşmanlıkları sürdürebilirler.' Çeşitli kabilelerin bağlılıklarında ve ilişkilerinde görülen sapmalar yüzünden kuzey sınırları boyunca daima tehlikeler vardı ve aralarındaki baskılar artınca, ikinci yüzyılın sonundan itibaren diplomasi yetmez olacaktı. Teoride, müzakere edilecek tek bir hükümdarıyla merkezi bir devlet olan Parthia ile uğraşmak daha kolaydı.

Ordu

İmparatorluğun sınırları kesinlik kazandıkça ordunun rolü de değişti. Sürekli fetihlerin yapıldığı günler geride kalmıştı; artık ordu yıllarca ve büyük oranda hareketsiz olmayı bekleyebilirdi. Augustus yaklaşık 150.000 lejyoneri iskân etmişti ve İS ilk iki yüzyıl için toplam yirmi sekiz ile otuz lejyonluk bir kuvvet elde tutuldu. Bunlar imparatorluğun saldırılara daha açık sınır bölgeleri boyunca yerleştirildi. İÖ 23'te Ren'e sekiz lejyon tahsis edilmişti, fakat ortalık durulduka dört lejyon yeterli görüldü. Tuna'nın doğusu saldırıya en açık bölgeydi ve İS 150'de buraya ordunun üçte birini oluşturan on lejyonluk bir kuvvet yerleştirildi. Doğu sınırına sekiz lejyon ayrıldı, üç lejyon Britanya'ya, iki lejyon da Ku-

zey Afrika'nın tamamına. Dolayısıyla bütün lejyonların yarısından çoğu Tuna-Fırat ekseni boyunca dizilmiş oldu. Bu durum, bir komuta merkezi olarak Roma'nın giderek neden marjinalleştiğini ve Constantinus'un şimdiye dek bir Yunan kenti olan Byzantion'u dördüncü yüzyılda yeni başkenti Konstantinopolis adıyla neden kendisine bu eksen üzerindeki destek noktası olarak seçtiğini açıklıyor.

Augustus'un hükümdarlığının sonundan itibaren, eldeki rakamlar, ordunun devlet kaynaklarının yüzde yetmişini kullandığına işaret ediyor. Ordu, bünyesine katılacak kişilere iyi tanımlanmış bir kariyer öneriyordu, ayrıca, orduya girmenin başlıca kriteri olarak vatandaşlık yaygınlaştırıldı; bunun için imparatorluğun uyruğu olan halklardan oluşan geniş kitle kullanıldı. Lejyonlar artık İtalya'dan toplanacak askerleri beklemek yerine bulundukları bölgede asker toplayabileceklerdi. Her ne kadar hizmet süreleri sona erdiği zaman askerlerin salıverilmediklerine ilişkin yakınmalar olsa da, yeterli miktarda maaş ve önceden saptanmış belirli bir hizmet süresi vardı. İmparatorlar özel durumlarda verecekleri ekstralarla bu ücreti artıracaklardı. Bir lejyonerin yasal bir evlilik sözleşmesi yapamayacak olması ordu yaşantısının en büyük dezavantajıydı, yine de uygulamada, sağlam ilişkilerin yaygın olarak ortaya çıktığı ve bu evliliklerden olan erkek çocukların geleceğin askere alınacak yetenekte vatandaşları olarak kabul edildikleri görülür. Nihayet Septimius Severus'un hükümdarlığı sırasında (193-211) lejyonerlerin evlenmelerine izin verildi.

Her lejyon 5.000 piyade ile 120 süvariden oluşan nominal bir kuvvete sahipti. (Vindolanda tabletlerinden elde edilen kanıtlar, bir birliğin savaş gücünün hastalıklar, firarlar, izinler ve özel görevlendirmeler yüzünden dikkate değer biçimde azaldığı izlenimi veriyor.) Piyade erleri iyi korunmuş ve ağır silahlarla donatılmıştı. Bronz miğferlerin iç kısmında başı korumak için demirden bir plaka vardı; bedenlerinin üst kısmı deri zırhlarla kaplıydı. Düşmanla ilk teması kurdukları zaman kullandıkları iki tane kargı ile göğüs göğüse savaşmak üzere bir kılıç taşıyorlardı. Katı bir disiplin vardı ve teoride de sürekli olarak eğitim. İS dördüncü ve beşinci yüzyıllarda, Flavius Vegetius Renatus tarafından askeri eğitim hakkında (fakat daha çok eski zamanlardan söz eden ve lejyonların dirençlerini özetleyen) bir el kitabı yazıldı.

> Roma halkı dünyayı fethetmiş olmayı askeri eğitimden, ordugâhlardaki disiplinden ve savaş deneyimlerinden başka bir şeye borçlu değildi. Az sayıdaki Romalının Galyalı kalabalığa karşı ne şansı olabilirdi? Kısa boylarıyla uzun Germenlere karşı çıkmaya nasıl cüret edebilirlerdi? İspanyolların yalnızca sayısal üstünlükleri yoktu, aynı zamanda fiziksel dirençleri de fazlaydı ... ve Yunanlıların bizden daha zeki ve becerikli olduklarından hiç kimse kuşku duymuyordu. Fakat asker seçme becerisi, önceden de

söylediğim gibi eğitim, savaş teknikleri, günlük talimlerle askerlerin direncini artırmak, saha manevraları aracılığıyla ilerleme hattında ve savaşlarda olabilecek her şey hakkında onları önceden bilgilendirmek ve tembelliğe sert cezalar uygulamak gibi konularda biz onlardan ilerideydik. Zira, askerlik ilmini bilmek savaştaki cesareti besler. Hiç kimse iyi yaptığından emin olduğu bir şeyden korkmaz...

Bu lejyonlar genellikle, imparatora tahsis edilmiş (İÖ 27'de Augustus'a bağışlanan) eyaletlerdeki sınırlara ya da sınırlara yakın bölgelere yerleştirildiler. İmparator bu eyaletlerin en yüksek rütbeli komutanıydı ve dolayısıyla ondan, kriz zamanlarında bu lejyonlara savaşta komuta etmesi bekleniyordu. Bu liderlik, Claudius'un Britanya fethi gibi durumlarda bir simgeye dönüştü. Diğer durumlarda imparatorlar –örneğin Flavius hanedanı imparatorları– birer askerdi ve muhtemelen başka bir yerden ziyade ülkedeki ordunun başındaydı. Hiçbir askeri deneyime ya da yüce bir kumandanın işlerini yaparken takındığı büyük ciddiyete ve gösterişe sahip olmayan bir imparatorun klasik örneği Marcus Aurelius'tu. Bu lejyonlar, seferler sırasında yaşantısını askerleriyle paylaşan imparatora daima özel bir saygı gösterdiler.

Her lejyon praetor konumuna yükselmiş olan bir senatör tarafından yönetilirdi. İmparator gibi onun da hemen hiç askeri deneyimi yoktu, fakat imparatorluk üzerindeki baskıların arttığı üçüncü yüzyıldan itibaren kumandanlıkların çoğu, eques olan kişilere verilmeye başlandı. Kumandanın idaresi altında altı genç adam, vekil vardı, ki bunların çoğu eques'ti, bazıları da senatörlük kariyeri peşinde koşuyordu. Mevki sahibi bu memurlar kendi bölüklerini oluşturmuş olan centuria komutanlarıydılar. Bunlar kıdemlerine göre derecelendirilirdi, *primus pilus* büyük yetkeye ve deneyime sahipti; kendisine ödenen doyurucu maaş, terhis olduğunda onu eques statüsüne taşımaya yeterliydi. Ordu toplumsal devinimin temel aracıydı ve bu araç sayesinde kişi tamamen hakkı olan saygın konuma ulaşabilirdi. Afrika eyaletinde küçük bir kasaba olan Tiddis'ten bir Berberi toprak sahibinin oğlu Quintus Lollius Urbicus, bu duruma güzel bir örnek oluşturur. Bir ordu mensubu olarak kariyeri onu imparatorluğun amaçlarına taşıdı. Önce Asya'da, 132-5 yılları arasında ise isyanın bastırılmasında görev aldığı Yahuda'da hizmet verdi. Daha sonra Ren bölgesinde ve İskoçya'ya sefer düzenlediği Britanya valiliğinden önce de Tuna sınırlarında görev yaptı. Nihayet Roma kenti praefectus'u oldu, ki bu, bu denli mütevazı bir soydan gelen biri için olağanüstü bir kariyerdi.

Birinci ve ikinci yüzyılın değişen koşullarıyla birlikte lejyonlar üslerde yerleşmeye başladılar; genellikle taştan yapılma ve standart bir modelde tasarlanmış kalelerdi bunlar. Yerleşimler çoğunlukla bu kalelerin etrafında gelişti. Roma kültürünün hamam ve amfiteatr gibi süslemeleri ortaya çıkacak ve

bütün bu karmaşanın yerel ekonomi üzerinde temel bir etkisi olacaktı. Zamanla lejyon, asker toplanması işi de dahil, yerel toplumla bütünleşti. Yerel idarenin emri altında kendi mühendisleri, yerölçümcüleri ve inşaatçıları vardı.

Tehlike, disiplinde görülen laçkalıktı. Hadrianus, düzenin bozulmasını engellemek için görülmemiş bir çaba harcadı. Bütün garnizonları ve kaleleri teftiş etmek üzere bir eyaletten diğerine seyahat ettiği kaydedilir. Tarihçi Dio Cassius'a göre:

> Her şeyi, yalnızca silahlar, makineler, siperler, surlar ve kazık duvarlar gibi her garnizonda bulunan olağan şeyleri değil, aynı zamanda bölüklerde hizmet veren askerlerin ve subayların yaşantılarını, koğuşlarını ve alışkanlıklarını kişisel olarak inceledi ve mutlak bir tahkikattan geçirdi; birçok durumda, çok lüks hale gelmiş olan yaşam pratiklerini ve düzenlemeleri ıslah etti.

Böyle sürekli bir denetim, imparatorluğun düzen içinde savunulması için esastı.

Augustus döneminden itibaren yedek birliklere de giderek daha fazla güvenilir oldu. Beş yüz ya da bin kişilik birliklerden oluşan bu yedek askerler vatandaş olmayanlar arasından toplanmıştı. Binicilik ve okçuluk gibi, lejyonların ağır piyade sınıfında eksikliği duyulan becerilere önem veriliyordu. Asker toplamak için Galya, İspanya ve Trakya önemli bölgelerdi. İlk yedek birlikler kendi komutanlarının idaresi altında görev yaptı, fakat giderek, eques komutanlar, sabit maaş ve hizmet süresinin sonunda vatandaşlık vaadi gibi uygulamalarla, Roma ordusunun yapısıyla bütünleştiler. Bu birlikler çeşitli roller üstlendi; bunlar, ordunun toplu yürüyüşlerinde yürüyüş hattı üzerindeki kırsal bölgeyi derinliğine araştırarak ve orduyu yanlardan kuşatarak hantal lejyonları saldırılara karşı korudular. Diğer taraftan bu birlikler meydan savaşlarında epeyce yetenekliydi. Mons Graupius Savaşı, ki Agricola'nın İskoçya'ya yaptığı akınlarda elde edilen en büyük başarıdır, bütünüyle yedek birlikler sayesinde kazanıldı. Barış zamanında yedek birliklere genellikle sınır bölgelerinin korunması görevi verilirdi. Örneğin Hadrianus Duvarı yedek birliklerle takviye edilmişti.

Bir Roma İmparatorluğu mu?

Son zamanlarda İngiliz arkeolojisindeki en umulmadık bulgulardan biri, İS birinci yüzyılın sonlarında yedek birliklerin yerleştirildiği Vindolanda'daki (gelecekte Hadrianus Duvarı'nın inşa edildiği bölgenin yakınlarında), bir kalenin su altındaki temel kalıntıları arasında korunarak günümüze gelen, ahşap

tabletlere mürekkeple yazılmış bir dizi dokümandır. Bu belgeler, erzak satın alabilmek için daha fazla para talep eden resmi evrakları, askeri direnç raporlarını, askerler ile akrabaları arasındaki kişisel yazışmaları, hatta doğum günü partisi düzenlemek için kadınların birbirlerine yazdığı mektupları içerir. Kullanılan dil, daha çok ordu argosu ile konuşma diline özgü bir Latince'dir; bir kısmı hâlâ tercüme edilememiştir. Tek karşılaştırılabilir metinler İS üçüncü yüzyıl Mısır papirüsleri olmuştur ve imparatorluğun iki ucunda da Latince'nin kullanıldığını göstermesi açısından hayli ilginçtir. Buradakiler de aynı imparatorluğun uyruklarıdır, fakat Latince'yi ikinci dilleri olarak ve ayırt edilebilir bir şekilde birörnek kullanan bu insanların geçmişleri hayli farklıydı. Bu durum, Romalılaştırmanın etkisine olağanüstü bir övgüdür.

Romalılaştırma ordu, hukuk, vatandaşlık ve tek-biçimli bir kent kültürünün giderek gelişmesi yoluyla imparatorluğa yayıldı. Bu, kısmen Romalıların yerel kültürlere gösterdikleri hoşgörü nedeniyle, yavaş ve istikrarsız gelişen bir süreç oldu. Özellikle Yunan dünyası, Roma yöntemlerine direndi. Yunanca daima doğu imparatorluğunun ilk dili olarak kaldı ve Yunanlıların ilk kez senatoya girmeleri birinci yüzyılın sonunda değil, fethedildikleri tarihten tam iki yüz elli yıl sonra gerçekleşti. Yahudi ayaklanmaları deneyiminden sonra bile Yahudilerin kendi yasalarını ve dinlerini uygulamalarına izin verildi.

Aynı zamanda Mısır da, imparatorluğun geri kalanından farklı bir bölgeydi. Diğer yerlerden çok daha antik bir uygarlığa sahipti ve şimdiye dek Ptolemaios hanedanı altında yaşayabilmişti. Afrika sahili ile birlikte Roma'nın bağımlı olduğu tahıl stoklarının başlıca kaynağı olduğu için Mısır'a özel bir ilgi duyuluyordu ve imparatorların bu eyaleti büyük bir kıskançlıkla kendi kişisel denetimlerinde tutmalarının bir nedeni buydu. Mısır İskenderiye kentinde büyük bir entelektüel canlılığa sahipti, fakat aynı zamanda bu kentte, özellikle Yunan ve Yahudi cemaatleri arasındaki sosyal gerilim had safhaya ulaşmıştı.

Roma yönetimi altında Mısır kültürünün bir kısmı bozulmamış olarak kaldı. Mısır tapınaklarının yapımı ve hiyeroglif yazımı sürdü. Yunan kültürü de varlığını korudu. İskenderiye ile birlikte Naukratis ve Ptolemais kentleri Yunandı. Kuru kumda bozulmadan kalabilmiş binlerce papirüs metninin büyük çoğunluğu Yunanca yazılmıştı ve doğu imparatorluğunun geri kalanında olduğu gibi, burada da, yaşayan birkaç adli ya da askeri belgeyle sınırlı kalan Latince'nin bir dil olarak etkisi nispeten azdı. Romalıların kurdukları tek yeni kent Antinoopolis'ti ki, Nil Nehri'nde boğulan sevgili Antinous'un anısını yaşatmak için Hadrianus tarafından yaptırılmıştı. İmparatorlardan daha alt düzeydeki Romalı ziyaretçilerin tuttuğu kayıtlara göre, Nil boyunca uzanan düzgün patikalarda ve rehberler eşliğinde yaptıkları gezintiler sırasında, gördükleri manzara karşısında müthiş bir korkuya kapıldıkları düşünülebilir.

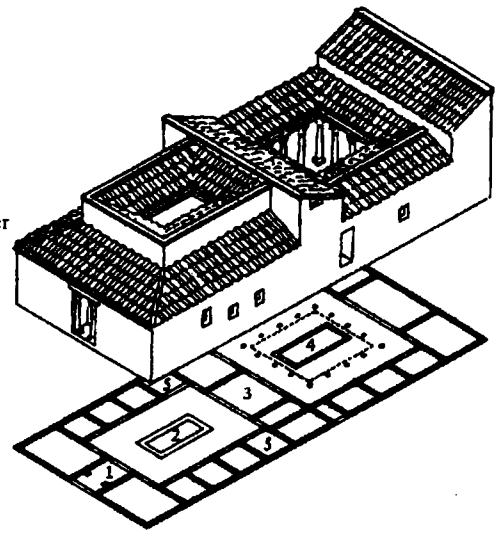
Ne var ki, maddi etkenler baskın çıktı. Yeni kentlerden yoksun kalmak, tarımsal ekonominin huzurunu kaçırmama isteğinin bir sonucu olabilirdi. Mısır'ın idari iskeleti, aç bir Roma'nın gereksinimlerini karşılamak üzere düzenlenmişti. Her on dört yılda bir seçimler için nüfus sayımı yapılıyor ve emlak vergisi toplanıyordu. Roma vatandaşları ile üç Yunan kentinin yurttaşları muaf tutulurken, vergiler nüfusun en yoksul kesimini vuruyordu. Genelde tapınaklar devlet tarafından daha sıkı bir biçimde kontrol edilmeye başlamışken, belli başlı tapınakların rahipleri de bu denetimlerden muaf tutuldular. Kayıtlar, Nil Nehri'nin taşkın derinliğine bağlı olarak her yıl yeniden saptanan arazi vergileriyle, olağanüstü karmaşık bir sistemin yürürlükte olduğu izlenimini veriyor. Vergi yükü öyle bunaltıcı bir hale gelmişti ki, vergi toplayıcıları amirlerine, sakinleri topluca kaçan ya da daha fazla vergi ödeyemeyecek kadar yoksullaşan köyleri rapor ediyorlardı.

Mısır'ın durumu imparatorluğun bir zayıflığına işaret eder. Kriz zamanlarında yoksul halkın üzerindeki baskı artma eğilimi gösterecekti. Yoksul kesim arasında hastalıkların nasıl yaygınlaştığı üzerine yazan ikinci yüzyıl fizikçisi Galenos kısaca, kıtlık zamanlarında yiyecekleri kent sakinleri tarafından talan edilen kırsal nüfusun açlıktan öldüğünü söyler. Bu durum belki de, eyaletteki yerel seçkinlerin bozulmadan kalmasına Romalıların biçtiği fiyattı. Gerçekte, yoksul halkı sömürebilmek için bu zümrelerin özgürlüklerine boyun eğerek onları korudular. İmparatorluk barış zamanlarında bu şekilde ayakta kalabildi. İmparatorluğun tehdit altına girdiği zamanlarda, uyrukların büyük çoğunluğunun üzerlerine binecek yeni yükler nedeniyle imparatorluktan soğuması tehlikesi her zaman vardı. Ki, sonraki yüzyıllarda da bunun yaşandığı tartışılabilir.

Ara Bölüm 5: İnşaatçı Romalılar

Roma mimarisinin doğduğu bir yer varsa eğer, bu Roma değildir, hatta Yunanistan da değil, Campania bölgesinde, Napoli Körfezi boyunca Roma'nın güneyine doğru uzanan zengin kıyı yerleşmeleridir. Korunaklı sahil şeridi çağlar boyunca doğu etkilerine açık kalmıştı ve Latium'a oranla bölgenin kültürel gelişimi çok daha ileri düzeydeydi. Bu yörede, amfiteatr, (Roma tarzında) tiyatro ve tabii ki hamam, pazar binası ve bazilika gibi tipik Roma taş binalarının ortaya çıkışlarının izleri görülebilir. *Atrium*'u, yani ana avlusuyla tipik Roma evi ve etrafı çitle çevrili sütunlu bahçelerin de doğduğu yer burasıdır.

Bunların içinde kavramsal anlamda en fazla Yunan olan yapı, uzun bir salonun dört bir yanında sıralanmış sütunlu koridorlarıyla, bazilikaydı. Bazilikanın kökleri, muhtemelen Güney İtalya'nın Yunanca konuşan kentlerine dayanıyordu, fakat Pompei'deki Forumun yanında çok erken (İÖ ikinci yüzyılın başları) bir örneğe rastlanmıştır. Pompei'nin Vezüv'deki büyük patlamanın sonucunda (İS 79) lavların altında kalarak korunması, bir Campania kentinin mimari gelişiminin ayrıntılarıyla çalışılmasına olanak tanıdı. İÖ ikinci ve erken birinci yüzyıllarda, mirası Yunan olan fakat beşinci yüzyılda Samnitler tarafından istila edilen Pompei, tiyatrolar, bir amfiteatr, hamamlar ve pazar yerleri dahil olmak üzere, tamamen ve çoktan kentsel binalarla kaplanmıştı. Hamamların ikisi, Roma'daki diğer örneklerinden bir yüzyıl öncesine tarihlenir ve Roma'da, Pompei'nin İÖ 55'te inşa edilen ve gizlemek için mecburen bir

Pompei'den tipik bir ev. Giriş (1) bir iç salona ya da atrium'a (2) açılır ve ardında bir kabul odası (3) bulunur. Daha arkada, etrafı sütunlarla çevrili bir bahçe (4) yer alır. Aile portreleri nişlere (5) yerleştirilirdi.

tapınak gibi gösterilen taş tiyatrosundan önce, ne taştan yapılma herhangi bir tiyatro, ne de İS 80'de adanan Colosseum'dan önce tek bir taş amfiteatr vardı. Pompei gibi küçük bir Campania kasabası bile, Roma'dan çok uzun süre önce incelikli bir yaşam tarzına sahipti.

Elbette Roma birinci yüzyıl itibarıyla, tapınaklar, senato binası, halk meclisleri için salonlar ve devlet daireleri gibi, Forum çevresinde inşa edilmiş büyük kamu binalarına sahipti. Pazar binaları ve büyük ambarlar vardı. Ne var ki, kentin 'tuğladan mermere' dönüşümü Augustus dönemine dek gerçekleşmemişti. Bu dönemden itibaren imparatorluk koruması mimari gelişimin ana unsuru olacaktı. İmparatorluk yönetiminin istikrarı bu binaların imparatorluğun dört bir yanına yayılmasını teşvik ederken, mimaride büyük bir etki yaratabilmek için yalnızca imparatorların kaynakları vardı ve siyasi anlamda buna sadece imparatorlar gereksinim duyuyorlardı. Yunan dünyasından kalma eski kasaba düzenleme geleneği bu uyarıcı unsurla birleşti ve ızgara planlı, merkezi konumdaki forumu çevreleyen kamu binalarıyla tipik Roma şehrini yaratacak yerleşik bir imparatorluğun refahını canlandırdı.

Bu kentsel yenilenmeden esinlenenlerden biri de, Adriyatik kıyısındaki Fano kasabasının büyük bazilikasından sorumlu, Vitruvius adında bir mühendisti. Ardında, *De Architectura* adlı, içinde binalarla ilgili bir fiyat listesi ile kendine sayfi duyan herhangi bir Roma kentinin sahip olması gereken kentsel aksesuvarların bulunduğu ünlü bir bilimsel inceleme bıraktı. İncelemenin esasları arasında kaplamalı caddeler ve drenajlar, temiz su getiren bir sukemeri

(sadece kamu ve özel hamamlara değil), bir amfiteatr, bir tiyatro, bir forum, tapınaklar ve kamusal işler için bazilikalar vardı. Kent duvarları, bazı durumlarda savunma amaçlıydı, fakat çoğunlukla sivil övüncün bir simgesi olarak inşa edilirdi; şehrin merkezi kentin önemli vatandaşları ve bağışçıları anısına dikilen heykeller ve kemerlerle onurlandırılacaktı. Birçok İtalyan şehri kısa zamanda bu binaların tümünü inşa etti.

Büyük kentler etkili su stoklarına bağımlıydı. İlk Romalılar suyu Tiber'den içtiler, fakat İÖ geç dördüncü yüzyıldan itibaren alternatif su kaynaklarına gereksinim duyuldu. Sukemeri bir Roma icadı değilken (ilk örneklerine Persis'te ve yedinci yüzyılda Asur'da rastlanmıştır), ona yapısal bir form kazandıranlar Romalı mühendisler oldu. Roma'nın ilk sukemeri olan Aqua Appia, İÖ 312 gibi erken bir tarihte inşa edilmişti ve 17 kilometre uzunluğundaydı. Kent büyüdükçe mühendisler suyu daha da öteye, Roma'nın etrafındaki kırsal Campagna bölgesinin içlerine kadar ulaştırmak için araştırmalara başladılar. Örneğin İÖ 144 tarihli Aqua Marcia, kentin doğusundan 92 kilometre uzanıyor ve saatte bir milyon litre su taşıyacağı tahmin ediliyordu. Mühendislerin karşılaştığı sorun, yüksek yerlerden alçak yerlere düzenli su akışının nasıl sağlanacağıydı. Aqua Marcia her 354 metrede bir metre olmak üzere toplam 260 metre irtifa kaybediyordu; sukemerinin güzergâhı bu düşüşü sabit tutacak biçimde planlanmalıydı. (Romalı mimarlar da, suyu aşağıdan yukarıya çekecek bir sifon sistemini kullanmışlardır.) Kırsal arazideki engebeleri aşması gereken sukemerleri nadiren düz bir hatta ilerliyordu. Büyük sukemerlerinin gözle görülebilir kalıntıları, Claudius sukemerini Roma'ya ulaştıran bin kemer, Nîmes yakınlarındaki heybetli Pont du Gard, Segovia'daki iki katlı yapı (ki hâlâ kentin su ihtiyacının bir bölümünü karşılamaktadır), sukemerlerinin çoğunlukla toprağın üzerinden gittiği izlenimini verir. Aslında, suyun saflığını koruyabilmek ve düşmanlar tarafından kirletilmesini önlemek için mümkün olduğunca yeraltından taşınmasına özen gösterilirdi. 92 kilometrelik Aqua Marcia'nın sadece 11 kilometresi toprak üzerindeydi ve Pont du Gard'ı geçen su sonraki 50 kilometre için tekrar yeraltına girerdi. Suyun dışarı sızmaması için sürekli bir denetim gerekiyordu ve imparatorluk döneminde sadece sukemerlerinin onarımıyla ilgilenen bir köle işgücü oluşturuldu. İmparatorların öncü bir rol üstlendikleri bir diğer alan da sukemerlerinin yapımıydı. Augustus, Campania bölgesindeki Napoli ve diğer Körfez kentlerine su sağlayan büyük bir sukemeri inşa ettirmişti.

Tipik sukemeri, kemerler üzerinde uzanan kavisli bir yapıydı. Kemer bir Roma icadı değildi. Doğunun kerpiç yapılarında kullanılırdı. Yunanlılar düz bir hat üzerinde ilerleyen tasarımları tercih ederek kemer kullanmaktan kaçınmıştır, fakat dördüncü yüzyıl itibarıyla onlar bile kent kapılarında kullanılmak üzere kemerler yapmıştır. Bu kapılara, İÖ erken üçüncü yüzyıldan

başlayarak Orta İtalya'da rastlanır; kemer giderek Romalı inşaatçıların dağarlarının bir parçası haline gelmiştir. Bunun en bariz belirtisi, imparatorların zaferlerini kutlamak için diktikleri zafer taklarıdır. Bu takların ilki Augustus döneminden başlayarak tarihlendirilir (aslında yaşayan en eski örneği (İÖ 27) İtalya'daki Rimini'dedir). Tiberius, İS 26 yılında bir Gal ayaklanmasını bastırdıktan sonra Güney Fransa'daki Orange'de, üç girişi ve bir yığın süslemesiyle özellikle girift bir tak inşa ettirdi. Roma'da İmparator Titus, Kudüs fethini kutlamak için Pentelikos[1] mermeriyle kaplı beton bir tak yaptırdı. Roma'da bulunan bir diğer karmaşık örnek, İmparator Septimius Severus'un İS 203'te inşa ettirdiği zafer takıdır. Zafer takı giderek, imparatorluğun dört bir yanını saran, fakat doğuda ve Kuzey Afrika eyaletlerinde özel bir coşkuyla benimsenen Roma emperyalizminin simgesine dönüştü.

Roma gibi kentlerin bu dönüşümüne, günümüzde *pozzolana* ismiyle bilinen volkanik küllerin kireçle karıştırılmasıyla elde edilen harcın kullanıldığı, güçlendirilmiş beton formun geliştirilmesi yardım etti. Bu karışım ilk kez geç Cumhuriyet döneminde kullanıldı, fakat deneme yanılma yöntemiyle en iyi kirecin bulunup mükemmel karışımın elde edilmesi için iki kuşak geçmesi gerekti. Örneğin, eski Etrüsk ve Roma betonlarında kullanılan kumla karşılaştırıldığında volkanik külün üstünlüklerinden biri, su altına yerleştirilebilen ve dolayısıyla köprü temelleri ile liman işlerinde kullanılabilen harcın elde edilmesiydi. Dayanıklı bir duvar yapmak için harç taşla karıştırılırdı. Bunun için tipik bir yöntem, örülmüş bir sıra taşı enli tahtalarla kalıba almaktı. Ardından harç kalıba dökülür, kuruduğunda yeni bir sıra taş eklenir ve bu şekilde devam ederdi. Bitmiş duvarın bu kaba hali daha sonra biçimli taşla kaplanırdı. Daha büyük yapılarda ise, taş içeriğin dolgusu bina yükseldikçe hafifletilirdi.

Bu yeni beton, mimariye farklı bir yaklaşım olanağı sağladı; böylece sadece yapısal materyalin inşası değil, bütün bir uzamın kaplanması mümkün oldu. Bu olanağı, Roma'nın her yerini sarmaya başlayan büyük kamu binalarının ardı ardına yapılması için geliştirenler, kaynaklara tek başlarına sahip olan imparatorlardı.

İlk gelişmeler, Roma'daki yangından sonra Neron'un kendisine saray olarak yaptırdığı Domus Aurea, yani 'Altın Ev'de görülebilir. Saray kent merkezindeydi, fakat Campania sahili boyunca uzanan zengin deniz kenarı villaları tarzındaydı. Tasarımındaki devrimci nitelik, doğu kanadında yer alan ve üstünde bir kubbenin yükseldiği sekizgen tabanlı merkezi bir odada bulunur. (Kubbe kavramı Ahameniş Persis'inin çadır sayvanlarından esinlenmiş olabilir.) Merkezi odadan bir dizi tonozlu oda çıkıyordu. Bunlar, kubbedeki dairesel bir açıklık ve çevredeki odaların duvarlarında yükseğe yerleştirilen pencere-

1) Atina yakınlarında beyaz mermeriyle ünlü tepe. (ç.n.)

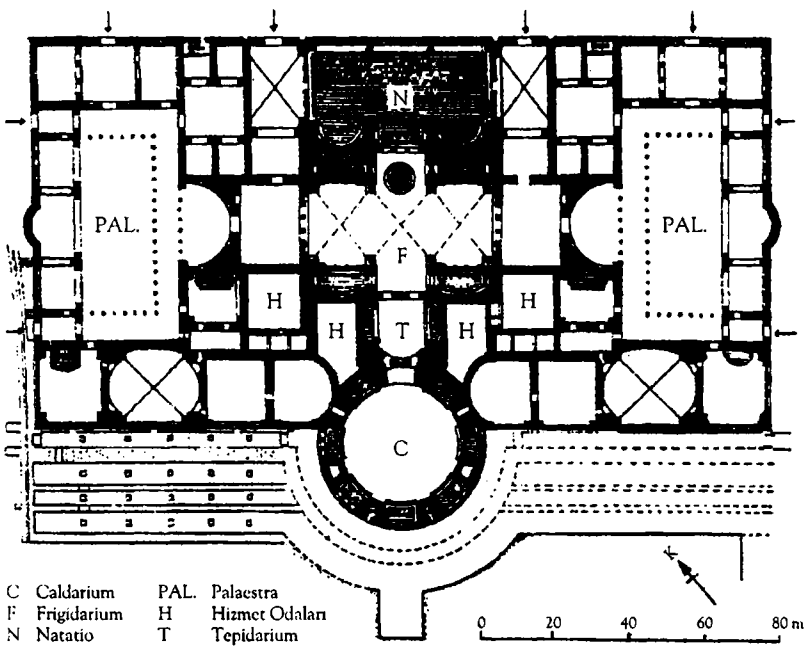
lerle aydınlatılıyordu. Bu, uzam ve ışık kullanımı açısından tamamen devrimci bir üsluptu.

Bu girişim İmparator Domitianus'un İS birinci yüzyılın sonunda kendisi için yaptırdığı ve yıkıntılarının Roma'daki Palatium Tepesinde hâlâ durduğu sarayda geliştirildi. Neron gibi Domitianus da içinde otokrasisini sergileyeceği bir yer arıyordu. Domus Augustana, biri yarışların yapıldığı Circus Maximus'a, diğeri ise Forum'a bakan iki muhteşem ön cephesiyle büyük bir yapıydı. Yapının bulunduğu yer kullanışsızdı, muazzam temellerinin, iki farklı düzlemde yükselen binanın önünde uzanması gerekiyordu. Halka açık büyük odaları, özellikle resmi kutlamalarda imparatorun göründüğü Aula Regia, beton kullanılmadan inşa edilememişti. Muhtemelen 30 metre uzunluğundaki bu çok geniş odanın çatısı keresteyle örtülmüştü, fakat bitişiğindeki bazilika 14 metreden daha büyük ve betondan yapılmış bir tonozla kaplıydı. Binanın tamamı, dikdörtgen biçimli geleneksel bir dış avlunun içinde yer alan, tonozların, kubbelerin ve yarım kubbelerin birbirini etkilediği girift bir yapıydı.

Traianus döneminde Daçya'nın yağmalanması, Roma'da, geniş çaplı bir inşaat programına fırsat yarattı. Traianus, bir forum, bir kütüphane, aynı zamanda bir pazar salonu ile alışveriş binasını içeren, doğrudan kentin yararına olacak muazzam bir yapılar bütününün yapılmasına karar verdi. Traianus, Esquiline ve Capitolium Tepelerinin eteğindeki düz zemine inşa edilen Forum ve kütüphanede geleneksel biçimleri kullandı. Üzerinde Daçya seferlerinde geçen olayların yer aldığı sarmal bir bantla kaplı Traianus Sütunu, inşa edildiği zeminin ne denli alçaltılmış olduğunu gösterecek şekilde 40 metre yüksekliğinde yapılmıştı. Pazar alanı, tepelerin arasında arka tarafa inşa edilmiş olmalı, ki bu büyük bir hayal gücü ve uzmanlık gerektiriyordu. Traianus'un bir doğulu olan mimarı Damaskoslu Apollodoros, bir kompleks meydana getirmek için hayli zahmetli bir yerde tasarım harikası yaratmıştı; üç farklı düzlemde inşa edilmiş olan kompleksin her düzlemdeki taraçaları ve etrafındaki bayırdan olan girişleri hâlâ durur. Bunun yine beton kullanılmadan yapılması olanaksızdı, ancak buradaki zarif fakat forumun ve aşağısında ona eşlik eden binaların tersine hiçbir ihtişamı olmayan bir dizi bina, toplum hizmetleri için kullanılıyordu.

Hadrianus'la birlikte bu gelişmeler zirveye ulaşmıştır. Traianus gibi Hadrianus da Roma geçmişine duyarlıydı ve Traianus için bir tapınak inşa ettirdiğinde geleneksel modelleri izledi. Aynı biçimde, Tiber kıyısında kendisi için yaptırdığı Mozole de (bugün Castel Sant'Angelo), Augustus tarafından inşa edilmiş olanı örnek alır. Yine de, bütün tanrıların tapınağı Pantheon'la birlikte Hadrianus, beton kullanmaya başlayan Romalı inşaatçıları tam kapasite kullanmıştır. Pantheon, Augustus'un arkadaşı Agrippa tarafından inşa ettirilmiş eski bir tapınağın arazisine kurulmuştu ve Hadrianus büyük bir tevazuuyla

Agrippa'nın ismini sütunlu dış cephenin üstünde muhafaza etti. Pantheon'un tasarımı basitti; muazzam büyüklükteki kubbeli bir çatıdan, ki 43 metreden fazla olan çapıyla modern zamanlara dek dünyanın en büyük kubbesiydi, sahip başka özelliği yoktu. (Antik çağda *taştan* inşa edilen en büyük kubbe, ki Ravenna'daki altıncı yüzyıl Theodoric Mozelesi'dir, 9 metre çapındadır.) Sorun, kubbenin muazzam ağırlığının nasıl taşınacağıydı. Bu da, kullanılan taş türünün hafifletilmesiyle aşıldı. Yapı yükseldikçe duvar kalınlığı daraltıldı, öyle ki, temelde 6 metre olan kalınlık, kubbenin tepesindeki açıklığın çevresinde sadece 150 santimetreydi. Üzerindeki yükün daha da azaltıldığı tamamlanmış kubbenin iç kısmına girintiler kazındı. Yedinci yüzyılda bir Hıristiyan kilisesine dönüştürülürken şefkatle korunmuş olan yapının bütünü, bugün Roma mimarisinin en önemli başarısı olarak ayaktadır.

Caracalla Hamamları, tipik bir banyo kompleksinin erken üçüncü yüzyılla birlikte nasıl geliştiğini gösterir. Merkezi odalarda sıcak ya da ılık banyo (*caldarium* ve *tepidarium*), ya da soğuk suya atlama (*frigidarium*) seçenekleri sunulurdu. Anı zamanda, yüzmek için daha geniş bir havuz (*natatio*) vardı. Kompleksin her iki tarafı da idman avlularıydı (*palaestra*). Bütün yapı, kaçınılmaz olarak ya bir imparator ya da varlıklı bir taşralı bağışçıyla ilişkide bulunulan, muazzam bir büyüklük gösterisine olanak tanımıştır.

Hadrianus, İS 118-134 arasında inşa edilmiş olan Tivoli'deki villasını oluşturan yapılar bütünüyle de anımsanır. Bu, Roma dünyasındaki bilinen en büyük villadır ve on sekizinci yüzyıl İngiliz kır evleri gibi, etrafındaki kır manzarasıyla birlikte ortaya çıkar. Bina tamamen mimarideki yeni beğenilerin bir sunumudur ve bunları fark edebilmek beceri gerektirir. Kubbeler, tonozlar ve hemen hemen her eğimli yüzey, havuzların, fıskiyelerin ve şelalelerin yanına kurulmuş, birbirini takip eden binalarda kullanılır. Antik heykellerin kopyaları galeriler ve sıra sütunlar boyunca dizilirken, villa, Atina'daki bir stoa, Knidos'taki Venüs Tapınağı gibi, Hadrianus'un görmüş olduğu doğunun bazı binalarını yansıtır. Bu yapıda, imparator, bir uzman olarak halka sergilenir.

Traianus'un Roma'ya bağışladığı birçok yapı arasında muazzam bir hamam kompleksi yer alıyordu. Roma'da inşa edilmiş daha eski hamamlar da vardı (hem Neron hem de Titus kent için birer tane yaptırmıştı), fakat Traianus'unki bir model oluşturacak ve imparatorluğun dört bir yanında kopyalanacaktı. Hamamların ortası, beton kullanımı sayesinde üzeri tonozla örtülmüş ve çok geniş bir hale gelebilmiş olan *frigidarium*, yani soğukluktu. *Frigidarium*'dan çıkan kişi suyun ılık ya da sıcak aktığı odalara (*tepidarium* ve *caldarium*) geçerdi. Yıkanmak için bundan çok daha fazlası vardı. Romalılar Yunan *gymnasium* fikrini hamam kompleksiyle birleştirdiler, böylece, *frigidarium* ve kütüphanelerin, galerilerin, hatta dükkânların her bir yanında *palaestrae*, yani uygulama alanları oluşturdular. Romalı sadece fiziksel gereksinimleriyle tatmin olamazdı, aynı zamanda sosyal, entelektüel ve (sık sık hamamlara giden çok sayıda hayat kadınıyla) cinsel ihtiyaçlarını da karşılamalıydı. Özellikle saygınlıklarını adlarına borçlu olan kadınlar normal olarak ayrı kurumları himaye etseler de, İS birinci yüzyılda bu kadınların erkeklerle aynı anda yıkanmalarını engelleyen kısıtlama yoktu. Bu durumda skandalların çıkması kaçınılmazdı ve nihayet Hadrianus cinsler arasında ayrım gözeten bir kararname çıkarmak zorunda kaldı. Büyük kent hamamlarında kadınların ve erkeklerin farklı zamanlarda yıkanmaları gelenek haline geldi.

En anıtsal olanları geç imparatorluk döneminde Roma'da inşa edilen imparatorluk hamamlarıdır. İS 212-16 arasında yapılan Caracalla hamamları iki hektara yayılmıştı, etrafındaki çevrili alan ise yirmi hektardı. Bu hamamlar 1.600 kişi alabiliyordu. İS 298-306 tarihli Diocletianus hamamları (ki tüm inşaat çalışmasının verimliliğinin gösteren hayli kısa bir süreydi bu) çok daha büyüktü. Diocletianus hamamlarının merkezi salonu, daha sonra Michelangelo tarafından, bugün de ayakta olan ve muazzam büyüklükteki sekiz destek sütununun orijinal Mısır mermeriyle kaplandığı Santa Maria degli Angeli Kilisesi'ne dönüştürüldü. Yapımına İS 307'de başlanan ve Constantinus tarafından tamamlanan Maxentius hamamlarının merkezi salonunun yerden yüksekliği 35 metreye ulaşıyordu. Sıradan bir Roma vatandaşının kendisini gururlu bir

imparatorluğun parçası olarak hissetmesinin bundan daha iyi bir yolu olamazdı ve hamamlar eyaletlerin her yerinde, Romalılaştırmanın bir unsuru haline gelmişti. Batı için bir yenilik olan büyük hamamlara, Kuzey Afrika'daki Timgad ve Leptis Magna'da, Ren sınırı yakınındaki Trier'de ve banyo havuzlarının yerel sıcak su kaynaklarından beslendiği Britanya'daki Aquae Sulis'te (modern Bath) rastlanır.

Romalılar mimarilerinin güzelliğiyle anımsanmayabilir –etkileme istekleri çok güçlüydü– fakat malzemeleri kullanma biçimleri ve yaratılarındaki anıtsal bütünlükle kendilerinden sonra gelenleri etkilemişlerdir. Kimi, İustinianos'un Konstantinopolis'te yaptırdığı büyük Ayasofya Kilisesi'nin Panteon ve Maxentius hamamlarından esinlendiğini düşünedursun, imparatorluk Hıristiyanlaştığında bazilika en gözde kilise tasarımı haline geldi. Yirminci yüzyılda bile Roma mimari kalıtı, Thiepval'daki (Fransa) savaş anıtı ve New York'taki Pennsylvania Garı'nın büyük salonu gibi yaratılarda sürüp gitti, ki bunlar sırasıyla zafer takı ve hamam olarak kullanılmıştı.

25
İmparatorluğun Sosyal ve Ekonomik Yaşamı

Tarım ve Pax Romana

Roma İmparatorluğu'nun ekonomisi neredeyse tamamen tarıma dayalıydı. Roma döneminin başından sonuna kadar Akdeniz'in temel gıda maddeleri, eski çağlarda olduğu gibi 'kuru tarım' ekonomisine dayalı olarak kaldı; zeytin ve üzüme ilaveten sığır ve koyun ile eti, sütü, yünü ve derisi için keçi. Güneşin sınırlı, toprağın ağır olduğu Kuzey Avrupa'da zeytin yetişmiyordu, üzüm ise ancak özel seçilmiş alanlarda üretilebiliyordu. Burada tahıl ürünleri ve sebze üretimi baskındı. Birçok bölgede ürünlerin geleneksel karışımında neredeyse hiçbir değişiklik olmadı. Örneğin, imparatorların 'kişisel' eyaleti olan Mısır'da, tahıl üretiminin hâlâ eski yüzyılların yöntemleriyle yapıldığı, imparatorların Roma'nın ve imparatorluğun öteki bölümlerinin siyasi istikrarını korumak için, tahıl stoklarını tehdit etme ihtimali olan her tür ekonomik gelişimi faal biçimde engelledikleri görülür. Doğu kentleri, kendi kırsal bölgeleriyle uzun vadeli ilişkiler kurmuştu ve bunları rahatsız edecek hiçbir teşvik yoktu. Britanya'da Keltlerin tarlalarda kullandıkları yöntemler, daha verimli sürülebilmeleri için tarlaların genişletilmesiyle birlikte büyük ölçüde bozulmadan muhafaza edildi ve Roma fethinden bile önce, üretim fazlası olarak Kıta Avrupa'sına ihraç edilen tahıl ürünlerine dayanma devam etti.

Bununla birlikte, yüzyıllardır süren Roma yönetimi etkisini korudu. Bölük pörçük kanıtlardan bu etkinin boyutunu saptamak kolay değildir. İtalya'da

yapılan tarımla ilgili olarak bazı yazınsal kaynaklar bulunuyor – İÖ ikinci yüzyıldan Cato'nun *De Agricultura*'sı ve İS birinci yüzyıldan Columella'nın *De Re Rustica*'sı (Köy Hayatı Üzerine). Kölelerin idaresi ve pazarlara uygun malların işlenmesi gibi konuları ele alan bu iki kitap, özellikle yerel pazarları kullanmayı uman büyük toprak sahiplerine yönelikti ve bu, İtalya için bile, sınırlı bir ilginin bilgisidir. Genç Plinius'un amcası Yaşlı Plinius'un (İS 23-79) *Naturalis Historia*'sı (Tabiat Bilgisi) İtalya'nın ötesinde bir menzile ulaşır, fakat sistematik bir yolla değil. Artık giderek artan bir biçimde, alan araştırmaları ve villaların sit alanlarını inceleyerek tarımsal değişimle ilgili dikkate değer kanıtlar sağlayan arkeologdur.

Kanıtlar, bir bütün olarak çiftçilerin Pax Romana'dan (Roma yönetiminin istikrarlı biçimde sürdüğü yüzyıllar) fayda sağladıkları izlenimini veriyor. Normal zamanlarda, ancak kesintisiz çalışarak geçinebiliyorlardı. Keith Hopkins, çiçek tozları ve yerleşme modelleri üzerinde yaptığı analiz sayesinde, işlenmiş toprak miktarının arttığını ve İS ilk yüzyıllardaki nüfusun, bin yıl öncesindeki ya da beş yüzyıl sonrasındaki nüfustan daha fazla çoğaldığını ileri sürüyor. Aynı zamanda Hopkins, verimliliğin artışına ilişkin kanıtların bulunduğunu iddia ediyor ki, bu kanıtları birim toprak başına kaldırılan üründen sağlanan gelirler oluşturuyor. Ayrıca, imparatorluğun güneydoğu ve kuzeybatı ekseni boyunca, yağ üretmekte kullanılan demir gereçler ve vidalı presler de dahil olmak üzere, bir dizi gelişmiş yöntemi kanıt olarak zikrediyor.

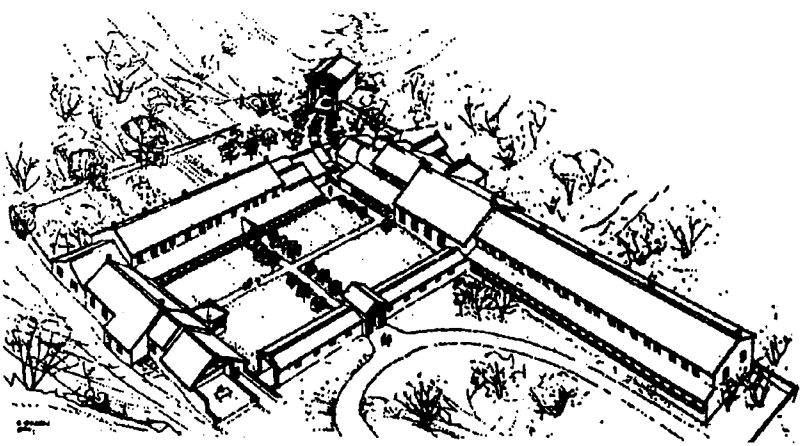
Kentsel merkezlerin ortaya çıkışı üretim fazlasını teşvik etmiş olabilir. Bununla beraber, yerel düzeydeki üretim artışını özendiren başlıca unsur, bu artıştan talep ettiği vergi ya da, bedeli veya türü üzerinden aldığı kiraya rağmen, bizzat devletti. Ayrıca, Roma ve daha sonra Konstantinopolis gibi büyük kentler, kendi kendine yetemiyordu; imparatorlar, ya kendi mülklerinden ya da imparatorluğun zengin bölgelerinden sağlanan stokların bu kentlere yönlendirilmesi görevini üstlendiler. Roma, Sicilya, Mısır ve Afrika eyaletlerinden gelen tahılı kullandı. Düzenli sulamaya geçilmesiyle, özellikle Afrika'da büyük miktarda yeni zeytinlikler kuruldu. D. J. Mattingly'nin *Tripolitana*'sını da (Trablusgarb) kapsayan son araştırmalar, tarımın çöle doğru genişlemesindeki desteğin sorumlusu olarak, Romalı değil, Fenikeli ve Libyalı yerel seçkinleri gösteriyor. İmparatorluğun, zeytin üretimine başlanmasıyla aynı zamana rastlayan Roma egemenliğinin haksız taleplerine maruz kalan bir diğer bölgesi de, Suriye'ydi. (Zeytin, ağacın meyve vermeye başlaması on-on iki yıl aldığı için özellikle önemli bir üründür, bu yüzden zeytin yetiştiriciliği sadece başkentte yaşayan ve bir bölgenin uzun vadedeki istikrarına ve pazarlanna güvenen kişilere cazip gelen bir uğraş olacaktı.) Lejyoner üsleri bu kaynakları kullandı, fakat aynı zamanda bunların çevresindeki topraklarda doğrudan ve değişmeyen bir etkiye sahiplerdi. Örneğin, Britanya'daki Hadrianus Duvarı'nın etrafın-

daki yerleşmeler üzerinde yapılan titiz bir çalışma, bu yerleşmelerin üçte birinin, ortalama yüzde 37'lik bir üretim artışıyla birlikte, İS ikinci yüzyılda büyüdüğünü ileri sürer.

Villa

Bütün bir imparatorluk için yüzlerce yılı kapsayan bir genelleme yapmak olanaksız olsa da, kiracılar ve köleler tarafından işletilen orta ya da büyük ölçekli çiftliklerin sayısı ile küçük köylü çiftçinin serbest işgücü harcamalarında bir artış görülür. Eyaletlerdeki Roma etkisinin en yaygın simgesi villayı destekleyen de, işte bu çiftliklerdi. 'Villa' terimi, hem Napoli Körfezi'ndeki zengin Romalıların saray yavrusu malikânelerini, hem de eyaletlerin her yerinde rastlanan konforlu çiftlik evlerini kapsayan geniş bir terimdir. (Büyük kır villasının en güzel yazınsal tanımına, Genç Plinius'un mektuplarında rastlanır (İkinci Kitap, On Yedinci Mektup).)

Alan araştırmaları villanın, özellikle imparatorluğun batıdaki daha verimli bölgelerinde nasıl yaygınlaştığını gösteriyor. Somme Vadisi'nde yapılan en son araştırmalardan birinde, binden fazla örnek keşfedilmiştir. Eyaletlerdeki çiftlik evlerinin villa olarak nitelenebilmesi için, ya yapının tasarımında ya da mefruşatında Romalılaştırmaya ilişkin bazı kanıtların bulunması gerekiyordu. Bazen kazılar sayesinde, çoğunlukla üst üste birikmiş bir süreç olan bu Romalılaştırma sürecine ilişkin bazı safhalar saptanabiliyor. Esas itibarıyla bir Kelt

Chedworth'teki (İngiltere) villa, İS y. 300. Burası, mülkle ilgili işlerin yerine getirildiği açık bir avlunun hemen yanında yer alan kuytu avlusuyla, konforlu bir aile evine iyi bir örnektir.

çiftlik evi, insanların hayvanlarla paylaştığı tek ve geniş bir odadan ibaretti. Öyleyse çiftlik sahibinin hayvanlarından ayrılması ilerlemenin ilk işareti olacak, oturma ve yatak odaları da onu işçilerinden ayırmak için inşa edilecekti. Şayet refah artmaya devam ettiyse, ardından lüks şeyler gelmiş olmalı – banyolar ve ısınma sistemi, koridorlar, mozaikler ve renkli duvar sıvaları. Nihayet büyük bir villanın dış cephesi çiftlik avlusundan tarafa çevrilmiş ve sütunlu bir sundurmayla onurlandırılmış olmalı. Daha geniş bir villanın odaları, kıra çekilmiş ailenin, açık havanın tadını çıkarabileceği bir avlusu ya da bir bahçesi olacak şekilde genişletilirdi. Bütün bunlar İtalya'dan yayılan gelişmelerdi. Bu süreç çoğunlukla, fetihten bir ya da iki kuşak sonra, batıda başlamıştır – örneğin İÖ birinci yüzyılın sonunda Galya'da; ikinci yüzyılın sonuna kadar Britanya'da benzer bir gelişme yoktu. (İngiliz villaları en parlak dönemini ancak dördüncü yüzyılda yaşadı.) Villalar tıpatıp aynı değildi. Diğer villalar mütevazı çalışma çiftlikleri olarak kalırken, pek çok durumda bir villa, muhtemelen orada yaşayan resmi görevli tarafından, sıfırdan başlanarak yapılırdı.

Villa yapımında inşaat ustaları, sıvacılar, kiremitçiler ve mozaik ustaları gibi zanaatkârlara ihtiyaç vardı. Aynı zamanda villa sahipleri, cam eşyalar, gümüş sofra takımlar ile üstün tasarımları ve parlak kırmızı dış yüzeyleriyle Sisam'a özgü zarif çömlekler (*terra sigillata*) de dahil olmak üzere, genellikle kentsel Roma yaşantısının bütün süslerini satın alıyorlardı. (Bir sit alanında, bu sonuncu ürünlerin bulunması, üslupların tarihlendirilmesine olanak tanıması açısından arkeologlar için özellikle önemlidir.) Bu durum yerel pazarlar arasında bağlantılar olduğunu akla getiriyor ve Hopkins'in, bu ustaları tutmak ve bu tür malları satın alabilmek için satılabilecek bir tarımsal üretim fazlası olduğu tezine ek kanıt sağlıyor. Hiç kuşku yok ki, villa ve kent merkezi arasında ekonomik bir ortak yaşam vardı. Örneğin bu ortaklığın görüldüğü Britanya'da, hemen hemen villaların tümü kent merkezine atla yarım günlük mesafedeydi. Fransız arkeolog Michel Ponsich, İspanya'daki Guadalquivir Vadisi'nde bulunan villalarla bölgenin şehirleri arasındaki çeşitli bağların izlerini araştırmıştır. Bu şehirlere getirilen tarım ürünleri, daha sonra nehir yoluyla (Cebelitarık Boğazı yakınlarında bir yerde) denize taşınıyor ve buradan da gemilerle Kuzey Britanya'ya ve Galya'ya, ya da Akdeniz'in doğusuna gönderiliyordu. (Kevin Greene, *The Archaeology of the Roman Empire* (Roma İmparatorluğu'nda Arkeoloji) isimli kitabında, Ponsich'in çalışmasından alıntılar yapar.)

Vici

Bu yerel kentsel merkezlerin bazıları Roma fethinden önce de vardı ve alışveriş olanakları arttıkça daha da gelişti. Bunlar genellikle *vici* (tekil: *vicus*) olarak

tanımlanır ve bir şehir kadar büyük olmasına rağmen çoğunlukla *vicus* terimi 'köy' olarak tercüme edilir. *Vici*'nin resmi statüleri yoktu ve yerel idari merkezin emri altındaydı. Sıklıkla kavşaklarda ve nehir kenarında kurulmuş, normalde yerel istemler doğrultusunda organik olarak gelişmiş ve muhtemelen alışveriş için olduğu kadar yerel zanaatlar için de merkez işlevi görmüştür. Çoğunlukla keresteden ya da kerpiçten yapılan binalar, büyük kentlerdekilerden daha az incelikliydi ve yalnızca en gelişmiş *vici*, sahip olduğu kaplamalı caddeleri, sukemerleri ve diğer 'Roma' yapılarıyla övünürdü. Bununla birlikte, bağlılıklarının resmi olarak tanınmasını isteyen yerel aristokratların ricası üzerine, Roma tarafından sağlanan bir anayasayla kent statüsüne yükseltilebilirdi. (*Municipia* olarak planlanmıştı.) İS geç birinci yüzyıldan bu tür bir anayasa örneği, İspanya'daki Irni şehrinden günümüze ulaşır. Şehre Latin hakları bahşedilmiş; yerel işgücünün kullanılması ve adaletin uygulanmasıyla, magistrat seçimleri, senato idaresi ve vergi toplama yöntemleriyle ilgili ayrıntılı düzenlemeler hazırlanmıştı. Görev süreleri sona erdiğinde magistratlar Roma vatandaşı olacaktı ve zamanla, kökeni ne olursa olsun bir *municipium*, imparatorlukla bütünleşecek ve onun bir parçası haline gelecekti.

Kentsel merkezin çok özel bir biçimi, askeri üslerin yanında gelişmiş olanıydı. Askerler nispeten iyi para ödüyorlardı ve Ren üzerindeki Vetera (bugün Xanten) gibi tek bir garnizonda birkaç bin asker bulunabiliyordu. Böylece toplanacak zengin atıklar oluyordu; geniş bir alana yayılmış ve bu kampların yakınında ortaya çıkmış şehirlerden elde edilen kanıtlar, buraların çok uzak diyarlardan tüccarlara cazip geldiğini düşündürüyor. Noviomagus'taki (bugün Nijmegen) kalenin çevresindeki şehre ilk yerleşenlerin büyük kısmı göçmenlerdi; Ren ve Tuna boyunca yer alan askeri bölgelerde, İtalya'dan ve Galya'dan zarif sofra takımları, doğudan baharat ve Mısır'dan egzotik cam eşyalar gibi lüks malların kalıntılarına rastlanmıştır. Lejyonerler ailelerini çoğunlukla bu şehirlerde tuttular, bazen de, emekliye ayrıldıklarında yaşamak için oralara gittiler. Bazı şehirler (magistratlarla birlikte) kendi yönetim biçimleriyle gelişmiş görünseler de, normalde bu kamplara bağımlı olarak kaldılar. Zaman zaman bir şehir lejyon tarafından tahkim edilmiş olabilirdi, fakat şehrin asilerin eline geçmesini önlemek için (Julius Civilis'in isyanı sırasında Vetera'da olduğu gibi) lejyonlar tarafından yerle bir edildiği örnekler de vardı.

Bu 'organik' yerleşmelerin, yetkili kişiler tarafından önceden tasarlanarak kurulan kentlerden ayrı tutulmaları gerekir. Bunlardan bazıları (örneğin, İÖ 25 yılında Kuzey İtalya'daki Aosta) garnizon şehirleriydi; Afrika'daki Timgad ya da Numidia'nın kalbindeki Cuicul (bugün Djemila) gibi eski asker kolonileriydi. Diğerleri idari merkezler olarak planlanmıştı. Bunlar ızgara modelinin resmi olarak başlamasından itibaren, genellikle merkezde yer alan bir forum ile tapınakları ve bazilikaları dahil olmak üzere, çevresine dizilmiş kamu binalarıyla,

büyük ölçüde doğudan alınmış modelleri kullanan bir geleneğe göre tasarlanmışlardı. Bunlara, Roma kent uygarlığının alışılmış süsleri olan tiyatrolar, amfiteatrlar ve hamamlar eklenebilirdi. İdari merkezlerin refahı, eyaletlerdeki yerel seçkinlerin, özellikle yeni kamu binaları sağlamak yoluyla bu binaların hamileri olmalarının özendirilmesine bağlıydı. Para onların topraklarından ya da kamu hizmetinin sonucunda geliyordu. Kaynakların bu yönde kullanılması şaşırtıcı biçimde başarı kazandı ve yerel seçkinlerin imparatorluğun idari yapısıyla bütünleşmesine yardım etti. Başarılarının ayrıntılarıyla anlatıldığı kitabelerle birlikte, kente önemli bağışlarda bulunan kişilerin heykelleri kent merkezini onurlandırıyordu. Birçok durumda imparatorlar ihtiyacı olan kentlere yardım sağlıyordu. (Daha önce söz edildiği gibi, ilk akla gelen örnek Hadrianus'tur.) Kentlerin bakımı zamanla ve giderek zorlaştı (yeni binaların yapılması eskisinin bakımından daha büyük bir övgü yaratırdı) ve artık eyaletteki bir şehirde tutunmaya çalışmaktansa, kariyerlerini imparatorluk genelinde arayan yerel seçkinlerle birlikte, üçüncü yüzyıl itibarıyla kamu binası yapımı sona erdi.

İmparatorluğun en fazla kentleşmiş bölümü Kuzey Afrika'ydı. Zenginliği tarıma dayanıyor, genelde zeytin ve tahıl yetiştiriliyordu, fakat aynı zamanda mermer de önemli bir kaynaktı. (Özellikle rağbet gören ve örneğin Panteon'da kullanılan, Numidia'daki Smitthu'nun sarı ve kırmızı damarlı mermeriydi.) İS ikinci yüzyıldan itibaren Afrika çömleği imparatorluğun her yerinde satılır olmuştu. Bütün bunlar kent uygarlığının gelişimine olanak sağlıyordu. Bölgede, antik Fenike kentlerinin, Roma garnizon şehirlerinin, vatandaş kolonilerinin ve yerel pazar şehirlerinin bir karışımı vardı. Kuzey Tunus'ta, birbirlerinden ortalama uzaklıkları sadece 10 kilometre olan iki yüz şehir yer alıyordu. Bunlardan birçoğu imparatorun isteğiyle *municipium* statüsü kazanmıştı. Tiyatroları, (çoğunlukla Roma Panteon'undan Iuno, Jüpiter ve Minerva'ya adanmış) tapınakları, zafer takları ve kapılarıyla bu kentlerin kalıntıları hâlâ, yaygın bir imparatorluk kültürünün yaratılmasında Romalıların başarısını hatırlatır.

Ticaret Yolları

Bu Afrika kentlerinin ortalama nüfusu 5.000 ile 15.000 arasındaydı. Yaklaşık bir düzinesininki 20.000'in üzerindeydi, yeniden inşa edilen Kartaca'nınki 100.000'e, Leptis Magna'nın ki ise 80.000'e ulaşmıştı. Bu büyük kentler, hiç istisnasız, birer liman kentiydi ve suyolu taşımacılığına hâkim olmalarıyla öne çıkıyordu. İmparatorluktaki taşımacılık giderleri üzerine R. Duncan-Jones'un yaptığı bir analize göre, deniz taşımacılık giderleri, nehir taşımacılığındaki harcamaların beşte birini, karayolu taşımacılığındaki masrafların ise yirmi sekizde birini oluşturmaktadır. Karayolu taşımacılığı yavaş ve pahalıydı.

Dolayısıyla yerel olarak üretilemeyen mallar su yoluyla taşındı. Ticaret yolları üzerine yapılan herhangi bir değerlendirmede, karayolları göz ardı edilirken, denizler ve nehirler boyunca uzanan güzergâhlara ağırlık vermek gerekecektir. Örneğin Germen kabilelerle yapılan ticaretin, Ren'den sonra doğuya doğru karadan gittiği sanılır. Aslında Danimarka çevresinden mal almak ve bunları Baltık'a taşımak ekonomik olarak daha avantajlıydı ve bu durum Roma bulgularında Baltık bölgesinin neden umulmadık biçimde zenginleştiğini açıklamaya yardım eder. Sualtı arkeolojisindeki gelişmeler ve dolayısıyla sulara gömülmüş sit alanlarında yapılan kazılar, deniz ve nehir taşımacılığı hakkındaki bilgileri kökten değiştiriyor. Son olarak Londra ve Ren üzerindeki Xanten gibi kentlerde bulunan büyük iskelelerin keşfedilmesi, nehir kıyısına kurulmuş limanların önemini gösterirken, batık gemilerden elde edilen kanıtlar, ticaret yollarıyla taşınan malların türlerini bir araya getirmekte kullanılıyor. Batık gemi analizleri ortalama bir Roma ticaret gemisinin 100-150 ton civarında kapasiteye sahip olduğunu akla getirse de, İS ikinci yüzyıl yazarı Lucian'ın anlattığı tek bir istisnai gemi (*İsis*) dışında, ki 1.200 ton olarak hesaplanan kapasitesiyle *İsis*'in on altıncı ve on yedinci yüzyıllara dek emsali yoktur, tahıl filoları muhtemelen 300 ile 500 ton arasında kapasiteye sahipti.

İmparatorluğun İçinde ve Dışında Ticaret

Ticaretin büyük kısmını gündelik malların alım satımı oluşturuyordu: tahıl, işlenmiş balık, şarap ve yağ, cam gibi küçük süslerle bezeli çanak-çömlek ve metal işleri. İçinde şarap ve yağ taşınan mühürlü *amphorae*, Güney İtalya'dan kırmızı Bordo şarabı (üretilen yerin adı ve rekoltesi belirtilirdi), İspanyol balık sosu, Baetica (Uzak İspanya'da bir eyalet) yağı gibi daha kaliteli malların alınıp satıldığı titiz bir pazarın varlığını akla getiriyor. Ticaret için önemli bir kaynak olan kumaş endüstrisi, en lüks kumaşların üretildiği Sicilya ve Malta gibi uzmanlaşmış merkezlere sahipti. İS birinci yüzyılda pek çok gündelik eşya, imparatorluk pazarlarına egemendi, fakat bu yabancı ithal mallarla rekabet edebilmek için yerel üretime bir yöneliş vardı. Yine de birinci yüzyıl itibarıyla, Galya'da yeni üretim merkezleri ortaya çıktı; ilk olarak Lugdunum'da (bugün Lyon), daha sonra Güney Galya'da. Gemilerde bulunan *amphorae* üzerinde yapılan bir analiz, Sisam'a özgü İspanyol ve Gal kaplarının[1] birinci yüzyılda çok daha fazla önem kazandığını gösteriyor. Bu dönemden başlayarak,

1) Orijinal metinde 'Spanish and Gallic Samian ware' olarak geçen sözcüklerin karşılığı olarak. Roma sitelerinde yoğunlukla keşfedilmiş olan Sisam kapları ['Samian ware'], Sisam Adası'nda bulunan ve eskiden ilaç olarak kullanılan balçıktan ['Samian earth'] yapılan zarif tasarımlı çanak-çömleğe verilen genel bir isimdir. (ç.n.)

zaman zaman yerel bir endüstrinin, belki de değişen zevklerin bir sonucu olarak, bir imparatorluk pazarını ele geçirdiği olurdu. İS ikinci yüzyıldan sonra Afrika çömleğinin şaşırtıcı başarısı buna bir örnektir. Bu çömleğe Doğu Akdeniz'de, hatta Karadeniz'de bile rastlanmıştır. Gal kumaşı ve giyim eşyaları üçüncü yüzyılda İtalya'da moda olmuştu.

Napoli Körfezi'ndeki Pompei, tarımın ve buna bağlı ürünlerin kazancıyla zenginleşen küçük liman kentinin güzel bir örneğidir. Kent, İS Ağustos 79 tarihinde Vezüv Yanardağı'nın patlamasıyla yıkıldı. Pek çok yeri küllerin altında kalarak korundu; böylece, kentteki sosyal ve ekonomik yaşamın hemen hemen bütün görünümleri ayrıntılarıyla bir araya getirilebildi.

Genelde şarap ve zeytinyağına dayanan Pompei'nin zenginliği, Campania'nın kırsal bölgesinden gelirdi. İS birinci yüzyılın ortalarında, işlenmesi için Samnit platolarından kente getirilen ham yünden yapılan dokumacılık da, genişleyen bir endüstri dalıydı. Başlıca limanı sahil şeridi boyunca büyüdükçe, Pompei de bu malların Akdeniz'e ihracında ideal bir konuma sahip oldu. Şehrin *amphora*'ları Fransa'da bulunmuştur. Ticaret aynı zamanda, zengin sınıfa ait villalarda kullanılan yapı malzemeleri ve diğer gereçlerden de kazanç sağlamış olmalı. Pompei'deki endüstri tarım ürünlerinin alım satımıyla ilgiliydi. Örneğin çanak-çömlek üretimi, içinde şarap, yağ ve diğer yerel ürünler gibi ihraç edilebilecek malların saklandığı *amphorae* yapımında yoğunlaştı. Ne var ki, kentin yerle bir olduğu dönemde, eyaletlerdeki bağcılık geliştikçe, bu eyaletler kendi çömleklerini yapmaya başladıkça, Pompei'nin geleneksel pazarlardaki payının azalmaya başladığına ilişkin işaretler var. Güney Galya'dan bir sandık dolusu parlak kırmızı çömleğin ithaliyle birlikte, Pompei'deki ticari ilişkilerin tersine döndüğü görülüyor. (Günümüzde bazı araştırmacılar, İtalya'nın, eyaletler arası rekabetin sonucu olarak birinci yüzyılda tarımsal bir krizle karşı karşıya kaldığı tezine karşı çıkıyor ve yarımadadaki refahın bozulmadan devam ettiğini iddia ediyorlar.)

Pompei gibi küçük şehirlerin başlıca gelir kaynağı olan bu tarım ürünlerine ek olarak, imparatorluk da lüks mallar için pazar yaratmıştır. Gümüş sofra takımları gibi bazı mallar himaye altındaki bir zümre tarafından rağbet görmüş olsa da, bu malları satın almak için nüfusun küçük bir bölümünün birikmiş sermayeye sahip olması yüzünden, bu pazarın bütün içindeki payı kaçınılmaz olarak küçüktü. İspanya, altın, gümüş, bakır, kalay ve kurşun da dahil olmak üzere, değerli metaller için bir El Dorado'ydu[2]. Bu metaller işlenmek için uzman merkezlere nakledilirdi. Örneğin, Campania bölgesindeki Capua ci-

2) (İspanyolcada 'Altın Kaplı Adam') Kökeni, bugünkü Bogotá yakınlarında yaşamış bir efsaneye dayanan ve İspanyollar tarafından altından yapıldığına inanılan masalsı bir ülkenin ya da kentin adı. 16. yüzyılda İspanyollar ve diğer Avrupalılar, aralarında El Dorado'nun da bulunduğu altın kentleri ararken Amerika kıtasının büyük bölümünü keşfedip kısa sürede istila ettiler.

varı, özellikle bakır ve gümüş işçiliğiyle tanınırdı. İmparatorluk sınırları ötesinden birçok lüks eşya gelmiştir: (Nübye yoluyla) Doğu Afrika'dan fildişi, Arabistan'dan tütsü ve mürrüsafî, Baltık kıyılarından kehribar, Hindistan'ın güneyinden biber ve Çin'den ipek. Büyük ambarlarda depolanan biber gibi, bu malların çoğu Roma'da saklanmıştır. Vizigotların önderi Alaric, İS 408'de kuşattığı kentten, 3.000 pound (982 kg) biber ve 4.000 pound (1310 kg) ipek giysi talep edebilmişti.

Ticaretin Sosyal ve Ekonomik Etkisi

Son yıllarda, ticaretin, bir bütün olarak imparatorluktaki sosyal ve ekonomik hayata etkisi üzerine şiddetli bir tartışma yaşandı. *The Ancient Economy*'de (1973) (Antik Ekonomi) Moses Finley, imparatorluğun sosyal ve ekonomik gelişiminde ticaretin sınırlı bir rol oynadığını ileri sürdü. Tarıma dayalı ekonominin başlıca ürünleri bütün Akdeniz havzasında aynıydı, böylece bir bölgenin başka bir bölgeyle ticaret yapması için hiçbir itki yoktu, diye iddia ediyordu Finley. Değiş-tokuşu engelleyen bir diğer unsur da taşımacılık maliyetiydi ki, bu, değiş-tokuş edilen mallara, yerel olarak üretilen aynı mallara konulan fiyatın çok üstünde değer biçilmesi demekti. (Bu durum, imparatorluğun istikrarlı yıllarında, eyaletlerdeki yağ, şarap ve çömlek üretimindeki gelişimin neden İtalya gibi geleneksel üretim merkezlerini tehdit etmiş olabileceğini açıklıyor.) Finley aynı zamanda, tüccarların saygınlıklarının düşük düzeyde kaldığına ve elde ettikleri kazancı vakit geçirmeden toprağa yatırdıklarına da işaret ediyordu. Bu aslında, ekonomik girişimi teşvik eden paranın cazibesine kapılmak değildi, toprak sahibi olmakla, kamu hizmeti yapmakla ve kent merkezlerindeki cömertlik gösterileriyle sağlanacak bir statü arayışıydı. Finley, mal akışını belirleyen güçlerin piyasayı kontrol eden güçler değil, imparatorluk yapısı, Roma gibi kentlerin saygınlığı ile tahıl ve diğer temel gereksinimler için alınan tedbirler sayesinde bozulmadan kalan lejyonları koruyabilmek için, devletin kararlılıkla dayattığı güçler olduğu sonucuna vardı.

Finley'in tezine Keith Hopkins tarafından karşı çıkıldı. Hopkins'in tarımsal üretimin büyümesi hakkındaki görüşleri daha önce alıntılanmıştı. Hopkins iddiasını, tarımdan sağlandığına inandığı üretim fazlasının büyük kısmının, aslında değiş-tokuş edilen ürünlerden oluştuğunu söyleyerek sürdürür. Üstteki

Böylece El Dorado adı, çabuk ve kolayca zengin olunabilecek yerleri belirtmekte kullanılır oldu. Latin Amerika'da ve ABD'de birçok kente bu ad verildi. El Dorado öyküsünün edebiyattaki kullanımına, Milton'ın *Paradise Lost* (Kaybedilmiş Cennet) ve Voltaire'in *Candide*'i örnek verilebilir. (ç.n.)

tümcesini arkeolojik kanıtlara dayandırır; ayrıca, sikkenin yaygınlaşmasına, aynı zamanda ticari mallar ve paylaşılan risk yatırımını da destekleyen kanıtlarla vurgu yapar. Eğer küçük ölçekli ticaret, dikkate değer bir büyüklüğe ulaşmamış olsaydı, sikkeler de çeşitli bağlamlarda yer alamazdı. Kısaca, Finley'in tersine Hopkins, kendi dinamikleri içinde bir pazar ekonomisinin belirgin işaretleri olduğunu savunur. Hopkins'i, *Archaeology of the Roman Empire* (Roma İmparatorluğu'nun Arkeolojisi) isimli kitabını, İS ilk yüzyıllardaki ticaret de dahil olmak üzere geleneksel Akdeniz ekonomisinin bütün görünümlerinin yoğunlaşması için kazıbiliminin nasıl kanıt sağladığını vurgulayarak bitiren Kevin Greene desteklemiştir.

Dönüşüm yerine kullanılan 'yoğunlaşma' teriminin vurgulanması gerekiyor. Roma ekonomisi, bölgedeki teknolojik yeniliklerin yalnızca birkaç örneğinden biridir. Suriye'de icat edilen cam üfleme yöntemi endüstriyi kökten değiştirmişti ve ilk kez cam eşyanın yaygın bir şekilde ve makul fiyatla elde edilebilmesini sağladı. Yaygın biçimde kullanılmış gibi görünmese de, çoğunlukla eşeklerle çalıştırılan su değirmenlerine ilişkin bir kanıt bulunuyor. İspanya, Portekiz ve Galya'da, Arkhimedes burgusunun (suyun yukarı çekilebilmesi için dönen bir silindir) madenlerde toplanan suyun drenajı için uyarlandığı görülür. Galya'da dikkate değer bir hasat makinesi geliştirilmiştir. Bir eşek tarafından itilen makinenin demir dişleri buğdayı sapını ortasından kesiyordu. Bununla hasat kaldırmak büyük israfa yol açardı ve kısa hasat mevsiminin ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde, ve yöntemden ziyade hızlı çalışması gözetilerek geliştirilmişti. Bütün bu gelişmeler birer istisnaydı. Verimliliğin artıran en önemli olay belki de, herhangi bir toprak parçasının potansiyelini artırmak için, daha iyi gereçlerin ve uzun istikrar yılları boyunca biriken bilginin elde edilebilirliğinin artmasıydı.

Aşırı Uçlarda Yaşam

İmparatorluk nüfusunun büyük çoğunluğu yoksul kaldı. Tek kelimeyle, içinde, şanslı azınlıktan daha geniş bir kitlenin refahtan yararlanması için üretilebilecek yeterli bir üretim fazlası yoktu. Özgür fakat yoksul ya da hayatlarını aşırı uçlarda sürdüren bir kitlenin yaşam tarzıyla ilgili çok az şey biliniyor. Nüfusun çoğunluğu, topraksız işçiler, kiracılar ve köylü arazi sahipleri olarak, mevsimlerdeki ya da iklimdeki bütün dalgalanmalara maruz kalacak biçimde toprağa bağlı yaşamıştır. Kıtlık, sık görülürdü ve muhtemelen, güçlerini artık üründen sağladıkları üretim fazlasından alan kentler tarafından vurgulanmış olmalı. İşçiler için dört sestertii'nin olası en yüksek ücret olduğu görülür; çok daha muhtemel olanı üç, hatta iki sestertii'dir. Bir kitabede, Daçya'dan bir azınlığın

günde bir buçuk sestertii kazandığı, artı himaye gördüğü yazılıdır. Pompei'de kaydedilen bazı ücretler, çeyrek sestertius alan birinin bununla bir tabak, bir lamba ya da bir ölçü şarap alabildiği, bir sestertius'la ise iki kilogram buğday alınabildiği izlenimini veriyor. İspanya'dan bir örnek, bir eşeğin hamamlara giriş ücreti olarak ödendiğini, iki eşeğin ise bir hayat kadınının lütfunu satın alabildiğini gösteriyor. Bu ücretin, bütün gün istihdam edilen bir işçiye mütevazı fakat yeterli bir yaşam standardı sağladığı ileri sürülebilir, fakat işlerin pek çoğu mevsimlik olduğundan ve önceden tahmin edilemediğinden, işçiler, iyi haber taşıyan mesellerde olduğu gibi, muhtemelen kendilerini işe alacak bir sahip bulabilmek umuduyla pazarlarda bekliyorlardı. Ayrıca, temel gereksinimlerin fiyatlarının aşırı şekilde dalgalandığı ve kıtlık zamanlarında buğday fiyatının normalin altı ya da yedi katı kadar artabildiği de bir gerçekti.

Roma Dünyasında Kölelik

Az önce bahsedilen bu işçiler özgürdü. Özgürlük kavramının yoksul bir dünyada ne ifade ettiğini ölçebilmek zordur ve ardı ardına yaşanan bazı kapsamlı gelişmelere rağmen, güvenli de değildir. Kölelik bu dünyanın ayrılmaz parçasıydı ve doğuda yüzyıllarca var olmuştu. Köleler İtalya'da savaş ganimeti olarak birikmişti. Keith Bradley, *Slavery and Society at Rome* (Roma'da Kölelik ve Toplum) isimli çalışmasında, Roma'nın ilk günlerinde kölelerin, galip olanın öldürme hakkına sahip olduğu ya da ertelenmiş bir ölüm hükmünün gölgesinde korumayı seçtiği, yenilgiye uğratılmış düşmanlar olduğunu belirtir. Aynı zamanda yenilen bu düşmanlar, Roma ideolojisinde kendilerini son derece aşağılanmış görürlerdi. Bu nedenle kölelerin köle olduğunu, çünkü onların doğuştan köle ruhlu ya da talihsizlikleri yüzünden zamanla köle haline geldiklerini iddia etmek mümkündü. (Unutulmaması gerekir ki gerçekte köleler, özellikle Yunan dünyasından gelenlerin pek çoğu, büyük olasılıkla Romalı efendilerinden kültürel anlamda daha incelikliydi.) Zira İtalya'da kölelik, tarihi nedenler yüzünden en yaygın olguydu. Tahminen, İÖ birinci yüzyılın sonunda İtalya'da, toplam nüfusun yüzde 40'ını oluşturan iki ya da üç milyon köle vardı. Kölelik batıda daha az yaygındı. Örneğin, diğerlerine nazaran Britanya'daki kölelikten bahseden sadece birkaç referans vardır ve Galya'da kölelere yalnızca kentlerde rastlanır.

Bu dönemdeki Yunan ya da Roma dünyasında, kölelik kurumuna karşı girişilen herhangi bir başkaldırıya ilişkin hemen hemen hiçbir kanıt bulunmuyor. Bazı Stoacılar kölenin de insan olarak tanınması gerektiğini savundular. Mektuplarının birinde, 'Köle diye çağırdığın insanın seninle aynı tohumdan geldiğini, aynı gün ışığının tadını çıkardığını, senin gibi soluk aldığını, senin

gibi yaşadığını, senin gibi öldüğünü unutmazsan eğer, onun seni bir köle olarak tasavvur edebildiği gibi, sen de kolaylıkla onun özgür bir insan olduğunu düşünebilirsin,' diye yazar Seneca. Yine de bu, tedbirli ve vesayetçi bir hümanizmadan başka bir şey değildi ve kurumun kendisiyle ilgilenmediği açıktı. Hıristiyanlık önemsiz bir fark yarattı. Ephesoslu yazar (İS 90 civarında), kurumu sadece yeni bir bağlama taşıdı. 'Köleler, İsa'ya nasıl itaat ediyorsanız, yalnızca onların gözü önündeyken ve onları memnun etmek zorunluluğuyla değil, aynı zamanda İsa'nın köleleri olduğunuz ve Tanrının buyruğunu içtenlikle yerine getirdiğiniz için, bu dünyadaki efendileriniz olan insanlara da öyle derin bir saygı ve içten bir bağlılıkla itaat edin.' Bir Hıristiyan için özgürlüğe bu dünyada değil, ötekinde ulaşılırdı. (Keith Bradley *Slavery and Society in Rome* adlı eserinde, 'özgür' Hıristiyanların bile kendilerini İsa'nın kölesi olarak gördüğünü tartışır (Bölüm 7) ve kışkırtıcı bir biçimde, bu yaklaşımın aslında Roma toplumundaki kölelik kurumunu pekiştirdiğini ileri sürer.)

Köleliğin neredeyse hiçbir ekonomik temeli yoktu. Kitlesel çoğunluğunu yoksulların oluşturduğu bir toplumda köle satın almak ve bütün bir yıl onun ihtiyaçlarını karşılamak, gerektiğinde rasgele işçi kiralamak kadar ucuzdu. Roma, varlığını sürdürebilmek için ekonominin köleliğe bağlı olduğu anlamda bir köle toplumu değildi. İspanya'daki madenler büyük çoğunlukla köleler tarafından işletilmişti, fakat muhtemelen Galya'dakiler değil. Eğer köleler olmasaydı ekonominin hiçbir dalı çökmeyecekti. Ya da, Keith Bradley'in belirttiği gibi, 'Köle sahiplerinin yararına birikmiş olan sosyal ve ekonomik kazançlar, onların insan kaynaklarını ve mülklerini, sahip oldukları ve neredeyse sınırsız derecedeki kontrol etme ve zorlama yeteneklerinin sonucunda elde edilmişti.' Bu ölçüdeki bir denetim, gıda temininde sağladığı her tür rahatlıkla sadece hayatı kolaylaştırmakla kalmıyor, aynı zamanda köle/mal-mülk sahibinin özgürlüğünü pekiştiriyor ve dolayısıyla onu toplumsal açıdan daha saygın bir birey haline getiriyordu. *Satiricon*'un başkarakteri ve kendisi de azatlı bir köle olan Trimalchio, verdiği ziyafet boyunca bazen gözdağı, bazen de özgürlük sözü vererek kölelerinin duygularıyla oynamaktan hoşlanır, fakat bunu elde ettiği yeni zenginliğin bir göstergesi olarak ve bilerek yapar.

Sayılarının çokluğu ve Cumhuriyet dönemindeki köle ayaklanmalarının hatıraları, ki İÖ 130'larda Sicilya'daki isyan ve İÖ 73'te Spartacus'un ayaklanması 70.000'den fazla köleyi saflarına çekmişti, kölelere karşı takınılan tutum ve davranışları belirlemiş olmalıdır. İçlerinden biri efendisini öldürünce ev halkının topyekûn idam edilmesi geleneği, korkunun derinliğini ve bu sorunun üstesinden gelebilmek için teröre başvurmanın ne denli yaygın bir araç olduğunu gösterir. İmparatorlar tarafından İS ikinci yüzyılda alınan birkaç insancıl önleme dek, bu yönteme başvuran köle sahiplerinin acımasızlığını sınırlayacak hiçbir yaptırım yoktu. Korkunç şeylerin yaşandığı duruşmaların

birinde Cicero, Sassia adındaki bir sahibenin, kendi üvey babasının katlinden bir köleyi nasıl zorla suçlamaya çalıştığını anlatır. Köleye, âdet olduğu üzere ve tanıkların önünde, 'gerçeği' söylemesi için işkence yapılır. Gereken 'itiraf' gelmeyince Sassia işkencecilere öylesine sadistçe buyruklar verir ki, sonunda tanıklar bu zulme daha fazla tahammül edemez ve Sassia'yı bu işten vazgeçirmek zorunda kalırlar.

Tarım ürünleri uzmanı Columella'nın yazılarında kölelere doğuştan hilekâr muamelesi yapılır ve sürekli denetim altında tutulmaları gerektiği anlatılır. Columella satır aralarında kısaca, çalışırlarken köleleri birbirlerine zincirleme ve geceleri hapishaneye (*ergastula*) kapama uygulamalarından bahseder. Kölelerin gruplar halinde çiftliklerde ve madenlerde istihdam edildiği durumlarda karşılaştıkları gündelik muamele en kötüsü olmalı. Ev ortamında çalışan kölelerin konumu daha karmaşıktı. Geniş bir aile birkaç yüz kişiden oluşabilirdi ve ev halkını oluşturanların meslekleri, doktorluk, öğretmenlik ve sekreterlik gibi özel beceri gerektiren işlerden, uşak ve kâhyalık gibi idari işlere, nihayet temizlikçi ve süpürgeci gibi en bayağı işlere kadar çeşitlilik gösteriyordu. Bu işlerin birçoğu, sahip ya da sahibe ile birebir ilişki kurma fırsatı veriyor; köleler Roma'nın büyük ailelerinden birinin malı olmakla onurlandırılabiliyorlardı. Aslında, güvenli ve iyi yönetilen bir hane, köleye sokaklardan daha iyi bir hayat sunabilirdi. Köleler yasal olarak evlenemezken gizli cinsel ilişkiler (bu ilişkilerden olma çocuklarla birlikte) yaygındı ve dışarıdaki dünyadan gelenlerin yerine köleliğin içine doğmuş olan köleleri tercih eden pek çok köle sahibi, bu 'aile' düzenlemelerine göz yumuyordu. (Columella ayrıca, aksi takdirde tarım kölesinin hayatını bütünüyle kaplayacak erkeklerle dolu bir dünyada, kadınların uygarlaştırıcı etkisinden de söz eder.) Yine de ve hiçbir zaman için, şiddetten, kötü muameleden ve cinsel tacizden korunma garantisi yoktu. Kölelerin çocukları anne babalarından ayrı olarak satılabilirdi ve 'kahraman' Lucius ile cinsel ilişki kurmaktan hoşlanan, dahası bunu başlatan, Apuleius'un *Altın Eşek*'inin cesur köle kızı Fotis, örnek olarak kabul edilemez. Cinsel suistimalin her türü yaygın biçimde yaşanıyor olmalı. Trimalchio, sahibinin ve sahibesinin cinsel arzularını tatmin ettikten sonra azat edilmiş olmakla her zaman gurur duymuştu.

Azat Edilme ve Azatlı Köleler

Roma'nın Yunanistan'dan ayrıldığı nokta, kölelerin azat edilebilmesi ve bu azatlı kölelerin soyundan gelenlere tam vatandaşlık hakkının verilebilmesiydi. Azat edilme, İÖ beşinci yüzyılın On İki Tablet'inde rastlanacak kadar geriye giden bir antik kavramdı. Bir köle sahibi kölesini magistratın önünde

okuduğu bildiriyle ya da kendi koyduğu koşullarda serbest bırakabilirdi. Diğer bir seçenek de, tazminat parası olarak biriktirdiğini sahibine önermesi ve sahibinin de bunu kabul etmesiyle, kölenin, özgürlüğünü satın alabilmesiydi. Ne var ki, köle sahibinin kendi isteğiyle azat edebileceği köle sayısı Augustus tarafından konulan bir yasayla sınırlandırıldı. Otuz ila yüz kölesi olan biri kölelerinin dörtte birinden fazlasını serbest bırakamazdı, yüzün üzerinde kölesi olansa bunların sadece beşte birini azat edebilirdi. Azat edilme kölelerin küçük bir azınlığına özgürlük getirdi ve sahibi hayattayken azat edilen köleler kaçınılmaz olarak onun saygısını kazananlar arasından seçilirdi. Cicero'nun azatlı kölesi Tiro, eski sahibinin içten sevgisini kazanmıştı. Azatlı köle, evlenmek için eş seçiminde (azat edilen erkek ve kadın kölelerin aralarında yapılan evlilikler yaygındı) ve servetini bırakabilme usulünde süregiden bazı sınırlamalara tâbiydi, fakat onun çocukları herhangi bir vatandaşın bütün haklarına sahipti ve hemen hemen bir nesil içinde, bu sınırlamaların hiçbir önemi kalmayacaktı.

Azatlı kölelerin pek çoğu önceki sahipleriyle bağlarını koparmadı ve çoğunlukla tüccar ve zanaatkâr olarak kentlerde sürdürdükleri yeni hayatlarında onlardan destek aldılar, hatta onların aile mezarlıklarına gömüldüler. Azatlı kölelerin eski sahipleri, bunun karşılığında ve sadece tam bir sadakat bekleyebilirdi. Bu durum, Claudius gibi imparatorların neden çok sayıda azatlı köle kullandığını açıklıyor. Bununla birlikte geleneksel Romalılar azatlı kölenin varlıklı bir konuma yükselmesini korkuyla izlediler. Petronius'un *Satiricon*'undaki Trimalchio tiplemesi, edebiyattan seçilmiş klasik bir örnektir. Yedi yüzyıl önce Theognis tarafından telaffuz edilen ve ne ölçüde olursa olsun zenginliğin soyluluk yaratamayacağına ilişkin iddialar, bu bağlamda yeniden ortaya çıkar. Seneca Calvisius Sabinus adındaki birinden, 'Servete ve azatlı bir kölenin ruhuna sahipti,' diye bahseder. 'Servetiyle görgü kurallarına bu kadar saldıran kimse görmedim.'

Ne var ki, köleliğin küçük bir azınlığın sosyal açıdan ilerlemesi için işlemesi, Roma toplumunun paradokslarından biri olarak kaldı. Horatius'un babası azatlı bir köleydi, oğlu da en sonunda Augustus'un samimi bir arkadaşı olup çıktı. İS birinci yüzyıl ortalarında, Asya'da köle olarak doğan filozof Epiktetos, bir de fazladan topal olmanın acısını çekiyordu. Ancak azat edildikten sonra, zamanının büyük bölümünü Roma'daki elitin arasında geçirir oldu; hatta, sonradan Hadrianus'un huzuruna kabul edilmiş bile olabilir.

İmparatorluğun sunduğu fırsatlardan yararlanan tek birey eski köle değildi. Ordu, herhangi birinin, üzerinde ilerleyerek imparatorluğun en yüksek memurluklarına erişebileceği ve karışıklık zamanlarında imparator bile olabileceği bir yoldu. (İmparator Diocletianus, hakkında anlatılan, bir köle ya da bir kölenin oğlu olarak doğduğu, buna rağmen orduyu basamak gibi kulla-

narak en yüksek konuma ulaşmayı başardığı yolundaki efsaneyle, bu durumun güzel bir örneğidir.) Senato sınıfı üzerinde yapılan çalışmalar, seçkinler arasında aşırı miktarda sermaye devri yaşandığını gösterdi. İS birinci yüzyılın sonu itibarıyla her neslin senatör ailelerinin yüzde yetmiş beşinin, yerlerini eyaletlerden gelen yeni ailelere bırakarak ortadan kalktığı görülür. Bu, yönetici sınıfların yenilenmesi ve imparatorluğun asırlar boyunca devam eden enerjisinin nedeni olan anahtar görevlerin doldurulmasında, senatörler yerine eques'lere daha çok güvenilmeye başlanması demekti.

Hamiler ve Korunanlar

Elbette zirveye ulaşmak hiç kolay değildi. Hırslı kişilerin hamilere ihtiyacı vardı. Roma'da haminin ve korunan kişinin rolleri asırlar önce saptanmış ve değişik düzeylerde uygulanagelmişti. Korunan kişi, bedava bir yemek için bile koruyucusuna dalkavukça hizmet eden âciz bir beleşçiden başka bir şey olmayabilirdi. (Martialis ve Juvenalis gibi şairler, bu tür müzmin ilişkilerde çok becerikliydiler.) Başka bir düzeyde, korunan kişi, –belki de haminin yardım ettiği kişi tanımlaması daha doğru– hamisine arkadaşlığını içten bir biçimde sunan bir gençti. Bir senatör olan Genç Plinius, resmi işlerini çekip çeviren Julius Naso adında birinin kendisine gösterdiği ilgiyi anlatır.

> Arkadaşlık yapmış, bu arkadaşlığı ilerletmişti ve bana kalırsa o, kendi yargısına güvendiği anda arkadaşı olarak beni seçen ve beni örnek alan biriydi. Mahkemede bir davadayken ya da bir konferans verirken, önemsiz işlerimin aydınlığa kavuştuğu anda tüm ilgisiyle orada, benim yanımdaydı.

Hamilik aynı zamanda eyaletlerde de görülüyordu. Afrika'daki kitabeler, yerel seçkinlerin çeşitli armağanlar vererek eyalet valisinin desteğini almaya çalıştığını düşündürüyor. Karşılık olarak vali, koruyuculuğunu üstlendiği bu kişilere vatandaşlık ya da kamu görevi sağlamış olabilir.

Gündelik Hayat

Bu tür ilişkiler gündelik hayatın güvensizliklerini azaltıyor olmalı, ancak bu dünya sert ve affedilmez olarak kaldı. Roma'da, zengin ve yoksul arasındaki mesafenin uçsuz bucaksız olduğu bu kentte, gündelik hayatın gerçekliği, geç birinci yüzyılın iki şairi, Latiumlu Juvenalis ile İspanya yerlisi olan ve kente

İS 64 civarında gelen Martialis tarafından canlı bir biçimde belgelenmiştir. (Martialis en çok, günümüze kalan bir dizi nükteli sözü (*Epigramlar*), Juvenalis ise yergileriyle anımsanır.) İkisi de insanlarla tıka basa dolmuş caddeleri, yoldan geçenlerin tepesine düşen kiremitleriyle ucuz meskenlerin harap hallerini ve kentin korkunç gürültüsünü betimlemiştir. Daha gün ağarmadan sizi rahatsız edenler fırıncılardır, der Martialis, ardından öğretmenler, bakırcıların bütün gün süren çekiç sesleri, sarrafların para şıkırtıları, rahiplerin monoton bir sesle söyledikleri şarkılar ve dilencilerin bıcır bıcır konuşmaları. Zenginler etrafta serbestçe gezinebilir, diyor Juvenalis. Tahtırevanlarını kalabalıkların üzerinde taşıyan uzun boylu adamları var. Yoksullar çamurla, itilip kakılmakla, çiğnenmekle ve şiddetle mücadele etmek zorunda. Evleri, yangına elverişli ve her an çökebilecek durumdaki kerestelerle yapılmış derme çatma barakalardan ibaret. Ancak zenginler huzuru, bir bahçeyi, güvenliği ve maiyette hazır bulunan bir grup görevlinin sağladığı saygınlığı satın alabilir.

Yazılı metinlerde, aynı zamanda imparatorluğun doğusundaki gündelik hayattan da bazı ayrıntılar bulunabilir. Örneğin inciller, birinci yüzyıl Filistin'inin gündelik hayatına dair canlı bir resim sunuyor (bkz. 27. Bölüm). İkinci yüzyılın ortasından günümüze kalan ve roman formunda olup Latince yazılmış tek bir metin var: Apuleius'un *Altın Eşek*'i. Apuleius hakkında çok fazla şey bilinmiyor. Afrika'daki Madaura kentinin yerlisi olduğu ve Afrika eyaletlerinde felsefe dersi vermek için büyük ölçüde seyahat ettiği görülüyor. *Altın Eşek*, Tesalya'da yolculuk yaparken eşeğe dönüşen Lucius adında birinin konu edildiği eski Yunan masallarından esinlenmiştir. Yeniden insan biçimine, ancak ağzında gül çiğneyerek dönebilecektir ve hikâyenin büyük bölümünde gülleri ararken başından geçen serüvenler anlatılır. Nihayet, Tanrıça İsis adına yapılan ve ihtiyacı olan gülleri bulacağı bir festival ilgisini çeker. Tekrar insan biçimine geçerken tanrıçanın temsil ettiği külte de katılır.

Hem inciller hem de *Altın Eşek*, doğunun küçük ve tozlu şehirlerindeki ve bu şehirleri çevreleyen kırsal bölgedeki hayatın kaydını tutar. Bu, zengin bir dünya değildir ve sahip olduğu hemen hemen hiçbir lüks yoktur. Varlıklı sakinlerinin tek konforu, kölelerin ve uşakların özeniyle yerel hamamların sunduğu rahatlıktır. Düğünler, akşam yemeği partileri ve festivaller gibi sosyal toplantılar yapılır. Küçük bir kasaba olan ve *Altın Eşek*'in birinci bölümünün geçtiği Hypata'da, kasaba sakinleri, Lucius'un taklidini yapmak için tiyatroya doluşurlarken, yerel bir şenlik olan Kahkaha Festivaline büyük bir coşkuyla katılırlar. Yine de, bu tür eğlencelerin yanında hayatın güvensizlikleri kendini durmadan anımsatır; hüküm süren yoksulluk ve hastalık, yüksek düzeydeki şiddet. *Altın Eşek*'te, yerel 'ilk ailelerin' ergenlik çağındaki gençleri, Hypata'nın dört bir yanından seçip topladıkları yabancıları şiddet yoluyla yıldırmaya her an hazırdırlar. Lüks eşyası olanlar bu eşyalarını, evlerinde merkezi bir konumda

bulunan ve dış kapısını sürgüledikleri güvenli bir odada, kapıcıların koruması altında saklarlar. Kasabanın dışındaki yollara haydutlar dadanır. Sorguya çekilecek bir şüpheli yakalanır yakalanmaz, yetkili kişiler işkence aletlerini ortaya çıkarırlar.

Gündelik hayatın güvensizliklerine rağmen, magistratlar ve yerel Roma garnizonlarıyla birlikte, düzenin her şeyden önemli olduğu hissi varlığını sürdürür. Fitneci olarak bilinenler sevilmez ve cezalar acımasızdır, yine de adaleti sağlamak için çaba harcanır. Galilee ya da Tesalya'nın bir ucundan diğerine seyahat etmek mümkündür. Yolcuyu hoş karşılayan hanlar vardır ya da yolcu, kendisine konukseverliğini sunacak olan yörenin ileri gelenlerine tanıştırılır. Paylaşılan kültürel bir arka plan duygusu vardır. Kısacası imparatorluk toplumu, sınırlı da olsa, bir tür uyum sergiler. Yerel ve Roma kültürlerinin kaynaştığı görülür ve bu iki kültür arasında etkileşim olanakları mevcuttur.

Yunan Dünyasıyla Bütünleşme

Yönetici bir sınıfla bütünleşmenin en başarılı örneğini Yunanlılar sergilemiştir. Romalılara yenilmelerinin şokunun ardından Yunan kültürü varlığını bozulmadan sürdürdü. Latince imparatorluğun doğu bölümünde neredeyse hiç gelişmedi; Yunanlılar imparatorluk siyasetine dahil olmak konusunda tereddütlüydüler. İS birinci yüzyılın sonuna dek hiçbir Yunanlı senatör kaydına rastlanmaz; ikinci yüzyıla kadar hiçbir Yunanlının konsüllük makamına gelmeyi başaramadığı görülür. Neron ve özellikle Hadrianus gibi bazı Roma imparatorlarının Yunan kültürüne ilgi duymaları kişisel heveslerinin bir sonucuydu, fakat giderek imparatorluğun kendi konumu için en iyi korumayı sağlaması gerektiğini, ki bu durum Yunanlı ve Romalı yüksek sınıfların birlikte resmedilmelerine yol açacaktı, fark ettiği görülür.

İlk örnek Plutarkhos'tur (İS 46-120). Plutarkhos, Boiotia'daki Khaironeia kentinin varlıklı bir yerlisiydi ve ömrünün büyük bir kısmını bu kente ve rahiplik yaptığı Delphoi'de geçirdi. Bununla birlikte, Atina'da dersler aldı, aynı zamanda Roma'da ders verdi. Bu iki kültürden Yunanistan'ın daha incelikli kaldığında ısrar etse de, Plutarkhos'un bu yeni güç dengesinde Roma'yı Yunanistan'ın yöneticisi olarak kabul ederken hiç zorlanmadığı görülür. *Siyasi İlkeler* adlı eserinde seçkinler arasındaki arkadaşlarına, onların yöneticileri önünde asla kendilerini alçaltmaksızın Roma'nın egemenliğini kabullenmelerini (ve başkentteki hamilerle kurdukları dostlukları bilerek geliştirmelerini) önerir. Roma zihniyetini, kendini alçaltmanın sadece başkalarını hor görmeyi özendireceğini bilecek kadar iyi tanıyordu.

Daha önce bu kitapta bahsi geçen *Hayatlar* isimli yapıtında Plutarkhos, ünlü Romalılarla seçkin Yunanlı eşdeğerlerini karşılaştırır (örneğin, hatip Demosthenes Cicero'yla kıyaslanır, uzun ve talihsiz Sicilya yolculuğuna liderlik eden Nikias, Persis'te benzer bir felaketin acısını çeken Crassus'la). Ayrıntıları tam ve hatasız biçimde görebilirdi; Cicero'nun katli, Uticalı Cato'nun ya da Antonius ve Kleopatra'nın intiharları gibi ölüm sahnelerinde dram yaratma konusunda ustaydı. *Hayatlar*'daki yaşamöykülerinin birkaçı Shakespeare tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.) O, aslında en çok bireylerin karakterleriyle ilgileniyordu; Yunanlı ya da Romalı olmalarından çok her birinin ve tebaalarının ahlaki nitelikleri onun için daha fazla anlam ifade ediyordu. Sözün kısası, ilgi duyduğu konular yerli Yunan kültürüne hapsolduğu sınırların çok ötesine uzanıyordu.

Plutarkhos, yandaşlarının İkinci Sofistler olarak adlandırıldığı kültürel devinimin habercisiydi [İlk Sofistler beşinci yüzyıl Atina'sındaydı (bkz. 14. Bölüm)]. Aslında İS ikinci yüzyılın Sofistleri filozof değillerdi; onlar resmi hitabette uzmanlaşmış ve kendilerine eski Yunan örneklerini model almış retorikçilerdi. İstisnasız hepsi, Plutarkhos gibi aynı sınıfın üyesi varlıklı kişilerdi; Yunan dünyasının Atina, Ephesos, Pergamon ve Smyrna gibi en zengin ve incelikli kentlerinden geliyorlardı. Hepsi Yunanlıydı ve bununla gurur duyuyordu, fakat yine Plutarkhos gibi pek çoğu, kendi sınıflarının ve kentlerinin ayakta kalmasında Romalıların katkısının ve izninin farkına varmıştı. Bir sofistin (Aelius Aristides) Roma'yı öven konuşması, Roma egemenliğinin sonucunda gelişen *Yunan* kültürüne vurgu yapar. Bu pohpohlamanın başka faydaları da vardı. Smyrna bir depremle yerle bir olduğunda Aristides, yardım etmeleri için, ki daha sonra bu yardım gönderildi, imparatorlar Marcus Aurelius ve Commodus'a başvurmaktan gurur duymuştu. Bu türden daha pek çok başarılı başvuru örneği vardır; bu girişimlerin, başvuranın kendi kentindeki konumunu pekiştirdiğine hiç kuşku yok. Böylece ilişkiler gelişti. Bunun geç imparatorluk tarihi için büyük bir önemi olacaktı. Yunanistan'ın Roma'ya entegrasyonu olmaksızın Hıristiyanlık dinsel bir hareket olarak imparatorlukta asla kök salamazdı ve Konstantinopolis'in (bugün İstanbul) güvenli bir başkent olarak doğuda kurulması ve bin yıl ayakta kalması mümkün olmayabilirdi.

Antik dünyadaki hiçbir toplumun her şeyiyle mutlu olduğu söylenemez. Hiçbiri, hatta Mısır bile sürekli olarak, açlığın önüne geçmek için ihtiyaç duyulan tarımsal üretim fazlasını sağlayamazdı. Örneğin Yaşlı Plinius'un *Naturalis Historia*'sında görülen olağanüstü çeşitlilikteki tıbbi karışım ana hatlarıyla anlatılırken ('Kaburga kırıkları için bekletilmiş şaraba yatırılmış keçi gübresi özellikle övülür ... nükseden ateşli hastalıkların tedavisinde hastanın başucuna bir kurdun tuzlanmış sağ gözü iliştirilir,') hastalıklara dair hiçbir kavrayış

yoktu; en büyük dertler etkili bir tedaviden yoksun kalmış olmalı. (Bu durum neden en çok büyücülerden ve mucize yaratanlardan medet umulduğunu açıklar. Gündelik büyü kullanımına *Altın Eşek*'in neredeyse her sayfasında rastlanır ve müjde veren hikâyeler, başarılı tedavi yöntemlerinin yerel toplumda nasıl çabucak yayıldığını gösterir.) Adalet acımasızdı ve özellikle Roma İmparatorluğunda, zulmetmekten zevk alınırdı. Çoğunlukla büyük ölçekli olan kölelik hem Yunanistan'da hem de Roma'da varlığını sürdürdü.

İmparatorluğun başarılarını bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bu başarılar, çiftçiler için daha geniş bir güvenlik, emlak talebinde ve dolayısıyla istihdamda bir artış ve yetenekli kimseler için orduda ya da imparatorluk bürokrasisinde yeni iş olanakları demekti. Çok küçük bir azınlık gerçek bir servet ve hatırı sayılır bir sosyal statü elde etme olanağına sahipti. Bütün bunlar, uzaktan kumandayla da olsa, paylaşıldı ve insanlar bilinen dünyanın büyük bölümünü denetimi altında tutan muazzam bir imparatorluğun parçası olduklarını fark ettiler. Bu tamamen, Romalıların önsezileri ve yalnızca bir istikrar unsuru olmakla kalmayıp, aynı zamanda imparatorluğun tehdit altına girdiği dönemlerde yeni liderlerin ortaya çıkmasında potansiyel bir kaynağı da oluşturan birbirine kenetli bir toplumu fetheden liderleri, imparatorlukla kaynaştırma becerileri sayesinde mümkün olmuş olabilir. Bu durum, bundan böyle imparatorluğun içine düşeceği kiriz zamanlarındaki direncini ve esnekliğini de açıklıyor.

26
Dönüşümler: Roma İmparatorluğu, 138-313

Hadrianus ile onun ardılı Antoninus Pius (138-61 arasında imparator) arasındaki karşıtlık büyük olmayabilirdi. Ailesi Gal kökenli, babası ile büyükbabası Roma'da konsüllük yapmış olan Antoninus, tahta çıktığında zaten ellili yaşlarındaydı. Asya'da prekonsül olarak görev yapmıştı ve ölmeden kısa süre önce kendisini vârisi olarak belirleyen Hadrianus'un danışmanıydı. Onun devri barışçı bir dönemdi. Kaydedilmiş tek sefer İskoçya'nın başarısız fetih girişimiydi; bu sefer sırasında Hadrianus Duvarı'nın kuzeyine inşa edilen ve Antoninus Duvarı diye bilinen duvar yirmi yıl sonra terk edildi. Bir gözlemcinin belirttiği gibi, Antoninus 'ağının ortasındaki bir örümcek misali' Roma'da kaldı ve otokratik fakat cömert bir yönetim sergiledi. Edward Gibbson'a göre bu dönem, insanlık tarihindeki herhangi bir zamandan daha refah ve hoşnutluk içinde yaşadığı bir dönemi temsil eder ki, Aelius Aristides Roma yönetimini göklere çıkardığı ünlü söylevini Antoninus döneminde vermiştir.

Ne var ki, Roma ile eyaletler, imparator ile senato ve eyaletlerdeki elit arasındaki dengeler fazlasıyla kırılgandı. Daha da önemlisi bu dengeler barışa endeksliydi. Gerçekte, imparatorluk büyük ölçüde savaşa ve istilaya açık bir konumdaydı. Yollar, sınırlardan geçip zenginlikleri duvarlarla korunmamış kentlere doğru uzanırken, imparatorluğun bu dağınık sınırlarındaki savunma güvenliği büyük saldırılara dayanacak türde tasarlanmamıştı. Bu dönem itibarıyla ordular sabit üslerde kalmaya alışkındı ve bir plan çerçevesinde yayılması,

özellikle büyük mesafeler kat etmek zorunda kalması halinde, zaman alacaktı. İmparatorluğun tebaaları on yıllardır nispeten düşük oranda vergi veriyorlardı ve bir meydan okumayı karşılamak için gerekli kaynaklar tek bir duyuruda ve kolaylıkla bir araya getirilemeyecek durumdaydı.

İmparatorluğa Yönelik Tehditler

Sorun şimdi iki kaynaktan besleniyordu. Birincisi Kuzey Avrupa'daki kabilelerdi. Romalılar, Ren ve Tuna Havzası'ndan Kuzey ve Baltık Denizi ile doğuda ta Vistül Nehri'ne kadar uzanan bölgede yerleşmiş olan bu çeşitli halklara Germen diyorlardı. Germenlerin imparatorluğa dahil edilemeyeceğini uzun zamandır kabullenmişlerdi. Yaşadıkları deneyimler, sık ormanlık arazilerinin fethedilemeyeceğini göstermiş, bunun yerine çok çeşitli ve barışçıl ilişkiler kurmuşlardı. Bunların birçoğu Romalıların finanse ettikleri ticari ve diplomatik ilişkilerdi. Ara sıra ihtilaflar yaşanıyordu, fakat kurnaz imparatorlar, doğrudan yüz yüze gelme tehlikesini göze almak yerine, kabileleri birbirine düşürmenin önemini fark etmişlerdi. Bunun sonucunda Germenlerin çoğu Roma kültürünü birçok bakımdan benimsedi ve metal işçiliği gibi etkinliklerde Romalılar kadar ustalaştı. Germenler tek merkezde toplanmış etkili bir idari sistemden yoksundu, fakat belirli konulardaki yaşam standartları, imparatorluğun diğer bölümlerindekinden fazlaca aşağı düzeyde değildi.

Bununla birlikte, ikinci ve üçüncü yüzyıllar boyunca, açıkça tanımlanması hâlâ olanaksız olsa da, Kuzey ve Doğu Avrupa toplumlarında önemli değişiklikler meydana geliyordu. Yeni ve çoğunlukla yayılmacı olan kabile topluluklarının ortaya çıkmasıyla birlikte, düzenli olarak artan bir nüfusun olduğu görülüyor. Gotlar erken üçüncü yüzyılda Karadeniz bölgesinde ortaya çıkmışlardır. Geleneksel olarak Gotların İskandinav kökenli tek bir halk oldukları kabul edilirdi, fakat en son araştırmalar bu topluluğun, çeşitli göçebe halkların, (Germania'nın doğusundan gelen) Germen kabilelerin ve Karadeniz bölgesinin ilk yerleşmecilerinin bir karışımı olduğunu düşündürüyor. Kaynaklarını Karadeniz çevresinden topladılar ve nihayet Küçük Asya'yı ve Balkanlar'ı tehdit edecek kadar güçlendiler. Güneydoğu Avrupa'da, Asya kökenli göçebe bir halk olan ve Macar düzlüklerine yerleşen Sarmatlarla çatışmaya girdiler. Bu çatışmalar sonunda Sarmatlar Roma sınır bölgelerine doğru sürüldüler.

Bu dönem aynı zamanda daha kuzeydeki yeni Germen kültürlerinin ortaya çıkışlarına da tanıklık eder. Bunlardan biri olan ve geç ikinci yüzyılda Vistül ve Oder nehirleri arasındaki bölgede ortaya çıkan Przeworsk kültürü, savaşçılara ait zengin definlerle göze çarpar. Bir diğeri Aşağı Vistül'deki, Oksywie

olarak bilinen kültürdür. Bu kültürler, savaşları genelde düşük düzeyde ve mevsimlik olan alışılmış Germen kabilelerden çok daha askerileşmişlerdi; bu savaşçı kültürlerin, kölelerin yakalanması ve satılmasının etrafında organize oldukları düşünülebilir. Deliller hâlâ tartışmalı olsa da, bu kültürlerin yayılmacı olduklarını doğrulayan bir kanıt bulunuyor. Arkeolojik kanıtlar, Burgonlar adında yeni bir kabilenin, Vistül'den batıya doğru Elbe Nehri üzerinde ve Oksywie kültürünün yeşerdiği toprakların terk edildiği dönemle hemen hemen aynı zamanda ortaya çıktığını gösteriyor. Aynı şekilde, yine bir Germen kabilesi olan Vandallar, muhtemelen Przeworsk kültürünü oluşturan halkın vârisçileriydi.

Bu halkların ortaya çıkışı ve yayılması, Roma sınır bölgeleri boyunca yerleşmiş Germen kabileleri giderek artan bir baskı altında aldı. Bunun sonucunda, dağınık olarak yaşayan küçük halklar daha büyük kabile birimleri oluşturacak şekilde birleşmeye mecbur kalacaktı. Bu süreç büyük olasılıkla erken üçüncü yüzyılda başladı. Belli başlı Germen kabileler ilk kez 213'te bir araya gelerek, Alamanlar ('bütün insanlar') olarak bilinen konfederasyonu oluşturdular. Saksonlar Kuzey Denizi kıyısı boyunca ortaya çıkarken, Frankların Aşağı Ren'de ortaya çıkışları daha sonra ve daha yavaş gerçekleşti. Aynı zamanda Germenlerin, muhtemelen Roma ordularında görev yapmış olmalarından dolayı, daha incelikli savaşçılar haline geldiği görülür. Eskiden, Roma piyadeleri karşısında etkisiz kalmış olan kısa ve kesici kılıçlar kullanıyorlardı. Fakat sonra zırhı daha kolay delebilen, çift taraflı ya da düz ve uzun kılıçlar kullanmaya başladılar. Zırhlı askerlere karşı bir başka etkili silah olan ağır oklarıyla, usta okçular olduklarına dair kanıtlar var. Germenler ilk kez Romalılara güvenle karşı koyabileceklerdi ve kuzeyden gelen baskılar artarken imparatorluğun zenginlikleri daha çekici hale geldi. Üçüncü yüzyılın ortaları itibarıyla, bütün bir kuzey sınırı boyunca Roma toprakları, Saksonlar, Franklar, Alamanlar, Sarmatlar, Gotlar ve diğer daha küçük kabilelerden gelecek saldırılara açık konumdaydı. Sadece yağmalamayı amaçlayan akınları çoğunlukla küçük çaplıydı, fakat korkutucu oldukları kesin; başıboş bırakılırlarsa yavaş yavaş imparatorluğu altüst edebilirlerdi. (Barbarlardan oluşan muazzam bir kalabalığı imparatorluğa doğru ilerlerken betimleyen geleneksel resmin, şimdi artık yanıltıcı olduğu görülüyor. Romalılar bu saldırıların boyutunu abartmış olmalı.)

Tehdit unsuru olan stratejik sorunlar bir hayli fazlaydı. Sınır o kadar genişlemişti ki, her yerini etkili biçimde korumak çok zordu. Kuzeyden ve kuzeydoğudan gelen baskılar sürdükçe ve sınırların ötesindeki halklar durmadan yeni gruplar oluşturdukça, Germen kabilelere karşı kazanılan büyük zafer bile uzun ömürlü bir barış sağlayamadı. Romalılar, apaçık askeri meydan okumalardan, her kabileyle ayrı ayrı antlaşmalar yapmaya, bazılarını rüşvetle satın

İS ÜÇÜNCÜ YÜZYILDA
İMPARATORLUĞU İSTİLA EDENLER
Roma İmparatoluk Sınırları
Yüksek Topraklar
0 100 200 300 mil
0 250 500 km
K
Volga
Dnepr
Tuna
Elbe
Vistula
JUTLER
FRİZLER
SAKSONLAR
FRANKLAR
ALAMANLAR
BURGONLAR
VANDALLAR
MARKOMANLAR
KUVADLAR
SARMATLAR
GOTLAR
VE
HERULİLER
ALANLAR
Tuna

almaya kadar çeşitli siyasetler deneyeceklerdi. Kimi zaman garnizonlar, tehlikenin kokusunu imparatorluğa ulaşmadan alabilmek için sınırların ötesinde, Germen topraklarında kurulur oldu. Bazı durumlarda da istilacıların, olası tehlikelere karşı bulundukları bölgeyi koruyacakları (ve aynı zamanda Roma orduları için asker sağlayacakları) umuduyla, imparatorluk topraklarında yerleşmelerine izin veriliyordu.

Bu arada imparatorluğun doğudan gelen yeni bir tehditle karşılaşması büyük bir şanssızlıktı. 160 ve 190'larda Romalıların Partlara karşı başlattığı seferler nispeten başarılı oldu, fakat bu, Part İmparatorluğu çöküşte olduğu için kısmi bir başarıydı. Zira imparatorluk, hem doğudaki Kushanlar İmparatorluğunun tehdidi altındaydı, hem de kendi ordularını oluşturmalarına ve kendi maliyelerini denetlemelerine izin verilen bağımsız yerel liderlere bağımlı siyasetleri yüzünden, iç çözülmelerle baş etmek zorunda kalmıştı. Erken üçüncü yüzyılda son Part Kralı V. Artabanos, Persis'in güneyinde yer alan, ki bu Ahameniş İmparatorluğunun doğduğu yerdir, küçük bir devletin kralı Ardeşir tarafından devrildi. Her ne kadar Ardeşir hanedanı, aynı soydan geldiğini iddia ettiği Kral Sasan'dan sonra Sasaniler adını alsa da, Ardeşir kendisini Ahamenişlerin vârisi olarak ilan etti ve 226 yılında Dicle üzerindeki Ctesiphon'da, Dareios ve Krallar Kralı Kserkses gibi aynı geleneğe göre taç giydi. Persis'i, Yunanlılardan kalma olanlar da dahil olmak üzere, bütün yabancı etkilerden arındıran ve geleneksel Zerdüşt dinini yeniden canlandıran Sasani Devleti koyu milliyetçi bir devletti. Ardeşir'i, devletin sınırlarını Ermenistan ve Gürcistan'a kadar genişleten güçlü hükümdar I. Şapur (İS 239-70) izledi. Bu kudretli hükümdarın en büyük amacının, (muhtemelen gözdağı verilen Romalı nüfusun abartması), Ahameniş İmparatorluğu'nun Bosphoros'un ötesindeki geleneksel sınırlarını geri kazanmak olduğu söyleniyordu.

Marcus Aurelius

Üçüncü yüzyılın ortalarına kadar imparatorluk kendini başarıyla savundu. Antoninus Pius 161'de öldüğü zaman, vârislik konusunda hiçbir pürüz yoktu. İmparatorun yeğeni ve damadı olan Marcus Aurelius ile üvey kardeşi Lucius Verus, Hadrianus tarafından tahtın vârisleri olarak belirlenmişti ve üstlenecekleri roller için uzun süredir hazırlanıyor olmalarının avantajına sahiplerdi. (Marcus Aurelius'un özel öğretmeni Fronto ile mektuplaşmaları günümüze ulaşmıştır.) Ne var ki Marcus Aurelius, saray âdetlerini öğrenirken ordu komutanlığı görevi üstlenmemişti ve başlarda en çok, askeri faaliyetler için gerekli enerjiye sahip görünen Verus'a güvendi. Bu, yanlış kişiye duyu-

lan bir güvendi. 161'de Partia istila edildiği zaman, Verus bu sorunla ilgilenmek üzere doğuya gönderildi, fakat Part tehlikesini güçlükle savuşturdu. Savaş nihayet 166'da bittiğinde, geri dönen birlikler beraberlerinde veba getirdiler, bu arada, aralarında Katların, Markomanların ve Kuvadların bulunduğu çeşitli Germen kabileler, zayıflamış kuzey sınırlarından imparatorluğa akın etmek için üstünlük sağlamışlardı.

Verus, 169'da kuzey sınırındayken öldü. Şimdiden sonra Marcus Aurelius, deneyimsizliğine rağmen imparatorluğun savunulmasını bizzat üzerine alacak ve zamanının çoğunu Tuna sınırları boyunca çıktığı seferlerde geçirecekti. İstilacılar ağır bir darbe indirmişti. Bir Germen akını Kuzey İtalya'ya, bir diğeri Atina yakınlarındaki kutsal Eleusis antik şehrine kadar ulaştı. Marcus Aurelius bu akınları başarıyla püskürttü, fakat bir doğulu olan Avidius Cassius'un, 175'te Marcus'un öldüğü yolunda çıkan bir söylentiden aldığı cesaretle kendisini imparator ilan etmesi üzerine, Marcus Aurelius, Cassius'la uğraşmak için, kazandığı avantajların tümünden vazgeçerek sınır bölgesini terk etmek zorunda kaldı. Şansına Cassius öldürüldü ve Marcus yeniden inisiyatifi ele geçirdi. 180'de öldüğünde ardında güvenli sınırlar bırakmakla kalmadı, aynı zamanda iki büyük kabilenin (Markomanlar ve Kuvadlar) yaşadığı sınır bölgelerine iki Roma ordusu yerleştirmişti. İmparatorluk kendini savunmaktan fazlasını yapmıştı.

Marcus Aurelius'un kişiliğiyle ilgili olarak, seferleri sırasında Yunanca tuttuğu rasgele notlardan oluşan ve asla yayımlatmayı düşünmediği *Ta eis Eauton* (Kendime Düşünceler) sayesinde bazı şeyler günümüze ulaştı. 172 ve 180 arasında derlediği notlar on iki kitapta toplanır ve sanki çevresindeki olaylardan hiç etkilenmeden kendi düşünceleri üzerine yoğunlaşmış bir insanı betimler. *Ta eis Eauton* kişide, sonraki kuşaklardan derlenmiş bir tepkiler toplamı olduğu hissini uyandırır. Birçok okuyucu bunları gına getirecek denli duygusal bulur ve kitabı saran ölüm takıntısı ve melankoli nedeniyle okuru sıkıntı basar. Marcus Aurelius'un etrafındaki hayatın bütünselliğine gösterdiği samimi ilgi ('Zira her şey bir şekilde iç içe geçmiştir ve her şey bir diğeri için değerlidir,') ile kim ne derse desin merhametli ve vakur davranma sorumluluğunu üstlenerek, kötü bir dünyada iyi bir insan olarak yaşama çabasından etkilenenler de vardır. O, senatör sınıfının gözünde kusursuz bir imparatordur ve Roma dünyasından günümüze kalan çok büyük birkaç bronz heykelden onu at sırtında gösteren biri, bu kusursuzluğa özellikle uygun düşer. (Sonraki kuşakların Hıristiyan imparator Constantinus'a ait olduğunu düşündükleri heykel bu sayede korunabilmiştir. Heykelin Michelangelo'nun Piazza del Campidoglio'sundaki (Capitolium Tepesi'ndeki) geleneksel yerini kopyası alırken, kirliliğin büyük ölçüde hasar verdiği orijinali onarılmış ve daimi olarak bir örtü altında muhafaza edilmeye başlanmıştır.)

Marcus Aurelius ölmeden üç yıl önce oğlu Commodus'u ortak imparator ilan etmişti. Marcus Aurelius'un hayranları bu atamanın onun hayatında yaptığı tek yanlış olduğunu söylerler. Tarihçi Dio Cassius'a göre Commodus, 'Romalılar için salgın hastalıktan ya da başka bir cürümden daha büyük bir belaydı.' Commodus, Roma egemenliğinin sınır bölgeleri boyunca genişlemesi fikrini terk etti, barışı sağladı ve Roma'ya geri döndü. Her ne kadar barış (azimli valilerin ve askeri hizmetleri karşılığında Germenlere toprak sağlama siyaseti sayesinde) kalıcı olsa da, bundan dolayı çok kınandı. Yakışıklı, atletik ve zevk düşkünü biriydi. En sevdiği kişileri yönetime getirdi ve bir entrika havası sarayın etrafını sardı. Antoninus tarafından özendirilen ve dikkatle işlenen dindar aile imajı paramparça oldu. Bunun yerine Commodus tanrısal bir imparator olarak kendi imajını yaratmaya çalıştı. Kendisini Hercules olarak resmetti; bu betimleme, Traianus'un bir kahraman olarak dış görünüşüyle benimsediği ve yeryüzünde insanlık için çabalayan bir Hercules değil, görevlerini yerine getirmiş ve Jüpiter'in yanındaki yerini almış bir tanrı resmiydi. Bu uğraş hemen hemen hiç destek görmedi ve ordu içindeki müttefikleri dışında, senato, hatta kendi ailesi tarafından ağır bir biçimde eleştirildi. 192 yılında bir suikasta kurban gitti.

Septimius Severus

Roma'nın içinde yapılan suikastı bir eyalet *coup d'état*'sı[1] izledi. Başkentte bazı senatörler imparatorluk moru için mücadele verirken, Leptis Magnalı bir Afrikalı olan ve Tuna boyundaki Yukarı Pannonia valisi Septimius Severus, lejyonların bağlılıklarını kendi çıkarına için kullandı. Başında bulunduğu ordu sahip olduğu desteğin daima merkezinde yer almıştı, fakat çok geçmeden Ren'deki lejyonların ve ardında bıraktığı yerli Afrika'nın da desteğini sağladı. Muhtemel rakibi Britanya valisi Albinus'a Caesar (güçlü hükümdar) unvanı vererek, ki bu unvan onun Septimius'un ardılı olacağı anlamına geliyordu, olası bir çekişmeyi bir süre için savuşturdu. Hemen ardından Roma'ya yürüdü ve senato, bir anlamda 69 yılını anımsatan bir biçimde, kendi adayını geri çekti. Septimius görkemle karşılandı, senatoyu pohpohladı, Praetoria Muhafız Alayı'nı kandırarak silahlarını bırakmalarını sağladı ve bu alayı kendi lejyonları içindeki askerlerle yeniledi. Bundan böyle Praetoria Muhafız Alayı imparator eliyle seçilecekti.

1) *coup d'état* (ku deta): [İngilizce'de çok sık kullanılan Fransızca bir deyim.] Devlet politikasına indirilen ani ve kesin darbe, özellikle, iktidar gücü tarafından şiddet yoluyla ya da illegal olarak hükümette gerçekleştirilen ani ve büyük değişim. (ç.n.)

Ne var ki, Severus'un yapmış oldukları herhangi başka bir komutan tarafından da yapılabilirdi, ki Suriye valisi Pescennius Niger de şansını kullanıp kendisini imparator ilan etmişti. Severus doğuya doğru yola çıktı, 194'te Pescennius'u bozguna uğratarak öldürdü, daha sonra Pescennius'un lejyonlarını kendininkilerle birleştirerek, (muhtemelen kazanılacak bir zafer sayesinde askerlerin sadakatini pekiştirmek için) ordunun başında Parthia içlerine yürüdü. Bu askeri sefer, Septimius'un vâris olarak oğlunu belirlemesiyle aldatıldığını anlayan Albinus'un kendisini imparator ilan etmesi ve Galya'yı geçmesiyle yarıda kaldı. Albinus, Lugdunum (Lyon) yakınlarında yenildi ve öldürüldü. Ardından Severus, kentlerin yağmalanması ve kitlesel toprak istimlaklarıyla batıdaki konumunu sağlamlaştırdı.

Severus, insafsızlığın savurganca bir cömertlikle karıştırmanın önemini biliyordu. Bağışlar, oyunlar ve 203 yılında ithaf ettiği büyük zafer takıyla (Roma'nın büyük oranda bozulmadan kalan üç takından biri) Roma halkının gönlünü kazandı. Üstlendiği hamilik, memleketi Leptis Magna'nın yeniden inşasını da içeriyordu. Leptis'de yapılan zafer geçidi sırasında, imparatorun kalabalıklardan yana dönüp seyircilere doğru dikkatle bakması, imparatorluk sanatında bir yenilik olarak yorumlanabilecek bir durumdu. Heykellerde, imparator çevresindekilerden biraz daha büyük resmedilmiştir. Bu durum, imparatorun süper-insan olarak yüceltilmesiydi. Severus da tıpkı Commodus gibi, fakat ondan çok daha başarılı bir biçimde, kendisini tanrıların bir yoldaşı olarak betimledi. Aynı zamanda, aile içinden bir vâris belirlemenin önemini de biliyordu. 198 yılında, sadece 9 yaşında olan oğlu Antoninus'u (daha çok Caracalla olarak bilinir ve bu lakap giydiği Keltlere özgü başlıklı bir pelerinden gelir) ortak imparator ilan etti.

Severus yayılmacı bir imparatordu; kararlılıkla yönetildiği dönemde imparatorluğun gücünden bir şey kaybetmemiş olması bunun bir göstergesidir. 197'de, Parthia'ya düzenlediği seferden, Seleukeia, Babil ve başkent Ktesiphon gibi imparatorluğun bazı büyük şehirlerini yağmalamış olarak döndü. Sefer zamanla hızını kaybetse de, Severus imparatorluğa Kuzey Mezopotamya'da iki yeni eyalet kattı ve Roma egemenliği Dicle'ye kadar genişledi. 207'de yeni bir isyan haberi geldi; bu seferki imparatorluğun batı ucunda, Kuzey Britanya'daki kabileler arasındaydı. Severus hastaydı, fakat oğulları Caracalla ve Geta'yla birlikte kuzeye doğru yola çıktı; ayaklanmanın bastırılmasında üçünün de katkısı oldu. Arkeologlar, Hadrianus Duvarı'ndan kuzeye ilerledikleri sırada Roma ordularına yardım ulaştıran askeri kamplarla ilgili olarak bazı kalıntılar keşfetmişlerdir.

Severus 211 yılında York'ta öldü. Acımasızlığı ve keskin liderlik vasfı imparatorluğun başarıyla savunulmasını sağlamıştır. Severus, kuvvet dengelerinde önemli kaymaların olduğu bir döneme damgasını vurmuştu. Kendisini

anatanrıça Kybele olarak tanımlayan karısı Julia Domna Suriyeli, danışmanlarının büyük çoğunluğu ise doğuluydu. İtalyanlardan çok taşralılar, sivillerden çok askerler tercih ediliyordu. Ordudaki ücretler artırıldı ve askerlerin yasal evlilik yapmalarına izin verildi. Rütbe terfileri kolaylaştırıldı. Severus'un oğullarına söylediği iddia edilen son sözleri, 'Birbirinizle dayanışma içinde olun, askerleri gözetin ve geri kalanına kin besleyin,' olmuştur ve bu sözlerde onları kuşatan gerçeklerden bazılarını bulmak mümkündür. Her ne kadar Parthia seferi ile Septimius'un imparatorluğa farkında olmadan uzun vadeli sorunlar getirdiği iddia edilebilirse de, bu, kesinlikle daha askerileşmiş ve belki de daha adaletli bir imparatorluktu. Güçten düşen Partların yerini çok daha güçlü olan Sasaniler aldı.

Caracalla ve Severus Hanedanının Son İmparatorları

Son yıllarında Severus, Caracalla'nın tutarsız davranışlarıyla giderek artan bir şekilde ilgilenmişti. Bir kaynağa göre onu yok etmeyi bile düşündü. Bununla birlikte, Britanya'dayken daha genç ve daha sevilen oğlu Geta'yı ortak imparator olarak ilan etmiş ve iki kardeş birlikte başarılar kazanmıştı. Birbirlerinden hiç hoşlanmadılar, hatta Roma'daki aynı sarayda ayrı evler kurdular. 212'de Geta Caracalla tarafından öldürüldü; Geta'yla birlikte 20.000 yandaşının da katledildiği söylenir. (Roma'daki Septimius Takı'nda Geta'nın adının keskiyle oyulmuş olması, cinayetin ilgi çekici bir anımsatması olarak hâlâ görülebilir.) Caracalla 217'de bir Praetor Praefectus tarafından öldürülene dek yaşadı. Büyük bir kumandan olmasa da, kuzey sınırları boyunca çıktığı seferlerde askerlerinin dertlerini paylaşmaktaki istekliliğiyle onların sevgisini kazanmıştı. Roma'da, inşa ettirdiği muazzam hamamların kalıntıları bulunur; onun hükümdarlığı, aynı zamanda vatandaşlık hakkının (köleler ve bazı azatlı köleler hariç) imparatorluğun bütün uyruklarını kapsayacak şekilde genişletildiği bir dönem olarak anımsanır. Bunun gerçek nedeni muhtemelen, vergi yükümlülerinin sayısını artırmaktan başka bir şey değildi, çünkü veraset vergisi gibi diğer bütün vergileri de sadece vatandaş olanlar ödüyordu.

Severus hanedanı 235 yılına dek sürdü. Macrinus adındaki bir Praetor Praefectus, Caracalla'nın ölümünden sonra, ailenin denetimi, kurnazca davranıp Marcus Aurelius Antoninus adını alan bir erkek yeğen aracılığıyla yeniden ele geçirmesinden önce, kısa bir saltanat sürdü. Tahtın ardındaki güç, Julia Domna'nın, yeni imparatorun büyükannesi olan ve bu yeni Marcus Aurelius'un Caracalla'nın gayri meşru oğlu olduğunu iddia eden kız kardeşiydi. Sonradan doğulu bir güneş tanrı kültüne meraklı olduğu ortaya çıkan Marcus,

doğal olarak bu tanrının unvanı olan Elagabalus adıyla tanındı. Şark pratiklerine bağlılığı ve kamusal teşhirciliği son derece itici bulunmuştur. 222'de büyükannesi tarafından öldürtüldü; ardından büyükanne, henüz 13'ünde olan diğer bir torununu, Severus Alexander'ı onun yerine geçirdi. Alexander'ın on üç yıl yaşaması, kısmen hâlâ Severus ailesine duyulan bağlılığı gösterir, ne var ki o da, Germen kabilelerle savaşmak yerine müzakere etmeye karar verince askerleri tarafından öldürüldü.

Üçüncü Yüzyıl Ortasının Krizleri

Alexander'ın ölümüyle imparatorluk en karmaşık dönemlerinden birine girmiştir. Yazılı kaynaklar yetersizdir; hem Germen kabilelerin hem de Sasani Perslerinin elli yılı aşkın bir süre boyunca (234-284) giriştikleri saldırılarla birlikte, önemli bir istikrarsızlık dönemine dair hemen hemen hiç ayrıntı yoktur. Sikke istifleri (ki zor zamanlarda gizlendikleri tahmin ediliyor ve en eski sikke yılıyla kabaca tarihlendirilebilmiştir), yıkım seviyeleri ve tahkimat için inşa edilen yapılar ve kent duvarları üzerinde yapılan çalışmalardan bir şeyler öğrenilebilir, fakat olaylar dizisi hâlâ net değil.

Bu yıllarda bir şekilde meşruiyet iddia edebilen ve ortalama hükümdarlığı yalnızca iki yıl ya da altı ay olan en az on sekiz imparator tahta çıktı. Neden bu kadar çok sayıda hükümdarın devrildiğini anlamak zor değildir. İmparatorluğa karşı girişilen saldırıların coğrafi boyutu, aynı anda birden fazla ordunun sefere çıkmasını gerektiriyordu. Bu orduların kumandanları iktidarı ele geçirmek için her türlü riski göze almış ve daha etkili liderler olabilmek için de kendilerini imparator ilan etmiş olmalı. Orduların, kendilerine daha fazla yağmalama olanağı sağlayacağı umuduyla, kumandanlarını imparator ilan etmek için her türlü nedeni vardı. Aynı zamanda orduların içindeki rakip komutanlar iktidar mücadelesi veriyorlardı. Bazı imparatorlar kendi askerlerinin ellerinde, kimi de istilacılarla savaşırken öldü. Üçüncü yüzyılın krizi dışsal olduğu kadar içseldi. Kriz, askeri gerilim dönemlerinde doğal olarak imparatorların da saldırıya maruz kalabildiklerini ortaya koymuştu. Birçok kaynak, istilacı düşmanların üstüne gitmede olduğu kadar, rakiplerin birbirleriyle savaşında da kullanıldı. Hayatta kalabilmek için gereken sertlik ve kararlılık, bu imparatorların büstlerinde canlı bir biçimde betimlenir. Bu büstler Roma heykelinin etkileyici başarıları arasında yer alır.

230'da Germen kabileler yeniden saldırıya geçtiler, fakat bunlar, Trakyalı görgüsüz bir yabancı olan yeni imparator Maximinus tarafından kolayca üstesinden gelinen, nispeten küçük çaplı saldırılardı. Maximinus'a asıl tehdit, senatosunda hâlâ Severus hanedanının destekçileri bulunan Roma'dan geldi.

Bu senatörler, Afrika'da vergiler yüzünden patlak veren ve başını Gordianus adında bir yerel valinin çektiği bir isyanı istismar ettiler ve nihayet onun, sonradan III. Gordianus olacak torununu iki yaşlı senatörün yanı sıra Caesar ilan ettiler. Maximinus duruma müdahale etmek için vakit kaybetmeksizin güneye koştu, fakat askerlerini öylesine sert bir biçimde düşmanın üzerine sürdü ki, 238'de ayaklanan askerleri tarafından öldürüldü. Aynı yıl, henüz küçük bir çocuk olmasına karşın, III. Gordianus tek imparator olarak ortaya çıktı. Büyük oranda güçlü askerlerine güvendi; bunların en önde geleni Anadolulu Timesitheus'tu. İmparatorluğa karşı saldırılar Tuna boyunca sürerken, Roma sınır kasabalarına Sasaniler tarafından düzenlenen bir dizi saldırı en belalı olanıydı, ki bunlar 243'te Gordianus tarafından başlatılan büyük bir Roma karşı saldırısını kışkırtı. Savaş Gordianus'un ölümüyle son buldu ve apar topar yeni imparator olarak ilan edilen (Praetor Praefectus) Arap Philippus'un idaresindeki Roma ordusu, büyük bir fidye ödedikten sonra geri çekildi. Philippus, ilk olarak Gotların başlattığı akınlar da dahil olmak üzere, Tuna sınırındaki büyük çaplı saldırılarla karşı karşıya kalmıştı. Bununla birlikte, Decius adındaki komutanı öyle büyük başarılar kazandı ki, askerleri onu imparatorluğa yükselttiler ve Philippus 249'da Decius'un üstüne yürüdüğü sırada öldü. Decius da Gotlarla savaşırken 251'de öldü.

253'ten itibaren, iktidarı oğlu Gallienus ile paylaşan büyük aristokrat üstünlüğün İtalyan imparatoru Valerianus liderliğinde, nispi bir istikrar yaşandı. 253'te (ya da belki 254'te), doğu imparatorluğunun büyük kentlerinden biri olan Antiokheia'yı (bugün Antakya) yağmalayan Valerianus'un asıl derdi, Sasani ilerleyişini durdurmaktı. Ne var ki onun hükümdarlığı da bir yıkımla, 260'taki müzakereler sırasında Sasani hükümdarı I. Şapur'a tutsak düşmesiyle kapandı. Şapur gururlu Valerianus'u, atına binerken üzerine basarak aşağıladı. Valerianus tutsakken öldü. Sasani zaferi Şapur tarafından bir dizi muhteşem kaya kabartmasıyla duyuruldu. Kabartmalarda Romalı düşmanlarını küçük düşüren kral betimlenmiştir. Gordianus Şapur'un atının ayakları altında çiğnenir, Philippus kendisini salıvermesi için krala yalvarır, fatihin, bileğinden tuttuğu Valerianus ise ayaktadır.

250'ler ve 260'lar, imparatorluğun daha içlerini vuran akınlarla, hemen hemen sürekli bir huzursuzluk dönemiydi. 260'ta Alamanlar, 253-268 arasında imparator olan Gallienus tarafından bozguna uğratıldıkları Milano'ya (Mediolanum) ulaşırken, 253'te Gotlar Ephesos kadar güneye indiler. (Milano'nun önemi ve İtalya'nın savunulmasında Roma'nın bir üs olarak yetersizliği, muhtemelen ilk kez o zaman belli olmaya başlamıştı.) Yüzlerini Akdeniz'e çeviren diğer Germen kabileler 259-260'ta Doğu Galya'yı yakıp yıktılar. Bazı birlikler İspanya, hatta Mauretania'ya kadar ulaştılar. 267'de, kayıtlarda başka bir vesileyle adı geçmeyen Heruli halkı, Yunanistan'a beş yüz gemilik bir istila

filosu yolladı ve Atina'yı yağmaladı. Büyük Aprippa Odeion'u[2] ve Helenistik stoalar yerle bir edildi; hayatta kalanlar yıkıntılardan alelacele bir kent duvarı inşa etmek zorunda kaldı. Atina bir daha asla ele geçirilemedi.

Gallienus'un tükenmez bir enerjisi vardı. Bütün bu saldırılara rağmen, 260'lar boyunca altı yedi yıllığına imparatorluğun merkezi bölümünde barışı koruyabildi. Onun getirdiği yeniliklerden biri de profesyonel süvari birliğiydi. Bu arada, komutanın bölüştürülmesiyle imparatorluğun daha iyi savunulabileceğine ikna edildi. Bu teşvik, Ren sınırındaki komutanlarından biri olan ve askerlerince 260'da imparator ilan edilen Postumus'tan gelmişti. Postumus, kısa sürede kendisini, Alpler üzerinde yer alan geçitlere dek sarkan etki alanı ve Trier'deki 'başkent' ile birlikte kuzey sınırlarını denetim altında tutar buldu. Bir sonraki adım, ki şimdiye dek hep gaspçılar tarafından atılmıştı, Gallienus'a meydan okumak üzere İtalya'ya doğru yürümek olacaktı, fakat Postumus tereddüt ediyordu. Büyük olasılıkla, harekete geçmeden önce batıdaki konumunu güçlendirmeye niyetliydi; bunu da, Britanya ve İspanya lejyonları üzerinde kurduğu denetimle sağladı. Ne var ki, bu durumda bile harekete geçmedi, bir Roma devleti gibi at oynatabildiği 'Gal İmparatorluğu'ndan hoşnut görünüyordu. Postumus'un hükümdarlığının sadece leyjonlara değil, aynı zamanda, en önemli amaçları topraklarını savunmak olan yerel aristokrasinin desteğine de bağlı olduğu söylenebilir. Bu toprak aristokrasisi ona, bölgede kalıp kendilerini savunması karşılığında, varlığını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu vergiyi sağlamış olabilir. Gerçekte, Postumus Germenlere karşı öyle başarılı seferler yapmıştı ki, 263-271 arasında bu kabilelerden kaynaklanan hiçbir sorun yaşanmadı. Gallienus bu düzenlemenin avantajlarını kavramış ve bozguna uğratmaya kalkıştığı fakat başarılı olamadığı 265'e dek, Postumus'u yalnız bırakmıştı. Ardılı II. Claudius (268-70) tarafından öldürüldüğünde de, Postumus'un ve ardıllarının yapıp ettiklerine göz yumuyordu. 'Gal İmparatorluğu', Aurelianus tarafından 274'te yeniden ele geçirilinceye kadar ayakta kaldı.

İmparatorluktan bu dönemde bağımsızlık kazanan bir diğer bölge de Palmyra'ydı. İmparatorluğun doğu sınırındaki bu büyük ticaret kenti, İS 18'de Suriye eyaletine katılmıştı, fakat şehrin doğuyla yapılan ticarete bağımlı konumdaki yönetici aileleri, farklı kimliklerini daima muhafaza ettiler. Kralları Odaenathus, 260'taki seferden sonra geri çekilmeye başlayan Sasanilere hiç rahat vermemişti ve Gallienus onu, doğu eyaletlerinin savunmasında kullanmaya hazırlanıyordu. Daha sonra Odaenathus kendisini 'Krallar Kralı' ilan etti; Suriye, Filistin ve Mezopotamya'nın büyük bölümüne egemen oldu. Dul eşi

2) *Odeion* ya da *Odeum*: Antik Yunan'da ve daha sonra Roma'da, vokal ve çalgılı müzik icra etmek ve dinlemek için inşa edilmiş tiyatroya bezer çatılı yapı. (ç.n.)

gözüpek Zenobia'nın idaresi altında, ki 267'de Odaenathus'u öldüren muhtemelen oydu, 'imparatorluk' Mısır'ı ve Küçük Asya'nın büyük bölümünü ilhak etti. 271'de oğlunu Augustus ilan etmesi üzerine, Romalılar Zenobia'yı ezmek üzere harekete geçtiler. Palmyra, 271'de yeniden imparatorluğa bağlandı.

Krizin Etkileri

İmparatorluktaki bu süreğen huzursuzluğun etkilerini ölçmek zordur. Krizin, özellikle ekonomik darbesini değerlendirmenin zorluğu kanıtlanmıştır. Savaşın artan maliyetlerinden biri de sikkenin değerinin düşürülmesiydi. Marcus Aurelius sikkenin gümüş miktarını dörtte bir oranında düşürdü, Septimius Severus ve Caracalla bu oranı daha da azalttılar. Gallienus'un hükümdarlığı sırasında bir 'gümüş' sikke yalnızca yüzde 2 oranında gümüş içeriyordu. Bu durum eski sikkelerin toplanmasına, nakit para akışının durmasının, enflasyonun hızla yükselmesinin bir sonucu olarak, yeni sikkelerin kabul edilmemesine yol açtı. Resmi sikkelerin ayırt edilmesine yarayan hiçbir standardın olmaması ve yeni sikkelerin daha düşük kalitede ve büyük miktarlarda basılmasıyla birlikte kalpazanlık yaygınlaştı. Ordunun gereksinimlerini karşılamak için, artan oranda, para yerine, çeşitli mal ve hizmetler kullanılmak zorunda kalındı. Kendi gıda stoklarından yararlanma olanağına sahip olanlar bu durumdan daha az etkilenirken, en büyük sıkıntıyı çekenler muhtemelen devletin verdiği 'maaşlara' bel bağlayanlar oldu, ancak kanıtlar öylesine sınırlı ve bunların yorumlanması o denli güçtür ki, bu durumu bile kanıtlamak zordur.

Kuzey sınırları boyunca yaşayan toplulukların altüst oldukları ve bu insanlardan birçoğunun kentlerde mülteci olarak yaşamaya çalıştıkları su götürmez bir gerçekti. Her ne kadar küçük şehirlerin pek çoğu, yüzyılın sonlarına ya da yeni yüzyılın başlarına kadar kent duvarlarını tamamlayamamış olsa da, dönemin güvensizliği, boydan boya Korinthos Kıstağı'nda, Atina'da ve (270-75 arasında imparator olan Aurelianus tarafından) Roma'da inşa edilen savunma duvarlarından anlaşılabilir. Artık, kentlere başka tür binalar nadiren yapılıyordu ve bu dönemden ithaf niteliğinde inşa edilerek günümüze kalan sadece birkaç kitabe var. 265'ten sonra Olympia'da bu kitabelerden bir tane bile yoktu. Heybetli yapılarla dolu büyük kentlerin kendi konsey üyelerini bile geçindirmeleri çoktandır zorlaşmıştı ve istilalar her halükârda gelişmeleri hızlandırmış olmalı. Diğer taraftan, Trier, Milano ve (Balkanlar'daki) Sirmium gibi bazı kentler savunma ve yönetim merkezi olarak yeni bir önem kazandı. Genelde doğu kentlerinin, batı kentlerinden daha dirençli ve esnek olduğu görülmüştür. Antiokheia, Sasaniler tarafından iki kez yağmalanmasına karşın, ayakta kalmış ve gelişebilmişti.

Her ne kadar kanıtlar imparatorluğun bir bölgesinden diğerine farklılık gösterse de, kent yaşamının gerilemesi ve genel huzursuzluk, zengin sınıfları kırsal bölgelere gitmeye de teşvik etmiş olabilir. Genel olarak Avrupa'da, küçük ve orta büyüklükteki villa yapımının azaldığı, daha büyük villa yapımının arttığı görülür. Arazilerin tümünün birden satın alınmasında, imparatorluğun harap olmuş bölgelerinde spekülatörlere fırsat doğmuş olmalı, ki dördüncü yüzyılda ortaya çıkan bazı toprak sahipleri büyük servetlerini bu yoldan edinmişlerdi. Bir bütün olarak tarım, yüzyılın isyanlarından önemli derecede etkilenmedi. Korunmasız konumuna karşın, Yukarı Tuna'daki Pannonia'nın doğuyla yapılan yeni ekonomik bağlantılardan yarar sağladığı görülür. Kır villalarının inşası bütün bir yüzyıl boyunca sürdü. İmparatorluğun saldırılara daha az açık bölgelerinde refah artışı devam etti. Suriye ile Asya, huzursuzluklardan ve Kuzey Afrika'da artan zeytin üretiminden neredeyse hiç etkilenmedi. Merkezdeki istikrarsızlığa rağmen, imparatorluğun geri kalan bölgeleri şaşırtıcı şekilde dirençli ve esnekti.

Bu yüzyıl aynı zamanda, kent yaşamındaki gerileme ve sikkenin değer kaybı gibi, izleri daha eski zamanlara uzanabilecek başka bir eğilime tanıklık etti: yeniden canlanan ya da yeni ortaya çıkan yerel kültürler. Roma egemenliğinin önce fetih, daha sonra İtalya'dan gelen malların bölgeye akması şeklinde kendini gösteren etkisinden, genellikle yerel kültürler zarar görmüştü. Giderek Roma yapıntıları –örneğin çanak-çömlek– yerel olarak üretilmeye başlandı ve İtalya'yla ticari bağlar zayıfladı. Üçüncü yüzyılda birçok ticaret yolu tamamen altüst olmuştu. Aynı zamanda, Roma zaferinin şok etkisi yavaş yavaş azalırken, yerel kimliklerde bir canlanma görülmüş olmalı. İmparatorluğun Keltlerin yaşadığı bölümlerinde, eques'lerin tanrıçası Epona gibi ilahlar yeniden ortaya çıktı ve Roma şehirleri adlarını Kelt isimleriyle değiştirdiler. İmparatorluğun başka bölümlerinde ise, Mısır'daki Kopt dili (Mısır'da çok sevilen fakat Yunan harfleriyle yazılan bir konuşma tarzı)[3] ve Süryanice gibi yerel dillerle yazılmış ilk yazınsal yapıtlar verildi. İmparatorluk ve yerel kültürler arasındaki sapmayı fakat daimi bir dengeyi yansıtan bu yeni canlılık, hiç kuşku yok ki, imparatorluğu güçlendiren bir unsurdu.

Romalılar İnisiyatifi Yeniden Ele Alıyor

Gallienus 268'de subayları tarafından öldürüldü. Büyük ihtimalle Gal İmparatorluğu'nun ve Palmyra'nın bağımsızlığını kabullenmesine kızmışlardı. Bir süvari komutanı olan ardılı II. Claudius (268-70), Gotlara karşı büyük bir başarı kazan-

3) Mısır'da İS y. 2. yüzyıldan 17. yüzyıla değin konuşulan Hami-Sami dili. Eski Mısır dilinin son evresini oluşturur. Mısır dilinin eski evrelerindeki dini terimlerin yerini, Kopt dilinde Yunanca sözcükler almıştır. (ç.n.)

dı, fakat ertesi yıl Balkanlardaki karargâhında (Sirmium) vebadan öldü. Ölümünden sonra bir dizi imparator, imparatorluğun kontrolünü ele geçirme mücadelesine kaldığı yerden devam etti. Bu imparatorlar Balkan soyundan geliyordu (Balkanlar orduya asker sağlayan başlıca kaynak haline gelmişti) ve imparatorluğa olan bağlılıklan, imparatorluğun uyruğu halkları ortak bir amaç doğrultusunda nasıl başarıyla bir araya getirdiklerini gösterir. Bu imparatorlardan ilki Aurelianus'tu. Aurelianus bir Alaman istilasını püskürttü ve nihayet imparatorluğun bölünmüşlüğüne (Gal İmparatorluğu ve Palmyra) son verdi. Aynı zamanda, Daçya'dan çekilmek ve Tuna boyunca yeni bir sınır hattı oluşturmak suretiyle, imparatorluk sınırlarını daha akılcı hale getirdi. Roma halkının güvenini yeniden kazanabilmek için, ki kentlerin giderek saldırılara açık hale geldiği fark edilmişti, kentin çevresine, parçaları bugün hâlâ ayakta olan muazzam bir duvar inşa etti. İmparatorluk yeniden canlandığında, Roma'da büyük bir zafer alayında teşhir etmek üzere, aralarında Zenobia ve son Gal İmparatoru Tetricus'un da mahkûm olarak bulunduğu zengin ganimetlerle Palmyra'dan döndü.

Aurelianus'un ardılı Probus (276-82), ordularına Germenleri dahil ederek, zafer ile ödün karışımı bir yolla, Germenlere karşı daha büyük başarılar elde etti. İmparatorluğun viraneye dönmüş sınır topraklarının yeniden işlenmesi umuduyla, yenilgiye uğratılan barbarlar bu topraklara yerleştirildiler. Hem Aurelianus hem de Probus kendi askerleri tarafından öldürüldü, Persis'e başarılı bir istila girişiminde bulunan Probus'un ardılı Carus (282-3) ise bu sefer sırasında öldü. Bu kısa hükümdarlık boyunca çok işler yapılmıştı, fakat eğer imparatorluğun uzun vadede ayakta kalması, kaynaklarını yeniden bir araya getirmesi isteniyorsa, güçlenme dönemine ihtiyaç vardı.

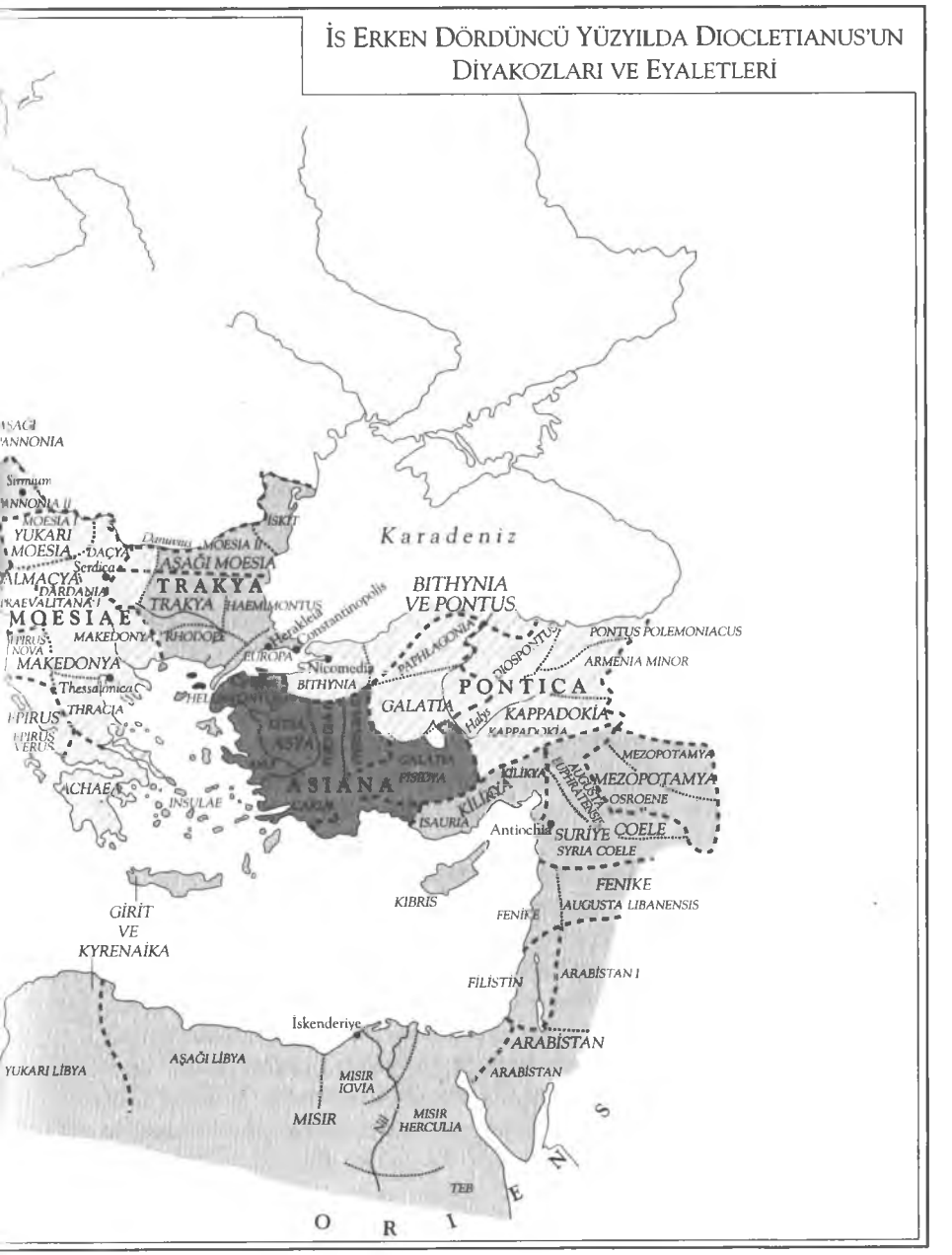
Carus, senatonun resmi onayını almak için uğraşmayan ilk imparatordu (ve ardılları da onu izledi). Bu, çok önemli bir andı, çünkü bundan böyle imparatorlar, sınır bölgelerini Roma için terk etmek zorunluluğundan kurtulmuş oluyorlardı. Carus aynı zamanda oğullarını Caesar olarak kendi yardımcıları ve vârisleri ilan ederek konumunu güçlendirmeyi denedi. Büyüğü Carinus'a İtalya'nın ve batı eyaletlerinin yönetimi verildi. Küçük olan Numerianus Sarmatlara karşı düzenlenen seferde ve Persis istilasında babasına eşlik etti. Babası ölünce imparator ilan edildi, fakat ordu yurda dönerken tahtırevanında ölü bulundu. Baş şüpheli, Praetor Praefectus Lucius Aperius'di ve çok geçmeden özel süvari alayının komutanı Diocles adındaki bir kişi tarafından kendisine meydan okundu.

Diocletianus

Diocles'in geçmişi belirsizliğini korur, fakat muhtemelen, 243 civarında Split yakınlarındaki Dalmaçya kasabası Salonae'de doğmuştur. Hakkında anlatılan

BRİTANYA II
AŞAĞI BRİTANYA
FLAVIA CAESARIENSIS
BRİTANYA
YUKARI BRİTANYA
BRİTANYA I
Londinium
MAXIMA CAESARIENSIS
Atlas Okyanusu
AŞAĞI GERMANYA
GERMANIA II
BELGICA II
Trier
BELGICA I
LUGDUNENSIS II
Sequana
GALYA
Liger
AQUITANICA II
AQUITANICA I
AKİTANYA
VIENNENSIS
Ludunum
YUKARI GERMANYA
SEQUANIA
LUGDUNENSIS I
AGRI DECUMATES
Danuvius
NORICUM RIPENSE
RAETIA
NORICUM MEDITERRANEUM
PANNONIA SUPERIOR
SAVIA
PANNONIA
GALICIA
NOVEM POPULANA
NARBONENSIS II
Arelate
NARBONENSIS I
HISPANIA
Durius
Iberus
TARRACONENSIS
NARBONENSIS
ALPES COTTIAE
DENİZ ALPLERİ
FLAMINIA
PICENUM
DALMATIA
LUSITANIA
Tajo
CARTHAGINIENSIS
Anas
KORSİKA
UMBRIA
Roma
İSPANYA
BAETICA
SARDİNYA
CAMPANIA
LUCANIA VE BRUTTII
İTALYA
Kartaca
SICILIA
Catania
İSPANYA
MAURETANIA CAESARIENSIS
MAURETANIA TABIA
NUMİDYA
MAURETANIA TINGITANA
NUMİDYA MILITIANA
BYZACIUM
Akdeniz
AFRİKA
AFRİKA
TRİPOLİTANA
ASYA
Severianus'un eyalet sınırı
CARIO
Diocletianus'un eyalet sınırı
Diocletianus dönemindeki merkez Roma darphanesi
AFRİKA Diocletianus'un diyakozları bold-majiskül harflerle gösterilmiştir
0
1000 km
0
500 mil

İS ERKEN DÖRDÜNCÜ YÜZYILDA DIOCLETIANUS'UN DİYAKOZLARI VE EYALETLERİ

bazı öyküler azatlı bir köle ya da en azından onlardan birinin oğlu olduğunu akla getiriyor. Kökeni ne olursa olsun, daha önceki Balkan imparatorları gibi onun da karakteri Cumhuriyet dönemi Roma'sının özelliklerini yansıtır: özdisiplinli, tutumlu, bir tür küstahlık ve kibirliliğin yanı sıra yeteneklerinde kendinden emin. Aperius resmi bir emirle, Kasım 284'te Nikomedeia'da toplanan ordunun önüne çağrıldı ve Diocles, birliklerin desteğini kazandıktan sonra, onu bıçaklayarak öldürdü.[4] Alkışlar arasında Augustus ilan edilen Diocles, altı ay sonra Carinus'u yenilgiye uğrattı; bundan sonra da kendisini tek imparator olarak buldu. Diocletianus ismini aldı.

Diocletianus iktidara geldiğinde üçüncü yüzyıl 'krizi' hâlâ atlatılmamıştı ve öncellerinden daha uzun süre dayanacağını ummak için hiçbir neden yoktu. Ne var ki, yirmi yıl boyunca iktidarda kalacak kadar şanslıydı ve imparatorluğu batıda hemen hemen iki yüzyıl, doğudaysa bundan çok daha uzun bir süre yaşatacak biçimde yeniden düzenleyecekti. Reformlarının birçoğu, eski imparatorların anında uydurdukları bir dizi uygulamanın dışında, yarattığı uyumlu bir sisteme dayanıyordu ve o bu sistemi muazzam bir kararlılık ve büyük bir düzenleme yeteneğiyle uyguladı. İlgilendiği ilk konu veraset sorunuydu. Muhtemelen burada Valerianus ve Gallienus'un ortak imparatorluk deneyimi ile Gal İmparatorluğu ve Palmyra örneğinden etkilenmiş olmalı. İmparatorluk sorumluluklarının daha iyi paylaşılması gerektiğini fark etmişti. 286'da, bir Balkan kumandanı olan arkadaşı Maximianus'u (ortak fakat belli ki daha küçük rütbeli) Augustus olarak atadı. Yedi yıl sonra daha genç iki kumandanını, Constantius ve Galerius'u, Caesar olarak yönetime ortak etti ve Augusti vârisleri olarak belirledi. Bu Tetrarchia, yani dörtlü yönetim, dört aile arasında yapılan evliliklerle pekiştirildi. (Bu dörtlüyü, bir elleri diğerinin omzunda, diğer elleriyse kılıçlarının kabzalarında betimleyen etkileyici bir heykel, Venedik'teki San Marco duvarına yerleştirilmiştir.) İmparatorluk tek bir siyasi varlık olarak kalsa da, her birine bir yetki alanı verildi. Diocletianus doğuyu aldı, Maximianus İtalya ve Afrika'yı, diğer iki Caesar Galerius ve Constantius da sırasıyla, Tuna eyaletleri ile Britanya ve Galya'yı. Dört yeni imparatorluk başkenti ortaya çıktı: Ren yakınında Trier, Kuzey İtalya'da Milano, Tuna sınırında Sirmium ve Küçük Asya'da Nikomedeia. Her ne kadar Diocletianus muazzam bir hamam kompleksi ve kente yaptığı tek ziyaret sırasında kırmızı tuğladan bir senato binası inşa ettirse de (ki hâlâ ayaktadır), Roma artık imparatorluğun pratik gereksinimleri için ilgilenilen tali bir ırmaktı. Kendi iktidarının sürekliliği için hiçbir şey yapmayan senatörlere, suya banılan bir lokma ekmekten başka bir şey verilmedi.

4) Diocletianus'un bu davranışının ardında, bir yabandomuzu (Latince: *aper*) öldürdüğü gün imparator olacağına ilişkin bir kehanetin yattığı söylenir. (ç.n.)

290'larda bu dört hükümdar, Germen tehlikesini bastıran, düzenin aksamasından fayda sağlayan ve geniş bir bölgeye yayılmış yerel isyancıların hakkından gelen bir dizi zafer kazandı; 297'de Galerius'un Persleri büyük bir bozguna uğratmasıyla bu zafer süreci sona erdi. Böylece, sonraki onyıllar boyunca doğu sınırlarında barış sağlanacaktı. Bu zaferler ve iç savaşların çıkmaması, imparatorluğun savunulmasında kaynakların daha verimli kullanılabileceği anlamına geliyordu. Arkeolojik kanıtlar, incelikle inşa edilen limanlar ve duvarlar da dahil olmak üzere, doğu sınırları boyunca muazzam bir imar projesinin hayata geçirildiği izlenimi veriyor. Duvarların artık, savunma hattını güçlendirmek için kullanılan ek kalelerle birlikte, gözetleme kuleleri ve daha dar girişleri vardı. Güney Britanya'da yer alan Portchester'deki 'kale'nin sağlam kalan duvarları, buna güzel bir örnek oluşturur. Muhtemelen, Diocletianus tarafından kendisine Manş Denizi'nin savunması emanet edilen yerel komutan Carausius tarafından inşa ettirilmiştir. (Bu kalenin bir benzeri Boulogne'da yapıldı.) Üzerindeki yirmi tabyayla birlikte, duvarların kalınlığı 3, yüksekliği ise 6 metreden fazladır. Etrafı çift sıra hendekle çevrilmiştir. Bütün bunlar, imparatorluğun eski dönemlerinde bilinenlerden daha esaslı tahkimatlardı.

En son ortaya atılan görüş, bu tahkimatların Saksonlardan korunmak üzere değil, ordular için toplanan malları daha iyi koruyabilmek üzere planlanmış olabileceği yönündedir. Gerçekten de, imparatorluk güçlü bir biçimde ayakta kalacaksa, vergilerini daha etkin kullanmış olmalı. Kaynaklar için ani bir istem olduğunda, bu istem ancak gelişigüzel ve şiddetli bir kızgınlığa yol açan bir yolla, yerli üretim talep edilerek karşılanmıştı. Diocletianus, her bireyi arazisinin büyüklüğü yerine üretim potansiyeline göre değerlendiren bir sistem geliştirdi. Arazinin ekilebilir her parçası için, adına *iuga* denen ve verginin buna göre hesaplandığı bir değer saptandı, ki bu değerlendirme, yeni bir nüfus sayımı yapıldıktan sonraki beş yıl boyunca sabit kalacaktı. İlk kez bir bütçe planlandı. Çoğunluğu Suriye ve Mısır'dan günümüze ulaşan çok az delilden, vergi yükünün artmadığı görülüyor. Onun yerine vergiler daha verimli bir şekilde toplandı. Çeşitli muafiyetlere sahip olduğunu iddia edebilen zenginlerle birlikte, yükü yoksul kesim taşımaya devam etti.

Geleneksel olarak bir Roma eyaletinin valisi, aynı zamanda o yerin ordu komutanıydı. Diocletianus, muhtemelen yüzyılın başlarında uygulanmaya başlanan ve sivil görevlilerle ordu komutanlarını birbirinden ayıran bir siyaset geliştirdi. Eyalet sayısı iki katına çıkarıldı. Her eyaletin artık bir sivil valisi, bir de askeri lideri (*dux*) vardı. Amaç büyük olasılıkla, sivil idarenin savunmayla oyalanmaksızın verginin toplanmasına yoğunlaşmasını sağlamaktı. Sistem en tepede, Constantinus'un idaresi altında güçlendirildi; askeri emirler *duce*'lere *magistri militum* (Askerlerin Efendileri) yoluyla ve sivil direktifler de, artık geleneksel askeri rollerini yitiren Praetor Praefectus'lar aracılığıyla iletiliyor-

du. Merkezi idare ile eyaletlerin arasında, sayıları on iki olan ve her birine bir vekilin başkanlık ettiği başka bir katman (diocese'ler) vardı. Valilerin ve yerel görevlilerin yeni rollerini öğrenmelerine koşut olarak bu yeni sistemin yerleşmesi zaman aldı. Sistem, batı imparatorluğunun beşinci yüzyılda çökmesine dek asayiş içinde yürütülecekti.

Orduların ihtiyaçlarının birçoğu çeşitli stoklardan karşılanırken, bazıları satın alınmak zorundaydı; bu arada askerler nakit para kabul etmeye de başladılar. Bu durumda para olarak getirinin sağlanması gerekiyordu. 293'te Diocletianus bunu karakteristik bir tarzda, yerel paraların tümünün geçerliliklerini ortadan kaldırıp, bunların yerine değeri düşürülmüş yeni sikkeleri kullanıma sokarak yaptı (5,20 gram ağırlığındaki saf altın sikkelerle daha düşük değerdeki gümüş sikkeler). On birinci yüzyıl kadar geç bir tarihte Bizans İmparatorluğunda hâlâ kullanılan, ağırlığı daha düşük (4,45 gram) bir altın sikkeyi (*solidus*) piyasaya süren Constantinus onu izledi. Bununla birlikte, büyük ölçüde askerlerin para harcamalarını sağlamak için olduğu sanılan tunç sikke basımı büyük miktarlarda devam etti, ki bu, enflasyonun aşırı boyutlarda olduğu anlamına gelir. Enflasyonu kontrol altında tutmak için imparatorluk genelinde seferberlik başlatmak, yine tipik bir Diocletianus uygulamasıydı.

301'de çıkarılan Fiyatların Üst Sınırına İlişkin Kararname büyüleyici bir belgedir. Bu kararnamede, muazzam çeşitlilikteki mallar için önerilen en yüksek fiyatlarla, her tür zanaatkârın ve işçinin alabileceği maksimum ücretler listelenmiştir. Bir lağımcı için bu ücret günde 25 denarius'tu, en iyi yazıcılar da, yazdıkları her yüz satır için aynı ücreti alıyordu. Bir belagat öğretmeni her öğrencisi için 250 denarius, ilkokul öğretmeni ise çocuk başına 50 denarius alabilirdi. Farklı kalitedeki buğday, balık, şarap ve zeytinyağının farklı fiyatları vardı. 600 pound'luk (yaklaşık 200 kg) bir deve yükünün bir millik (1,61 km) taşıma maliyeti 8 denarius'tan, eşek yükününki ise 4 denarius'tan fazla edemezdi. Bir eques için olanı sadece 70 denarius iken, bir senatöre yakışan bir çift pabuç 100, patrici'ninki ise 150 denarius'tu. Ne var ki bunun gibi, her işlemin ufak ayrıntılarını kontrol etmeye yönelik bir girişimin, özellikle gerçek para ekonomisinin olmadığı böyle bir durumda iflas etmesi kaçınılmazdı. Düşman bir tanık olan Hıristiyan yazar Lactantius, malların sadece stoklandığını ve fiyatların hızla yükseldiğini kaydeder. Ölüm ya da sürgün tehdidi bile spekülatörler için caydırıcı değildi ve çok geçmeden Kararname ölü bir belge haline geldi.

Diocletianus'un ordusunu nasıl teşkilatlandırdığı fazlasıyla tartışılmıştır. İkinci yüzyıldan beri ordu kesinlikle şişirilmişti ve muhtemelen asker sayısı 350.000 ile 400.000 arasındaydı. Yeni oluşturulan lejyonların kayıtları bulunuyor, fakat bunlardan bazıları asıl lejyonlardaki asker sayısı azaltıldığı için ortaya çıkmış olabilir. (5.000 askerlik tam donanımlı geleneksel lejyonlara karşılık,

bu dönemin lejyoner kalelerinin sadece bin asker barındırdığı görülür.) Bu durum, askerlerin daha esnek bir biçimde kullanılmasını sağlayacaktı (aynı zamanda gereksinimlerinin yerel kaynaklardan karşılanmasını kolaylaştırdı), fakat cephede nasıl bir plana göre yayıldıkları hâlâ bilinmiyor. Sınır bölgelerindeki küçük kuvvetlerin oyalayıcı birlikler olarak görev yaptıkları, daha devingen seyyar kuvvetlerinse arkadan saldırdıkları iddiası arkeolojik kanıtlarca desteklenmemiştir.

Diocletianus, imparatorun kudretinin askeri güçten daha fazlasını gerektirdiğini anlamıştı. Eski imparatorlar kendilerini tanrılarla ilişkilendirmişlerdi (örneğin, Commodus Hercules'le, Aurelius ise güneş tanrısıyla). Sorun, soyu belirsiz biri için bu bağlantının nasıl kurulacağıydı. Sabine MacCormack'ın *Art and Ceremony in Late Antiquity* (Geç Antik Çağda Sanat ve Tören) adlı eserinde belirttiği gibi, imparatorlar için yazılan ve söylenen övgülerden günümüze kalanlar, bu söylevlerin, tanrıların lütfunu kazanan kimseler olduklarını göstermek için imparatorlar tarafından başarıyla kullanıldıklarını akla getirir. (Burada, Pindaros'un ve başarılı atletleri öven odlarının bir yankısı görülür.) Elagabalus'un gösterdiği gibi, tanrı seçimi de önemliydi ve Diocletianus kurnaz bir seçim yaptı. Başarılı işleriyle insanlığı terörden kurtarmaya çalıştığını iddia edenlerin bir sembolü haline gelen Hercules Maximianus'la özleştirilirken, o kendisini Jüpiter'in oğlu olarak ilan etti. Maximianus sikkelerinde Hercules genellikle, Roma'nın düşmanları için uygun bir sembol olan çokbaşlı Hydra'yı[5] öldürürken betimlenmiştir.

İmparator artık farklılaşmıştı. Törenin önemi arttıkça, imparatorun yüksek rütbeli bir magistrattan başka bir şey olmadığı yalanı çürütüldü. Erişilebilir olduğu iddiasından vazgeçildi. Diocletianus yeni bir tören icat etmedi. Aurelius tarzı toplantıya ait ünlü bir betimleme, bir Germen kabilesine mensup delegeyi, kürsüye oturmuş ve mor imparatorluk giysilerine bürünmüş olarak tasvir eder; askerleri çevresinde hilal biçiminde dizilmiş, kumandanları at sırtında ve imparatorluk sancakları önünde sıralanmıştır. Sahne, imparatorun huzuruna kabul edilen Germenler için dikkatle hazırlanmıştır. Diocletianus da mor giysiler içindedir; huzura kabul edilenler, konuşma izni alabilmek bu giysiyi tutup öpmek zorundadır. İmparator, heybet ve sükûnet gibi özelliklerin canlı bir örneğiymiş gibidir (ve dolayısıyla ona Haşmetmeap ya da Zatı Hazretleri diye hitap edilecektir). Saray görevlileri, imparatorun huzuruna çıkmak anlamına gelen karmaşık ritüelin engelleri olarak düzenlenirken, izleyici odaları imparatoru gururla ifşa etmek üzere tasarlanmıştır. İmparator ile geleneksel Roma tanrıları arasındaki özdeşlik pekiştikçe, geleneksel ritüellere saygı göster-

5) Söylenceye göre Lerna bataklığında yaşayan ve sayısız kafası olan tüyler ürpertici bir yılan. (ç.n.)

meyi reddedenlerden daha çok kuşku duyulmaya başlandı ve Diocletianus'un son yıllarına, Galerius'un aşırı bir hararetle doğuda düzenlediği Hıristiyan katliamı da dahil olmak üzere, Hıristiyanlara yapılan zulüm damgasını vurdu.

305'te Diocletianus, gönülsüz Maximilianus'u da razı ederek tahtan çekildi. Split'te bulunan ve kısmen ayakta olan sarayına yerleşti. Her ne kadar kazanımları, nihai ardılı Constantinus'un onları gerçekleştirmesine bağlı olsa da, onunki dikkate değer bir başarıydı. Bunun bir sonucu olarak dördüncü ve beşinci yüzyıllar, olması gerektiği gibi, sadece bir düşüş dönemi değildi, imparatorluk yönetiminin yeniden canlandığı ve yeni istikametlere doğru ilerlediği yüzyıllardı. Peter Brown, 'Klasik Roma İmparatorluğuna kasvetli bir sonsöz olmanın ötesinde, korkunç sona yaklaşan bir toplumun çökmesini engellemek için beyhude ve kabaca tasarlanan bir girişim demek olan dördüncü yüzyılın ilk yarısı, Roma Devleti'nin uzun süredir hazırlanan zirvesine tanıklık etti,' diye yazmıştır. Bu saygınlığın çoğunu Diocletianus'un almasının sebebi budur.

Constantinus'un Ortaya Çıkışı

Diocletianus ile Maximianus tahtan çekilince, Diocletianus'un özenle düzenlenmiş veraset sistemi, Constantius ve Galerius'un Augusti olarak atanmaları ve sırasıyla iki yeni Caesar olarak adlandırılmalarıyla işleme kondu. Bununla beraber sistem neredeyse anında çöktü. Constantius 306'da öldü, fakat Britanya ve Galya birlikleri iki Caesar'dan biri yerine, vârisi olan oğlu Constantinus'u Augustus ilan etti. Bu sırada Roma'da, Maximianus'un oğlu Maxentius da kendisini imparator ilan etmişti. 308'e gelindiğinde, iktidar mücadelesi veren en az yedi imparator vardı.

Kazanan, iktidarı paylaşmak için hiç vakti olmayan, aşırı derecede hırslı ve kararlı bir adam olan Constantinus olacaktı. 312 itibarıyla İtalya'daydı ve Maxentius tarafından savunulan Roma'ya doğru ilerliyordu. Batı imparatorluğu için çarpışan rakipler, şehrin hemen kuzeyinde, Tiber Irmağı üzerindeki Milvius Köprüsü'nde karşılaştılar. Kesin bir savaştı bu. Maxentius ve adamları Tiber'in karşısında tuzağa düşürüldü ve Maxentius dahil pek çoğunun ezildiği ya da boğulduğu dar köprü üzerinde, plansızca geriye çekilmeye zorlandı.

Constantinus Roma'ya muzaffer bir komutan olarak döndü ve çok geçmeden senatörler onun için Colosseum'un yakınında hâlâ ayakta duran bir zafer takı yapılmasını teklif ettiler. Takın süslemeleri, eski imparatorluk anıtlarındaki malzemelerin çoğunun yeniden kullanıldığı bir üsluplar karışımıdır. Yeniden kullanılan bu malzemeler, özellikle Traianus, Hadrianus ve Marcus Aurelius gibi 'iyi' imparatorlara adanmış anıtlardan ve muhtemelen Constantinus'u

onlarla özdeşleştirmek için alınmış gibi görünüyor. Belki de en ilginç olanı, bu eski kabartmalar ile özellikle bu zafer takı için yapılmış olanlar arasındaki karşıtlıktır. Marcus Aurelius'a ait bir zafer takından alınma panelde, imparator, çevresini saran ricacılara adalet ve hediyeler dağıtırken, gayrı resmi bir şekilde oturmuş bir şekilde betimlenmiştir. Yeni oyma panelde ise Constantinus aynı roldedir, fakat resmi bir biçimde oturmuş ve gözlerini önündekilere dikmiş olarak temsil edilmiştir. Dilek ve ricada bulunmak için etrafında toplanan ve ona, yukarıya doğru bakan insanlar, imparatorun sadece yarı büyüklüğünde betimlenmişlerdir. Septimius Severus'un Leptis'teki duruşu, daha da ileri götürülmüştür. Bu takta imparatorun halkından kopmuş yarı tanrı görünümü, yeni imparatorluk ethos'unun sanatında ortaya konur.

Constantinus Takı'ndaki yazıt onun zaferini, 'tanrısallığın ilhamına ve kendi aklının asaletine' atfeder. Elagabalus adıyla tanınan Aurelius ve Diocletianus (Jüpiter) örneklerinde olduğu gibi, imparatorun üçüncü yüzyıldaki seleflerinin tek tanrıyla özdeşleştirildiği görülür. Senato, bunun hangi tanrı olduğunu belirlememiştir. Constantinus, takın üzerinde tanrıça Diana'ya kurban sunarken resmedilmiştir, fakat aynı zamanda güneş tanrısının da bir temsili bulunur. Aslında, yaklaşık 310'dan itibaren, kısmen Balkan birliklerinin arasında özellikle popüler bir tanrı olmasından ötürü, güneş tanrısının Constantinus'un en sevdiği tanrı olma ihtimali yüksektir. Constantinus, 321 kadar geç bir tarihte, üzerinde fethedilemeyen güneş *Sol Invictus*'un resmedildiği sikkeler basacaktır.

Güneş tanrısı imgesi üçüncü yüzyılda Hıristiyanlar tarafından da kullanılmıştır. Örneğin, San Pietro'nun (Roma) altındaki bir mezarlıkta bulunan bu döneme ait bir mozaikte İsa, iki atlı bir savaş arabasındaki güneş tanrısı olarak tasvir edilmiştir. Bunu destekleyen doğrudan bir kanıt bulunmasa da, Hıristiyanlık bu ilişkilendirmeden dolayı Constantinus'un ilgisini çekmiş olabilir. (Constantinus'un rüyasında askerlerinin kalkanları üzerine khi-rho işareti (Yunanca Khristos kelimesinin ilk iki harfinin bileşimi) koyduğunu gördüğüne dair anlatılanlar hayli karışık ve ikna edici değil.) Ne var ki, zaferinin hemen ardından Constantinus Hıristiyanlığı kabul etti, ki 313 yılında çıkarılan ve 'Milano Fermanı' olarak bilinen kararname, 308'den beri doğunun Augustus'u olan Licinius'un, Hıristiyanlığa ve diğer mezheplere daha hoşgörülü yaklaşılmasında Constantinus'a katılmaya hazırlandığını gösterir. Bu, batı dünyasının tarihinde önemli bir andı.

27
Hıristiyanlığın Temelleri

Milano Fermanı'nın yasalaştığı yıl olan 313 itibarıyla Hıristiyanlık, olsa olsa kendisine aldırmayan ve yaklaşık üç yüzyıl boyunca en kötü olasılıkla faal bir düşmanlığı sürdüren bir imparatorlukta hayatta kalmıştı. Birinci yüzyıldan sonra Greko-Romen imparatorluğa yayılan birçok dinsel inanç gibi onun da kökleri doğuya uzanır. Tiberius zamanında Kudüs'te çarmıha gerilmeden önce, Roma Filistin'inin bir parçası Celile'de yaşamış ve vaaz vermiş bir Yahudi olan İsa'dan esinlenmiştir. (İsa'ya verilen Mesih adı, ki Yunanca *Khristos*'tan kurtarıcı ya da meshedilmiş kişi anlamında, başlattığı hareket Yunan dünyasına yayıldığında kullanılacaktı.)

İncil Kanıtı

İsa'nın hayatına ilişkin kaynaklar, antik dünyanın hemen hemen bütün görünümleri için olanlar gibi, yetersizdir. Yalnızca İsa'nın gerçekten yaşadığını olumlamaya yeten Hıristiyan olmayan çağdaş kaynaklar arasında, Hıristiyanlıktan bahseden çok azdır. Antik Çağdan günümüze, yazıldığına inanılan yirmi 'incil'den (ki İngilizce'de 'gospel', yani incil kelimesi, Yunanca aslı 'müjde' demek olan Anglosakson 'tanrı sözü' sözcüğünden türetilmiştir), sadece Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'ya ait olan dört tanesi kalmışken, Thomas'ın 'gnostik' incili

olarak bilinen ve İsa'nın sözlerinin bir derlemesi niteliğindeki incil ise daha sonra, (metinlerin bulunduğu yerin yakınındaki Mısır kasabasının yaygın adıyla) Nag Hammadi Kütüphanesi dokümanları arasında ve ancak 1945'te yeniden keşfedilmiştir. (Bu diğer incillerin çoğu ikinci yüzyılda yazıldı; kabul gören 'kanonik'[1] Yeni Ahit metinlerin sonraki yüzyıllarda güçlenmesiyle reddedildi.)

Teolojik değil de, tarihi kaynak olarak bu incillerin ciddi sakıncaları vardır. Birincisi, İsa'nın ölümünden iki kuşak sonra yazılmıştır (Yuhanna İncili için geleneksel olarak diğerlerinden çok daha geç bir tarih saptamakla birlikte, araştırmacıların çoğu bu incilleri 65 ile 100 arasına tarihlendirir) ve olayların geçtiği yerler olarak tanımlanan Kudüs ve Celile'den uzaktaki yerel Hıristiyan topluluklar için yazılmıştır. (Gelenek, Markos İncili'nin Roma'da, Matta İncili'ninse Antiokheia'da yazıldığını nakleder.) Söylenenlerin derlenmesine dayandırıldıkları görülür ki, bunların bazıları mesel biçimindedir. Günümüze kalan birkaç Aramca (İsa'nın konuştuğu dil) deyim hariç, bu inciller Yunanca yazılmıştır. Kaçınılmaz olarak, İsa'nın söylediği birçok sözün asıl anlamı ve bunların hangi bağlamda söylendiği, kültürün ve dilin bir diğerine nakledilmesiyle yitirilmiş olmalı.

Her halükârda, bu incillerin hiçbiri yaşamöyküsü olarak yazılmamıştır. Amaçları, antik dünyayı istila eden diğer kutsal kişilerden ve kültlerden ayırt ederek, İsa'nın önemi ortaya koymaktı. Bu nedenle üzerinde kafa yorulan önemli bir uğraş, İsa'nın konumunu saptamaktır. Bu ise, onun bakire anneden, bir 'Tecelli' (İsa'nın konumunu onaylamak için bizatihi Tanrının kendisinin ortaya çıktığı an) olan doğumunu anlatan öykülerin ve mucizevi bir işçi olarak sahip olduğu güçlerin vurgulanmasıyla yapılmıştır. Aynı zamanda, İsa'nın ölümüne ve yeniden dirilişine de özel bir önem atfedilir; öldürülmesi, fakat Tanrının kurtuluş mesajını ilan edebilmek için yeniden hayata dönmesi, masum bir adam olarak üstlendiği bu misyonu odağa yerleştirir. Ayrıca, İsa'nın konumuyla, özlenen kurtarıcı olarak da ilgilenildi. Bunu yapabilmek için, hayatına ilişkin öyküler muhtemelen İbrani kutsal metinlerindeki kehanetlere uyacak şekilde biçimlendirildi. Örneğin Matta İncili'nin ilk bablan, İsa'nın doğumu ve hayatının ilk yılları sırasında geçen olayları, eski kehanetlere sürekli göndermeler yaparak ana hatlarıyla anlatır.

Bu incillerde sunulan 'gerçekler'in böylesi gereksinimler ve baskılarla biçimlendirilme derecesi, çok büyük bilimsel tartışmalann konusudur. Bir uç örnek olarak, bu inciller olayları, bunları yazanlar için, İsa'nın ana karnına düşmesi ve doğumu kadar uzak ve güya düzeltilemez olarak anlattıklarında bile, bu incillerin tarihi anlamda güvenilir olduğunu iddia edenler vardır. Bir başka aşırı uçta ise, Rudolf Bultmann (1884-1976) gibi radikal teologlar, bu incil-

1) Yunanca *kanonikos*: "kurallara uygun", "sahih".

lerde geçen olayları büyük oranda incil yazarlarının yaratısı olarak görmüştür. 'Gerçeği söylemek gerekirse,' diye özetler Bultmann araştırmalarını, 'İsa'nın hayatı ve kişiliğiyle ilgili hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz.' Teologların pek çoğu Bultmann'ın fazla ileri gittiğini düşünür. Emil Schürer ve daha yakın tarihte Geza Vermes gibi araştırmacıların öncülük ettiği son yılların esas gelişmesi, İsa'nın tarihi gerçekliğini kabul etmeyi araştırmak, fakat onu Yahudi geçmişi içinde daha güvenli bir yere yerleştirmek olmuştur. Birinci yüzyıldaki Yahudi dünyasının daha iyi anlaşılmasıyla birlikte, özellikle Lut Gölü Ruloları'nın keşfedilmesinin bir sonucu olarak, bu geçmişe daha net bir anlam atfedilmiştir.

İsa'nın Hayatı

İsa, Filistin'in kuzeyinde bir bölge olan Celile'de yetişti. Celile Romalılar tarafından değil, İsa'nın doğduğu İÖ 5 civarında, ilk olarak Herodes ve daha sonra onun oğlu Herodes Antipas gibi bir dizi bağımlı kral tarafından yönetiliyordu. Burası verimli bir bölge sayılırdı ve dış dünyayla bağlantısı tamamen kesilmemişti. Doğuya giden kervan yolları bu bölgeden geçiyordu ve sahildeki zengin ticaret kentleriyle birtakım bağlantıları vardı. İncil'de anlatılanların onayladığı gibi, araziye saçılmış küçük kasabalarıyla Celile, genelde kırsal bir bölgeydi.

Celililer, güneydeki eğitimli Kudüs Yahudilerinin hor gördüğü, sert ve sade bir hayat sürmekle ün salmışlardı. Kendilerine ait bir onur anlayışları vardı. İsa'nın kaydedilen bazı sözleri, yabancılara olan güvensizliğini vurgular. Apaçık ve kesin bir dille, Yahudi yasası Tora'ya katı ve sarsılmaz bağlılıklarıyla bilinen Ferisi gibi dindar Yahudi tarikat mensuplarıyla hiç ortaklığı yoktu denebilir. Daha çok, hastalıkları iyileştirme, kötü ruhları, iblisleri defetme ve insanları, Yahudi öğretisinin iman ettiği günahlardan arındırma güçlerine sahip *Hasidi* (kutsal kişi) geleneğinin içindeydi ki, bu gelenek onların başlıca ülküsüydü. Kendisiyle sıradan insanlar arasına mesafe koyma eğilimi yoktu ve toplum dışına itilmiş kimselerin arasında serbestçe dolaşırdı. Tanrısı da, Yahudi dünyasının geleneksel tanrısından daha samimiydi. Çok yakında geleceği vaat edilmişti, hatta krallığı bile yolda olabilirdi; yoksullar ve dışlanmışlara özel bir ilgi gösterecekti. İsa'nın şifa gücü olduğu ve mesajı çabucak yayıldı; insanlar onu dinlemek için toplanmaya başladılar.

İsa'nın içinde yaşadığı dünya, gerilimli bir yerdi. Güneyde Yahuda, Romalı vali Pontius Pilatus yönetiminde Roma İmparatorluğunun bir parçası olmuştu. Tıpkı kolonileştirilmiş yerlerde olduğu gibi, yabancılara gösterdikleri tepkide Yahudi halkı ikiye bölünmüştü. Uç bir örnek vermek gerekirse, zengin ve

aristokrat bir grup olan Saddıklar, tutucu dinleri ve toplumsal düşünceleriyle, seçkin bir grup oldukları kadar hayatta kalmaları için kendilerine en iyi şansın da sunulmasıyla, Roma egemenliğine tahammül edebilmenin olanaklarıyla donanmışlardı. Kudüs'teki meclislere hâkim durumdaydılar. Aslında, Romalılara karşı silahlı bir isyana göz yummaya hazırlanan grup da, başka bir uç örnekti. Bunlar, İsa'nın zamanında eşgüdümlü bir grup değillerdi, fakat, İS 66'daki büyük Yahudi ayaklanmasını başlatmak için, 'Zealotlar' adıyla bir araya geleceklerdi. Bu uç örnekler arasında Ferisi gibi diğer mezhepler, Roma egemenliğine açık bir muhalefet yapmaksızın, dinsel kurallarını bozulmadan korumaya yoğunlaştılar.

İsa, görevini İS 30 civarında Celile'den, bağnaz Yahudi topluluklarının ve Roma yönetiminin şenlikler sırasındaki merkezi konumunda yer alan Kudüs'e taşıdığında, büyük tehlikeler bulunuyordu. Saddıklar da Romalılar da, popüler bir liderin çıkıp hassas siyasi dengeyi bozmasına izin veremezlerdi. İsa'nın önünde binlerce isyancıya verilen çarmıha gerilme cezası, muhtemelen, İsa'nın tapınağa dramatik girişinin ardından yetkili kişiler arasında barışı korumak için yapılan işbirliğinin sonucuydu. İsa, hiçbir kurumsal güç odağı olmamasıyla Yahudi dünyasında kolay bir kurbandı. Önlerine bir seçenek sunulduğunda Kudüs'ün kalabalıkları, tanımadıkları bir Celileli için değil, yerel Barabbas'ın özgürlüğü için ayaklanmıştı.

Ölümüyle, özellikle de böyle küçük düşürücü bir ölümle, İsa'nın ardılları paramparça oldular. (Bu gecikmenin muhtemelen başka kültürel nedenleri de olsa, Hıristiyanların simge olarak kendilerine çarmıha gerilmiş İsa'yı seçmeleri üç yüz yılı bulacaktı.) Bununla birlikte, cesedi çarmıhtan indirilmesine ve yakılmasına rağmen, ağızdan ağıza dolaşan eski hikâyelere göre İsa tekrar hayata dönmüştü, bunların en beğenilen birkaçında ise, cennet katına yükselirken görülmüştü. Bu 'yeniden diriliş' inancı, Hıristiyan öğretisinin merkezinde yer almayı sürdürdü. Bu arada, İsa'nın en yakın havarileri Kudüs'te kalarak topluluklarının dağılmaması için mücadele ettiler. İlk önderlerden biri, Matta İncili'ne göre İsa tarafından kendi hareketinin ilk lideri olarak seçtiği, eski balıkçı Petrus'tu. Ne var ki, İS 40 itibarıyla, toplumdaki başat figür olarak İsa'nın erkek kardeşi Yakub'un ortaya çıktığı görülür. (Markos İncili ve Resullerin İşleri gibi en eski gelenekler, İsa'nın erkek ve kız kardeşleri olduğunu kaydeder, ancak bu gelenekler daha sonra, annesi Meryem'in evliliği boyunca daima bakire kaldığı inancıyla gölgelenmiştir.) Bu dönemdeki küçük topluluğun tasası, İsa'nın önceden haber verdiği Tanrının gelişine dek birlikte beklemekti.

Bu ilk yıllarda İsa için ortaya çıkan bir diğer rolse kurtarıcılıktı. Bir mesihin, Yahudileri kölelikten kurtaracak 'meshedilmiş kişinin' gelişi, uzun süredir Yahudi inancının parçasıydı, fakat Yahudi mesih daima zaferle gelecek güçlü bir kral olarak görülmüştü. İsa'nın hayatının ve ölümünün ona bu ko-

numu sağlaması çok güçtü, fakat başka bir açıdan o, çektiği acılarla borcunu ödemiş (günahlarının bedelinden insanları azat etmiş) bir mesih olarak görülebilirdi. (Davud'un Mezmurları'ndan bazıları acı çeken mesihe örnek oluşturur.) Bu anlamda İsa, Tanrının insanlık için yaptığı planda yeni bir başlangıca işaret eder. Hıristiyanlar bundan böyle, Tanrıyla insanları arasındaki, İbrani kutsal yazılarındaki sözleşmenin yerine geçecek 'yeni' bir akitten söz ederler. (Mesih kavramlarındaki bu farklılık, Hıristiyanlarla Yahudiler arasındaki ayrımın sürmesine katkıda bulunan sorunlardan birini oluşturacaktır.)

İsa'nın mesih olarak kabul edilmesine yol açan itkiler yalnızca Hıristiyanlığa özgü değildi. 1947'de, Kudüs'ün doğusuna doğru Lût Gölü'nün kuzeybatı sahilinde, çobanlık eden bazı çocuklar tesadüfen, Kumran civarındaki mağaralarda gizlenmiş bir deri deposuna ve ünlü Lut Gölü Ruloları'nın ilki olan papirüs elyazmalarına rastladılar. Başka elyazmaları da keşfedildi ve giderek Essen mezhebine bağlı bir Yahudi topluluğunun hayatı gözler önüne serildi. Essenliler Kudüs'te ibadet etmeyi reddetmiş ve çekildikleri ıssız bölgelerde küçük cemaatler halinde, Yahudi yasalarına sıkı sıkıya bağlı olarak yaşamışlardır. Mülklerini bölüştüler ve kendilerini yoksullarla özdeşleştirdiler, muhtemelen hiç evlenmediler ve hiç cinsel ilişkide bulunmadılar. Kendilerini, Tanrının krallığını getirecek olan mesihi bekleyen ayrıcalıklı bir grup, Tanrının mezhebi olarak gördüler. Bu arada ve dur durak bilmeden, kutsal yazılarda mesihin gelişiyle ilgili kehanetler üzerinde çalıştılar (günümüze kalan Rulolardan, İbrani kutsal yazılarının (Hıristiyan Eski Ahit) biçimi hakkında muazzam miktarda bilgi edinilmiştir). Kumran cemaati ile Hıristiyanlık arasında doğrudan hiçbir bağlantı kurulamamıştır, fakat pek çok benzerlikler vardır ve bunlar Hıristiyan cemaatinin, tanrılarının gelişini bekleyen ayrıcalıklı bir grup olma anlamında yalnız olmadığını gösteriyor.

İlk Hıristiyan Cemaati ve Paulus'un İşleri

Kudüs'teki küçük Hıristiyan cemaati tecrit edildiğini hissetmiş olmalı. Özellikle, Stephanos[2] gibi ilk Hıristiyanların, Yahudilerin eskisine bağlı kalmayı başaramadıkları için İsa'nın yeni bir sözleşme getirmesi gerektiğini iddia etmesine, pek çok geleneksel Yahudi tarafından kuşkuyla bakıldı. Din değiştirenler büyük ölçüde Yunanca konuşan Yahudiler arasından çıkıyordu ve çok geçmeden Kudüs dışında, Suriye'nin başkenti Damaskos (bugün Şam) ve imparatorluğun üçüncü büyük kenti Antiokheia gibi büyük kentlerin Yahudi toplulukları arasında, küçük cemaatler ortaya çıkmaya başladı. (Hıristiyan teriminin

2) *Kitabı Mukaddes*'in Türkçe çevirilerinde ismi İstefanos olarak yazılır. (ç.n.)

ilk kez Antiokheia'da kullanıldığı görülür.) Geleneksel olarak, Musevi olmayanlar ibadetlerini bu büyük kozmopolit kentlerdeki sinagoglarda yapmayı tercih etmişti ve İsa'nın öyküsünün Musevi olmayan dünyaya ilk ifşası da bu yolla gerçekleşmiş olmalı.

Başlangıçta bunun pek etkisi olmadı. Kendilerini Yahudi geçmişine adamış Kudüslü önderler olan Petrus ve Yakup, İsa'nın yalnızca sünnetliler ve Musevilerin yemek kurallarına riayet edenler için olduğunda ısrar ediyorlardı. Musevi ve sünnetli olmayanlar mezhebe kabul edilmiyordu. İlk Hıristiyanlığın en dikkate değer işlerinden biri bu tabuyu yıkmak oldu. Bunu yapansa, Yunanca konuşan Tarsuslu (Kilikya) bir Yahudi olan, imparatorluk vatandaşı Paulus'tu. Paulus, hahamlık öğrenimi görmek için Kudüs'e gelen bir Ferisiydi. Başlarda, Ferisilerin İsa'ya duyduğu güvensizliği o da paylaşmış, Hıristiyanlara yapılan kıyımın içinde yer almıştı, fakat daha sonra, Kudüs'ten Damaskos'a giden kuzey yolunda İsa'nın görüntüsüyle karşılaşınca, onun bir inananı haline geldi.

Paulus'un Kudüs'teki Hıristiyan cemaati ile ilişki kurmasından önce, en azından üç yıllık bir süre çok ilginçti. Muhtemelen cemaat liderlerinden çok daha gençti (İS 10 kadar geç bir tarihte doğmuş olabilir) ve onların aksine İsa'yı asla tanımamıştı. İlk Hıristiyan cemaatlere yazdığı mektuplarda, ki Hıristiyanlığa ait günümüze kalan en eski belgelerdir, tarihi bir kişilik olarak İsa'ya neredeyse hiç gönderme yapmaz. Bununla birlikte Paulus'un, İsa'nın kim olduğu ve mesajının ne anlama geldiği konusunda az da olsa kuşkusu vardı. Yahudi ve Yunanı, köleyi ve özgür olanı, ona iman eden kadını ve erkeği kurtarmak için gelmiş Mesih'ti o. İsa'ya güvenenler kurtarılacaktı. Dolayısıyla Paulus, Yahudi yasalarına sıkı bir bağlılıktan öte, bu yasalara beslenen inanca vurgu yapar. Onun birçok mektupta (özellikle Korinthoslulara yazdıkları), müminler ahlak kurallarının katı sınırlamalarından kurtulduklarında doğacak sorunlarla ilgilenir, aynı zamanda bu mektuplar, İsa'ya duyulan inançla bağdaşacak yeni bir davranış yasası tanımlamak zorundadır.

Paulus, Yahudi olmayan sünnetsiz kişilerin de Hıristiyan olmalarında ısrar etti ve Kudüs cemaatinin kısıtlayıcı tutumuna karşı kendi davasını şiddetle savundu. Musevi olmayan kiliselerin Kudüs'teki kilise için para toplamalarına razı olduğunda çoktan kendi yolunu çizmişti. Bunu, daha geniş kapsamlı anlaşmalar izledi; Paulus Yahudi kökenli olmayanlar için misyon üstlenirken, Kudüs liderleri Yahudilere vaaz etmeyi sürdüreceklerdi. Yine de, bu iki misyon arasında gergin bir ilişki vardı. Daha sonra Paulus Galatlı Hıristiyanlara, Antiokheia'da Petrus ile birlikte karıştığı bir halk galeyanından söz etti. Başlangıçta Petrus, Yahudi olmayanlarla birlikte yemek yemeye hazırlanmıştı, fakat aralarına Kudüs'ten gelen Yahudi Hıristiyan yandaşları katılınca bundan vazgeçti. Bu koşullarda, Yahudi olmayanlara Musevi âdetlerini benimsetmeye hakkı olmadığını düşündüğü Petrus'un bu davranışı, Paulus'u çileden çıkardı.

Paulus'un işleri ve ilk Hıristiyan cemaati, tahminen İS 60'larda yazılan Resullerin İşleri'nde, incilinin devamı olarak Luka tarafından oldukça iyi belgelenmiştir. Paulus, Thukydides tarafından saptanmış tarihi gelenekler içinde yazan eğitimli bir Yunanlıydı; aktardığı olayların bazılarında bizzat bulunmuş olmalı. Muhtemelen elinde yazılı kaynak yoktu ve tıpkı Thukydides'inkiler gibi ana karakterlerinin ağzından yaptığı konuşmaları, konuşmacının kişiliğinin ve hakkında konuştuğu durumun biçimlendirdiğine inanılıyordu. Luka'nın mesajı daha kapsamlıydı. Luka, Hıristiyanlığın öyküsünü dünya tarihi bağlamına yerleştirmeyi denemiş ve Roma dünyasına ilişkin, diğer incil yazarlarından daha fazla ve ayrıntılı bilgi sunmuştur. Örneğin, Paulus'u taşıyan geminin Roma'ya giderken kazaya uğramasına dair aktardıkları, haklı olarak tarihi kanıtın değerli bir parçasını oluşturur. Kilise tarihiyle ilgili olarak, buna benzer ayrıntılı bir başka yapıtın yazılmasından önce 250 yıl geçecektir.

Resullerin İşleri'nde merkezi bir rol oynayan Paulus'un dinamizmi ve inançları, genç Hıristiyan cemaatleri dönüşüme uğrattı. Misyoner yolculuklarına çıktı; ilk Hıristiyanları esinleyerek, inançlarına bir uyum ve birlik kazandırmak amacıyla bıkıp usanmadan çabalayarak, Galatia, Asya, Makedonya, hatta Roma kadar uzak batıya gitti. Mücadelesinde öyle başarılı oldu ki, çok geçmeden Kudüs Hıristiyan cemaati gölgede kaldı. Yahudi dünyası içinde bir gelecek yoktu ve İS 66'da Romalılara karşı gerçekleşen isyanda, gelenekçi Yahudiler tarafından yurtsever olmamakla suçlandı. Dağılmış ve tecrit olmuş Hıristiyan Yahudi cemaatleri Suriye'de ve başka yerlerde varlıklarını bir süre daha sürdürseler de, kilise ve sinagog arasındaki kırılma İS 85 civarında tamamlandı.

Böylece, ikinci yüzyıla gelindiğinde, Yahudi olmayan cemaatler Hıristiyanlık düşüncesinin hâkim yönünü temsil ediyordu. Ne var ki, Musevilik kalıcı bir etki yaratmıştı. Yahudiler gibi Hıristiyanlar da, ancak bazı seçkin kişilerin tapıncına layık ve seçilmiş bir halk için olduğuna inandıkları tek bir tanrının varlığına inanıyorlardı. Bu uyum içinde olma ve dışlama fikri olmaksızın, Hıristiyanlığın sonraki başarısını hayal etmek çok zordur. Paylaşılan ahlaki bir gelenek vardı. Yahudiler namusa ve aile yaşantısının düzenine değer veriyordu. Hastalara uğrar, yoksullara yardım ederlerdi. Kimi zaman, Kumran cemaatiyle yaptıkları gibi, ortak mülkler ediniyorlardı. Bu durum, eski Hıristiyan davranış tarzında yankısını buldu. İkinci yüzyıldan (Hıristiyan ilahiyatçısı) Tertullianus, 'Eşlerimiz dışında, biz Hıristiyanların sahip olduğumuz her şey ortaktır,' demişti. Hıristiyanlar, (örneğin İşaya'da) İsa'nın geleceğinden bahseder göründükleri için değer verdikleri İbrani kutsal metinlerini korudular. Tek bir halkla yakın ilişkisi ve düşmanlarının yok edilmesine yaptığı yoğun vurguyla Eski Ahit'in tanrısı, İsa tarafından vaaz edilen daha yumuşak ve ulaşılabilir tanrı ile huzursuz bir şekilde yan yana olsa da, Eski Ahit, Hıristiyan

kutsal metinlerinin ayrılmaz bir parçası olarak kaldı. (140'larda, Pontuslu bir piskoposun oğlu olan Marcion diye biri, Eski ve Yeni Ahit tanrılarının farklı olduklarını iddia etti; ona göre Yeni Ahit'in tanrısı, Eski Ahit'in tanrısından üstün bir varlıktı. Yaşamak için Roma'ya gelen Marcion, 144'te burada, Hıristiyan toplumundan aforoz edildi, fakat düşünceleri son derece etkili olmayı sürdürdü. En sonunda, bu fikirlerin heretik olduğu ilan edildi.)

İmparatorluğun Tinsel Yaşamında Hıristiyanlık

İmparatorluğun bu dönemdeki tinsel yaşantısı inanılmaz bir çeşitliliğe sahiptir. Geleneksel Roma dini, mutlak bir kesinlikle yerine getirilmesi gereken törenler aracılığıyla yatıştırılan tanrılara yaptığı vurgularla, son derece ayinsel olan biçimini korudu. Bu yaklaşım, hükmedici imparatorun istekleri doğrultusunda farklı dönemlerde farklı biçimler alan imparatorluk kültünün yükselişiyle imparatorun öncellerine yapılan ibadeti beslemekteki hazırlığının derecesine bağlı olarak sağlamlaştırıldı. Afrika'da imparatorlara sunulan adaklar, Jüpiter, Iuno ve Minerva'ya adananların yanında, tapınaklarda kaydediliyordu. Augustinus'un *Tanrı'nın Devleti* adlı eserinde işaret edeceği gibi, bu geleneksel dinsel etkinlikler, her şeyden önce devletin şan ve şerefinin korunmasıyla ilgiliydi.

Devletin resmi dini yanında, bir yığın tapınak, kehanet ocakları, şifa merkezleri ve en ücra mabetler de ayakta kaldı. Mısır'da hayvan tapıncı sürdü. Asya kıyısındaki Didyma'da yer alan büyük Apollon Tapınağı, tapınaktaki kâhinin tavsiyelerini almak için gelen inananlarla dolmaya devam etti. (Kâhinlerin azalmayan popülaritesi, tanrı buyruğunun bilinebileceği ve bu buyruğu duyurabilecek seçilmiş kişilerin olduğu inancının yaşamasını sağladı, ki bu inanç, Hıristiyanlar üzerinde bizatihi tanrının kendi etkisinin olacağına ilişkin bir yaklaşımdı.) Diasporanın etkisine ve Helenleştirmeye rağmen Musevilik gücünü korudu. Suriye'de halk, görevli melekler ile birlikte tasvir edilen Kutsal ve Adaletli bir Tanrıyı onurlandırdı. Kelt dünyasında su ve ırmak tanrıları yaygınlıklarını sürdürdü. Roma kültleri ya bir arada var oldu ya da bu inançlara uygulandı. Romalılar, Zeus ile Jüpiter, Aphrodite ile Venüs örneğinde olduğu gibi, doğunun yabancı tanrılarını kendi tanrılarıyla ilişkilendirmeye hazırdı. Aynı zamanda batıda, Kelt tanrıları Roma Pantheon'uyla bütünleştiler. Keltlerin en önemli tanrısı olan Lugus[3], Mercurius'u anımsatır oldu. Aquae Sulis kentinin (bugün Bath) yerel su tanrıçası Sulis'in Minerva ile benzer

3) Keltçede büyük olasılıkla "Vaşak" ya da "Işık" anlamına gelen ve Julius Caesar'ın Mercurius'la [Eski Yunan'da tanrıların habercisi Hermes] özdeşleştirdiği Kelt tanrısı. (ç.n.)

olduğu düşünülmeye başlandı. İnsanlar hiçbir art niyet olmaksızın çeşitli kültlere katılabiliyorlardı.

Ayrıca, daha fazla kişisel kurtuluş arayanlara çekici gelen gizem kültleri vardı. Bunlar, Eleusis'teki Demeter tapımını içeren ayinler gibi, izleri Yunan dünyasına uzanan genel özellikler taşıyordu. Üyeliğe kabul edilenler ritüel arınmadan geçmek zorundaydılar. Yeryüzündeki tanrı ya da tanrıçalarla bir tür kişisel komünyon ve ölümden sonra ödüllendirme vaadi söz konusuydu. Apuleius'un *Altın Eşek*'inde, İsis kültüne kabul törenleri ayrıntılarıyla anlatılır. Kabul töreni, sırların aktarıldığı banyo ritüeli ile törenden önce tutulan on günlük bir orucu içerirdi. Apuleius için zirve (anlatısının otobiyografik olduğu kabul edilir), yoğun mistik deneyimin ta kendisiydi. 'Ölümün sınırlarına yaklaştım, bütün unsurların refakatçisi olmuştum ve sonra geri döndüm. Gece yarısı parlak ışığıyla alev alev yanan bir güneş gördüm, yeryüzünün üstünde ve altında oturan tanrıların huzuruna çıktım.'

Bu gizem kültlerinde tapım gören tanrı ve tanrıçalar genellikle Yunan dünyasının dışından geliyordu. İsis kültü Mısır'dan yayılmıştı; sadece kadınlar için değil, bir anatanrıçanın korumasını dileyen herkes içindi ve (Anadolu kökenli) çok yerleşik Kybele kültüyle rekabet ediyordu. Askerler ve işadamları arasında tutulan bir kült olan Mitracılığın kökeni, Pers tanrısı Mitra'ya[4] dayanıyordu. Roma dünyasının dört bir yanındaki ordugâhlarda Mitracılığa ilişkin kanıtlara rastlandı. Tapınan ile tanrı arasındaki ilişkinin kişisel doğası, yoğun bir biçimde, sevilen tanrısal varlığı diğer tanrıların üzerine yükseltme biçiminde ortaya çıkıyordu. İsis Apuleius'a, 'Ben Doğayım, evrensel anne, tüm unsurların sahibesi, tinsel olan her şeyin mutlak hükümdarı, ölümün kraliçesi, ölümsüz varlıkların da kraliçesi, ben, var olan bütün tanrıların ve tanrıçaların biricik tezahürüyüm,' der. İS ikinci ve üçüncü yüzyıllar itibarıyla, bir tanrı ya da tanrıçanın diğerleri arasından öne çıkarılması, dinsel inancın yaygın bir özelliğiydi.

İlk Hıristiyanlar bu dünyanın hem içinde hem de dışındaydı. Yeni Ahit'teki betimlemelerinin birçoğu (aydınlık ve karanlık, ürünlerin gelişmesiyle kıyaslanan inanç), gizem dinlerinde rastlananlarla aynıdır. İsa'nın hayatıyla ilgili 'gerçekler', ona özgü olmayan bir tarzda sunulmuştur. Hem Mısır hem de Yunan dünyasında, insanlar tanrılar tarafından gebe bırakılır. Mitra'nın insan suretine büründüğü ve bir mağarada doğduktan sonra çobanlar tarafından ziyaret edildiği söylenir. Mucize kabilinden şifa bulma öyküleri, inananlarla

4) İlk kez İÖ 1400 tarihli Veda metinlerinde adı geçen ve Zerdüşt dini öncesinde İran'ın güneş, adalet, antlaşma ve savaş tanrısı. Mitra dostluğu, dürüstlüğü, uyumu ve insan varoluşunda düzeni sağlamak için gerekli her şeyi simgeliyordu. Mitra kültü önce Hindistan'dan İran'a sıçradı, Perslerin Büyük İskender'e yenilmesinden sonra da bütün Yunan dünyasına yayıldı. 2. yüzyıldan sonra Romalı askerlerin benimsediği Mitra kültü Hıristiyanlığın başlıca rakibiydi. (ç.n.)

bölüşülen yemekler, hatta yeniden dirilmeler (Kybele efsanelerinde, onun bir çoban olan sevgilisi Attis kendisini hadım eder ve ölür, fakat tanrıçayla birleşmek üzere yeniden doğar) ve külte katılanlar için ölümden sonra yaşam vaadi, gizem dinlerine yakınlık duyan herhangi biri için sıradan bir durum olacaktır. İsa'nın annesi Meryem kültünün gelişimi (bu gelişmedeki en etkili unsur Meryem'in ebedi bekâretiyse de), bu dinlerin diğer anne motiflerinde görülen tapımlarla koşut düşünüldüğünde, yeni bir zenginlik kazanır. Gizem dinlerindeki pek çok yöntemin Hıristiyanlık pratiğinde önemli etkileri olacaktır.

Yine de temel farklılıklar vardır. Bir gizem dinindeki inanç bir diğeriyle olan ilişkisini olanaksızlaştırmazken, Hıristiyanlık bütün diğer tanrıları reddetmeyi, İsa ve onun Tanrısıyla çok özel bir ilişkiyi gerektirdi. Başka bir sorunsa, ki Constantinus'un Hıristiyanlığı kabulüne dek sürmüştür, Hıristiyanlığın devletle olan ilişkisidir. Romalılar özel olarak düzenlenen dinsel etkinliklere daima kuşkuyla baktı. Apuleius'un İsis tapımı betimlemesinde ilginç olan, törenlerin imparator ve senatoya yapılan halk dualarıyla başlamasıdır. Bu durum kesinlikle, kuşkuyu etkisiz kılmak için başvurulan bir tedbirdi. Hıristiyanlar bu tür uzlaşmalara hiçbir zaman yanaşmadılar. Taparcasına sevdikleri bir adamın kral olacağını iddia etmesi, ani bir güvensizliği de beraberinde getirirdi. İS birinci yüzyılda, Thessalonike'deki (bugün Selanik) kızgın kalabalık, 'Bunların hepsi başka bir kral vardır, İsa vardır diye, Caesar'ın emirlerine karşı geliyorlar,' (Resullerin İşleri 17:7) diye bağırır. Hıristiyan toplulukların tecridi ve (serbest aşk ve yamyamlık da dahil) etkinliklerinin yanlış şekilde nakledilmesi, (yeniliği bizatihi kendi içinde kuşku uyandıran) bu yeni mezhebin sıkı bir denetim altında tutulması gereğinde, yetkili kişilerin fikir birliğine varmalarına yol açtı. İmparator Traianus'un Plinius'a yazdığı mektuplar, yetkililerin uyardığı ve tövbe etmeyi reddeden Hıristiyanlara verilen cezaların, erken ikinci yüzyıl standartlarında olduğunu gösteriyor.

İlk Hıristiyan Cemaatler

İlk Hıristiyan cemaatlerin içe dönüklüğü, bütün insanları hoş karşılama ve destek olmadaki ısrarı, acımasız bir dünyada koruma ihtiyacı hisseden pek çok kişiye çekici gelmiş olmalı. Muhtemelen gizem dinlerinde olduğu gibi, kadınlar, bu ilk toplulukların da çok geniş bir bölümünü oluşturmuşa benzer. İlk Hıristiyanlığın çileci yönünün, özellikle bakirelere ve dullara çekici geldiği görülür. Greko-Romen geleneğinde, en fazla evlilikleri ve çocuk yapmalarıyla önemsenen bu konumdaki kadınlar, kesinlikle en marjinal toplum kesimini oluşturuyordu, o kadar ki, kilise onlara başka bir yerin esirgediği yuvayı

sağlamış oldu. Yoksullar da hoş karşılanıyordu. Elli yıl sonra Antiokheia'daki topluluk 3.000 muhtaç insana yiyecek sağlarken, üçüncü yüzyıl ortaları itibarıyla Roma'da, kilise tarafından doyurulan 1.500 yoksul insan vardı.

Geç dönem Hıristiyan yazarları, Hıristiyanlığın kolayca yayılması için Tanrının Roma İmparatorluğu'nu ticaret yolları üzerine yerleştirdiğini iddia ettiler. İmparatorluğun gizlilikten kaçınması, ilk toplulukların coğrafi dağılımının açıklanmasına kesinlikle katkıda bulunur. Birinci yüzyıl itibarıyla, Roma'da Yunanca konuşan bir Hıristiyan kilisesi bulunmasına rağmen, ilk Hıristiyan cemaatler, başta kıyıların kozmopolit kentleri olmak üzere, büyük ölçüde imparatorluğun doğu bölümüne yayıldılar. Bu topluluklar sadece kentliydi ('pagan' sözcüğünün anlamları arasında, her ne kadar sözcük askere karşılık olarak aynı zamanda sivil demek de olsa, Hıristiyanlar tarafından Hıristiyan olmayanları aşağılamak amacıyla kullanılan kırda yaşayan anlamı da vardır) ve kıyımlara yol açmaması için kendilerini öne çıkarmıyordu. 180 civarında yazan ve yazılarında Hıristiyanlığa saldıran Celsus adındaki düşman bir yazar, Hıristiyanlığın *bizatihi kendine olan* güvensizliği kadar, kendi toplumsal üstünlük duygusundan da etkilenmiş ve bu yeni dinin cemaatleri arasında yün eğirenler, ayakkabı tamircileri ve çamaşırcılar olduğunu kaydetmiştir. Celsus, Hıristiyanlığın sadece en cahillere, kölelere, kadınlara ve küçük çocuklara uygun bir din olduğu şeklinde sürdürür iddiasını. Yeni bilim, geçmişte varlıklı olan bireylerin, aslında ilk günlerinden itibaren kilisenin üyesi olduklarını ve içlerinden kimisinin de evlerini toplantı mekânı olarak açtıklarını ileri sürer. Zamanla, toplumsal konumu daha yüksek olanların da din değiştirdiğine ilişkin kanıtlar bulundu ve Robin Lane Fox, üçüncü yüzyılda İsa'nın annesi Meryem'in geçmişinin, nüfuzlu bir kimse olarak ortaya çıkabilmesi için nasıl 'geliştirildiğine' işaret etti. (Meryem'in yaşamına dair kurgusal bir anlatı, onu zengin ve iyi bir ebeveynin kızı olarak sunar. Hatta, siyasi ve kültürel etmenler, onu daha nüfuzlu gösterebilmek için bir araya getirildi. Beşinci yüzyıla gelindiğinde, Meryem, örneğin Roma'daki Santa Maria Maggiore mozaiklerinde, imparatoriçe giysileri içinde sunuluyordu.) Yine de, erken dönem Hıristiyanlığın başarısını abartmamak önemlidir. İS 250 itibarıyla, batısında ya da kuzey sınır bölgeleri boyunca Hıristiyan varlığına neredeyse hemen hiç rastlanmayan imparatorluğun, (yüzde 10 olduğu yönünde bazı tahminler olsa da) muhtemelen yüzde 2'si Hıristiyan'dı. Din değiştirenlerin durumu da kalıcı değildi. Kaçınılmaz olarak, Hıristiyan cemaatlerin çoğu başarısızlığa uğradı, üyeleri de bir süre için inançlarından vazgeçtiler. Üçüncü ve erken dördüncü yüzyıllarda, Hıristiyan cemaatlerin asıl meselesi, zulüm tehdidiyle kiliselerini terk edenlerle nasıl ilgilenileceğiydi.

Bu Hıristiyan cemaatlerin ibadet ve vaftizlerini yapılabileceği toplantı yerlerine ihtiyaçları vardı. Tedbirli olma gereksinimi, ilk 'kiliselerin' evlerden

bozma oldukları anlamına geliyordu. Eski bir örneğe, imparatorluğun doğu sınırını oluşturan Fırat üzerindeki Dura-Europus'ta rastlanmıştır. 230 civarında burada, 'orta sınıf' bir ev Hıristiyanların toplandığı basit bir mekâna dönüştürüldü. Süslenmiş bu vaftiz etme mekânında, Mesih'in bilinen en eski tasviri yer alır. Elini 'titreme hastalığı'na yakalanmış insanların üzerine uzatan sakalsız genç bir adam olarak betimlenmiştir. Batı İmparatorluğunda, yapının merkezi bölümünü oluşturacak biçimde genişletilen toplantı salonunun daha gelişkin örnekleri bulunur. Lullingstone'daki (Britanya) villanın bir yanında yer alan iç odaların bütün girişleri kapatılarak, dördüncü yüzyıldaki bir Hıristiyan toplantı yeri tarzında yeniden inşa edilmiştir. On birinci yüzyıl kilisesinden aşağıya inilerek ulaşılan Roma'daki San Clemens'in ilk evresi, belki de çok erken dönem kilisenin en atmosferik örneğidir. Erken üçüncü yüzyıla kadar burada, yüzyıl sonra bir ucuna apsisin, diğer ucunaysa portikonun eklenmesiyle daha büyük bir şeye dönüştürülen, Hıristiyan ibadetine ayrılmış geniş bir salon bulunuyordu.

Hıristiyanlar, yakmak yerine cesedi saklayan Yahudi geleneğini tercih ederek, definlerine aşırı bir önem atfettiler. Roma çevresinde bulunan yumuşak tüf kayalar, gizli girintilerine cesetlerin konulduğu galeriler şeklinde oyulabiliyordu. Via Appia'daki ilk Hıristiyan defin alanlarından biri 'oyuğun yanı' adını taşır ve bunun Yunanca karşılığı 'katakomb'[5] sözcüğüdür. İkinci ve üçüncü yüzyıllarda kentteki Hıristiyan cemaati büyürken, sözcük, Roma çevresinde inşa edilen yüzlerce galeriyi tanımlamak için kullanılmıştır. Bu katakomblar etkileyici ziyaret yerleri olmanın yanında, çok erken dönem Hıristiyan sanatının hazineleridir. Hem Eski hem de Yeni Ahit'ten tasvirler bulunur. Yunus balinadan, Daniel aslanlarla dolu çukurdan kurtarılırken görünür ki, bunlar Eski Ahit'te sıkça rastlanan ve tehlike altındakileri kurtaran Tanrının gücünü vurgulayan ortak temalardır. İsa betimlemeleri özellikle ilginçtir. Buradaki pagan sanatı İsa'ya, İyi Çoban ya da Dürüstlüğün Güneşi gibi örnekler sağlar. Bazı durumlarda İsa sanki, lir çalarak hayvanları yatıştırma yeteneği olan pagan kahraman Orpheus olarak tasvir edilir. Aynı zamanda İsa'nın çevresindekilere huzur getireceği ileri sürülür.

Bu dağınık Hıristiyan cemaatleri liderliğe ihtiyaç duymaktadır. Yunanca *presbuteros*, yani 'yaşlı adam' sözcüğünden gelen ve papazlar olarak bilinen yaşlılar kavramı, Hıristiyanlara Musevilikten miras kalmıştır. Bu durum, ilk kilisenin erkek egemen konumunu onaylıyor. (Erken dönem kiliselerinde

5) Ölüleri koymak için yeraltında galeriler ve geçitler biçiminde oluşturulmuş, gizli girintileri olan mezar yapıları. Kökeni bilinmemekle birlikte, Latin *catacumbas*'ları (*catecumpas*) betimleyen bu terim ilk kez, Roma yakınlarında Via Appia üzerindeki San Sebastiano Bazilikası altındaki yeraltı mezarlığıyla bağlantılı olarak kullanıldı. Aziz Petrus ve Paulus'un cesetlerinin de geçici olarak burada korunduğu söylenir. (ç.n.)

kadınların ayin yönetme rolü üstlendikleri yolunda neredeyse hiç kanıt bulunmuyor.) Erken ikinci yüzyıl itibarıyla birçok cemaate, vaftiz törenlerine nezaret etme, adakları denetleme, yerel kiliselerle mektuplaşma gibi cemaat işlerinden sorumlu olan ve başkanlık rolü üstlenen bir papazın atandığı görülür. Bunun için kullanılan Yunanca terim *episkopos*'tu (denetçi), ki şimdiye dek bu terim sadece dünyevi işler için kullanılmıştı. Piskopos sözcüğünün kökeni olan terim, ikinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, her cemaatin başında tek bir piskoposun olması gerektiği şeklinde kabul edildi. Kudüs (çok eski günlerde), Antiokheia, Ephesos ve İskenderiye gibi büyük kentler kendi bölgelerinde bir çeşit üstünlük iddiasında olsalar da, yüksek dereceli piskopos yoktu. Geç ikinci yüzyılda bu kentler, Roma'da benimsenmiş Paskalya tarihinin Roma piskoposu Victor tarafından ve boşu boşuna kilisenin kalanına zorla kabul ettirilmeye çalışılmasıyla, küçük düşürüldü. Üçüncü yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İsa'nın Petrus'u kendi vârisi olarak ilan ettiğini, Petrus'un da Roma'da kilise kurduğunu iddia eden Roma piskoposları, Hıristiyan dünyanın geri kalanı üzerinde kendi haklılıklarını kanıtlamak için daha fazla uğraştılar.

Araştırmacılar, Petrus'un Roma'ya gelip gelmediği sorusunu keşfetmişlerdi. Resullerin İşleri'nde Petrus'un Kudüs'te hapsedildiğinden, fakat mucizevi bir şekilde serbest kaldığından söz edilir. Daha sonra metin içindeki bir konuşma, onun ortadan kaybolduğunu haber verir. 90'larda iki kaynak vardır: biri, Roma'da yazılmış olan Clemens'in Mektupları, diğeriyse, Petrus'un katledildiğini açıklığa kavuşturan fakat nerede olduğuyla ilgili kesin bir delil sunmayan Yuhanna İncili'dir (Kısım 21). Günümüze ulaşan en eski iddia, ki bu olay Roma'da (İS 64'teki Neron zulmü sırasında) gerçekleşmiştir, olayı İS 160 civarına tarihlendirir. Paulus'un Roma'ya yaptığı seyahatleri böylesi titiz ve ayrıntılarıyla anlatan Luka'nın, hemen hemen aynı tarihte (İS y. 60) meydana gelmiş olması gereken Petrus vakasından neden hiç bahsetmediği araştırmacıların kafası karıştırmıştır. Luka kesinlikle çok daha erken bir tarihte yazıyordu. Ayrıca, Yahudi dünyası dışında huzursuz görünen Yaşlı Petrus'un, o dönemde Hıristiyanlığın çok daha önemli Yunan merkezlerinden hayli uzakta olan bir kente, yani Roma'ya seyahat etme sebebi de muğlaklığını sürdürür. Petrus'un Roma'da şehit edilmesiyle ilgili en güçlü ve belki de en ikna edici kanıt, başka hiçbir yerin onur talebinde bulunmamış olması ve diğer Hıristiyan kentlerinin bu geleneği benimsemek için hazırlanmasıdır. (Petrus'un Vatikan Tepesi'ndeki geleneksel gömütü kazılmış ve bazı Hıristiyan definlerle birlikte bir pagan defin temeline rastlanmıştır. Her ne kadar, bölgedeki duvar yazılarında ve kitabelerde Petrus ve Paulus'a bazı eski göndermeler yer alsa da, gerçekten orada gömüldüğüne dair henüz kesin bir kanıt bulunamamıştır.)

Hıristiyanlık ve Yunan Felsefe Geleneği

Hıristiyanlığa yönelttiği ağır eleştiride Celsus, Hıristiyanlığın cehalet ve saflığından yakınmıştı; geç ikinci yüzyıl itibarıyla eğitimli Hıristiyanlar ciddi bir biçimde suçlanmaya başlandı. Hıristiyanlar kendilerini zaten, zirvesine ikinci yüzyılda ulaşmış bir hareket olan Gnostikliğe karşı korumuşlardı. Gnostikler insan ruhunun dünyevi bedenin içinde hapsolduğunu, ancak 'bilgi'nin (*gnosis*)[6] elde edilmesi yoluyla özgür kalabileceğini düşünüyorlardı. Gnostiklerin dünyevi bir varlık olmadığına inandıkları İsa, insanlarla tanrısal arasındaki aracılardan biriydi. Diğer bir ikinci yüzyıl hareketi olan ve Anadolu'da doğan Montanusçuluk, sözlerinin Kutsal Ruh'un sözleri olduğunu iddia eden Montanus, Prisca ve Maximilla isimli iki kadın yandaşıyla, tanrı vergisi kehanete güveniyordu. Bu da diğeri gibi, inanç için artık daha geleneksel bir temel arayan kilisenin baskın görüşü tarafından reddedildi. Kilise bu temeli Yunan felsefesinde buldu.

İS birinci yüzyıl, Platonculuğun yeniden canlanışına tanıklık etti. (İS birinci ve üçüncü yüzyıllar arasındaki Platoncu felsefe, Plotinos (205-70) ve takipçilerinin daha sonraki Yeni-Platonculuğundan ayırt edilebilmesi için Orta-Platonculuk olarak bilinir.) Platon'un 'iyi ideası', varoluşları insan düşüncesinin ötesine geçen bu takipçiler için en önemli gerçeklikti. 'İyi'nin doğasını, ancak özenli bir entelektüel araştırma ve 'iyi'nin ne olabileceği hakkında yoğun ve içe işleyen bir düşünme edimiyle kavramak mümkündü. Yine de, 'iyi'nin değerinin anlaşılması, fiziksel dünyanın anlam ve değer kazanmasına yardım ediyordu. Orta-Platonculuk 'iyi ideası'na *theos* diyordu ki, bu, 'Tanrı' olarak tercüme edilebilirdi. Bu anlamda Platonculuk, gizem dinlerinde görülen ilahların yükselişini yansıtıyordu. Plato'nun Formları (İdealar), bu filozoflar tarafından 'Tanrının düşünceleri' olarak görülüyordu. (Değerini yüce bir tinsel güce yükseltebilmek için, bundan böyle 'Tanrı' Formuna büyük önem verilecekti.)

Orta-Platonculuk Hıristiyan metinlerine nüfuz etmeye başladı. 190-200 civarında yazan İskenderiyeli Clemens, din değiştirmeye özenenleri göstermeyi amaçlamıştı, ki paganlara karşın Hıristiyanlar, kendilerinin olanı entelektüel anlamda ellerinde tutma yetisine sahiplerdi ve Yunan felsefesinden korkmuyorlardı. Clemens, Platon ve Platoncuların Tanrının doğasını kavradıklarını iddia etmiş (muhtemelen demiştir, İbrani kutsal metinlerini okumakla) ve O'nun varlığının mantık yoluyla savunulabildiğini göstermişti. Bu, Hıristiyanlığın duygu karmaşası ve saflıktan başka bir şeye dayanmadığını iddia eden Celsus'a verilen yanıtlar gibi, muhteşem bir yanıttı.

6) Gizli ya da içrek bilgi. (ç.n.)

Ne var ki, Platoncular İsa'dan söz etmediler. 'İyi/Tanrı'nın, belirli bir yerde doğmuş bir insanın, tanrısal olsun olmasın, zamanın herhangi bir noktasındaki etkinliği sayesinde insanın tarihini etkileyebildiği düşüncesi, aslında Platonculuğa yabancıydı. Bu nedenle Hıristiyanlar İsa'yı, öğrendikleri Platoncu ilkelerin arasına katmanın kendi yöntemlerini bulacaklardı. İlk olarak Yuhanna İncili'nde açık bir dille ifade edilen, fakat daha sonra İskenderiye'deki kilise tarafından ele alınan bir görüşe göre, İsa *logos*'u simgeliyordu. *Logos*, Yunanlı filozofların (hem Stoacılar hem de Platoncuların), yaratının bir parçası olduğunu iddia ettikleri akıl gücünü tanımlamak için geliştirdikleri bir kavramdı. (Çoğunlukla ve hayli yararsız bir biçimde, 'Söz' olarak tercüme edilir.) *Logos* insanlarda, onunla ilahi dünyayı kavrayabildikleri entelektüel bir güç olarak var oluyordu, bu anlamda *logos*, hem fiziksel hem de ilahi dünyayı iç içe geçiriyordu. İsa, tanrının yarattığı insan formundaki *logos* olarak resmedilebiliyor, tanrıyla insanoğlu arasında arabuluculuk yapması için tanrı tarafından dünyaya gönderilebiliyordu.

Ancak bu durum, İsa'nın Tannyla ilişkisine dair görünümleri bulanıklaştırdı. O zaman, İsa'yı *logos* kabul ederek Yuhanna'yı izleyenler, onun babasıyla aynı öze sahip olarak Tanrının bölünmez bir parçası mı, yoksa dünyevi bir baba-oğul ilişkisi içinde, babasından ayrı bir varlık mı olduğuna karar vermek zorunda kaldılar. Şehit İustinos (y. 100-65) ikinci seçenekten yanaydı. İsa zamanın başlangıcından beri Tanrı olmuş olabilirdi, fakat babasından ayrı olarak, tıpkı bir diğeri tarafından tutuşturulan meşalenin ayrı olması gibi. Kartacalı Tertullianus (y. 160-240) İsa'nın *logos* olarak Tanrının yalnızca bir parçası olduğunu ve Tanrıdan sonra geldiğini iddia ederken onu izledi.

Bu ilk dönem teologları arasında entelektüel anlamda belki de en parlak olanı Origenes'ti (184-254). Origenes sert bir kişilikti ve Hıristiyan babasının şehit olmasından son derece etkilendiği söylenirdi. Eski Ahit'in altı değişik metnini bir araya getirdiği ve yorumladığı hayatının yapıtında Origenes, Kitabı Mukaddes'i bilimsel olarak sundu. Aynı zamanda, *logos* olarak İsa kavramına da önemli katkılar yaptı. Origenes'e göre Tanrı, başlangıçta bütün ruhları lütfunun eşit parçaları olarak yaratmıştı, fakat hepsi de giderek ona tapınmaktan vazgeçti ve onun birliğinden çıkarak özdeksel dünyanın içine kapandı. Bu andan itibaren onların günahlarının bedeli ödenmeli ve Tanrının birliği lütfun özgün durumunda yeniden kurulmalıydı. Bu nasıl yapılacaktı? Çok şükür ki, diye iddia eder Origenes, asla Tanrının yolundan sapmamış ve ona tapmayı sürdüren bir ruh vardı. Bakire Meryem'in bedeninde cisimleşen ve İsa olarak doğan *logos*'la birleşen bu ruhtu. Kurtarılmanın aracıydı o.

Origenes'in, *logos* olarak İsa'nın Tanrı Baba'dan farklı olduğu yolundaki düşünceleri, geç dördüncü yüzyıl itibanyla onun heretik olarak mahkûm edilmesine yol açan fikirler arasındaydı. Aynı zamanda Origenes, Şeytan dahil

hiç kimsenin Tanrı sevgisinin bağışlayıcı gücünün dışında olmadığını iddia etti. Bu nedenle, bedeli ödenemeyecek denli büyük bir günahı kapsayacak cehenneme ihtiyaç yoktu. Jerome ve Augustinus gibi bilginlerin, Tanrıyı reddedenlerin sonsuz azap çekecekleri bir yer olarak cehennemin gerçekliğini tartıştıkları geç dördüncü yüzyıla gelindiğinde, Origenes ve takipçilerinin daha az korkutucu olan görüşleri eski düşüncelerin yerini almıştı.

Kıyımlar

Spekülasyonlar Hıristiyanlığın entelektüel güvenirlilik kazanmasına yardım etmiş olabilir, fakat gerilimli zamanlarda her cemaatin güvenliğine çok az katkı sağlayacaktı. 64 yılında Hıristiyanlar, Roma'daki yangının suçunu yükleyecek kişiler arayan İmparator Neron tarafından günah keçisi ilan edildiler. Neron, doğulu oldukları ve etkinliklerini bir yere kapanarak gerçekleştirdikleri için Hıristiyanlara beslenen güvensizliği istismar edebilirdi. Bununla birlikte, bu ilk Hıristiyanlara karşı birlikte planlanıp yapılan çok az etkinlik vardı ve imparatorluk genelinde onlar aleyhine çıkarılmış hiçbir kararname yoktu. Düzeni korumak için geleneksel yetkilerle donatılan valiler tarafından baş belası olarak görülen kişiler aleyhine dava açılıyordu, fakat, Traianus'un Plinius'a söylediği gibi, Hıristiyanlar özel olarak aranıp bulunmamalı, bir süre için inançlarından vazgeçenlerle hiç ilgilenilmemeliydi.

Asıl sorun, Hıristiyanların, imparatora tapımın da içinde yer aldığı diğer kültleri reddetmeleriydi. Mahkeme kayıtları, geleneksel tanrıları onurlandırmayı reddeden Hıristiyanlardan ötürü kaygılanan yerel vali sayısının fazla olmadığını gösteriyor. Daha esnek yargıçlar, bu tanrıların tanınmalarını sağlayacak bir jest anlamında, uzlaşma yolları bulmak için uğraşıyordu, ne var ki birçok Hıristiyan bu önerileri reddediyordu. 177'de, Lugdunum (Lyon) valisi, Hıristiyan cemaatiyle nasıl baş edileceği konusunda İmparator Marcus Aurelius'in görüşünü sordu. Dinsel inançlarında hayli tutucu olan Marcus Aurelius, Hıristiyanların devlet için tehdit oluşturduklarına inanıyordu ve yerel kıyımlara göz yummaya hazırdı. Sözünden geri dönenlerin serbest bırakılabileceklerini, fakat bunu yapmayanların arenada mahkûm edilebileceklerini, eğer bunlar Roma yurttaşıysa, boyunlarının vurulabileceğini söyledi. Ölüme mahkûm edilenlerin kırk sekizincisi, cesaretiyle göze çarpan köle kız Blandina'ydı. Ölümünün, üzücü fakat ani bir ölümün cennetin ebedi mutluluğunu garantiye almak için ödenecek önemsiz bir bedel olduğunu düşünen diğer Hıristiyanlar arasında şevk uyandırdığı söylenir.

İlk dönem Hıristiyan belgeleri arasında en dokunaklılardan biri, ilk şehitlerden olan ve 203 yılında köle kızı Felicity ile birlikte Kartaca'daki arenada

ölen Perpetua'nın tuttuğu hapishane günlüğüdür. Perpetua'nın babası, henüz bebeğini emzirdiğini öne sürerek, kızının inancından vazgeçmesi için ümitsizce çabalamış, fakat Perpetua kararından caymamıştır. Perpetua'nın hapishanedeki diğer Hıristiyan tutsaklara liderlik yaptığı görülür. Ölümünü vakarla karşıladığı, hatta gladyatörün boğazına inen kılıcını yönettiği söylenir. Şehit olmanın çok özel bağlamının, kiliselerin gündelik etkinliklerinden yoksun bırakılan kadınlara, lider olmak gibi bir rol biçtiği iddia edilebilirdi. Elbette şehit olmanın karmaşık psikolojik unsurlan vardı. Özellikle Kuzey Afrika'daki topluluklar arasında, inançlarından ötürü ölümü karşılayacak olmanın kolektif bir hevesle gerçekleştiğine ve bu örneklerin diğerlerini Hıristiyanlığa yönelttiğine ilişkin işaretler vardır. Tertullianus veciz sözünde, 'Şehitlerin kanı kilisenin tohumudur,' demiştir.

Hıristiyan kıyımı en geniş boyutuna üçüncü ve erken dördüncü yüzyıllarda ulaştı. Bu kıyımların şiddeti çağın gerilimlerini yansıtır. İmparatorluğun maruz kaldığı sürekli yenilgilerin, tanrıların Roma'yı yüzüstü bıraktığını akla getirmesiyle, kaçınılmaz olarak, tanrılara kurban sunmayı reddedenlerin üzerlerine gidilecekti. Özellikle, din değiştiren askerlerin imparatorluk kültünü onurlandırmayı reddetmeleri affedilemezdi. 250-1'de, İmparator Decius döneminde gerçekleşen ve başlıca hedef olarak piskoposların seçildiği büyük bir kıyım yaşandı. Bir diğeriyse, 303-312 arasında, Diocletianus ve onun ardılı Galerius döneminde yapılan kıyımdı. (Diocletianus'un, Roma'nın geleneksel tanrılarının itibarını yükseltmeyi amaçlayan siyaseti, Hıristiyanlarla devlet arasındaki karşılıklı meydan okumayı şiddetlendirdi.) Kıyım tutarlı bir biçimde uygulanmadı. Hıristiyan cemaatlerin çoğu kıyımdan kurtuldu. Gene de, linç çetelerinin faaliyetlerine çoğu kez resmi desteğin verildiği saldırıların rastlantısal doğası korkutucuydu. Hıristiyanlar, uluyan kalabalıkların önünde aslanlara atılıyordu. (Erken dördüncü yüzyılda yazan Hıristiyan Lactantius, bu korkunç cezalandırmaları anlatırken, Tanrının bu büyük kötülüklerin intikamını alacağını söyler.)

Kıyım aynı zamanda, devlet memurluğu ve ordu gibi resmi kurumlara sızan Hıristiyanlığın başarısına bir tepki olarak görülebilirdi. Origenes, Hıristiyanlığın yayılmasının Tanrının iradesiyle gerçekleşen doğal bir gelişme olduğunu iddia etmişti ve görünüşe bakılırsa, üçüncü yüzyılın sonu itibarıyla haklı olduğu ortaya çıkıyordu. Büyük kentlerin birçoğunda artık o kadar çok Hıristiyan yaşıyordu ki, kamu yaşamı konsey üyesi ve imparatorluk görevlisi Hıristiyanlarla dolup taşıyordu. Hıristiyanlık sosyal ölçekte çok sayıda kişiyi kendine kazanıyordu, öyle ki, Diocletianus'un karısı bile Hıristiyanlığa sempatiyle bakıyordu. Bir yandan, Hıristiyan cemaatler geleneksel kurumların çökmesiyle oluşan boşlukları doldururken, diğer taraftan, geniş ve iyi örgütlenmiş toplulukları işleten ve üyelerine sadaka dağıtan piskoposlar iyi tanınan yerel figürler haline geliyorlardı.

Aynı zamanda, yavaş ve çoğu kez sancılı bir gelişme olsa da, Hıristiyan topluluklar arasında uyum tesis edilmeye başlamıştı. 200 itibarıyla, vaftiz olmak için çabalayan herkesin onayladığı ve ilkeleri arasında Kutsal Ruh ve yeniden dirilişle birlikte, Tanrının baba, İsa Mesih'in oğul olarak kabulünün de yer aldığı genel bir mutabakat oluştu. (Kutsal Ruh, şifa verme ve iblisleri defetme gücü ya da sıradan insanlar aracılığıyla kehanette bulunma gibi, dünyada görünen Tanrının tipik etkinliğine gönderme yapar, aynı zamanda, Meryem'in İsa'ya gebe kalışına vesile olmasıyla da Tanrıyı akla getirir.) İlk dönem Hıristiyan metinlerinin dahil edilip edilmemesi konusundaki tartışmaların kesin bir karara bağlanması zaman almış olsa da, giderek kilisenin kutsal yazıları, Eski ve Yeni Ahit'ten seçilmiş metinlerden oluşan bir Kutsal Kitapta (Bible) toplandı (Yunanca *biblia* 'kitaplar' anlamına gelir). Kabul edilmeyenler yavaş yavaş ıskartaya çıkarıldı ya da bazı durumlarda, bu metinlerin Hıristiyanlığa karşı oldukları ilan edildi. Şimdi çoğu kaybolmuş durumdadır. ('Kanonik', yani Yeni Ahit'in kabul edilmiş metinleri olarak bilinen birliği biçimlendiren güçlerin neler oldukları hayli karmaşıktır. Alman Kitabı Mukaddes bilgini Koester'in yaklaşımı, bu süreci kabulden çok reddetme terimleriyle açıklar. 'Kanonik,' diye yazar Koester, 'Hıristiyan ilkelere karşı olanlar, Montanusçuluk, Gnostiklik, Yahudi Hıristiyanlar ve belki de kadınlar gibi, Hıristiyanlığın ilk döneminden bazı sesleri dışlamak için kasıtlı bir girişimdi. Bu seslerin yeniden itişilir olmasına katkıda bulunmak,' diye iddia eder, 'Yeni Ahit bilgininin sorumluluğudur.')

Ne var ki, kilise hâlâ yüce bir insan liderden yoksundu. Birbirlerine boyun eğmeyi hâlâ ve güçlü bir biçimde reddetseler de, Roma, Antiokheia ve İskenderiye piskoposları, küçük şehirlerin piskoposlarını kutsama hakkı sayesinde, kendi yörelerinde belli bir ün kazanmışlardı. Bu durumun ciddiyeti, Katolik Kilisesi birliğinin (251), hiçbirinin bir diğeri üzerinde üstünlüğü olmadan tüm piskoposların fikir birliği içinde görev yapmaları gerektiğini savunan Kartaca piskoposu Kyprianus tarafından anlaşılmış ve bilimsel incelemesinde dile getirilmişti. Kyprianus'a göre kilise, Hıristiyan öğretisinin güvenilirliği için ehliyetli tek topluluktu ve hiçbir gerçek Hıristiyan onun dışında var olamazdı. 'Artık onun, annesi için kilisesi olmayan babası için Tanrısı yok.' Bütün Hıristiyanlar üzerinde çok özel bir otorite iddiasındaki kilisenin bu şekilde tanımlanması, Hıristiyanlığın geleceği için yoğun imalar içeriyordu.

Öyle ki, Constantinus ve Licinius'un Hıristiyanlık dahil olmak üzere bütün mezheplerin faaliyetine izin verdikleri 313 yılında, nüfusun ancak ve hâlâ çok küçük bir azınlığını kontrol etmesine rağmen, kilise, bu hoşgörüyü kendi çıkarları için kullanmada güçlü bir konuma sahipti. Constantinus'un sağladığı ek destekle Hıristiyanlık, daima yoksunluğunu çektiği siyasi ve sosyal saygınlığına kavuştu. Sonraki yüzyıl boyunca, imparatorluğun sadece resmi anlamda müsamaha gösterdiği bir din olacaktı.

28
Dördüncü Yüzyılda İmparatorluk

Constantinus ve Hıristiyanlık

Roma İmparatorluğu tarihinde, Diocletianus ve Constantinus arasına bir ara bölüm koymak ve Constantinus'un ilk Hıristiyan imparator olduğunu belirtmek artık bir gelenek olmuştur. İmparatorluk desteği olmaksızın Hıristiyanlığın asla bir azınlık dininden öteye geçemeyeceği neredeyse kesin gibidir ve Constantinus tarafından Hıristiyanlara sağlanan bu boyuttaki bir hoşgörü ve etkin destek, batı dünyası tarihi için bir dönüm noktasıdır. Bununla birlikte, burada bir ara vermek, Constantinus, Diocletianus ve onun öncelleri arasındaki sürekliliğin eksik değerlendirilmesine yol açar. Diocletianus gibi Constantinus da, imparatorluğun savunması ve finansıyla ve taht için güvenilir bir vâris bulmakla meşguldü. 26. Bölümde görüldüğü gibi, Diocletianus'un reformlarının birçoğu, özellikle tek imparator olduğu 324-337 yılları arasında Constantinus tarafından korundu ve sağlamlaştırıldı.

Bu betimleme, kilise tarihçisi Eusebios (ö. 338/9) tarafından yazılan biyografide yer almasına rağmen, Constantinus'tan Hıristiyan bir imparator olarak bahsetmek, aynı zamanda yanıltıcıdır. Constantinus, (vaftizin, arınmış ruhun günahla kirlenmemesi için ölümün hemen öncesine ertelenmesi yaygın bir uygulama olsa da), ölmeden kısa bir süre öncesine dek vaftiz edilmemişti ve danışmanlarının büyük çoğunluğu da Hıristiyan değildi. Hükümdarlığının

sonuna doğru, ailesi için Via Flaminia üzerinde büyük bir tapınak yapılmasını onayladı; burası, teatral gösteriler ve gladyatör dövüşleri için vakfedilecekti. Uyruklarının büyük kısmı Hıristiyan değildi ve muhtemelen çoğu İsa'nın adını bile duymamıştı. Constantinus'un genellikle fazla cezai olan kanunlarında, (hayvan kurban edilmesini yasaklamasına rağmen) Hıristiyan ülkülerini savunduğunu gösteren neredeyse hiçbir işaret bulunmamaktadır. Birçok bakımdan son derece sıradan bir Romalıydı ve geleneksel makama duyduğu saygı nedeniyle senato sınıfını yaygın biçimde himaye etti. Hatta, imparatorluğun doğu bölümünde kurduğu Konstantinopolis kentinde, yeni bir senato oluşturdu.

Constantinus, Milvius Köprüsü'ndeki zaferinin ardından Licinius'u doğunun Augustus'u olarak tanımaya hazırdı. İki Augustus Milano'da karşılaştılar ve Tetrarchia (dörtlü yönetim) ile sağlanan evlilik ittifakları geleneği uyarınca Licinius, Constantinus'un kız kardeşiyle evlendi. Daha sonra oğullarını, birlikte Caesar ilan edeceklerdi. Fakat bu arada, aralarındaki sınır anlaşmazlığı yüzünden ilişkilerine gerilim hâkimdi. Aynı zamanda, Licinius Hıristiyan kıyımını yeniden başlatmıştı. 324'te Constantinus, Licinius'u yenmek ve tek imparator olmak için doğuya yürüdü.

Konstantinopolis görünürde, Constantinus'un zaferini yaşatmak için kurulmuştu, fakat, imparatorluğun doğuda savunulmasının yönlendirdiği bir üs gereksinimi de, güçlü bir itki olmuş olmalı. Yunanlı yüzyılların eski Byzantion şehri ideal bir yerdi. Göreceli olarak, hem Tuna hem de Fırat sınırlarına yakındı. Her ne kadar saldırılara açık olan batıdakiler istilalarla kesintiye uğrayabilecek olsa da, hem doğuya hem batıya uzanan mükemmel bir karayolu ulaşımı vardı ve kentin gereksinimleri deniz yoluyla da karşılanabilirdi. Sarayları ve bitişiğindeki hipodromlarıyla Tetrarchia başkentleri kent için bir model oluşturuyordu, fakat, (eski fatihlerinin Roma'ya yaptıkları gibi) bir yığın heykel Yunan dünyasından talan edilmişti ve Constantinus'un kurduğu ikinci senato ile kent sakinleri için sağladığı (çoğu Mısır'dan gelen) bedava tahıl, aynı zamanda buranın ikincil bir başkentten çok ötede bir şehir olduğu izlenimini veriyordu. Kutsal Havariler adına yapılan (ve yanında Constantinus'un gömüleceği bir mozole bulunan) büyük bir kilisenin de aralarında olduğu Hıristiyan kiliseleri bulunuyordu, fakat aynı zamanda pagan tapınaklarının da olduğu görülüyordu, başından yayılan güneş ışınlarıyla Constantinus'un muazzam bir heykeli, Forumdaki bir sütunun üzerinde duruyordu. Constantinus'un kendisini yüceltme isteği, kentin kuruluşuna ilişkin itkiler arasında azımsanamaz bir yere sahipti. 337'deki ölümüne dek Constantinus zamanının çoğunu orada geçirdi. Yine de, öldüğünde kent hâlâ küçüktü ve Bizans İmparatorluğunun parıldayan merkezi olarak gelecekteki ihtişamı için henüz erkendi.

İnançları hakkında ne söylenirse söylensin, Constantinus'un Hıristiyanlığa verdiği destek, bu dinin saygınlığının tesis edilmesinde ve yayılmasındaki süreklilikte hayati bir öneme sahipti. Hıristiyanlar serbest çalışabilmekle kalmıyordu, Constantinus onlara çeşitli biçimlerde ve etkin bir katkı sağlıyordu. Papazlar kent konseylerine üye olma (ki bu iş artık, pek çok papaz atama ve kutsama töreniyle külfetli bir görev haline gelmişti) ve vergi tahsilatı gibi yükümlülüklerden kurtuldular. Kiliselerin inşası için mali destek ayrılmıştı. Piskoposların vasiyet kabul edebilmelerine izin verilmesi sonucunda, bazı cemaatler aşırı derecede zenginleşti. Bununla birlikte, ilk büyük Hıristiyan binalarının inşasına para sağlayanlar imparatorun kendisi ve ailesiydi. 326'da, imparatorun annesi Helena, Filistin'i ziyaret ederek Beytlehem ve Zeytin Dağı'nda İsa'nın hayatını anımsatan binaların yapımına önayak olurken, Constantinus, eski imparatorluk sarayı Laterano'nun arazisini, Roma'da bir katedral (San Giovanni in Laterano) inşa edilmesi için bağışladı. Constantinus'un kendisi, İsa'nın gömüldüğü yer olduğu sanılan Kudüs'teki Kutsal Sepulchre Kilisesi'nden sorumluydu. 333 kadar erken bir tarihte, hacılar bu kutsal mekânları ziyaret ediyorlardı. Egeria isimli soylu bir İspanyol rahibenin 384'teki ziyaretinde tuttuğu günlüğünden günümüze ulaşan bazı bölümler, resmi yardımla, Yahuda, Mısır ve Celile'nin ücra yerlerinin bile bu azimli hacılarca gezilebildiğini gösterir.

Büyük katliamlarda şehit olanlar da unutulmamıştı. Bu şehitlerin Hıristiyan takvimini tıka basa dolduran yıldönümleri, aynı zamanda bu binaları onurlandırdı. Şehitlerin gömüldüğü yerlere ve bulunabildiyse kemiklerine büyük saygı duyuldu. (Augustinus'u nakleden bazı kayıtlarda, bu kemiklerinin muhafaza edilmiş olması mucizevi olarak değerlendirilmiştir.) Petrus'un geleneksel defin yeri olan Vatikan Tepesi, bu amaçla düzlenen bir arazideki büyük bir kiliseye ev sahipliği yaptı. Constantinus'un inşa ettirdiği yapılardan bir diğeri de San Pietro Kilisesi'ydi, ki bir kaynak, imparatoru İsa'ya kiliseyi takdim ederken gösteren bir mozaiğin zafer takının merkezini süslediğini ileri sürer. Bu kiliseler geleneksel Roma salonu bazilikayı model aldılar. Eski binalardan alınma büyük mermer sütunlara bakan nefleriyle[1] ilk San Pietro Kilisesi'nin, 119 metre uzunluğunda ve 64 metre genişliğinde olduğu görülür. San Giovanni in Laterano gibi bu da çok uzun yaşamaz, fakat Roma kenti hâlâ iki güzel bazilika örneğini barındırır; bunlar Santa Maria Maggiore ve Santa Sabina Bazilikalarıdır. Santa Sabina, üzerinde Eski ve Yeni Ahit arasındaki bağlantıları gösteren sahneleriyle (ki bunlardan biri, İsa'nın bilinen en eski çarmıha gerilme sahnesidir), servi ağacından oyulma bir dizi kapıya sahip

1) Bazilika ve kiliselerde apside dik doğrultuda, birbirlerinden sütun ya da ayak dizileriyle ayrılmış uzunlamasına mekânların her biri. (ç.n.)

olmakla övünürken, Santa Maria Maggiore muhteşem mozaiklerle süslenmiştir. Akıl almaz süslemeleri ve şehitlerin mabedi etrafındaki kutsal aurasıyla bu yeni ve muhteşem yapılar, (Robert Markus'un sözleriyle) 'mekâna Hıristiyan bir hava' katmıştır. Teoride, Tanrı her yerde olabilirdi. Pratikte ise, artık, ibadet için kiliseye giren birinin özellikle yanına gelmiş gibiydi. Bu yüzdendir ki, derin sessizlik benzeri, mekâna yakışan bir davranışta hâlâ ısrar edilir.

Sadece birkaç kilise, imparatorluk başkentlerindeki bazilikaların görkemine sahipti. Lullingstone'daki (Britanya) villada rastlanan üç oda çok daha tipik bulunmuş olmalı. İmparatorun desteği, Eusebios'un sözleriyle, onun lütfunu kazanacak 'kiliseye doğru sürünen insanların ikiyüzlülüğüne' yol açmış olsa da, Hıristiyanlar imparatorluğun her yerinde hâlâ azınlık durumundaydılar. Üstelik her kilise, hâlâ geniş ölçüde bağımsızlığa sahipti ve aralarındaki öğretisel ve diğer uyuşmazlıkları çözmenin etkili hiçbir yolu yoktu. Bu boyuttaki Hıristiyanlık henüz Roma toplumunda uyumlu bir güç değildi. Bu durum, birleşik bir kilisenin güçlenmesine önderlik eden başarılı imparatorlar sayesinde değişecekti.

Arius Tartışması

Piskoposları Donatus'tan ötürü daha sonra Donatusçular olarak anılan Kuzey Afrikalı Hıristiyan bir grubun Constantinus'la yakınlaşması, muhtemelen 313 kadar erken bir tarihe rastlar. Eski zamanlardan kalma ricacılar geleneğinde, imparatorun desteğini almaya çalışan Donatusçular, Hıristiyan kıyımı sırasında kutsal metinleri yetkililere teslim etmiş bir kişinin piskopos olarak atanmasına kuşkuyla bakıyorlardı. Benzer şekilde, Kartaca'ya atanmış piskoposu tanımayı reddettiler ve bir hizip oluşturarak, onun yerine kendi piskoposlarını tayin ettiler. Constantinus konuya ciddi bir biçimde eğildi, meseleyi piskoposlarla görüştü ve sonunda Donatusçuların aleyhine karar verdi. İmparatorun bu kararının hiçbir etkisi olmadı ve Donatusçular sonraki yüzyılda da bölünmüşlüklerini sürdürdüler. Bununla birlikte, imparatorun Hıristiyan kiliselerini ilgilendiren sorunlara karışmaya her an hazır oluşu, bir gelenek olarak yerleşmişti.

Bu öğretisel bir tartışma değildi, fakat kiliseler arasında 320'lerde ortaya çıkan başka bir büyük sorun öğretisel bir tartışmaya yol açtı. İsa'nın Tanrı Baba ile olan ilişkisi konulu tartışmada temel soru, İsa'nın zamanın başlangıcından beri Tanrının bir parçası mı olduğu, yoksa Tanrı tarafından sonraki bir tarihte ve farklı bir tözden mi yaratıldığı üzerineydi. İlk Hıristiyan geleneği içinde (örneğin Origenes tarafından) belli oranda destek görmüş olan ikinci görüş, Arius adındaki İskenderiyeli bir papaz tarafından savunuluyordu. Ariusçuların

sloganı şöyleydi: 'İsa'nın [*Logos*] olmadığı bir zaman vardı.' Bu gelenekte İsa, ne tamamen tanrı ne de bütünüyle insan olarak, yaratıcı ile yaratılmış arasındaki sınırsız bir yerde bulunuyordu. Sorun, alternatif bir görüşü, oğulun ebediyen var olduğunu ve farklı bir yaratım edimi olmadığını savunan piskopos Alexander'ın Arius'a saldırıya geçmesiyle gündeme geldi. (Karşıt slogan ise şöyleydi: 'Daima Tanrı, daima Oğul.') Tartışma karmaşıktı ve kilise tartışmanın çözümüne ilişkin doyurucu hiçbir çare bulamadı. Bununla birlikte Constantinus tartışmayı haber almış ve piskoposlardan oluşan bir konsile rakip hizipleri uzlaştırmak için toplanmalarını önermişti. Konsil nihayet, imparatorun bizzat katılabilmesi için, Constantinus'un doğu üssü konumundaki Nikomedeia (İznik) yakınlarındaki Nikaia'da toplandı. (Konstantinopolis henüz inşa ediliyordu.)

325'te 220 piskoposun katılımıyla yapılan Nikaia konsili, ki katılımcıların büyük çoğunluğu tartışmanın daha sert yaşandığı doğudan gelmişlerdi, kilisenin tümünü temsil eden ilk büyük konsildi. (Büyük oranda Yunanca konuşan Hıristiyan dünyasının hâlâ sınırlarında yer alan Roma piskoposu toplantıda hazır bulunmamıştı.) Konsilin ayrıntıları belirsizdir, fakat, aslında Arius'un görüşünün reddi anlamına gelen ve ısrarla İsa'nın 'baba ile aynı, tek bir tözden' geldiğini ilan edenin bizzat Constantinus olduğu görülür. Yalnızca Arius ile iki piskopos bu öneriye karşı çıktı. Bu karşı çıkış tatsız bir sonuç doğurdu. Constantinus imparatorluk yetkilerini iki piskoposun sürgün edilmeleri için kullandı, bütün sonuçlarıyla birlikte onun bu tasarrufu, bir imparatorun Hıristiyan öğretisini savunma sorumluluğunu üstlenmesinin ilk göstergesiydi. Aslında sorun çözümlenmedi. Airusçuluk gücünü doğu imparatorluğunda korudu ve Constantinus, her şeyden önemli saydığı Hıristiyanlığın birliğini korumak adına, bu öğretiyi mahkûm edici başka bir girişimde bulunmadı. Hatta, Ariusçulara karşı kişisel bir anlayış bile gösterdi. (Biyografisini yazan Eusebios, Constantinus'un oğlu Constantius gibi bir Ariusçuydu.) Bu konudaki çeşitli görüşler, imparator Theodosius'un 381'deki Konstantinopolis Konsilini Ariusçuluğu heretik ilan etmek için kullanmasına dek bir arada var oldu. Daha sonra bile sorun tamamen çözüme kavuşturulamadı ve 381'den önce Hıristiyanlığı kabul eden Germen kabileler Ariusçu olarak kaldılar.

Constantinus'un Ardılları ve Savunma Sorunları

Constantinus 337.yılında öldüğünde, vârisi olarak üç oğul bıraktı. Üçü de Hıristiyandı. II. Constantinus imparatorluğun batısını, Constantius doğusunu aldı, Afrika, İllyria ve İtalya gibi merkezi eyaletler ise en genç oğlu Constans'a kaldı. Konumlarını sağlamlaştırmak için yakın akrabalarının çoğunu saf dışı

bıraktılar, ancak kendi payına katmak umuduyla İtalya'yı istila ettiği 340'ta, Constantinus öldürüldü. Ardından 350'de, Magnentius adlı bir gaspçıyla savaşırken Constans öldü. Ertesi yıl Constantius ve Magnentius, Magnentius'un öldüğü, iki ordunun da büyük kayıplar verdiği Mursa'daki (bugün Osijek) büyük meydan savaşında karşı karşıya geldiler. 'Böylece yok oldu,' diye yazar tarihçi Eutropius, 'herhangi bir orduyu yenebilen ve imparatorluğun güvenliğini sağlama bağlayan büyük güçler.' Savaştan sonra, kendisine katkı sağlamaları için Constantius tarafından askere alınmış olan Alamanlar Galya'yı yakıp yıkmaya devam ettiler.

Kuzey ve doğudan gelen yabancı tehditleri ile liderlikteki istikrarsızlık imparatorluğun temel sorunları olarak kaldı. 361'deki ölümüne dek Constantius imparatorluğa tek başına hükmetti, vicdan sahibi bir hükümdar ve kumandan olduğunu kanıtladı, fakat imparatorluk savunmasını hemen harekete geçirecek karizma ve yetenekten yoksundu. Hükümdarlığının çoğunu, Sasani Kralı II. Şapur'un Mezopotamya içlerine etkin bir biçimde akınlar düzenlediği doğuyla uğraşarak geçirdi. Bu, imparatorluğun doğu sınırlarının ihmal edildiği anlamına geliyordu. Özellikle Galya sık sık yakılıp yıkıldı. Germenler ilk kez kentleri ele geçirdi. Constantius'un Caesar'lığa aday gösterdiği ve 356'da Galya komutanlığını verdiği genç yeğeni Julianus'un herkesi şaşırtarak son derece etkili bir komutan olarak ortaya çıkmasıyla, Galyalılar saldırılarına ara verdiler. Onun sayesinde hem Franklar hem de Alamanlar önemli yenilgilere uğradılar. 360 itibarıyla, Roma kuvvetlerinin yerleştirildiği sınırların güvenliği yeniden sağlanmıştı.

Doğuda hâlâ zor durumda olan Constantius, Julianus'un komuta ettiği birliklerin bazılarını doğuya kaydırmaya kalkışınca, askerler ayaklandılar ve Julianus'u Augustus ilan ettiler (361). Constantius'a gönülsüzce ettiği bağlılık yeminine rağmen Julianus şansını kullanmakta kararlıydı ve vakit geçirmeden birliklerinin başında doğuya hareket etti. Şansına, bir çarpışmaya girmelerinden önce Constantius öldü ve Julianus kendisini gıyaben tek imparator olarak buldu. Julianus son pagan imparatordu (bir Hıristiyan olarak yetiştirilmiş fakat putperestliğe geri dönmüştü) ve imparatorluğun geleneksel kültlerini yeniden tesis etmeye kalkıştı.[2] Ne var ki hükümdarlığı, Sasanilere karşı seferdeyken, 363te bir saldırganın eliyle ölümüne dek, sadece on sekiz ay sürecekti.

Hıristiyan bir ordu subayı olan ve düşman topraklarında yakalanan Julianus'un ardılı Jovianus, küçük düşürücü bir biçimde sınır bölgelerini Sasanilere teslim etmeye mecbur kaldı. Konstantinopolis'e dönerken yolda öldü. Ordu şimdi, yeni imparator olarak Pannonialı Valentinianus'u seçmişti. Va-

2) Kâfir (Latince *apostata*: "dönek", "kâfir") lakabı buradan gelmektedir. (ç.n.)

lentinianus (h. 364-75) belki de 'büyük' imparatorların sonuncusuydu. Çoğunlukla merhametsiz, ödün vermeyen bir adamdı ve yetkesine meydan okunmasına karşı hoşgörüsüzdü. Fakat iyi bir askerdi, Britanya ve Afrika'daki isyanları bastırırken, aynı zamanda da kuzey sınırları boyunca başarıyla savaştı. Arkeolojik kanıtlar, Ren ve Tuna Nehirleri boyunca, sistematik biçimde inşa edilen kalelerin ve sınırlardan içbölgelere ulaşan ana yolların yapımını üstlendiğini gösteriyor. Muhtemelen bu yüzden, imparatorluk sınırları son kez etkili şekilde onun döneminde savunulmuştur. Valentinianus iktidarı, imparatorluğun doğusunda hüküm süren deneyimsiz ve daha zayıf kardeşi Valens ile paylaştı.

Ammianus Marcellinus

Romalı tarihçilerin en iyilerinden olan Ammianus Marcellinus'un (330-y. 395) verdiği bilgiler nedeniyle, 354'ten 378'e kadar olan dönem ayrıntılarıyla bilinir. Yunanlı bir aileden gelen Ammianus Antiokheia yerlisiydi, fakat o, Roma ülküsüne bağlılık fikrini imparatorluğun Yunanlılara nasıl aşıladığının güzel bir örneğini oluşturur. Roma ordusunda görev yaparken, hayatının son yıllarını Roma'da ve Latince yazarak geçirdi. İlk Cumhuriyetin sade alışkanlıklarıyla, kentte kendi çevresinde gözlemlediği soyluların çöküşü arasındaki karşıtlığı gösterirken, Roma'nın ilk günlerini özlemle anıyordu. Onların zenginlikleri, iddia edildiği üzere yozlaşmaları ve çevrelerini saran bir köle gürühuyla caddelerden geçişleri hakkında yaptığı betimlemeler, yapıtının en canlı tasvirleri arasında yer alır.

Ammianus Tarihi, Tacitus Tarihi'nin sona erdiği İS 96 yılından başlar. Bununla birlikte, eski kitapların tümü kaybolmuştur. 354'ten günümüze kalanlar kişisel deneyime ve çağdaş kanıtlara dayanır ve bütün gücüyle siyasi anlamda ayakta kalmaya yoğunlaşmış bir imparatorluk hakkında, diğerlerinden kat be kat iyi, Hıristiyan olmayan bir bakış açısını yansıtır. Ammianus'un yapıtı, sunduğu ayrıntılardaki zenginliğin çok ötesinde, birçok düzeyde dikkate değerdir. Tacitus'un yaptığı gibi o da, mutlak yetkeye sahip bir insandan etrafa yayılan terör havası oluşturur ve yapıtının son bölümlerinde, Roma ordularının 378 yılında Andrianapolis'te (bugün Edirne) aldığı ve eski olan her şeyi silip süpüren bozgundan önce, imparatorluğu kasıp kavuran 'barbar' kalabalıkların yol açtığı güçsüzlüğü anlatır.

Ammianus'un dünyası, dolayısıyla, iktidardakilerin kalabalıkların baskısını hissettiği, çoğunlukla bu tepkiye merhametsizce karşılık verdikleri bir dünyaydı. Ammianus, Constantius'un hükümdarlığı sırasında örneğin, en tepeden en alta kadar imparatorun özellikle nefret beslediklerine karşı yapılan zulmü

ayrıntılarıyla anlatır. Pannonia'da Probus adındaki bir praefectus, kimi zaman yoksulları intihara sürükleyen, zenginleri ise bu yıkıcı uygulamalardan kaçıp kurtulmaya sevk eden bir zorbalıkla topladığı vergilerle, imparatorun gözüne girmeye çalışmıştı. Bu, dördüncü yüzyıldan günümüze kalan ve Roma yönetiminin giderek vahşileştiği genel bir tablodur. Yine de bunun gerçeği tam anlamıyla yansıtıp yansıtmadığını söylemek güçtür. Önceki bölümlerde ileri sürüldüğü gibi Roma yönetimi, devleti gücendirenlere hemen hemen hiç merhamet gösterilmemesi bir yana, yoksullar pahasına daima elit zümrelerin yanında olmuştu.

İmparatorluk Yönetimi

İkinci yüzyılda imparatorluk, eyalet valileri ve onların, toplamı birkaç yüz olan kadrolarınca yönetildi. Dördüncü yüzyıla gelindiğinde devlet yönetimi çok farklılaşmıştı. Devlet memurlarından oluşan bir yığın, sarayın merkezi konumunda olmanın tadını çıkaran imparatorun çevresinde oluşturulmuştu. Onların emrinde başkaları da vardı. (Bir tahmine göre, dördüncü yüzyıl itibarıyla 30.000-35.000 arasında resmi görevli bulunuyordu.) Devlet memurluğu artık mevki elde etmenin en kesin yolu haline gelmişti ve benzer herhangi bir sistemde olduğu gibi bu düzenlemede de, imparatorluk hizmetinin inceden inceye derecelendirilen her düzeyi için sürekli bir endişe hâkimdi. Bu görevler için yapılan rekabet makamların alınıp satılmasını teşvik ediyor, güç ve nüfuz sahibi kimselere koşut yeni hamilik modellerinin ortaya çıkmasıyla, bunlar bağımlıların lehinde uygulanıyordu. İdari sistem karmaşıklaştıkça rüşvet de yaygınlaştı.

Yönetimin merkezindeki resmi görevlerin üretkenlikleri, daha büyük bir dikkatle imparatora odaklanmıştı. Burada bir paradoks vardı. Teoride, hemen hemen mutlak yetkisiyle yalnızca imparator yarı tanrısal bir figürken, memuriyetin kendisi giderek askerlerin oyuncağı haline geldi. Julianus, Jovianus ve Valentinianus'un hepsi de yükselmelerini orduya borçluydu. İmparatorlar, çok küçük yaşta Caesar, hatta Augustus ilan ederek, oğullarının konumunu kendi ardılları olarak sağlama almaya çalıştılar, fakat tahtta hak iddia edenlere ya da tahtın gerisinden hükmeden güçlü adamlara karşı, hanedanı sürdürmek kolay değildi. Yaşadığı sürece imparatorluk, kaynakları ve nüfuzlu kimseleri imparatorluğun savunması için seferber etme yeteneğine sahip enerjik ve hünerli imparatorların elindeydi, bu da büyük ölçüde şansa bağlıydı.

Bu zayıflıklar, geleneksel olarak imparatorluğun gelecek yüzyıldaki çöküşünün nedenleri arasında görülür. Ne var ki, dördüncü yüzyılın devlet yöneti-

minin canlılıktan uzak olduğu söylenemez. Günümüze ulaşan bir yığın kanun arasında, imparatorluğa bağlı uyrukları sadece birer vergi mükellefi olarak tutmaya çalışan birçok madde bulunur. Papazlık, devlet memurluğu, hatta ordu gibi vergiden muaf bir kuruma girebilmek sınırlandırılmıştı ve birçok işte oğulların bir yere kaçıp kurtulmak yerine babalarının mesleğini sürdürmeleri gerekiyordu. Kiracı çiftçiler (*coloni*) toprağa giderek daha fazla bağlandı ve diğer mülklere taşınmaları halinde, arazi sahibi onların oy kullanabilmeleri için kişi başına ödemek zorunda oldukları vergilerden yükümlüydü. Olağandışı örneklerde, *coloni*, hâlâ çok sayıdaki köleden biraz farklı bir konuma sahip olabiliyordu.

Devletin kontrolü yitirmek üzere olduğu bir alan varsa, o da geleneksel elit üzerindeki denetimdi. Bu kent eliti zaten baskı altındaydı ve bu baskı, yetenekli kişiler için alternatif bir odak olarak, hükümdarın maiyetinin büyümesiyle şiddetleniyordu. Devlet onları umutsuzca bir arada tutmaya çalıştı. İmparatorluk Hıristiyanlaştıkça pagan kalmış bu kentlerin törel değerleri zarar gördü. Kentsel bir yerleşimin, 'Kentteki bütün tapınaklar kapanacak, kentin dini sönecek, düşmanlarımız bize karşı güçlenecek, şehrimiz yok olacak ve gördüğünüz bu onurun hepsi sona erecek,' diye dövünmesi hayli dikkat çekicidir. Direnişin olası diğer merkezleri arasında, batıdaki konumları dördüncü yüzyılda güçlenen büyük toprak sahipleri vardı. Roma çevresinde yaşayan eski senato sınıfı özellikle güçlüydü, öyle ki, batı imparatorlarının Milano'yla ilgilenmelerine yol açtılar. Birbirleri arasındaki ilişkiyi armağanlar ve başka inceliklerle koruyup kentin geleneksel pagan kültlerini ayakta tutarak, yapay bir yaşam tarzı sürdürdüler. Verimli bir şekilde işlenen arazilerinin ne kadar uzakta olduğu ve herhangi bir üretim fazlasının hangi oranda senatonun denetimi altına girdiği belli değildir, fakat köylünün düşük ölçekli üretimini devletin sömürmesi, kesinlikle doğudakine benzer biçimde, çok daha kolay olabilecekti.

Bütün bir imparatorluğun topyekûn zengin olup olmadığı belirsizdir. Kilise ve batıdaki birçok toprak sahibi kuşkusuz daha da zenginleşti. Britanya'daki villalar en zengin dönemlerini yaşarken, Kuzey Afrika kentleri gelişiyordu. (Roma Britanya'sından günümüze ulaşan mozaiklerin tamamına yakını bu yüzyıldan kalmadır.) Ancak, vergilerin ağırlığından yakınan deliller de vardır; geleneksel olarak askerlerin ve vergi tahsildarlarının bunaltıcı talepleri altında inleyen bir imparatorluk betimlenmiştir. Bu durum daha iyi kaynakların ve nihayet söylenmeden işitilmemiş seslerin sonucu olabilir. Aynı zamanda, imparatorluğun farklı bölgelerindeki koşulların fazlaca çeşitlilik gösterdiği aşikârdır; kimileri istilacıların talanından güçlükle haberdar olurken, kimileriyse ani bir baskının dehşetini fazlasıyla biliyordu. Arkeolojik ve epigrafik kaynaklar üzerinde yapılacak sabırlı bir hafiyelik çalışmasının yalnızca,

dördüncü yüzyıldaki hayatın gerçekten nasıl olduğunu betimleyen daha dolu bir resmi geliştirme şansı olabilir.

Sınırlardaki Baskılar

Aslında sorun, bu istilacıların baskıları sürerken, devlet yönetiminin kısmen ayakta kalması için gerekli iradeden yoksun olmak değildi. Her iki taraftaki liderlerin barışı engelleyen hırsları gibi başka etmenler olsa da, Sasani Persis'inin müzakere edilebilir merkezi bir devlet olması anlamında, Sasanilerle süren savaşlar kontrol edilebilirdi. Fakat imparatorluğun kuzey sınırlarını kontrol altında tutmak hiç kolay değildi. Valentinianus sınır bölgelerini korumayı başarmış, fakat 375'te, bazı uzlaşmaz Germenlerle yapılan müzakereler sırasında beyin kanamasından ölmüştü. Henüz sekiz yaşındayken Augustus ilan ettiği oğlu ve vârisi Gratianus şimdi 16'sındaydı. (Askerler Valentinianus'un 4 yaşındaki oğlu Valentinianus'u da Augustus ilan ettiler.) Şimdiye dek bilinmeyen bir halk olan Hunlar doğudan ortaya çıkarken, Gratianus ve amcası ortak imparator Valens, Gotların şiddetli bir saldırısıyla karşı karşıya kaldılar. Göçebe bir halk olan Hunlar bir nedenle, belki de Orta Asya steplerindeki büyük ekonomik değişimler yüzünden göç etmek zorunda kalmışlardı. Ammianus Hunlan, 'yüksüz ilerleyen ve başkalarının malını yağmalamak için yabanıl bir tutkuyla yakıp yok eden vahşi bir ırk,' olarak tanımlarken çok yerinde bir betimleme yapar. Gotlar savunmasız bir şekilde imparatorluğun sınırlarına doğru sürüldüler ve çok geçmeden bir mülteci kitlesi halinde Tuna'yı geçmeye çalıştılar.

Aslında Valens bu saldırıyı, aşırı yayılmış Roma ordularına asker toplama fırsatı olarak gördü. Ne var ki, düzenli bir yöntemle asker toplanmasını örgütlemek bir yana, yerel askerler yeni gelenleri hor gördüler. Askerlerini köle olarak teslim etme karşılığında, Got liderlerine yiyecek olarak köpek sunan Romalı subayların raporları bulunuyor. Bu büyük hakarete öfkelenen Gotlar Roma denetimini kırdılar ve ardından bütün Trakya'yı yakıp yıkmaya başladılar. Gotları hizaya getirmek için Valens Konstantinopolis'ten yürüyüşe geçmek zorunda kaldı, fakat Romalılar 9 Ağustos 378 tarihinde Andrianapolis'te yapılan savaşta zapt edilemeyen silahlı bir yığın Got tarafından yakalandı ve yenilgiye uğradı. Roma ordusunun üçte ikisi, muhtemelen en iyi birliklerden 10.000 asker, bu utanç verici bozgunda öldü. Valens de ölenler arasındaydı.

Nihayet Romalıların istilacılara karşı inisiyatifi yitirdikleri an olan bu bozgun, çoğu kez imparatorluğun tarihinde bir dönüm noktası olarak görülür. Bu belki bir abartı olabilir. Ordular on yıllardır baskı altındaydılar ve Andrianapolis'te uğranan bu yenilgi de, imparatorluğun daimi zayıflama sürecinde ileri adımdan başka bir şey olmayabilirdi. Fakat bu sırada, Romalılarla barbarlar

arasındaki ilişkide dikkate değer bir gelişme yaşandı. Gratianus etkili bir general olan Theodosius'u Valens'in yerine atadı ve 382'de Theodosius Gotlarla, imparatorluk topraklarındaki Trakya'da yerleşmelerine izin verilmesi karşılığında Roma ordularına asker sağlamalarını öngören bir antlaşma imzaladı. Gotların ayrıcalıklı bir konumu olacaktı. Vergiden muaf tutulacak ve kendi önderlerinin komutası altında görev yapabileceklerdi. Karşılıklı ödünlere dayanan bu tür uzlaşmaların daha önce örnekleri yaşanmıştı, ancak imparatorluk sınırları içindeki bir bölgenin etkili Roma kontrolünün dışına çıkmasına ilk kez rastlanıyordu. Birkaç yıl içinde Gotlar bir kez daha, yeni topraklar araştırırken tahribata yol açacak şekilde harekete geçeceklerdi.

Gratianus, batılı bir gaspçı olan Maximus'a karşı savaşırken 383'te öldürüldü. Theodosius Maximus'a, İtalya'yı istila etmeye kalkışıncaya kadar göz yumdu; aceleyle batıya ulaştı, Maximus'u Aquileia'da 388'de yenilgiye uğrattı ve öldürdü. Artık o, 395'teki ölümüne dek tek imparatordu.

Hıristiyan İmparator

İmparatorun, yalnızca 'paganlara' karşı değil, aynı zamanda heretik ilan edilen çeşitli Hıristiyan inançlarına karşı Hıristiyanlığın savunucusu olarak onaylanması, Theodosius devrinde olmuştur. (Yunanca *hairesis* sözcüğü, aslen ve basitçe 'seçme/seçim' demektir. Sözcüğün şimdiki anlamı, 'kabul edilemez seçim' olarak genişledi.) Hıristiyan olmalarına rağmen Constantinus'un oğulları pagan inançlara hoşgörüyle yaklaşmışlardı. (Tarihçiler 'paganizm' sözcüğünü hâlâ Hıristiyan olmayan inançları belirten genel bir terim olarak kullanır, fakat bunu artan bir tedirginlikle yaparlar. Sözcüğe eklemlenmiş yananlamlar haksız bir şekilde, birçoğu hayli incelikli olan bir inançlar alanını alçaltır.) Geleneksel *pontifex maximus* (başrahip) unvanı sürdü ve pagan tapınaklar mali açıdan desteklendi. 342'de çıkarılan bir yasayla, tapınaklarla ilişkili olan geleneksel eğlenceleri korumak için tapınakların yıkılması yasaklandı. Constantius'un paganizme, özellikle fal uygulamalarına karşı başlattığı kararlı tek saldırı, 350'lerde gerçekleşti. (İmparatorlar daima, ardıllarını tahmin edebilen kişilere ihtiyatla yaklaştılar.) Bununla birlikte bu seferberliğin sınırları vardı. 357'de Constantius Roma'yı ziyaret ettiğinde (en ünlü pasajlarının birinde Ammianus, imparatorun, kentin görkemi karşısında özdenetimini koruyabilmek için nasıl çabaladığını betimler) paganizmin oradaki muazzam gücünün farkına varmış ve senatörlerin kibirli ayrıcalıklarını, tapınakların gelirlerini sınırlandırmaktan kendisini alamamıştır.

'Pagan' imparator Julianus tahta çıktığında, dengeyi paganizmin lehine çevirmek için muhtemelen geç değildi. Julianus'un amacı kesinlikle buydu.

Hıristiyanları belagat ve dilbilgisi öğrenmekten menetti ve papazların vergi muafiyetini kaldırdı. Gelirleri tapınaklara iade edildi ve Julianus bir hevesle, hayvan kurban edilmesini yeniden canlandırmaya girişti. Yine de onun tercihi Yeni-Platonculuğun mistisizmiydi; entelektüel meraklarının, imparatorluğun küçük şehirlerinde ve kırlarında yaşayan pagan kitlelerininkilerle neredeyse hiçbir ortaklığı yoktu. Kısa süren hükümdarlığında, geleneksel kültlere yeniden devlet protokolünde merkezi bir yer sağlayacak pagan elitiyle ilişkisini asla geliştirmedi.

Jovianus'la birlikte Hıristiyanlık yeniden yürürlüğe konacak ve bir daha hiç pagan imparator gelmeyecekti. Kilise kaldığı yerden gelişmeye devam edebildi. Kilisenin etkisi, kişilikli ve nüfuzlu adamların başında olduğu güçlü piskoposlukların ortaya çıkışına her zamankinden daha fazla bağlıydı. Sadakaların dağıtılmasında çoğu kez önemli bir role sahip olan piskoposlara yargılama yetkisi tanınırken (örneğin, kölelerin salıverilmelerini emredebilirlerdi), kilise, pek çoğu sadakatle bağışlanmış topraklardan oluşan büyük bir servet edinmişti. İdari alanda uzmanlık esastı. Bu nedenle piskoposlar genellikle geleneksel yönetici sınıftan seçiliyor, hatta bazı durumlarda vaftiz edilmeden önce atanıyorlardı. Bunlardan biri, 374'ten 397'ye dek Milano piskoposluğu yapan Ambrosius'tu ki, çağının belki de en nüfuzlu piskoposu ve vaiziydi. Kuzey İtalya'da etkili bir vali olmuştu ve Milano piskoposluğunun halefliği tartışmasında kendisinden piskopos olması istenmişti. Vaftiz olur olmaz yeni rolünü çarçabuk öğrendi ve bir yöneticiden çok daha fazlası olduğunu gösterdi. Yöneticilik yaptığı fırtınalı yirmi dört yılda, ahlaki gevşekliğe, aykırı inançlara ve paganizme karşı korkunç bir seferberlik başlattı. Ambrosius kilisenin, ortodoksluğu tanımlaması, ahlaki değerleri yerleştirmesi ve devleti destekleme görevinde etkin olması gerektiğinde ısrar etti. İlk olarak, *pontifex maximus* görevinin ona verilmesi de dahil, genç Gratianus üzerinde çalıştı. Onun *cause célèbre*'si (ünlü dava), Roma'daki senato binasını süsleyen Zafer Heykeli üzerine, Roma senatosuyla yaptığı mücadeleydi. Pagan senatörlerin ateşli muhalefetine karşın, heykelin kaldırılması emrini vermek konusunda Gratianus ikna edildi.

Gratianus'un ölümünün ardından I. Theodosius Ambrosius'un etkisine girdi. Theodosius zaten, Konstantinopolis'te toplanan ve Ariusçuluğu mahkûm eden konsile (381) başkanlık ederek, Nikaia ortodoksluğunun yanında yer almıştı. Ne var ki, Selanik'teki bazı isyancıların katledilmesi emrini verdiğinde, Ambrosius onu hemen aforoz etti. Theodosius dersini aldı ve Ambrosius'un istediği tipte bir Hıristiyan imparator oldu. Heretiklerin ilk kez geniş bir çeşitlilikte tanımlanmaları ve pagan kültlerine karşı şiddetli bir saldırının başlatılması onun döneminde gerçekleşti. Mısır'da, fanatik keşiş grupları antik tapınakları yıktılar. İskenderiye yakınlarındaki, antik dünyanın en

büyük tapınaklarından biri olan Serapeum, 392'de soyuldu. Kuzey Afrika'da, açıkgöz Hıristiyanlar pagan merkezlerini basarak geleneksel inançlarla alay ettiler. Artan bu hoşgörüsüzlükteki diğer bir unsur da, İoannes Khrysostomos gibi Hıristiyan vaizler tarafından kolayca alevlendirilen Yahudi karşıtlığıydı. Beşinci yüzyılın başları itibarıyla Yahudiler devlet memurluğundan men edildiler. İmparatorun siyasi gücüyle kilisenin tinsel gücü iç içe geçmeye başladı. Roma'daki geç dördüncü yüzyıl kilisesi Santa Pudenziana'da, İsa bir imparator olarak, havarileri de sanki senatörlermiş gibi resmedildi.

Pagan Kültürünün Hayatta Kalması

Dönemin birçok Hıristiyan metnine sinen zafer edası, pagan düşüncesinin süregiden canlılığını gölgeleme eğilimindeydi. Pagan inancındaki çeşitlilik asla, paganizmin herhangi bir dışlayıcılık taşıdığı anlamına gelmemiştir. Bir kültün üyesi diğer bir kültün üyesini dışlamadı; paganizmin tinsel mirası zenginliğini ve verimli bir şekilde gelişebilme yeteneğini korudu. Zafer Heykeli'nin senato binasından kaldırılmasını etkin biçimde protesto edenlerden senatör Quintus Aurelius Symmachus, 'Tek tek her birimizin hangi bilgelikle hakikate ulaştığımız önemli mi? En yüce sırra ulaşmanın tek bir yolu yoktur,' diye belirtir.

Dördüncü yüzyıldaki pagan kültürünün bazı göstergeleri, Aziz Augustinus'un *İtiraflar* adlı yapıtının ilk bölümlerinde anlatılır. Augustinus'un dördüncü yüzyıl ortasında memleketi Numidia'da aldığı, klasik geleneğin en saf haliyle verdiği eğitimdi. Bu eğitimin başlıca öğesi belagat çalışmasıydı. (Her ne kadar Augustinus, Hıristiyan retorikçi yeteneklerini sadece gerçeğin savunusu için kullanırken, klasik retorikçiler hem doğru hem de yanlış olanı savunmaya hazırlardı diye ısrar etse de, kiliseye en iyi vaizlerinin birçoğunu belagat geleneği kazandırmıştır.) Annesinin Hıristiyan olmasına karşın Augustinus'a başlarda bu inanç çekici gelmedi ve huzursuz doğası onu diğer tinsel seçeneklere yöneltti. Bunların başında Manicilik geliyordu. Pers dinsel lideri Mani tarafından üçüncü yüzyılda kurulan Manicilik, dünyanın iyilik ve kötülük, aydınlık ve karanlık arasında bölündüğüne inanıyordu. 'İyilik', aynı zamanda fiziksel biçimleri olan kötülüğün güçleri tarafından paramparça edilmişti. Maniciler, iyiliğin parçalarını bir araya getirecek ve onları Aydınlığın Krallığına geri gönderecek tek kişi olarak İsa'yı keşfetmiş ve ona bu rolü biçmişlerdi. Gerçek Manici, en aşırı noktasında fiziksel dünyayla hemen hemen bütün bağlantıları yasaklayan çileci bir hayat yaşarken, İsa'yı ve Mani'yi izlerdi. Kuzey Afrikalı birçok arkadaşını Maniciliğe döndürürken ya da ortodoks bir Hıristiyan olduktan sonra onları tekrar Hıristiyanlığa kazandırmaya kendini adarken hissettiği

sorumluluk duygusuna rağmen, Augustinus (bir metresle yaşadığı ilişkinin engellemesiyle) hiçbir zaman Manicilerin dar muhitlerine girmedi.[3]

Augustinus 385'te belagat profesörü olarak Milano'ya atandı ve Platonculuğun en büyük Yunanlı filozoflardan Plotinus (İS 205-70) tarafından geliştirilmiş biçimi olan Yeni-Platonculuğa burada kapıldı. İlk çalışmalarını İskenderiye'de yapan Plotinus muhtemelen Mısırlı bir aileden geliyordu, fakat sonraki yıllarını, bir grup sadık hayranını cezbettiği Roma'da geçirdi. Plotinus 'İyi' ideasını, ilk Platoncuların yüklediği anlamın ötesinde geliştirdi. Plotinus'a göre 'İyi', fiziksel dünyanın yaratılmasından önce, bugüne dek var olmuş bir varlıktı. 'İyi'nin içinde olan, onu arayanlara elini uzatan sevginin gücüydü. (Arayan kişi 'İyi'yi sadece bu dışarı fışkıran sevgi aracılığıyla bulabilirdi.) İnananın aklı bir kez 'İyi'yle karşılaşınca, bir dönüşüm, yoğun bir mistik deneyim yaşanırdı. Plotinus'un belirttiği gibi, 'ruh bu haldeyken, kendisine bütün cennetlerin krallığı sunulsa da, o anki durumunu dünyadaki hiçbir şeye değişmeyecektir: çünkü "İyi" budur ve daha iyi hiçbir şey yoktur.'

Dolayısıyla ortodoks Hıristiyanlığın, tinsel deneyim ya da, hatta kişi olarak İsa'nın tekelinde olmadığı açıktı. Sıradan Hıristiyanı onun pagan karşılığından tam olarak neyin ayırdığı sorusu, değerli bir sorudur. Paylaşılan çok büyük bir düşünce alanı vardı. Hıristiyanlar, kimi zaman piskoposlarına duydukları ümitsizlikle, pagan kutlamaların parçası olmayı sürdürdü, cümbüşlere katıldı ve geleneksel hurafelere kapıldı. Hıristiyan etkisi Constantinus gibi imparatorları boşanma kanunlarını ağırlaştırmaya sevk etmiş gibi görünse de, Hıristiyan evlilik âdetlerinin pagan âdetlerinden bir farkı olduğuna ilişkin kanıt bulunmuyor. Hıristiyanlar köle sahibi olmaya devam ettiler (Sardinya'da bulunan ve 400 civarına tarihlenen bir köle tasması, Başdiyakoz Felix'in mührünü taşır) ve 580 kadar geç bir tarihte pagan katliamı başlatan İmparator Tiberius ceza olarak, Roma'nın geleneksel çarmıha germe yöntemini kullandı. (Anatolius isimli bir pagan vali ise, vahşi hayvanlara atıldıktan sonra çarmıha gerilmişti.)

Dönemin sanatında da, paylaşılan entelektüel bir alan göze çarpar. Bazilika, Hıristiyan kullanımına uyarlanan geleneksel Roma yapısıydı, bir diğeriyse, eskiden beri imparator mezarı olarak kullanılan dairesel anıtmezardı. Constantinus, annesi Helena ve kızı Constantina (Santa Constanza) için, Roma'da hâlâ ayakta duran birer anıtmezar yaptırırken, bir tane de kendisi için Konstantinopolis'te inşa ettirmişti. Santa Constanza'nın (354) mozaik süslemelerinde

3) Manici kilisenin "seçkinler"i, her türlü fiziksel çoğalmanın karanlığa hizmet ettiği inancıyla, çileciliğin ve erdenliğin en katı kurallarını uygularken, çapkın bir gençlik döneminden sonra düşük tabakadan bir kadınla ilişki kurmuş olan Augustinus, zaaflarına karşı duramadığı için evlenmesine göz yumulan sıradan Manici müridler arasına girebilmişti. (ç.n.)

herhangi bir Hıristiyan etkisi görülmez. Cupido'lar[4], üzüm toplayan melekler ve asma yaprakları vardır (arkeologlar önce bu anıtmezarın bir Bakkhus tapınağı olduğunu sandılar.) İlk halk Hıristiyan sanatı (katakomblarda gizlenenden ayrı olarak), Hıristiyan temalarının pagan sembolizmi ve motifleriyle iç içe geçtiğini gösterir. Roma'da, dördüncü yüzyılın ortalarından kalma bir lahitte, geleneksel olarak Roma mitolojisinde ölünün muhafızları ve ölümsüzlüğün simgeleri olarak görünen Kastor ve Polluks[5] adlı ikizler, beş binin beslenmesi ve Aziz Petrus'un hayatındaki bir olaya ilişkin kabartmaların yanında yer alır. Esquiline hazinesinden (y. 380) mücevher kutusundaki Hıristiyan yazıtı, dikkat çekici bir duruşla betimlenen çıplak bir Venüs ile hâlâ klasik mitolojinin köklerine tutunan sanat yapıtını kuşatır. Bakire ve Çocuk imgeleri, Mısırlı tanrıça İsis ve oğlu Horus sembollerinden alınmış olarak ortaya çıkarken, başka lahitlerde de İsa, defne tacı gibi, benzer geleneksel-klasik sembolleri kabul ederken gösterilir ya da pagan tanrı (Apollon) olarak betimlenir. Bu anlamda Hıristiyanlık, paganizm ile kültürel bir arka planı ortak kullanıyordu. Bu, kendi özgün ikonografi ve ritüel dizgelerini geliştirecek olan Hıristiyan sanatıyla birlikte ağır bir süreçti. Nihayet pagan temaları gölgelendi ya da sınıflandırıldı.

Çileciliğin Gelişmesi

Piskopos ya da imparator danışmanı olarak yetkilerini kullanan birçok Hıristiyan, dünyada olmaktan hoşnutken, dünyayı, ruhunda kötülük besleyen bir sığınak olarak gören bir azınlık vardı. Tepkileri ondan vazgeçmek olacaktı. 'Keşişlerin babası' olarak bilinen Mısırlı Antonius, 105 yıl olarak iddia edilen hayatının yetmiş yılını, herhangi bir insani bağlantının uzağında, çölde geçirdi. (Antonius'un, İskenderiye piskoposu Athanasius'a atfedilen yaşamı, dünyadan vazgeçmek isteyenlere örnek oluşturan kutsal erkek ve kadınlara dair, azizlerin hayatıyla ilgili[6] uzun bir çizgi oluşturan anlatıların ilkidir.) Suriye'de bazı kutsal kişiler, onları görmeye gelen binlerce meraklı ya da dindar ziyaretçinin bakışları önünde, yıllar boyu tırmandıkları sütunların tepelerinde yaşadılar. Bu insan yoksunluğunu hepsi kaldıramadı. Dünyadan bu el çekme,

4) Roma Mitolojisinde, Eros'la özdeşleştirilen aşk tanrısı. Aynı zamanda bu tanrıyı simgeleyen genç ve güzel oğlan. (ç.n.)

5) Dioskurlar denen ve Zeus'la Leda'nın ikiz oğulları olan Kastor ve Polluks, kudurmuş fırtınaların ortasında ne yapacaklarını şaşıran gemicilerin yardımına koşan, azgın rüzgârların soluklarını kesen, dalgaların gürültülerini azaltan ve gemiyi salimen limana ulaştıran tanrılardır. Kastor ve Polluks, gemiciler yardım istediklerinde iki yıldız olup gökyüzünde belirirdi. (ç.n.)

6) "Hagiographical" sözcüğünün karşılığı olarak. (ç.n.)

Mısır'da cemaatler halinde gerçekleşti. Pek çoğu doğuştan köylü olan binlerce sıradan insan, günlerini dua ederek ve el emeğiyle çalışarak geçirdikleri yerleşmelerde toplandı. Bunlar ilk manastırlardı.

Yine de ister kadın olsun ister erkek, başarılı birey, hâlâ fiziksel bedenleriyle uğraşan diğer insanların dışında kalabilirdi. Tinsel dünyayı araştıran kişinin önünde engel oluşturan tenin arzuları, Yunan filozofların çok iyi bildiği ve uzun süredir iddia ettikleri bir sorundu. Öyleyse çilecilik, her ne kadar Hıristiyanlar cinsel istekle Yunanlı filozoflardan daha fazla ilgilenmiş olsalar da, bir Hıristiyan buluşu değildi. *Body and Society* (Beden ve Toplum) isimli kitabında Peter Brown, bu meşguliyetin izlerini geriye, Paulus'a kadar sürer ve böylece, dinsel nedenlerden dolayı evlenmeme ve cinsel ilişkide bulunmama pratiğinin, Kumran gibi bazı Yahudi topluluklarında da uygulandığı ortaya çıkar. Dördüncü yüzyıla gelindiğinde bu ilgi, fiziksel zevklerin reddi anlamında, ilk münzeviler ve keşişler tarafından izlenecek daha yaygın bir hareketin parçası olarak saplantıya dönüştü. Kendi içinde seks edimi artık, birçoklarınca yoğun isteksizlikle karşılandı. Mısırlı Hierokles gibi ölçüyü kaçıran bazıları, seksten hoşlanan evli çiftlerin cennete kabul edileceklerinden bile kuşku duydu. Kilise tarafından uyarlanan daha geleneksel bir görüşse, evli çiftler arasındaki seksin ancak çocuk yapma amacıyla kabul edilebilir olduğunu dillendirdi. Cinsel arzuyu doyurma, kendi içinde bir amaç taşımasıyla, ahlaki açıdan yanlıştı.

Bu durum kadınları belirsiz bir konumda bıraktı. Bir taraftan, Havva geleneğinde, sakınılmaları gereken baştan çıkaran kadın olarak görüldüler. Kilise papazlarının çalışmaları, kadın tenine bir anlık bakışla uğranacak tehlikelerin korkunç uyarılarıyla doldu. Öte yandan, kendini bakireliğe adayanlar, daha şehvetli hemcinslerinin yoksun bırakıldığı belirli bir konum elde edebildiler. (Daima bâkir kalan, İsa'nın annesi Meryem kültü aynı yıllarda ortaya çıktı.) Cinsellik konusunda herkesten daha çok başı ağrıyan Hieronymus bile, kendilerini dini bütün bir çalışmaya adamaya hazır bakirelerin arkadaşlığını kabul edebilirdi. Genellikle yüksek tabakadan gelme kadınların oluşturduğu bir azınlık, servetleriyle hastaneler ve manastırlar kurdu. Genç Melania en bildik örnektir. O ve kocası muazzam mülklerinden feragat etmişlerdi. Daha sonra Melania, Zeytin Dağı'nda dinsel bir topluluk kurdu.

Augustinus

Geç dördüncü ve erken beşinci yüzyıllar, klasik ilmin geleneksel dünyasında eğitilmiş, Hıristiyanlığı kabul etmiş ve ardından keskin entelektüellerine göre kilisenin hizmetine verilmiş çok sayıda büyük düşünür yetiştirdi. Augustinus,

bunların içinde belki de en etkili olanıydı. Deneyimleri, mutlak azap içinde huzuru arayan bir aklın parlak anlatısı olan *İtiraflar*'da ayrıntılarıyla anlatılır. *İtiraflar*'ın ana bölümleri, Milano'da yaşadığı tinsel deneyimlerle ve en sonunda Hıristiyanlığı kabul edişiyle ilgilidir. 390'ların sonunda, memleketi Afrika'ya döndükten sonra yazılmıştır. Augustinus kendisini son derece değersiz bir adam olarak sunar; cinselliğinin azabını çekmiş, gerçeğin farkına varması zaman almış olsa da, Tanrının görünür olan kudretiyle yağmalanmış bir adam.

> Senin meşru sınırlarını kırdım ve kamçından kaçmadım. Zira hangi insan ondan kaçabilir? Daima vardın; kederle tanışık olmayan diğerlerini arayabileyim diye, tüm kanunsuz zevklerimin üzerine acılığın sancılarını yayarken, aynı anda hem öfkeli hem merhametliydin. Onları hiçbir yerde, fakat yalnızca sende bulmamı amaçladın, Ah Rab, acı çektirerek ve cezaya çarptırarak öğrettiğin için bize, gittikçe hafifleyip yok olmayalım diye, bize şifa verebilir ve bizi öldürebilirsin.

Augustinus Tanrı sevgisinin, kendilerini O'na bütünüyle teslim ettiklerinde ancak günahkârlara da ulaşabileceğini kabullenmeye başladı. Hıristiyanlığa dönüş anı, birçok mücadelenin ardından, ona Yeni Ahit'i alıp okumasını söyleyen bir çocuk sesi işittiğinde geldi. Kutsal kitabın kapağını Paulus'un sözleriyle açtı: 'Rab İsa Mesih'i giyinin, ve şehvetler için bedenin tedarikini görmeyin.'[7] Birdenbire, kilisede gerçek cennetini keşfetmişti. Cinsel arzularını sonsuza kadar terk edince, vaftiz edilebildi.

Augustinus Hıristiyanlığa dönüp vaftiz edildikten sonra memleketi Afrika'ya döndü ve ölümüne dek otuz yıl boyunca sürdürdüğü Hippo piskoposluğu görevine getirildi. Keşiş hayatını seçerken, kiliselerini dolduran sıradan Hıristiyanların gereksinimlerini gözetti ve onların dünyevi isteklerine kilise önderlerinin pek çoğundan daha duyarlı davrandı. (Örneğin, evliliğin ayrılmaz bir parçası olarak cinselliği kabul etmeye hazırdı.) Hayatının son yıllarında, zihninin parlaklığı ve berraklığıyla zamanın başlıca teolojik sorunlarıyla uğraştı. İngiltere'de doğduğu düşünülen bir çileci olan Pelagius'la özgür iradenin doğası üzerine yaptığı tartışma, belki de en ünlü olanıydı.

Pelagius, her bireyin Tanrı'nın iradesini izleyip izlememekte özgür olduğunu savunmuştu. Elbette ki umudu, kadın ya da erkeğin, örnek aldığı İsa'yla birlikte kusursuz bir yaşam gayesini seçebilecek olmasıydı. Böyle bir durumda Pelagius, Tanrının bu tür gayretleri destekleyeceğini iddia etti. Diğer taraftan Augustinus, kendi zamanından önce sadece bulanık bir şekilde formüle edilmiş olan farklı bir yaklaşım geliştirdi. Bu görüş, Adem ve Havva'nın Cennet

7) Paulus'un Romalılara Mektubu 13:14. (ç.n.)

Bahçesi'ndeki günahlarının sonucunda, Tanrı'nın bütün insanların sırtına kuşaktan kuşağa geçen 'ilk günah'ı yüklemesiydi. İlk günah kavramından İsa bahsetmemişti, ve Augustinus bu düşüncesini desteklemek için Paulus'un bir ayetine (Romalılar: 5:12)[8] dayandı. Ne var ki bu günahın sonuçları çok büyüktü. İnsanoğlu, diye iddia etti Augustinus, ilk günahla dünyevi zevklere bağlandı (kanıtı cemaatlerinin içinde, önünde duruyordu) ve sadece Tanrı kayrası bu zevklerin yükünden onları kurtarabilirdi. Bu inayet, özellikle vaftiz töreni ve Komünyon[9] ayini gibi dinsel ritüeller yoluyla aktarılabilirdi, fakat o daima Tanrının bir lütfuydu; herhangi bir bireyin hakkı olduğu için değil, kadının ya da erkeğin iyi hayatlarının armağanı olarak.

Dolayısıyla, Augustinus'un Tanrısı seçiciydi. Sadece pek azı kurtarılacaktı. Bu durum, geride, çözüm bekleyen rahatsız edici sorular bıraktı. İyi bir hayat sürmek, Tanrı kayrasından mahrum kalmak hâlâ mümkün müydü? Bu inayeti kabul etmeyenlere ya da hiç vaftiz olmamışların başına ne gelecekti? Vaftiz olmadan ölen bebeklerin ruhlarına ne olacağı sorusuna karşıtları tarafından meydan okununca, Augustinus, ilk günahlarının insanları savunmasız bıraktığını ve hiçbir zaman cennete alınmayacaklarını kabul etmek zorunda kaldı. Aynı zamanda Augustinus, bundan bağımsız olarak, Origenes'in ebedi cezanın Tanrının iyiliğiyle bağdaşmadığı yolundaki görüşünü reddeder oldu; cezalandırmanın şiddetli ve sonsuz olacağı bir Cehennem'in önde gelen savunucularından biri haline geldi. Üzerlerinde Tanrının inayetinin olmadığı insanlar için hiçbir biçimde merhamet olamayacaktı.

Augustinus'un ilk günah kavramı, erken beşinci yüzyılda ve sadece Kuzey Afrika'daki bazı piskopos arkadaşları arasında tutulan, olgunlaşmamış bir düşünceydi. Diğer bir muhalif yorumda olduğu gibi, sanki insanoğlunu sevecen bir Tanrı değil de, şeytan yaratmış izlenimi verdiği için, bu düşüncenin tümü olasılıkdışıydı. Bununla birlikte dikkate değer olan, Augustinus'un kendi görüşünü entelektüel bir enerji ve katı bir ısrarla, imparator Honorius'un İtalyan piskoposlara yaptığı telkinlerin de sayesinde, batı kilisesinin resmi öğretisi olarak kabul ettirmeyi başarmasıydı. İlk günah kavramı başka hiçbir yerde kabul görmedi. Asla doğuya ulaşmadı (Augustinus sadece Latince yazmıştı), ya da diğer tektanrılı dinler tarafından benimsenmedi.

Augustinus 'kilise'nin demek istediğini tanımlamayı denedi. Kiliseye katılmak ve onun ayinlerini kabul etmek muhtemelen Tanrı kayrasını kazanma şansını artırıyordu, fakat Augustinus'un düşüncelerinin mantığı, kilise mensuplarının kurtuluşu garantiledikleri ve kiliseye bağlanmayanların da mutla-

8) "Bunun için, nasıl günah bir adam vasıtasıyla ve ölüm günah vasıtasıyla dünyaya girdiyse, böylece ölüm de bütün insanlara geçti; çünkü hepsi günah işlediler;" (ç.n)

9) Hıristiyan kilisesine mahsus Aşai Rabbanî, şarap ve ekmek ayini. (ç.n.)

ka kurtuluştan mahrum kaldıkları hissini uyandırmıyordu. Yine de kilise, kendisine katılmak ve ayinlerden yararlanmak isteyenlere bu olanağı sağlamakla görevliydi. Augustinus'un buradaki esas muhalifleri, ortodoks kilisesinin kıyımlar sırasında ölümcül bir şekilde zarar gördüğünde ısrar eden ve Hıristiyanları ondan uzak tutmakta haklı olduklarını söylemeye devam eden Donatusçulardı ki, bunlar Hippo'daki Hıristiyanların çoğunluğunu oluşturuyordu. Augustinus, bu saldırıya karşı koyabilmek için ortodoks kilisesinin geçerliliğinin üyelerinin değerine bağlı olmadığını savundu. Saygıdeğer olmayan bir papaz tarafından yapılan vaftiz töreni Tanrının gözünde hâlâ geçerliydi. Donatusçuların uzlaşmazlıklarının, dinsel törenler sayesinde Tanrı kayrasına uygun olması muhtemel kişileri bundan yoksun bıraktığı kavrandığında, bu mezhebi yok etmenin ve takipçilerini kilisedeki gerçek yuvalarına dönmeleri için serbest bırakmanın meşru olduğu düşünüldü. Bu yaklaşım, devlet tarafından desteklenen kilisenin heretik inançları alt etme hakkı olduğunu savunan Theodosius ve Ambrosius'un görüşünü kuvvetlendirdi. Augustinus'un heretiklere karşı kullanılan yöntemlerdeki sınırlamalar konusunda yaptığı uyarılara rağmen, onun sözleri sonraki yüzyıllarda, Orta ve Reform Çağı Avrupa'sının katliamlarını haklı göstermek için kullanıldı.

Augustinus'un son büyük yapıtı *Tanrı'nın Devleti*, Vizigotların 410 yılında Roma'yı yağmalamalarına yol açtı (bkz. sonraki bölüm). Fiziksel hasar fazla olmasa da (Hıristiyan Vizigotlar kentin kiliselerine dokunmamışlardı), psikolojik sarsıntı kesinlikle çok büyüktü. Herkes dünyanın sonu geldiğini düşünmüştü. Kitabın büyük bölümü, devleti kurtarmak ya da devletin kendi kendisini yüceltmekten daha fazlasını sunması anlamında, geleneksel Roma dininin iflasına dikkat çekiyordu. Augustinus, gerçek 'devlet'in, Tanrının sevgili kulları yerine, yeryüzünden cennete doğru uzanan bir cemaati barındırdığını iddia etti. Dünyevi bir devlet, Roma gibi çok büyük olsa bile, göksel devletin yalnızca soluk bir yansımasıydı ve erkeklerle kadınların büyük tutkularını yönlendirmek zorunda oldukları, göksel devlet olacaktı. Dolayısıyla, Roma'nın çöküşünün Tanrının gözünde pek bir önemi yoktu.

Augustinus'un kilise üzerinde çok büyük etkisi oldu. Yazılarına ve vaazlarına rakipsiz bir berraklık ve görkem hâkimdi. Zekâsı, Hıristiyan düşüncesinin her kuytusuna, her çatlağına nüfuz etti. Annesiyle son konuşmalarının yer aldığı yazılarının birçoğu, *İtiraflar*'ın Dokuzuncu Kitabı örneğin, son derece etkileyicidir. Soğuk bir entelektüel değildi, duygusal itilimlerindeki gücün son derece farkında olan bir insandı. Tanrıyı ararken çektiği ıstıraplarda ona sempati duymamak zordur. Fakat eninde sonunda mesajı korkunçtu. İlahi bir inayet olmaksızın hiçbir kurtuluş yoktu ve bu, mutlaka 'iyi' bir yaşam sürmekle elde edilemeyebilirdi. Kilisenin heretikler aleyhine dava açma ve devleti yardıma çağırma yetkisi vardı. Tanrısal kayranın kendi iyilikleri olduğu konu-

sunda ikna edilenler ve sadece bu lütuf aracılığıyla kendilerini bedensel arzulardan azat edenler, onun metinlerini tam bir tasasızlıkla okuyabilirlerdi.

Hieronymus

Erken dönem kilisenin büyük bilginlerinden bir diğeri de, Augustinus'un çağdaşı Hieronymus'tu (y. 347-419/20). Hieronymus, 347 civarında, Hıristiyan bir ana babanın çocuğu olarak Balkanlar'da doğdu, fakat 12 yaşına geldiğinde Roma'da felsefe ve belagat okuyordu. Klasik yazarlara derin bir sevgi duydu. Hayatının en berbat olaylarından biri gördüğü bir rüyaydı; rüyasında Cicero'yu Kitabı Mukaddes'e tercih ettiği için Tanrı tarafından suçlanıyor, bu zaafı yüzünden kırbaçlanıyordu. Mektupları klasik anıştırmalarla dolu olsa da, bir daha pagan bir yazarı okumamaya azmetti.

Hieronymus'unki huzursuz ve ıstırap dolu bir hayattı. Ardı arkası kesilmeyen seyahatler yaptı ve katı çileciliğin evrelerinden geçti. Peter Brown'ın sözleriyle, 'Hieronymus için insanoğlu kükreyen vahşi hayvanlarla dolu karanlık bir orman olarak kaldı, ki bu, yalnızca sıkı perhizle, cinsel cazibeden tamamen kaçınarak denetlenebilirdi.' Fakat aynı zamanda aralıksız ve yılmadan çalışarak, ana dili Latince'ye ek olarak Yunanca ve İbranice üzerinde uzmanlaştı. Kendisini önce sekreteri, daha sonra Yunanca ve İbranice yazılmış Eski ve Yeni Ahit metinlerinin Latince'ye çevrilmesinde işe alan (382-4) Roma piskoposu Damasus'a tavsiye edilmesini sağlayan da, onun bu derin bilgisiydi.

Birleştirilmiş ve güvenilir bir tercümeye uzun zamandır ihtiyaç duyuluyordu. Batı imparatorluğunda dolaşımda olan ve farklı nitelikli çok fazla Latince çeviri vardı. Hieronymus bu görevini yerine getirirken aşılmaz sorunlarla karşılaştı. Sansürcü kişiliği ve yeni bir tercümeye karşı kuşkucu tutumu, onu Roma'da öylesine sevilmez bir kişi haline getirmişti ki, Damasus'un ölümünden sonra kentten ayrılmak zorunda kaldı. Hayatının son otuz dört yılını Beytlehem'de bir manastırda geçirdi ve nihayet burada çevirisini bir sonuca bağladı. Başlarda bu tercüme pek kabul görmedi, fakat sekizinci yüzyıla gelindiğinde, orijinal metinlerin yetkin bir Latince çevirisi olarak kilise tarafından kabul edildi. Vulgata ('ortak yorum'), yüzyıllar boyunca Katolik kilisesinde meydan okunamazlığını sürdürdü ve erken dönem Hıristiyan ilminin en büyük başarılarından biri olarak kaldı.

İoannes Khrysostomos

Bu, aynı zamanda büyük vaizler çağıydı; içlerinde en ünlüsü 'altın ağızlı' İoannes Khrysostomos'tu (y. 347-407). İoannes, Suriye'de Yunanca konuşan

Antiokheia seçkinlerinin içine doğmuştu. Küçük yaştan itibaren öylesine yetenekli bir konuşmacıydı ki, babası gibi ya avukat ya da devlet memuru olacağı zannedildi. Ne var ki, 21'inde vaftiz oldu ve ardından Antiokheia civarındaki mağaralarda münzevi bir hayat yaşamayı seçti. Süslü giyimden ve kendi isteklerine teslimiyetten nefret eder bir halde ortaya çıktı, sağlığı kalıcı biçimde bozulmuştu. Açgözlülüğün ya da kibrin en küçük iması bile öfkesini uyandırıyordu ve cemaati içinde abartılı giyinmiş kadınlara gözlerini dikip sert sert baktığı söyleniyordu. Bununla beraber katılığı, cemaatleri içinde yer alan ve zenginleri deşifre etmesini memnunlukla karşılayan pek çok yoksul kişi için kaygılanmaya başlamasıyla birlikte biraz azaldı. Düşüncelerini herkesin kavrayabileceği imgelere dönüştürmekte özellikle ustaydı.

İoannes, 50 yaşına gelene dek Antiokheia'da hizmet verdi; bir vaiz olarak ünü bütün imparatorluğa yayılmıştı. Hıristiyanları Yahudilik konusunda uyardığı sekiz vaazı bu yıllarda verdi. Latince'ye çevrilerek batıya ulaşan bu vaazlar, daha sonra Ortaçağ Avrupa'sının anti-Yahudi histerisini ateşledi. İoannes, 398'de Konstantinopolis piskoposluğunu kabul etmeye zorlandı. Mutsuz bir taşınmaydı bu. Zengin sarayın gölgesinde asla rahat edemedi ve onun imparatoriçe Evdoksia'nın maddeciliğine yönelik değişken tutumunu istismar eden pek çok düşman kazandı. Aynı zamanda, Konstantinopolis ile Konstantinopolis'ten çok uzun zaman önce kurulmuş İskenderiye arasında epeydir devam eden papalık yarışında arada kaldı. Nihayet, 407'de öldüğü Karadeniz kıyısındaki ücra bir köye sürgün edildi.

Sonuç: Dönüşüme Uğrayan Bir Toplum

394'te Galya'da, Eugenius adında bir gaspçı imparator Theodosius'a meydan okumuştu. Eugenius putperestti ve Romalı önde gelen senatörlerin birçoğunun desteğini kazanmıştı. Theodosius onların ordusunu Alpler'deki Frigidus Nehri'nde karşıladı ve ezdi. Bu zafer geleneksel Hıristiyanlar tarafından inançlarının onaylanması olarak görüldü. Yeni tinsel otorite kavramları, Tanrının ve ahlakın değişik görünümleriyle, artık kesinlikle farklı bir dünya vardı. (*Christianity and the Rhetorik of Empire* (Hıristiyanlık ve İmparatorluk Retoriği) isimli yapıtında Averil Cameron, şimdiye kadar sadece Greko-Roman dünyanın incelikli seçkinlerince ilgilenilen, içinde inançların ve değerlerin çok geniş bir dinleyici kitlesine ulaştığı halk belagatını araştırarak, bu kaymayı gözler önüne serer.) Ayrıca, paganizmin ve heretik görüşlerin yok edilmesiyle artan ilginin anlamı, nihayet tinsel amaçların özellikle Hıristiyan bağlamı dışında bundan böyle dışavurulamayacak olmasıyla birlikte, kaçınılmaz olarak, Greko-Roman tinsel deneyimdeki zengin çeşitliliğin kayması demek-

ti. Yahudiler giderek daha fazla tecrit edildiler ve Nicholas de Lange'nin sözleriyle dördüncü yüzyıl onlar için, 'uzun bir yalnızlık döneminin başlangıcı'na işaret ediyordu. Devlet ve kilise yetkilileri, Yahudileri Hıristiyan toplumundan ayırmak için, uzun vadede muazzam sonuçlara yol açacak önlemler almaya başladılar.

Yunan ve Roma dünyası, ilişkileri ve uzlaşmazlıklarıyla genellikle beşeri sorunlardan ayrılan bir dizi tanrıyı kabul etmişti. Hıristiyanlığın tek tanrısı, her insanın kendi tutum ve davranışından başka birkaç kaygıya daha sahipmiş gibi tasvir edildi. İnsanların özellikle cinsel tutumları, Tanrının özel ilgi alanında görülüyordu. O en yüksek unvana sahipti ve hiçbir Hıristiyan, bir Yunanlının yaptığı gibi, inandığı biçimde ona karşı çıkmaya cesaret edemezdi. (*İtiraflar*'da Augustinus'un kendisini 'ortalama[10] bir şey' olarak betimlemesi anlayışsızlıkla karşılanmış ve muhtemelen Romalı öncelleri tarafından hor görülmüştü.) Belki de tam bu anda, yoğun suçluluk duygusu ahlaki davranışın koşullayıcısı olarak kamusal utancın yerini aldı. Bundan da öte, bu kaymaya, cehennemin dehşetiyle ilgili korkunç tanımlamalar eşlik etti. Çok geçmeden, bu tasvirlerde tüketilen ateşler ve iblislerle, kızgın işkence aletleri Avrupa mitolojisine girdi. Hıristiyan toplumunun dikkate değer başka görünümleri de vardı. Yoksulların ilgi odağı (ve dolayısıyla ilk kez kendilerinin fark ettiği bir şey) olarak görülmeleri Hıristiyanlar tarafından sağlanırken, aynı zamanda Tanrının, onuruna inşa edilen muhteşem binalarla hoşnut edildiğine inanılıyordu. Bu durum kaçınılmaz olarak, Hıristiyan toplumunun kaynaklarını kullanma tarzında bir gerilime yol açtı; bu kaynaklar, incillerde desteklendiği gibi ya yoksulları gösteren kabartmalarda ya da Tanrının altın ve mozaikle yüceltilmesi için kullanılacaktı. Aynı zamanda, devletin yalnızca yetkili bir dinle yaptığı işbirliğinin temel bir önemi olacaktı. İnançlardaki bu kaymalar, yirminci yüzyılda bile ısrarla süren, sosyal, ekonomik, tinsel ve kültürel hayatın genel çerçevesinin tanımlanmasına yardım etti. Bu anlamda kesinlikle tartışılabilir olan, dördüncü yüzyılın Avrupa tarihinde en etkili çağlardan biri olduğudur.

10) Adi, aşağı, bayağı, kötü, acımasız, zalim vb. anlamları da bulunan "mean" sözcüğünün karşılığı olarak. (ç.n.)

29
Yeni Bir Avrupa'nın Yaratılması, 395-600

Theodosius'un 395'teki ölümüyle, iki oğlu ortak imparator ilan edildi ve imparatorluk, oğulların her birinin ismen sorumlu olduğu iki ayrı idari bölgeye ayrıldı. Henüz ikisi de gençti. Doğu imparatoru Arcadius yalnızca 18 yaşındaydı, Honorius ise daha da gençti. Kuzeydeki paylaşım, kabaca, Yunanca'nın en etkili idari dil olarak Latince'nin yerini aldığı İllyria sınırları boyunca gerçekleştirildi; ki bu, görünürde birliğin sağlandığı yüzyıllara rağmen imparatorluğun hâlâ farklı iki dil konuşan iki ayrı kültürden oluştuğunu anımsatan bir durumdu. Bu bölünme diğer unsurlarla pekiştirildi: doğudaki, geniş mülkler yerine köylü üretimine dayalı daha sağlam bir ekonomi, daha savunulabilir sınır bölgeleri ve daha az inatçı düşmanlar, askeri kurallar yerine, yönetimle ilgili günlük işlerde muhtemelen sivil kuralların korunması, bir şans faktörü olarak da, doğudaki imparatorların daha uzun yaşamaları ve batıdakilerden daha azimli karaktere sahip olmaları.

Batı İmparatorluğunun 'Çöküşü'

Batı İmparatorluğu seksen yıl sonra 476'da 'çökecekti'. Bu 'çöküş'ün kendi içinde umulmadık ya da büyük bir olay olmadığını düşünmek zordu. 470'ler itibarıyla batı imparatorları, İtalya dışındaki neredeyse bütün toprakların kontro-

lünü kaybetmiş, tükenmiş birliklerin idaresinde Germen askerlere güvenir hale gelmişlerdi. Çocuk yaştaki imparator Romulus Augustulus, bir Germen savaşçısı olan ve daha sonra doğu imparatoru Zenon ile, kendisine konsülden sonra gelen yüksek rütbeli *patricius* unvanı verilmesi için temasa geçen Odovakar tarafından tahttan indirildi. Zenon umutlarını, kısa bir süre önce İtalya'dan sınırdışı edilen kendi imparator adayı Julius Nepos'un geri getirilmesine bağlamış olduğundan tereddüt ediyordu. Julius'un tahta geçemeden ölmesiyle, 480'de Odovakar İtalya hükümdarı olarak konumunu sağlamlaştırdı ve batı imparatorluğunun son kalıntıları üzerindeki sıkı denetim de böylece yitirilmiş oldu. (Neyse ki Romulus'un hayatı bağışlandı; tahttan indirildikten sonra yirmi beş yıl boyunca, İtalya'daki özel bir mülkte yaşamını sürdürdüğüne ilişkin bazı kanıtlar vardır.)

İmparatorluğun batı bölümünün çökmesi sonraki kuşakların hayallerini alıp götürmüştü. Edward Gibbon'ın *Decline and Fall of the Roman Empire* (Roma İmparatorluğu'nun Gerilemesi ve Çöküşü) adlı muhteşem çalışması (Gibbon sadece batıyla ilgilenmekle kalmayıp, Konstantinopolis'in 1453'teki yıkılışının öyküsünü de anlatmış olsa da), insanlık tarihinde yer alan ve bir çeşit özel açıklama gerektiren korkunç[1] bir olay imgesi yaratmakta, sorumluğun bir kısmını, en azından İngilizce konuşulan dünyada taşımak zorundadır. Gibbon, Hıristiyanlıkla ilgili başarısızlığın suçunu, manastır hayatının ve çileciliğin etkisi yüzünden eski savaşçı gelenekleri zarar gören Romalıların dünyevi şeylerden vazgeçmeye yöneltmiş olmasına bağlar. Bu sav, batıdan daha fazla Hıristiyanlaşmış doğunun neden daha uzun yaşadığını açıklamaz. Olağanüstü sayıda başka teori vardı –bir kitapta bunlardan beş yüzü listelenmiştir– fakat birçoğunun arkasında, Roma İmparatorluğunun ahlaki üstünlük gibi, tarihi değişim süreçlerine karşı sonsuza dek korunması gereken büyülü bir öğeye sahip olduğu kabulü gizlidir. (Bu yeni bir düşünce değildi. Bir seferinde, Galyalı yerel patronlardan biri I. Theodosius'a şöyle demişti: 'Biliyoruz ki hiçbir devrim devleti yıkamayacak, çünkü Roma İmparatorluğu'nun seninle ve torunlarınla, şimdi olduğu gibi sürmesi önceden takdir edilmiştir.')

Ne var ki her açıklama, batı imparatorluğunun, Ren ve Tuna boyunca genişlemiş sınırlarında sürekli baskılara maruz kaldığı gerçeğini içermek zorundadır. 395 itibarıyla bu baskılar, 160'larda Markomanlara karşı yapılan ilk savaşlardan beri, iki yüzyıldan fazladır devam ediyordu. Dikkate değer olan, (sadece üçüncü yüzyılda teslim edilen Daçya'ya rağmen) Roma ordularının sınırları bozulmamış biçimde ellerinde tutmayı başarmalarıydı. İmparatorluk, geç üçüncü ve erken dördüncü yüzyıllarda, Diocletianus ve Constantinus'un hükümdarlıkları altında esaslı bir yeniden yapılanma süreci yaşarken, kalelerin inşasında

1) Kıyamet günü gibi felaket cinsinden. (ç.n.)

ve yeni ordular toplarken sürekli olarak kaynaklar bulmuştu. Modern bilginler şimdi bu dönemi, 'geç antik dönem' adıyla, canlılık ve başarı devirlerinden biri olarak yeniden kurmuşlardır. Diocletianus'tan sonra Roma İmparatorluğu tarihlerinin tavsamasına izin verdiği bu gelenek, artık daha fazla sürdürülemezdi.

Batı İmparatorluğu'nda Gotlar

370'lerde Hunların ortaya çıkışı Got grupları sınırların ötesine geçmeye mecbur ederken, bütün imparatorluğu yeni baskılarla karşı karşıya bıraktı. 382'ye gelindiğinde Gotlara belli ölçüde bağımsızlık verilmişti. Bununla beraber, Peter Heather'in *Goths and Romans* (Gotlar ve Romalılar) isimli kitabında belirttiği gibi, şimdi bilinen adlarıyla Vizigotlar, konumları için sevinmekten çok uzaktılar. Theodosius ile 382'de yaptıkları ve onun ölümünden sonra kendilerini saldırılara açık bir konumda bırakan antlaşmanın kişisel bir ittifak olduğuna inandıklarına ilişkin bazı deliller bulunuyor. Tarihlerinde ilk kez, güçlü önderleri Alaric'in komutasında bütün gruplar bir araya geldiler. Halkının güvenliğini sağlamadığı sürece Alaric'in konumu belirsizliğini korudu. Amacı, ki açık olduğu görülür, imparatorluk içinde kendisine bir tür resmi statü ve kendisini izleyenler için düzenli gıda stokları temin etmekti. Bunlar gerçekleşmeyince sahip olduğu tek silahı kullandı: komşu toprakları yağmalamak. 395 itibarıyla adamlarını, doğunun basınç noktaları Trakya ve Yunanistan'dan balkanların içlerine doğru yürütüyordu. 397'de, doğu imparatorluğu tarafından İllyria'da askeri bir komutan olarak tanındığı görülür, ancak bu uzun sürmedi. 402 civarında yeniden ayaklandı ve bu sefer İtalya'ya doğru yürüdü.

Burada onun düşmanı, Theodosius'un eski *magister militum*'u (ordu komutanı) Stilicho'ydu. Stilicho yarı Germendi fakat Theodosius'un yeğeni, ardından da Honorius'un kızıyla evlenmişti ve bu durum Romalılarla Germenler arasındaki ilişkinin nasıl karmaşıklaştığının bir göstergesidir. Stilicho, ölüm döşeğinde Theodosius'un kendisinden oğullarına korumalık yapmasını, başka bir deyişle kral naibi olmasını istediğini iddia etti. Stilicho'nun imparatorluğun kendisine ait doğu bölümündeki entrika girişimleri, özellikle asker toplamak için zengin bir potansiyeli barındıran İllyria'yı ele geçirme çabaları başarısız oldu ve sadece imparatorluğun bu iki parçasındaki ayrılığı pekiştirdi.

Stilicho'nun batıda sahip olduğu gücün boyutu, 402'de, Honorius sarayını Milano'dan bataklıklarla çevrili ve bu nedenle zapt edilemez konumdaki Ravenna'ya taşıdığında görüldü. İmparatorlar çekildikleri köşede aşırı pohpohlanmış bir tecrit hayatı yaşarken, Honorius aslında ordu komutanı olarak imparatorun geleneksel rolünü terk ediyordu ve şimdiden sonra batı imparatorluğu, normal olarak, çoğunlukla Germen kökenli sayılan güçlü bir askeri

kişiliğe doğru yöneliyordu. Askerlerin, imparatorun kendi askerlerinin yanında savaştığı ve onların sıkıntılarını paylaştığı Valentinianus'lu günleri çok arıyoruz demelerinde şaşılacak bir şey yoktu.

Stilicho, üstüne gelen Alaric'i her defasında püskürttü, fakat Vizigot kuvvetleri bozulmadan kaldı ve muhtemelen yine İllyria'ya yerleşti. Fakat 405'e gelindiğinde Stilicho, Vizigotları kendi ordularının bünyesinde, belki de doğuya girmenin bir aracı olarak, mantıklı bir şekilde kullanabileceğini fark etmişti. Olası bir anlaşmadan önce Alaric İtalya'yı bir kez daha tehdit ediyordu ve 407'de Stilicho, Alaric'in müttefik bir güç olarak tanınması ve kendisine 4.000 pound'un [1309 kilogram] üzerinde altın ödenmesi konusunda senatoyu ikna etti. Bu anlaşma, özellikle Arcadius'un 408'deki ölümüyle doğu tahtının boş kalmasından sonra Stilicho'nun ciddi bir tehdit oluşturduğunu anlayan doğuyu, hem de 'barbar' Gotlarla hiçbir biçimde uzlaşmak istemeyen Honorius'u çileden çıkardı. 408'de Stilicho'nun düşmanları, ona karşı bir suikast düzenlenmesi konusunda imparatoru ikna ettiler ve Alaric'le yapılan anlaşma yadsındı. Barbar karşıtı bir histeri dalgası, o an itibarıyla Roma ordularının büyük bölümünü oluşturan pek çok Germenin katledilmesine yol açtı.

Alaric'in blöfü görülmüştü. Halkının gözünde güvenirliğini korumak istiyorsa mutlaka bir yerleşme bulmalıydı. Honorius pazarlığa yanaşmazken, Alaric, senatörler Honorius'a baskı yapabilir umuduyla, Roma'daki senatoyla müzakere etmeye zorlandı. Yapılan bütün müzakereler sonuçsuz kalınca, 410 tarihinde askerlerinin başında Roma'ya girdi ve sekiz yüzyıldır ilk kez olan bir şeyi yaparak kenti yağmaladı. Bu, yıkıcı bir eylem olarak öneminin ötesinde, Roma dünyası üzerinde şok etkisi yapan bir girişimdi. Yine de bu yağma Alaric'e hiçbir şey kazandırmadı. Artık adamlarını Afrika'ya götürebilirdi. Güneye giderken yolda öldü ve yerine geçen üvey kardeşi Atault, Vizigotların kuzeye, Galya'ya gitmelerine karar verdi.

Parçalanan İmparatorluk

Kuzeyde çok daha ciddi saldırılar meydana gelirken, Gotlarla uğraşmak batı imparatorluğu idaresini felce uğratmıştı. 406'nın sonunda, buz tutan Ren'i geçen Vandal, Suev ve Alamanlar, Kuzey Galya'yı baştan sona istila ettiler. Bu kez, (sınır boyunca yerleşmiş olan Franklar eski şöhretlerinin onuruna belli bir direnç gösterseler de) büyük bir direnmeyle karşılaşmadı ve çabucak güneye yayıldı. Romalılar, Trier'deki komuta merkezlerini, Galya'nın hayli güneyinde bulunan Arelate'ye taşımak zorunda kaldı. Roma savunmalarının çöküşü, Saksonların ve diğerlerinin yaptığı akınların sıkıntısını çekmiş olan Britanya'da dehşetle izlendi. Britanya lejyonları kendi sorunlarını bizzat sahip-

lendiler. Terk edilmiş bir Galya, tecrit edilmiş ve savunmasız bir Britanya demekti. İçlerinden Constantinus'u imparator ilan ettiler ve Constantinus karşı bir saldırıyı komuta etmek için Galya'ya geçti. Kısa dönemde şaşırtıcı başarılar elde etti. Galya ve İspanya'da bir tür denetim sağladı ve 409'da Honorius, Constantinus'u geçici bir süre için Augustus olarak tanımak zorunda kaldı. Ne var ki, Arelate'den yönettiği 'imparatorluğu' kısa sürdü. Britanya Arelate'den kontrol edilmek için çok uzaktı ve İspanyol komutanları kendi imparatorlarını ilan ettiler. Kısacası, buradaki Roma yönetimi çökmüş görünüyordu ve bir daha asla düzelmedi. (430 itibarıyla para basımı sona ermiş ve kent yaşamı, bazı istisnalarla birlikte, çoktan bozulmuştu. Rakip istilacı İskoçlar, Saksonlar, Angıllar ve Jütler kırsal bölgelerde yönetimi ele geçirdiler ve yüzyıllar boyunca hiçbir merkezi idare buralarda yeniden egemen olamadı.) İmparatorluk sınırlarına giren başka bir Germen halkı Burgonlar Galya'da ortaya çıktılar ve Trier'in güneyine yerleştiler. Constantinus'un direnci kırıldı ve nihayet Arelate'de, Honorius'un yeni *magister militum*'u Constantius tarafından 411'de ele geçirilip öldürüldü.

Bu andan sonra batı imparatorluğunun kendi birlikleriyle önemli hiçbir askeri girişimde bulanamadığı görülür. Roma ordularına ne olduğunu tam anlamıyla ortaya çıkarmak zordur. Sivil ve Askeri Rütbeler Kütüğü *Notitia Dignitatum*, 395'ten bir süre sonra derlendi ve bu kütüğün günümüze ulaşan batılı bir kopyasında, askeri birlikler, batıdaki toplam 250.000 asker ile birlikte listelenmiştir, fakat gerçekte, Galya ve İtalya'nın her birinde 30.000 olmak üzere, yalnızca 65.000 civarında asker olduğu tahmin edilmektedir. Muhtemelen bunların çoğunluğu, orduların artık bağımlı olduğu Germen askerleriydi. Germenler yüzyıllardır, paralarını Roma'nın hizmetinde çalışarak kazanıp evlerine dönen paralı askerler olarak görev yapmışlardı. Son zamanlarda, aralarında Suev, Sarmat ve Burgonların bulunduğu savaş tutsakları iskân edilmiş ve sadece askerlik hizmetinde bulunmalarına izin verilmişti, fakat artık onların da Frank ve Gotlardan oluşan alt kadroları vardı. (Belçika'da bulunan geç dördüncü ve erken beşinci yüzyıla ait Roma kale mezarlıklarında yatan Germen askerlerin oranı yüzde 20 ile 70 arasında değişmektedir.) Germenler genellikle sadık ve usta savaşçılardı, fakat erken beşinci yüzyıl itibarıyla orduların verimli ve kontrollü birlikler olarak yönetilemedikleri görülür. Yönetim giderek artan biçimde, bir kabilenin doğrudan diğerine karşı kullanıldığı yetersiz seçeneklere bağlı olmak zorunda kaldı. Örneğin Vizigotlar, kuzeyde Burgonlara karşı kullanıldı ve ardından Vandallara karşı İspanya'ya gönderildiler. Daha sonra, 418'de, Toulouse ve Atlantik arasında yer alan Akitanya'da, 'federe' bir krallık olarak yerleştirildiler.

İmparatorluk bünyesinde bir Germen krallığın tanınması demek olan bu yeni düzenlemenin ayrıntıları belirsizliğini korur. Walter Goffart'ın *Barbarians*

and Romans (Barbarlar ve Romalılar) adlı yapıtında ileri sürülen bir görüşe göre, Vizigotların yerleştirildikleri bölgeden elde edilen vergi gelirinin bir bölümü, Roma devletini bu gelirden mahrum bırakırken, doğrudan doğruya Germenlere aktarılıyordu. Bu anlamda Vizigotlar bir çeşit bağımsızlık kazanmıştı. Sorun, Vizigotların hiçbir şekilde onlara tahsis edilen sınırların içinde kalmak istememeleri ve çok geçmeden daha fazla yayılmaya başlamalarıydı. Benzer bir durum Gallaecia'ya (Kuzeybatı İspanya) yerleşmiş Suevler için geçerliydi. Onlara da federe bir statü verilmişti, fakat 430'larda İspanya'nın içlerine doğru genişlediler.

409'da Suevlerle birlikte İspanya'ya geçen Vandallar ülkenin güneyinde durdular. 419'da yeniden ilerlemeye başladılar. Liderleri Gaiseric'in komutasında, belki de Germen liderler içinde en başarılı olanıydı, boğazı geçerek Afrika'ya girdiler. Boğazı, aileleriyle birlikte sayıları 80.000'e ulaşan yirmi bin asker geçmişti. Bu, kurnazca bir hamleydi. Toprak sadece verimli değildi, fakat aynı zamanda İtalya hâlâ bu toprakların buğday stokunu kullanıyordu. Gaiseric, Afrika'yı elde tutmakla imparatorluğun merkezine doğrudan baskı yapabileceğini biliyordu. Vandallar başlıca limanları alarak, kıyı süratle boyunca ilerlediler. (Yaşlı Augustinus, kent kuşatma altındayken 430 yılında Hippo'da öldü.) 435'te Romalılar, Vandal Krallığına federasyon statüsü tanımak zorunda kaldılar, fakat bu durum genişlemeyi durduramadı. Kartaca 439'da yağmalandı, ardından Gaiseric, Batı Akdeniz adalarını ele geçirdi. Bunlar, imparatorluğun şimdiye dek uğradığı en büyük kayıplar olmuştu.

Aetius, 'Romalıların Sonuncusu'

Honorius 423 yılında ölmüştü. Batı ordusu Johannes adında birini onun yerine imparator ilan etti, fakat doğu imparatoru II. Theodosius bunu onaylamadı ve kendi seçimi olarak 6 yaşındaki III. Valentinianus'u bu makama getirdi. İktidar aslında Valentinianus'un annesi, I. Valentinianus'un torunu Galla Placidia'nın elindeydi. Galla Placidia'nın karmakarışık bir hayatı olmuştu. Roma'nın yağmalanmasının ardından Vizigotlarca rehine olarak alıkonulmuş ve Vizigot lideri Ataulf ile evlenmişti. Ataulf'un ölümüyle Romalılara iade edildi, daha sonra Honorius'un yeni güçlü adamı Constantius'la evlendi. Bu evlilikten genç Valentinianus doğdu. 421'de babası öldü ve Galla Placidia Konstantinapolis'e sığındı. Buradan İtalya'ya geri yollandı. Güçlü bir kadındı ve on yıl boyunca suçlarını ordu subaylarının yüzlerine vurdu. Ne var ki 433'te, batı imparatorluğunun başlıca siması haline gelen ve sonraki yirmi yıl boyunca gücünü koruyan *magister militum*'u Aetius'un taktikleri karşısında yenildi.

Aetius gençliğinde bir süre için Hunların elinde rehin kalmıştı, fakat kendisini tutsak edenlerle öyle iyi ilişkiler kurmuştu ki, Hunlardan kendi ordusunu oluşturabilmişti. İmparatorluğu savunma girişimlerinde bu güçleri kullandı. Aetius'u ilgisini dar bir bölgeyle sınırlı tuttu. Hiçbir zaman Afrika, İspanya ve Britanya'yı savunma ya da yeniden ele geçirme teşebbüsünde bulunmadı; 442'de, imparatorla Gaiseric arasında yapılan ve Valentinianus'un kızı Eudokia ile Gaiseric'in oğlu Huneric'in evleneceği bir antlaşmaya boyun eğdi. Başlıca amacı, Galya üzerinde bir tür imparatorluk denetimi kurmak olacaktı. Aynı dönem itibarıyla Vizigotlar ve Burgonlar bu bölgede yerleşmişti ve Aetius bu halklar üzerinde daha etkili bir denetim sağlamanın yaşamsal olduğunu düşünüyordu. Vizigotları kontrol altında tutmakta bazı başarılar elde etti, 443'te Burgonları da ezdi ve onları Cenova Gölü etrafında üçüncü bir federe krallık olarak yerleştirdi (kuşkusuz burada, kuzeydekinden çok daha iyi kontrol edilebileceklerini umuyordu).

Aetius'un başarısı, küçük boyutlu ve merkezileştirilmeden kalmış bir toplumdan çekilen Hun paralı askerlerinin sağladığı sürekli ikmale bağlıydı. Bununla birlikte, Gotların 380'lerde uğradığı ve tek bir liderin yönetimi altında sağlamlaşan dönüşümün bir benzerini, Hunların 430'lar civarında yaşadığı görülür. 445'e gelindiğinde bu lider Attila'ydı. Onun önderliğinde Hunlar, imparatorluğa karşı daha saldırgan bir tutum takındılar. Örneğin, Balkanları yağmalamaya başladılar ve doğu imparatoru Theodosius bu yağmadan vazgeçmeleri için Hunlara para yardımında bulunmak zorunda kaldı. Fakat Theodosius 450'de ölünce, Doğu Roma'nın yeni imparatoru Markianos bu yardımı sürdürmeyi reddetti; Hunlar dikkatlerini Galya'ya çevirdiler. Bu durum, Aetius'un stratejisinin bütünüyle çökmesi anlamına geliyordu. Birliklerinin en büyük kaynağı kendi aleyhine dönüyor ve saldırılar imparatorluk bünyesinde tutmakta en kararlı olduğu bölgede yoğunlaşıyordu. Eski düşmanları Vizigotları ve Burgonları, Hunları püskürtmek için diğer Germen kabilelerle birleşmiş şekilde yardıma çağırmaktan başka çaresi yoktu. Bu ittifak 451'de, Attila'nın daha sonra geri çekildiği Catalaunum Ovası (Campagna bölgesinde Troyes'in batısı) Savaşı'nda başarılı oldu. Fakat ertesi yıl Attila İtalya'yı istila etti. Neredeyse hiç direnme olmaması dikkat çekiciydi, sadece Roma piskoposu I. Leo, kararlı bir şekilde, Attila'yı Roma'ya saldırmaktan vazgeçirmeye çalıştı. İmparatorluk, tesadüfen öldüğü ve imparatorluğunun çöktüğü 453 yılında, Attila'nın insafına kalmış gibiydi. (Leo'nun aracılığı belki de, Roma'nın pagan otoritesi yerine Hıristiyan egemenliği altında kaldığının içtenlikle söylenebileceği bir ana işaret eder.)

Aetius'un stratejisi artık bütünüyle gözden düşmüştü. İtalya'yı bile savunacak durumda değildi. Düşmanları bu durumu fırsat bildiler. Aetius, Ravenna'daki imparatorun huzuruna çağrıldı ve muhtemelen, bizzat Valentinianus

tarafından idam edildi. Altı ay sonra Aetius'a sadık bazı subaylar, Valentinianus'u alaşağı ederek öçlerini aldılar. Onun ölümüyle doksan yıl önce I. Valentinianus tarafından kurulan hanedanlık sona ermiş oldu.

Batı Roma İmparatorluğunun Son Yılları, 455-476

Aetius'a Romalıların sonuncusu denmişti. Yirmi yıllık hâkimiyeti sırasında imparatorluk hâlâ parçalandığına göre, bu muhtemelen uygun bir tanımlamaydı. İmparatorluğun bundan böyle ayakta kalması bir dizi istikrarsız halka bağlıydı ki, bunların hiçbirinin, özellikle topraklarını genişletme şansı yakaladıkları anda, sadık bir müttefik olarak kalmak gibi bir kaygıları yoktu. İtalya özellikle denizden gelen saldırılara karşı savunmasızdı. Yeni imparator Petronius Maximus, oğlunu Valentinianus'un kızı Eudokia ile evlendirerek konumunu güçlendirmeye çalıştı. Eudokia, 442'de Gaiseric'in oğluna vaat edilmişti; şimdi 455'te Gaiseric'in, Roma'ya bir filo yollamak ve bir kez daha yağmalamak için iyi bir mazereti vardı. 458'de, yaklaşık yedi yüzyıldır Roma eyaleti olarak yaşayan Sicilya'yı ele geçirdi.

Denizdeki etkinlikleri Vandalları imparatorluk için başlıca tehdit haline getirmişti. Galyalı bir aristokrat olan yeni *magister militum* Avitus, Afrika'ya saldırmak için Vizigotları kullanmaya karar vermişti. Aslında Vizigotlar, Roma idari yapısının çökmüş olduğu İspanya'ya girmek için kendi vazgeçilmezliklerini kullandılar. Artık, Britanya, İspanya, Afrika ve Galya'nın büyük kısmı, Roma denetiminden çıkmıştı.

Petronius Maximus'un 455'teki ölümden sonra, Avitus kendisini imparator ilan etti, fakat Vandallar sorununu çözmekte uğradığı sürekli başarısızlık ve Galya kökenli olması, başlıca tehdit olarak Vandalları gören Roma'daki senatörler arasında hemen hemen hiç destek bulamaması demekti. Yarı Vizigot yarı Suev kökenli bir Germen kumandanı olan Ricimer'in bir deniz savaşında Vandalları bozguna uğratması, imparatorluğun yeni güçlü adamı olarak senatörlerin onu seçmelerine yetti. Aynı zamanda, Marjorian isimli eski bir ordu subayı da imparator yapıldı ve ikisi birlikte Avitus'u tahttan indirdi.

456-472 arasında Ricimer, Batı Roma'yı ayakta tutmayı başardı. İmparatorlar ancak onun desteğiyle yaşayabildiler ve bu desteği yitirdiklerinde ya tahttan indirildiler ya da katledildiler. 461'de Marjorian, muhtemelen Vandallarla barış yapma girişimlerinin sonucunda idam edildi. Yerine geçen Severus, 465'te Ricimer tarafından zehirlenerek öldürülmüş olabilir. 467 yılında Ricimer doğuyla ittifak yapmayı kendi yararına gördü; Vandallara karşı verilecek etkili bir destek karşılığında, doğulu aday Anthemius'u batıda imparator olarak tanımayı kabul edecekti. Ne var ki, 468'de Vandallara karşı doğunun başlattığı

seferin korkunç bir fiyaskoyla sonuçlanması, Ricimer ile Anthemius arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirdi; böylece, Roma'da sığındığı bir kiliseden çıkarılan ve idam edilen Anthemius da Ricimer'in kurbanları arasına katıldı. Ricimer 472'de öldüğünde, İtalya dışında imparatorluk tamamen ve daimi olarak kaybedilmişti.

Doğu imparatoru Zenon, kendi adayı Julius Nepos'u imparator olarak kabul ettirmeye uğraştı, fakat evvelce *magister militum*'luk yaptığı Dalmaçya'ya sürüldü. Onun ardılı ve aynı zamanda kendi *magister militum*'u olan Orestes, oğlu Romulus Augustus'u imparator olarak atadı ama Augustus da 476'de Odovakar tarafından devrildi.

Batı imparatorluğunun son yılları, Roma yönetiminin giderek parçalandığı bir öykünün konusudur. Daha önce de görüldüğü gibi, birçok bölgede yönetim Germen kabilelere devredilmiş, diğer yerlerde ise dumura uğratılmıştı. Severinus'un Eugippius tarafından kaleme alınan hayatında, Noricum eyaletindeki imparatorluk yönetiminin son günlerinin havası anlatılır. 470'ler kadar geç bir tarihte, eyaletin başlıca kentlerine hâlâ ordu birlikleri atanıyordu. Günün birinde ücretleri ulaşmaz olur. Birliğin biri para bulması için bir delegasyonu İtalya'ya yollar, fakat delegasyondan bir daha haber alınmaz ve birlik kendini dağıtır. Diğerleri de onu izler ve sınır bölgelerinin savunması yürürlükten kalkar. Çok geçmeden buraları kontrol altına almak için Germenler harekete geçer.

Yeni Bir Dünya ile Uzlaşma: Roma Kültürünün Geç Beşinci Yüzyılda Sürmesi

Şimdi yerel nüfuslar, eski yönetimin çökmesiyle gelen yeni Germen hükümdarlarını kabullenmeyi öğreniyordu. Özellikle, önemli bir kesintiye uğramaksızın birçok bölgede on yıllardır yapılagelen iskânlardan dolayı, değişimin boyutu çok büyük olmayabilirdi. Uzun menzilli ticaret yollarının (tabii ki kentler arasındaki) erken altıncı yüzyıla dek bozulmadan kalmış olmasına dair arkeolojik kanıtlar giderek artıyor. Roma'daki Schola Praeconum'da, yaklaşık 430-40'a tarihlendirilen bir çöp yığınında, yağ (Tunus'tan) ve şarapla (Doğu Akdeniz'den) dolu *amphorae* ile Kuzey Afrika'dan gelme lambalar ve kırmızı kilden masa vazosu bulundu. Ticaretin, Afrika'nın Vandallarca istila edilmesiyle kesintiye uğramadığı görülür. Ayrıca Napoli, hem Küçük Asya'dan esans, hem de, 500'den sonra Kuzey Afrika'yla yapılan ticarette gerileme görülse de, buradan zeytinyağı ithal ediyordu. Bununla beraber, mal ithaliyle ilgili olarak kırsal bölgelerde daha az kanıt bulunuyor ve bu yüzden kentler dışlandıklarını hissetmiş olmalı. Monte Cassino (İtalya) çevresindeki villa ekonomisi İS 400 kadar erken bir tarihte çökmüş gibidir.

İdari yapının çökmesi, Roma kültürünün yok olduğu anlamına gelmiyordu. Pek çok bölgede 'Romalılar' nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturmaya devam ettiler, ki zaten yeni gelen Germen halkların çoğu, Roma ordusundaki görevleri ya da ticaret bağlantıları sayesinde çoktan Romalılaştırılmıştı. Walter Goffart'ın, federasyon haline getirilen Germenlerle yerel nüfus arasındaki düzenlemelerden anladığı doğruysa, vergi toplama görevi kendilerine verilen Germenler, bu yerel vergi mükellefleriyle yakın ilişki içine itilmişti. Toprak sahiplerinin vergi getiren sistemlerini devam ettirmek onların işiydi. Aslında eski imparatorluğun tamamında, barbarların 'Romalı' toprak sahiplerinin mallarına el koymalarına ender rastlanırdı. (Kartaca civarındaki mülklerin Vandallar tarafından istimlak edilmesi bir istisnadır.) Kısacası, karşılıklı meydan okuma yerine, Romalılarla yeni gelenler arasında uzlaşmaya varılması genel bir kurala dönüşmüş gibidir.

Galyalı aristokrat Sidonius Apollinaris'in mektupları, klasik geleneklere göre eğitilmiş sofistike bir adamın nasıl yaşadığına dair güzel bir resim sunar. Avitus'un üvey oğlu Sidonius, Auvergne'nin ücra bir yerinde, fakat güzel bir mülkün mirasçısıydı. Sidonius burada, bir toprak sahibinin hayatını geliştirmeye çalıştı ve sınıfının birçok üyesi gibi piskopos oldu (470'te Clermont piskoposu). 475'te, kenti Vizigotlar tarafından kuşatma altındayken savunma faaliyetlerini yönetti, fakat kentin düşmesinden sonra, yeni efendileriyle ilişkileri geliştirmek için çok çalıştı. Vizigotların diğer saldırılara karşı gereken savunmanın en iyisini sağladıklarını anladı ve bu ilişkiyi sürdürebilmek için, mülkünde konaklayan Germenlerin görünümlerinden ve tarzlarından pek hoşlanmasa da, Vizigot kralı Theodorich'i birlikte tavla oynamak üzere ziyaret etmeye bile hazırdı.

Sidonius'un deneyimleri, sağlam idari yapısıyla birlikte kilisenin ayakta kaldığını anımsatır. Kilisenin mülkleri genişti ve ruhban sınıfını destekleyebiliyordu. Papazlar vergiden ve askerlik hizmetinden muaf oldukları için, yeni üye bulmakta zorluk yaşanmıyordu. Gerçekte kilise, yoksulların korunmasında önemli bir rol üstlendi. Galya ve İtalya'da, kilise gelirinin dörtte biri dullara ve yoksullara ayrılmıştı. Beşinci ve altıncı yüzyıllar, hastaneler, hacıları kabul eden misafirhaneler ve yetimhaneler gibi bir dizi hayır kurumunun ortaya çıkışına tanıklık etti. Kilisenin bu rolü, izleyen yüzyıllarda da sürecekti.

Uyum sağlayıcı bir güç olarak kilisenin ayakta kalmasıyla Roma hukuku da varlığını sürdürdü. Frank kanunnamelerinin *ecclesia vivat iure Romano*, yani, 'Kilise Roma hukukuna göre yaşar' diye belirttiği gibi, kilise bu yasaları kullandı. Aslında doğu ve batı imparatorluklarının son ortak başarılardan biri, 408-50 yılları arasında doğu imparatoru olarak tahta kalan II. Theodosius'un yayımlattığı Yasa Derlemesi olmuştur. Bu derleme, imparatorluk yasalarının Constantinus zamanından bu yana yayımlanan ve 438'de imparatorluğun

her yanında ilan edilen son ve eksiksiz bir toplamıydı. Bundan böyle, birçok Germen hükümdarı 'Romalı' uyrukları için bu derlemeyi benimsedi. 500 civarında, Ostrogot Kralı Theodorich Derlemeyi İtalya'da resmen yürürlüğe koyarken, 506'da Kral II. Alaric, Akitanyalı uyrukları için Derlemenin kısaltılmış bir biçimini hazırlattı. Roma hukukunun kullanımı, devletin adalet için bireyin adına sorumluluk üstlenmesi gerektiği fikrini sürekli kılarken, korunması gereken özel haklar kavramının da yaşamasını sağladı. Fakat aynı zamanda bu, Roma toplumunun kölelik gibi diğer özelliklerin de yasal destekle sürüp gitmesi demekti. (İngiltere'deki köle ticareti ilk kez, 1102 tarihinde yasaklanabildi.)

Kilisenin yönetimle ilgili işlevleri kent yaşamını ayakta tutmaya yardım etmiş olabilir, fakat batıdaki pek çok şehirden geriye sadece kabukları kalmıştı. İS 400'den sonra, imparatorluğun kuzeybatısındaki kentlerin varlıkları hemen hemen sona ermişti. Diğerleri, köylülerin mal değiş-tokuşu yaptığı pazarlar, seferdeki askerler için geçici kışlalar ve karışıklık zamanlarında kullanılacak tahkim edilmiş barınaklardan biraz daha üst bir konuma indirgendiler. En parlak devrinde Lyon 160 hektarlık bir alanı kaplıyordu – altıncı yüzyıla gelindiğinde 20 hektara düşmüştü. Muhtemelen kentlerde hâlâ katedraller inşa ediliyordu, fakat Galya'da Franklar, kiliselerini, daha sonra çevrelerinde gelişecek köylere rağmen, Roma mülklerinin bulunduğu araziler üzerinde yapma eğilimindeydiler. Cemaatler artık Germen kralların saraylarında ve manastırlarda toplanır olmuştu. Bu durum kaçınılmaz biçimde, kentsel bir dünyanın ve bu dünyanın ufuklarının girerek daralmasıydı.

Theodorich ve İtalya'da Ostrogotlar

Romalıların ve Germenlerin birlikte yan yana nasıl yaşadıklarına dair en iyi dokümanter örnek, İtalya'daki Ostrogot Theodorich Krallığı'dır (493-526). Ostrogotlar, (370'lerde sınırlara doğru kaçan öncelleri Vizigotların tersine) Hunların egemenliği altında, imparatorluk sınırlarının kuzeyinde kalmış olan Gotlardan oluşuyordu. Attila'nın imparatorluğunun 450'lerde çökmesinden sonra, imparatorluğun içlerine doğru ilerlediler. Liderlik için yapılan iktidar mücadelesi, nihayet 484 yılında Theodorich'in ortaya çıkmasıyla son buldu. Theodorich çocukluğunun on yılını (461-71) Konstantinopolis'te tutsak olarak geçirmiş, böylelikle klasik kültürün bazı unsurlarını öğrenmişti. Fakat kendi insanları arasına döndüğünde, doğu imparatorluğuna saldırmakta hiç tereddüt etmedi. 488'de, Doğu Roma imparatoru Zenon'un, Odovakar'ı tahtan indirmesi için İtalya'ya göndererek Theodorich'in dikkatini başka yöne çektiği görülür. Ravenna'daki uzun ve çetin kuşatmanın ardından Odovakar teslim oldu, fakat Theodorich tarafından öldürüldü. Theodorich artık İtalya'nın en güçlü adamıydı.

Theodorich'in 100.000 Ostrogot yandaşının olduğu tahmin edilmektedir. Bir araya gelen arkeolojik ve yazınsal kaynaklar, bu insanların, muhtemelen Theodorich'in yeni krallığını kuzeyden gelecek diğer Germen kabilelerin istilalarına karşı korumak amacıyla, büyük oranda Kuzeydoğu İtalya'da yerleştirilmiş oldukları izlenimini verir. Theodorich konumunu sürekli olarak güçlendirdi. 505'te Pannonia üzerinde denetim görevi üstlenerek, doğudan gelecek saldırılara karşı İtalya'yı korudu. 508'de Provence'taki Vizigot Krallığı çökünce, Theodorich bu eyaleti ilhak etti, aynı zamanda, 511 yılında Vizigot denetimindeki İspanya'yı da topraklarına kattı. Burgonlar ve Vandallarla evlilik bağları kurdu.

Theodorich'in 'Romalı' uyruklarının sayısı dört milyonu buluyordu ve onları barındırmak gerekiyordu. Aslında Theodorich klasik uygarlığa fazlaca ilgi duyuyordu. Provence'a egemen olduktan sonra burada yaşayan 'Romalılara, 'Eski özgürlüğünüzü geri alıyor olmanız Tanrının bir lütfudur; togaya yakışan biçimde giyinmek, barbarlıktan sakınmak ve belleklerinizdeki zulmü bir kenara bırakmak; çünkü bizim adil yönetimimiz altında tuhaf âdetlere göre yaşamak size yakışmaz,' demiştir. Romalılar, aralarındaki anlaşmazlıklar için kendi yasalarını uygulamak konusunda özendirildi. Bazı yapıların onarılmasının, konumlarını ve saygınlıklarını korumaları için senatörlere izin verilmesinin yanında, bu durum, Theodorich'in Roma'da özel bir ilgi görmesine katkıda bulundu. O an itibarıyla tahminen 100.000 olan Roma nüfusu, batıdaki diğer kentler gibi azalıyor olsa da, kentin antik gururunda bir yeniden canlanma yaşanıyordu. Buğday dağıtımı yeniden başladı ve Theodorich'in kenti ziyaret ettiği 500 yılında oyunlar düzenlendi. İmparator imgelerinin yerine, kurt tarafından emzirilen Remus ve Romulus tasvirleri ile *Roma invicta* [fethedilmez Roma] düsturu kondu.

Kısaca, Theodorich kısa zamanda Romalıların saygısını kazanmış, hatta Traianus ve Valentinianus gibi bazı imparatorlarla kıyaslanır olmuştu. Mektupları dönemin en iyi kaynaklarını oluşturan bilgin Cassiodorus, dördüncü yüzyılda yaşayan pagan Symmachus'un torunu senatör Symmachus ve Symmachus'un üvey oğlu senatör ve filozof Boethius dahil birçok kişi, kıdemli devlet görevlileri olarak sisteme hizmet ettiler. Her ne kadar Ostrogotlar Ariusçu olsalar ve bundan gurur duysalar da, Theodorich Ortodoks Hıristiyanlara hoşgörüyle yaklaştı ve Theodorich'in başkenti yaptığı Ravenna'da, ihtişamlarıyla belli bir rekabeti sürdürdükleri izlenimini uyandırsa da, Ortodoks ve Ariusçu kiliseler bir arada var oldu. (Ariusçu Hıristiyanlık daha az incelikli değildi. Onlardan günümüze, Ravenna'daki Ariusçu San Apollinare Nuovo Kilisesi'nin ince mozaiklerinin yanı sıra inanç sistemlerinin esaslarını anlatan *Codex Argenteus* adlı güzel bir kitap kalmıştır.) Bazı durumlarda, Romalılarla Gotlar arasındaki engeller yıkıldı. Roma yaşam tarzının zengin Gotların

çoğuna çekici geldiği görülür. Bazıları kendilerine Romalı isimleri seçtiler, Ortodoks Hıristiyanlığına geçtiler ve Romalı soylularla evlilikler yaptılar. Cassiodorus, kendi gibi bazı Got bilginler için Latince yazabildi.

Boethius ve Cassiodorus

Böyle bir atmosferde klasik kültür ayakta kalabilmiş, hatta gelecek kuşaklara aktarılabilmiştir. Theodorich İtalya'sının başlıca entelektüel siması, Anicius Manlius Severinus Boethius'tu. Boethius, Roma'nın en azından iki imparatoru ve bir piskoposuyla bağlantısı olan aristokrat bir aileden geliyordu. Çocukluğundan beri büyük bir entelektüel parlaklık vaat eden Boethius'un hayatı, Theodorich'e hizmet etmek ve felsefi çalışmalar yapmakla geçti. Başarıları arasında, Aristoteles'in mantıkla ilgili bütün yapıtlarının Latince'ye kazandırılması vardı, ki Yunan bilgi kuramının tümünün ortadan kaybolduğu bir devirde, Aristoteles'in adını Ortaçağ Batı Avrupa'sında yaşatan da onun bu çabası olmuştur. Boethius, Platon'un *Dialogues*'larını çevirerek devam etmeyi ve bu iki filozofun yapıtlarının birbiriyle bağdaştırılabileceğini göstermeyi ummuştu, fakat 524'te vatana ihanetle suçlanarak tutuklandı ve bir Roma mahkemesinin verdiği ölüm hükmünü Theodorich'in onaylamasının ardından, sopayla dövülerek öldürüldü. Boethius'u gerçekten kimin suçladığını bulmak ve bu suçlamaların içeriğini tamı tamına bilmek mümkün olmasa da, normal olarak bu olaya, Romalı aristokratlara hoşgörüyle davranan Theodorich'e sürülmüş kara bir leke gözüyle bakıldı.

Hapishanede ölümünü beklerken, Boethius en ünlü yapıtı *De Consolatione Philosophiae*'yi (Felsefenin Avuntusu Üzerine) yazdı. Kitap, dinsel bir atmosferi olmasına rağmen, yalnızca İsa ve Hıristiyanlıktan bahsetmeyen, tam anlamıyla klasik bir yapıttır. (Gerçekte, düzyazı üslubunu kıran şiirlerinden birinde, Agamemnon, Odysseus ve Hercules'in başarılarını över.) Boethius, hapishanede yattığı bir gün belli belirsiz, geçmişte kalmış ama ruhen hâlâ zinde bir kadın tarafından ziyaret edilir; kadınla Platon'un diyaloglarını anımsatan bir konuşmaya girişirler. *Avuntu*'nun arka planı, aynı zamanda Platonik'tir. Bu olay Boethius'u, içinde, katlandığı acıları aşan daha yüce bir 'İyi'nin bulunduğu bir kadirşinaslığa yöneltir. *Avuntu*'da araştırılan başlıca konulardan biri, nihai 'İyi'nin varlığı ile kaderin günlük cilveleri arasındaki aşikâr çelişkidir. Her birey kendisini gündelik hayatın haksızlıklarının üstüne çıkarmalıdır, ancak bu sayede değişmez o 'İyi' ile birleşebilir. (Burada, Plotinus'un izleri görülür.) Ortaçağ felsefe ekollerinin girift kavgalarına çekici bir karşıtlık sunan karşılaştırmalı basitliğiyle, *Felsefenin Avuntusu Üzerine*, Ortaçağ Avrupa'sının en çok okunan kitaplarından biri olmuştur. Dante,

sevgilisi Beatrice'in ölümünden sonra yapıtın kendisine tahammül sağladığını iddia etmiştir.

Bir yüzyıl önce, Augustinus'un iddia ettiği gibi, bir Hıristiyan için özellikle gramer ve retorik konularında klasik eğitim almak esastı. Theodorich'in belki de en seçkin 'Romalı' devlet görevlisi olan Cassiodorus bu duruma uygun düşer. Cassiodorus (490-y. 585) savını desteklemek için Yunanlı örnekleri kullandı; ona göre Hıristiyan ilahiyatında daha düzeyli araştırmalar yapabilmek için gereken en iyi eğitim, yedi özgürlükçü sanatla, yani gramer, mantık, retorik, müzik, geometri, aritmetik ve astronomiyle sağlanabilirdi. Ellili yaşlarında emekliye ayrıldığı zaman, Güney İtalya'da ailesine ait mülklerin bulunduğu Vivarium'da, kendi manastırını kurdu. Burada, hem Hıristiyan hem de pagan elyazmaları topladı ve keşişleri bunları kopyalamaya özendirdi, hatta onlara, metinsel zorlukları aşmalarında yardımcı olması için *De Orthographia* [İmla Üzerine] adlı bir kılavuz kitap bile sağladı. Çok sayıda Latin yazar, hatta, Eusebios'un *Kilisenin Tarihi*, Galenos ve Hippokrates'in tıp çalışmaları gibi bazı Yunanca metinler de bu yolla korundu. Pagan klasik metinleriyle yapılan eğitimin, laik eğitimin gerilediği bir çağda kilisenin kendi eğitim sisteminin bir parçası olarak kutsal bir yere konması, kısmen Cassiodorus sayesindedir.

Frank Krallığı

Theodorich sarayını İtalya'da alıkoyarken, diğer Germen kavimler başarıyla krallıklar kuruyorlardı. Dördüncü yüzyıl kadar erken bir tarihte Franklar, Ren sınır bölgesindeki düzenin korunmasında Romalılarca kullanılmıştı ve felaketlerle dolu 406-7 yıllarında, diğer Germen istilacıların akınına direnme görevi üstlendiler. Frankların, 430 ile 440 arasında Tournai ve Cambrai arasında yerleştikleri görülür ve eski Frank 'kral'larından Childeric'e ait olan ve bozulmadan kalan mezar, 1653'te Tournai'de bulunmuştur. Kral, lal işlemeli kınlarıyla iki muazzam kılıç, zengin bir pelerin, kısacası, kraliyetin bütün kişisel eşyalarıyla, altın ve gümüşle dolu bir hazineyle çevrelenmiştir. İmparatorluğu Childeric'in oğlu Clovis genişletecekti. Clovis Alamanları tekrar Yukarı Ren'e doğru sürdü ve rakip krallıkları etkin bir biçimde imha etti. En kurnazca hamlesi, muhtemelen 498 ya da 499 yılında, Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemek olacaktı. Bu durum birdenbire ona, Burgon ve Vizigot egemenliği altında yaşayan 'Romalı' nüfusla bağ kurmasını (Burgonlar ve Vizigotlar Ariusçu olarak kalmışlardı) ve piskoposlarının desteğini sağladı. Ardından utkulu bir şekilde Akitanya'ya doğru ilerledi ve 507 yılında Vouillé'de yapılan savaşta Vizigot Kralı II. Alaric'i yenilgiye uğratarak öldürdü. Clovis, 511 civarında

öldüğünde Ortodoks Hıristiyanlıkça desteklenen büyük bir Frank Krallığının temellerini atmıştı.

Sonraki iki yüzyılın olayları karışıktır. Clovis'in ölümünden sonra krallığı, her ne kadar nispi bir uyum içinde birlikte çalışır görünse de, oğulları arasında dörde bölündü. Krallık, 533 ve 548 arasında, Clovis'in torunu I. Theodebert'in yönetimi altında bir kez daha güçlü bir merkezi idareye kavuştu. Theodebert 534'te Burgon Krallığını yok etti ve 536'da Provence'ı Ostrogotlardan aldı. Aynı zamanda krallığı Ren'in kuzeyine genişletti, hatta Alpler'i aşarak İtalya'nın içlerine girdi. Avrupa tarihinde ilk kez olarak Franklar ve diğer Germenler, bundan böyle Ren'in aralarında bir engel oluşturmasına izin vermeksizin, bir tür siyasi birlik içinde beraber yaşadılar. Theodebert, eski Roma tarzında bir imparatorluğu bilerek geliştirdi. Arles'daki hipodromda düzenlenen oyunlara başkanlık etti ve doğu imparatorunun adı ve unvanı yerine kendininkileri kullanarak, (ilk kez Constantinus tarafından bastırılan) doğunun *solidus*'unu kendi sikkesi olarak benimsedi. Theodebert'in ölümünden sonra krallık parçalandı, fakat Clovis'in büyük torunu I. Clotaire tarafından 558'de yeniden toparlandı. II. Clotaire (584-629) ve Dagobert (629-38) devirlerinde Frank Krallığı, batının en etkili krallığı olarak hüküm sürecekti.

İspanya'da Vizigotlar ve Afrika'da Vandallar

İspanya'daki Vizigot Krallığı, altıncı yüzyılın sonunda güçlü ve merkezi bir krallık olarak yeniden ortaya çıkmadan önce, Ostrogotların ilhakına ve Bizans istilasına dayanmak zorunda kalmıştı. Leovigild (569-86) nihayet 585'te Suev Krallığını yenerek, yarımadanın büyük bölümünde, birliği askeri yöntemlerle yeniden sağlamayı başardı. Ariusçu Vizigotlar ile nüfusun çoğunluğunu oluşturan Ortodoks Hıristiyanlar arasındaki bölünme sorun olmaya devam etti. Ölümüne dek Leovigild, Ortodoksluğu benimseme konusuna mesafeli yaklaşmış olabilir, fakat onun oğlu Reccared (586-601) meselenin üstüne cesaretle gitti. 589'da piskoposları Toledo'ya çağırttığı zaman, sadece din değiştirdiğini ilan etmekle kalmadı, aynı zamanda devletin siyasi birliğini güçlendirmek adına, devletle ortaklaşa çalışma konusunda kiliseyle bir ittifak da oluşturdu.

Bunun bir sonucunda yedinci yüzyılda Vizigot Krallığı, Avrupa'nın en istikrarlı ve entelektüel anlamda en verimli krallığı olarak Frank Krallığı'yla yarışacaktı. Krallığın en nüfuzlu bilgini, 600'den 636'ya kadar Sevilla piskoposluğu görevini yürüten Isidorus'tu. Isidorus'un siyasal yaşama yaptığı başlıca katkı, bir Hıristiyan krallık teorisi geliştirmesiydi ki, bu teoride hükümdarın dinsel inancıyla etrafa ışık saçması şarttı. Ne var ki, bilime yaptığı katkı da muazzamdı. Isidorus, Latince sözcüklerin anlamlarının kavranmasında te-

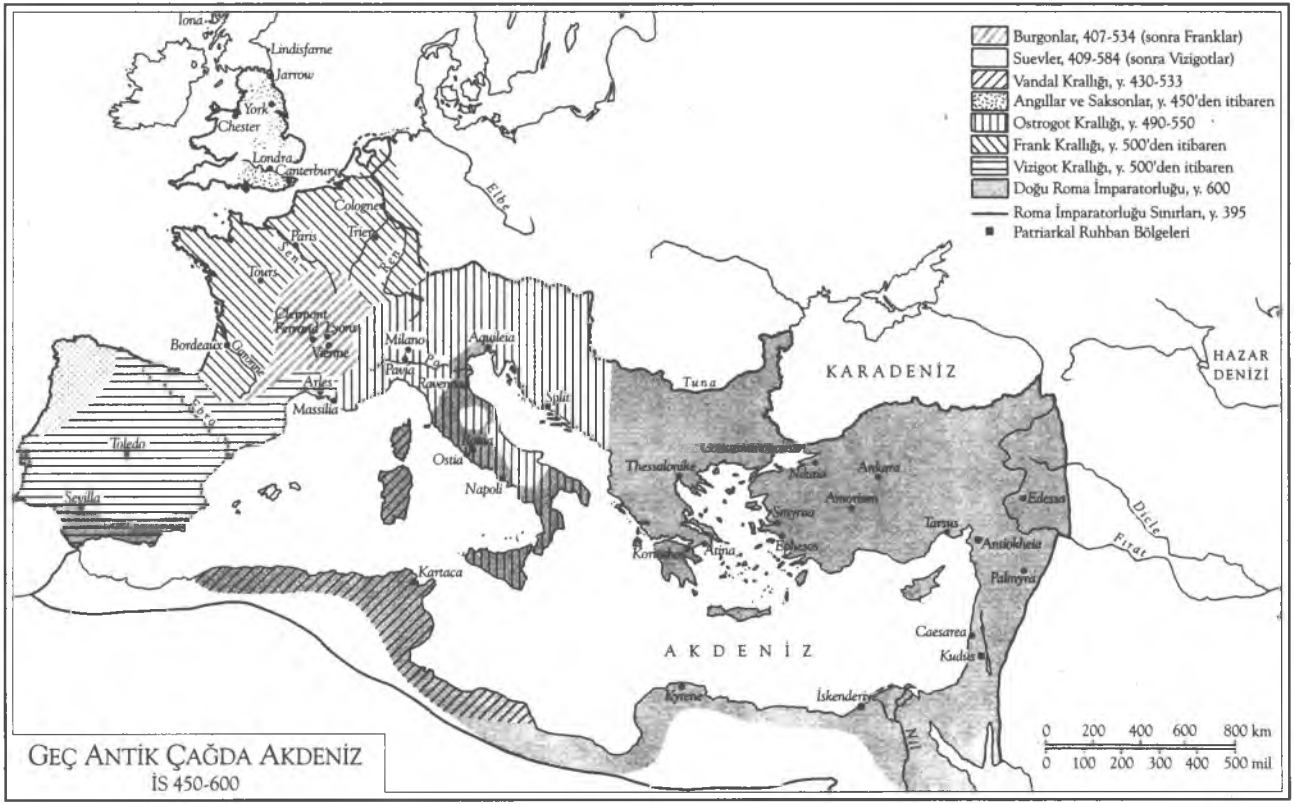
mel bir kaynak olarak hizmet vermesi için, olağanüstü çeşitlilikteki eski materyali *Etymologies* adlı yapıtında bir araya topladı. Hiç bilmemektense, Hıristiyanlar için pagan yazarları okumanın daha iyi olduğunda ısrar ederken, papazlar için geleneksel klasik eğitimin kararlı bir savunucu oldu. İtalya'daki Cassiodorus gibi o da, elyazmalarını kopyalamayı denetimi altında tuttu ve eğitimin önemli bir öğesi olarak klasik ilim, diğer batı devletlerine oranla, İspanya'da daha bir başarıyla muhafaza edildi.

Bu iki Avrupalı krallığın tersine, Afrika'daki Vandal egemenliği daha az istikrarlıydı. Kendilerini özellikle kıyı kentlerinin garnizon kuvvetleri olarak gören ve çoğunluktan tecrit eden Vandallar, bölgenin efendileri olarak hükmetmişlerdi. Toprak sahiplerinin mülklerine el kondu ve Ortodoks Hıristiyanlara büyük eziyetler edildi (diğer Germen kabileler gibi Vandallar da Ariusçuydu). Bunun sonucunda, Germenlerle Romalılar arasında uzlaşma umudu kalmamıştı. Piskoposlarından Vita Fatihi'nin ayrıntılarla kaleme aldığı yerel Hıristiyanların bu korkunç yazgısı, doğunun, özellikle de imparator İustinianos'un (527-65) ilgisini çekti. İustinianos'un, ardında, 533'te Afrika'yı istila etme kararının yattığı batı imparatorluğunu tekrar canlandırma gayretinin, ki şaşırtıcı ölçüde başarılı olmuştur, baskı altındaki Hıristiyanlara yardım etme ve eğer anakronistik[2] bir teşebbüsse buna bir son verme isteğine dayanan, kişisel bir girişim olduğu görülür. Bunu, 535'te İtalya'nın istilası izlemiştir.

Geç Altıncı Yüzyılda İtalya

İtalya'yı yeniden fethetme girişimi bir başarı değildi (konuya ilişkin olaylar sonraki bölümde anlatılmıştır.) İustinianos, Hıristiyan da olsa, bir tür klasik uygarlığı batıya geri getirmeyi ummuştu, fakat savaşlar her defasında bu umutları tersine çevirmeyi başardı. Doğunun İtalya'ya müdahale etmesi sonucunda senato aristokrasisi ortadan kalktı. Çoğu, hain oldukları kuşkusuyla Gotlar tarafından temizlendi. 547'de Got Kralı Totila, nüfusu 30.000'lere düşen Roma'yı ele geçirmiş, senatörlere ait saraylardaki hazineleri gasp etmişti. Taşıyabildikleri kadarını alan birçok senatör kaçtı. Got liderlerin sonuncusu olan Teias, rehine olarak tuttuğu üç yüz senatör ailesinin çocuklarını katletti. Aynı zamanda, senatörlerin servetlerine bağımlı olan ve durmadan uzayan savaşlar yüzünden bozulan villa ekonomisi de ortadan kalkmıştı. 580'lerde senato toplantılarına son verdi ve Roma, ilk kez bu yıllarda harabeye dönen muazzam anıtlarıyla terk edilmiş bir kent olarak belirmeye başlandı.

2) Anakronizm: tarih hatası; bir kişiyi, olayı ya da durumu gerçek devrinden başka bir tarihte gösterme. (ç.n.)

GEÇ ANTİK ÇAĞDA AKDENİZ
İS 450-600

Yine de bu sancılı yıllardan günümüze, Ravenna kiliseleri gibi bir dizi muhteşem anıt kaldı. 402'den bu yana imparatorun başkenti olan kentin, 540'tan sonra doğunun kontrolü altına girdiğinde de yaşatılan göz kamaştırıcı ihtişamına ulaşması, Theodorich dönemine rastlar. Bu kiliselerin görkemi mozaiklerindedir. Mozaikler özgün bir biçimde, sadece zemin döşemesinde kullanılmıştır, fakat beşinci yüzyıldan başlayarak, titrek bir ışık etkisi yaratmak için birbirleriyle bir açı oluşturacak şekilde yerleştirilen *tesserae*[3] ile, duvarlarda ve tonozlarda giderek daha fazla kullanılır oldu. Ravenna'daki en eski mozaiklere, Galla Placidia'nın kendisi için inşa ettirdiği mozolede (425) rastlanacaktır. İsa'nın Çoban Tanrı olarak bir grup koyun arasında dinlenirken görüldüğü bu mozaikler Helenistik tarzı yansıtır. Theodorich, saray kilisesi San Apollinare Nuovo'yu 490'da yaptırmaya başladığında, duvarları boydan boya örten ve sunağa doğru bakan sıra sıra dizilmiş azizlerin aşırı resmi bir kompozisyon oluşturdukları mozaikler kullandı. Aynı zamanda azizlerin üstünde, bir dizi, bilinen en eski incil görüntüleri yer alır. Mozaiklerin tamamı, gösteriş olsun diye, yapının üst bölümündeki geniş pencerelerle aydınlatılır. San Apollinare Nuovo gibi, inşasına 530'larda başlanan ve Ravenna'nın limanı Classe'de bulunan Ostrogot kilisesi San Apollinare de, geleneksel bazilika biçimini korur. Burada yine, erken dönem Hıristiyan iç mekânlarının en ahenklilerinden biri olarak kalan ince mozaikler vardır (özellikle, Ravenna'nın ilk piskoposu St Apollinaris kilisesinin, ağaçlık ve koyunlarla çevrelenmiş yeşil bir kır manzarası sunan mozaikleri).

520'lerde Ostrogot yönetimine giren San Vitale'de, farklı ve kişisel bir yaklaşım sergilenir. Kilise esasen, üzeri ufak bir kubbeyle örtülü sekizgen bir yapıdır, fakat şansel[4] eklentileri ile girişte bir revak vardır. İç mekân bir dizi sütun ve birbirine bindirilmiş kemerle bölünür. Yapı güzel bir bütünlük sunar ve İustinianos'un İtalya'yı fethinden sonra eklenen mozaikler binanın görkemini artırır. Bu mozaiklerde, İustinianos ve karısı Theodora, İsa'ya armağanlar verirken betimlenmiştir, fakat ev sahipliğini simgeleyen ve kilisenin mimarisi ile uyumlu bu tasvirlerden sadece birkaç tane vardır.

İustinianos, İtalya'da nihayet bir tür zafer kazandığı 554'te, kadrolarını doğulu memurların oluşturduğu imparatorluğa özgü bir yönetim sistemini, yeniden ve zorla kabul ettirmeye çalıştı. Bu, cesareti kırılan halkın sert tepkisine yol açan bir girişimdi. Her halükârda, kilise tarafından sağlanan ve idari yapının dışarıda bıraktığı hemen hemen hiçbir öğe yoktu. Fakat burada, İsa'nın

3) Tessera: Mozaiği oluşturan, genellikle küp biçiminde küçük mermer, cam ya da pişmiş toprak parçacıkların her biri. (ç.n.)

4) *Chancel*: Antik bazilikada, yargıçların ve konsilin oturduğu bölümü belirtmek için kullanılan bir sözcük. Ayrıca kilisenin, din görevlisinin ayini yönettiği ve diğer bölümlerden perde, tırabzan, parmaklık vs. ile ayrılan doğu kısmı. (ç.n.)

farklı bir insani doğaya sahip olduğunu söyleyen ve Nasturi görüşünü destekleyen Üç Metin adlı yazıları İustinianos'un mahkûm etmesini, İtalyan ruhban sınıfının çoğunluğunun reddetmesiyle bazı sıkıntılar yaşandı.

Beşinci yüzyıla kadar Roma piskoposları, Petrus'un vârislerinin belirlenmesi kadar tümlüklü bir yetkeyi kilise üzerinde sürdürseler de, Hıristiyan öğretisinin sistematize edilmesinde pek rol oynayamamışlardı. Hıristiyan dünyası çok büyük oranda Yunandı; öğretinin karara bağlandığı büyük kilise konsilleri bugüne dek hep, ya Konstantinopolis'te (381, 553) ya da daha doğuda, Nikaia'da (325), Ephesos'ta (431) ve Khalkedon'da (451) toplanmıştı. (381'teki Konstantinopolis Konsili'nde, batılı piskoposların kendi dediklerini yaptırmak için gösterdikleri gayret, 'İsa Doğudan geldi!' feryatlarıyla karşılandı.) Bu konsillerdeki başat figürler piskoposlar değil imparatorlar olmuştur.

Roma'nın yetki kullanma çabaları, doğudan nispi şekilde tecrit edilen ve bir pagan elitin güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğü kentte destek göremedi. Yetki kullanımında, Milanolu Ambrosius gibi, kendilerini Roma'ya bağlı bir piskopostan daha üst mevkide bulan bazı İtalyan piskoposlar vardı. 'Hıristiyan dogmanın tanımlanmasında Roma'nın ilk kez kararlı bir rol üstlenmesi' (Judith Herrin), Leo *tome*'u (mektup) adıyla bilinen metnin (onun yokluğunda) yazıldığı 451'deki Khalkedon Konsili'ne dek gerçekleşmemişti; hatta burada, Leo'un öfkesine yol açan ve Konstantinapolis'in statüsünün Roma'nın statüsünden hemen sonraya, ikinci sıraya yükseltilmesiyle (Roma'ya meydan okumak kadar, onun otoritesini Antiokheia ve İskenderiye gibi daha eski Hıristiyan piskoposluk kentlerinin sahip oldukları yetkenin üzerine çıkarmak için planlanan bir girişim), Roma'nın üstünlük taleplerine meydan okuma bile söz konusuydu. 553 tarihinde, İustinianos'un himayesi altında Konstantinapolis'te toplanan konsil, işlerini Roma'dan bağımsız bir şekilde yürüttü.

Roma'nın yeni piskoposu Gregorius (540-604) 590'da takdis edildiğinde, Hıristiyanlığın tanımlanmasında Yunanlı doğunun üstünlüğünün sürdüğü görülüyor. Gregorius birkaç yıl Konstantinopolis'te yaşamış ve doğunun bu konumuna duyduğu sempatiyi türlü vesilelerle dile getirmişti. İmparatorların, Gregorius'un denetim altına alınabileceğini ummaktan başka bir çareleri yoktu. Çok geçmeden bu umutlar suya düştü. Gregorius Romalı bir aristokrattı (aslında eski bir Kent Praefectus'u), ve kente duyduğu sevgi ve ilgi güçlü bir şekilde devam ediyordu. Kentin, açlıktan ölme noktasına gelen nüfusunu, her defasında kendi cebinden doyurdu. Konstantinapolis'te kalıyor olmasına rağmen Yunanca öğrenmedi ve Latin klasiklerini öğrenmenin samimi ve hayli sofu bir Hıristiyanlıkla bütünleştiği, fakat her durumda ona fazlasıyla itaatkâr kaldığı, batılı ruhban sınıfa özgü yeni kültürü temsil etti. Roma'da kurduğu bir cemaatte keşiş olarak yaşadığı günleri, en mutlu günleri olarak anımsadı.

Gregorius inatla yeni bir tutum sergiler. Roma piskoposu, yoldaşı, fakat Hıristiyan cemaatlerin önderleri olarak konumları güçlenen emrindeki piskoposlarla birlikte, Hıristiyan Avrupa'ya başkanlık eden bir kuvvet olacaktı. Augustinus'un teolojisine fazlasıyla borçlu, ancak nihai noktada Gregorius'un halef olma hakkını doğrudan Havari Petrus'tan aldığı incelikli bir düşünceydi bu. Ortaçağ papalık kurumunu hazırlayan bu temeller, doktrindeki kırılmanın doğuyla birlikte genişlemesi ve batı kilisesinin önde gelen üyelerinin (Augustinus bir örnektir) giderek, Hıristiyanlığın Yunanca konuşulan geleneksel merkezlerinden, Yunanca'yı anlayamayacak ölçüde kopmaları sayesinde sağlamlaştırıldı. Ardından yedinci yüzyılda, iki rakip piskoposluk kenti Antiokheia ve İskenderiye'nin Arap istilalarıyla gölgede kalmaları, Roma'nın konumunu daha da güçlendirdi.

Yine de geç altıncı yüzyıldan kimileri, papaların daha sonra Avrupa üzerinde kuracakları egemenliği tahmin edebilmişlerdi. Şehir merkezindeki yıkıntıların çevresini kuşattığı birkaç kiliseden ibaret bir kent olarak Roma, bu dönemde tecrit edilmişti. Lombardlar büyük İtalyan kentlerinin birçoğunu istila etmişlerdi ve Gregorius'un Avrupa'nın kalanıyla kurabildiği bağlantılar, ancak en kırılgan olanlarıydı. Bu koşullarda, İngiltere'ye yolladığı ve Anglo-Saksonları ikna eden heyetin kazandığı muhteşem bir başarıydı. Papalık otoritesinin kabulü yavaş oldu (İrlandalı St Columban yedinci yüzyılda hâlâ, eğer bir kilise piskoposu yüce yetkeye sahip olacaksa, bu kesinlikle Kudüs piskoposu olmalı diye iddia ediyordu), ancak Gregorius döneminin Hıristiyanlık tarihinde bir dönüm noktasına işaret ettiğine kuşku yok ve bu, bu bölümü bitirmek için de uygun bir noktadır.

Klasik Latince'nin, kilisenin hukuk ve yönetim dili olarak Ortaçağlar boyunca ve ötesinde yaşamaya devam etmesini sağlayan, sadece Gregorius'un ve yoldaşı piskoposların başarıları değildi. Aynı zamanda, imparatorluktaki sıradan insanların kullandıkları, konuşma diline özgü bir Latince de vardı. (Muhtemelen diğer ayinler klasik Latince'yle yapılmaya devam ederken, 813'te Tours'ta toplanan bir piskoposlar konsili, vaazların *rustica Romana lingua*, yani konuşma diline özgü basit bir Latince ile verilmesi gerektiğine hükmetti.) Bu ikisi arasındaki ilişki çokça tartışılmıştır, fakat Vindolanda tabletleri ile Mısır'dan kalan papirüslerden elde edilen kanıtlar, imparatorluğun erken dönemlerinde bile, bu ikisi arasında dikkate değer farklılıklar olduğu izlenimini veriyor. Romalıların çoğunlukta olduğu İber Yarımadası, İtalya, Fransa ve Romanya gibi bölgelerde ortaya çıkarılan Roman dillerinin, Latince'nin yerel lehçelerinden geldikleri görülür. Bu ve Germenlerin çoğunluğu oluşturduğu daha kuzey bölgeler arasındaki dil engeli, altıncı yüzyıldan bugüne dek sürmüştür ve çökmesine rağmen imparatorluğun Avrupa'daki mirasının hâlâ sürmesi hoş bir anımsatma olacaktır.

30
Bizans İmparatorluğu'nun Doğuşu

Doğu İmparatorluğu: Geç İmparatorluktaki Kültürel Karmaşa

İmparatorluğun, 395'te genç imparator Arcadius'un yönetimine bırakılan yarısı, bir çeşit coğrafi ve kültürel karmaşa içindeydi. Bu karmaşa yalnızca İllyria, Balkanlar ve Yunanistan gibi uzak batıdaki Tuna eyaletlerini değil, aynı zamanda Küçük Asya, Suriye, Filistin ve Mısır'ı da kapsıyordu. Latince, ordu ve hukuk dili olarak yaşamaya devam etti. I. İustinos ve İustinianos gibi bazı imparatorlar, Latin kültürünün egemen olduğu bir geçmişten geliyordu ve dil, Konstantinopolis'teki imparatorluk sarayı mensupları ve hukuk adamları tarafından korunuyordu. Bununla beraber, yönetimin başlıca konuşma dili, İskender'in fetihlerinden sonra doğuda iyice yaygınlaşmış olan Yunanca'ydı. İmparatorluğun ikinci şehri Antiokheia ile İskenderiye'de Yunanca konuşuluyordu; Selevkos ile Ptolemaios monarşilerinin eski başkentleri olan bu kentler, Konstantinopolis'ten çok daha eski ve zengin bir Yunan mirasına sahip olmakla övünüyordu.

Yunanca, kentlerin dışına yayılmışsa da (yazıtların normal dili olarak kırsal bölgelerde bile rastlanıyordu), üçüncü yüzyıldan itibaren yerel kültürler daha fazla egemen olmaya başladı. Hıristiyanlık, yazılı metnin önemsendiği bir dindi ve yerel diller kendi Hıristiyan edebiyatlarını geliştirdiler. Azizlerin yaşamları, vaazlar ve kilise tarihleri de dahil olmak üzere, Süryanice çok geniş bir Hıristi-

yan yazını için kullanılıyordu. Süryani metinleri sırasıyla Ermenice ve Gürcü diline, hatta daha sonraları Arapça'ya çevrilirken, Yunan metinleri Süryanice'ye, Süryani metinleri de Yunanca'ya çevriliyordu. Filistin'deki Musevi öğretmenler Yunanca'yı anlıyor fakat İbranice tartışıyor, konuşurkense Arami dilini kullanıyorlardı. Esasen Yunan alfabesiyle yazılan bir Mısır dili olan Kıpti dili, üçüncü yüzyılın sonlarında, Hıristiyan kilisesi tarafından Mısır dili konuşan kitlelerle iletişim kurmak için başvurulan bir araç olarak ortaya çıkmıştı. Pek çok Mısırlı hem Yunanca hem de Kıpti dilini biliyordu ve yedinci yüzyıldaki Arap istilalarına kadar Kıpti dili yüzyıllar geçtikçe daha da yaygınlaştı.

Fakat, kültürel anlamdaki karmaşasına rağmen imparatorluğun doğusu, kendini Roma'nın onurlu mirasçısı olarak görüyordu. Orada yaşayanlar, Konstantinopolis'in İS 1453'te Türklerin eline geçişine kadar kendilerini *Romaioi*, yani Romalılar olarak adlandırdılar. Konstantinopolis'deki saray aynı zamanda, klasik Yunan kültürünün bir sığınağı olarak hizmet verdi. Bilginlerin oluşturduğu seçkin zümre yüzyıllarca burada yaşadı. Onların Yunan metinlerini özenli bir şekilde kopyalamaları sayesinde, Platon, Eukleides, Sophokles ve Thukydides'in eserlerinin pek çoğu kurtarılabilmiştir.

Konstantinopolis ve Hıristiyan İmparatorlar

İtalya'da imparatorluk yönetimi ayakta kaldığı sürece, Konstantinopolis imparatorluğun gerçek başkenti olamazdı, fakat imparatorluğu temsil eden iki konsülden biri olan senatoyu ve Roma modeli bir tahıl stokunu kente bağışlamasıyla, Constantinus, devlet idaresi batıda çöktüğünde Konstantinopolis'in Roma'nın doğal vârisi olarak sürmesini garantilemiş oldu. Özellikle II. Theodosius'un (408-50) uzun hükümdarlığı sırasında, Konstantinopolis doğu için yönetim merkezi olma niteliğini pekiştirdi. Nüfus istikrarlı biçimde arttı ve bu büyük kenti korumak için Theodosius, çoğu hâlâ ayakta olan muazzam surlar inşa ettirdi. İlk kez imparatorlar Büyük Saray'da sürekli olarak oturmaya başladılar ve saray törenleri kent yaşamının parçası haline geldi. Bu törenlerin en canlısı, imparatorun halkıyla, I. Theodosius tarafından sarayın yanında inşa edilen geniş Hipodromda bir araya geldiği ortamlardı. Artık gladyatör dövüşleri yoktu; yarışmalar iki tekerlekli savaş arabalarıyla yapılıyordu, fakat bu oyunların ciddi bir siyasi yönü vardı. İmparator halka görünür ve kent halkı tarafından ya alkışlanır ya alay edilirdi. Kalabalıkların, özellikle Maviler ve Yeşiller denen iki grup adına yarışan rakip takımları tuttuğu Hipodromun gergin havasında siyasi hayatla bütünleşmeleri, kent yaşamına patlayıcı bir öğe getirdi ve pek çok imparator halkın ruh halini yanlış değerlendirdiklerinde kendilerini büyük bir kargaşanın odağında buldular.

Constantinus döneminden bir tarihçi olan Eusebios dördüncü yüzyılda, Constantinus'un beşinci yüzyıldaki ardılları tarafından benimsenen bir Hıristiyan krallık modeli geliştirmişti. İmparator, tanrının yeryüzündeki temsilcisiydi. Bu modelde Tanrı kozmik düzeni, imparator da, Tanrı'nın bütün yaratıklar için tasarladığını yansıtacak biçimde, uyruklarını uyum içinde bir araya getirerek sosyal düzeni sağlardı. Theodosius'un hükümdarlığında imparatorluğun kutsallığı fikri, erkek kardeşi çok küçük olduğu için (tahta çıktığında 7 yaşındaydı), geleneksel Roma unvanı Augustus'u alan ve Theodosius'un ölümünden sonra ardılı Markianos (450-7) ile evlenerek konumunu koruyan, imparatorun dindar büyük kız kardeşi Pulcheria tarafından güçlendirildi. (Sade yaşam tarzı onu, söylenene göre doğuştan pagan olan ve doğası gereği aşırı davranışlar sergileyen Atinalı entelektüel güzel, Theodosius'un karısı Eudokia ile karşı karşıya getirdi)

Markianos'un varisi yoktu ve I. Leo'yu (457-74) onun ardılı olarak belirleyen, bir Alman olan *magister militum* Aspar'dı. Yüzyıllardır süren imparatorluk yönetimine rağmen hâlâ, üzerinde uzlaşılmış, halef olma hakkını belirleyen bir düzenleme yoktu. İmparator ordunun ya da nüfuzlu Germenlerin adayı olabilirdi. Leo, Konstantinopolis Patriği tarafından, Hipodrom'da, 'halk' önünde yapılan törenle taç giydirilen ilk imparatordu. Aynı zamanda patrik, yerel bir dağlı halk olan İsaurialılardan asker toplayarak, imparatorluğun 'barbar' birliklerine bağımlılığını azaltmaya çalıştı. Bu, içinde kendi zorluklarını barındıran bir seçimdi. İsaurialılar uzun zamandan beri kanun tanımazlıklarıyla ünlüydüler ve üçüncü yüzyıldaki sorunlar sırasında fazlasıyla yıkıcı olmuşlardı. (Konstantinopolis'in 'kültürlü' vatandaşlarının, kenti ziyaret eden İsaurialılara taşlarla saldırma alışkanlığı vardı.) Buna rağmen Leo, kız kardeşi Ariadne'yi, onların askeri liderlerinden biri olan ve 474'te imparator olarak kendisinin yerine geçen Zenon ile evlendirdi. Zenon'un hükümdarlığı özellikle istikrarsız bir dönemdi. Trakya'daki Gotların yenilenen baskıları yanında, kendi halkı İsaurialılar içindeki rakip hiziplerin meydan okumalarıyla karşı karşıya kaldı.

491'de Zenon öldüğünde, yeni imparatoru onun dul eşi seçti. Seçtiği kişi, 61 yaşında bir saray mensubu olan Anastasios'tu. Anastasios, Latince konuşan dünyanın uçlarında yer alan Epeiros'dan geliyordu. Bir dönem Mısır'da da görev yapmış iyi bir idareciydi. Ariadne ile evlendi, daha sonra İsaurialıları ezerek konumunu güçlendirdi. Bir kaynağın, 'keşişlerin sevgilisi, yoksulların ve zorda olanların koruyucusu iyi bir imparator', kısacası gerçek bir Hıristiyan imparator olarak tanımladığı Anastasios, dindar bir adamdı. Monofizitlik onu cezbetmişti, fakat kendi inançlarını başkalarına dayatmakta isteksizdi. Bununla beraber, imparatorun daima kendilerinden biri olmasını bekleyen Konstantinopolis halkı, onun dini Ortodoksluktan yoksun olmasına ve doğu eyaletlerini, özellikle de Suriye'yi açıkça tercih etmesine gücendiler.

Anastasios'un en etkileyici başarısı, sürekli bir sermaye birikimi oluşturmasıydı. Öldüğünde, imparatorluk hazinesinde 10,5 ton civarında altın vardı. (Balkanlar'daki, Ermenistan'daki ve altıncı yüzyılda, görünüşe bakılırsa Sudan'daki kaynaklardan çıkarılan altın, imparatorlukta en tutulan madendi. Dört yüz elli gram altın 72 *solidus*'a eşitti ki, ilk kez Constantinus tarafından basılan *solidus*, nakit para birimi olarak yüzyıllarca tedavülde kalacaktı.) Bu durum, nispeten refah içinde yaşayan bir imparatorluğun etkili ve istikrarlı bir şekilde yönetilmesinin sonucuydu. Bu refaha ilişkin kanıtlar bölük pörçük olsa da, Suriye'deki Havran ve Filistin'deki Negev bölgelerinde, nüfus artışına paralel olarak yeni arazilerin tarıma açıldığını gösteren bulgulara rastlanmasının yanında, arkeolojik araştırmalar, örneğin, Suriye kireçtaşı dağ kitlesi boyunca, zeytinyağı üretilen bir tarım arazisini ortaya çıkarmıştır. Ticaret, Batı Roma'nın çöküşünden sonra bile, Mısır ve Kuzey Afrika'dan Konstantinopolis'e uzanan bir eksen boyunca devam etti. İsveç'ten Ukrayna'ya kadar bütün yerleşmelerde rastlanan *solidus*'un, Seylan'da Pers gümüşüne yeğlendiği söyleniyordu.

Bu zenginlik, yönetimin etkili bir şekilde sağlamlaştırılmasıyla, gücün, artık çürümeye yüz tutmuş kent konsillerinden eyalet valilerine doğru kaydırılmasıyla sömürüldü. Sistem dengesiz ve katı biçimini korudu. En büyük yükün köylünün sırtında olduğu bu sistemde, senatörler bazı vergilerden muaftı. Ayak direyen vergi mükelleflerinin kırbaçlandığı, hapsedildiği ve çocuklarının köle olarak satıldığına dair kayıtlar bulunuyor. Sistem, bütün acımasızlığıyla, üretim fazlasını, orduyu ve yönetimi besleyecek araçlara (ücretler altına çevrilebiliyordu) dönüştürmeye yetecek kadar iyi çalışıyordu. Konstantinopolis'e, büyük kısmı Mısır'dan gelen serbest buğday stoku da sağlanıyordu.

İmparatorluğun Savunulması

Devletin üzerindeki en ağır mali yük savunmanınkiydi. İmparatorluk sürekli olarak askeri bir tehdit altında yaşadı. Konstantinopolis'in kendisi fiilen zapt edilemez olsa da, batıdaki Tuna eyaletleri öyle değildi; Gotlar, Hunlar ve daha sonraları Bulgarlar, Avarlar ve Slavlar tarafından peş peşe yakılıp yıkıldı. Fakat, batınınkinden farklı olarak, doğu imparatorluğunun savunma siyasetini hiçbir zaman yabancılar belirlemedi. Konstantinopolis halkı 400 yılında, doğunun Stilicho'su olma amacında olduğu görünen Got komutan Gainas'ın yönetimindeki şehir garnizonluğuna karşı başlattıkları başarılı bir ayaklanmayla, son sözü söyledi. Gainas öldürüldü ve bundan böyle hiçbir imparator, askeri açıdan güçlü bir adamın kendi yerine geçmesine izin vermedi. Doğu Roma sarayı sivil görünümlü olarak kaldı ve askeri yöntemlerle karışık bir

diplomasi yürüttü. Barbarlarla baş etme yöntemleri çoğunlukla, belki de bu stratejinin bir sonucu olarak, karmakarışık ve tutarsızdı. Vizigot Alaric ile 397'de yapılan anlaşma daha sonra reddedildi. Benzer bir şekilde, Atilla'nın Hunları, II. Theodosius tarafından (443'te yaklaşık 2000 kilogram altına) satın alındı, fakat Theodosius'un ölümü üzerine tahta çıkan Markianos ödemeyi sürdürmeyi reddetti. Doğu İmparatorluğu iki durumda da şanslıydı; barbarlar daha sonra imparatorluğun batısına yönelmiş ve imparatorluğun bu bölümünü karşı konulamaz baskılarla boğmuşlardı. Doğunun batıya destek olarak sunabileceği çok az şey vardı. 468'de, duruma müdahale etmek için gerçekleştirilen Afrika'yı istila etme girişimi, korkunç bir yenilgiyle sonuçlandı. Odovakar son batı imparatorunu tahttan indirdiğinde, gıyabında hayatta kalmasına izin verildi. Doğu imparatorluğunun, Odovakar'ı devirmesi için, başka türlü topraklarından çıkaramayacağı bir Ostrogotu, Theodorich'i kullanması, doğu imparatorluğunun gücünün değil, tersine, zayıflığının sonucuydu.

İmparatorluk aynı zamanda doğudan gelen sürekli bir tehditle karşı karşıyaydı. Gücünü koruyan Pers Sasani İmparatorluğu, kültürel açıdan Romalılardan üstün olmakla övünüyordu. (Kendisini güneş, Roma İmparatorluğunu ise ay olarak görüyordu.) İki taraf da diğerine son darbeyi vurmak için saldırmıyor, fakat düşük düzeyde bir çatışmayı sürdürüyordu. Sınırların belirlenmesi konusunda, Mezopotamya'daki imparatorluklar arasında sürekli bir tartışma yaşanıyordu. Eskiden beri tampon bir devlet olan daha kuzeydeki Ermenistan'ın da gerilim kaynağı olduğu ortaya çıkmıştı. Ermenistan, dördüncü yüzyılın başlarından beri Hıristiyandı ve giderek yüzünü batıya dönmüştü. Bir uzlaşma sonucunda Ermenistan'a özerklik verilmesine kızan Persler, buna karşılık kendi kültürel ve dinsel değerlerini zorla kabul ettirmeye çalıştılar. Romalılar gibi Persler de, kuzeydeki göçebe halkların yoğun baskısı altındaydı. Bu durum, Karadeniz'in doğu kıyısındaki Lazika'yı (bugün Kolkhis, Gürcistan) bir diğer anlaşmazlık bölgesi haline getirdi. Persler, eğer bu bölgeyi kontrol edemezlerse, göçebelerin, Hazar Denizi boyunca uzanan verimli topraklara saldırmak için buradaki geçitleri kullanmalarından korkuyorlardı. Romalılar da, Perslerin, aynı zamanda Konstantinopolis'i tehdit etme olanağı verecek olan bu geçitleri, Karadeniz'e sızmak için kullanmalarından çekiniyorlardı.

Doğu İmparatorluğunda Hıristiyanlık

I. Theodosius paganlığa karşı kararlı bir saldırı başlatmıştı, fakat doğu imparatorluğunun birçok bölgesi hâlâ pagandı ve bu bölgelerin Hıristiyanlığa yenik düşmeleri ancak aşama aşama gerçekleşti. Beşinci yüzyıl Atinası'nda, Proculs gibi bir Platoncunun kendi okuluna sahip olması ve tapınağı kullanımda olan

Yunan hekimlik tanrısı Asklepios'a dua etmek de dahil olmak üzere, kendi pagan ritüellerini yerine getirmesi hâlâ mümkündü. Atina Felsefe Okulu, İustinianos tarafından kapatıldığı altıncı yüzyıla kadar ayakta kaldı. Bununla beraber, klasik Yunan kültürü kendi kendini savunma gereği duyuyordu. Dördüncü yüzyılın sonlarına gelindiğinde, kilisenin eğitim üzerindeki etkisi düzenli bir şekilde artarken, Yunan dünyasının *gymnasia*'sı ortadan kalkmıştı. Kitap kullanımında dikkate değer bir azalma vardı. Yerel tapınaklar ya kararlı piskoposlar tarafından kapatılıyor ya da açıkgöz keşiş grupları tarafından yağmalanıyordu. Mısır'ın yüzyıllardır süren kültürü de, sonunda söndürüldü. Philai'deki İsis Tapınağı İS 536'da kapatıldı, Karnak duvar resimleri ve rölyefleri kaba sıvayla kaplandı; tapınak binaları manastırların kullanımına uygun hale getirildi.

Artık, doğu imparatorluğunun kiliselere üşüşen sıradan sakinlerinin, Hıristiyanlığa gerçekten ne kadar bağlı olduklarını, ya da basitçe, sosyal ve siyasi baskılara göre hareket edip etmediklerini kestirmek güçtür. Gebelikten korunma resmen suç sayılmasına rağmen, Hıristiyan ailelerin pagan ailelerden daha kalabalık olduğuna ilişkin hiçbir kanıt bulunmuyor. İoannes Khrysostomos gibi rahipler, Hıristiyan ideallerden kopmuş olarak kiliseye gelenleri azarlamaya hazırdı. Yine de bu durumun, dinleyicilerinden daha çok, İoannes hakkında bazı şeyler yansıttığı söylenebilir. Fakat dinsel öğretinin, cemaatlerin teolojik tartışmalardan uzak durduğu batıda ve hiçbir zaman olmayan biçimiyle, doğudaki sıradan bir inananın imgelemine hitap ettiği doğru görünüyor.

Hıristiyanlığın yayılması, pek çok önemli sosyal değişime de yansımıştır. Kentlerde, eski klasik seçkin zümrelerin sorumluluklarını üzerlerine alanlar, piskoposlardı. Batıda olduğu gibi, genellikle geleneksel yönetici sınıflardan gelen piskoposlar çalışmayan, boş vakte sahip seçkinlerin uygar davranış biçimleri olan ve kişisel ilişkilerin kendi içinde bir sanat formu oluşturduğu *paideia*'yı koruyorlardı. Diğer taraftan piskoposlar, başlattıkları etkin imar programlarıyla, kilise inşacısı rolleriyle (ki bu kiliseler artık gösterişli mermer ve mozaiklerle zengin bir şekilde süsleniyordu), bir Hıristiyanın temel vazifesi olan yoksulları besleme görevi arasındaki gerilime rağmen, seçkinlerin geleneksel rolünü de üstlenmiş durumdaydılar. (Theophilos adlı İskenderiyeli bir piskopos, fakirlere gömlek alınması için verilen parayı kendi inşaat işine aktarmakla suçlandı.) Eski kent yönetimlerinin ortadan kalkması, düzenin korunması sorumluluğunu da piskoposlara bıraktı. Antiokheia piskoposu, 431'deki Ephesos Konsiline geç kalmasından ötürü özür dilerken, geç kalışının nedeni olarak bir ayaklanmayı bastırmakla meşgul olmasını göstermişti, aynı kentin başka bir piskoposu ise bir meslektaşına, 'Ayaktakımının düzensiz girişimlerini kısa kesmek ve önlemek senin gibi piskoposların görevidir,' diye yazmıştı. Piskoposların, bazı durumlarda, yağmacı keşiş çetelerine karşı şehirlerini savunmak zorunda kaldıkları da oldu.

Kilise önderleri aynı zamanda, geç antik dönem kentlerine hâkim olan halk ayaklanmalarını kendi çıkarları için kullanabiliyorlardı. Avlularıyla yeni ve büyük kiliseler, sloganlara ve alkışlara odaklı, cemaatle birlikte söylenen dinsel şarkılar için ortam sağlıyordu Hedeflerden biri Yahudilerdi. İmparatoriçe Eudokia, Kudüs'te, Barsauma adlı Suriyeli bir keşiş önderliğindeki muazzam bir Yahudi karşıtı gösteriyle karşılandı. Grubun liderleri şu dinsel şarkıyı başlattılar:

> 'Haç galip gelmişti' ve denizdeki dalgaların kükreyen gürültüsü gibi yayılan insan sesleri uzun süre dinmedi, kent sakinleri bu bağrışmalardan titredi... Ve olup bitenler İmparator Theodosius'a bildirildi. (Peter Brown tarafından *Power and Persuasion in Late Antiquity*'de (Geç Antikçağda Güç ve İkna) alıntılanan, Süryanice *Barsauma'nın Hayatı*).

Diğer bir deyişle, kilise, imparatoru baskı altında tutmak için halkın duygularını kullanıyordu. Bu, tehlikeli bir oyundu. Rakip grup liderleri, otoriteye karşı avamı kolaylıkla ateşleyebilirlerdi. Beşinci ve altıncı yüzyıl kentleri, hiç olmadığı kadar istikrarsız, patlamaya hazır kentler haline gelmişti.

Kilise ile devlet arasındaki ilişkiyi değerlendirmek için Güney Mısır'dan günümüze kalan kayıtlara bakılabilir. Nübye'den imparatorluğa yapılan akınlarda, bir mülteci kalabalığı Nil boyunca kuzeye kaçınca, tanınmış başkeşiş Shenoute onları üç ay boyunca manastırının fırınından besleme sorumluluğunu üzerine almıştı. Bu jesti imparatorluk yetkilileri tarafından fark edildi ve manastırının topraklarının vergisinden muaf tutuldu. Daha güneydeki korunmasız sınır bölgesinde ise, Syene Piskoposu Apion'un, kiliselerini ve insanlarını korumak için imparatordan daha fazla asker talebinde bulunduğu görülür. Doğruca II. Theodosius'a giden bu talep imparatorun kendi eliyle onaylandı ve hayata geçirilmesi için Doğu Mısır'ın ordu komutanına yollandı. Böylece, her iki kilise girişimi de devlet tarafından yanıtlanmış oldu.

Piskoposlar elitin geleneksel rollerini kendilerine mal etmişken, diğerleri inzivaya çekilip çileci bir yaşam tarzını benimseyerek topluma sırtlarını dönüyorlardı. Kimileri, örneğin korkunç bir yoksunluğu seçen Suriye çöllerinin keşişleri, tek başlarına, ölümle flört ederek yaşıyorlardı. Bedenlerine hükmetmeleri, onlara büyük bir ruhsal karizma sağlıyordu. Telnesin'deki bir dağ sırtının üzerinde bulunan altmış ayak yüksekliğindeki çıkıntıya tüneyen Simeon Stylites[1], geniş kalabalıkları kendine çekti. Piskoposlar bile, herhangi bir sosyal denetim

1) Aziz Simeon Stylites'ten (Yunanca stylos: "sütun") sonra, bir sütun ya da direğin tepesinde yaşamını sürdüren Hıristiyan çilecilere *stylites* denmiştir. *Stylites*'ler, belki küçük bir çatıyla korunmakla birlikte, genellikle her türlü dış etkiye açıktı. Korkulukla çevrili daracık bir alanda gece gündüz ayakta dururlardı. Gereksinimlerini, bir merdivenle yanlarına ulaşan müritleri sağlardı. Aziz Alypios'un 67 yıl boyunca bu durumda yaşadığı söylenir. (ç.n.)

biçiminin çok ötesinde olan bu kutsal kişilerin yarattıkları tedirgin edici enerjiden rahatsızlık duydular. Çileciliğin sosyal etkisini ölçmek zordur. Bu yaşam tarzı, bazılarına bir özgürlük biçimi sundu. Bekâretlik andı içmiş olan kadınlar, bu geleneksel sınırlamadan evde kurtulabiliyorlardı. Bundan böyle, inzivaya çekilmelerinin belki de en önemli nedeni olan, ev dışında yapılan ve cinsel anlamda hoş görülmeyen davranışların aile şereflerini lekeleyeceğinden korkmaları gerekmeyecekti. Evliliği seçen kadınlar için, en azından boşanma kanunlarının iki cins için de eşit kılındığı ve kadınlara kendi çocuklarıyla ilgili daha geniş haklar verildiği İustinianos'un hükümdarlığına kadar, bu düzenlemelerin yerini tutacak başka hiçbir gelişme olmadı.

Çilecilerin çoğu komün halinde yaşamayı seçmişti. 'Manastır' kelimesi belki de, orada rastlanabilecek yaşama biçimlerinin çeşitliliğini iletmeyi başaramaz. Bazı 'manastır'lar, genellikle kentte bulunan ve sahipleriyle birkaç yakınının çileci bir yaşam sürdüğü özel evlerden farksızdı. Diğer aşırı uçta, çöle kurulmuş ve savunma duvarlarıyla çevrelenmiş büyük binalar vardı. Mısır'da, binlerce kadın ve erkeğin bu şekilde yaşadığı söylenir. Bazıları dış dünya ile bağlantı kuruyor, bazılarıysa kurmuyordu. Doğuda, Mısır dışındaki ilk keşiş liderlerinin en etkilisi olan Caesarealı Aziz Basileos (333-79), konukseverliğin manastır yaşamının önemli bir öğesi olduğuna inanıyordu. Manastır cemaatleri çalışmalı ve üretim fazlasının tümünü fakirlere vererek yoksulluk içinde yaşamalıydı. Basileos, Caesarea'nın dışında, hastane ile cüzamlı kolonisini de içine alan bir kompleksi kurdu. Bazı keşişler, örneğin pagan tapınaklarının yıkımında, açıkça siyasi roller üstlenirken, bazıları da dünya işlerinden elini ayağını çekerek ibadet etme yolunu seçtiler.

Hıristiyan dünyası kuramsal tartışmalarla bölünmüş olarak kaldı. Dördüncü yüzyılın en fazla ayrılık yaratan tartışması olan Ariusçuluk, Arius'un mahkûm edilmesiyle teorik olarak yatıştırıldı, fakat, bu mahkûmiyetten önce vaftiz edilen Germenler ve Gotlar da dahil pek çok kişi, Ariusçu olma eğilimindeydi ve öyle de kaldılar. (Bu durum, özellikle doğuda, onlarla uzlaşma yapılmasındaki gönülsüzlüğün ana nedenlerinden biriydi.) Ortodoks kilisesinde, bundan böyle yeni bir tartışma ortaya çıktı. Bu, İsa'nın doğasıyla ilgili bir tartışmaydı. İsa yeryüzünde insan olarak görünmüştü, fakat gerçekte onun, tümüyle ya da kısmen tanrısal bir doğası var mıydı? 428'de Konstantinopolis Patrikliğine getirilen Nestorios, İsa'nın tek bir varlık olduğunu, fakat biri insan, biri tanrı olmak üzere, aynı bedende vücut bulan iki ayrı doğaya sahip olduğunu iddia etti. Nestorios, örneğin İsa'nın çarmıha gerilirken çektiği insani acıya işaret ederek İsa'nın insan doğasını vurgulama eğilimindeydi. İnsan bedeninde görünse de, İsa'yı daha çok tanrısal yanıyla yorumlayan İskenderiye Patriği Kyrillos, Nestorios'a şiddetle karşı çıktı. İsa'nın tanrısallığını vurgulayanlara, daha sonra Monofizitler denecekti. (Konstantinopolis'in yeni şöhretine İskenderiye'nin

kızmasıyla, bu iki patriklik arasındaki rekabet tartışmayı iyice kutuplaştırdı.) Tamamlayıcı bir öğe olarak Meryem Anaya doğru bir hitap bulma konusu, tartışmaya son noktayı koydu. Kyrillos ve Monofizitler Meryem Anayı *Theotokos*, Tanrı Anası ilan etmek istediler. Nestorios ise *Anthropotokos*'u, yani İnsanın Anası unvanını yeğledi, fakat Tanrı Anası unvanını da kabul etmeye hazırdı.

İmparatorun görevi halkının dinsel birliğini sağlamaktı ve bunun da en iyi şekilde, kararları daha sonra Ortodoksi olarak dayatılacak bir piskoposlar konsiliyle yapılabileceği, artık kabul edilmişti. 431'de Ephesos'ta toplanan konsil (ki inanışa göre Meryem Ana daha sonraki hayatını burada geçirmiştir), Meryem Anayı *Theotokos* olarak kabul etti. Dolayısıyla, imalı bir şekilde Nestorios'u kınamış oldu. Konsile katılmayan Nestorios kalan yaşamını sürgünde geçirmeye zorlandı; Theodosius, 435'te onun yazılarının yakılmasını emretti. Yine de bu mesele hâlâ çözüme kavuşturulamamıştı. 449'da toplanan İkinci Ephesos Konsili Monofizit bir tavır aldı, fakat daha sonra 'hırsız konsil' olarak Roma Piskoposu I. Leo tarafından kınandı. İki yıl sonra, bu kez Khalkedon'da başka bir konsil toplandı. Burada yeniden en başa dönüldü ve İsa'nın aynı bölünmez kişide hem insani hem de ilahi iki ayrı doğaya sahip olduğu ilan edildi. Bu düşünce aslında, Nestorios'un başlangıçta savunduğu görüşe yakındı. İskenderiyeli Kyrillos'un taraftarlarına bir ayrıcalık düşünüldü ve Meryem Ananın Tanrı Anası unvanı teyid edildi.

Khalkedonluların formülü batı tarafından hoş karşılandı, fakat kendisi Konsile katılmayan Leo, Konstantinopolis patrikliğinin otorite bakımından Roma piskoposluğundan sonra gelmesini onaylayan diğer bir karara gücendi. Uzun zamandır devam eden başka ayrılıklar da vardı. Khalkedon Konsili uzlaşmacı bir tavırla, iki tarafta da aşırı uçlarda yer alan grupları tecrit etti. Suriye'nin doğusunda yer alan Edessa şehri teologlarından esinlenen bir grup, İsa'nın insani doğasını vurgulamayı sürdürdü. (Bunlara bazen Nasturiler denildi, fakat bu grubun İsa'nın insani doğasına yaptığı vurgu, Nestorios'un ileri sürdüğü görüşten çok daha fazla konuşuldu.) En sonunda, taraftarlarının büyük çoğunluğu Persisli olan ayrı bir 'Doğu Kilisesi' kuruldu. On üçüncü yüzyılda ta Çin'e bile misyonerler göndermeyi başaran kilise, yüzyıllarca ayakta kaldı. Bu arada Monofizit düşünce, Suriye ve Mısır'daki pek çok kişiden bağlılık talep etti ve nihayet, Kıpti ve Suriye Ortodoks kiliseleri, ayrı kiliseler olarak ortaya çıktı.

Böylece Khalkedon Konsili, tek bir kilise altında birleşmiş insanların hükümdarı olarak imparatoru alay konusu yapan dinsel bir bölünme yaratmakta başarılı olmuştu. Bütün bu tartışmalara, gözdağı ve aşırı bir şiddet damgasını vurmuş, daha fazla uzlaşmaya varmanın olanaksızlığı kanıtlanmıştı. Özellikle Monofizitler uzlaşmaz bir tutum takındı ve bundan böyle onları kiliseye yerleştirmek için yapılacak herhangi bir girişimin, kararlı bir şekilde Khalke-

donlu kalmış olan (ve günümüzde de bu böyledir) batıdaki kiliseyi gücendirme riski vardı.

İustinianos

Anastasios'un 518'deki ölümüyle, Latince konuşan Balkanlı bir asker olan saray muhafızlarının kumandanı, 70 yaşındaki İustinos imparator oldu. Gerçekte cahil bir adam olan İustinos, kültürlü yeğeni İustinianos'u vârisi olarak hazırladı ve olması gerektiği gibi 527 yılında, İustinianos onun yerine geçti. Böylece, geç antikçağın en hatırda kalacak dönemlerinden biri (527-65) başlamış oldu. İustinianos istikrarlı ve refah içinde bir devlet miras almıştı. Eski başkenti dahil, batıdan tekrar elde edilebilecek ne varsa her şeyi içine alan bir Roma İmparatorluğu'nun yeniden canlanışıyla, yeni ve büyük bir şöhretin zirvesine nasıl ulaşılabileceği konusunda öngörüye sahipti. Barbar krallıkları ardı ardına yıkılan Ariusçulukla, tek bir Hıristiyan Ortodoksluğu altında birleşilebilirdi. Bu, tarih yapmak anlamında büyük bir öneme sahipti, fakat devletin temelindeki istikrar ve refaha rağmen gelişmeler, sahnenin arka perdesinde yer alan ve hem doğudan hem de batıdan gelen sürekli baskılarla daha az tahmin edilebilecek, deprem ve veba gibi doğal felaketlerle biçimlendi. Son olarak, İustinianos'un korku salan hırslarının etkisi de imparatorluğu zayıflatmış olabilir ve İustinianos'un bu sorumluluğun ne kadarını yüklenmek zorunda olduğu sorusu, hâlâ yanıtlanamamıştır. Kuşkusuz sorumluluk sadece ona ait değildi. Metreslikten imparatoriçeliğe yükselttiği, güzel, pişkin ve aşırı özgüvenli karısı Theodora'nın etkisi de güçlü olmalı.

İustinianos Yasa Derlemesi

İustinianos'un ilk 'büyük' başarısı, Roma yasalarını bir araya toplamasıydı. Geçen beş yüzyıl boyunca Roma hukuku, arasına hukukçuların fikirlerinin serpiştirildiği, imparatorluk kararnamelerinin hantal bir yığını haline gelmişti. Sonuç, bir çelişkiler ve belirsizlikler toplamıydı. İustinianos'a göre, Roma geleneklerine dayalı birleştirilmiş bir kanun sistemi, devletin güvenliği için şarttı ve 528'de kanunları derleme hazırlığına girişti. İşin başında, Tribonianos adlı, engin bilgiye ve entelektüel bir enerjiye sahip üst düzey bir yönetici vardı. *Codex*[2],

2) İustinianos Yasa Derlemesi dört ana kitaptan oluşur: 1) *Codex Constitutionum*, 2) *Digesta (Pandectae)*, 3) *Institutiones*, 4) *Novellae Constitutionum Post Codicem*. Orijinal metinde İngilizce karşılıklarıyla verilen kitap adlarının, Türkçe çeviride Latincelerini kullanmayı yeğledim. (ç.n.)

bütün imparatorluk kararnamelerini tek bir ciltte topladı. Bundan böyle mahkemelerde, yalnızca *Codex*'te yer alan kanunlar kullanılabilecekti. 529 gibi erken bir tarihte, *Codex*'in ilk versiyonu hazırdı, fakat günümüze, 534'te yürürlüğe giren ikinci versiyonu kaldı. *Digesta*, hukuk bilginlerinin görüşlerinin akla uygun bir şekilde derlenmesiydi. Görüş bildiren üç milyon sözcük azaltıldı ve toplamı bir milyon olacak biçimde birleştirildi. (İlk görüşlerdeki üsluplar çoğunlukla korunduğu için, *Digesta* olması gerektiği kadar tutarlı değildir.) İustinianos, daha fazla karmaşaya yol açmaması için bu görüşler üzerine fikir belirtilmesini yasakladı. Daha fazla yorumlanmadan (Yunanca'ya çevrilmesine izin verilse de), oldukları gibi kullanılmaları gerekti. Hukukçuların *Codex* ve *Digesta*'dan hazırladıkları *Institutiones*, öğrencilerin kullanabilmesi için, ders kitabı olarak ayrı bir cilt halinde kaleme alındı. *Digesta* ve *Institutiones* 533'te yayımlandı.

Ortaçağ İtalyan Hukuk Okullarından geçecek (pek çok İtalyan kentini dolaştıktan sonra, sürekli olarak kalacağı Floransa'daki Biblioteca Laurenziana'ya gelen *Digesta*'nın bir altıncı yüzyıl kopyası, tek bir cilt halinde günümüze kalmıştır) ve Güney Afrika, Fransa ve Almanya gibi çeşitli ülkelerin hukuk geleneklerinin bir bölümünü oluşturacak olan, (İustinianos'un 534'ten sonra kanunlaştırdığı yasaların dördüncü cildiyle birlikte), bu derlemeydi. Daha da önemlisi bu derleme, İustinianos'un imparatorluğuna Yunan değil, Roma prensiplerine dayalı idari bir birlik getirme kararlılığının bir sembolüydü.

Nika Ayaklanmaları

İustinianos, yönetimini merkezileştirmek ve basitleştirmek için kendisine acımasız devlet görevlileri seçmişti. Bunların en ünlüsü, ayrıcalıklara hiç saygısı olmayan, az eğitimli fakat kararlı bir adam olan Kappadokialı Yahya'ydı. Yahya, seçkinlerin yararlandığı vergi muafiyetini ve birçoğunun devletle kurduğu sıcak ilişkileri ortadan kaldırmak için çalışmalara başladı. Ona karşı gelmeyi sürdürenler, kamçılanmak gibi onur kırıcı bir cezaya bile çarptırılabilirlerdi. Bu arada, devlet kurumları küçültüldü ve Constantinus tarafından kurulan gelenekler yıkılarak bazı sivil ve askeri görevler birleştirildi. Yahya'nın insafsızlığının meslek grupları arasında hoşnutsuzluk yaratması şaşırtıcı değildir. 532'de, yiyecek kıtlığından rahatsızlık duyan Konstantinopolis halkı arasında giderek artan bir destek buldular. Hipodromda ve Yeşillerce seslendirilen bir öfke patlaması, her grubun diğerine karşı beslediği geleneksel düşmanlığa odaklanmaları sağlanarak kontrol altına alınmış olabilir, fakat yetkililerin aptalca bir gayretkeşlikle Yeşil ve Mavi grubun birer yandaşını asmaları, hizip gruplarının ('Nika', yani zafer çığlıkları atarak) hükümete karşı birleşmelerine yol açtı. Ayaklanma yayıldı ve siyasi görüşleri fazlasıyla geleneksel olan kala-

balıklar, rakip bir imparatoru tahta geçirmeye çalıştılar. İustinianos'un tahtı sallanıyordu. Kappadokialı Yahya ile Tribonianos'u görevden aldı ve boşu boşuna, bütün suçu üstlenmek üzere imparatorluk locasında göründü. Eğer İmparatoriçe Theodora, İustinianos'un kararını, imparatorluk morundan kefen herhangi bir şey kadar iyidir, şeklindeki ünlü sözleriyle pekiştirmeseydi, İustinianos kentten kaçmış olabilirdi. İmparatorun bundan sonraki gözdeleri, aralarında Belisarios ve Narses'in de bulunduğu generallerdi. Hipodroma saldırıldı ve imparatorluk sarayının yalnızca birkaç avlu ötesinde, kent nüfusunun yaklaşık 30.000'i (diğer kayıtlar 50.000 olduğunu söyler) dehşet verici bir şekilde katledildi. İustinianos kurtarıldı.

İmparatorluk Roma'sının hiçbir imparatoru, başkentinde yaşayan halka bu denli insafsızca davranmamıştı. Öyleyse yaşanan, ciddi bir deneyim olmalıydı. Bunun, İustinianos'un 533'te Afrika'ya yaptığı seferi başlatma kararıyla nasıl bir bağlantısı olduğu açık değildir. İustinianos savaşa yabancı değildi. İmparatorluğunun ilk yıllarına, kuzeyde Lazika'dan, güneyde Arabistan'a kadar Pers sınır bölgesi boyunca yaptığı bir dizi sefer damgasını vurmuştu. Aynı zamanda, Tuna sınırlarının savunulmasına önderlik etmiş ve Karadeniz kıyısı boyunca Hunlarla çarpışmıştı. İmparatorluk bu savaşların maliyetini karşılayabilmişti; artık uzun zamandır beslediği batıyı yeniden ele geçirme ve Ortodoks Hıristiyanları Ariusçuların zulmünden 'kurtarma' arzusu daha önemli hale gelmişti. 532-3 arasında, yeni Pers lideri Hüsrev ile İustinianos'un batıya doğru ilerleyişine izin veren 'Sonsuz Barış Antlaşması' yüksek bir haraç karşılığında çoktan imzalanmıştı. Nika Ayaklanmaları, ya bahşettiği yeterlilik duygusuyla ya da kitleler önündeki popülaritesini yeniden inşa etme sebebi vererek, İustinianos'un kararlılığını pekiştirmiş olabilir. İtkiler ne olursa olsun, böylece, Afrika ve İtalya'ya yapılacak sefer hazırlıklarına başlanmıştı.

Afrika ve İtalya'daki Seferler

İmparatorun, 468'deki yıkımın farkında olan danışmanları, vahşi Afrika'ya yapılacak bir seferin riskli bir girişim olduğunu söyleyerek imparatoru uyardılar, ne var ki, korkularının yersiz olduğu ortaya çıktı. İustinianos'un generali Belisarios, 10.000 piyade ve 5.000 süvari ile Tunus Körfezi'nde karaya çıktı. Daha önceden Sardinya'da, adada bulunan Vandal birliklerinin çoğunu oyalayan bir ayaklanma başlatılmıştı. Sonuç olarak, iki savaşın ardından, Vandalların Afrika'daki egemenlikleri sona erdi ve varlıklarına ait izlerin tümü, işgallerinin köklerinin ne kadar sığ olduğunun başka bir göstergesi olacak şekilde, kısa zamanda yok oldu. (Vandalların giderek onları yenen orduların içinde eridikleri kabul edilir.) Vandal Kralı Gelimer, Cumhuriyetçi Roma'daki ben-

zerlerini anımsatan bir zaferle, kentte teşhir edildiği Konstantinopolis'e geri götürüldü. Yerel halk kurtulduğuna çok sevindi, fakat ardından, kendini, Yunanca konuşan uygunsuz bir yönetimin idaresi altında buldu. Ağır vergiler ve göçebe kabilelerin akınları, yedinci yüzyıla kadar sağlama bağlanamadığı görülen bu eyaletin doğal zenginliklerinin geri dönüşünü engelledi. Kuzey Afrika'nın yedinci yüzyılın sonlarında Araplar tarafından fethine kadar, doğunun kontrolü devam etti.

Afrika'da kazandığı başarıyla keyfi yerine gelen İustinianos, 535'te İtalya'yı istila etmeye kalkıştı. Ariusçuluğu yok etme ve Batı Roma'yı eski günlerine kavuşturma isteği sürüyordu, fakat artık İtalya'da her şey değişmişti. Bu ülkede savaşmak zordu; yerel halk, esnek Ostrogotların tersine, Yunanca konuşan doğulular tarafından kurtarılmak konusunda kararsızdı. Üstüne üstlük, yine Belisarios'un komuta ettiği işgal gücü, Afrika'ya gönderilenin sadece yarısı kadardı. Savaş yaklaşık yirmi yıl uzayıp gitti. Belisarios, kendisini Roma'da kuşatılmış buldu (Gotların sukemerlerini kesmeleri, en sonunda kentin büyük hamamlarını kapattılar) ve 5.000 kişilik ikinci bir kuvvet Ostrogot başkenti Ravenna'ya ulaşabildiğinde ancak kurtarılabildi. Karmaşık müzakereler nihayet şehrin 540'ta teslimiyle sonuçlandı, fakat hiçbir sürekli yerleşim kurulamadı ve Ostrogotlar Kuzey İtalya kentlerini ellerinde tutmaya devam etti. Çok geçmeden savaş, tam da İustinianos'un kendi doğu sınırlarında Perslerin baskısıyla karşılaştığı bir zamanda, yeniden patlak verdi. Doğu için zafer ancak 554 yılında gelebildi, fakat hemen ardından Kuzey İtalya, doğu ordularını defeden ve Po Ovası'nda 774'e dek sürecek kendi krallıklarını kuran Lombardlar tarafından işgal edildi (ki bu krallık kuzeydeki ayrılıkçılar tarafından günümüzde hâlâ anımsanır). İmparatorluk yalnızca Roma ile Ravenna'nın ve bu iki kent arasında yer alan, içinde kalelerin ve şehirlerin dağıldığı hassas bir koridorun kontrolünü sağlayabildi. Vizigot İspanya'sındaki iç savaşa yapılan müdahale sayılmazsa eğer, İustinianos'un batı imparatorluğunu yeniden canlandırma çabası durma noktasına gelmişti.

Caesareali Prokopios

İustinianos'un hükümdarlığının ilk dönemine (550'lilerin başlarına dek) ilişkin en kapsamlı kaynak, Caesareali tarihçi Prokopios'a aittir. Yahudi ve Hıristiyan cemaatlerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir kent olan Caesarea, eğitim merkezi olarak ünlüydü. Prokopios, Hıristiyan yüksek sınıfa mensup birisi olarak doğdu, fakat İustinianos'un en yetenekli generali Belisarios'un kurmay subayları arasında göründüğü 527'ye dek, hayatı hakkında hiçbir şey bilinmez. Ona ilk elden, doğuda savaşma, büyük Afrika seferi ile daha uzun süren İtalya

seferini (536-40) görme olanağı tanıyan, Belisarios'un kariyeriydi. Prokopios, en geç 542 itibarıyla, Konstantinopolis'teydi ve kalan ömrünün büyük bölümünü orada geçirdi. Muhtemelen 546-7 arasında İtalya'ya döndü. Fakat imparatorun gözünden düşen Prokopios'un başka bir resmi görev üstlenmediği anlaşılıyor. 554 yılından sonra yazıldığı kanıtlanmış hiçbir çalışması bulunmamaktadır.

Prokopios üç temel eser bıraktı. Bunlar arasında en önemlisi, İustinianos'un doğuda, Afrika'da ve İtalya'daki savaşlarını anlattığı *Savaşlar*'dır. *Savaşlar* öncelikle, ordular, savaşlar ve bu savaşlara katılan kişiliklerle ilgili, ilk elden toplanmış pek çok ayrıntıyı içeren bir anlatıdır. Prokopios kendisine Thukydides'i örnek alır. Hatta, Thukydides'in Atina için yaptığına benzer bir biçimde, Konstantinopolis'deki veba salgınını detaylı bir şekilde anlatır. Tıpkı Thukydides gibi Prokopios'un da büyük gücü, önemli olayları canlı bir şekilde tasvir etmesinden gelir. Anlatısının, kahramanı Belisarios'un Vandalları yok ettikten sonra zaferini kutlamak için Konstantinopolis'e dönmesini içeren ilk bölümleri, gereken bütün heyecana sahiptir. Bununla beraber, daha sonraki ciltlerde, Antiokheia'nın yağmalanması, vebanın patlak verişi ve İtalya'daki savaşın bir kör dövüşü halini almasıyla, Prokopios'un iyimserliği kaybolur ve imparatorluk siyasetine karşı duyduğu hayal kırıklığı artar. O, kendi sınıfına mensup pek çok kişi gibi, bir imparatorun hırslarından ve otokrasisinden kuşku duyuyordu (bir yerde, İustinianos ile Domitianus'u karşılaştırır) ve nihayet içinde biriken kızgınlıkları, muhtemelen 550 civarında, *Savaşlar*'ı bitirmeden önce kaleme aldığı *Gizli Tarih*'te dışavurdu. Kitap, çoğunlukla İmparatoriçe Theodora'nın bir sirk yıldızı olduğu eski hayatında yer aldığı iddia edilen seks oyunlarının anlatımı için okunsa da, Prokopios'un bu en ünlü eseri, İustinianos'u (ve belli bir ölçüde de Belisarios'u) eleştiren bir hicivdir. *Gizli Tarih*'inin İustinianos yaşadığı sürece yayımlanmadan kalması amaçlanmıştı, ancak bu durum, Prokopios'tan günümüze kalan ve İustinianos'un inşa programları üzerine olan üçüncü çalışmasıyla (*Binalar*) çelişir. *Binalar*, imparatorun, Ayasofya ve diğer kiliseler gibi heybetli binaların (aynı zamanda muazzam çeşitlilikteki istihkâmların da) hamisi olarak övüldüğü, yine muhtemelen 550'lerin başlarında yazılmış doğrudan bir methiyedir.

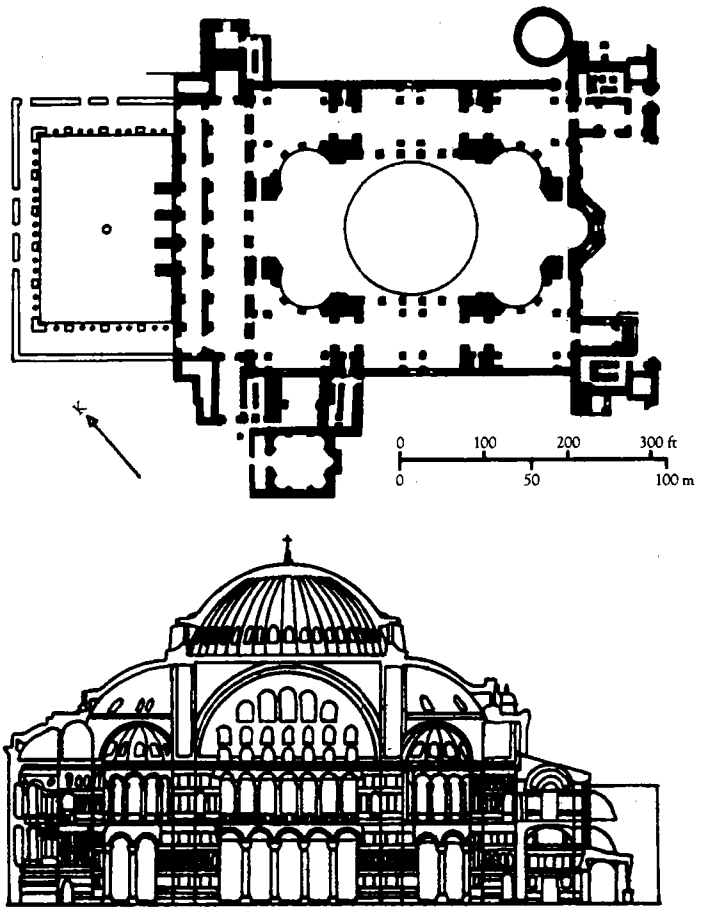
Prokopios, bilinçli bir şekilde Yunan yazın gelenekleri çerçevesinde yazıyordu. Küfür ve methiye, eğer amacına hizmet ediyorsa, bir yazarın başvurabileceği kabul gören biçimlerdi. Averil Cameron, Prokopios'un eserlerinin derininde bir uyum olduğunu göstermek için, bunları bu gelenek çerçevesinde yeniden düzenlemiştir. Prokopios, gelenekleri kavrayan ve günümüze kalan bu üç yapıt arasındaki farklılıklardan, daha sonraki nesiller ölçüsünde rahatsızlık duymayan, elit bir azınlık için yazıyordu. Buna karşın, gelenek sınırlayıcıydı. Gelenek, dinsel tartışmanın belli bir zümreye ait olduğu ve tinsel gücün, İustinianos'un

halkın üzerinde kurduğu etkinin en önemli öğesi olduğu dönemde, dünyevi tarihi vurguluyordu. Prokopios dine ancak belirsiz göndermeler yapmıştır.

Kısacası, görüş açısının darlığı, Prokopios'un yapıtlarının başlıca kusurudur. Nika ayaklanmalarını anlatırken, isyancıları bir halk yığınından başka bir şey olarak göremez. Belki de bu, onun sınıfından beklenen bir tepkidir, fakat bir tür tutarlı siyasi program içeren olayın yeterli bir çözümlemesi değildir. Prokopios'un İustinianos'la ilgili kuşkuları anlaşılabilirdi, fakat o kadar çok abartılmıştı ki, imparatoru büyük seferleri başlatmaya iten nedenleri anlamak imkânsızdır. Bu durum, Prokopios'un tarihteki neden sonuç ilişkisinin üstesinden gelememesi gibi, daha genel bir zaafın parçasıdır. Zafer yılları, Tanrının imparatorluğa gösterdiği ilahi lütfun bir bölümü olarak ya da imparatorluk liderlerinin özelliklerinin sonucu olarak açıklanabilir, fakat 540 benzeri felaket yılları tarihçiyi bunalttı ve Yazgıyla ilgili sıradan çıkarımlar yapmasına yol açtı. Bununla beraber Prokopios büyük bir tarihçi olarak anılır. Hatta, bir dönemin tasvirini yapmada, okuyanların hayli kolay öğrenebildiği başarılı bir kaynak olduğu bile söylenebilir.

Ayasofya Kilisesi

Kentin tören yolu Mese boyunca sıralanan kamu binalarının birçoğunun yıkılmasına yol açan Nika ayaklanmaları, Konstantinopolis'te büyük hasar meydana getirmişti. Yıkıntılar arasında, geleneksel Constantinus yapılarından biri olan ve imparator ile patriğin kilisenin önemli yortu günlerinde bir araya geldikleri Büyük Ayasofya (Tanrısal Bilgelik) Kilisesi de vardı. İustinianos onu, Hıristiyan âleminin en huşu verici kilisesi olarak yeniden inşa etmek konusunda telkin edilmişti. Yeniden inşa edilen Ayasofya, antikçağın kuşkusuz en büyük yapılarından biri olarak hâlâ ayaktadır (belki de sadece Parthenon ve Pantheon onunla rekabet edebilir). Merkezi bölümü, kemerlerle birleştirilmiş dört yekpare payanda üzerinde yükselen büyük bir kubbedir. Kubbenin son hali, yerden 55 metreye yükselir. (Yıkılan ilk kubbenin yerine, 563'te yenisi yapıldı.) Kemerlerin arasındaki her payandanın üzerindeki boşluk, kubbenin desteklendiği küresel üçgenlerle doldurulmuştur. Bu, kemerlerin altındaki boşluğu doğu ve batı kenarlarında serbest bırakmış ve onları doldurmak için iki büyük yarım kubbe eklenmiştir. Batıdaki yarım kubbe, üzeri açık bir manastırın bulunduğu geniş bir avluya çıkarken, doğudaki, yarım daire şeklindeki apsislerle genişletilir. Kuzey ve güney kemerleri, sıra sütunlu arkadları iki seviyede birbirine bağlar. Bunların tamamı antikçağda mermer ve mozaikle kaplanmıştır. Kubbeyi cennetten sarkmış gibi betimleyen Prokopios ve çağdaşlarını etkileyen, karşı konulamaz bir zenginliğin yanı sıra, uzam ve gizem duy-

Ayasofya, Konstantinopolis, İS 532-7 arasında inşa edildi. Tasarımındaki heybet ve karmaşıklık bu plan ve kesitte görülebilir. Prokopios büyük kubbeyi, cennetten sarkmış izlenimi veriyor diye tanımlamıştır.

gusuydu. Süslemelerin çoğu yok olmuş olsa da, bina, gerçekten göze meydan okuyan yaratıcı mekân kullanımıyla, insanı hayrete düşüren gücünü hâlâ korumaktadır.

Ayasofya'nın bir eşi daha yoktu. Bazıları yapıda, örneğin Pantheon kubbesinin Forum yakınındaki büyük Maxentius Bazilikası ile birleştirilmesinde olduğu gibi (erken dördüncü yüzyıl), Roma etkileri görmüştü. Kimine göre ise binanın emsalleri Persis'te bulunmaktadır. Trallesli mimar Anthemios ile kubbe

ve tonozlar üzerine özel bir çalışma yapmış olan Miletoslu fizikçi İsidoros'tan açıkça orijinal bir şey yapmaları beklenmiş, tasarımlarla bizzat İustinianos ilgilenmişti. Onların kubbe kurma yöntemleri yeniydi ve bu yöntem Bizanslıların yapı mühendisliğine en önemli katkısı oldu.

Ayasofya, İustinianos'un imparatorluk bünyesinde inşa ettirdiği pek çok kiliseden yalnızca biriydi. En nüfuzlusu olmamış olabilir. Haç şeklinde inşa edilen ve kubbelerinden birinin merkezde, diğer iki kubbenin ise haçın iki kolunda yer aldığı ve günümüzde yıkılmış bulunan Konstantinopolis'teki Havariler Kilisesi, Venedik'teki San Marco, Paros Adasındaki Yüz Kapı ve Theodora tarafından Ephesos'ta inşa edilen büyük kilisenin tasarımlarını etkiledi. İustinianos'un diğer binaları, kare kubbe ya da geleneksel bazilika planını kullanmışlardır. Örneğin, Sina Dağı'nın eteklerindeki savunma duvarlarının arkasına kurulan ve daha sonra St Katherine olarak bilinen büyük manastır kilisesi, Suriye sınırındaki pek çok küçük kilise gibi geleneksel bir bazilikaydı. İustinianos'un başarıları sadece, ihtişamının hiç değilse bir kısmını kendisini ve Theodora'yı maiyetindekilerle tasvir eden ünlü mozaiklerden alan, Ravenna'daki San Vitale Kilisesi'nin tamamlanmasından ibaret değildi.

İustinianos'un Son Yılları

Binalar adlı eserinde Prokopios, İustinianos'un kiliselerinden çok istihkâmlarına önem verir. Bu, sürekli askeri baskı altında yaşayan bir imparatorluğun anımsatılmasıdır. 540'tan sonra Afrika ve İtalya'da kazanılan başarılar, Perslerin Antiokheia'ya düzenledikleri korkunç saldırı (imparatorluğun bu ikinci şehri, bundan böyle hiçbir zaman eski haline gelemedi), Trakya'nın Hunlar, Bulgarlar ve Slavlarca yakılıp yıkılması ve İtalya seferlerindeki destek sorunlarıyla gölgelendi. Buna bir de, hıyarcıklı veba salgınının yinelenmesi eklendi. Salgın Mısır'dan Suriye ve Küçük Asya'ya, 542'de de Konstantinopolis'e yayıldı. Hastalığın etkisini arkeolojik kayıtlarda bulmak güç olsa da, salgından en fazla etkilenen kentlerde nüfusun üçte birinin ya da yarısının öldüğü tahmin ediliyor. Bu durumun imparatorluğun morali ve sağlayabileceği insan gücü üzerindeki etkisi çok büyük olmalı. Hepsinden daha dikkate değer olanı, imparatorun 550'lerde bir kez daha inisiyatifi ele alarak bir ölçüde başarılı olmasıdır. 561'de Perslerle, Bizans'ın Lazika üzerindeki egemenliğini onaylayan 50 yıllık bir barış antlaşması imzalandı ve savaş nihayet 550'lerde İtalya'da, imparatorluğun yararına sonuçlandırılmış oldu.

Kontrol edilmesi en zor sınır kuzeydekiydi. Bulgarlar, Slavlar ve Avarlar gibi bir dizi halk imparatorluğa baskı yapıyordu. Akınlar Yunanistan'ın içlerine ulaşmıştı, ara sıra da Konstantinopolis surlarına saldırıldığı oluyordu. Bu dö-

nemde Yunan kentleri sürekli olarak geriliyordu. 582'de Atina, Slav ve Avarların akınlarına maruz kaldı ve antik bölgelerden Sparta, Argos ve Korinthos terk edildi. Korinthos sakinleri Akrokorinthos'ta sığınacak yer aradı. Bu denli çeşitli halkla baş etmenin tek etkili yolu, onları birbirine karşı kışkırtmaktı ve 550'lerden itibaren Bizans diplomasisi bu halklar arasındaki düşmanlığı beslemeye yoğunlaştı. Örneğin, 557 yılında bir Avar delegasyonu Konstantinopolis'te kabul edildi ve bir antlaşmayla imparatorluğun müttefiki haline getirildi. İmparatorluktan aldıkları parasal yardımı zorla artırsalar da, bir süre sonra Tuna sınırının kuzeyindeki bir grup halka boyun eğdirdiler.

548 yılı itibarıyla Theodora ölmüş, İustinianos 66 yaşına gelmişti. Bunu takip eden yıllar geleneksel olarak, onun devlet işlerinden çekildiği ve kendisini bütünüyle dine verdiği yıllar olarak görülür. (Bu anlamda İustinianos, Escorial'daki çalışma odasında geceler boyu çalışıp didinen İspanyalı II. Felipe ile karşılaştırılır.) Bu benzetme tamamen doğru olamaz. 550'lerin kuzeydeki diplomatik manevraları, İustinianos'un hâlâ siyasi kararları ve dış ilişkileri kontrolü altında tutan bir adam olduğunu gösteriyor. Ayrıca, tinsel konularla meşgul olmak devlet işlerinden çekilmeyi gerektirmeyebilir. İustinianos'un hükümdarlığı döneminde dinsel birliğin korunması esastı ve dolayısıyla dinle ilgilenirken, bu birliği kurmak konusunda güçlü nedenlere sahipti.

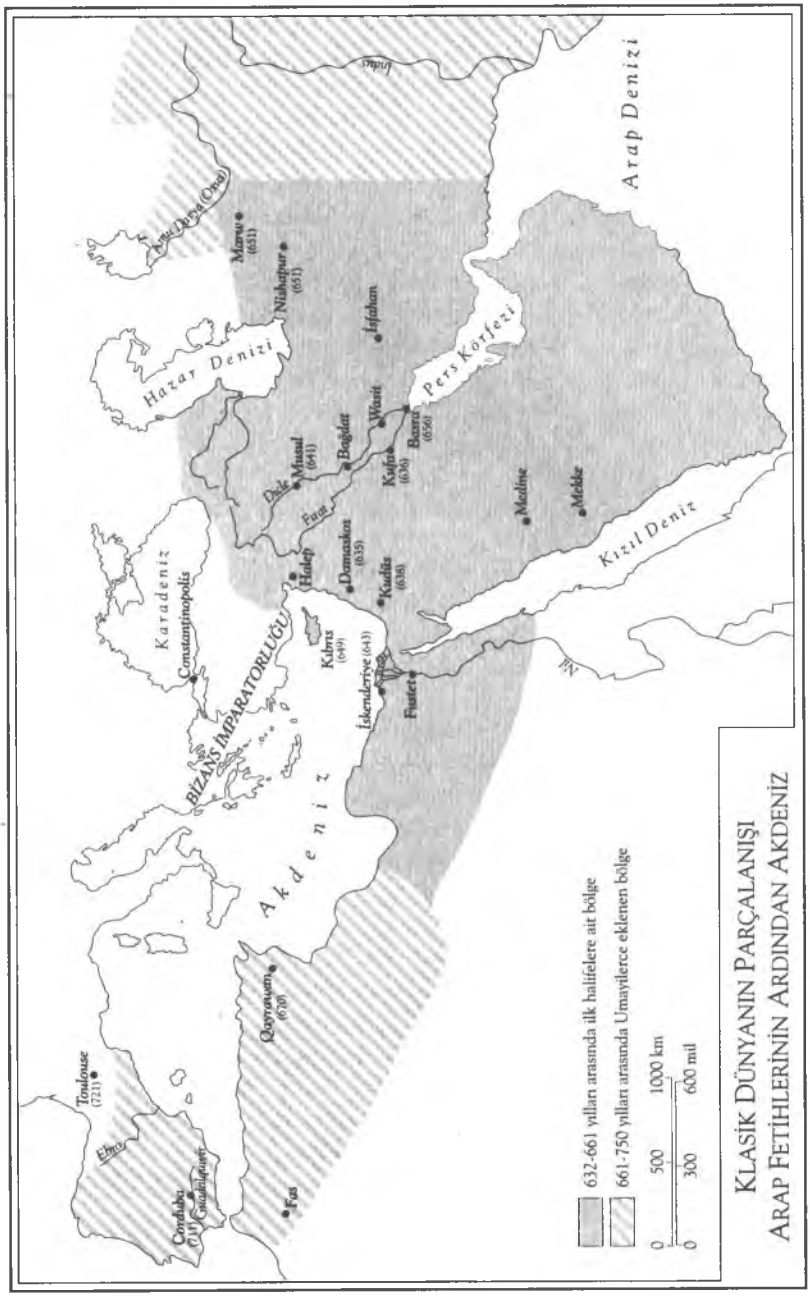
İmparatorluk içinde birliğin sağlanmasının önündeki en büyük engel, doğu eyaletlerinde hâlâ güçlü olan Monofizitlik'ti. 530'lar kadar erken bir tarihte, İustinianos, ılımlı Monofizitleri Ortodoks kilisesine kazanmanın yolunu arıyordu. En büyük umudunun 'Nasturilik'e (Doğu Kilisesi tarafından vaaz edilen çeşitliliğe) karşı bir mahkûmiyet başlatmak olduğu görülür; ki peşi sıra Monofizitleri destekleyebilirdi. Hedefi, üç beşinci yüzyıl piskoposu tarafından yazılan ve satır aralarında Nasturi sempatizanlığının sezilebileceği, Üç Metin adıyla bilinen yazılardı. Fakat Piskoposlar, Khalkedon Konsili'nde heretik olarak kabul edilmiş herhangi bir inançtan özellikle arındırılmışlardı ve bu yüzden bu metinleri mahkûm etmeye yönelik her çaba, konsilin otoritesini zayıflatmak demekti. Yine de bu durum, İustinianos'un konuya yeniden ilgi uyandırmak için, 533'te Konstantinopolis'te yeni bir konsili toplantıya çağırmasını engellemedi. İmparator, kendi metin yorumlarını kabul etmeleri için konsile katılan piskoposların gözlerini korkuttu. Judith Herrin'in, 'siyasi entrikanın ve imparatorluk müdahalesinin boş bir zaferi' olarak nitelediği sonuç, Khalkedon Konsili'nin benimsediği kararların, imparatorun kaprisleri yüzünden terk edilmemesi gerektiğine inanan piskoposların mensubu olduğu batı kilisesini, fena halde darıltmak olacaktı. Doğu (Katolik) ve batı (Ortodoks) kiliseleri arasındaki ayrılık, ki ancak on birinci ve on ikinci yüzyıllarda teyid edilecektir, bir adım daha yakınlaşmıştı. Monofizitleri uzlaştırma çabaları başarısız oldu ve bu inanç kendi hiyerarşisini geliştirerek yoluna devam etti.

Bizans İmparatorluğu'nun Doğuşu

Geç altıncı yüzyıla, klasik dünyadan Bizans dünyasına geçişin damgasını vurduğu görülebilir, ki bu yeni dünya, etrafını düşmanların kuşattığı otokratik bir devlet tarafından tehlikeli bir biçimde korunan ve Hıristiyan Yunan kültürün egemen olduğu bir dünyadır. (Bizans sözcüğü, üzerinde Konstantinopolis'in inşa edildiği Yunan şehri Byzantion'dan gelir.) Klasik kültür artık büyük oranda ölmüş ve imparatorluğu daha yoğun bir Hıristiyan atmosfer kaplamıştı. (Bu süreç, Averil Cameron'un *Christianity and the Rhetoric of Empire* (Hıristiyanlık ve İmparatorluk Retoriği) adlı yapıtının 6. bölümünde ana hatlarıyla gözden geçirilmiştir.) Kent kaynaklarının artık ve sadece Hıristiyan binalarına yönlendirildiği görülür. Günümüz Türkiye'sinin güneybatısında bulunan Aphrodisias'taki tiyatro, nihayet altıncı yüzyılda terk edilir ve yedinci yüzyıl itibarıyla kilise olarak kullanılmaya başlanır. Hıristiyan ayinleri ve onlara eşlik eden müzik, ortak kültürün önemli bir parçası haline gelir ki, bunların yalnızca eğitimli seçkinler tarafından değil, bütün cemaatlerce kullanıldığı açıktır. Genellikle ahşap üzerine resmedilen ve İsa'ya, Bakire Meryem'e ya da bir azize ait ikonlar, bütün toplum kesimlerince giderek benimsenmeye başlar. En çok saygı duyulan ikonların 'insan eliyle yapılmadığına' ve mucizelere etki edebildiğine inanılırdı. 626'da Konstantinopolis kuşatıldığı zaman, şehrin ikonları düşmanın önünde sergilendi ve Bakire Meryem portreleri surların üzerinde taşındı. Kent kurtuldu. Altıncı ve yedinci yüzyıllardaki mucize hikâyeleri belli tapınaklarla ilişkilendirilir hale geldi (bugün Lourdes'te olduğu gibi).

Aynı zamanda, devletin ufuklarının daha da daralmış olduğu görülür. İustinianos'un ölümünden sonra Latince yavaş yavaş unutulmaya başlanır. 629'da, Herakleios'un geleneksel *imperator* unvanı yerine, kendisine resmi olarak *basileus* unvanını benimsediği önemli an gelir. Saray unvanları Yunanca olur. Önde gelen askeri komutan *strategos*, önde gelen sivil memursa *krites*'tir. Konstantinopolis'i savunanlar 626'da nihayet zafer kazanınca, Büyük Perhiz'deki ayinlerde hâlâ yaşatılan büyük Yunan ilahisi *Akathistos*'u söylemişlerdi.

Bu, giderek yoğunlaşan bir tecrit dönemiydi. Hem kuzeyden hem de doğudan amansız saldırılar başlamıştı. Erken yedinci yüzyıl Tuna sınırlarının harap oluşuna ve imparatorluğa yapılan, hem Kudüs hem de İskenderiye'nin kaybedildiği en başarılı Pers saldırısına tanıklık etti. Küçük Asya yakılıp yıkıldı, Konstantinopolis az kalsın zapt ediliyordu. İmparator Herakleios yönetiminde (610-41), Sasani İmparatorluğu'nu neredeyse yıkılmaya götüren mucizevi bir iyileşme meydana geldi. Bu olay, bir yüzyıl önce Belisarios'un tadını çıkardığı Roma tarzı geleneksel zaferle değil, Gerçek Haçın bir parçasının geri alınan Kudüs'e geri dönüşüyle kutlandı. Öncelikler fazlasıyla değişmişti.

KLASİK DÜNYANIN PARÇALANIŞI
ARAP FETİHLERİNİN ARDINDAN AKDENİZ

Herakleios'un zaferi daha kutlanmamıştı ki, güneyden, tümüyle beklenmedik nitelikte bir saldırı geldi. Arabistan çöllerinde İslam doğmuştu ve kurucusu Muhammed'in ölümünden sonra kuzeye doğru yayıldı. Bizans yöneticilerinin Pers istilalarından sonra güney eyaletlerinde düzeni yeniden ve esaslı bir biçimde sağlayacak vakitleri yoktu ve büyük oranda Monofizit olan nüfusları dinsel ortodoksinin dayatmalarına öfkeliydi. Hıristiyan devlet tarafından giderek daha fazla zulme uğrayan Yahudilerin sadık kalmak için hiçbir nedenleri yoktu ve muhtemelen istilacıları memnuniyetle karşıladılar. Cennetteki yaşamın öldüklerinde onları beklediği gibi bir ortak inancın itici kuvvetiyle bu istilacılar, yağmanın cazibesine kapılmışlardı. Güney eyaletleri süratle geçildi. Bizans ordusunun 636'da Yermuk Irmağı'nda yenilmesiyle Suriye ve Filistin İslami fethe açıldı. Hemen ardından Sasaniler ezildi. 642'de İskenderiye İslam'a teslim oldu ve gelecek yüzyıl boyunca Araplar, Kuzey Afrika kıyısından, Bizans egemenliğini yok ederek amansızca ilerlediler, ardından Cebelitarık Boğazı'nı geçtiler. Charles Martel'in ancak 733 yılında Poitiers'de kazandığı zaferle, Vizigot İspanya'sını da ortadan kaldırmış olan ilerleme nihayet durdurulabildi.

Bu kitabın başlıca teması, değişime doğal bir ilgi duyan tarihçiler tarafından sıklıkla ihmal edilen sürekliliktir. Araplar başlarda, din değiştirmenin kendileri için acil bir öncelik olmadığını hissettiren seçkinler gibi hükmettiler. Yunanlı yöneticileri kullandılar ve Yunan yazıtları, kimi zaman Arapça'yla yazılmış metinlerin yanında, fetihten çok sonraları bile varlığını korudu. Yazınsal kaynaklara dayanarak, Akdeniz dünyasının Arap fetihleri sonunda bölündüğünü iddia eden Pirenne Tezi[3], daha evvel mevcut olan yaşam tarzlarının Akdeniz kıyısı boyunca devam ettiğini gösteren arkeolojik araştırma tarafından sürdürülmemektedir. Bu kitabın sonu için seçilen herhangi bir an, dolayısıyla, keyfi ve istenilen sonuçtan uzak olmalı. Buna karşın, kültürel anlamda yeni bir dünya yaratılıyordu ve varlığını günümüzde de koruyan, işte bu dünyadır. İslam kültürü, Kuzey Afrika ve Ortadoğu'ya hâlâ hâkimdir. Kökleri bu bölümde anlatılan olaylarda yatan ve batının Hıristiyan kiliselerinden ayrı kalan Ortodoks kiliseleri vardır. (Sırplar ve Hırvatlar arasında Balkanlar'da devam eden gerginlik, bunun bir mirasıdır.) Ne var ki, bu kültürel değişimlerin altında, daha eski bir dünya kökünden sökülüp atılamamıştır.

3) Henri Pirenne'in, ölümünden sonra yayımlanan *Mohamet et Charlemagne* (Muhammed ve Charlemagne) adlı kitabında savunduğu görüşlere verilen ad. (ç.n.)

Sonsöz: Miraslar

1966 yılında Roma'da, British School'daki *camerone*, yani çalışma odasında arkeoloji asistanı olarak görev yaptığım sıralarda, her sabah Via Antonio Gramsci boyunca yürürdüm. O zamanlar Antonio Gramsci'nin kim olduğuna dair en ufak bir fikrim yoktu ve ancak daha sonra, ideolojinin doğası konulu bir ders, beni onun *Hapishane Defterleri*'ne ulaştırdı. İtalyan Komünist Partisi'nin kurucusu Gramsci, 1926'dan 1937'ye dek Mussolini tarafından hapsedilmiş ve serbest bırakıldıktan hemen sonra ölmüştü. Nihayet 1947'de yayımlanan *Defterleri*, sadece hapisliği üzerine yansımalar değil, aynı zamanda birleşmiş bir işçi sınıfı hareketi yaratmanın sorunları üzerine düşüncelerdi.

Gramsci hakkında ilgimi çeken, halk bilincini oluşturan güçler üzerine analiziydi. Marx bu bilinci bütünüyle bireyin ya da sınıfın ekonomik rolüyle sınırlı görürken, Gramsci daha çok, bireyin dünya görüşünü oluşturan ve çoğu birbiriyle ilişkisiz bir dizi farklı unsurla ilgileniyordu. 'Kişi garip bir şekilde bileşiktir,' diye yazmıştı, 'Taş Devri öğelerini, daha ileri bir bilimin ilkelerini, tarihin bütün evrelerinden gelen önyargıları ... ve gelecekteki bir felsefesinin sezgilerini içerir.' (Gramsci, bir halk iradesi yaratmak için gereken bu güçleri birleştirmekle ilgilendi ve Katolik Kilisesi'nin geçmişte bunu başarıyla yaptığını iddia etti.)

'Tarihin bütün evrelerinden gelen önyargılar' ifadesi özellikle anlamlıdır ve bu son bölüm için gereken atmosferi yaratır. Bu kitap, Gilbert Highet'in

The Classical Tradition: Greek and Roman Influences on Western Literature'da (Klasik Gelenek: Batı Edebiyatında Yunan ve Roma Etkileri) ya da R.R. Bolgar'ın *The Classical Heritage and its Beneficiaries*'da (Klasik Miras ve Yararları) yaptığı gibi, batı kültüründeki klasik geleneğin tutarlı bir biçimde gözden geçirilmesiyle sonlandırılabilirdi, fakat bu bir çeşit ağır, hatta yıkıcı bir bölüme yol açardı. Gramsci, tarihi 'miras'ın kesintisiz bir blok olarak değil, farklı düzeylerdeki rakamlarla aktarıldığını ve kendisini takip eden kültürlerce istila edilerek, onlarla karıştığını ifade eder. Bu kitaba, mirasın farklı dönemlerde ve toplumlarda nasıl yüzeye çıktığını gösterecek bir dizi örneklemeyle bir son seçerken, onu izliyorum. Hıristiyanlık öncesi dünyanın mirasına yoğunlaşacağım. Hıristiyanlık elbette antik Akdeniz dünyasının en etkili ve en tutarlı yegâne kalıtı olmayı sürdürüyor.

Tarihiyle ilgili cehalete karşın, Ortaçağlarda Roma'ya duyulan ilgi ve hayranlık devam etti. Charlemagne'ın (742-814) saray bilginleri, Tacitus gibi yazarların tamamen unutulan klasik metinlerini kopyalamada muhteşem bir iş yapmışlardı. İS 700 civarında, Yunanca bilgisi batıda yok olmuştu. Dolayısıyla, Ortaçağa kalan klasik katkı parça parçaydı. Yine de bunun bir bölümü, ortaçağa ait geçmişi daha eski klasik bir dönemle bağlantılı olan Siena gibi bir kentte dolaşarak toplanabilir. Şehir muhtemelen Etrüsk kökenli olsa da, saygınlığı için bir Roma kuruluş mitosu esas kabul edilir ve böylece kentin kuruluşu Remus'un oğlu Senius'a atfedilir. Antik Roma taklit edilmiş ve Remus ile Romulus'u emziren dişi kurt simgesi şehrin amblemi olarak benimsenmiştir. Kentin her yerinde ortaçağa ait örnekler görülebilir. Katedraldeki Nicola Pisano (1268) altarı, bilginlere, rölyef heykelciliğin Roma örneklerindeki etkiyi anımsatan zenginlikte ayrıntılara sahiptir. On dördüncü yüzyılda planlanan, fakat 1348'de Kara Veba şehri vurunca bitirilemeden bırakılan katedralin büyük uzantısının batı kemeri, bir Roma zafer takıyla aynı tarzda yapılmıştır. Geç on ikinci yüzyılda, katedralin ön cephesine Nicola Pisano'nun oğlu Giovanni tarafından oyulan heykeller arasında, Platon ve kriz zamanlarında görüşüne başvurulan kâhin Sibylla[1] figürleri yer alır. İkisi de fahri Hıristiyanlar olarak kabul edilmiştir. Kentin karşı yakasındaki muhteşem şehir salonu Palazzo Pubblico'da, Cumhuriyet döneminin 'büyük' Romalıları dahil, antik çağın ünlü simalarının tasvirleri bulunur. Dokuz'un (kent yönetimi icra komitesi) bir araya geldiği odada, İyi ve Kötü Yönetimlerin ünlü tabloları, Ortaçağlarda yorumlandıkları şekliyle, Aristotelesçi devlet teorisiyle ilişkilendirilmiştir.

1) Apollon kültüne bağlı, geleceği öngören, tanrının ağzından fal bakan kadınlara verilen ad. Sibylla öncelikle Anadolu'daki bilicilik merkezlerindeki kâhin kadınların adıyken, daha sonraları, bazı İtalyan kentlerinde bulunan kehânet merkezlerindeki kâhin kadınlara da bu ad verilmeye başlandı. (ç.n.)

Böylece, Ortaçağ İtalya'sında klasik dünyanın etkileri görülebilir, fakat klasik geleneği Avrupa kültür hayatında öne çıkaran, İtalyan bilgin Petrarca (1304-74) olmuştur. Petrarca, Roma tarihini ve edebiyatını tutkuyla benimsemişti. Antik Roma en çok yaşamayı istediği yer, Cicero'nun yapıtlarıysa en büyük esin kaynağıydı. (Petrarca, antik elyazmaları üzerinde yılmadan çalışan bir araştırmacıydı ve keşifleri arasında Cicero'nun mektuplarının da olması, bu duruma özellikle uygundur.) Bununla birlikte en önemli katkısı, antik dünyayı, Hıristiyanlığın değerli habercileri olan ahlaki doğruların yuvası ilan etmesiydi. John Hale, *Civilization of Europe in the Renaissance* (Rönesans'ta Avrupa Uygarlığı) adlı eserinde, 'klasik bilimin yeniden doğuşu, yalnızca göz ardı edilen elyazmalarının dikkatle okunmasını değil, aynı zamanda bir şanlı atalar soyuyla da anlamlı olan bir iletişimi besler,' diye yazmıştır. Böylece, klasik dünyanın okunması herkes için meşrulaştırılmış oldu ve bu meşrulaştırmayla birlikte, ortaçağ Hıristiyanlığı tarafından muğlaklaştırmış olan, insanın her şeyin ölçüsü olabileceği görüşü yeniden itibar kazanmaya başladı. Bu, Avrupa hümanizmasının doğuşuydu. Bundan böyle, devlet idaresi, savaşın sürdürülmesi, sanatın yaratılması, 'iyi hayat'ın araştırılması da dahil olmak üzere, neredeyse bütün alanlarda, daha iyisini yapmaya çalışan saygıdeğer örnekler veriliyordu. Klasik anıştırmalar hemen hemen her çabaya nüfuz etti. Bernal Díaz, 1519 yılında Meksika'nın fethi için Hernán Cortés ve *conquistador*'larından[2] oluşan ekibiyle yola koyulduğunda, 'Caesar'ın Rubicon'da dediği gibi zarlar iyi talih için atılmıştı,' diye yazdı. Takip eden yüzyıllarda klasik geleneği koruyacak olan, klasik bilimin ahlak eğitimiyle yaptığı bu ittifaktı.

Avrupa'nın kültürel mirası Roma tarihinin bu aşırı övgüsüyle bir hayli zenginleşmişti. Mimar Filippo Brunelleschi, Floransa'daki katedralin doğu ucundaki sekizgen yapının üzerini tonozla örtmek gibi itibarlı fakat iddialı bir işi elde etmeden önce, antik Roma'nın inşaat yöntemleri üzerinde çalışmıştı. Geniş kubbenin tasarımı ona ait olsa da, bunu yaparken Roma inşa teknikleri kullanıldı. Medici ailesi tarafından yeni bir kilise (San Lorenzo) inşa etmekle görevlendirildiğinde, model olarak (çoktan Klasik dünyadan Hıristiyan dünyasına geçmiş olan) bir bazilikayı seçti. Mimari becerilerinin dehasının sadece bir yüzünü oluşturduğu Leon Battista Alberti (1404-72), başka klasik modeller kullandı. Mantova'da inşa ettiği San Andrea'nın (1470) ön cephesi bir zafer takına bakarken, Roma devirlerinden beri en büyük yapı olma özelliğini koruyan içerideki beşiktonoz, imparatorluk Roma'sındaki büyük hamamları yansıtır. Bundan sonra hemen hemen bütün büyük sanatçılar klasik örneklerle çalıştılar. Avrupa yazınında bir ilk olan Montaigne'nin (1533-92) denemeleri, klasik edebiyata derinleşen bir yazarı gösterir. Benzer şekilde Fransız ressam

2) 16. yüzyılda Meksika ve Peru'yu fetheden İspanyol fatihlerine verilen isim. (ç.n.)

Poussin (1594-1665), ölüm döşeğindeki kahramanla meşgul olduğu ilk çalışmalarından (örneğin, *Germanicus'un Ölümü*, 1626-8) klasik mitosların fırtına ya da sükûnet gibi uygun ortamlarda resmedildikleri son dönem peyzajlarına dek, yapıtının hemen hemen her görünümünde klasik temaları dokur. Belki de onun en unutulmaz çalışması, pastoral bir kır manzarasına yerleştirilmiş bir mezarın etrafına toplanan çobanların, böyle bir ortamda bile ölümün ('Ben' alıntısı) yakınlığını duyumsadıkları *Et in Arcadia ego* ('Ben de Arkadiada'yım') adlı yapıtıdır. (Ne tuhaftır ki, Peloponnesos'un iç kesimini oluşturan Arkadia dağlık ve nispeten kıraç bir bölgedir. Özellikle bereket mitosunu yaratan Vergilius'tu.) Sözü edilecek daha pek çok örnek var.

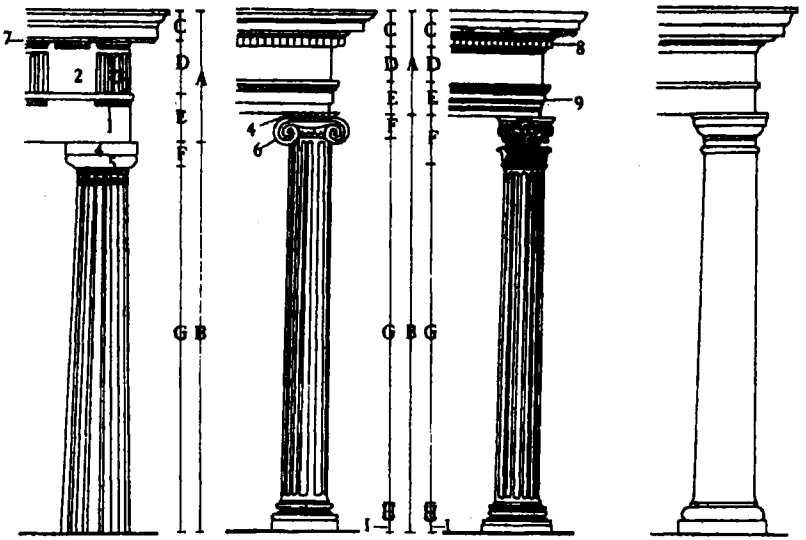
Brunelleschi ve Alberti, mimaride klasik formların yeniden doğuşuna destek vermişlerdi, fakat klasik düzenlerin dilini kendinden sonrakilerin kullanabileceği bir biçimde düzenleyen, diğer bir İtalyan, Donato Bramante (1444-1514) olmuştur. Bramante'nin en verimli dönemi, Papa II. Julius'un Caesar'lara yaraşır bir Roma inşa etme tutkusunu gerçek kıldığı 1499 ile 1514 yılları arasıdır. Constantinus'un yaptırdığı asıl binanın yerini alan yeni bir San Pietro Bazilikası ve içinde Vatikan Sarayı'nın da bulunduğu yeni ve muazzam saraylar onun başlıca projeleriydi, fakat belki de sonraki kuşaklar için etkileyici olan tek eser, 1502 yılında Roma'da, Aziz Petrus'un çarmıha gerildiği söylenen yerde inşa edilen ve sütunlarla çevrelenmiş, üzerinde bir kubbenin yükseldiği dairesel Tempietto Kilisesi'dir. Christopher Wren, Londra'daki St. Paul's Katedrali için bundan çok daha büyük, devasa boyutlar kullandı ve bu tasarım, 1930'lar gibi geç bir tarihte Washington'daki Jefferson Anıtı'nda yeniden ortaya çıktı.

Andrea Palladio (1508-50), klasik mimarinin sunumuna büyük bir kesinlik getirdi. Roma yapı formları üzerinde, özellikle klasik düzenler konusunda ve bu düzenleri memleketi Vicenza'da yeniden üretmeden önce, büyük bir titizlikle çalıştı. Palladio'nun otorite ve inançla kullandığı bu düzenler Avrupa için esin kaynağı oldu ve kuzeyde, Roma İmparatorluğu'nun eski sınırlarının çok ötesinde bile, klasik mimarinin temel bir mimari üslup olarak benimsenmesini sağladı. Kuzey Avrupa'nın varlıklı delikanlılarını, orijinallerini görmek ve üzerlerinde çalışmak için güneye getiren, klasiklerle verilen bir eğitim ve yapılarda ortaya çıkan klasik etkiler konusunda giderek artan bir farkındalıktı. Büyük Seyahat, İtalya'da güzel sanatlara düşkünlükle iç içe geçmiş ve günümüzde bitirmenin en revaçta olduğu okullarda yapılan bilime tanıklık etti. Hepsininki kolaylıkla gerçekleştirilebilecek tutkular değildi. Ustaca hazırlanmış Goethe biyografisinin Birinci Cildinde Nicholas Boyle, büyük amacını nihayet yerine getirebildiği 1786 yılına dek, Goethe'nin otuz yıldan fazla bir süre Roma'ya gitmek için nasıl yanıp tutuştuğunu anlatır. Bu, etkileyici bir deneyimdi. Sevgilisi Christiane Vulpius'a 1788 ve 1790 yılları arasında yazdığı

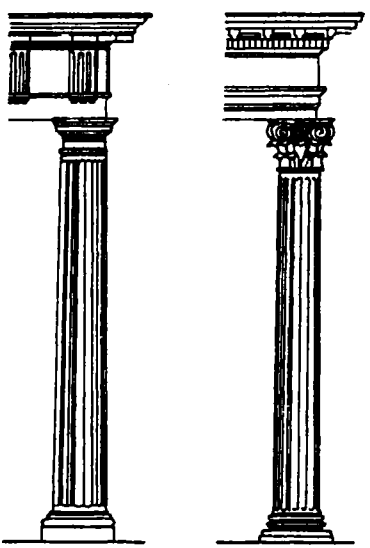
Roman Elegies'te (Roma Ağıtları), Romalı ağıt yazarlarından, özellikle de Propertius'tan yararlandı ve bundan böyle Goethe artık hep klasik ölçüyle yazdı.

Geçmişin kahramanları esin kaynağı olmaya devam ettiler. *The Fabrication of Louis XIV* adlı yapıtında Peter Burke, Fransa'nın mutlak hükümdarının, en azından uzun hükümdarlık döneminin (1661-1715) ilk yıllarında, kendisine nasıl klasik modeller atfettiğini anlatır. Versailles'daki Büyük Galeri'nin duvarlarında, ilk elden yaptığı işleri yansıtan ve onu Jüpiter, Apollon ya da Hercules gibi klasik bir tanrı olarak betimleyen Louis alegorileri vardı. Sadece fetihlerinden dolayı değil, aynı zamanda, Saint-Simon Dükünün Versailles'da boğucu bir atmosfer yaratan bir esinlenme olarak günlüklerinde parlak bir şekilde nakletmiş olduğu gibi, Persis'e hükmettiği ve Pers saray tarzını benimsediği kısa dönemde özenle hazırladığı saray törenleri nedeniyle, İskender Louis'nin gözde kişisiydi. Aynı zamanda Roma imparatorları da model oluşturdular ve Louis kendisini onların en azından üçüyle özdeşleştirdi. En etkilisi, başarılarıyla kralı herkesi geride bırakmaya azmettiren Augustus'tu. (Bir büstün altındaki yazıda *Augusto Augustior*, 'Augustus'tan yüce' olarak betimlenmişti ve Augustus'un Roma'da yaptığı gibi, Paris'i tuğladan mermere dönüştürmekle övünüyordu.) Augustus gibi Louis de kendisini, aklın ve iyi düzenin tanrısı Apollon ile bir tuttu. Capitolium Tepesindeki Marcus Aurelius'un süvari heykelleri için örnek olarak seçilirken, aynı zamanda, Protestanlığı yok etme görevinde, heretik katliamları başlatan ilk Hıristiyan imparator I. Theodosius'a gönderme yaptı.

Klasik modeller mutlak hükümdarları ayakta tutmak için kullanılırken, aynı zamanda kralların devrilmesini haklı göstermek için de kullanılabiliyordu. Birleşik Devletler'in Kurucu Babaları İngiliz monarşisine alternatif önermek zorunda kaldıklarında, Yunanistan ve Roma'nın antik cumhuriyetleri güncel modeller olarak sunuldu. John Adams, Amerikan devriminin Fransız destekçisi General Lafayette'e yazdığı bir mektupta, 'Prensipte ben bir cumhuriyetçiyim ... Sivil hayatta saygıya layık hemen hemen her şey, bu tür hükümetlerin idaresi altında ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetçi iki güç, Atina ve Roma, türümüzü herkesten fazla onurlandıran işler yapmıştır. Yeni bir ülke ancak böyle bir hükümet tarafından kurulabilir,' der. Bununla birlikte, Atina'nın istikrarsız demokrasi geleneğinden ve birçok kişinin model olarak seçtiği Sparta örneğinden ne anlaşıldığı konusunda sürekli bir kuşku vardı. Hem Sparta hem de cumhuriyetçi Roma'nın, yurtseverlik ve kararlılık fikrini aşılamak için, kendilerini toprağın tutumlu oğulları olarak gören Kurucu Babalar imgesine örnek teşkil ettiği görüldü. Uticalı Cato bir kahramandı. Yeni cumhuriyetin siyasi yapısıyla ilgilenenler, dengeli anayasanın Polybios ve Cicero tarafından savunusuna baktılar. Fakat pratikte, klasik modellerin Anayasa üzerindeki etkisi yüzeyseldi. Güçler ayrılığı öğretisi var olan çağdaş örneklerden

Yunan Dor İon Korint Toskan

Roma Dor Kompozit

On altıncı yüzyıl itibarıyla klasik düzenlere duyulan bilimsel ilgi yeniden canlandı ve hamiler, resimde örnekleri verilmiş modellerden kendi üsluplarını seçebiliyordu. (*A: entablatür/saçaklık, B: sütun, C: silme, D: friz, E: arşitrav, F: başlık, G: gövde, H: taban, I: kaide*; 1: guttae, 2: metop, 3: üçüz yiv, 4: abakus, 5: ekinus, 6: volüt, 7: mütül, 8: dişler, 9: alınlık.)

alındı, Roma Cumhuriyeti'ndekilerden değil, ve yüksek temsilciler meclisini tanımlamak için sadece 'senato' sözcüğünün benimsenmesi, hiçbir belirsizliğe meydan vermeyecek bir biçimde klasik dönemin bir anıştırmasıdır.

Geç on sekizinci yüzyıl, klasik üslubun yeni baştan ifade edilmesine tanıklık etti; Neo-Klasizm, siyasi hayatın saflığı ve sanatların sadeliği ideallerini yeniden canlandırma amacını güden bir hareketti. (Hugh Honour'un *Neo-classicism*'i, konuya mükemmel bir giriş oluşturur.) Klasik geçmişin Fransız Devrimi'ne etkisi özellikle ilginçtir. Romalı cumhuriyetçilerin büyük eylemleri, devrimden önce bile yurtsever vatandaşlığın örnekleri olarak gösterilmişti. Devrimin orta sınıfa mensup iyi eğitimli liderleri klasik bilimi aşıladılar ve, Simon Schama'nın *Citizens* (Yurttaşlar) adlı çalışmasında belirttiği gibi (ki Devrim tarihinin yakın zamanda yazılan en etkileyici kitabıdır), Roma Cumhuriyeti, çoğunun izlemek için seçtiği bir modeldi. Yeni meclisler, zirvesine Roma'da ulaştığı kabul edilen belagat geleneğinin dirilişini beslerken, iyi yurttaşa yakışır ahlaki davranışı öğrenmek isteyenler için Plutarkhos'un *Hayatlar*'ı en gözde kitaptı. Köktenci Camille Desmoulins'in konuşmalarına Cicero'dan alıntılar serpiştirilmiştir. Maximillien Robespierre'in Erdem Cumhuriyeti saf Platoncudur. Klasik örnekler sanatlar üzerinde egemenlik kurar. Jacques-Louis David'in *Fransız Halkının Zaferi* resminde 'Halk', ruhban sınıfını simgeleyen işaretlerin üzerinde yuvarlanan ağır bir savaş arabasındaki çıplak bir savaşçıyla somutlaştırılır. Bir kral, kendisine suikastta bulunmak üzere olan iki ateşli cumhuriyetçiye karşı elini umutsuzca kaldırmış, yerde uzanır. Ne var ki Devrimin çökmesiyle birlikte, bir kez daha şan ve şöhret peşinde koşan bir hükümdar, Napoléon, Fransa'nın tek yöneticisi oldu ve klasik modeller, Napoléon'un defne yaprakları, kartallar, sancaklar ve Roma fetihlerinin bütün nitelikleriyle üretilen resmi sanatla onurlandırılabilmesi için yeniden ortaya çıktı.

Napoléon, Mısır'ın Avrupalı bilinçte yeniden ortaya çıkmasında büyük ölçüde sorumlu tutulabilir. On sekizinci yüzyılda birkaç cesur gezgin Nil'in yolunu tutmuştu ('Bana daha fazla Roma'dan bahsetmesinler, bırakın Yunanistan sessiz dursun. Bu ne görkem! Ne işçilik! Böyle şaşırtıcı işleri üstlenme cesaretine sahip başka hangi ulus var?' diye göklere çıkarmıştı gezginlerden biri), fakat Mısır üslubunun Paris modasına hâkim olmasını sağlayan, Napoléon'un 1798'deki seferi olmuştu. Böylece, Mısır'ın yeniden Avrupalı dünyaya açılmaya başlayacağı sürece girildi. Ülke başlarda, yapıntıları koleksiyonlarına katmak için birbiriyle yarışan Avrupalı müzelerin yağmasıyla karşılaştı. Bilimsel kazının standart bir biçim alması on dokuzuncu yüzyılın sonlarına dek gerçekleşemedi ve ancak bu tarihten sonra ülkenin daha dolu bir tarihini yeniden inşa etmek mümkün olabildi. Avrupa kültürü üzerindeki uygarlaştırıcı etkisi asla Yunanistan ve Roma'nınki kadar büyük olmasa da, 1922'de Tutankamon'un mezarının keşfedilmesi, ya da 1960'larda Abu Simbel Tapınağının Nasır Gölü'nün

yükselen sularından uzakta yeniden inşa edilmesiyle, Mısır bu aralıklı dönemlerde halkın imgeleminde yer etti.

Batı Avrupa, geç on sekizinci yüzyıla kadar Yunanlılar hakkında sınırlı bilgiye sahipti. (Bilinenler, K. Dover'ın (ed) *Perceptions of the Ancient Greeks* (Antik Yunan'ın Algılanması) adlı kitabının ilk bölümlerinde uygun bir biçimde özetlenmiştir.) Latince ve dolayısıyla Latin edebiyatından yararlanma olanağı akademik eğitimin temel bir unsuruyken ve imparatorluktan arta kalanlar bütün Avrupa'da gözle görülebilir haldeyken, bir ülke olarak Yunanistan pek tanınmıyordu. Yaklaşık 1750'lerden itibaren, uygarlığın zirvesine ulaşmış bir halk olarak Yunanlılara eski saygınlıklarını iade etme işine öncülük edenler Almanlar olmuştur. Johann Winckelmann (1717-68) Yunan sanatının savunucusuydu. Onun Apollon Belvedere[3] (Apollon'un bir heykeli) hakkında görüşleri vardır; gerçekte heykel, kaybolmuş dördüncü yüzyıl bronz orijinalin bir Roma kopyasıdır. (Winckelmann hiçbir zaman Atina'yı ziyaret etmedi ve klasik dönem sanatının Roma ve Helenistik kopyalarına güvenmek zorunda kaldı.)

> Bu heykel bütün tanrı tasvirlerinden üstündür; tıpkı Homeros betimlemelerinin tüm şairlerin yapmaya çalıştığı tasvirleri geride bırakması gibi. Yüksekliği bir adam boyundadır ve tavrı tanrısal heybetini açığa vurur. Elysium'un neşeli çayırlarında olduğu gibi, gençliğin tılsımı, kol ve bacaklarının mağrur yapısının yumuşak parlaklığıyla, bedenini ebedi bir ilkbahar örter. Bu şaheseri anlamak için entelektüel güzellikleri kavrayabilmeniz gerekir ve eğer mümkünse ilahi bir yaratıcı olmanız. (Hugh Honour'un *Neo-classicism*'inden alıntılanmıştır.)

Bu durum, Yunanlıları bir kaideye yerleştirdi ve uygarlıklarının değerini takdir edebilmenin, özel, hayli seçkinci ve entelektüel nitelikler gerektirdiğini akla getirdi. Goethe, Roma için beslediği coşkuya karşın, daha eskiye doğru, İtalya'nın ötesindekileri de kabul etti; onun için Yunan kültürü muazzamdı. Bu arada İngilizler başka bir açıdan Yunanlılara yanaşıyordu. Ziyaretçilere rehberlik ederken Roma'da tanışan James Stuart ve Nicholas Revett isimli iki İngiliz maceraperest, Atina'yı kendileri için gezmeye ve bu konuda Almanları geride bırakmaya karar vermişti. Oraya vardıkları 1751'den sonraki iki yıllarını, hâlâ ayakta kalmış klasik binalar üzerinde titizlikle çalışarak geçirdiler. Bulgularını derledikleri *The Antiquities of Athens*'in (1762) (Atina'nın Antikçağları) ilk cildi çabuk bir başarı kazandı ve Yunan olan her şeye yönelik ilgi

3) İtalyanca'da "güzel manzara". Güzel bir manzara görmesi için yerden yükseltilerek inşa edilen yapı. (ç.n.)

patlamasına yol açtı. Yunanlıların Osmanlı efendilerine karşı verdikleri özgürlük mücadelesi nedeniyle bu ilgi, İngiliz liberaller için daha yoğun bir anlam ifade ediyordu. 1800 itibarıyla Yunan mimarisi, Roma mimarisinden daha arı bulunarak övülüyordu ve adına Yunan dirilişi denen, Yunan düzenlerinin (İon ve Dor) göze çarptığı bir dizi yapı türedi. (Edinburgh daha iyi örneklere sahiptir, fakat bu üslup Britanya'dan Amerika'ya kadar yayıldı. Doğu Avrupa'daki Sovyet egemenliğinin çökmesi, Litvanya'nın başkenti Vilnius gibi şehirlerdeki Yunan dirilişinin unutulmuş örneklerini gözler önüne serdi.) Eğitimli sınıflar, Latince'nin yanı sıra Yunanca da çalışmaya başladılar ve onların bir dil olarak Yunanca'ya karşı duydukları coşku, Winckelmann'ın Yunan sanatı için hissettiklerine eşti. 'İnsan düşüncesinin kusursuz makinesine,' diye yazar tarihçi Macaulay, 'esnekliğine, uyumuna, devasa gücüne, inceliğine, sözcüklerin sonsuz zenginliğine duyduğumuz hayranlığı inkâr edemeyiz.'

Victorialılar Yunanlıları kendilerine göre benimsediler. *The Greek Heritage in Victorian Britain* (Victoria İngilteresi'nde Yunan Mirası) adlı çalışmasında Frank Turner, İngilizlerin, siyasi sorunlarının, özellikle de demokrasiye yönelik tutumlarının, Atina demokrasisinin gelişimi üzerine çalışmakla kavranılabileceğini nasıl baştan kabul ettiklerini göstermiştir. (Bu, çağın en etkili kitaplarından biri olan, George Grote'nin *History of Greece*'inin (Yunanistan Tarihi, 12 cilt, 1846-56) konusuydu.) Bunu yapabilmek için Atina ulaşılabilir kılınmalı ve bu konuyla ilgili olarak Victoria İngiltere'sine olağanüstü haklar tanınmalıydı. Bir öğrenci, 'Eğer bizden biri, yüksek kültürlü olması kaydıyla, Perikles Atina'sına gidecek olsa, orada, garip bir şekilde bize özgü yaşam biçimlerini bulacak ve ona garip bir şekilde modern diyebilecektir,' diye belirtmiştir. Önde gelen liberal entelektüellerden Stuart Mill daha da ileri gidecek ve 'Marathon Savaşı, İngiliz tarihinde bir olay olarak bile, Hastings Çarpışması'ndan[4] daha önemlidir,' diye yazacaktır. Victorialıların Yunanistan'la ilgili olarak, Atina'yı mı yoksa Sparta'yı mı, Platon'u mu yoksa Aristoteles'i mi savunmak gerektiği konusundaki karmaşaları, *The Victorians and Ancient Greece*'de (Victorialılar ve Antik Yunanistan) Richard Jenkyns tarafından araştırılır. Jenkyns, bu karışıklığın entelektüel hayatın her kuytusunu, her çatlağını nasıl kapladığını gösterir. Klasiklerle eğitim veren bir devlet okulundan yeni mezun olan ve Homeros'un kahramanlarının torunları olduklarına inanan kaç genç, makineli tüfek kurşunlarına hedef olmadan önce amaçlanan siperleri aştılar?

Birinci Dünya Savaşı'nın paramparça ettiği geleneksel aristokrat elitin otoritesi yerine yeni bir şey konmalıydı. İtalya'da Benito Mussolini, yarattığı

4) 14 Ekim 1066'da İngiltere'de Anglosakson dönemini son erdiren ve Norman egemenliğini başlatan savaş. (ç.n.)

siyasi hareketi odak noktası yapabilmek için Etrüsk-Roma geleneklerini kullandı (geleneksel olarak Romalı magistratların önünde ve yetkelerinin sembolü olarak taşınan, bir baltanın etrafını çevreleyen değnek yığınlarından [fasces] yararlanarak). Faşistler kendilerini antik Roma'nın vârisleri olarak görüyorlardı. Augustus'tan beri geçen yüzyıllar çöküş dönemleri olarak betimlendi; hatta Mussolini, aralarında Colosseum ve Pantheon'un da bulunduğu yaşayan Roma imparatorluk yapılarını vurgulamak amacıyla, başkentin geniş alanlarını yıkmak üzere bir plan bile tasarladı. Aşağılık Etiyopya işgalinin, erken Roma fetih geleneği içinde yer alacağını duyurdu. Belki de en tuhaf olanı, Roma'da, Mussolini'nin yüz hatlarına sahip, elini kaldırmış Romalı selamı veren, devasa bir Hercules heykelinin tepeden bakacağı bir 'Mussolini Forumu' inşa etme projesiydi. Neyse ki bu proje asla uygulanamadı.

Romalılar, biraz farklı olsa da, Nazileri de etkilemiştir. Tacitus'un *Germania*'sı, Germenlerin soyluluklarını betimlemek kadar, Roma'nın yıkılışını resmetmek için de yazılmıştı. (Tacitus asla Germania'yı ziyaret etmemişti.) İmparatorluğun çöküşünden sonra, modern Almanya'da bulunan Fulda'daki manastır kütüphanesinde, *Germania*'dan tek bir kopyanın günümüze kaldığı görülür. İtalya'ya getirilen ve burada Perugia şansölyesi Stefano Guarnieri tarafından 1450'lerde kopyalanan, bu nüsha ya da bundan kopyalanan nüshaydı. Daha sonra orijinal kopya kaybedildi. 1490'da, Guarnieri elyazmasından alınan *Germania*, ilk kez bir kitap halinde Almanya'da yayımlandı; ahlaki gücünü ve fiziksel cesaretini anavatanlarının sık ormanlarındaki köklerinden alan farklı bir Alman ırkı ile yeni bir Alman milliyetçiliği imgesinin yaratılmasına yardım etti. (Bu karşıtlık kent yaşamının çökmesiyle betimlenir. Daha fazla bilgi için, Simon Schama'nın *Landscape and Memory* (Peyzaj ve Bellek) isimli çalışmasındaki *Germania* tartışmasına bakınız.)

Bu milliyetçi imgeleri Naziler, hevesle kendilerine mal ettiler. Nihayet Tacitus, 'Germen ulusları kendilerini asla yabancılarla evlilikler yaparak kirletmemiştir, fakat diğer uluslardan farklı, saf bir ırk olarak kalmıştır,' diye yazmamış mıdır? İçinde Nazi SS subayı Heinrich Himmler tarafından yazılan bir önsözün bulunduğu 1943 baskısı bir *Germania*'ya rastlamak pek şaşırtıcı değildir. Simon Schama, 1943'te Mussolini İtalya'sı parçalanırken, bir grup SS'in, hâlâ aile arşivinde yer alan Guarnieri elyazmasını, anavatan adına ele geçirmek için Orta İtalya'ya yaptığı tuhaf bir baskını ayrıntılarıyla anlatır. Bu girişim başarılı olamadı.

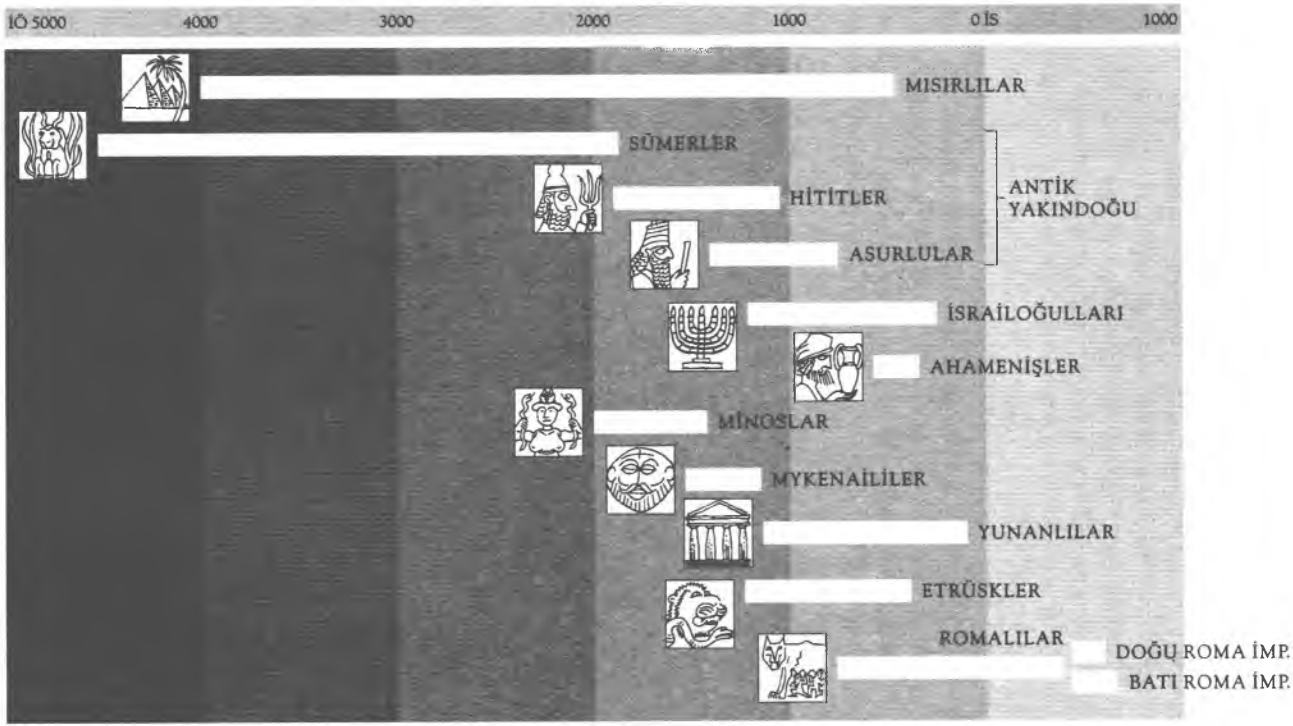
Tarihçi, eğer *Germania*'nın Fulda'daki kopyası kaybedilmeseydi, Avrupa tarihi daha farklı olabilir miydi diye sorma hakkına sahiptir. Günümüze ulaşanın talihi, klasik dünya mirasının karışıklığını akla getiriyor. Birçok beklenmedik yolla kültürümüz istila edilmeye devam ediyor.

Pindaros bu durumu çok iyi özetler:

Keskin baltalı biri eğer,
koca bir meşenin dallarını budar
ve onun cömert biçimini bozarsa,
meyvesi gövermese de, ona hâlâ bir hikâye atfedilebilir;
eğer ki ardından bir kış yangınına çatar
ya da yaslanıp bir sarayın sütunlarına
yabancı duvarlar arasında kederli bir görev üstlenirse,
geldiği yerde ondan hiçbir iz kalmadığında.

Bu kitap, klasik geçmişin ve bu geçmişin ardında bıraktığı mirasın karmaşasını ve zenginliğini anlatmaya çalışmıştır. Hiç kuşku yok ki bu geçmişe ait tartışma, sonraki kuşaklar tarafından ve tahmin edilemez biçimlerde sürecektir. Bu durum, en azından benim için, onun süreğen çekiciliğinin ve öneminin nedenlerinden biridir. Sonuçta, umarım, bu kitabın okurlarını da aynı şekilde ikna etmeyi başarmıştır.

ZAMAN ÇİZELGESİ

Antik Akdeniz Uygarlıkları

Olaylar Dizini

Tartışmalı kültürlere ait kesin olmayan olaylar italik yazılmıştır.

İÖ

İÖ 4000'DEN I. PTOLEMAİOS'UN TAHTA ÇIKTIĞI İÖ 305'E KADAR MISIR

Yeni kanıtlar ortaya çıktığı için Antik Mısır kronolojisinde sürekli düzeltmeler yapılmaktadır ve bu yüzden bu tarihlere kesin tarihler gözüyle bakılmamalıdır!

4000	Bu tarih itibarıyla Nil Vadisi'nde, düşük kaliteli buğday, arpa, keten gibi Mısır'ın temel gıda maddelerinin yetiştirilmesine başlanır.
3600	Nakada kasabasının duvarlarla çevrilmiş olması, iyi işleyen Mısır ticaret yollarını akla getiriyor.
3100	Mısır'ın Kral Narmer tarafından birleştirilmesinin ilk kez kaydedilmesi. Birleşme, İlk Sülaleler Dönemi'ni başlatır (İÖ 3100-2600). Mısır başkenti Memphis'tir.
3000	Mısır'da hiyeroglif yazının saptanması.
2650	Firavun Coser'in basamaklı biçimde inşa edilen piramit mezarı, bilinen ilk büyük taş yapıt.
y. 2600-2130	Eski Krallık. Piramitler Çağı.
y. 2550-2528	Büyük Pramidin (Firavun Hufu için) Gize'de inşa edilmesi.
2130-2040	Birinci Ara Dönem. Merkezi otoritenin yıkılması.
2040-1640	Orta Krallık. İstikrarın yeniden sağlanması.
1640- 1532	İkinci Ara Dönem. Hyksos egemenliği.

y. 1550-1070	Yeni Krallık. İmparatorluğa özgü bir güç olarak Mısır. Nübye'nin esaslı bir biçimde sömürülmesi ve Güneybatı Asya şehirleri üzerinde egemenlik.
1540-1492	I. Tutmosis'in hükümdarlığı. Tutmosis Fırat'a ulaşır ve Teb yakınlarındaki Krallar Vadisi'nde gömülen ilk kral olur. Deyrü'l Medine'deki işçi köyünün kuruluşu.
1473-1458	Kraliçe Hatşepsut'un hükümdarlığı.
1390-1352	III. Amenofis'in hükümdarlığı, Yeni Krallığın zirvesi. Teb'deki büyük tapınak yapımı programı.
1352-1336	Ahenaton hükümdarlığının, Aton, yani güneş tapımına dayalı yeni bir din kurma girişimi. Yeni başkentin Tell el-Amarna'da kurulması. Yeni din kökleşmeyi başaramaz.
y. 1323	Firavun Tutankamon'un ölümü ve Krallar Vadisi'ne gömülüşü.
1279-1213	Büyük Mısır Firavunlarının sonuncusu, Firavun II. Ramses'in hükümdarlığı.
1275	Mısır ve Hititler arasında, Suriye'de sınır çizilmesiyle sonuçlanan Kadeş Savaşı.
y. 1260	Abu Simbel Tapınağı'nın yapımı. Yeni Krallığın zayıflamasının ilk işaretleri.
1200	Mısır, Deniz Kavimleri'nin saldırısına uğrayan Doğu Akdeniz devletleri arasındadır.
1060	Deyrü'l Medine'deki köyde, dünyanın kaydedilmiş ilk grevine yol açan iç idarenin yıkılışı. Nübye'deki altın rezervleri tükenir, Asya imparatorluğu kaybedilir ve Mısır ilk vadi sınırlarına çekilir.
1060-664	Üçüncü Ara Dönem. Mısır parçalanır.
727	Kuşi Kralı Piankhi, Mısır'da geçici bir süre için birlik sağlar.
671	Memphis Asurlularca yağmalanır.
664/3	Asurlular Teb'i yağmalar ve Mısır üzerinde gevşek bir hegemonya kurar.
664-610	Firavun I. Psamtik'in (Yunanca Psammetikos) hükümdarlığı. Psamtik, Asurlular tarafından kukla bir hükümdar olarak tahta çıkarılır, fakat sözde efendilerine karşı Mısır'ın bağımsızlığını korumayı başarır ve ismini Delta bölgesindeki başkent Sais'ten alan Saite sülalesini kurar.
y. 620	Yunanlı tüccarlar Nil Deltası'ndaki Naukratis'te bir ticaret merkezi kurarlar.
525	Mısır Persler tarafından fethedilir.
462-454	Pers egemenliğine karşı bir Mısır ayaklanması Atinalılar tarafından desteklenir, fakat Persler denetimi yeniden ele geçirirler.
332	Mısır'ın Büyük İskender tarafından istilası, Pers egemenliğin çökmesine yol açar. 332'de İskenderiye kenti kurulur. İskender'in ölümünden sonra (323) Mısır, I. Ptolemaios'un yönetimi altına girer ve bundan böyle Mısır Akdeniz dünyasının bir parçası haline gelir.
270	*Mısır sülalelerinin Manetho adında bir rahip tarafından derlenen listesi, daha sonraki bütün tarihçilere bir çerçeve sunar.*

196 *Rosetta Taşı, üç dilde birden yazılır. Bu kitabe daha sonra, hiyeroglifl-erin şifresinin çözümünde anahtar rolü oynnar.*

Mısır'a yapılan diğer göndermeler alttaki tarih listesine dahil edilecektir.

SÜMERLER

4500-3500	Eridu ve Uruk dahil Mezopotamya'daki ilk kentsel yerleşmeler, Sümer uygarlığının başlangıcını işaret eder.
3300	Logogramların (sözcüğü temsil eden semboller) ucu kama biçimli bir iğneyle kil tabletlerin üzerine kazınışı.
3000	Mezopotamya'da, bilinen en eski tekerlekli yük arabası keşfedilir.
3000	Yine Mezopotamya'da, bakır kalayla karıştırılarak daha sert olan bronz keşfedilir. (Bronz Çağı olarak bilinen dönem, İÖ y. 1000'de demirin kullanımına dek sürer.)
2500	Ur kentinin Kraliyet Mezarlığı.
2350	Sümer kenti Lagaş'ın yöneticisi Urukagina'dan günümüze ulaşan en eski yasa derlemesi.
2330	Sümerler, tarihin kaydedilmiş ilk fatihi Akadeli Sargon tarafından istila edilirler.
2212-2004	Sümerler, Üçüncü Ur Sülalesi denilen dönemde bağımsızlıklarını geri kazanırlar. *Gılgamış Destanı*'nın derlenmesi.
y. 2000	Rakip kentlerin birbirleriyle savaştığı ve saldırgan kabilelerin Güney Mezopotamya'da egemenlik mücadelesi yaptığı bir sırada, Sümer uygarlığı çöker.
1760	Güney Mezopotamya düzlükleri Babil kralı Hammurabi tarafından istila edilir. Hammurabi aynı zamanda ticaret kenti Mari'yi yağmalar. Döneme ait başlıca bilgi kaynağı, kentin korunmuş arşivleridir. Babil artık, Mezopotamya uygarlığının en büyük merkezi haline gelir.
1800	*Sonraki bir yılda biçimi savaşa uygun hale getirilecek olan iki tekerlekli yarış arabasının ortaya çıkışı.*

HİTİTLER

1850	Hititlerin Anadolu'ya gelişi (Orta Asya'dan?)
1650	Hititler, Orta Anadolu'nun kuzeyindeki Hattuşa'da başkentlerini kurarlar.
1380-1345	Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'nın hükümdarlığı. Komşu Mitanni Devleti fethedilir.
1275	Hititler ve Mısırlılar arasında Kadeş Savaşı. İki devlet arasındaki sınır sağlamlaştırılır.
1200	Deniz Kavimleri'nin etkisiyle Hititlerin Çöküşü.

1500	*Kenan Diyarında (başlıca yirmi ünsüz sesin her birini tek bir sembolle gösteren) dünyanın ilk alfabesi geliştirilir. İzleyen yüzyıllarda bu bölgede çeşitli alfabeler geliştirilir.*
1300-1000	*Fenikeliler kendi alfabelerini geliştirirler. Bu alfabe dokuzuncu ya da sekizinci yüzyılda Yunanlılara geçer.*

ASURLULAR

1300	Kral I. Adad-Nirari yönetimi altında Asur İmparatorluğu ortaya çıkar. Asurlular hem Hititleri hem de Mitannileri bozguna uğratırlar.
1114-1076	Asurlular, Kral Tiglatpileser'in yönetiminde Fırat'ın ötesinde geçer, hatta Akdeniz'e ulaşırlar. Tiglatpileser'in başarılarını Asur gücünün zayıflaması izler. Sınırlı bir büyüklüğe sahip olmasına rağmen Asur Devleti, kralların kesintisiz olarak birbiri ardına tahta geçmesiyle, sağlam bir şekilde kalır.
900-850	Güçlü savaşçı kralların idaresi altında imparatorluk yeniden canlanır.
745-600	II. Tiglatpileser ve ardılları II. Sargon ve Sanherib gibi kralların yönetiminde Asur İmparatorluğu, Kıbrıs, Güney Anadolu, Filistin ve Suriye'yi içine alacak şekilde genişler.
671	Asurlular, antik Mısır'ın başkenti Memphis'i yağmalar.
664/3	Asurlular Teb'e ulaşır ve Mısır üzerinde hegemonya kurarlar.
615-605	Babilliler tarafından yenilgiye uğrayan Asurluların çöküşü. Karkamış Savaşı (605), Asurluların, Babil Kralı II. Nabukadnezar karşısındaki nihai yenilgisini belirtir. İmparatorluk tarihten silinir.

İSRAİLOĞULLARI

1200	Bir Mısır dokümanında, ilk kez İsrailoğullarından bahsedilir. İÖ dokuzuncu yüzyıl öncesinden günümüze kalan başka hiçbir referans bulunmamaktadır. İsrailoğulları, muhtemelen Deniz Kavimleri'nin yol açtığı kargaşadan sonra Kenan Diyarına yerleşirler.
y. 1000	Kral Davud'un olası ölüm tarihi.
10. yüzyıl	Kenan Diyarında yeniden kentler inşa edilmesi, İbrani Kutsal Yazılarında adı büyük bir yapıcı olarak geçen İsrailli Kral Süleyman'ın etkinlikleri arasında olabilir.
y. 924	İsrailoğulları iki krallığa ayrılırlar, İsrail ve Yahuda.
745-722	İsrail Asurlular tarafından ezilir. Yahuda Asur egemenliği altına girer, fakat bir devlet olarak yaşamayı sürdürür.
627-605	Yahuda Mısır'ın buyruğu altına girer.
605-562	Babil Kralı II. Nabukadnezar'ın hükümdarlığında, Yeruşalim [Kudüs] Babilliler tarafından yağmalanır ve birçok Yeruşalim sakininin zorla Babil'e götürüldüğü Babil Sürgünü yaşanır. İsrail dini

	metinleri ve İbrani Kutsal Yazıları (daha sonraki Eski Ahit), ilk kez bu dönemde birleştirilir.
539	Babil Devletinin Pers Kralı I. Kyros tarafından yıkılması. Yahudiler sürgünden geri dönerler.
332	İskender Ahameniş İmparatorluğunu yıkar ve sonunda Filistin Ptolemaios Krallığının bir parçası olur.
198	Filistin Ptolemaioslardan Selevkoslara geçer.
167	Makabi ayaklanması başlar.
63	Pompeius Yeruşalim'e girer, Filistin artık Roma hegemonyası altındadır.
İÖ y. 5	İsa'nın doğumu.
İS y. 30	İsa Yeruşalim'de çarmıha gerilir.
66-74	Roma egemenliğine karşı büyük Yahudi isyanı.

PERSİS'TE AHAMENİŞ İMPARATORLUĞU

560-530	Ahameniş İmparatorluğunun kurucusu Kral I. Kyros'un hükümdarlığı.
546	Lydia'nın Kyros tarafından fethi. Küçük Asya'daki İonialı Yunan kentleri buyruk altına alınır.
539	Babilliler yenilgiye uğratılır ve Ahameniş İmparatorluğu içinde kendi kimliklerini korumalarına izin verilen Yahudiler serbest bırakılırlar.
525	Kyros'un oğlu Kambyses Firavun III. Psamtik'i yener ve Memphis'i ele geçirir. Bundan böyle Mısır yabancıların egemenliği altına girer.
522	Kambyses'e karşı düzenlenen askeri bir darbenin ardından Dareios kral olur.
514	Dareios Hellespontos'u geçerek İskitlere karşı sonuçsuz seferlere giriştiği Trakya'ya girer, fakat Avrupa'da Pers varlığı devam eder.
499-494	İonialı Yunanlılar Perslere karşı ayaklanır. İsyan en sonunda bastırılır.
490	Perslerin Atina ve Sparta seferi. Persler Marathon Savaşı'nda bozguna uğratılır.
486	Dareios ölür. Yerine oğlu Kserkses geçer.
480-79	Kserkses'in Yunanistan'a düzenlediği büyük sefer, Pers kuvvetlerinin Salamis (480) ve Plataia'daki (479) yenilgileriyle sonuçlanır.
477-467	Atinalı Kimon komutasında yapılan Yunan seferleri sonucunda Perslere daha büyük darbeler vurulur ve nihayet Persler Ege'den temizlenirler.
454	Pers yönetimine karşı bir Mısır ayaklanmasını destekleyen Atinalılar Persler tarafından bozguna uğratılırlar.
450	Persis, Suriye'de patlak veren bir isyanla karşı karşıya kalır.
449	Persis ve Atina arasında yapılan bir barış antlaşmasının olası tarihi.
411	Spartalılar, yeni bir donanma inşa etmek için Pers parasını kabul ederler.

401	Spartalı komutan Lysandros, Persis'in yeni kralı Artakserkses'e (h. 404-359) karşı, Artakserkses'in kardeşi Kyros'u tahta geçirecek bir darbeyi destekler. Girişim başarısız olur.
395-386	Persis Korinthos Savaşı'nı kışkırtır ve savaşın bitmesiyle birlikte, hem İonialı Yunanlılar üzerinde yeniden egemenlik kurar, hem de, 386'da yapılan Kral Barışı sayesinde Yunan siyaseti üzerindeki etkisini sürdürür.
366-360	Pers tahtına karşı satrapların ayaklanmaları.
336	Makedonyalı Philippos Persis'in istilasını başlatır.
335	Ahameniş kralların sonuncusu III. Dareios tahta çıkar.
334-330	İskender Persis'i fetheder ve Dareios'un 330'daki ölümüyle Ahameniş İmparatorluğu sona erer.

Persis'e yapılan diğer göndermeler alttaki tarih listesine dahil edilmiştir.

MİNOSLAR

2000	Girit 'saray' uygarlıklarının doğuşu.
2000-1600	'Eski Saray Devri' diye bilinen Minos Uygarlığı.
1628/7	Thera Adasındaki (bugün Santorini) volkanik patlama, kül altında kalarak korunan Ege ticaret kasabası Akrotiri'yi ortadan kaldırır.
y. 1600	Sonradan daha görkemli olarak inşa edilen Girit saraylarının yıkılması.
1600-1425	'Yeni Saray Dönemi' olarak bilinen Minos Uygarlığı.
1550	Nil Deltası'ndaki Avaris'te, Minoslu tüccarlara ilişkin kanıtlar.
1425	Girit saraylarının, muhtemelen Mykenai fethinin sonucunda yeniden yıkılması.

MYKENAİLİLER

2200-2000	Yunanca konuşanlar Yunanistan'a gelirler.
1650	Mykenai'de (1876'da Heinrich Schliemann tarafından keşfedilen) ilk kuyu mezarları. Bu mezarlar y. 1500'e dek tekrar tekrar kullanılmıştır.
1600-1400	Mykenai savaş liderleri tarafından Yunanistan'da gücün pekiştirilmesi. Bu güç denizaşırı akınlar sayesinde ayakta kalmıştır.
1400	Girit muhtemelen Mykenaililer tarafından ele geçirilir. İtalya'dan Asya ve Mısır kıyılarına kadar tüm Akdeniz'de Mykenai varlığı kaydedilir.
1400	Mykenaililerin bir hece yazısı olarak Lineer B'yi benimsemesi. (Lineer B ile yazılan tabletlerde kullanılan dil, 1952 yılında Michael Ventris tarafından Yunanca olarak çözülür.)
1200-1100	Mykenai uygarlığı çöker. Kuzeyden gelen Dor saldırıları?

1100'DEN SONRA YUNANLILAR

1100-800	**Karanlık Çağlar olarak bilinen dönem**
1050-950	Ege ve Küçük Asya sahiline Yunan göçleri. Yunanistan'da ilk kez demir kullanılır.
1100-825	Lefkandi yerleşmesi, Yunan kültürünün Karanlık Çağlar boyunca sürdüğüne ilişkin kanıtlar sağlar. (y. 975: Lefkandi'de 'kahraman' mezarı.) Kıbrıs'la ticari bağlar kurulur.
1050-900	Atina çömlekçiliği Mykenai etkisinden kurtulur ve Protogeometrik üslup gelişir.
1000-750	*Fenikeliler, Akdeniz'in her yerinde yaptıkları ticaretle yaygın refahın tadını çıkarır. 814: Kartaca'nın Fenikeliler tarafından geleneksel kuruluş tarihi.*
850	Euboialı Yunanlılar, Fenikeliler ve diğer Yakındoğu halklarıyla kapsamlı bir ticaret ilişkisine girerler.
825	Orontes Irmağı ağzında bulunan al-Mina'da Yunan varlığı saptanır.
900-725	Atina'da Geometrik Çağ çömlekçiliği. (770-725: Dipylon ustası yılları.)
776	Olimpiyat Oyunlarının geleneksel kuruluş tarihi.
y. 775-750	Euboialı Yunanlılar (ve Yakındoğu'dan diğerleri) tarafından Pithekusai'de (İtalya sahili açığındaki Ischia Adasında) ilk yerleşme.
753	*Roma'nın geleneksel kuruluş tarihi.*
750	Yunanlılar Fenike alfabesini alır ve kendi kullanımları için uyarlarlar. Alfabe bütün Yunan dünyasına yayılır.
750-700	Homeros'a atfedilen *İlyada* ve *Odysseia*, son biçimlerine ulaşır.
735	Sicilya'da Yunan kolonizasyonu başlar. (733: Syrakusai, Korinthoslular tarafından kurulur.)
725	Yunanlılar İtalya sahilindeki Cumae'de, Etrüsklerle doğrudan ticaret yapma olanağı sağlayan bir yerleşme kurarlar.
720	Güney İtalya'da ve Kuzey Ege'deki Khalkidike yarımadasında ilk Yunan kolonizasyonu.
730-680	Khalkis ve Eretria arasındaki Levanten Savaşı, eski aristokrat Yunanistan'ın sonuna işaret eder. Korinthos en güçlü Yunan kenti ve Proto-Korent üslupla yapılan üretimin merkezi olarak ortaya çıkar (725'den sonraya doğru).
730-630	**Şarklılaştırma Süreci olarak bilinen dönem, Yunan kültürüne nüfuz eden geniş ölçekli doğu etkisine tanıklık eder.**
730-710	Messenia'nın Sparta tarafından fethi.
y. 700	Hesiodos'un *Tanrıların Doğuşu* ve *İşler ve Günler*.
y. 700	Yunanlılar Karadeniz'e ilk kez sızarlar. (Kalıcı Yunan yerleşmeleri muhtemelen y. 650'ye kadar kurulamasa da, y. 660'ta Byzantion kurulur.)
675-640	Paroslu şair Arkhilokhos.
669	Argos Hysiae Savaşı'nda Sparta'yı bozguna uğratır. Bu yenilgi ve ardından Messenia'daki heilot ayaklanması, Sparta toplumunun askerileşmesinin olası nedenidir.

660'lardan sonra	İlk Yunan tüccarlar Mısır'a girerler. 600 itibarıyla, Yunan heykelinde Mısır etkileri göze çarpar (örneğin, mermer *kouroi*).
657	Kypselos, aristokrat Bakkiades klanını devirerek Korinthos tiranı olur. Tiranlıklar, izleyen yüzyıllar boyunca Yunan devletlerinde en yaygın yönetim biçimi haline gelir.
y. 640	Spartalı Tyrtaeus'un şiiri, *polis*'e sadakate yeni bir önem atfedildiğini yansıtır.
630	Theralı Yunan koloniciler Kyrene'ye (Kuzey Afrika) yerleşir.
621	Drakon'un 'Draconian' yasa kitabı Atina'daki toplumsal gerilimi gideremez.
620-480	**Yunan kültürüne büyük bir düzen ve resmiyet getiren Arkaik Çağ.**
600	Massilia (bugün Marsilya) Phokaialılar tarafından kurulur.
600	Lydia'da dünyanın ilk sikkesi ortaya çıkar; 595 itibarıyla ticaret adası Aigina'ya, 575 itibarıyla de Atina'ya yayılır.
594	Solon, devleti yenilemek için Atina'da tam yetkili arkhon olarak atanır. Önemli sosyal ve siyasal reformlar başlatır.
585	Milethoslu Thales'in güneş tutulmasını önceden tahmin etmesi, geleneksel olarak Yunan felsefesinin başlangıcı kabul edilir. Thales'in Miletoslu arkadaşları Anaksimandros ve Anaksimenes, onun düşüncelerini, izleyen onyıllar boyunca geliştirirler.
582-573	Pan-helenik oyunların yayılması [Delphoi'de Pythia Oyunları (582), Isthmos Oyunları (581), Nemea Oyunları (573)].
580	Fenikeliler ve Yunanlılar Sicilya'nın denetimi konusunda mücadeleye girişirler.
575-560	İlk anıtsal Yunan tapınaklarından biri olan Samos'taki Hera Tapınağı, muhtemelen benzer Mısır yapılarından etkilenir.
y. 570	Lirik şair Sappho'un ölümü.
570	Atina'da yapılan ve François Vazosu olarak bilinen krater, Atina'nın başlıca çömlekçilik merkezi olarak yeniden doğuşuna işaret eder.
560	Tegealıların Prangalar Muharebesi'nde Spartalıları bozguna uğratması, Sparta'nın komşularına karşı daha yatıştırıcı bir yaklaşımı benimsemesine yol açar.
y. 550	Megeralı şair Theognis, geleneksel aristokrat değerlere yönelik tehdit karşısında esef duyar.
540	Etrüskler ve Fenikeliler, Phokaialıları yeni kolonileri Alalia'dan (Korsika) kovmak için birleşirler.
560-546	Peisistratos'un mücadelesi. Atina tiranı olarak sonunda kontrolü ele geçirir.
546-510	Atina'daki Peisistrati tiranlığı, Akropolis'te yürütülen esaslı bir imar programı, Büyük Panathenaia Şenlikleri gibi dini festivallerin özendirilmesi ve drama hamiliğiyle, Atina'nın Yunanistan'da önemli bir kültürel güç olarak ortaya çıkmasına tanıklık eder. (534: Kent festivalinde kaydedilen ilk tragedya Dionysos adınadır.) Peisistrati tiranlığı, Peisistratos'un oğlu Hippias'ın 510'da

	devrilmesine dek sürer. Bu arada Sparta oligarşinin savunucusu olarak ortaya çıkmıştır ve Peisistrati tiranlığının yıkılmasında işbirliği yapar.
525	Pythagoras'ın, Samos'tan sürgüne gönderildikten sonraki faal dönemi.
525	Kırmızı figürlü vazo, Atinalı çömlekçilerin başlıca ürünü olarak siyah figürlü vazoların yerini alır. Atina'da, yaşayan en eski bronz heykelin (*kouros*) bulunması. Serbestçe ayakta duran heykeller için, bronz artık en gözde malzeme haline gelir.
520-y. 490	Sparta Kralı Kleomenes'in hükümdarlığı. Aktif denizaşırı siyaseti yurtta liderlik krizine yol açar ve nihayet bir suikast sonunda öldürülür.
509	Roma Cumhuriyeti kurulur.
508/7	Kleisthennes'in Atina'da gerçekleştirdiği reformlar, Atina demokrasisinin temellerini atar.
501	Beşinci yüzyıl Atina'sında devletin en saygın memurları haline gelecek olan on general (*strategoi*) seçimleri ilk kez yapılır.
500	Filozof Ephesoslu Herakleitos ve Elealı Parmenides'in etkin oldukları dönem.
499-494	İonia Yunanlıları Perslere karşı ayaklanır. Atina ve Sparta onlara yardım eder. Sonunda isyan bastırılır.
498	Pindaros'un günümüze ulaşan ilk şiiri. İlk *Olympia Od* (476), ilk *Pythia Od* (470). En azından 446'ya kadar Pindaros'un etkinliği sürer.
493	Themistokles Atina'da arkhon seçilir. Peiraieus limanının inşasına başlanır.
490	Perslerin Atina ve Sparta'ya karşı düzenledikleri sefer. Persler Marathon Savaşı'nda bozguna uğratılırlar.
y. 490	Atina'dan Kritiosli çocuk olarak bilinen heykel, geleneksel olarak Arkaik sanattan Klasik sanata geçişi belirler.
487	Komedyalar ilk kez Atina'da düzenlenen Dionysia'da sunulur.
487	Atina'da kaydedilen ilk sürgün cezası.
484	Tragedya yazarı Aiskhylos Dionysia'da ilk zaferini kazanır.
482	Laurion madenlerinde yeni ve zengin gümüş yataklarının keşfi, Themistokles'in Atina için bir filo kurmasını sağlar.
480-404	**Geleneksel olarak Klasik Çağ, Yunan başarısının doruğa çıktığı yıllar olarak görülür.**
480-479	Pers Kralı Kserkses'in Yunanistan'a düzenlediği büyük sefer, Pers güçlerinin Salamis (480) ve Plataia'da (479) aldığı yenilgilerle son bulur. Kartacalılar (Batı Akdeniz'de kalıcı olarak yerleşmiş olan Fenikeliler) Sicilya'ya saldırır ve yenilgiye uğrarlar.
477	Delos Birliği kurulur ve Atinalı aristokrat-lider Kimon'un önderliğinde Persis'e karşı sürdürülen savaş, Pers tehdidinin bertaraf edilmesiyle sonuçlanır. Sparta, Atina genişlemesine boyun eğer.
475-450	İlk dönem Klasik sanatın yaşayan başlıca örneği olan Olympia'daki Zeus Tapınağı'nda kabartma heykelleri.

472	Tragedyanın çağdaş bir sorunla ilgilenen ender örneği, Aiskhylos'un *Persler*'i.
471	Themistokles, Atina'daki aristokrat hizipler tarafından sürgüne gönderilir.
470	Naksos, ayrılma girişimlerinin ardından tekrar Birliğe dönmeye zorlanır.
468	Tragedya yazarı Sophokles, Dionysos Şenliği'nde birincilik ödülünü kazanarak Aiskhylos'un üstünlüğüne meydan okur.
465	Birliğe başkaldıran Thasos Adası'na Atina kuvvetleri tarafından boyun eğdirilir.
464	Sparta depremini heilot ayaklanması izler. Kimon, ayaklanmayı bastırmak için hoplit ordusuyla yardıma gider, fakat önerisi reddedilir.
461	Atina'daki demokratik devrim, Kimon'un sürgüne gönderilmesine ve Sparta'yla ilişkilerin kopmasına yol açar.
461-429	Devrimin liderlerinden Perikles, bütün bu yıllar boyunca Atina'da kişisel üstünlüğünü korur.
461-451	Atina ve Sparta arasında Birinci Peloponnesos Savaşı. Atina Uzun Duvarları inşa eder (458). Sparta ve Atina birlikleri arasında Tanagra'da yapılan ilk savaşı (457) Boiotia'nın Atina tarafından fethi izler.
458	Aiskhylos'un *Oresteia*'sı. (458: Aiskhylos'un ölümü).
455	Euripides ilk oyununu sahneler.
454	Atinalılar, Mısır'da Persler karşısında ağır bir yenilgiye uğrarlar. Atinalılar Birlik hazinesini Delos'tan Atina'ya taşırlar.
451	Perikles'in yurttaşlık yasası, doğuştan vatandaş olma hakkı verilecekleri, hem annesi hem de babası vatandaş olanlarla sınırlar.
450	Elealı Zenon'un ünlü paradoksları Parmenides'in mantığını uçlara doğru geliştirir.
449	Atina ve Persis arasındaki barış antlaşmasının olası tarihi.
447-438	Parthenon'un günümüzdeki biçimiyle yeniden inşa edilmir. Tapınağın tasarımı ve süslemesinden büyük oranda Heykeltraş Phidias'ın (490-432) sorumlu olduğu sanılır.
447	Atinalıların Khaironeia Savaşı'nda yenilmesi, Atina'nın Boiotia'daki kontrolünü yitirmesine yol açar.
446-445	Sparta ve Atina arasında Otuz Yıl Barışı imzalanır.
y. 445	Atina'nın yürürlüğe koyduğu Sikke Kararnamesi, Birlik üyelerine sadece Atina'ya özgü ağırlık ve uzunluk ölçülerini kullanma zorunluluğu getirir. Aslında Birlik, Atina İmparatorluğu haline gelmiştir.
443	Atina, batıya dönük ilgilerin bir işareti olarak, Kuzey İtalya'daki Thurii'de bir koloni kurar.
441	Sophokles'in *Antigone*'si.
440'lar	Herodotos'un *Pers Savaşları Tarihi* adlı eserinin olası tarihi.
440-430	Atomcu filozoflar Leukippos ve Demokritos, maddenin atomlardan oluştuğu fikrini ileri sürerler. Argoslu heykeltıraş Polykleitos, insan bedeninin kusursuz matematiksel oranlarını vurgular.

440	Samos imparatorluğa karşı ayaklanır, fakat isyan bastırılır.
437	Atina, kendisine Trakya'nın orman ve altınlarından yararlanma olanağı sağlayan Amphipolis kentini kurar.
433-431	Atina'nın, Sparta'nın müttefiki Korinthos'a karşı bir Korkyra ayaklanmasını desteklemesiyle, Sparta ve Atina savaşa sürüklenir ve Spartalılar, Atina'nın Potidaia kentindeki isyanla yakından ilgilenmesinin, anakaradaki Sparta nüfuzunu zayıflatacağının farkına varır.
431	İkinci Peloponnesos Savaşı patlak verir. Thukydides tarihine bu savaşla başlar. Euripides'in *Medea*'sı. Koslu Hippokrates, Sokrates ve Abredalı Protagoras; hepsinin etkin oldukları dönem.
431-430	Perikles'in *Cenaze Söylevleri*.
430	Atina'daki veba salgını nüfusu kırar geçirir.
430	Olympia'daki Zeus heykeli Phidias tarafından tamamlanır.
430 (ya da biraz sonrası)	Sophokles'in *Oedipus Rex* adlı yapıtı ilk kez sahnelenir.
429	Perikles'in ölümü.
428	Platon'un doğumu. Euripides'in *Hippolytos*'u ilk kez sahnelenir.
427	Leontinili (Sicilya) hatip Gorgias'ın Atina ziyareti retoriğin başlangıcını hazırlar.
427	Mytilene isyanı Atina Meclisi'nde kentin geleceğiyle ilgili tartışmalara yol açar.
425-388	Aristophanes'in komedyaları (*Akharnaililer*,425, *Bulutlar*, 423, *Kuşlar*, 414, *Kurbağalar*, 405).
425	Spartalıların Sphacteria'da yenilmeleri Peloponnesos Savaşı'ndaki belirsizliği ortadan kaldırır, fakat Atina'nın Boiotia'yı kontrol etme umutları, Thebaililer karşısında Delion'da uğradıkları yenilgiyle sona erer (424).
424	Spartalı general Brasidas Amphipolis'i ve Kuzey Ege'deki diğer Atina kentlerini fetheder.
421	Sparta ve Atina arasında Nikias Barışı imzalanır. Atina'nın Peloponnesos'ta tacizkâr tutumundan vazgeçmemesi antlaşmaya zarar verir.
420-400	Bassae'de inşa edilen Apollon Tapınağı.
418	Mantineia Savaşı. Sparta, Argos'u ve müttefiki Atina'yı yenerek Peloponnesos üzerindeki otoritesini yeniden kabul ettirir.
416	Melos Adası Atinalılar tarafından ele geçirilir, halkı köleleştirilir.
415	Euripides'in savaşın vahşetini anlattığı *Troyalı Kadınlar*'ı.
415	Atinalılar Sicilya seferine çıkarlar.
413	Atinalıların yolculuğu bir felaketle son bulur ve Attika'daki Deceleia'da daimi bir üs kuran Spartalılar yeniden inisiyatifi ele geçirirler.
411	Donanmalarının yeniden inşası için Spartalılar Perslerden yardım isterler.
411	Dört Yüzler Meclisi Atina'da yönetimi üstlenir. 410 yılında demokrasi yeniden tesis edilir. Spartalılara karşı Atinalılar birçok deniz zaferi kazanırlar.

406	Atina'nın Arginussai'de kazandığı deniz zaferi, mürettebatını boğulmaya terk eden generallerin akıbetleriyle ilgili olarak Mecliste tartışmalara yol açar.
406	Euripides ve Sophokles'in ölümleri.
405	Euripides'in *Bakkhae*'si, ölümünden sonra ilk kez sahnelenir.
405	I. Dionysius Syrakusai diktatörü olur. Yunan dünyasına yeni bir yönetim modeli sunan Dionysius, 367'deki ölümüne dek iktidarda kalır.
405	Aigospotamoi Savaşı'nda Atina filosu, Pers komutan Lysandros tarafından yok edilir.
404	Atina teslim olur. Spartalılar zorla Atina'ya 'Otuz Tiran' hükümetini kabul ettirirler. 404/3 tarihindeki karşı bir darbeyle, demokrasi yeniden tesis edilir.
405-395	Pers Prensi Kyros'un Pers tahtını ele geçirip kral olması girişimine destek vermesi ve bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen (402), Lysandros Ege'de egemendir. Tarihçi Ksenophon (y. 428-y. 354) Yunan birliklerini Persis'ten çıkarır ve bu seferi *Onbinlerin Yürüyüşü* adlı eserinde anlatır.
399	Gençliği doğru yoldan saptırmaktan suçlu bulunan Sokrates'in ölümü.
396-347	Filozof Platon'un etkin olduğu dönem. 387'te Akademi kurulur.
396-394	Sparta Kralı Agesilaos, İonia Yunanlılarını Pers egemenliğinden kurtarmak için sefere çıkar. Buna misilleme olarak Persler, Korinthos Savaşı'nda (395-386) Sparta'ya karşı Thebai, Atina ve Korinthos'u desteklerler. Atinalılar, Uzun Duvarlar'ı yeniden inşa etmek için Pers parasını kullanır.
395	Thukydides'in *Peloponnessos Savaşı*.
386	Kral Barışı olarak bilinen antlaşmayla Korinthos Savaşı sona erer. Persis, İonia Yunanlıları üzerinde yeniden egemenlik kurar ve Yunan dünyasındaki etkisini sürdürür.
382	Spartalılar Thebai'yi ele geçirirler.
379	Thebai bağımsızlığını kazanır ve 378'de Atina, Sparta gücüne karşı koyabilmek için İkinci Atina Birliği'ni oluşturur.
375-370	Tesalya'daki İason egemenliği, kent demokrasisi ya da oligarşisi için tek adam yönetiminin ciddi bir seçenek olduğunu gösterir.
371	Leuktra'da yapılan savaşta Thebai, Sparta ordusunu büyük bir bozguna uğratır ve bu yenilgiden sonra Sparta bir daha asla toparlanamaz.
367	Aristoteles Akademi'ye katılır.
362	Thebaili lider Epaminondas'ın ölümü ile Thebai gücünü kaybeder. Hiçbir Yunan kent devleti onun yerini alamaz.
359	II. Philippos Makedonya kralı olur. Çok geçmeden, Makedonya ve çevresindeki bölge üzerindeki kontrolünü pekiştirir.
358-330	Aesklepius mabedinde bulunan Epidaurus'ta, Yunan tiyatrolarının yaşayan en güzel örneklerinden biri inşa edilir. Ünlü Aphrodite çıplak heykeliyle tanınan Atinalı heykeltıraş Praksiteles de (d. y. 390), bu dönemde etkindir.

348 Kuzey Ege'deki Olynthos kenti Philippos tarafından yağmalanır. Kentin kazılarda ortaya çıkarılan kalıntıları, Yunan evleriyle ilgili temel kaynağı oluşturur.

357-355 İkinci Atina Birliği'nin çöküşü.

356-352 Philippos Orta Yunanistan'da egemenlik kurar. Onun büyüyen gücü Atinalı hatip Demosthenes (384-322) tarafından eleştirilir.

356 Philippos'un oğlu İskender'in ('Büyük İskender') doğumu.

347 Platon'un ölümü. Aristoteles Atina'dan ayrılır, fakat 337'de kendi okulu Lykeion'u kurmak için geri döner.

340 Atina Philippos'a karşı savaş ilan eder.

338 Khaironeia Savaşı'nda (Boiotia) Philippos, Atina ve müttefiklerinin ordusunu yok eder. Bağımsız kent devleti dönemi sona erer. Philippos'un zaferi, uzun zamandan beri Yunan dünyasının tek bir liderin yönetimi altında birleşmesi fikrini savunan Atinalı hatip İsokrates (İÖ 436-338) tarafından memnuniyetle karşılanır.

336 Philippos Persis'e bir saldırı başlatır, fakat aynı yıl ölür. Yerine geçen İskender, hızla Makedonya ve Yunan devletleri üzerinde hâkimiyet kurar. Thebai yağmalanır.

335 Kynizmin kurucusu Diogenes (y.400-324), Korinthos'ta İskender'i saygın bir şekilde karşılar ve malı mülkü reddeden tutumuyla onu etkiler.

336-31 Helenistik Çağ. Yunan dünyasının birçok krallığa bölündüğü ve daha birörnek bir Yunan kültürünün ortaya çıktığı dönem. Yunan dünyasının Roma imparatorluğuyla birleşeceği yolundaki spekülasyonlara ve bundan duyulan kaygıya son veren bir çağ.

335 III. Dareios Pers kralı olarak tahta çıkar.

334 İskender Persis'i istila etmeye başlar. Granikos'ta kazandığı zaferle Küçük Asya'nın kontrolünü eline geçirir.

333 İskender Gordion düğümünü keser ve Dareios'un kuvvetlerini İssos'ta bozguna uğratır (Eylül).

332-331 İskender Suriye boyunca (Tyros kuşatması, 332) Dareios'un yerine firavun ilan edildiği Mısır'a doğru ilerler. Siva'da (Libya) bulunan Amon kehanet merkezine yaptığı ziyaret, İskender'in tanrısal bir soydan geldiği inancını onaylar. 331'de İskenderiye kenti kurulur.

331 İskender'in Dareios karşısında Gaugamela Ovası'nda elde ettiği zafer, ona Babil, Susa ve Persepolis'in kapılarını açar. Ertesi yıl Persepolis'teki büyük kraliyet sarayı yanıp kül olur. Dareios kendi halkı tarafından öldürülür ve Ahameniş İmparatorluğu sona erer.

330-328 İskender Baktriane ve Sogdiana'da gerilla savaşlarına girişir.

326 İskender Hindistan'a ulaşır ve Hydaspes Savaşı'nda son büyük zaferini kazanır.

325 İskender İndus Irmağı ve Mekran Çölü yoluyla Persis içlerine geri döner.

324-323 İskender, fethettiği topraklarda düzen sağlama girişimlerinde, giderek artan tutarsızlıklar sergiler.

323	İskender Babil'de ölür.
322	Aristoteles Euboia'da ölür.
323-276	İskender'in soyundan gelenlerle subayları arasında iktidar mücadelesi patlak verir. Süvari birliğinin kıdemli komutanı Perdikkas ve Tek Gözlü Antigonos, imparatorluğu tek elde toplamayı başaramazlar. Antigonos İpsus Savaşı'nda öldürülür (301). Sonunda, İskender'in imparatorluğundan üç büyük devlet doğar: Ptolemaios yönetimi altındaki Mısır, Antigonos'un soyundan gelenlerin yönettiği Makedonya ve doğuda Selevkos İmparatorluğu.
321-289	Menandros'un kariyeri (Yeni Komedya).
320	Massalialı Pytheas'ın denizden Britanya'nın etrafını dolaşır.
307	Filozof Epikuros Atina'da okulunu kurar.
300	Zenon Stoacı okulu kurar (okulun adı, toplantı yeri olarak Atina'daki bir stoayı seçmelerinden gelir). Modern matematiğin kurucu metni kabul edilen *Elementler*'in yazarı matematikçi Euklеides, bu tarihte etkindir. I. Ptolemaios tarafından İskenderiye'de Müze ve Kütüphane kurulur. İlk dünya haritası Messinalı Dikaiarkhos tarafından çizilir.
290	Aitolia Birliği Delphoi'yi ele geçirir ve sonraki yetmiş yıl boyunca Orta Yunanistan'da başlıca siyasi varlık olarak ortaya çıkar.
y. 287	Antik Çağın tartışmasız en büyük matematikçisi Arkhimedes'in Syrakusai'de doğumu.
281	Peloponnesos'taki kent devletlerinin oluşturduğu Akhaia Birliği kurulur.
280	Epeiroslu Pyrrhos, Tarentum kentini desteklemek için İtalya'ya bir ordu gönderir ve böylece, Helenistik dünyada Romalılarla ilk doğrudan temas kurulur.
279	Delphoi Keltler tarafından yağmalanır.
y. 275	Samoslu Aristarkhos dünyanın güneşin çevresinde döndüğünü iddia eder.
274-271	Mısır'ın II. Ptolemaios'u ile I. Antiokhos arasında, Suriye için savaş. İki güç arasında daha sonra 260-253, 246-241 ve 219-217 yıllarında Suriye savaşları yapılır.
270	Şair Kallimakhos ve ('pastoral şiir'in babası) Theokritos İskenderiye'de etkinlik gösterirler.
263-241	Pergamon'un Eumenes yönetimi altında ayrı bir krallık olarak ortaya çıkar.
260'lar	Khalkedonlu Herophilos ve Keoslu Erasistratos, insan bedeni üzerinde deneyler yapar.
238	Kral I. Attalos'un Galatlı Keltleri yenmesi, Pergamon'u Helenistik dünyanın en büyük kentlerinden biri olarak yeniden inşa etmesine esin kaynağı olur.
235-219	Sparta Kralı Kleomenes'in hükümdarlığı. Kleomenes, heilot'ları Sparta ordusunun bir parçası haline getirir.
229-219	Roma'nın İllyria kıyısındaki korsanlara karşı düzenlediği seferler, Romalıların Helenistik dünyaya ilk tecavüzlerine yol açar.

223-187	Selevkos Kralı III. Antiokhos'un hükümdarlığı. Selevkosların Asya'daki saygınlığı kısmen yeniden sağlanır, fakat 192-188 arasında Romalılar önünde aldığı aşağılayıcı yenilgiler sonrası Antiokhos, Doğu Akdeniz'deki konumunu yitirir.
221	V. Philippos Makedonya kralı olur.
215	Philippos, Romalılara karşı Kartaca'yla ittifak kurar.
214-205	Roma, Philippos'a karşı savaş ilan eder. Birinci Makedonya Savaşı (214-205).
212 ya da 211	Arkhimedes'in, kentin Romalılarca yağmalanmasından sonra Syrakusai'de ölümü.
206-185	Yukarı Mısır Ptolemaios hanedanlığının egemenliğini kırar.
200	Matematikçi Pergeli Apollonios'un etkin olduğu dönem.
200-197	Philippos ile Roma arasındaki İkinci Makedonya Savaşı, Philippos'un Cynoscephalae'deki yenilgisiyle sona erer.
196	Romalı komutan Flamininus'un Yunanlılara özgürlük vaadi. Romalılar 194'te Yunanistan'dan çekilir.
196	Memphis rahiplerinin V. Ptolemaios'a şükranlarının bir ifadesi olarak Rosetta Taşı hazırlanır. Taş daha sonra Mısır hiyerogliflerinin çözülmesinde kullanılır.
191	III. Antiokhos, Romalılar karşısında Thermopylai'de yenilgiye uğrar.
189	Bu yenilgiyi takiben Antiokhos'un Magnesia'da bir kez daha yenilmesiyle (190), Aitolia Birliği'ne bağlı kentler Roma'nın müttefiki olmaya zorlanırlar.
179	Perseus, babası Philippos'un ölümünden sonra Makedonya kralı olur.
171-138	Selevkoslardan tam bağımsızlık kazanan ilk Part Kralı Mithridates'in hükümdarlığı.
168	Perseus'un Pydna'da Romalılara yenilmesini, Makedonya Krallığının dört cumhuriyete ayrılması izler.
168	Mısır'ı istila etmek isterken, IV. Antiokhos Romalılar tarafından küçük düşürülür.
167	Selevkosların tecavüzlerine karşılık olarak Yahuda'da, Yeuda Makabi liderliğinde bir gerilla savaşı patlak verir.
167	Yunanlı tarihçi Polybios Roma'ya gelir.
y. 160	Pergamon'daki Büyük Zeus Sunağı inşa edilir.
148	Ülkedeki bir isyanın bastırılmasının ardından Makedonya bir Roma eyaleti haline gelir.
146	Akhaia Birliği Romalılarca ezilir. Korinthos yağmalanır.
141	Selevkoslar, Simon Makabi yönetimindeki Yahuda'nın bağımsızlığını tanır.
133	Pergamon miras olarak Roma'ya bırakılır ve Roma'nın Asya eyaleti olur (129).
92	Romalılar ve Partlar arasında Fırat Nehri'nde gerçekleşen ilk resmi buluşma.
88-85	Pontuslu Mithridates, Asya'daki Roma vatandaşlarının katledilmesini cesaretlendirir ve Yunanlıları Roma egemenliğinden kurtarmaya kalkışır.

86	Sulla Atina'yı ele geçirir ve Mithridates geri çekilmek zorunda kalır. Roma egemenliği doğuda yeniden tesis edilir.
74-63	Lucullus ve Pompeius'un doğu seferleri Mithridates'e son darbeyi vurur ve Selevkos Krallığı'nı sona erdirir (64). Yahuda Roma egemenliği altına girer. Pompeius doğu eyaletlerini yeniden düzenler.
55-53	Crassus'un Partia seferi, Roma'nın Carrhae'de onur kırıcı bir yenilgi almasıyla sonuçlanır. Crassus öldürülür.
48-47	Caesar, XII. Ptolemaios'un kızı Kleopatra'yı Mısır tahtına çıkarır.
41	Kleopatra Marcus Antonius'la tanışır ve onun metresi olur.
36	Marcus Antonius'un Parthia seferi bir yıkımla son bulur.
34	Antonius ve Kleopatra, İskenderiye'de düzenledikleri büyük bir törenle, Octavius'a açıkça meydan okurlar.
31	Actium Savaşı'nda, Antonius ve Kleopatra'nın kuvvetleri Octavius tarafından yenilgiye uğratılır.
30	Antonius ve Kleopatra intihar ederler. Roma Mısır'ı topraklarına katar.

ETRÜSKLER

1200	Etruria'da yapılan yoğun tarımın ilk işaretleri.
900	Etruria'da, tüf platolara kurulmuş dağınık köylerin ortaya çıkması. 'Villanova' dönemi.
760	Etrüsk mezarlarındaki süs eşyaları ve yoğun demir kullanımı, doğuyla giderek artan bir ilişki içine girildiğini gösterir. Mezar kanıtları ile Pithekusai yerleşmesinin kuruluşu (y. 775-750) arasında karşılıklı bir ilişki olduğu düşünülür.
700	Etrüsk yerleşmeleri, tüften yapılma duvarlarla ilk kez istihkâm edilir. Yunan alfabesi benimsenir.
700-550	Kanıtlar, Yunanlılar ve diğer doğulularla Etrüskler arasında yapılan yaygın bir ticareti akla getirir. Etrüsk refah çağı.
y. 616	Etrüsk I. Tarquinius Roma kralı olur. Roma, bir asırdan fazla Etrüsk etkisinde kalır ve Etrüsk kültürünün birçok öğesini benimser.
600	Romalılarca benimsenen Etrüsk tapınak formu ortaya çıkar.
550	Etrüskler, Yunan yayılmacılığının, özellikle de Phokaialıların genişleme politikasının tehdidi altına girerler.
540	Phokaialılar, Etrüsk ve Fenikelilerden oluşan bir filo tarafından bozguna uğratılırlar.
525	Cumae'ye karşı yapılan bir Etrüsk seferi başarısızlığa uğrar.
500	Kıyı boyunca yapılan ticaretin gerilemesi, Etrüskleri, Kuzey Adriyatik'te yeni kentler kurmaya zorlar. Kuzey Avrupa Keltleri ile, Kelt La Tène kültürünün gelişmesine yol açan yeni ticaret güzergâhları oluşturulur.

474	Syrakusai hükümdarı Hieron bir Etrüsk filosunu yenilgiye uğratır. Campania'daki Etrüsk varlığı, yüzyıl süresince Samnit akıncıları tarafından yok edilir.
396	Başlıca Etrüsk kenti Veii'nin Romalılarca zapt edilmesi.
295	Etrüsklerin ve diğerlerinin Sentinum Çarpışması'nda yenilmesiyle, Etruria Roma denetimine geçer. Hem Romalıların hem de Keltlerin baskıları sonunda, kuzeydeki Etrüsk ticaret şehirleri yavaş yavaş önemlerini yitirir.

ROMA

Roma'nın doğuşu

10. yüzyıl	Roma tepelerinde kurulan ilk yerleşmelerin olası tarihi.
753	Roma'nın geleneksel kuruluş tarihi. Sekizinci yüzyılın ortalarından kalma deliller, Roma ile dış dünya arasında giderek artan bir ilişki olduğunu ortaya koyar. Roma, Latin kent topluluklarından biri olarak kalır.
616-579	I. Tarquinius döneminin geleneksel tarihi. Roma Etrüsk etkisi altındadır.
579-534	Servius Tullius dönemi. Etrüsk değil, muhtemelen Latin kökenli olan Servius Tullius, vatandaş kitlesini genişletmek ve kent yönetimine dahil etmek üzere ortaya çıkar. *Comitia centuriata* ve bir yurttaş ordusu (ilk lejyon) kurulur.
534-509	Mağrur Tarquinius dönemi. Kamu binalarıyla ilgili büyük bir inşa programının ilk kanıtları.
509	Kralların kovulmasının ardından Cumhuriyet kurulur. Konsüller ve diğer magistratlar kralların yerini alırlar.
499	Regillus Gölü Savaşı'nda Roma Latin toplulukları yener, fakat komşu saldırgan kabilelere karşı koyabilmek için, daha sonra onlarla ittifak yapar. Beşinci yüzyıl boyunca Roma ve müttefikleri bu kabilelerle sürekli savaş halindedir.
490-440	Patriciler çağı. Patrici aileler konsüllükleri tekellerine alırlar, fakat devlet yönetimini plebslere açmak konusunda gittikçe artan baskılara maruz kalırlar.
471	Patriciler, plebslerin meclisi *concilium plebis*'i tanırlar.
450	On İki Masa kanunlarının yayımlanması, herkesin geleneksel kent kanunlarından yararlanmasına izin verir.
409	İlk kez plebslere quaestor (mali işlerden sorumlu magistrat) olma hakkı tanınır.
390	Roma Keltler tarafından 'yağmalanır'.
343	Samnitlerle yapılan ilk savaş.
342	Bu tarihten itibaren konsüllerin en azından biri plebstir (172: İki konsül birden pleb olur.)
340	Latin Savaşı, Roma'nın Latinleri ve Campanialıları yenmesiyle sona erer. Sonuç belgesi Latium ve Campania'yı Roma'ya bırakır.

327	Fregellae'de yeni bir Roma kolonisinin kurulması Samnitleri saldırıya kışkırtır.
327-304	İkinci Samnit Savaşı, Roma'nın ilk kez İtalya'nın içlerine yayılmasıyla sonuçlanır.
312	Büyük Roma yollarının ilki olan Via Appia, Capua ve Roma arasında inşa edilir. Aynı zamanda, Roma'ya su getiren ilk sukemeri, Aqua Appia'da tamamlanır.
298-290	Üçüncü Samnit Savaşı'nda Samnitler ezilir. (Sentinum (295) ve Aquilonia (293) Çarpışmaları.)
287	*Concilium plebis* kararlarının kanun gücüne sahip oldukları kabul edilir.
280-275	Epeiroslu Pyrrhos, Tarentum kentini desteklemek için İtalya'ya ayak basar. Başlarda kazandığı başarılara rağmen geri çekilmek zorunda kalır ve Güney İtalya Roma hegemonyası altına girer.
264	Roma'nın Mamertineleri desteklemek için Messina'ya (Sicilya) müdahale etmesinden sonra, Kartacalılarla Romalılar arasında Birinci Pön Savaşı başlar. Savaş önceleri Sicilya'yla sınırlı kalır.
260	Roma ve Kartaca arasındaki ilk deniz çarpışması Roma'nın zaferiyle sona erer.
255-249	Roma, Afrika'da ve denizde aldığı yenilgilerden sonra savunmaya geçer.
241	Egadi Adaları açığında yapılan deniz savaşı Roma'nın lehine son bulur. Kartaca Sicilya'yı Roma'ya bırakırlar.
237	Roma, Sardinya ve Korsika'yı Kartacalılardan alır.
229-219	Roma, İllyria kıyılarında denetim kurar.
227	Praetor'ların (hukuk işlerinden sorumlu magistratlar) sayısı dörde çıkarılır ve bunların ikisi Roma'nın yeni denizaşırı yerleşmelerinden bir yıllığına sorumlu olurlar.
225	Romalılar, Talemon Savaşı'yla İtalya'daki Kelt istilasını sona erdirirler. Bu savaşı, Keltlerin Kuzey İtalya'da durdurulmaları izler.
221	Hannibal, İspanya'daki Kartaca birliklerinin komutanı olur.
218	Hannibal'ın Roma'nın müttefiki Saguntum kentini ele geçirmesi, İkinci Pön Savaşı'nın patlak vermesine neden olur.
218	Hannibal İtalya'yı istila eder. Romalıların Trebia'daki ilk yenilgisi.
217	Hannibal Trasimene Gölü Çatışması'nda Romalıları bozguna uğratır.
217-216	Fabius Roma'da diktatör ilan edilir ve Hannibal'a karşı ölçülü bir savaş politikası önerir.
216	Fabius'un önerisi benimsenmez ve Romalılar Hannibal'e Cannae'de meydan okur. Roma ordusu feci bir bozguna uğrar. Hannibal Güney İtalya'nın büyük bölümüne egemen olur.
215	Makedonyalı Philippos'un Kartaca ile ittifakı, Roma ve Philippos arasında sonuçsuz kalan bir savaşa yol açar (214-205).
212 ya da 211	Syrakusai'nin düşmesiyle Yunan sanatı ilk kez Roma'ya girer.
211	Hannibal Roma üzerine yürür fakat kenti alamaz. Bundan sonra savunmaya geçer.

211-206	Scipio Africanus komutasında, İspanya'daki Roma zaferleri.
209 (ya da muhtemelen daha önce)	Livius Andronicus, Yunan dramasını ve epik şiirini Roma'ya tanıtır.
204	Scipio Afrila'yı istila eder. Hannibal yurda dönmek zorunda kalır.
204	Plautus'un (204-184 arasında etkin) bir oyunu ilk kez sahnelenir.
202	Bir Roma zaferi olan Zama Çarpışması savaşı sonlandırır. Kartaca artık Roma'ya bağımlıdır. Roma İspanya'yı imparatorluğa katmıştır.
202	Roma'nın Fabius Pictor tarafından (Yunanca) yazılan ilk tarihi.

Roma ve Akdeniz dünyası

202-150	Roma'nın yönetici sınıfı olarak senato, en büyük saygınlığına ulaşır.
202-190	Kuzey İtalya'daki Kelt kabilelere vurulan son darbe.
200-197	Philippos ve Roma arasındaki İkinci Makedon Savaşı. Savaş, Philippos'un Cynoscephalae'deki bozgunuyla son bulur.
196	Romalı komutan Flaminius tarafından Yunanlılara özgürlük tanınır.
193-133	İspanya sürekli olarak asayişi sağlamaya yönelik savaşlara sahne olur.
191	III. Antiokhos, Romalılar karşısında Thermopylai'de bozguna uğrar.
189	Bu yenilgiyi takiben Antiokhos'un Magnesia'da bir kez daha yenilmesiyle (190), Aitolia Birliği'ne bağlı kentler Roma'nın müttefiki olmaya zorlanır.
186	Roma'da ilk kez Yunan tarzı oyunlar düzenlenir. Bakkhos Şenlikleri'nin senato tarafından bastırılması.
184	Yaşlı Cato (234-149) cencor'luğa seçilir ve doğunun yozlaştırıcı etkilerine karşı seferberlik başlatır.
y. 180	Ennius, Roma tarihi üzerine epik bir şiir olan *Yıllıklar*'ını yazar.
180	Praetor ve konsül olabilmek için (minimum) yaş sınırlaması getirilir.
179	Perseus, babası Philippos'un ölümünden sonra Makedonya kralı olur.
168	Perseus'un Pydna'da Romalılar önünde aldığı yenilgiyi, Makedonya'nın dört cumhuriyete ayrılması izler.
168	IV. Antiokhos, Mısır'ı istilaya kalkıştığı sırada Romalılar tarafından aşağılanır.
167	Yunanlı tarihçi Polybios Roma'ya gelir. Roma'nın Yunanistan'ı fethini gözlemleyecek ve bu gözlemleri *Evrensel Tarih*'inde kullanacaktır.
167	Roma'nın savaşlardan elde ettiği yağmaların boyutu, İtalya'da alınan doğrudan verginin yürürlükten kaldırılmasını sağlar.
160'lar	Bu yıllarda, Terence'in oyunları Roma'da sahnelenir.
149	Valilerin kovuşturulduğu mahkemeler kurulur. Cato Roma tarihini yazar.

148	Ülkedeki bir isyanın bastırılmasının ardından Makedonya bir Roma eyaleti haline gelir. Muazzam miktardaki ganimet Roma'ya getirilir.
146	Akhaia Birliği'nin Romalılarca ezilir. Korinthos yağmalanır. Kartaca yerle bir edilir.
139	*Concilium plebis*'teki bir tribunus sayesinde onaylanan bir yasa gereği gizli oy kullanma kurumsallaşır.
136-132	Sicilya'da köle ayaklanması.
133	Pergamon miras olarak Roma'ya bırakılır ve 129'da Roma'nın Asya eyaleti olur.
133	Tiberius Gracchus'un tribunus'luğu, senato yandaşları ile halk arasında çatışmaya yol açar. Tiberius öldürülür, fakat onun kurduğu toprak komisyonu yaşar.
125	Fulvius Fluccus tarafından, müttefik üye kentlere vatandaşlık verilmesi önerilir.
124-122	Gaius Gracchus'un tribunus'luğu.
121	Gaius destekçilerinin katledilmelerini onaylayan *senatus consultum ultimum*'un senato tarafından yasalaştırmasının ardından Gaius Gracchus öldürülür.
121	Gallia Narbonensis (Güney Galya) bir Roma eyaleti haline gelir.
111-110	Numidia ile savaş patlak verir (Iugurtha Savaşı).
107-100	Iugurtha Savaşı biterken Marius altıncı kez konsüllüğe seçilir ve daha sonra kuzeyden Roma'yı tehdit eden iki Germen kabilesini, Kimberler ve Tötonları yener. Eski askerleri için İtalya'da toprak elde etme çabasının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Marius sürgüne gönderilir.
92	Romalılar ve Partlar arasında Fırat Nehri'nde gerçekleşen ilk resmi buluşma.
91-88	İç Savaş; Roma ve Roma'nın İtalyan müttefikleri arasında yapılan başlıca savaş. Roma, Po Irmağı'nın güneyindeki bütün topluluklara vatandaşlık hakkı tanır.
88-85	Pontuslu Mithradates, Asya'daki Roma vatandaşlarının katledilmesini cesaretlendirir ve Yunanlıları Roma egemenliğinden kurtarmaya kalkışır. Kendisinden doğu komutanlığının esirgenmesi girişiminden sonra Sulla Roma'ya yürür.
87-84	Sulla doğuda seferdeyken, Sulla'nın muhalifi Cinna dört başarılı konsüllük yılı geçirir. Marius'un 86'daki ölümüne dek, Cinna Marius tarafından desteklenir.
86	Sulla Atina'yı zapteder ve Mithradates geri çekilmeye zorlanır. Doğuda Roma yönetimi yeniden tesis edilir.
83-82	Sulla Roma'ya geri döner, iktidarı ele geçirir ve bir iç savaşta muhaliflerini temizler. 79'a dek diktatör olarak kalır ve senatoya gücünü iade eder.
80-72	Sertorius İspanya'nın denetimini ele geçirir. Pompeius, İspanyol eyaletlerinin Roma'ya geri kazanılması konusunda senato tarafından kullanılır.

74	Roma ve Mithradates arasındaki savaşın yeniden başlaması. Mithradates'le savaşması için Licinius Lucullus bölgeye gönderilir.
73-71	Spartacus önderliğindeki büyük köle ayaklanması. Crassus ve Pompeius tarafından yeniden düzen sağlanır.
70	Crassus ve Pompeius konsüllüklerini devam ettirirler. Cicero'nun Verres'e karşı nutukları, onu Roma'nın önde gelen hatibi yapar.
67	Korsanlarla uğraşması için Pompeius'a kumandanlık verilir.
66-63	Doğu komutanlığının verilmesinin ardından Pompeius, Mithradates'e vurulacak son darbeyi ve Selevkos Krallığının sonunu (64) planlar. Yahuda da Roma egemenliği altına girer. Pompeius, üç yeni eyalet (Bithynia, Kilikya ve Suriye) kurarak doğuyu yeniden düzenler.
63	Bu yılın konsülü Cicero, Catilina komplosunu açığa çıkarır. Julius Caesar *pontifex maximus* seçilir.
62	Pompeius İtalya'ya döner ve ordusunu dağıtır.
60	Pompeius, Crassus ve Caesar 'ilk triumvirliği' oluştururlar.
59	Caesar konsül olur. Kızı Julia Pompeius'la evlenir ve Caesar, Crassus ve Pompeius lehine yasalar çıkarmaya başlar.
59-54	Catullus'un Lesbia'ya şiirleri.
58-49	Caesar'ın Galya fethi. *Gal Savaşları* adlı kitabında bu seferi anlatır.
58-57	Cicero, P. Clodius'un kışkırtmasıyla sürgüne yollanır. Artık kendisine bağımlı olan Pompeius'un yardımı sayesinde sürgünden döner.
56	Luca'da Caesar, Crassus ve Pompeius'la buluşur ve aralarındaki anlaşma yenilenir.
55	Pompeius ve Crassus'un konsüllükleri uzatılır. Pompeius İspanya komutanlığını ele geçirir, fakat bu görevi devrederek İtalya'da kalır.
55	Şair Lucretius'un ölümü. *De Rerum Natura*'sı ölümünden sonra yayımlanır. Cicero hitabet konusunda, ilk yazınsal eserini üretir ve 54'te *De Republica*'ya başlar. Pompeius Tiyatrosu Roma'daki ilk taş tiyatrodur.
55-54	Caesar'ın Britanya seferleri.
55-53	Crassus'un Parthia'ya düzenlediği sefer, Roma'nın Carrhae'de aldığı aşağılayıcı bozguna yol açar. Crassus öldürülür.
54	Julia'nın ölümü, Caesar ve Pompeius arasındaki ilişkinin kopuşunu simgeler. Bu arada her ikisi de, Roma'da gerçekleştirdikleri büyük inşa projeleriyle halkın sevgisini kazanmanın peşindedir.
52	Clodius bir sokak çatışmasında öldürülür. Yeniden düzeni sağlamak için Pompeius, senato tarafından tek konsül olarak atanır.
52-49	Caesar'ın *imperium*'luğunu sürdürme çabası yüzünden yoğun politik mücadeleler. Senato Pompeius ile ittifak oluşturur.
49	Caesar Rubicon'u geçer ve Pompeius doğunun yolunu tutar.
48	Caesar, Pharsalos Savaşı'nda Pompeius'u yener. Pompeius Mısır'da katledilir. Caesar, XII. Ptolemaios'un kızı Kleopatra'yı Mısır tahtına çıkarır.
47-45	Caesar'ın Afrika, doğu ve İspanya seferleri.

46	Caesar'a on yıllığına diktatörlük verilir ve zaferlerini dört parlak başarıyla kutlar.
45-44	Cicero başlıca felsefi yapıtlarını bu yıllarda yazar.
45-44	Diktatörlüğü giderek daha çok tepki çeken Caesar, nihayet Mart 44 tarihinde suikasta uğrar.
44	Marcus Antonius Roma'yı kontrolü altına alır. *Philippos Söylevleri*'nde Cicero tarafından saldırıya uğrar.
43	Caesar'ın vârisi olarak belirlenen Octavius konsüllüğü ele geçirir ve Antonius ve Lepidus ile birlikte triumvirlik oluşturur. Onların emriyle Cicero öldürülür.
42	Caesar'ın katilleri Cassius ve Brutus Philippi'de yenilgiye uğrar ve intihar ederler. Senato Caesar'ı tanrı ilan eder. Antonius doğu, Octavius batı hizmetinde kalır.
42	Gallia Cisalpina resmen İtalya'nın parçası olur.
41	Kleopatra Marcus Antonius'la tanışır ve onun metresi olur.
38	Vergilius'un *Ekloglar*'ı yayımlanır.
36	Marcus Antonius'un Parthia'ya saldırısı yıkımla sonuçlanır.
34	Antonius ve Kleopatra İskenderiye'de düzenledikleri büyük bir törenle Octavius'a meydan okur.
31	Actium Savaşı'nda, Antonius ve Kleopatra'ya bağlı kuvvetler Octavius tarafından bozguna uğratılır.
30	Antonius ve Kleopatra intihar ederler. Roma Mısır'ı topraklarına katar.
29	Vergilius'un *Georgica*'sı tamamlanır. Livius Roma tarihini yayımlamaya başlar. Horatius'un *Epodon*'ları yayımlanır.
27	Octavius tarafından Cumhuriyetin 'onarımı'. Octavius'a Augustus adı bahşedilir. Augustus unvanı, hiç kuşkusuz, anayasanın başat figürü olarak ortaya çıkmak için giderek (İÖ 27-22) yeterli güce sahip olmuştur.
26-16	Şair Propertius *Elegies*'i yazar.
25	Ovidius *Aşklar*'ı yazmaya başlar.
24-23	Horatius'un *Odlar*'ının ilk üç kitabı yayımlanır.
23	Augustus konsüllüğü bırakır ve yeni politik yetkilerle siyasi konumunu sağlamlaştırır. Vitrivius'un, sonradan Roma mimarisinin en etkili yapıtı olacak olan *De Architectura*'sı tamamlanır.
20	Parthia ile uzlaşılması, Carrhae'de yitirilen sancakların bulunup Roma'ya getirilmesini sağlar.
19	Vergilius'un ölümü. *Aeneis*, yayımlanmak için Augustus tarafından korunur.
17	Horatius'un *Yüzüncü İlahi*'si, onun Augustus rejimi kabul ettiğini simgeler.
12	Augustus *pontifex maximus* olur.
12-9	Balkan kabileleri ilk kez uzlaştırılır ve Dalmaçya ve Pannonia eyaletleri kurulur. Roma kuvvetleri Elbe'ye ulaşır.
9	Ara Pacis'in adanması.
y. 5	İsa'nın Celile'de doğumu.

2	Augustus Forumu'nun adanması. Augustus, *Pater Patriae*, yani 'Ülkenin Babası' olarak ilan edilir.
y. 1	Ovidius'un *Aşk Sanatı*.

İS

2-4	Birçok başarısız vâris bulma girişiminin ardından Augustus, üvey oğlu Tiberius'u ardılı olarak atar. Ovidius'un *Başkalaşımlar*'ı.
5-6	Askerlik hizmetinin normal zamanda yirmi yıla çıkarılması ve senatonun terhis edilen askerlerin sorumluğunu üstlenmesiyle ordunun konumu güçlendirilir.
6-9	Pannonia'daki büyük bir ayaklanmayı, üç lejyonun Germania ormanlarında (bugünkü Osnabrück yakınları) katledilmesi izler. Ren'deki bir bölge, imparatorluğun sınırı olarak gittikçe kabul görür.
14	Augustus ölür. Julius-Claudius ailesinden gelen ilk hükümdar olan Tiberius barış içinde tahta çıkar.
19	Tiberius'un vârisi olarak belirlediği Germanicus ölür.
23	Tiberius'un oğlu Drusus ölür.
26	Tiberius Capri'ye çekilir.
y. 29-30	İsa Kudüs'te çarmıha gerilir. Kiliselerin kuruluşu.
31	Yetkilerini genişletmeye çalıştığı Tiberius tarafından öğrenilince, Praetoria Muhafız Alayı komutanı Seianus idam edilir.
37	Tiberius 77 yaşında ölür. Yerine Gaius (Caligula) geçer.
40	İsa'nın din kardeşi Yakub, Kudüs'teki 'Yahudi Kilisesi'nin lideri olur, fakat Hıristiyanlık Paulus'un misyonerliğiyle, Musevi olmayan cemaatler arasında çok daha başarıyla yayılır.
y. 42-54	Paulus'un mektupları; yaşayan en eski Hıristiyan metinleri.
41	Başarısız bir imparatoru azletmenin hiçbir anayasal yolu olmadığı anlaşılınca, Caligula suikasta kurban gider. Claudius imparator olur.
43	Britanya'nın istilası Claudius'un konumunu güçlendirir. Britanya, imparatorluğun kalıcı bir parçası haline gelir.
43-54	Claudius, senatonun yetkileri pahasına, imparatorluk bürokrasisini geliştirir.
49	Claudius, geleceğin imparatoru Neron'un annesi Agrippina ile evlenir. Agrippina konumunu sağlamlaştırır.
54	Claudius'un ölümünün ardından Agrippina Neron'un tahta çıkmasını ve Claudius'un oğlu Britannicus'un ölümünü planlar.
54-59	'Stoacı' Seneca'nın etkisi altında istikrar yılları.
59	Neron'un, annesi Agrippina'yı öldürmesini, giderek artan istikrarsızlığı izler.
60	Britanya'da, Boudicca'nın ayaklanması.
62	Romalıların Partlarca küçük düşürülmesi. Roma, iki imparatorluk arasında tampon bir devlet olan Ermenistan'da, bir Part soylusunun hükümdar olmasını kabul etmek zorunda kalır.

64	Roma'daki büyük yangından Hıristiyan cemaati sorumlu tutulur. Neron, yıkıntıların üzerine Altın Evi'ni inşa eder.
65	Seneca intihar eder.
65-100	İncillerin oluşturulması ve Resullerin İşleri.
66	*Satyricon*'un yazarı senatör Petronius intihar eder.
66-74	Yahuda'daki ayaklanma büyük bir vahşilikle bastırılır.
67	Neron Yunanistan'ı ziyaret eder.
68	Neron'a karşı Galya'da isyan patlak verir. Neron intihar eder.
69	Dört imparator (Galba, Otho, Vitellius, Vespasianus) yılı. Vespasianus nihayet imparatorluğun denetimini ele geçirir ve 79'a dek tahtta kalır.
70	Vespasianus'un oğlu Titus Yeruşalim Tapınağı'nı yağmalar ve tapınak hazinelerinden birçoğunu Roma'ya getirir. Roma'daki Titus Takı onun zaferini kutlar. Julius Civilis'in ayaklanması ve kısa ömürlü Gal İmparatorluğu.
78-86	Agricola'nın Britanya'da düzenlediği büyük seferler.
79-81	Titus dönemi.
79	Vezüv patlar, Pompei ve Herculaneum lavların altında kalır. *Tabiat Bilgisi*'nin yazarı ansiklopedici Yaşlı Plinius bu afet sırasında ölür.
80	Colosseum törenle açılır.
81-96	Domitianus dönemi. Domitianus Palatine Tepesinde kendisi için büyük bir saray yaptırır.
80'ler	Yukarı ve Aşağı Germania eyaletlerinin oluşturulması ve daha etkili tahkimatlarla, Ren-Tuna sınır bölgesinin güçlendirilmesi. Domitianus Daçya'yı istila eder ve Daçya Kralı Decabalus'u bağımlı bir kral haline getirir.
85	Kudüs'teki 'Yahudi' Hıristiyan kilisesi etkisini kaybeder. Hıristiyanlığın geleceği, Yunanca konuşan Yahudi olmayan cemaatlerin eline kalır.
86-98	Martialis'in *Epigramlar*'ı.
96	Domitianus Roma'da suikasta kurban gider. Senatörler kendi soyluları Nerva'yı onun yerine geçirirler.
98	Nerva'nın ölümü üzerine Traianus imparator olur. Onun döneminin daha hoşgörülü atmosferi, tarihçiler Tacitus ve Suetonius'un birinci yüzyıla ilişkin kendi tarihlerini yazmalarına olanak sağlar. Genç Plinius'un mektupları, 97'den 113'e kadar olan olayları kapsar. Plutarkhos'un *Hayatlar*'ı da bu yılları anlatır.
101-106	Traianus Daçya'yı fetheder ve buradan elde ettiği yağmalarla Roma'da kendi forumunu ve pazarını inşa ettirir. Traianus Sütunu seferin kabartma heykelleriyle süslenir.
110-117	Juvenalis'in *Satirae*'si.
114-117	Traianus Parhia'yı istila eder. Ermenistan ve Mezopotamya'nın geçici ilhakı.
117	Traianus ölür. Yerine Hadrianus geçer.
117-138	Hadrianus dönemi. Yayılma siyasetine ara verilir ve imparatorluk sınırları içinde kalır. İmparator durmadan seyahat eder ve impara-

	torluğun en sevdiği yeri olan Yunanistan'a yaptığı gezi, daha doğunun imparatorluğun içine katılmasına yardımcı olur. Pantheon, Hadrianus'un Tivoli'deki villası ve Kuzey Britanya'daki Hadrianus Duvarı'nın (121) inşası.
127-148	Yunan gökbilimcilerinin belki de en büyüğü olan İskenderiyeli Ptolemaios'un etkin olduğu yıllar.
132-135	Hadrianus, Kudüs'te bir Roma kolonisi kurduktan sonra büyük Yahudi ayaklanması.
138	Hadrianus ölür. Antoninus Pius tahta çıkar.
138-161	Geleneksel olarak, imparatorluğun en kusursuz biçimini aldığı dönem olarak görülen Antoninus Pius'un hükümdarlığı.
150	Yunanlı Aelius Aristides'in söylevi, Roma yönetiminin yararlarını över. Aelius Aristides, Yunan hitabet sanatındaki canlanmayı temsil eden İkinci Sofistlerin liderlerinden biridir. Fizyolojinin kurucu babası ve devrin en büyük bilgini fizikçi Galenus'un etkin olduğu yıllar.
y. 155	Apuleius'un romanı *Altın Eşek*.
161	Marcus Aurelius ve Lucius Verus'un ortak imparatorlar olarak tahta çıkmaları. Part tehlikesi Verus tarafından güçlükle savuşturulur. Veba, Parhia'dan imparatorluğa yayılır.
168-175	Marcus Aurelius'un Tuna sınırı boyunca yaptığı savaşlar Germen istilacıların püskürtülmesiyle sona erer.
172-180	Marcus Aurelius'un *Düşünceler*'i.
177	Marcus Aurelius, sözünden dönmeyi reddeden Hıristiyanların ölüm cezasına çarptırılmalarını onaylar.
180	Marcus Aurelius'un ölümü üzerine oğlu Commodus imparator olur. Sınırların güvenliğine rağmen davranışları kınanan Commodus, 192'de suikasta kurban gider.
190-200	İskenderiyeli Clemens, Yunan felsefesinin Hıristiyanlar için değerli olabileceğini kabul eder.
192-193	Septimius Severus, bütün imparatorluğa yayılan taht kavgası sonucunda iktidarı ele geçirir. Ordunun konumunu güçlendirir.
197	Severus Parthia'ya sefer düzenler ve Mezopotamya'yı geçici olarak imparatorluğa katar. İç ve dış baskılar nedeniyle Part İmparatorluğu sürekli biçimde güç kaybeder.
200'den ileriye	Germen kabilelerin büyük gruplar halinde güçlenmeleri. (Alamanlar ('bütün insanlar') gerçeği ilk kez 213'te kabul edilir.)
200'den ileriye	'Latin ilahiyatının babası' Tertullianus (ö. y. 225) ve ilk dönem Hıristiyan teologlarının belki de en parlağı Origenes'in (ö. 254) etkin oldukları dönem.
203	Septimius Severus'un Roma'daki zafer takı.
203	Perpetua, bir Hıristiyan olarak deneyimlerini yazdığı günlüğü ardında bırakarak, Kartaca'da şehit edilir.
208-211	Severus'un Britanya seferi. York'ta ölür.
211	Severus'un oğulları Caracalla ve Geta ortak imparator olurlar. Çok geçmeden Caracalla Geta'yı saf dışı bırakır.

212	Caracalla, imparatorluktaki bütün özgür tebaaya vatandaşlık hakkı verileceğini ilan eder.
212-216	Caracalla Roma'da hamamlar yaptırır. Hukukçu Ulpianus'un etkin olduğu dönem.
218-222	İmparator Elagabalus. Güneş tanrıya olan bağlılığı evrensel bir düşmanlık uyandırır ve suikasta kurban gider.
222-237	Severus hanedanlığının sonuncu hükümdarı Severus Alexander dönemi.
226	Pers lider Ardeşir'in Ctesiphon'da taç giymesiyle, Part İmparatorluğu topraklarında Sasani İmparatorluğu kurulur.
234-284	İmparatorluk, Germen kabilelerin ve Sasani (Pers) İmparatorluğunun sürekli baskılarıyla bir kriz dönemi yaşar. Çok sayıda imparator birbiri ardına devrilir.
244	Plotinus Roma'ya yerleşir. Yeni-Platonculuğun temeli olarak Platon'un idealarını kullanır.
249-251	İmparator Decius büyük bir Hıristiyan kıyımı başlatır.
251	Kartaca piskoposu Kyprianus, Hıristiyan öğretisi oluşturulurken piskoposların fikir birliğine varmaları gerektiğini savunur.
253 ya da 254	Antiokheia Sasaniler tarafından yağmalanır. Gotlar Ephesos'a ulaşırlar.
260	İmparator Valerianus Sasaniler tarafından ele geçirilir ve aşağılanır.
260-274	'Gal İmparatorluğu' da, tıpkı ayrılıkçı Palmyra Devleti gibi Roma İmparatorluğu içindeki bağımsızlığını sürdürür.
267	Atina Heruli halkı tarafından yağmalanır.
270-275	İmparator Aurelianus dönemi, Roma'nın düşmanlarına karşı etkili bir mücadeleye girişmesine tanıklık eder. Aurelianus, Gal İmparatorluğu ve Palmyra Devletini ortadan kaldırarak, imparatorluktaki birliği yeniden sağlar.
276-282	Probus devrinde imparatorluk daha da güçlenir.
282	Carus, senatonun resmi onayını almak için uğraşmayan ilk imparator olur.
284	Bir Balkan generali olan Diocletianus imparator olur.
286-293	İki Augustus ve iki Caesar'dan oluşan Tetrarchia'nın (dörtlü yönetim) kurulması. Yeni imparatorluk başkentlerinin (Trier, Milano, Sirmium ve Nikomedeia) ortaya çıkması. Diocletianus, imparatorluk bünyesinde büyük bir yapısal düzenlemeye girişir.
293	Diocletianus yeni altın sikkeler getirerek tedavüldeki paranın değerini sabitlemeye çalışır.
297	Sasanilerin büyük bir bozguna uğratılması doğu sınır bölgelerine barış getirir.
298-306	Roma'da, Diocletianus'un anıtsal hamamlarının inşası.
301	Diaclotianus'un çıkardığı Fiyatların Üst Sınırına İlişkin Karaname enflasyonu düşürmeyi hedefler. Karaname yürürlüğe konulamaz ve enflasyonu etkilemez.
303-312	Diaclotianus ve ardılı Galerius döneminde son büyük Hıristiyan katliamı.

305	Diaclotianus'un tahttan çekilmesi. Bunu bir iktidar mücadelesi izler.
312	Roma Yakınlarındaki Milvius Köprüsü Savaşı sonunda Costantinus, batı imparatorluğunun kralı olur.
313	Costantinus ve doğu imparatoru Licinius tarafından imzalanan Milano Fermanı, Hıristiyanlığa imparatorluk genelinde bir hoşgörü ortamı sunar.
y. 314-315	Roma'da Costantinus Takı dikilir.
324	Costantinus Licinius'u yener ve tek başına imparator olur. Konstantinopolis'in inşasına başlar ve ilk büyük Hıristiyan kiliseleri için malzeme yardımı sağlar.
325	Costantinus, bütün kiliseleri temsil eden ilk büyük konsil olan Nikaia Konsiline başkanlık eder. Arius mahkûm edilir.
330	Konstantinopolis'in adanması.
333-379	Caesareali Aziz Basileos'un yaşamı. Basileos, yoksullara hizmet eden ideal bir manastır hayatı kurar. Manastırında bir hastane ve bir cüzamlı kolonisi vardır.
337	Costantinus'un ölümü. Yerine üç oğlu geçer.
351	Mursa Savaşı, Costantinus'un hayatta kalan oğlu Constantius'un tek imparator olarak ortaya çıkmasına tanıklık eder. Onun dönemine Persis sınırına düzenlenen seferler damgasını vurur.
356-360	Constantius'un yeğeni Julianus, kuzey sınırları boyunca düzeni yeniden sağlar.
357	Constantius'un Roma ziyareti, Ammianus Marcellinus tarafından unutulmaz bir biçimde betimlenir.
361	Constantius'un ölümü üzerine Julianus imparator olur. Son Hıristiyan imparator olan Julianus, pagan inançlarını yeniden canlandırmayı dener, fakat başaramaz.
363	Julianus, Persis'te seferdeyken ölür. Sefer Romalılar için utançla son bulur.
364-375	Batının belki de en etkili imparatoru olan Valentinianus dönemi.
374-397	Milano piskoposluğu yaptığı yıllarda Ambrosius, pagancılığa ve heretiklere karşı başlattığı seferberlikte amansız bir propagandacı olduğunu kanıtlar.
376	Hunlardan kaçan Gotlar Tuna'yı geçerler.
378	Adrianopolis Savaşı. Doğu imparatoru Valens ve en seçme Roma askerlerinin çoğu, Gotlarla girilen büyük çatışmada ölür.
378	Ammianus Marcellinus imparatorluk tarihini yazmaya başlar. Bu yapıttan günümüze, yalnızca 354-378 dönemiyle ilgili bölüm kalır.
381	Ariusçuluk, Konstantinopolis Konsili tarafından mahkûm edilir.
382	Doğu imparatoru Theodosius Gotlarla, onlara imparatorluk bünyesinde bağımsız bir statü tanıyan bir antlaşmayı imzalar.
380'ler	Hieronymus, Eski ve Yeni Ahit'in Latince tercümesine başlar. Çeviri, 420'deki ölümünden önce tamamlanır.
385	Augustinus belagat profesörü olarak Milano'ya atanır. Burada yaşadığı ve din değiştirmesine yol açan deneyimlerini, (397-400

	arasında yazdığı) *İtiraflar*'da anlatır. 388'de memleketi Afrika'ya geri döner ve 395'de Hippo piskoposu olur.
388-395	Theodosius tek imparator olur. Onun hükümdarlığı, imparatorluğun bir bütün olarak yönetildiği son dönemdir. Ambrosius'un etkisiyle Theodosius yetkilerini, heretikler ve pagancılar karşısında Ortodoks Hıristiyanlığı kalkındırmak için kullanır.
390'lar	İoannes Khrysostomos'un Antiokheia vaazları. 398'de Konstantinopolis piskoposu olması.
394	Theodosius, bir pagan gaspçı olan Eugenius'u Frigidus Nehri'ndeki savaşta bozguna uğratır. Bu zafer geleneksel olarak, Hıristiyanlığın onaylanması olarak görülür.
395	Theodosius'un ölümü. İmparatorluk iki oğul, Arcadius ve Honorius arasında bölünür.

BATI (ROMA) İMPARATORLUĞU 395-600

395-423	Honorius dönemi. Honorius sarayını Ravenna'ya taşır (402). İmparatorluk artık güçlü ordu mensuplarının mücadele alanıdır.
402-408	'Askerlerin efendisi' Stilicho, batı imparatorluğunun etkili yöneticisidir.
406-407	Vandal Suev ve Alamanlar imparatorluğu istila eder. Bunun sonucunda Britanya ve İspanya'daki Roma yönetimi çöker. Vandallar Güney İspanya'ya ulaşırlar.
410	Roma Alaric tarafından yağmalanır.
413-426	Augustinus *Tanrı Şehri*'ni yazar.
418	Vizigotlar Akitanya'da 'federe' bir devlet kurarlar.
423-433	Genç imparator Valentinianus'un annesi, batının baskın siması Galla Placidia.
425	Galla Placidia'nın Ravenna'daki anıt mezarında en eski mozaikler.
429	Gaiseric komutasındaki Vandallar Kuzey Afrika'ya yürürler.
430	Augustinus Hippo'da ölür.
433	Galla Placidia'nın 'ordu komutanı' Aetius, batının yeni güçlü kişisi haline gelir. Başlıca amacı Galya'yı imparatorluk içinde tutabilmektir.
435	Kuzey Afrika'daki Vandal Krallığına 'federasyon' statüsü verilir.
438	II. Theodosius'un Yasa Derlemesi bütün imparatorlukta ilan edilir.
439	Kartaca Vandallar tarafından yağmalanır. Gaiseric Batı Akdeniz adalarını kontrol altına alır.
443	Aetius önünde yenilgiye uğrayan Burgonlara 'federasyon' statüsü verilir.
445	Attila Hunların lideri olur ve imparatorluğa saldırılar başlatır.
451	Catalaunum Ovası Savaşı. Attila geri çekilmek zorunda kalır, fakat 452'de İtalya'yı istila eder. 453'te ölür ve imparatorluğu çöker.
454	Hunlara karşı imparatorluğu koruyamadığı için saygınlığını yitiren Aetius'a suikast düzenlenir.

455	Valentinianus ölür. Roma, Gaiseric tarafından yağmalanır.
458	En eski Roma eyaleti olan Sicilya (İÖ 241) Vandallar tarafından ele geçirilir.
458-476	İmparator ve 'nüfuzlu kişiler' arasındaki iktidar mücadelesi yüzünden batı imparatorluğundaki merkezi otorite çöker.
476	Romulus Augustus'un tahttan indirilmesi batı imparatorluğunun sonuna işaret eder.
y. 480-547	Manastır kuralları, batının benimsediği manastır hayatında etkili olan Benedictus'un yaşamı.
493-526	Ostrogot Theodoric İtalya'da, Provence ve Vizigot İspanya'sını içine alacak şekilde genişleyen bir devlet kurar.
490'lar	Ravennea'da, Theodoric'in kilise-sarayının (San Apollinare Nuovo) yapımına başlanır.
498 ya da 499	Frank Kralı Clovis Ortodoks Hıristiyanlığı kabul eder. Clovis Büyük Frank krallığının temellerini atar.
520'ler	Ravenna'da San Vitale'nin yapımına başlanır.
524	Boethius'un *De Consolatione Philosophiae*'si. Boethius, Yunanca'yı ustaca kullanan son Latin konuşmacıdır ve ardında Aristoteles'in birçok yapıtının çevirisini bırakır.
530'lar	Classe'deki (Ravenna) San Apollinare'nin inşası.
533	İustinianos Vandal Afrika'sını başarıyla istila eder.
533-548	Theodebert yönetimi altındaki Frank Krallığı Fransa ve Germania'ya yayılır.
535	İustinianos Ostrogot İtalya'sını istila eder, fakat büyük zorluklarla karşılaşır.
540	Cassiodorus klasiklerin ve erken dönem Hıristiyan elyazmalarının toplanması ve kopyalanması işini düzenler.
554	İustinianos nihayet İtalya'nın kontrolünü sağlar.
569-586	Leovigild döneminde İspanya'da yeniden birlik sağlanır.
586-601	İspanya'da Reccared dönemi. Reccared Ortodoks Hıristiyanlığa geçtiğini ve kilise ile İspanya Devleti arasında bir ittifak kurulduğunu ilan eder.
590-604	Papa Gregorius, ortaçağ papalık kurumunun temellerini atarak, batıda papalık otoritesi kavramını geliştirir.
600-636	Sevilla piskoposu Isidorus klasik bilimin korunmasında ısrar eder.
640'lardan ileriye	Arapların Kuzey Afrika ve İspanya fetihleri.
733	Charles Martel'in Poitiers'de kazandığı zafer, nihayet Arap yayılmasını durdurur.

DOĞU (ROMA) İMPARATORLUĞU 395-600

395-408	Arcadius doğu imparatoru.
400	Kent Garnizonunun Got komutanı Gainas'a karşı Konstantinopolis'te ayaklanma.

408-450	II. Theodosius dönemi. Konstantinopolis, doğu imparatorluğunun başkenti olarak güçlenir. Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak imparator imgesi.
431	Ephesos Konsili Meryem'i Theotokos ('Tanrı anası') ilan eder.
450-457	Markianos dönemi.
451	Khalkedon Konsili, İsa'nın aynı beden içinde insan ve tanrısal iki doğası olduğunu ilan eder, fakat İsa'nın doğası üzerine tartışmalar sürer.
457-474	I. Leo dönemi. Leo, imparatorluğun yabancı askerlere olan bağımlılığını azaltmaya çalışır. Vandal Afrika'sının batı imparatorluğuyla birlikte istila edilmesi bir yıkıma yol açar.
474-491	İsauria ayaklanmaları ve Got saldırılarıyla istikrarsız bir dönem olan Zenon'un hükümdarlığı.
491-518	Refahın ve sağlam bir yönetimin sağlandığı Anastasios dönemi.
518-527	Saray muhafızlarının resmi komutanı olan İustinos dönemi.
527-565	İustinos'un yeğeni İustinianos dönemi.
536	Philai'deki (Güney Mısır) İsis Tapınağı'nın kapanması geleneksel Mısır dininin sonuna işaret eder.
527-534	İustinianos Yasa Derlemesi
532	İustinianos'u devirmek üzere olan Nika Ayaklanmaları vahşice bastırılır.
532-537	Konstantinopolis'teki Ayasofya'nın yeniden inşası.
533	Vandal Afrika'sının İustinianos'un generali Belisarios tarafından başarıyla istila edilmesi.
535-554	İtalya'nın istilası ve nihayet fethedilmesi.
540	Sasaniler Antiokheia'yı yağmalarlar. İmparatorlukta büyük veba salgını baş gösterir.
y. 547-554	Tarihçi Prokopios hem İustinianos'un savaşlarını anlatan kendi tarihini, hem de *Gizli Tarih* ve *Yapılar* adlı eserlerini yazar.
548	İustinianos'un imparatoriçesi Theodora'nın ölümü.
550'ler	Balkanlar'da ilk Slav akınları.
553	Konstantinopolis Konsili, İsa'nın doğası üzerine yapılan tartışmalarda anlaşmaya varamaz.
565	İustinianos ölür. İustinianos'un otoriter ve büyük ölçüde Hıristiyan olarak koruduğu imparatorluk, bundan böyle Bizans İmparatorluğu olarak anılır.
620'ler	Muhammed, Arabistan yarımadasındaki gücünü pekiştirir.
610-641	Herakleios dönemi. Sasani İmparatorluğu'yla yeniden girişilen savaş imparatorluğun sonunu hazırlar, fakat imparatorluk bir kez daha Arapların ani ve şiddetli saldırılarına maruz kalır.
632	Muhammed'in ölümü. Ardılı Ebu Bekir, Sasani ve Bizans İmparatorluklarına düzenlenen saldırıları komuta eder.
636	Yermuk Savaşı Bizanslıların yenilgisiyle sona erer. Araplar Suriye ve Filistin'i fethederler. Sasani İmparatorluğu da Araplar tarafından istila edilir.
642	İskenderiye Araplara teslim olur.

640'lardan sonra Küçülmüş bir Bizans İmparatorluğu, Konstantinopolis'in Osmanlı Türkleri tarafından yağmalandığı 1453 yılına dek bağımsızlığını korur.

Dizin

Abu Simbel 56, 647.
Abydos, Mısır 32, 43, 52, 65.
Actium, Savaşı 436, 443, 445, 455, 458.
Adams, John 645.
Adonis, kültü 123.
Aemilia, Scipio Africanus'un dul eşi 439.
Aequi 386.
Aetius 605-607.
Afganistan 76, 81, 91, 96, 315, 328.
Agamemnon, Mykenai kralı 100, 108, 113, 148, 229, 261-262, 614.
Agesilaos, Sparta kralı 288, 290, 295.
Agricola, Julius 461, 480, 500, 507.
Agrippa, Marcus Vipsanius 449, 459, 514.
Agrippina, imparatoriçe 473-475.
Agrippina, Germanicus'un karısı 467.
Ahenaton (IV. Amenofis), Mısır kralı 52-56, 64, 87.
Ahenaton (Tell el-Amarna) 53-55, 68, 98.
Ahmose I, Mısır kralı 44-46.
Ahura-Mazda 91-92.
Ai Khanum 324.
Aigai 298.
Aigina 96, 150, 161, 186, 190, 194, 226, 238, 252, 254.
Aigospotamoi 287.
Aiskhylos 13, 186, 205, 208, 241, 269, 278-282, 284, 286, 345.
Aitolia Birliği 325, 337, 392, 394.
Akhaia Birliği 325, 382-383.
Akhalılar 108, 128.
Akharnai 150.
Akitanya 604, 610, 613.
Akragas 139, 385.
Alalia 355.
Alamanlar 539, 558, 576, 612-613, 633.
Alaric I, Vizigot kralı 526, 602-603, 624.
Alaric II, Vizigot kralı 610, 613.
Alba Longa 357-358.
Alberti 643-644.
Albinus 543-544.
Aleksandreia Pros Kaukaso 318.
Alesia 423.
Alkibiades 252, 269-270, 284-286.
Alpler 120, 344, 349, 356, 375, 395, 414, 452, 548, 598, 614.

Amarna, *bkz.* Ahenaton (Tell el-Amarna).
Ambrosius 589, 596, 618.
Amenemhet I, Mısır kralı 39.
Amenofis I, Mısır kralı 46.
Amenofis II, Mısır kralı 49.
Amenofis III, Mısır kralı 49-52, 54.
Amenofis IV, Mısır kralı 52.
Amerika Birleşik Devletleri Anayasası 253, 274.
Ammianus Marcellinus 16, 584.
Amon 42, 47, 49-53, 56, 57, 64, 89, 309.
Amon kehanet merkezi 309.
Amphiktion 298, 325.
Amphipolis 250, 281, 284, 297.
Anadolu 50, 56, 73-74, 78, 81-84, 90, 99, 161, 256, 307, 322, 338, 344, 404, 547, 568, 573.
Anaksagoras 266.
Anaksimandros 167-169.
Anaksimenes 167-169.
Anastasios 622-623, 629.
Andrianapolis, Savaşı 584, 587.
Andros 249.
Anemospelia, Girit 96-97.
Angıllar 604.
Anthemios 635.
Anthemius 607-608.
Antigonos Gonatas, Makedonya kralı 318, 322.
Antigonos, Tek gözlü 317-318, 327.
Antinous, Hadrianus'un gözdesi 486, 508.
Antiokheia 405, 466, 547, 549, 561, 564-565, 570, 572, 577, 584, 597-598, 618-620, 625, 633, 636.
Antiokhos III, Suriye kralı 322, 340, 381.
Antiokhos IV, Suriye kralı 340, 382.
Antium 366.
Antoninus Pius, imparator 488, 537, 541.
Antonius, Marcus 347, 431-436, 451, 453, 535.
Antonius, Mısırlı 592.
Aosta 450, 522.
Apaturia 206, 230.
Aphrodisias 18, 638.
Aphrodite 331.
Apollodoros 514.
Apollon 100, 111-112, 114-115, 126-127, 162, 186, 219, 225-226, 228, 259-260, 354, 435, 444, 645.
Apollonios 334-335.
Apollonios Rhodios 332.
Apuleius 16, 491, 530, 533, 568-569.
Aquileia Savaşı 588.
Aquilonia Savaşı 368.
Ara Pacis 21, 447.
Arabistan 484, 526, 631, 640.
Araplar 187, 335, 619, 621, 632, 640.
Arausio 396.
Arcadius, imparator 600, 603, 620.
Ardeşir 541.
Ares 100, 111, 141, 225, 431.
Arginussai 287.
Argos 145, 147-148, 150, 179, 186-187, 192, 223, 246, 284, 382, 637.
Ariminum 368.
Aristagoras, Miletos tiranı 178.
Aristarkhos 335.
Aristides 535, 537.
Aristophanes 204, 212, 230, 242, 264-268.
Aristoteles 145, 151, 157, 167, 169, 175, 177, 195, 205-206, 208, 214, 220, 236, 256, 266, 275, 276-279, 301, 326, 335, 475, 612, 642, 649.
Ariusçu 581-582, 589, 611, 613-615, 627, 629, 631-632.
Arkadia 102, 147, 644.
Arkhilokhos 130, 134-136.
Arkhimedes 334-335, 378, 527.
Arles 614.
Arsakes 322, 346.
Artemision 188-189, 330.
Arvernius 423.
Assos 209.
Astarte 50, 133, 225, 356.
Asur 55, 74, 81-86, 88-90, 121-122, 310, 512.
Asura 83.
Asurnasirpal, Asur kralı 83.
Asya 44, 48-49, 56, 64, 76, 102, 125, 142-143, 149, 186, 193, 204, 277, 287-289, 298, 305, 307, 310, 317, 322, 339, 343, 345, 371, 380-381, 399-401, 404-405,

408, 411, 431, 478, 492, 506, 531, 537-538, 549, 554, 608, 636.
Atault 603, 605.
Athena 100, 111, 114, 155-156, 165, 223, 225-226, 243, 245-246, 250, 261.
Atina 16-19, 96, 100-101, 103-105, 114, 124, 130, 133, 143-144, 148-156, 159, 161-162, 165, 167, 174, 176, 179, 182-184, 186-194, 202-210, 212-214, 217, 220-224, 229-259, 262-267, 273-275, 280-292, 294, 297-300, 302, 311, 325-326, 329-331, 338-339, 353-356, 360, 399-400, 486, 499, 516, 534-535, 542, 548-549, 625, 633, 637, 645, 648-649.
Atinalılar 102, 133, 151-153, 156, 166, 175, 182, 186-187, 189, 191-194, 208, 212, 232, 234, 237, 241, 243, 246, 248-249, 253, 254-255, 263, 282-283, 285-287, 295, 297, 299-300.
Atomcular 171.
Aton 52, 53, 54, 55.
Attalos, Pergamon kralı 322, 380.
Attika 96, 102, 104, 139, 149, 150-151, 157-158, 190, 192, 201-202, 227, 230, 238, 248, 256, 258, 283, 287, 293.
Attila 606, 610.
Augustinus 274, 567, 575, 580, 590-591, 593-597, 599, 605, 613, 619.
Augustus, imparator (Gaius Octavius), 21, 317, 347, 436, 442, 446-455, 457-458, 459-462, 466-467, 481-482, 491, 495, 497, 504, 507, 511-514, 531.
Aurelianus 548-549, 551.
Avar 637.
Avaris 26, 44, 96.
Avarlar 623, 636, 637.
Avitus 607, 609.

Babil 55, 80-82, 86-87, 91-92, 174, 185-186, 301-302, 307, 310, 316-317, 324, 544.
Babil Kulesi 87.
Bakkhos 387.
Baktriane 311-312, 315, 322.
Baltık bölgesi 503, 524, 526.
Bari 117.
Bassileos 627.
Bassai 244, 330.
Bath 517, 567.
Batı Roma İmparatorluğu 556, 558, 571, 597, 600-605, 607-608, 615, 632.
Behistun Kitabeleri 74, 91.
Belisarios 631-633, 638.
Beneventum Savaşı 368.
Bessos 311-312.
Beytlehem 580, 597.
Bible 577.
Bibulus 411, 427.
Bithynia 399, 404-405, 467, 484.
Bizans 556, 579, 614, 620, 636-638, 640.
Boğazköy 82.
Boethius 279, 611-612.
Boi 379.
Boiotia 102, 112, 192, 248, 283, 287, 290, 293, 299, 534.
Botticelli, Sandro 112.
Boudicca 476, 496.
Boulogne 555.
Bramante, Donato 644.
Brasidas 204, 283.
Britannicus 473.
Britanya 372, 453, 479-480, 498, 506, 548, 554, 558, 571, 581, 584, 603-604, 607.
Britanya 9, 21, 337, 343, 344, 372, 422, 453, 470, 471, 476, 478, 479, 480, 485, 486, 487, 496, 498-499, 504, 506, 517, 518, 519, 521, 528, 544, 545, 548, 554-555, 558, 571, 581, 584, 586, 603-604, 606-607, 649.
Brutus 417, 432-433, 440-441, 453.
Bulgarlar 324, 623, 636.
Burgonlar 539, 604, 606, 611, 613.
Burrus 474-475.
Büyük Seyahat 644.
Byblos 39, 81, 87, 123, 133.
Byzantion 130, 233, 287, 299, 505, 579, 638.

Caesar, Gaius Julius 327, 342, 370, 391, 410, 411-415, 417, 420-425, 427-435, 437, 439-440, 449, 451-452, 457, 459-460, 470, 473-474, 482, 493, 501, 543, 547, 551, 554, 558, 569, 579, 583, 585, 643-644.

Cales 366.
Caligula, bkz. Gaius, imparator.
Campania 354, 356, 366, 376, 379, 389, 397, 412, 467, 472, 510, 511-513, 525.
Cannae 358, 376-377.
Capua 366-367, 376-378, 403, 467, 525.
Caracalla 501, 516, 544-545, 549.
Carrhae 347, 422, 462.
Carus 551.
Cassino 608.
Cassiodorus 611-613, 615.
Cassius Longinus 491.
Castel di Decima 359.
Catalaunum Ovası Savaşı 606.
Catilina 406-407, 412, 416.
Cato, Uticalı 408, 428, 474, 535, 645.
Cato, Yaşlı 387-388, 439.
Catullus 17, 332, 419-420, 442.
Celile 560-563, 580.
Celsus 570, 573.
Cennet Bahçesi 85, 594.
Cerveteri 351, 353, 355-356.
Chaeronea Savaşı 341.
Charles Martel 640.
Chester 479.
Childeric 613.
Cicero, Marcus Tullius, 406-410, 412-418, 423-424, 430-433, 440, 492-493, 495, 530-531, 535, 597, 643, 645, 647.
Cicero, Quintus Tullius, 408, 417.
Cincinnatus 386.
Cinna, Lucius Cornelius 400-401.
Civilis, Julius 479, 522.
Claudius, imparator 470-475, 482, 495-496, 506, 512, 531.
Claudius II, imparator 548, 550.
Claudius, Appius, (censor) 362, 367, 389.
Claudius Pulcher, Appius 389.
Clemens 573.
Clodius 408, 412-414, 419, 422-423, 437.
Clotaire 614.
Clovis 613-614.
Clusium 356, 361.
Colchester 471, 496.
Columban 619.
Columella 519, 530.
Commodus, imparator 535, 543-544, 557.
Constans, imparator 582-583.
Constantinus I, imparator 460, 505, 516, 542, 555-556, 558-559, 569, 577-579, 580-582.
Constantinus II, imparator 582.
Constantinus III, imparator 604.
Constantius, imparator 554, 558, 582-584, 588.
Constantius, *magister militum* 602, 604.
Constantius, dörtlü yönetim 554, 579.
Corbulo 476.
Cornelia 391, 439.
Cory 332.
Coser, Mısır firavunu 33-34.
Crassus 403, 410-411, 414-415, 421-422, 451, 462, 535.
Cremona 374, 478.
Cumae 125, 354, 356.
Curio 424-425, 427.
Cynoscephalae 380.

Çin 41, 49, 196, 207, 346, 503, 526, 628.

Daçya 453, 480-481, 483-484, 514, 527, 551, 601.
Dagobert, Frankların kralı 614.
Dalmaçya 452, 551, 608.
Dareios I (Büyük), Persia kralı 74, 91-92, 179, 182, 186.
Dareios III, Persia kralı 302-303, 306-311, 313, 315.
Datis 182.
Davud, İsrail kralı 85, 564.
Decabalus 480, 484.
Decius, imparator 547, 576.
Dehşur 34.
Dekeleia 287.
Delion Savaşı 283.
Delos 123, 164, 233, 381, 492.
Delos Birliği 232-233, 247.
Delphoi 90, 115, 126, 142, 165, 186-187, 215, 222, 228, 235, 260, 298, 302, 322, 324-325, 328, 377, 534.
Demaratos, Sparta kralı 195, 354.
Demeter 202, 227, 230, 338, 354, 568.

Demetrios I, Makedonyalı Poliorketes 326.
Demokritos, Abderalı 171, 177, 338.
Demosthenes 23, 203, 239, 253, 292, 296, 298-299, 388, 432, 535.
Deyrü'l-Bahri 47, 51, 58, 164.
Deyrü'l-Medine 54, 59-61, 66-68.
Didyma 162, 567.
Dikaiarkhos, Messinalı 337.
Dikran, Ermenistan kralı 404-405.
Diocletianus, imparator 363, 498, 502, 516, 531, 551, 554-559, 576, 578, 601-602.
Diogenes, Kynizmin kurucusu 338.
Dion, Syrakusaili 273.
Dionysia 131, 230, 257.
Dionysius I, Syrakusai tiranı 288, 293-295, 365.
Dionysius II, Syrakusai tiranı 273.
Dionysos (tanrı), *ayrıca bkz.* Dionysia 157, 166, 198, 226, 230, 257, 261, 264-265, 313, 322, 387, 436.
Doğu İmparatorluğu 25, 606, 610, 620, 623-624.
Domitianus, imparator 460-461, 468, 474, 479-480, 482-484, 490, 514, 633.
Donatusçular 581, 596.
Dor istilâları 101.
Dörtlü yönetim (tetrarchia) 554, 579.
Drakon, yasa derlemesi 151-152.
Drusus, Marcus Livius (tribunus, İÖ 91) 397, 398, 466-467.
Dura-Europus 502, 571.

Eburones 423.
Egadi Adaları 373.
Egeria (İspanyol rahibe) 580.
Ekbatana 311-312, 316.
Eksekias 166.
Elagabalus, imparator 546, 557, 559.
Elamlar 79, 91.
Elealı filozoflar 170-171.
Eleusis 149, 190, 202, 227, 338, 542, 568.
Eleutherai 157, 293.
Empedokles 171, 279.
Emporion, (Ampurias) 128.
Ennius, Quintus 386.
Enuma Eliş (Babil mitosu) 80, 85.
Epaminondas 290, 293.
Epeiros 295, 427, 622.
Ephesos 123, 161, 162, 164, 169, 193, 306, 529, 535, 547, 572, 618, 625, 628, 636.
Ephialtes 237.
Epictetus 17.
Epidaurus 258.
Epikuros 14, 338-339, 418.
Erasistratos, Keoslu 336-337.
Eratosthenes 335, 338.
Eretria 114, 121, 125, 131-132, 179, 182; Levanten Savaşı 108, 131-132.
Eridu 75.
Ermenistan 404-405, 451, 476, 484-485, 503, 541, 623-624.
Erythrai 250.
Esquiline Hazinesi 592.
Essenler 564.
Etrüskler 15, 124-125, 128-129, 294, 343-344, 348-351, 353-357, 359-361, 364-365, 367, 385, 407, 453, 513, 642, 650.
Euboia 101-104, 107-108, 114, 121, 124-128, 130-132, 179, 182, 188-189, 209, 234, 248-249, 275, 286, 350, 358.
Eudokia, imparatoriçe, II. Theodosius'un karısı 606-607, 622, 626.
Eukleides 174, 334-335, 621.
Euripides 213, 226, 242, 262-265, 280, 323, 461.
Eurybiades 189-190.
Eurymedon Savaşı 217, 234.
Eusebios 578, 581-582, 613, 622.
Evdoksia, imparatoriçe, Arcadius'un karısı 598.

Fabius, Quintus Maksimus 376-377.
Ferisiler 562-563, 565.
Filistin 26, 44-45, 48-49, 73-74, 80-81, 84-85, 88-90, 96, 123-324, 339, 486, 489, 533, 548, 560, 562, 580, 620-623, 640.
Flaminius, Titus Quinctius 325, 376, 388.
Franklar 539, 583, 603, 610, 613-614.
Freud, Sigmund 17, 262, 272.

Gabii 359.
Gades 378.

Gainas 623.
Gaiseric, Vandalların lideri 605-607.
Gaius (Caligula), imparator 468, 490.
'Gal İmparatorluğu' 548, 550-551, 554.
Galatia 566.
Galatlar 322, 344, 381.
Galba, imparator 477-478.
Galenos 17, 334, 337, 509, 613.
Galerius (Dörtlü yönetim) 554-555, 558, 576.
Galla Placidia 605, 617.
Gallia Cisalpina, Roma ilhakı 414, 423, 425, 432-433, 450.
Gallienus, imparator 547-550, 554.
Galya 129, 383, 395, 412-414, 422-424, 428-429, 445, 447, 449, 452, 470, 477-479, 486, 496, 499, 501, 507, 521-522, 524-525, 527-529, 544, 547, 554, 558, 583, 598, 603-604, 606-607, 609-610.
Galya Savaşları, 428 *ayrıca bkz.* Caesar, Gaius Julius.
Gaugamela Savaşı 310-311, 313.
Gebel Barkal 45.
Gelimer, Vandalların kralı 631.
Gelon, Syrakusai tiranı 187.
Germanicus, Julius Caesar 466-467, 470, 473, 644.
Germen kabileler 396, 452, 461, 503, 524, 538-539, 542, 546-547, 557, 582, 606, 608, 611, 615.
Geta, imparator 544-545.
Gılgamış Destanı 78-79, 82, 106, 123.
Gibbon, Edward 601.
Girit 26, 39, 46, 93-100, 102, 114, 120, 123, 164, 303.
Gize 34-36, 163.
Gnostizm 573, 577.
Gordianus III, imparator 547.
Gordion 307.
Gorgias, Leontinili 266.
Gotlar 538-539, 547, 550, 587-588, 602-606, 610-611, 615, 622-623, 627, 632.
Gracchus, Tiberius ve Gaius Sempronius 379, 391, 395, 437, 439.
Gramsci, Antonio 641-642.
Granikos Savaşı 305-306, 312.
Gratianus, imparator 587-589.
Gregorius (Büyük), Papa 488, 618, 619.
Gurnia 95.
Güney Cadbury 497.
gymnasia 324, 340, 625.

Hades 123, 226.
Hadrianus, imparator 157, 461, 486-488, 502-504, 507-508, 514, 516, 519, 523, 531, 534, 537, 541, 544, 558.
Hafre (Kefren), Mısır firavunu 29, 35-36.
Halikarnassos 183, 306.
Halstatt kültürü 342-344.
Hamilkar Barka 373-374.
Hammurabi, Babil kralı 79.
Hannibal Barka 358, 374-378, 380, 413, 441.
Harmodios ve Aristogeiton 157, 194.
Hasdrubal Barka 377.
Hatşepsut, Mısır kraliçesi 46-48, 51, 56, 164.
Hathor 47, 61, 198.
Hattuşaş, (Boğazköy) 82-83.
Hekataios, Miletoslu 184, 197.
Helenistik dünya 319, 322-324, 330-331, 334, 337-341, 345, 369, 380, 383, 385, 402, 427, 429, 436, 449, 455, 473, 502, 548, 617, 648.
Heliopolis 35, 37, 42, 52, 89, 197.
Hellespontos 92, 157, 179, 186, 193, 249, 287, 298-299, 301-303.
Herakleios, imparator 638, 640.
Herakleitos 169, 170, 266, 332.
Herakleopolis 38.
Herakles/Hercules (kahraman) 127, 184, 301, 308, 326, 354.
Herculaneum 481.
Herodotos 16-17, 35, 63, 90, 131, 143, 161, 167, 179, 183-187, 191-192, 194, 196-199, 220, 225, 282, 306, 350, 354.
Herophilos, Khalkedonlu 336-337.
Heruli 547.
Hesiodos 83, 112-114, 117, 123, 225-226.
Heuneburg 343.
Hierakonpolis 28-29.
Hieron, Syrakusaili 356, 371-372.

Hindistan 16, 313, 317, 526.
Hint-Avrupa kültürleri 100, 225.
Hipparkhos, Atinalı 155, 157.
Hipparkhos, Nikaialı 335.
Hippias, Atinalı 155, 157, 182.
Hippias, Elisli 266.
Hippo Regius 594, 596, 605.
Hippokrates, Koslu 195, 336, 337, 613.
Hititler 56, 79, 81-83.
Hiyeroglif 28, 39, 41-42, 44, 48, 80-81, 93, 326-327, 508.
Homeros 13-14, 63, 79-80, 97, 99-100, 106-108, 110-114, 117, 120, 122-123, 134, 140, 156, 168, 185, 204, 215, 220-221, 225-226, 301, 305, 309, 332, 388, 456, 461, 648-649.
Honorius, imparator 595, 600, 602-605.
Horatius 361.
Horemheb, Mısır firavunu 55.
Horsâbad 74, 83.
Horus 25, 29-30, 38, 42, 46-47, 49, 64, 70, 592.
Hufu (Keops), Mısır firavunu 32, 34-36, 64.
Huneric 606.
Hunlar 587, 602, 606, 610, 623-624, 631, 636.
Hurriler 79, 82.
Hydaspes Savaşı 313.
Hyksos 26, 43-45, 63, 68, 71.
Hyperbolos 252.
Hıristiyanlık 13, 17-18, 24, 72-73, 226, 274, 339-340, 482, 529, 535, 559-560, 564-567, 569-570, 572-573, 575-578, 580-582, 588-594, 598-599, 601, 611-613, 614, 618-620, 624-625, 638, 642-643.
Hysiae Savaşı 145.

Iceni 476, 496.
Iguvium Tabletleri 354.
Ilipa Savaşı 378.
Inchtuthil 480.
Insubres 344, 379.
Irni 522.
Ischia 105, 124, 351.
Isidorus, Sevillalı 614.
Isthmos Oyunları 215-216, 329, 380.
Iugurtha Savaşı 395-396.

İason, Tesalya tiranı 263, 293, 295, 332.
İç Savaşlar, Roma 394, 399-400, 408, 409, 425, 432, 443.
İda Dağı, Girit 100.
İllyria 295, 297, 302-303, 341, 582, 600, 602-603, 620.
İmhotep 33-34.
İnanna 75, 225.
İonia 92, 102, 107, 178-179, 193, 250, 275, 306.
İrlanda 345, 372.
İsa 13, 225, 340, 434, 490, 497, 499, 529, 559-566, 568-574, 577, 579-582, 590-595, 612, 617-618, 627-628, 638.
İsaurialılar 622.
İsidoros, Miletoslu 636.
İsin 79.
İsis, tanrıça 24-25, 33, 67, 72, 326, 338, 435, 503, 524, 533, 568-569, 592, 625.
İskender 29, 46, 120, 195, 209, 275, 300, 302, 305-317.
İskenderiye 33, 46, 275, 317-318, 322-323, 326-328, 332, 334-337, 339, 427, 435-436, 449, 508, 572, 574, 589, 591, 598, 619-621, 626, 628-629, 640-641.
İskit 92, 130-131, 148, 256, 261, 345.
İskoçya 480, 506-507, 537.
İslam, *ayrıca bkz.* Araplar 73, 107, 279, 640.
İsokrates 300.
İspanya 125, 128, 369, 371-372, 375, 377-379, 383, 387-389, 395, 397, 410-411, 421, 425, 445, 447, 452, 478, 486, 489, 499, 507, 521, 525, 527-529, 532, 547-548, 605-607, 640.
İsrailliler, *ayrıca bkz.* Yahudiler 84-87, 184.
İssos Savaşı 307.
İtalya 16, 19-20, 94, 105, 116, 120-121, 124, 127-129, 139, 156, 161, 166, 170, 172, 178, 184, 203, 250, 273, 284, 293-294, 317, 333, 341, 344, 348-350, 357-358, 364-368, 371-372, 374-380, 383-385, 389-391, 393-394, 396-397, 399-401, 404, 407, 414, 421, 424-425, 428,

433-436, 443, 449-452, 456-457, 466-467, 472, 477-478, 481, 483-484, 486, 497, 505, 510, 513, 518-519, 521-522, 524-526, 528, 542, 547-548, 550-551, 554, 558, 582-583, 588-589, 600-606, 608-615, 617, 621, 631-633, 636, 643-644, 648-650.
İustinianos, imparator 24, 487, 517, 615, 617-618, 620, 625, 627, 629-634, 636-638.
İustinos I, imparator 620, 629.
İustinos, Şehit 574.

Jerome 575.
Jovianus, imparator 583, 585, 589.
Julia, Augustus'un kızı 459.
Julia, Caesar'ın kızı 412, 422, 429, 439-440.
Julia Domna, imparatoriçe 545.
Julianus, imparator 583, 585, 588-589.
Julius Nepos 601, 608.
Junonia (planlanmış koloni) 394.
Juvenalis 532-533.
Jüpiter (tanrı) 364, 369, 483, 502, 523, 543, 557, 567, 645.
Jütler 604.

Kadeş Savaşı 56, 82.
Kahraman, İskenderiyeli 335.
Kahun 40.
Kaisarion 428, 435-436.
Kalapodi 100.
Kallimakhos 131, 194, 332, 419.
Kallisthenes 303-304.
Kambyses 91.
Kaniş 82.
Kappadokia 307, 503.
Karadeniz 90, 99, 108, 116, 125, 130, 132, 151, 185, 201, 203, 233, 249, 339, 382, 399, 405, 458, 503, 525, 538, 598, 624, 631.
Karkamış 86.
Karnak 48, 51-52, 55, 625.
Kartaca 121, 128, 187, 256, 293-294, 316, 356, 371-378, 382-384, 387, 389, 394, 452, 456, 499, 523, 574-575, 581, 605, 609.
Keltler 16, 129-130, 294, 322, 325, 327-328, 342-345, 349, 353, 356-357, 365, 367-368, 371, 374-376, 379, 384, 413, 423-424, 450, 452, 471, 477, 518, 520, 544, 550, 567.
Kenan 80-81, 85-86.
Keos 96, 194.
Khalkedon Konsili 618, 628, 637.
Khalkidike 101, 130, 203.
Khalkis 121, 125-127, 130-132, 249.
Khaniale Tekkesi, Girit 123.
Khios 107, 193, 286.
Khrysostomos, İoannes 590, 597, 625.
Kıbrıs 50, 84, 88, 91, 102-103, 117, 121, 123, 179, 225, 246, 338, 405, 436, 445, 462.
Kıptiler 621, 628.
Kızıldeniz 47, 122, 324, 382, 503.
Kiş 78.
Kilikya 50, 121, 182, 307, 340, 404-405, 436, 445, 493, 565.
Kimber 396, 413.
Kimon 233-235, 237, 246.
Kleisthenes, Atinalı 158-160, 174, 206, 234-235, 237, 253, 391.
Kleisthenes, Sikyonlu 143.
Kleitos, Kara 306, 312.
Kleomenes I, Sparta kralı 148-149.
Kleomenes III, Sparta kralı 330
Kleon 252, 264, 282.
Kleopatra VII, Mısır kraliçesi 33, 298, 301-302, 317, 327, 427-428, 435-436, 535.
Kleophon 252.
Knidos 331, 516.
Knossos 94-97, 103.
Kommagene 405, 503.
Konon 289.
Konstantinopolis 25, 130, 256, 505, 517, 519, 535, 579, 582-583, 587, 589, 591, 598, 601, 610, 618, 620-624, 627-628, 630, 632-634, 636-638.
Korinthos 114, 127, 131-133, 141-143, 147, 149-150, 156-157, 160-162, 164-166, 191, 228, 246-247, 251, 284, 288, 290, 292, 300, 302, 325, 330, 354, 358, 382, 385, 492, 565, 637.
Korinthos Kıstağı 100, 124, 549.

Korinthos Savaşı 288-289, 294.
Korkyra 14, 143, 187, 223, 251.
Koronea 248.
Korsika 116, 129, 355, 374.
Kritias 267.
Kroisos 91.
Ksenophanes, Kolophonlu 173.
Ksenophon 203, 206, 208, 221, 268, 288-289, 291, 295, 388.
Kserkses I, Persia kralı 186-193, 195, 260, 301, 303, 311, 541.
Ktesiphon 544.
Kumarbi Destanı 82-83.
Kumran 564, 566, 593.
Kushan İmparatorluğu 541.
Kuşiler, Mısır'da hanedanlık 89.
Kybele 338, 545, 568-569.
Kyklad Adaları 96, 98, 104, 114, 130, 178.
Kylon 150.
Kynikler 338.
Kyprianus 577.
Kypselos 142-143.
Kyrene 126, 131, 139, 419, 448.
Kyros, (Büyük), Persia kralı 90-91, 178.
Kyros, (Genç), ayaklanması 288.

La Tène kültürü 345, 357.
Lactantius 556, 576.
Lagaş 76, 78.
Lassois, Dağ 129, 343.
Latin dili 9-10, 12-13, 18, 85, 128, 208, 279, 350, 360, 362, 366, 369, 372, 386-387, 430, 450, 500-501, 508, 533, 534, 584, 595, 597-598, 600, 612, 614, 619-620, 622, 629, 638, 648-649.
Latin hakları 358, 366, 394, 501, 522.
Latium 348, 354, 357-359, 364, 376, 384, 389, 457, 510.
Laurion 19, 96, 150, 156, 187, 202-203.
Lazika 624, 631, 636.
Le 622.
Lefkandi 101, 103-104, 121.
Lenaea 294.
Leo I, imparator 622
Leo I, Roma piskoposu 606, 618, 628.
Leonidas, Sparta kralı 188-189.
Leontini 127, 131.
Leovigild, Vizigotların kralı 614.
Lepidus, Marcus Aemilius (İÖ 78 cos.) 402.
Lepidus, Marcus Aemilius, triumvir 432-434, 447.
Leptis Magna 502, 517, 523, 543-544.
Lesbos 135-136, 193, 233, 249, 287, 427.
Leukippos, Abderalı 171.
Leuktra Savaşı 208, 290, 293.
Libya 29, 57, 130-131, 187, 309, 316, 419, 519.
Lineer A yazısı 93, 96-97, 99.
Lineer B yazısı 94, 97, 99-101, 105, 225.
Lişt 39, 44.
Livia, imparatoriçe 442, 444, 447, 459.
Livius Andronicus 386.
Livius, Titus 16, 348, 355, 357.
Lombardlar 619, 632.
Londra 24, 32, 496, 524, 644.
Longinus, Gaius Cassius 491.
Lucretia 361, 438.
Lucretius Carus, Titus 17, 418-419, 440.
Lucullus, Lucius Licinius 404-405, 408-409, 493.
Lugdunum, *bkz.* Lyons
Luka, Aziz 497, 560, 566, 572.
Luksor 51-52.
Lullingstone villası 571, 581.
Lusitania 379, 478.
Lydia 90, 92, 130, 141, 148, 161-162, 167, 178, 187, 306, 381.
Lykeion 275.
Lyons 449, 501, 524, 544, 475, 610.
Lysandros 287-288.

Macrinus, imparator 545.
Maecenas, Gaius 453, 455, 471.
Magnesia Savaşı 189, 381.
Maiden Kalesi, Dorset 471.
Makabi isyanı 340, 379.
Makedonya 130, 155, 195, 203, 209, 212, 239, 252, 264, 275, 291-292, 295-298, 300-303, 309-312, 315, 317-318, 322, 324-325, 327, 341, 344, 380-382, 384-385, 413, 427, 432, 433-434, 566.
Mallia 94-95.

Malta 98, 524.
Mamertineler 371-372.
Manching 345.
Manetho 29-30, 44.
Manicilik 590.
Mantineia 140, 284, 289-291.
Mantova 443, 455, 643.
Marathon Savaşı 185-187, 194, 233, 245, 649.
Marcion, heretik 567.
Marcus Aurelius, imparator 499, 506, 535, 541-543, 545, 549, 558-559, 575, 645.
Mardonios 192-193.
Mari 40, 79.
Marius, Gaius 395-397, 400-402, 406, 409-410, 428, 451.
Marjorian, imparator 607.
Markianos, imparator 606, 622, 624.
Markos İncili 561, 563.
Martialis 532-533.
Marx, Karl 171, 255, 641.
Masada 490.
Massilia 128-129, 343, 375.
Matta İncili 561, 563.
Mauretania 471, 486, 547.
Maxentius, imparator 516-517, 558, 635.
Maximianus, imparator 554, 557-558.
Maximilla (Montanusçu) 573.
Maximus (imparatorluğu gaspı) 588.
Medinet Habu 57.
Medler 84, 90, 167, 187, 195.
Megalopolis 383.
Megara 130, 132, 138, 141, 150, 152, 155, 246, 248, 251, 283, 290.
Megiddo 48, 50.
Melos 96, 263, 282-283.
Memnon, Rodoslu 302, 306.
Memphis 29, 30-33, 34, 44, 50, 52, 89, 91, 197, 247, 317, 327.
Menandros 331-332.
Menkaura (Mikerinos), Mısır firavunu 35.
Mentuhatep II, Mısır firavunu 38-39.
Meroe 89.
Meryem, İsa'nın annesi 563, 569-570, 593, 628.
Messana 371-372.
Messenia 145-146, 148, 293.
Mezopotamya 28, 33, 73-76, 78-79, 82, 84, 85, 88, 91, 96, 117, 121-123, 310, 315, 324, 346, 422, 485, 544, 548, 583, 624.
Milano 547, 549, 554, 559-560, 579, 586, 589, 591, 594, 602.
Miletos 98, 130, 132, 167, 169, 176, 178, 179, 209, 306.
Milo, Titus Annius 414, 422-423.
Miltiades 182-183, 194, 233.
Milvius Köprüsü Savaşı 558, 579.
Mimnermos, Kolophonlu 217.
al-Mina 88, 103, 105, 121, 123, 125, 132.
Minoslar 93-98, 100.
Mitanni 45, 48-49, 55-56, 82.
Mithradates VI Eupador, Pontus kralı 346, 399-402, 404-405.
Mitracılık 568.
Molossis 295, 297, 301, 381.
Monofizitlik 622, 627-628, 637, 640.
Mons Graupius Savaşı 507.
Montanusçuluk 573, 577.
Moskhos 334.
Musa 85-86.
Mussolini, Benito 16, 641, 649, 650.
Mykale Savaşı 193.
Mykenai 83, 88, 97-104, 107-108, 117, 132, 149, 150, 243.
Mykenaililer 82, 97-99, 101, 108, 149, 225.
Mytilene 239, 283, 286.

Nabukadnezar II, Babilli 86-87.
Nag Hammadi Kütüphanesi 561.
Nakada 28-29.
Naksos 127, 141, 155, 178, 182, 234, 249.
Napata 45, 89.
Napoléon I, Fransız 34, 647.
Narmer, Mısır hükümdarı 24, 29, 56.
Naukratis 90, 125, 133-134, 163, 179, 199, 508.
Naziler 650.
Nearkhos 314.
Nebatiler Ülkesi 484, 503.
Nefertiti, Mısır kraliçesi 54.
Nemea Oyunları 215.
Nemrut 74, 83.

Neolitik Devrim 99.
Neron, imparator 473-480, 490, 496-498, 502, 513-514, 516, 534, 572, 575.
Nerva, imparator 482-483.
Nestorios, Konstantinopolis Patrikliği 627
Nestoriosçular 627-628.
New York, Pennsylvania Garı 517.
Nika Ayaklanmaları 630, 631, 634.
Nikaia Konsili 582.
Nikias Barışı 284.
Nikomedeia 554, 582.
Nikomedes, Bithynia kralı 399, 404-405.
Nippur 79.
Noricum 608.
Notitia Dignitatum 604.
Numantia 380, 383, 395.
Numerianus, imparator 551.
Numidia 395, 427, 522-523, 590.
Nübye 23, 26, 37-40, 43-46, 48-50, 56-58, 62, 89, 327, 526, 626.
Nysa 313.

Octavianus *bkz.* Augustus.
Odovakar 601, 608, 610, 624.
Oinophyta Savaşı 248.
Oksywie kültürü 538, 539.
Olympia 115, 121, 128, 142, 164, 167, 215-216, 223, 316, 328-329, 469, 549.
Olympias, Makedonya kraliçesi 297-298, 301-302, 309, 435.
Olimpiyat Oyunları 121, 146, 183, 215, 230, 284, 294, 296, 300, 316, 328-329.
Olynthos 212, 297-298.
On Binlerin Dönüşü 288.
On İki Tablet 530.
Orestes, *magister militum* 608.
Origenes 574-576, 581, 595.
Orkhomenos 290.
Osiris 25, 37, 39, 42-43, 67, 69-70, 72, 198.
Osroëne 503.
Ostia 365, 404.
Ostrogotlar 610-611, 614, 632.
Otho, imparator 478.
Otuz Tiran 252, 267, 270.
Otuz Yıl Barışı 248.
Ovidius 332, 441, 457-458, 461.
Ölü Deniz Ruloları 562, 564.

Paestum 128, 162.
Palmyra 503, 548-551, 554.
Panathenaia 156-157, 230, 245, 250, 257.
Pannonia 452, 550, 585, 611.
Papalık 598, 619.
Parmenides, Elealı 170-172, 276.
Paros 130, 134, 636.
Parthia 346, 405, 422, 424, 435, 451, 484-485, 503-504, 544-545.
Pasargad 92.
Paulus, Havari 133, 340, 501, 564-566, 572, 593-595.
Pausanias, Sparta naibi 192, 216, 232.
Peiraieus 187, 252, 287.
Peisistratiler 143, 148-149, 155-156, 158, 257.
Pelagius 594.
Pelopidas 290.
Peloponnesos Savaşları 140, 229, 239, 247, 252, 267, 281, 283, 288-289, 297.
Penanoukit (Mısırlı yazıcı) 66, 161.
Pentelikon Dağı 244.
Pepi II, Mısır hükümdarı 37.
Per Ramessu 56-57.
Perdikkas 317.
Pergamon 322-323, 326, 337, 381, 383, 392, 394-395, 449, 535.
Periander, Korinthos tiranı 142-143.
Perikles 208, 231, 236-237, 240-243, 246, 249, 251-252, 254, 264, 266, 269, 281-283, 649.
Perpetua (şehit) 17, 576.
Pers Savaşları 15, 144, 178, 184, 193-195, 200, 202, 235, 287, 291, 306.
Persepolis 92, 310-311, 314.
Perseus, Makedonya kralı 381.
Persler 186, 191, 258-259.
Pescennius Niger 544.
Petrarca 17, 643.
Petronius Arbiter 468, 531.
Petronius Maximus, imparator 607.
Petrus, Havari 13, 563, 565, 572, 580, 592, 618-619, 644.
Phaistos 94, 114.

Phaleron 187, 190.
Pharsalos Savaşı 427.
Pheidippides 182-183.
Phidias 223, 243, 245.
Philai (Aswan) 24, 625.
Philippi Savaşı 433, 435, 437, 443, 453, 455.
Philippos II, Makedonya kralı 203, 212, 296, 299-300, 382.
Philippos IV, Makedonya kralı 325, 341, 380.
Philippus (Arap), imparator 357, 547.
Phokaia 128, 170, 355.
Phokaialılar 128-129, 355-356.
Phokis 100, 189, 248, 298.
Piankhi, Mısır kralı 89.
Pietrabbondante 397.
Pindaros 208, 216, 219, 235, 309, 369, 557, 650.
Piramitler, Mısır 33-37, 58, 65, 125, 197, 351.
Pithekusai 105, 124-125, 351.
Placentia 374-375.
Plataia Savaşı 182, 192-194, 232, 251.
Platon 13, 23, 116, 150, 171-173, 175, 207-209, 217, 219, 220, 266, 268-278, 280, 573, 612, 621, 642, 649.
Platoncular 273-275, 573-574, 591, 624, 647.
Plautus, Titus Maccius 331, 386.
Plinius (Genç) 441, 467, 519-520, 532.
Plinius (Yaşlı) 519, 535.
Plotinus 591, 612.
Plutarkhos 127, 151, 228, 237, 239, 249, 304, 309, 385, 393, 422, 428, 433, 439, 534-535, 647.
Poitiers Savaşı 640.
Polybios 140, 291, 331, 344, 369, 373, 377, 382-384, 395, 439, 645.
Polygnotos, Thasoslu 235.
Polykleitos, Argoslu 223.
Polykrates, Samoslu 148.
Pompei 481, 510-511, 525, 528.
Pompeius, Gnaeus 402.
Pompeius (Gnaeus Magnus) 318, 346, 387, 402-405.
Pompeius, Sextus 433-434.
Pont du Gard, Nîmes 512.
Pontecagnano 354.
Pontius Pilatus 490, 499, 562.
Popillius Laenas, Gaius 382.
Poppaea 475-476, 478.
Poros (Hint prensi) 313-314.
Porsena Lars 356, 361.
Portchester 555.
Posidonia *bkz.* Paestum
Postumus, Marcus Cassianus Latinius 548.
Potidaia 251.
Pön Savaşları 371-372, 374-375, 378, 383-384, 388-389.
Praeneste 397.
Praetoria Muhafız Alayı 451, 466, 469-470, 477-478, 491, 543.
praetor'lar 360, 362, 408, 437.
Praksiteles 331.
Prangalar Muharebesi 147.
Prasutagus, Iceni kralı 496.
Priene 306, 324.
Probus, imparator 551.
Probus, Pannonia praefectusu 585.
Proculs 624.
Prodikos, Keoslu 266-267.
Prokopios, Caesarealı 632-634, 636.
Prometheus mitosu 22, 113, 229.
Propertius, Sextus 350, 442, 457, 645.
Protagoras, Abderalı 167, 266, 267.
Prusias II, Bithynia kralı 382.
Przeworsk kültürü 538-539.
Psammetikos, Korinthos tiranı 143.
Psamtik I, Mısır firavunu 90, 163.
Psamtik III, Mısır firavunu 91.
Ptolemaios I Soter, Mısır firavunu 17, 317, 323, 326, 328, 334, 336.
Ptolemaios II, Mısır firavunu 29, 322.
Ptolemaios V, Mısır firavunu 327.
Ptolemaios XII Auletes, Mısır firavunu 414, 427.
Ptolemaios, İskenderiyeli 334-336.
Ptolemais 508.
Pulcheria, imparatoriçe 622.
Punt 47.
Pydna Savaşı 297, 381, 383, 385.

Pylos 99-101.
Pyrgi 356.
Pyrrhos, Epeiros kralı 340, 368.
Pythagorasçılar 172-273.
Pytheas 337.
Pythia Oyunları 215-216, 228, 298.

Ra 25, 30-31, 36-37, 42, 44, 49, 51, 57, 61, 64, 89, 309.
Raffaello 275.
Ramses II, Mısır firavunu 49, 56, 58, 90.
Ramses III, Mısır firavunu 57, 68.
Ravenna 356, 515, 602, 606, 610-611, 617, 632, 636.
Reccared, Vizigotların kralı 614.
Regillus Gölü Savaşı 364.
Remus ve Romulus 357, 360, 611, 642.
Resullerin İşleri 563, 566, 569, 572.
Rhegium 127, 250, 293.
Riace Savaşçıları 222.
Ricimer 607-608.
Rimini 356, 368, 513.
Robespierre, Maximillien 274, 647.
Rodos 102, 128, 249, 256, 330, 380-381.
Roma İmparatorluğu 11, 13, 19, 24, 84, 345, 387, 404, 423, 460, 470, 484, 489, 503, 507, 518, 521, 527, 536-537, 558, 562, 570, 578, 601-602.
Romulus Augustulus, imparator 601.
Rönesans 90, 104, 643.
Rosetta Taşı 327.
Rubicon Nehri 425, 437, 643.

Sabineler 358, 438, 453.
Saddıklar 563.
Saguntum 375.
Saintes 501.
Sais 89-90, 197-198.
Sakkara 32-33, 37, 52.
Saksonlar 539, 555, 603-604.
Salamis Savaşı 175.
Samnitler 356, 365-368, 397-399, 401, 510.
Samos 141, 162, 172, 183, 191, 193, 231, 250-251, 338.
San Rocco, Capua yakınlarında 467.
Sanherib, Asur kralı 84.
Sappho 17, 134-137, 219, 419.
Sardes 92, 179, 306, 381.
Sardinya 83, 98, 116, 124, 351, 356, 372, 374, 376, 404, 425, 472, 591, 631.
Sargon, Akadeli 78.
Sargon II, Asur kralı 84.
Sarmatlar 452, 538-539, 551.
Sasani imparatorluğu 541, 545-547-549, 583, 587, 624, 638, 640.
Saturninus, Lucius Appuleius 396-397.
Saul, İsrail kralı 85.
Scipio, Gnaeus Cornelius 377.
Scipio, Publius Cornelius 375, 377.
Scipio, Quintus Metellus 428.
Scipio Aemilianus, Publius Cornelius 378, 380, 382-383, 389, 396.
Scipio Africanus, Publius Cornelius 382, 386, 388, 391, 439.
Scipio Asiaticus, Lucius Cornelius 386.
Scipio Nasica Serapio, Publius Cornelius 393.
Scyles, İskitlerin kralı 131.
Secundus, Lucius Pedanius 491.
Segesta 128, 284-285.
Segovia 512.
Seianus (Lucius Aelius Seianus) 466, 467.
Seleukeia, Dicle Nehri üzerindeki 324.
Seleukeia, Eulaeua üzerindeki (Susa) 327.
Selevkos İmparatorluğu 322, 345-346, 381.
Selevkos I, Suriye kralı 322.
Selinos 128, 162.
Sellopoulo 97.
Seneca, Genç 474-475, 490, 529, 531.
Senenmut 47-48.
Sentinum Çarpışması 367.
Septimius Severus, imparator 502, 505, 513, 543-545, 549, 559.
Serapis kültü 72.
Sertorius, Quintus 402.
Servius Tullius, Roma kralı 360.
Set 25, 29-30, 42-44, 57.
Seti I, Mısır firavunu 45, 55-56.
Severus, imparator 607.
Severus Alexander, imparator 546.
Sicilya 116, 127-128, 131, 136, 138-139, 162, 184, 187, 208, 235, 267, 273, 283-

285, 293-294, 341, 344, 356, 371-374, 376, 378, 407, 425, 433, 434, 452, 492, 529, 607.
Sidon 87, 121, 405.
Sidonius Apollinaris 609.
Sigeion 151, 157.
Sikyon 141, 143, 165.
Simonides 191, 194.
Sina Dağı 636.
Sinuhe, öykü 40.
Siphnos 165.
Sirmium 549, 551, 554.
Siva 309.
Skyros 234-235.
Slavlar 623, 636.
Smendes, Mısır kralı 64.
Smyrna 107, 114, 535.
Sofistler 265, 266, 535.
Sogdiana 312.
Sokrates 173, 175, 220, 221, 224, 242, 255, 267-272, 276-277.
Solon 152, 153-155, 158, 160, 176, 210, 218, 234, 253, 391.
Sophokles 17, 110, 209, 218, 254, 257, 259, 261-263, 265, 323, 461, 621.
Sosigenes (astronom) 429.
Sparta 114, 128, 144-150, 179, 182, 186-189, 192-193, 195, 204-205, 207-208, 232-234, 237-238, 246-251, 262, 267, 271, 281-292, 294, 300, 325, 373, 382, 637, 645, 649.
Spartacus 403, 529.
Sphakteria 283-284.
Spina 356.
Split 551, 558.
Stephanos, şehit 564.
Stilicho 602-603, 623.
Stoacılık 339, 431, 474-475, 482, 528, 574.
Suetonius Paulinus, Gaius 497.
Suetonius Tranquillus, Gaius 460.
Suevler 413, 603-605, 607, 614.
Sulla, Lucius Cornelius 19, 346, 399-404, 406, 409-410.
Sulpicius, Publius 400.
Sunion 243.
Suriye 40, 45, 48-50, 56, 73-74, 76, 81-84, 96, 117, 121-122, 256, 308, 318, 322, 324, 351, 405, 427-428, 433, 435, 445, 478, 483, 493, 497, 519, 527, 544, 548, 550, 555, 564, 566-567, 592, 597, 620, 622-623, 626, 628, 636, 640.
Susa 76, 91-92, 310-311, 315, 324, 327.
Süleyman, İsrail kralı 72, 85-86.
Sümer 28, 75-76, 78-79, 85, 106, 225.
Süryanice 550, 620-621, 626.
Sybaris 128, 250.
Syene 626.
Symmachus, Quintus Aurelius 590, 611.
Syrakusai 127-128, 139, 187, 242, 273, 284-286, 288, 293-294, 333, 341, 356, 365, 371-372, 374, 378, 385.

Şalmanezer III, Asur kralı 83.
Şapur I, Sasanilerin kralı 541, 547.
Şarklılaştırma Tarzı 117, 120, 160, 164, 351.
Şuppiluliuma I, Hitit kralı 82.

Tacitus, Publius Cornelius 13-14, 16-17, 19, 345, 452, 460-462, 466, 468-469, 475-476, 478-480, 487, 489-491, 495-496, 499, 504, 584, 642, 650.
Taksila 313.
Tanagra Savaşı 248.
Tarentum 128, 341, 368, 377, 386.
Tarquinia 351, 353-354.
Tarquinius I, Roma kralı 360.
Tarquinius, Mağrur, Roma kralı 360-361.
Tarsus 307, 340.
Taşkın mitosu 65-66, 71-72.
Teb 38-39, 42, 44, 46, 48, 50-53, 55, 57-58, 60, 69, 88-89, 197.
Tegea 147, 229.
Teias, Gotların kralı 615.
Telamon Savaşı 344, 374.
Tell el-Amarna 53-55, 68, 98.
Tell el-Dab'a (Avaris) 26, 44, 96.
Terence 386.
Tertullianus 566, 574, 576.
Tesalya 248, 290, 295, 298, 380, 533-534.
Tetricus, Gal İmparatoru 551.
Thales, Miletoslu 80, 167-168, 175-176.
Thapsus Savaşı 428-429.

Thasos 130, 134, 234-235.
Thebai 155, 192, 208, 248, 251-252, 260-261, 283, 288-291, 293, 298-300, 302-303, 354.
Thefarie Velianas 356.
Themistokles 18, 175-176, 186-188, 190, 229, 236-237, 243.
Theodebert I, Frankların kralı 614.
Theodora, imparatoriçe 617, 629, 631, 633, 636-637.
Theodorich, Ostrogotların kralı 610-613, 617, 624.
Theodorich, Vizigotların kralı 609.
Theodosius I, imparator, 589, 601, 621, 624, 645.
Theodosius II, imparator, 605, 609, 621, 624, 626.
Theognis, Megaralı 214-215, 531.
Theokritos 333, 455.
Theophilos, İskenderiye piskoposu 625.
Theophrastos 326.
Thera 19, 94, 126, 131, 175.
Thermopylai Savaşı 188-189, 208, 381, 387.
Thesmophoria 213, 230.
Thessalonike 569.
Thiepval savaş anıtı 517.
Thomas'ın 'gnostik' incili 560.
Thrasybulos, Miletos tiranı 143.
Thukydides 12, 14, 16, 127, 140, 185, 204, 229, 233-234, 237, 239, 248, 251-252, 281-286, 478, 566, 621, 633.
Thurii 250.
Thysdrus (El Djem) 480.
Tiberius, imparator 462, 466-467, 468-469, 471, 482, 490, 495, 503, 513.
Tiberius II Constantinus, imparator 591.
Tiberius Gemellus 467.
Tiglatpileser III, Asur kralı 84.
Timesitheus 547.
Timgad 517, 522.
Tiridates, Ermenistan kralı 476.
Tiryns 100, 103.
Titus, imparator 24, 481, 513.
Tivoli, Hadrianus'un villasının olduğu yer 486, 516.
Tiy, Mısır kraliçesi 53.
Tora (Yahudiliğin yasaları ya da emirleri) 340, 562.
Totila, Gotların kralı 615.
Tötonlar 396, 413.
Tournai 613.
Traianus, imparator 318, 460, 468, 483-488, 499, 514, 516, 543, 558-569, 575, 611.
Trakya 19, 92, 130, 156, 182, 186, 203-204, 233-234, 249, 256, 266, 281, 292, 295, 297, 299, 303, 324, 381, 471, 507, 587-588, 602, 622, 636.
Trasimene Gölü Çatışması 376.
Trebia Savaşı 376.
Tribonianos 629, 631.
Trier 517, 548-549, 554, 603-604.
Troizen 18, 188.
Troya 97, 108-112, 147, 198, 223, 260, 305, 357, 365, 456.
Tuna Nehri 343-345, 452, 480, 484, 487, 503-504, 522, 584, 587, 601.
Tura 33-34, 46.
Turia kitabesi 18, 441.
Tutankamon, Mısır firavunu 55, 60, 71, 647.
Tutmosis I, Mısır firavunu 45-48, 51, 60.
Tutmosis II, Mısır firavunu 46-47.
Tutmosis III, Mısır firavunu 46, 48, 50, 57.
Tutmosis IV, Mısır firavunu 49.
Tyros 87, 308, 405.
Tyrtaeus 140-141, 194.

Ugarit 81, 87.
Umbria 354, 358, 367, 376, 467.
Ur 76, 79.
Ur-Nammu, Ur kralı 78.
Urartu 122.
Uruk 75, 78.
Urukagina, Lagaş'ın yöneticisi 78.

Valens, imparator 584, 587-588.
Valentinianus I, imparator 605, 607.
Valentinianus III, imparator 605.
Valerianus, imparator 547, 554.
Vandallar 539, 604-605, 607-609, 611, 614-615, 631, 633.

Vapheion 96.
Veii 350-351, 356, 365.
Venedik 250, 356, 554, 636.
Vercingetorix 423.
Vergilius 13, 333, 357, 434, 443, 450, 453, 455-457, 474, 491, 644.
Vergina 298.
Verona 480.
Verres, Gaius 407, 492-493.
Verulamium 496.
Verus, Lucius 541-542.
Vespasianus, imparator 461, 478-480, 482, 495, 501.
Vesta Bakireleri 442.
Vetera (Xanten) 522.
Villanova kültürü 351.
Vindex, Gaius Julius'un ayaklanması 477.
Vindolanda tabletleri 505, 619.
Vitellius, Aulus, imparator 477-479.
Vitruvius, Pollio 511.
Vivarium Manastırı 613.
Vix Krateri 146, 343.
Vizigotlar 526, 596, 602-607, 609-610, 613-614.
Volsinii 355-356.
Volskiler 364-366.
Vouillé Savaşı 613.

Washington DC, ABD, Jefferson Memorial 644.

Xanten (Vetera) 522, 524.

Yahuda, *ayrıca bkz.* Yahudiler 85-87, 340, 405, 478-480, 489, 497, 506, 562, 580.
Yahudiler 80, 87, 90-91, 184, 322, 327-328, 339-340, 469, 476, 485-486, 489-490, 497, 500, 508, 560, 562-566, 571-572, 577, 590, 593, 598-599, 626, 632, 640.
Yahudilik 73, 340, 482, 598.
Yahya, Kappadokialı 630-631.
Yakub, İsa'nın erkek kardeşi 563.
Yehova 85-87, 91, 184.
Yeni-Platonculuk 274, 573, 589, 591.
Yeremya kitabı 86-87.
Yermuk Irmağı Savaşı 640.
Yeruşalim 85-87.
Yeşaya kitabı 86-87.
York 479, 544.
Yuhanna İncili 560-561, 572, 574.
Yunan Dili 12-13, 18, 29, 32, 35, 85, 89, 99, 144, 160, 170, 183, 199, 249, 255-257, 276, 282, 295, 309, 312-313, 323, 328, 340, 351, 430, 475, 508, 510, 542, 559-561, 564-565, 570-572, 577, 582, 588, 597, 600, 613, 618-621, 630, 632, 638, 642, 649.
Yunan Kültürü 115, 120, 193, 312, 318-319, 324-325, 328-329, 340, 346, 357, 375, 386, 388, 477, 508, 534-535, 621, 625, 638, 648.
Yunanistan 15, 20, 83, 93, 95, 97-100, 102-105, 107, 112-113, 117, 120-123, 125-127, 129-130, 132, 135, 137-139, 141, 148-149, 151, 156, 160, 164, 167, 174, 179, 184, 186, 188-189, 191, 193-194, 198, 200-202, 204, 208, 212, 219, 224-225, 228-229, 231, 233, 239, 242, 247-248, 254, 257, 260, 287-288, 290-291, 293, 295-296, 298-300, 302-303, 305-306, 308, 310, 316, 318-319, 322, 324-325, 327, 329, 331, 341, 343-344, 351, 353-355, 360, 370, 379-383, 385-388, 392, 404, 406, 427-428, 433, 436, 453, 476, 486, 510, 530, 534-536, 547, 602, 620, 636, 645, 647-649.
Yunanlılık duygusu 15, 296.

Zama Çarpışması 378.
Zela Savaşı 428.
Zenobia, Palmyra kraliçesi 549, 551.
Zenon, imparator 601, 608, 610, 622.
Zenon, Elealı 170.
Zenon, Stoacı 338, 339.
Zerdüşt dini 541.
Zeus 22, 93, 100, 109, 111-113, 115, 122-123, 157, 167, 215, 222-223, 225-226, 229-230, 243, 245, 259-260, 265, 309, 315-316, 322, 340, 401, 469, 486, 567.
Zeytin Dağı 580, 593.

MISIR, YUNAN VE ROMA

Charles Freeman

Türkçesi: Suat Kemal Angı

Antik Akdeniz uygarlıkları ve onlar arasındaki kültürel etkileşimin çağdaş dünyaya yön veren baskın bir vurguya sahip olduğu savından hareket eden bu kitap, sadece bu kültürel ve toplumsal ortak paydanın değil, aynı zamanda bu uygarlıkların da kendi içinde çözümlendiği başlıca bir kaynak olma niteliğini taşıyor. İÖ 3200 tarihiyle başlayan geniş bir bağlam içinde, insanlık tarihinin birçok alandaki temel kazanımlarının kökeni olduğunda birleşilen kapsamlı bir uygarlık çözümlemesi ve konuyu anlaşılır kılma amacını güden tamamlayıcı şema, çizelge, resim ve planlarla esaslı bir başvuru kitabı.

ISBN 975-298-078-3
9 789752 980785

tarih

mitoloji, siyasi tarih, askeri tarih